LUDĚK GALUŠKA – PAVEL KOUŘIL – ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM

GROßMÄHREN ZWISCHEN WEST UND OST

MORAVIA MAGNA

SPISY ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU
AV ČR BRNO 17
2001

Editor

Luděk GALUŠKA – Pavel KOUŘIL – Zdeněk MĚŘÍNSKÝ

Recenzoval: doc. PhDr. Jaroslav Tejral, DrSc.

© Luděk GALUŠKA – Pavel KOUŘIL – Zdeněk MĚŘÍNSKÝ

ISBN 80-86023-28-1

SPISY ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU
AV ČR BRNO 17
2001

VELKÁ MORAVA
MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM

Großmähren zwischen West und Ost

Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference

UHERSKÉ HRADIŠTĚ, STARÉ MĚSTO
28.9. - 1.10.1999

MORAVIA MAGNA

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV
AKADEMIE VĚD ČESKÉ REPUBLIKY BRNO
BRNO 2001

OBSAH

ÚVODNÍ SLOVO – VORWORT

Ivo FROLEC, Pavel KOUŘIL, Luděk GALUŠKA 7

Stefka ANGELOVA – Todor MARVAKOV, Über zwei Nekropolen aus Südwestbulgarien 13

Peter BEDNÁR, Sídlisková štruktúra Nitry v 9. storočí 29

Josef BLÁHA, Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše 41

Ivana BOHÁČOVÁ, Das archäologische Areal auf dem III. Hof der Prager Burg und seine Bedeutung für die Erforschung der Chronologie Mittelböhmens im frühen Mittelalter 69

Jitka DVORSKÁ – Lumír POLÁČEK, K možnostem dendrochronologického datování v oblasti severně od středního Dunaje 77

Sabine FELGENHAUER-SCHMIEDT, Die Burg auf der Flur Sand bei Raabs an der Thaya 85

Jan FROLÍK, Nejstarší církevní architektura na Pražském hradě – současný stav poznání 107

Drahomíra FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, Výzkum na Otakarově ulici v Uherském Hradišti – některé otázky vývoje velkomoravského hradiska 115

Luděk GALUŠKA, Staroměstsko-uherskohradišťská aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6. - 10. století 123

Ivo HAMMER – Matthias MISAR, Frühmittelalterliche Wandmalerei zwischen March- und Donautal – Vorbericht 139

Milan HANULIAK, Včasnostredoveká sakrálna stavba zo Skalky nad Váhom 155

Lubomír E. HAVLÍK, Universum Christianum Romanum im Frühmittelalter 169

Krzysztof JAWORSKI, Elemente der großmährischen Kultur in den Burgwällen Südniederschlesiens 185

Blanka KAVÁNOVÁ, Kostel č. 12 v Mikulčicích 209

Bohuslav KLÍMA, Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě 229

Pavel KOUŘIL, Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind 241

Lech LECIEJEWICZ, Torcello – the Venetian „Great Trading Station" in the Light of Archaeology 257

Michal LUTOVSKÝ, Mezi Bavorskem a Velkou Moravou: jižní Čechy v 9. století 267

Jiří MACHÁČEK, Pohansko bei Břeclav – ein bedeutendes Zentrum Grossmährens 275

Richard MARSINA, Cirkevná organizácia na Veľkej Morave 291

Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, Die Zentren Großmährens 297

Miloslav POJSL, Proměna Veligradu ve Staré Město 305

Lumír POLÁČEK, K poznání přírodního prostředí velkomoravských nížinných hradišť 315

Naďa PROFANTOVÁ, K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie) 327

Valentin Vasiljevič SEDOV, O migraci Slovanů ze středního Podunají do východní Evropy 339

Jiří SLÁMA, K údajnému moravskému původu knížete Bořivoje 349

Robert SNÁŠIL, Grad Morava 355

Čeněk STAŇA, Slovanská Velká Morava – integrální součást raně středověké Evropy 365

Danica STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, Vybrané nálezy z pohrebiska v Borovciach z pohľadu začiatkov kostrového pochovávania staromoravských a nitrianskych Slovanov 371

Miloš ŠOLLE, Čechy v době velkomoravské 389

Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ, Architektúra Veľkej Moravy v európskom kontexte 397

Vladimír TURČAN, Sklenené gombíky ako súčasť odevu 407

Vladimír VAVŘÍNEK, Velká Morava mezi Byzancí a latinským Západem 413

Krzysztof WACHOWSKI, Die Frage des frühkarolingerzeitlichen Fundhorizonts in Polen vor dem Hintergrund des westlichen und südlichen Slawengebiets 421

ÚVODNÍ SLOVO – VORWORT

Rok 1999 je spjat s padesátým výročím objevů velkomoravských kostelů „Na Valách" a na „Špitálkách" ve Starém Městě, které jsou považovány za významný mezník v dějinách české archeologie. Vzpomenutí této události se stalo impulsem pro přípravu slavnostního zasedání a mezinárodní vědecké konference „Velká Morava mezi východem a západem", která se uskutečnila v Galerii Slováckého muzea Uherské Hradiště ve dnech 28.9.-1.10.1999. Na jejich realizaci se podílela řada významných institucí a měst, osobností z oblasti vědy a kultury, státní správy a místní samosprávy i vrcholné politiky a církve. Odbornou garanci konference převzal Archeologický ústav Akademie věd České republiky Brno, Masarykova univerzita Brno, Moravské zemské muzeum Brno a Slovácké muzeum Uherské Hradiště. K hlavním pořadatelům patřil také Okresní úřad Uherské Hradiště společně s městy Uherské Hradiště, Staré Město a Kunovice, která výraznou měrou finančně zajišťovala konferenci a stala se i hostiteli jejích účastníků. Význam zasedání, na němž bylo přítomno více než pět desítek vědců z devíti evropských zemí, podpořil prezident České republiky Václav Havel svou osobní účastí a pozdravením účastníků konference. V čestném předsednictvu zasedali olomoucký arcibiskup a metropolita Moravy Msgr. Jan Graubner, senátor horní sněmovny Parlamentu České republiky ing. Jaroslav Petřík, první náměstek ministra kultury České republiky ing. Zdeněk Novák, přednosta Okresního úřadu Uherské Hradiště ing. Ivan Palacký, starostové měst Uherské Hradiště, Staré Město a Kunovice ing. Ladislav Šupka, František Slavík a ing. Jiří Deml, člen předsednictva Akademie věd České republiky PhDr. Vladislav Herold, CSc., ředitel Moravského zemského muzea Brno PhDr. Petr Šuleř, ředitel Archeologického ústavu Akademie věd České republiky Brno PhDr. Pavel Kouřil, CSc., vedoucí Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity Brno prof. PhDr. Zdeněk Měřínský, CSc. a ředitel Slováckého muzea Uherské Hradiště PhDr. Ivo Frolec. Několikadenní jednání v Uherském Hradišti se stalo úspěšným a nejvýznamnějším výstupem mezinárodního programu Moravia Magna v roce 1999, zabývajícího se kulturním dědictvím států střední Evropy. Podařilo se zde skloubit archeologii regionálního charakteru s problematikou širšího evropského prostoru. Formou sborníku nyní předkládáme výsledky bádání prezentované našimi i zahraničními vědci na konferenci „Velká Morava mezi východem a západem" s vírou, že se stane nezanedbatelným dokladem o stavu slovanské archeologie střední Evropy na přelomu 2. a 3. tisíciletí. Naše velké poděkování patří nejen všem pořadatelským odborným institucím a iniciátoru vědeckého setkání PhDr. Luďkovi Galuškovi, CSc., ale rovněž městům Uherské Hradiště, Staré Město a Kunovice, bez jejichž podpory by bylo uskutečnění slavnostního zasedání a konference, ale i vydání tohoto sborníku značně ztížené.

***

Das Jahr 1999 ist mit dem 50. Jahrestag der Entdeckung der großmährischen Kirchen "Na Valách" und "Na Špitálkách" in Staré Město verknüpft, die für einen bedeutsamen Meilenstein in der Geschichte der tschechischen Archäologie gehalten werden. Die Erinnerung an dieses Ereignis veranlaßte eine feierliche Tagung und die internationale wissenschaftliche Konferenz "Großmähren zwischen Osten und Westen", die in der Galerie des Slovácké Museums in Uherské Hradiště vom 28.9.-1.10. 1999 abgehalten wurde. An ihrer Realisation beteiligten sich zahlreiche bedeutende Institutionen und Städte, Persönlichkeiten aus dem Bereich der Wissenschaft und Kultur, der Staatsverwaltung und der lokalen Selbstverwaltung sowie Politiker und Vertreter der Kirche. Fachliche Verantwortung für die Konferenz übernahm das Archäologische Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno, die Masaryk-Universität Brno, das Mährische Landesmuseum Brno und das Slovácké Museum Uherské Hradiště. Zu den Hauptorganisatoren gehörte auch das Bezirksamt Uherské Hradiště gemeinsam mit den Städten Uherské Hradiště, Staré Město und Kunovice, die sich beträchtlich an der Finanzierung der Konferenz beteiligten und als Gastgeber wirkten. Die Bedeutung der Konferenz, an welcher mehr als 50 Wissenschaftler aus neun europäischen Ländern teilnahmen, wurde durch die persönliche Teilnahme und Begrüßung des Präsidenten der Tschechischen Republik, Václav Havel, unterstützt. Im Ehrenvorstand saß der Olmützer Erzbischof und mährische Metropolit Msgr. Jan Graubner, der Senator des Parlaments der Tschechischen Republik Ing. Jaroslav Petřík, der erste Stellvertreter des tschechischen Kulturministers Ing. Zdeněk Novák, der Vorstand des Bezirksamts Uherské Hradiště Ing. Ivan Palacký, die Bürgermeister der Städte Uherské Hradiště, Staré Město und Kunovice Ing. Ladislav Šupka, František Slavík und Ing. Jiří Deml, das Vorstandsmitglied der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik PhDr. Vladislav Herold, CSc., der Direktor des Mährischen Landesmuseums PhDr. Petr Šuleř, der Direktor des Archäologischen Instituts der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik Brno PhDr. Pavel Kouřil, CSc., der Leiter des Instituts für Archäologie und Museologie an der Philosophischen Fakultät der Masaryk-Univ. Prof. PhDr. Zdeněk Měřínský, CSc. und der Direktor des Slovácké Museums Uherské Hradiště PhDr. Ivo Frolec. Die mehrtägige Tagung in Uherské Hradiště wurde zum bedeutendsten Ereignis des internationalen Programms Moravia Magna im Jahre 1999, das auf das Kulturerbe der Staaten Mitteleuropas gerichtet ist. Es ist dort gelungen, die Archäologie lokalen Charakters mit der Problematik des breiteren europäischen Raumes zu verknüpfen. In Form einer Sammelschrift werden nun die auf der Konferenz "Großmähren zwischen Osten und Westen" präsentierten Forschungsergebnisse unserer sowie ausländischer Wissenschaftler unterbreitet mit der Hoffnung, daß sie zu einem deutlichen Beleg des Stands der slawischen Archäologie Mitteleuropas an der Wende des 2. und 3. Jahrtausends wird. Unser großer Dank gehört nicht nur allen Veranstaltern und dem Initiator der wissenschaftlichen Tagung PhDr. Luděk Galuška, CSc., sondern auch den Städten Uherské Hradiště, Staré Město und Kunovice, denn ohne ihre Unterstützung wäre die Realisierung der feierlichen Tagung und der Konferenz sowie die Herausgabe der vorliegenden Sammelschrift sehr schwierig gewesen.

Ivo FROLEC

***

Velká Morava – první západoslovanský státní útvar – představuje v evropských dějinách 9. a počátku 10. století výrazný fenomén, jehož civilizační odkaz pro další vývoj středoevropského prostoru je nesporný. Velkomoravské dědictví se projevilo a bylo částečně využito při konstituování mocenských struktur a způsobu vlády „nástupnických" států – Čech, Polska i Uher. Míra tohoto odkazu však stále ještě není příliš jasně definována, neboť chybí základní předpoklad poznání – komplexní řešení problematiky samotného období Velké Moravy. Ta přejímala podněty ze všech významných civilizačních okruhů tehdejšího světa (Byzanc, Itálie, Francká říše) a svébytným způsobem je přetavila v originální synkretickou kulturu, představující pojítko mezi západem a východem. Jako první slovanský stát přijala rovněž křesťanství, jehož hodnoty rychle vstřebala a dále rozvíjela; jí vytvořené základy církevní organizace měly nesporný vliv na christianizaci nezanedbatelné části evropského kontinentu.

Je proto nezbytné, aby se současné bádání intenzivněji než dosud zaměřilo na nejdůležitější aspekty široké škály zásadních problémových okruhů, které se velkomoravského období týkají. Jde zvláště o témata, jež jsou v současné době předmětem protichůdných, často značně pochybných interpretací, které mnohdy zůstávají bez patřičné odezvy v naší literatuře. Meritem diskuse je historický význam, vývoj a krystalizace Velké Moravy a lokalizace jejího centra, které je umísťováno mimo naše území, i otázky charakteru jejich sociopolitických a kulturních struktur, bližší poznání jejich povahy, genetických zdrojů i dalšího vyústění. Otálení s objektivním řešením těchto základních problémů je pro současnou středoevropskou archeologickou a historickou vědu nadále neudržitelné.

Zásadní význam při řešení uvedených okruhů má upřesnění chronologie velkomoravských památek, zejména dosud značně labilního a neustáleného relativně chronologického třídění. Optimální oporu zde poskytují především pohřebiště, která nejlépe odrážejí tradiční způsoby kulturního chování a stav sociální stratifikace společnosti. Umožňují podat bližší charakteristiku politicky vedoucí složky, projevující se symboly a insigniemi svého sociálního postavení. V neposlední řadě, v souvislosti s hrobovými celky se zbraněmi, mohou přinést důležité poznatky o profilu mocensko politických struktur u velkomoravských Slovanů, zvláště pokud jde o existenci a charakter jejich vojenské organizace (exercitus), která je v historické literatuře často předmětem diskuse. Bez všestranné analýzy rozsáhlých velkomoravských nekropolí není však možno v tomto směru postoupit dále. Zde má ovšem naše slovanská archeologie nesmírný dluh, když z více jak 10 000 hrobů známých jen z Moravy, je relativně kvalitně zveřejněna sotva čtvrtina.

Také tento sborník, jehož skladba je povýtce různorodá, je směrován k uchopení některých základních témat velkomoravského vývoje, jakkoliv jsou zde většinou sledovány a řešeny především dílčí otázky. Bylo a je naší snahou, aby publikace přispěla k oživení zájmu o sledované období, zájmu, který – alespoň pokud se českých zemí týká – prochází v posledních letech nepochybným útlumem.

Chceme proto i v budoucnu iniciovat konference a kolokvia zaměřená na klíčové problémy slovanské archeologie, mezi nimiž má perioda zrodu, vývoje i zániku Velké Moravy své nezastupitelné místo. Studium složitého komplexu nahromaděných a v různé míře zodpovězených (či nezodpovězených) otázek musí pochopitelně probíhat v těsné součinnosti historických, ale i přírodovědných disciplín a na široké mezinárodní bázi. Přinejmenším tak, jak je tomu v rámci internacionálního projektu Moravia Magna, na němž – pod záštitou Union académique internationale se sídlem v Bruselu – participují všechny zainteresované středoevropské státy.

***

Großmähren – das erste westslawische Staatsgebilde – stellt in der europäischen Geschichte des 9. und Anfang des 10. Jahrhunderts ein ausgeprägtes Phänomen dar, dessen Zivilisationsvermächtnis für die weitere Entwicklung des mitteleuropäischen Raums unbestritten ist. Das großmährische Erbe kam zum Ausdruck und wurde teilweise bei der Konstituierung der Machtstrukturen und der Art und Weise der Regierung der "Nachfolgestaaten" – Böhmens, Polens und Ungarns – genutzt. Das Maß dieses Vermächtnisses ist jedoch immer noch nicht eindeutig definiert, denn es fehlt die Grundvoraussetzung der Erkenntnis – eine komplexe Lösung der Problematik der großmährischen Periode selbst. Großmähren übernahm Anregungen von allen bedeutenden Zivilisationsbereichen der damaligen Welt (Byzanz, Italien, Fränkisches Reich) und schmolz sie auf eine spezifische Weise in eine originale synkretische Kultur um, die ein Bindeglied zwischen West und Ost darstellte. Als der erste slawische Staat nahm es auch das Christentum an, dessen Wertsystem es schnell resorbierte und weiter entwickelte; die in Großmähren geschaffenen Grundlagen der Kirchenorganisation übten einen unbestrittenen Einfluß auf die Christianisierung eines beträchtlichen Teils des europäischen Kontinents aus.

Es ist daher unumgänglich, daß sich die gegenwärtige Forschung intensiver als bisher auf die wichtigsten Aspekte der breiten Skala der grundsätzlichen Problemkreise orientiert, die die großmährische Periode betreffen. Es geht besonders um Themen, die heutzutage Gegenstand entgegengesetzter, manchmal stark zweifelhafter Interpretationen sind, die oft ohne den gebührenden Widerhall in der Fachliteratur bleiben. Hauptgegenstand der Diskussion ist die historische Bedeutung, die Entwicklung und Kristallisation Großmährens und die Lokalisierung seines Zentrums, das außerhalb unseres Gebiets situiert wird, sowie die Fragen des Charakters seiner sozio-politischen und kulturellen Strukturen, eine nähere Erkenntnis deren Wesens, genetischer Quellen und ihres weiteren Ausgangs. Das Zögern bei der objektiven Lösung dieser Grundprobleme weiterhin ist für die gegenwärtige mitteleuropäische Archäologie und Geschichtswissenschaft unhaltbar.

Von grundsätzlicher Bedeutung bei der Behandlung der angeführten Problemkreise ist die Präzisierung der Chronologie großmährischer Denkmale, besonders der bisher sehr labilen und uneinheitlichen relativ-chronologischen Klassifizierung. Eine optimale Stütze stellen vor allem Gräberfelder dar, die am besten die traditionelle Art und Weise des kulturellen Verhaltens und den Stand der sozialen Stratifizierung der Gesellschaft widerspiegeln. Sie erlauben es, eine nähere Charakteristik der politisch führenden Schicht zu bieten, die in Symbolen und Insignien ihrer Sozialstellung zum Ausdruck kommt. Und nicht zuletzt können sie – im Zusammenhang mit

Grabkomplexen mit Waffen – wichtige Erkenntnisse über das Profil der machtpolitischen Strukturen der großmährischen Slawen bieten, besonders wenn es um die Existenz und den Charakter ihrer Militärorganisation (exercitus) geht, die in der Fachliteratur oft diskutiert wird. Ohne eine allseitige Analyse umfangreicher großmährischer Nekropolen kann es in dieser Richtung jedoch keinen Fortschritt geben. Hier zeigt sich die große Schuld unserer slawischen Archäologie: von den mehr als 10 000 in Mähren bekannten Gräbern ist kaum ein Viertel qualitativ gut publiziert.

Auch die vorliegende Sammelschrift, deren Zusammensetzung sehr heterogen ist, bemüht sich um die Erläuterung einiger Grundthemen der großmährischen Entwicklung, wenn auch darin vor allem Teilfragen erörtert werden. Es war und ist unser Ziel, daß die Publikation zur Wiederbelebung des Interesses für die verfolgte Periode beiträgt, eines Interesses, das – wenigstens – was die tschechischen Länder betrifft – in den letzten Jahren eine unbestrittene Dämpfung erfuhr.

Daher möchten wir auch zukünftig Konferenzen und Kolloquien veranlassen, die den Schlüsselproblemen der slawischen Archäologie gewidmet sein werden, unter denen die Periode des Entstehens, der Entwicklung und des Untergangs Großmährens eine unvertretbare Stelle einnimmt. Das Studium des komplizierten Komplexes angehäufter und im verschiedenen Maße beantworteter (oder unbeantworteter) Fragen muß natürlich in enger Zusammenarbeit der historischen und naturwissenschaftlichen Disziplinen und auf einer breiten internationalen Basis erfolgen. Wenigstens so, wie es im Rahmen des internationalen Projekts Moravia Magna der Fall ist, an welchem – unter der Schirmherrschaft von Union académique internationale mit dem Sitz in Brüssel – alle betroffenen mitteleuropäischen Staaten teilnehmen.

Pavel KOUŘIL

***

„Pilná ruka archeologa odkryla už mnoho ze slovanské kultury, leč mnohé je ještě skryto v zemi" řekl v rámci své přednášky na třetím poválečném Historickém sjezdu archeologů, prehistoriků a museologů Československa konaném v Uherském Hradišti ve dnech 25. až 29. září 1948 významný slavista Jan Eisner. Měl pravdu. Doba mezi oběma světovými válkami skutečně přinesla řadu významných odkryvů a nálezů, objevily se první pokusy o jejich syntetická vyhodnocení. Byla známa a zkoumána hradiska např. na hoře sv. Klimenta u Osvětiman i pohřebiště jako Strážovice, Bojkovice, Buchlovice, Hluk, Vranovice či Blučina, jejichž valy a násypy neunikly pozornosti místních amatérských archeologických nadšenců. Naopak svoji pravou podobu zatím neodhalila Nitra a Bratislava, lužní lesy a úrodná pole jižní Moravy dosud skrývaly bohatství Mikulčic, Břeclavi-Pohanska i mnoha dalších dnes významných lokalit. V dočasném zapomnění nejen historiků, nýbrž i všech regionálních pracovníků organizovaných tehdy v rámci vlastivědných a historických spolků, zůstával Nevěřilův objev z roku 1911. Šlo o základy kostela v katastru Modré u Velehradu a bylo tomu tak proto, že sám nálezce nedoložil jeho stáří. Ostatně podobných problematických nálezů s nejistou datací existovalo v té době několik (např. zbytky kostela na hradisku sv. Klimenta). Naopak Vilém Hrubý, 1. září 1948 nově jmenovaný vedoucí archeologických výzkumů ve Starém Městě, předvedl účastníkům Historického sjezdu prvních 10 právě objevených „poválečných" kostrových hrobů z pohřebiště „Na Valách", které však už bylo díky velkému úsilí Antonína Zelnitia veřejnosti u nás i ve světě poměrně dobře známo. Josef Poulík z brněnské pobočky SAÚ ve stejném období představil svoji knihu „Staroslovanská Morava" a dokončoval další s názvem „Jižní Morava-země dávných Slovanů". Naše slovanská archeologie se prostě na sklonku 40. let nadechovala k mohutnému rozmachu. Čekaly ji významné objevy, které výrazně pozměnily dosavadní názory na postavení a úlohu, kterou Slované a tedy i staří Moravané, hráli ve středoevropském prostoru..

Začalo jaro 1949 a kustod Slováckého muzea, bývalý uherskohradišťský učitel a posléze významný vědec a archeolog, pracovník Moravského muzea, Vilém Hrubý, zahajoval ve Starém Městě „Na Valách" svoji druhou výkopovou sezonu. Tušil, že by mohla být výjimečná: „v centru pohřebiště asi bude nějaká svatyně, snad kostel nebo kaple" zapsal si už v roce 1948. Výzkum nekropole pokročil západně od jámy bývalého „Klečkova písečníku" a přesouval se od valu směrem k jihu, blíže k Jezuitské ulici, do míst, kde je dnes budova Památníku Velké Moravy. Neustále přibývalo kostrových hrobů uložených nezřídka etážovitě nad sebou a mnohdy s bohatými nálezovými celky, znásoboval se i výskyt úlomků malty. Těm ovšem zpočátku nebyl přikládán větší význam, neboť pozůstatků základů středověkých staveb bylo na lokalitě objeveno několik. Až teprve detailní rozbor malt doložil mezi nimi značnou diferenciaci a naznačil možnou existenci zděného omítnutého objektu z doby trvání pohřebiště. Avšak předpoklad, že budou odkryty jeho kamenné základy, se nepotvrzoval. Stále se objevoval jenom pás sypké kamenné drti. Teprve snížením úrovně povrchu v okolí tohoto pásu se dospělo k významnému zjištění, že totiž onen pás představuje negativní výplň základové rýhy stavby budované na maltu, takže jeho průběh vlastně vytyčuje její přibližný půdorys (kámen z původní stavby byl druhotně používán v období středověku a novověku). Onou stavbou byl kostel tvořený obdélníkovou lodí o vnějších rozměrech 850x725 cm a podkovovitou apsidou o rozměrech 500x425 cm, s 80 až 90 cm širokými a 60 až 80 cm hlubokými základy. Ihned, dne 17. června 1949, byla k objevu svolána odborná komise, které předsedal Jaroslav Böhm, ředitel Státního archeologického ústavu v Praze. V protokolu z této památné komise, jež dokonce neunikla ani pozornosti tehdejších filmových kamer, je uvedeno, že „byla objevena nejstarší křesťanská kultovní stavba na území ČSR, která se váže k christianizaci Velké Moravy v době po příchodu slovanských věrozvěstů Cyrila a Metoděje". Sám Vilém Hrubý byl Jaroslavem Böhmem o něco

později označen jako „průkopník v objevování velkomoravské architektury". Můžeme doplnit, že kostel „Na Valách" byl postaven někdy okolo poloviny 9. století na už existujícím pohřebišti, že v nadzemní části bylo jeho kamenné zdivo kombinováno s dřevěnými komponenty, že stěny byly omítnuty, obíleny a kolorovány, že interiér byl opatřen litou maltovou podlahou na kamenném podkladě, a že střecha sestávala z hliněných vypalovaných tašek, prejzů a ozdobných hřebenovek.

Uplynuly tři měsíce od objevu „Na Valách" a zraky odborné i laické veřejnosti se opět upíraly ke Starému Městu. Předcházel tomu korespondenční lístek, na kterém Antonín Zelnitius oznamoval do Brna, že v poloze „Špitálky", v jihozápadním cípu obce, nad meandrem řeky Moravy, ničí bagr kostrové hroby a „jakési rumiště". Na staveniště ihned přijel Josef Poulík a po jeho ohledání přistoupil dne 12. září k zahájení záchranného výzkumu. Už 7. října pak mohli členové odborné komise vyslovit závěr, že byly objeveny základy kostela z doby cyrilometodějské misie, který měl charakter byzantské církevní architektury. Za užití Hrubým objevené archeologické metody byl Poulíkem zjištěn stavebně složitější půdorys sálového kostela se třemi dvojicemi opěr pro sloupy, které zřejmě nesly věž, na západní straně s obdélníkovitým přístavkem se dvěma vchody interpretovaným jako nartex. Nartexy jsou chrámové předsíně spojované s místy, kde zřejmě probíhala výuka mnichů. Z přilehlého pohřebiště pochází kolekce honosných šperků, mezi nálezy se objevila i stříbrná plaketka s motivem jezdce s dravým ptákem, známý „Sokolník". Poslední odborná komise se ve Starém Městě sešla 4. září 1950. Tím se uzavřela první etapa v objevování velkomoravské architektury. Byl jí udán směr, kterým se ubíraly následující výzkumy v Mikulčicích, Břeclavi-Pohansku, Uherském Hradišti-Sadech a také v Modré u Velehradu. Tam, po revizním průzkumu základových rýh a zejména pak po objevu přilehlého velkomoravského pohřebiště, mohl Vilém Hrubý konečně i tento nález začlenit do rámce architektury spojené svými počátky s dobou prvotní christianizace, tedy s 9. stoletím.

Odkryv staroměstských kostelů „Na Valách" a na „Špitálkách" je oprávněně považován za významný mezník v dějinách naší slovanské archeologie. Zcela změnil pohled na charakter křesťanství doby Metodějovy a také na kulturní úroveň našich předků. Spolu s dalšími srovnatelnými nálezy představuje pádný a jednoznačný argument v naší diskusi s některými západoevropskými a zámořskými historiky prosazujícími tzv. balkánský původ Velké Moravy. Ani dnes, s odstupem více jak padesáti let, oprávněně neztrácí na významu.

***

"Die fleißige Hand des Archäologen legte schon Manches aus der slawischen Kultur frei, aber Manches liegt noch im Boden versteckt", sagte im Rahmen seines Vortrags auf dem dritten Historischen Kongreß von tschechoslowakischen Archäologen, Urgeschichtlern und Museologen der Nachkriegszeit, der am 25.-29. September 1948 in Uherské Hradiště stattfand, der berühmte Slawist Jan Eisner. Er hatte recht. In der Zwischenkriegszeit erfolgten tatsächlich zahlreiche bedeutende Freilegungen und Funde, deren synthetische Auswertung angestrebt wurde. Bekannt und erforscht wurden Burgwälle, wie St. Kliment bei Osvětimany, sowie Gräberfelder, wie Strážkovice, Bojkovice, Buchlovice, Hluk, Vranovice oder Blučina, deren Wälle und Schanzen der Aufmerksamkeit örtlicher begeisterter Amateurarchäologen nicht entgingen. Ihr wahres Gesicht enthüllten im Gegensatz dazu noch nicht Nitra und Bratislava, die Auen und urbaren Felder Südmährens verbargen den Reichtum von Mikulčice und Břeclav-Pohansko sowie von vielen weiteren, heute für wichtig gehaltenen Fundstätten.

In vorübergehender Vergessenheit der Historiker sowie aller regionalen Mitarbeiter, die damals in heimatkundlichen und historischen Vereinen organisiert waren, blieb die Entdeckung Nevěřils aus dem Jahre 1911. Es handelte sich um Fundamente der Kirche auf dem Kataster von Modrá bei Velehrad. Dies war dadurch verursacht worden, weil der Entdecker das Alter seiner Entdeckung nicht zu belegen wußte. Ähnliche problematische Funde mit unsicherer Datierung waren damals übrigens nicht vereinzelt (z. B. Kirchenreste auf dem Burgwall von St. Kliment). Dagegen stellte Vilém Hrubý, der am 1. September 1949 neu ernannte Leiter der archäologischen Grabungen in Staré Město, den Teilnehmern des Historischen Kongresses die ersten 10 gerade freigelegten Körpergräber auf dem Gräberfeld "Na Valách" vor, das jedoch dank den Bemühungen von Antonín Zelnitius der in- und ausländischen Öffentlichkeit schon gut bekannt war. Josef Poulík aus der Brünner Zweigstelle des Staatlichen Archäologischen Instituts gab seine Bücher "Altslawisches Mähren" und "Südmähren – das Land der alten Slawen" heraus. Unsere slawische Archäologie atmete am Ende der 40er Jahre mächtig auf. Sie stand vor bedeutenden Entdeckungen, die die eingebürgerten Ansichten über das Kulturniveau der alten Mährer deutlich veränderten.

Im Frühling 1949 eröffnete der Kustos der prähistorischen Abteilung des Mährischen Landesmuseums Brünn, der ehemalige Lehrer aus Uherské Hradiště und späterer Mitarbeiter des Mährisch-slowakischen Museums, Vilém Hrubý, seine zweite Grabungssaison in Staré Město "Na Valách". Er vermutete, daß sie außergewöhnlich werden könnte. "Inmitten des Gräberfelds wird es wahrscheinlich ein Heiligtum, wohl eine Kirche oder Kapelle geben", schrieb et schon im Jahre 1948. Die Erforschung der Nekropole setzte westlich von der ehemaligen Sandgrube Klečkas fort und verschob sich von dem Wall nach Süden, in Richtung Jesuitenstraße, wo sich heute das Gebäude der Gedenkstätte Großmährens befindet. Die Zahl der freigelegten Körpergräber mit reichen Grabbeigaben, oft etagenartig übereinander angeordnet, wuchs ständig an, die Mörtelfragmente wurden immer zahlreicher. Diesen wurde jedoch anfangs keine größere Bedeutung beigemessen, denn Überreste mittelalterlicher Bauten wurden auf der Fundstelle an mehreren Orten entdeckt. Erst die detaillierte Analyse der Mörtelfragmente belegte den beträchtlichen Unterschied zwischen den einzelnen Stücken und deutete die Möglichkeit der Existenz eines gemauerten, verputzten Objekts aus der Zeit des Bestehens des Gräberfeldes an. Aber die Annahme, daß seine Steinfundamente freigelegt werden könnten, ging nicht in Erfüllung. Immer kam nur ein Streifen lockeren Feinschlags an den Tag. Erst nach der Senkung des Oberflächenniveaus in seiner Umgebung erfolgte die wichtige Feststellung, daß nämlich jener Streifen die Negativausfüllung der Fundamentrinne eines steinernen gemörtelten Baus darstellte, so daß sein Verlauf eigentlich seinen annähernden Grundriß zeigt (Steine aus dem ursprünglichen Bau wurden im Mittelalter und in der Neuzeit sekundär benutzt). Der entdeckte Bau war eine Kirche mit rechteckigem Schiff, deren Außenmaße 850 x 725 cm betrugen und einer hufeisenförmigen Apsis von 500 x 425 cm, deren Fundamente 80 bis

90 cm breit und 60 bis 80 cm tief waren. Sofort, am 17. Juni 1949, wurde zu dieser Entdeckung eine Fachkommission unter dem Vorsitz von Jaroslav Böhm, Direktor des Staatlichen Archäologischen Instituts Prag, einberufen. Im Protokoll dieser denkwürdigen Kommission, die sogar der Aufmerksamkeit der damaligen Filmkameras nicht entging, ist angeführt, daß "der älteste christliche Kultbau auf dem Gebiet der Tschechoslowakischen Republik entdeckt wurde, der mit der Christianisierung Großmährens zur Zeit der Ankunft der slawischen Glaubensboten Cyrill und Method zusammenhängt". Vilém Hrubý selbst wurde später durch Böhm als "Bahnbrecher in der Freilegung der großmährischen Architektur" bezeichnet. Es kann ergänzt werden, daß die Kirche "Na Valách" um die Mitte des 9. Jahrhunderts auf dem damals schon existierenden Gräberfeld erbaut wurde, daß in ihrem oberirdischen Teil das Steinmauerwerk mit Holzkomponenten kombiniert war, daß die Wände verputzt, weiß gestrichen und koloriert waren, daß das Interieur mit gegossenem Mörtelboden auf Steinunterlage versehen war und das Dach aus gebrannten Tondachziegeln, Preisen und Zierfirstziegeln bestand.

Es waren kaum drei Monate seit der Entdeckung "Na Valách" vergangen, als sich die Augen der Fach- und Laienöffentlichkeit wieder auf Staré Město richteten. Anlaß war eine Korrespondenzkarte von Antonín Zelnitius, der nach Brünn meldete, daß in der Lage "Špitálky", im Südwestzipfel der Gemeinde, über dem Mäander der March, der Bagger Körpergräber und "eine Art Schutthalde" vernichtete. Auf die Baustelle kam gleich Josef Poulík und nach deren Besichtigung nahm er am 12. September eine Rettungsgrabung vor. Bereits am 7. Oktober konnten die Mitglieder der Fachkommission die Feststellung treffen, daß Fundamente einer Kirche aus der Zeit der cyrillo-methodischen Mission entdeckt worden waren, die den Charakter der byzantinischen Kirchenarchitektur aufweisen. Unter der Anwendung der von Hrubý entdeckten archäologischen Methode konnte Poulík den baulich komplizierteren Grundriß einer Saalkirche mit drei Paar Säulenstützen feststellen, die wohl den Turm getragen hatten. An der Westseite befand sich ein rechteckiger Zubau mit zwei Eingängen, der als Narthex interpretiert wurde. Die Narthexe werden mit Unterrichtsräumen der Mönche-Katechumenen in Zusammenhang gebracht. Aus dem die Kirche umgebenden Gräberfeld stammt eine Kollektion prachtvoller Schmucksachen, unter den Funden erschien auch eine Silberplakette mit dem Motiv eines Reiters mit Raubvogel, dem berühmten "Falkner". Die letzte Fachkommission traf in Staré Město am 4. September 1950 zusammen. Damit wurde die erste Etappe der Entdeckung der großmährischen Architektur abgeschlossen. Sie gab die Richtung für die folgenden Grabungen in Mikulčice, Břeclav-Pohansko, Uherské Hradiště-Sady sowie in Modrá bei Velehrad an. Auf der letztgenannten Fundstelle konnte Vilém Hrubý nach der Revisionsgrabung der Fundamentrillen und besonders nach der Entdeckung des umgebenden großmährischen Gräberfeldes endlich auch diesen Fund in den Rahmen der Architektur eingliedern, deren Anfänge mit der Zeit der ersten Christianisierung, also mit dem 9. Jahrhundert verknüpft sind.

Die Entdeckung der Kirchen "Na Valách" und "Na Špitálkách" in Staré Město wird mit Recht für einen wichtigen Meilenstein in der Geschichte unserer Archäologie gehalten. Sie veränderte deutlich die Ansicht über das Niveau des Christentums zur Zeit Methods. Auch heute, mit einem Abstand von 50 Jahren, verliert sie nicht an Bedeutung. Gemeinsam mit weiteren Entdeckungen stellt sie ein schwerwiegendes Argument in unserer Diskussion mit einigen westeuropäischen und Überseehistorikern dar, die ihre wissenschaftliche Laufbahn mit dem Nachweisen des sog. balkanischen Ursprungs Großmährens verknüpfen.

Luděk GALUŠKA

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Über zwei Nekropolen aus Südwestbulgarien

Stefka ANGELOVA – Todor MARVAKOV

Die Erforschungen der frühmittelalterlichen Nekropolen aus Südbulgarien finden schon seit mehreren Jahrzehnten statt. Einzelgräber wurden schon in den 20er und 30er Jahren unseres Jahrhunderts entdeckt. Die jüngeren planmäßigen Forschungen sind mit der Tätigkeit der Museen in Haskovo, Stara Zagora, Nova Zagora, Radnevo, sowie mit den Expeditionen, welche die mittelalterliche Kultur des Rhodopen-Gebietes erforschten, verbunden.[1]

Die bis 1975 erforschten Denkmäler liegen in der Form von Katalogen und Annotationen in der Monographie von Ž. Važarova vor. Auf Grund der Analyse der von der Verfasserin selbst erforschten Nekropolen sind alle Denkmäler aus Südbulgarien in die Periode des 9.-11. Jh. datiert[2]. Das Hauptmotiv von Važarova ist die „christliche" Bestattungssitte. Die Metallfunde wurden gesondert analysiert, ihre Analogien aber stammen aus einem sehr breiten Raum in Ost- und Mitteleuropa, und deshalb sind diese in keinem Fall überzeugend. Trotzdem akzeptieren heute die meisten Forscher die von Važarova vorgeschlagenen Datierungen.[3]

Natürlich taucht die Frage nach dem Fehlen von Gräberfeldern aus der Periode des 7.-9. Jh. (sowohl in den verfallenen sowie erhaltenen byzantinischen Städten, als auch in den Dörfern) auf.

Aus den schriftlichen Quellen ist gut bekannt, daß sich in dem Territorium von Südbulgarien Reste der einheimischen Bevölkerung (ethnisch verschiedenartig) erhielt und genauso dicht, wie Nordbulgarien, in der zweiten Hälfte des 6. und Anfang des 7. Jahrhunderts von Slawen besiedelt war. In seinem Werk über die slawische Besiedlung im heutigen Bulgarien bemerkte einer der Verfasser dieses Artikels, daß die Anzahl der slawischen Fibeln und Keramik von der 2. Hälfte des 6.-Anfang des 7. Jh. in Südbulgarien genauso groß ist, wie in den Festungen und den befestigten Siedlungen am Mösischen und Skytischen Limes[4]. Das Werk von J. Jouroukova über den Münzwechsel und die Münzschätze beweist unbestreitbar das Eindringen der Slawen in die Südteile der östlichen Balkanhalbinsel, wobei die Neusiedler sich auch in den Vorgebirgen und Gebirgsgegenden ansiedelten[5]. Die Hauptwege der slawischen Ansiedlung waren die Täler der großen Flüsse, z. B. Maritza, Struma und Mesta.

Der „Hiatus" zwischen den frühslawischen Materialien aus dem 6.-7. Jh. und den im 9.-11. Jh. datierten Nekropolen und Siedlungen, die in den meisten Fällen unerforscht sind, erweckt den Eindruck, daß in der Zeit vom 7.-9. Jh. diese Gebiete völlig unbesiedelt waren. Eine solche Feststellung ist offensichtlich unsinnig. Der sog. „Hiatus" kann entweder mit dem Fehlen von Forschungen oder mit einer falschen Chronologie und Datierung der erforschten Objekte erklärt werden.

Eine neue Analyse, die dem heutigen Stand der Forschungen auf dem Balkan entspricht, zeigt, daß man die veröffentlichten Nekropolen aus Südbulgarien in zwei Gruppen teilen kann, und zwar 7., 9. und 10. Jh. einerseits, und 11.-12. Jh. andererseits. Die ältere Gruppe vereinigt die im mittleren Mestatal gelegenen Nekropolen und die Gräberfelder aus den Ostrhodopen, die

---

1 ***Х. Шкорпил, К. Шкорпил,*** Могили, Пд., 1986, 65-67; ***Ив. Велков***, Разкопки около Мезек и гара Свиленград – ИБАИ,XI,1937, 127-128, обр.117 и 118; ***Ив. Велков***, Находки и вести от раэни места – ИАИ, XIV, 1943, 278, обр.384; ***Д. Аладжов***, Средновековни погребения в Югоизточна България – ИБМ, I, 1965, 129-163; ***Е. Манова***, Археологически проучвания в района на Златоград – Археология, 1964, кн.4, 20-26; ***С. Георгиева***, Средновековни некрополи в Родопите – Родопски сборник, I, 1965, 156-157; ***Д. Стоянова-Серафимова***, Средновековен некропол при с.Туховище, С.1981; ***Х. Буюклиев, Д. Янков***, Средновековни български некрополи в района на комплекса "Марица-изток" – ИМЮИБ,II, 1979, 72-82; ***K. Melamed***, Mittelalterliche Bestattungssitten in den Rhodopen – Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, 9, 1993, 5-39; u.a.

2 ***Ж. Вължарова***, Славяни и прабългари по данни от некрополите VI-XI в. на територията на България, С. 1976, 421-422.

3 ***K. Melaned***, Op.cit., S.20-21; Über einen Versuch zur Präzisierung der Datierung des Gräberfeldes bei Ablanitza siehe: ***Ст. Ангелова***, Проблеми на датирането и интерпретацията на два некропола от Македония – В: Преселбата на народите од антиката до данас (Symposium Skopje 1994), im Druck; ***Т. Марваков***, Ранносредновековен некропол край с.Туховище, Гоцеделчевско. Магистърска дипломна работа, Архив на Катедра "Археология" към ИФ на СУ "Св. Климент Охридски".

4 ***Ст. Ангелова, Р. Колева***, Данни за ранното славянско нашествие на юг от Дунав през VI-VIIв.- Studia Archaelogica, ГСУ ИФ, кн.Археология, т.2 (под печат).

5 ***J. Youroukova***, Les trésors byzantins – BCH (Supplement) – im Druck.

Nr.	Lage im Gräberfeld	Orientierung	Position	Kohlen	Keramik strava	Keramik	Fibeln		Schnallen		Waffe		Ohrringe				Halsketten		Fingerringe			
																								
10	so	w-o													+							
17	Mitte	w-o	sekund.										+	+								
23	sw	w-o														+		+				
26	sw	w-o			+																	
27	w	w-o	sekund.							+												
28	w	sw-no	einige?	+		+																
29	w	sw-no Grube	?	+		+																
32	w	w-o	?																			
33	w	w-o	vermischte Knochen														+			+	+	
38	sw	w-o	vermischte Knochen									+										
40	sw	sw-no						+				+		+		+				+		
41	sw	sw-no									+	+										
49	sw	w-o		+																		
54	so	sw-no	?		+																	
55	s	sw-no					+															
56	s	sw-no							+													
57	so	w-o	?										+	+					+			
69	no	sw-no												+								
70	no	sw-no	einige?												+				+			
74	n	sw-no																+				

Tafel 1. Gräber (7.-9. Jh.) aus dem Gräberfeld beim Dorf Ablanitza.

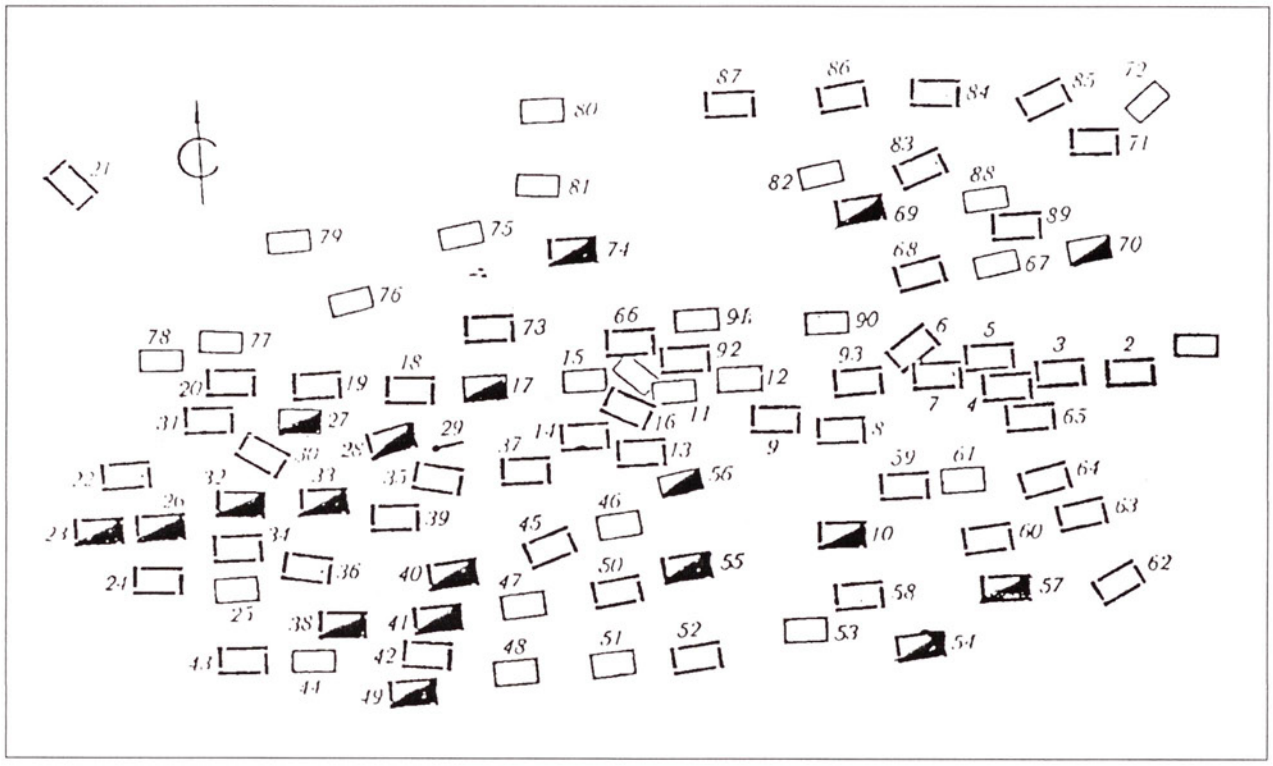

Tafel 2. Plan des Gräberfeldes mit den älteren Gräbern – .

sich entlang des Arda-Tales befinden. Östlich von Maritza sind solche Nekropolen bislang nicht publiziert worden.

Im vorliegenden Bericht werden wir der Frage nach zwei Nekropolen Aufmerksamkeit schenken – Ablanitza-1[6] und Tuchovište[7]. Das zweite Objekt ist nur von den Vorberichten bekannt. Die Methodik der Analyse der beiden Objekte ist nicht gleich, denn sie weisen klare Unterschiede untereinander auf. Die Nekropole bei Ablanitza-1 wurde als Katalog veröffentlicht und Tafel 1 soll als Zusatz zur ursprünglichen Publikation betrachtet werden. Die in der Tabelle umfaßten Charakteristiken stellen den Horizont der relativ älteren Gräber dar. Diese Gräber weisen sowohl heidnische Elemente der Bestattungssitte auf, als auch Schmuck, dessen Analogien in Nekropolen aus dem 7.-9. Jh. in Dalmatien, Albanien, Mazedonien und Griechenland zu finden sind.[8]

Die Anzahl aller Gräber in Ablanitza-1 betrug 94. Von den älteren Gräber gab es 21, also 22,34 %. Wie die Tafel 2 zeigt, lagen sie vorwiegend im südlichen und südwestlichen Teil des Gräberfeldes (17 Gräber). Ein Grab befand sich im mittleren Teil und die anderen drei im nördlichen Teil der Nekropole. Die Gräber, die Gefäße slawischer Machart als Inventar enthielten, lagen im Westteil. Bei diesen Gräbern ist die genaue Anzahl der bestatteten Individuen meist nicht festgestellt worden. Aus der Beschreibung in der Publikation wird nur klar, daß sie unter den später bestatteten Individuen in derselben Grabanlage lagen.

Bei zwei Gräbern wurde der Ritus *„strava"* in der Form von fragmentierten Gefäßen festgestellt. In den Gräbern Nr. 32 und 33 wurden slawische Töpfe gefunden, die handgemacht oder durch Handdrehscheibe hergestellt worden waren. Drei Gräber aus Ablanitza wiesen eine rituelle Reinigung durch ein Kohlenfeuer, das spezifisch für die heidnischen Bestattungssitten ist, oder eine Kohlendecke unter den Skeletten auf.

Zehn der Bestatteten in Ablanitza-1 sind SW-NO orientiert, die anderen W-O.

Ungewöhnlich für die christlichen Gräber ist das Vorhandensein von Waffen – Pfeil und Axt-, die in den Gräbern Nr. 40 und 38 im südwestlichen Teil der Nekropole entdeckt wurden.

Es gibt keinen Zusammenhang zwischen der Orientierung der Gräber und den heidnischen Elementen der Bestattungssitte, sowie zwischen der Orientierung und der Lage der Skelette, besonders der Lage der oberen Glieder.

Die Einfibeltracht bei Frauen, welche man auch bei den Slawen findet, war in den Gräbern Nr. 40 und 55 vertreten. Die Fibeln wurden rechts von den Schultern gefunden und, wie die erhaltene Schmiede-

---

6 ***Ж. Вължарова, В. Чачева***, Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг – Археология, 1968, кн. 2, 27-36; ***Ж. Вължарова***, Op. cit, 270-296.

7 Д. Стоянова-Серафимова, Op.cit.

8 ***P. Korošec***, Zgodnjesrednjevežka arheološka slika Karantanskih slovanov – Della Opera, 22; 1, 2, Ljubljana, 1979; ***В. Поповић***, Албанија у касној антици – В; Илири и албанци. Научни скупови, XXXIX, Београд, 1988: 230ff.; ***M. Weithmann***, Die slawische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel – Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, München 1978; ***В. Ангелов, В. Л. Кунчев, Д. Овчаров, Д. Попов, Ст. Ангелова***, Древни култури, Благоевград 1997, 495-498.

fibel mit Kreuz auf dem Fuß aus Grab Nr. 55 zeigt, gehören sie zu den jüngsten Varianten der Fibeln mit umgeschlagenem Fuß[9].

Aus Tafel 1 und der Analyse der anderen Gräber gewinnen wir den Eindruck, daß die Nekropole Ablanitza-1 mindestens zwei chronologische Horizonte besitzt. Sie entwickelte sich in Richtung SW-NO (es ist möglich, daß das Grab Nr. 74 mit einer älteren Gruppe von Gräbern im Nordteil der Nekropole verbunden ist, die vor dem Beginn der Ausgrabungen bereits zerstört war).

Fast keines der Gräber Nr. 17, 23, 40, 57 und 69, die Korrelationsdaten darstellen, kann absolut datiert werden. Heute können wir nur das untere Datum der Funde, welche wir als chronologische Indikatoren benutzen, bestimmen. An erster Stelle müssen die zwei *in situ* gefundenen Fibeln aus den Gräbern Nr. 40 und Nr. 55 erwähnt werden, deren Datum als nicht später als die Mitte des 7. Jh. und nicht älter als die zweite Hälfte des 6 Jh. bestimmt werden kann. Die Ohrringe aus den Gräbern Nr. 17, 57 und 70 weisen byzantinische Herkunft auf. Ähnliche Exemplare kennen wir schon von dem im späten 6. Jh. verbrannten Horizont in Sadovec[10]. Die Ohrringe mit angehängtem Kettchen finden ihre Prototypen in frühbyzantinischer Zeit und können in das 6.-7. Jh. datiert werden[11]. In das 7. Jh. ist ein solcher Ohrring aus Grab Nr. B-67 (mit Pferd) aus Piatra Frekătei in Norddobrudža (Rumänien) datiert[12]. Bei den Ausgrabungen in Colle Santino in Italien wurden 23 Gräber freigelegt, in denen sich solche Ohrringe fanden, wobei diese in die zweite Hälfte des 7. und in das 8. Jh. datiert sind[13]. Bei der Untersuchung ihrer Herkunft findet V. Bierbrauer Analogien in anderen Nekropolen in Italien, auf der Halbinsel Istria und in Ägypten, wobei er ihre spätantike Herkunft beweist. Eine Abart dieser Ohrringe sind die Exemplare aus dem Grab Nr. 69 in Ablanitza-1, die auch frühestens in das 7. Jh. datiert werden können.

Die Ohrringe aus den Gräbern Nr. 10 und Nr. 40 mit einem Mond am Ring können breiter datiert werden. Der älteste (aus dem 7. Jh.) wurde zusammen mit einer Fibel im Grab Nr. 40 entdeckt. Das Ornament in Filigrantechnik ähnelt dem Brustkreuz aus Sadovec, das in das 6. Jh. datiert ist[14], d.h. der Typ des Ohrrings ist auch von byzantinischer Herkunft.

Der Ring aus Grab Nr. 40 mit Pentagramm, das auf die Platte graviert ist (mit Fibel), kann frühestens in das 7. Jh. datiert werden. Aus derselben Zeit stammt der analoge Ring aus der Agora in Korynth[15]. Der Typ solcher Ringe existierte lange Zeit und ist in einem großen Raum verbreitet. Die Prototypen sind offensichtlich byzantinisch. In Grab Nr. 69 wurde ein solcher Ring mit Vogel auf der Platte zusammen mit Ohrringen entdeckt, deren chronologische Untergrenze das 7. Jh. ist.

Die Schnalle aus Grab Nr. 27 findet ihre nächste Analogie im Grab Nr. B-133 in Piatra Frekătei, die als Typ „Istria – Beroe 5" bekannt ist und vom Ende des 7. Jh. stammt[16]. Die Ajourschnalle aus massiver Kupferlegierung aus einem zerstörten Grab in Ablanitza-1 gehört zu dem gut bekannten Typ aus den spätantiken Nekropolen in den Rhodopen. Eine ähnliche Schnalle ist auch im Gräberfeld mit Kremation in Razdelna (Nordostbulgarien) entdeckt worden, das in die Zeit vom Ende des 7.-9. Jh. datiert ist[17].

Die zweite Nekropole, die in diesem Bericht vorgelegt wird, ist jene bei Tuchovište[18]. Die Zahl der aufgedeckten Gräber beträgt 147. Die tatsächliche Anzahl der Gräber ist aber wesentlich größer. Die Skelette der bestatteten Individuen sind volkommen anthropologisch untersucht[19]. Weil die Metallfunde und besonders die Keramik zahlreich sind, wurde bei der Untersuchung dieses Gräberfeldes eine unterschiedliche Methode im Vergleich zu Ablanitza-1 verwendet. Alle Gräber wurden mittels der Methode der Planigraphie analysiert, wobei chronologische Indikatoren für die beiden festgestellten chronologischen Horizonte bestimmt wurden. Die unteren und oberen chronologischen Grenzen dieser Nekropole sind, wie in Ablanitza-1, relativ (Taf. 3-10). Nur die Gräber Nr. 29 mit einer Münze von Basileios I. (867-886) und Nr. 51 mit einer Münze von Leo VI. (886-912), die im mittleren Teil der Nekropole lagen, sind absolut datiert. Im Grab Nr. 29 wurde nur noch ein Ring mit ellipsoidenförmiger Platte und einem Ornament von Kreisen mit Pünktchen (Poincon-Technik) gefunden. Im Grab Nr. 51 wurden keine anderen Funde freigelegt.

Weil der Zweck der Verfasser das Beweisen eines älteren chronologischen Horizontes ist, d.h. eines Wechsels der traditionellen Datierung für Südbulgarien im 9.-11 Jh., sind auf der Tafel 11 jene chronologischen Indikatoren dargestellt, die mit anderen Gräberfeldern aus der Zeit des 7.-9. Jh. auf dem Balkan vergleichbar sind.

Die Ohrringe und die Ohr-Schläfenringe aus den Gräbern Nr. 20, 33 und 52, die auf Tafel 3 dargestellt

---

9 ***Ж. Вължарова***, Op. cit. 286, Abb. 178-1a,b; ***А. Хараламбиева***, Два типа късноантични фибули във Варненския музей – ИНМВ, т. 25 (40), 1989, с, 33-35 (Die Verfasserin vermutet die Benutzung der Fibeln von Ablanitza bis zum 9. Jh. Das scheint aber unwahrscheinlich zu sein).

10 ***S. Uenze***, Die spätantiken Befestigungen von Sadovec. Text - MBV,43, 165, Kat. Nr. SK45, Taf. 5_{14}, Taf. 123.

11 ***Collection Helene Stathatus***, III, Strasburg, 1963, 284.

12 ***A. Petre***, La romanite en Scythie Mineure, Bucarest, 1987, 80, pl.147-247dl.

13 ***V. Bierbrauer***, Invilino-Ibligo in Friaul – In: Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Bd. 33, München 1987, Teil I, 127 ff., Abb. 23-27; Teil II, Taf. 40-41.

14 ***S. Uenze***, Op. cit., 179, Taf.8_9, 126_2.

15 Siehe z. B. Nr. 2034 von Korynth – In: ***G. Davidson***, The Minor Objects, Corinth, vol. XII, pl.107.

16 ***A. Petre***, Op.cit., 71, pl.$128\text{-}129_{206c}$.

17 ***Д. Ил. Димитров***, Ранносредновековен некропол при гара Разделна (предварително съобщение). – Археология, 1959, кн.3-4, 59, обр.43.

18 ***D. Stojanova-Serafimova***, Die neuentdeckte mittelalterliche Nekropole beim Dorf Tuchovište, Kreis Blagoevgrad – In: Rapports du IIIe Congrès International d' Archéologie Slave. Tome I, Bratislava, 1979.

19 ***Т. Марваков***, Op. cit.; Das Knochenmaterial wurde von Dr. Sl. Čolakov und Dr. N. Kondova untersucht. Sie überließen uns die Resultate liebenswürdigerweise, wofür wir uns bei ihnen bedanken möchten.

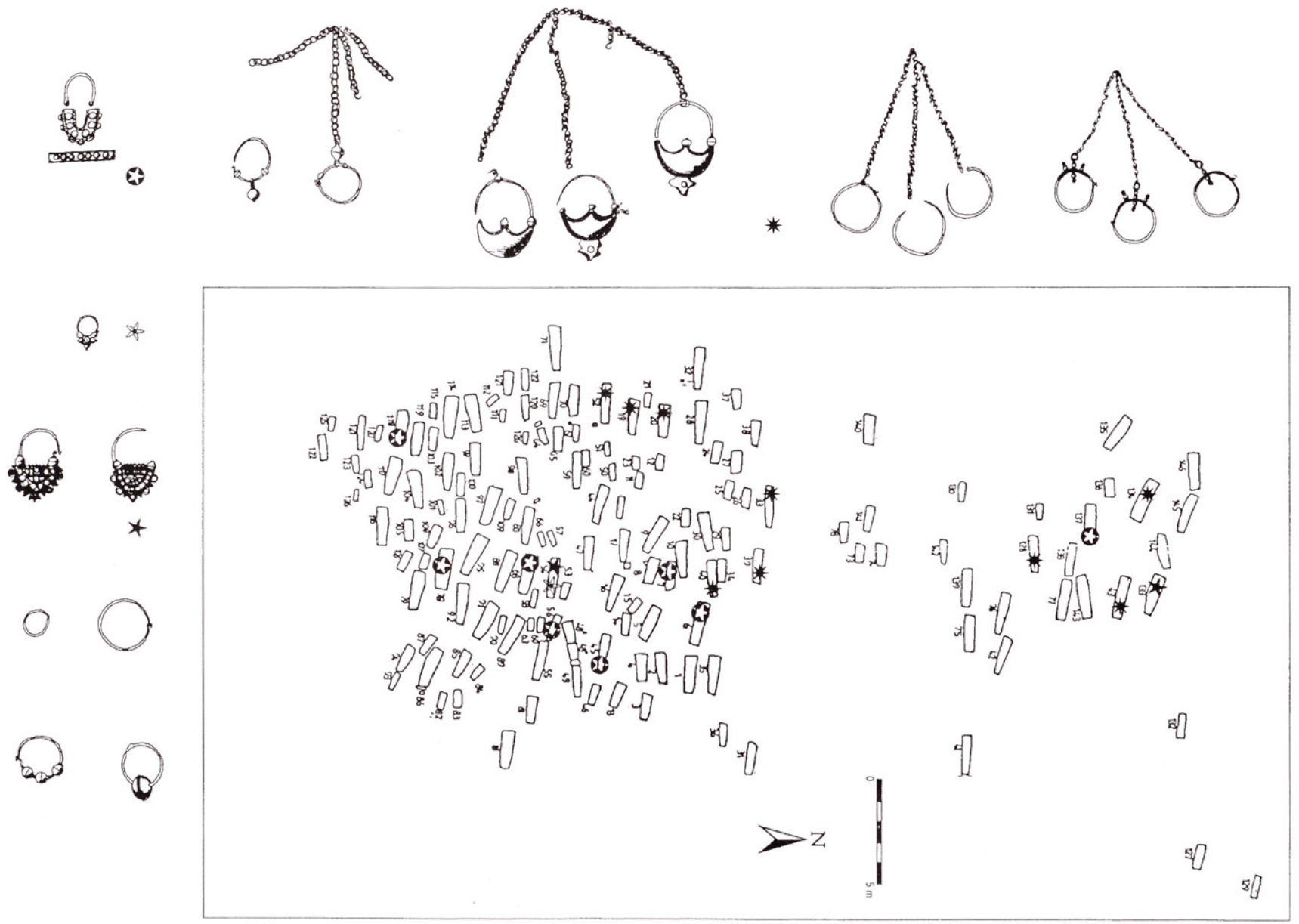

Tafel 3. Gräber mit Schläfen- und Ohrringen (7.-9.Jh) aus Tuchovište.

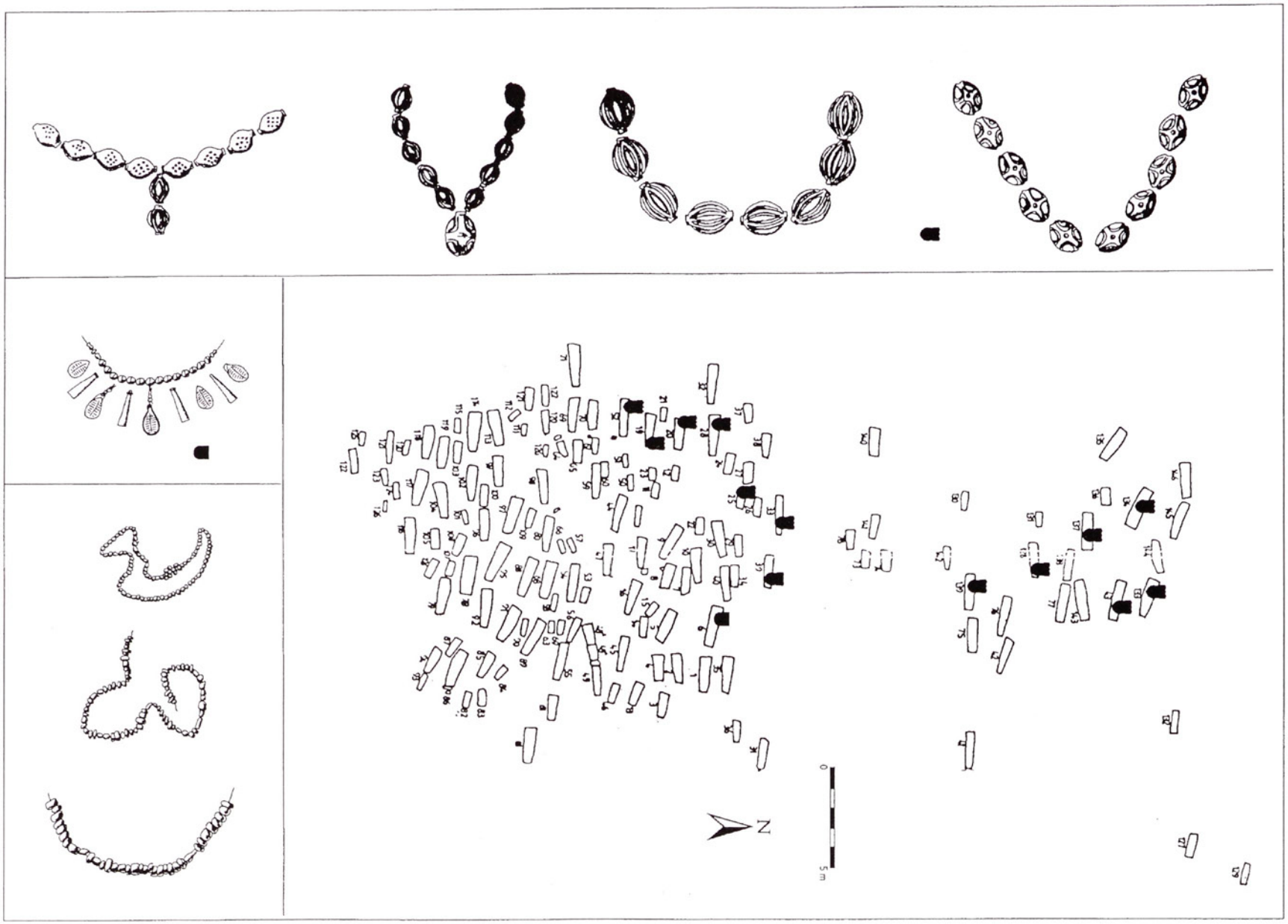

Tafel 4. Halsketten (7.-9. Jh.) aus Tuchovište.

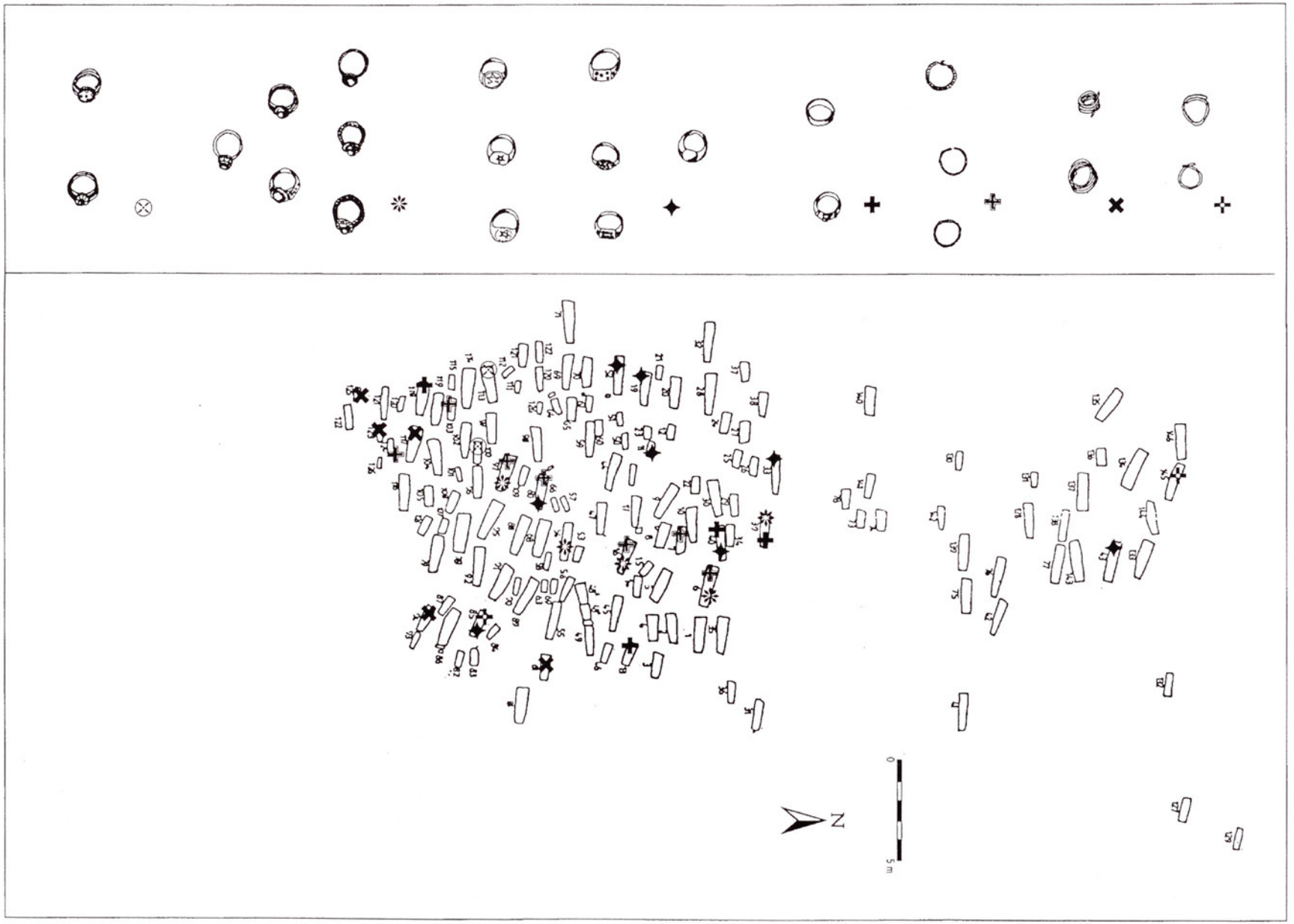

Tafel 5. Fingerringe (7.-10. Jh.) aus Tuchovište – ⊗ / ✸ / ✦

Tafel 6. Armreifen von Typ I-VIII (breites Datum) aus Tuchoviště.

sind, sind mit den Exemplaren aus den Gräbern Nr.17 und 57 in Ablanitza-I identisch. Ihre Varianten mit Mondanhänger kamen in Tuchoviště in den Gräbern Nr. 39,49 und 128 zutage. In den Gräbern Nr. 54 und Nr. 133 wurden filigrane Ajourohrringe byzantinischer Herkunft gefunden. In der Sammlung des Museums Benaki in Athen werden einige ähnliche Ohrringe aufbewahrt, die in das 6.-7. Jh. datiert sind. Im Katalog der Sammlung ist erwähnt, daß auf einem Mosaik aus der Kirche des „Hl. Georg" in Thessaloniki derselbe Typ dargestellt ist[20]. Ein ähnliches Exemplar aus dem 6.-7. Jh. ist aus Sizilien bekannt[21]. Aus Bulgarien sind analoge Ohrringe nur vom Grab Nr. 23 in der Nekropole Miševsko-I bekannt[22]. (Wir möchten uns beim Ausgräber, D. Stojanova-Serafimova, für die Unterstützung herzlich bedanken).

Aus Südostbulgarien sind ihre jüngeren Nachfolger bekannt, die aber viele morphologische und technische Unterschiede aufweisen. Im Grab Nr. 40 in Ablanitza-I sind auch Schläfenringe mit je einem filigran verzierten Mondanhänger freigelegt worden.

Die meist verbreiteten Halsketten aus hohlen Metallkügelchen mit radialen Relieflinien, die identisch mit den in Ablanitza-I (Grab Nr. 33 und 40 – mit Fibel) gefundenen Exemplaren sind, wurden in Tuchovište in den Gräbern Nr. 39, 52, 128, 133, 134, 137 und 139 entdeckt. Ihre Varianten sind die Halsketten, bei welchen die hohlen Metallkügelchen mit kreuzförmigem Reliefornament (Gräber Nr. 25, 28, 33 und 43), mit einer Kombination der beiden Typen von hohlen Metallkügelchen (Grab Nr. 20), sowie einer Kombination mit Ajourmetallkügelchen (Grab Nr. 19) verziert sind. In Bulgarien sind solche Halsketten, nicht nur in Ablanitza-I, sondern auch in anderen Objekten südlich vom Hämus gefunden worden[23]. Nördlich des Hämus-Gebirges wurde eine solche Halskette nur in der Nekropole Dolní Lukovit-3 in einem zerstörten Grab entdeckt[24]. Ihre sicher datierten Analogien stammen aus der Nekropole bei der Festungsmauer von Polystylon (das antike Abdera), die im Vorbericht von Ch. Bakirtzis in die Zeit Ende 6.- Anfang 9. Jh. datiert wird[25].

Eine Halskette, die mit den Exemplaren aus den Gräbern Nr. 23 und 74 in Ablanitza identisch ist, wurde im Grab Nr. 6 in Tuchoviště freigelegt.

Die Halsketten aus Glasperlen in Tuchoviště sind zahlreich und vielfältig. Solche sind in 20 Gräbern gefunden worden. Nur ein Teil davon kann, dank der Kombinierung dieser Funde mit Varianten der älteren Ohrringe, Ohr-Schläfenringe und Halsketten aus hohlen Metallkügelchen (Gräber Nr. 19, 28, 33, 43, 52, 128 und 137), früher datiert werden.

Genauso vielfältig sind die Ringe. Tafel 5 stellt 6 Typen mit je einigen Varianten dar. Die meisten kann man sehr breit datieren. Die Kassettenringe antiker Herkunft aus den Gräbern Nr. 6, 16, 39, 54 und 97 können etwas genauer datiert werden: Ende 7.-9. Jh. Die Grundlage sind die Metallfunde und die Gefäße verschiedener Form und Herstellungsart, welche die Ringe in den Gräbern begleiteten. Die Gefäße können ihrerseits durch die Metallfunde genau datiert werden. Dieselbe Feststellung betrifft die Ringe mit auf der Platte graviertem Pentagramm aus den Gräbern Nr. 11, 33, und 40.

Die Armreifen (Tafel 6), besonders die Exemplare aus Metall, welche mit stilisierten Köpfen von Schlangen und Seepferdchen enden, sind zweifellos antiker Herkunft. Auf dem Balkan sind sie weit verbreitet und existieren in einem großem Zeitraum. Diese Feststellung ist auch für die anderen Metall- und Glasarmreifen gültig.

Diese ist die bislang reichste Nekropole in Südbulgarien hinsichtlich der Anzahl der Gefäße in den Gräbern. Die Gefäße können hinsichtlich ihrer Form und Technologie in drei unterschiedliche Kategorien eingeteilt werden:

1. Slawische Töpfe (Tafel 9) – sie wurden auf einer langsam rotierenden Töpferscheibe hergestellt (Gräber Nr. 29, 43, 54, 74, 75, 88 und 102). Das Gefäß aus dem Grab Nr. 29 (in der Mitte des Gräberfeldes) wurde zusammen mit einer Münze von Basileios I. (867-886) freigelegt. Die Kartierung der Töpfe stellt ihre Konzentration in der Mitte des südlichen Teiles der Nekropole dar.
2. Auf der schnell rotierenden Scheibe hergestellte Töpfe und Tassen (Tafel 7). Man findet diese Gefäße nur in der Mitte des südlichen Teiles der Nekropole. Sie finden Analogien nur in der spätantiken Keramik. Die anderen, vor allem geschlossenen Formen (Kannen und Krüge) sind auch ein Produkt der spätantiken Keramiktradition (Tafel 10). Sie kamen am Rande der Gräber aus dem südlichen Teil der Nekropole zutage; die einzige Ausnahme bildet Grab Nr. 146.
3. Hybride Formen – die Form ist spätantiker Herkunft, aber die Technologie und Ornamentierung gehören zur slawischen Keramiktradition (Tafel 8). Sie stammen aus der Mitte des südlichen Teiles der Nekropole, die einzige Ausnahme ist Grab Nr. 139.

   Zu der älteren Phase der Nekropole gehören sowohl die Gefäße der drei Kategorien aus den Gräbern Nr. 6, 43 und 54 (aufgrund der Metallfunde mit älterem Datum, die sie begleiten), als auch jene, die in der Mitte des südlichen Teiles der Nekropole konzentriert sind (Tafel 11) und wahrscheinlich auch die Gefäße aus einer anderen Gruppe von Gräbern, die im nördlichen Teil liegen. In den Gräbern befindet sich immer je ein Gefäß.

Die Halsketten aus Metall, sowie die Ohr-Schläfenringe fehlen in den ältesten Gräbern (Ende 7. Jh.), sie sind jedoch in den Gruppen von Gräbern an

---

[20] ***B. Segal***, Katalog der Goldschmiedearbeiten Museum Benaki, Athen, 1938, 156, Taf. 49, Nr. 245-246.

[21] ***P. Orsi***, Byzantina Siciliae – Byzantinische Zeitschrift, Leipzig, 1910, Bd. XIX, 464, Fig. 2, 3 Tav. II.

[22] ***Ж. Вължарова***, Op.cit., 302, обр. 5а,б.

[23] ***И. Велков***, Разкопки..., 133, обр. 121; ***Ж. Вължарова***, Op. cit., 279, обр 173:12; 282, обр. 175:9; 296, обр. 184:2,3; ***Цв. Дремсизова-Нелчинова***, Археологически паметници в Благоевградски окръг, С.1987, 86.

[24] ***Ж. Вължарова***, Op.cit., 218, обр. 136:1-7.

[25] ***Ch. Bakirtzis***, Byzantine Thrace (AD 330-1453) – Thrace, Athen,1994, 158.

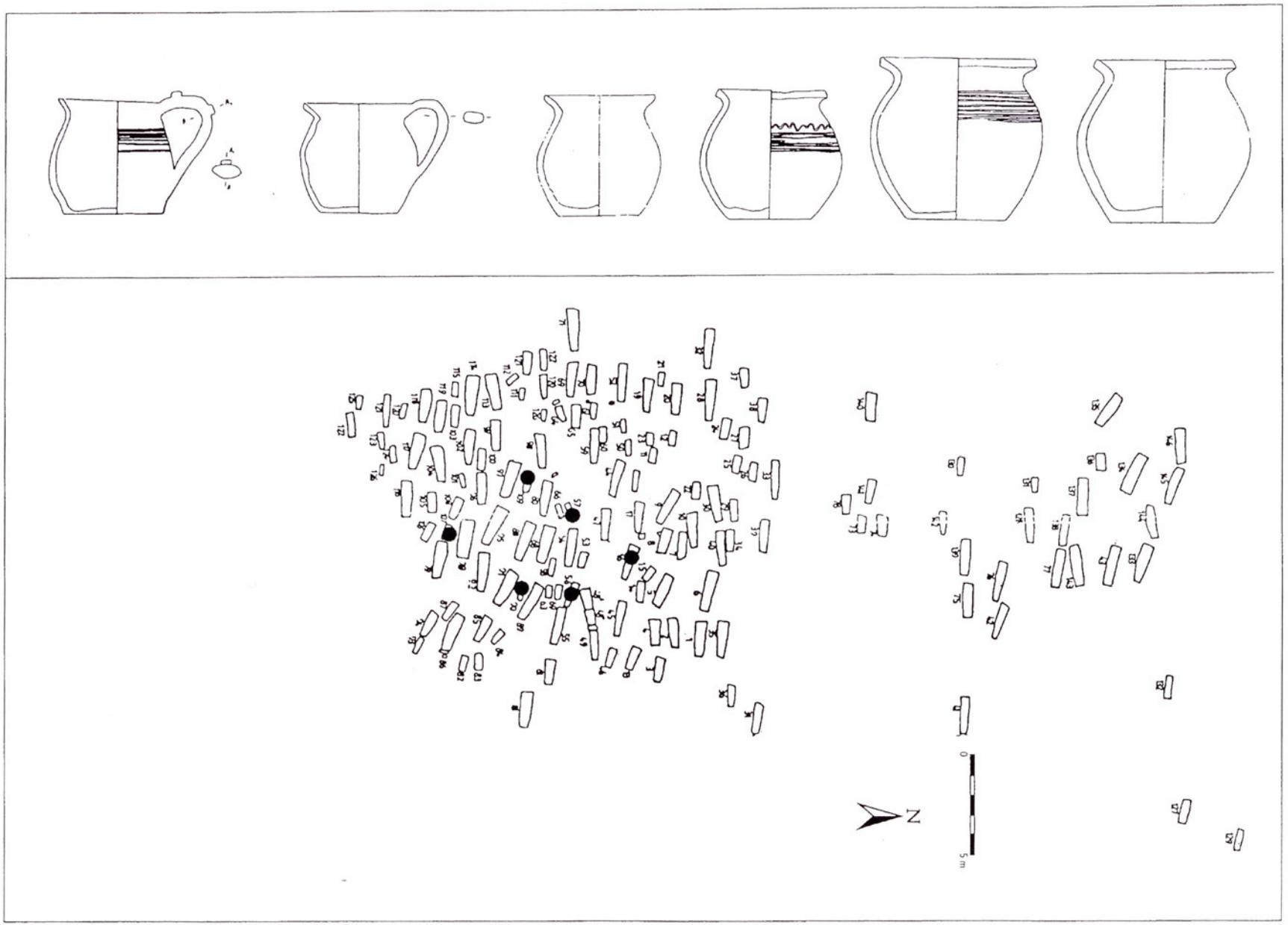

Tafel 7. Auf der schnell rotierenden Scheibe hergestellte Gefäße von spätantiker Herkunft (6.-9. Jh.) aus Tuchovište.

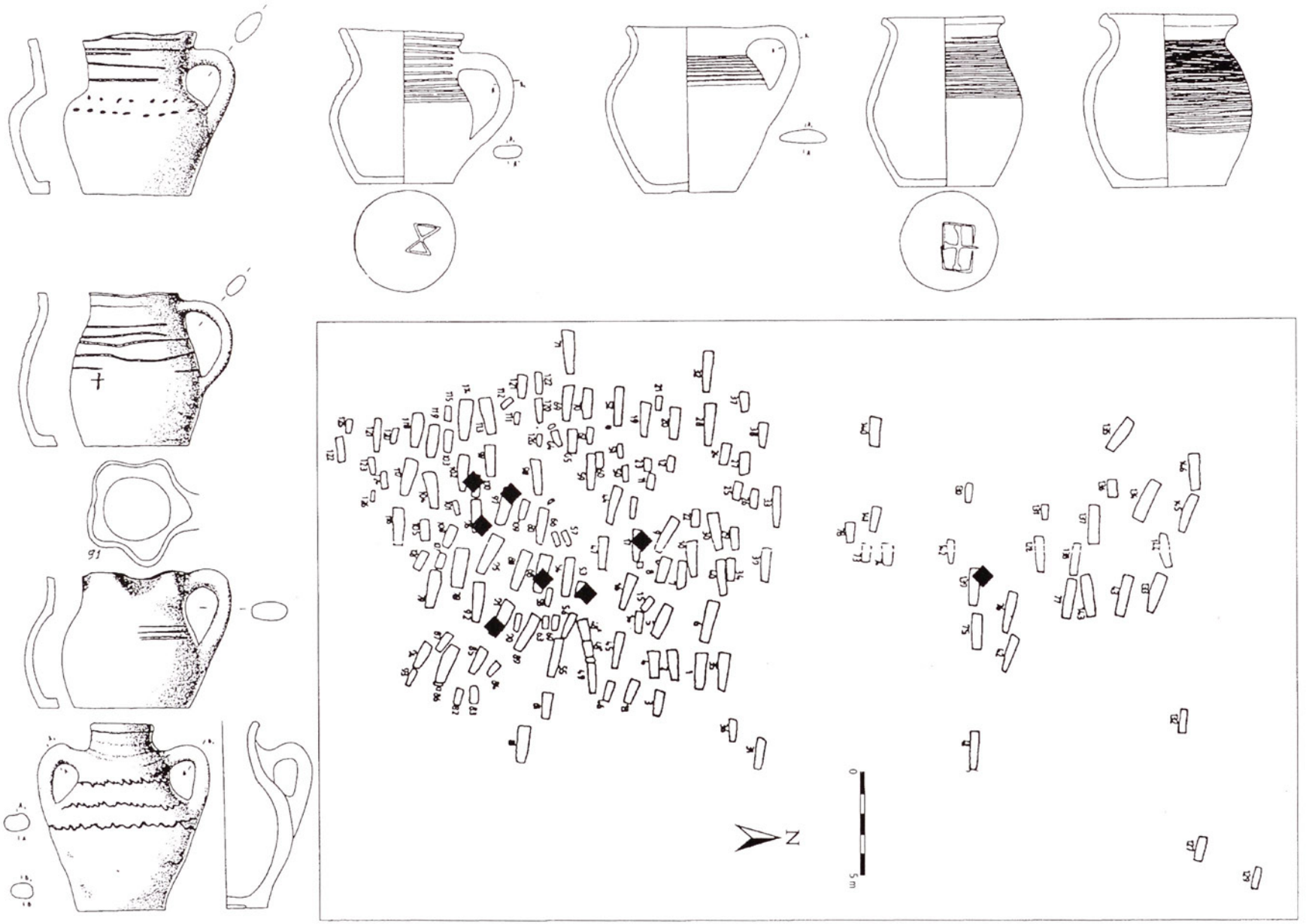

Tafel 8. Hybride Formen (6.-9. Jh.) aus Tuchovište.

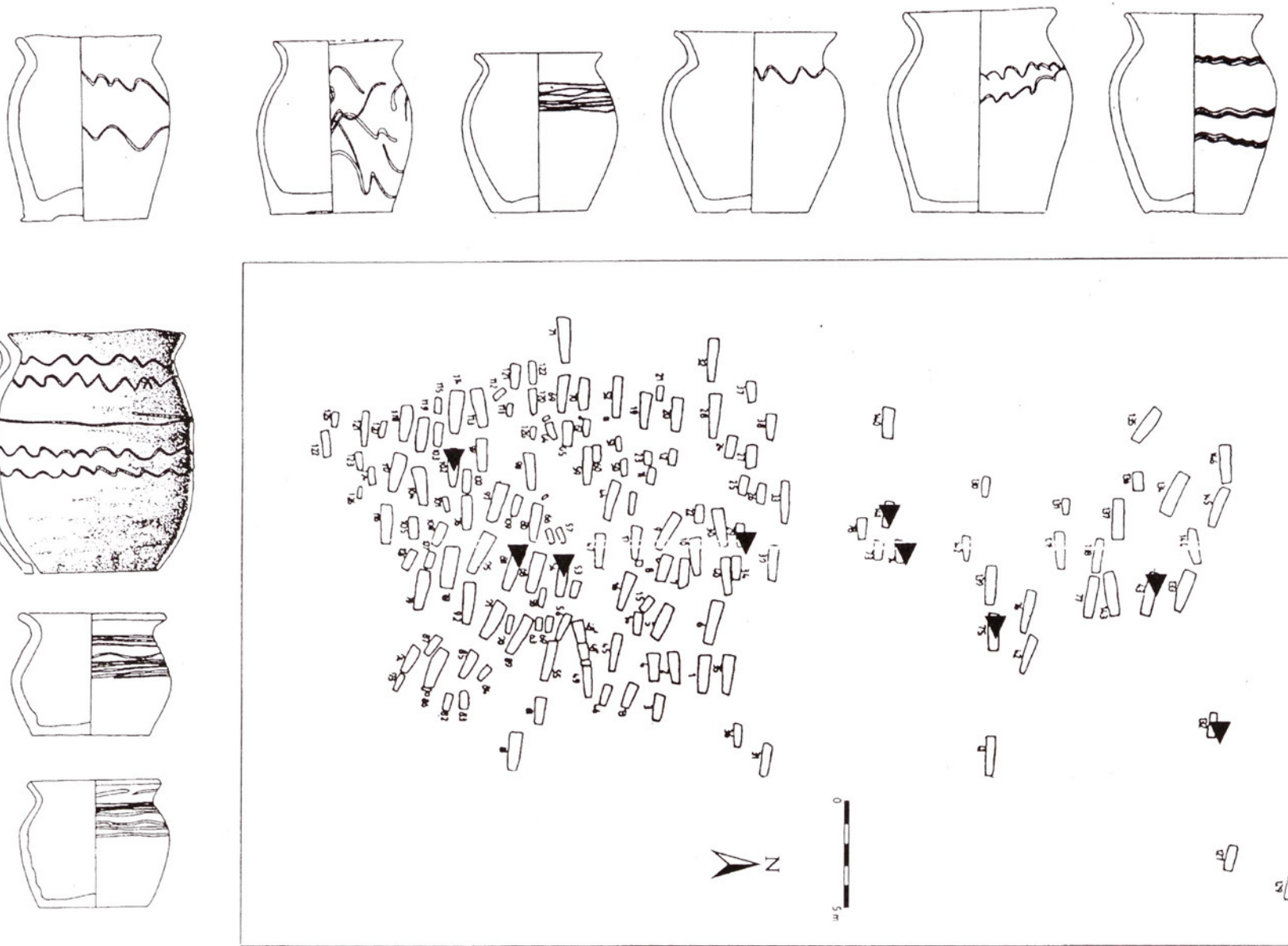

Tafel 9. Slawische Gefäße (7.-9. Jh.) aus Tuchovište.

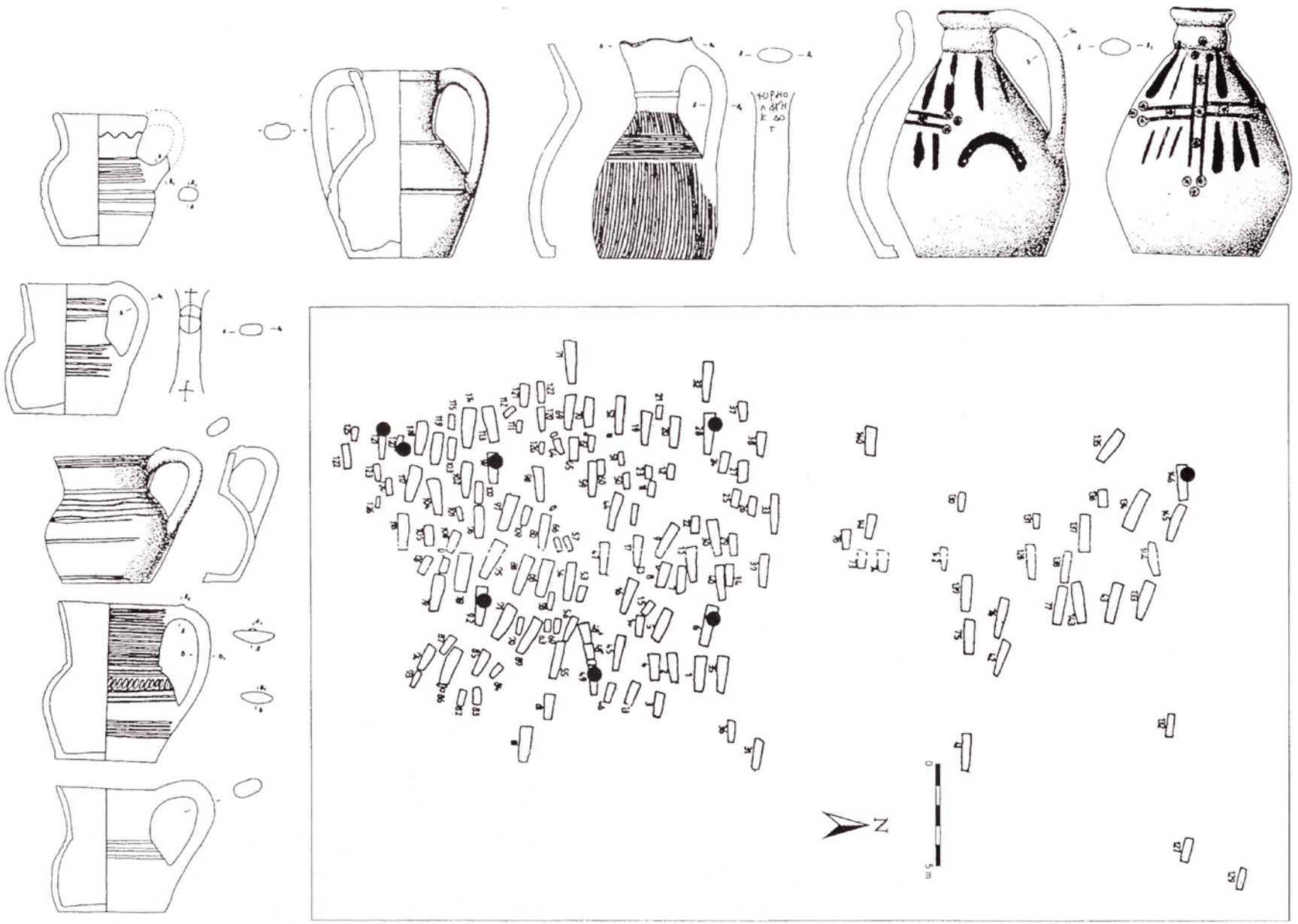

Tafel 10. Byzantinische Keramik (7.-10. Jh.) aus Tuchovište.

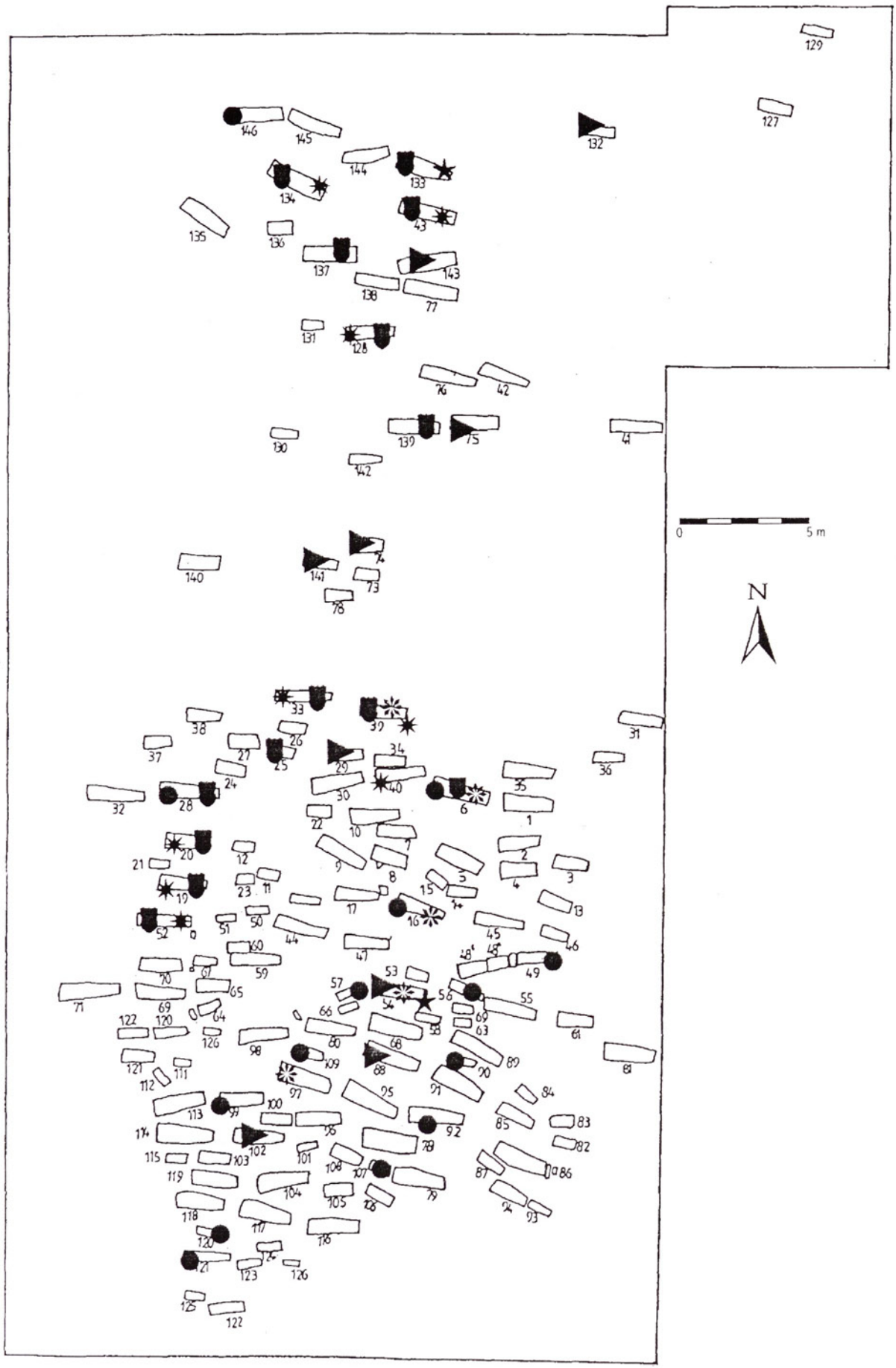

Tafel 11. Plan des Gräberfeldes beim Dorf Tuchoviště mit gesonderten Gräbern von den älteren Horizonten (Leitformen 7.-9.Jh).

ihrem Rande freigelegt worden und dürfen wahrscheinlich in das 8.-9. Jh. datiert werden. Die einzigen bislang absolut datierten Gräber Nr. 29 und 51, die sich auch im Südteil der Nekropole befinden, zeigen, daß das Gräberfeld sich an ein und derselben Stelle vom 7. bis zum 10. Jahrhundert entwickelte.

Obwohl die Hauptaufgabe der vorliegenden Arbeit die Klärung der Probleme der Chronologie der beiden Nekropolen ist, möchten wir uns gestatten, noch zwei wichtige Fragen zu betrachten. An erster Stelle weisen wir die These über die christliche Zugehörigkeit der bestatteten Individuen ab. Die Elemente des Grabritus *„Strava"* – Verbrennung, symbolische rituelle Reinigung der Gräber durch Kohle und Feuer – in Ablanitza-1, die Abweichung der Skelette von der Achse W-O, das Vorhandensein von slawischen Keramikgefäßen als Grabinventar u. a., sind keine heidnischen Reminiszenzen, sondern Merkmale heidnischer Bestattungstradition. Diese Feststellung ist auch für Tuchovište gültig – zahlreiche Gefäße in den Gräbern, spezifische Steinanlagen in der Nähe der Zisten mit Spuren von Feuer, die bislang keine Analogien fanden. Unter der Bevölkerung läuft der Christianisierungsprozeß, der aber bis zum Ende des 10. Jh. noch nicht vollendet ist.

Die beiden Gräberfelder sind viel ähnlicher (besonders in den älteren Phasen, aber auch als Ganzes) den Nekropolen, die zur Kulturgruppe Komani-Kruja gehören[26], welche wir aus Dalmatien, Albanien, Mazedonien und Griechenland kennen[27], als den bekannten Gräberfeldern vom 10.-11. und 12. Jh. in Südbulgarien. Sosehr auch die Meinungen über die ethnische Zugehörigkeit der Bevölkerung dieser Kulturgruppe (6. -Anfang 9. Jh.) widersprüchlich sind – slawisch; awarisch-slawisch; retardierte einheimische spätantike Kultur, deren Existenz sich auch im Mittelalter fortsetzte; illyrisch oder mittelalterlich illyrisch-albanisch; vermischte Kultur von Slawen und einheimischer spätantiker Bevölkerung[28] – darf man heute den folgenden Standpunkt vertreten: die Gräberfelder in Ablanitza-1 und Tuchovište (und wahrscheinlich alle Objekte mit ähnlichen Merkmalen in den westlichen und südwestlichen Teilen der Balkanhalbinsel) gehörten der slawischen Bevölkerung an, welche einen Teil der einheimischen spätantiken Bevölkerung absorbiert hatte. Der byzantinische Einfluß äußert sich während der Periode des 7.-9. Jh. Die Quellen dieses Einflusses sind offensichtlich erhaltene, noch tätige Produktionszentren. Elemente der Männertracht (Gürtelteile) und Waffen (in Ablanitza-1 und in vielen anderen Gräberfeldern der Komani-Kruja-Kultur), sowie auch die mongoliden Merkmale bei 30% der Schädel in Tuchovište sind höchstwahrscheinlich vom Nordwesten hereingetragen worden.

Die in diesem Bericht vertretenen Meinungen und Standpunkte darf man nur als eine der Varianten der Klärung des am Beginn dieser Arbeit beschriebenen Problems von den Denkmälern des 7.-9. Jh. im heutigen Südbulgarien sehen.

RESUMÉ:

O dvou pohřebištích z jižního Bulharska

Studie se zabývá pokusem o objasnění jednoho z problémů, který se dotýká raně středověké archeologie Bulharska. Jde o absenci pohřebišť datovaných do 9. až 12. století v jihozápadním Bulharsku na jedné straně a existenci písemných zpráv a archeologických pramenů z pozdního 6. a 7. století na straně druhé. Významným příspěvkem do této problematiky je vyhodnocení známého pohřebiště Ablanica a dosud neznámého pohřebiště Tuchovište. Obě se nacházejí v jihozápadní části země. Pro poznání charakteru pohřebiště v Ablanici jsou důležité tabulky č. 1 a 2, na kterých jsou vyznačeny starší pohřby a rozmístění železných předmětů a keramických nádob v jednotlivých hrobech. V Tuchovišti bylo planografickému zpracování podrobeno všech 147 odkrytých hrobů. Ukázalo se (tab. 11), že hroby datovatelné do 7. století vytvářející kruh, se nacházejí jak v jižní části pohřebiště, tak i v severní. Okolo těchto kruhů byly ukládány pohřby mladší z 8.-9. století. Ještě mladší hroby z 10. věku ležely volně mezi staršími pohřby. Ani v jednom případě nedošlo k porušení staršího hrobu mladším, neobjevila se ani jejich vzájemná superpozice. Z rozboru nálezů je zřejmé, že zatímco v Ablanici tvořilo slovanské obyvatelstvo podstatnou část pohřbených a bylo zcela dominantní, v Tuchovišti pohřbívali nejen Slované ale i jejich četnější předchůdci své zemřelé na jedné a téže nekropoli. Zdá se, že obě pohřebiště mají více společných rysů s památkami kultury Komani-Kruja z konce 6. až 9. století, než s náplní křesťanských hřbitovů 11.-12. století na území Bulharska.

[26] ***B. Marušič***, Nekropole VII i VIII stoljeca u Istru – Arheoloski vesnik. Acta Archaeologica, 1966, T. XVIII, 333-341.

[27] ***J. Belošević***, Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens – Balcanoslavica, 1977, Bd.3, 161-181.

[28] ***В. Поповић***, Op.cit.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Sídlisková štruktúra Nitry v 9. storočí

Peter BEDNÁR

Za uplynulých takmer sedem desaťročí priniesol archeologický výskum na území Nitry veľké množstvo prameňov. Do dnešného obdobia je z Nitry uvádzaných 6 hradísk, 20 neopevnených agrárnych a remeselníckych osád a z 28 polôh sú známe hroby z 9. stor. (HANULIAK 1989, 195-223; FUSEK 1993; 1997). Zreteľná je tu veľká hustota osídlenia. Prevažná časť pramennej bázy dosiaľ nie je spracovaná a sprístupnená, preto nie je možné vytvoriť presný obraz o celkovej sídliskovej štruktúre veľkomoravskej nitrianskej sídliskovej aglomerácie. Preto som sa vo svojom príspevku zameral iba na dva okruhy, pre ktoré by mohol mať pramenný materiál z Nitry zásadný význam.

Prvým okruhom je výrazná koncentrácia opevnených sídel z 9. stor. Na relatívne malej ploche je uvádzaných až 6 hradísk, datovaných do 9. stor. (Lupka, Borina-Šibeničný vrch, Zobor-Pyramída, Na vŕšku, Martinský vrch, Hradný kopec). Prvý krát sa o ich funkčnú interpretáciu pokúsil B. Chropovský. Keďže na Šibeničnom vrchu a na Zobore-Pyramíde sa nezistili doklady o osídlení z 9. stor, pripisoval im refugiálnu funkciu. Túto funkciu pripisoval aj hradisku na Lupke. Hradiská na Martinskom vrchu a Na vŕšku považoval za trvalo osídlené sídelné kniežacie hrady. Vyslovil hypotézu o presune kniežacieho sídla z predveľkomoravského opevneného sídliska na Martinskom vrchu na hradisko v polohe Na vŕšku. Tento presun kládol do obdobia, keď Nitrianske kniežatstvo spravovali príslušníci Mojmírovskej dynastie. Hradisko na Martinskom vrchu si však aj naďalej malo zachovať svoje významné postavenie ako sídlo biskupstva (CHROPOVSKÝ 1964, 14; 1978). Neskôr, na základe nálezov z hradného kopca túto hypotézu modifikoval. Predpokladal, že v čase Svätoplukovej vlády sa kniežacie sídlo prenieslo z polohy Na vŕšku na hradný kopec (CHROPOVSKÝ 1997, 73). Pri vyslovení hypotézy sa opieral iba o chronologicky signifikantné solitérne objekty a nálezy a nie o dôkladnú analýzu celého pramenného fondu z uvedených lokalít. Nové poznatky získané terénnym archeologickým výskumom najmä v posledných rokoch si vyžiadali prehodnotenie uvedenej hypotézy.

Dosiaľ sa nepodarilo spoľahlivo doložiť včasnostredoveké osídlenie Šibeničného vrchu. Problematická je aj existencia fortifikácie. Terénna vlna na severnej strane tejto vyvýšeniny, interpretovaná ako val, nepredstavuje útvar, ktorý by ohraničoval uzavretý areál a nachádza sa na relatívne najmenej prístupnej strane kopca, pričom na ľahšie prístupnej západnej a južnej strane kopca jej priebeh nie je doložený. Nemožno vylúčiť, že predstavuje mladší antropogénny útvar, ktorý nemal fortifikačnú funkciu.

Podobne ako na Šibeničnom vrchu, spoľahlivo nie je doložené ani včasnostredoveké osídlenie pravekého opevneného areálu na Zobore-Pyramíde. Vzhľadom na absenciu dokladov využitia vo včasnom stredoveku mu sotva možno pripisovať refúgiálnu funkciu. Preto sa domnievame, že je predčasné uvádzať Šibeničný vrch a Zobor-Pyramídu ako včasnostredoveké refugiálne hradiská.

Na rozdiel od spomenutých polôh je intenzívne osídlenie z 9.- prvej pol. 10. stor. doložené na Lupke (obr. 1; CHROPOVSKÝ 1961, 139; 1962, 175). Opevnený areál v tejto polohe bol osídlený aj v praveku. Z dostupných údajov ale nie je zrejmé datovanie opevnenia. Intenzita osídlenia v bezprostrednom okolí fortifikácie dovoľuje predpokladať, že v priebehu 9. stor. došlo prinajmenšom k sekundárnemu využitiu staršieho pravekého valu.

Na Martinskom vrchu v rámci opevneného areálu bol v 60. rokoch preskúmaný iba kostol s priľahlým pohrebiskom a časť valu (obr. 2; CHROPOVSKÝ 1972, 178). V roku 1997 pri obhliadke rýh pre elektrické vedenie, pretínajúcich takmer celý areál hradiska, sa na opevnenej ploche okrem základov kostola nezistili žiadne ďalšie objekty ani kultúrna vrstva, ktorú by bolo možné datovať do včasného stredoveku (SAMUEL 1999, 146). Vzhľadom na negatívny výsledok prieskumu opevneného areálu predpokladáme, že nebol dlhodobo a intenzívne osídlený.

Zisťovacím výskumom pri západnej stene staršej fázy kostola sv. Martina sa upresnili iba niektoré konštrukčné detaily. Terénna situácia tu bola porušená výskumom v šesťdesiatych rokoch. Nejasné je datovanie tejto fázy kostola. B. Chropovský ju stotožnil s kostolom, vysväteným soľnohradským biskupom Adalramom okolo roku 828 na majetku nitrianskeho kniežaťa Pribinu (CHROPOVSKÝ 1997). Vychádzal z datovania mince, ktorá sa našla v hrobe pod románskou oltárnou menzou. Mincu podľa nápisu CARLUS REX na averze je možné pripísať jednému z troch Karolov na franskom tróne – Karolovi Lysému (840-877), Karolovi Tlstému (876-887) alebo Karolovi Prostému (898-923). Na re-

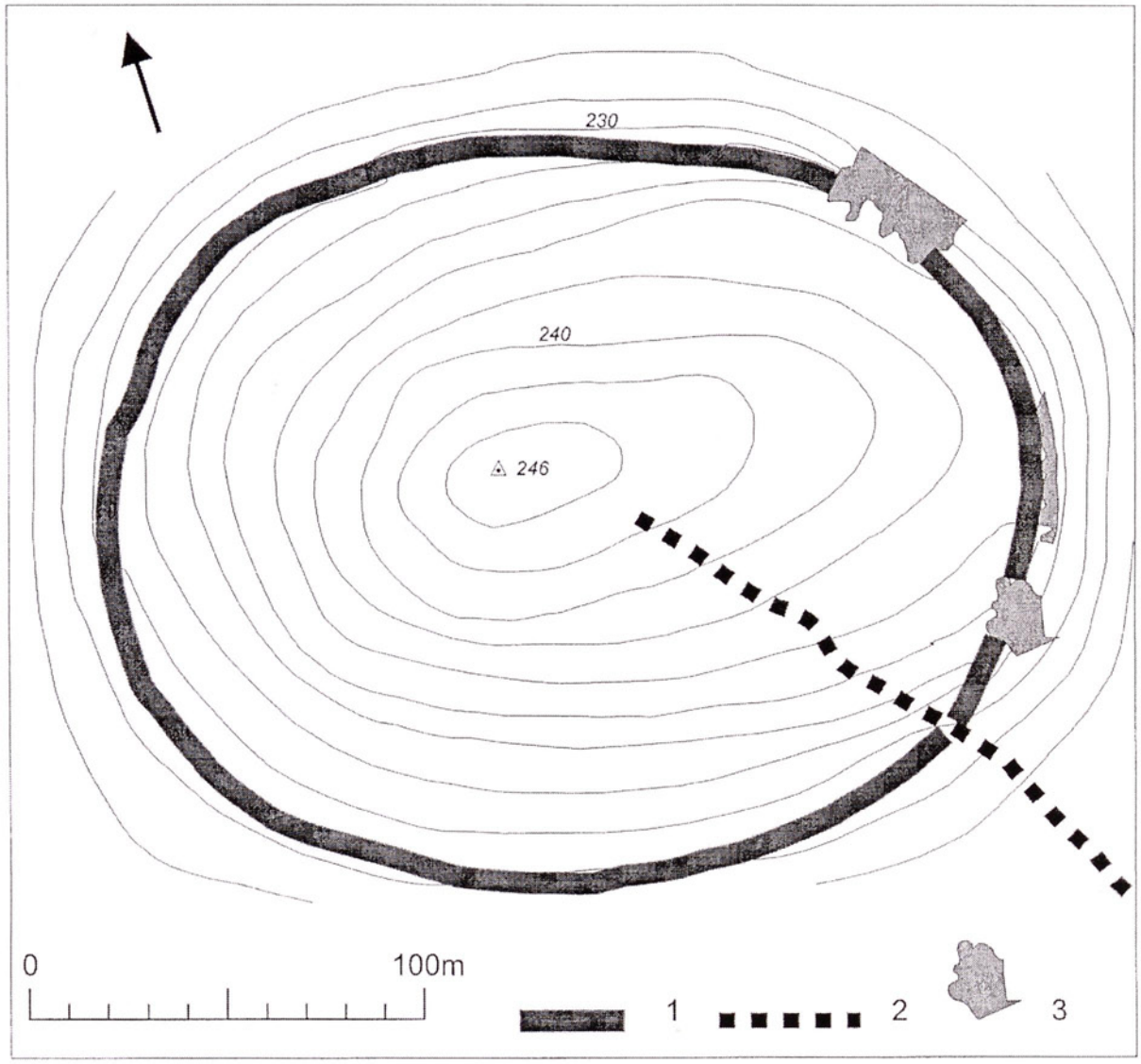

Obr. 1. Nitra-Lupka. Pôdorys hradiska s vyznačeným priebehom valu (podľa Janšák 1929, obr. 11). Legenda: 1 – priebeh valu; 2 – lesná cesta; 3 – skalné zrázy.

verze je okrem symbolu chrámu názov mincovne BLEDONIS. Datovanie mince, je nejednoznačné a niektorí autori datujú existenciu tejto mincovne dokonca až do obdobia okolo roku 1100 (BEDNÁR – FUSEK 1998a, 106, pozn. 2.). Minca teda neumožňuje spoľahlivé datovanie kostola do prvej polovice 9. stor. Ďalšia disproporcia je aj v polohe hrobu. Oltárna menza románskeho kostola je situovaná nad západnou stenou apsidy staršieho kostola (CHROPOVSKÝ 1972, obr. 3, 4). Hrob teda nemohol byť súčasný so staršou fázou kostola ale patrí až do mladšej fázy. Bez publikovania ďalších nálezov a ich nálezových okolností, ktoré uvádza B. Chropovský z okolia kostola, sa zatiaľ k jeho časovému zaradeniu nedá spoľahlivo vyjadriť. Vzhľadom na terénnu situáciu je pravdepodobné, že vznikol už v 9. stor.

Situácia v stenách rýh pretínajúcich terénnu vlnu na severnej, západnej a južnej strane polohy svedčí o tom, že nejde o prirodzený terénny, ale o antropogénny útvar. I keď pri prieskume rýh sa nezískali nálezy, ktoré by dovolili jeho datovanie, na základe doterajších poznatkov o osídlení tejto polohy je pravdepodobné, že vznikol vo včasnom stredoveku a jeho výstavba súvisí s existenciou kostola sv. Martina. Keďže ohraničuje niekoľkonásobne väčšiu plochu, ako bola plocha stredovekého cintorína pri kostole sv. Martina, je pravdepodobné, že ide o pozostatok opevnenia z 9. stor. a že v opevnenom areáli existovali aj ďalšie objekty. Hustota zástavby a intenzita osídlenia tu však bola podstatne menšia ako v opevnených areáloch na hradnom kopci a Na vŕšku.

Nejasný je rozsah opevnenej plochy. Val chránil hradisko iba z troch strán – zo severnej, západnej a južnej. Z východnej strany bol areál podľa dostupných údajov opevnený iba priekopou. Predpokladaná priekopa je ale v značnej vzdialenosti od valu, ktorého priebeh sa dá sledovať v terénnom reliéfe. Pramení v nej bezmenný potok (dnes v zastavanej časti zvedený do potrubia). Preto nevylučujeme, že dodnes viditeľná terénna depresia na východnej strane, orientovaná v smere spádnice, nemá antropogénny pôvod, ale ide o eróznu ryhu, pričom pri ochrane polohy mohla mať iba dru-

horadý význam. Hradisko na základe sledovateľného priebehu valu zaberalo plochu približne 4 ha (obr. 3).

Aj poloha lokality na úpätí Zobora je zo strategického hľadiska menej výhodná ako poloha opevnených areálov Na vŕšku a na hradnom kopci. Domnievame sa, že hradisko na Martinskom vrchu nemalo v rámci nitrianskej sídliskovej aglomerácie dominantnú správnu funkciu.

Na rozdiel od Martinského vrchu sa archeologickým výskumom Nitrianskeho hradu v r. 1988-1998 zistilo, že v priebehu 9. stor. bol hrad intenzívne osídlený, pričom stratigrafická situácia dovoľuje aspoň v základných obrysoch sledovať aj vývoj opevnenia i zástavby (BEDNÁR 1998a; 1998b). Počiatky osídlenia tejto polohy siahajú na prelom 8. a 9. stor. V nasledujúcej fáze bola minimálne severná časť hradného kopca opevnená palisádou. Do tejto fázy možno datovať aj kamennú murovanú architektúru, nepriamo doloženú stavebnou deštrukciou sekundárne použitou v plentách valu I. Na základe zhodného makroskopického charakteru malty predpokladáme, že pochádza z objektu, ktorého severovýchodná časť sa preskúmala v severnom krídle paláca (BEDNÁR – STANÍK 1992, 22; tu nesprávne datovaná do 13.-14. stor.). Stavba mala nerovnú maltou vymazanú podlahu, čiastočne zapustenú do skalného podložia. Charakter odkrytej časti naznačuje, že stavba mala skôr profánnu ako sakrálnu funkciu. Do tejto fázy patria aj ojedinelé hroby, ležiace v subpozícii pod valom I, rozptýlené medzi sídliskovými objektami na východnom a južnom nádvorí. Pravdepodobne sem možno zaradiť aj skupinu hrobov preskúmanú pri Morovom stĺpe. Naznačuje to výbava jedného z hrobov (obr. 3) a ich stratigrafická poloha pod horizontom, v ktorom je zastúpená keramika typologicky i morfologicky zhodná s keramikou z hrnčiarskych pecí a z hrobov na pohrebisku v Nitre-Lupke. Túto fázu datujeme približne do prvej polovice 9. stor.

Ďalšiu fázu vývoja reprezentuje dvojplášťový val I. S ním je súčasná reprezentatívna stavba, pre ktorú sú charakteristické kvádriky z litotamniového vápenca. Zdobené architektonické články pochádzajúce z tejto stavby svedčia o výraznom vplyve z franského prostre-

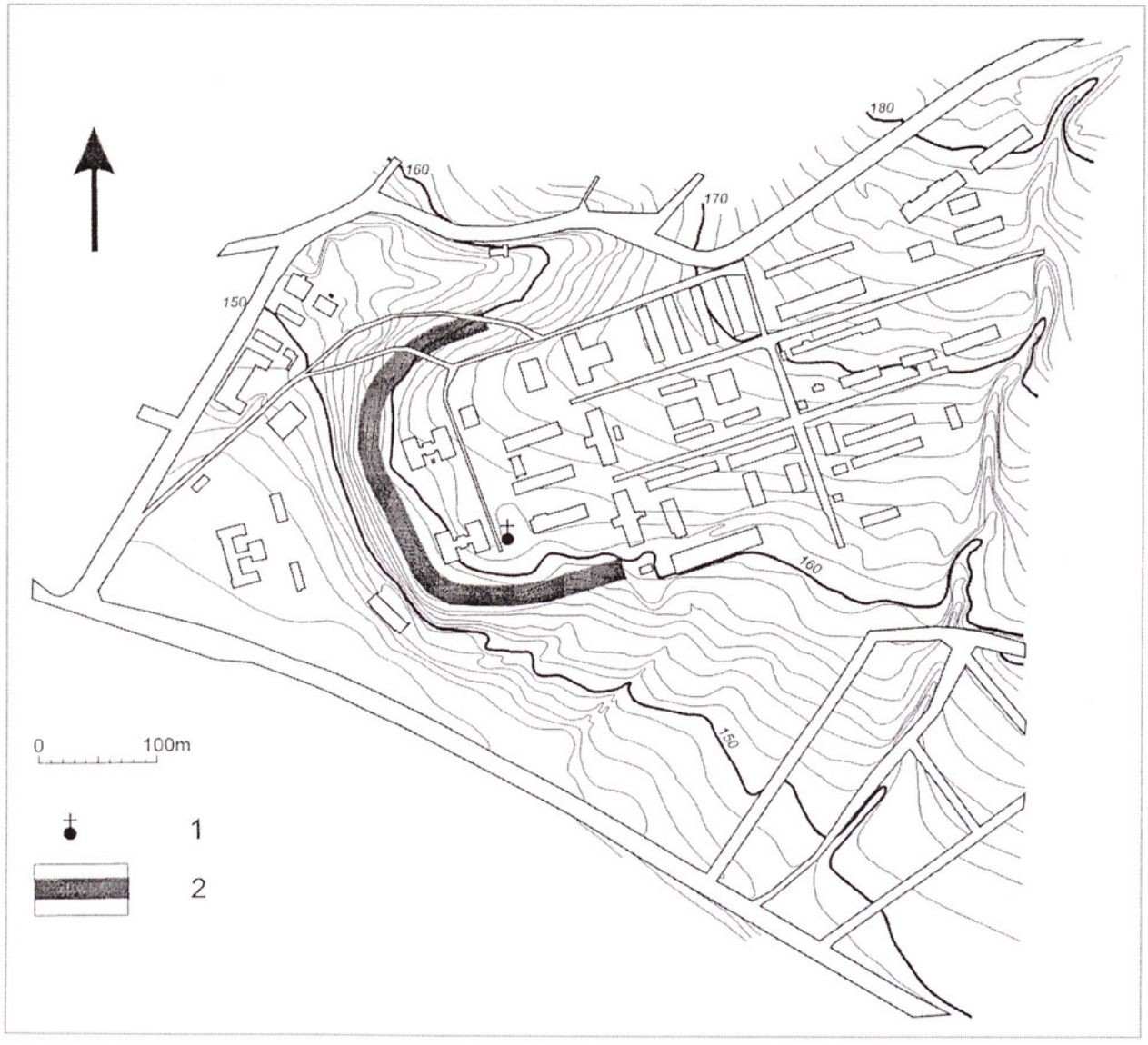

Obr. 2. Nitra-Martinský vrch. Pôdorys lokality s vyznačeným priebehom valu a polohou zaniknutého kostola sv. Martina. Legenda: 1 – kostol sv. Martina; 2 – priebeh valu sledovateľný v terénnom reliéfe.

dia. Okrem nej do tejto fázy vývoja hradu na základe stratigrafickej polohy patria aj 4 hroby na západnom svahu hradného kopca a dva hroby v kazemate juhovýchodného bastiónu. Náušnice v hrobe 1/91 v kazemate juhovýchodného bastiónu (BEDNÁR 1998b, obr. 4, 6: 5-9) datujeme na základe analógii na dolnorakúskych pohrebiskách typu Sopronköhida-Pitten-Pottenbrunn (FRIESINGER 1972, 156 a n.) najneskôr do tretej štvrtiny 9. stor. Na základe toho kladieme výstavbu valu I do obdobia okolo polovice 9. stor.

Zánik valu spôsobený rozsiahlym požiarom zatiaľ nevieme presnejšie datovať. Muselo k nemu dôjsť najneskôr na začiatku 11. stor. Predpokladáme, že začlenenie Nitry do vznikajúceho uhorského štátu neznamenalo prerušenie osídlenia hradného kopca. Hromadný výskyt už spomenutých kvádrikov z litotamniového vápenca v komorovom vale z polovice 11. stor. a v murive neskororománskej kaplnky z prvej polovice 13. stor. naznačuje, že táto kvádriková stavba, súčasná s valom I, bola v čase výstavby komorového valu prestavaná a že k jej asanácii došlo v čase výstavby neskororománskej kaplnky. Táto stavba, ktorá bola pravdepodobne dominantou veľkomoravského hradu, naznačuje kontinuitu vývoja a funkcie Nitrianskeho hradu aj po rozpade Veľkej Moravy a začlenení Slovenska do Uhorského štátu (BEDNÁR – STANÍK 1993, 131-132). Je pravdepodobné, že hrad si udržal svoju funkciu sídla prinajmenšom redukovaných politicko-mocenských a cirkevných inštitúcií (BEDNÁR 1997, 23; STEINHÜBEL 1998b, 109 a n.).

Existencia veľkomoravskej kamennej murovanej architektúry je spoľahlivo doložená v areáli hradiska Na vŕšku, resp. v jeho východnom podhradí. Pri výskume na Kupeckej ulici v roku 1994 sa pod hrobmi pohrebiska z 10.-11. stor. zachytila vrstva stavebnej sute (RUTTKAYOVÁ 1996; RUTTKAYOVÁ – RUTTKAY 1997, 103). Okrem malty sa v tejto vrstve vyskytli aj kvádriky, resp. zlomky kvádrikov z horniny, ktorá je makroskopickou štruktúrou podobná hornine, použitej na kvádrikovej stavbe na hrade. Rovnako ako v prípade kostola na Martinskom vrchu sa bez dôkladnej analýzy nálezov a terénnej situácie nemožno zodpovedne vyjadriť k datovaniu a funkcii zvyškov murív, ktoré sa preskúmali v 50. a 60. rokoch pri západnom opevnení hradiska Na vŕšku (CHROPOVSKÝ 1972, 177). Okrem spomenutého pohrebiska v okolí Kupeckej ulice sú z opevneného areálu Na vŕšku známe aj ojedinelé hroby v okolí kostola sv. Ladislava a na Farskej ulici (HANULIAK 1979, 205, 207).

Podobne ako na hradnom kopci aj v opevnenom areáli Na vŕšku pokračovalo osídlenie aj po začlenení juhozápadného Slovenska do uhorského štátu, i keď v priebehu 11.- prvej polovice 13. stor. intenzita osídlenia klesá a jeho ťažisko sa presúva na východný svah návršia do priestoru dnešnej Štefánikovej ul. a Svätoplukovho námestia.

Možno teda povedať, že na území Nitry existovali v 9. stor. minimálne 3 opevnené areály (na hradnom kopci, Na vŕšku a na Martinskom vrchu). I keď datovanie opevnenia na Lupke nie je jednoznačné, došlo prinajmenšom k sekundárnemu využitiu pravekej fortifikácie. Preto ho s istou rezervou zaraďujeme medzi včasnostredoveké opevnené polohy. Aj napriek tomu, že využitie ďalších dvoch polôh na Šibeničnom vrchu a na Zobore-Pyramíde v priebehu 9. stor. je nepravdepodobné a tieto dve polohy neuvádzame ako včasnostredoveké, pozorujeme na území Nitry výraznú koncentráciu opevnených sídel na pomerne malej ploche (obr. 4). Na juhozápadnom Slovensku takáto koncentrácia opevnených sídel nepredstavuje výnimočný jav. V oblasti Bratislavy sú okrem Bratislavského a Devínskeho hradu známe aj ďalšie dve hradiská z 9. stor. v Devínskej Novej Vsi v polohách Na pieskoch a Nad lomom (PLACHÁ – HLAVICOVÁ – KELLER 1990, 31 a n., tab. 2). V oblasti Slovenskej brány medzi Hronským Beňadikom a Levicami na strednom Pohroní je známych 5 opevnených sídel datovaných do 9.-10. stor., pričom je predpoklad, že do 9. stor. siahajú aj počiatky župného hradu, ktorý stál v intraviláne obce Starý Tekov (HABOVŠTIAK 1974; 1975; HABOVŠTIAK – JUCK 1974). Zdá sa, že takáto koncentrácia menších, akýchsi satelitných opevnených sídel v blízkom okolí centrálnych hradov je pre územie juhozápadného Slovenska typická.

Aká bola funkcia jednotlivých hradísk na území Nitry? Výsledky prieskumu na Martinskom vrchu i jeho poloha spochybňujú existenciu kniežacieho sídla na tejto polohe v 9. stor. Iná je situácia v prípade opevnených areálov na hradnom kopci a Na vŕšku. Obe polohy boli v 9. stor. intenzívne osídlené. Súčasťou ich zástavby bola aj kamenná murovaná architektúra. Lokalizácia kniežacieho sídla je teda možná do oboch polôh. Vynára sa teda otázka, či v priebehu 9. stor. došlo k jeho presunu, alebo oba opevnené areály predstavujú časti jedného sídliskového celku, pričom sa v priebehu 9. stor. ich základné funkcie nemenili.

Stav bádania a spracovania pramenného fondu neumožňuje charakterizovať stavebný vývoj opevneného sídla Na vŕšku. Solitérne hrobové celky neposkytujú obraz o vývoji osídlenia polohy. Bez dôkladnej analýzy sa nedá oprieť ani o sídliskové nálezy a nie sú známe ani stratigrafické situácie pri opevnení a predpokladaných kamenných murovaných stavbách. Preto nemožno porovnávať jeho vývoj s vývojom opevneného areálu na hradnom kopci.

Zakladanie a budovanie politicko-mocenských sídel, či ich presun predstavovali však dlhodobý a náročný proces, trvajúci niekoľko desaťročí. Tento proces bol podmienený celým radom spoločenských, kultúrnych, politických, ekonomických a geografických faktorov. I keď sú z dejín známe príklady presunu politických, mocenských či duchovných centier a sídiel, tento jav nikdy nemal takú dynamiku, akú predpokladal B. Chropovský na území Nitry. Zodpovedne by sa k tejto otázke dalo vyjadriť iba na základe porovnania vývoja osídlenia a zástavby oboch opevnených areálov. Pravdepodobnejšia je možnosť, že v priebehu 9. stor. tvorili oba areály súčasť jedného sídliskového celku, pričom nedošlo k presunu ich základných funkcií.

Z dostupných údajov sa nedá špecifikovať ani funkcia kamennej murovanej architektúry v opevnenom areáli Na vŕšku. Preto sa musíme pri pokuse o charakteristiku funkcie jednotlivých opevnených areálov opierať skôr o ich geografickú polohu v rámci sídliskovej aglomerácie.

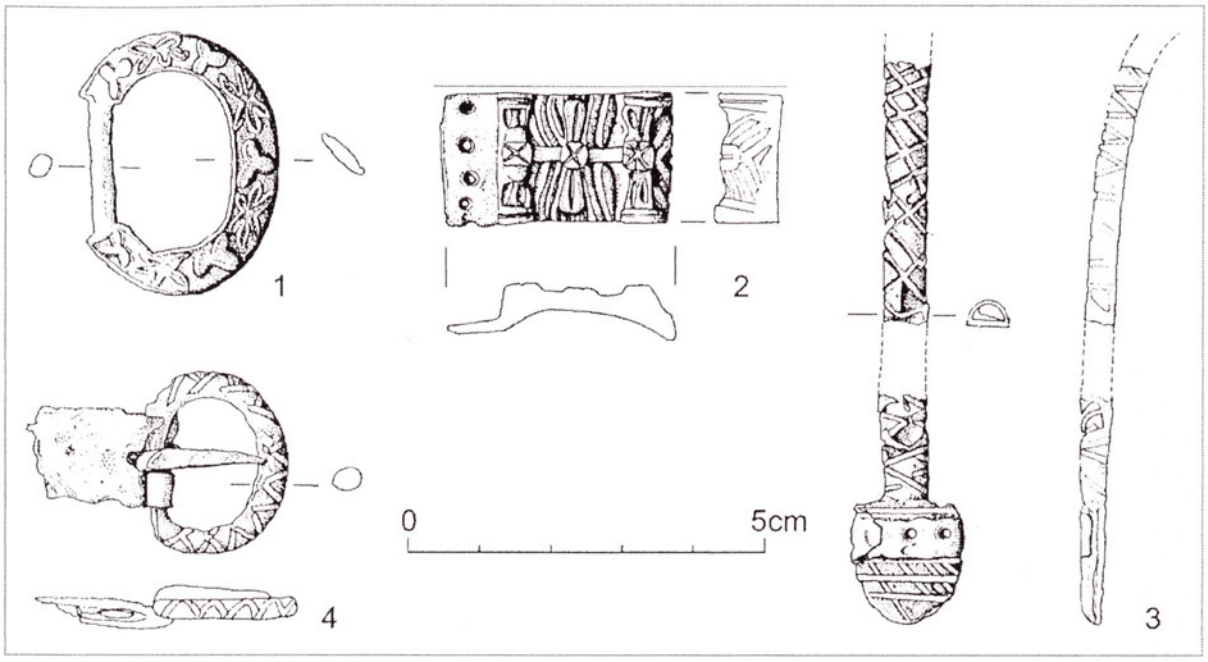

Obr. 3. Nitra-hrad. Hradné námestie. Výbava z hrobu 1/94.

Z týchto dvoch opevnených areálov mal strategicky výhodnejšiu polohu hradný kopec. Z východnej, severnej a západnej strany ho obtekal hlavný tok rieky Nitry a z južnej strany rameno, spájajúce meander hlavného toku (Magyarország vármegyéi..., mapa). Okrem riečneho toku prirodzenú ochranu osídlenia na hradnom kopci zabezpečovali strmé svahy na východnej, severnej a južnej strane. Na rozdiel od neho, návršie v centre dnešného mesta nebolo tak výrazne prevýšené voči okolitému terénu a rieka ho chránila iba z východnej, severnej a v krátkom úseku zo západnej strany. Situovanie riečneho ramena obtekajúceho toto návršie na starších rekonštrukciách osídlenia Nitry v 9. stor (POULÍK 1975, obr. 9), vychádza pravdepodobne z medirytiny L. Schnitzera z r. 1664 (FOJTÍK 1977, obr. príloha) a veduty J. Sandrarta, vyhotovenej podľa predlohy L. Schnitzera v r. 1685 (FOJTÍK 1977, obr. príloha). Keďže na ostatných súčasných vedutách sa toto rameno neobjavuje, možno predpokladať, že na Schnitzerovej vedute bola z pôvodnej predlohy nesprávne prekreslená cesta alebo priekopa na vonkajšej strane mestského opevnenia. Existenciu tohto riečneho ramena vylučuje aj terénna konfigurácia. Prevýšenie terénu voči úrovni dnešnej hladiny rieky Nitry (138 m n.m.) v sedle medzi návršími, na ktorom je postavený Piaristický kláštor a návrším s dnešným mestským cintorínom je 8 m (146 m n.m.). Na základe polohy opevnených areálov z 9. stor. v Nitre a doterajších poznatkoch o vývoji včasnostredovekého osídlenia na Nitrianskom hrade možno teda vysloviť hypotézu, že od prvej polovice 9. stor. mal dominantné správne postavenie Nitriansky hrad. Hradisko v polohe Na vŕšku, plnilo pravdepodobne funkciu opevneného predhradia včasnostredovekého Nitrianskeho hradu. Takéto viacdielne rozsiahle opevnené areály boli v 9. stor. bežným prvkom sídliskovej štruktúry. Opevnené predhradia mal kniežací hrad v Mikulčiciach (POLÁČEK 1996), či hradisko v Pobedime (BIALEKOVÁ 1998). Riečnym tokom a ramenami bol členený aj rozsiahly opevnený areál v Starom Městě a Uherskom Hradišti (GALUŠKA 1996). Východne od Rýna tieto opevnené predhradia v neskoršom období tvorili kryštalizačné jadrá stredovekých miest (BRACHMANN 1995, 332 a n.).

Jednu z možných funkcii opevneného areálu na Martinskom vrchu naznačuje rekonštrukcia stredovekých ciest na území Nitry (LUKAČKA 1998, 160, obr. na s. 175). Po úpätí Zoborského masívu viedla cesta z Horného Ponitria a Turca. Na túto cestu sa pri Nitre napájala ďalšia, ktorá smerovala údolím Radošinky a priesmykmi Považského Inovca na stredné Považie. Po južnom úpätí Tribečského pohoria prechádzali aj komunikácie spájajúce Nitru s Požitavím a Pohroním. Obe cesty sa stretávali práve v blízkosti Martinského vrchu, odkiaľ pokračovali k prechodu cez rieku Nitru a v línii dnešnej Mostnej ulice. V severnej časti dnešného Dolného mesta sa táto cesta stretávala s cestami vedúcimi z juhu od Nových Zámkov a Šale, a zo západu z dolného Považia (od Hlohovca a Serede). Opevnený areál na Martinskom vrchu mohol teda plniť funkciu strážneho hradu, zabezpečujúceho spomínaný prechod cez rieku Nitru z východnej strany.

V tomto prípade zostáva nejasná funkcia hradiska na Lupke. Stojí síce v blízkosti cesty, vedúcej zo severu do Nitry, ale jeho vojenskú a strážnu funkciu spochybňuje absencia militárií na pohrebisku, ktoré sa rozprestieralo pod hradiskom.

Hradiská na Martinskom vrchu a na Lupke majú viacero spoločných znakov s hradiskami v Slovenskej bráne. Rozprestierajú sa na okraji rozsiahlejších horských masívov. Ich strážnu funkciu spochybňuje poloha voči centrálnym hradom. V Nitre sa obe hradiská nachádzajú východne a severovýchodne od hradu, na ľavom brehu rieky Nitry. Na strategicky exponovanej

ších vyvýšeninách ležiacich južne od hradiska Na vŕšku, nie je včasnostredoveké opevnenie, či osídlenie doložené. Hradiská v oblasti Slovenskej brány ležia severne od predpokladaného centrálneho hradu v Starom Tekove, na okraji Pohronského Inovca a Štiavnických vrchov. Podobne ako v prípade Nitry tu absentujú opevnenia na exponovanejších vyvýšeninách, nad nivou dolného toku Hrona južne od Starého Tekova. Na rozdiel od nich v exponovanej polohe v blízkosti sútoku Dunaja s Moravou, pri hranici s východofranským územím stáli hradiská v Devíne, v Devínskej Novej Vsi-Nad lomom a Na pieskoch.

Zatiaľ čo na juhozápadnom Slovensku koncentrácia hradísk na malej ploche nie je neobvyklým javom, na južnej Morave sa s podobnou situáciou nestretávame. V prípade, že by sme akceptovali hypotézu o strážnej funkcii hradísk v Nitre-Lupke, Nitre-Martinskom vrchu a v Slovenskej bráne, vystupuje paradox, že podobný typ opevnených sídel absentuje v okolí hradísk v Mikulčiciach a v Staroměstsko-uherskohradištskej sídliskovej aglomerácii, ktoré mali nepochybne významnejšie postavenie ako hradisko v Starom Tekove.

Ďalším spoločným znakom je, že zaberajú relatívne malú plochu, ktorá spravidla nepresahuje 4-5 ha (Martinský vrch približne 4 ha, Lupka – návršie bez predhradia približne 4 ha, Hronský Beňadik, Malé Kozmálovce, Tlmače 2-3 ha, Devínska Nová Ves-Nad Lomom a Na pieskoch menej ako 1 ha, údaje podľa ŠALKOVSKÝ 1983, 105, Lupka a Martinský vrch upravené). Výnimkou je hradisko v Rybníku, ktorého rozsah je väčší. Táto poloha však bola opevnená už v praveku a rozsah včasnostredovekého opevneného areálu nie je spoľahlivo určený. Na rozdiel od spomenutých hradísk, politicko-správne hradiská sa spravidla rozprestierali na ploche presahujúcej 5 ha. Vynára sa otázka, či spomenuté hradiská v okolí správnych hradov nemôžu predstavovať včasnostredoveké veľmožské hrady, či opevnené dvorce, aké poznáme napr. v Ducovom (RUTTKAY 1998), Břeclavi-Pohansku (DOSTÁL 1975) a pravdepodobne aj v Skalke nad Váhom (HANULIAK, 1999, 319 a n.; v tlači). Charakterom zástavby sa odlišujú od väčšiny súčasných opevnení na území Veľkej Moravy. Neexistovala tu hustá zástavba, ale iba niekoľko objektov využívaných vlastníkom, či správcom hradu a jeho družinou. Na problematiku existencie veľmožských dvorcov upozornil už V. Hrubý (1961, 100-106; 1964, 21-27) a neskôr ju podrobne rozpracoval B. Dostál, ktorý poukázal na možné predlohy vo franskom prostredí (DOSTÁL 1988). Spomenuté hradiská v nitrianskej aglomerácii a Slovenskej bráne azda predstavovali opevnenú formu takéhoto sídla. Predlohou snáď boli rodové hrady východofranskej šľachty (BRACHMANN 1993, 164 a n., 209). Nezodpovedanou otázkou zostáva, prečo sa s rovnakým typom opevnených sídel nestretávame v okolí veľkomoravských centier na južnej Morave. Domnievam sa, že príčiny tohto odlišného vývoja sídliskovej štruktúry nemožno vysvetľovať iba rozdielnym geomorfologickým prostredím. Predpokladáme, že korene tohto javu boli skôr v odlišnom politickom postavení oboch území.

Druhý problémový okruh môjho príspevku sa dotýka pohrebného rítu na území Nitry. Okrem rozsiahlejších pohrebísk situovaných spravidla mimo sídliskovú plochu a mimo opevnených areálov sa na veľkomoravských opevnených i neopevnených sídlach v Nitre vyskytujú často hroby rozptýlené medzi sídliskovými objektami. Absentujú tu rozsiahlejšie pohrebiská v rámci opevnených areálov, či prikostolné cintoríny. Pri dosiaľ jedinom dôkladne preskúmanom kostole na Martinskom vrchu sa okrem spomínaného sporného hrobu s mincou v interieri kostola nenašli ďalšie, ktoré by bolo možné spoľahlivo datovať do 9., resp. prvej pol. 10. stor. Pri predpokladanej sakrálnej stavbe v areáli dnešného Piaristického kláštora je tiež iba malá skupina hrobov, ktorú možno datovať do 9. stor. Pri tom na celej ploche hradiska sa vyskytujú hroby medzi sídliskovými objektami. Jediné rozsiahlejšie pohrebisko, resp. cintorín z 10.-11. stor. sa dosiaľ podarilo zistiť iba v priestore Kupeckej ulice, v predpolí východného opevnenia polohy, teda mimo opevneného areálu. S rovnakým javom sa stretávame aj na hradnom kopci. Hroby z 9.-10. stor. sú rozptýlené na ploche medzi sídliskovými objektami. Sídliskové objekty z 9. stor. sa vyskytujú aj pri relatívne väčších skupinách hrobov v kazemate juhovýchodného bastiónu (5 hrobov z 9.-prvej polovice 11. stor.) a pri Morovom stĺpe (4 hroby z 9. stor.). Jediné rozsiahlejšie pohrebisko sa dá predpokladať iba na západnom svahu hradného kopca, mimo opevnenej plochy. Tu sa v troch plošne malých zisťovacích rezoch v tesnej blízkosti vonkajšej plenty valu I podarilo preskúmať 5 hrobov, z ktorých je 1 starší ako val I a 4 sú s valom súčasné. Skutočnosť, že vo všetkých hroboch sa zistili zvyšky drevených rakiev svedčí o tom, že nejde o jedincov žijúcich na okraji spoločnosti.

Pri kostole sv. Emerama, ktorého počiatky siahajú s veľkou mierou pravdepodobnosti už do 9. stor. (STEINHÜBEL 1998a, 91-92), môžeme spoľahlivo datovať počiatky pravidelného pochovávania až do záveru 11. stor. V tomto kostole sa podľa Maurovej Legendy o sv. Ondrejovi-Svoradovi a sv. Benediktovi pochovávalo už v 30. rokoch 11. stor. (MARSINA 1997, 35 a n.). Najstaršia stavebná fáza kostola stála v juhozápadnej časti dnešného sakrálneho komplexu. Existenciu rozsiahlejšieho staršieho cintorína v jeho okolí vylučuje terénna situácia (BEDNÁR 1998a). Na relatívne rozsiahlej ploche na východnom nádvorí za uzávermi kostolov sa pod valom preskúmali iba dva hroby staršie ako val I a 1 hrob z obdobia medzi zánikom valu I a výstavbou valu III. Všetky tri hroby boli situované pri východnom okraji nádvoria vo vzdialenosti 12-15 m od kostolov. Hroby z 9. a 10. stor. sa nezistili ani južne a západne od sakrálneho komplexu. Existenciu cintorína sotva možno predpokladať aj na ploche dnešného horného kostola, ktorý stojí na mieste, kadiaľ prechádzal val I.

Podobne ani pri ďalších sakrálnych stavbách z 9. stor. na území Slovenska nepoznáme rozsiahle nekropoly. Na Devínskom hrade sa pri kostole zistilo iba 6 hrobov (PLACHÁ – HLAVICOVÁ – KELLER 1990, 102 a n., tab. 29, 38). Pri bazilike na Bratislavskom hrade sa preskúmalo 7 hrobov s inventárom, pričom sa predpokladá, že do 9. stor mohla patriť aj časť hrobov bez sprievodného inventára (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975, 76 a n.). V Ducovom 28 hrobov z 9.-10. stor. tvorilo ohraničenú skupinu v rámci rozsiahleho cintorína (RUTTKAY 1998, 214). Obdobne ohraničenú skupinu

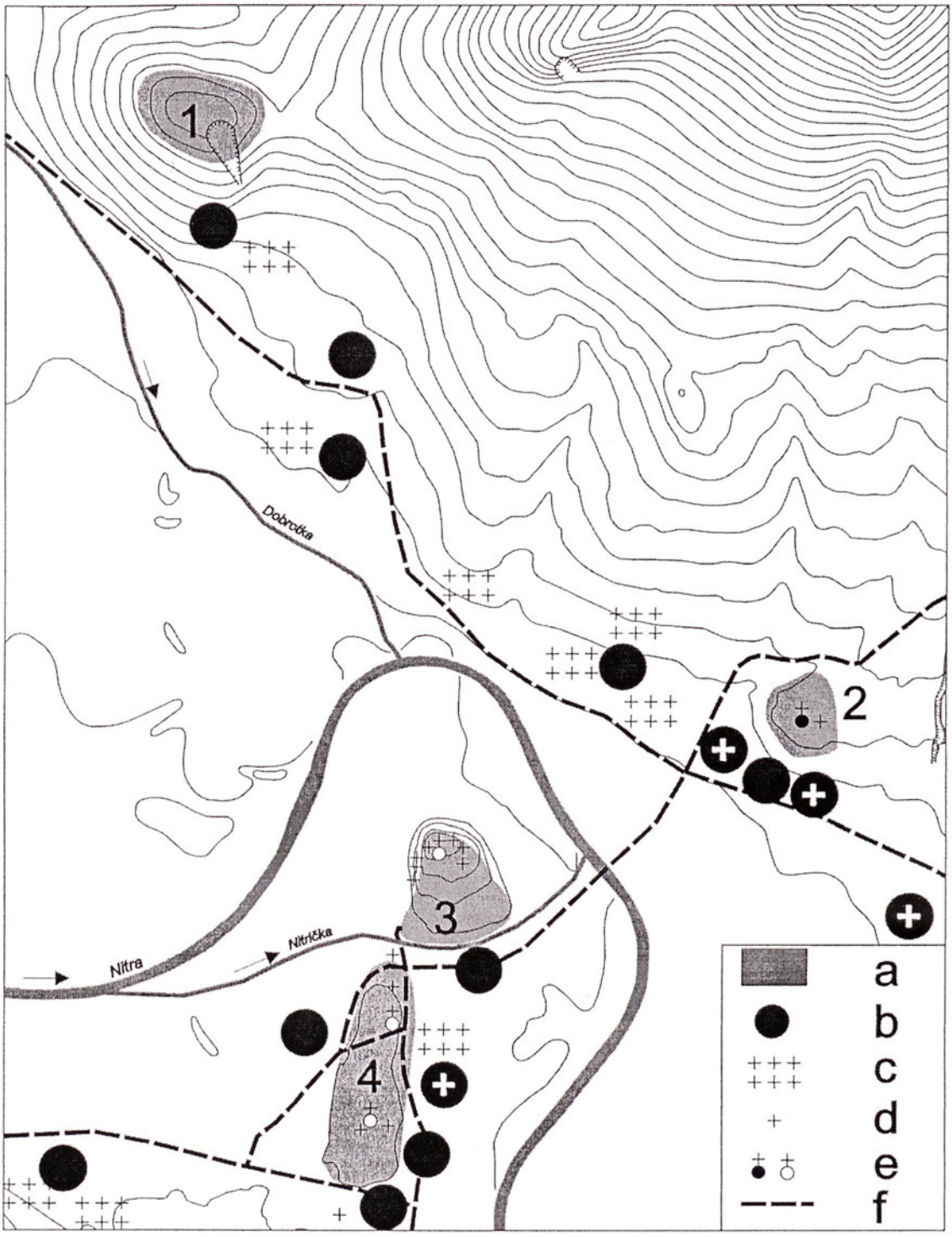

Obr. 4. Nitra – opevnené sídliská z 9. stor. a osídlenie v ich okolí v 9.-10. stor. Legenda: 1 – Lupka; 2 – Martinský vrch; 3 – hradný kopec; 4 – Na vŕšku; a – opevnený areál; b – neopevnené sídlisko; c – pohrebisko; d – hroby na sídlisku; e – kostol, resp. predpokladaná poloha kostola; f – predpokladaný priebeh významnejších komunikácií.

tvorili aj hroby pri kostole v Skalke nad Váhom (HANULIAK, v tlači). Dosiaľ z územia Slovenska nepoznáme rozsiahle prikostolné cintoríny z 9. stor., aké sú známe z veľkomoravských centier v Mikulčiciach, Starom Městě alebo v Břeclavi-Pohansku. I keď pri všetkých spomenutých kostoloch na území západného Slovenska sa pochovávalo aj neskôr, minimálne do polovice 13. stor., sotva možno malý počet hrobov z 9.-10. stor. vysvetliť tým, že staršie hroby z 9.-10. stor. zničili mladším pochovávaním. Napríklad na Devíne hroby z 9. stor. prekrývala vrstva stavebnej sute, do ktorej boli zapustené hroby z 10.-13. stor. (PLACHÁ – HLAVICOVÁ – KELLER 1990, 110, tab. 38). Na Skalke sa hroby z 9.-10. stor. koncentrovali v blízkosti kostola a mladšia časť cintorína bola pri severnom okraji ostrohy. Na Nitrianskom hrade všetky hroby

cintorína z konca 11.-prvej polovice 15. stor. vyhĺbili do telesa, resp. deštrukcie širokého komorového valu z polovice 11. stor.

Malý počet hrobov pri veľkomoravských sakrálnych stavbách na západnom Slovensku by mohol súvisieť s pomalým prenikaním kresťanstva do života spoločnosti. Naznačuje to prežívanie pochovávania na sídliskovej ploche, resp. v sídliskových objektoch (HANULIAK 1997) a na radových pohrebiskách do záveru 11. stor. K zániku belobrdských pohrebísk a rozšíreniu pochovávania pri kostoloch dochádza až v závere 11. stor. Táto zmena pravdepodobne súvisela s nariadením vydaným na Szabolčskej synode v r. 1092, v ktorom sa prikazovalo odovzdávať zosnulých cirkvi (BEDNÁR – FUSEK 1998b, 141).

Druhú možnú príčinu malého rozsahu pochovávania pri veľkomoravských sakrálnych stavbách na západnom Slovensku. naznačuje demografická analýza cintorína v Ducovom a stredovekého prikostolného cintorína pri kostole sv. Emerama na Nitrianskom hrade. V Ducovom z 28 hrobov patriacich do 2. a 3. fázy pochovávania (polovica 9. – druhá polovica 10. stor.) bolo 19 hrobov mužských, 6 ženských a 3 detské. Počas tohoto obdobia tu pochovávala komunita tvorená 12-15 osobami. V nasledujúcej 4. fáze (druhá polovica 10.-polovica 15. stor.) stupeň maskulinity klesá a pochovávala tu komunita, ktorú tvorilo priemerne 130 osôb, pričom v čase maximálnej intenzity pochovávania (druhá pol. 11.-prvá pol. 13. stor.) mohla mať táto komunita až 250 osôb (RUTTKAY 1996, 393 a n.).

Rovnako ako v druhej a tretej fáze pochovávania v Ducovom aj na prikostolnom cintoríne pri kostole sv. Emerama (koniec 11.-prvá polovica 15. stor.) je výrazná prevaha mužov a podobne ako v Ducovom tu pochovávala komunita, ktorú tvorilo približne 14 osôb (nepublikované, za informáciu ďakujem RNDr. M. Vondrákovej). Je pravdepodobné, že v tak intenzívne zastavanom hrade, na ploche približne 8,5 ha, žila podstatne väčšia komunita. Preto sa možno domnievať, že na cintoríne pri kostole sv. Emerama pochovávala iba istá časť obyvateľov hradu. Situácia na veľkomoravskej časti cintorína v Ducovom naznačuje, že k podobnej selekcii pochovávania pri kostoloch v areáloch opevnených sídel na juhozápadnom Slovensku mohlo dochádzať aj v priebehu 9. stor.

Vo svojom príspevku som sa pokúsil poukázať na dva javy v sídliskovej štruktúre Nitry v 9. stor. Možno povedať, že tieto dva fenomény sú typické pre veľkomoravské centrá na juhozápadnom Slovensku. Oba naznačujú výraznú sociálnu diferenciáciu vtedajšej spoločnosti. V sociálnej štruktúre spoločnosti a vzájomnom postavení južnej Moravy a juhozápadného Slovenska v rámci vtedajšieho politického systému sú azda aj korene odlišných prvkov spomenutých v príspevku.

ZUSAMMENFASSUNG:

Siedlungsstruktur von Nitra im 9. Jahrhundert

In den letzten fast 70 Jahren erbrachten archäologische Grabungen auf dem Gebiet von Nitra eine große Menge Belege über die Besiedlung im 9. Jahrhundert. Der Großteil der Quellenbasis ist bisher unbearbeitet und unzugänglich, deshalb orientierten wir uns auf zwei Problemkreise, für welche das Quellenmaterial aus Nitra von wesentlicher Bedeutung ist.

Den ersten Themenkreis stellt die ausgeprägte Konzentration befestigter Siedlungen aus dem 9. Jahrhundert dar. In Nitra werden bis zu 6 befestigte Areale angeführt, die in das 9. Jahrhundert datiert werden (Lupka, Borina-Šibeničný vrch, Zobor-Pyramída, Na vŕšku, Martinský vrch, Hradný kopec). Zum erstenmal strebte ihre Funktionsinterpretation B. Chropovský an. Den Burgwällen auf dem Šibeničný vrch, Zobor-Pyramída und Lupka schrieb er Zufluchtsfunktion zu. Jene auf dem Martinský vrch und Na vŕšku hielt er für dauerhaft bewohnte Fürstenburgen. Er formulierte die Hypothese über die Übertragung des Fürstensitzes aus der vorgroßmährischen befestigten Siedlung auf den Martinský vrch in den Burgwall Na vŕšku. Später, anhand neuer Funde aus dem Burgberg (Hradný kopec), nahm er an, daß zur Zeit der Regierung Svatopluks der Fürstensitz von der Lage Na vŕšku auf den Burgberg übertragen worden war. Neue Erkenntnisse, die während der Grabungen der letzten Jahre gewonnen wurden, veranlaßten die Umwertung dieser Hypothese.

Die frühmittelalterliche Besiedlung auf dem Šibeničný vrch und in dem urzeitlichen befestigten Areal in Zobor-Pyramída konnte bisher nicht bewiesen werden. Daher sind wir der Meinung, daß es vorzeitig ist, diese Lagen als frühmittelalterliche Burgwälle zu bezeichnen.

Eine intensive frühmittelalterliche Besiedlung ist jedoch auf Lupka belegt (Abb. 1). Ein befestigtes Areal gab es dort bereits in der Urzeit. Aus den zugänglichen Angaben geht jedoch die Datierung der Befestigung nicht eindeutig hervor. Es wird angenommen, daß im Verlauf des 9. Jahrhunderts die ältere urzeitliche Befestigung wenigstens sekundär genutzt wurde.

Auf dem Martinský vrch (Abb. 2) wurde in den 60er Jahren im Rahmen des befestigten Areals nur die Kirche mit anliegendem Gräberfeld und einem Wallteil erforscht. Im Jahre 1997 wurden bei der Aufsicht der Erdarbeiten im Areal des Burgwalls auf der befestigten Fläche bis auf die Kirchenfundamente und Wallreste keine weiteren Objekte oder Kulturschichten festgestellt, die als frühmittelalterlich bezeichnet werden könnten. Mit Rücksicht auf das negative Ergebnis der Grabung im befestigten Areal wird angenommen, daß es weder langfristig noch intensiv besiedelt war. Wegen der unklaren Datierung der karolingischen Münze aus dem Grab im Kircheninneren und der Lage des Grabes selbst ist auch die Datierung der Kirche in die vorgroßmährische Periode problematisch.

Bei der archäologischen Erforschung der Nitraer Burg in den Jahren 1988-1998 wurde festgestellt, daß im Verlauf des 9. Jahrhunderts die Burg intensiv besiedelt worden war, wobei die stratigraphische Lage es erlaubt, wenigstens drei Entwicklungsphasen der Burgbesiedlung im 9. Jahrhundert zu unterscheiden (davon zwei Phasen eines befestigten Sitzes). Die Anfänge der Besiedlung reichen an die Wende des 8. und 9. Jahrhunderts. Die erste Befestigungsphase entstand in der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts. Bereits in jener Zeit ist die

Existenz gemauerter Steinarchitektur belegt. Spätestens im 3. Viertel des 9. Jahrhunderts wurde die Befestigung umgebaut und ein neues Repräsentationsgebäude errichtet. Die Sekundärnutzung des Baumaterials aus diesem Gebäude in Baukonstruktionen aus der Mitte des 11. Jahrhunderts und der 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts deutet die Kontinuität der Entwicklung und der Funktion der Nitraer Burg auch nach dem Untergang Großmährens und der Eingliederung der Slowakei in den Ungarischen Staat an.

Die Existenz der großmährischen gemauerten Steinarchitektur ist zuverlässig auch im Areal des Burgwalls Na vŕšku, bzw. in seinem östlichen Suburbium (Kupecká-Str.) belegt. Ähnlich wie auf dem Burgberg setzte auch dort die Besiedlung nach der Eingliederung der Südwestslowakei in den Ungarischen Staat fort, wenn auch im Verlauf des 11. bis zur ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts die Besiedlungsintensität sinkt und der Schwerpunkt auf den Ostabhang der Anhöhe, in den Raum der heutigen Štefánikova-Str. und des Svatopluk-Platzes verschoben wird.

Es kann also gesagt werden, daß es auf dem Gebiet von Nitra im 9. Jahrhundert 4 befestigte Areale gab (auf dem Burgberg, Na vŕšku und auf dem Martinský vrch und die zumindest sekundär genutzte urzeitliche Befestigung auf Lupka, Abb. 4). Die ausgeprägte Konzentration befestigter Siedlungen auf einer relativ kleinen Fläche stellt keine Ausnahme dar. In der Südwestslowakei begegnet man im 9. Jahrhundert einer ähnlichen Konzentration auch im Bereich von Bratislava und Devín und in der Gegend des Mittellaufs der Hron (Gran), im Bereich der sog. Slowakischen Pforte (Region zwischen Hronský Beňadik und Levice).

Wir nehmen an, daß es im Verlauf des 9. Jahrhunderts auf dem Gebiet von Nitra zu keiner Übertragung des Fürstensitzes kam. Anhand der Lage der befestigten Areale kann die Hypothese formuliert werden, daß seit der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts die dominante Stellung die Nitraer Burg einnahm. Das befestigte Areal in der Lage Na vŕšku erfüllte wohl die Funktion ihrer befestigten Vorburg.

Unklar ist die Funktion der Burgwälle auf dem Martinský vrch und Lupka. Der Burgwall auf dem Martinský vrch könnte die Kreuzung der von Osten und Norden führenden Wege und die Furt geschützt haben. In diesem Fall bleibt die Funktion des Burgwalls Lupka unklar.

Mit Rücksicht darauf, daß die meisten kleineren Burgwälle, eine Art Satelliten, in strategisch weniger bedeutsamen Lagen situiert und weniger ausgedehnt waren als die zentralen Burgwälle, sind wir der Meinung, daß es sich um frühmittelalterliche Fürstenburgen oder befestigte Fürstengehöfte gehandelt haben könnte, wie z.B. jene aus Ducové, Břeclav-Pohansko und wahrscheinlich aus Skalka bei Trenčín.

Der zweite Problemkreis unseres Beitrags betrifft den Bestattungsritus auf dem Gebiet von Nitra. Neben umfangreichen Gräberfeldern außerhalb der Siedlungsflächen und der befestigten Areale kommen auf großmährischen befestigten sowie unbefestigten Siedlungen in Nitra oft die zwischen Siedlungsobjekten verstreuten Gräber vor. Es fehlen hier umfangreichere Gräberfelder innerhalb befestigter Areale oder Kirchenfriedhöfe, die aus den großmährischen Zentren in Südmähren bekannt sind (Mikulčice, Staré Město, Břeclav-Pohansko). Auch bei anderen Sakralbauten aus dem 9. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei (Bratislava-Burg, Devín, Ducové) wurden keine umfangreichen Nekropolen entdeckt. Auf den Friedhöfen in Devín, Skalka bei Trenčín, Ducové und der Nitraer Burg schließen die Fundumstände die Möglichkeit aus, daß ältere Gräber durch jüngere Bestattungen vernichtet wurden. Die kleine Zahl von Gräbern bei den großmährischen Sakralbauten in der Westslowakei könnte mit dem allmählichen Durchdringen des Christentums in das Leben der Gesellschaft in Zusammenhang stehen.

Die zweite Ursache der begrenzten Bestattung bei großmährischen Sakralbauten in der Westslowakei deutet die paläodemographische Analyse der Gräber aus dem 9.-10. Jahrhundert in Ducové und auf dem mittelalterlichen Kirchenfriedhof aus dem Ende des 11. bis erste Hälfte des 15. Jahrhunderts bei der St.Emeramus-Kirche auf der Nitraer Burg an. Auf den beiden Friedhöfen kommt ein deutliches Übergewicht von Männern zum Ausdruck und die Friedhöfe wurden nur von einer kleinen Kommunität benutzt. Besonders im Fall der Nitraer Burg ist offensichtlich, daß dort nur ein Teil der Burgbewohner bestattet wurde. Eine ähnliche Selektion in der Bestattung bei Kirchen in befestigten Arealen der Südwestslowakei wird auch im Verlauf des 9. Jahrhunderts angenommen.

In unserem Beitrag versuchten wir auf zwei Erscheinungen in der Siedlungsstruktur von Nitra im 9. Jahrhundert hinzuweisen, die für großmährische Zentren in der Südwestslowakei typisch sind. Die beiden deuten eine ausgeprägte soziale Differenzierung der damaligen Gesellschaft an. In der Sozialstruktur der Gesellschaft und der gegenseitigen Beziehung Südmährens und der Südwestslowakei im Rahmen des damaligen politischen Systems sind wohl die Wurzeln der im Beitrag erwähnten unterschiedlichen Elemente in der Siedlungsstruktur der großmährischen Zentren der beiden Regionen zu suchen.

Abbildungen:

Abb. 1. Nitra-Lupka. Grundriß des Burgwalls mit bezeichnetem Verlauf des Walls (laut Jansák 1929, Abb. 11). Legende: 1 – Verlauf des Walls; 2 – Waldweg; 3 – Felsenabhänge.

Abb. 2. Nitra-Martinský vrch. Grundriß der Fundstelle mit bezeichnetem Verlauf des Walls und der Situierung der untergegangenen St. Martin-Kirche. Legende: 1 – St. Martin – Kirche; 2 – Verlauf des Walls im Terrainrelief.

Abb. 3. Nitra-Burg. Burgplatz. Ausstattung des Grabes 1/94.

Abb. 4. Nitra – befestigte Areale aus dem 9. Jahrhundert und ihre Umgebung im 9.-10. Jahrhundert. Legende: 1 – Lupka; 2 – Martinský vrch; 3 – Burgberg; 4 – Na vŕšku; a – befestigtes Areal; b – unbefestigte Siedlung; c – Gräberfeld; d – Gräber in der Siedlung; e – Kirche, bzw. vorausgesetzte Lage der Kirche; f – vorausgesetzter Verlauf wichtiger Kommunikationen. Siedlungsstruktur von Nitra im 9. Jahrhundert.

Literatúra:

BEDNÁR, P. 1997: Nitriansky hrad v 9. storočí a jeho význam v sídliskovej štruktúre veľkomoravskej Nitry, in: Marsina, R. - Ruttkay, A. (ed.), Svätopluk 894-1994, 19-32. Nitra.

- 1998a: Nitriansky hrad v 9. až 13. storočí, rkp. nepubl. kandidátskej dizertácie, ulož. na AÚ SAV v Nitre. Nitra.
- 1998b: Die Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 9.-12. Jahrhundert, in: Henning, J. - Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 371-382. Bonn.

BEDNÁR, P. – FUSEK, G. 1998a: Rôznorodé pohrebné zvyky, in: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť, 104-108. Nitra.

- 1998b: Osídlenie Nitry v 11. až 13. storočí. In: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť, 132-141. Nitra.

BEDNÁR, P. – STANÍK, I. 1992: Archeologický a stavebno-historický výskum národnej kultúrnej pamiatky Nitra-Hrad. AVANS v roku 1991, 21-22. Nitra.

- 1993: Archeologický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1988-1991, in: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta, 127-141. Nitra.

BIALEKOVÁ, D. 1998: Zur Bautechnik der Befestigungsmauer des Burgwalls in Pobedim, Bez. Trenčín, in: Henning, J. – Ruttkay, A. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 383-390. Bonn.

BRACHMANN, H. 1993: Der frühmittelalterliche Befestigungsbau in Mitteleuropa. Untersuchungen zu seiner Entwicklung und Funktion im germanisch-deutschen Bereich. Berlin.

- 1995: Von der Burg zur Stadt – Magdeburg und die ostmitteleuropäische Frühstadt. Versuch einer Schlußbetrachtung, in: Brachmann, H. (Hrsg.), Burg – Burgstadt – Stadt: zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa, 317-348. Berlin.

DOSTÁL, B. 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Spisy FF UJEP č. 208, Brno.

- 1988: Velmožské dvorce ve struktuře velkomoravského státu, SlA XXXVI, 283-290.

FOJTÍK J. (ed.) 1977: Nitra. Bratislava.

FRIESINGER, H. 1972: Frühmittelalterliche Körpergräber aus Pottenbrunn, Stadtgemeinde St. Pölten, NÖ, ArchA 51, 113-189.

FUSEK, G. 1993: Archeologický výskum dejín Nitry od jej osídlenia Slovanmi po zánik Veľkej Moravy, in: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta, 96-108. Nitra.

- 1997: Poznámky k výskumu neopevnených veľkomoravských sídlisk v Nitre, in: Marsina, R. - Ruttkay, A. (ed.), Svätopluk 894-1994, 47-52. Nitra.

GALUŠKA, L. 1996: The Question of Evaluating and the Present Level of Knowledge about the Great Moravian Agglomeration of Staré Město-Uherské Hradiště, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. ITM III, 189-197. Brno.

HABOVŠTIAK, A. 1974: Praveké a ranohistorické sídliská v oblasti Slovenskej brány, Vlastivedný časopis 23, 8-15.

- 1975: Hradisko z 9.-10. storočia v Tlmačoch, SlA XXIII, 97-118.

HABOVŠTIAK, A. – JUCK, Ľ. 1974: Starý Tekov v praveku a v stredoveku, Vlastivedný časopis 23, 169-176.

HANULIAK, M. 1989: Nitra. In: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj, 195-210, 215-220. Nitra.

- 1997: K problematike skeletov ľudských jedincov zo sídliskových objektov, SlA XLV, 157-182.
- 1999: Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia trenčianského mikroregiónu, SlA XLVI, 1998, 309-331.
- v tlači: Včasnostredoveká sakrálna stavba zo Skalky nad Váhom, in: Velká Morava mezi východem a západem.

HRUBÝ, V. 1961: Velkomoravská města a velmožské dvorce, in: Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů za rok 1960, 96-108. Liblice.

- 1964: Staré Město-Velehrad. Praha.

CHROPOVSKÝ, B. 1961: K otázkam historického postavenia Nitry v VIII. a IX. storočí, ŠZ AÚSAV 6, 139-160, Nitra.

- 1962: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke, SlA X, 175-240.
- 1964: K otázke postavenia slovanských hradísk na Slovensku a úloha ich výskumu, Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica 15, 9-29.
- 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku, Monumentorum Tutela - Ochrana pamiatok 8, 173-208.
- 1978: Nitra, in: Významné slovanské náleziska na Slovensku, 133-142. Bratislava.
- 1997a: K problematike sídla Svätopluka I., in: Marsina, R. – Ruttkay, A.(ed.), Svätopluk 894-1994, 71-77. Nitra.
- 1997b: Našiel sa Pribinov chrám!, in: Zrubec, L. – Ťažký, L. s kolektívom: Vykopaná pravda, 56-60. Bratislava.

JANŠÁK, Š. 1929: Slovenské hradiská z doby halštatskej, Sborník Muzeálnej slov. spol. 23, 1-33.

LUKAČKA, J 1998: Nitra vo vrcholnom stredoveku (1248-1386), in: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť, 159-175. Nitra.

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI. NYTRAVÁRMEGYEI. Budapest 1898.

MARSINA, R. 1997: Legendy stredovekého Slovenska. Ideály stredovekého človeka očami cirkevných spisovateľov. Budmerice.

PLACHÁ, V. – HLAVICOVÁ, J. – KELLER, I. 1990: Slovanský Devín. Bratislava.
POLÁČEK, L. 1996: Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung. ITM III, 213-260. Brno.
POULÍK, J. 1975: Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě, in: Poulík, j. – Chropovský, B. a kol., Velká Morava a počátky československé státnosti, 9-79. Praha – Bratislava.
RUTTKAY, A. T. 1998: Zur frühmittelalterlichen Hof-, Curtis- und Curia regalis-Frage in der Slowakei, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. 405-417. Bonn.
- 1996: Mittelalterlicher Friedhof in Ducové, Flur Kostolec, Bez. Trnava. Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen den sog. Reihengräberfeldern und Kirchenfriedhöfen vor dem 13. Jh., in: Bialeková, D. – Zábojník, J. (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, 391-408. Bratislava.
RUTTKAYOVÁ, J. 1996: Záchranný výskum v Nitre na Kupeckej ulici, AVANS v roku 1994, 153-154. Nitra.
RUTTKAYOVÁ, J. – RUTTKAY, M. 1997: Výsledky výskumu v Nitre-Starom Meste v r. 1994, AH 22, 103-113.
SAMUEL, M. 1999: Záchranný výskum sakrálnej architektúry v Nitre na Martinskom vrchu, AVANS v roku 1997, 146-147. Nitra.
STEINHÜBEL, J. 1998a: Pribinova Nitra, in: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť, 91-92. Nitra.
- 1998b: Kniežatá Michal a Štefan, in: Fusek, G. – Zemene, M. R. (ed.), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť, 111-112. Nitra.
ŠALKOVSKÝ, P. 1983: Štruktúra a formy osídlenia Slovenska v 6.-9. storočí ako sociálno-ekonomické javy, rkp. nepubl. kandidátskej dizertácie. Nitra.
ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1975: Bratislavský hrad v 9.-12. storočí. Bratislava.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše

Josef BLÁHA

1. Úvod

V zájmu pochopení dosti komplikovaných peripetií, kterými je již dlouhá desítiletí provázen vývoj archeologického objasňování otázky postavení Olomouce v 9. - 10. stol., je nutno předeslat několik stručných vysvětlujících poznámek:

1) sledování vývoje této lokality je ztíženo mimořádnými technicko-organizačními i odbornými nároky, neboť všechny odkryvy se dějí v hustě zastavěném a po staletí se dynamicky vyvíjejícím historickém jádru tohoto města,
2) raně středověké kontexty jsou ze svrchu uvedených důvodů nacházeny ve velmi torzovitém stavu a tudíž i obraz vývoje Olomouce, který zde můžeme pro 9. - 10. stol. předestřít, může snad vytvářet nepříliš uspokojivý dojem,
3) průměrná mocnost kulturních souvrství se v níže položeném prostoru pozdějšího lokačního města pohybuje mezi 1,5-3,0 m a na Předhradí (obr. 1:B), kterým se budeme především zabývat, pak dosahuje až 4,0 m včetně prehistorických horizontů,
4) k dispozici nám jsou především výsledky záchranných a předstihových výzkumů, které zde již od r.1973 na ploše městské památkové rezervace o výměře téměř 45 ha zajišťuje příslušné archeologické pracoviště olomouckého Památkového ústavu (výjimkou jsou odkryvy Vlastivědného muzea v areálu Dómského návrší a zcela ojediněle i na území Předhradí), které přinesly nejzávažnější poznatky,
5) za 22 let (do r. 1995) tak provedl Památkový ústav téměř 300 archeologických zásahů záchranného a předstihového charakteru, v tom 15 velkoplošných odkryvů na výměře cca 8.220 m^2. Při takřka nepřetržitém nasazení personálně k takovémuto výkonu nedostatečně vybaveného týmu v terénu (a totéž se týče příslušného dalšího konzervátorského a technického zázemí) bylo možno dosud publikovat nejzávažnější zjištění pouze formou dílčích zpráv, informujících o nově zjištěných a pro interpretaci dějin Olomouce nejzávažnějších kvalitách – především historicko-topografického rázu.

V tomto příspěvku bychom chtěli podat souhrnný a pokud možno i kritický přehled dosavadních poznatků o postavení Olomouce ve středohradištním období. Zvláště akcentován přitom bude v případě této lokality stále výrazněji se projevující a svým způsobem na Moravě i unikátní fenomén kontinuity centrálních funkcí (spojený ovšem s jejich malými topografickými posuny v rámci mikroregionu – srv. obr.2 : A-D) v rozmezí 7./8.- 10. /11. stol.

2. Přehled vývoje názorů na postavení Olomouce v době Velké Moravy a stav tohoto poznání k r. 1977

Počátky Olomouce jsou, jak o tom svědčí písemné prameny, sledovatelné minimálně do poloviny 15. stol., opředeny četnými mýty. Jejich původ ovšem spojují někteří badatelé (např. KRÁLÍK 1974; HLOBIL 1993) až s kulturní a především literární kreativitou humanistického prostředí uvedené doby. Jak ale naznačují některé novější poznatky, je toto jejich mínění opodstatněno zřejmě jen zčásti, neboť určité segmenty uvedené tzv. "mýtizace" dosti pravděpodobně odrážejí i prvky historické reality doby, na kterou odkazují. To pochopitelně neplatí o pozdějších fantastických úvahách, spojujících Olomouc např. se záhadným sídlem sv. Metoděje zvaným "Speculum Iulii" (resp. lokalitou Ouguturum), objevujícím se ve falzu pasovského biskupa Pilgrima (971-991) asi z let 973-974 (o tom např. KRÁLÍK 1974, 110, 117)[1], resp. ani o evidentně raně novověkých "tradicích", jejichž tvůrci se snažili doložit alespoň přímý osobní podíl sv. Metoděje (či jeho údajného nástupce v 10. stol. – moravského biskupa Silvestra) na christianizační činnosti či zakládání kos-

[1] K tomu, se zvláštním zaměřením na otázku již od r. 1459 opakovaně doloženého alternativního pojmenování Olomouce "Iulii mons" (tento název se pak stal v městské topografii od pozdního středověku pouhým označením nejvyššího ze zdejších pahorků – Michalského kopce), srv. Bláha (v tisku a). Poněkud stranou pozornosti olomoucké historiografie zůstává další zajímavý a relativně raný (z r. 1521) doklad humanistického ztotožnění Olomouce - "Iulii mons" s Metodějovým sídlem a nakonec i s jeho pohřebním místem "Auguturem" v díle "Annales Boiorum" německého humanisty a historika Johanna Turmaira (1477-1535), zvaného Aventinus (MMFH I, 338 - 376).

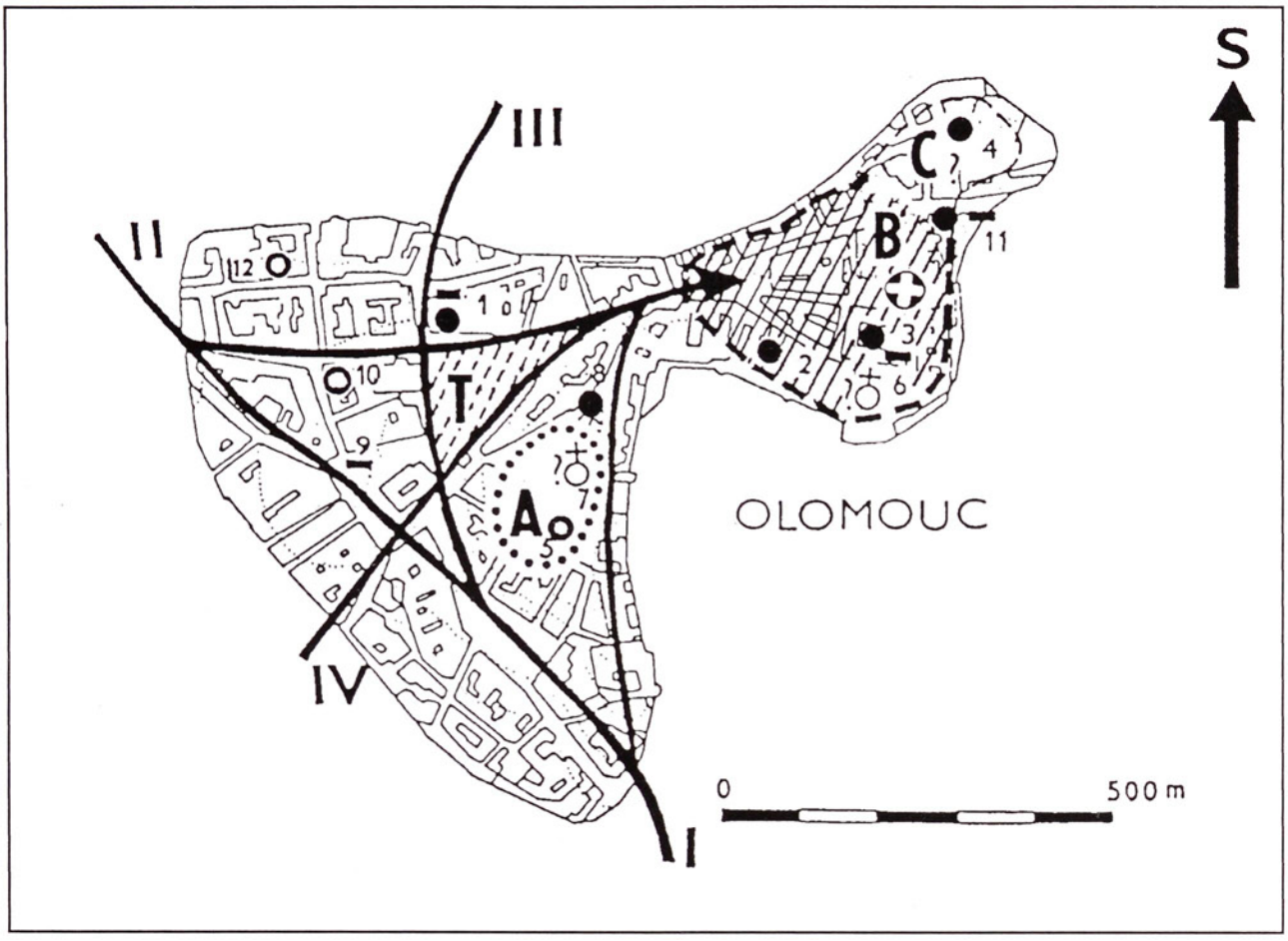

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11

Obr. 1. Olomouc ve střední době hradištní. Základní topografické schéma a pokus o rekonstrukci. A – předpokládané archaické "centrum" v areálu Michalského kopce; B – oblast Předhradí; C – oblast Dómského návrší (později přemyslovského hradu); 1 – "centrum" ve středohradištním období; 2 – plocha archeologicky prokázaného souvislého osídlení; 3 – stopy osídlení v suburbiu – zárodek pozdějšího řemeslnicko-kupeckého podhradí 2. poloviny 10. stol. s tržištěm "T"; 4 – poloha nejvýznamnějších, v textu uvedených lokalit; 5 – lokality s ojedinělými doklady osídlení; 6 – poloha zjištěných kostrových pohřebišť; 7 – vymezení (fortifikace ?) Předhradí; 8 – vymezení (fortifikace ?) Dómského návrší; 9 – vymezení předpokládaného kultovního okrsku na Michalském kopci; 10 – hypoteticky předpokládané kostely (č.6 - poloha kostela sv. Petra v 15. stol., č.7 – velkomoravský kostel sv. Michala, předpokládaný V. Richtrem); 11 – předpokládaný průběh komunikací dálkového i lokálního významu. Kreslil: P. Večeřa.

telů v Olomouci, a tuto verifikovat zjevnými bájemi i falzy "pramenů" různé povahy[2]. Za takovýchto jen letmo nastíněných okolností pak jistě nepřekvapí další varianta někdejšího ztotožňování Olomouce s církevně-administrativním centrem Velké Moravy – tentokráte se ovšem jedná již přímo o Velehrad (k tomu s doklady počínaje 16. stol. přehledně KRÁLÍK 1974, zvl. 101-105).[3]

Uvedené "velkomoravské" tradice vedly prokazatelně již v 18. stol. rovněž ke snahám dopátrat se i věcných památek o působení sv. Metoděje v Olomouci (k tomu RICHTER 1959, 83).

Pomineme-li archeologické aktivity H. Jeittelese na Předhradí po pol. 19. stol., je třeba zaznamenat, že v r.1883 započaly terénní úpravy související s plánovanou regotizací dómu sv. Václava. Kromě dokumentace některých nalezených stavebních zbytků (MICHNA – POJSL 1988, 49-51) zde byly ovšem zachraňovány (I. WURM – J. WANKEL – J. HAVELKA) drobné archeologické nálezy a činěna i určitá "stratigrafická pozorování" (o tom např. HAVELKA 1884)[4].

[2] Např. STREDOWSKY 1710, zvl. 58, 79, 227, 301 aj.

[3] Tuto ideu se ještě ve 20. stol. snažil doložit V. Pinkava (1907; 1909; 1922), což příkře odmítl např. V. Prasek (1907).

[4] J. Havelka zde rozlišil "vrstvy" pravěké, středověké a novověké bez bližší chronologické specifikace. Poznatky stručně shrnuje a s uvedením další lit. dále interpretuje např. I. L. Červinka (1896, 20 - 21; 1928, 130 - 131).

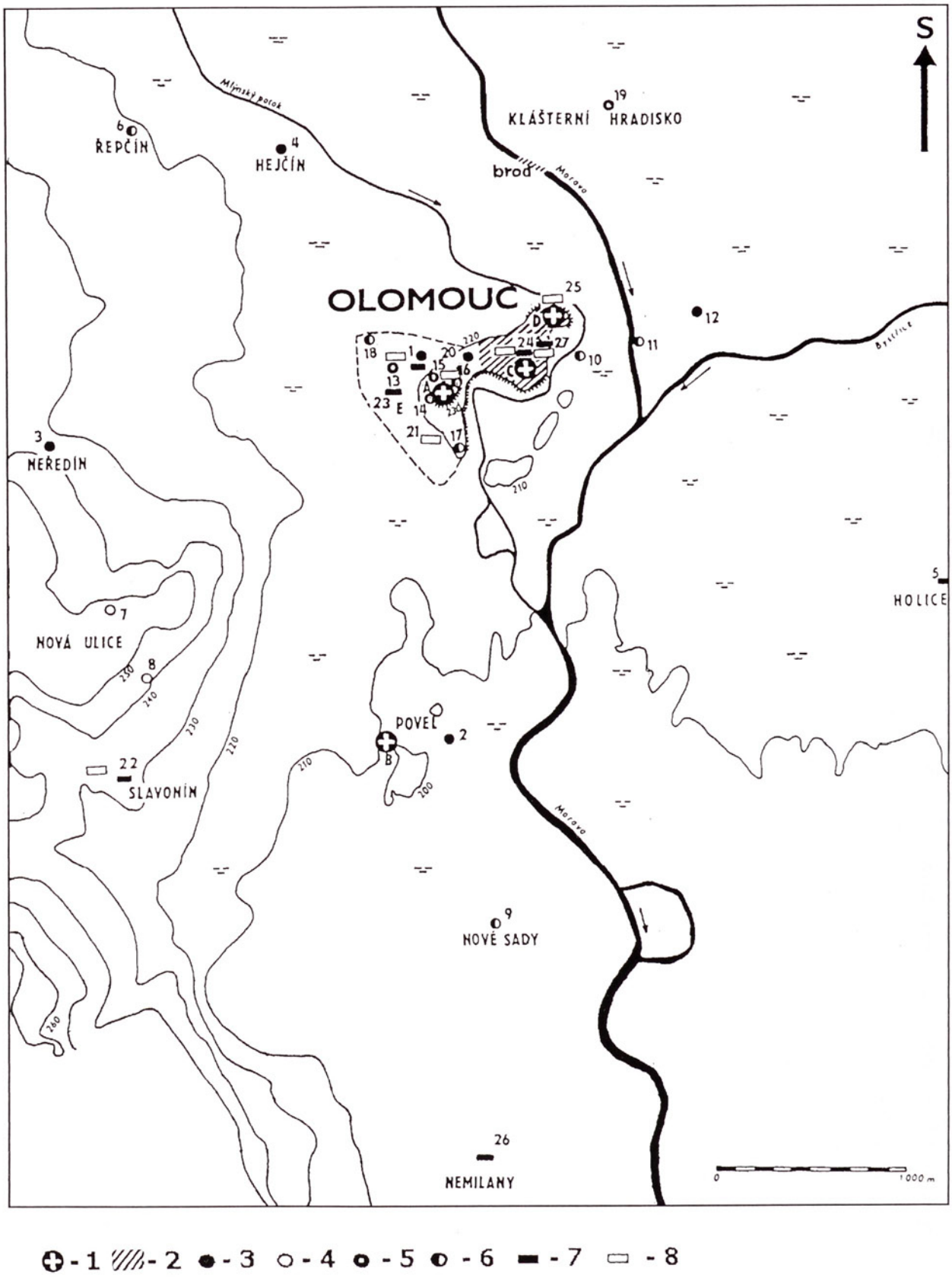

Obr. 2. Situace raně středověkého osídlení Olomouckého kopce a lokality v jeho širším zázemí na základě výzkumů V. Dohnala (1985), Památkového ústavu v Olomouci, ÚAPP v Brně a Archeologického centra při VM Olomouc. 1 – poloha "center" a chronologická rekonstrukce jejich posunů (A-D); 2 – plocha archeologicky prokázaného souvislého osídlení; 3 – archeologicky prokázaná sídliště z období do poloviny 10. stol.; 4 – polohopisně nejisté ojedinělé nálezy ze střední (?) doby hradištní; 5 – lokality s prokázaným mladohradištním osídlením; 6 – přesně lokalizované ojedinělé nálezy z doby hradištní; 7 – kostrová pohřebiště ze střední doby hradištní; 8 – kostrová pohřebiště z mladší doby hradištní. Kreslil: P. Večeřa.

OLOMOUC - BISKUPSKÉ (DŘÍVE FRIČOVO) NÁM.,
ČP. 842
ARCHEOLOGICKÝ VÝZKUM V ROCE 1977
SONDA S1/77: PROFIL č. 1

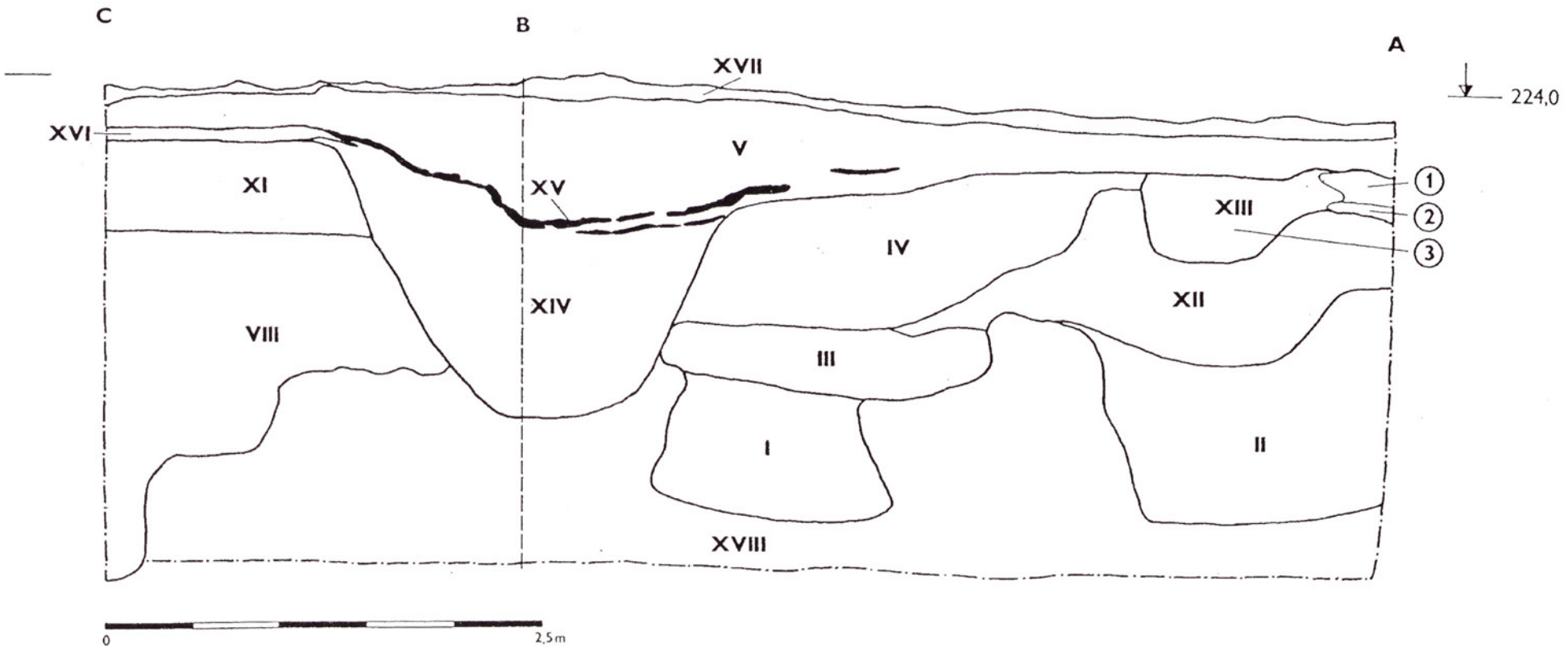

Obr. 3. Olomouc-Biskupské nám. čp. 842. Archeologický výzkum v r. 1977. Stratigrafická situace v sondě S1/1977 (BA – severní profil, CB – západní profil). Kreslil: P. Večeřa.

Zatímco přínos meziválečného bádání byl z hlediska námi sledovaného období téměř zanedbatelný (např. ČERVINKA 1928, 90), pro dobu po 2. světové válce nastává v dějinách zájmu o "velkomoravskou" problematiku Olomouce jakési maniodepresivní období, trvající pak téměř až do sklonku 70. let. Toto mezidobí se vyznačuje intenzivními, avšak příznačně krátkodobými, z odborného hlediska spíše z vnějšku inspirovanými a povětšinou "konjunkturálními" terénními aktivitami, které pak jsou střídány až desítiletí trvajícím útlumem. V r. 1948 byl Státním archeologickým ústavem v Praze zahájen výzkum, zaměřený především na lokalizaci a zjištění původní podoby prvního katedrálního kostela sv. Petra na Předhradí (obr. 1:6). Další sondáž se pak uskutečnila i v oblasti Dómského návrší (obr. 1:C; 2:D). Tyto pokusy skončily neúspěšně ve dvojím smyslu: předpokládaná katedrála z 11. stol., v jejímž případě se uvažovalo i o velkomoravském původu, nalezena nebyla[5], a výzkum neprokázal ani přítomnost středohradištního sídlištního horizontu v těchto místech (REICHERTOVÁ 1949; 1956).

Hodnocení poválečných odkryvů v Olomouci, vedených ovšem z hlediska současných metodických nároků na nepříliš uspokojivé úrovni, což se týká především stratigrafických pozorování, a to v kombinaci s tehdejšími téměř rudimentárními poznatky o vývoji raně středověké keramiky, došlo pak při datování počátků slovanského horizontu v oblasti pozdějšího přemyslovského hradu a předhradí k závěru, že nesahají dále do minulosti, než do 10. stol.[6] Na dalších 10 let pak utichl archeologický zájem o Olomouc.

Novým impulsem a současně i výzvou byly pak pro archeologii především metodicky objevné úvahy V. Richtera (1959, zvl. s. 42-43), týkající se mj. situování předpokládaného "kmenového" hradiště z velkomoravské doby – tj. předchůdce přemyslovského hradu z 11. stol. – do prostoru benediktinského opatství Hradisko (obr. 2:19), založeného v r.1077. Autor využil při analýze daného problému nejen své široce založené komparační erudice, ale vzal přitom v úvahu i celou řadu dalších okolností – včetně tradic podchycených v záznamech pozdních hradištských analistů (RICHTER 1959, 42, pozn. 43), místní historické nomenklatury i dalších zdrojů "neexaktních" poznatků, umožňujících, řečeno jeho slovy, "tvořivé pochopení smyslu" (RICHTER 1962, 636). Je nutno zdůraznit, že Richter na Olomouc neaplikoval mechanicky schéma "přenášení" center přemyslovské doby do větší či menší topografické blízkosti starších a rozlehlejších "kmenových" hradů – jevu, kterému již ve svých dřívějších pracích, pokud se to týkalo jižní Moravy, věnoval svoji pozornost[7]. Zvláště s přihlédnutím ke strategickým výhodám nad okolní nivu činící a k osídlení se přímo nabízející výrazné vyvýšeniny Olomouckého kopce (obr. 1: A, B, C), obtékané a dále chráněné jak řekou Moravou, tak dalšími podružnějšími vodotečemi (obr. 2), byl V. Richter ve svých úvahách nakloněn situovat sem i primární politicko-administrativní (a ovšem i kultovní) centrum Olomoucka již pro 9. stol. Navíc bylo v době kdy sepisoval svoji monografii již i z dřívějších archeologických pozorování známo, že jak plató tzv. Předhradí o výměře cca 9,8 ha (obr. 1 : B), tak na východě přiléhající oblast Dómského pahorku (obr. 1 : C) s plochou cca 1,7 ha, byly v určitých prehistorických periodách intenzivně využívány, a to i k budování fortifikovaných osad[8]. V. Richter se však při těchto svých opodstatněných úvahách ocitl v "důkazní nouzi", když dosavadní odkryvy pozitivně nepotvrdily stopy osídlení z 9. stol. na temeni Olomouckého kopce. Přistoupil tedy nakonec na situování "prvotní staroslovanské Olomouce" do prostoru zmíněného Hradiska (obr. 2:19), když jej J. Poulík navíc upozornil na zbytek údajného valu, patrného poblíž konventní budovy (RICHTER 1959, 43). Po jistém z jeho textu patrném váhání, se nakonec přiklonil k topografické i chronologické následnosti (podvojnosti) "kmenových" a přemyslovských hradů i v případě Olomouce[9].

Pro další archeologické bádání o staroslovanské Olomouci měla Richtrova monografie bezprostřední konsekvence. Ihned v r. 1959 byly zahájeny v okolí Hradiska sondážní práce, které měly závěry uvedeného badatele verifikovat. Jejich výsledky však středohradištní osídlení v těchto místech nepotvrdily – nejstarší zde zjištěné nálezy údajně pocházely až z poslední třetiny 11. stol. (NOVOTNÝ 1960)[10]. B. Novotný proto zakrátko vystoupil opět s teorií, že jedině na Olomouckém kopci se mohlo nacházet hledané velkomoravské

---

5 Při výkopech K. Reichertové byla odhalena pouze podstatná část půdorysu této svatyně, datovaného do doby po r. 1455 (REICHERTOVÁ 1949, 64, 73; RICHTER 1959, 65, 67-68) a po event. raně středověkém předchůdci sv. Petra nebyly údajně zjištěny žádné stopy.

6 Je pozoruhodné, že K. Reichertová se k těmto otázkám ve svých zprávách explicitně vůbec nevyjadřuje. Z jí získaných i dalších nálezových souborů však v tomto smyslu vyznívají pozdější komparace B. Novotného (1962 a, 1962 b a 1964).

7 Srv. RICHTER 1943, 20-21, pro Olomouc týž 1959, 43. Všeobecně k tomu např. STAŇA 1985, 180-186 a MĚŘÍNSKÝ 1986, 66-69. K českým paralelám těchto procesů týkajících se topografické úpravy administrativní struktury raně středověkých hradišť, která se ovšem, především v 10. stol., odehrávala na pozadí událostí lépe osvětlených historickými prameny (postupné rozšiřování přemyslovské domény) např. studie a monografie J. Slámy (1986, 13; 1987, 175-190 a především 1991, 58 s odkazem na moravský vývoj s lit. a mapou na obr.1); pro region severozápadních Čech (VELÍMSKÝ 1995, 241-243).

8 Např. ČERVINKA 1896, 20-21; 1928, 130; REICHERTOVÁ 1949; 1956. Poslední kritické shrnutí této problematiky srv. P. PROCHÁZKOVÁ 1998.

9 I. L. Červinka (1948, 10-11) rovněž dále modifikuje svůj názor na vývoj olomouckých "hradů", což Richter oprávněně nereflektuje.

10 K širším souvislostem a důsledkům tohoto zjištění NOVOTNÝ 1962 b, 402-404. Zde je však třeba uvést i negativní výsledky pozdějších pozorování a průzkumů na Hradisku, na jejichž základě bylo možno již zcela spolehlivě odmítnout myšlenku o v těchto místech se nacházejícím "kmenovém" hradě (BLÁHA 1977, 64; 1979, 86; 1980 a, 27-28; 1980 b, 301-302). Rovněž otázka tamtéž J. Poulíkem uvažovaného středohradištního valu byla ve stejné době zodpovězena definitivně v negativním smyslu (DOHNAL 1980).

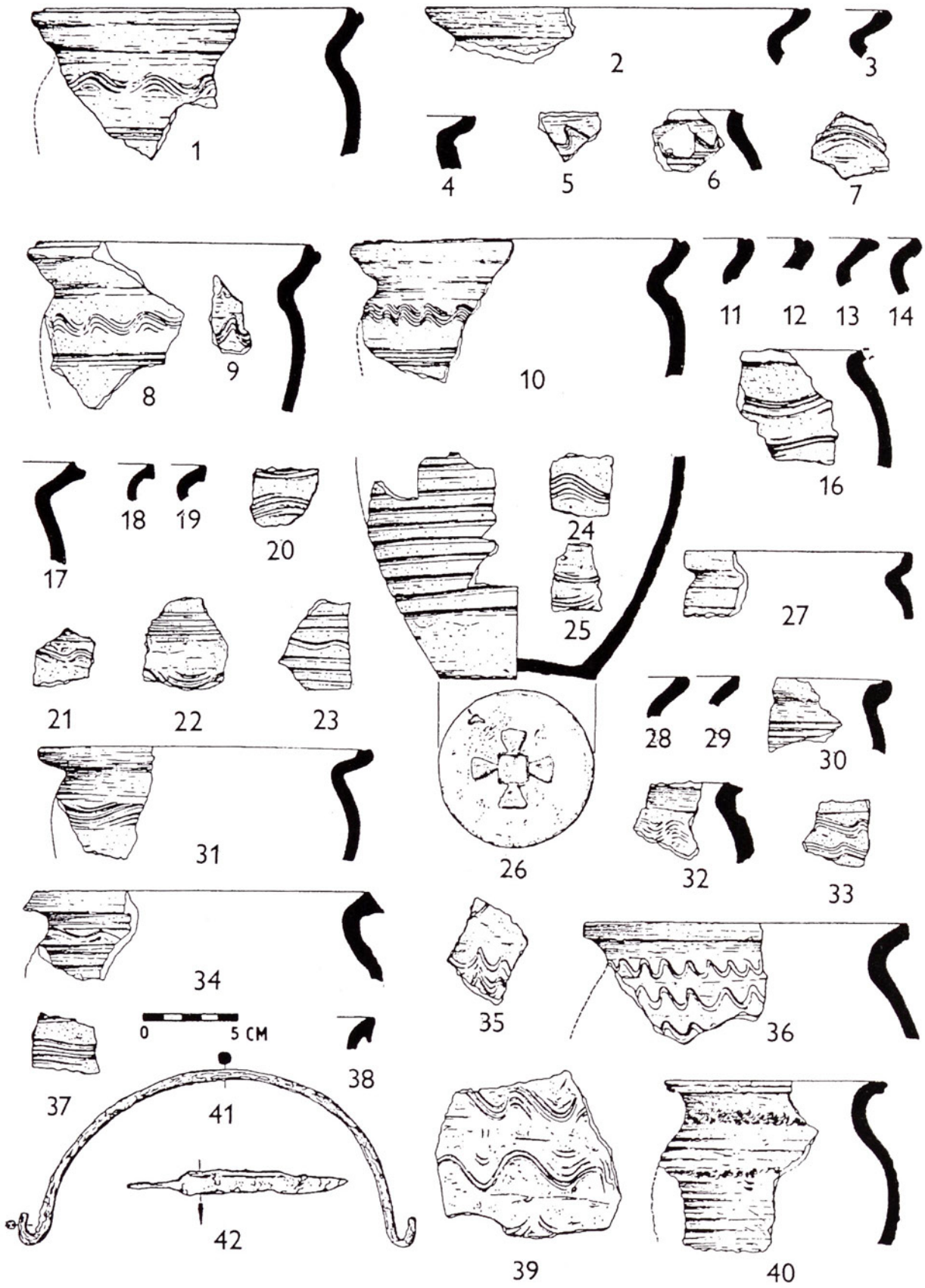

Obr. 4. Olomouc-Biskupské nám. čp.842. Výběr keramiky z objektů IV a XIV v sondě S1/77 a její rozčlenění do skupin. Obj.IV – 3, 5, 7-9, 16-19, 21-26, 28-29, 33, 38-39, 41; obj. XIV – 1-2, 4, 6, 10-14, 20, 27, 30-32, 34-37, 40, 42. Keramická skupina I. – 1-26, 31; keramická skupina II. – 27-30, 32-34, 37-38; keramická skupina III – 35-36, 39-40. Kreslil: J. Bláha.

osídlení a to dokonce s "mocným opevněním" (NOVOTNÝ 1962b, 213)[11]. Tento názor opírá v následující studii "o výběr typických zlomků a jejich typologický rozbor" (NOVOTNÝ 1964, 392). Kritéria "výběru", charakteristiky a zejména analýzy nálezů jsou však podána velmi vágně[12], a tak Novotný poměrně snadno dochází k tvrzení o přítomnosti "středohradištní keramiky", pocházející ze sond "zejména v zahradě děkanství" (NOVOTNÝ 1964, 392, 404), což pro něj bylo již dostatečným důvodem ke zmíněnému tvrzení (NOVOTNÝ 1964, 411-412). Z dnešního hlediska, kdy jsme již lépe poučeni o typologicko-chronologickém vývoji místní keramiky, můžeme uzavřít, že B. Novotný svoji novou tézi nedoložil podrobnější analýzou nálezů. Opravit jej lze i v dalším detailu, pokud se týče funkce Hradiska v předklášterním období (BLÁHA 1995), jak to dále potvrdil i zde prováděný výzkum v r. 1996 (ČIŽMÁŘ – KOHOUTEK 1998, 342-343). V této souvislosti je nutno ještě poznamenat, že se B. Novotný v citované studii z r. 1964 zabýval např. i kolekcí keramiky z Biskupského nám. na Předhradí[13] (obr. 1:3), z níž některé fragmenty, jak již nyní víme, pocházejí nepochybně ze středohradištní doby (k tomu srv. níže odstavec 3.4.a) – jde o nádoby, jejichž okraje vykazují charakteristické prožlabení a kalichovité prohnutí, které uvedený autor řadí do "pokročilejší fáze výroby 10. stol." (NOVOTNÝ 1964, 394, obr. 5 : 3). Pozoruhodné potom je, že tentýž výrazný keramický typ B. Novotný dosti výstižně charakterizuje a rovněž správně do střední doby hradištní řadí ihned v úvodu své studie (NOVOTNÝ 1964, 392, např. obr. 2: 2,6,9 aj. – zde však převážně jde o nálezy z prostoru kapitulního děkanství).

Tuto etapu zkoumání velkomoravských počátků osídlení Olomouckého kopce je možno uzavřít konstatováním mimořádného přínosu B. Novotného i jeho často spíše intuitivních závěrů. Ty mohly získat na pádnosti, kdyby disponoval stratifikovaným, vlastními výzkumy na temeni uvedeného návrší získaným materiálem. To mu však již nebylo dopřáno. Zaznamenat je však třeba rovněž jeho pozoruhodnou tézi, že zdejší přemyslovský hrad může mít „kořeny již v polovině 10. stol." (NOVOTNÝ 1964, 411. K tomu srv. odst. 3.4.c a 4).

Sledujeme-li další vývoj názorů o významu Olomouce v období Velké Moravy, lze uvést autoritativní hodnocení O. Králíka, dle nějž "není sporu, že Olomouc nehrála významnější historickou úlohu v 9. stol. za rozmachu Velké Moravy" (KRÁLÍK 1966), stejně jako následné pozoruhodné doporučení odborníka archeologa zkoumat v zájmu poznání nejstarší minulosti tohoto města nikoliv jeho historické jádro, nýbrž "lépe přístupné" nálezy v okolí (DOHNAL 1973). Právě v souvislosti s těmito dvěma posledně uvedenými náhledy je nutno, tentokrát v pozitivním smyslu, ocenit desítiletí opomíjenou a specielním studiem socio-ekonomických i politických souvislostí metalurgie železa (soustava železářských hutí u Želechovic a další jednotlivá výrobní zařízení tohoto typu na Uničovsku a v blízkém okolí, tj. ve vzdálenosti cca 25 km od Olomouce) podloženou hypotézu R. Pleinera, která předpokládá vazbu tohoto významného centra slovanského hutnictví, jehož počátky sahají do 8./9. stol., "k nějakému středisku, které bychom mohli hledat v prostoru Olomouce" a doporučuje věnovat větší archeologickou pozornost této části Moravy (PLEINER 1955,42; TÝŽ 1958, 222-223). Zaznamenejme i poukaz R. Turka na v příslušné době nedostatečnou intenzitu archeologického výzkumu oblasti středního, resp. horního Pomoraví oproti Moravě jižní, ačkoliv právě zde, pokud se velkomoravského období týče, existuje řada indicií odkazujících jak na přítomnost soudobých mocenských ústředí, tak na možnost jejich relativní intaktnosti v období vpádu starých Maďarů (TUREK 1965,70; TÝŽ 1971, 153, 161, 167).

Při souhrnnějším hodnocení archeologických pramenů z prostoru Předhradí se v 70. letech pokusil V. Burian o jisté časové utřídění zde nalezené raně středověké keramiky. Jím použitá konvenční kritéria nelze pochopitelně v současné době v celé šíři akceptovat. Cenná je však autorova reflexe této situace. Burian mj. upozornil na malou a poněkud heterogenní skupinku keramických fragmentů, které zařadil do stol. 9., resp. i šířeji do středohradištního období "s možným posunem do počátku 11. století" (BURIAN 1975, 269, 272-273, obr. 5 : 6,8; obr. 6:3; obr. 7 : 5,7). Na tomto datování nelze ani dnes zřejmě co měnit. Pokud jde o starší příspěvek téhož autora, týkající se části Olomouce, zaujmou nás zlomky oxidačně do světlých tónů vypálené keramiky bez obsahu grafitu (BURIAN 1971, 753, obr. 2 : 3, 5, 6), z nichž u některých je opět patrná souvislost s již zmíněnou výraznou skupinou středohradištního stáří (viz odstavec 3.4.a).

Jak bude ještě z níže uvedeného zřejmé, v 70. letech uzavřená předposlední kapitola v bádání o počátcích raně středověké Olomouce naznačila, že nastal čas přikročit k revizi dosavadních dosti vágních předpokladů o slovanském osídlení temene kopce na kterém se tato lokalita nachází, a to zvláště pokud se týče jeho východní části (obr. 1:B a C), neboť, jak zjistily dosavadní průzkumy Památkového ústavu, nejvyšší z olomouckých návrší, zvané Michalské (obr. 1 : A), bylo až do lokace města vodou silně erodovaným skalnatým útvarem – naděje na nálezy intaktních vrstev a objektů byly tudíž v tomto prostoru mizivé[14].

---

[11] Srv. i NOVOTNÝ 1962 a, 122; 1962 b, 211-217; NOVOTNÝ 1960, 127, tab. 28 ovšem registruje i starší nálezy z temene Olomouckého kopce – mj. i J. Vyvlečkou zachráněné keramické zlomky, které později V. Burian (1975, 269) považuje za "středohradištní". Vyvlečkovy nálezy nejsou podepsanému autorovi známy z autopsie.

[12] Technologické i formální znaky keramiky jsou označovány jako "starobylého", či "poněkud pokročilejšího rázu" a takto je pojato i její datování, např. do "pokročilé fáze 10. stol." (NOVOTNÝ 1964, 392-396). Žel, s obdobným hodnocením keramiky se setkáváme i v novějších studiích, zejména pokud se týče vyhodnocení nálezů na Dómském návrší.

[13] K záchraně popisovaných fragmentů došlo zásluhou V. Buriana již v r.1952 v SV rohu nádvoří tzv. Terezián-ské zbrojnice (k nálezovým okolnostem podrobněji BURIAN 1952, 8; 1954; 1975, 269). K lokalitě níže odstavec 3.4.a a 3.4.c).

[14] Pozdější pozorování, především z let 1991 a 1993 prokázaly ovšem určitou aktivitu ve středohradištním období i v těchto místech – jednalo se však pouze

3. *Postavení Olomouce v období Velké Moravy na základě posledních archeologických výzkumů*

3.1. Úvod

Následující etapa archeologického poznávání Olomouce se pak již děla především ve znamení záchranných a předstihových výzkumů zdejšího Památkového ústavu. Ty se zaměřily i na širší okolí historického jádra uvedeného města, a tak bylo možno vytvořit určitý, domníváme se relativně dobře příslušnou dokumentací a nálezy podložený, model socio-topografického sídlištního vývoje dané lokality, a to od časně slovanské doby. Jsme si dobře vědomi toho, že tento model je nutno, především konfrontací se stále přibývajícími poznatky, kriticky analyzovat a znovu prověřovat. Toto tříbení se ovšem nutně děje i jiným způsobem – ten se týká v našem případě střetu s paradigmaty dalších badatelů, kteří vycházejí z vlastních zdrojů poznání, z vlastních výzkumů a ovšem i z vlastního odborného potenciálu. Zde se pokusíme vyrovnat alespoň s těmi nejzásadněji odlišnými náhledy.

3.2. Časněslovanské osídlení a předpokládané archaické centrum "A"

Doposud nejstarší stopy pobytu Slovanů na území Olomouce byly zjištěny v Pekařské ul., a to na mírném terénním hřbetu cca 150 m východně od současného kostela sv. Mořice (obr. 1:1). Zde se při dálkové trase prehistorického původu, směřující k brodu přes řeku Moravu na severovýchodě (obr. 1: trasa III; na obr. 2 je vyznačena situace námi zjištěného brodu), nejpozději od poloviny 6. stol. rozkládalo časněslovanské osídlení zemědělského rázu, jehož plynulý vývoj, za nezměněné sociálně-ekonomické struktury, lze pak dále vcelku kontinuálně doložit až do 9. stol. (BLÁHA 1984; JELÍNKOVÁ 1990, 261).

Jak naznačuje již samotné dominantní postavení původně skalnatého Michalského návrší, na kterém se nacházela mj. i celá řada zdrojů puklinové vody (uctívaných pramenů ?), dále pak zasvěcení zdejší románské svatyně v původně knížecím (zeměpanském) areálu se zvláštním statutem archandělu Michaelovi, ale i celá řada dalších poznatků a indicií, které shrnujeme na jiném místě (BLÁHA v tisku a-c), přikláníme se ke kdysi vyslovenému a širokými komparacemi podloženému názoru V. Richtera (1959), že se na Michalském kopci nacházelo předkřesťanské kultovní místo. V našem pojetí patrně šlo o archaické ideově-konstitutivní "centrum" přilehlé části Pomoraví, a to s integrovanými kultovními, shromažďovacími i soudními funkcemi (obr. 1:A a obr. 2 : A)[15], které se mohly zčásti realizovat i na z terénního geomorfologického hlediska příhodném a současně i přilehlém tzv. Předhradí (obr. 1:B).

3.3. Předvelkomoravské ústředí na olomouckém předměstí Povel-Nové Sady – centrum "B"

Záchranné výzkumy v letech 1986-1987 prokázaly, že na mírném návrší v pravobřežní inundaci řeky Moravy, cca 1.500 m jižně od dnešního historického jádra Olomouce, vzniklo na konci 7. stol. zčásti palisádovou konstrukcí opevněné sídliště – nesporně nejstarší olomoucké mocenské a správní centrum (obr. 2:B). Skutečnou jeho velikost neznáme, neboť, jak se ukázalo až v průběhu odkryvu (0,2 ha s více jak 50 zahloubenými objekty), podstatná část lokality zmizela již v předcházejících letech při výstavbě přilehlých obytných bloků (Zikova ul.). Podobný osud potkal i směrem východním situované soudobé a již nefortifikované předhradí s řadou dokladů pracovišť specializovaných řemeslníků (obr. 2 : 2). Bohatství nálezů luxusní povahy z prvně jmenované lokality svědčí o tom, že v tomto případě jde o rezidenci místního knížete, obklopeného aristokracií, resp. jízdními bojovníky, jehož obchodní a zřejmě i politické vazby, jak ukazují i dosavadní analýzy a interpretace, byly vskutku impozantní. Důležitý je poznatek, že po největším rozkvětu života na těchto lokalitách v 2. pol. 8. stol. došlo nejpozději na počátku století následujícího, nesporně za dramatických okolností, k nezvratné zkáze opevněné lokality, zatímco v případě předhradí lze dle našich dosavadních poznatků předpokládat ještě několik dalších desítiletí trvající vývoj (BLÁHA 1988; k interpretaci jednotlivých nálezů a dalších jejich souvislostí PROFANTOVÁ 1992; BLÁHA 1998a a BLÁHA v tisku c).

Následný proces, kdy pozorujeme, jak se sociální, politické a nepochybně i ekonomické těžiště prosadilo, a to rovněž i z konsekventního aspektu chronologické návaznosti, již v areálu východní části vlastního Olomouckého kopce (srv. níže), lze usuzovat, že zánik předvelkomoravského ústředí starého Olomoucka na Povlu-Nových Sadech souvisel s integračními procesy spjatými s formováním Velkomoravské říše, jejíž "nová" správní struktura zřejmě funkčně a teritoriálně navazovala na stará centra lokálních knížectví. K podobným topografickým důsledkům, tj. k likvidaci a přesunům správních center (někdy ovšem šlo právě jenom o jejich pouze lokální prostorové akomodace) v důsledku sjednocovacích etatizačních procesů lze shledat celou řadu analogií (srv. např. STRUWE 1979, 136-137 pro oblast severozápadních Slovanů). Průvodní ideologický zvrat – i Olomouce se nepochybně dotkla právě v této době (tzn. především od 30. let 9. stol.) důsledněji probíhající christianizace Moravy – mohl být potom dalším komponentem naznačených strukturálních socio-topografických změn v námi popisovaném mikroregionu. Areál předkřesťanského kultu na dnešním kopci sv. Michala byl zřejmě, dle V. Richtera (1965), v 9. stol. "christianizován" zmíněnou svatyní, přičemž byla asi "odtabuizována" i západní část rozlehlého prostranství tzv. Předhradí – písky krytého plató Olomouckého kopce. Toto území (obr. 1:B), které dle tohoto našeho pojetí zřejmě plnilo shromažďovací funkce a bylo tudíž úzce svázáno s integračním "středem" (tj. kopcem sv. Michala - obr. 1:A), bylo totiž z výškopisného hlediska separováno mělkou úžlabinou od výběžku představovaného Dómským návrším (obr. 1:C). Zřejmě snad jen tímto způsobem nazírání olomouckého "mýtického horizontu" (V. Richter) si lze vysvětlit, proč nebyla v předvelkomoravské době k opevnění využita vojensko-

---

o keramické zlomky, které se působením splachů dostaly do výplně skalních rozsedlin (o tom srv. níže).

[15] Těmito otázkami jsme se zabývali již dříve (BLÁHA 1986). Zde můžeme ještě odkázat na inspirativní analýzy archaických institucí u K. Zernacka (1967). Z topografického hlediska k poloze "kultišť" R. Wenskus (1968).

OLOMOUC - BISKUPSKÉ (DŘÍVE FRIČOVO) NÁM.,
ČP. 842
ARCHEOLOGICKÝ VÝZKUM V ROCE 1995/97
SITUACE SOND

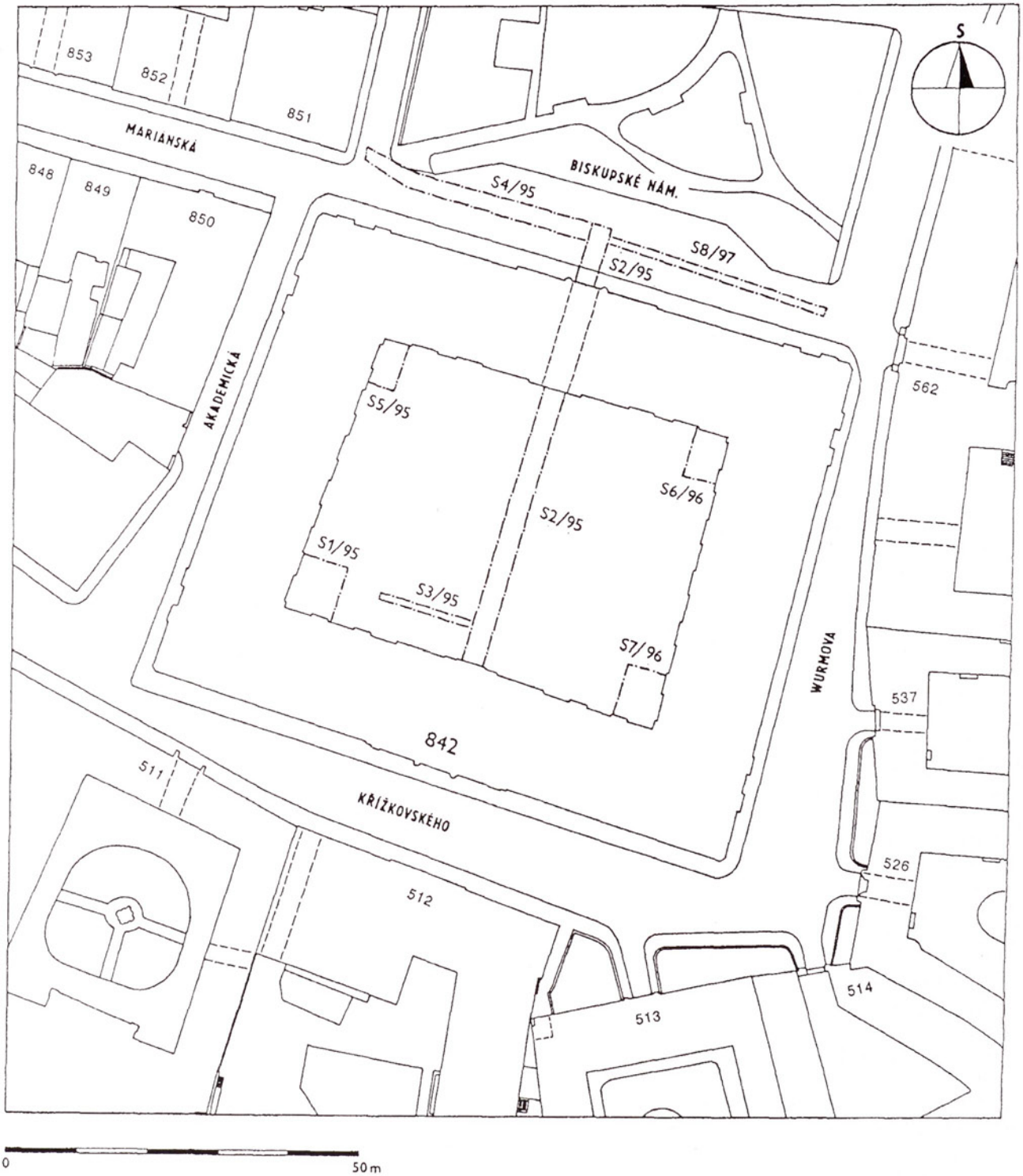

Obr. 5. Olomouc-Biskupské nám. čp. 842. Polohopisná situace jednotlivých sond při výzkumu v r. 1995-1997. Kreslil: P. Večeřa.

strategicky výhodná, a od prehistorických dob k osídlení vábící, výšina Olomouckého kopce, umožňující navíc přímo detailním způsobem kontrolovat provoz na cca 800 m vzdáleném brodu přes řeku Moravu (obr. 2).

V této souvislosti lze ještě doplnit poznámku, kterou jsme nedávno (BLÁHA 1998 a, 138-139) reagovali na konstatování V. Dohnala (1988 a, 8; 1997, 25-26) o existenci dokladů předvelkomoravského osídlení na Dómském návrší, jak to údajně vyplývá z jím provedených odkryvů na této lokalitě (obr. 1:C).

Uvedený autor, aniž prozatím zveřejnil příslušné nálezové situace a kontexty jím objevených a ovšem jen v některých případech evidentně do této doby se hlásících kovových předmětů (k tomu BLÁHA 1998 a, 138-

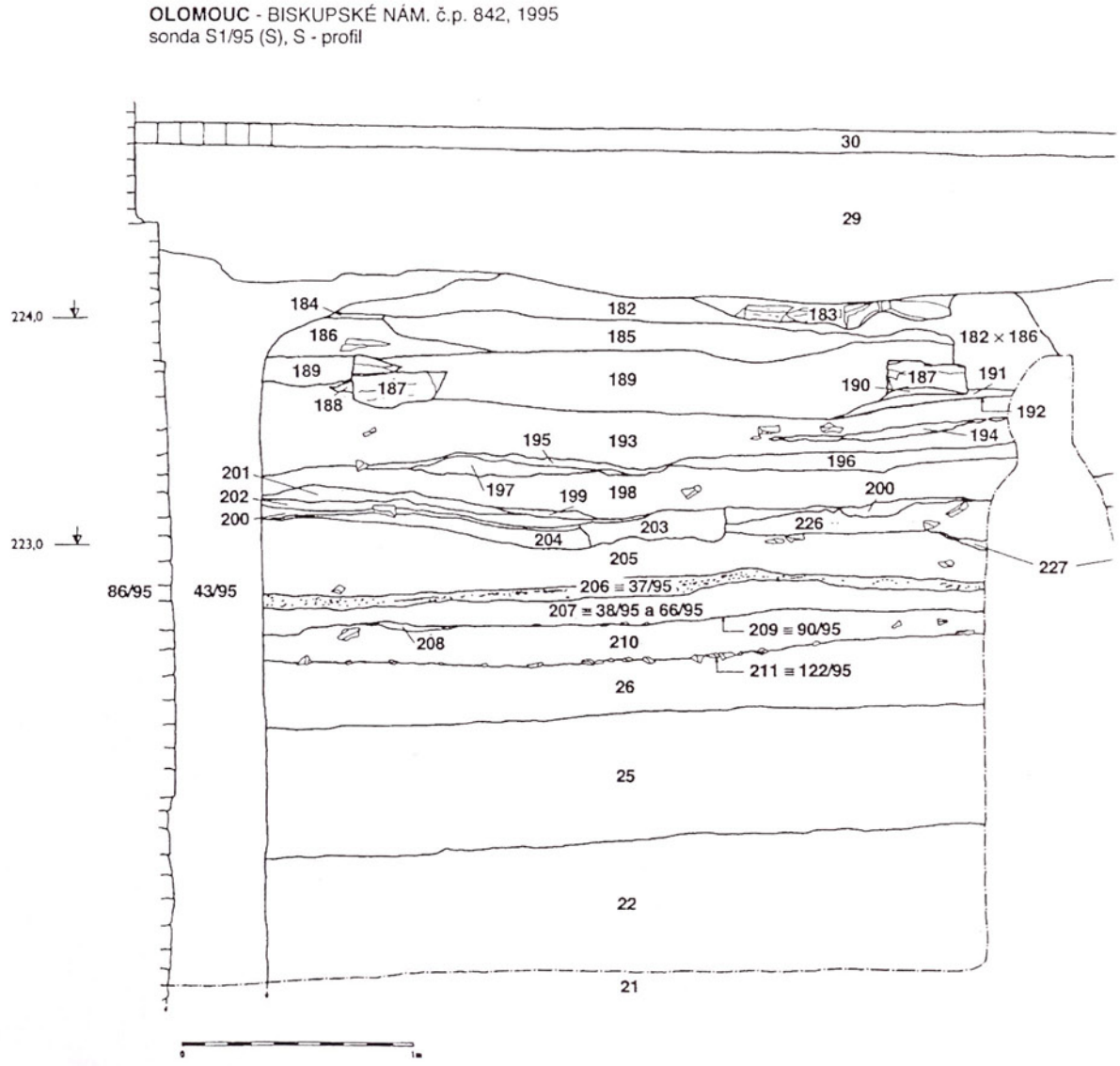

Obr. 6. Olomouc-Biskupské nám. čp. 842. Archeologický výzkum v r. 1995. Stratigrafická situace v sondě S 1/95 – severní profil. Kreslil: P.Večeřa.

139), neosvětluje toto své tvrzení v širších funkčních vztazích. Právě to by mohlo být pozoruhodné, neboť jím uváděné nálezy nemají např. z dosavadních výzkumů na přilehlém tzv. Předhradí dosud žádný jednoznačně ověřený protějšek a ani detailní stratigrafické analýzy z tohoto prostoru nepřinesly sebemenší náznak o existenci předvelkomoravského sídlištního horizontu v této části Olomouce. Navrhli jsme tedy řešení, že Dohnalem uváděné nálezy (především se jedná o část bronzového třmene a zlomek železného udidla – datování některých dalších drobných předmětů by bylo třeba zdůvodnit podrobnější komparací) by mohly svědčit pouze o pohybech, či krátkodobých, vojensko-politickou situací podmíněných pobytech jízdních ozbrojených družin-stráží na této nejvýchodnější výspě Olomouckého kopce, nacházející se na dohled od svrchu zmíněného brodu. Obdobné topografické situace strážních lokalit na levém břehu Dunaje před časem vyložila např. Z. Čilinská (1978; 1983, 272-273; 1984, 168). Pro případ Olomouce nestojí nic v cestě představě, že nárazově probíhající manévry zdejších "stráží" byly organizovány z mocenského ústředí na Povelu-Nových Sadech[16]. Pojem "sídliště" je totiž jednoznačně definován příslušnými sídlištními kontexty a nelze s ním libovolně manipulovat, jak to činí V. Dohnal (1997, 26).

3.4. Velkomoravské ústředí na olomouckém Předhradí – centrum "C" a otázka soudobého osídlení Dómského návrší

V tomto odstavci chceme zmínit, popsat a interpretovat relevantní nálezové situace na některých klíčových lokalitách, a to především na těch, které byly zkoumány plošným způsobem. Řadu dílčích pozorování bylo možno učinit i na rozsahem velmi omezených záchranných akcích Památkového ústavu a ovšem i olo-

[16] Toto ústředí je vzdáleno vzdušnou čarou necelé 2,5 km. Z. Čilinská ovšem těmto posádkám, dislokovaným převážně v 8. st. v těsné blízkosti brodů a jiných strategicky důležitých míst, přičítá spíše malá pohřebiště, kdy výbava hrobů ukazuje na jízdní bojovníky. "Důkaz" tohoto druhu, vzhledem k situaci v Olomouci, můžeme jen těžko předpokládat.

mouckého muzea – ty budou zmíněny jen příležitostně[17].

a) Biskupské (dříve Fričovo) nám. čp. 842, č.o.1 – archeologický výzkum v r. 1977. Obr. 1:3.

V r. 1977 došlo k záchrannému výzkumu na nádvoří rozsáhlého pozdně barokního objektu tzv. Terezián ské zbrojnice, užívaného tehdy armádou. Ta v jeho V části mj. za pomoci těžké techniky vyhloubila jámu o roměrech 240 x 250 x 350 cm. Bez již odstraněného nadloží (cca 50-100 cm) pak bylo možno za tristních okolností dokumentovat až 250 cm mocná kulturní souvrství a odebrat příslušné nálezové vzorky z jeho jednotlivých kontextů. Z našeho hlediska se ukázal jako nejvýznamnější severní a západní profil "sondy" (obr. 3).

Pomineme-li několik fází pravěkého osídlení, získané nálezy prokázaly přítomnost dvou zahloubených objektů ze střední doby hradištní – starší jámy IV a jí narušujícího mladšího zahloubení XIV. Stratigraficky mladší je pak nesporně jak uhlíky prosycená vrstva XV a mladohradištní jáma XIII, tak především nadložní planýrka V s heterogenní směsicí nálezů 10. - 12. stol.

Provedený rozbor 198 ks zlomků keramiky z obou nejstarších slovanských objektů IV a XIV (k tomu podrobněji BLÁHA 1980a) si pochopitelně nemohl z metodických důvodů, vzhledem ke ze statistického hlediska nízkého počtu nálezů, činit nároky na stanovení vzájemných typologicko-chronologických rozdílů v keramice z obou uvedených jam. Za daných okolností se jevilo jako přínosnější souhrnné vyhodnocení získaného materiálu, a to rozlišením třech základních keramických skupin (obr. 4), zastoupených v obou objektech (BLÁHA 1980 a, 30-34, obr. 1-2). Tohoto "pracovního" členění budeme příležitostně užívat i v případě dalších olomouckých lokalit.

Při této příležitosti je možno shrnout výsledek v tom smyslu, že bylo možno poměrně snadno eliminovat charakteristickou skupinu oxidačně vypálené keramiky (námi označenou jako I.) s kalichovitě vyhnutými a prožlabenými okraji, nesoucí na výduti nejčastěji výzdobu nízkých hřebenem provedených vlnic, které jsou ve většině případů provázeny tyto oddělujícími rovněž hřebenem rytými horizontálními pásy. Využití zdobného motivu jednoduchých vlnic, či stejně provedených rýh je zde ve výrazné menšině. Po technologické stránce velmi pečlivě, zřejmě profesionály zhotovené nádoby nesou stopy obtáčení, patrného kromě oblasti okraje v řadě případů i v celých dvou horních třetinách své výdutě. Tato skupina, uvnitř níž bylo ještě možno vyčlenit podskupinu ostřenou jemným pískem a vypálenou do světlých žlutošedých a žlutohnědých tónů, a dále pak další variantu s tvrdě, převážně do tmavších odstínů zbarveným střepem s drsným "krupičkovatým" povrchem (příměs hrubšího ostřiva s drobnými kaménky), tvořila 71,2% objemu veškerého materiálu. Již tehdy bylo zřejmé, že máme před sebou řadou svých typologických i technologických znaků výraznou keramiku, k níž nacházíme obdoby jak v Mikulčicích (typ 3, včetně obou jeho variant shodujících se s našimi podskupinami – srv. KLANICA 1970), tak na Pohansku u Břeclavi (3. a především 4. skupina – srv. DOSTÁL 1975, 150, 162-163) i jinde na jižní Moravě. V intencích závěrů uvedených autorů jsme datovali olomouckou skupinu I. do 2. pol. 9.- 1. pol. 10. stol. (k diskusi o chronologickém postavení této keramiky srv. níže).

II. skupinu keramiky z obou objektů z Terezián ské zbrojnice (23,3 %), interpretujeme souhrnně jako morfologicky i z technologického aspektu velmi různorodé zboží, představující s nejvyšší pravděpodobností místní podomáckou produkci. Jde o nádoby, v jejichž keramickém těstě převažuje netříděné hrubší ostřivo a vyznačující se dále málo pečlivou úpravou povrchu i výzdobou vlnic všech typů, přičemž nechybí ani jednotlivé, či hřebenem provedené vpichy. Příznačné je vypálení do různých odstínů hnědé až černohnědé barvy. Tuto nyní stále ještě heterogenně se jevící keramickou skupinu bude třeba podrobit detailnějšímu rozboru v souvislosti se zpracováním dalších nálezových souborů z výzkumu na téže lokalitě v r. 1995-1996 – právě tato "domácí" keramika představuje nepochybně základní substrát, bez jehož chronologicko-typologického utřídění by zřejmě ani v budoucnu příliš nepokročilo naše poznání středohradištního vývoje na Olomoucku.

Již jen na okraj našeho primárního třídění keramických nálezů z r. 1977 je nutno zmínit skupinu III. (5,5 %), v jejímž hrubším bílým pískem a drobnými kaménky ostřeném materiálu jsme zaznamenali příměs tuhy. Výzdobou jsou zde jednoduché i hřebenové vlnice, stejně jako jednoduché horizontální rýhy a vpichy. Zde je dlužno poznamenat, že tato keramická skupina byla především zaznamenána v horní udusané (tj. pozánikové?) vrstvě zásypu uvedených jam – zejména v mladším obj. XIV. Souvisí tedy zřejmě s krátkodobým hiátem v osídlení, který však mohl mít zcela lokální

Obr. 7. Olomouc-Biskupské nám. čp. 842. Sonda S 1/95 – vrstva štětu a kuchyňského odpadu ze středohradištního období (211-122/95). Pohled od JV. Foto: J. Bláha.

[17] Sumární výčet a vyhodnocení všech archeologických akcí na Předhradí zde z prostorových důvodů není možný a dojde k němu v náležitější formě na jiném místě.

Obr. 8. Olomouc-Biskupské nám. čp. 842. Sonda S 1/95 – vrstva mladšího štětu (209-90/95). Pohled od V. Foto: J. Bláha.

charakter, resp. mohlo jít o pouhou reorganizaci v zástavbě příslušné plochy. Z daleko preciznějších stratigrafických pozorování, učiněných na zmíněném pozdějším výzkumu na témže nádvoří totiž obdobný jev již jednoznačněji nevyplývá a nástup keramiky s příměsí tuhy je tu zaznamenán velmi pravděpodobně až pro dobu před polovinou 10. stol., když v 2. polovině téhož věku tato již zcela převládá.

K naznačeným stratigrafickým vztahům na výzkumu z r. 1977 a zejména k jejich našim někdejším interpretacím je nyní v této souvislosti nutno doplnit, že vztah vrstvy spáleného dřeva a popela (kontext XV na obr. 3) proklesávající do výplně obj. XIV k uvedenému možnému hiátu bude asi chronologicky volnější, než jsme uváděli (BLÁHA 1980 b, 302, což převzal MĚŘÍNSKÝ 1986, 49), a to v tom smyslu, že vznik této vrstvy bude třeba klást zřejmě šířeji do průběhu 10. stol.

Interpretace výzkumu v Tereziánské zbrojnici na Předhradí poprvé dovolila spolehlivě konstatovat přítomnost sídlištního horizontu 9.- 1. pol. 10. stol. na území historické Olomouce. Vysoké procentuální zastoupení velmi kvalitních a nepochybně specializovanými hrnčíři zhotovovaných keramických výrobků (olomoucká I. skupina), představujících často i významnou složku hrnčířské produkce na některých jihomoravských ústředích z doby Velké Moravy, se od samého počátku ukazovalo jako historicky relevantní pro výklad postavení Olomouce v této době. Pozoruhodná přitom je, což stále jasněji potvrzují i pozdější výzkumy, vazba výskytu této keramické skupiny výlučně na Olomoucký kopec.

b) Křížkovského ul. čp. 502, č.o.4. Obr. 1 : 2.

V r. 1979-1980 zde proběhl předstihový archeologický výzkum formou dvou sond (250 m^2), situovaných ve východní i západní části nádvoří kanovnické rezidence. Její budova, se sklepy zapuštěnými do podložní skály, se nachází na samém jižním okraji Předhradí, tj. na úpatí prudkého srázu do inundace.

Intaktnější situace byly zastiženy v malé východní sondě, kde byla zachycena malá část zahloubeného objektu 9/79, v jehož výplni se nacházelo menší množství keramiky I. skupiny. Ve zřetelné superpozici zde byla jáma 7/79 s keramikou a drobnými předměty z 10./11. stol. V úzkém řezu vybíhajícím směrem jižním z uvedené sondy, pak byla dokumentována část obilní jámy (obj. 15/79), jejíž zbytek již nemohl být z důvodu předčasného ukončení výzkumu zásahem orgánů státní správy vypreparován. Výplň této obilnice obsahovala kromě keramiky, jejíž část jsme tehdy datovali do 10. stol. (BLÁHA 1980 b, 302), i tři železné předměty:

1) Železné ploché kování (č.i. 5120/79) tvaru rovnoramenného kříže (53 x 54 mm) o síle 5 mm. Ramena jsou na averzu zdobena dvěma příčnými žebry a žlábky, nesoucími ornament vybíjených srpkovitých obloučků. V kvadraticky vymezeném, mírně konvexním a hladkém středu kování lze sledovat stejným způsobem vybíjený ornament, vytvářející podobu ondřejského kříže. Povrch averzu dále nese stopy původního stříbrného plátování. Na plochém reverzu jsou v ose při konci ramen dochovány dva z původně čtyřech nýtů o v. 4 mm a průměru dříku 1,5 mm. Zachovalejší nýt má oválnou kónickou hlavici o rozměrech 5 x 8 mm (obr. 10 : 3).

2) Železná sekerovitá hřivna (č.i. 5114/ 79) o celkové d. 371 mm a max. š. listu 37 mm. Korozí jednostranně zničené oválné oko mělo vnitřní průměr delší osy 17 mm. Váha hřivny po konzervaci : 91 g (obr. 10 : 1).

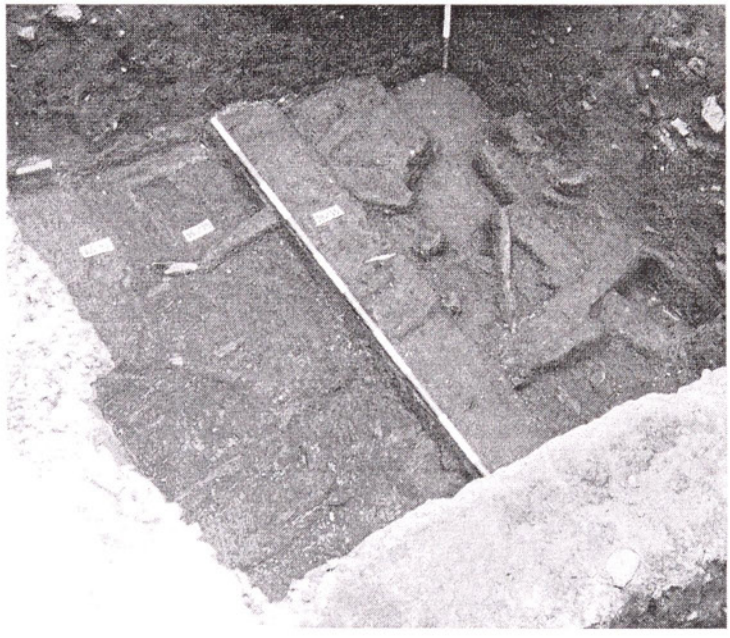

Obr. 9. Olomouc-Biskupské nám. čp. 842. Sonda S 1/95 – dva horizonty zřícených dřevěných konstrukcí z doby kolem poloviny 10. stol. (207-66/95 a 207-38/95). Pohled od JZ. Foto: J. Bláha.

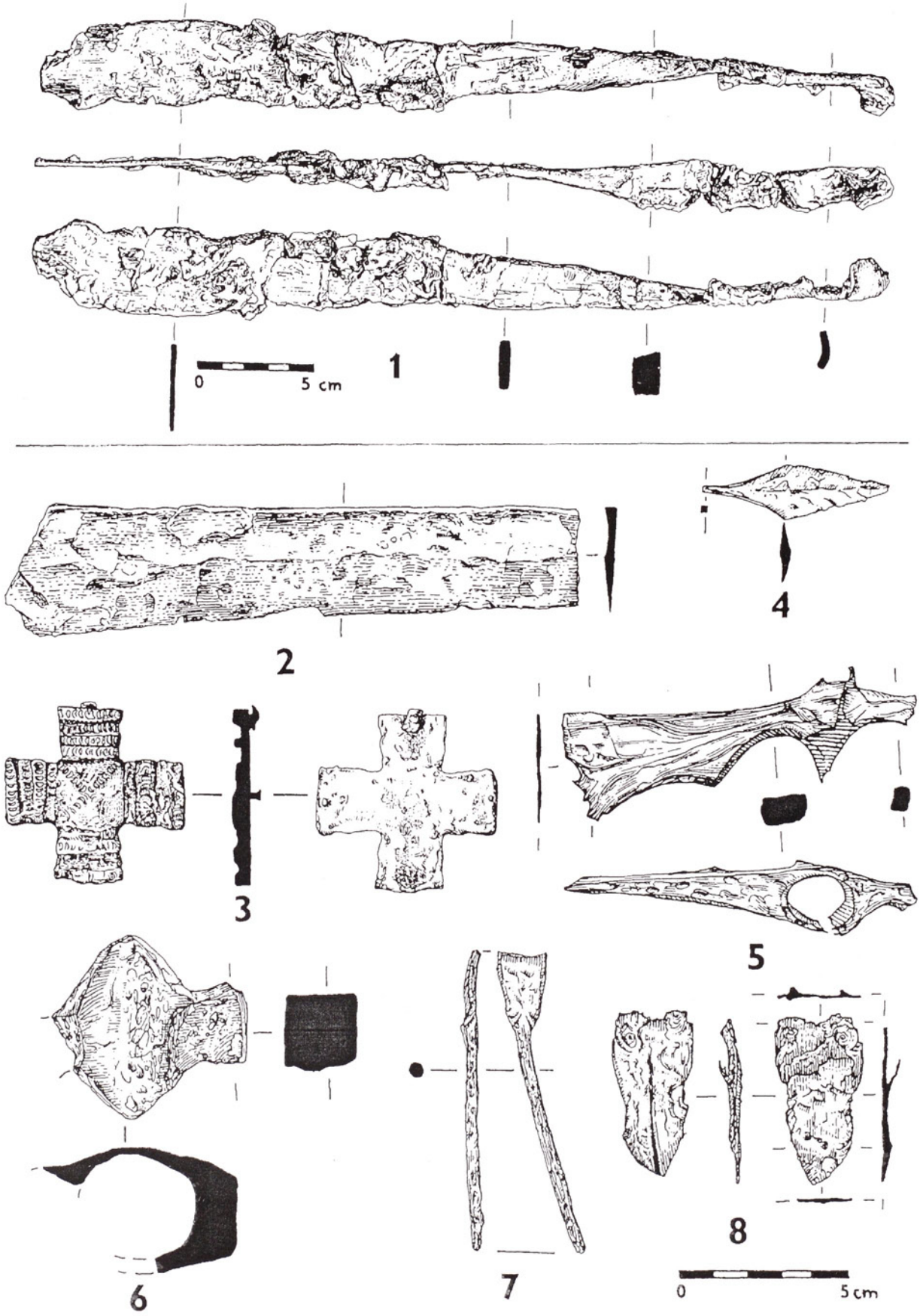

Obr. 10. Olomouc – nálezy železných předmětů ze střední doby hradištní. 1-3 – Křížkovského ul. čp. 502, obj. 15/ 79; 4-8 – Biskupské nám. čp. 842 (4-5 – štět 211-122/95; 6 – štět 150/95; 7 – nález železného stilu z vrstev v sondě S 2/95; 8 – železné nákončí z vrstev v sondě S 7/96); Kreslil: A. Šádková.

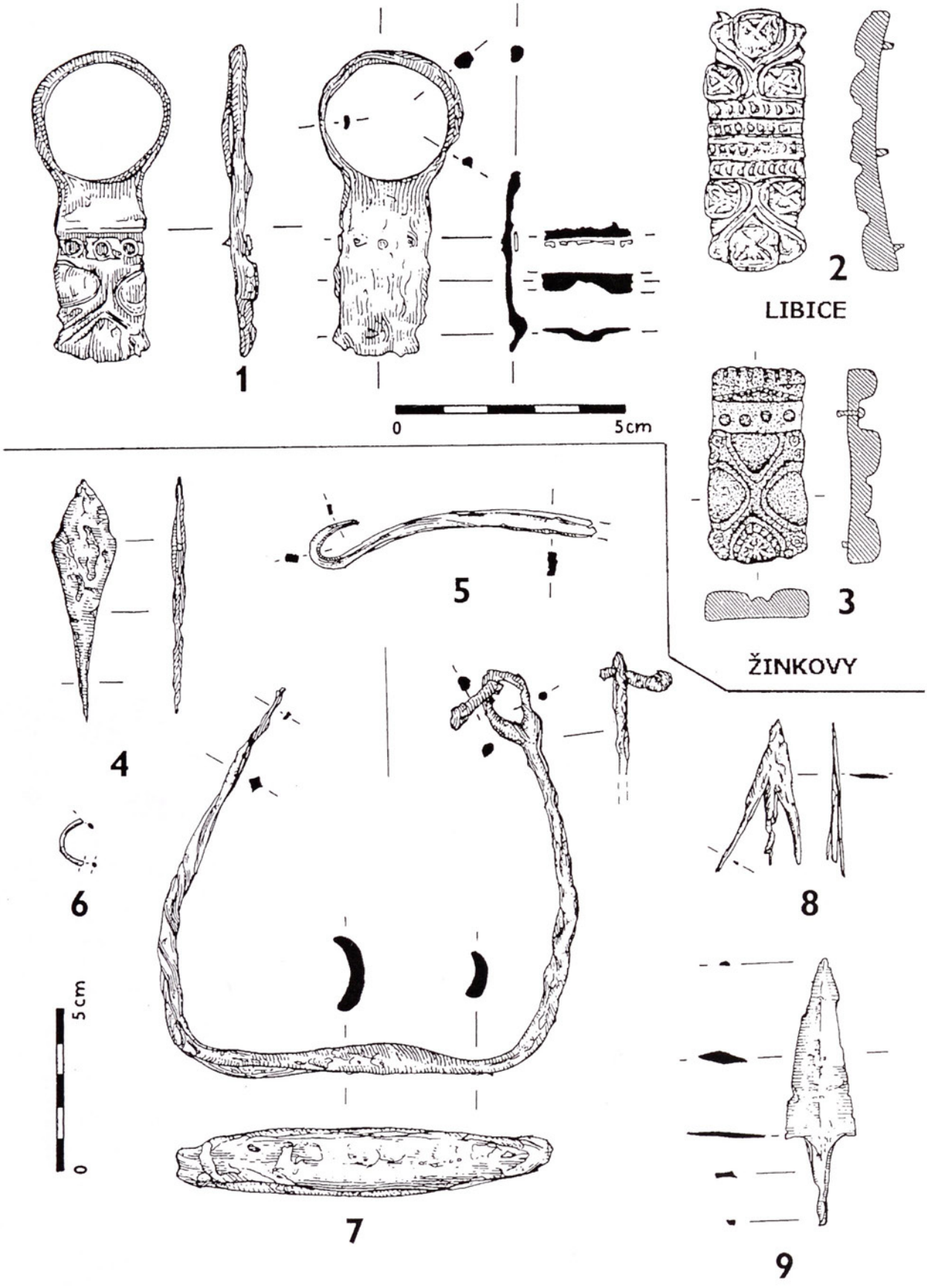

Obr. 11. Olomouc – nálezy železných předmětů ze střední doby hradištní. 1, 4-9 – Biskupské nám. čp. 842 (1 : železná průvlečka ze sondy S 1/95; 4-5, 8 : železné nálezy z vrstev v sondě S 2/95; 6-7, 9 : železné nálezy z obj. 274/96). Kreslil: A. Šádková; 2-3 součásti železných opaskových garnitur z Libice n. C. a Žinkov u Plzně (dle METLIČKA – PROFANTOVÁ 1998, Abb. 2: 1, 3).

3) Zlomek železné kosy (i. č. 5085/79) s částečně korozí poškozeným šikmým ukončením čepele. Hřbetní část kosy o max. š. 4 mm v místě lomu se směrem ke konci zřetelně zužuje a podél ní probíhá jednostranně vykovaný konkávní, 15 mm široký a max. 3 mm hluboký žlábek (obr. 10 : 2).

O křížovém kování lze i po 20 letech (BLÁHA 1980 b, 302) potvrdit, že jeho téměř identické analogie, včetně charakteristické vybíjené výzdoby, lze shledat především mezi nálezy ze sídlištních vrstev, řazenými k blatnicko-mikulčického horizontu 1. pol. 9. stol. v Mikulčicích (POULÍK 1975, tab. 74:3-4; KLANICA 1974, Abb. 7: 2 a zejména Abb. 7:4), kde se ovšem vyskytují i jeho další železné varianty, formálně obdobné kováním z Pobedimi (KLANICA 1974, Abb. 7:3; k Pobedimi s přesnějším časovým vymezením např. BIALEKOVÁ 1977, 148 -149, Abb. 21:4; TÁŽ 1981, obr. 67). Názory na původní funkci tohoto předmětu jsou v průběhu téměř třech desítek let trvající diskuse proměnlivé a prodělaly i u stejných autorů zde těžko postižitelný vývoj. Delší čas převládalo mínění, že jde o součást kování koňské ohlávky-rozdělovač řemenů, ke kterému se po řadě vlastních úvah o možnosti, že by se mohlo jednat i o jeden z prvků pásové garnitury k nošení meče, posledně přiklonila D. Bialeková (1996, 254; k uvedenému vývoji názorů této přední badatelky např. 1977, 148-149; 1979, 98). V zásadě opodstatněný a nepřehlédnutelný je přitom stále názor Z. Měchurové (1984, 281-282), beroucí v úvahu obě uvedená využití, a to ambivalentním způsobem, když lze konstatovat společný časový horizont výskytu tohoto typu kování s výtvarně často obdobně pojednanými průvlečkami s prodlouženým krčkem (např. BIALEKOVÁ 1977, 148-149; KLANICA 1984, Abb. 8: 6, 8, 18). Pro řešení ve prospěch rozdělovače opaskové garnitury meče se ovšem v poslední době důvodně přiklonil zejména K. Wachowski (1992, 12, 14, 17, 23-27), řadící olomoucký nález ke svému typu I-2, charakteristickému pro západní Slovany a potvrdil jeho datování do 1. poloviny 9. stol. V intencích uvedeného badatele interpretuje především nálezy blatnicko-mikulčického horizontu z českých zemí N. Profantová (1997, 86, 88, 91-93), zdůrazňující mj. symbolickou roli mečové garnitury ve znakovém systému, který jejím prostřednictvím nejen vyznačoval výsadní sociální postavení vlastníka-příslušníka mocenské elity, ale specifickým ztvárněním u něj rovněž stvrzoval jeho vědomí kulturní nezávislosti a svébytnosti (k tomu např. i JUSTOVÁ 1977, 498; CHARVÁT 1998, 18; k magické funkci opasku obecně a "vojenského" zvláště již pro raný středověk GIERL 1972, 20 - 21).

Sekerovitá hřivna z obj. 15/79 se svojí velikostí nejspíše blíží ke spodní délkové hranici hřiven dlouhých (400-470 mm) a lze ji zařadit k 2. typu R. Pleinera (1961), resp. k typu II. D. Bialekové (1990), uvádějící ještě 5 dalších nálezů tohoto pravděpodobně předmonetárního platidla z Olomouce. Délka i váha naší hřivny (jedna a čtvrt římské stopy, váha se blíží jedné čtvrtině byzantské libry) by mohly svědčit, že předmět vcelku zapadá do korelačního systému tohoto druhu nálezů, tak jak jej předpokládá řada badatelů (nověji např. BIALEKOVÁ – TIRPÁKOVÁ 1989, 91-94; DOSTÁL 1983, 194 s lit.). Z hlediska datování lze konstatovat, že možnost datování do 1. pol. 9. stol. je velmi pravděpodobná, či ji alespoň nelze vyloučit (BIALEKOVÁ 1990, 105-107).

Fragment kosy z našeho objektu náleží k typu II s rovnou čepelí (BERANOVÁ 1957, 109-111; TÁŽ 1972, 633-639), jaké známe od 8. stol. (BARTOŠKOVÁ 1986, 68) – ani ona tedy potenciálně nevybočuje z chronologického rámce malého souboru železných předmětů z obilnice 15/79, který je dán datováním křížového kování. K tomuto nálezu lze ještě poznamenat, že kosa plnila v "živé kultuře" raného středověku svoji funkci i při zabezpečování píce pro potřeby koní jízdních bojovníků (VENCL 1984, 317 s lit.). Tomuto výkladu by mohl nasvědčovat obdobný nález z prostředí sídliště družiníků na JZ předhradí Pohanska u Břeclavi (např. VIGNATIOVÁ 1978, 10, obr. 1:14).

Původní časové zařazení keramiky z obilnice 15/79 (10. stol. - srv. nahoře) bude nyní nutno revidovat na základě našich nyní již pokročilejších poznatků o typologické i technologické variabilitě středohradištní hrnčířské produkce. Tento nový rozbor bude ovšem vyžadovat i detailní analýzu stratigrafie příslušného zásypu.

c) Biskupské (dříve Fričovo) nám. čp. 842, č.o.1 – archeologický výzkum v r. 1995-1997. Obr. 1:3.

V roce 1995-1997 proběhla v rámci rekonstrukce budovy Tereziánské zbrojnice pro potřeby Univerzity Palackého na ploše 373 m^2 další etapa předstihového výzkumu uvnitř i vně tohoto objektu (obr. 5 se situací sond). Stratigrafické poměry v rámci jednotlivých sond vypovídaly velmi nevyrovnanou měrou o poměrech v 9.-10. stol. v těchto místech. Jako poměrně reprezentativní se pro tuto příležitost ukázal téměř čtyřmetrový severní profil sondy S 1/95 v JV rohu nádvoří Zbrojnice (obr. 6), jehož předběžné vyhodnocení zde předkládáme.

Na pravěkých vrstvách (22 a 25) spočívala uložennina 26, dokládající hiát ve zdejším prehistorickém osídlení, který pak trval až do 9. stol. – nalezeny v ní však byly i ojedinělé intruze (?) z doby středohradištní (mj. nálezy drobných předmětů ze železa a bronzu). V superpozici se pak nacházela již výrazná vrstva štětu a kuchyňského odpadu z průběhu 9. stol. 211-122/95 (obr. 7) s četnými zlomky oxidačně vypálených nádob I. skupiny, železnou zděří, drobnou (d. 108 mm) sekerkou-moravskou bradaticí s dlouhými ostny při násadním otvoru (obr. 10:5) skupiny I A (DOSTÁL 1966, 70 -71), listovitým hrotem šípu (obr. 10:4), fragmentem nazelenalého dutého skla (BLÁHA, v tisku d) aj. Do závěru středohradištní doby (zřejmě průběh 1. pol. 10. stol.) lze dle keramiky datovat nadložní kontext 210, na jehož povrchu se nachází čočka vápencové drti se zteřelým dřevem (208), stejně jako vrstva mladšího štětu (209-90/95) a kuchyňského odpadu (obr. 8). V této posledně jmenované vrstvě byly zjištěny jak keramické fragmenty I. skupiny spolu se zlomky se zvýšeným podílem (cca 50 %) skupiny III. (tj. s příměsí tuhy), tak i kovářská struska, bronzový slitek apod. Chronologické zařazení vzniku tohoto štětu se zřejmě podstatněji neliší od předchozího kontextu 210. Díky stabilní vlhkosti a nepřístupu vzduchu bylo možno vypreparovat (obr. 9) následný, opět předchozímu datování časově nepříliš vzdálený horizont (kolem pol. 10. stol., či krátce po

tomto datu) dvou (?) fází zřícených dřevěných konstrukcí 207-66/95 (košatina, prkenná konstrukce ?), v němž byl, kromě zlomku vápenné malty, zjištěn i fragment medově hnědé skleněné vitraje s červeným zataveným dekorem (BLÁHA, v tisku d). Následovala úroveň rozložených dřev 207-38/95 (obr. 9), z níž již byla získána převážně tuhová keramika (80-90 %), odpovídající průběhu 2. poloviny 10. stol., resp. době kolem r. 1000, kam lze zařadit i nadložní požárový horizont 206-37/95. Následné úrovně (počínaje kontextem 205) již spadají do plného průběhu mladohradištního období, jehož závěru (doba kolem r. 1200) lze připsat výrazné stopy kovářské výroby (203). Horní třetinu komplikovaného souvrství pak lze zařadit do průběhu 13. a zčásti i 14. stol.

V sondě S 2/95 se nenarušené sídlištní horizonty z 9.-10. stol. dochovaly jen v malých útržcích. Jednalo se např. opět o štět středohradištního stáří, v jehož kontextu byl nalezen fragment železné sekyrky s trojúhelníkovitými ostny a čtvercovitým ukončením týlu (obr. 10:6), který lze přiřadit ke skupině I B (DOSTÁL 1966, 70-71). Z vrstvy s keramikou, jejíž stáří zcela jistě nepřekračuje polovinu 10. stol. pak pochází železný stilus (d. 97 mm) s lopatičkovitě rozšířeným zploštělým týlem a odlomeným hrotem (obr. 10:7; k tomu srv. BLÁHA 1988 b, 75, 77-80, kde se zabýváme sociokulturním významem tohoto nálezu). Dalším významným dokladem předmětu, který náleží blatnicko-mikulčickému horizontu je pozoruhodná železná průvlečka s prodlouženým týlem (celková d. 67 mm), kruhovým okem a plastickou výzdobou nákončí se třemi nýty, podloženými připlátovaným bronzovým, či mosazným páskem (obr. 11:1). Nalezena byla v sídlištní vrstvě, jejíž časové těžiště, dle průvodní keramiky, spočívá v 9.- 1. pol. 10. stol. Jde opět velmi pravděpodobně o součást opaskové garnitury k zavěšení meče (BLÁHA 1998 a, 139), tentokrát ovšem dosti vzácného typu, ke které nacházíme, především po výtvarné stránce, velmi blízké paralely z 1. pol. 9. stol. v západočeských Žinkovech a především pak v Libici n. C. (obr. 11 :2 -3; k tomu obšírněji PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 1997, 105, 108 a METLIČKA – PROFANTOVÁ 1998, 315-320 – poslední s úvahou o možných kulturních a případně i výrobních souvislostech). Konzervace nálezu není ještě ukončena.

Z vrstev s keramikou průběhu 9.- 1. pol. 10. stol., a to často již z jejích báze, pochází jak zlomek držadla vědérka (obr. 11 :5), tak militaria-železné hroty šípů rhombického tvaru (obr. 11:4) i v provedení s křidélky (obr. 11:8). V mělké prohlubni 152/95 byly dále zjištěny jen částečně rekonstruovatelné fragmenty zřejmě dosti mohutné hliněné vany původně kvadratického tvaru s 11,2 cm vysokým zaobleným okrajem. Otisky dřev na spodní straně jejího dna nasvědčují tomu, že se zde jedná, podobně jako u funkčně zajištěných analogických nálezů z Tornowa, o doklad nadzemního špýcharu (HERRMANN 1966, 41, 43-44).

V severně od Zbrojnice položené sondě S 4/95 byl dokumentován relativně vysoko položený povrch písčitého podloží, které se v její Z části nacházelo v úrovni cca 190 cm pod dnešním povrchem (u sondy S 2-3/95 zasahovala kulturní souvrství do 300 a v S 1/95 dokonce do téměř 400 cm). Již z těchto údajů vyplývá původní značná výškopisná členitost Předhradí. Z nalezených objektů je zde třeba jmenovat velkokapacitní obilnici 184/95 (dno v úrovni 370 cm pod dnešním povrchem), jejíž zásyp obsahoval kromě zbytků zuhelnatělého zrní železný sekerovitý nástroj s týlními laloky ("teslu"), fragment srpu, misky slezského typu aj.

Závažné poznatky pak byly učiněny v sondě S 6/96 v SV rohu nádvoří Zbrojnice. Uvést je třeba především obilnici 244/96 s dětským hrobem 20/96, zapuštěným do zásypu zřejmě již zhrouceného objektu. Hrob byl vybaven velkým fragmentem nádoby a zakryt břidlicovou deskou. Spodní partie uvedeného zásypu kromě masivní perly (průměr 17-18 mm) ze zeleného skla se zatavenými červenými vlákny a žernovu ze svoru o průměru 42 cm, obsahovaly mj. i keramiku I. a II. skupiny (obr. 12:4; obr. 13:1-3) a železnou trubičku o d. 38 mm a průměru 8 mm (obr. 12:2), zdobenou trojnásobnými, stříbrem tauzovanými svazky příčných rýh. Korozí byly zničeny okraje podélného švu. Tento předmět má, vzhledem ke svým proporcím a především výzdobě, analogie mezi jehelníčky jak z Mikulčic, kde nechybí ani kovový exemplář (KAVÁNOVÁ 1995, 201 -205, Abb. XXV), tak ze západní Evropy a Polska, kde jsou rovněž nacházeny v kovovém provedení (WACHOWSKI 1982, 171 s další lit.). Dalším významným nálezem je zde železné křížové kování (52 x 51 mm) s výrazným středovým výstupkem a stopami po nýtech na koncích ramen (obr. 12:3). Úplná konzervace a především RTG analýza tohoto předmětu nebyly ještě provedeny. Je však zřejmé, že se jedná o další formu této charakteristické součásti opaskové mečové garnitury blatnicko-mikulčického horizontu. Oproti plochému exempláři z Křížkovského ul. se zde jedná o masivněji provedenou variantu, blížící se (až na plastické ztvárnění) spíše nálezům trojramenného, ale i křížového kování z Pobedimi (BIALEKOVÁ 1977, 148-149, Abb. 21:3; TÁŽ 1981, obr. 67 a 72). Bližší průzkum by v této souvislosti vyžadovalo poněkud menší (44 x 31 mm) železné křížové kování se "záchytným žlábkem" na konci ramen z bohatě vypraveného hrobu 266/49 ve Starém Městě "Na Valách", datovaného nejpozději k polovině 9. stol. (HRUBÝ 1955, 186-187, 196, 452-453, tab. 62:9). Z nálezů v zásypu jámy 244/96 je třeba ještě uvést tři hrudky vápenné malty, obsahují rozdrcenou cihlu.

Během postupujícího odkryvu v sondě S 6/96 se ukázalo, že obilnice 244/96 se nachází v superpozici nad menší jamou 265/96, která je rovněž středohradištního stáří. Poblíž se nacházející zahloubený kruhový objekt, snad spodní část zásobního sklípku, či obilnice (253/96) obsahoval části kostry malého dítěte, kompletní skelet zvířete (pes ?), keramiku I. i II. skupiny (pozoruhodný je zde střep, obsahující zlomek cihly), drobné fragmenty železných předmětů a opět jeden úlomek vápenné malty.

Značným překvapením byl nález intaktního hrobu mladé dívky 9/96, z něhož pochází, kromě drobného železného nožíku (obr. 13:4), dvojice z bronzu litých náušnic (obr. 13: 6 -7) s oboustrannými závěsky, ovinutými tenkým a plochým stříbrným drátkem. Na obloucích ukončených očky jsou opět z drátku provedené uzlíky. Na tomto místě se nelze pouštět do podrobnější analýzy tohoto typu náušnic, konvenčně řazeného spíše do doby kolem r. 900 a do 1. pol. 10. stol. (DOSTÁL

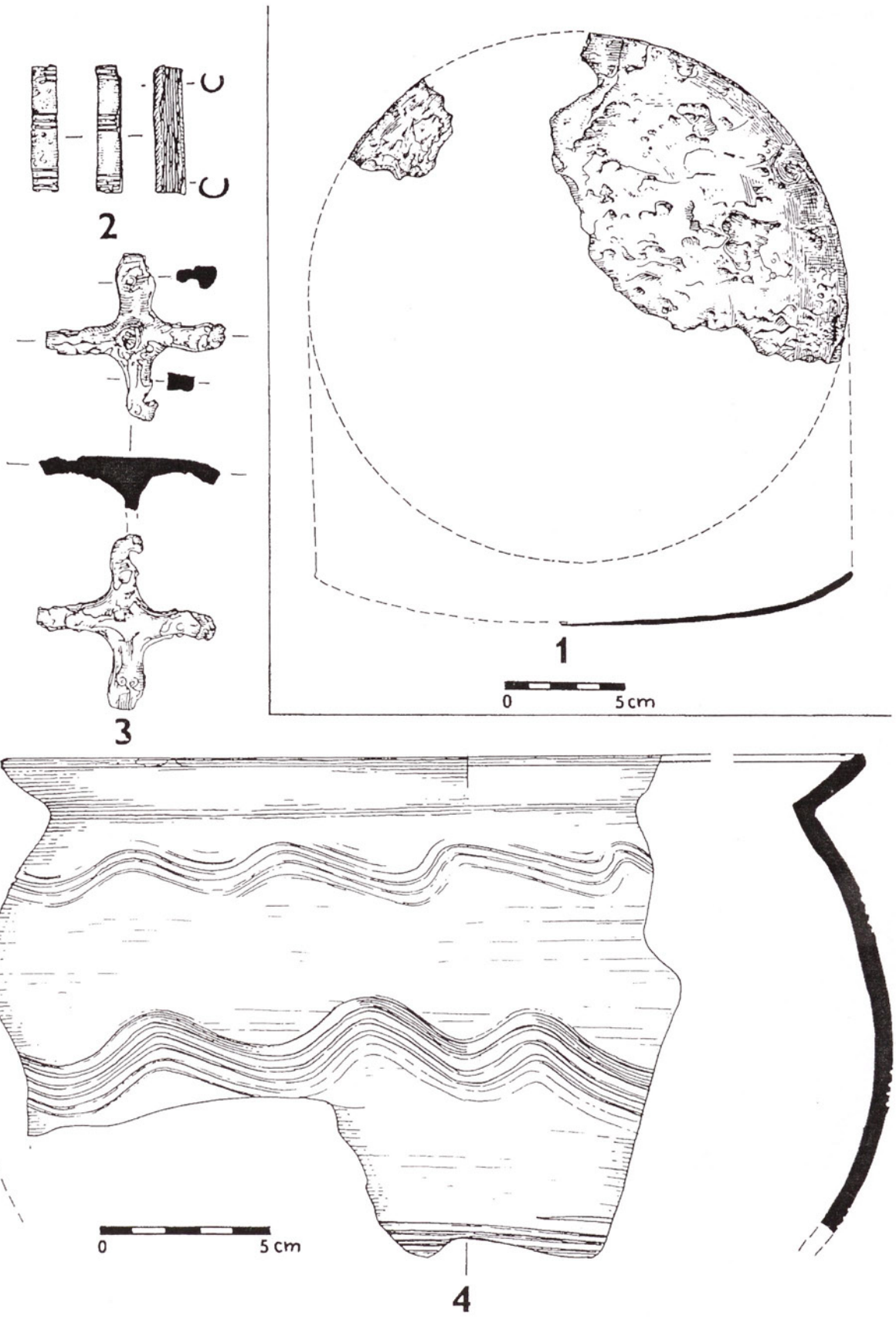

Obr. 12. Olomouc-Biskupské nám. čp. 842. 1 – zlomek železné misky slezského typu z obj. 274/96; 2-4 – nálezy z obj. 244/96. Kreslil: A. Šádková.

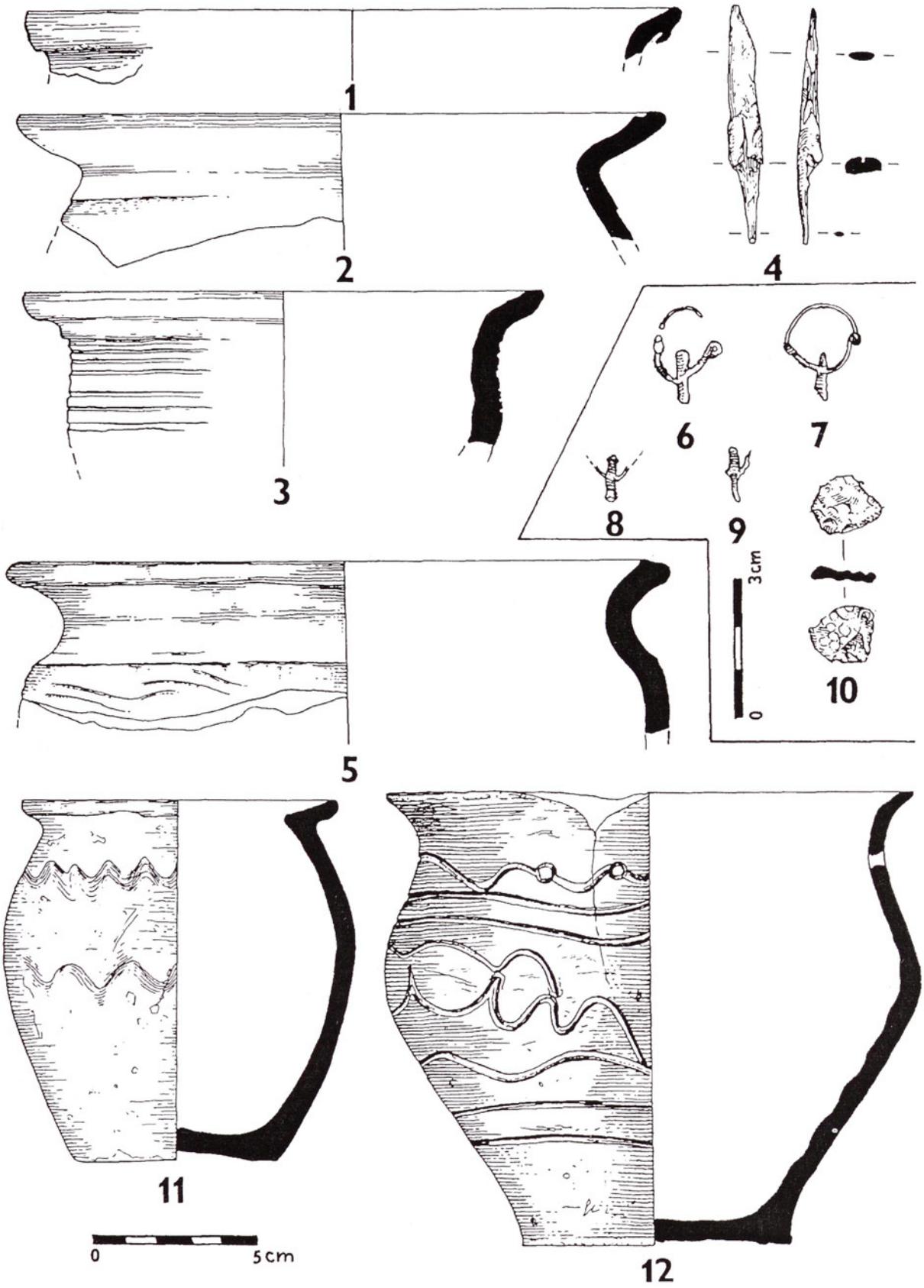

Obr. 13. Olomouc. 1-11 – nálezy z Biskupského nám. čp. 842 (1-3 – keramika z obj. 244/96; 4 – železný nůž z hrobu 9/96; 5 – fragment nádoby z obj. 287/96; 6-7 – bronzové postříbřené náušnice z hrobu 9/96; 8-10 – torza bronzových postříbřených náušnic a deformovaný gombík z hrobu 21/96; 11 – nádoba z hrobu 13/96); 12 – Horní nám. (nádoba z hrobu 7/98). Kreslil: A. Šádková.

1966, 33). Kromě Dostálem (1966, 124, 194-195), Poulíkem (1948-1950,160, obr. 129:f-g), Hrubým (1955, 226-227, tab. 74:2) a jinými badateli uváděných analogií z jižní Moravy je nutno upozornit na nálezy z blízkého okolí Olomouce – jedná se především o pohřebiště v Holici (DOHNAL 1991 a, 224, obr. 4:3-4 a obr. 4: 8-9), ale také např. v Olšanech (NOVOTNÝ 1974, 71, tab. 76: 8-9). Obdobné kusy však známe rovněž z Čech a to jak z Prahy (BORKOVSKÝ 1969, 138, obr. 9:15; ŠOLLE 1966, 172, obr. 41 a), tak např. z Žalova (BORKOVSKÝ 1965, obr. 6:3 a obr. 13:1; ŠOLLE 1966, 171, obr. 44 a) i odjinud.

Že ve V části nádvoří Tereziánské zbrojnice lze předpokládat neznámo jak rozlehlou dětskou sekci pohřbívání ze sklonku období Velké Moravy nasvědčuje dalších 8 skeletů odkrytých v sondě S 7/96 v JV rohu nádvoří[18]. Pohřby velmi mladých jedinců byly chudě vybavené – v hrobě 13/96 byla zjištěna intaktní drobná nádobka (obr. 13:11) a u pohřbu 21/96 dvojice korozí silně narušených bronzových náušnic s oboustrannými litými závěsky (obr. 13:8-9) – zřejmě zde jde o typologicky identické exempláře šperku se svrchu uvedeným z hrobu 9/96. V témže hrobě však byl dokumentován i opět korozí silně poškozený a vahou zeminy zploštělý (11 x 13 mm) bronzový gombík, původně hustě pokrytý kroužky (2 mm) z hladkého stříbrného drátku (obr. 13:10). Blízké analogie (ovšem za použití pozlacení a snad filigránového drátku) lze shledat opět v dětském hrobě 2 z Holice (DOHNAL 1991, 230, obr. 4: 3-7). Datování gombíku z hrobu 21/96 by zajisté mohlo být dáno již uvedeným zařazením zmíněného typu náušnic. Nicméně dosud konvenčně přijímaná chronologie středohradištního šperku (včetně gombíku) může v tomto směru doznat, i když pro náš případ jistě nikoliv extrémních, posunů směrem dolů (DOSTÁL 1990a, 39-40; ŠTEFANOVIČOVÁ 1996, 258-260. K tomu i GALUŠKA 1996, 49-51, 212, který však v případě Uherského Hradiště-Sadů uvádí i nálezovou situací do 1. pol. 10. stol. datované nálezy gombíků zdobených kroužky z drátků; k případnému většímu stáří drobných provedení s uvedenou výzdobou srv. novější přínosné analýzy u PAVLOVIČOVÁ 1996, 100, 104-109).

Ke stratigrafické pozici dětských hrobů v sondě S 7/96 je ještě třeba dodat, že zde byla zjištěna superpozice dvojhrobu 16-17/96 nad sídlištním objektem 306/96.

V téže sondě, na samé bázi raněstředověkého horizontu bylo, žel ve vrstvě planýrky s keramikou 9./10.-12. stol. dokumentováno silně korodované železné nákončí se zřetelným plastickým žebrem v ose averzu a dvěma týlními nýty (nutný průzkum RTG dosud neproběhl) o délce 51 mm (obr. 10:8). Na zadní straně je patrný charakteristický "rozštěp" pro zasunutí koženého řemene. Bude ještě věcí dalšího rozboru (nad řadou obdobných nálezů probíhá diskuse), zda se podaří blíže upřesnit datování tohoto předmětu, který však zcela jistě náleží 9. stol. Zde si uveďme alespoň obdoby z hrobů jedinců nepochybně vyššího společenského postavení z Pohanska u Břeclavi, Mikulčic, resp. Borovců u Piešťan, jak tomu mj. nasvědčují na těchto lokalitách nalezené soupravy železných opaskových garnitur a to včetně těch, které náleží blatnicko-mikulčickému horizontu (DOSTÁL – VIGNATIOVÁ 1981, 38, obr. 18: 2. Do 1. čtvrtiny 9. stol. je datován mikulčický hrob 265, další pohřeb 282 s obdobným nákončím je však již např. řazen do 3. třetiny téhož věku – k tomu POULÍK 1957, 280, 284, 329, 374, obr. 69:2a obr. 102:9. K hrobu č. 221 z Borovců z doby kolem r. 800 srv. STAŠŠÍKOVÁ – ŠTUKOVSKÁ 1996, 296-301, Abb. 7:6, 8)[19].

V sondě 7/96 byly dále zjištěny další dvě středohradištní obilnice. Významné nálezy pochází především z nejspodnějších partií zásypu obilnice 274/96 – jde především o vzácný typ železného třmene s tordovanými rameny, opatřenými původně samostatnými, kapkovitě tvarovanými oky s příslušnou spojkou (obr. 11:7). Přesnou analogii se nám v zatím dostupné literatuře nepodařilo nalézt. Kromě zlomků železné misky slezského typu o průměru 22,0 cm (obr. 12:1) a kompletního srpu o d. 37,3 cm z téhož zásypu mj. pochází pozlacená objímka z bronzového plechu, hrot šípu s trnem (obr. 11:9), kovářská struska a necelá polovina železného kroužku o průměru 13 mm, jehož průřez o síle 1,2 mm je z jedné strany kruhový, z opačné pak zploštělý až čočkovitý (obr. 11:6). Nelze tedy zcela vyloučit, a velikost i zpracování by tomu nasvědčovaly, že se zde jedná o jeden z článků kroužkového brnění, jaká byla na Moravě v 9. stol. rovněž vyráběna a pak užívána jízdními bojovníky (k tomu pro Pohansko u Břeclavi např. DOSTÁL 1990 b, 285 a VIGNATIOVÁ 1984, obecněji s využitím písemných pramenů TŘEŠTÍK 1997, 289, 291, 349).

Rovněž v blízké obilnici 287/96 byly objeveny fragmenty drobných, ovšem silně korodovaných železných předmětů, keramické fragmenty I. skupiny i II. (obr. 13:5 a obr. 14:1), ale mj. také úlomek šedé pórovité hmoty, připomínající vápennou maltu.

Další etapa výzkumu v Tereziánské zbrojnici tedy potvrdila, oproti některým dřívějším skeptickým hlasům, předchozí poznatky o významu Předhradí, a to již v době blatnicko-mikulčického horizontu. Podstatně byla rozmnožena řada dokladů superpozice objektů ze středohradištního období, stejně jako časová následnost dětské nekropole vůči některým z nich. To vše tak prokazuje jistou periodicitu zdejšího vývoje v tomto časovém úseku. Nikoliv bezvýznamné je i stratigraficky dobře podložené zjištění o relativně plynulé kontinuitě, či návaznosti zdejšího osídlení na horizonty 2. pol. 10. stol., které již spojujeme s přemyslovským panstvím v Olomouci (k tomu BLÁHA v tisku c)[20].

---

[18] S touto nekropolí s největší pravděpodobností souvisí i dvojhrob 1-2/95, narušený základovým zdivem Zbrojnice v nejjižnější části sondy S 2/95.

[19] D. Bialekové (Nitra) děkuji za ochotu, se kterou nám poskytla řadu bibliografických dat k řešení otázky datování pojednávaného nákončí.

[20] Jak bylo již výše uvedeno, musíme z hlediska našich dnešních poznatků zmírnit některá tvrzení, která vyplývala ze starších či dílčích zjištění a týkala se úvah o možné výraznější diskontinuitě v osídlení Předhradí na sklonku středohradištního období (naposled v tomto smyslu srv. BLÁHA 1996, 173).

Nyní již podstatně rozmnoženou řadu nalezených předmětů (především součástí výstroje a výzbroje) lze již také daleko spolehlivěji spojovat se zde sídlícími mocenskými elitami ("proceres"), k nimž náležely i jejich děti (srv. nález miniaturní sekyry-bradatice v sondě 1/95), i přítomností velkomoravského administrativně-vojenského a hospodářského ústředí. Domníváme se, že s posledně jmenovanou funkcí souvisí i neobvyklé množství nálezů velkokapacitních obilnic a zásobních jam jiného druhu (v jednom případě i nadzemního špýcharu) – lze z toho totiž vyvodit dosti pravděpodobný závěr, že zde byly shromažďovány a dále pak distribuovány i příslušné naturální dávky (obrok) od okolního, administrativně příslušného zemědělského lidu (k organizaci tohoto druhu např. HAVLÍK 1978, 74-78; KUČERA 1985, 192-193; TŘEŠTÍK 1997, 291-292). S prací úřednického aparátu, spojenou právě s těmito a obdobnými úkony, by bylo možno spojit nález železného pisátka-stilu, kterým se psalo do voskových tabulek (obr. 10:7). V tomto případě ovšem nelze vyloučit ani možnost souvislosti uvedeného stilu s přítomnou církevní institucí, resp. s kostelem (k těmto úvahám BLÁHA 1996, 173; 1998 b, 80). Ani tato hypotéza není již za současného stavu poznání pramenů k postavení Olomouce v 9.- 10. stol. zcela fantastická – připomeňme sice sporé, nicméně dostatečně dokumentované nálezy vápenné malty i okenní vitraje právě z archeologických kontextů této doby.

d) Třída 1. Máje čp. 589, č.o.36 (Wurmova ul. č.o.3). Obr. 1:11.

Tento poslední předstihový výzkum v periferní východní oblasti Předhradí proběhl v měsících červenci až prosinci r. 1999 na ploše cca 75 m^2 a bude svojí další etapou dokončen v roce následujícím. Na poměrně malé ploše byla získána řada podstatných poznatků k našemu tématu, o kterých je zde možno stručnou formou alespoň předběžně referovat.

Pod úrovní hustě kladených cca 50 mladohradištních pohřbů s dodatečně "vloženou" podélnou románskou svatyní neznámého zasvěcení, byly zjištěny zahloubené objekty a sídlištní vrstva z 10.-11. stol. Ta pak překrývala starší horizont hrobů ze středohradištního období – v daném omezeném prostoru bylo vypreparováno min. 5 skeletů dospělých jedinců, mezi nimiž zaujímaly, z hlediska výbavy, mimořádné místo dva pohřby žen. V neorientovaném hrobě 39/99 byly nalezeny stříbrné košíčkovité náušnice a náhrdelník ze skleněných a jedné jantarové perly. Na témže náhrdelníku byla přivěšena i plechová, zřejmě stříbrná kaptorga. Orientovaný ženský hrob 48/99 pak obsahoval kromě stříbrných hrozníčkovitých náušnic i dvojici gombíků, zřejmě ze stejného materiálu.

Z hlediska stratigrafického je zde nutno zaznamenat, že uvedené středohradištní pohřby, datované předběžně do doby kolem r. 900, vznikly na starším slovanském sídlišti, z něhož byly dokumentovány prozatím tři zahloubené objekty (obilnice 65/99, i další prozatím nespecifikované prohlubně 69/99 a 72/99), z jejichž zásypů pochází kromě kompletního kamenného žernovu i zlomek železné misky slezského typu.

Výzkumem bylo potvrzeno, že obě časovou cézurou cca 150 let oddělené nekropole neznámého rozsahu nepochybně pokračovaly i dále k severu, tj. směrem k jen 60 m vzdálenému jižnímu úpatí Dómského návrší (obr. 1:11, C) a byly tudíž situovány na mírně svažitém terénu. S tímto i dalšími, zejména výškopisnými poznatky, se již nyní jako svrchovaně nepravděpodobná jeví kategoricky na základě retrogresivních úvah o poloze středověké Hradské brány v přilehlé třídě 1. Máje prosazovaná hypotéza V. Dohnala (např. DOHNAL 1994, 211) o raněstředověkém původu v těchto místech jím předpokládaného vstupu do Předhradí. K uvedenému je ještě možno doplnit, že ve světle poznatků o velkomoravském pohřbívání na naší lokalitě lze již poměrně snadno vysvětlit původ stylizovaným palmetovým ornamentem zdobeného pozlaceného gombíku, objeveného v zásypu jámy ze 14. stol. na přímo sousedícím Dómském návrší (DOHNAL 1985, 99, obr. 1; týž 1997, 26-28, obr. 3:4).

e) Poznámka k dosavadním poznatkům a názorům na osídlení Dómského návrší – pozdějšího "přemyslovského" centra "D". Obr. 2 : C.

K tomu co bylo dosud řečeno ovšem existuje alternativa a paralelní paradigma obrazu Olomouce ve velkomoravské době, které představuje ve svých studiích autor většiny výzkumů na Dómském návrší a rovněž i několika sondáží na Předhradí a v blízkém okolí města V. Dohnal[21]. Uvedený badatel od samých počátků výzkumů Památkového ústavu na Předhradí věnuje značné úsilí na vyvrácení, resp. zlehčování nových tezí o lokalizaci velkomoravského centra do těchto míst. Využívá k tomu především vlastních (resp. D. Kaliszové), v tomto směru negativních, poznatků ze sondáží a to jak v uvedeném prostoru, tak i na Dómském návrší (DOHNAL 1985, 101-102).

Nelze na tomto místě rozebírat detailněji všechny jím zmíněné námitky, resp. metodické aspekty Dohnalem prováděných sondáží – ilustrativní je však např. interpretace plošně provedeného odkryvu D. Kaliszové v Křížkovského ul. č. 14., tj. na okrajové a současně nejvyšší JV výspě Předhradí, tvořící evidentně jakousi skalní ostruhu, na kterou zajisté silně působila vodní eroze. Tuto okolnost ovšem V. Dohnal nebere v úvahu a konstatuje další negativní "důkaz" svých naznačených tvrzení, neboť vrstva s keramikou 10. - 11. stol. zde dosahovala až na skálu, resp. "nasedala na pravěkou vrstvu" (DOHNAL 1985, 101). To, co bylo možno ze strany uvedeného autora do jisté doby chápat za pochopitelný a oprávněný kritický odstup k odlišným koncepcím badatelů jiných, se však, zvláště po zjištěních v Tereziánské zbrojnici (r. 1977 - srv. výše), začalo již spíše podobat zahleděnosti do apriorního vlastního paradigmatu. Tak V. Dohnal (1988,7-8) již připouští význam některých nových nálezů z Předhradí a dokonce i jejich souvislost s "dlouhodobějším" (!), či s "přechodným"(?) pobytem "výše postavených osob", současně však pozoruhodně doporučuje nepokoušet se o jeho přesnější výklad. Možnost, že se zde může jednat o první doklady velkomoravského centra, např. v podobě dvorce (MICHNA 1982, 230; MICHNA – POJSL

[21] K otázce přítomnosti předvelkomoravského "osídlení" na území pozdějšího přemyslovského hradu srv. již naše některé dřívější poznámky (BLÁHA 1998 a, 138-139) a v odstavci 3.3. této studie.

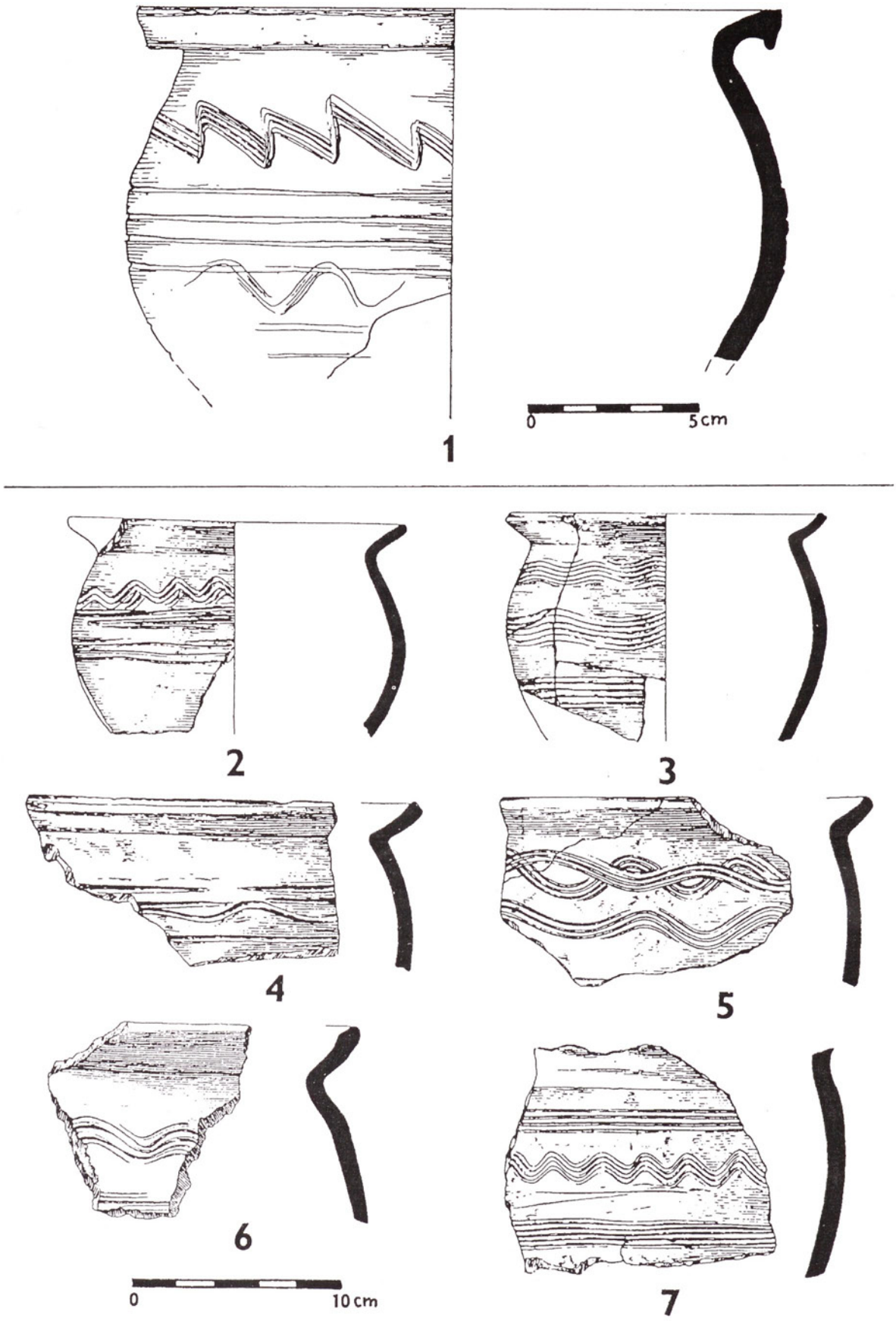

Obr. 14. Olomouc. 1 – fragment nádoby z objektu 287/96 z výzkumu na Biskupském nám. čp. 842. Kreslil: A. Šádková; 2-5, 7 – nálezy středohradištní keramiky z Dómského návrší (dle DOHNAL 1977, obr. 34-36); 6 – zlomek okraje středohradištní nádoby z Dómského návrší (dle DOHNAL 1974, tab. 113).

1988) považuje nadále za zcela neopodstatněnou (DOHNAL 1991 b). Nepřekvapí potom, když ani v posledních svých pracích (po výzkumech na Zbrojnici v r. 1995-1997) se V. Dohnal neubránil bagatelizaci nejnovějších, dle našeho mínění, velmi závažných nálezů, poznatků i terénních pozorování, neboť je stále nelze srovnávat se "stovkami často luxusních předmětů z velkomoravských center na Moravě a Slovensku", stejně jako některým ironizujícím poznámkám (DOHNAL 1997, 23, 26-27). Bylo by již zcela mimo rámec této statě, zabývat se fantastickou Dohnalovou představou o původní funkci kostela sv. Petra, související prý s tržištěm (např. DOHNAL 1985, 107; TÝŽ 1994, 212).

Především je pro způsob Dohnalova uvažování o nejstarší funkci Dómského návrší příznačná jeho vágní představa, že tvořilo s Předhradím "jeden velký sídlištní celek" (DOHNAL 1994, 212). Zde jsme zřejmě u jádra problému tohoto autora – co nebylo nalezeno na uvedeném návrší, nemohlo být ani zjištěno na Předhradí. V žádné z mnohých studií V. Dohnala nelze najít přesně stratigraficky popsané a šířeji interpretované nálezové situace těch předmětů, které, dle našeho mínění, evidentně souvisí se středohradištním horizontem (sekerovité hřivny, miska slezského typu, sax apod. – srv. např. DOHNAL 1985,102; TÝŽ 1988,8; 1997, 24-25). Zvláště obtížně sledovatelný je vývoj Dohnalových názorů na datování tak významné jím nalezené památky, jako je val s oboustrannými kamennými plentami – to se týká jak doby jeho vzniku, tak zániku, která případ od případu a zcela nevyzpytatelně osciluje v rozmezí mezi r. cca 950-1050 (k tomu BLÁHA, v tisku c). Domníváme se, že je za současné situace, před ohlašovaným brzkým monografickým zpracováním výsledků Dohnalových výzkumů, nad uvedenou otázkou horizontu osídlení ze střední doby hradištní již zbytečné spekulovat. Lze proto jen nadhodit, odkud se asi objevily na Dómském návrší (dle V. Dohnala převážně ve vrstvách pod navážkou z poloviny 11. stol.) publikované okrajové zlomky olomoucké keramiky I. skupiny, tj. nejpozději z 1. poloviny 10. stol. (obr. 14 : 2 - 6), které z přibližně týchž míst znal již B. Novotný (1964, 392, obr. 2:2,6,9), jak jsme upozornili výše.

3.5. K archeologickým dokladům středohradištního osídlení a pohřbívání v bezprostředním okolí Olomouckého kopce

V prostoru již zmíněné Pekařské ul. (obr. 1:1) byly zjištěny prozatím jen slabě specifikované stopy sídlištních objektů (např. obj. 37/83), snad ze sklonku středohradištního období (BLÁHA 1984, 136), které pak byly překryty, a ovšem také dále narušeny, následným výrazným horizontem s četnými doklady dálkového i lokálního trhu (BLÁHA,v tisku c). Na téže lokalitě i v těsném sousedství (Pekařská ul. č. 9) byla v 80. letech odkryta část kostrové nekropole z 9.-1. pol. 10. stol. – šlo o 13 povětšinou již v raném středověku vyloupených hrobů, v nichž byly nalezeny dvě nádoby, ojediněle náušnice podunajského rázu, ale např. i drobný zlomek zlatého drátku (o tom i o topografických vztazích tohoto pohřebiště vůči Předhradí BLÁHA 1998 a, 141). Některá následná pozorování však nasvědčují, že další skupinky hrobů z tohoto období jsou rozprostřeny i v širším okolí této části města – dokládá to mj.i nález nádoby blučinského typu (obr. 13:12) z hrobu 7/98 v prostoru dnešního Horního nám. (obr. 1:9).

Další doklady osídlení, např. skalní prohlubeň 2/91 (BLÁHA 1992, 241), pak byly zjištěny v Universitní ul. (obr. 1:8) a ojedinělé nálezy středohradištní keramiky jsme zaregistrovali i v Hrnčířské ul. a na blízkém Žerotínově nám. č. 2 (obr. 1:5), na Mořickém nám. (obr. 1:10) a konečně i v ul. Sokolské (obr. 1:12)[22]. Zvláště pokud se týče posledně jmenovaného naleziště je nutno upozornit, že pod několik desítek metrů vzdáleným kostelem Nanebevzetí P. Marie se, jak ukázaly výzkumy, nacházela povodňovými hlínami znivelovaná hlinitopísčitá duna s polykulturním pravěkým souvrstvím a zřejmě i se sídlištěm z hradištní doby (BLÁHA 1994, 55-56)[23]. Podobnou situaci jsme ostatně dokumentovali i v Kaštanové ul. (obr. 2:12), kde kromě již dříve známých sídlištních nálezů doprovázených kovářskou struskou a datovaných některými autory do 2. poloviny 10. stol. (např. DOHNAL 1985, 100), bylo dodatečně zjištěno jak pravěké osídlení, tak např. zahloubený objekt, pravděpodobně ze sklonku středohradištního období[24].

K významnému poznatku jsme dospěli v r. 1989 při záchranném výzkumu na Mrštíkově nám. na olomouckém předměstí Hejčín (obr. 2 : 4). Na samém okraji pravobřežní terasy řeky Moravy bylo mj. dokumentováno šest sídlištních jam, především obilnic, které jsou keramikou datovány do 9.-10. stol. Průvodní další nálezy zde doložily i soudobou kovářskou výrobu (BLÁHA 1990, 171)[25].

S rostoucí intenzitou výzkumů v posledních letech se tedy neukazuje jako oprávněné nedávné mínění (DOHNAL 1985, 109), že okolní osídlení bylo v 9./10. stol. řídké. O opaku svědčí i nově nalezená pohřebiště se značným podílem bojovnických hrobů. Zatímco z předchozí doby byla známa jen nekropole s 21 hroby (ve čtyřech byly sekery, v jednom vědérko) v Holici (obr. 2:5), vzdálená 2,9 km JV od vrcholu Olomouckého kopce a datovaná široce od 8. do 1. pol. 10. stol. (DOHNAL 1991 a, 224-231), v r. 1997 byl ukončen odkryv více jak 100 hrobů z velkomoravského období na předměstí Slavonín (poloha "Horní lán"). Na tomto pohřebišti, vzdáleném cca 2,7 km JZ od Olomouce (obr. 2:22) je mj. pozoruhodná skupina bojovnických pohřbů, vybavených kopími, sekerami, ostruhami aj. (např. PEŠKA – BÉM 1997, 393-394; ŠMÍD 1998, 16-17)[26]. K objevu dosud poslední nekropole z této doby (předběžně 53 pohřbů) došlo v r. 1999 v blízkých

---

[22] K tomu srv. zpráva v ročence Okresní archiv v Olomouci 1978, Olomouc 1979, s.130-131, kde uvádíme ve vrcholně středověkých vrstvách, či bez dalších výraznějších sídlištních kontextů zjištěné slovanské nálezy.

[23] Záchranný výzkum, který na tomtéž místě po povodni v r. 1997 prováděla H. Sedláčková, nebyl dosud vyhodnocen.

[24] Nepublikovaná nálezová zpráva v archivu PÚ Olomouc. Stručná zmínka o nálezu v ročence Památkový ústav v Olomouci 1991. Výroční zpráva, 25. Olomouc.

[25] V případě zde neuvedených dalších drobných zjištění ojedinělých dokladů osídlení, které však jsou vyznačeny na mapce (obr. 2), odkazujeme na práci V. Dohnala (1985, 98-101).

[26] Za další informace o výsledcích tohoto výzkumu děkuji M. Šmídovi a P. Kouřilovi.

Nemilanech (4,7 km J od Olomouckého kopce – srv. obr. 2:26). Zde bylo za "bojovnické" možno označit asi 10 hrobů (1 meč, 1 staromaďarská šavle, sekery, ostruhy, vědérka, šipky apod.)[27].

Z uvedeného je zřejmé, že zintenzivnění terénní činnosti v širším zázemí historické Olomouce se začínají ve zřetelnější míře projevovat další, dříve jen tušené strukturálně-topografické sídlištní a zřejmě i administrativní souvislosti zdejšího velkomoravského centra s jeho okolím. Jen pokud se týče "satelitních" pohřebišť (a ovšem také ještě neobjevených k nim náležejících osad), je zřejmé, že tato jsou dislokována na nejdůležitějších dálkových komunikacích, směřujících k Olomouckému kopci. Jde o směry z Brněnska, jižní Moravy (Uher) a Krakovska (BLÁHA 1998a, 134, obr. 2 s komunikačním schématem) a právě na nich lze důvodně předpokládat existenci náležité ostrahy.

4. Závěr

Z uvedeného přehledu je snad alespoň zčásti patrno, jak postup archeologických prací v Olomouci – lokalitě, která zaujímala na základě písemných zpráv z 11. stol. prvořadé postavení na Moravě, ozřejmil hmotnými doklady jedinečný fenomén kontinuity i případných lokálních topografických posunů centrálních funkcí. Prokázána dále byla až do 70. let 20. stol. spíše mlčky předpokládaná, tušenými společnými kořeny historického vývoje podmíněná souvislost středního, resp. horního Pomoraví s archeologicky do té doby výrazněji lépe objasněnými socio-ekonomickými i kulturními poměry a v důsledcích 9. stol. i s etatizačními procesy na Moravě jižní. Řada společných prvků v projevech hmotné kultury již nyní naznačuje, že Olomouc (se středohradištním osídlením doloženým na minimální ploše téměř 10 ha) s velkou pravděpodobností plnila funkci jednoho ze správních ústředí jádra Staré Moravy, a to přesto, že dosud nemáme jednoznačné doklady o jeho formálně-typologické podobě. Toto desideratum je ovšem dáno "technickými" okolnostmi a dalšími omezeními zdejších odkryvů (srv. odstavec 1.).

Za významná považujeme především stratigrafická pozorování, svědčící, jak bylo popsáno v případě jednotlivých lokalit, o více časových horizontech středohradištní době příslušejících aktivit. Z hlediska upřesnění datování těchto dějů se ukazuje jako klíčové komplexní zpracování nálezů, především keramiky, z výzkumů uvedených sub. 3.4.c-d. a to se zvl. zřetelem k vypracování typologicko-chronologických skupin geneticky "domácího" hrnčířského zboží. Jak je totiž zřejmé, a jsme si toho dobře vědomi, je naše chronologie, vyjma některých ojedinělých kovových předmětů, zcela závislá na přítomnosti či absenci jedné až dvou výrazných keramických skupin, známých z jihomoravských center. Nelze současně vyloučit, že právě detailnější precizace jejich výskytu a vývoje v Olomouci by mohla být i jistým příspěvkem k řešení některých s nimi spjatých chronologických problémů (k Mikulčicím nověji např. KAVÁNOVÁ 1996; POLÁČEK 1994, 212 a TÝŽ 1995, 135). Olomoucká situace totiž, jak se nám to dosud jeví, vypovídá spíše ve prospěch raného (1. pol. 9. stol.) nástupu zdejší I. keramické skupiny a mluví tak pro její "širokou" chronologii, podobně jak tomu asi bylo jak na Pohansku (4. skupina – např. DOSTÁL 1994, 226, 228, 231), tak ve zmíněných Mikulčicích (typ 3 – např. KAVÁNOVÁ 1996).

Výsledky našich výzkumů, jak se domníváme, rovněž obracejí pozornost na Olomouc jako na lokalitu, přes kterou se mohly "filtrovat" jednotlivé prvky velkomoravské hmotné kultury na území Čech a to zejména, uvědomíme-li si její postavení v klíčové poloze na Trstenické stezce (k provozu na ní v 9. stol. např. PROFANTOVÁ 1991, 48). Takovýto proces se mohl, jak patrno, týkat např. již předmětů blatnicko-mikulčického horizontu (srv. jejich koncentraci ve V Čechách), stejně jako období (či přímých importů) moravské keramiky v Čechách (na jejich SZ zvl. v rámci tzv. litoměřického typu – k tomu nověji např. BUBENÍK – MEDUNA 1994, 183, 186, Abb. 2:E,F,G aj., srv. i stať P. MEDUNY v tomto sborníku), či snad i šperku – např. náušnic s oboustrannými závěsky a očkem (zde oddíl 3.4.c).

Z hlediska diskusí o situaci této části Moravy po rozpadu Velkomoravské říše je nutno v případě Olomouce opět zdůraznit zde doložený fenomén kontinuity, a to právě pro toto kritické a málo prozkoumané období. Zdá se, že v 1. pol. 10. stol. nebylo území Hornomoravského úvalu (včetně Olomouce samotné) postiženo uherským pustošením tak výrazně jako Morava jižní, neboť představovalo, zčásti skryto za přírodou danými bariérami (především jde o Napajedelskou soutěsku a Vyškovskou bránu), jistou klidnější enklávu, ve které se mohly uchovat, ovšem zřejmě již jen místní oligarchií ovládané, prvky původní administrativní a snad i církevní struktury již zaniklého státu[28]. Ty pak zřejmě nepříliš dramatickou cestou (jak svědčí právě olomoucké výzkumy) vplynuly do správní struktury přemyslovského státu Boleslava I. a již v 2. pol. 10. stol. doznaly další, se situací na jiných moravských lokalitách nesrovnatelný rozvoj. Jeden z našich předpokladů bere v této souvislosti rovněž v úvahu možnost, že právě Olomouc s předpokládaným kostelem, o jehož existenci však prozatím svědčí jen některé náznaky (srv. odstavec 3.4. c), mohla být kolem r. 900 rezidencí jednoho ze sufragánů Mojmírem II. restituované moravské arcidiecéze (MMFH III. č. 109, s. 233-234). Na tomto církevně právním základě, za působení fenoménu "stabilitas loci" právě v případě církevních institucí, pak asi právě zde došlo na poč. 70. let 10. stol. k prvnímu (srv."moravský biskup" na mohučské synodě r. 976 - CDB I, s. 40-41, č.34) a v r. 1062/3 pak k druhému obnovení moravské církevní provincie (k tomu BLÁHA v tisku c).

---

[27] Za poskytnutí zápisu z odborné komise konané na lokalitě dne 11. 8. 1999 i za další upřesnění děkuji vedoucím výzkumu P. Vitulovi a M. Kalábkovi.

[28] Z. MĚŘÍNSKÝ (např.1986, 67 a 1990, 68) počítá pro tuto dobu i s event. přesuny osídlení z jižní Moravy a to mj. na sever tohoto teritoria – důvodem k tomuto názoru je mu především rozšíření výskytu naší I. keramické skupiny. Vzhledem k tomu, že zdejší pozorování nutí tuto datovat hlouběji do průběhu 9. stol. (k tomu srv. výše), nezdá se být tento argument hlavní oporou k uvedené hypotéze. Nelze však současně vyloučit její částečnou oprávněnost, zvl. potvrdí-li se její pozdní (průběh 10. stol.) výskyt i ve zmíněných SZ Čechách.

ZUSAMMENFASSUNG:

Archäologische Erkenntnisse zur Entwicklung und Bedeutung von Olmütz zur Zeit des Großmährischen Reiches

Der Prozeß der Erkenntnis und Einschätzung der Bedeutung von Olmütz in der Periode des 9. bis der 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts ist – besonders in der Nachkriegszeit – mit zahlreichen Ansichtsänderungen und Peripetien bezeichnet, die in den ersten zwei Teilen der vorliegenden Studie summarisiert werden. Eine gewissermaßen retardierende Rolle spielten in der Entwicklung dieser Erkenntnis folgende Tatsachen: Zu den gewichtigsten gehört jene, daß das Gebiet des mittleren sowie oberen Marchgebiets zur Zeit der großen Erfolge der tschechischen Archäologie bei Freilegungen in großmährischen Zentren Südmährens (in den 50er und 60er Jahren des 20. Jahrhunderts) gewissermaßen abseits des Interesses der Zentralinstitutionen blieb. Nach einigen wenigen erfolglosen Versuchen, in Olmütz – der einst bedeutendsten Burg der Przemysliden-Teilfürsten in Mähren und dem Bischofssitz seit dem 11. Jahrhundert – mittels flächenbegrenzter Sondierungen seinen großmährischen Vorgänger zu finden, erlosch um 1960 jedwedes Interesse der slawischen Archäologie für diese Lokalität.

Einen bedeutenden Fortschritt wurde jedoch nach dem Jahre 1973 verzeichnet, wo an dem Olmützer Denkmalamt eine archäologische Arbeitstätte gegründet wurde, die sich auf Vorsprungs- und Rettungsgrabungen innerhalb des städtischen Denkmalschutzgebiets (45 ha) und in seiner unmittelbaren Umgebung orientierte. Die systematische Fürsorge, die den sämtlichen Eingriffen in den Untergrund des angeführten Gebiets gewidmet wurde, brachte – trotz technischer Schwierigkeiten, die die Grabungen im dicht bebauten städtischen Organismus herbeiführen - eine in den tschechischen Ländern relativ vereinzelte und topographisch gut belegte Vorstellung über die Entwicklung der frühmittelalterlichen Besiedlung. Es stellte sich heraus, daß auf dem Gebiet des historischen Stadtkerns, der sich größtenteils auf dem mit Marcharmen umflossenen und strategisch günstigen Olmützer Berg ausdehnt, an dem NW-Fuß dieser Anhöhe spätestens in der Mitte des 6. Jahrhunderts eine frühslawische Ansiedlung landwirtschaftlichen Charakters entstand (Abb. 1:1), deren Entwicklung dann bis zum 9. Jahrhundert verfolgt werden kann. Anhand weiterer Rettungsgrabungen (1986-1987) wurde überraschend das älteste Verwaltungszentrum der alten Olmützer Gegend aus dem Ende des 7. bis Anfang des 9. Jahrhunderts festgestellt, und zwar ca 1,5 km südlich von der heutigen Stadt – im Innundationsgebiet auf dem rechten Ufer der March (Abb. 2:B). Der mit einer leichteren, überwiegend hölzernen Konstruktion befestigte Burgwall – Sitz des örtlichen Fürsten, wovon nur ein Teil erforscht wurde (Funde goldener Verzierungen, bronzener gegossener Gürtelgarnituren, Hakensporen usw.) ging unter dramatischen Umständen unter, unbestritten im Zusammenhang mit Vereinigungsprozessen, die schließlich in die Konstituierung des großmährischen Staates mündeten.

Das neue, diesmal schon „staatliche" Zentrum, über dessen Aussehen bisher nicht viel bekannt ist (Burgwall oder Gehöft?), entstand dann schon auf dem eigenen, bisher unbesiedelten Olmützer Berg. Vor allem aus seinem mittleren Teil, der eine Art Plateau von fast 10 ha bildet (Abb. 1:B), stammen in den letzten Jahren zahlreiche Belege der Anwesenheit bewaffneten Adels, und dies schon seit der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts. Es handelt sich vor allem um eiserne und verzierte Bestandteile von Gürtelgarnituren, die zum Anhängen des Schwertes dienten (Horizont von Blatnice-Mikulčice). In Ausfüllungen zahlreicher Siedlungsobjekte aus dem Verlauf des 9. bis Anfang des 10. Jahrhunderts – es handelt sich vor allem um Getreidegruben großer Kapazität, die wohl zum Unterbringen von Abgaben von Bauern aus der Umgebung dienten – wurden mehrere kleine Eisendepots wohl kultischer Bedeutung entdeckt. In den letzten Jahren wurden auf der Lokalität auch zwei Körpergräberfelder aus der Zeit um 900 entdeckt, wovon eines (Abb. 1:3) Kindern und das andere, dessen Erforschung noch nicht beendet ist (Abb. 1:11), erwachsenen Individuen vorbehalten war, die im Fall der Frauen mit silbernem Schmuck „städtischen" Charakters ausgestattet sind. Weitere Nekropolen mit zahlreichen Kämpfergräbern wurden neuerlich auch an den Hauptzugangswegen in unmittelbarer Umgebung festgestellt. Von der archäologischen Seite her erscheint also Olmütz immer deutlicher als eines der Hauptverwaltungszentren Großmährens. Enge Kontakte mit analogen südmährischen Zentren jener Zeit (vor allem mit Mikulčice und Pohansko bei Břeclav) kommen darüber hinaus in der materiellen Kultur einschließlich der Keramik sehr deutlich zum Ausdruck. Es kann nicht ganz ausgeschlossen werden, daß Olmütz in dem 9.-10. Jahrhundert auch die Rolle des kirchlichen Zentrums spielte – von der möglichen Existenz einer Kirche und der damit verbundenen Verwaltung zeugen jedoch bisher nur einige Andeutungen (Fragmente des Kalkmörtels in Ausfüllungen der Gruben aus der jeweiligen Zeit, Fragment einer Fenstervitrage und wohl ein Eisenstilus).

Bemerkenswert ist auch die Feststellung, daß bisherige Freilegungen auf der erwähnten Fundstätte noch keine Belege der Diskontinuität oder Pauperisierung der Besiedlung in der Periode nach dem Untergang Großmährens (d.h. nach 906) brachten. Olmütz (einschließlich Mittel- und Nordmährens) nahmen wohl im relativ intakten Zustand spätestens um 950 die böhmischen Przemysliden in Besitz und die archäologischen Funde aus der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts bezeugen ein weiteres Aufblühen dieses schriftlich erst in der 1. Hälfte des 11. Jahrhunderts belegten frühmittelalterlichen Zentrums.

Abbildungen:

Abb. 1. Olmütz in der mittleren Burgwallzeit. Topographisches Grundschema und Versuch einer Rekonstruktion. A – vorausgesetztes archaisches "Zentrum" im Bereich des Michaelerhügels; B – Bereich der Vorburg; C – Bereich der Dom-Anhöhe /später der Přemysliden-Burg; 1 – das "Zentrum" in der mittleren Burgwallzeit; 2 – Fläche der archäologisch belegten kontinuierlichen Besiedlung; 3 – Spuren der Besiedlung im Suburbium – Keim der späteren Ansiedlung von Handwerkern und Bauern unterhalb der Burg in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts mit Marktplatz "T"; 4 – Lage der bedeutendsten im Text angeführten Lokalitäten; 5 – Lokalitäten mit vereinzelten Besiedlungsbelegen; 6 – Lage der vorgefundenen Skelettgrabstätten; 7 – Abgrenzung (Fortifikation ?) der Vorburg; 8 – Abgrenzung (Fortifikation ?) der Dom-Anhöhe; 9 – Abgrenzung der vorausgesetzten Kultstätte auf dem Michaelerhügel; 10 – hypothetisch vorausgesetzte Kirchen (Nr. 6 – Lage der St.-Petrus-Kirche im 15. Jh., Nr. 7 – die großmährische St.-

Michael-Kirche, vorausgesetzt von Václav Richter); 11 – angenommener Verlauf der Kommunikationen von Fern- sowie Lokalbedeutung. Zeichnung: P. Večeřa.

Abb. 2. Lage der frühmittelalterlichen Besiedlung der Olmützer Anhöhe und Lokalitäten in ihrem weiteren Weichbild aufgrund der Forschungen von V. Dohnal (1985), des Památkový ústav in Olmütz, des ÚAPP in Brünn und des Archäologischen Zentrums des Vlastivědné muzeum in Olmütz. 1 – Lage der „Zentren" und chronologische Rekonstruktion ihrer Verschiebungen (A– D); 2 – Fläche der archäologisch belegten kontinuierlichen Besiedlung; 3 – archäologisch belegte Siedlungen aus der Zeit bis zur Mitte des 10. Jh.; 4 – topographisch vereinzelte unsichere Funde aus der mittleren (?) Burgwallzeit; 5 – Lokalitäten mit belegter Besiedlung aus der jüngeren Burgwallzeit; 6 – genau lokalisierte vereinzelte Funde aus der Burgwallzeit; 7 – Skelettgrabstätten aus der mittleren Burgwallzeit; 8 – Skelettgrabstätten aus der jüngeren Burgwallzeit. Zeichnung: P. Večeřa.

Abb. 3. Olmütz-Biskupské náměstí Nr. 842. Archäologische Forschung im Jahre 1977. Stratigraphische Lage in der Sonde S 1/1977 (BA – nördliches Profil, CB westliches Profil). Zeichnung: P. Večeřa.

Abb. 4. Olmütz-Biskupské náměstí Nr. 842. Auswahl der Keramik aus den Objekten IV und XIV in der Sonde 21/77 und ihre Gliederung in Gruppen. Obj. IV: 3, 5, 7-9, 16-19, 21-26, 28-29, 33, 38-39, 41; Obj. XIV: 1-2, 4, 6, 10-14, 20, 27, 30-32, 34-37, 40, 42. Keramikgruppe I: 1-26, 31; Keramikgruppe II: 27-30, 32-34, 37-38; Keramikgruppe III: 34-36, 39-40, Zeichnung: J. Bláha.

Abb. 5. Biskupské náměstí Nr. 842. Lage der einzelnen Sonden der Forschung in den Jahren 1995-1997. Zeichnung: P. Večeřa.

Abb. 6. Olmütz-Biskupské náměstí Nr. 842. Archäologische Forschung im Jahre 1995. Stratigraphische Lage in der Sonde S 1/95 – nördliches Profil. Zeichnung: P. Večeřa.

Abb. 7. Olmütz-Biskupské náměstí Nr. 842. Sonde S 1/95 – Schicht von gekantetem Bruchgestein und Küchenabfall aus der mittleren Burgwallzeit (211-122/95). Ansicht von SO. Foto: J. Bláha.

Abb. 8. Olmütz-Biskupské náměstí Nr. 842. Sonde S 1/95 – Schicht jüngeren Bruchgesteins (209-90/ 95). Ansicht von O. Foto: J. Bláha.

Abb. 9. Olmütz-Biskupské náměstí Nr. 842. Sonde S 1/95 – zwei Horizonte eingestürzter Holzkonstruktionen aus der Zeit um die Mitte des 10. Jh. /207-66/95 und 207-38/95. Ansicht von SW. Foto: J. Bláha.

Abb. 10. Olmütz – Funde eiserner Gegenstände aus der mittleren Burgwallzeit. 1-3: Křížkovského Str. Nr. 502, Obj. 15/79; 4-8: Biskupské nám. Nr. 842/4-5: Bruchgestein 211-122/95; 6: Bruchgestein 150/95; 7: Befund eines eisernen Stilus aus den Schichten in der Sonde S 2/95; 8: eiserne Riemenzunge aus den Schichten in der Sonde S 7/96/. Zeichnung: A. Šádková.

Abb. 11. Olmütz – Funde eiserner Gegenstände aus der mittleren Burgwallzeit. 1, 4-9: Biskupské náměstí Nr. 842/1: eiserne Gürtelschnalle aus der Sonde S 1/95; 4-5, 8: eiserne Funde aus den Schichten in der Sonde S 2/95; 6-7, 9: eiserne Funde aus dem Objekt 274/96/. Zeichnung: A. Šádková. 2-3 Bestandteile eiserner Gürtelgarnituren aus Libice n. C. und Žinkovy bei Pilsen (Nach METLIČKA – PROFANTOVÁ 1998, Abb. 2: 1,3).

Abb. 12. Olmütz-Biskupské náměstí Nr. 842. 1: Fragment einer eisernen Schale schlesischen Typs aus dem Objekt 27/96. 2-4: Funde aus dem Objekt 244/96. Zeichnung: A. Šádková.

Abb. 13. Olmütz 1-11: Funde vom Biskupské náměstí Nr. 842/ 1-3: Keramik aus dem Objekt 244/96; 4: eisernes Messer aus der Grabstätte 9/96; 5: Gefäßfragment aus dem Obj. 287/96; 6-7: bronzene versilberte Ohrringe aus dem Grab 9/96; 8-10: Torsi bronzener versilberter Ohrringe und deformierter Kugelknopf aus dem Grab 21/96; 11: Gefäß aus dem Grab 13/96/; 12: Horní náměstí – Gefäß aus dem Grab 7/98. Zeichnung: A. Šádková.

Abb. 14. Olmütz 1: Gefäßfragment aus dem Obj. 298/96 von der Forschung auf Biskupské náměstí Nr. 842. Zeichnung: A. Šádková. 2-5, 7: Keramikfunde aus der mittleren Burgwallzeit von der Dom-Anhöhe (nach Dohnal 1977, Abb. 34-36); Fragment des Randes eines Gefäßes aus der mittleren Burgwallzeit von der Domanhöhe (nach Dohnal 1974, Tab. 113).

Literatura:

BARTOŠKOVÁ, A. 1986: Slovanské depoty železných předmětů v Československu, Studie AÚ ČSAV v Brně XIII - 2, Praha.

BERANOVÁ, M. 1957: Slovanské žňové nástroje v 6.-12. století, PA XLVIII, 99-117.

- 1972: Slovanský hromadný nález ze Semic, AR XXIV, 629-643.

BIALEKOVÁ, D. 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), SlA XXV-1, 103-160.

- 1979: Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jh. bei den Slawen nördlich der Donau, in: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7-14 Septembre 1975, Tome 1, 93-103. Bratislava.
- 1981: Dávne slovanské kováčstvo. Bratislava.
- 1990: Sekerovité hrivny a ich väzba na ekonomické a sociálne prostredie Slovanov, in: Galuška, L. (red.), Staroměstská výročí, 99-119. Brno.
- 1996: Zur Datierung archäologischer Quellen vom Ende des 8. bis Mitte des 9. Jh. im nördlichen Teil des Karpatenbeckens, in: Bialeková, D. – Zábojník, J. (Hrsg.), Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, 249-256. Bratislava.

BIALEKOVÁ, D. – TIRPÁKOVÁ, A. 1989: K otázke funkčnosti sekerovitých hrivien z Pobedima z hľadiska ich metrologických hodnôt, Slovenská numizmatika 10, 89-96.

BLÁHA, J. 1979: Úvod do problematiky slovanského osídlení Olomouce, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis-Facultas Philosophica. Philosophica-Aesthetica 5, 84-94. Praha.

- 1980a: K počátkům slovanského osídlení Olomouckého kopce, in: Dostál, B. – Vignatiová, J. (red.), Slované 6.-10. století, 27-40. Brno.
- 1980b: Otázka kontinuity slovanského osídlení Olomouckého kopce a několik poznámek k hmotné kultuře olomouckých Slovanů, VVM XXXII, 301-311.
- 1984: Časněslovanská osada v Olomouci a počátky řemeslnicko-kupeckého podhradí, AH 9, 133-146.
- 1986: K otázce lokalizace "centrálních funkcí" v areálu Olomouckého kopce, Umění 34, 435-440.
- 1988: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci, AH 13, 155-170.
- 1990: Přehled důležitějších záchranných akcí oddělení historicko-archeologického průzkumu při KÚ SPPOP Sm kraje v Olomouci za rok 1989, in: Okresní archiv v Olomouci 1989, 170-171. Olomouc.
- 1992: Přehled důležitějších záchranných akcí archeologického útvaru při Památkovém ústavu v Olomouci za rok 1991, in: Okresní archiv v Olomouci 1991, 240-244. Olomouc.
- 1994: Důležitější archeologické průzkumy, in: Památkový ústav v Olomouci 1993. Výroční zpráva, 50-56. Olomouc.
- 1995: Několik archeologických úvah k počátkům kláštera Hradisko, Historická Olomouc X, 83-92.
- 1996: Církevní a laická společnost v Olomouci v některých projevech středověké hmotné kultury, AH 21, 169-181.
- 1998 a: Komunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.-17. století) na území města Olomouce, AH 23, 133-159.
- 1998b: K dokladům gramotnosti v olomouckých archeologických nálezech z období středověku (stily), Historická Olomouc XI, 73-90.
- v tisku a: K funkci Michalského kopce v Olomouci v nejstarší době, Historická Olomouc XII.
- v tisku b: Několik archeologických a kulturně-historických poznatků ke středověké a raně novověké topografii Michalského návrší v Olomouci, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica – Historia artium III.
- v tisku c: Olomouc v 10.-11. století. Topografie a otázka kontinuity raně středověkého ústředí, in: Sborník z konference k 1000. výročí úmrtí českého knížete Boleslava II.
- v tisku d: Nálezy vitrají a dutého skla z období raného středověku na lokalitě Olomouc-Biskupské nám. č. 1. In: Historické sklo 2. Čelákovice.

BORKOVSKÝ, I. 1965: Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců. Praha.
- 1969: Pražský hrad v době přemyslovských knížat. Praha.

BUBENÍK, J. – MEDUNA, P.: Zur frühmittelalterlichen Keramik in Nord-West-Böhmen, in: Staňa, Č., (Hrsg.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, 183-192. Brno.

BURIAN, V. 1952: Zprávy SLUKO č. 11, 8.
- 1954: Středověké srubové konstrukce v Olomouci, AR VI, 661-662.
- 1971: Nález mladohradištní keramiky na olomouckém Předhradí, AR XXIII, 751-753.
- 1975: Příspěvek k nejstarší historii olomouckého Předhradí, VVM XXVII, 269-282.

ČERVINKA, I. L. 1896: Pravěká hradiska na Moravě. Kroměříž.
- 1927: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Brno.
- 1948: Hradiště a Velehrady na Moravě. Uherské Hradiště.

ČILINSKÁ, Z. 1978: Zur Frage der Wachtsiedlungen an der mittleren Donau im 8. Jh., in: Problemi seobe naroda Karpatskoj kotlini, 125-132. Novi Sad.
- 1983: The Development of the Slavs North of the Danube during the Avar Empire and their Social-Cultural Contribution to Great Moravia, SlA XXI, 237-275.
- 1984: Depoty železných predmetov z konca 8. stor. na Slovensku, in: Zborník prác Ľudmile Kraskovskej (k životnému jubileu), 163-171. Bratislava.

ČIŽMÁŘ, Z. – KOHOUTEK, J. 1998: Předběžná zpráva o výzkumu kláštera Hradisko v Olomouci v roce 1996, AH 23, 335-352.

DOHNAL, V. 1973: Chvála archeologie (Zamyšlení s vědeckým pracovníkem VÚ v Olomouci dr. Vítem Dohnalem, CSc). In: Kdy – kde – co v Olomouci č. 11, 15-16. Olomouc.
- 1974: Sondáž na Dómském návrší v Olomouci (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 1973, 106-111. Brno.
- 1977: Beendigung der Grabung des Paradieshofes bei dem Dom von Olomouc, Přehled výzkumů 1975, 74-76. Brno.
- 1980: Zjišťovací sondáž na klášteře Hradisku v Olomouci, Přehled výzkumů 1978, 58. Brno.
- 1985: Raněstředověké osídlení a počátky hradu v Olomouci, Časopis Slezského muzea 34 - série B, 97-113.
- 1988: Od slovanských počátků k centru feudální moci, in: Národní kulturní památka Přemyslovský palác v Olomouci. Průvodce, 7-13. Olomouc.
- 1991a: Slovanská pohřebiště na Olomoucku, Časopis Slezského muzea 40 – série B, 220-246.
- 1991b: recenze na práci Michna – Pojsl 1988, PA LXXXII, 269-272.
- 1994: Ústřední část olomouckého hradu, Časopis Slezského muzea 43 – série B, 211-226.
- 1997: Raně středověká Olomouc a její dálkové kontakty, in: Střední Morava – kulturně historická revue č. 4, 23-44. Olomouc.
- 1998: Olomoucký hrad, jeho průzkumy a poznání, in: Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 6 (25) 1997, 98-111. Olomouc.

DOSTÁL, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- 1975: Velkomoravský knížecí dvorec. Břeclav-Pohansko IV. Spisy FF č. 208, Brno.
- 1983: Železné sekerovité hřivny z Břeclavi-Pohanska, SPFFBU E 28, 171-179.
- 1990a: Několik poznámek k objevu prvních velkomoravských kostelů ve Starém Městě, in: Galuška, L. (red.), Staroměstská výročí, 35-42. Brno.
- 1990b: Raně feudální společnost Velké Moravy na základě objevů v Břeclavi-Pohansku, in: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám akademika Josefa Poulíka, 282-287. Brno.
- 1994: Die frühmittelalterliche Keramik aus Břeclav-Pohansko, in: Staňa, Č. (Hrsg.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, 219-232. Brno.

DOSTÁL, B. – VIGNATIOVÁ, J. 1981: Břeclav-Pohansko 1979 (okr. Břeclav), Přehled výzkumů 1979, 37-39. Brno.

GALUŠKA, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum říše velkomoravské. Brno.

GIERL, I. 1972: Trachtenschmuck aus fünf Jahrhunderten. Rosenheim.

HAVELKA, J. 1884: O starožitnostech, jež vykopány byly u svatého Václava v Olomouci, Časopis Vlasteneckého spolku musejního v Olomouci I, 27-29.

HAVLÍK, L. E. 1978: Morava v 9.-10. stol. Studie ČSAV č.7, Praha.

HERRMANN, J. 1966: Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz, DAW zu Berlin – Schriften der Sektion für Frühgeschichte, Bd. 21, Berlin.

HLOBIL, I. 1993: Olomouc jako Iulii mons a Hilarius Litoměřický, in: Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 1 /20/ 1992, 188-191. Olomouc.

HRUBÝ, V. 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště "Na valách". Praha.

CHARVÁT, P. Dálkové styky českých zemí a Hedvábná cesta v raném středověku (do roku 1300), in: Obuchová, L. – Charvát, P. (red.), Hedvábná cesta, 11-37. Praha.

JELÍNKOVÁ, D. 1990: K chronologii sídlištních nálezů s keramikou pražského typu na Moravě, in: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník příspěvků k 80. narozeninám akademika Josefa Poulíka, 251-281. Brno.

JUSTOVÁ, J. 1977: Nálezy blatnicko-mikulčického stylu na území zlického kmenového knížectví, AR XXXI, 492-504.

KAVÁNOVÁ, B. 1995: Knochen- und Geweihindustrie in Mikulčice, in: Daim, F. – Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall Mikulčice 1, 113-378. Brno.
- 1996: K relativní chronologii keramiky v Mikulčicích, ČMM LXXXI, 125-154.

KLANICA, Z. 1970: Pokus o třídění keramiky z Mikulčic, in: Sborník Josefu Poulíkovi k šedesátinám, 103-114. Brno.
- 1984: Die südmährischen Slawen und andere Ethnika im archäologischen Material des 6.-8. Jahrhunderts, in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und andere Ethnika im 6.-10. Jahrhundert, 139-150. Nitra.

KRÁLÍK, V. 1966: První historická zpráva o Olomouci, Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci 130, 1-4.
- 1974: Olomouc na humanistické mapě, Studia comeniana et historica 7, 99-127.

KUČERA, M. 1985: Veľká Morava a začiatky našich národných dejín, Historický časopis 33, 163-169.

MĚCHUROVÁ, Z. 1984: Součásti uzdění koně ve velkomoravském období, AH 9, 263-292.

MĚŘÍNSKÝ, Z. 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, PA LXXVII, 18-80.
- 1990: Některé aspekty regionální diferenciace hmotné kultury středohradištního období na Moravě ve vztahu k oblasti Uherskohradištska, in: Galuška L.(red.), Staroměstská výročí, 65-70. Brno.

MICHNA, P. 1982: K utváření raně středověké Moravy, ČsČH 30, 716-742.

MICHNA, P. – POJSL, M. 1988: Románský palác na olomouckém hradě. Archeologie a památková obnova. Brno.

NOVOTNÝ, B. 1960: Výzkum v Olomouci-Hradisku, Přehled výzkumů 1959, 127-132. Brno.
- 1962 a: Morava v XI. a XII. století ve světle archeologických pramenů, nepubl. kandidátská disertační práce. Brno.
- 1962b: K otázce vztahů mezi středohradištním a pozdně hradištním osídlením na území dnešní Moravy, PA LIII, 211-217.
- 1964: K otázce osídlení Olomouckého kopce a kláštera-Hradiska ve střední a pozdní době hradištní, PA LV, 392-415.
- 1974: Záchranný výzkum slovanského pohřebiště u Olšan (okr. Prostějov), PV 1973, 71. Brno.

PAVLOVIČOVÁ, E. 1996: K vypovedacej schopnosti gombíka u naddunajských Slovanov v 9. storočí, SlA XLIV-1, 95-153.

PEŠKA, J. – BÉM, M. 1997: Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1996. Olomouc-Slavonín (okr. Olomouc). Záchranný archeologický průzkum ÚAPPOl, VVM XLIX, 393-394.

PINKAVA, V. 1907: Olomúc – Velehradem, Nový život 12, 163-167, 198-202, 246-253, 300-317.
- 1909: O významě názvu "Velehrad", Časopis Matice moravské 33, 78-86.
- 1922: Vznik a rozvoj královských měst na Moravě. Brno.

PLEINER, R. 1955: Výroba železa v slovanské huti u Želechovic na Uničovsku, Rozpravy ČSAV 65, řada SV, sešit 6, Praha.
- 1958: Základy slovanského železářského hutnictví v Českých zemích. Praha.
- 1961: Slovanské sekerovité hřivny, SlA IX, 404-450.

POLÁČEK, L. 1994: Zum Stand und Erkenntnis der frühmittelalterlichen Keramik aus dem Burgwall "Valy" bei Mikulčice, in: Staňa, Č. (Hrsg.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, 207-217. Brno.
- 1995: Altes Gliederungssystem der Mikulčicer Keramik, in: Poláček, L. (Hrsg.), Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8.bis zum 11. Jahrhundert – Terminologie und Beschreibung, 131-202. Brno.
POULÍK, J. 1948 - 1950: Jižní Morava – země dávných Slovanů. Brno.
- 1957: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti "Valy" u Mikulčic, PA XLVIII, 241-388.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
PRASEK, V. 1907: Olomouc prý Velehradem. Olomouc.
PROFANTOVÁ, N. 1991: Přínos archeologie k poznání českých dějin devátého století, Studia Mediaevalia Pragensia II, 29-60.
- 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen, in: Daim, F. (Hrsg.), ArchAustriaca Monographien 2, Studien zur Archäologie der Awaren 2, 605-801. Wien.
- 1997: Blatnicko-mikulčický horizont v Čechách – současný stav a problémy, in: Wachowski, K. (red.), Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 85-94. Wrocław.
PROCHÁZKOVÁ, P. 1998: Olomouc ve starším a středním eneolitu, rkp. diplomové práce, ulož. ÚAM FF MU v Brně. Brno.
REICHERTOVÁ, K. 1949: Přemyslovský hrad a předhradí v Olomouci, AR I, 60-73.
- 1956: Osídlení z doby bronzové v Olomouci, AR VIII, 468-473.
RICHTER, V. 1959: Raněstředověká Olomouc. Praha – Brno.
- 1965: Předkřesťanské svatyně na Moravě, in: Almanach Velká Morava, 120-121. Brno.
SLÁMA, J. 1986: Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště – příspěvky k jejich dějinám a výzkumu, Praehistorica XI, Praha.
- 1987: K počátkům hradské organizace v Čechách, in: Typologie raně feudálních slovanských států, 175-190. Praha.
- 1991: Přemyslovci a Morava, Sborník Společnosti přátel starožitností 2, 51-68.
STAŇA, Č. 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert., in: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn, 157-200. Wien.
STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D. 1966: Zu manchen spezifischen Äußerungen des Bestattungsritus im Frühmittelalter, in: Bialeková, D. – Zábojník J. (Hrsg.), Ethnische Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, 287-304. Bratislava.
STREDOWSKY, J. G. 1710: Sacra Moraviae Historia. Sive Vita SS. Cyrilli et Methodi. Solisbaci.
STRUWE, K. W. 1979: Die Burgen der Slawen in ihrem nordwestlichsten Siedlungen, in: Burgen aus Holz und Stein, Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 5, 121-138. Olten-Freiburg im Breisgau.
ŠMÍD, M. 1998: Olomouc-Slavonín (okr. Olomouc). Horní lán – stavba areálu Mercedes-Benz, in: Ústav archeologické památkové péče Brno, Výroční zpráva 1997, 16-17. Brno.
ŠOLLE, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha.
ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1996: Probleme der Entwicklung der Slowakei im 9. Jh., in: Bialeková, D. – Zábojník J. (Hrsg.), Ethnische Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, 257-265. Bratislava.
TŘEŠTÍK, D. 1997: Počátky Přemyslovců. Praha.
TUREK, R. 1965: Oblasti šíření velkomoravské kultury, in: Almanach Velká Morava, 70-71. Brno.
- 1971: Územní předpoklady vzniku moravských údělných knížectví, SPFFBU E 16, 1971, 151-167.
VELÍMSKÝ, T. 1995: Die präurbanen Zentren in Nordwestböhmen auf dem Weg zur Stadt, in: Brachmann, H. J. (Hrsg.), Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Grenze mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa, 241-255. Berlin.
VENCL, S. 1984: Otázky poznání vojenství v archeologii, Archeologické studijní materiály 4, Praha.
VIGNATIOVÁ, J. 1978: Zemědělské nástroje z výzkumu velkomoravských sídlišť na Pohansku u Břeclavi, Slovácko 20, 9-14.
- 1984: Doklady specializované výroby na sídlištích na Pohansku, in: XIII. Mikulovské sympozium 1983, 186-190. Praha.
WACHOWSKI, K. 1982: Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Problem kontaktów ideologicznych i politycznych w świetle archeologii, Przegląd Archeologiczny 30, 141-185.
- 1992: Kultura karolińska a Słowianszczyzna zachodnia, Studia Archeologiczne XXIII. Wrocław.
WENSKUS, R. 1968: Beobachtungen eines Historikers zum Verhältnis von Burgwall, Heiligtum und Siedlung im Gebiet der Preussen, in: Claus, M. – Haarnagel, – W. Radatz, K. (Hrsg.), Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte, 311-328. Neumünster.
ZERNACK, K. 1967: Die burgstädtischen Volksversammlungen bei den Ost- und Westslawen. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Veče, in: Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I, Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, Bd. 33. Wiesbaden.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Das archäologische Areal auf dem III. Hof der Prager Burg und seine Bedeutung für die Erforschung der Chronologie Mittelböhmens im frühen Mittelalter[1]

Ivana BOHÁČOVÁ

Das archäologische Areal unter der Deckung des III. Hofes der Prager Burg ist ein nicht erklärtes Schutzgebiet, das in den 20er Jahren entdeckte archäologische Befunde, insbesondere Kulturablagerungen und Konstruktionen, behütet. Es ist außerordentlich bedeutend für die Erforschung der frühmittelalterlichen Geschichte des Zentrums des Tschechischen Staates, da Relikte dieses Alters an anderen Stellen der Prager Burg nur in geringem Maße erhalten geblieben sind. Die Einzigartigkeit des Areals besteht vor allem in der Bauart des Ganzen, sowie zahlreicher Details (Abb. 1-2), die es ermöglichen, die komplizierte Formierung und die gegenseitigen Beziehungen der Kulturschichten und Objekte in einem geräumigen und an einer bedeutenden Stelle gelegenen Teil der Burganhöhe zu untersuchen. Im südlichen Teil des Gebietes blieben an der Kante des Südabhangs Überreste eines frühmittelalterlichen Befestigungssystems erhalten, einschließlich der Konstruktionsdetails (zwei Phasen einer Holz-Lehmmauer, romanische Quadersteinmauer). Im Rahmen der Siedlungsschichtenfolge, die ein natürlicher Graben im Südosten des Bergsporns ausfüllt, wurden in den 20er Jahren Elemente einer hölzernen Verbauung entdeckt und konserviert, die vorläufig in das 10.-11. Jahrhundert datiert wurden (Interieur eines Teils eines Wohnbaus, adaptierte Fläche mit Flechtzaunresten). Aus dem frühen Mittelalter stammen auch einige mehr oder weniger erhaltene Steinobjekte, die sowohl von profanem, zum Teil vielleicht von Wirtschaftscharakters sind und auch mit der Kirche in Verbindung stehen (Kirche, die St. Bartholomäus zugeschrieben wird, mit anschließendem Gang). Steinbauten wurden insbesondere entlang der Innenseite der romanischen Quadersteinmauer angelegt, wo das Gelände an Stelle einer ehemaligen Befestigung adaptiert wurde. Ihre genauere Datierung ist heutzutage kompliziert, da ihre Beziehung zum Terrain in vielen Fällen unbekannt bleibt. Einen selbständigen Teil des Areals bildet ein Abschnitt in der Nähe der Kathedrale, der Überreste bedeutender sakraler Objekte enthält (nordwestlicher Teil der St.-Veits-Basilika, Bischofskapelle von St. Moritz).

Abb. 1. Der gegenwärtige Stand des westlichen Teiles des Areals. Burgwallzeitliche Befestigung. Photo I. Boháčová.

[1] Das Artikel stützt sich auf die Ergebnisse eines Projektes des Archäologischen Instituts der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik (ARÚ AV ČR) in Prag, das in den Jahren 1997-1998 vom Kulturministerium der Tschechischen Republik finanziert (Nr. KZ P020PP006) und vom ARÚ AV ČR in Brünn unterstützt wurde (GAČR Nr. 404/96/K089). Seine erweiterte Version wurde in der Zeitschrift Archeologické rozhledy 52/1999 publiziert.

Abb. 2. Der gegenwärtige Stand des mittleren Teiles des Areals. Südlicher Graben mit Resten einer hölzernen Verbauung. Photo I. Boháčová.

Die Ergebnisse der Grabungen aus den Jahren 1925-1929 wurden nie publiziert, ausgenommen einige zusammenfassende Beiträge (GUTH 1934, 698-703, 739-741, 744-752, Taf. XXX-XXXII, XXXVI-XXXIX; BORKOVSKÝ 1949, 52-54; ders. 1962, 442-445). Als Informationsquelle sind also vor allem die unter der Deckung des III. Burghofes überlieferten archäologischen Befunde geblieben. Das Areal wurde allerdings vor nicht allzu langer Zeit auch für Fachleute unzugänglich und war ohne jegliche Fachpflege geblieben. Dies führte zu einer allmählichen Verminderung seines Wertes, zur Destruktion einiger Teile der Kulturablagerungen, zum Zerfall des Gemäuers und zur Verrottung einiger Holzelemente. Erst im Laufe der 90er Jahre wurde es möglich, sich mit diesem einmaligen "Schutzgebiet" und seiner Problematik näher bekanntmachen, und zwar im Zusammenhang mit einer Rettungsgrabung während der Rekonstruktion der Pflasterung des III. Burghofes in den Jahren 1993-1996 (BOHÁČOVÁ 1994; dies. 1996b; BOHÁČOVÁ – HERICHOVÁ 1993, 1995).

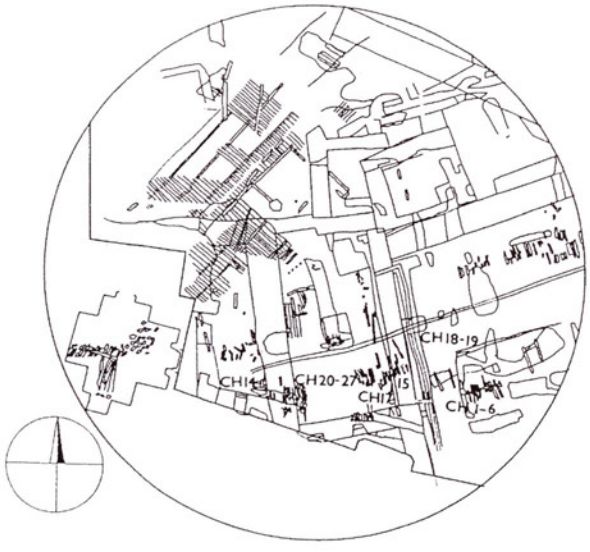

Abb. 3. Prager Burg, III. Burghof. Lage der dendrochronologisch datierten Hölzer aus der Konstruktion.

Der Stand des Areals regte die Formulierung eines Projektes an, dessen Ziel Rettung und langzeitlicher Schutz dieses Raumes und seiner Aussagekraft wurde. Das Projekt wurde in den Jahren 1997-98 vom Kulturministerium der Tschechischen Republik unterstützt. Die Realisierung des Projektes hat zu folgenden Ergebnissen geführt: 1) Die Existenz des Areals und seiner Bestandteile wurde sichergestellt. 2) Archäologische Daten wurden aus Situationen gewonnen, deren Aussagewert wegen ihres Stand bedroht ist, oder durch eventuelle Konservation bedroht werden kann. 3) Ein Teil der Dokumentation aus den 20er Jahren wurde in Ordnung gebracht, revidiert und für die Fachbearbeitung zugänglich gemacht (BOHÁČOVÁ ed. 1998).

Dadurch war es möglich, unwiderbringlichen Verlusten vorzubeugen und – vor allem mit Hilfe früher nicht applizierter naturwissenschaftlicher Methoden (Archäobotanik, Palynologie, Dendrochronologie, Analyse der Bindestoffe) – eine Anzahl neuer Angaben zu gewinnen, und zwar aus Situationen, die im Areal erhalten geblieben sind, deren Aussagekraft jedoch mit der Zeit schwächer wurde und in einigen Fällen sich sogar an der Grenze der Nutzbarkeit befand.

Das am meisten bedrohte Material im ganzen Areal ist das Holz. Auf dem Gebiet der Prager Burg sind Holzelemente nur selten überkommen, unter dem III. Burghof sind sie allerdings reichlich vertreten, und

zwar sowohl als Versteifung der Burgbefestigung der jüngeren der beiden Phasen, als auch als Bestandteil der Siedlungsobjekte aus der Schichtenfolge in dem natürlichen Graben. Dank der Konservierung beteiligen sich die Holzelemente auch weiterhin sehr deutlich an der Gestaltung der Authentizität des Raumes. Ihre Erhaltung in den Schichtenfolgen, die einige Hundert Jahre umfassen, macht die Erforschung einer ganzen Reihe von Themen möglich, die mit der Problematik der Ansiedlung und Siedlungsentwicklung in Beziehung stehen. Im Rahmen des obengenannten Projektes wurde vor der unentbehrlichen Konservierung die Artzugehörigkeit der Gehölze bestimmt (KAPLAN 1998) und Proben für dendrochronologische Messungen gesammelt (DVORSKÁ 1998), die im Rahmen des Projektes des Archäologischen Instituts in Brünn analysiert wurden (GAČR Nr. 404/96/K089), zum Teil in Zusammenarbeit mit dem dendrochronologischen Labor des Deutschen Archäologischen Instituts in Berlin.

Dendrochronologisch wurden alle noch meßbaren Holzstücke bearbeitet, die *in situ* gefunden worden waren. Der Zustand der meisten Holzstücke hat das Ablesen der dendrochronologischen Daten zwar nicht ermöglicht, aber in allen Schlüsselstellungen, d. h. in der Versteifung der jüngeren Holz-Lehmmauer und im Objekt aus der älteren Siedlungsphase, wurden jeweils einige meßbare Holzstücke gefunden. Die auf diese Weise gewonnenen Daten wären nicht nutzbar, wenn nicht eine größere Anzahl besser erhaltener Holzstücke aus derselben Grabung in einer Sammlung deponiert worden wäre. Die Verbindung der kleineren Databasis aus stratifizierten, aber weniger gut erhaltenen Holzstücken mit der umfangreicheren Databasis, die Messungen an gut erhaltenen, meistens aber unter weniger sicheren Umständen gefundenen Holzstücken enthält, ermöglichte die Bildung einer Grundlage für die Eichenchronologie des Prager Raums des 9.-10. Jahrhunderts (DVORSKÁ – BOHÁČOVÁ 1999).

Dendrochronologische Daten, die aus den Hölzern aus der Grabung am III. Burghof gewonnen wurden, bilden die erste umfangreichere Kollektion exakt gemessener absoluter Datenangaben für das archäologische Material aus der frühmittelalterlichen Prager Burg und wahrscheinlich auch für den ganzen Prager Raum (vgl. ČIHÁKOVÁ – DOBRÝ 1999). Die Bedeutung dieser Untersuchung, die den Rahmen der Prager Burg übersteigt, kann man unter den folgenden Aspekten sehen:

1) Die Standard-Eichenkurve für den Prager Raum, die aufgrund von mehr als 40 Messungen von Hölzern aus dem III. Hof der Prager Burg aufgestellt wurde (ergänzt mit 9 Messungen an Hölzern aus Prag 1-Kleinseite, Josefská Straße; Grabung von Dr. Čiháková aus dem Prager Institut für Denkmalpflege), ermöglicht die chronologische Einordnung weiterer Holzelemente aus dem frühmittelalterlichen Prag.
2) 11 Absolutdaten von Proben von Hölzern aus der Versteifung der jüngeren Phase der Holz-Lehmmauer, die *in situ* erhalten geblieben sind, ergaben eine grundlegende Datierung. Die Daten sind sehr variabel und überraschenderweise alt.

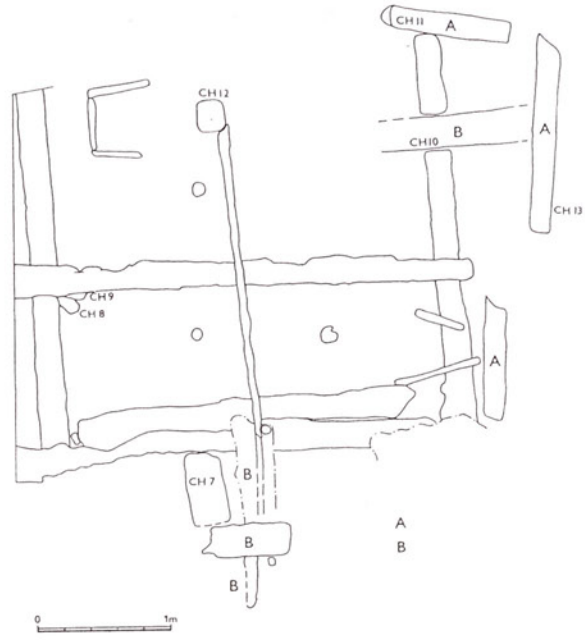

Abb. 4. Prager Burg, III. Burghof. Lage der absolut datierten Hölzer in einem Siedlungsobjekt im südlichen Graben. Nach der Revisionseinmessung gezeichnet von L. Raslová.

Dieses Resultat eröffnet die in Tschechien bisher nicht diskutierte Problematik der Interpretation der Ergebnisse dendrochronologischer Messungen, die folgende Problemkreise umfaßt: Möglichkeit einer sekundären Ausnutzung der Hölzer; Grenzen der Aussagekraft des von oben geöffneten Intervalls *post quem* und die Frage seiner möglichen Abgrenzung; Zeitspanne, in der Einzelelemente einer Bauphase entstanden sind (Taf. II, Abb. 3).

3) Vier absolute Daten für einen Teil eines Holzbaus, der *in situ* im unteren Abschnitt der Siedlungsschichtenfolge im Raum der Querschlucht gefunden worden war, bieten eine Stütze für die chronologische Einordnung des Anfangs einer intensiven Siedlungsaktivität an einem bestimmten Platz und können zum Vergleich der absoluten Chronologie mit der Keramiksequenz beitragen.

Dank der Bildung einer Standard-Eichenkurve war es auch möglich, an einen vorhergehenden Datierungsversuch[2] einer Holzkonstruktion, die in der Basis der Fortifikation der Prager Burg im Raum des sog. Gießereihofes (Slévárenský dvůr) gefunden worden war, anzubinden und wichtige absolute Daten für eine bedeutende stratigraphische Sequenz zu gewinnen. Die Konstruktion war wahrscheinlich ein Stabilisierungselement, das Erdrutsche verhindern sollte. Die Kombination der Ergebnisse aus dem Labor in Hemmenhofen mit neugewonnenen Daten ermöglichte die Datierung einiger Hölzer aus dieser Konstruktion (Taf. III, Abb. 5) und die Feststellung des Termins *ante quem* für eine früher publizierte frühmittelalterliche Keramikansamm-

[2] Archäologisches Labor Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Hemmenhofen. Herrn Dr. Billamboz gehört mein Dank für sein Entgegenkommen und seine uneigennützige Hilfe.

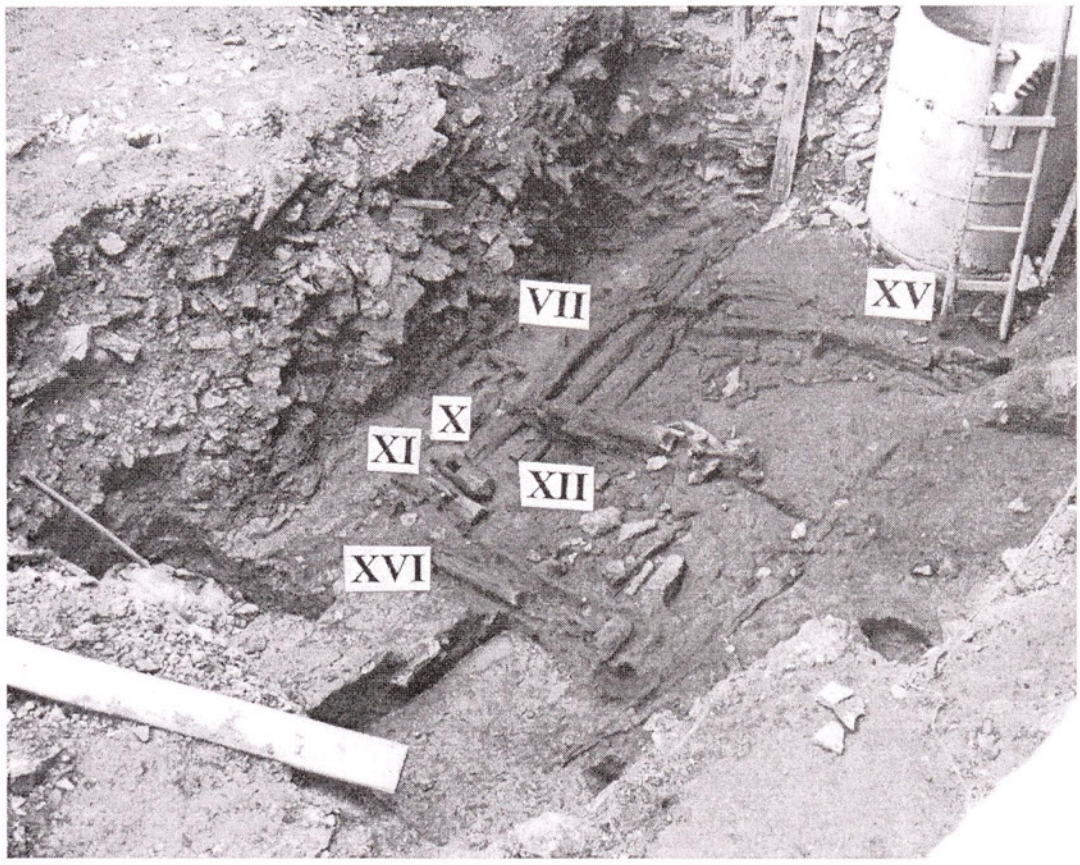

Abb. 5. Prager Burg, Nordtrakt. Lage der dendrochronologisch datierten Hölzer aus einer Eichenkonstruktion in der Basis der Holz-Lehmmauer. Photo I. Boháčová.

lung, die unter dem Körper der ältesten bekannten Holz-Lehmmauer am Nordabhang des Bergsporns gefunden worden war. Der jüngste Zeitpunkt, mit dem die Keramik (PH20-A) im kleinen Graben mit der obengenannten Konstruktion abschließt, wurde mit dem Jahr 917 festgelegt (BOHÁČOVÁ 1996a; Abb. 7-9).

Dendrochronologische Daten konnte man auch aus Teilen der Holzbauten, die im Jahre 1985 im Nordtrakt der Prager Burg (östlicher Teil der ehemaligen kaiserlichen Pferdeställe) entdeckt wurden, gewinnen. Die jüngere Phase der Bauten gehört in den älteren Abschnitt der Keramiksequenz mit kelchförmigem Rand. Diese Ausgrabung ist noch nicht bearbeitet.

Das archäologische Areal, das in den 20er Jahren erschlossen wurde, erbrachte somit nach mehr als 70 Jahren seiner Existenz nicht nur bedeutende Quellen zur Erkenntnis der Entwicklung und der absoluten Chronologie konkreter Befunde, sondern erweiterte auch die Möglichkeiten der Datierung anderer archäologischer Befunde des frühen Mittelalters, zumindest im Prager Raum. Im Fall der Prager Burg verfügen wir über eine Anzahl von absoluten Daten aus Schriftquellen, die frühmittelalterliche Bauten betreffen. Diese Bauten befinden sich heute allerdings meistens nicht mehr im ursprünglichen Kontext, sodaß man diese Daten in archäologischen Untersuchungen nur begrenzt ausnutzen kann. Allgemein kann man sagen, daß die archäologische Forschung, insbesondere was ältere Phasen des frühen Mittelalters in Böhmen betrifft, einer zuverlässigen chronologischen Stütze entbehrt. Den Ausweg aus dieser Situation könnten dendrochronologische Daten zeigen. Bisher blieben die dürftigen Quellen aus dem frühen Mittelalter am Rande des Interesses der dendrochronologischen Forschung.

Übersetzt von Jiří Mlíkovský.

Probe Nr.	Holzart	SPL	WK?	Länge	Anfang	Ende	Datierung
Hölzer "in situ"							
CH1	Eiche	0	+15ak	76	819	894	nach 919
CH2	Eiche	0	+3ak	50	841	890	nach 903
CH3	Eiche	0	+3ak	48	-	-	zu kurz
CH4	Eiche	0	+4ak	73	-	-	nicht datiert
CH5	Eiche	0	+1ak	71	840	910	nach 921
CH6	Eiche	14	+1wk?	60	851	910	911?
CH14	Eiche	0	+13ak	69	805	873	nach 896
CH15	Eiche				-	-	deformiert
CH16	Eiche						deformiert
CH17	Eiche				-	-	zu kurz
CH18	Eiche	0	ak	42	-	-	zu kurz
CH19	Eiche	0	+6ak	54	822	875	nach 891
CH20	Eiche	0	+2ak	69	810	878	nach 890
CH21	Eiche				-	-	zu kurz
CH22	Eiche				-	-	zu kurz
CH23	Eiche	0	+7ak	76	-	-	nicht datiert
CH24	Eiche	0	+1ak	52	738	892	nach 903
CH25	Eiche	0	+3ak	81	793	873	nach 886
CH26	Eiche	0	+2ak	40	832	871	nach 883
CH27	Eiche	0	+25ak	38	835	872	nach 907

Taf. I. Dendrochronologische Daten für die jüngere Phase der Holz-Lehmmauer. Taf. I-III J. Dvorská, ARÚ AV ČR in Brünn.

Probe Nr.	Holzart	SPL	WK?	Länge	Anfang	Ende	Datierung
Hölzer in "situ" (Haus)							
CH7	Eiche	0	ak	100	814	913	nach 923
CH8	Eiche	0	+1ak	111	815	925	nach 936
CH9	Eiche				-	-	nicht datiert
CH10	Eiche				-	-	zu kurz
CH11	Eiche	0	+3ak	98	829	926	nach 939
CH12	Eiche	12	wk?	114	812	925	925?
CH13	Tanne	-	wk?	46	-	-	nicht datiert
CH48	Tanne	-			-	-	unregelmäßig

Taf. II. Prager Burg, III. Burghof. Dendrochronologische Daten für ein Siedlungsobjekt im südlichen Graben.

Probe Nr.	Holzart	SPL	WK?	Länge	Anfang	Ende	Datierung
CH41a	Eiche	0	ks	54	-	-	nicht datiert
CH42	Nadelholz	-			-	-	zu kurz
411 (XV)	Eiche	0	ak	120	767	886	nach 896
CH43 (XII)	Eiche	18	+10wk	81	787	867	877
XII/II	Eiche	18	ak	100	780	879	881+max10
VII	Eiche	0	ak	69	773	841	nach 851
XII/III	Eiche	15	ak	97	780	876	877+max14
XII/IV	Eiche	18	ak	102	780	881	882+max11
XII/V	Eiche	15	ak	100	780	879	880+max14
XII/I	Eiche	0	ak	88	779	866	nach 876
XVI	Eiche	0	ak	102	770	871	nach 881
XVI	Eiche	0	ak	94	770	863	nach 873
V	Eiche	14	ak	81	796	876	877+max15
XI	Eiche	3	ak	71	820	890	907±10
X	Eiche	17	ak	109	796	904	905+max12
XI	Eiche	0	ak	73	820	892	nach 902
891 (XI)	Eiche	0	+7ak	89	803	891	nach 908

Taf. III. Prager Burg, Nordtrakt. Dendrochronologische Daten für eine Konstruktion in der Basis der Holz-Lehmmauer.

RESUMÉ:

Archeologický areál III. nádvoří Pražského hradu a jeho význam v kontextu studia chronologie středních Čech

Archeologický areál pod deskou III. nádvoří Pražského hradu je nevyhlášenou archeologickou rezervací uchovávající archeologické situace odkryté výzkumem v letech 1925-1929. Mimořádnou důležitost má zvláště pro poznání raně středověkých fází ústředí našeho státu, s jejichž pozůstatky, ať již v podobě sídlištních vrstev či konstrukcí, se zde setkáváme především. Jedinečnost areálu tkví zejména ve způsobu řešení celku i mnohých detailů (obr. 1-2), které umožňují sledovat komplikované vytváření a vzájemné vztahy historických terénů a objektů v polohou i rozsahem významné části hradního návrší. V jižní části prostoru jsou uchovány dvě nejstarší známé fáze dřevohlinité hradby (10. stol.) a románská kvádříková hradba (po 1135). V přirozené depresi zasahující do těchto míst od jihovýchodu, byly odkryty relikty dřevěné zástavby (10.-11. stol.). Do románského období spadají také některé kamenné objekty, jak profánní – snad částečně hospodářského charakteru, tak stavby spojené s církevním prostředím. Samostatnou součástí areálu je jeho vizuálně přístupný úsek při katedrále s pozůstatky jihozápadní části baziliky sv. Víta a biskupské kaple sv. Mořice (11. stol.).

Výsledky výzkumu z let 1925-1929 nebyly nikdy s výjimkou několika shrnujících pasáží (GUTH 1934; BORKOVSKÝ 1949, 52-54; 1962) publikovány. Areál byl dlouhodobě ponechán bez jakékoliv odborné péče. To vedlo k pozvolné destrukci částí terénů, rozpadu zdiv i rozkladu některých dřevěných prvků. Teprve v letech 1997-98 se podařilo za podpory MK ČR realizovat projekt záchrany a dlouhodobé ochrany tohoto prostoru a jeho výpovědní hodnoty.

Nejvíce ohroženým materiálem v celém areálu je dřevo. Ačkoliv v prostředí Pražského hradu dřevěné prvky přetrvávají jen vzácně, v situacích pod III. nádvořím jsou zastoupeny jak ve formě výztuže mladší z fází hradištního opevnění, tak jako součásti sídelních objektů. Veškerá dosud měřitelná dřeva uchovaná v areálu "in situ" byla využita k dendrochronologickému měření stejně jako větší počet depozitárně uložených a lépe dochovaných dřev z téhož výzkumu (DVORSKÁ 1998). Datována do 10. stol. byla dubová výztuž mladší fáze opevnění i některé části sídlištního objektu (tab. I; obr. 3; tab. II; obr. 4). Získané údaje se kromě toho staly základem pro vytvoření standardní dubové křivky pro pražské prostředí 9.-10. stol. (DVORSKÁ – BOHÁČOVÁ 1999), která umožní chronologické zařazení dalších dřevěných prvků raně středověké Prahy. Takto se již podařilo datovat dřevěnou konstrukci objevenou na bázi nejstarší známé hradištní fortifikace Pražského hradu v prostoru Slévárenského dvora v r. 1990 (tab. III; obr. 5) a získat tak mj. nejzazší datum (917) pro uzavření keramického souboru, překrytého touto konstrukcí. Výstavba zmíněného opevnění by podle tohoto datování spadala k horní hranici intervalu, o němž bylo v souvislosti s ním původně uvažováno, nejspíše do posledních let vlády knížete Spytihněva (BOHÁČOVÁ – FROLÍK 1991, 573; BOHÁČOVÁ 1996a, 234).

Archeologický areál vybudovaný ve dvacátých letech přinesl po více jak 70. letech své existence významné prameny nejen k poznání geneze a absolutní chronologie konkrétních situací v centrální části Pražského hradu, ale rozšířil i možnosti datování dalších archeologických situací raného středověku minimálně pro pražské prostředí.

Popisy k obrázkům:

Obr. 1. Současný stav západní části areálu. Hradištní opevnění. Foto I. Boháčová.
Obr. 2. Současný stav střední části areálu. Prostor jižní deprese se zbytky dřevěné zástavby. Foto I. Boháčová.
Obr. 3. Praha-Hrad, III. nádvoří. Situování dendrochronologicky datovaných dřev opevnění v rámci areálu.
Obr. 4. Praha-Hrad, III. nádvoří. Situování dřev s absolutním datováním v sídelním objektu v jižní depresi. Podle revizního zaměření kreslila L. Raslová.
Obr. 5. Praha-Hrad. Severní trakt, dendrochronologická data pro dubovou konstrukci na bázi dřevohlinité hradby. Foto I. Boháčová.
Tab. I. Dendrochronologická data pro mladší fázi dřevohlinité hradby. Tab. I - III J. Dvorská, ARÚ AV ČR Brno.
Tab. II. Praha-Hrad, III. nádvoří. Dendrochronologická data pro sídelní objekt v jižní depresi.
Tab. III. Praha-Hrad, Severní trakt. Dendrochronologická data pro konstrukci na bázi dřevohlinité hradby.

Literaturverzeichnis:

BOHÁČOVÁ, I. 1993: Praha 1 – Pražský hrad, Severní trakt, in: Dragoun, Zd. a kol., Archeologický výzkum v Praze v letech 1990-1991, Pražský sborník historický 26, 193-195.
- 1994: Praha-Hrad, III. nádvoří, ARÚ AV ČR čj. 7314/94. Praha.
- 1996a: Nejstarší horizonty Severního traktu Pražského hradu a jejich keramický inventář, in: Slowiańszczyzna w Europie średniowiecznej 1, 215-235. Wrocław.
- 1996b: Praha-Hrad, III. nádvoří, ARÚ AV ČR čj. 5680/96. Praha.
- 1996c: Umocnienia Grodu Praskiego w okresie wczesnego średniowiecza. Nowe źródła i ich wstępna interpretacja, Acta Archaeologica Waweliana II, 5-17. Kraków.
- ed. 1998: Archeologický areál III. nádvoří Pražského hradu. Průvodce problematikou a archeologickými prameny, ARÚ AV ČR čj. 6540/98. Praha.

BOHÁČOVÁ, I. – FROLÍK, J. 1991: Nové archeologické prameny a počátky Pražského hradu – Neue archäologische Quellen und die Anfänge der Prager Burg, AR XLIII, 562-576.

BOHÁČOVÁ, I. – HERICHOVÁ I. 1993: Praha-Hrad, III. nádvoří, ARÚ AV ČR čj. 3801/93. Praha.

- 1995: Zpráva o záchranném archeologickém výzkumu prováděném na základě smlouvy č. 758/95 na lokalitě Praha 1-Hradčany, Pražský hrad-III. nádvoří, ARÚ AV ČR čj. 5374/95. Praha.

BORKOVSKÝ, I. 1949: O počátcích pražského hradu a o nejstarším kostele v Praze. Praha.

- 1962: Opyš Pražského hradu, PA LIII, 384-454.

ČIHÁKOVÁ, J. – DOBRÝ, J. 1999: Dendrochronologische Bearbeitung der Hölzer aus den archäologischen Untersuchung des Prager Suburbiums, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (ed.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March. Internationale Tagungen in Mikulčice 5, 39-54. Brno.

DVORSKÁ, J. 1998: Dendrochonologie (protokol ev. č. 1/IV), in: Boháčová, ed. 1998.

DVORSKÁ, J. – BOHÁČOVÁ, I. 1999: Das historische Holz im Kontext der archäologischen Untersuchungen der Burg von Prag, in: Poláček, l. – Dvorská, J. (ed.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March. Internationale Tagungen in Mikulčice 5, 55-67. Brno.

GUTH, K. 1934: Praha, Budeč, Boleslav, in: Svatováclavský sborník I, 686-818. Praha.

KAPLAN, M. 1998: Určení druhů dřevin (protokol ev. č. II/6), in: Boháčová, ed. 1998.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

K možnostem dendrochronologického datování v oblasti severně od středního Dunaje[1]

Jitka DVORSKÁ – Lumír POLÁČEK

Dendrochronologie dřev z archeologických kontextů se stává obecně užívanou metodou datování ze strany archeologů. Určité zpoždění ve využití této metody patrné zejména v zemích jižní části střední Evropy a dané mimo jiné horšími podmínkami pro dochování historického dřeva se postupně vyrovnává. V 90. letech vzniklo v této oblasti několik nových laboratoří zaměřených na datování dřev. Ačkoliv řada dendrochronologických pracovišť je součástí archeologických institucí, je jejich zaměření vždy širší než jenom archeologické. Letokruhové chronologie dřevěných archeologických objektů jsou propojovány s křivkami získanými z historických staveb a lidové architektury, z fosilních kmenů i žijících stromů.

Dendrochronologické datování archeologických dřev přináší přirozeně své problémy a nové diskuse. Ne vždy dovolují získaná exaktní data přímé spojení s archeologickými kontexty, neboť se často nabízí více možných interpretací. Tyto možnosti souvisejí se způsobem použití dřevěného prvku – např. u sekundárně použitých dřev s jeho nálezovými okolnosti, se stavem jeho zachování apod. V těchto případech je důležité jednak jasně odlišovat problematiku datování letokruhů od archeologické interpretace dat, jednak je třeba být vždy dostatečně informován o problematice druhého oboru. Protože v České republice je dendrochronologické datování archeologických objektů ve svých počátcích, má být i tento článek příspěvkem k interdisciplinární spolupráci mezi oběma obory. Obsahem příspěvku je stručný přehled pracovišť, která se v současné době zabývají datováním archeologických dřev z oblasti severně od středního Dunaje, s nástinem jejich odborné orientace, technického vybavení a některých výsledků. Středem našeho zájmu je stav a možnosti datování památek raného středověku na území jižního Polska, Česka, Slovenska a severních částí Rakouska a Maďarska.

Dendrochronologie jako jedna z nejexaktnějších a přitom relativně dostupných metod datování archeologických objektů má své jasné perspektivy. Příklady z poslední doby z Německa a Polska dobře dokumentují, že využití této metody může znamenat novou etapu archeologického bádání o raném středověku. Prvním příkladem je datování časně slovanského osídlení na území severovýchodního Německa. Příchod prvních Slovanů do této oblasti byl dříve kladen již do 6. století, přičemž byl předpokládán určitý kontakt slovanského etnika s germánským obyvatelstvem (např. HERRMANN 1985). Na druhé straně absence dendrodat z doby před 8. století, ač někdy vysvětlována jako důsledek dobových klimatických poměrů nepříznivě působících na dochování dřeva, je jedním ze zásadních argumentů pro dataci příchodu Slovanů do této oblasti až v desetiletích kolem r. 700 (naposledy BIERMANN – DALITZ – HEUßNER 1999). Druhým příkladem může být posun datování skupiny dolnolužických hradišť typu Tornow, jejichž počátky byly původně kladeny do období 6./7. století (HERRMANN 1966, 1985). Na základě nového dendrochronologického datování lze tato malá kruhová nížinná opevnění klást do konce 9. až 10. století (HENNING – HEUßNER 1992, HENNING 1998). Ve stejné době vzniká celá řada hradišť v širší oblasti východního Německa a Polska, jak na základě nových dendrodat z oblasti mezi Labem a Odrou, z Velkopolska a Mazovska ukázali K.-U. Heußner a T. Westphal (1998), Z. Kurnatowska (1998) a M. Dulinicz (1998). Z přesného datování, zvláště pokud se zakládá na dostatečně početných souborech dat plošně pokrývajících určitý region, vyplývají nové možnosti historické interpretace hradišť: lze odlišit centra vzniklá v důsledku sociálně-hospodářského vývoje od opevnění budovaných jako vojensko-politické opěrné body (srov. HEUßNER – WESTPHAL 1998, HENNING 1998).

Všem sledovaným dendrochronologickým pracovištím je společný sběr, měření a datace veškerého dendrologického materiálu, přesto má každá laboratoř svá specifika. Když pomineme pracoviště zabývající se rekonstrukcemi klimatu a ekologickou problematikou, zbývá nám v podstatě 7 laboratoří, jejichž zájmová oblast leží na sever od středního toku Dunaje nebo sem alespoň částečně zasahuje.

[1] Příspěvek je součástí řešení projektu GA ČR reg. č. 404/96/K089.

Začněme laboratoří při Deutsches Archäologisches Institut **Berlin** – Abt. Eurasien (Karl-Uwe Heußner, Thorsten Westphal). Kromě dřevěných plastik z lipového dřeva asi neexistuje typ předmětu a druh dřeviny, který by zde nebyl zpracováván. Jsou zde datovány krovy a jiné konstrukční prvky historických budov, obrazy, památkové předměty, velké soubory různě starých archeologických dřev (nově např. HEUßNER – SCHÄFER 1999), a to i ze vzdálených oblastí, pro něž jsou za tímto účelem speciálně budovány standardy (např. dřevěné prvky z terakotového hrobu v Xi'an), stejně jako fosilní dřeva. Laboratoř používá pro dataci standardního počítačového programu TSAP (Frank Rinn, Heidelberg), k měření vzorků vlastní měřicí program K.-U. Heußnera a testovací program COFECHA. Vzhledem k množství zpracovávaných vzorků (3-5 tisíc ročně) disponuje laboratoř velkým množstvím lokálních standardů pro jednotlivé dřeviny, které jsou zčásti použitelné i pro námi sledovanou oblast (tab. 1).

Tabulka 1. Nejdůležitější standardy berlínské laboratoře (K.-U. Heußner, T. Westphal).

regionální chronologie	dřevina	pro oblast	časový interval	délka v letech
südeiche	dub	jižní Německo	432-1986	1555
brandges	dub	Braniborsko	432-1990	1559
satanne	jedle	jižní Německo	1074-1906	833
tanneges	jedle	Německo	1038-1883	846
Mostges	jedle	Most	1117-1505	389
buche	buk	Mecklenburg	929-1337	409
buche2	buk	Mecklenburg	527-829	283
kiefall	borovice	východní Německo	799-1995	1197

Z polských laboratoří má ke sledovanému území nejblíže pracoviště v **Krakově** (Akademie Górnicko-Hutnicza, Katedra Stratygrafii i Geologii Regionalnej Kraków). Vedoucí laboratoře Marek Krąpiec se zabývá především chronologií dubu posledního tisíciletí (KRĄPIEC 1998b). Zpracoval více než 650 kusů fosilních dubových kmenů z 25 lokalit v jižním Polsku (KRĄPIEC 1996). Je autorem standardních křivek pro dub v Maloposku – Horním Slezsku, Dolním Slezsku a Velkopolsku (tab. 2), na jejichž základě datoval řadu archeologických lokalit (KRĄPIEC 1998a, b). Chronologii jedle na tomtéž ústavu se věnuje Ewa Szychowska-Krąpiec. Laboratoř využívá k měření a dataci dřev sadu počítačových programů TREE-RINGS (autor A. Krawczyk), pro budování chronologií program ARSTAN a testovací program COFECHA na ověření správnosti lokálních chronologií.

Tabulka 2. Dubové standardy laboratoře v Krakově (M. Krąpiec).

regionální dubové chronologie	počet vzorků	časový interval	délka v letech
Małopolska and Upper Silesia	203	910-1997	1088
Lower Silesia	530	780-1994	1215
Wielkopolska	470	449-1994	1546
	Fosilní duby		
	počet lokalit		
Vistula 1	9	474BC-304AD	780
Standard 1	10	261AD-1141AD	881
Vistula 2	4	1110AD-1529AD	420

Na území ČR pracují tři dendrochronologické laboratoře. Již řadu let se zabývá datací dřev laboratoř při Botanickém ústavu AV ČR v **Průhonicích** u Prahy (Josef Kyncl, Tomáš Kyncl). Laboratoř se specializuje na dataci dřevěných konstrukcí historických staveb, zejména krovů, kde zcela převládají měkká dřeva, zejména dřevo jedle (KYNCL – KYNCL 1999). V současné době pracuje na sestavování „jemnějších" místních a regionálních standardů pro jedli. Nejstarší úsek jedlové křivky J. Kyncla je vytvořen na základě archeologických dřev z Mostu (KYNCL 1983, KYNCL – KYNCL 1995). K vyhodnocování naměřených dat jsou používány rovněž programy ARSTAN a COFECHA.

S touto laboratoří úzce spolupracuje také Jaroslav Dobrý, jehož soukromá laboratoř je zaměřená na ekologické a chronologické aplikace. J. Dobrý v poslední době datoval soubor jedlových dřev z Prahy-Malé Strany (ČIHÁKOVÁ – DOBRÝ 1999).

Tabulka 3. Nejdůležitější standardy laboratoře v Průhonicích (J. a T. Kynclovi).

dřevina	počet zkoumaných objektů	časový interval	délka v letech
jedle	55	1131-1997	867
smrk	26	1555-1997	443
borovice	10	1558-1997	440

Od roku 1997 funguje při pracovišti Archeologického ústavu AV ČR Brno v **Mikulčicích** dendrochronologická laboratoř se specializací na dataci dubů a budování lokálních standardů pro jednotlivé dřeviny (Jitka Dvorská). Na pracovišti proto probíhá systematický sběr vzorků všech druhů dřevin. Jako jediná v ČR se laboratoř soustřeďuje na dřeva archeologická. Vedle toho jsou zde datovány vzorky z historických staveb a umělecké předměty. V roce 1999 začal sběr fosilních kmenů na řece Moravě, který by měl v roce následujícím pokračovat systematickým odebíráním vzorků fosilních dřev i na dalších českých a moravských řekách a především ve štěrkovnách. Mikulčická laboratoř příležitostně zpracovává také vzorky ze Slovenska, kde zatím nepracuje žádná dendrochronologická laboratoř.

Standardy v Mikulčicích vznikly spojením několika chronologií lokálních. Český dubový standard je označován jako „czges". Jsou v něm zahrnuty dva početné soubory raně středověkých archeologických dřev z Mikulčic a Prahy, menší soubory dřev z archeologických výzkumů v Přerově a Čelákovicích, a především pak dubový rošt zpod věže břeclavského hradu s kmeny o více než třech stech letokruzích. Křivku prozatím uzavírá dubový vodovod z Přibic (obr. 1) (DVORSKÁ – POLÁČEK 1999; DVORSKÁ – HEUßNER – POLÁČEK – WESTPHAL 1999). V současné době probíhá měření souboru fosilních kmenů z řeky Moravy a dubového krovu ze zámku ve Strážnici, které by měly významně rozšířit křivku oběma směry.

Jedlový standard „abal" je tvořen vzorky z krovů nebo jiných dřevěných konstrukcí historických staveb. Starší jedlová dřeva z archeologických výzkumů, datovaná na základě cizích standardů, se zatím s touto křivkou nepřekrývají.

V mikulčické laboratoři je používán datovací program TSAP a s ním kompatibilní, zcela nově vyvinutý program PAST[2] (Bernhard Knibe, Wien), pracující již pod Windows.

Tabulka 4. Nejdůležitější standardy laboratoře v Mikulčicích (J. Dvorská).

regionální chronologie	dřevina	časový interval	délka v letech
czges	dub	645-1412	768
abal	jedle	1365-1856	492

V loňském roce byly položeny základy nové dendrochronologické laboratoři na Ústavu nauky o dřevě MZLU v **Brně** (Jitka Dvorská). Laboratoř by se měla zaměřit na výchovu studentů a do budoucna na systematické odběry a zpracování fosilních kmenů.

Obě nejvýznamnější rakouské dendrochronologické laboratoře sídlí ve **Vídni**. V Institut für Botanik, Universität für Bodenkultur Wien pracuje od roku 1994 tým dendrochronologů pod vedením Ruperta Wimmera. V laboratoři byla datována řada historických staveb z oblasti východního Rakouska; nyní jsou odebírány a zpracovávány vzorky z dřevěných horských chat a kůlů z jezer na Dachsteinu (WIMMER – GRABNER 1998). Přehled hlavních standardů vzniklých na pracovišti podává tabulka 5, kromě toho jsou neustále prodlužovány a doplňovány lokální alpské standardy pro smrk, modřín a jedli. R. WIMMER (1999) se zabývá rovněž otázkou komparace některých evropských jedlových chronologií.

Tabulka 5. Hlavní standardy laboratoře R. Wimmera ve Vídni.

regionální chronologie	počet vzorků		časový interval	délka v letech
	stromy	historické vzorky		
Eiche Ost-Österreich	18	140	1189-1997	809
Tanne Ost-Österreich	58	371	977-1997	1021
Fichte Ost-Österreich	0	225	1320-1789	470

[2] Personal Analysis System for Tree Ring research.

Na druhém vídeňském pracovišti, v Institut für Paläontologie, IDEA[3], se věnuje dendrochronologii Otto Cichocki. Specializuje se na studium fosilních kmenů a na podvodní archeologické výzkumy v jižním Rakousku. K datování využívá především cizích standardů; z vlastních dat byla zatím sestavena křivka pro dub od současnosti do roku 1129 pro Vídeň a severní Rakousko, dále řada plovoucích dubových chronologií (eneolit, halštat, doba římská a avarská, raný středověk) a drobné plovoucí chronologie pro smrk, borovici a jedli. Nyní se laboratoř jako součást projektu SCIEM 2000[4] zaměřuje na budování plovoucí chronologie pro období kolem roku 2000 B. C., použitelné k dataci egyptských dřevěných nálezů s hlavním důrazem na libanonský cedr, který je hlavní dřevinou užívanou ve starém Egyptě (CICHOCKI 1999). V poslední době O. Cichocki (1999) datoval vinné lisy v Regionálním muzeu Mikulov (období 1555-1882).

V Rakousku obecně chybí souvislé standardy jednotlivých dřevin pro raný středověk. V poslední době se však ukázala použitelnost mikulčického dubového standardu pro dataci vzorků z raně středověkých lokalit v oblasti severního Rakouska (Gars-Thunau).

Další dendrochronologickou laboratoří zpracovávající dřevěné vzorky z oblasti kolem středního toku Dunaje je laboratoř při Archeologickém ústavu University Loránda Eötvöse v **Budapešti** (András Grynaeus). Byla založena v roce 1993. Hlavním cílem činnosti laboratoře je budování chronologií dubu pro území Maďarska. Dosud více než 100 zpracovaných lokalit však poskytlo pouze řadu nesouvislých plovoucích chronologií, z nichž nejdelší z přelomu letopočtu zahrnuje 240 let. Dlouhodobě se A. Grynaeus zabývá vymezením a srovnáním jednotlivých dendrologických regionů Maďarska a stanovením průměrného počtu letokruhů bělového dřeva platného pro tato území (GRYNAEUS 1999). Pro vyhodnocování dat je užíván program CATRAS.

Výše uvedený přehled pracovišť dokumentuje obecný vzestup zájmu o dendrochronologické datování v 90. letech. Laboratoře byly zakládány jak při archeologických, tak při přírodovědných nebo technických pracovištích. Kontakty, které většina pracovišť navzájem udržuje, umožňují výměnu standardů a vzájemné ověřování výsledků. Systematický sběr dřevěného materiálu vede ke zvýšení zájmu archeologů a památkářů o historické dřevo, o jeho vzorkování v terénu i o jeho další záchranu. Ve srovnání s možnostmi rozsáhlých terénních výzkumů v předchozích desetiletích jsou nynější podmínky pro sběr historického dřeva z archeologických výzkumů v České republice podobně jako v Polsku a dalších zemích méně příznivé (srov. např. KURNATOWSKA 1998). V mnoha případech zastihujeme dnes poslední příležitost pro dokumentaci dřev z archeologických kontextů, která vlivem různých faktorů nenávratně zanikají (srov. např. DULINICZ 1998). V podobné situaci se nachází sběr vzorků fosilních kmenů z aluvií řek, který je odkázán převážně na náhodné nálezy ve štěrkovnách. Doba intenzivní kanalizace našich řek je za námi, aniž by jí bylo využito ke sběru fosilních kmenů.

Mezi datovanými dřevy raného středověku převládá jednoznačně dub – souvisí to jak s jeho rozšířením a oblibou, tak s možnostmi jeho dochování. Místem, kde se dřevěné konstrukce v archeologických kontextech nejčastěji dochovávají, jsou fortifikace nebo vodní stavby (mosty, studny), kde byl dub pro své technologické vlastnosti přednostně využíván. Pro raný středověk jsou ve sledované oblasti k dispozici především jihoněmecké a polské dubové standardy. Nově vznikající dubový standard pro Českou republiku je používán i pro dataci raně středověkých dřev v Rakousku, kde je množství zpracovaných dřev z tohoto období zatím nedostatečné k vybudování standardu vlastního. Nevýhodou archeologických dubových dřev, zvláště hustěji rostlých, je špatná čitelnost letokruhů a často malá podobnost se standardy – dub je dřevina poměrně citlivá na růstové podmínky stanoviště. U dubu je proto obzvláště důležité získat co největší počet vzorků z jedné lokality či kontextu. Pravděpodobnost datace střední (průměrné) křivky z více změřených dřev je mnohem vyšší.

V raném středověku hrálo významnou roli rovněž jedlové dřevo, i když podmínky pro jeho dochování byly podstatně méně příznivé než u dubu. Patrně díky dobré štípatelnosti bylo toto dřevo užíváno přednostně na výrobu desek pro dřevěné úpravy hrobových jam, při zhotovování vědérek a dalšího vybavení domácností. Ve všech uvedených případech se měřitelné vzorky dřev z archeologických situací dochovávají jen výjimečně. Pro raný středověk existuje ve střední Evropě zatím pouze jediný jedlový standard (BECKER – SIEBENLIST 1970). Později, v mladším středověku až novověku, bylo jedlové dřevo (vedle smrkového a borového) nejužívanějším materiálem pro budování krovů staveb. Lokálními jedlovými standardy pro toto období disponuje proto téměř každá laboratoř. Jedle má oproti jiným dřevinám navíc tu výhodu, že je jen málo citlivá na lokální podmínky růstu, letokruhová křivka tedy maximálně odráží informaci o klimatu doby, ve které strom rostl. Křivky takovýchto dřev jsou velice dobře synchronizovatelné i na velké vzdálenosti, viz celoevropsky úspěšně používaný německý jedlový standard „tanneges".

Také dřevo buku mělo v raném středověku své specifické využití (např. pochvy mečů). V prostředí nížinných hradišť jako jsou např. Mikulčice, však představovalo „dováženou" surovinu, proto jeho užití jako stavebního materiálu je výjimečné a lze jej očekávat spíše u lokalit ve vyšších lesních polohách. Bukovým standardem pro raný středověk (pro Meklenbursko) disponuje berlínská laboratoř. Přes značnou vzdálenost byl několikrát s úspěchem použit i u nás.

---

[3] IDEA - Interdisziplinäre Einrichtung für Archäologie - byl založen 1994 k podpoře využití přírodovědných a archeometrických metod v archeologii. Vlastní dendrochronologická laboratoř byla založena již v roce 1989 při Institut für Ur- und Frühgeschichte der Univ. Wien (vgl. CICHOCKI 1991).

[4] The Synchronisation of Civilisation in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B. C.

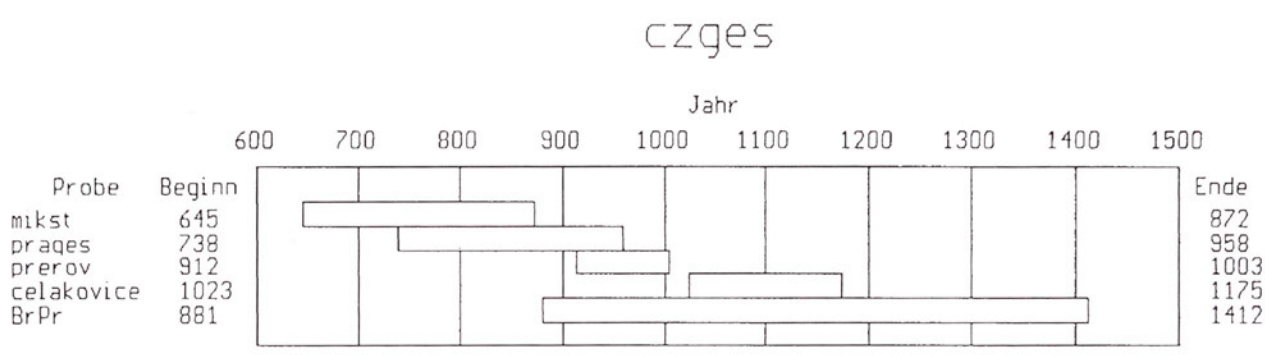

Obr. 1. Současný stav dubového standardu pro oblast ČR.

Co se týče archeologických lokalit raného středověku ve sledované oblasti, bylo dosud nejvíce dendrochronologických dat získáno z lokalit v Malopolsku (POLESKI – KRĄPIEC 1999) a v Česku (DVORSKÁ – BOHÁČOVÁ 1999; DVORSKÁ – HEUßNER – POLÁČEK – WESTPHAL 1999; ČIHÁKOVÁ – DOBRÝ 1999). Data pocházejí nejčastěji z dřevěných výztuží valových opevnění (Trzcinica, Naszacowice, Zawada Lanckorońska, Kraków-Wawel, Kraków-Okół, Prahahrad, Přerov), z pilířů mostů (Mikulčice) nebo z konstrukčních prvků sídlištních objektů (Nowa Huta-Wyciąże, Praha-hrad), ojediněle z výdřevy cest (Praha-Malá Strana) a studní (Malacky, SR[5]). Dřevo se ve sledované oblasti dochovává nejčastěji v podobě zuhelnatělého nebo mokrého dřeva. Ve srovnání s výše uvedenými příklady z východoněmeckého území, kde dochází v poslední době v souvislosti s masivním nárůstem dendrochronologických dat k podstatné revizi datování archeologických objektů, zejména hradišť, situace v námi sledované oblasti není tak vyhraněná. Přes určité rozdíly mezi archeologickým a přírodovědným datováním zde dendrochronologická data spíše potvrzují nebo zpřesňují dosavadní datování. Je však potřeba mít na paměti, že dosud získaná data jsou málo početná a reprezentují vesměs poměrně izolované objekty bez užších chronologických, regionálních a funkčních souvislostí. Zde platí pravidlo, že dendrochronologie může být jenom tak dobrá, jak to dovoluje kvantita a kvalita dostupných vzorků ze zájmové oblasti. Čím více vzorků k řešení konkrétní historické otázky určitého regionu je k dispozici, tím efektivnější a hodnotnější je výsledek dendrochronologické analýzy (srov. HEUßNER – WESTPHAL 1998). S opatrností je potřeba přistupovat k interpretaci dat získaných z uhlíků, neboť zde chybí často podstatná část letokruhů potřebných pro bližší datování stětí stromu. Nejdůležitějším výsledkem dendrochronologie 90. let ve sledované oblasti, a to z hlediska potřeb archeologie i přírodovědných disciplín, je vybudování několika regionálních standardních chronologií dubu. Závěrem lze konstatovat, že dosavadní výsledky dendrochronologického výzkumu ve sledované oblasti i v širším středoevropském prostoru jednoznačně ukazují důležitost a perspektivnost tohoto způsobu datování archeologických a historických objektů.

ZUSAMMENFASSUNG:

Zu den Möglichkeiten der dendrochronologischen Datierung im Bereich nördlich der Mitteldonau

Die Dendrochronologie als eine der exaktesten Methoden der Datierung archäologischer Objekte besitzt in Mitteleuropa schon eine lange Tradition. Die in der letzten Zeit in Deutschland oder Polen erzielten Ergebnisse zeigen überzeugend, daß die Anwendung dieser Methode eine neue Etappe der archäologischen Erforschung des Frühmittelalters bedeuten kann. In anderen Ländern Mitteleuropas ist jedoch die Dendrochronologie erst in den Anfängen, einige Länder sind völlig auf ausländische Labors angewiesen. Der vorliegende Beitrag bringt eine kurze Übersicht von Arbeitsstätten, die sich gegenwärtig mit der Datierung archäologischer Hölzer aus dem Bereich nördlich der Mitteldonau beschäftigen, und faßt ihre Fachorientierung, technische Ausstattung und einige Ergebnisse zusammen. Im Mittelpunkt des Interesses stehen die Möglichkeiten der Datierung frühmittelalterlicher Denkmale auf dem Gebiet Südpolens, der Tschechischen Republik, der Slowakei und der Nordteile Österreichs und Ungarns.

Von dendrochronologischen Arbeitstätten ist vor allem das Berliner Labor zu nennen, das alljährlich Tausende archäologische Hölzer bearbeitet, dann das Krakauer Labor, das sich auf fossile Eichen und archäologische Hölzer spezialisiert hat. Die Arbeitsstätte des Botanischen Instituts der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Průhonice arbeitet mit dem privaten Labor J. Dobrýs in Prag zusammen, wo neben weichen Hölzern aus Dachstühlen in der letzten Zeit in kleinerem Maße auch archäologische Proben datiert werden. Das Mikulčicer Labor ist vor allem auf archäologisches Eichenholz spezialisiert.

[5] Dosud nepublikováno.

Weiter gibt es zwei dendrochronologische Arbeitstätten in Wien und schließlich ein Labor in Budapest, das bisher bei der Erarbeitung von Eichenstandards für das Frühmittelalter weniger erfolgreich war.

Die meisten angeführten Arbeitsstätten entstanden oder begannen erst im Verlauf der 90er Jahre aktiv zu arbeiten, in denen die Bedingungen für das Sammeln von Hölzern aus archäologischen Grabungen im Vergleich mit den Möglichkeiten der umfangreichen Feldforschungen der vorherigen Jahrzehnte weniger günstig waren. In einer ähnlichen Situation befindet sich das Sammeln von Proben fossiler Hölzer aus Flußalluvien. Die Zeit der intensiven Kanalisierung unserer Flüsse ist vorbei, ohne zum Sammeln fossiler Baumstämme genutzt worden zu sein.

Unter den datierten frühmittelalterlichen Hölzern überwiegt eindeutig die Eiche. In archäologischen Kontexten erhielten sich Holzkonstruktionen am häufigsten in Befestigungen oder Wasserbauten (Brücken, Brunnen), wo das Eichenholz wegen seiner technologischen Eigenschaften vorrangig benutzt wurde. Aus dem Frühmittelalter stehen auf dem verfolgten Gebiet vor allem süddeutsche und polnische Eichenstandards zur Verfügung. Der neu entstehende Eichenstandard für die Tschechische Republik wird auch zur Datierung frühmittelalterlicher Fundstätten in Österreich verwendet.

Im Frühmittelalter spielte auch Tannenholz eine wichtige Rolle, obwohl die Bedingungen für seine Erhaltung wesentlich weniger günstig waren, als bei der Eiche. Wohl wegen seiner guten Spaltbarkeit wurde dieses Holz vorrangig zur Produktion von Brettern zur Verkleidung von Grabgruben, für Eimer und andere Haushaltausstattung benutzt. Für das Frühmittelalter gibt es in Mitteleuropa bisher einen einzigen Tannenstandard (BECKER – SIEBENLIST 1970). Gegenüber anderen Hölzern hat die Tanne den Vorteil, auf lokale Wachstumsbedingungen weniger empfindlich zu reagieren. Die Kurven sind also auch auf große Entfernungen sehr gut synchronisierbar.

Auch das Buchenholz besaß im Frühmittelalter seine spezifische Anwendung (z. B. Schwertscheiden). Im Milieu der Flachlandburgwälle stellte es jedoch einen "importierten" Rohstoff dar, daher wurde es nur ausnahmsweise als Bauholz benutzt und ist eher auf Fundstellen in höheren Lagen zu erwarten. Über den Buchenstandard für das Frühmittelalter (für Mecklenburg) verfügt das Berliner Labor. Trotz der beträchtlichen Entfernung wurde er mehrmals bei uns mit Erfolg angewendet.

Was archäologische Fundstätten des Frümittelalters auf dem verfolgten Gebiet anbelangt, wurden die meisten dendrochronologischen Daten aus Fundstellen in Kleinpolen und in der Tschechischen Republik gewonnen. Die Daten stammen am öftesten von Holzversteifungen der Wallbefestigungen (Trzcinica, Naszacowice, Zawada Lanckorońska, Krakau-Wawel, Krakau-Okół, Prager Burg, Přerov), Brückenpfeilern (Mikulčice) oder Konstruktionselementen der Siedlungsobjekte (Nowa Huta-Wyciaże, Prager Burg), vereinzelt aus der Holzausrüstung der Wege (Prag-Kleinseite) und der Brunnenzimmerung (Malacky, Slowakei). Im Vergleich mit den angeführten Beispielen aus dem ostdeutschen Gebiet, wo in der letzten Zeit im Zusammenhang mit dem massive Anwachsen dendrochronologischer Daten eine wesentliche Revision der Datierung archäologischer Objekte, besonders Burgwälle durchgeführt wird, ist die Situation auf dem von uns verfolgten Gebiet nicht so dramatisch. Trotz gewisser Unterschiede zwischen der archäologischen und naturwissenschaftlichen Datierung bestätigen oder präzisieren hier dendrochronologische Daten die bisherige Datierung. Es ist jedoch nicht zu vergessen, daß die bisher gewonnenen Daten nicht sehr zahlreich sind und meistens relativ isolierte Objekte repräsentieren ohne engere chronologische, regionale und funktionelle Zusammenhänge.

Die oben angeführte Übersicht dendrochronologischer Arbeitsstätten dokumentiert das allgemein wachsende Interesse für die dendrochronologische Datierung in den 90er Jahren, wo besonders im südlichen Teil Mitteleuropas mehrere neue Labors entstanden. Das wichtigste Ergebnis der Dendrochronologie der 90er Jahre auf dem verfolgten Gebiet, und zwar von dem Gesichtspunkt der Archäologie und der Naturwissenschaften aus, ist die Herausbildung einiger regionaler Standardchronologien für Eichen. Abschließend kann festgestellt werden, daß die bisherigen Ergebnisse der dendrochronologischen Forschung auf dem verfolgten Gebiet sowie im breiteren europäischen Raum die Wichtigkeit und Perspektive dieser Art und Weise von Datierung archäologischer und historischer Objekte eindeutig beweisen.

Literatura:

BECKER, B. – GIERTZ-SIEBENLIST, V. 1970: Eine über 1100-jährige mitteleuropäische Tannenchronologie, Flora 159, 310-346.

BIERMANN, F. – DALITZ, S. – HEUßNER, K.-U. 1999: Der Brunnen von Schmerzke, Stadt Brandenburg a.d. Havel, und die absolute Chronologie der frühslawischen Besiedlung im nordostdeutschen Raum, Prähistorische Zeitschrift 74, 219-243.

CICHOCKI, O. 1991: Dendrochronologie in Österreich, in: Dendrochronologische Datierung von Nadelhölzern in der Hausforschung. Süddeutschland und angrenzende Gebiete, 7-22. Großweil.

- 1999: Dendrochronologische Untersuchungen an Weinpressen im Regionalmuseum Mikulov, CZ, und andere Forschungsschwerpunkte des Dendrolabors IDEA, Wien. In: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.): Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 27-33. Brno.

ČIHÁKOVÁ, J. – DOBRÝ, J. 1999: Dendrochronologische Bearbeitung der Hölzer aus den archäologischen Untersuchungen des Prager Suburbiums, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.): Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 39-54 (česká verze článku v Archeologii středních Čech 3/1999, 337-352). Brno.

DULINICZ, M. 1998: Frühmittelalterliche Burgen in Masowien. Erste Ergebnisse der deutsch-polnischen Untersuchungen, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 267-274. Bonn.

DVORSKÁ, J. – BOHÁČOVÁ, I. 1999: Das historische Holz im Kontext der archäologischen Untersuchungen der Prager Burg, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 55-64. Brno.

DVORSKÁ, J. – HEUßNER, K.-U. – POLÁČEK, L. – WESTPHAL. T. 1999: Zum Stand der Dendrochronologie in Mikulčice (Mähren, Tschechien), in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 69-76. Brno.

DVORSKÁ, J. – POLÁČEK, L. 1999: Dendrochronologické pracoviště v Mikulčicích v roce 1997, Zprávy památkové péče 59, příloha, 7-8.

GRYNAEUS, A. 1999: Aufbau der Dendrochronologie in Ungarn (Methoden, Probleme und Ergebnisse), in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 15-19, Brno.

HENNING, J. 1998: Archäologische Forschungen an Ringwällen in Niederungslage: die Niederlausitz als Burgenlandschaft des östlichen Mitteleuropas im frühen Mittelalter, in: Henning, J. – Ruttkay, A.T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 9-29. Bonn.

HENNING, J. – HEUßNER, K-U. 1992: Zur Burgengeschichte im 10. Jahrhundert – Neue archäologische und dendrochronologische Daten zu Anlagen vom Typ Tornow, Ausgrabungen und Funde 37, 314-324.

HERRMANN, J. 1966: Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz. Berlin.

- 1985: Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch. Berlin.

HEUßNER, K.-U. – SCHÄFER, H. 1999: Mittelalterliche Holzschächte vom östlichen Marktquartier in Greifswald, Mecklenburg-Vorpommern, Germania 77, 247-282.

HEUßNER, K.-U. – WESTPHAL, T. 1998: Dendrochronologische Untersuchungen an Holzfunden aus frühmittelalterlichen Burgwällen zwischen Elbe und Oder, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 223-234. Bonn.

KRĄPIEC, M. 1996: Subfossil Oak Chronology (474 BC-AD 1529) from Southern Poland, in: Dean, J. S. – Meko, D. M. – Swetnam, T. W. (Eds.), Tree Rings, Environment and Humanity, Radiocarbon, 813-819. Tuscon.

- 1998a: Dendrochronological dating of early medieval fortifited settlements in Poland, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 257-266. Bonn.

KRĄPIEC, M. (Ed.) 1998b: Progress in Dendrochronology of the Last Millennia in Poland, Folia Quaternaria 69. Kraków.

KURNATOWSKA, Z. 1998: Forschungen zu frühmittelalterlichen Burgen in Großpolen, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 31-36. Bonn.

KYNCL, J. 1983: Dendrochronologie studny 1/80 v Mostě, PA LXXIV, 507-514.

KYNCL, J. – KYNCL, T. 1995: Die Tannenchronologie der mittelalterlichen Stadt Most, PA LXXXVI, 155-159.

- 1999: Standardchronologien der Nadelhölzer. Zeitgemäßer Zustand in Böhmen und Mähren, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 79-84. Brno.

POLESKI, J. – KRĄPIEC, M. 1999: Frühmittelalterliches Kleinpolen im Lichte der neuen dendrochronologischen Datierungen, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 85-95. Brno.

WIMMER, R. 1999: Zur Vergleichbarkeit einiger europäischer Tannenchronologien, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 21-25. Brno.

WIMMER, R. – GRABNER, M. 1998: Dendrochronologie - heute, Standardchronologien in Österreich als Basis für die dendrochronologische Datierung, Archäologie Österreichs 9, 79-85.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Die Burg auf der Flur Sand bei Raabs an der Thaya

Sabine FELGENHAUER-SCHMIEDT

1. Historischer Hintergrund

Der Beginn des 10. Jahrhunderts bringt im Gebiet des heutigen Niederösterreichs durch den Niedergang des Ostfränkischen Reiches, durch das Verschwinden des Mährischen Reiches als Machtfaktor und durch die verhältnismäßig abrupt in die Geschichte eintretenden Ungarn völlig neue Verhältnisse, die gerade im heutigen niederösterreichischen Raum gegenüber denen des 9. Jahrhunderts auch noch in wesentlich geringerem Ausmaß schriftlich dokumentiert sind. Ein herausragendes Datum ist das Jahr 907, in dem die Bayern bei Preßburg eine derart schwere Niederlage erleiden, daß die Grenze des Reiches wiederum nach Westen, bis an die Enns, zurückgenommen werden muß. Die bis zur Lechfeldschlacht im Jahre 955 andauernde ungarische Oberhoheit bringt aber im niederösterreichischen Donauraum keinen völligen Zusammenbruch der im 9. Jahrhundert begonnenen Entwicklungen, manches, u. a. auch archäologische Hinweise, deuten sogar auf eine kontinuierliche Weiterentwicklung hin, ein Abbruch ist nicht erkennbar. Dies ist ein erkennbarer Unterschied gegenüber den vormals blühenden Zentren des sog. Großmährischen Reiches, die mehr oder weniger schnell völlig an Bedeutung verlieren und schließlich zu einem großen Teil ganz zugrunde gehen (MĚŘÍNSKÝ 1991, 89). Eine Sonderstellung nimmt in diesem Zusammenhang die große slawische Burganlage von Gars-Thunau ein, der von den österreichischen Historikern ein Status als Zwischenglied zwischen dem bayerischen Ostland und dem Mährischen Reich zugesprochen wird (WOLFRAM 1995, 311). Die Anlage wird im Verlaufe ihres Bestehens deutlich umstrukturiert (FRIESINGER 1991, 10) und wird wohl auch länger in das 10. Jahrhundert hinein bewohnt. Das heißt, auch in der Zeit der ungarischen Oberhoheit existiert sie weiter und findet wahrscheinlich wahrscheinlich erst zu der Zeit ein Ende, als der ungarische Herrschaftsanspruch im heutigen Niederösterreich aufgegeben wird.

Wir müssen also wohl in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts, insbesondere zur Zeit von Bayernherzog Arnulf dem Bösen, der teils gegen die Ungarn gekämpft hat, teils aber auch Zuflucht bei ihnen gefunden hat (STÖRMER 1991, 60), mit einem Weiterleben der sog. karolingischen Vororte an der Donau (s. dazu auch WELTIN 1990) und auch der Burganlage von Gars-Thunau nördlich der Donau rechnen. Man hat in diesem Zusammenhang zurecht auch überlegt, ob Herzog Arnulf, wenn er „zu den Ungarn" ging, sich nicht auch in Niederösterreich aufgehalten haben könnte (WOLFRAM 1995, 273). Ein archäologischer Hinweis auf das Weiterleben karolingerzeitlicher Wirtschaftsstrukturen im niederösterreichischen Donauraum ist das unverminderte Vorkommen der sog. Graphittonkeramik vom 9. bis in das 12. und 13. Jahrhundert hinein. Der Rohstoff Graphit ist südlich der Donau nur am Südostrand des Dunkelsteiner Waldes zu gewinnen, nördlich der Donau nur im Waldviertel. Er wird schon im 9. Jahrhundert in der niederösterreichischen Donauregion – das zeigen die Funde aus Mautern, Tulln und Wien (FELGENHAUER-SCHMIEDT 1999) so gut wie ausschließlich zur Herstellung von Keramik verwendet, das heißt, wohl auf grundherrschaftlicher Basis erzeugt und über Märkte verhandelt. Im 10. Jahrhundert ändert sich das Bild in dieser Hinsicht nicht, im Gegenteil, es ist eine kontinuierliche Weiterentwicklung in das 11./12. Jahrhundert hinein zu verfolgen.

Die Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreichs ist schon in der Karolingerzeit schwer durchschaubar. Das Weinviertel scheint nur recht dünn besiedelt gewesen zu sein, das Waldviertel, der „Nordwald", galt überhaupt im Inneren als weitgehend unbesiedelt, lediglich durchzogen von Handelswegen. Der Archäologie ist es gelungen, mit der Entdeckung eines bis dahin unbekannten Herrschaftsmittelpunktes, der oben schon genannten Burganlage von Gars-Thunau, in dieser Frage völlig neue Akzente zu setzen. Auch weiter nördlich, im nordwestlichen Waldviertel, nahm man aufgrund der vorhandenen schriftlichen Quellen eine früheste mittelalterliche Siedlungsdurchdringung erst mit der Etablierung der sog. Wald- und Wildgrafschaften Horn, Pernegg-Drosendorf und Raabs im Verlaufe des 11. Jahrhunderts an (zuletzt WELTIN 1999, 223 f.). Über die rechtliche Stellung dieser sog. Rodungsherrschaften gibt es unterschiedliche und bis heute umstrittene Auffassungen. Eine von K. Lechner postulierte anfängliche „Reichsunmittelbarkeit" der sog. Grafschaft Raabs (LECHNER 1928, 80) wird heute nicht mehr als gegeben betrachtet. K. Lechner hat in seinen Arbeiten über die Besiedlungsgeschichte des Waldviertels (LECHNER 1937) die Ansicht vertreten, daß die genannten „Grafschaften" erst verhältnismäßig spät, nämlich im Jahre 1156, als Österreich zum Her-

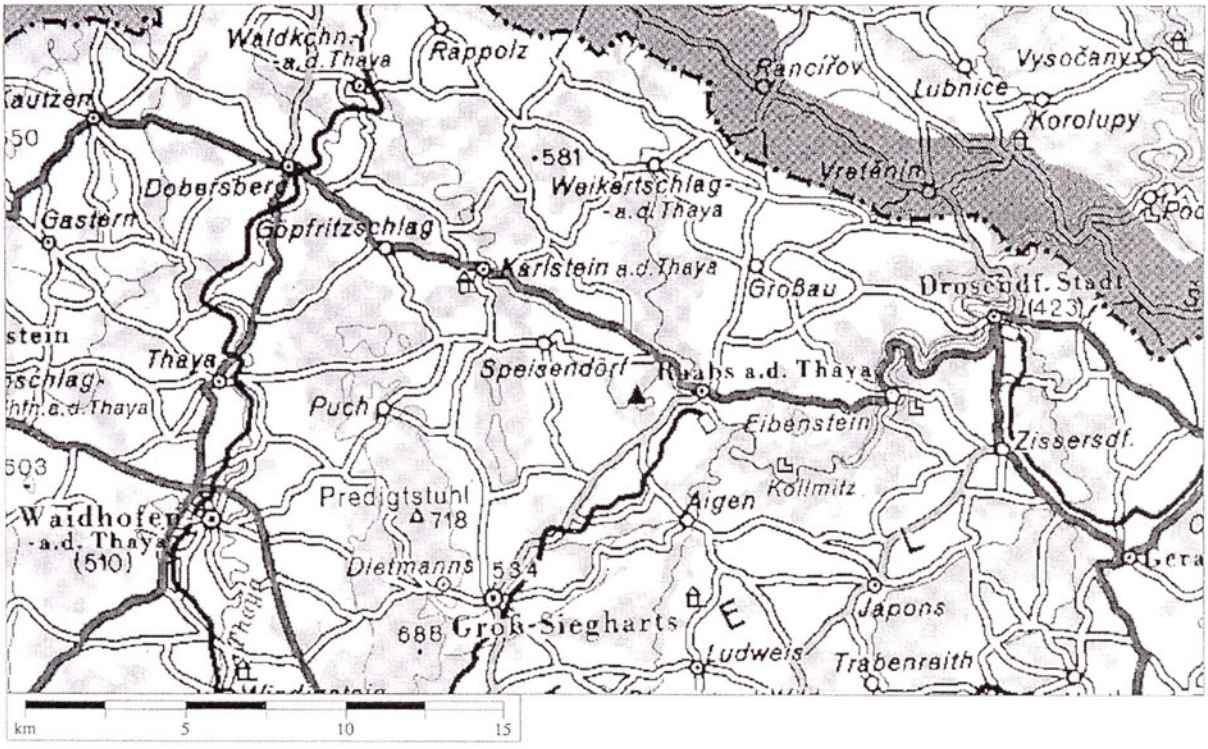

Abb. 1. Kartenausschnitt Raabs und Umgebung. ▲ =Burg „Sand".

zogtum erhoben wurde, mit der Babenbergermark vereinigt worden wären. Aus diesem Grunde setzte er sich auch dafür ein, eine Waldschenkung – die der *silva Rogacz* – an die Babenberger Markgrafen Ernst und Leopold in den Jahren 1074 und 1076 durch Heinrich IV. ins südliche Niederösterreich zu lokalisieren. Heute wird aber wieder angenommen, daß es sich bei dieser in der Schenkung erwähnten *silva Rogacz* um ein Gebiet südlich von Raabs handle, sodaß wir es hier also mit einer frühen Nennung der Raabser Gegend zu tun haben (KUPFER 1999).

Die Burg Raabs selbst wird zum ersten Male bei Kosmas von Prag (CHRONIK III, 12) zum Jahre 1100 mit einem Burgherrn namens Gottfried erwähnt. Dieser hat enge Beziehungen zu Lutold von Mähren, die dann aber in kriegerischen Auseinandersetzungen münden. Gottfried muß seine von Lutold besetzte Burg rückerobern und bittet Herzog Břetislav II. von Böhmen um Hilfe. Dieser Umstand trägt dazu bei, daß in einer neuen historischen Arbeit die Meinung vertreten wird, daß „der Bereich der Herrschaft Raabs damals noch zu Mähren zählte" (KUPFER 1999, 50). Wie in diesem Zusammenhang ein von Kosmas auch erwähntes früheres Freundschaftsbündnis zwischen dem Böhmenherzog und dem Burgherrn Gottfried zu sehen ist, muß man sicher noch näher beleuchten, das heißt, die Frage steht im Raum, ob dieses Freundschaftsbündnis so genannt worden wäre, wenn Gottfried in einem engen Abhängigkeitsverhältnis zu Böhmen gestanden hätte. Auch die Lokalisierung der *silva Rogacz* gleich südlich von Raabs (KUPFER 1999) ist dabei noch mitzubedenken. Die von Kosmas berichtete Affäre um den Burgherrn Gottfried von Raabs spielt sich, wie M. Weltin (1999, 224) betont, zur Zeit des Investiturstreits ab, in dem die Babenberger die päpstliche Partei ergreifen, im Gegensatz zu Břetislav II. von Böhmen, der auf der Seite von Kaiser Heinrich IV. steht. Vor diesem Hintergrund sind die Verhältnisse sehr differenziert und vielschichtig zu sehen. Die besondere Bedeutung des Raabser Raumes an und für sich spiegelt sich in der Tatsache wider, daß Österreich von Tschechien aus heute noch als „Rakousko" bezeichnet wird.

Interessanterweise gibt es bei der Beurteilung des südlichen Böhmen ähnliche Probleme, d. h., feste Herrschaftszuordnungen sind ebenfalls fraglich. Auch hier wird - etwa von sprachwissenschaftlicher Seite – eine lange bewahrte Selbständigkeit der südböhmischen Bevölkerung (Stamm der Dúdlebi) selbst nach dem Fall der Slavnikiden, die im Jahre 995 unter tschechische Herrschaft gekommen sind, erwogen (ŠMILAUER 1967, 22). Das Fehlen der sog. Dienstsiedlungen setzt dieses Gebiet ebenfalls vom übrigen böhmischen Raum etwas ab (TŘEŠTÍK – KRZEMIEŃSKA 1967, 87). Auch die bei Kosmas angegebene „Grenzziehung" durch die Nennung der südlichen Slavnikidenburgen ist sicher in die Überlegungen miteinzubeziehen.

Vor dem Hintergrund der für das nördliche Waldviertel und für Mähren (MĚŘÍNSKÝ 1991) für das 10. Jahrhundert äußerst dürftigen schriftlichen Quellenlage war es umso erfreulicher, daß nun auf archäologischem Wege eine „Bodenurkunde" ans Tageslicht gebracht werden konnte, die besagt, daß auf dem Gebiet der späteren sog. Grafschaft Raabs ein nicht unbedeutender Siedlungsnachweis schon aus dem 10. Jahrhundert vorliegt: In unmittelbarer Nähe zur heute noch bestehenden Burg Raabs (Entfernung ca. 1, 5 km), innerhalb der Katastralgemeinde Oberpfaffendorf, wurde in einer Thayaschlinge, einem Umlaufberg, eine befestigte Anlage – eine frühe Burg – entdeckt (Abb. 1). Der Siedlungsplatz befindet sich an der engsten Stelle

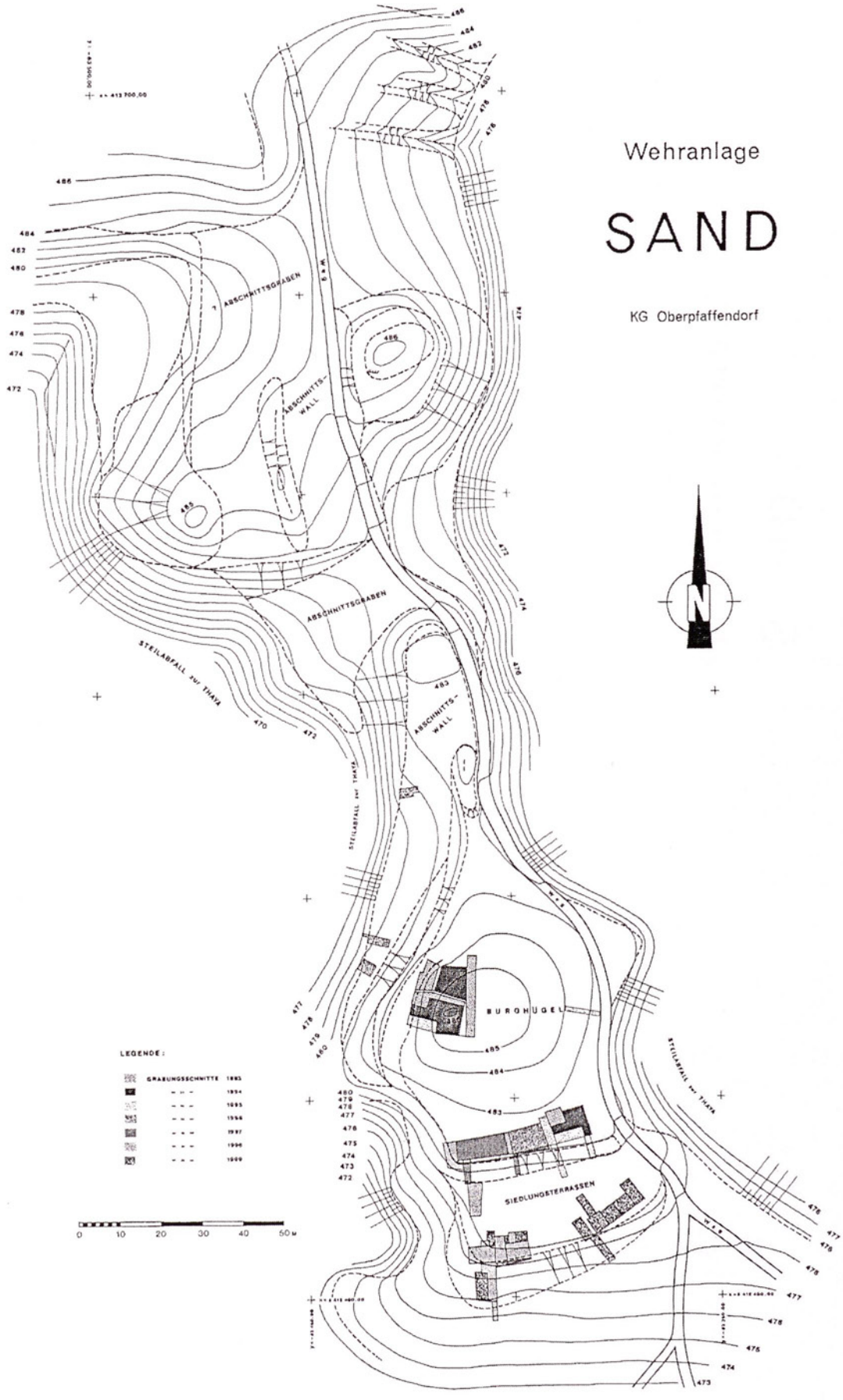

Abb. 2. Höhenschichtenplan Burg „Sand".

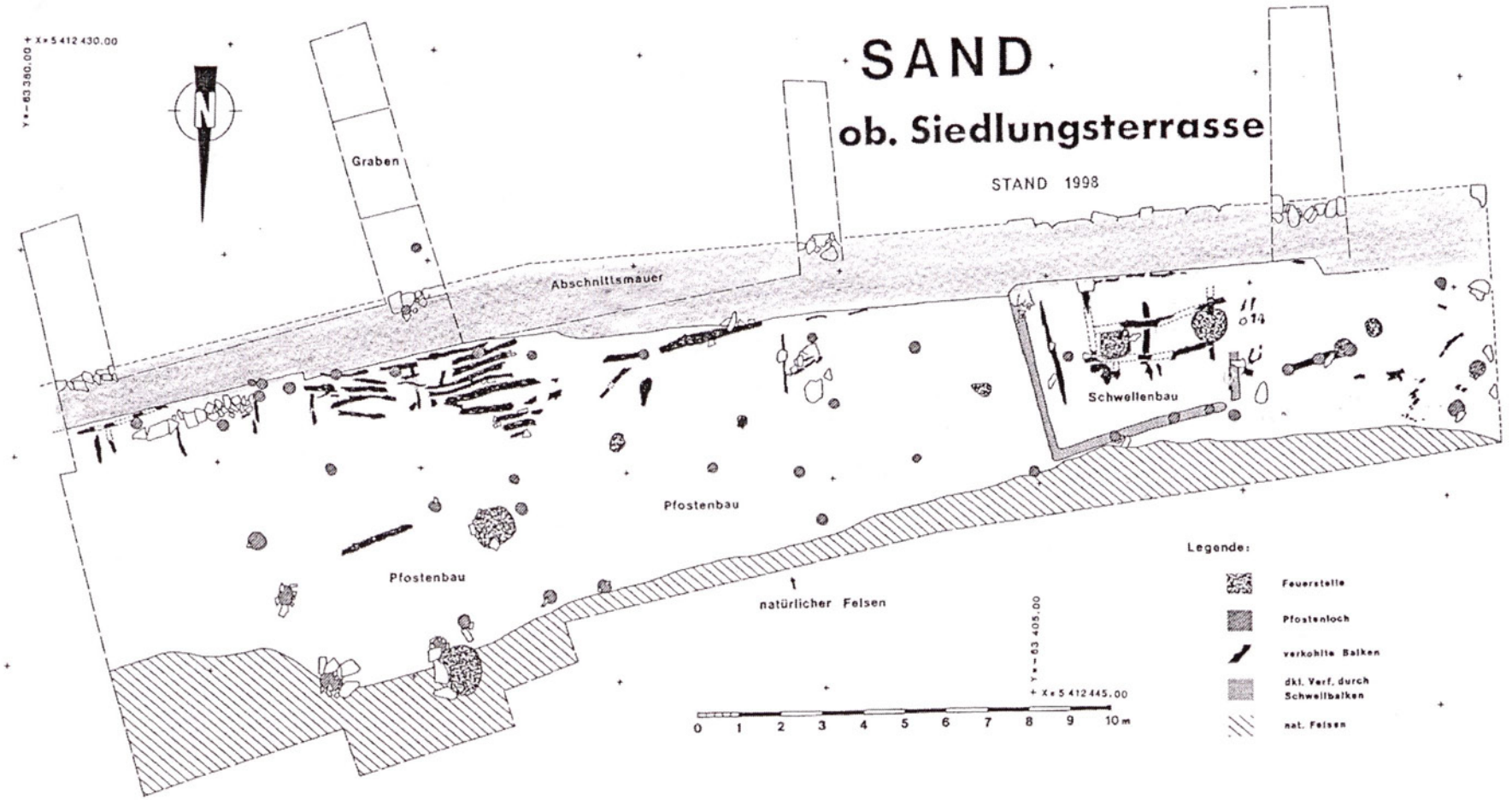

Abb. 3. Burg „Sand". Obere Siedlungsterrasse. Grabungsplan.

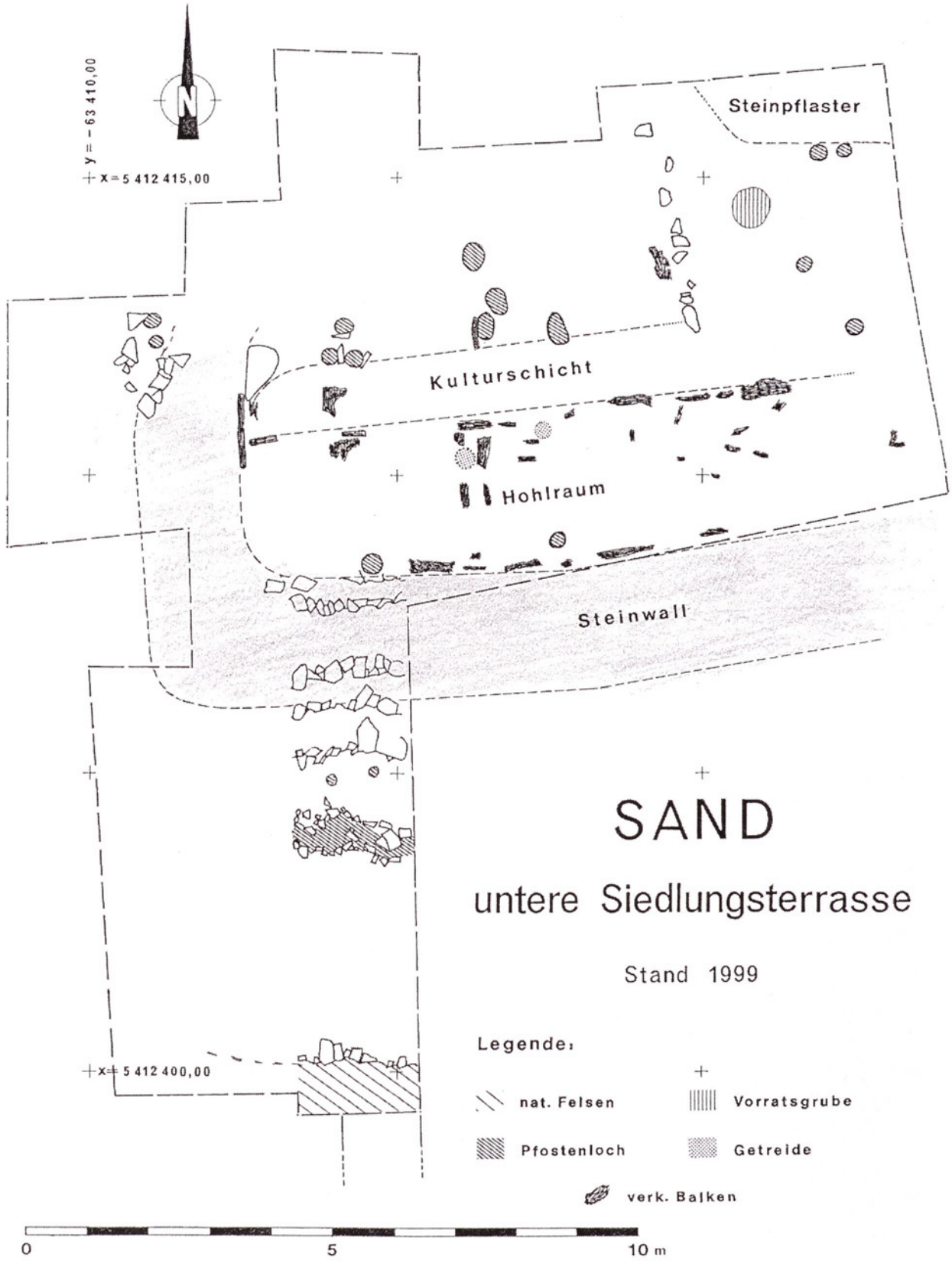

Abb. 4. Burg „Sand". Untere Siedlungsterrasse, westl. Teil. Grabungsplan.

dieser Flußschlinge und nützt so den naturgegebenen Schutz der Steilflanken zur Thaya optimal aus. Nach Norden hin ist die Burganlage – wie die Geländeformation zeigt – durch Gräben und Wälle geschützt, nach Süden zu liegen zwei in sich gesondert befestigte Siedlungsterrassen (Abb. 2).

2. *Die bisherigen Grabungsergebnisse*

2.1. *Die Befestigungen der Siedlungsterrassen*

Die obere- nördliche- Siedlungsterrasse war durch eine etwa 1, 50 m breite Trockenmauer abgesichert. Die einzelnen Bruchsteine waren lediglich an der Außenfront regelmäßig gelegt, im Inneren waren sie unregelmäßig und auch in sich verschoben. Der Großteil der Steinmauer ist nach innen verstürzt. Diesem Versturz nach zu schließen betrug die ehemalige Höhe der Wehrmauer ca. 2, 40 Meter. Vor dieser Mauer, nach Süden zu, befand sich eine Berme von 2 m Breite und ein 2 m tiefer und 2, 40 m breiter Graben. Direkt an der Innenkante der Trockenmauer waren in ihrer gesamten Länge Holzhäuser errichtet (Abb. 3).

Die Befestigung der unteren, südlichen Siedlungsterrasse, war etwas anders gestaltet. Nach den bisherigen Erkenntnissen (die Ausgrabung hier ist noch nicht abgeschlossen) handelt es sich hier um einen etwa 2 m breiten Steinwall an der Basis, dessen Außenfront aber wohl schräg nach oben zu verlaufen ist. Dieser Steinwall saß zum Teil auf einer Holzpackung und war an der Innenfront von horizontal gesetzten Holzstämmen gehalten. Im westlichen Teil, zum Eingang zu, war innen an den Steinwall außerdem ein hölzerner Bau, ein unbesiedelter Hohlraum, angeschlossen, der zum Teil als Getreidespeicher genützt worden ist (Abb. 4). Im östlichen Teil hingegen ist direkt an der Wallinnenfront eine etwa 2 m breite Besiedlungsschicht aufgedeckt worden, deren nördlicher Siedlungsabschluß durch eine niedrige Trockenmauer gebildet war (Abb. 5). Auch vor der unteren Siedlungsterrasse befand sich nach einer Berme ein verhältnismäßig flacher Graben Er ist jedoch in einer zweiten Phase zugeschüttet worden und an seiner Stelle ist ein mit kleineren Bruchsteinen gepflasterter Weg errichtet worden, der zum Eingang am westlichen Ende der unteren Siedlungsterrasse führt. Das sich am westlichen Ende der Terrasse befindliche Tor ist mit großer Wahrscheinlichkeit als eine Art Kammertor zu bezeichnen. Unterhalb der schon ergrabenen östlichen Eingangsflanke wurden u. a. zwei Wisentunterkiefer und ein Bärenzahn in auffallender Position gefunden, was an eine Art Bauopfer denken läßt (Abb. 6).

2.2. *Siedlungs- und Wohnstrukturen*

Wie schon erwähnt, waren im Bereich der zu ca. 90 % ausgegrabenen oberen Siedlungsterrasse die durch eine dicke schwarze Kulturschicht gekennzeichneten Häuser direkt innen an den Wall angebaut (Abb. 3). Im Westen zeichnete sich durch Bodenverfärbungen und durch die verstürzen Balkenreste ein trapezförmiger Schwellenbau ab (Abb. 9). Innerhalb dieses Hauses befanden sich zwei kleine Kuppelöfen, in einem davon waren Pferdeknochen (erstaunlicher Weise von praktisch fleischlosen Extremitäten), umgeben von Steinen und dem Lehmmantel noch in situ vorhanden.

An diesen Schwellenbau schließt nach Osten zu ein langgestrecktes Gebäude an, eine Konstruktion aus senkrechten Pfosten und Blockwänden (Abb. 3). Dieses Haus vergrößert sich trapezförmig nach Osten, bis die Siedlungsfläche dann wieder verschmälert wird. Im

Abb. 5. Burg „Sand". Untere Siedlungsterrasse. Photo von Osten.

Abb. 6 . Burg „Sand". Untere Siedlungsterrasse. Eingangsbereich von Westen während der Grabung.

Bereich seiner breitesten Ausdehnung ist auch eine Mittelpfostenreihe erkennbar. Der Steinversturz hat deutlich gezeigt, daß in diesem Bereich die Trockenmauer am höchsten und sorgfältigsten errichtet worden war. Hier befand sich auch etwa in der Mitte eine größere ebenerdige Herdstelle.

Die Holzbauten der oberen Siedlungsterrasse sind eindeutig einem Feuer zum Opfer gefallen und der Brand hat auch bewirkt, daß die Trockenmauer zum Großteil nach innen auf die zusammenstürzenden Holzbauten gestürzt ist. Unterhalb des Steinversturzes waren teilweise noch deutliche Reste von verkohlten Balken vorhanden, die in erster Linie von der direkt an die Steinmauer angebauten Südwand der Holzhäuser stammten. Die innerhalb der Holzbauten angetroffene schwarze Kulturschicht war ganz außerordentlich fundreich, inbesondere Keramik und Tierknochen waren in sehr großer Zahl vorhanden.

Im Bereich der unteren, südlichen Siedlungsterrasse, deren Ausgrabung noch nicht abgeschlossen ist, wurde in der östlichen bisher aufgeschlossenen Fläche ebenfalls eine Kulturschicht von maximal 2 m Breite angetroffen, die nach Norden zu von einer niedrigen Trockenmauer begrenzt war. Außerhalb dieser nördlichen Begrenzungsmauer verlief außerdem ein steingepflasterter Weg (Abb. 5). In der Kulturschicht wurden wieder Keramik und Knochenfunde angetroffen, aber nicht in dem überreichen Ausmaß wie auf der oberen Terrasse. Daß die Situation im östlichen Bereich der unteren Siedlungsterrasse anders als im westlichen Bereich war, wurde schon bei der Beschreibung des hier angetroffenen Steinwalles angedeutet. Hier befand sich ein nicht bewohnter Hohlraum von 2,30 m Breite an der Innenseite des Steinwalles. Die nördliche Holzschwelle dieses Hohlraumes war in verkohltem Zustand zum Teil noch in situ vorhanden. Daran schloß dann eine Kulturschicht von vorerst lediglich ca.1, 50 Meter Breite an. Gegen die Mitte der Terrasse wird diese Siedlungsfläche dann nach innen, also nach Norden hin, erheblich vergrößert und Pfostenlöcher zeigen, daß auch hier wieder Pfostenbauten zu erwarten sein werden (Abb. 4). Nähere Aufschlüsse hierzu werden erst die kommenden Grabungen bringen.

Weitere Siedlungsreste stammen vom sog. Burghügel, der zentralen höchsten Erhebung innerhalb der Anlage. Hier wurden vom höchsten Punkt aus an der nach Westen zu leicht abfallenden Flanke etwa in einem Viereck von ca 14 x 11 Meter Größe Bruchsteine aufgefunden, die zum Teil auf einer Kulturschicht (mit Scherben- und Knochenfunden) auflagen. Die Begrenzung nach Westen war am deutlichsten gegeben : durch sehr große, in einer Reihe liegende Steine (Abb. 7). Es muß sich hier um ein schwer rekonstruierbares Bauwerk mit Steinsubstruktion und wohl auch Holzaufbau gehandelt haben. Im Südosten des Baues wurden äußerst große Steine angetroffen, die sich wahrscheinlich durch Verwitterung von einem ehemals wohl natürlich aufragenden Felsen gelöst haben und abgerutscht sind. Dieser ehemals natürlich aufragende Fels spielte bei der Anlage des rätselhaften Bauwerks sicher eine ausschlaggebende Rolle.

Kleinere Untersuchungen an der Westflanke, am deutlichen Knick zum Steilabfall, haben ergeben, daß der Rand hier teilweise durch eine Holzpalisade, teil-

Abb. 7. Burg „Sand". Grabungsstelle „Burghügel" von Westen.

weise durch eine Trockenmauer befestigt war und daß sich kasemattartig in 2 m Breite Wohnbauten anschlossen.

2.3. Wirtschaftsweise

2.3.1. Ernährung

In der Kulturschicht der oberen Siedlungsterrasse fanden sich verkohlte Pflanzenreste in größerer Zahl, die es erlauben, Aussagen zur Ernährung der Burgbewohner und auch zum agrarischen Umfeld der Anlage zu machen (POPOVTSCHAK 1998). Die am häufigsten gefundene Getreideart ist Saatweizen, daneben gibt es Hirse, Roggen, Hafer und Emmer. Hanf- und Leinreste belegen den Anbau dieser Pflanzen zur Öl- und/ oder Fasergewinnung. Auch der Anbau von Mohn ist nachgewiesen, ebenso das Sammeln von Beeren (Erdbeere, Him-/Brom-/ Kratzbeere). Einen weiteren Hinweis auf die Ernährung geben die reichlich vorhandenen Backteller, die für die Herstellung von Fladenbrot aus Weizen sprechen. Etliche Mahlsteine sind ebenfalls vorhanden, auch sog. Dörrwannen aus vegetabilisch gemagertem Lehm. Die botanischen Resten lassen also darauf schließen, daß es außerhalb der Anlage Felder gab, die insbesondere die Getreideversorgung sicherstellten.

Sehr überraschend und von außerordentlicher Aussagekraft ist die Analyse der Tierknochenfunde. Hier sticht vor allem die Tatsache hervor, daß im gewonnenen Fundmaterial annähernd zu 50 % Jagdtiere (nach Mindestindividuenzahl 54,6 %, nach Fundgewicht 41,3 %) überwiegen, wobei – neben Nachweisen von Hirsch, Wildschwein, Elch, Reh, Bär – der hohe Anteil von Wisent herausragt. E. Pucher, der die Tierknochen bearbeitet hat (PUCHER 1999), kommt zu dem Schluß, daß die Jagd auf Hochwild nicht primär aus Ernährungsgründen geschah, sondern vor allem aus jagdsportlichen Gesichtspunkten heraus, weil überwiegend die am schwersten zu jagenden männlichen Tiere im kräftigsten Alter erlegt worden sind. Dieses Ergebnis rückt die Jagenden in den Kreis einer hochadeligen Schicht. Unterstützt in dieser Ansicht sieht sich E. Pucher auch durch die Analyse der Haustierknochen. Hier überwiegen Rinder in Form ausgewählter Mastochsenstücke, die auf die Burg geliefert worden sein müssen. Daneben gibt es auch Nachweise von auf der Anlage selbst gehaltenen Schweinen, von Ziegen, Hühnern usw. Fischfang ist durch eiserne Angelhaken belegt. Auch der verhältnismäßig hohe Anteil von Biber- und Raubwildknochen (Marder) ist bemerkenswert.

Die Analyse der Jagdtierknochen als Widerspiegelung eines herrschaftlichen Jagdverhaltens wirft die Frage nach der Bewertung des Waldviertels als Jagdgebiet überhaupt im 10. Jahrhundert auf. Wie wir wissen, hat der König, bzw. der Hochadel schon in karolingischer Zeit damt begonnen, gewisse Waldgebiete als Forste der allgemeinen Nutzung zu entziehen und sie in erster Linie zur Ausübung herrschaftlicher Jagd, ein integrierender Bestandteil adeligen Lebens überhaupt, zu reservieren (ZOTZ 1997). Das Bemühen um gute Jagdmöglichkeiten geht sogar so weit, daß man eigene Tiergärten, Brühle, einrichtet, um das begehrte „Schwarzwild" erlegen zu können.

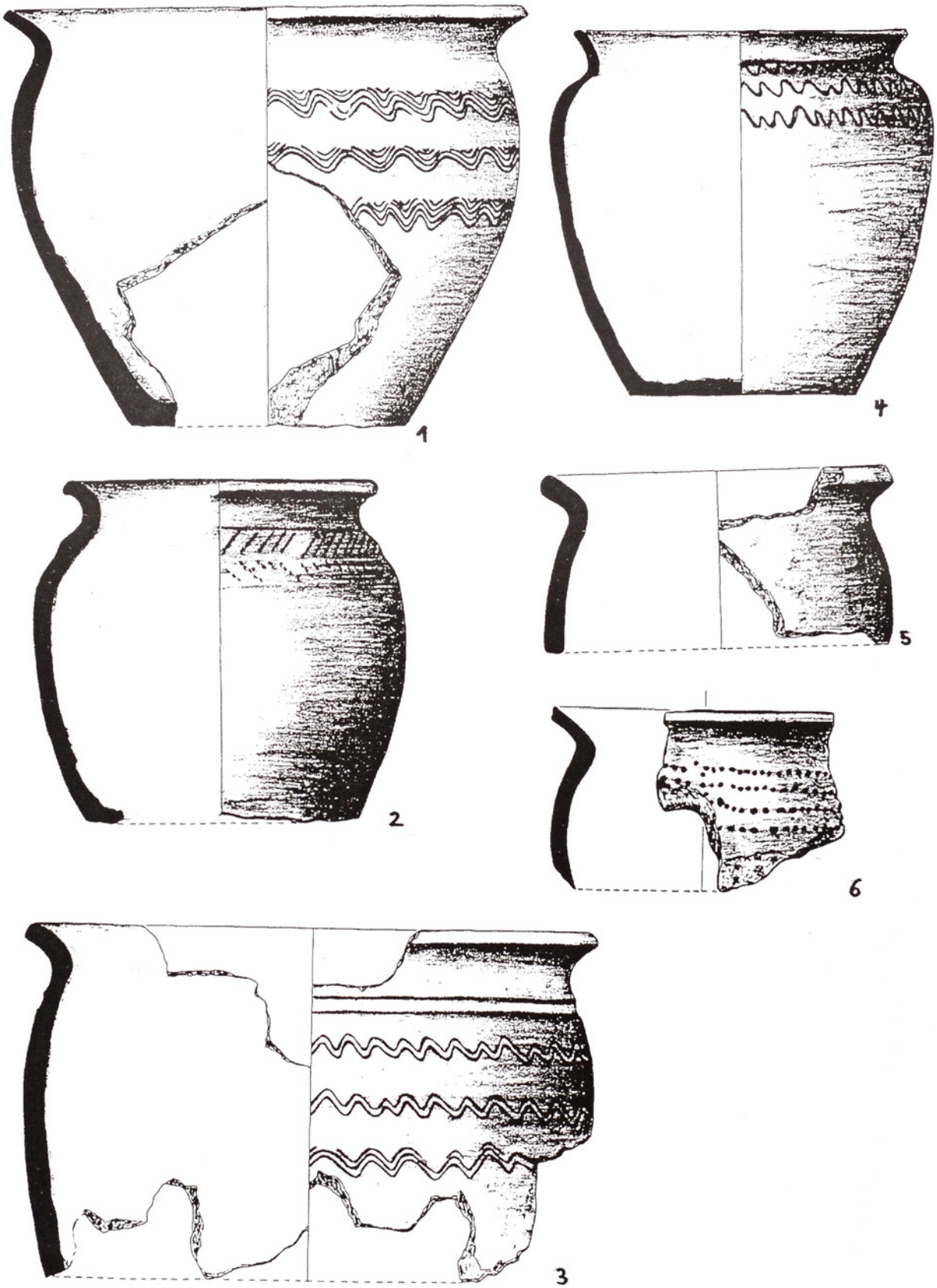

Abb. 8. Burg „Sand". Graphittonkeramik, Töpfe. M 1:2.

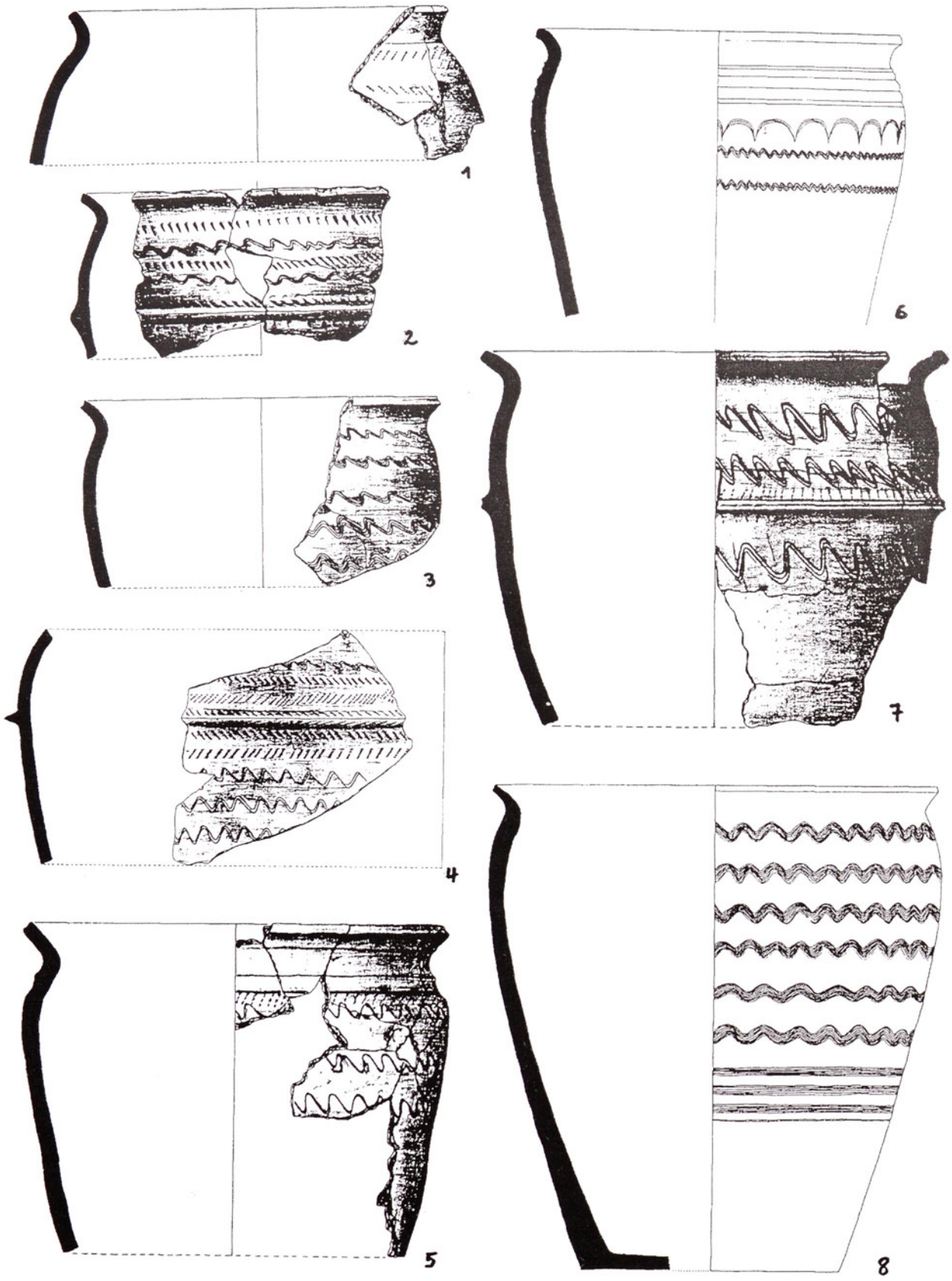

Abb. 9. Burg „Sand". Graphittonkeramik, große Töpfe. M 1: 4.

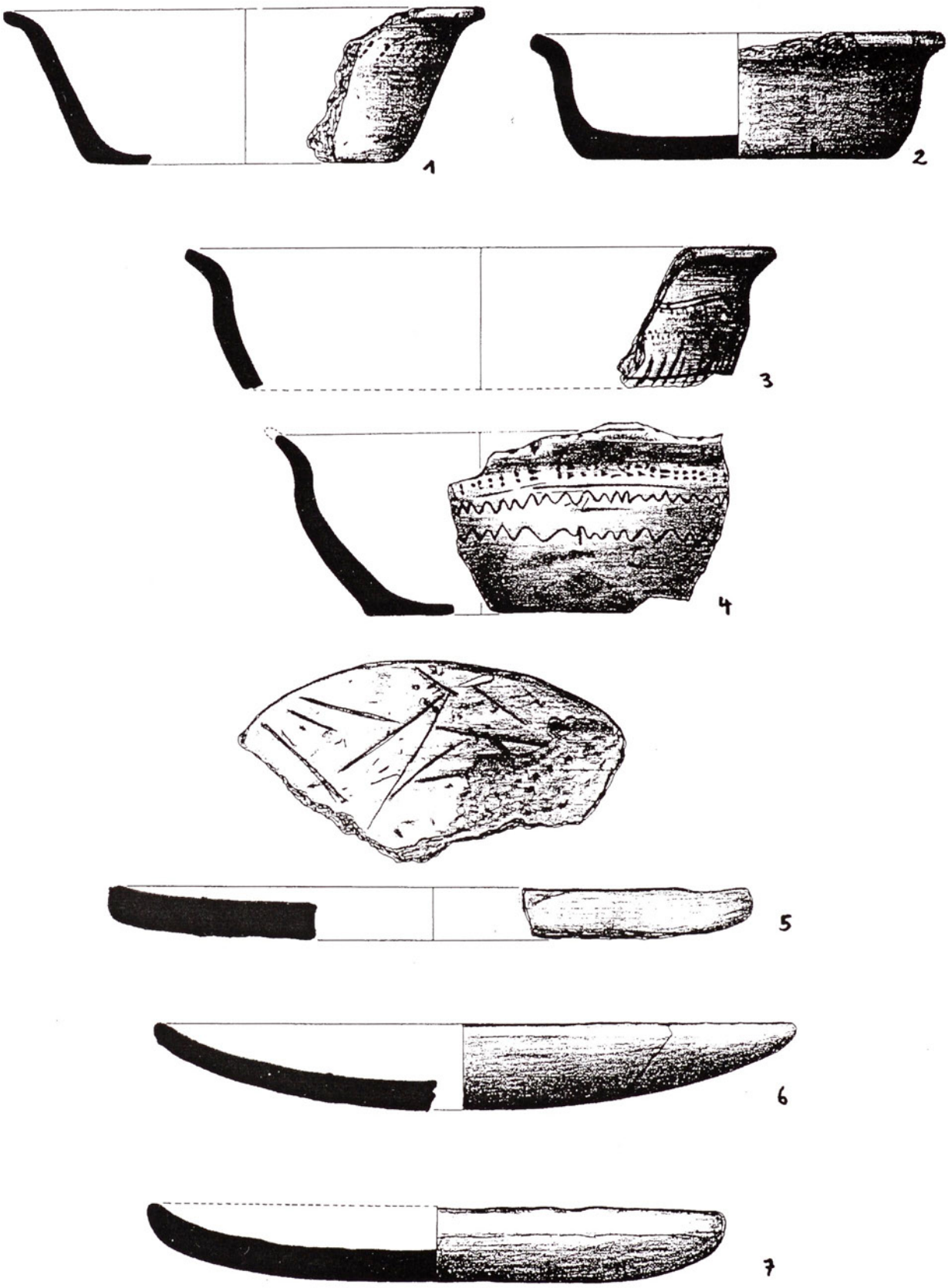

Abb. 10. Burg „Sand". Graphittonkeramik, Schüsseln und Backteller. M 1:2.

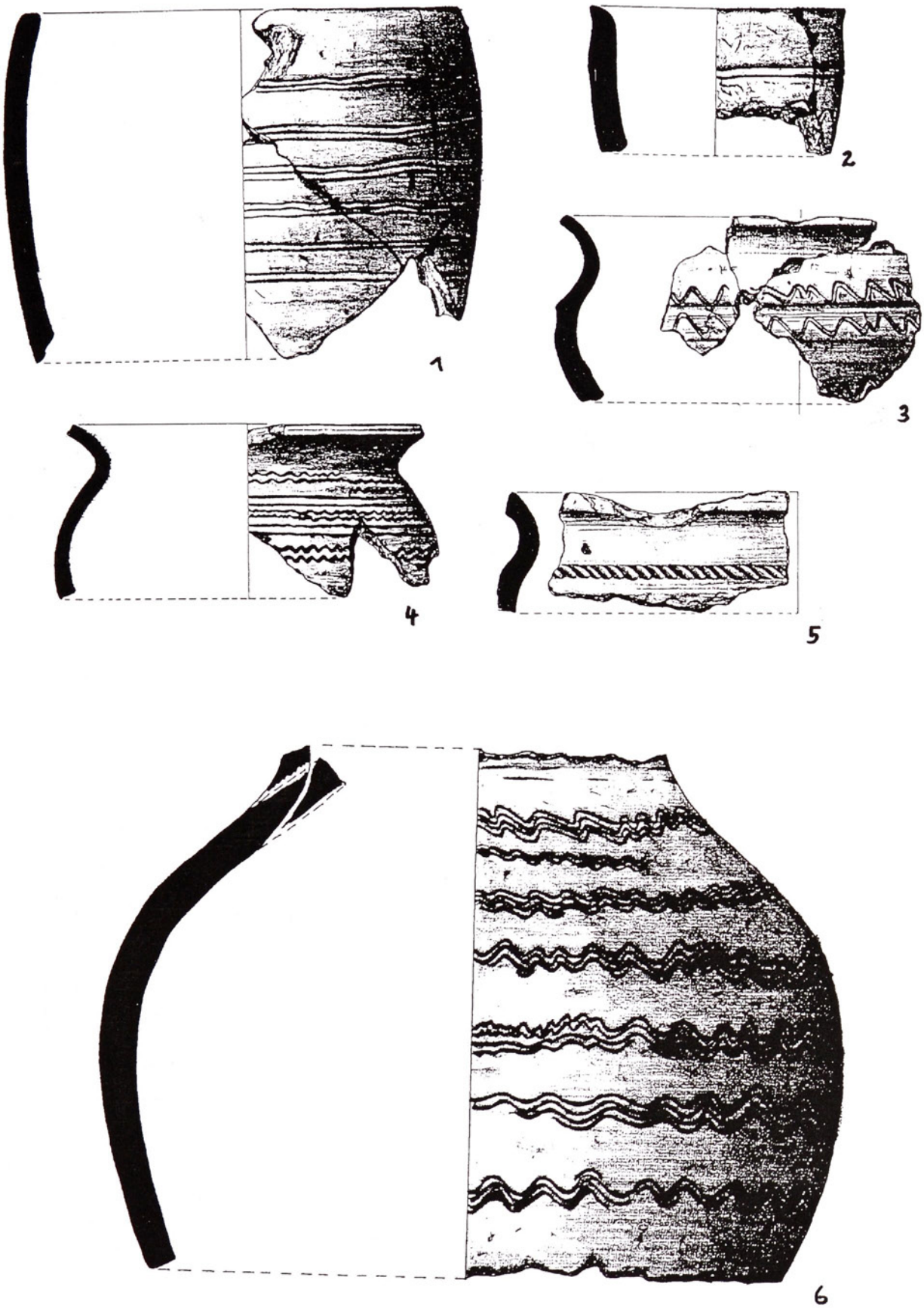

Abb. 11. Burg „Sand". Graphittonkeramik, Sonderformen. M 1: 2.

Abb. 12. Burg „Sand". Randstück eines Tonkessels aus Graphitton.

2.3.2. Hand- und Hauswerk

Funde, die Hinweise auf hauswirtschaftliche Tätigkeiten geben, sind die schon angesprochenen Mahlsteine zum Mahlen des Getreides an Ort und Stelle. Eine größere Anzahl von Spinnwirteln bezeugt das Herstellen von Textilien, Webgewichte wurden allerdings keine gefunden. Schlackenreste stammen von Schmiedetätigkeit innerhalb der oberen Siedlungsterrasse. Vom westlichen Steilabfall stammen Eisenschlacken in größerer Anzahl und auch Schmiedewerkzeuge, wie ein kleiner Hammer. Schleifsteine wurden innerhalb der Siedlungsterrassen ebenfalls in größerem Umfang gefunden.

Außerdem ist die Herstellung der Keramik – ausschließlich Graphittonkeramik – am Ort selbst bezeugt. Im Bereich der Häuser auf der oberen Siedlungsterrasse wurden Rohton, ungebrannte Keramik und auch Fehlbrände gefunden. Die überaus reiche Anzahl von Keramikfunden auf der oberen Terrasse kann auch bedeuten, daß man nicht nur für den eigenen Bedarf, sondern auch zum „Export" produzierte.

2.5. Datierung

Die Datierung der Anlage erfolgt durch die Keramik und einige gut einordenbare Metallfunde. Die Keramik besteht – mit einer einzigen Ausnahme – aus Graphitton, also einer Tonzusammensetzung, die spätestens im 9. Jahrhundert im niederösterreichischen Donauraum aufscheint. Sie ist auch insoferne für historisch-wirtschaftsgeschichtliche Aussagen von größter Bedeutung, als der Rohstoff Graphit nur in begrenzten Lagerstätten gewonnen werden kann. Südlich der Donau kommt er am Südwestrand des Dunkelsteiner Waldes vor, nördlich der Donau liegen die Lagerstätten im Waldviertel. Der Verbreitungsradius von Graphittonkeramik geht aber beträchtlich über diese Vorkommen hinaus. In den bayerischen Ostlanden der Karolingerzeit könnte man diese Tatsache mit einer zentrierten Herrstellung auf grundherrschaftlicher Basis erklären (FELGENHAUER-SCHMIEDT 1998). Graphitton bleibt bis zum 12. Jahrhundert die vorherrschende Tonzusammensetzung im niederösterreichischen Raum. Spätestens ab dem 10. Jahrhundert ist er auch in Mähren und Südböhmen anzutreffen. In der näheren Umgebung unserer Burganlage „Sand" ist Graphit als Rohstoff vorhanden. Er wurde in hölzerne Butten gefüllt und so auf die Burg gebracht, wie der Fund eines durch den Zerstörungsbrand leicht gehärteten großen Brockens in der Nordwestecke des Schwellenbaues auf der oberen Siedlungsterrasse zeigt. Die Keramik in „Sand" ist durchwegs aufgewülstet und lediglich am Rand leicht nachgedreht. Im Inneren finden sich meist senkrechte Verstreichspuren. Das Formenspektrum wird von Töpfen dominiert, von kleinen Größen (Abb. 8) bis zu vorratsgefäßartigen Ausmaßen (Abb. 9). Daneben kommen in größerer Anzahl Backteller vor, in kleinerer Anzahl Schüsseln (Abb. 10). Die Töpfe sind fast alle verziert, Wellenbänder, Wellenlinien, Horizontallinien, Kammeinstiche und vereinzelt auch schon Fingernagelkerben kommen vor, ebenso wie Tonleisten, die auch wieder verziert sein können. Auffallend im Keramikbestand sind Töpfe, deren Schultern wellenartig profiliert sind (Abb. 8:2,3; Abb. 9:5,6). Vereinzelt wurden auch große flaschenartige Gefäße (Abb. 11:6), Kümpfe (Abb. 11:1,2) und ein zweimal durchbohrtes Randstück (aus Graphitton !) in der Art eines ungarischen Tonkessels gefunden (Abb. 12). Obwohl die Keramik – wie es bei Graphittonkeramik oft der Fall ist – altertümlich wirkt und obwohl wir in Niederösterreich noch nicht wirklich in der Lage sind, Keramik des 9. von der des 10. Jahrhunderts exakt zu unterscheiden, wird man doch für eine Datierung in das 10. Jahrhundert plädieren.

Die Annahme einer Zeitstellung in das 10. Jahrhundert wird durch einige Metallfunde unterstützt. So ist etwa ein gegossene Ohrring aus Bronze (Abb. 13) mit solchen des 10. Jahrhunderts innerhalb der Bjelo-Brdo Kultur vergleichbar, das Fragment eines Bronzearmreifs (Abb. 14) weist ebenfalls in diese Zeit (z. B.: THE ANCIENT HUNGARIANS, 1996, 224). Diese gedrehten Armreifen werden vor allem in landnahmezeitlichen ungarischen Gräbern gefunden. Ein Knopf aus

Abb. 13. Burg „Sand". Gegossener Ohrring aus Buntmetall.

Bronze mit Filigranverzierung (Abb. 15) paßt sich dieser Zeitstellung an. Nicht zuletzt sind auch die verhältnismäßig zahlreichen ungarischen Pfeilspitzen (Abb. 16) hier einzuordnen.

Die Zerstörung der Anlage erfolgte durch Brand. Die eben genannten rhombischen Pfeilspitzen lassen an einen Überfall durch die Ungarn denken, der – wie das Pflanzenspektrum vermuten läßt – am ehesten in einem August stattgefunden hat. Die Bewohner wurden durch dieses Ereignis überrascht und mitten aus ihrem gewohnten Leben gerissen. Das zeigt die ungebrannte Keramik und auch der ungeöffnete Kuppelofen mit dem Pferdeknochen auf der oberen Siedlungsterrasse, auch der auf der unteren Siedlungsterrasse angetroffene verbrannte Getreidevorrat spricht dafür. Im Bereich der oberen Terrasse und im westlichen Bereich der unteren Terrasse stürzten die Bauten so schnell ein, daß die Bewohner wohl nur mehr fliehen konnten.

3. *Gesamtcharakterisierung der Burganlage„Sand" aufgrund der Grabungsergebnisse*

Wenn wir die Burganlage auf der Flur Sand nun abschließend charakterisieren wollen, so sind vor allem folgende Tatsachen herauszustreichen: Die Anlage wurde zu Beginn des 10. Jahrhunderts auf einer strategisch günstigen Stellen errichtet. Sie besteht aus mehreren, in sich befestigten Einheiten und ist somit in die für das ausgehende Frühmittelalter charakteristischen Herrschaftsmittelpunkte in Form von mehrteiligen Burganlagen einzureihen. Die Technik des Wallbaus der unteren Siedlungsterrasse, ein teilweise auf einer Holzpackung sitzender Steinwall, dessen Innenfront mit horizontalliegenden Holzstämmen oder -balken gestützt ist, findet am ehesten Parallelen im schlesisch-böhmischen Raum. Die Trockenmauer, die die obere Terrasse abschließt, ist für das 10. Jahrhundert sicher nicht überraschend und spricht für das Bemühen um eine Annäherung an die westliche Steinbautechnik (s. dazu auch : BOHÁČOVÁ – FROLÍK – ŠPAČEK 1994). Die Keramik ist für den slawisch besiedelten Raum kennzeichnend – die besten Parallelen stammen von südwestmährischen Höhensiedlungen (POLÁČEK 1994) – aber sie kommt teilweise auch im niederösterreichischen Donauraum in ähnlicher Art vor. Die auffallenden Schulterrillen, die in zeitgleichen Materialien in Niederösterreich fehlen, weisen – wie auch einige Topfvarianten (Abb. 11, 3-5) – wiederum auf den nordböhmisch- schlesischen Raum hin (PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 1994). Bemerkenswert ist auch der starke Anteil von Backtellern, wie er zahlenmäßig weder in Gars-Thunau noch in mährischen oder böhmischen Siedlungen vorkommt. Hier finden sich noch weiter nördlich – etwa im Elb- Saale- Gebiet – entsprechende Gegebenheiten. Dagegen weisen zwei datierende Metallfunde, der gegossene Ohrring und der Armreif, in den pannonischen Raum. Die Burganlage ist des weiteren als blühender Wirtschaftsbetrieb, der sicherlich auf der oberen Siedlungsterrasse zentriert war, zu bezeichnen. Bei der Frage nach einem herrschaftlichen Element muß man auf die Ergebnisse der Tierknochenuntersuchung (herrschaftliche Jagd, Mastochsenfleischbelieferung) hinweisen. In den Befunden selbst ist bis jetzt der Bau am Burghügel auffällig, vielleicht war hier ein repräsentativer Wohnsitz. Das Fragment eines eisernen Ringelpanzers ist wohl dieser sozialen Oberschicht zuzuordnen.

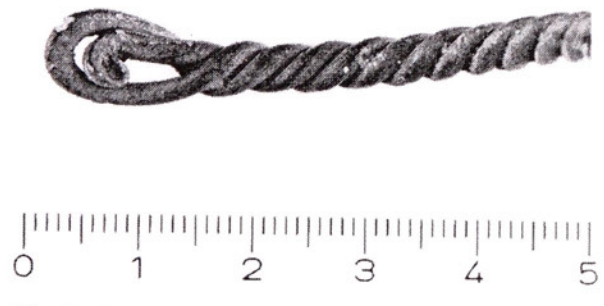

Abb. 14. Burg „Sand". Fragment eines Armreifs aus Buntmetall.

Alles in allem haben wir mit der Burganlage auf der Flur Sand sicherlich den Ansatz einer Herrschaftsbildung in einem bis dahin weitgehend unbesiedelten Raum vor uns. Woher das Getreide und insbesondere das Mastochsenfleisch kam – aus der unmittelbaren Umgebung oder von weiter her – ist ungeklärt, Freilandsiedlungen in der Nähe wurden trotz intensiver Begehung noch nicht entdeckt. Die „Lebenszeit" der Burganlage in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts fällt in den Zeitraum, in dem der niederösterreichische Raum von den Ungarn kontrolliert wird, in dem die Mährer doch auch mit den Ungarn zusammenarbeiten und in dem in Böhmen die Přemysliden ihre Vormachtstellung ausbauen. Wer war der Herrscher oder Befehlshaber in dieser Burg, wer hatte Muße, in dieser unruhigen Zeit in dieser Gegend herrschaftsmäßig zu jagen? Die Beziehungen bestimmter Funde nach Nordböhmen und Polen (Teil der Keramik) und in den pannonischen Raum (Armreif, Ohrring) vermitteln ein Bild der in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts wichtigen Strömungsrichtungen. Eine weitere Frage ist die, wie Bayern unter Arnulf dem Bösen in dieser Lage einzuschätzen ist, wie stand er diesem Herrschaftsbildungsversuch gegenüber? Waren in einer Zeit, in der Jagd auf „Schwarzwild" praktisch zur Herrschaftsausübung gehörte, der reiche Wildbestand im Waldviertel und die damit verbundenen jagdlichen Möglich-

keiten bekannt und genutzt? Der Tod des Markgrafen Arbo durch ein Wisent während einer Jagd n. 909 spricht jedenfalls dafür. Zu fragen ist auch nach dem Verhältnis zur Burganlage von Gars-Thunau, bei der in der Spätphase der herrschaftliche Charakter durch entsprechende Bauten viel ausgeprägter scheint. Auch die Lage an einer Handelsstraße vom Donauraum nach Norden darf man nicht vernachlässigen, insbesondere vor dem Hintergrund der Raffelstetter Zollordnung, wo der Handel mit den „Rugi" (die man teilweise mit den Bewohnern des Waldviertels gleichsetzt) und mit Mährern und Böhmen angeführt wird (TATZREITER 1991, 207).

4. Die Adelsburg Raabs – Neue Grabungsergebnisse

Daß auch nach der gewaltsamen Zerstörung der Burganlage auf der Flur Sand – wohl um die Mitte des 10. Jahrhunderts – der Raum im Blickfeld der „Großen" lag, zeigen neue Befunde innerhalb der heute noch bestehenden Burg Raabs. Diese wird – wie eingangs schon dargelegt – erstmals sicher mit einem Burgherrn Gottfried bei Kosmas von Prag zum Jahre 1100 erwähnt. Bauhistorische Untersuchungen von A. Klaar stellten diese Burg – die dem Bild der hoch- und spätmittelalterlichen Adelsburg entspricht – in enge Verwandtschaft zur Schallaburg und zur Burg Gars. An allen drei Burgen meinte er Grundrisse eines sog. festen Hauses als Erstbauten aus den noch bestehenden Mauern herauslesen zu können. Die neuen Grabungen haben nun ein ganz anderes Ergebnis zu den frühen Phasen der Burg Raabs gebracht. So zeigte sich, daß die (bislang) frühesten Baubestandteile abgerissen und im heutigen Baubestand nicht mehr erhalten sind. In einem Keller der Burg konnte eine sauber gefugte und gemörtelte Mauer parallel zur jetzigen Südmauer entdeckt werden. Die Entstehungszeit dieser neu entdeckten Mauer als Bestandteil eines steinernen Wohnbaues geht in die Jahrtausendwende zurück. Diese Datierung ergibt sich aus den angelagerten Schichten, bzw. Fußbodenhorizonten, in denen Keramik – wie in „Sand" auch durchwegs aus Graphitton – gefunden wurde, die teilweise noch eng an die Keramik von „Sand" anzuschließen, aber insgesamt doch als jünger anzusehen ist. Sie ist zum Teil auch aus besser aufbereitetem Ton hergestellt und zum Großteil auch schon ganz nachgedreht. Auffällig ist, daß nun keine Backteller mehr gefunden wurden und daß etliche Tongefäße der sog. polnischen Keramik gleichen, wie sie teilweise in Mähren gefunden wurde (STAŇA 1994, Abb. 17). Dort wird sie auf den Einfluß des polnisches Herzogs Boleslaw Chrobry zurückgeführt, der in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts in Mähren die Oberherrschaft erlangt hatte. Daneben gibt es aber auch eine Pfanne und breitbauchige Topfformen westlichen Typs. Funde von mindestens fünf Hufeisen und von zwei verzierten Spielsteinen zeigen das adelige Milieu an. Eine erste Durchsicht der Tierknochen durch E. Pucher hat ergeben, daß der Anteil der Jagdtiere längst nicht mehr so hoch ist wie auf der Burg „Sand".

Der erste Fußboden im neu entdeckten Steingebäude war ein Mörtelestrich, darauf wurden etliche Holzböden auf Planierschichten errichtet. Das dadurch

Abb. 15. Burg „Sand". Knopf aus Buntmetall.

entstandene Schichtpaket und auch die neu entdeckte Mauer ist durch einen den gesamten Kellerraum abdeckenden Lehmstrich abgedeckt, der wohl noch im Mittelalter entstanden ist.

Die neuen Funde von der Burg Raabs beweisen also die Errichtung einer Burganlage nach hohem Standard schon um die Jahrtausendwende. Es ist der Beginn einer erneuten Herrschaftsbildung in diesem Raum, die an der Spitze eines nun folgenden Landesausbaues stand, der zu einer dichten Aufsiedelung auf dem Gebiet der sog. Grafschaft Raabs führte. Die bedeutende Rolle des Burgorts und der Burgherren, die im 12. Jahrhundert als Grafen bezeichnet werden und die zu dieser Zeit auch das Burggrafenamt von Nürnberg inne haben, läßt sich auch daran erkennen, daß der Name der Burg Raabs im benachbarten tschechischen Raum ausschlaggebend für die Benennung ihres Nachbarlandes Österreich – Rakousko – wurde.

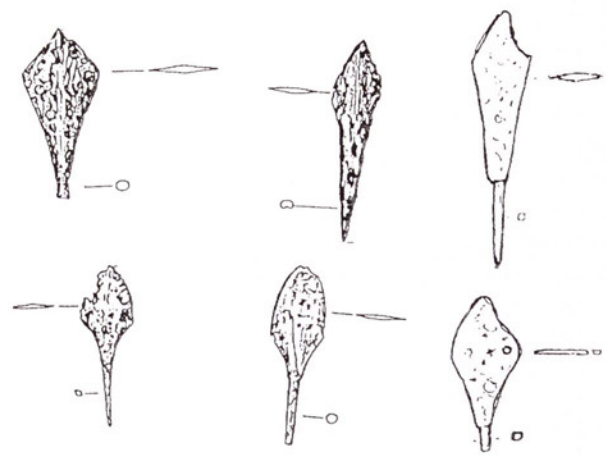

Abb. 16. Burg „Sand". Eiserne Pfeilspitzen. M 1:2.

Die Befunde und auch die bisherige Analyse der Funde lassen es durchaus als möglich erscheinen, daß die Burg Raabs jene urbs gewesen sein könnte, die, von den Babenbergern erbaut, für kurze Zeit von den unter der Herrschaft des Boleslaw Chrobry stehenden Mähren erobert worden ist und dann (1042) vom Babenberger Luitpold zurückgewonnen worden ist, wie es in den Altaicher Annalen berichtet wird.

Die enge kulturelle Beziehung zum mährischen Raum, die auch noch aus der von Kosmas erzählten Geschichte um den Burgherrn Gottfried zum Jahre 1100 herauszulesen ist, läßt sich an der Ausprägung eines Teil der Keramik durchaus ablesen.

Einen Ausblick auf die nun ansetzende Zeit des intensiven Landesausbaues im Waldviertel bieten die Ergebnisse der Grabungen im Wüstungskomplex Hard bei Thaya, wo in einer älteren Phase, im 12. Jahrhundert, ein Hof (wohl durch einen Ministerialen der Raabser Grafen) errrichtet wird, der in einer kleineren Rodungsinsel steht und neben Landwirtschaft auch Eisenverarbeitung betreibt. Im 13. Jahrhundert setzt dann eine wirtschaftliche Neuorientierung ein und man baut eine größere regelhaft angelegte Siedlung, ein Dorf mit zehn Bauernstellen und großem Hof, die aber im 14. Jahrhundert schon wieder aufgegeben werden muß, weil man offensichtlich zu viele Siedlungen in dem nicht besonders siedlungsgünstigen Gebiet errichtet hatte (FELGENHAUER-SCHMIEDT 1996).

5. *Schlußbemerkungen*

Die Burganlage auf der Flur Sand bei Raabs, die in die erste Hälfte des 10. Jahrhunderts zu datieren ist, wirft sicher ein neues Licht auf die Ereignisse der in dieser Region in schriftlichen Quellen so unterbelichteten Zeit. Eine entscheidende Frage ist die, wie die Situation im heutigen Niederösterreich nach der Schlacht bei Preßburg wirklich war. Wir wissen, daß die ehemaligen Machtzentren des Mährischen Reiches sehr rasch an Bedeutung verloren und teilweise ganz zugrunde gingen und wir haben andererseits aber auch Hinweise darauf, daß die karolingischen Vororte im niederösterreichischen Donauraum weiter existiert haben, um mit dem späteren Ausbau der Babenbergermark wieder aufzublühen. Die weitere Kontrolle der Besitzungen bayerischer Klöster durch bayerische geistliche Würdenträger wird vermutet, weil der Freisinger Bischof Drakolf im Jahre 926 auf einer Donaufahrt bei Grein zu Tode gekommen ist. Auch die weitere Existenz der Burganlage von Gars-Thunau, die oder deren Umkreis im späteren 9. Jahrhundert schon enge Beziehungen zum Karolingerreich aufweist (der in den Traditionen des Hochstifts Freising erwähnte „vir venerabilis" Joseph wiederholt im Jahre 902 eine Schenkung seiner Vorfahren!), zeigt, daß unter der ungarischen Herrschaft in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts in Niederösterreich „das Leben weiterging". Die Politik des bayerischen Herzogs, Arnulfs des Bösen, läßt auch durchaus den Schluß zu, daß es zeitweise ein gutes Einvernehmen zwischen Ungarn und Bayern gegeben hat, hat doch Arnulf wegen seiner Auseinandersetzungen mit den Ottonen zeitweise Zuflucht bei den Ungarn (vielleicht in Niederösterreich?) gefunden. Schriftliche Quellen bestätigen, daß Mährer mit den Ungarn nach Westen gezogen sind und mit den Ungarn gekämpft haben. Es läßt sich auch denken, daß eine Anlage wie die Burg auf der Flur Sand zeitweise als Stützpunkt für die Ungarn gedient haben könnte – vielleicht sogar in Einvernehmen mit den Bayern. Die auffälligen Ergebnisse der Tierknochenuntersuchungen, der ganz ungewöhnlich hohe Wildtieranteil, die aus dessen Zusammensetzung erschließbare herrschaftliche Jagd, lassen die Frage nach dem Machthaber in der Burg noch dringender erscheinen. Auch die ausschließliche Verwendung und Herstellung von Graphittongefäßen müssen in die Überlegungen mit einbezogen werden. Graphittonkeramik ist eindeutig im österreichischen Donaugebiet schon im 9. Jahrhundert heimisch und kommt erst im 10. Jahrhundert nach Mähren, wobei die Funde aus südwestmährischen Höhensiedlungen der Keramik von „Sand" am nächsten sind. Die überaus reichen Keramikfunde in der Burg „Sand" lassen es nicht unwahrscheinlich erscheinen, daß hier auch Keramik zum „Export" produziert worden sein könnte. Bestimmte keramische Formen, wie insbesondere die verhältnismäßig reichlich vertretenen Backteller, sind eindeutige Hinweise auf eine slawische Bevölkerungsgruppe, die profilierten Schulterrillen der Töpfe sprechen zum Teil für nordböhmisch-schlesische Kontakte. Auch die Bauweise insbesondere der Befestigung der unteren Siedlungsterrasse weist wahrscheinlich in diese Richtung hin. Andererseits sind einige Metallfunde, wie der gegossene Ohrring und der gedrehte Armreif, ganz sicher mit dem pannonischen Raum in Verbindung zu bringen.

Der in der Raffelstetter Zollordung dokumentierte Handel nach Böhmen hat – trotz des sich nun bildenden Haupthandelsweges von Prag zu den Kiewer Rus – wohl auch im weiteren Verlauf des 10. Jahrhunderts stattgefunden und die Burganlage „Sand" ist sicher auch ein Indiz dafür. Daß diese Region auch nach der gewaltsamen Zerstörung (wohl durch ungarische Scharen) weiterhin im Auge behalten wurde und daß die für die Region des nördlichen Waldviertel auch verhältnismäßig siedlungsgünstige Lage weiterhin von Bedeutung war, zeigen die neuen archäologischen Untersuchungen in der heute noch bestehenden Burg Raabs, deren Anfänge nun schon mindestens in die Jahrtausendwende zu datieren sind. Die Herren von Raabs setzen an der in „Sand" schon ein Jahrhundert früher begonnenen versuchten Herrschaftsbildung (unter welchem Machthaber auch immer) an und errichten nun einen auf Dauer – trotz sicherlich mancher Widerstände – festen Mittelpunkt in der zukunftsträchtigen und für bedeutende Familien des früheren Hochmittelalters nun bezeichnenden Art eine steinerne Adelsburg als Mittelpunkt einer noch auszubauenden Grundherrschaft.

RESUMÉ:

Hrad v trati Sand u Raabs an der Thaya

1. Historické pozadí

Na konci 10. století nastaly na území východně od Enže díky úpadku Východofranské říše, zániku Velké Moravy jako mocenského faktoru a poměrně prudkému nástupu Uher na historickou scénu zcela nové poměry, které jsou právě v prostoru Dolního Rakouska ve srovnání se situací v 9. století podstatně méně písemně dokumentovány. Důležitým datem je zajisté rok 907, kdy Bavoři utrpěli u Bratislavy tak těžkou porážku, že hranice jejich říše musela být znovu posunuta na západ až k Enži. Uherská nadvláda trvající až do bitvy na Lechu (Lechfeld) u Augsburgu v roce 955 neznamenala však v dolnorakouském Podunají úplný konec vývoje započatého v 9. století, mnohé – např. archeologické nálezy – naznačuje dokonce plynulý další vývoj a žádný zlom zde není patrný. To je zásadní rozdíl ve srovnání s dříve kvetoucími centry Velkomoravské říše, která víceméně rychle pozbyla svého významu a konečně z větší části zcela zanikla (MĚŘÍNSKÝ 1991, 89). Zvláštní místo zaujímá v této souvislosti velké slovanské hradiště v Gars-Thunau, kterému rakouští historikové připisují statut mezičlánku mezi Východní bavorskou markou a Velkou Moravou (WOLFRAM 1995, 311). Hradiště bylo v průběhu své existence zřetelně přebudováno (FRIESINGER 1991, 10) a bylo obýváno až do 10. století. To znamená, že existovalo i v době uherské nadvlády a zaniklo pravděpodobně až v době, kdy se Uhři vzdali nároku na vládu v dnešním Dolním Rakousku.

V první polovině 10. století, zvláště v době bavorského vévody Arnulfa, který částečně proti Uhrům bojoval, částečně však u nich hledal útočiště (STÖRMER 1991, 60), musíme tedy zřejmě počítat s existencí tzv. karolinských předsunutých osad na Dunaji (viz také WELTIN 1990) i s hradištěm v Gars-Thunau severně od Dunaje. Právem lze v této souvislosti uvažovat o tom, že vévoda Arnulf, když „šel k Uhrům", se mohl zdržovat také v Dolním Rakousku (WOLFRAM 1995, 273). Archeologickým dokladem přežívaní karolinské hospodářské struktury v dolnorakouském Podunají je neklesající výskyt tzv. tuhové keramiky od 9. do 12. a 13. století. Tuhová surovina se jižně od Dunaje nachází pouze na jihovýchodním okraji Dunkelsteinského lesa, severně od Dunaje jen ve Waldviertelu. Již v 9. století se v dolnorakouském Podunají – jak ukazují nálezy z Mauern, Tullnu a Vídně (FELGENHAUER-SCHMIEDT 1999) – používala téměř výhradně k výrobě keramiky, to znamená, že byla zhotovována na základě pozemkového panství a prodávána na trzích. V 10. století se situace v tomto ohledu nemění, naopak lze v 11. a 12. století sledovat plynulý vývoj.

Dějiny osídlení severní části Dolního Rakouska jsou již v karolinské době dost neprůhledné. Weinviertel byl zřejmě osídlen jen velmi řídce, Waldviertel – „Nordwald" („Severní les") – byl ve vnitrozemí považován za zcela neobydlený, pouze protkaný obchodními stezkami. Objevením dosud neznámého mocenského centra, výše zmíněného hradiště v Gars-Thunau, se archeologům podařilo vrhnout na tuto otázku zcela nové světlo. Také dále na sever, v severozápadní části Waldviertelu, se na základě existujících písemných pramenů předpokládá raně středověké osidlování v souvislosti s vytvořením tzv. „lesních a kolonizačních hrabství" (Wald-und Wildgrafschaften, Rodungsherrschaften) Poigen-Rebgau, Pernegg-Drosendorf a Raabs v průběhu 11. století (WELTIN 1999, 223 a d.). Na právní postavení těchto hrabství existují dodnes různé názory. Počáteční „bezprostřední podřízenost říši" raabského hrabství, kterou předpokládá K. Lechner (1928, 80), se dnes již nepokládá za jistou. K. Lechner zastával ve svých pracích o dějinách osídlování Waldviertelu (LECHNER 1937) názor, že uvedená „hrabství" byla k babenberské marce připojena teprve poměrně pozdě, totiž v roce 1156, když Rakousko bylo povýšeno na vévodství. Z tohoto důvodu se také zasazoval o to, aby připsání lesa „*silva Rogacz*" Jindřichem IV. babenberským markrabatům Ernstovi a Leopoldovi, ke kterému došlo v letech 1074 a 1076, bylo lokalizováno do jižní části Dolního Rakouska. Dnes se však předpokládá, že uvedené území „*silva Rogacz*" se nachází jižně od Raabsu a že se tedy jedná o staré pojmenování raabské oblasti (KUPFER 1999).

O hradu Raabs se poprvé zmiňuje český kronikář Kosmas (Chronik III, 12) v roce 1100 a uvádí pána hradu Gottfrieda. Ten byl v úzkých vztazích s moravským údělníkem Litoldem, které však vyústily ve válečné střetnutí. Gottfried musel svůj hrad obsazený Litoldem dobýt zpět a prosit českého Břetislava o pomoc. Tato skutečnost přispívá k tomu, že v jedné z novějších historických prací je zastáván názor, že „oblast panství Raabs tehdy ještě patřila k Moravě" (KUPFER 1999, 50). Jak je třeba za těchto okolností nahlížet na přátelský svazek mezi moravským údělníkem a Gottfriedem, o němž se zmiňuje i Kosmas, není jistě třeba blíže ujasňovat, to znamená, že je otázka, zda by se tento vztah tak nazýval, kdyby Gottfried byl ve vztahu úzké závislosti na Čechách. Je také třeba vzít v potaz lokalizaci „*silva Rogacz*" jižně od Raabsu (KUPFER 1999). Aféra kolem Gottfrieda, o níž se zmiňuje Kosmas, se odehrávala – jak zdůrazňuje Weltin (1999, 224) – v době bojů o investituru, kdy Babenberkové stáli na straně papeže, zatímco český Břetislav II. na straně císaře Jindřicha IV. Na tomto pozadí se vztahy jeví jako velmi diferencované a mnohovrstevné. Zvláštní význam raabské oblasti jako takové se odráží ve skutečnosti, že Čechové ještě dnes označují Rakousko (Österreich) jménem Rakousko.

Je zajímavé, že v jižních Čechách se vyskytovaly podobné problémy, tj. příslušnost k panstvím je nejistá. I zde zřejmě bránilo podle jazykovědných indicií jihočeské obyvatelstvo (kmen Doudlebů) i po pádu Slavníkovců dlouho svou nezávislost a pod českou nadvládu se dostalo až v r. 995 (ŠMILAUER 1967, 22). Neexistence tzv. služebných osad rovněž odlišuje toto území od ostatního českého prostoru (TŘEŠTÍK – KRZEMIEŃSKA 1967, 87). Také Kosmou zmiňované „stanovení hranice" vymezené jižními hrady Slavníkovců je třeba do těchto úvah začlenit.

Vzhledem k velmi skrovným písemným pramenům týkajícím se severního Waldviertelu a Moravy (MĚŘÍNSKÝ 1991) v 10. století bylo tím potěšitelnější, že byl objeven archeologický doklad toho, že na území pozdějšího raabského hrabství existovalo osídlení z 10. století. V bezprostřední blízkosti dodnes existujícího hradu Raabs (ve vzdálenosti cca 1,5 km) na katastru obce Oberpfaffendorf bylo v jedné zátočině Dyje na ostrohu objeveno opevnění – někdejší hrad (obr. 1). Osídlení se nachází na nejužším místě ostrohu a využívá přirozené ochrany strmých srázů nad Dyjí. Na severní straně byl hrad chráněn příkopy a valy (jak ukazuje konfigurace terénu), na jižní straně jsou dvě samostatně opevněné sídlištní terasy (obr. 2).

2. Dosavadní výsledky výzkumů

2.1 Opevnění sídlištních teras

Horní – severní – sídlištní terasa byla zajištěna asi 1,5 m silnou na sucho stavěnou zdí z lámaného kamene. Jednotlivé kameny byly kladeny pravidelně jen na vnější straně, uvnitř

bylo jejich uspořádání nepravidelné. Velká část kamenné zdi se zřítila dovnitř. Podle množství zříceného materiálu lze odhadnout původní výšku obranné zdi na cca 2,4 m. Před touto zdí směrem k jihu byl 2 m široký odval a 2 m hluboký a 2,4 m široký příkop. Přímo u vnitřní strany zdi se po celé délce nacházely dřevěné domky (obr. 3).

Opevnění spodní, jižní terasy bylo poněkud jiné. Podle dosavadních poznatků (výzkum zde ještě není ukončen) se zde jedná o 2 m široký kamenný val, jehož přední strana však ubíhala šikmo nahoru. Tento kamenný val spočíval částečně na dřevěné podestě a byl na vnější straně zpevněn horizontálně vloženými kmeny. V západní části, u vchodu, byla uvnitř u kamenné zdi dřevěná stavba, neobývaný prostor, užívaný částečně jako sýpka (obr. 4). Naproti tomu na východní straně byla přímo u vnitřní strany valu odkryta asi 2 m široká sídlištní vrstva na severu ohraničená nízkou na sucho stavěnou zídkou (obr. 5). Také před spodní terasou byl za odvalem poměrně plochý příkop. Ve druhé fázi byl však zasypán a na jeho místě byla vybudována cesta dlážděná malými lomovými kameny vedoucí ke vchodu na západním konci spodní terasy. Brána nacházející se na západním konci terasy představovala velmi pravděpodobně jakýsi delší průchodní koridor (*Schlauchtor*). Pod už vykopanou východní stranou brány byly mimo jiné nalezeny dvě spodní čelisti bizona a jeden medvědí zub v nápadné poloze, což naznačuje možnost jakési stavební obětiny (obr. 6).

2.2 Sídlištní a obytné struktury

Jak už bylo uvedeno, byly domy – v prostoru horní terasy odkryté asi z 90% – které prozrazovala silná černá kulturní vrstva, postaveny přímo u vnitřní strany valu (obr. 3). Na západní straně svědčilo zbarvení půdy a zborcené zbytky trámů o lichoběžníkové srubové budově (obr. 9). Uvnitř se nacházely dvě kopulovité pícky, v jedné z nich byly koňské kosti (překvapivě kosti končetin, které jsou prakticky bez masa); kolem pícek se zachovaly „in situ" kameny a hliněný plášť.

Na tuto budovu navazuje na východní straně protáhlá stavba, konstrukce ze svislých kůlů a roubených stěn (obr. 3). Tento dům se východním směrem lichoběžníkově rozšiřuje až do míst, kde se sídlištní plocha zužuje. V jeho nejširším místě je patrná řada středových kůlů. Kamenná destrukce jasně ukazuje, že v tomto prostoru byla na sucho stavěná zeď nejvyšší a velmi pečlivě vybudovaná. Zde se také nacházelo asi uprostřed větší nízké topeniště.

Dřevěné stavby na horní terase padly jednoznačně za oběť požáru a ten také způsobil, že zeď se z větší části zřítila dovnitř na zborcené dřevěné stavby. Pod kamennou destrukcí byly částečně ještě zřetelné zbytky zuhelnatělých trámů, které v prvé řadě pocházely z jižní stěny dřevěných domů postavených přímo u kamenné zdi. Černá kulturní vrstva zastižená uvnitř dřevěných staveb byla výjimečně bohatá na nálezy, zvláště keramika a zvířecí kosti se zde nacházely ve velkém množství.

V oblasti spodní, jižní sídlištní terasy, jejíž výzkum není dosud ukončen, byla ve východní zatím prozkoumané části rovněž zastižena kulturní vrstva o maximální šířce 2 m, která je na severu ohraničena nízkou na sucho stavěnou zídkou. Vně této zídky vedla ještě kameny dlážděná cesta (obr. 5). V kulturní vrstvě byla opět nalezena keramika a kosti, ale ne v takovém množství jako na horní terase. To, že situace ve východní části spodní terasy byla jiná než v části západní, bylo naznačeno již při popisu zde objeveného kamenného valu. Na vnitřní straně valu se nacházel neobývaný dutý prostor o šířce 2,3 m. Severní dřevěný práh tohoto prostoru byl v zuhelnatělém stavu zastižen částečně „in situ". Na něj pak navazovala kulturní vrstva zpočátku jen asi 1,5 m široká. Zhruba uprostřed terasy se sídlištní plocha značně rozšiřuje dovnitř, tedy na sever a objevují se kůlové jamky, takže i zde lze předpokládat kůlové stavby (obr. 4). Bližší zjištění přinesou budoucí výzkumy.

Další zbytky osídlení pocházejí z tzv. Hradního kopce (Burghügel), ústřední vyvýšeniny uvnitř areálu. Zde byly na lehce od vrcholu k západu klesajícím svahu nalezeny zhruba ve čtverci 14 x 11 m lomové kameny, které částečně spočívaly na kulturní vrstvě (se střepy a kostmi). Ohraničení na severní straně bylo velmi zřetelné: řadou velmi velkých kmenů (obr. 7). Určitě se zde jedná o těžko rekonstruovatelnou stavbu s kamennou podezdívkou a dřevěnou nadstavbou. Jihovýchodně od budovy se vyskytovaly neobyčejně velké kameny, které se pravděpodobně vlivem povětrnosti uvolnily z vystupujícího skaliska a zřítily. Tato skála hrála při zakládání záhadné stavby jistě významnou roli.

Menší výzkumy na západním svahu, na výrazném zlomu k prudkému srázu, ukázaly, že okraj zde byl opevněn částečně dřevěnou palisádou, částečně na sucho stavěnou zdí a že se k němu přimykaly kasematové, 2 m široké obytné budovy.

2.3 Způsob hospodaření

2.3.1 Výživa

V kulturní vrstvě horní sídlištní terasy bylo nalezeno velké množství zuhelnatělých zbytků rostlin, které informují o stravě obyvatel fortifikace a o zemědělském zázemí areálu (POPOVTSCHAK 1998). Nejběžnější obilovinou byla pšenice, kromě toho zde bylo nalezeno proso, žito, oves a pšenice dvouzrnka. Zbytky konopí a lnu dokládají pěstování těchto rostlin pro výrobu oleje a vláken. Prokázáno je i pěstování máku, stejně jako sběr lesních plodů (jahod, malin, ostružin a ježiníku). Další informací o stravě jsou hojně se vyskytující formy na pečení (pekáče), svědčící o výrobě pšeničných chlebových placek. Pocházejí odtud i žernovy a tzv. sušicí vany (pražnice; pozn. red.) z hlíny ostřené organickými rostlinnými příměsemi. Na základě rostlinných zbytků lze usuzovat, že mimo areál byla pole, která zajišťovala zásobování obilím.

Velmi překvapivá a neobyčejně výmluvná je analýza zvířecích kostí. Nápadná je především skutečnost, že v získaném nálezovém materiálu tvoří přibližně 50 % lovná zvěř (podle minimálního počtu jedinců 54,6 %, podle váhy 41,3 %), přičemž vedle pozůstatků jelena, divokého prasete, losa, srnce a medvěda je zde vysoký podíl bizona. E. Pucher, který kosti zpracovával (PUCHER 1999), došel k závěru, že vysoká zvěř se nelovila primárně z důvodů obživy, ale jako sport, protože většinou byli složeni nejhůře ulovitelní samci v nejlepším věku. To řadí lovce do okruhu vysoké šlechty. Tento Pucherův názor podporuje i analýza kostí domácích zvířat. Mezi nimi převládá krmný skot (voli), který byl do fortifikace dodáván. Kromě toho jsou zde doklady o prasatech, kozách, slepicích atd. chovaných přímo na lokalitě. Rybolov je doložen železným rybářským háčkem. Pozoruhodný je relativně vysoký podíl bobřích a kuních kostí.

Analýza kostí lovné zvěře jako odraz panských loveckých zábav otevírá otázku Waldviertelu jako honebního revíru v 10. století. Jak víme, začal král, respektive vysoká šlechta už v karolinské době vyčleňovat určité lesní celky jako honitby z všeobecného užívání a vyhrazovat je prvořadě panským honům, které byly nedílnou součástí života šlechty (ZOTZ 1997). Snaha o dobré podmínky k lovu šla dokonce tak daleko, že se zřizovaly vlastní zvěřince či obory, aby si zájemce mohl složit požadovanou „černou zvěř".

2.3.2 Řemeslná a domácká práce

Nálezy vypovídající o hospodářských pracích jsou již zmíněné žernovy k mletí obilí přímo na místě. Značný počet přeslenů svědčí o výrobě textilu, tkalcovská závaží však nalezena nebyla. Zbytky strusky pocházejí od kovářů na horní terase. V kamenném odpadu v západní části bylo nalezeno velké množství železné strusky a kovářské nástroje, např. kladívko. Také brousků se na sídlištní terase našlo hodně.

Kromě toho je na místě doložena výroba keramiky – výhradně tuhové. V prostoru domů na horní terase byl zjištěn surový jíl, nepálená keramika i nepovedeně vypálené kusy. Vůbec vysoký počet nálezů keramiky na horní terase může znamenat, že se zde nevyrábělo jen pro vlastní potřebu, ale i „na export".

2.4 Datování

Areál je datován na základě keramiky a některých dobře zařaditelných kovových nálezů. Keramika je až na jednu jedinou výjimku tuhová, tedy takového složení, jaké se v dolnorakouském Podunají objevuje nejpozději v 9. století. Pro historické a ekonomické analýzy je i proto velmi důležité, že tuhová surovina mohla být těžena jen na několika málo nalezištích. Jižně od Dunaje se vyskytovala na jižním okraji Dunkelsteinského lesa, severně pak ve Waldviertelu. Rozšíření tuhové keramiky však značně přesahuje tyto oblasti. Ve Východní bavorské marce karolinské doby to lze vysvětlit centralizovanou výrobou na bázi pozemkového vlastnictví (FELGENHAUER-SCHMIEDT 1998). Tuhový jíl zůstává až do 12. století v dolnorakouské oblasti převládající keramickou hmotou. Nejpozději od 10. století se objevuje i na Moravě a v Čechách. V blízkém okolí areálu „Sand" se tuhová surovina vyskytuje. Plnila se do dřevěných puten a nosila na hrad, jak to dosvědčuje nález velké hroudy vytvrzené ničivým požárem v severozápadním rohu srubové budovy na horní sídlištní terase.

Keramika ze „Sandu" je formována nálepem a pouze na okrajích lehce obtáčená. Uvnitř jsou většinou svislé stopy výmazu. Z tvarů převládají hrnce, od malých (obr. 8) až po zásobnicové (obr. 9). Kromě toho se ve velkém množství vyskytují pekáče (pečící formy), v menší míře mísy (obr. 10). Hrnce jsou téměř všechny zdobené, objevují se vlnité pásy, vlnovky, horizontální linie, hřebenová výzdoba a ojediněle i vrypy nehtem, stejně jako lišty, které rovněž mohou být zdobené. Mezi keramickými formami jsou nápadné hrnce, jejichž plece jsou vlnovitě profilované (obr. 8:2,3; obr. 9:5,6). Ojediněle byly nalezeny i velké lahvovité nádoby (obr. 11:6), kulovité formy (*Kümpfe*; obr. 11:1,2) a jeden dvakrát provrtaný okraj (z tuhové keramiky!) připomínající staromaďarský keramický kotel (obr. 12). I když keramika působí starobyle – jak je tomu u tuhové keramiky často – a ačkoli v Rakousku zatím nejsme schopni přesně odlišit keramiku z 9. od keramiky z 10. století, přikláníme se spíše k datování do 10. století.

Zařazení do 10. století podporují některé nálezy z kovů. Tak například litá bronzová náušnice (obr. 13) je srovnatelná s exemplář z 10. století v kultuře Bjelo-Brdo, fragment bronzového náramku (obr. 14) ukazuje rovněž na tuto dobu (např. THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 224). Takovéto točené náramky bývají nalézány především ve staromaďarských hrobech z doby zaujetí země. Bronzový gombík zdobený filigránem (obr. 15) odpovídá taktéž této dataci. V neposlední řadě sem patří relativně četné šipky kosočtvercového (trapezovitého, rombického) tvaru spojované se starými Maďary (obr. 16).

Areál byl zničen požárem. Výše uvedené kosočtvercové hroty šípů naznačují přepadení starými Maďary, ke kterému podle rostlinných zbytků došlo nejspíše v srpnu. Obyvatelé byli zaskočeni uprostřed každodenního života. O tom svědčí nevypálená keramika i neotevřená kopulovitá pícka s koňskými kostmi na horní sídlištní terase; rovněž spálená zásoba obilí na spodní terase tomu odpovídá. V prostoru horní terasy a v západní části spodní terasy se stavby zřítily tak rychle, že obyvatelé mohli zachránit jen holý život.

3. Celková charakteristika hradního areálu „Sand" na základě výsledků výzkumů

Chceme-li nyní závěrem charakterizovat opevněný areál v trati Sand, je třeba zdůraznit následující skutečnosti: Areál byl vybudován na počátku 10. století na strategicky výhodném místě. Pozůstává z několika opevněných jednotek a řadí se tedy k panským sídlům ve formě několikadílných fortifikací, typických pro konec raného středověku. Technika stavby valu spodní sídlištní terasy – částečně na dřevěné podestě spočívající kamenný val, jehož přední stěna je vyztužena vodorovnými kmeny nebo trámy – má paralely ve slezsko-českém prostředí. Na sucho stavěná zeď, která uzavírá horní terasu, jistě v 10. století nepřekvapuje a svědčí o snaze přiblížit se západní technice kamenných staveb (srov. BOHÁČOVÁ – FROLÍK – ŠPAČEK 1994). Keramika je typická pro prostor osídlený Slovany – nejlepší paralely pocházejí z jihozápadomoravských výšinných sídlišť (POLÁČEK 1994), ale vyskytuje se v podobné formě částečně i v dolnorakouském Podunají. Nápadné rýhy na plecích, které se v současném dolnorakouského materiálu nevyskytují, ukazují – tak jako některé varianty hrnců (obr. 11, 3-5) – opět na severočesko-slezský původ (PRINCOVÁ-JUSTOVÁ 1994). Pozoruhodný je rovněž vysoký podíl pečících forem (pekáčů), jaký se nevyskytuje ani v Gars-Thunau ani na moravských nebo českých sídlištích. Naproti tomu dva datovatelné kovové nálezy, litá náušnice a náramek, ukazují na panonské prostředí. Opevněný areál byl kvetoucí hospodářskou jednotkou, kde se ekonomické aktivity soustřeďovaly na horní sídlištní terase. Při otázce po vládci je třeba poukázat na výsledky analýzy zvířecích kostí (panské hony, dodávky krmených volů). V nálezové situaci je dodnes nápadná stavba na hradním kopci, snad tam stálo reprezentativní panské sídlo. Fragment železného kroužkového pancíře je zřejmě třeba připisovat této horní společenské vrstvě.

Zkrátka a dobře máme v hradišti v trati Sand jistě co dělat s počátkem budování panství v dosud takřka neobydleném prostoru. Odkud pocházelo obilí a zvláště vykrmený hovězí dobytek – zda z blízkého okolí nebo z větší dálky – není jasné, osady v blízkém okolí nebyly přes intenzivní prospekci zatím objeveny. Existence hradiště v první polovině 10. století spadá do doby, kdy dolnorakouský prostor byl ovládán Uhry, Moravané s nimi spolupracovali a v Čechách si Přemyslovci budovali své mocenské postavení. Kdo byl vládcem nebo velitelem tohoto hradu, kdo měl čas v neklidných dobách v této oblasti jako pán lovit? Vztahy některých nálezů k severním Čechám a Polsku (část keramiky) a Panonii (náramek, náušnice) vytvářejí obraz hlavních souvislostí v první polovině 10. století. Další otázkou je, jak v této situaci hodnotit Bavorsko za vlády Arnulfa, jak se stavěl k tomuto pokusu o vytvoření panství? Byly v té době, kdy hon na „černou zvěř" prakticky patřil k vykonávání vlády, vysoký stav zvěře ve Waldviertelu a s ním spojené možnosti lovu známé a využívané? Smrt markraběte Arba na honu na bizona v r. 909 tomu každopádně nasvědčuje. Otázkou je také vztah k hradišti v Gars-Thunau, kde se v pozdní fázi panský charakter jeví – díky příslušným stavbám – daleko zřetelněji. Rovněž je třeba brát v úvahu polohu na obchodní stezce z Podunají na sever, zvláště v souvislosti s raffelstettským celním řádem, v němž se uvádí obchod s „Rugii" (kteří jsou částečně ztotožňováni s obyvateli Waldviertelu) a s Moravany a Čechy (TATZREITER 1991, 207).

4. Šlechtický hrad Raabs – nové výsledky výzkumů

Že i po zničení hradiska v trati Sand – zřejmě kolem poloviny 10. století – zůstala tato oblast v zorném poli mocných, o tom svědčí nové nálezy na dodnes stojícím hradě Raabs. O něm se poprvé zmiňuje – jak jsme již na začátku uvedli – v souvislosti s pánem hradu Gottfriedem, pražský Kosmas v roce 1100. Stavebně historický průzkum A. Klaara

staví tento hrad odpovídající představě o vrcholně a pozdně středověkém šlechtickém sídle do úzkého příbuzenského vztahu k Schallaburgu a hradu Gars. U všech tří hradů spatřoval v dosud existujících zdech půdorys původní stavby tzv. pevného domu. Nové výzkumy přinesly zcela jiný výsledek ohledně raných fází hradu Raabs. Ukázalo se, že nejstarší části stavby byly strženy a nejsou v dnešní substanci budovy zachovány. V jednom z hradních sklepů byla objevena čistě spárovaná a maltou spojovaná zeď paralelně se současnou jižní zdí. Tato nově objevená zeď jako součást kamenné obytné budovy je datována na přelom tisíciletí. Toto datování vyplývá z nahromaděných vrstev resp. podlahových horizontů, v nichž byla – tak jako v Sandu – nalezena výhradně tuhová keramika, která částečně úzce navazuje na keramiku ze Sandu, ale celkově je přece považována za mladší. Je také z části vyrobena z lépe zpracovaného jílu a většinou zcela obtáčená. Je nápadné, že zde nebyly nalezeny žádné pečící formy (pekáče) a že veškeré hliněné nádoby odpovídají tzv. polské keramice, jaká se částečně vyskytuje na Moravě (STAŇA 1994, obr. 17). Tam je vysvětlována vlivem polského knížete Boleslava Chrabrého, který v první čtvrtině 11. století ovládal Moravu. Kromě toho se zde však objevila pánev a břichaté formy hrnců západního typu. Nález nejméně pěti podkov a dvou zdobených hracích kamenů svědčí o šlechtickém prostředí. Z prvního posouzení kostí E. Pucherem vyplynulo, že podíl lovné zvěře už není zdaleka tak vysoký jako na hradě Sand.

První podlahu v nově objeveném kamenném stavení tvořila vrstva malty, na ní ležely další dřevěné podlahy a planýrované vrstvy. Takto vzniklé souvrství, jakož i nově objevená zeď jsou pokryty jílovým nátěrem vyskytujícím se v celém sklepním prostoru a zřejmě nepocházejícím ze středověku.

Nové objevy na hradě Raabs tedy dokazují vybudování hradního sídla vysokého standardu už kolem přelomu tisíciletí. Je to počátek nového budování panství v tomto prostoru, které stálo v čele následného rozvoje země, jenž vedl k hustému osídlení oblasti tzv. raabského hrabství. Významnou roli hradu a hradních pánů, kteří byli ve 12. století označováni jako hrabata a zastávali v té době také úřad norimberských purkrabích, je vidět i z toho, že jméno hradu Raabs se v sousedním českém prostředí stalo základem pojmenování země Österreich jako Rakousko.

Na základě nálezových okolností a dosavadních analýz nálezů se jeví jako zcela možné, že hrad Raabs bylo sídlo, které vybudovali Babenberkové, na krátkou dobu za Boleslava Chrabrého ovládli Moravané a poté (1042) dobyl zpátky babenberský Luitpold, jak o tom podávají zprávu Altaichšské anály. Úzké kulturní vztahy k moravskému prostředí, o nichž čteme ještě v Kosmově kronice v souvislosti s pánem hradu Gottfriedem v roce 1100, jsou dobře patrny i na části keramiky.

Pohled na nastupující dobu intenzivního rozvoje Waldviertelu nabízejí výsledky výzkumů zaniklého komplexu Hard an der Thaya, kde ve starší fázi, ve 12. století, byl vybudován dvorec (pravděpodobně ministeriály raabských hrabat), který stál na vyklučeném ostrůvku a kromě zemědělství se věnoval i zpracování železa. V 13. století pak došlo k nové hospodářské orientaci a bylo vybudováno větší, podle regulí založené sídlo, ves s deseti usedlostmi a velkým dvorem, které však ve 14. století bylo opět opuštěno, protože v oblasti, která pro osidlování nebyla příliš vhodná, bylo evidentně založeno příliš mnoho osad (FELGENHAUER-SCHMIEDT 1996).

5. *Závěrečné poznámky*

Hradiště v trati Sand u Raabsu, které je datováno do 1. poloviny 10. století, vrhá nepochybně nové světlo na události v této oblasti, o nichž je z daného období velmi málo písemných dokladů. Rozhodující otázka zní, jak skutečně vypadala situace v dnešním Dolním Rakousku po bitvě u Bratislavy. Víme, že tehdejší mocenská centra Velkomoravské říše rychle ztrácela svůj význam, částečně zcela zanikla a na druhé straně máme doklady o tom, že předsunutá karolinská sídla v dolnorakouském Podunají nadále existovala a později v době rozvoje babenberské marky znovu vzkvétala. Předpokládá se pokračující vláda bavorských duchovních hodnostářů nad majetky bavorských klášterů, protože freisinský biskup Drakolf přišel v r. 926 o život u Greinu při cestě po Dunaji. Také další existence hradiště v Gars-Thunau, které koncem 9. století mělo úzké kontakty s karolinskou říší (podle tradice freisinského arcibiskupství „vis venerabilis" Josef opakoval v r. 902 dar svých předků), ukazuje, že za nadvlády starých Maďarů v 1. polovině 10. století „šel život v Dolním Rakousku dál". Politika bavorského vévody Arnulfa vede k závěru, že tehdy panovala mezi Uhry a Bavory jistá shoda, neboť Arnulf kvůli neshodám s Otony občas hledal u starých Maďarů útočiště (možná v Dolním Rakousku?). Písemné prameny potvrzují, že Moravané táhli s Maďary na západ a bojovali s nimi. Je docela možné, že takové opevněné sídlo jako bylo hradiště Sand sloužilo jako opěrný bod starých Maďarů – snad dokonce po dohodě s Bavory. Pozoruhodné výsledky rozboru zvířecích kostí, nezvykle vysoký podíl lovné zvěře a z něho vyplývající panské hony staví ještě naléhavěji otázku vládce hradu. Také výlučné používání tuhové keramiky a její výrobu je nutno vzít v úvahu. Tuhová keramika je v rakouském Podunají už v 9. století běžná a teprve v 10. století proniká na Moravu, přičemž nálezy z jihozápadomoravských výšinných sídlišť jsou keramice ze Sandu nejpodobnější. Nesmírně bohaté nálezy keramiky na hradě Sand naznačují možnost výroby „na export". Určité keramické tvary, zvláště relativně hojně zastoupené pečící formy (pekáče), jsou jednoznačným důkazem přítomnosti skupiny slovanského obyvatelstva, profilované rýhy na plecích hrnců vypovídají částečně o kontaktech se severními Čechami a Slezskem. Také stavební technika, zvláště u opevnění spodní sídlištní terasy, ukazuje tímto směrem. Na druhé straně jsou některé kovové předměty, jako lité náušnice a točený náramek, zcela jistě ve vztahu k panonskému prostoru.

Obchod z Čechami, dokumentovaný v raffelstettském celním řádu, pokračoval i přes vznikající hlavní obchodní cestu z Prahy na Kyjevskou Rus i v 10. století a hradiště Sand je toho jistě dokladem. Že tato oblast i po násilném zničení (zřejmě staromaďarskými hordami) byla nadále sledována, a že území severního Waldviertelu bylo díky příznivým podmínkám pro osídlování nadále významné, o tom svědčí nové archeologické výzkumy na dodnes existujícím hradě Raabs, jehož počátky se datují nejméně na přelom tisíciletí. Pánové z Raabsu začali budovat své panství v Sandu už o století dřív (ať už to bylo za kteréhokoli vládce) a vybudovali přes mnohý odpor pevné sídlo perspektivního a pro významné rodiny počátku vrcholného středověku typického charakteru – kamenný šlechtický hrad jako středisko nově vytvářeného pozemkového panství.

Popisy k obrázkům:

Obr.1. Výsek z mapy Raabs a okolí. ▲= hradiště „Sand".
Obr. 2 Vrstevnicový plán hradiště „Sand".
Obr. 3. Hradiště „Sand". Horní sídlištní terasa. Plán výzkumů.
Obr. 4. Hradiště „Sand". Spodní sídlištní terasa, západní část. Plán výzkumů.

Obr. 5. Hradiště „Sand". Spodní sídlištní terasa. Foto od východu.
Obr. 6. Hradiště „Sand". Spodní sídlištní terasa. Západní vstup během výzkumů.
Obr. 7. Hradiště „Sand". Výzkum v lokalitě Hradní kopec, pohled od západu.
Obr. 8. Hradiště „Sand". Tuhová keramika, hrnce. Měřítko 1:2.
Obr. 9. Hradiště „Sand". Tuhová keramika, velké hrnce. Měřítko 1:4.
Obr. 10. Hradiště „Sand". Tuhová keramika, mísy a pečící formy (pekáče). Měřítko 1:2.
Obr. 11. Hradiště „Sand". Tuhová keramika, zvláštní tvary. Měřítko 1:2.
Obr. 12. Hradiště „Sand". Okrajový zlomek hliněného kotle z tuhové keramiky.
Obr. 13. Hradiště „Sand". Litá náušnice z barevného kovu.
Obr. 14. Hradiště „Sand". Fragment náramku z barevného kovu.
Obr. 15. Hradiště „Sand". Gombík z barevného kovu.
Obr. 16. Hradiště „Sand". Železné šipky. Měřítko 1:2.

Literaturverzeichnis:

BOHAČOVÁ, I. – FROLÍK, J. – ŠPAČEK, J. 1994: Výzkum opevnění hradiště ve Staré Boleslavi – předběžné sdělení, AH 19, 27-35.

FELGENHAUER-SCHMIEDT, S. 1996: Archäologische Wüstungsforschung in Niederösterreich als Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte, Historicum, 22-26.

- 1998: Graphittonkeramik des Früh- und Hochmittelalters in Niederösterreich, in: Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa, ITM IV, 199-212. Brno.

FRIESINGER, H. 1991: Ein Vierteljahrhundert Grabungen in Thunau, Archäologie Österreichs 2/1, 6-22.

HILZCER-KURNATOWSKA, Z. – KARA, M. 1994: Die Keramik vom 9. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Großpolen, in: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, ITM I, 121-142. Brno.

KUPFER, E. 1999: Der ältere babenbergische Grundbesitz in Niederösterreich und die Bedeutung der Königsschenkungen für die Entstehung der landesfürstlichen Macht, Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 26, 17-65.

LECHNER, K. 1928: Die Grafschaft Raabs, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich XXI, Heft 3/4, 77-111.

- 1937: Besiedlungs- und Herrschaftsgeschichte des Waldviertels, Das Waldviertel Bd. 7, 1-276, Horn.

MĚŘÍNSKÝ, Z. 1991: Mähren im 10. Jahrhundert, Zalai Múzeum 3, 89-93.

POLÁČEK, L. 1994: Zum Stand der Erkenntnis der frühmittelalterlichen Keramik aus dem 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Südwestmähren, in: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, ITM I, 243-264. Brno.

POPOVTSCHAK, M. 1998: Archäobotanische Makroreste aus „SAND" – Vorbericht, Arbeitsberichte des Kultur- und Museumsvereines Thaya 2, 758-762.

PRINCOVÁ-JUSTOVÁ, J. 1994: Die burgwallzeitliche Keramik aus Libice nad Cidlinou, in: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, ITM I, 193-206. Brno.

PUCHER, E. – SCHMITZBERGER, M. 1999: Ein mittelalterlicher Fundkomplex aus Niederösterreich mit hohem Wildanteil: Die Flur Sand bei Raabs a. d. Thaya, in: Historia Animalium ex ossibus, Festschrift für Angela von den Driesch, 355-378. Rahden.

ŠMILAUER, V. 1967: Fragen der ältesten slawischen Besiedlung in Böhmen und Mähren im Lichte der namenkundlichen Forschung, in: Graus, F. – Ludat, H. (Hrsg.), Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit, 17-28. Wiesbaden.

STAŇA, Č. 1994: Die Entwicklung der Keramik vom 8. bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts in Mittelmähren, in: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, ITM I, 265-286. Brno.

STÖRMER, W. 1991: Ostfränkische Herrschaftskrise und die Herausforderung durch die Ungarn, in: Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs 4, 55-76. Linz/Donau.

TATZREITER, H. 1991: Das Namengut der Raffelstettener Zollurkunde, in: Bayern, Ungarn und Slawen im Donauraum. Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs Bd. 4, 195-210. Linz/Donau.

TŘEŠTÍK, D. – KRZEMIEŃSKA, B. 1967: Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen, in: Graus, F. – Ludat, H. (Hrsg.), Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit, 70-103. Wiesbaden.

WELTIN, M. 1990: Markgraf Rüdiger von Bechelaren – eine historische Figur? Philologica Germanica 12, 181-193.

- 1999: Landesfürst und Adel – Österreichs Werden, in : Dopsch, H., Brunner, K., Weltin, M., Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122-1278, 209-261. Wien.

WOLFRAM, H. 1995: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378-907. Wien.

THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: Exhibition Catalogue, Hungarian National Museum. Budapest.

ZOTZ, T. 1997: Beobachtungen zu Königtum und Forst im Hochmittelalter, in: Rösener, W. (Hrsg.), Jagd und höfische Kultur im Mittelalter, 95-122. Göttingen.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Nejstarší církevní architektura na Pražském hradě – současný stav poznání*

Jan FROLÍK

Pražský hrad – nejdůležitější raně středověká lokalita centrálního významu v Čechách – zahrnuje také soubor soudobé církevní architektury. Vzhledem k jejímu významu nepřekvapuje, že některé stavby stojí na samém počátku archeologického a uměleckohistorického zájmu o Pražský hrad jako takový. Nejstarší dochovaná archeologická dokumentace se zabývá fragmenty architektury, nalézanými od 70. let 19. století při dostavbě chrámu sv. Víta, zásadní (a dnes již převážně neopakovatelná) stavebně historická a uměleckohistorická pozorování v bazilice sv. Jiří byla učiněna již na konci 19. století (MACH – ŠITTLER 1904-5, 1910-12, 1913). V tomto příspěvku se budeme zabývat 4 stavbami, o nichž je jisté, že stály již před koncem 10. století. V chronologickém pořadí se jedná o kostel P. Marie, jedinou stavbu, kterou můžeme datovat již do 9. století. Dále o baziliku sv. Jiří, o rotundu sv. Víta a konečně o kapli P. Marie (dnes sv. Anny) v Jiřském klášteře. Pomíjíme tady posledního kandidáta na příslušnost do této skupiny – biskupskou kapli sv. Mořice, která sice mohla stát již na konci 10. století, ale postrádáme přesvědčivé doklady archeologické či uměleckohistorické (BOHÁČOVÁ – FROLÍK – CHOTĚBOR – ŽEGKLITZ 1986).

Všechny zmíněné stavby (snad s výjimkou kaple P. Marie) spojuje také další skutečnost. O jejich nejstarší podobě a stavebním vývoji probíhala či probíhá dlouhá diskuse, která navíc nepřináší přijatelné výsledky. Pozoruhodné je především to, že zejména v případě archeologicky zkoumaných staveb (kostel P. Marie, bazilika sv. Jiří) se tato diskuse opírá o neúplně zveřejněný materiál, což pochopitelně výpovědní hodnotu jednotlivých závěrů limituje. Odstranit deficit ve zpřístupnění archeologického materiálu si za svůj cíl vytkl grantový projekt, podporovaný Grantovou agenturou České republiky a končící v roce 1999 (č. 404/97/1056). Ve všech případech dospělo naše zkoumání k odlišným výsledkům, než jaké se tradují v literatuře. Předkládaný článek je stručně shrnuje. Podrobná argumentace a co nejúplnější zpřístupnění dokumentačního materiálu je vyhrazeno připravované monografii.

I. Kostel P. Marie

Na základě písemných zpráv je zřejmé, že kostel P. Marie je nejstarším kostelem na Pražském hradě a druhým nejstarším v Čechách. Jeho přesná lokalizace byla dlouhou dobu nejasná a neznámá, vyslovena byla řada hypotéz, umisťujících tento kostel na přibližně 10 míst v areálu Pražského hradu (k jednotlivým hypotézám BORKOVSKÝ 1949). Z hlediska výročí, které si konference připomínala, stojí za zmínku, že poprvé správně kostel na základě starších fragmentárních nálezů lokalizoval Ivan Borkovský v roce 1949. Výzkumem v letech 1950-1952 ho skutečně nalezl (jednalo se tedy o jednu z prvých prozkoumaných velkomoravských staveb, i když se o ní jako o takové neuvažovalo). Následovala emotivně vedená diskuse, zejména s Josefem Cibulkou (CIBULKA 1958), ve které Ivan Borkovský (BORKOVSKÝ 1961) identitu objeveného fragmentu kostela obhájil. Nezpochybnitelným chronologickým ukazatelem se staly především šperky velkomoravského rázu z knížecí hrobky v kostele (BORKOVSKÝ 1953). Přetrvaly však pochyby o správné identifikaci dvou základních fází kostela. Ivan Borkovský starší z nich připsal době knížete Bořivoje I. a mladší jeho nástupci knížeti Spytihněvovi I. Vyrovnal se tímto způsobem s údaji nejstarších legend, připisujících postavení kostela částečně Bořivojovi a částečně Spytihněvovi. Starší fázi kromě zdiva vlastního kostela připsal i tzv. tumbu, interpretovanou jako hrobku, připravenou pro knížete Bořivoje I., s mladší fází souvisí menší hrobka s pohřbem muže a ženy (knížete Spytihněva I. a jeho manželky neznámého jména), druhotně zapuštěná do podlahy tumby. Zdivo mladší fáze však vykazuje rysy, spojované až s plně románským způsobem zdění. Stejný otazník se vznášel i nad tvarově a technologicky vyspělou keramikou, která se váže na situace, spojované s mladším kostelem, a kterou bylo možno jen obtížně datovat na přelom 10. a 11. století (BORKOVSKÝ 1953). Tato situace vedla v krajním případě k odmítnutí totožnosti odhalené církevní stavby s kostelem P. Marie (jiná lokalizace např. LÍBAL 1966) nebo k pokusům identifikovat jako Bořivojův kostel jen

* Článek vznikl jako součást řešení grantového projektu GA ČR č. 404/97/1056.

část odhalených zdiv (připomeňme pokus ztotožnit s Bořivojovou stavbou tzv. tumbu – MERHAUTOVÁ 1983).

Odhalená archeologická situace byla naštěstí konzervována a zachována jako archeologická rezervace. V rámci nové úpravy tohoto prostoru byl proveden v roce 1995 revizní výzkum, spočívající v pečlivé dokumentaci dochovaných řezů a také všech zdiv. Na tomto základě bylo možno formulovat poněkud odlišný názor na vývoj kostela. Ze starší fáze (nazvěme ji Bořivojovou) se pravděpodobně dochovalo pouze severovýchodní nároží a část základů severní stěny kostela. Podle rozborů malt a podle posuzovatelných fragmentů stratigrafie patří téže fázi také tzv. tumba a do ní druhotně zapuštěná hrobka knížete Spytihněva I. a jeho manželky. Obtížným problémem je příslušnost tzv. starší (víceboké) apsidy. Problematické je i jen ověření správnosti jejího tvaru, důležité pro uměleckohistorické zhodnocení stavby. Nedochovala se téměř žádná obrazová či plánová dokumentace a vlastní apsida je s výjimkou malého kusu zdiva překryta masou betonu (pokud v něm ještě existuje). Závažným zjištěním je, že ve vkopu dochovaného fragmentu zdi, byla zjištěna lidská kost, lze tedy uvažovat o tom, že kostel byl postaven na místě, kde se již před tím pohřbívalo (tento detail je zachycen již ve fotografické dokumentaci z výzkumu v letech 1950-2, ale nebyl využit). Dokladů pohřbívání kolem starší fáze kostela je překvapivě málo, většinu terénů odstranily mladší hroby.

Nejstručněji lze poznatky o starší fázi kostela shrnout tak, že ve zkoumaném areálu stála kostelní stavba, rozměrově snad nevelká, jejíž bližší podobu již asi nikdy nepoznáme. Interiér byl využit pro nejstarší dnes známý přemyslovský pohřeb na Pražském hradě.

Většinu prvotního stavu odstranila rozsáhlá přestavba, která ponechala ze staršího stavu jenom malé torzo. Z archeologického hlediska bylo negativním důsledkem snížení původní úrovně terénu v nezjištěném (ale zřejmě nemalém) rozsahu, a to bezpečně v interiéru mladšího kostela a pravděpodobně také v exteriéru. Přestavba se odehrála někdy v pokročilém 10. či ve starší části 11. století. V každém případě kostel v roce 1092 stál. Nový jednolodní kostel s apsidou byl během dalšího vývoje několikrát upravován (doloženy jsou dvě fáze oltáře a nejméně 4 úrovně podlah). Ve 13. století byl poškozen ohněm a záhy zbořen. Kolem kostela se ve 12. a 13. století intenzivně pohřbívalo, což mimo jiné zničujícím způsobem postihlo starší terény a hroby.

II. Bazilika sv. Jiří

Druhou kostelní stavbou na Pražském hradě byl chrám sv. Jiří, založený před rokem 921 knížetem Vratislavem I. Stavba měla snad splňovat nároky Přemyslovců na reprezentaci. Byla zřejmě zamýšlena jako jejich pohřebiště. Značné rozměry nevylučují ani úvahu o její budoucí biskupské funkci.

Bazilika sv. Jiří je výjimečná i tím, že byla nejen kompletně archeologicky prozkoumána (BORKOVSKÝ 1975), ale také v minulosti opakovaně podrobena stavebně historickému zkoumání (MERHAUTOVÁ 1966). Výsledky byly monograficky publikovány, ovšem nejsou navzájem slučitelné. Možnosti revize přímo v terénu jsou dnes již krajně omezené. Interiér baziliky byl po skončení archeologického výzkumu ze statických důvodů téměř v úplnosti zabetonován, opakovaný stavebně historický průzkum limituje rozsáhlá výměna kvádříků. Přesto lze konstatovat, že studium dokumentace (především z rekonstrukce na konci 19. a počátku 20. století vedené Františkem Machem a z archeologického výzkumu Ivana Borkovského v letech 1959-1963) přineslo poněkud modifikovaný pohled na dějiny této stavby.

V literatuře nebyl dosud dostatečně zdůrazněn fakt, že stavební aktivitu po požáru v roce 1142 předcházela rozsáhlá planýrka, spojená s odstraněním většiny starších terénů, ale v prostoru kostela také se snížením podloží. Skalní podloží bylo během archeologického výzkumu téměř všude bezprostředně pod současnou dlažbou. Další narušení archeologických terénů představovaly rekonstrukční práce v 19. století. Snížení skalního podloží je možné stanovit na jediném měřitelném místě na 30-50 cm.

Z tohoto důvodu se ze zástavby starší než rok 1142 dochovaly pouze spodní partie základového zdiva, v některých částech, především ve střední a východní části kostela byla starší zdiva zřejmě odstraněna v úplnosti. Tím lze vysvětlit zdánlivou nedokončenost či neúplnost půdorysu odhaleného Ivanem Borkovským (1975, plán na s. 17). Jeho výzkum odhalil v západní části kostela útvar o rozměrech přibližně 14 x 8 m s náznakem trojlodního uspořádání. Spáry v severní a jižní zdi naznačují dodatečné prodloužení stavby západním směrem a umožňují uvažovat o dvou stavebních fázích. Ve východní části kostela lze připsat periodě před rokem 1142 vyjma knížecích hrobů bezpečně jen křížový útvar zahloubený do podloží a vymazaný maltou, tzv. piscina, jak ho interpretoval Ivan Borkovský (1975, s. 28-32), spíše však schránka na ostatky. Podle Anežky Merhautové náleží prvotní etapě výstavby obě boční apsidy (MERHAUTOVÁ 1966, s. 23-24). Míra rekonstrukčního zásahu a velikost výměny kvádříků na přelomu 19. a 20. století je taková, že žádný určitější závěr, potvrzující či vyvracející tuto hypotézu, není zřejmě možný.

Spojíme-li uvedená pozorování s historií stavby, která zaznamenala před rokem 1142 dvě významné stavební periody, jednu v době Vratislava I. (před rokem 921) a druhou za Boleslava II. v 70. letech 10. století při založení jiřského kláštera, lze dvě zjištěné fáze ve zbytcích základového zdiva hypoteticky ztotožnit s těmito dvěma stavebními aktivitami. Křížový úvar by pak ze stratigrafických důvodů náležel spíše (ale nikoliv zcela nevyhnutelně) době Vratislava I., hrob, který ho porušuje, Boleslavu II. Poloha hrobu navíc naznačuje, že rozsah kostela za Boleslava II. musel být zřejmě téměř stejný jako dosud.

Jeden z argumentů, o který se opírá datování východní části kostela do doby Vratislava I., je stáří jižní podvěžní kaple, která měla být dodatečně připojena ke stojící stavbě v souvislosti s přenesením těla sv. Ludmily z Tetína do Prahy asi v roce 925 (MERHAUTOVÁ 1966, s. 35-36; MERHAUTOVÁ 1971, s. 209; naposledy také FROLÍK – SMETÁNKA 1997, s. 113; FROLÍK – SMETÁNKA 1998). Připojení kaple se opírá o údajné pozorování Františka Macha o spáře mezi kostelem a touto kaplí (MERHAUTOVÁ 1966, s. 14-15). Také k této hypotéze se musíme postavit skepticky. Opravy v kapli se odehrály ve dvou etapách,

a to na konci 80. let 19. století a pak před rokem 1915. Práce v 80. letech se týkaly podezdění jižní a západní zdi kaple. Kaple je s bazilikou spojena dvěma oblouky, které byly v 80. letech 19. století střídavě zazděné právě ze statických důvodů (MACH – ŠITTLER 1910-12) a základy nebyly při těchto pracech zřejmě vůbec odhalovány. Zcela bezpečně byly odhaleny za účelem podezdění až v roce 1914. Významu této situace si byl vědom Karel Guth (GUTH 1916), který ve svém krátkém sdělení z roku 1916 zaznamenal, že základ severní zdi nejen, že není rozdělen spárou, svědčící o dodatečném připojení kaple ke stojícímu kostelu, ale dokonce není ani průběžný a základové zdivo se nachází jen pod pilířem mezi oběma oblouky, vedoucími do kaple. Za tohoto stavu nezbývá než konstatovat, že kaple je s bazilikou současná a byla postavena až po roce 1142. Toto konstatování lze podepřít existencí zlomků sloupů v základech kaple (MERHAUTOVÁ 1966, s. 44), které je na jiných místech baziliky (např. v kryptě) důkazem datování příslušné zdi do doby po roce 1142. Srovnání půdorysu Jiřské baziliky s některými dalšími klášterními stavbami (Ostrov u Davle, Teplice) ukazuje, že existence kaple, připojené k boční straně baziliky není ve 12. století tak neobvyklá. Také existenci prázdné hrobové jámy, považované za původní místo uložení těla sv. Ludmily (např. BORKOVSKÝ 1975, s. 66), lze snadno vysvětlit. Při podezdívacích pracích v kapli v roce 1888 byla nalezena pod dlažbou ošlapaná náhrobní deska s datem 1357 s částí jména svatojiřského kanovníka Tomáše Syrce. Pod deskou byly tehdy nalezeny lidské kosti, fragmenty látky a dvě mosazné přezky (LÜSSNER 1889). Vzhledem k tomu, že v kapli byla archeologickým výzkumem objevena pouze jediná hrobová jáma, je ztotožnění s místem pohřbu nasnadě.

Z Jiřské baziliky 10. století se tedy dochovalo základové zdivo její západní části, které jediné přežilo razantní úpravy po roce 1142. Naznačuje trojlodní uspořádání stavby, jejíž interiér zřejmě zdobily sloupy z červeného pískovce. Nejméně od doby Boleslava II. měla bazilika přibližně stejný rozsah jako dnes. Tělo sv. Ludmily, přenesené do baziliky asi v roce 925 bylo uloženo na neznámém místě. Stav dochování kostí a fragmentů textilií svědčí spíše o tom, že to nebylo v zemi.

III. Rotunda sv. Víta

V chrámu sv. Víta začaly výkopové práce nejdříve a jejich povaha se nejvíce blížila archeologickému výzkumu. Pozůstatky nejstaršího vývojového článku svatovítské rotundy byly odhaleny ve dvou etapách, poprvé v roce 1911 při výzkumu ve Svatováclavské kapli a podruhé v roce 1928 v sousedství dnešní královské hrobky (HILBERT 1934).

Kostel sám byl založen knížetem svatým Václavem na konci 20. let 10. století a v roce 930 zřejmě vysvěcen (TŘEŠTÍK 1997). Pravděpodobně v roce 938 se stal místem posledního odpočinku svého zakladatele. Na další stavební úpravy se usuzuje v souvislosti se zřízením pražského biskupství v letech 973-975 a při příležitosti přenesení ostatků sv. Vojtěcha v roce 1039.

Nejvžitější je rekonstrukce rotundy jako čtyřapsidového objektu uvnitř s ochozem vypracovaná na podkladě výsledků archeologických prací J. Cibulkou (CIBULKA 1934). Přestože se ozvaly i nesouhlasné názory (např. GUTH 1934, RICHTER 1936), hypotéza se víceméně prosadila. Jediným skutečně závažným pokusem o vypracování odlišného pohledu byl článek J. Pošmourného (POŠMOURNÝ 1971), který na základě srovnání s velkomoravskou architekturou, považoval rotundu za původně jednoduchý útvar s jedinou apsidou, postupně rozvíjený do čtyřapsidového tvaru přístavbami a přestavbami.

Naše revize se mohla opřít o studium částečně dochované původní dokumentace Kamila Hilberta a jeho spolupracovníků z let 1911 a 1928 (uložena v Archivu Pražského hradu). Potvrdilo se, že vývoj rotundy nejsprávněji posoudil právě Josef Pošmourný, i když jeho článek zapadl bez většího ohlasu (kriticky k němu např. MERHAUTOVÁ 1973). Můžeme předpokládat, že svatý Václav nechal postavit rotundu s jedinou východní apsidou (nezbytnou z liturgických důvodů). Nejstarším dochovaným stavebním článkem je tzv. vnitřní prstenec zdiva v jižní apsidě, zděný z lomového kamene, který byl k původní rotundě přistavěn pro zřízení hrobu sv. Václava. Na situaci jižní apsidy se úzce vážou dva hroby situované do prostoru lodě před apsidu a označené v literatuře K1 a K2. Vzhledem k jejich situování, vázanému na existenci hrobu sv. Václava a polohu jižní apsidy jsou nesporně mladší než pohřeb sv. Václava. Podle poslední zveřejněné hypotézy (LUTOVSKÝ 1998) se jedná o hrob knížete Boleslava I. (hrob K1) a snad jeho manželky (hrob K2). Nálezovou situaci hrobů zmiňuji nejenom proto, že jde s vysokou pravděpodobností o knížecí hroby, ale také proto, že v literatuře se pozvolna prosazuje názor (např. VLČEK 1982, 1997), že jde o hroby starší než vlastní rotunda. V tomto případě se hrob K1 připisuje knížeti Bořivojovi I., na přesnější určení hrobu K2 se rezignuje.

Dalším fragmentem rotundy je část severní apsidy, dochovaná v podobě základového zdiva s přístupným vnitřním lícem. Rekonstrukce původního tvaru apsidy ukázala, že osa apsidy byla poněkud vychýlena z ideálního čtyřapsidového křížového rozvrhu a také její rozměr byl odlišný od apsidy jižní. Všechny tyto skutečnosti ukazují, že apsida byla přistavěna k rotundě dodatečně. Uvnitř apsidy byla objevena prázdná hrobová jáma, situovaná ve směru východ-západ a vyplněná stavebním rumem. Protože byla překryta zbytkem podlahy mladší románské svatovítské baziliky, měla by souviset s rotundou. Lze se odvážit hypotézy, že severní apsida byla přistavěna při příležitosti přenesení ostatků sv. Vojtěcha z Hnězdna do Prahy v roce 1039. Hrobová jáma by mohla být místem, kde ostatky sv. Vojtěcha spočinuly. Připomeňme v této souvislosti, že následná stavba románské svatovítské baziliky respektovala nejen polohu původního hrobu sv. Václava a zahrnula ho do východního zakončení jižní lodi, ale také poloha apsidy severní boční lodi baziliky je totožná s polohou severní apsidy rotundy (srovnej BARTLOVÁ 1997).

Nejzáhadnější částí rotundy je podoba její tzv. západní přístavby či apsidy. Podle hypotézy J. Cibulky (CIBULKA 1934) zde nejprve stála apsida, nahrazená posléze čtvercovitou věžovou přístavbou, v níž měl být umístěn hrob a oltář sv. Vojtěcha. Situace však vzbuzuje

řadu pochybností. Nálezová situace byla poprvé popsána v roce 1934 na základě interpretace z roku 1931, kdy měl být teprve rozeznán význam této situace, objevené údajně již v roce 1913. Původní dokumentace nálezové situace se jako jediná nedochovala, pokud vůbec existovala. Podle výročních zpráv o činnosti Jednoty pro dostavbu chrámu sv. Víta se v roce 1913 prokopávala severní část původní románské baziliky (kaple sv.Tomáše a další části). Západní sousedství svatováclavské kaple, v němž by se měla západní část rotundy nacházet, bylo výkopy dotčeno v roce 1915. Nález části apsidy či ostatkové schránky se nezmiňují. Snad se lze přiklonit k hypotéze, že zde jakási přístavba spíše pravoúhlého půdorysu (věž ?) stála. Existence ještě starší apsidy je krajně problematická. Řešení by snad mohl přinést revizní výzkum.

Stručné shrnutí našich úvah tedy znamená, že kníže sv. Václav nechal postavit rotundu s jedinou východní apsidou. Záhy byla doplněna o jižní apsidu, v níž byl umístěn hrob sv. Václava. Další identifikovatelnou stavební aktivitou je přístavba severní apsidy, snad v roce 1039, v níž mohly být uloženy ostatky sv. Vojtěcha. V dalším vývoji z rotundy přečkala jen část jižní apsidy, která byla zakomponována do jižní lodi románské svatovítské baziliky stavěné po roce 1060. Během existence románské baziliky byl prostor s hrobem sv. Václava ještě jednou či dvakrát upravován.

IV. Kaple P. Marie (nyní sv. Anny) v klášteře sv. Jiří

Zpřesnit je možno poznání areálu Jiřského kláštera, zejména stavební vývoj kaple Panny Marie (dnes sv. Anny). Ta je považována za vlastně jedinou nespornou část klášterního komplexu z 10. století, tedy z doby jeho počátků (např. FROLÍK – SMETÁNKA 1997). Revize archeologického materiálu překvapivě ukázala, že žádný soubor (obsah vrstvy) nemůžeme, s jedinou výjimkou, datovat do doby dřívější než 12. století, přesněji do etapy po požáru v r. 1142. Celá románská architektura kaple je založena do vrstvy planýrek tohoto stáří. Pod nimi se nacházela pouze tenká uhlíkatá vrstvička a několik kůlových jamek. Planýrka také překrývala pískovcovou desku, pod níž byla odkryta kostra (hrob č. 102) původně považovaná za první abatyši Mladu-Marii (BORKOVSKÝ 1975), posléze za legendární Adiveu, hypotetickou manželku Boleslava II. (VLČEK 1982). Její dvě děti zde měly být pohřbeny také (hroby č. 104 a 105). Pískovcová deska (hrob č. 102) zasahovala do vrstvy planýrky natolik, že musíme předpokládat, že zde byla již před vznikem oné vrstvy a že byla při pokládání této vrstvy respektována. Stejně tomu bylo pravděpodobně při zakládání zděné fáze kaple samotné, jak nasvědčuje obdélná "vynechávka" v základech. Z výplně hrobu 102 pochází malý soubor zlomků keramiky, který je možno datovat do 10. století (byť by mohl být i o něco mladší, tj. z 11. století). Jako jediný posuzovaný raně středověký soubor neobsahuje zlomky, spojované s okruhem keramiky s archaicky či klasicky zduřelými okraji.

Celou situaci je možno interpretovat tak, že zmíněný hrob 102 byl ve 12. století respektován a mohlo tomu tak být již nějakou dobu předtím. Starší stavba, v jejímž interiéru by hrob ležel, však byla nejspíše dřevěná, jak lze usuzovat z přítomnosti uhlíkaté vrstvičky. Můžeme hypoteticky uvažovat o existenci dřevěné kaple nad hrobem významné osobnosti. Na obdobnou stavbu, stojící nad hrobem kněžny Ludmily na Tetíně, nedávno přesvědčivě poukázal P. Sommer (SOMMER 1998). Objevené kůlové jamky mohou mít k této stavbě vztah či být její součástí, ale nedostatečná dokumentace a zničení či zabetonování plochy, na níž byly zjištěny, neumožňují jednoznačný závěr. Snad byl tedy hrob č. 102 v 11. století /?/ považován za hrob abatyše Mlady-Marie, event. byl hrobem jiné pro klášter významné, ale písemnými prameny nedoložené osoby. Antropologický průzkum ovšem vyloučil, že by se mohlo o Mladu-Marii jednat vzhledem k nízkému zjištěnému dožitému věku kosterních pozůstatků (VLČEK 1982, 1997). Dřevěná stavba/kaple shořela velmi pravděpodobně při požáru v roce 1142. Kaple byla postavena znovu, z kamene, s respektováním hrobu č. 102.

Komplikovaná je problematika dalších hrobů, jež by mohly být kladeny do období před požárem v r. 1142. V sousedství hrobu č. 102 existuje další hrobová jáma (?), dochovaná v podobě dutiny pod zdivem apsidy. Její vztah k terénům byl bohužel neodborně narušen. Pokud se skutečně jednalo o hrob, přezdění základem kaple by dokládalo, že respektován nebyl. Dochovaný podélný řez kaplí jednoznačně dokládá, že dva dětské hroby (č. 104 a 105), v literatuře jednoznačně spojované s hrobem č. 102 (vztah matka a dvě děti, VLČEK 1997) jsou patrně nesoučasné. Planýrka z doby po požáru v r. 1142 hrob č. 102 překryla. Hroby 104 a 105 zasahují do podloží zcela minimálně a tudíž musely být do této planýrky druhotně zapuštěny. Jsou tedy nejdříve z 2. poloviny 12. století a jejich vztah k Přemyslovcům je neposuzovatelný.

Přes jen částečnou platnost dříve publikovaných závěrů je kaple P. Marie/sv. Anny jednou z mála spolehlivěji doložených dřevěných kostelních staveb 10. či 11. století na našem území a na Pražském hradě jedinou.

V. Závěr

Revize dosavadních poznatků o nejstarší církevní architektuře Pražského hradu, soustředěná především na archeologickou část pramenného fondu, ukázala, že ze stavební podstaty 9. a 10. století se u všech objektů dochovalo překvapivě málo. Všechny byly v 11. či 12. století podrobeny z hlediska možností dnešního poznání zničujícím přestavbám. Orientaci v chronologicky nejstarších fragmentech neusnadňuje také fakt, že materiál byl často znovu druhotně použit v nové stavbě. Překvapuje i skutečnost, že některé zdi byly vyzdívány znovu od základu na místě zdi předchozí, když se nám zdá, že by bylo bývalo snazší využít zeď existující. Pražský hrad ovšem není výjimkou. Ke stejnému závěru dospělo např. bádání o pozoruhodném souboru církevních i profánních staveb na Wawelu v Krakově (PIANOWSKI 1998). Týž proces postihl také rotundu sv. Klimenta na Levém Hradci (SOMMER 1997). Velkomoravské stavby, odhalené postupně od roku 1949 se většinou dochovaly v podobě zčásti vybíráním kamene zdeformovaných negativů půdorysů. Přesto v této podobě poskytují více informací o svém původním vzhledu než stavby, které ve své funkci stojí až do dnešních dnů.

ZUSAMMENFASSUNG:

Die älteste Kirchenarchitektur auf der Prager Burg – gegenwärtiger Erkenntnisstand

Die Prager Burg – die wichtigste frühmittelalterliche Lokalität zentraler Bedeutung in Böhmen – schließt auch den Komplex zeitgenössischer Kirchenarchitektur ein. In dem vorliegenden Beitrag werden wir uns mit 4 Bauten beschäftigen, die ohne Zweifel schon vor dem Ende des 10. Jahrhunderts existierten. In chronologischer Reihenfolge handelt es sich um die Marienkirche, den einzigen Bau, der bereits in das 9. Jahrhundert datiert werden kann, dann um die St.Georg-Basilika, die St.Veit-Rotunde und schließlich um die Kapelle der Jungfrau Maria (heute der St. Anna) im St.Georg-Kloster.

Alle erwähnten Bauten (wohl mit der Ausnahme der letztgenannten Kapelle) werden durch eine weitere Tatsache verbunden. Über ihr ältestes Aussehen und ihre Bauentwicklung verlief bzw. verläuft eine langfristige Diskussion, die wohl wegen der unvollständigen Publikation des archäologischen Materials keine akzeptablen Ergebnisse bringt. Diesen Mangel zu beseitigen ist die Aufgabe des Grant-Projekts (Nr. 404/97/1067), das durch die Grant-Agentur der Tschechischen Republik gefördert wird. In allen Fällen erzielten die Forschungen unterschiedliche Ergebnisse von jenen, die in der Literatur überliefert werden. Der vorliegende Artikel faßt sie kurz zusammen. Die detaillierte Argumentation und die möglichst vollständige Veröffentlichung des Dokumentationsmaterials sind der vorzubereitenden Monographie vorbehalten.

I. Marienkirche

Anhand schriftlicher Berichte ist offensichtlich, daß die Marienkirche die älteste Kirche der Prager Burg und die zweitälteste in Böhmen überhaupt ist. Erforscht wurde sie in den Jahren 1950-52. In der nachfolgenden Diskussion verteidigt Ivan Borkovský (BORKOVSKÝ 1961) die Identität des entdeckten Kirchenfragments. Zu einem unangezweifelten chronologischen Wegweiser wurden vor allem Schmuckgegenstände großmährischen Charakters aus dem in der Kirche entdeckten Fürstengrab (BORKOVSKÝ 1953). Bedenken über die richtige Identifikation zweier Grundphasen der Kirche überdauerten jedoch. Ivan Borkovský der Ältere schrieb die beiden der Zeit des Fürsten Bořivoj I. (vor dem Jahre 885) und seinem jüngeren Nachfolger, dem Fürsten Spytihněv I. (zwischen 895 und 915), zu. Der älteren Phase schrieb er neben dem Mauerwerk der eigenen Kirche auch die sog. Tumba zu, die als Grabstätte interpretiert wird und für den Fürsten Bořivoj I. vorbereitet war, mit der jüngeren Phase hängt die kleinere Grabstätte mit der Bestattung eines Mannes und einer Frau (Fürst Spytihněv I. und seine Gattin unbekannten Namens) zusammen, die sekundär in den Fußboden der Tumba eingelassen wurde. Das Mauerwerk der jüngeren Phase weist jedoch Merkmale auf, die erst mit der romanischen Art und Weise des Mauerns verknüpft werden. Ein ähnliches Fragezeichen bezog sich auf die formgemäß und technologisch fortgeschrittene Keramik, die kaum an die Wende des 10. und 11. Jahrhunderts datiert werden kann (BORKOVSKÝ 1953).

Die freigelegte archäologische Situation wurde als archäologisches Schutzgebiet beibehalten. Im Rahmen der neuen Herrichtung dieses Raums wurde im Jahre 1995 eine Revisionsgrabung durchgeführt, die auf einer sorgfältigen Dokumentation der erhaltenen Profile und Mauerwerkreste beruhte. Auf dieser Grundlage konnte eine unterschiedliche Ansicht über die Entwicklung der Kirche formuliert werden. Von der älteren Phase (von Bořivoj) erhielt sich wohl nur die Nordostecke und ein Teil der Fundamente der Nordmauer der Kirche. Nach Mörtelanalysen und der Stratigraphie gehört derselben Phase auch die sog. Tumba und die darin sekundär eingelassene Grabstätte des Fürsten Spytihněv I. und seiner Gattin an. Gewichtig ist die Feststellung, daß im Fundament des erhaltenen Mauerfragments ein menschlicher Knochen entdeckt wurde; es ist also anzunehmen, daß die Kirche an einer Stelle erbaut wurde, an der früher schon bestattet worden war. Belege der Bestattung rund um die ältere Phase der Kirche sind überraschend selten, die meisten wurden durch spätere Gräber überdeckt.

Am kürzesten können die Erkenntnisse über die ältere Phase der Kirche folgendermaßen zusammengefaßt werden und zwar, daß in dem erforschten Areal ein Kirchenbau von bescheidenen Ausmaßen stand, dessen näheres Aussehen wohl nicht mehr zu erkennen ist. Ihr Innenraum wurde für die älteste uns bekannte Přemysliden-Bestattung auf der Prager Burg verwendet. Die Mehrheit der ursprünglichen Bausubstanz wurde von einem umfangreichen Umbau betroffen, der von der älteren Phase nur einen kleinen Torso überließ. Der Umbau erfolgte im späten 10. oder am Anfang des 11. Jahrhunderts. Jedenfalls stand die Kirche im Jahre 1092. Im 13. Jahrhundert wurde sie durch Brand beschädigt und bald danach abgerissen.

II. St.Georg-Basilika

Der zweite Kirchenbau auf der Prager Burg war die St.Georg-Kirche, die vor dem Jahre 921 unter dem Fürsten Vratislav I. gegründet wurde. Der Bau sollte wohl die Repräsentationsanforderungen der Přemysliden erfüllen. Wahrscheinlich war sie als ihre Grabstätte gedacht. Seine großen Ausmaße schließen auch die Annahme seiner künftigen Bischofsfunktion nicht aus. Die St.Georg-Basilika wurde eingehend archäologisch erforscht (BORKOVSKÝ 1975) und in der Vergangenheit einer bauhistorischen Untersuchung unterzogen (MERHAUTOVÁ 1966). Die Ergebnisse sind jedoch nicht kompatibel. Das Studium der Dokumentation (vor allem aus der Rekonstruktion am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts und aus der archäologischen Grabung in den Jahren 1959-1963) brachte einen leicht modifizierten Blick auf die Geschichte dieses Baus.

In der Literatur wurde bisher die Tatsache nicht genügend betont, daß der Bauaktivität nach dem Brand im Jahre 1142 ein umfangreiches Planieren voranging, das die meisten älteren Terrainsituationen beseitigte und im Raum der Kirche die Sohle senkte. Eine weitere Störung archäologischer Verhältnisse stellten die Rekonstruktionsarbeiten im 19. Jahrhundert dar. Die Senkung der Felsensohle kann an einer einzigen meßbaren Stelle festgestellt werden – sie beträgt 30-50 cm. Aus diesem Grund erhielten sich von der Bebauung vor dem Jahre 1142 nur untere Teile des Grundmauerwerks, mancherorts, vor allem im mittleren und östlichen Teil der Kirche, wurde das ältere Mauerwerk völlig beseitigt. Aus der ältesten Phase erhielt sich ein Gebilde von ca 14 x 8 m mit einer Andeutung einer Dreischiffanordnung. Fugen in der Nord- und Südmauer deuten eine nachträgliche Verlängerung des Baus in westlicher Richtung und die Existenz zweier Bauphasen an. In dem Ostteil der Kirche gehört der Zeit vor 1142 neben den Fürstengräbern mit Sicherheit nur ein kreuzförmiges, in die Sohle eingetieftes und mit Mörtel ausgestrichenes Gebilde, wohl ein Reliquienkasten an. Verbindet man die angeführten Beobachtungen mit der Baugeschichte, die vor dem Jahre 1142 zwei bedeutende Bauphasen aufweist – die eine in der Zeit Vratislavs I. (vor dem Jahre 921) und die andere unter Boleslav II. in den 70er

Jahren des 10. Jahrhunderts mit der Gründung des St.Georg-Klosters – dann können die in den Überresten des Grundmauerwerks festgestellten Phasen hypothetisch mit diesen beiden Bauaktivitäten gleichgesetzt werden.

III. St.Veit-Rotunde

Die Kirche wurde durch den Fürsten Hl. Wenzel am Ende der 20er Jahre des 10. Jahrhunderts gegründet und wohl im Jahre 930 eingeweiht (TŘEŠTÍK 1997). Wahrscheinlich im Jahre 938 wurde sie zur letzten Ruhestätte seines Gründers. Auf eine weitere bauliche Ausgestaltung wird im Zusammenhang mit der Errichtung des Prager Bistums in den Jahren 973-975 und anläßlich der Übertragung der sterblichen Überreste des Hl. Vojtěch (St. Adalbert) im Jahre 1039 geschlossen. Am bekanntesten ist die Rekonstruktion der Rotunde als die eines Vier-Apsis-Baus mit einem Innenambitus, die anhand der Ergebnisse archäologischer Grabungen erarbeitet wurde (CIBULKA 1934). Der einzige ernsthafte Versuch der Erarbeitung einer anderen Rekonstruktion war der Artikel J. Pošmournýs (POŠMOURNÝ 1971), der anhand des Vergleichs mit der großmährischen Architektur die Rotunde für ein ursprünglich einfaches Gebilde mit einer einzigen Apsis hielt, das sich allmählich durch Zu- und Umbauten zu einem Vier-Apsis-Bau entwickelte.

Unsere Revision konnte sich auf das Studium der teilweise erhaltenen ursprünglichen Dokumentation aus den Jahren 1911 und 1928 stützen. Es wurde bestätigt, daß die Entwicklung der Rotunde gerade Josef Pošmourný am besten beurteilt hatte. Es ist anzunehmen, daß der Hl. Wenzel die Rotunde mit einer einzigen Ostapsis (die aus liturgischen Gründen unumgänglich war) erbauen ließ. Das älteste erhaltene Bauelement ist der sog. innere Mauerwerkring in der südlichen Apsis, der wegen der Errichtung des Grabes des Hl. Wenzel hinzugefügt wurde. Mit der Südapsis hängen zwei Gräber zusammen, die im Raum des Schiffes vor der Apsis situiert sind und in der Literatur als K1 und K2 bezeichnet werden. Mit Rücksicht auf ihre Situierung, die durch die Existenz des Grabes des Hl. Wenzel und der Südapsis gegeben ist, sind sie unbestritten jünger als die Bestattung des Hl.Wenzel.

Ein weiteres Fragment der Rotunde ist der Teil der Nordapsis, der sich in Form des Grundmauerwerks mit zugänglichem Mauerhaupt erhielt. Die Rekonstruktion der ursprünglichen Apsisform zeigte, daß ihre Achse leicht abwich und ihre Ausmaße von der Südapsis unterschiedlich waren. Alle diese Tatsachen deuten an, daß die Apsis der Rotunde nachträglich angefügt wurde. Innerhalb der Apsis wurde eine leere Grabgrube entdeckt. Vielleicht darf man die Hypothese formulieren, daß die Nordapsis anläßlich der Übertragung der sterblichen Überreste des Hl. Vojtěch aus Gniezno nach Prag im Jahre 1039 zugebaut wurde (BARTLOVÁ 1997). Der mysteriöseste Teil der Rotunde ist ihr sog. Westzubau oder -apsis. Vielleicht stand dort ein Zubau eher rechteckigen Grundrisses (Turm?). Die Existenz einer noch älteren Apsis ist jedoch höchst problematisch.

Unsere Überlegungen können also folgendermaßen kurz zusammengefaßt werden: Der Fürst Hl.Wenzel ließ eine Rotunde mit einer einzigen Ostapsis erbauen. Diese wurde bald mit der Südapsis ergänzt, wo das Grab des Hl.Wenzel untergebracht wurde. Eine weitere identifizierbare Bauaktivität ist der Zubau der Nordapsis, der wohl im Jahre 1039 erfolgte, wo die sterblichen Überreste des Hl. Vojtěch bestattet worden sein könnten. In der weiteren Entwicklung erhielt sich von der Rotunde nur ein Teil der Südapsis, der in das Südschiff der romanischen St.Veit-Basilika eingegliedert wurde, die nach dem Jahre 1060 erbaut wurde. Während der Existenz der romanischen Basilika wurde der Raum mit dem Grab des Hl.Wenzel noch ein- oder zweimal hergerichtet.

IV. Kapelle der Jungfrau Maria (heute der Hl. Anna) im St.Georg-Kloster

Die Kenntnis des Areals des St.Georg-Klosters kann präzisiert werden, besonders die Bauentwicklung der Kapelle der Jungfrau Maria (heute der Hl. Anna). Diese wird heute für den einzigen unbestrittenen Teil des Klosterkomplexes aus dem 10. Jahrhundert gehalten (z.B. FROLÍK – SMETÁNKA 1997). Die Revision des archäologischen Materials zeigte zu unserer Überraschung, daß kein Komplex – bis auf eine Ausnahme – vor das 12. Jahrhundert, genauer gesagt in die Etappe nach dem Brand im Jahre 1142 datiert werden kann. Die gesamte romanische Architektur der Kapelle hat ihre Fundamente in Planierungsschichten dieses Alters. Diese überdeckten die Sandsteinplatte, unter welcher ein Skelett entdeckt wurde (Grab Nr. 102). Die Sandsteinplatte ragte in die Planierungsschicht soweit hinein, daß angenommen werden muß, daß sie dort schon vor deren Entstehung war und respektiert wurde. Keramikfragmente aus dem Grab 102 können in das 10. Jahrhundert datiert werden (obwohl sie auch jünger, d.h. aus dem 11. Jahrhundert sein könnten).

Die ganze Situation wird so interpretiert, daß das Grab 102 im 12. Jahrhundert respektiert wurde und daß es so auch früher gewesen sein könnte. Der ältere Bau, in dessen Interieur sich das Grab befand, war jedoch am ehesten aus Holz. Hypothetisch kann man die Existenz einer Holzkapelle über dem Grab einer bedeutenden Persönlichkeit erwägen (SOMMER 1998). Vielleicht wurde das Grab 102 im 11. Jahrhundert (?) für das Grab der ersten Äbtissin Mlada-Marie gehalten, eventuell war es das Grab einer anderen, für das Kloster bedeutenden, aber in schriftlichen Quellen nicht belegten Persönlichkeit. Der Holzbau/Kapelle verbrannte höchstwahrscheinlich beim Brand im Jahre 1142. Die Kapelle wurde wieder aufgebaut, diesmal aus Stein, und respektierte das Grab 102. Trotz der beschränkten Gültigkeit der früher publizierten Schlußfolgerungen ist die Kapelle der Jungfrau Maria/St.-Anna einer der wenigen zuverlässig belegten hölzernen Kirchenbauten des 10. oder 11. Jahrhunderts auf unserem Gebiet und der einzige auf der Prager Burg.

V. Schluß

Die Revision der bisherigen Kenntnisse über die älteste Kirchenarchitektur der Prager Burg, die sich hauptsächlich auf den archäologischen Teil des Quellenmaterials konzentrierte, zeigte, daß sich aus der Bausubstanz des 9. und 10. Jahrhunderts bei allen Objekten überraschend wenig erhielt. Alle Bauten wurden im 11. und 12. Jahrhundert umfangreichen Umbauten unterworfen. Die Orientierung in den chronologisch ältesten Fragmenten erschwert die Tatsache, daß das Material oft sekundär für einen neuen Bau benutzt wurde. Es handelt sich jedoch um keine vereinzelte Feststellung. Zu der gleichen Schlußfolgerung gelangte z.B. die Forschung des bemerkenswerten Komplexes von kirchlichen und profanen Bauten auf dem Wawel in Krakau (PIANOWSKI 1998). Der gleiche Prozeß betraf auch die St.Kliment-Rotunde in Levý Hradec (SOMMER 1997). Großmährische Bauten, die schrittweise seit 1949 freigelegt wurden, erhielten sich meistens in Form der durch Steinabbau deformierten Grundrißnegative. Trotzdem liefern sie in dieser Form mehr Informationen über ihr ursprüngliches Aussehen als Bauten, die ihre Funktion bis heute beibehielten.

Literatura:

BARTLOVÁ, M. 1997: Zpodobení svatého Vojtěcha ve starším středověku, in: Svatý Vojtěch. Tisíc let svatovojtěšské tradice v Čechách, 27-31. Praha.

BOHÁČOVÁ, I. – FROLÍK, J. – CHOTĚBOR, P. – ŽEGKLITZ, J. 1986: Bývalý biskupův dům na Pražském hradě, AH 11, 117-126.

BORKOVSKÝ, I. 1949: O počátcích pražského hradu a nejstarším kostele v Praze. Praha.

- 1953: Kostel Panny Marie na Pražském hradě, PA XLIV, 129-200.
- 1960: K otázce nejstarších kostelů na Pražském hradě, PA LI, 332-387.
- 1975: Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hradě. Praha.

CIBULKA, J. 1934: Václavova rotunda svatého Víta – La rotonde Saint-Guy, bâtie par Saint Venceslas au Château de Prague, in: Svatováclavský sborník I, 230-685. Praha.

- 1958: Templum Sanctae Mariae, in: Kniha o Praze 1958, 25-46. Praha.

FROLÍK, J, – SMETÁNKA, Z. 1997: Archeologie na Pražském hradě. Praha–Litomyšl.

- 1998: K archeologickému studiu Pražského hradu, AR L, 293-307.

GUTH, K. 1916: O datování nejstarších částí baziliky sv. Jiří. Přednáška 27. 6. 1916, Ročenka kruhu pro pěstování dějin umění za rok 1915-1916, 65.

- 1934: Praha, Budeč a Boleslav – Praha, Budeč et Boleslav, in: Svatováclavský sborník I, 686-818. Praha.

HILBERT, K. 1934: O nálezech rotundy Václavovy – Sur les découvertes de la rotonde de Saint Venceslas, in: Svatováclavský sborník I, 220-229. Praha.

LÍBAL, D. 1966: K situaci kostela P. Marie na Pražském hradě, Umění 14, 308-309.

LÜSSNER, M. 1889: Památky architektonické nalezené při opravě kostela sv. Jiří na hradě Pražském, PA XIV, 371-376.

LUTOVSKÝ, M. 1998: Bratrovrah a tvůrce státu. Život a doba knížete Boleslava I. Praha.

MACH, F. – ŠITTLER, E. 1904-5: Oprava chrámu sv.-Jirského na hradě Pražském, PA XXI, 369-382.

- 1910-1912: Oprava chrámu svatojirského na hradě pražském, PA XXIV, 65-114, 329-362, 401-450.
- 1913: Oprava chrámu svatojirského na hradě pražském, PA XXV, 49-51, 133-151.

MERHAUTOVÁ, A. 1966: Bazilika sv. Jiří na Pražském hradě. Praha.

- 1971: Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
- 1973: Biskupský kostel na Pražském hradě, Umění 21, 81-92.

MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ, A. 1983: Nejstarší dosud známý kostel na Pražském hradě – Samyj staryj do sich por izvestnyj kostel na Pražskom kremle – Die bisher älteste bekannte Kirche auf der Prager Burg, Folia Historica Bohemica 5, 81-93.

PIANOWSKI, Z. 1998: Architektura monumentalna Wawelu od 1000 do okolo 1300, in: Civitates Principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, 61-64. Gniezno.

POŠMOURNÝ, J. 1971: Svatováclavská rotunda na Pražském hradě ve světle rotund velkomoravských – Die Rundkirche des Fürsten Wenzel auf der Prager Burg und die Rundkirchen Grossmährens, PA 62, 457-487.

RICHTER, V. 1936: O účelu československých rotund – Die Bestimmung der Rundkirchen in der Tschechoslovakei, ČČH 43, 237-285, 453-483.

SOMMER, P. 1997: Die Grundstein der Rundkirche von Levý Hradec, in: Život v archeologii středověku – Das Leben in der Archäologie des Mittelalters – Life in the archaeology of the middle ages – La vie vue par l´archéologie médiévale, 586-595. Praha.

- 1998: Duchovní svět raně středověké české laické společnosti, in: Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa, 133-166. Praha.

TŘEŠTÍK, D. 1997: Počátky Přemyslovců. Praha.

VLČEK, E. 1982: Nejstarší Přemyslovci ve světle antropologickolékařského průzkumu. Praha.

- 1997: Nejstarší Přemyslovci. Atlas kosterních pozůstatků prvních sedmi historicky známých generací Přemyslovců s podrobným komentářem a historickými poznámkami. Praha.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Výzkum na Otakarově ulici v Uherském Hradišti – některé otázky vývoje velkomoravského hradiska

Drahomíra FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ

Výzkum, který provádělo Slovácké muzeum na Otakarově ulici v letech 1979-1989, měl podle původního záměru prozkoumat celou uvolněnou plochu tří parcel vedle Galerie, nakonec však byla prozkoumána jen zhruba polovina. Problémem výzkumu je, že všichni archeologové, kteří na něm pracovali, tedy jeho vedoucí R. Snášil i střídající se spolupracovníci R. Procházka, J. Novotný a D. Kaliszová, ze Slováckého muzea z různých důvodů postupně odcházeli a výzkum zůstal nezpracován. Dosud byly publikovány jen předběžné informace v Přehledech výzkumů (PROCHÁZKA – SNÁŠIL 1981; SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1982; SNÁŠIL – NOVOTNÝ 1983; KALISZOVÁ 1987; KALISZOVÁ 1988), tematické studie (SNÁŠIL 1983) nebo souhrnné články (SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981; SNÁŠIL 1986a; SNÁŠIL 1986b; FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ 1989 a 1991). Navíc povodeň v r. 1997 zaplavila archeologický depozitář, takže shledávání nálezových celků potrvá ještě několik let. Zpracování výzkumu je proto zatím v počátcích a tento příspěvek je přehledem současného stavu zpracování výzkumu.

Území dnešního města Uherského Hradiště tvořilo před více než tisíci lety několik ostrovů obtékaných rameny řeky Moravy (SNÁŠIL 1986a, 34; SNÁŠIL – KRUŤA – STLOUKAL 1993, obr. 29). Zkoumaná lokalita se nacházela na západním ze dvou hlavních ostrovů, pro něž se v archeologické literatuře tradičně užívá společný název ostrov sv. Jiří. Mocnost recentních, novověkých a středověkých vrstev nad středohradištními činila 2 až 2,5 m z úrovně dnešních 179,00 až 179,40 m n. m. Svrchní kulturní středohradištní vrstva III/1, zachycovaná zhruba od úrovně 176,90 a na mnoha místech narušená středověkými zásahy, byla silná 60 cm i více. Na jejím spodku byly odkryty plochy tvrdě udusaného štěrkopísku, označené jako vrstva III/2. Ve vrstvě III/1 byly zachyceny objekty s částečně kamennými konstrukcemi, menší plochy pokryté drobnými kameny, ohniště a jeden objekt z kamenů spojovaných maltou. Jak je vidět na obr. 1, jeho malý půdorys 2 x 2,5 m dovoluje usuzovat, že zde stála věž, možná s dřevěnými patry. Od věže se rozbíhají dva žlábky, v nichž bychom mohli vidět základy dřevěných budov přilehlých k věži. Opodál, ve čtverci E 8, pásy nejvýše 12 cm silného štěrkopísku vrstvy III/2 pokrývaly pruhy zuhelnatělého dřeva, uspořádané do náznaku roštu. Ležely na rezavohnědé povodňové hlíně označené jako vrstva III/4. Ve čtverci E 9 se pokračování oné dřevěné konstrukce jevilo jako štěrkový pás, jinde zas jako žlábek vyplněný hnědou hlínou, nebo byly zachyceny jen jako štěrkové čočky v ploše nebo na profilu (obr. 2). Nalézt možné pokračování je záležitostí rozboru terénní dokumentace v dalších čtvercích. R. Snášil vykládal dřevěné konstrukce jako rošt opevnění, jehož funkční součástí byla i zděná strážní věž (zápisy z komisí k ukončení výzkumu 1986, 1987). Na rozdíl od R. Snášila se domnívám, že dřevěný rošt byl zpevněnou haťovou cestou přes terénní sníženinu, vyplněnou povodňovou náplavou (viz dále), jež zřejmě po každém dešti měkla a rozbahňovala se. Stejnou funkci, tedy zpevnění terénu a získání rychle vysychajícího podkladu, měla zřejmě krátce poté následující plošná štěrkopísková úprava. Posypání dřevěné cesty pískem je známo např. z hradiska Pobaltských Slovanů Alte Burg u Sukowa (VÁŇA 1983, 224),

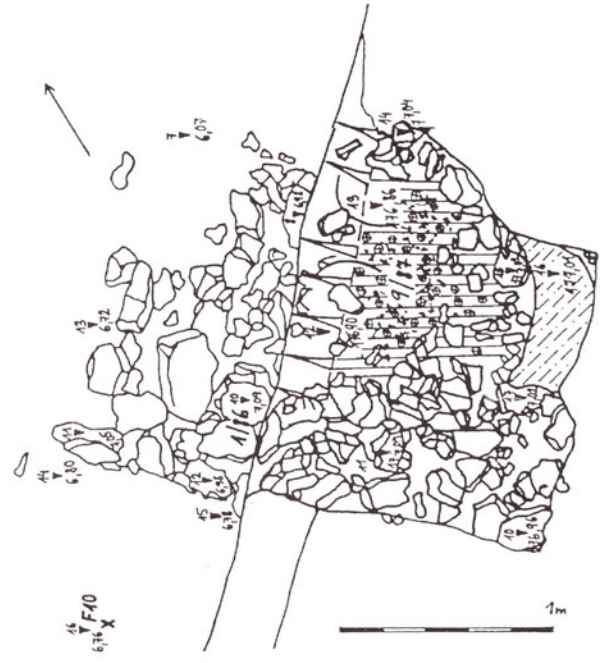

Obr. 1. Kamenná destrukce stavby z velkomoravského období využitá ve středověku (po r. 1257) k vestavbě pece (šrafovaná část). Kresba I. Kučerová.

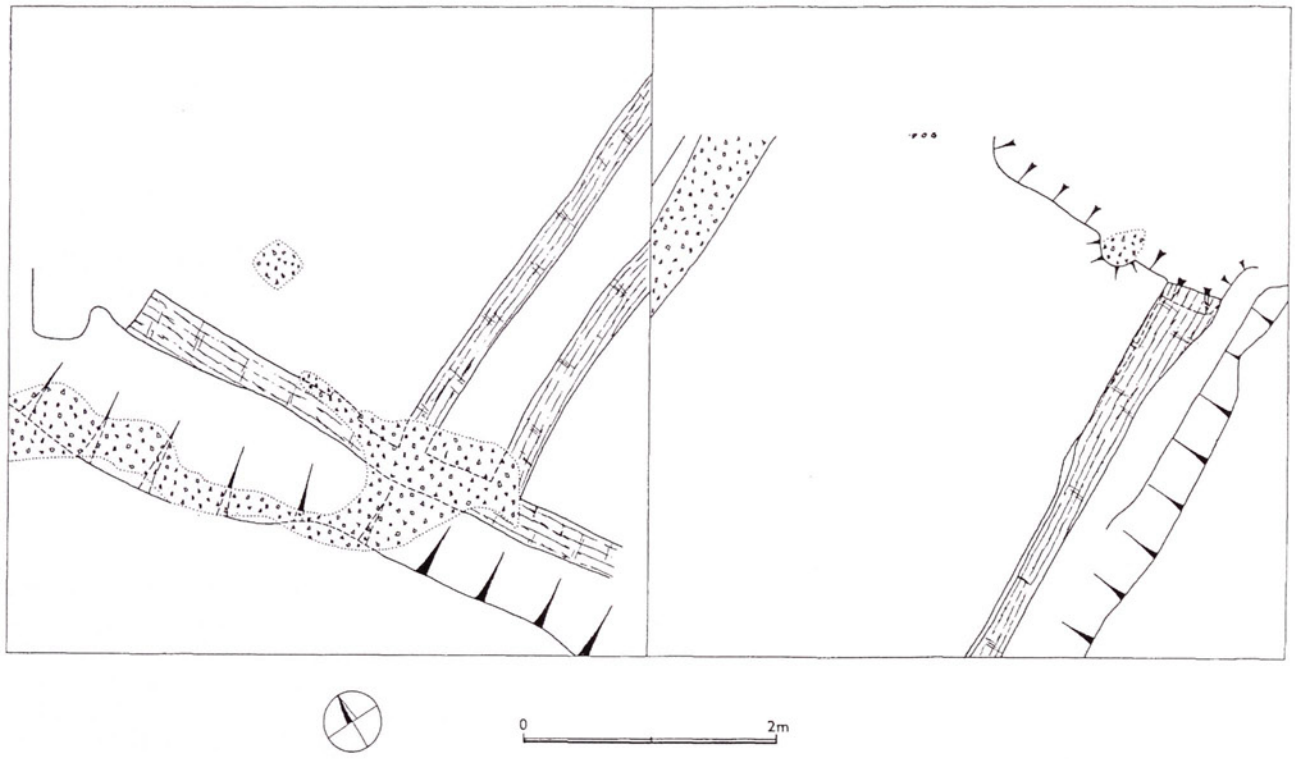

Obr. 2. Dřeva uspořádaná do roštu, překrytá udusaným štěrkopískem. Kresba V. Richterová.

z Pražského hradu jsou známy jak dřevěné úseky cesty, tak štětové (FROLÍK – SMETÁNKA 1997, 89). Taková důkladná úprava by asi nebyla provedena na pouhé spojnici s bývalým malým ostrůvkem, jehož sídelní vrstva je doložena sondou provedenou na nádvoří Galerie v r. 1979, kam by uvažovaná cesta směřovala, ale předpokládá její pokračování přes hlavní řečiště Moravy na pravý, staroměstský břeh, byla by to tedy hlavní cesta procházející skrze celé hradisko. U tak důležité cesty by pak mělo význam postavit zděnou věž. Řešení této otázky však může přinést až důkladný rozbor terénní dokumentace. Úkolem dalšího bádání bude rovněž osvětlit funkci takto upravené plochy u cesty – domnívám se, že nebyla vhodná k bydlení a objekty na ní vybudované měly jiný účel.

Pod vrstvami III/1 a III/2 ležely povodňové naplaveniny tvořící žlutou písčitou vrstvu III/3 a rezavou jílovitou vrstvu III/4, po jejichž skrytí jsme zjistili, že napříč zkoumanou plochou se táhne koryto mrtvého ramene řeky Moravy, sestávající z více než 10 m široké ploché mělčiny a příkopovité proudnice. Náplavy měly sílu asi 20-30 cm na plošině a 50-60 cm v příkopovité části koryta bývalého meandru. Tato povodeň by mohla mít zásadní chronologický význam, kdyby se ji podařilo datovat, protože odděluje vrstvu III/1 s vyspělou středohradištní keramikou z vrcholně velkomoravského období, od vrstvy III/5 s raně středohradištní až starohradištní keramikou. Bohužel vzorky dřev, které by umožnily datování přírodovědnými metodami, zničila jiná povodeň, ta recentní. Zůstává slabá naděje, že tak mohutná povodeň se projevila i v Mikulčicích a že by se mohlo podařit synchronizovat dataci vývoje velkomoravských hradišť v Pomoraví. Zatím nezbývá než rozhraní mezi oběma fázemi datovat jen archeologicky, což umožňuje klást je velmi zhruba k polovině 9. stol.

Ve vrstvě III/5 jsme našli na plošině ohniště a jámové objekty, ve vlastním korytu pak jen dvě ohniště v nejsvrchnější části vrstvy. Nejnápadnějším projevem lidské činnosti je změť kůlových jamek na plošině, v korytě pak zachovalé spodky kůlů. Zpočátku bylo koryto považováno za příkop a kůly za palisádu (PROCHÁZKA – SNÁŠIL 1981, 62; SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1982, 63; SNÁŠIL – NOVOTNÝ 1983, 71). Na obr. 3 je zachyceno podloží s rýsujícími se kůly a kůlovými jamkami, tak jak bylo postupně zakreslováno do souhrnného plánu vždy na konci výzkumných sezón. Podaří-li se kůlové jamky rozlišit v časových horizontech podle terénní dokumentace jednotlivých čtverců, možná se v nich podaří najít nějaký systém. To naznačují některé zprávy z průběhu výzkumu (SNÁŠIL – NOVOTNÝ 1983, 71). Vrstva III/5 byla na plošině 20-35 cm silná a nasedá přímo na siltové podloží. V korytě byla tato vrstva až 60 cm silná a obsahovala velké množství střepů všech velikostí a především obrovské množství zvířecích kostí. Ležela na vrstvičce hutné hnědé hlíny s četnými ležícími dřevy, jejíž povrch byl vodorovný, což znamená, že se ukládala ještě v době, kdy koryto vyplňovala voda. Dno tvořil modrošedý zvodnělý jíl, z něhož při rýpnutí prýštila voda (hloubky 174,50 m n. m. a níže). Kůly v příkopu o průměrech 10-20 cm na první pohled rovněž netvoří žádný systém: když jsme však odkryté čtverce pozorovali na konci r. 1987, kdy je zalila voda a tu posléze pokryl led, vyčnívající kůly tvořily celkem zřetelně dvě rovnoběžné řady, místy zdvojené, jako pilíře mostu (foto 1). Příští rok ale byly odkryty další kůly a ty už do řad nezapadaly. Situace, zakreslená tak, jak vypadala na podloží, dovoluje různé výklady: např. kůly jako palisáda podél svahu koryta nebo zpevnění břehu, jako lávky vybíhající přes příkop, atd. Na obr. 3 je také vidět břeh ostrova

Obr. 3. Celkový plán zkoumané plochy zachycuje podloží se zahloubenými kůlovými jamkami, zakreslovanými každou sezónu po ukončení výzkumu: východní roh R. Procházka, střed R. Snášil a J. Novotný, jihozápadní část D. Kaliszová.

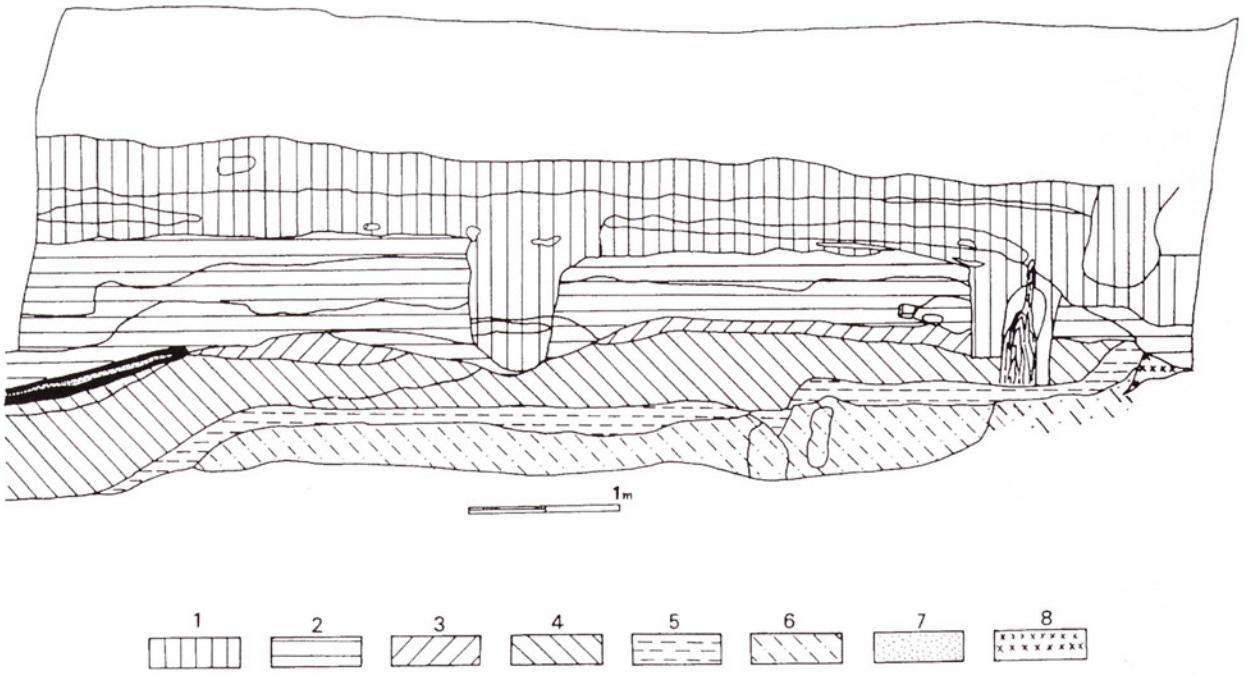

Obr. 4. Profil souvrství na břehu ostrova: 1 – vrstva II z druhé půlky 13. stol.; 2 – středohradištní období, vrstva III včetně horní části II/III; 3 – povodňová vrstva III/3; 4 – povodňová vrstva III/4; 5 – pohřbený půdní horizont; 6 – podložní náplavová vrstva; 7 – mazanice mezi uhlíkatými vrstvičkami; 8 – podložní šedý íl. Kresba D. Kaliszová a I. Kučerová.

Foto 1. Kůly v příkopovité části mrtvého ramene. Foto L. Chvalkovský.

Foto 2. Zářez v břehu mrtvého ramene se zahloubenými objekty a kůlovými jamami. Foto L. Chvalkovský.

podél jihovýchodního a západního okraje zkoumané plochy, při severní straně probíhající koryto a mezi nimi plošinu. Břeh meandru byl zjevně prokopán lidskou rukou výrazným téměř pravoúhlým zářezem se zahloubenými objekty a kůlovými jamami v jižním cípu plochy (foto 2). R. Snášil pokládal situaci odkrytou výzkumem za rozsáhlý předvelkomoravský opevňovací systém někdy z 8. stol. (SNÁŠIL 1986a, 36). Proti tomuto názoru svědčí skutečnost, že tehdy bahnitý příkop sloužil podle nalezeného materiálu nejpozději koncem 8. stol. jako smetiště. Bez důkladného studia terénní dokumentace i nalezeného materiálu však zatím nelze říci nic jistého o využití okraje ostrova.

Na ostrovním břehu, odkrytém plošně jen na malém kousku v jižním rohu zkoumané plochy v letech 1986-1988, máme zachycenu jen jednu středohradištní vrstvu III. Na obr. 4 vidíme profil vrstvami na břehu ostrova. Svrchní recentní, novověké a částečně i středověké vrstvy nebyly zkoumány, začínali jsme v r. 1987 od úrovně vrstvy II z druhé poloviny 13. stol. Tvořila ji hnědá hlína, vykazující všechny znaky kulturní půdy. Byl v ní zachycen půdorys domu s kamennou polokruhovou pecí. Nižší vrstva, probarvená žlutozeleným pískem, pochází z doby příchodu středověkých kolonistů po polovině 13. stol. (datum zakládací listiny královského města je 1257) a vznikla překopáváním a planýrováním nejvyšší části středohradištní vrstvy III, jak dokazuje směs středohradištních střepů s pozdněhradištními a použití kamenů z trosek věže k vestavění pece do jejího půdorysu (srovnej obr. 1). Dá se říci, že noví osadníci doslova nenechali kámen na kameni. Proto jsme pro ni používali označení vrstva II/III. Na rozhraní této vrstvy s další, již čistě středohradištní vrstvou III, byl nalezen polotovar závěsného olověného křížku z konce 9. stol. Vrstva III byla tvořena hnědou hlínou silně promíšenou žlutozeleným povodňovým pískem (podle pedologického posudku vznikla z povodňových náplav obohacených lidskou činností o živiny) a nacházely se v ní hrudky malty, ohniště a zahloubené objekty včetně zmíněných půdorysů věže a žlábků. Tato vrstva nasedá na jílovito-hlinitou rezavohnědě zbarvenou naplaveninu, již bez nálezů, která překryla slabý původní půdní horizont, kulturně sterilní. Pod ním znovu pokračují rezavohnědé náplavy, nasedající na siltové podloží směrem ke korytu mrtvého ramene a na šedý jíl směrem do nitra ostrova (obr. 4).

Zpracování masy nalezené keramiky bude časově i organizačně nejnáročnější. R. Snášil v ní rozeznával čtyři dílny (zápisy z komisí konaných na závěr výzkumných sezón). Já zatím mohu jen srovnat keramiku z obou výrazných horizontů (FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, v tisku). Keramika z vrstvy III/1 byla vyráběna z hlíny ostřené jemnozrnným pískem (o velikosti zrn do 1 mm) s nepatrnou příměsí práškově rozemleté slídy na ručním hrnčířském kruhu technologií nálepu z prstenců a následným tvarováním za pomoci obtáčení. Okraje byly vykloněné, profilované, dosti často se žlábkem pro pokličku. Ve výzdobě absolutně převažují obvodové linie ryté jednohrotým rydlem. Tato keramika patří ke skupině vyspělé velkomoravské keramiky, vyráběné v hrnčířských dílnách na hradiscích nejpozději od poloviny 9. stol. a pokračující do století 10. Keramika z vrstvy III/5 byla zčásti vyráběna ze stejné hrnčířské masy jako výše popsaná, ale výrazná část byla vyráběna z hlíny ostřené drobnozrnným pískem (zrna až do velikosti 2 mm, ojediněle i s větším) se zřetelnou příměsí jemně mleté slídy. Její okraje bývají jednodušeji tvarovány a obtáčení se omezuje jen na okraj a hrdlo. Výzdoba je pestřejší, linie se střídají s vlnicemi, častěji jsou používána dvoj- i vícehrotá rydla. Většina této keramiky pochází zřejmě z první poloviny 9. stol., část však mohla být vyráběna již v 8. stol. Klást počátek osídlení na Otakarově ulici do 8. stol. dovoluje také nález saxu z vrstvy III/5.

Co se týká přínosu výzkumu na Otakarově ulici k poznání vývoje osídlení celého ostrovního hradiska na území dnešního Uherského Hradiště, pak k jeho počátkům by řekly více výzkumy na Mariánském, dříve Rudém náměstí (ostruhy s háčky, SNÁŠIL 1983, 157) a snad i pozdější výzkumy ÚAPP, které postihly plochy uvnitř ostrovů, na rozdíl od okrajů, kam se osídlení šířilo teprve postupně. Je však nutno zmínit jediné radiokarbonové datum získané z palisády objevené na druhém z ostrovů v Hradební ulici: 650 ± 130 n. l. (SNÁŠIL 1986a, 35). Prozatím lze konstatovat, že nejpozději od druhé poloviny 8. stol. již byla plocha ostrovů obydlena tak hustě, že se osídlení rozšířilo až na jeho okraje. Dočasný konec osídlení potom zjevně souvisí s rozpadem státnosti Velké Moravy po r. 907.

ZUSAMMENFASSUNG:

Grabungen in der Otakarova-Straße in Uherské Hradiště – einige Fragen der Entwicklung des großmährischen Burgwalls

Die zehnjährige Grabung in der Otakarova-Straße in Uherské Hradiště (beendet 1989) blieb bisher unbearbeitet. Der vorliegende Beitrag stellt die Zusammenfassung des gegenwärtigen Standes der Grabungsbearbeitung dar.

In der oberen mittelburgwallzeitlichen Kulturschicht III/1 ungefähr aus der 2. Hälfte des 9. bis Anfang des 10. Jahrhunderts wurden Objekte mit Steinelementen, kleinere Flächen mit kleinen Steinen, Feuerstellen und ein Objekt aus mit Mörtel gebundenen Steinen festgestellt (Abb. 1). Es handelte sich wohl um einen Turm, vielleicht mit hölzernen Stockwerken. Unweit wurden Überreste einer hölzernen Rostkonstruktion entdeckt (Abb. 2), die auf Überschwemmungsablagerungen lag. R. Snášil interpretierte sie als Rost der Befestigung, deren Bestandteil der Wachturm war. Ich bin der Meinung, daß der Holzrost als Grundlage eines Faschinenwegs über die Terrainsenkung diente, die sicherlich nach jedem Regen schlammig wurde. Dieselbe Funktion, also die Festigung des Terrains und Gewinnung einer trockenen Grundlage, erfüllte wohl die nachfolgende schottersandige Flächenherrichtung der Basis der Schicht III/1.

Die Anschwemmungen waren an der Oberfläche sandig (Schicht III/3), unten lehmig-sandig (Schicht III/4), darunter kam eine mittel- bis altburgwallzeitliche Schicht III/5 zutage und nach ihrer Entfernung zeigte sich die ursprüngliche Terrainkonfiguration; quer über die Grabungsfläche zog sich der tote Arm der March, der sich in einen mehr als 10 m breiten flachen Teil, ursprünglich eine Seichte, und einen Grabenteil, also die ehemalige Stromlinie gliederte. An den Rändern der Grabungsfläche traten die Ufer hervor, die sich ca. einen halben Meter über die Oberfläche des ursprünglichen Mäanders erhoben. In dem Flußbett waren die Anschwemmungen ca 50-60 cm, auf der Seichte etwa 20-30 cm dick. Da es in der Kulturschicht III/5 Spuren menschlicher Tätigkeit gab, besonders Feuerstellenreste und Pfostengruben, bin ich der Meinung, daß die ehemalige Seichte schon damals trocken und nur das Flußbett anfangs mit Wasser gefüllt war und als Abfallstelle diente, was der bodenkundliche Charakter der Ausfüllung und die Häufigkeit der darin gefundenen Tierknochen und Scherben aller Größen belegen. Aus der Schicht wurden in die Sohle zahlreiche Pfostengrübchen eingetieft, in jenen im Flußbett blieben Pfostenreste erhalten (Photo 1). Auf der Abb. 3 ist der Verlauf des Inselufers entlang dem Südost- und Westrand der Grabungsfläche, das Flußbett an der Nordseite und die flache Seichte dazwischen zu sehen. Das Mäanderufer wurde von einem rechteckigen Einschnitt mit einem eingetieften Objekt und Pfostengruben im Südzipfel der Fläche gestört (Photo 2).

Auf dem Inselufer wurden die Schichten III/1 und III/5 nicht unterschieden (Abb. 4). Obere Teile der großmährischen Schicht wurden durch mittelalterliche Ansiedler durchgraben, wodurch die Schicht II/III entstand, in der mittelburgwallzeitliche Scherben gemeinsam mit den spätburgwallzeitlichen vorkommen.

Die Bearbeitung der Keramikkollektion ist ebenfalls in den Anfängen. Schon heute ist aber der Unterschied zwischen der Keramik aus den Schichten III/1 und III/5 deutlich: Keramik aus der Schicht III/1 gehört zur fortgeschrittenen großmährischen Keramik, die in Töpferwerkstätten in Burgwällen spätestens seit der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts und im 10. Jahrhundert hergestellt wurde. Ein Teil der Keramik aus der Schicht III/5 wurde ähnlich wie die oben beschriebene hergestellt, aber ein wesentlicher Teil gehört zur älteren technologischen Tradition und als Ganzes wird sie in das 8. und die 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts datiert.

Anhand der Ergebnisse der Forschungen in der Otakarova-Straße kann gesagt werden, daß seit der 2. Hälfte des 8. Jahrhunderts die St.Georg-Insel so dicht besiedelt war, daß die Besiedlung bis zu ihren Rändern reichte. Das zeitweilige Ende der Besiedlung hing wahrscheinlich mit dem Verfall Großmährens nach 907 zusammen.

Abbildungen:

Abb. 1. Steindestruktion des Baus aus der großmährischen Periode, in welche im Mitttelalter (nach 1257) ein Ofen eingebaut wurde (schraffiert). Zeichnung I. Kučerová.

Abb. 2. Rostartig angeordnete Hölzer, mit gestampftem Schottersand überdeckt. Zeichnung V. Richterová.

Abb. 3. Der Gesamtplan der Grabungsfläche zeigt die Sohle mit eingetieften Pfostengrübchen, die jede Saison nach der Beendigung der Grabung eingetragen wurden: Ostecke R. Procházka, Mitte R. Snášil und J. Novotný, Südwestteil D. Kaliszová.

Abb. 4. Profil der Schichtenfolgen am Inselufer: 1 – Schicht II aus der 2. Hälfte des 13. Jahrhunderts; 2 – Mittelburgwallzeit, Schicht III einschließlich des Oberteils der Schicht II/III; 3 – Überschwemmungsschicht III/3; 4 – Überschwemmungsschicht III/4; 5 – fossiler Bodenhorizont; 6 – liegende Überschwemmungsschicht; 7 – Lehmbewurf zwischen kohlehaltigen Schichten; 8 – liegender Grauton. Zeichnung D. Kaliszová und I. Kučerová.

Photo 1. Pfosten im Grabenteil des toten Flußarms. Photo L. Chvalkovský.

Photo 2. Einschnitt im Ufer des toten Flußarms mit eingetieften Objekten und Pfostengruben. Photo L. Chvalkovský.

Literatura:

FROLÍK , J. – SMETÁNKA, Z. 1997: Archeologie na Pražském hradě. Praha

FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, D. 1989: Výsledky archeologického výzkumu v Uherském Hradišti v letech 1987-1988, Slovácko XXXI, 115-125.

- 1991: Výzkum severního okraje velkomoravského ostrovního hradiska v Uherském Hradišti v letech 1987-1988, Štúdijné zvesti SAV 27, 35-39. Nitra.
- v tisku: Keramika z Uherského Hradiště – technologický vývoj v 9. stol.

KALISZOVÁ D., 1987: 8. sezóna výzkumu na Otakarově ulici v Uherském Hradišti, Přehled výzkumů 1987, 62-64. Brno.

- 1988: 9. sezóna výzkumu na Otakarově ulici v Uherském Hradišti, Přehled výzkumů 1988, 50-51. Brno.

PROCHÁZKA, R. – SNÁŠIL, R. 1981: Výzkumy v Uherském Hradišti v roce 1981, Přehled výzkumů 1981, 62-64. Brno.

SNÁŠIL, R. 1983: Specializovaná řemesla z ostrovního hradiska v Uherském Hradišti a jejich přínos pro další poznání společenské diferenciace 8.-9. století, XIII. Mikulovské sympozium 1983, 152-161.

- 1985: Archeologie ve Slováckém muzeu, Slovácko XXVII, 9-47.
- 1986a: Výsledky archeologických výzkumů Slováckého muzea za období 1981-1985, Slovácko XXVIII, 33-46.
- 1986b: Pokus o nový výklad vzniku, vývoje a funkce velkomoravského aglomerace v oblasti uhersko-hradišťské, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 149-166.

SNÁŠIL, R. – KRUŤA, T. – STLOUKAL, M. 1993: Výzkum v Uherském Hradišti-Rybárnách v roce 1986, Slovácko, 115-147.

SNÁŠIL, R. – NOVOTNÝ, J. 1983: Výzkumy v Uherském Hradišti v roce 1983, Přehled výzkumů 1983, 71-74. Brno.
SNÁŠIL, R. – PROCHÁZKA, R. 1981: Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části dolnomoravského úvalu, Slovácko XXIII, 9-58.
- 1982: Výzkumy v Uherském Hradišti v roce 1982, Přehled výzkumů 1982, 63-65. Brno.
VÁŇA Z., 1983: Svět dávných Slovanů. Praha.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Staroměstsko-uherskohradišťská aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6.- 10. století

Luděk GALUŠKA

Už několik desetiletí poutají archeologická naleziště z období raného středověku v oblasti Starého Města a Uherského Hradiště velkou pozornost odborníků mnoha vědních disciplin. Už téměř 150 let, zpočátku náhodně, postupně však stále cílevědoměji, získávají zde celé generace archeologů poznatky o životě našich slovanských předků. Od nich se odvíjely a odvíjejí závěry hodnotící význam nálezů i význam celé lokality.

Na poznání velkomoravského Starého Města se v minulosti největší mírou podíleli dva badatelé (GALUŠKA 2000, 33-45). S prvním z nich, učitelem Antonínem Zelnitiem, jsou svázány počátky zdejších odborně prováděných terénních záchranných výzkumů, založení staroměstského muzea a Musejního spolku Starý Velehrad-Staré Město a také řešení tzv. velehradské otázky (ZELNITIUS 1937, 18-31, 1943, 1946, 95-110, a další). Druhý badatel, archeolog Vilém Hrubý, v roce 1949 – tedy právě před 50 lety – objevil první prokazatelně velkomoravskou zděnou církevní architekturu, kostel v poloze Na Valách a v následujících více než 35 letech pozvedl staroměstské výzkumy na vysokou vědeckou úroveň a kvalitně je i analyzoval (HRUBÝ 1955a; 1955b; 1965 a další). Oba badatelé byli přesvědčeni o tom, že na půdě Starého Města zkoumají centrum Velké Moravy. Oba také našli ve svém přesvědčení odborné oponenty, Zelnitius zejména v Inocenci Ladislavu Červinkovi, Hrubý pak především v Josefu Poulíkovi. Nicméně od jejich posledních souhrnných vyhodnocení uplynulo už více než 30 let a s pokračujícími výzkumy se mnohé změnilo a doplnilo, mnohým ze starších závěrů se naopak dostalo ověření a byly potvrzeny.

Na sklonku 70. let byla v místech do té doby nepříliš archeologicky dotčeného bývalého říčního ostrova sv. Jiří, v historickém jádru města Uherského Hradiště, pod úrovní ze 13. století, objevena vrstva z doby Velké Moravy a také sídlištní objekty s nálezy z 8. století (SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981, 19-30). Na základě těchto zjištění korigoval tehdejší archeolog Slováckého muzea Robert Snášil svá dosavadní hodnocení staroměstského hradiska i raně středověkého osídlení Uherskohradišťska (SNÁŠIL 1981, 64-75). Vystoupil s diametrálně odlišným pohledem na celou záležitost, přičemž jej prezentoval jak populární formou, tak i v odborném tisku (SNÁŠIL 1985; 1987, 149-156). S poukazem na jistou podobnost s některými nálezovými situacemi v Mikulčicích, považoval nově doložené sídliště na ostrově sv. Jiří za předvelkomoravský i velkomoravský hrad, osídlení v městské části Rybárny za podhradí, a velkosídliště v místech dnešního Starého Města za předhradí. Naznačil také, že vznik staroslovanských mocenských složek na dnešním Uherskohradišťsku mohl souviset s příjezdem jezdecké družiny z jihomoravských Mikulčic. Je pochopitelné, že se nová interpretace setkala jak s kladnou odezvou (POULÍK 1988, 197-198), tak i odezvou zápornou (V. Hrubý). Z historiků ji přijal a dále rozvinul Lubomír E. Havlík (1990, 89-90), z archeologů se s ní ztotožnil Čeněk Staňa (1990, 76). Podle mého názoru však došlo při tvorbě nové interpretace v souvislosti s Uherským Hradištěm k určitému přecenění vypovídacích schopností některých tam získaných nálezů a archeologických situací a naopak k nevzetí v potaz výsledků novějších odkryvů na půdě Starého Města (GALUŠKA 1990, 132-133). Tedy hovořit za daného stavu výzkumu a našeho poznání sídlištních poměrů o lokaci zdejšího velkomoravského hradu, předhradí či podhradí považuji prozatím za poněkud předčasné, i když v budoucnu ne za nemožné. Soudím tak proto, že celá řada významných nálezů zůstává doposud odborně nevyhodnocena, a že záchranné archeologické odkryvy každoročně přinášejí nové a nové objevy. Přitom se ovšem domnívám, že tak jako se považují Antonín Zelnitius a Vilém Hrubý za objevitele velkomoravského Starého Města, můžeme v současnosti podobný termín v souvislosti s Uherským Hradištěm vztáhnout i na Roberta Snášila.

Dnes po odchodu hlavních protagonistů, účastníků mnohdy rozjitřených diskusí 80. let, se už na výzkumech a jejich vyhodnoceních podílí nová generace odborníků. Následný pohled ovšem nutně představuje jistý souhrn starších až nejnovějších poznatků archeologického bádání doplněný o výsledky studia některých přírodovědních disciplin, pohled vycházející ze stávajícího stavu našeho poznání.

V současné době se pro soubor několika slovanských sídlišť z 8. až 10. století rozkládajících se na katastrech měst Starého Města a Uherského Hradiště vžil

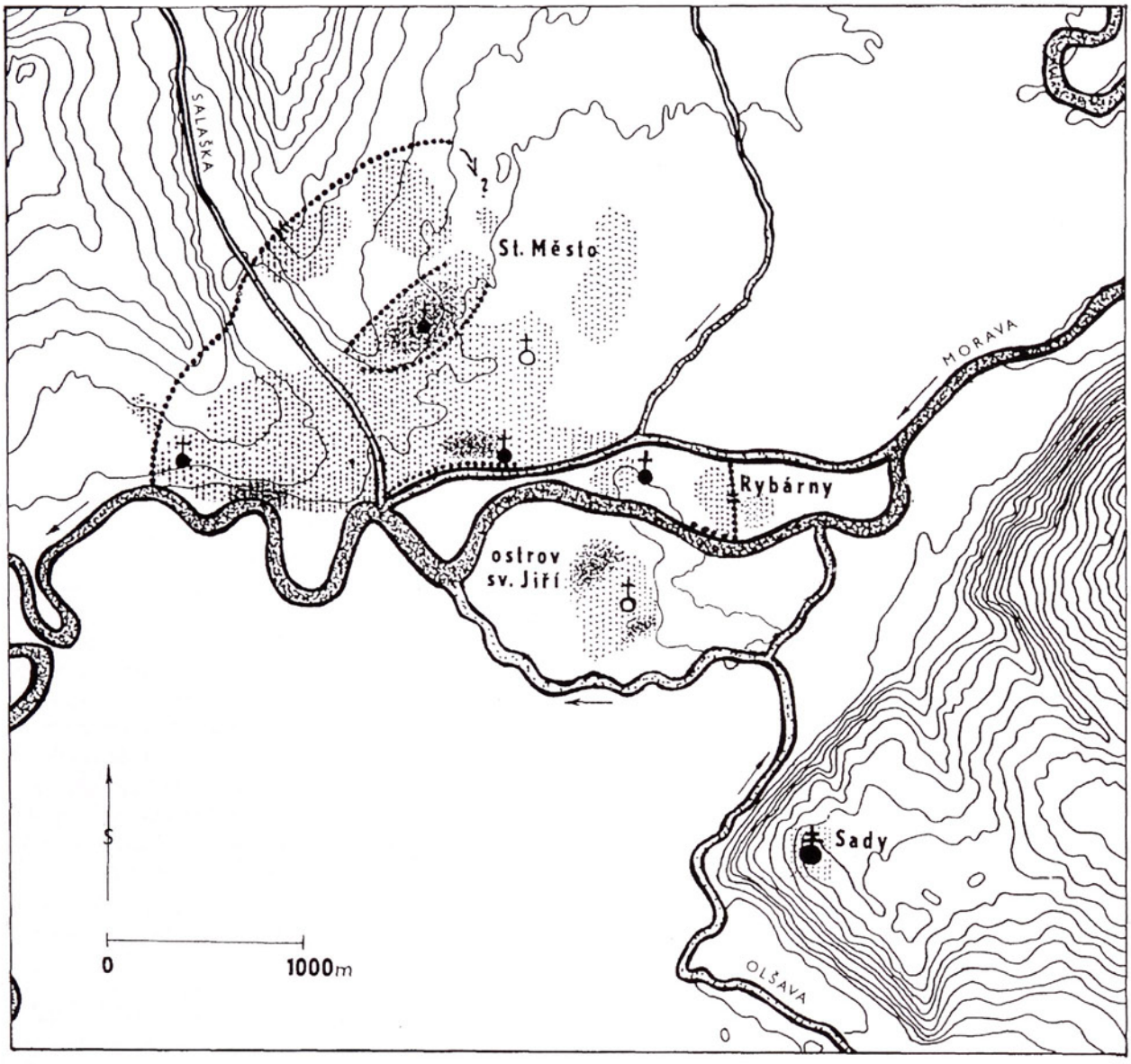

Obr. 1. Staroměstsko-uherskohradišťská aglomerace v předvelkomoravském období (husté tečkování) a v 9. století (řidší tečkování) – rozsah osídlení. Podle L. Galušky.

název „staroměstsko-uherskohradišťská sídelní aglomerace" nebo jen „sídelní aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště" s přívlastkem „velkomoravská", máme-li na mysli osídlení z 9. století. Do této aglomerace řadíme rozsáhlé opevněné sídliště s pohřebišti, kostely a řemeslnými areály na pravém břehu řeky Moravy (Staré Město), zatím jen sporadicky doložené sídliště s kostelem a mohutnou hradbou v městské čtvrti Rybárny a sídliště s doklady výroby a se zbytky zděných staveb na říčním ostrově sv. Jiří (historické jádro Uherského Hradiště). Správně do aglomerace zřejmě patřil i křesťanský areál na výšině v Uherském Hradišti-Sadech, byť územně už s ní asi bezprostředně nesouvisel (obr. 1). Celkově zabírala aglomerace velmi výhodnou strategickou polohu, protože vznikla v nejužším místě nivy na celém jejím úseku mezi Napajedly a ústím Moravy do Dunaje, které je zde široké necelý kilometr a protilehlé svahy odděluje vzdálenost pouhých 2,4 až 2,6 km (CULEK – IVAN – KIRCHNER 1999).

Přírodní podmínky

Z hlediska krajinotvorného mělo pravobřeží Moravy v místech Starého Města poměrně členitý charakter. Dominantami zde byly dvě vyvýšené ostrožny - terasy, které vybíhaly z podhůří Chřibů a v délce asi 800 m se vřezávaly do moravní nivy. Tyto ostrožny tvořené štěrkopísky bez pokryvu z vátých písků avšak pokryté suššími, relativně kyselými, neúrodnými arenickými kambizeměmi (hnědé půdy) byly vhodné pro zakládání sídel, neboť je charakterizoval suchý a výhřevný povrch. Předpokládá se proto, že podstatná část ostrožen mohla být v době Velké Moravy zastavěna, což ostatně plně doložily archeologické výzkumy. Poskytovala však i vhodné podmínky pro ustájení dobytka, popř. se mohla užívat jako pastviny a k sušení sena. Původně zde rostly dubové lesy s habry a buky, které však zřejmě v době Velké Moravy byly asi už úplně vykáceny (blíže k celé problematice CULEK – IVAN – KIRCHNER 1999, 214-215). Na západněji položené ostrožně byly objeveny lokality jako např. Na Špitálkách, Špitálky,

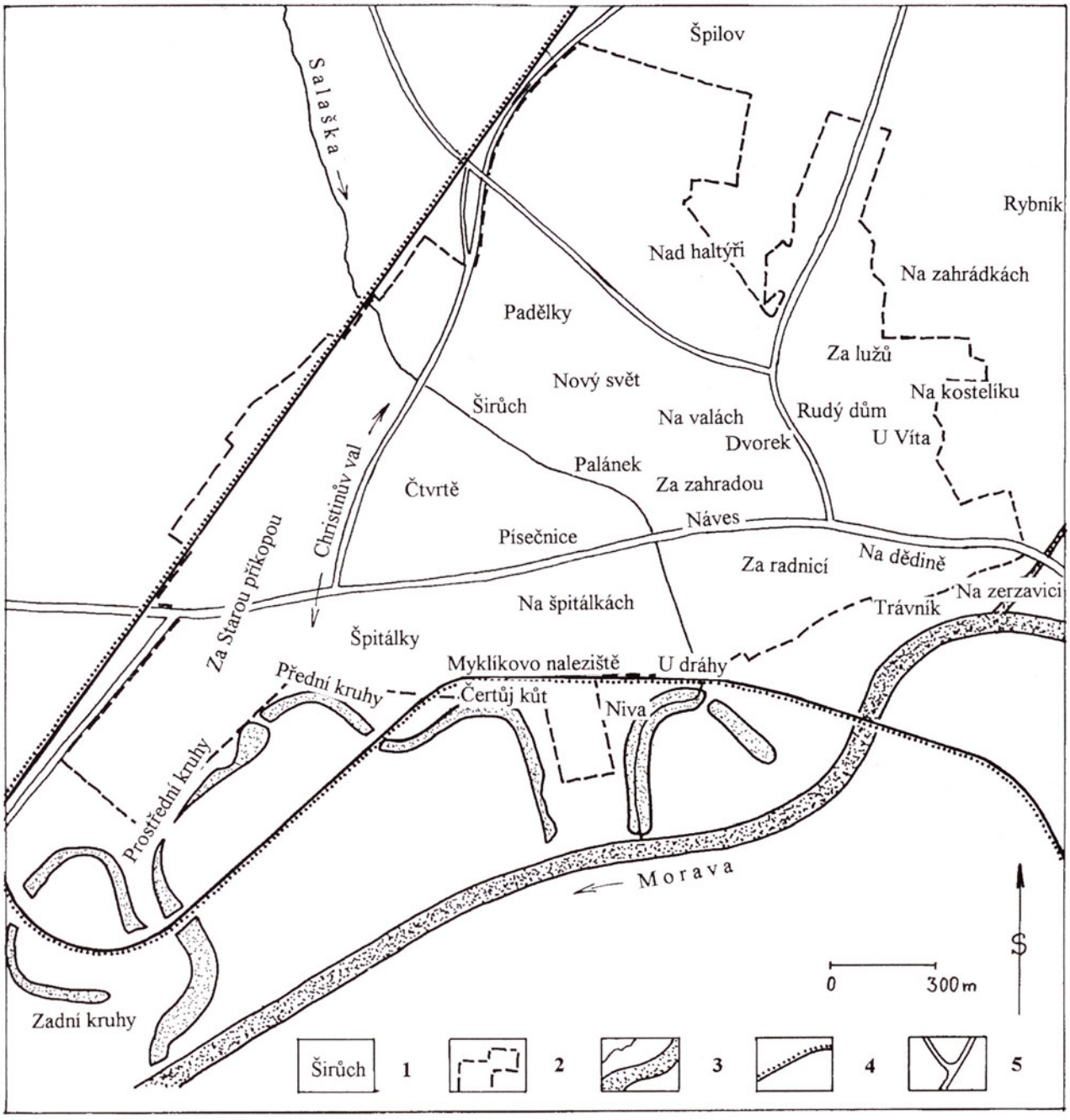

Obr. 2. Staroměstská část aglomerace s vyznačením názvů poloh užívaných v archeologické literatuře. 1 – jména místních poloh s archeologickými nálezy; 2 – rozhraní intravilánu a extravilánu; 3 – vodní toky; 4 – železnice; 5 – hlavní silniční komunikace. Podle L. Galušky.

Čertůj kůt a Písečnice, východní je známa svými nalezišti v poloze Na Valách, Nad Haltýři, Nový svět nebo na Padělkách (obr. 2). Ostrožny se do nivy svažují od SSZ k JJV a to v rozmezí od 207 m do 178 m n. mořem. Odděluje je od sebe potok Salaška přitékající z Chřibů.

Archeologické výzkumy posledních pětadvaceti let doložily, že také rozhraní mezi nivou Moravy a východní ostrožnou bylo intenzivně osídlené a to hlavně na polohách Za Kostelíkem, U Víta, Za Zahradou a Za Rudým domem (HRUBÝ 1965; GALUŠKA 1989, 405-454; 1992, 123-161). Naše nejnovější výkopy a sledování technických rýh ovšem také potvrdily, že už na tomto rozhraní existovaly jakési deprese, tedy nepříliš rozsáhlé terénní sníženiny, ve kterých buďto trvale stála voda a nebo se vodou (možná spodní) tyto deprese plnily při větších záplavách nejnížeji se nacházejících částí nivy. Jedna z těchto sníženin, jejíž baze ležela na úrovni 176 m n. m., byla našimi výkopy doložena pod polohou Na Valách, nedaleko od známého naleziště Za Rudým domem. Samozřejmě, že v tomto a jemu podobných místech neexistovaly vhodné podmínky proto, aby mohlo být obýváno ani jinak trvaleji využíváno, než že jej už od 9. století protínal příkop. Později, po zániku příkopu, se depresí táhla ještě jiná vodoteč, která snad souvisela s náhonem nedalekého vodního mlýna, v písemných pramenech 14. století zvaného Čéčův (POJSL 2000, 127, 130). Lze tak uvažovat o tom, že vlastně oba příkopovité útvary měly funkci odvádět z těchto míst Starého Města, resp. Veligradu přebytečnou vodu, jež se

zde příležitostně hromadila. Zdá se, že s existencí pojednávané sníženiny můžeme počítat přinejmenším do období pozdního středověku. Od té doby ji začaly vyplňovat povodňové nánosy a vrstvy se zbytky stavebních demolic, až ji nakonec s okolním terénem srovnaly novodobé navážky (závěry P. HAVLÍČKA z podzimu 1998). Z celkového pohledu však rozhraní nivy a ostrožen splňovala dobré podmínky pro vznik trvalých sídel, ba dokonce se nevylučuje ani zdejší existence vinic či sadů (CULEK – IVAN – KIRCHNER 1999, 215).

Niva řeky Moravy ležící v nadmořské výšce, která se dnes pohybuje okolo 178 m, byla protnuta hlavním meandrujícím říčním korytem a zřejmě i dalšími bočními vodotečemi vytvářejícími se především při větších záplavách. Soudí se ovšem, že záplavy v 9. století nebyly příliš časté, většinou se omezovaly na úzký pruh podél toků a přicházely především v zimních měsících, letní povodně neexistovaly (HAVLÍČEK 1999, 194-195). Některé z vodotečí snad mohly být upraveny i lidskou rukou. Nivu tedy charakterizoval mírně podvlhlý terén a snad i nějaké mokřiny, však určitě se v jejím rámci nacházely i plošně rozsáhlé suché vyvýšeniny. Právě na nich se koncentrovalo stálé osídlení. Tyto nivní elevace jsou tvořeny nízkými štěrkopískovými terasami s 1 až 2 m mocnou vrstvou antropogenních sedimentů. Půdy zde byly o něco sušší a písčitější než u Mikulčic, takže mohly být obdělávány orbou (CULEK – IVAN – KIRCHNER 1999, 218). Pokud zde zůstal porost, jednalo se především o duby a habry, níže položená místa nivy v dosahu vyšší hladiny podzemní vody byla porostlá tvrdým luhem s jilmy, duby a jasany (HAVLÍČEK 1999, 194 s odkazem na zprávu E. Opravila z r. 1971). Mikroklima nivy na rozdíl od ostrožen nebylo životu příliš příznivé, uvědomíme-li si početnost populace komárů, přirozenou vlhkost v okolí vody spojenou s četným výskytem mlh, to vše spojeno s chorobami, jakým bylo např. revma.

Přesto na vyvýšených místech niv život existoval a to především na polohách Na Zerzavici, Na Zahrádkách a v Rybárnách. Ve východní části pravobřežní nivy a mezi rameny Moravy ve střední části nivy osídlené polohy prozatím zjištěny nebyly. Pozoruhodná je zejména situace Na Zerzavici, kde „hradištní vrstvy období staršího i mladšího uloženy jsou 215 až 325 cm pod úrovní Trávníků, tj. 335 až 445 cm pod úrovní silnice ... a v hloubce 600-700 cm pod úrovní Trávníku jsou vrstvy neolitické a z doby bronzu“ (ZELNITIUS 1937, 15). Vyplývá z toho, že nejnižší části pravobřežní nivy ležící zejména v blízkosti hlavního toku se do období raného středověku nacházely ve výšce okolo 175 až 176 m nad mořem. I když zřejmě občas trpěly záplavami, přesto nebyly zanášeny náplavami tak intenzivně, jak lze na podkladě stratigrafie sledovat pro období od vrcholného středověku až do novověku a to dokonce i na místech od hlavního koryta vzdálenějších, např. v poloze Náves na staroměstském Náměstí Hrdinů u kina Sputnik (v roce 1999 zde byly z dané doby rozlišeny nejméně 3 vrstvy náplav o mocnosti cca 10 cm).

Pro jižní části osídlení na pravém břehu Moravy měla zřejmě značný význam Vláka. Šlo o vodoteč vytékající pravděpodobně u Jarošova z ramene řeky Moravy a sledující hlavní tok až k dalšímu ramenu pod Starým Městem v místech, kde se do dnes už slepého ramene vlévá potok Salaška (obr. 1). Tato Vláka, jejíž průběh je archeologicky sledován pod ulicí města Sées, byla asi 6 m široká a 1,5 až 1,8 m hluboká a měla mírně zahrocené dno. V její místy dosud zapáchající výplni se našlo několik keramických zlomků velkomoravské provenience a také stopy tmavě modrého vivianitu. Samotná výplň Vláky je překryta 1,3 až 1,6 m mocnou vrstvou naplavenin a navážek. Nejen z hlediska konfigurace okolního terénu lze uvažovat o tom, že tok Vláky byl v minulosti upravován lidskou rukou. Je možné se také domnívat, že tato vodoteč zřejmě při záplavách nivy odváděla vodu zpět do Moravy a byl-li na její vnitřní straně ještě hliněný val, což v souvislosti s pravděpodobnými lidskými zásahy lze předpokládat, mohlo se zároveň jednat o významnou protipovodňovou zábranu. Tento val s vodním tokem zároveň také mohl být i součástí obranného systému v jižní části aglomerace. Jak dlouho existoval, to prozatím nevíme, nicméně na Katastrální mapě Starého Města z roku 1827 už jeho průběh zaznamenán není (ČOUPEK 2000, plán na frontispisu). Domněnky o jisté fortifikační a snad i protipovodňové funkci Vláky v raném středověku jsou v určitém souladu s dosud zjištěnými sídlištními poměry, neboť zatímco mezi Vlákou a hlavním tokem Moravy absentuje jakékoliv slovanské osídlení, směrem do aglomerace se za Vlákou nacházejí navzájem propojené archeologicky významné polohy Na Dědině s kostelem sv. Michala a zděnou profánní stavbou a Za Radnicí s okrsky řemeslníků. Nechybí zde ani osídlení pravěké. Od místa vtoku Vláky do Moravy západním směrem přechází niva poměrně ostře v jižní svah západní ostrožny. Právě zde, v poloze Čertůj kůt, bylo v minulosti při stavbě železničního svršku prozkoumáno významné naleziště s mnoha pravěkými a raně středověkými objekty, po svém objeviteli označované jako Myklíkovo. Ještě západněji se pak nacházejí archeologicky významné polohy Na Špitálkách a Špitálky se zbytky jednoho z prvních odkrytých velkomoravských kostelů (POULÍK 1955, 307-351).

Hranici slovanského osídlení v západní části aglomerace lze určit poměrně spolehlivě, protože ji z větší části vytyčuje půloblouk tzv. vnějšího opevňovacího pásu tvořeného několika typy hradby, včetně tzv. Christinova valu (HRUBÝ 1965, 213-225; GALUŠKA 1998, 341-348). Ten se nachází v jižní části půloblouku, přičemž se jedním koncem v Předních kruhách přimyká k pravému břehu Moravy, podél silnice směrem na Zlín stoupá napříč západní ostrožnou až k jejímu nejvyššímu bodu a od něj se svažuje do údolí potoka Salaška. Odtud, přes Širůch a Padělky, opět stoupá ovšem tentokrát na temeno východní ostrožny a kříží se se silnicí na Velehrad. Zde, vlastně už v severní části aglomerace, se stáčí směrem na východ a pokračuje k rozhraní chřibského předhůří a nivy, tzn. že klesá po severovýchodním svahu východní ostrožny. Podmínky pro vznik sídel byly v této části Starého Města většinou velmi dobré a často jich bylo také využito, i když některé plochy, zejména v pásu podél hradeb a v okolí Salašky, osídleny nikdy nebyly.

Problematická vždy byla a je i nyní situace okolo osídlení severovýchodní části Starého Města, tedy ve směru na Spytihněv a také k uherskohradišťským Rybárnám. Vilém Hrubý zde sice předpokládal plynulé pokračování velkomoravské hradby, které se mělo na severní hranici Rybáren stáčet k jihu a obloukovitě se napojovat na hradbu s čelní kamennou zdí (obr. 4:3), ovšem archeologicky se jej prozatím nepodařilo doložit. Prokázáno je však sídliště v staroměstské poloze Na Zahrádkách, které se zřejmě rozkládalo na vyvýšené poloze nacházející se už v rámci nivy a také sídliště s kostelem a pohřebištěm rozkládající se přímo ve čtvrti Rybárny, dnes v blízkosti mostu přes řeku Moravu (SNÁŠIL – KRUŤA – STLOUKAL 1993, 115-147). Samotná niva dominující místům oboustraně od Baťova kanálu (Jalubský potok) oproti dnešku ležela výrazně hlouběji, takže právě tato místa, podobně jako polohy mezi meandry řeky na jihu Starého Města, asi nejvíce trpěla při zimních povodních a záplavách. Tuto skutečnost zde ostatně doložily i povodně z roku 1997, byť ovšem jen zjednodušeně vycházet z jejich průběhu také nelze, protože výrazné terénní zásahy člověka do značné míry změnily ráz krajiny, která už nemá tu tvář, jakou měla v raném středověku. I tak jistě stojí za to zesumarizovat některé závěry dotýkající se inkriminované povodně. Pojednávaná místa byla zaplavena spodní vodou již velice brzy, vlastně druhý den poté (úterý 8. 7.), co výrazně stoupla hladina Moravy (HRABEC 1998, 139-142). Je přitom pozoruhodné, že okraj záplavy dosáhl západním směrem míst nedaleko od vyznění velkomoravské hradby u silnice na Zlín, dále východního konce intravilánu Starého Města a silnice spojující Uherské Hradiště se Starým Městem a konečně od severu se voda blížila k Rybárnám. Na jihu Starého Města se zaplavovala pole rozkládající se mezi původními rameny Moravy, přičemž okraj vody zde dosáhl míst, kudy kdysi tekla už pojednaná Vláka. Dále do města ještě voda nepostoupila. Pokud vezmeme v úvahu skutečnost, že v inkriminované době ještě ochranné valy více méně udržovaly hlavní masu říční vody v korytě, že povodeň kulminovala až v pátek a sobotu (11. a 12. 7.), pak situace – rozsah zaplaveného území – zaznamenaná v úterý 8. 7. mohla do jisté míry zachycovat průběh velké vody (pokud přišla), jak ji mohli zažívat naši slovanští předci v době Velké Moravy. K pojednávaným místům se nejnověji ve své studii vyjádřili M. Culek, A. Ivan a K. Kirchner (1999, 211). Uvádějí, že severně od Starého Města se v druhé polovině holocénu vyvinula bezodtoká deprese, uzavřená zvýšeným prahem v nivě v ose Staré Město-Uherské Hradiště. Tato bezodtoká deprese mohla být využita již v raném středověku pro vybudování rybníků či obranných vodních nádrží.

Pokud můžeme naše závěry považovat za správné, pak mezi Starým Městem a čtvrtí Rybárny příliš intenzivní osídlení předpokládat nelze. Přesto se však přinejmenším na dvou, možná třech vyvýšeninách tvořenými starými náplavy řeky Moravy vyskytovalo. Územní rozsah těchto vyvýšenin je v současnosti jen těžko určitelný, protože z nich máme k dispozici nálezy pocházející jen z plošně omezeného průzkumu. S tím úzce souvisí i otázka pokračování opevnění, které by plynule propojovalo staroměstskou a hradišťskou část aglomerace. Vzhledem k tomu co bylo prozatím uvedeno se domnívám, že bezprostřední návaznost hradby v duchu závěrů V. Hrubého neexistovala. Spíše se přikláním k tomu, že byla-li vůbec realizována, stáčela se fortifikace od polohy Špílov výrazněji k jihu a směřovala někam do míst, kde se nacházelo sídliště Na Zerzavici. Vzhledem k určité podmáčenosti terénu, který se před uvažovanou fortifikací zřejmě nacházel, se ani nemuselo jednat o opevnění příliš pevné a bytelné. Stejnou službu mohl v daných místech splnit např. val s palisádou, v současnosti na zemědělsky využívané ploše už nerozpoznatelný.

Z výše uvedeného je patrné, že krajina na pravém břehu Moravy měla v raně středověkém období členitý charakter, daleko pestřejší než je tomu dnes. Především šlo o místa na ostrožnách, popř. na svazích ostrožen, které nikdy nebyly ohrožované případnými povodněmi, a které Slované prokazatelně využili k zakládání trvalých sídel. Z dnešního pohledu tvoří přibližně 40-50% současné rozlohy Starého Města (místy však zasahují i na plochy, kde se dnes nacházejí pole). Baze objeveného středohradištního osídlení v těchto místech nikdy neklesla pod hranici 177 m n. m. Dále šlo o místa, u nichž v době povodní zřejmě docházelo k jejich částečnému zaplavení, což zřejmě mělo za následek, že nebyla trvale osídlována. Většinou souvisela jen s nejnižšími polohami v rámci nivy, tedy s nadmořskou výškou okolo 175 m a nacházela se většinou poblíž vodních toků, popř. souvisela s bezodtokovými depresemi. Konečně posledním reliktem byly nivní vyvýšeniny, kde většinou nepříliš mocné sídlištní vrstvy signalizující osídlení převážně krátkodobějšího charakteru, nejčastěji z 2. poloviny 9. století. Nejčastěji leží nad úrovní 177 m nad mořem. Obecně můžeme konstatovat, že na pravobřeží Moravy byly po celé hradištní období dobré podmínky k zakládání trvalých sídel a k životu vůbec.

Ostrov sv. Jiří byl pojmenován podle raně středověkého kostela, který na něm stával, a kterého původ se hledá už v období Velké Moravy (HRUBÝ 1965, 207). Ostrov se rozkládal jihovýchodně od hlavního toku řeky Moravy a z jihu byl obtékán bočním tokem zvaným Morávka, do kterého se ještě vlévala z jihu přitékající řeka Olšava (obr. 3). Podle R. Snášila (1986, 34) zde vlastně existovaly dva menší ostrůvky, které od sebe odděloval další boční tok řeky Moravy zvaný v 15. století „Rechla" (obr. 4:2). Tento závěr byl v roce 1994 doložen výzkumem R. Procházky (1999, 465-466), který na dvorku parcely příslušející k Masarykovu náměstí odkryl depresi vyplněnou jílovitou vrstvou s organickými zbytky. Podle autora se jednalo o říční rameno, kterému se vyhýbalo osídlení z 8. a 9. století, a které rozdělovalo ostrov na dvě části. Samotný název ostrova sv. Jiří – historicky ovšem nijak nedoložený – se ve Snášilově interpretaci vztahuje jen na jižní z obou ostrovů. V současné archeologické literatuře se termín ostrov sv. Jiří chápe poněkud šířeji a sice jako místo mezi rameny řeky Moravy, kde nejprve existovalo raně středověké sídliště z 8.-9. století, a kde bylo později založeno královské město a pevnost Uherské Hradiště, dnes centrální historická část okresního města téhož jména.

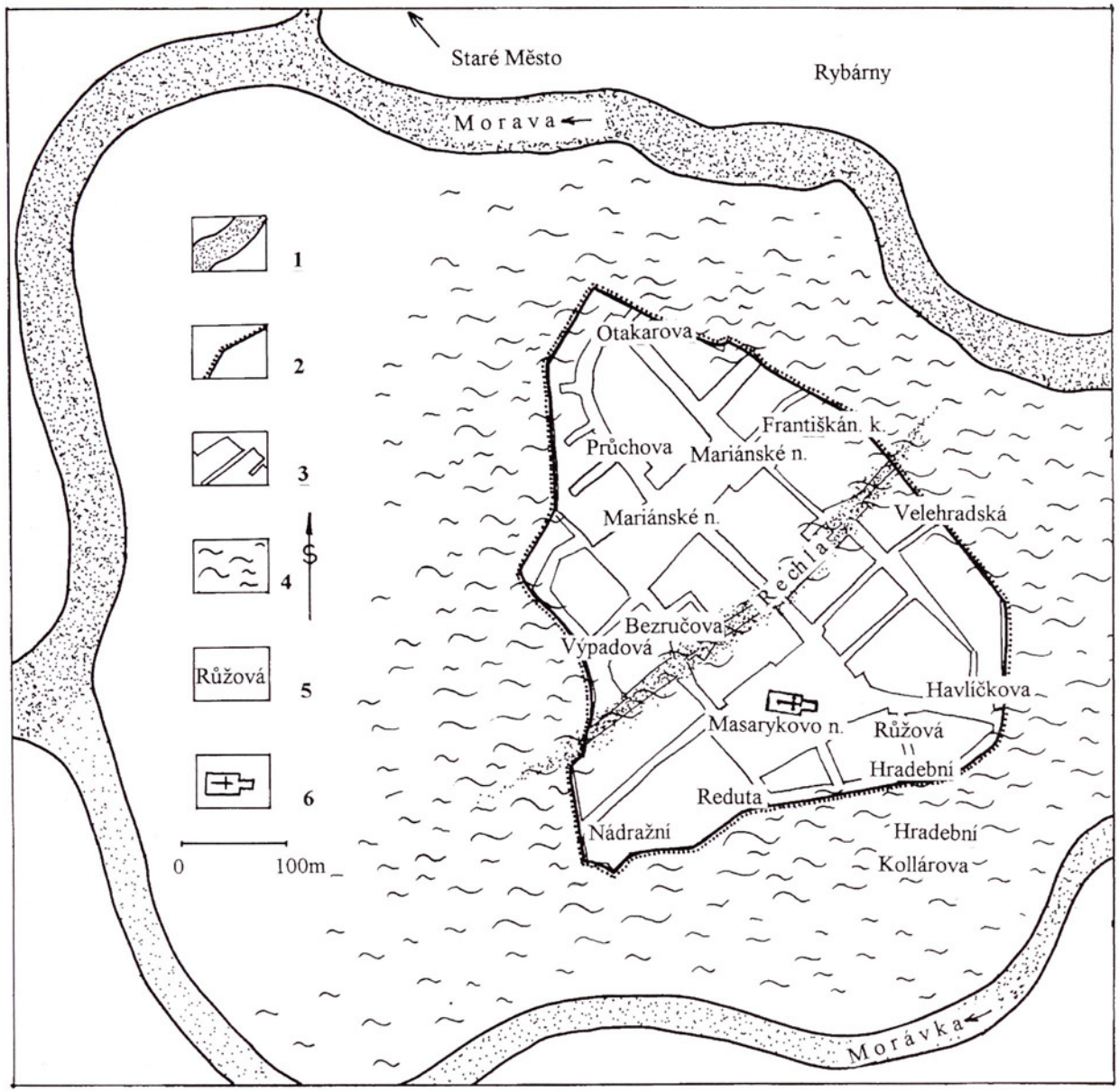

Obr. 3. Uherskohradišťská část aglomerace – ostrov sv. Jiří s vyznačením názvů míst nejvýznamnějších nálezů užívaných v archeologické literatuře. 1 – vodní toky; 2 – přibližný rozsah staroslovanského osídlení; 3 – schéma zástavby historické části; 4 – místa v dosahu povodní; 5 – názvy míst s archeologickými nálezy; 6 – poloha kostela sv. Jiří. Kresleno na podkladě prací R. Snášila, R. Procházky, J. Kohoutka, J. Pavelčíka, D. Kaliszové-Frolíkové, M. Geislera.

Ostrov sv Jiří leží v nivě na zvýšeném prahu orientovaném ve směru Z–V. Vznikl na bazi fluviálních sedimentů a písků mladého kvartéru v době, kdy řeka Morava už zklidnila svůj tok. Podle převažujících závěrů k tomu došlo nejspíše okolo změny letopočtu, nebo i o něco později, avšak ještě před 7. stoletím (SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981, 21; SNÁŠIL 1987a, 35). Vyloučit ovšem nelze ani jeho poněkud větší stáří, na což by mohly poukazovat nové nálezy z období pravěku, konkrétně části keramických nádob z doby popelnicových polí pozdní doby bronzové (podle sdělení J. Pavelčíka). Ukončení půdotvorného procesu je na ostrově předpokládáno někdy na přelomu 8. a 9. století, kdy se v některých mělkých depresích objevuje závěrečný 10-30 cm mocný horizont, nad nímž jsou už jen vrstvy dotčené lidskou činností. Slovanské osídlení ostrova tak určitě spadá už do předvelkomoravského období, ovšem jestli až do doby „příchodu neagrární skupiny slovanského obyvatelstva z jihu nejpozději počátkem 8. století" (SNÁŠIL 1987, 149), to je už závěr, o kterém je na základě současného stavu výzkumu možné pochybovat. Zcela reálná je ovšem druhá polovina 8. století. V té době měla následně osídlená plocha ostrova poměrně plochý povrch porostlý řídkým stromovým porostem, nálezy malakofauny pak doložily v jeho okolí klidné vodní prostředí slepých říčních ramen (HAVLÍČEK 1999, 195).

Stopy slovanského osídlení se objevují zejména na střední, nejvýše se nacházející ploše ostrova, přibližně na území 15 až 17 ha (obr. 3). Jsou nacházeny v hloubce od 1,5 do 5,5 m od současné úrovně terénu, který se pohybuje mezi 178,5 a 180,5 m nad mořem. Z pětadvaceti míst s nálezy slovanské kulturní vrstvy vyplývá, že její baze se nacházela v rozmezí 174,8 a 177,6 m nad

mořem, s jedním přesahem do 172 m (Prostřední ulice), přičemž nejčastější hodnota se pohybuje okolo 176 m nad mořem (blíže k tomu PROCHÁZKA – HAVLÍČEK 1996). Z tohoto pohledu je patrné, že se úroveň ostrovního osídlení nacházela níže, než tomu bylo v případě sídlišť v oblasti Starého Města. Teoreticky by tedy při eventuálních záplavách měl být zasažen nejprve svatojiřský ostrov a teprve potom místa na pravém břehu Moravy. Skutečnost je však taková, že středohradištní povodňové naplaveniny jsou na ostrově sv. Jiří uváděny především v souvislosti s výplněmi různých vodotečí nebo terénních sníženin, popř. na březích říčních ramen (SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981, 23), tedy při samotných okrajích ostrova (např. GEISLER 1997, 250). Přesto je však pro druhou polovinu 9. století uváděna dokonce jedna mohutná povodeň způsobená stoletou vodou, nicméně i ta měla zasáhnout jen okraje ostrovů a místa ležící blízko břehů (SNÁŠIL 1987a, 35). Svědectvím této události by snad mohla být naplavenina oddělující v Otakarově ulici, v blízkosti zvažovaného mrtvého ramene Moravy, mladší velkomoravský horizont od staršího (FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ 1990, 118). Souvrství ze střídajících se vrstviček povodňových a hnědozemních hlín bylo identifikováno i při výzkumu na Mariánském náměstí. Překrývalo černý povrch velkomoravského horizontu a samo bylo naopak překryto vrstvou ze 13. století (SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1982, 53). Z toho by se dalo usuzovat, že ještě před obdobím velkých povodní po polovině 13. století, tedy v době mladohradištní, docházelo k menším záplavám, které přece jen už zasáhly i do míst někdejšího velkomoravského osídlení. Jistým dokladem tohoto procesu by mohla být nálezová situace zbytků hradby s čelní kamennou zdí v Rybárnách, kde nejstarší destrukční vrstvu kamenů překrývala vrstva náplavy z mladší doby hradištní (GALUŠKA v tisku).

Jak se však zdá, pro středohradištní období existovaly i na ostrově sv. Jiří podobně dobré sídelní podmínky, jaké jsme zaznamenali pro staroměstskou část aglomerace. Snad to bylo dáno i tím, že úroveň hladiny řeky Moravy byla o 2 až 2,5 m níže, takže i zvýšený příval vod při jarních táních zasáhl asi jen nejníže položené části nivy, resp. okraje ostrova, přičemž zvýšené množství vody rozložené do několika ramen a vodotečí stačilo odtéct, aniž by hladina dramaticky dosáhla úrovně osídlených poloh.

Osídlení na sadské výšině tvořící poslední součást aglomerace záplavami ohroženo být v žádném případě nemohlo, protože se rozkládalo na nejzápadnějším výběžku Luhačovické pahorkatiny. V místě naleziště Na Špitálkách dosahoval tento výběžek výšky 215 m n. m. a ostře se vkliňoval do moravní nivy. Z jihu a západu byl obtékán řekou Olšavou. Jednalo se o strategicky velmi významnou polohu nad vyústěním obchodní stezky z Povážií do Pomoraví a s výhledem do krajiny, takže z ní bylo možné kontrolovat celé okolí sídelní staroměstsko-uherskohradišťské aglomerace.

Vývoj slovanského osídlení v 7. - 10. stol.

Nejstarší slovanské osídlení v místech pozdější aglomerace bylo zjištěno v poloze Na Valách ve Starém Městě. Dokládají je sídlištní objekty a především žárové hroby s keramikou pražského typu pocházející pravděpodobně ze 7. století. Do téhož období je E. Szameitem po stránce typologické kladena i 40 cm dlouhá část saxu, vlastně železné jednobřité sečné zbraně germánského původu, nalezená v roce 1988 na dně vodoteče při výzkumu v Otakarově ulici na někdejším ostrově sv. Jiří. Podle D. Frolíkové-Kaliszové (1990, 118) byl však tento předmět provázen nálezy z 8. a hlavně 9. století. V už citovaných pracích R. Snášila jsou některé nálezové situace související s počátky ostrovního osídlení nezřídka kladeny do doby okolo poloviny 7., popř. na přelom 7. a 8. století. Jako podkladů pro tato začlenění bylo použito radiokarbonové metody aplikované na kůlech z palisády z uherskohradišťské Hradební ulice, která určila dobu růstu použitého dřeva k roku 650 s oboustrannou výchylkou 130 let, tedy mezi roky 520 až 780. Pokud i měla palisáda funkci opevnění, připadalo by jako reálné určení jejího vzniku nejspíše po roce 750. Osídlení z 7. století prozatím nepotvrdily ani pozdější výzkumy D. Frolíkové-Kaliszové, R. Procházky, J. Kohoutka, M. Geislera a J. Pavelčíka. Také současné interpretace původních nálezových situací z konce 70. a začátku 80. let pocházející z pera R. Procházky je spojují jen obecně s předvelkomoravským horizontem, resp. hovoří o osídlení z 8.-9. století (PROCHÁZKA – HAVLÍČEK 1996, 207). Počátky ostrovního osídlení tak s určitostí tkví v 8. století.

Těžko se pro předvelkomoravské období lze vyjádřit k intenzitě a rozsahu ostrovního osídlení. Prokazatelná je ovšem existence sídlištních vrstev i zahloubených objektů na Mariánském náměstí a Otakarově ulici, stejně jako v severní části Masarykova náměstí (hradištní horizont III). V objektech z 8. století zde byly nalezeny stopy svědčící o bronzolitectví a o zpracování rohoviny, parohoviny a kostí (SNÁŠIL – NOVOTNÝ 1984, 72). Z nálezů pak zaujímají hlavní místo tři kusy bronzových háčkovitých ostruh, z nichž jeden je možné dokonce považovat za polotovar, dále dvě bronzová litá opasková kování, jedna bronzová, zřejmě vlasová jehlice a také velký soubor částí keramických nádob. K dříve zdůrazňované existenci opevnění ze 7.-8. století založené na radiokarbonových analýzách je v současnosti zaujímáno poněkud rezervovanější stanovisko (PROCHÁZKA – HAVLÍČEK 1996, 206-207), nicméně nějakou formu ohrazení lze na ostrově sv. Jiří v době předcházející vzniku Velké Moravy objektivně předpokládat (PROCHÁZKA 1990, 293). Vyjdeme-li tedy z předpokladu, že na ostrově žili nejen výrobci, ale i uživatelé bronzových ostruh a opasků s bronzovými kováními, pak zde už v předvelkomoravském období můžeme oprávněně předpokládat přítomnost příslušníků vyšší společenské vrstvy.

Na pravém břehu Moravy přibylo ve 2. polovině 8. století k sídlišti Na Valách osídlení na Špitálkách, Na Dědině, Za Radnicí, Za Zahradou a snad i v Čertově kůtě. Tato osídlení měla v té době zřejmě zemědělský charakter. Je ovšem nezbytné podotknout, že se v jejich případě většinou jedná o jednotlivé objekty datované především na podkladě keramických nálezů. Jiná je však situace v poloze Na Valách. Zdá se, že původní země-

dělské sídliště s keramikou pražského typu, které se rozkládalo na vyvýšenině, se ve starší době hradištní rozšířilo a tím posunulo do poněkud nižších poloh až téměř na úroveň nivy, tedy k dnešním ulicím Velkomoravské a Jezuitské. Nově zde byly v 90. letech nalezeny 23 sídlištní objekty, které se v několika případech vzájemně porušují. Teprve na výplni relativně nejstarších z těchto objektů ležela velkomoravská kulturní vrstva, do níž byly nakonec hloubeny jámy pro pohřby z přelomu 9. a 10. století. Vedle stratigrafie dokládají dataci nejstarších objektů i nálezy, především pak lité kvadratické bronzové kování opasku provázené zlomky keramiky s nataveninami barevných kovů a tyglíků získané v roce 1998. Podobná opasková kování se na Slovensku objevila ve výbavě kostrových hrobů z 1. poloviny 8. století, jako např. v hrobě 34 na avarsko-slovanském pohřebišti v Bernolákovu (KLANICA 1986, 126, 128, obr. 113). Litá bronzová kování opasků avarsko-slovanského charakteru se na nekropoli Na Valách nalezla také v posmrtné výbavě zemřelých. V celkovém počtu pěti kusů je obsahovaly hroby 291/AZ a 307/AZ. V rámci nekropole s kostrovými pohřby patří tyto hroby k nejstarším, tedy lze je klást do poslední třetiny 8., resp. na přelom 8. a 9. století. Podle některých závěrů právě na pohřebišti Na Valách došlo k nejčasnějšímu přechodu od žárového pohřebního ritu ke kostrovému pohřbívání (KLANICA 1990, 63). Otázkou ovšem zůstává, kdy tento proces proběhl.

Někdy v průběhu 8., nejpozději snad ještě na začátku 9. století, došlo Na Valách k vybudování příkopu. Byl zachycen a prozkoumán už v padesátých letech v zahradě Schildrova mlýna a také v zahradě Rudého domu a opět jej doložily novější výzkumy z let devadesátých vedené v poloze Dvorek rozkládající se mezi výše uvedenými staršími polohami (HRUBÝ 1965, 270-286; GALUŠKA 1997, 73-83). V případě příkopu opatřeném na vnitřní straně pravděpodobně i palisádovou stěnou se zřejmě jednalo o jižní část opevnění sídliště, jehož pandantem byl zákop se záseky táhnoucí se tentokrát severně od polohy Na Valách. Obě opevňovací linie se půlobloukovitě stáčely k potoku Salaška, resp. k místům blízko Huštěnovské ulice, čímž vytvářely do značné míry uzavřený útvar čočkovitého tvaru dlouhý přibližně 600 a široký 300 m Je tedy možné konstatovat, že sídliště Na Valách mělo nejpozději na přelomu 8. a 9. století charakter hradiska a bylo domovem příslušníků vyšší společenské vrstvy, kteří zde byly i pohřbíváni. Kromě jeho centrální polohy Na Valách však o rozsahu a intenzitě jeho dalšího osídlení v předvelkomoravském období nemůžeme říct nic konkrétního.

Někdy na konci 8. nebo na začátku 9. století byla Slovany poprvé využita i sadská výšina na jihovýchodním okraji dnešního Uherského Hradiště. Zejména inventář hrobu 119/60 dokládá, že přibližně v té době došlo k založení zděné církevní stavby, kostela s nadzemní hmotou ve tvaru kříže (HRUBÝ 1965, 202-206; GALUŠKA 1996). Spolu s vybudováním nepříliš vzdáleného kostela na Modré u Velehradu šlo zřejmě o jeden z prvních počinů křesťanských misionářů v oblasti Pomoraví. Zároveň tím došlo k symbolickému vyvrcholení předvelkomoravského období, v jehož rámci byly na Uherskohradišťsku položeny základy zdejší velkomoravské sídelní aglomerace.

Dobu největšího rozmachu slovanského osídlení Starého Města a Uherského Hradiště představuje 9. století. Na pravém břehu řeky Moravy postupným vývojem vzniklo rozsáhlé velkosídliště, které se v konečné fázi rozkládalo na ploše 300 až 350 ha. Ještě v 1. polovině 9. století zde zřejmě existovalo roztříštěné osídlení, které mělo podobu tzv. „osad", jak je v minulosti označil V. Hrubý (1965, 36). Ovšem v průběhu doby, hlavně v souvislosti s přibývajícím počtem obyvatelstva, asi docházelo k zabírání doposud volných ploch, takže se z původních osad někdy ve 2. polovině 9. století stal více méně jednolitý sídlištní celek. V důsledku tohoto vývoje změnilo do té doby centrální sídliště v poloze Na Valách svůj charakter. Tamní, původně lokální pohřebiště, se stalo nekropolí celé aglomerace a po polovině 9. století byl na něm vystavěn zděný kostel (HRUBÝ 1955b, 265-306). V důsledku toho se výrazně zvýšila intenzita pochovávání. To mělo za následek, že do míst, kde dříve stávala obydlí, byly ve 2. polovině 9. a na počátku 10. století ukládány hroby. V současné době zde registrujeme více než 1800 objevených hrobů. Mezi nimi dominují velmi bohatě vybavené pohřby velkomoravské i předvelkomoravské nobility, v nálezech nechybí meče, ostruhy, sekery, celé sady zlatých a stříbrných náušnic, prsteny, gombíky, náhrdelníky atd. Mnoho hrobů však bylo v průběhu věků zničeno, mnoho doposud zůstává neodkryto. Zanikl předvelkomoravský opevňovací příkop a zůstala jen stoka-vodoteč, která zřejmě odsud odváděla přebytečnou vodu. Sídlištní funkce polohy Na Valách se tím v průběhu 2. poloviny 9. století změnila na funkci funerální.

Změn doznalo také osídlení Na Dědině. Starší objekty s doklady lovu ryb překryla rozměrná kamenná stavba s litými maltovými podlahami a střechou z hliněných vypalovaných komponentů. Byla dlouhá nejméně 18 m a široká 10 m, obvodové zdi budované z lomového kamene a římských cihel byly z vnitřní strany omítnuty. V 1. polovině 80. let 20. století nebylo velkomoravské stáří této stavby všeobecně akceptováno (POULÍK 1987, 4), avšak s pokračujícími výzkumy doznala její interpretace určitých změn, datace byla založena na ověřených závěrech. To se nakonec odrazilo v uznání tohoto objevu širokou archeologickou veřejností (GALUŠKA 1990, 121-136). Jednalo se pravděpodobně o reprezentační obydlí příslušníka nejvyšší společenské vrstvy Moravanů vybudované někdy okolo poloviny 9. století a dále dostavované ještě v době Velké Moravy. Existence tohoto honosného sídla palácového typu byla zřejmě hlavním důvodem výstavby blízké centrální stavby, rotundy sv. Michala (HRUBÝ 1967, 47-74, existují také domněnky, zda tato rotunda nemůže být o něco mladší – pozn. L.G.). Spojením těchto zděných staveb s okolními chatami a sruby i objekty hospodářského charakteru vznikl mocenský okrsek, který prozatím v rámci aglomerace nemá srovnání.

Severně od mocenského okrsku, v poloze U Víta, byl v 9. století založen rozsáhlý areál specializovaných řemesel. V jeho rámci došlo k vyčlenění jednotlivých výrobních okrsků tvořených shluky dílen a pomocných

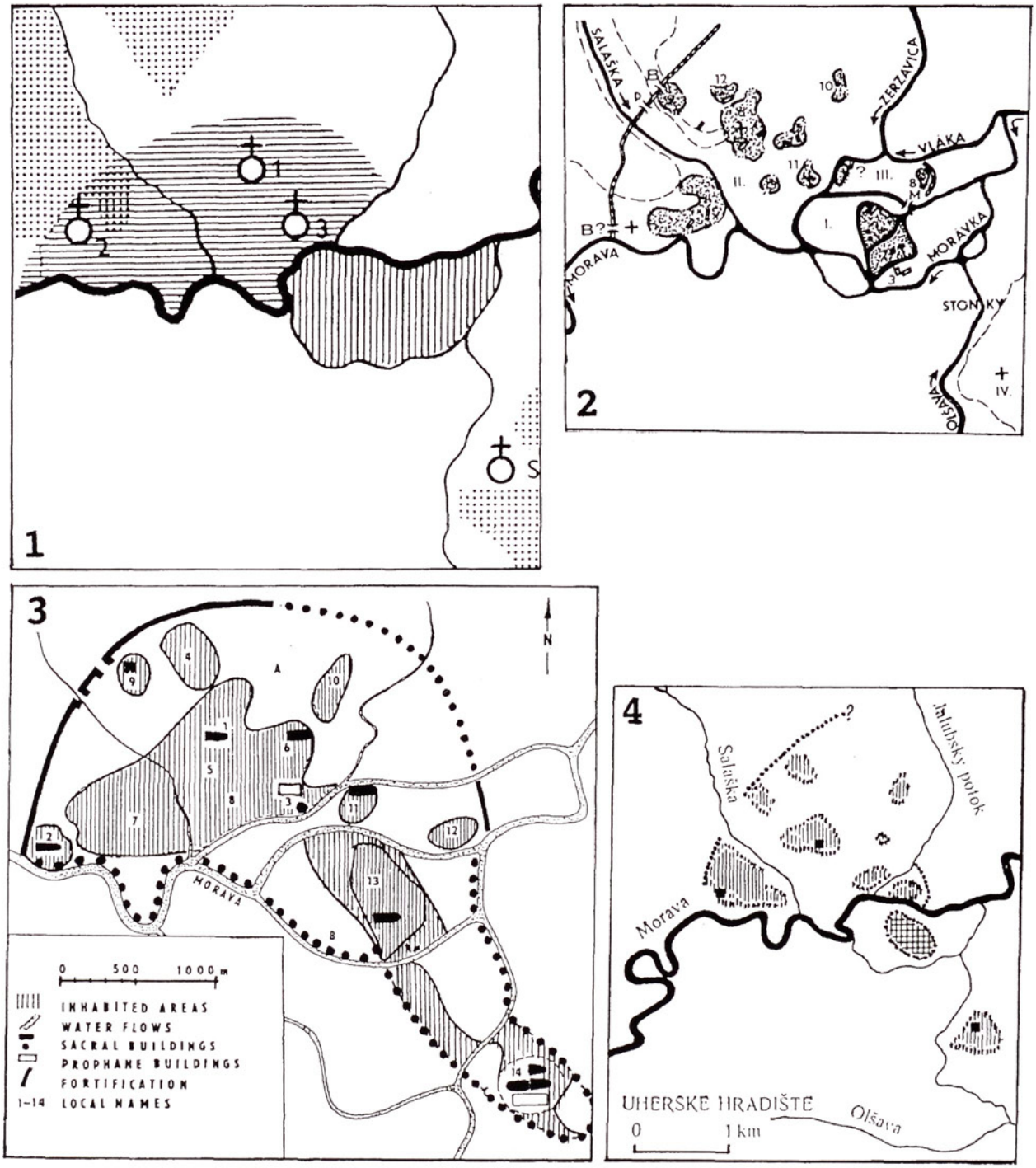

Obr. 4. Velkomoravská staroměstsko-uherskohradišťská aglomerace podle různých autorů. 1 – J. Poulík 1987; 2 – R. Snášil 1993; 3 – V. Hrubý 1984 (nepublikováno); 4 – Z. Klanica 1988.

objektů, nechybí ani stavby shromažďovacího účelu. V areálu určitě tvořili šperkaři, kováři a hrnčíři, přičemž nelze vyloučit ani výrobce jiných odvětví (GALUŠKA, 1989; 1992). Je pozoruhodné, že na celé zkoumané ploše nebyl zjištěn objekt, který by bylo možné označit za obydlí. Je pravděpodobné, že výrobci i s rodinami sídlili na okolních polohách, Na Zahrádkách a Na Kostelíku, popř. Za Zahradou. Právě tato poloha podrobená výzkumu ve druhé polovině 70. let byla v 9. století intenzivně osídlena a využívána. Na ploše o 20 000 m^2 byla zachycena středohradištní kulturní vrstva a prozkoumány spodní části 189 sídlištních objektů, mezi nimi obytných, hospodářských a výrobních. Kromě předmětů denní potřeby z nich pochází i několik železných ploténkových ostruh, včetně exemplářů zdobených tauzií, které i na této poloze dokládají místní pobyt jezdecké složky doby velkomoravské (MAREŠOVÁ 1978, 289-291; 1979, 287-288). Další obydlí a objekty s doklady šperkařství a kovářství byly odkryty v blízkosti městské radnice na polohách Za Radnicí I a II. Velmi zajímavý zde byl nález tzv. dlouhého objektu ve smyslu interpretací B. Dostála (1986, 97-137) se stopami po hrnčířství, zlatnictví, sklářství, kovářství a hutnictví. Poslední z uvedených odvětví nereprezentují jen strusky, ale i spodní část šachtové pece (GALUŠKA 1991, 47). Všechna doposud uvedená naleziště ležela

buď to na rozhraní ostrožen a nivy nebo už v nivě samotné. Úroveň podloží se v těchto místech nacházela relativně vysoko, t.j. cca 60-120 cm pod současnou úrovní povrchu.

Na staroměstských ostrožnách nebyl v posledních pětadvaceti letech prováděn žádný rozsáhlejší odkryv, jen omezené výzkumy záchranného charakteru. Ty potvrdily a zmnožily poznatky prezentované ve starších pracích V. Hrubého (1965), doplněné o závěry z výzkumů R. Snášila (1981, 67-68). Na západní ostrožně tvořené především polohami Špitálky (západní část), Na Špitálkách (východní část) a Písečnice (severní část) tedy existovala jak místa s funkcí sídlištní s doklady bydlení a výroby, tak i místa s kumulací hrobů (např. Čertůj kůt), ba nechybí ani stopy po opevňovacích systémech majících formu zákopů. Obydlí zde tvořily jak zahloubené objekty, tak i stavby povrchové, mezi jasně převažujícími hroby kostrovými však nechybí ani pohřby žárové. Je pravděpodobné, že se zde v případě pohřbívání promítá hledisko časové, tedy že velká část hrobů patří době velkomoravské, menší pak náleží době předvelkomoravské. Vzhledem k jisté torzovitosti odkryvů a až na výjimky absenci plošných výzkumů se lze jen těžko vyjadřovat k celkové funkci špitáleckého osídlení v rámci celé aglomerace. Nelze však vyloučit, že vznikalo podél komunikace, která tudy směřovala k bráně tzv. vnějšího opevnění lokalizované do blízkosti církevní stavby, kostela na Špitálkách (POULÍK 1955, 307-351). Počátky této stavby zřejmě sahají do 1. poloviny 9. století, ovšem přístavba nartexu spadá do doby pozdější, snad cyrilometodějské. Právě odsud mimo jiné pochází známá stříbrná lisovaná plaketka s vyobrazením jezdce na koni, třímajícího v pravé ruce tyčinkovitý předmět a na levé nesoucího dravého ptáka, pro něhož se vžilo označení Sokolník. Někdy se špitálecký kostel považuje za součást samostatné sídelní jednotky-dvorce, jindy se spojuje s vrstvou obchodníků. V obou případech se jedná o nepodložené hypotézy, protože v důsledku různých příčin zde doposud nemohlo být prozkoumáno širší okolí stavby, tedy neznáme strukturu soudobého okolního osídlení.

Osídlení východní ostrožny (v pojetí V. Hrubého severní – pozn. L.G.) se týká poloh Padělky, Nad Haltýři, Širůch, Palánek a částečně i polohy Na Valách. Z nich nejvýrazněji zastoupené jsou hlavně Padělky a Nad Haltýři, které jsou spojovány s kovodělnými odvětvími, s hutnictvím a kovolitectvím. Obě jsou prezentovány pracovišti s příslušnými pecemi, obě doprovázela obydlí řemeslníků. V podstatě se zřejmě jednalo o samostatný výrobní areál, víceméně oddělený od dalších částí aglomerace (HRUBÝ 1965, 84-88). Na Padělkách zřejmě ve 2. polovině 9. věku existovalo i osídlení zemědělského charakteru, jehož součástí byl objekt půdorysného tvaru kříže interpretovaný V. Hrubým jako větrný mlýn. V rámci ostatních poloh byla odkryta především obydlí a další běžné sídlištní objekty, místy se roztroušeně objevily osamocené kostrové hroby patřící zřejmě do závěru Velké Moravy nebo až do první poloviny 10. století.

V průběhu 9. století probíhala ve staroměstské části aglomerace také výstavba tzv. vnějšího opevnění. S mírnými odchylkami tvořilo kruhovou výseč, jejíž jižní okraj se v poloze Přední Kruhy přimykal k vysokému břehu Moravy, severní se vytrácel v severním svahu východní ostrožny v blízkosti jejího rozhraní s moravní nivou. V jeho průběhu byly zjištěny čtyři typově odlišné konstrukce valu, realizované s přihlédnutím k daným přírodním podmínkám (GALUŠKA 1998, 341-348). Další opevnění v podobě mohutné dřevohlinité hradby s čelní kamennou zdí se nacházelo v uherskohradišťských Rybárnách v poloze Bubalov a opět se přimykalo k pravému břehu řeky Moravy. Jde o konstrukčně nejpevnější hradbu v rámci celé aglomerace. Archeologicky tak byl průběh hradebních tělěs zjištěn na západním, severozápadním a východním okraji aglomerace v místech moravního pravobřeží, přičemž vezmeme-li v úvahu možnost, že i Vláka představovala jistou formu hradby, pak byla chráněna i jižní strana. Otázkou zůstává, jak byla chráněna část severovýchodní. Jisté vysvětlení jsme však naznačili v úvodní části.

Výčet nálezů z 9. století pocházejících z pravého břehu řeky Moravy by nebyl úplný, kdybychom nevzpomněli objevy ve čtvrti Rybárny. Vedle už uvedené hradby na Bubalově se jedná především o odkryv torza kamenného maltou pojeného zdiva, v jehož okolí bylo prozkoumáno 10 více méně porušených velkomoravských kostrových hrobů (SNÁŠIL – KRUŤA – STLOUKAL 1993, 115-147). Nálezy, mezi kterými nechybí ostruhy, náramek nebo železná pásová kování rakví dávají tušit, že pohřbení jedinci patřili k vyšší společenské vrstvě. Zřejmě je oprávněný závěr, že v případě destrukce se může jednat o zbytky církevní stavby z 2. poloviny 9. století (kostel sv. Klimenta?), v okolí které existovalo soudobé pohřebiště. Vzhledem k tomu, že šlo o omezený záchranný výzkum, nemohlo dojít k celkovému prozkoumání naleziště, takže cenné nálezy ještě snad zůstávají v zemi.

Postižení vývoje osídlení na ostrově sv. Jiří v 9. století představuje nelehký úkol. Jednou z příčin tohoto stavu je, že zde mohou být prováděny jen plošně omezené odkryvy, a to ještě v torzovitější podobě, než je tomu v případě Starého Města. Druhé negativum souvisí s tím, že po roce 1990, zvláště pak po odchodu R. Snášila a D. Kaliszové-Frolíkové ze Slováckého muzea, se v následujících deseti letech na archeologických odkryvech v Uh. Hradišti podílelo a doposud podílí několik institucí, resp. několik archeologů. Vyplývá z toho vzájemná neinformovanost, různorodost badatelských přístupů, nestejný stupeň zpracování jednotlivých akcí. Následný pokus o postižení současného stavu poznání tedy nemusí být kompletní.

Stejně jako staroměstská část aglomerace zaznamenalo i ostrovní sídliště v 9. století znatelný rozmach. Nejvíce poznatků bylo získáno při rozsáhlejších záchranných pracích, především v ul. Otakarově, Hradební a Havlíčkově a dále na Mariánském a Masarykově náměstí, v areálu Františkánského kláštera či na nádvoří Reduty (SNÁŠIL 1992; 118-119, KOHOUTEK – PROCHÁZKA 1997, 251-254; FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ 1990, 115-129; VITULA 1997, 254-256). Významná se ukázala také sledování technických liniových výkopů a jiných drobných stavebních aktivit v ul. Výpadové,

Nádražní, Smetanově, Průchově a Velehradské (GEISLER 1997, 250-251; SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1982, 52-55). Zde všude byly zaznamenány vrstvy s nálezy z 9. století. Průzkumy jiných míst např. v ul. Prostřední, Kollárově, u kaple sv. Alžběty či v budově bývalého kláštera jezuitů, naopak doložily až osídlení ze 13. století a pozdější (KOHOUTEK – MERTA 1999, 467; STUCHLÍKOVÁ 1997, 254). Už z tohoto výčtu je zřejmé, že co do plochy překročilo velkomoravské osídlení částečně hranice osídlení předvelkomoravského. Znamená to, že v zásadě zabíralo plochu pozdějšího historického jádra Uherského Hradiště. Vodoteč, později zvaná Rechla, jej přibližně ve směru SV-JZ rozdělovala na dvě části, severní a jižní (obr. 3).

V severní části souvisejí nejznámější výzkumy s Mariánským náměstím a ul. Otakarovou. V obou případech se vrstva z 9. století nachází na vrstvě předvelkomoravské. Označuje se jako horizont III, typická je pro ni výrazně černá barva a místy má charakter půdního černozemního sedimentu. V nálezech z ní pocházejících se objevila typická vyspělá keramika, doklady řemeslné výroby, zejména zpracování kostí, rohů a parohů, dále sklářství a koželužství. Nechybí ani indicie poukazující na zdejší existenci maltovo-kamenných staveb. Vedle předmětů denní potřeby se objevily např. i železné ostruhy (SNÁŠIL 1984; SNÁŠIL – NOVOTNÝ 1983). Na okraji osídlení v Otakarově ul. asi stála menší věžovitá kamenná stavba, která zřejmě byla součástí obrany, doloženy jsou zbytky hať ové cesty (KALISZOVÁ 1990, 63).

V jižní části ostrovního osídlení se na Masarykově náměstí nacházejí základy kostela sv. Jiří, u kterého se předpokládá jeho velkomoravské stáří (HRUBÝ 1965, 207). Prokazatelně doložit či naopak vyvrátit tuto domněnku však může jen terénní výzkum. Na témže náměstí jsou uváděny i další stopy po kamenné architektuře (u kašny), avšak minimálně její půdorys musí být ještě archeologicky ověřen. Nicméně nedaleko od Masarykova náměstí se stopy staveb v podobě částí pozitivních kamenných na maltu kladených základových zdiv už našly a to v rámci výzkumů v ul. Růžová-Hradební. Autory výzkumu je zvažována možnost, zda se nejednalo o nedokončenou sakrální stavbu ve tvaru kříže budovanou někdy na přelomu 9. a 10. století (KOHOUTEK – PROCHÁZKA 1999, 252). Počátky tamního osídlení tkví přinejmenším na přelomu 8. a 9. století, přičemž za zmínku zde stojí existence širokého příkopu a nález jednoho kostrového hrobu. Další hroby byly v minulosti odkryty v ul. Růžová, přičemž mezi nimi nechybí ani pohřeb s gombíky (blíže k tomu SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981). Další nálezy z doby Velké Moravy odkryl výzkum Slováckého muzea na nádvoří Reduty v blízkosti kostela sv. Františka Xaverského. Prozatím do jisté míry problematická je situace okolo částí fortifikací nalezených R. Snášilem v 80. letech v ul. Hradební na parc. č. 25, neboť v okolí nebyl žádný materiál datovatelný do 9. století. Situace je o to složitější, že se fortifikace našly mimo rámec sídliště, už na ploše v dosahu vysoké vody. I přes to, že prozatím nebyla s jistotou doložena existence opevnění velkomoravského ostrovního sídliště, jsme toho názoru, že nějaká forma opevnění jistě existovala. Přitom to podobně jako v případě východní části Starého Města nemuselo být opevnění nijak mohutné.

Je zřejmé, že sídliště na ostrově sv. Jiří bylo významnou součástí staroměstsko-uherskohradišťské aglomerace. Nálezy ostruh s háčky a litá bronzová kování jsou svědectvím toho, že zde v době předvelkomoravské žila vyšší společenská vrstva. Tu zde můžeme předpokládat i v době Velké Moravy, byť není v nálezech doložena nijak výrazně. Její přítomnost zde dokládají především stopy po kamenné, maltou pojené architektuře, některé drobné nálezy jako např. ostruha, třmen, závěsné olověné křížky či gombík. Zdůvodnění jen ojedinělé přítomnosti hrobů (1 v ul. Hradební, 5 v ul. Růžová, 1 v ul. Havlíčkova) tím, že lidé z ostrova byli pohřbíváni ve Starém Městě Na Valách, je do jisté míry spekulativní, i když ne nemožné.

Poslední částí staroměstsko-uherskohradišťské aglomerace jsou Sady, poloha Špitálky. Snad jen toto naleziště můžeme za současného stavu našeho poznání do jisté míry spojit s určitou funkcí, a tou mohla být funkce církevního centra Velkomoravské říše. Platí to především pro 2. polovinu 9. století, kdy se na sadské výšině rozkládal církevní areál s komplexem zděných budov, s dlouhou halovou stavbou shromažďovacího charakteru, srubovým sídlištěm a kostrovým pohřebištěm (GALUŠKA 1996). Plošně sice sadská výšina asi nebyla bezprostřední součástí aglomerace, avšak organizačně s ní zcela jistě souvisela. Vyvýšená poloha Sadů nad nivou řeky Moravy byla dominantní v rámci celého sídelního areálu. Byl a je odsud výhled do širokého okolí a naopak církevní areál se svými bíle omítnutými stavbami krytými hnědočervenými střechami byl v krajině nepřehlédnutelný.

Na základě toho, co bylo doposud uvedeno, se nemůžeme přiklonit k závěru, který klade na ostrov sv. Jiří velkomoravský hrad, do čtvrti Rybárny jeho podhradí a do oblasti Starého Města předhradí, neboť to v žádném případě neodpovídá skutečnému stavu výzkumu. „Hrad" je mj. charakterizovaný hradbou, místem kde žil vládce, tedy akropolí a některými dalšími specifiky. Nedomníváme se, že tyto črty jsou v případě sídliště na ostrově sv. Jiří uspokojivě vyřešeny. To se ostatně týká i staroměstské části, byť profánní architektura s litými maltovými podlahami krytá pálenou střešní krytinou a obklopená výrobními areály by do značné míry funkci obydlí vládce aglomerace mohla splňovat. Podporovaly by to i některé nálezy získané při jejím výzkumu, jako např. skleněné korály nebo bronzový tepáním zdobený závěsek v podobě lunice. I přesto se však domnívám, že členění staroměstsko-uherskohradišťské aglomerace na jednotlivé účelové části je věcí dalšího výzkumu.

Závěrem lze konstatovat, že přírodní podmínky byly v oblasti dnešního Uherskohradišťska pro rozvoj sídel v 9. století velmi výhodné. Dokládá to ostatně i fakt, že se zde v této době vyvinula významná sídlištní aglomerace Velké Moravy, ve 2. polovině 9. století možná ta nejvýznamnější (GALUŠKA 1993, 96-102).

ZUSAMMENFASSUNG:

Die Agglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště – Besiedlungsentwicklung und Naturbedingungen im 6.-10. Jahrhundert

Die Siedlungsagglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště entstand im Verlauf des 6.-10. Jahrhunderts im Nordteil des Untermarchtals, im Bereich des Mittelmarchgebiets, ca 75 km östlich von Brünn. Auf dem rechten Marchufer bildete zur Zeit Großmährens eine ausgedehnte befestigte Großsiedlung an der Stelle des heutigen Staré Město und eine bisher nur sporadisch belegte Siedlung mit einer Befestigungsmauer im Stadtviertel Rybárny einen Bestandteil der Agglomeration. Auf dem linken Ufer gehörte zur Agglomeration die Siedlung auf der St.Georg-Insel (heute Zentrum von Uherské Hradiště) und das christliche Areal auf der Anhöhe in Uherské Hradiště-Sady. Als Ganzes nahm die Agglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště eine strategisch sehr günstige Lage ein, denn sie entstand an der Kreuzung der Handelswege, an einer nur 2,4 bis 2,6 km breiten Engstelle der Talau zwischen Napajedla und der Mündung der March in die Donau. Hinsichtlich dieser Tatsache und der beträchtlichen Ausdehnung der Agglomeration gab es hier verschiedene Naturbedingungen, die im Charakter der Besiedlung ihre Widerspiegelung fanden.

A. Im Rahmen des rechten Marchufers kann die Rede sein von der Besiedlung 1. auf zwei erhöhten Felsenvorsprüngen-Terrassen, 2. an der Grenze der Felsenvorsprünge und der Marchau und 3. in der Au selbst.

1. Die Felsenvorsprünge bilden einen Bestandteil des Gebirgsvorlands von Chřiby, sind ca 800 m lang und dringen mit einer Seehöhe von 207-178 m in NNW-SSO – Richtung relativ auffallend in die Marchau vor. Sie sind durch Schottersande gebildet, die mit trockeneren, relativ sauren Braunerden mit trockener und warmer Oberfläche überdeckt sind. Ursprünglich wuchsen dort Eichenwälder mit Hain- und Rotbuchen, die jedoch im 9. Jahrhundert wohl schon abgeholzt waren. Es gab hier sehr gute Bedingungen für die Entstehung dauerhafter Siedlungen und für die Landwirtschaft. Das spiegelt sich sowohl in der sehr frühen Besiedlung dieser Stellen – bereits an der Wende des 6. und 7. Jahrhunderts – als auch später in der beträchtlichen Besiedlungsdichte wider. Bekannt sind Fundstellen in der Flur Na Špitálkách, Špitálky, Čertův kůt (westlicher Felsenvorsprung) oder Na Valách, Nad Haltýři, Na Padělkách (östlicher Felsenvorsprung). Auf Felsenvorsprüngen wurden Siedlungen, Gräberfelder mit Kirchen sowie Produktionsobjekte gegründet. Sicher könnte dort, besonders im Nordwestteil in der Nähe der Befestigung, auch Vieh gehalten worden sein, was aber hinsichtlich der angenommenen Bebauung im Zentrum der Agglomeration wohl nicht möglich war.

2. Auch an der Grenze der Au und der Felsenvorsprünge gab es meistens gute Bedingungen zur Gründung von Objekten dauerhaften Charakters. Dies wird durch Funde aus den Fluren Za kostelíkem, U Víta, Za Rudým domem und Za Radnicí belegt. Oft überwiegen darunter Objekte mit Belegen handwerklicher Produktion einschließlich des Juwelierhandwerks, des Eisenhüttenwesens, des Schmiedehandwerks, der Töpferei, des Glashüttenwesens und der Knochen-, Horn- und Geweihbearbeitung sowie einiger weiterer Handwerke. Sogar der Weinanbau und Obstgärten sind hier nicht ausgeschlossen. An der Grenze der Au und der Anhöhen gab es jedoch wohl schon nicht allzu umfangreiche Terraindepressionen, wie z.B. unter der Lage Na Valách. Darin stand entweder stets Wasser (vielleicht Grundwasser), oder sie waren bei größeren Überschwemmungen der niedriger gelegenen Auteile mit Wasser gefüllt. Es ist offensichtlich, daß diese Stellen zur Gründung jedweder Objekte ungeeignet waren. Im Gegenteil werden Bemühungen um ihre Entwässerung deutlich, denn quer durch die Au führen verschiedene Wasserrinne.

3. Die Marchau war durch das Hauptflußbett des mäandrierenden Flusses und wohl auch durch weitere Nebenarme durchschnitten; einige davon könnten durch menschliche Hand hergerichtet worden sein. Es wird angenommen, daß im 9. Jahrhundert die Auüberschwemmungen nicht häufig waren, und wenn sie auch in Wintermonaten auftraten, betrafen sie nur das Gebiet entlang der Flüsse. Trotzdem war die Au durch ein mäßig nasses Terrain und ortsweise auch durch Moore charakterisiert, zwischen denen sich umfangreiche trockene Anhöhen ausdehnten. Sie waren durch niedrige Schottersandterrassen mit einer 1-2 m mächtigen Schicht anthropogener Sedimente gebildet. Die Böden waren dort trockener und sandhaltiger als z. B. bei Mikulčice. Sie konnten gut beackert werden. Falls sich dort Waldbestand erhielt, wurde er durch Eichen und Hainbuchen gebildet, die niedriger gelegenen Stellen in der Reichweite des Grundwasserspiegels waren mit der harten Au, mit Ulmen, Eichen und Eschen bewachsen. Im Rahmen der Au waren vor allem Anhöhen besiedelt, wie z. B. die Fluren Rybárny, Na Zerzavici, Na Dědině u sv. Michala, Na Zahrádkách. Es handelte sich dabei nicht nur um die Besiedlung landwirtschaftlichen Charakters. Z. B. in Na Dědině ging es um den Fürstensitz von Palastcharakter in Form eines Steinbaus von 10 x 18 m mit gegossenen Mörtelfußböden und gebrannten Dachziegeln, der von einer Kirche und Wirtschaftsgebäuden begleitet war, in Rybárny um eine Kirche nebst Gräberfeld.

Ein interessantes Objekt stellt im Rahmen der Au der Wasserlauf Vláka dar. Er floß von dem Nebenarm bei Jarošov aus und verfolgte den Hauptarm der March bis zu seinem nächsten Mäander südlich von Staré Město. Er war 6 m breit und 1,5-1,8 m tief und sein Boden war mäßig zugespitzt. Es kann erwogen werden, daß er mit menschlicher Hand hergerichtet wurde. Dies wird deshalb angenommen, weil dieser Wasserlauf wohl bei größeren Überschwemmungen Wasser wieder zurück in die March führte, und falls es an seiner Innenseite einen Wall gab, kann es sich gleichzeitig um einen Wasserschutz und Bestandteil des Abwehrsystems im Südteil von Staré Město gehandelt haben. Zwischen der Vláka und dem Hauptarm der March, ähnlich wie zwischen einzelnen Marcharmen, wurde bisher kein Objekt aus der Zeit Großmährens entdeckt. Eine abflußlose, zur Gründung dauerhafter Siedlungen ungeeignete Depression gab es auch nordöstlich von Staré Město, bzw. nordwestlich des Stadtteils Rybárny. Es wird angenommen, daß sie zur Gründung von Teichen oder zu Befestigungszwecken genutzt worden war. Das könnte mit der Frage zusammenhängen, warum an dieser Stelle bisher keine Befestigung entdeckt wurde, die an die Befestigungsmauer in Staré Město anbindet.

Allgemein kann festgestellt werden, daß Standorte auf dem rechten Marchufer im 6.-10. Jahrhundert meistens gute Bedingungen für das Leben der alten Slawen boten. Die Besiedlung selbst machte dort die Entwicklung vom frühslawischen Dorf über den vorgroßmährischen Burgwall mit unbefestigten Siedlungen in der Umgebung bis zum Zentrum Großmährens mit Elementen eines frühmittelalterlichen Stadtgebildes durch. Sein Name lautete wohl Velehrad.

B. Den auf dem linken Marchufer liegenden Teil der Agglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště bildet 1. die Besiedlung auf der St.Georg-Insel und 2. das christliche Areal auf der Anhöhe von Sady.

1. Die St.Georg-Insel liegt inmitten der Au auf einer erhöhten, in West-Ost-Richtung orientierten Schwelle. Sie entstand auf Flußsedimenten und Quartärsanden in einer Zeit, wo der Lauf der March ruhig war. Das erfolgte zwischen der Zeitrechnungswende und dem 7. Jahrhundert u.Z. Der bodenbildende Prozeß ging dort an der Wende des 8. und 9. Jahrhunderts zu Ende, wo in flachen Depressionen der 10 bis 30 cm dicke Horizont erscheint, der mit Spuren menschlicher Tätigkeit überdeckt ist. Die Basis der ältesten Kulturschicht liegt in einer Seehöhe von 174,8-177,6 m mit lokalen Repressionen bis 172 m (Prostřední-Straße). Das Niveau der großmährischen Siedlung liegt also auf der Insel niedriger als in Staré Město. Trotzdem kommen Überschwemmungsböden auf der St. Georg-Insel nur im Zusammenhang mit Ausfüllungen verschiedener Wasserläufe, Terraindepressionen und auf Ufern der Flußarme vor. Sogar die einzige große Überschwemmung mit Jahrhundertwasser in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts betraf nur Bereiche in der Nähe der Ufer. Das hing wohl damit zusammen, daß zahlreiche die Au durchquerende Wasserläufe in der Vergangenheit mehr Wasser aufnahmen, als heute das einzige, wenn auch regulierte Flußbett. Vielleicht war es auch dadurch verursacht worden, daß der Grundwasserspiegel der March um 2 bis 2,5 m niedriger war als heute. Erst im Verlauf des 10.-12. Jahrhunderts sind erste Überschwemmungen belegt, die das Terrain bis zur ehemaligen großmährischen Besiedlung betrafen. In jener Zeit war die St.Georg-Insel nicht mehr besiedelt.

Die Anfänge der Besiedlung der St.Georg-Insel reichen in das 8. Jahrhundert zurück, ein größerer Aufschwung erfolgte jedoch erst im nachfolgenden Jahrhundert, zur Zeit Großmährens. In jener Zeit gab es dort wohl auch Bauten aus Stein und Mörtel, in welchen die höhere Gesellschaftsschicht lebte. Die Besiedlung der Insel endete mit dem Untergang Großmährens und wurde erst um die Mitte des 13. Jahrhunderts im Zusammenhang mit der Gründung der Stadt Nový Velehrad, des heutigen Uherské Hradiště, erneuert.

2. Die Anhöhe in Uherské Hradiště-Sady wurde am Ende des 8. Jahrhunderts besiedelt. In jener Zeit kamen auf diesen westlichsten Ausläufer des Luhačovicer Hügellands (215 m Seehöhe) die ersten Missionare. Auf der Anhöhe, die von der Olšava umflossen wird und sich steil aus der Au erhebt, bauten sie allmählich einen Sitz auf – ein Klostergehöft nebst Kirche, Siedlung, großem Hallenbau und Gräberfeld. Mit Recht kann er für den Sitz des mährischen Erzbischofs Method und wohl auch für seine letzte Ruhestätte gehalten werden. Er ging zwar am Ende des 9. Jahrhunderts unter, aber im Verlauf des 10. Jahrhunderts wurde die Kirche erneuert und bis zur 1. Hälfte des 13. Jahrhunderts benutzt, als auch die Bestattungen in ihrer Umgebung aufhörten.

Die Entstehung der großmährischen Siedlungsagglomeration an dieser Stelle von Staré Město-Uherské Hradiště war kein Zufall. Sie hing mit günstigen Naturbedingungen, guter strategischer Lage an der Kreuzung wichtiger Handelswege und einer beträchtlichen Kumulation der Bevölkerung zusammen. Innerhalb der dortigen altslawischen Gemeinschaft konnte eine beschleunigte Gesellschaftsentwicklung verlaufen, deren Ergebnis u.a. die Entstehung einer bedeutenden Fürstenschicht war, die an der Wiege Großmährens stand. Die Mikulčicer Agglomeration und jene von Staré Město-Uherské Hradiště bildeten zwei Hauptzentren Großmährens.

Abbildungen:

Abb. 1. Die Agglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště in der vorgroßmährischen Periode (dichte Punktierung) und im 9. Jahrhundert (lichtere Punktierung) – Umfang der Besiedlung.

Abb. 2. Der Agglomerationsteil Staré Město mit Bezeichnung der in der archäologischen Literatur benutzten Flurnamen. 1 – Flurnamen mit archäologischen Funden; 2 – Grenze des Intravillans und des Extravillans; 3 – Wasserläufe; 4 – Eisenbahn; 5 – Hauptstraße. Laut L. Galuška.

Abb. 3. Der Agglomerationsteil Uherské Hradiště – St.Georg-Insel mit Bezeichnung der in der Literatur benutzten Flurnamen. 1 – Wasserläufe; 2 – annähernder Umfang der altslawischen Besiedlung; 3 – Schema der Bebauung des historischen Teils; 4 – Stellen in Reichweite der Überschwemmungen; 5 - Namen archäologischer Fundorte; 6 – Lage der St.Georg-Kirche. Zeichnung laut R. Snášil, R. Procházka, J. Kohoutek, J. Pavelčík, D. Kaliszová-Frolíková, M. Geisler.

Abb. 4. Die großmährische Agglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště laut verschiedener Autoren. 1 – J. Poulík 1987; 2 – R. Snášil 993; 3 – V. Hrubý 1984 (nicht publiziert); 4 – Z. Klanica 1988.

Literatura:

CULEK, M. – IVAN, A. – KIRCHNER, K. 1999: Geomorphologie der Talau der March zwischen der Napajedla-Phorte und dem Zusammenfluß mit der Thaya (Zum Naturmilieu in der Umgebung von Mikulčice und Staré Město), in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, 199-201. Brno.

ČOUPEK, J. 2000: Poddanské poměry a život obce do roku 1848, in: Staré Město v proměnách staletí, 162-181. Staré Město.

DOSTÁL, B. 1986: Velké zahloubené stavby z Břeclavi-Pohanska, SbFFBU E-31, 97-137.

FROLÍKOVÁ-KALISZOVÁ, D. 1990: Výsledky archeologického výzkumu v Uherském Hradišti v letech 1987-1988, Slovácko XXXI, 1989, 115-125.

GALUŠKA, L. 1989: Výrobní areál velkomoravských klenotníků ze Starého Města-Uherského Hradiště, PA LXXX, 405-454.

- 1990: Předběžné hodnocení výzkumu profánní kamenné architektury ve Starém Městě „Na Dědině", in: Staroměstská výročí, 121-136. Brno – Uherské Hradiště.
- 1991: Velká Morava. Brno.
- 1992: Dvě velkomoravské kovárny s depoty ze Starého Města, ČMM LXXVII, 123-161.
- 1993: Staré Město, the Great Moravian centre of the 2nd half of the 9th century, in: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava 1-7 Septembre 1991, 96-102. Bratislava.
- 1996: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše Velkomoravské. Brno.
- 1997: K problematice předvelkomoravského opevnění Starého Města, in: Z pravěku do středověku – Aus der Urgeschichte zur Mittelalter. Sborník k 70. narozeninám Vladimíra Nekudy, 73-83. Brno.
- 1998: Die grossmährische Siedlungsagglomeration Staré Město-Uherské Hradiště und ihre Befestigungen, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 341-348. Bonn.
- 2000: Nejstarší dějiny Starého Města, in: Staré Město v proměnách staletí, 29-117. Staré Město.
- v tisku: Velkomoravská hradba v Uherském Hradišti-Rybárnách (K otázce opevnění východní části staroměstsko-uherskohradišťské aglomerace), in: Sborník ke 40. výročí výzkumů Bratislavského hradu. Bratislava.

GEISLER, M. 1997: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště). Velehradská ulice, č.p. 206, 128, 193, Přehled výzkumů 1993-1994, 250. Brno.

HAVLÍK, L. E. 1990: Velegrad, in: Staroměstská výročí, 81-97. Brno – Uherské Hradiště.

HRABEC, J. 1998: Povodně na Uherskohradišťsku v červenci 1997, Slovácko XXXIX, 135-148.

HRUBÝ, V. 1955a: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na valách". Praha.

- 1955b: Základy kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě „Na valách, PA XLVI, 265-306.
- 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
- 1967: Kostel sv. Michala ve Starém Městě, ČMM LII, 47-74.

KALISZOVÁ, D. 1990: 8. sezóna na Otakarově ulici v Uherském Hradišti (okr. Uherské Hradiště), Přehled výzkumů 1987, 62-64. Brno.

KLANICA, Z. 1986: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Brno.

- 1988: Einige archäologischen Quellen zur Entwicklungsfrage der gesellschaftlichen Organisation Großmährens, in: Trudy V meždunarodnogo kongressa archeologov-slavistov, Tom 4, 98-105. Kiev.
- 1990: K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání, in: Staroměstská výročí, 57-64. Brno – Uherské Hradiště.

KOHOUTEK, J. – MERTA, D. 1999: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště). Vodní ulice, kaple sv. Alžběty, Přehled výzkumů 39, (1995-1996), 467. Brno.

KOHOUTEK, J. – PROCHÁZKA, R. 1997: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště). Růžová-Hradební ulice, Přehled výzkumů 1993-1994, 251-254. Brno.

MAREŠOVÁ, K. 1978: Záchranný výzkum velkomoravského Starého Města v roce 1977, ČMM LXIII, 289-291.

- 1979: Záchranný výzkum velkomoravského Starého Města v roce 1978, ČMM LXIV, 287-288.

POJSL, M. 2000: Proměna Veligradu ve Staré Město, in: Staré Město v proměnách staletí, 120-140. Staré Město.

POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati „Špitálky" ve Starém Městě, PA XLVI, 307-351.

- 1987: O románské rotundě ve Znojmě. Brno.
- 1988: K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť, SlA XXXVI, 189-216.

PROCHÁZKA, R. 1990: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě, in: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka, 288-306. Brno.

- 1998: Zur Konstruktion der Wehrmauern der slawischen Burgwälle in Mähren im 8. bis 12./13. Jahrhundert, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 341-348. Bonn.
- 1999: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště). Zelný trh č. 48/2, Přehled výzkumů 39 (1995-1996), 465-467. Brno.

PROCHÁZKA, R. – HAVLÍČEK, P. 1996: Die slawische Besiedlung von Uherské Hradiště und ihr natürliches Milieu, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, 200-212. Brno.

SNÁŠIL, R. 1981: Osídlení území města v pravěku a časné době dějinné, in: Autor. kol., Uherské Hradiště. Dějiny města, 39-79. Brno.

- 1984: Specializovaná řemesla z ostrovního hradiska v Uherském Hradišti a jejich přínos pro další poznání společenské diferenciace 8.-9. století, in: XIII. Mikulovské sympozium 1983, 152-161. Praha.
- 1985: Archeologický obraz ostrovního sídla na řece Moravě v 8.-9. století, Zpravodaj města Uh. Hradiště č. 3/85, 16-17; 10/85, 10-11.
- 1987: Pokus o nový výklad vzniku, vývoje a funkce velkomoravské aglomerace v oblasti uherskohradišťské, in: XVI. Mikulovské sympozium 1986, 149-156. Praha.
- 1987a: Výsledky archeologických výzkumů Slováckého muzea za období 1981-1985, Slovácko XXVIII, 1986, 33-46.
- 1992: Zpráva o archeologických výzkumech a přírustcích Slováckého muzea v roce 1991, Slovácko XXXIII-XXXIV, 1991-1992, 117-129.

SNÁŠIL, R. – KRUŤA, T. – STLOUKAL, M. 1993: Výzkum v Uherském Hradišti-Rybárnách v roce 1986, část I-Materiály, Slovácko XXXV, 115-147.

SNÁŠIL, R. – NOVOTNÝ, J. 1984: Výzkumy v Uherském Hradišti v roce 1983, Přehled výzkumů 1983, 71-74. Brno.

SNÁŠIL, R. – PROCHÁZKA, R. 1981: Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části Dolnomoravského úvalu, Slovácko XXIII, 9-58.

- 1982: Výzkumy v Uherském Hradišti v roce 1980 (okr. Uherské Hradiště), Přehled výzkumů 1980, 52-55. Brno.

STAŇA, Č. 1990: Staré Město a velkomoravská hradiště, in: Staroměstská výročí, 71-79. Brno – Uherské Hradiště.

STUCHLÍKOVÁ, J. 1997: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště). Jezuitský klášter, Přehled výzkumů 1993-1994, 254. Brno.

VITULA, P. 1997: Uherské Hradiště (okr. Uherské Hradiště). Havlíčkova ulice 16, Přehled výzkumů 1993-1994, 254-256. Brno.

ZELNITIUS, A. 1937: Velehrad-pravdou, Sborník Velehradský 8, 18-31.

- 1943: Staré Město, archeologický výzkum „Na špitálkách" od roku 1925 do konce r. 1936. Uherské Hradiště.
- 1946: Slovíčko o velkomoravském Velehradě, Sborník Velehradský 15, 95-110.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Frühmittelalterliche Wandmalerei zwischen March- und Donautal – Vorbericht

Ivo HAMMER – Matthias MISAR

Einleitung

In der ehemaligen Tschechoslowakei wurden seit den fünfziger Jahren an sechs Fundorten Reste frühmittelalterlicher Wandmalereien ergraben, jedoch aus verschiedenen Gründen niemals ausreichend publiziert[1]. Durch die politische Wende von 1989 war es möglich geworden, die internationale Kooperation zur Untersuchung und Dokumentation der Fundmaterialien zu vertiefen. Ein besonderes Interesse gilt dabei der Katalogisierung des Fundmaterials unter Berücksichtigung technologischer Aspekte und der Untersuchung der Frage nach möglichen kulturellen Einflüssen. Nach den Vorarbeiten der Jahre 1995-1997[2] wird seit 1998 in Kooperation mit der Tschechischen bzw. Slowakischen Akademie der Wissenschaften in Brünn (Čeněk Staňa, Lumír Poláček) bzw. in Nitra (Gabriel Fusek, Peter Bednár), der Comenius-Universität in Bratislava (Tatiana Štefanovičová), der Masaryk-Universität (Jiří Macháček) und dem Moravský Muzeum in Brünn (Luděk Galuška), sowie der Fachhochschule Hildesheim (Ivo Hammer) ein Forschungsprojekt unter der Leitung von Martina Pippal (Institut für Kunstgeschichte, Universität Wien) und Falko Daim (Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Wien) realisiert, das vom Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, Wien, finanziert wird.

1 Fundorte

Zeitgleich mit der Ausbreitung awarischer Gräberfelder nördlich der Donau im 8. Jh. kommt es (zunächst u. a. in Mikulčice und Uherské Hradiště) zur Entstehung des charakteristischen neuen Siedlungs- und Befestigungstyps mährischer Burgwälle, in deren Siedlungsschichten sich awarische Gürtelbeschläge[3] -teils mit Belegen lokaler Produktion- ebenso finden, wie Hakensporen westlicher Provenienz, die der awarischen Kultur völlig fremd waren. Auch die im Karpatenbecken üblichen Körpergräber mit gegossenen Gürtelgarnituren sind hier nicht zu finden,[4] dafür aber byzantinische neben lombardischen und arabischen Münzen[5] (nachdem hier seit dem Zustrom römischer Exemplare ab der Latène-Zeit in die größeren Oppida bis zur Mitte des neunten Jahrhunderts praktisch keine Münzen benützt worden waren), außerdem mediterrane Kultureinflüsse und fränkische Waffen. Im Laufe des 9. Jahrhunderts scheinen sich die Burgwälle zu ganz unterschiedlichen Formen zu entwickeln.

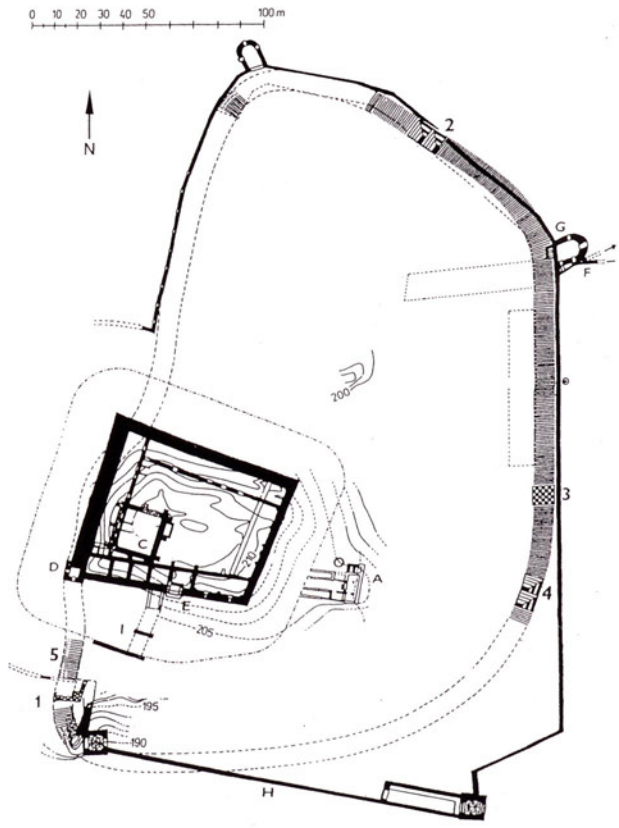

Abb. 1. Burgwall Bratislava mit hochmittelalterlichen Bauphasen (schwarz) und überbautem Kirchengrundriß (A). Nach Štefanovičová.

1 Z. B. CAHA, Analýza; GALUŠKA, Sady 39 f., Abb. 20; PÁGO, Technologie 57 ff.; PLACHÁ – HLAVICOVÁ – KELLER, Devín F 60-62, 94 ff; POULÍK, Rotunden Tab. XXVII-XXX; ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský Hrad Anm. 61, 107, 225; ŠTEFANOVIČOVÁ, Neufunde Abb. 4.

2 MISAR, Wandmalereireste.

3 DAIM, Vorbild 31.

4 DOSTÁL, Kulturkontakte.

5 KUČEROVSKÁ, Münzfunde; BRATHER, Dirham-Schatzfunde.

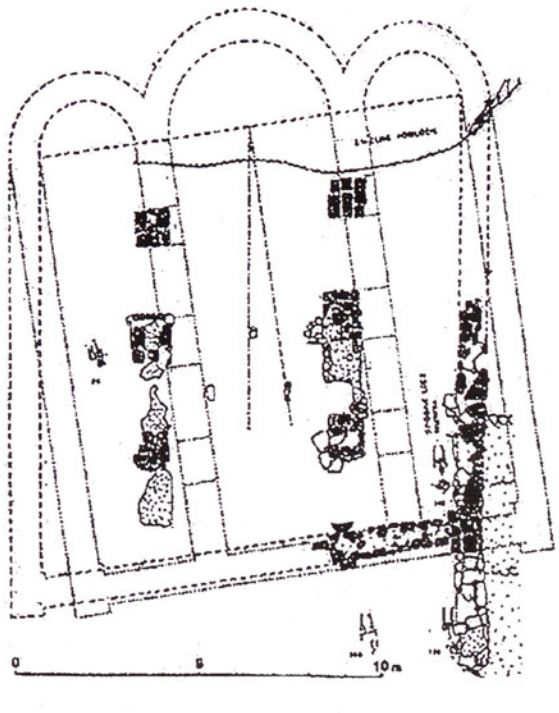

Abb. 2. Bratislava, Objekt I: Die sechs Säulenfundamente liegen außerhalb der Achse, angedeutet der Grundriß ohne schiefe Winkel. Nach Fiala.

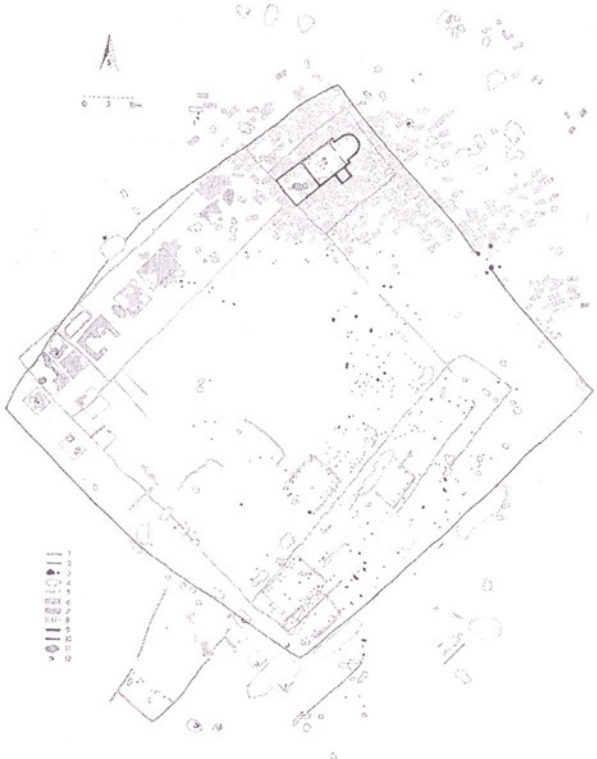

Abb. 3. Břeclav-Pohansko, Herrenhof. Nach Kalousek.

Čeněk Staňa gliederte in seinem Beitrag[6] zum Bayern-Symposium von 1982 in Stift Zwettl den Siedlungstyp nach inneren und äußeren Kriterien in: 1. Zentrale Burgwallstädte in günstiger geographischer Lage und einer gewissen Entfernung zu den Siedlungsgrenzen. 2. Provinzialburgwallstädte von lokaler sozioökonomischer Bedeutung in weniger fruchtbaren, bzw. Randgebieten. 3. Burgwallzeitliche Burgen von geringerer Ausdehnung. 4. Landwirtschaftliche Zentren mit jeweils einem Herrenhof und ausgedehnten, dünn besiedelten, jedoch stark befestigten Flächen. 5. Burgwälle des Grenzschutzsystems von geringerer Ausdehnung und meist eingliedrigem Aufbau, und. 6. Wachtburgwälle. Die sechs Fundorte mit Resten bemalter Steinarchitektur verteilen sich auf vier dieser Typen.

Direkt an der Ungarischen Pforte über der Einmündung der March in die Donau findet sich bei der heutigen Ortschaft Devín – geschützt durch Felsabbrüche nach Westen und Südwesten und dem Thebener Kogel im Norden – ein Vertreter von Staňas fünftem Typ. Hier wird im neunten Jahrhundert im Rahmen des damals entstehenden Burgwallsystems auf mehreren Hügeln der Umgebung eine befestigte Anlage errichtet (Abb. 5)[7]. Eine schriftliche Erwähnung *Dowina* liegt mit den Annales Fuldenses zum Jahr 864 in Zusammenhang mit Rastislaw vor[8], weitere fragliche Erwähnungen ebd. 869 bzw. 871[9]. Die innere Gliederung des neunten Jahrhunderts wird durch eine mittelalterliche Burg gestört.

Ca. 12 Kilometer stromabwärts liegt auf der ost-west-gestreckten Anhöhe des nördlich der Donau gelegenen Burgbergs der heutigen Stadt Bratislava ein Vertreter von Staňas zweitem Typ. Hier wurde im 9. Jahrhundert im Rahmen des oben erwähnten Burgwallsystems eine frühmittelalterliche Holz-Erde-Befestigung mit einem Ausmaß von etwa 5,5-6 ha in Form einer unregelmäßigen Ellipse (200x230 m) errichtet (Abb. 1)[10]. Eine schriftliche Erwähnung der Anlage findet sich in den Salzburger Annalen 907 in Zusammenhang mit der Schlacht bei Preßburg. Im höchstgelegenen Bereich des Areals lag ein zweiräumiger, innen verputzter Steinbau mit einem Eingang aus bearbeiteten Steinquadern sowie zwei einfachere Siedlungsobjekte, von denen lediglich ein Fußboden bzw. eine Steinsubstruktion erhalten sind.

Überreste eines landwirtschaftlichen Zentrums mit Herrenhof, Typ 4 nach Staňa – eine Sichtweise, die durch Jiří Macháček in vorliegendem Band kontrapunktiert bzw. erweitert wird – [11] wurden etwa vier Kilometer stromaufwärts der Einmündung der Thaya in die March, oder 50 Kilometer nördlich der Ungarischen Pforte bei Devín in der ehemaligen Marchau am Areal des ehem. Liechtenstein'schen Jagdschlosses bei Břeclav (ehem. Lundenburg) beobachtet [12]. Der volk-

---

6 STAŇA, Burgwälle.

7 PLACHÁ – HLAVICOVÁ – KELLER, Devín mit weiterer Literatur.

8 ANNALES FULDENSES ad a. 864, 62. RATKOŠ, Pramene 91.

9 ANNALES FULDENSES ad a. 869 et 871, 73-74.

10 ŠTEFANOVIČOVÁ, Probleme mit weiterer Literatur, z. B.: ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský Hrad. Außerdem: DIES., Neufunde. FIALA – SEMANKO, Zaniknuté.

11 Ich bedanke mich herzlich für die Möglichkeit der Einblicknahme in das noch unpublizierte Manuskript.

12 VIGNATIOVÁ, Břeclav-Pohansko mit weiterer Literatur.

stümliche Name Pohansko (dt. „Heidenstatt") belegt, daß man sich der Anwesenheit archäologischer Reste bewußt war. An der Wende zum neunten Jahrhundert kam es zum Aufbau der Wallanlage auf einer Länge von zwei Kilometern. Bald darauf wird ein Herrenhof errichtet (Abb. 3),[13] dessen Palisadeneinfriedung von rechteckigem Grundriß (Fläche ca. ein Hektar) einen Wohnkomplex aus gezimmerten Bauten auf Steingrundmauern und gegossenen Mörtelfußböden umfaßt.

Die restlichen drei Fundorte von Wandmalereien stellen zentrale Burgwallstädte dar:

In der Ried Valy („die Wälle"...) bei der etwa 20 Kilometer stromaufwärts von Pohansko oder 70 Kilometer von der Ungarischen Pforte gelegenen Ortschaft Mikulčice wurden im 8. Jahrhundert, vielleicht zum Schutz eines Flußübergangs, mehrere Erhebungen in der Marchau von einer berittenen Gruppe mit Handwerkern offenbar in recht einfachen Hütten besiedelt (prähistorische Spuren sind seit dem Mesolithikum feststellbar). Im 9. Jahrhundert kommt es zur Errichtung eines mehrteiligen Burgwalls mit Brücken, Toranlagen, und dreizehn gemauerten Gebäuden, die zum größten Teil als Kirchen deutbar sind. Der halbmondförmige Grundriß der ursprünglich besiedelbaren Fläche wurde um ein tiefergelegenes Areal im Süden erweitert und auf einer Fläche von 7,7 ha (Hauptburg) plus 2,4 ha (Vorburg) mit Wällen umgeben, um die mehrere Außensiedlungen liegen (Abb. 7). Vom 10. bis 15. Jahrhundert ist nur mehr eine reduzierte Bevölkerung festzustellen[14]. Diese Siedlungsteile wurden vor der im Jahr 1971 durchgeführten Flußregulierung von verzweigten Nebenarmen der March umspült, was die Errichtung von Toranlagen mit Brücken notwendig machte.

Ca. 115 Kilometer Luftlinie stromaufwärts der Ungarischen Pforte wurde im Bereich der Kreuzung eines Handelswegs über die Weißen Karpathen Richtung Osten mit der "Bernsteinstraße" entlang der March seit dem 8. Jahrhundert die von der March und ihrem seit Ende vorigen Jahrhunderts verschüttetem Nebenarm Morávka gebildete St. Georgs-Insel (Ostrov Sv. Jiří), dem heutigen Stadtzentrum von Uherské Hradiště, besiedelt (Abb. 11). Diese Insel hatte im 18. Jahrhundert inklusive ihrer überschwemmungsbedingt nicht dauerhaft besiedelbaren Flächen ein Ausmaß von etwa 90 ha, von denen die Stadt damals etwa ein Sechstel (ca. 15 ha) einnahm, über das Ausmaß der frühmittelalterlichen Flächen gibt es wenig Hinweise aus dem Bereich außerhalb der Stadtmauern[15].

Auf den beiden von der zwei bis drei Kilometer breiten Austufe der Nitra getrennten Terrassen und mehreren Erhebungen in der Aulandschaft zwischen dem Tribec-Gebirge im Südwesten und dem Zobor-Massiv im Nordosten, etwa 60 Kilometer stromaufwärts der Einmündung in die Donau bei Komárno bzw. ca. 85 Kilometer Luftlinie westnordwestlich der Ungarischen Pforte, setzt im Gebiet der heutigen Stadt Nitra die frühmittelalterliche Besiedlung im 6. Jahrhundert ein. Die

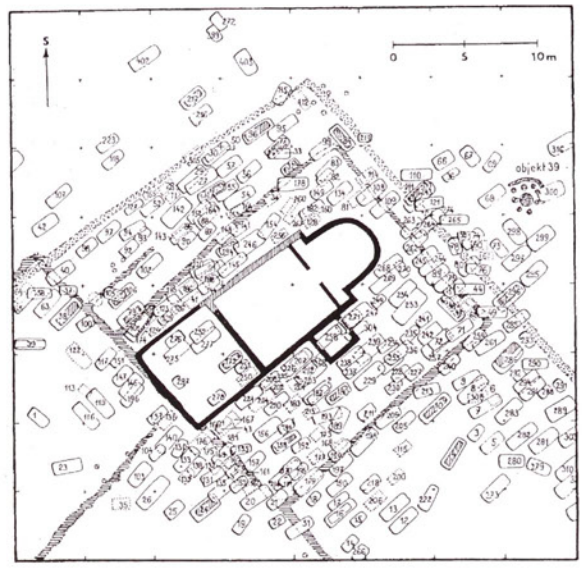

Abb. 4. Břeclav-Pohansko, Kirche im Herrenhof (S = N). Nach Dostál.

Fundstelle liegt somit etwas abseits der übrigen, ein Umstand, dem nach den schriftlichen Quellen politische Bedeutung zukommen mag. Nach einem Bevölkerungsrückgang kommt es im neunten Jahrhundert mit der Errichtung zweier zentraler (Martinsberg, Burgberg) und dreier "refugialer" Burgwälle (Borina, Lupka, Zobor) zu einer prägnanten Änderung der Besiedlungsstruktur und Bevölkerungsdichte (Abb. 10). Der Burgwall auf dem Martinsberg wies mit einer Fläche von 20 ha neben einer ausgedehnten Handwerkersiedlung auch eine einschiffige Kirche mit Vorraum aus dem 9. Jahrhundert auf[16].

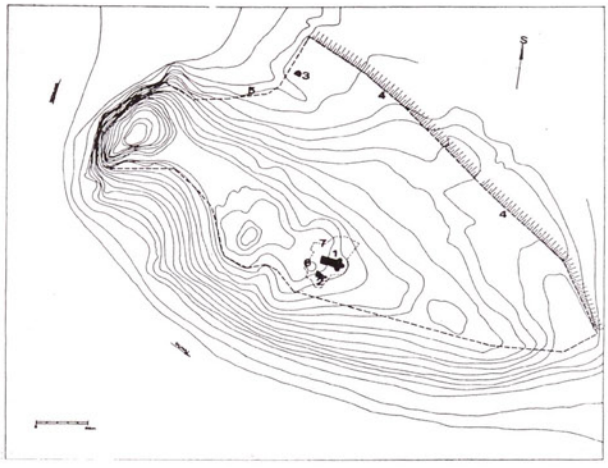

Abb. 5. Zentraler Burwall von Devín. 1 – Kirche; 2 – Großmährische Gräber; 3 – Gräber des 10 Jhs.; 4 – Nordwall; 6 – Sakralgebäude des 11.-12. Jhs. Nach Plachá – Hlavicová – Keller.

2 *Befunde*

Die Reste von Wandmalereien fanden sich im Rahmen von Gebäudebefunden ganz unterschiedlicher Grundrißdisposition. Der zu dieser Zeit am häufigsten

[13] DOSTÁL, Herrenhof 1, 2.

[14] POLÁČEK – MAREK, Grabungen. POLÁČEK, Siedlungsarchäologische Forschung (beide mit weiterer Literatur).

[15] GALUŠKA, Staré Město - Uherské Hradiště mit weiterer Literatur.

[16] CHROPOVSKÝ, Nitrava; PUŠKÁROVÁ, Nitra; BEDNÁR – STANÍK, Burg Nitra mit weiterer Literatur.

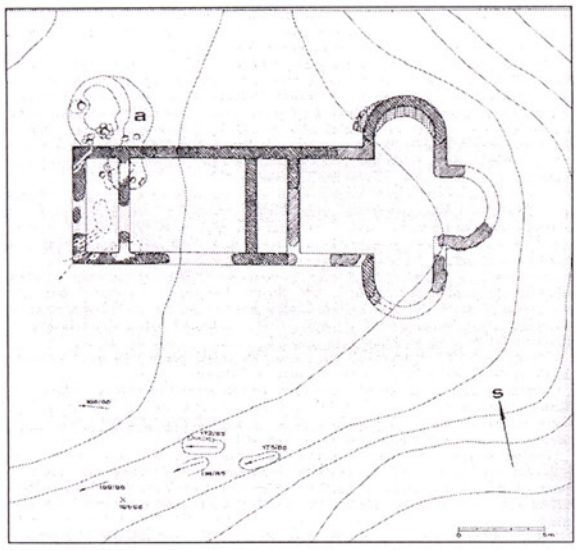

Abb. 6. Kirche des zentralen Burwalls von Devín. (S = N). Nach Plachá – Hlavicová – Keller.

anzutreffende Typ der einfachen rechteckigen Saalkirche findet sich ebenso darunter, wie eine entwickeltere Form mit Narthex, Sakristei, Chorschranke und gestelzter Apsis, eine dreischiffige Basilika ebenso wie eine Dreikonchenkirche, eine zweiapsidige Rotunde oder ein mehrphasiger Komplex von kreuzförmiger Disposition.

Am östlichen Ausläufer der Anhöhe des Burgbergs von Bratislava lag eine dreischiffige Kirche aus sekundär verwendetem römischem Baumaterial mit schiefwinkeligem Grundriß (Abb. 2) und einer hochgerechneten Gesamtbreite von 13 m (Objekt I), umgeben von Gräbern der Mitte des neunten Jahrhunderts, die gemeinsam mit der Kirche durch einen Befestigungsbau des zehnten Jahrhunderts überbaut worden waren.

Die einschiffige Kirche von Břeclav-Pohansko, mit abgesetzter länglicher Apsis mit kreisförmigem Abschluß, quadratischem Narthex und Anbau (Abb. 4) – die aufgrund ihrer Lage innerhalb des Herrenhofs als Eigenkirche gesehen wurde – [17] wird von einem Friedhof mit 407 Gräbern umgeben. Vor dem Presbyterium lag eine etwa ein Meter hohe Querwand (Chorschranke) mit zentralem Durchgang.

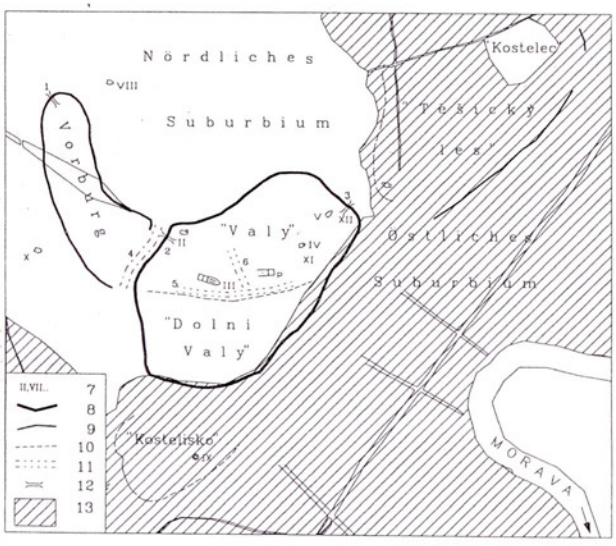

Abb. 7. Burgwall von Mikulčice-Valy. P – Palast; 7 – Nummerierung der Kirchen (vor 3 – Nordosttor der Hauptburg – Sechste Kirche); 8-9 – Wälle; 10 – Terrainkanten; 11 – Gräben; 12 – Tore; 13 – Wald. Nach Poláček – Marek.

Am östlichen Kamm der Anhöhe des Burgbergs von Devín, etwas unterhalb des Gipfels, lag eine einschiffige Kirche mit Dreikonchenabschluß (Abb. 6), etwas oberhalb werden analog zu Bratislava Wohn- und Repräsentationsbauten vermutet.

Vor einer der Torbrücken des Burgwalls von Mikulčice, im Nordosten, nicht weit von der Mauer, liegt die ebenfalls polychrom ausgemalte VI. Kirche, eine Rotunde mit zwei Apsiden innerhalb eines außerhalb der Umwallung liegenden, mit Palisaden umfriedeten Geländes mit 186 Gräbern (Abb. 8) [18].

Weitere Wandmalereien wurden außerhalb der ihrer Anlage nach gleichfalls herausstehenden dreischiffigen, größten (dritten) Kirche in der Nähe des „Palastes" (hier allerdings lediglich in einfärbiger, flächiger Ausführung und roter Farbe innerhalb eines als Gruft interpretierten Objekts) noch in der auf halber Wegstrecke zwischen „Palast" und erwähntem Nordosttor gelegenen 4. Kirche mit Überresten zweier Grüfte und einhundert umliegenden Gräbern gefunden (Abb. 9).

Am Burgberg von Nitra fanden sich nur Indizien für einen Vorgängerbau der spätromanischen Kirche von St. Emmeram (einem bei Gründungen des neunten Jahrhunderts weitverbreiteten Patrozinium). An schriftlichen Quellen gibt es die Erwähnung einer Kirchweihe durch den Salzburger Erzbischof Adalram für Priwina im Jahr 827/828, die aber auch für die Kirche am Martinsberg in Frage käme[19]. Sekundär verwendete Sandsteinquader in der Bausubstanz der Kirche , als auch im frühungarischen Wall des 11. Jahrhunderts weisen auf ein Gebäude einer früheren Ausbauphase, für die aus stratigraphischen Gründen eine Datierung in das neunte bis zehnte Jahrhundert überlegt wird [20].

Auf dem (unbefestigten) Bergrücken Sady am linken Ufer der March, etwa 30 m über der Stadt liegt ein Siedlungskomplex mit Gräberfeld und Kirche mit Sicht über das Mittelmarchgebiet. Dokumentiert wurden die Bruchsteinfundamente eines drei- bis vierphasigen Gebäudes sowie einer Rotunde, außerdem Pfostengruben von 15 Objekten (mit Seitenlängen von 2,5 bis über 10 m) im Norden, sowie einer größeren Struktur südlich davon (Abb. 12). Um die Kirche lagen 944 Gräber, davon 87 aus dem 9. Jahrhundert [21].

Von archäologischer Seite ist für den weiteren Projektablauf geplant, neben einer kurzen deutschsprachigen Vorlage der Befunde zumindest die zur Analyse ausgewählten Fragmente ihrer Fundlage nach zu dokumentieren, bzw. womöglich zu versuchen, weitere Fragmente den anhand der Auswahlfragmente festgestellten Qualitätsmerkmalen hinsichtlich Oberflächengestaltung und Baudetails (siehe unten) zuzuordnen und wiederum

17 DOSTÁL, Kirche.
18 POULÍK, Rotunden.
19 CONVERSIO c.11.
20 Freundl. Mündl. Mitt. Gabriel FUSEK.
21 GALUŠKA, Sady; DOSTÁL, Kirche.

in den Befund einzuhängen, um so zu möglichen weiteren Hinweisen zur Rekonstruktion des Gesamtbilds zu gelangen. Der Aufbau der unten beschriebenen, derzeit an der Fachhochschule Hildesheim angewandten optisch-phänomenologischen Analysemethoden mit den am Wiener „Forschungsinstitut für Archäologie VIAS – Vienna Institute for Archaeological Science" im Rahmen des Instituts für Ur- und Frühgeschichte bestehenden Einrichtungen erscheint für zukünftige Projekte wegen der unmittelbaren Nachbarschaft zu den tschechischen und slowakischen Fundstellen einerseits, und den Forschungslaboratorien des Wiener Bundesdenkmalamts andererseits als wünschenswert.

3 Herstellungstechnologische Untersuchungen

Im Rahmen des Forschungsprojekts wurden von den Autoren in Zusammenarbeit mit den Kuratoren Fragmente frühmittelalterlicher Wandmalerei aus folgenden Fundorten ausgewählt:

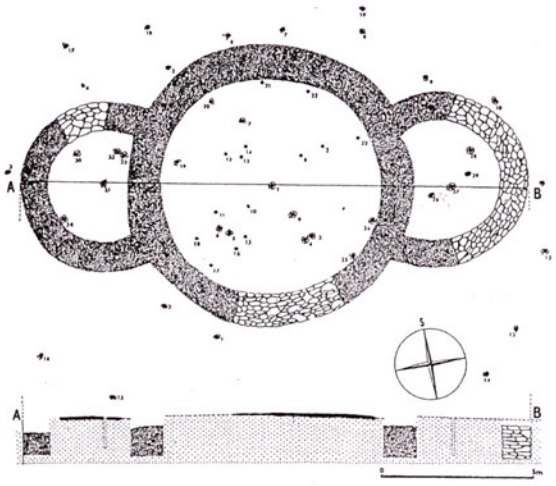

Abb. 8. Mikulčice-Valy, sechste Kirche. Die punktförmigen Signaturen zeigen fundamentierte bzw. nicht fundamentierte Pfostenlöcher möglicherweise eine Baugerüsts o. ä. Nach Poulík.

Fundort	Kuratoren	Anzahl der untersuchten Fragmente
Devín-Hrad	T. Štefanovičová, V. Plachá	9
Bratislava-Hrad	T. Štefanovičová, A. Fiala	12
Nitra-Hrad	G. Fusek, P. Bednár	4
Mikulčice-Valy (IV. Kirche)	L. Poláček, O. Marek	46
Mikulčice-Valy (VI. Kirche)	L. Poláček, O. Marek	70
Břeclav-Pohansko	J. Macháček	7
Uherské Hradiště-Sady	L. Galuška	8

Kriterien der Auswahl waren bei der Durchsicht auffallende Merkmale der Mörtel- und Verputzstruktur und der Malschicht. Allein die Durchsicht des vor allem in Mikulčice sehr umfangreichen Materials (ca. 2000 Bruchstücke) erforderte erheblichen Zeitaufwand.

Ziel der laufenden restauratorischen Befundsicherung ist die technologische Untersuchung und Dokumentation der Wandmalereibruchstücke als materielle Quelle.

Aufbauend auf den bisherigen Untersuchungen soll das sehr umfangreiche Fundmaterial an exemplarischen Beispielen für eine weitere wissenschaftliche Bearbeitung aufbereitet werden. Dabei sollen die spezifischen technologischen Kenntnisse von Restauratoren genutzt werden.

An der restauratorischen Befundsicherung der Fragmente der frühmittelalterlichen Wandmalereien, also der Untersuchung und Dokumentation, sind Studierende der Studienrichtung Wandmalerei/Architekturoberfläche des Studiengangs Restaurierung der Fachhochschule Hildesheim-Holzminden/Holzminden beteiligt. Besonders den Facharbeiten von Sybille Herkner, Anette Krause, Heike Wehner sind ein Teil der hier im Vorbericht präsentierten Ergebnisse zu verdanken[22]. In einer Seminarveranstaltung am 17. und 18.

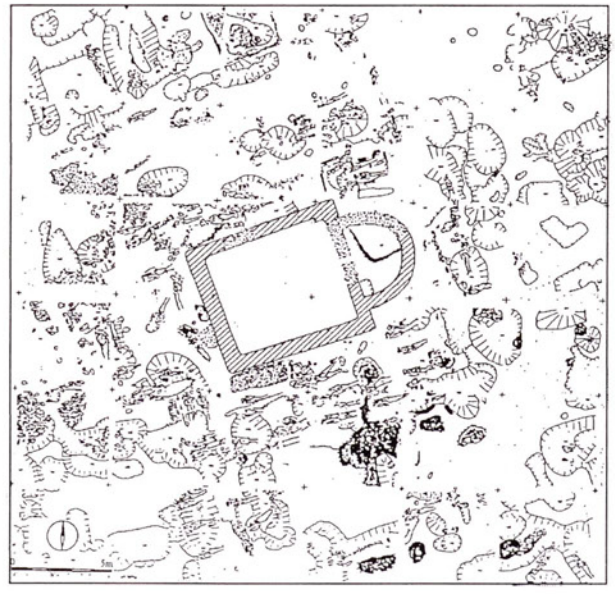

Abb. 9. Mikulčice-Valy, vierte Kirche mit umliegenden Gräbern. In der nordöstlichen Ecke des Hauptschiffs Knochenreste einer Gruft. Unpublizierte Planzeichnung von Otto Marek.

[22] Weitere Studierende: Katharina HEILING, Susanne FUCHS, Viktoria JUNG, Silke RUCHNIEWITZ, Roland SOMMER.

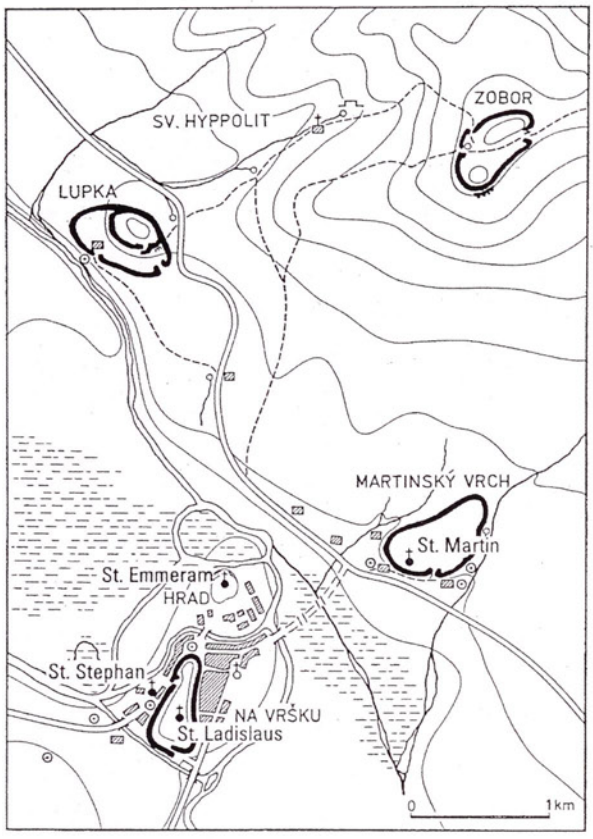

Abb. 10. Topographie des frühmittelalterlichen Nitra. Nach Chropovský.

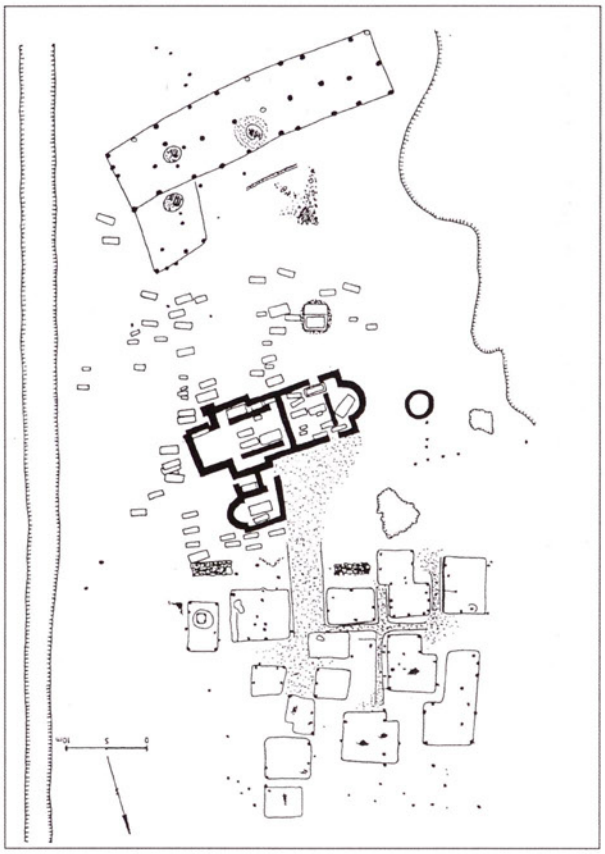

Abb. 12. Kirchenkomplex mit Pfostenbauten in Uherské Hradiště-Sady. Nach Galuška.

Dezember 1998 an der Fachhochschule in Hildesheim wurden unter Beteiligung von international anerkannten Spezialisten, nämlich Prof. Oskar Emmenegger (ETH Zürich), Dr. Matthias Exner und Jürgen Pursche (beide Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege) Probleme der Kunstgeschichte, Technologie und Erhaltung frühmittelalterlicher Wandmalerei angesprochen und Ergebnisse der Befunde von den Fragmenten diskutiert.

Derzeit sind etwa zwei Drittel der Fragmente untersucht.

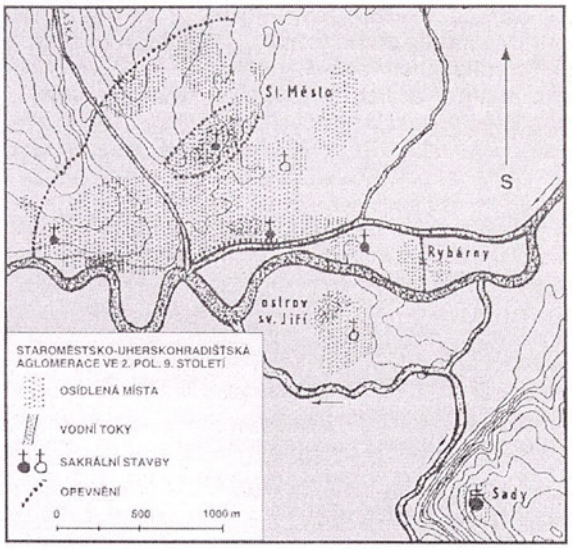

Abb. 11. Die Siedlungsagglomeration von Uherské Hradiště-Staré Město. Nach Galuška.

3.1 Untersuchungsmethoden

Die Untersuchungsmethoden sind -wie in der Archäologie- vor allem optisch-phänomenologische, mit entsprechender Unterstützung durch optische Hilfsmittel wie Stereolupe, Stereomikroskop, Streiflicht, ultraviolettem und polarisiertem Licht. An einzelnen Mikroproben werden Querschliffe und auch teilweise Dünnschliffe hergestellt, mit deren Hilfe Einblick in den Schichtaufbau und die Materialzusammensetzung der Mörtel gewonnen werden kann. Der Dünnschliff einer Mikroprobe von Auswahlfragment D 9 aus Devín-Hrad (Abb. 13) in polarisiertem Licht in 18-facher Vergrößerung z. B. zeigt geringen Anteil an Kalk-Bindemittel und sehr dichte Lage der Zuschlagstoffe: gerundete große Quarzkörnung, ca. 1 mm, und eckige kleine Quarzkörnung, ca. 0,2 mm, hoher Anteil an Glimmer, ca. 1 mm, große Kalkklumpen mit Craquelée (als Zuschlag?); die Kalkklumpen sind durch Eisenoxid verfärbt, vielleicht durch die Bodenlagerung.

In beschränktem Ausmaß waren auch Laboruntersuchungen möglich. Sie wurden von HR Dr. Hubert Paschinger, Leiter des Chemischen Labors am Bundesdenkmalamt Wien durchgeführt.

3.2 Dokumentationsmethoden

Die ausgewählten Bruchstücke werden von allen Seiten farbig fotografiert, die Vorderseite zusätzlich auch in Streiflicht. Signifikante Details werden mit Makroaufnahmen hervorgehoben. Zu jedem Fragment wird eine eigene Karteikarte (Befundprotokoll) mit einem entsprechenden Datenraster erstellt. Das Datenraster enthält die notwendigen Fragestellungen für die

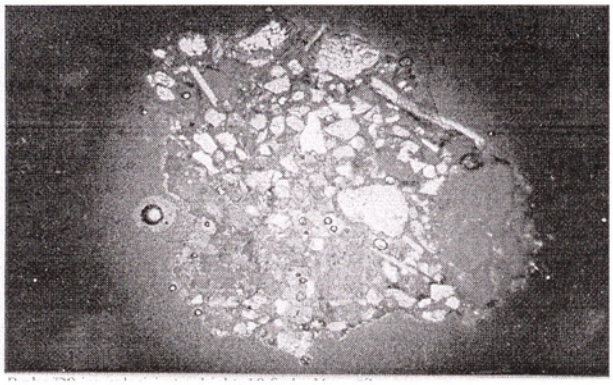

Abb. 13. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

Befunde der phänomenologischen Untersuchung: Allgemeine Angaben (Ort, Archivnummer, Maße); Material/Technik (Verputz: Dicke, Schichten, Sandkörnung, weitere Zuschläge, Herstellungsspuren, Oberflächenstruktur, Rückseite; Grundierung: Dicke, Zuschläge, Adhäsion zum Verputz und zur Malschicht; Malschicht: Dicke, Schichten, Pinselduktus, Oberfläche; spätere Veränderungen); Zustand (Risse, Fehlstellen, Ausblühungen, Verschmutzung, Mikroorganismen).

In einem Laborprotokoll (mit Angaben zu Entnahmestelle (mit Foto, Probenbeschreibung, Fragestellung, und Rubriken zum Analysenergebnis und zur Interpretation) werden einzelne Laboranalysen vorbereitet (Abb. 14).

Freilich ist es im zeitlichen und finanziellen Rahmen des Forschungsprojekts nicht möglich, an den ausgewählten Fragmenten alle denkbaren naturwissenschaftlichen Untersuchungen durchzuführen. Im Vordergrund steht zunächst die Aufbereitung und Dokumentation des Materials in Form eines Katalogs. Die laufenden Arbeiten beschränken sich auf einige ausgewählten Beispiele. Anzustreben ist, daß in Zukunft sämtliche gefundenen Fragmente der Wandmalereien in dieser Form der weiteren interdisziplinären wissenschaftlichen Bearbeitung zugänglich werden.

Objekt:	Devin	
Katalognr:	D1	
Maße:	Länge: 7,1cm, Breite: 4,8cm, Höhe: 1,9cm	
Probenentnahme am: 28.7.1998		durch: H. Wehner
Neg. -Nr.: 1a/457435		
Probennr: D1/1	**Entnahmestelle:** -Kantenbereich des roten, seitlichen Streifens **Probenbeschreibung:** -einschichtiger Kalkputz mit lasierenden Farbauftrag in Freskotechnik Malschichtdicke geringerer. 0,1mm	
Fragestellung:	-Analyse des roten Pigmentes	**Skizze:** 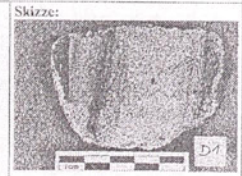
Analyseergebnis:	-Die Ergebnisse sind dem Untersuchungsbericht von HR. Dr. Paschinger von den Laboratorien des Wiener Bundesdenkmalamtes zu entnehmen.	
Bemerkungen:		

Abb. 14. Laborprotokoll Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

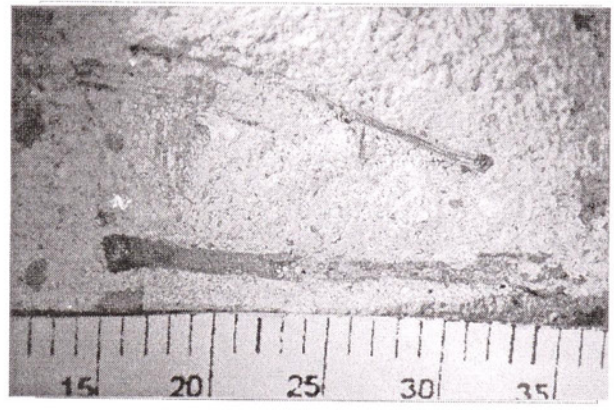

Abb. 15. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

Abb. 16. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Sybille Herkner.

4. Bisherige Ergebnisse

Im Rahmen dieses Forschungsprojekts geht es zunächst darum, unter Einbeziehung technologisch-phänomenologischer Analyse das Fundmaterial, also die Fragmente frühmittelalterlicher Wandmalerei, zu dokumentieren und dadurch für die weitere Forschung verfügbar zu machen.

Die Untersuchung der Tausenden von Freskofragmenten, von denen nur einige für das laufende Forschungsprojekt zur Untersuchung und Dokumentation ausgewählt wurden, gehört zu den Mühen der Ebenen archäologischer und kunsthistorischer Forschung. Man kann von einzelnen Bruchstücken in der Regel nicht von Anfang an sensationelle, für die Öffentlichkeit attraktive Ergebnisse erwarten. Erst die Summe von Einzelbeobachtungen einzelner Disziplinen, ihre Verknüpfung und ihre interdisziplinäre Interpretation und Dikussion kann die Fragmente zu aussagekräftigen Quellen für die Interpretation historischer Zusammenhänge machen. Welche übergreifenden Aussagen man von diesen sehr fragmentierten Quellen

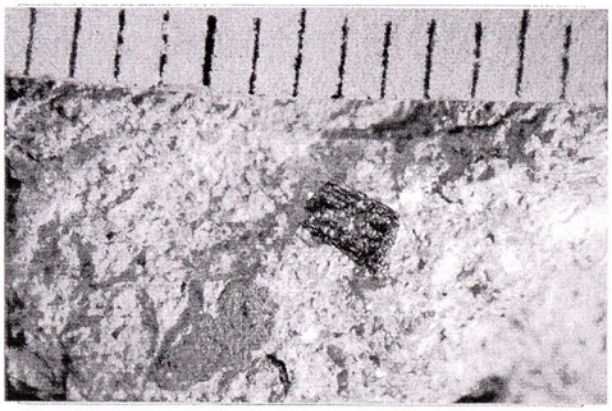

Abb. 17. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

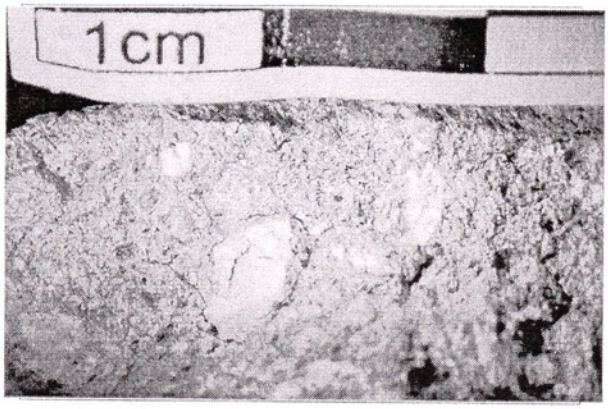

Abb. 18. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

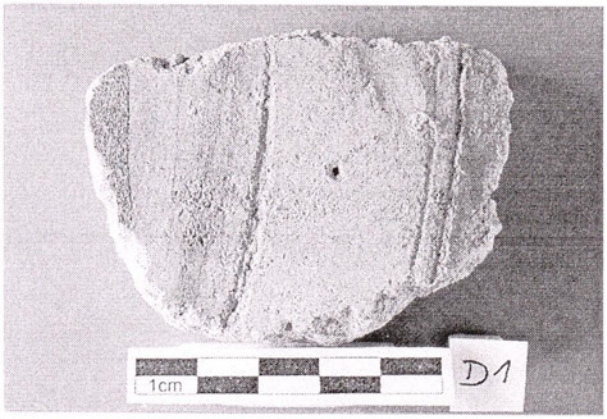

Abb. 19. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

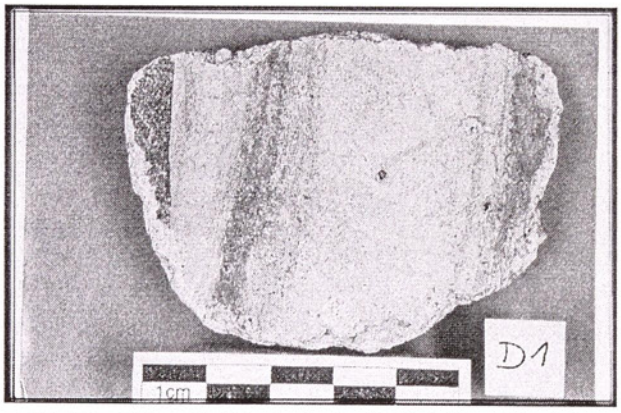

Abb. 20. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

erwarten kann, ergibt sich oft erst in zusammenhängender Betrachtung.

Bei den bisherigen Untersuchungen ergaben sich, anknüpfend an die genannten früheren Untersuchungen, einige Aspekte, die auf Zusammenhänge der Techniken und Materialien der Herstellung, der Gestaltung, der Alterung hinweisen.

4.1 Verputze/Mörtel

Eine ganze Reihe von Abdrücken von Holzleisten, abgebrochenen bzw. abgehackten Holzstücken, z. B. von der VI. Kirche von Mikulčice-Valy und aus Devín-Hrad belegen, daß der Verputzträger zumindest partiell aus Holz bestand, vielleicht aus Fachwerk? Vereinzelt in Mörteln gefundene Pflanzenfasern verweisen vielleicht auf Verbindungssysteme zwischen Holzträger und Verputz: Die Rückseite von Auswahlfragment D 2 aus Devín-Hrad etwa zeigt im Detail (Abb. 15) den Rest einer Pflanzenfaser (Stroh?), sowie den Abdruck einer Holzfaser und einer (verwesten) Pflanzenfaser; im Zuschlag finden sich Glimmer und Ziegelsplit; Der Holzabdruck und vielleicht auch die Planzenfasern deuten auf einen Holzträger des Verputzes.

Konvexe Verputzoberflächen könnten von gemauerten Wandvorlagen stammen, konkave von Apsiden, gekuppelte von Konchen. Besonders intensiv verwitterte Oberflächen von Bruchstücken z. B. der VI. Kirche von Mikulčice-Valy, neben gut erhaltenen Fragmenten könnten auf die unterschiedliche Herkunft vom Kirchenbau deuten, nämlich von außen oder von innen. Rechtwinklige Ecken stammen wahrscheinlich von einer Triumphbogenwand oder von Mauervorlagen entsprechender Form. Ecken mit Winkeln von 100° - 110° sind möglicherweise Fenstergewänden zuzuschreiben. Die Seitenansicht von Auswahlfragment B1 aus Bratislava-Hrad (Abb. 16) zeigt ein Eckstück mit recht sorgfältig geglättetem Verputz und streifiger Kalktünche, die auch in die kreisförmige Verletzung der Verputzoberfläche läuft; Die rote Farbe reicht (in Fragmenten) über die Ecke, kleine Beschädigungen an den Kanten und Spuren von Salzkristallisation sind wohl auf Lagerungsbedingungen zurückzuführen.

Die Verputze sind in der Regel einschichtig. Ihre Oberfläche ist mehr oder weniger sorgfältig geglättet, sie sind entsprechend meist sehr dicht und entsprechend hart und wenig porös. Das Bindemittel Kalk ist meist sehr feinkörnig und homogen verteilt. Daneben finden sich aber auch häufig größere Kalkklumpen, partiell > 5 mm, bis zu ca. 20 mm (D 2, D 9).

Dabei könnte es sich um einen bewußt verwendeten Zuschlagstoff in Form von bereits carbonatisiertem Kalkhydrat, also Kalksplitt handeln, vielleicht als zusätzliches Carbonatdepot zur Erhöhung der Mörtelqualität. Die in den Kalkklümpchen auftretenden Schwundrisse sprechen aber eher für Reste ungelöschten Kalks, die beim „Trockenlöschen" von Kalkmörtel entstehen: Der gebrannte Kalk wird mit dem Sand gelöscht. Durch Anteile von nicht löschbarem Kalk (zu hoch oder zu niedrig gebrannt, Verunreinigungen) bilden sich die Kalkklumpen. Auch die im Mörtel gefundenen Holzkohlestückchen treten vorzugsweise beim Trockenlöschen auf. An Hand der Holzkohle wäre eine Datierung der Mörtel mittels der C14-Methode denkbar.

Die Makroaufnahme einer Bruchkante von Auswahlfragment D 8 aus Devín-Hrad (Abb.17) zeigt Verputzmörtel mit hohem Anteil an Kalk-Bindemittel, Sand mit bunter Körnung, vielen Feinanteilen, und dem Zuschlag von groben (wohl römischen) Ziegelbruchstücken und Holzkohlestücken (vom Kalkbrennen).

Die für die Kalkmörtel verwendeten Sande sind überwiegend silikatisch (Quarz), die meisten Proben enthalten zahlreiche Glimmerteilchen (bis 1 mm), teilweise auch Ziegelsplitt.

Trotz dieser Gemeinsamkeiten und trotz der im Verhältnis zur Gesamtmenge geringen Anzahl der untersuchten Fragmente ist die Zusammensetzung der Verputzmörtel partiell sehr unterschiedlich. Nicht alle Mörtel enthalten Ziegelsplitt. Die Sande haben nicht in allen Mörteln die in Form und Größe gleiche Körnung. Die Fragmente D3 und D9 enthalten gerundete Sandkörner in einer Größe zwischen 0,2-0,8 cm, das Fragment D2 zeigt einen deutlich größeren Anteil an eckigen Kornformen. Auch der Anteil an Kalk-Bindemittel ist unterschiedlich. Die Mörtel der Fragmente D3 und D9 sind eher bindemittelarm, während der Mörtel des Fragments D8 zu ca. 80 % aus Bindemittel mit eingeschlossenen Kalkklümpchen besteht. Die Makroaufnahme einer Bruchkante von Fragment D 9 aus Devín-Hrad (Abb. 18) zeigt im Detail große Kalkbrocken (mit Rissen), hohen Anteil an grobporigem Ziegelsplitt und bunte Sandkörnung im Verputzmörtel; Kräftige Schwundrisse deuten auf einen hohen Bindemittelanteil. Die Kalkbrocken sprechen für einen durch „Trockenlöschen" hergestellten Mörtel, vielleicht auch für den Zuschlag von bereits carbonatisiertem Kalk.

Der Grund für diese Unterschiede ist unklar. Möglicherweise sind es nicht nur regionale Unterschiede, sondern auch unterschiedliche Zwecke der Verwendung innerhalb eines Kirchenbaus, die unterschiedliche Mörtelzusammensetzungen bedingen.

4.2 Malschicht

Da es sich um Fragmente mit einschichtigem Verputzaufbau handelt, sind keine Hinweise auf Sinopien zu finden. Zur Orientierung finden sich immer wieder Ritzungen und Zirkelschläge. Auch rötliche Unterzeichnungen werden häufig verwendet. Vereinzelt wurden entlang von Ritzungen die Spuren zusätzlicher Glättung während des Malprozesses beobachtet (D1, D7).

Auch Applikationen, befestigt mit Nägeln, können nicht ausgeschlossen werden. Abb. 19 etwa zeigt die Vorderseite von Auswahlfragment D 1 aus Devín-Hrad im Streiflicht. Die Oberfläche des Verputzes ist intensiv, aber ungleichmäßig geglättet, die Glättung erfolgte teilweise entlang von Ritzungen. Die Ritzungen haben weiche Kanten, sie sind also in den noch frischen Verputz ausgeführt. Ein rundes Einstichloch könnte auf einen nachträglichen Zirkeleinstich oder auf eine Applikation verweisen, die mit einem runden Nagel befestigt wurde.

Trotz dieser maltechnisch bedingten Gemeinsamkeiten sind nach den bisherigen Untersuchungen zwischen den einzelnen Objekten signifikante Unterschiede in der Maltechnik festzustellen. Während bei den Fragmenten von Devín-Hrad von einer lasierenden Fresko-

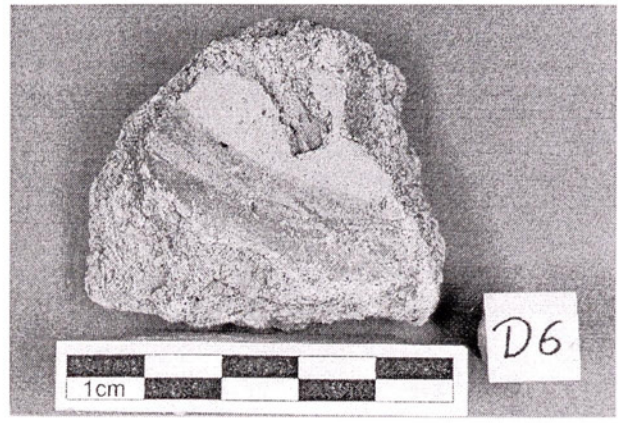

Abb. 21. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

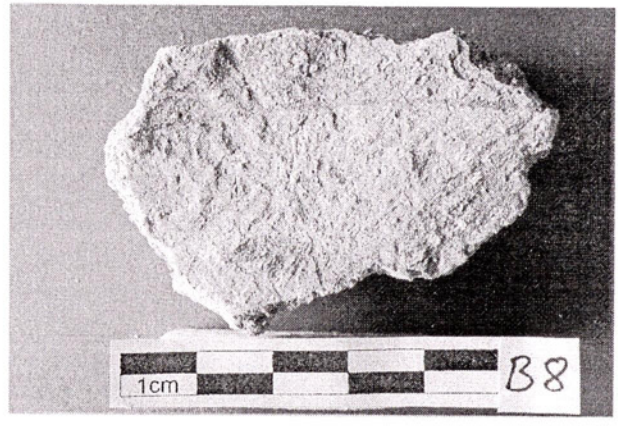

Abb. 22. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Sybille Herkner.

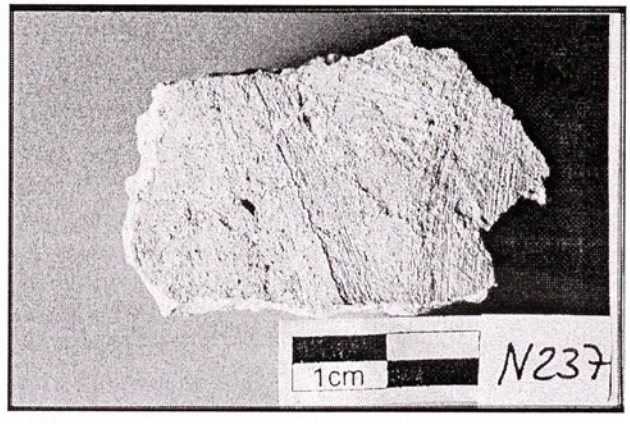

Abb. 23. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Annette Krause.

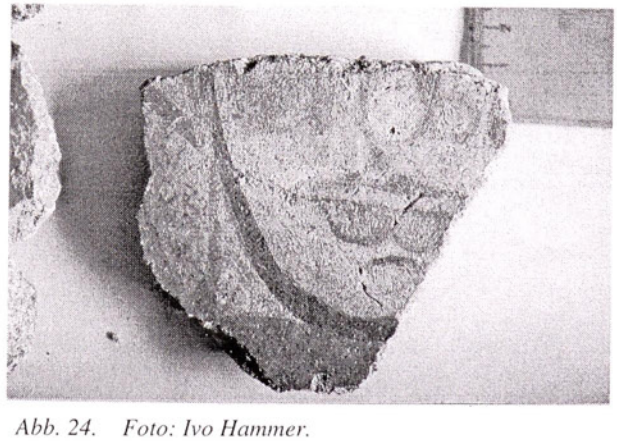

Abb. 24. Foto: Ivo Hammer.

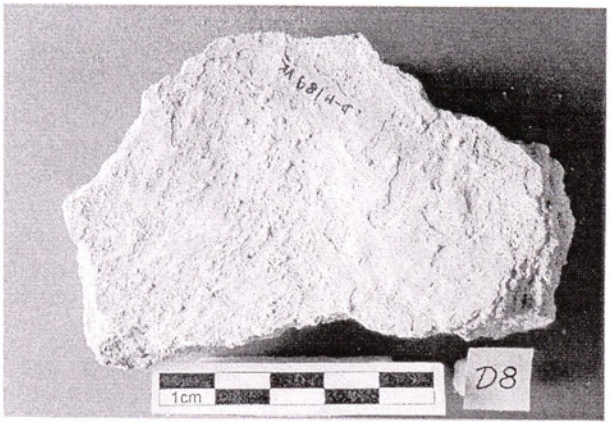

Abb. 25. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

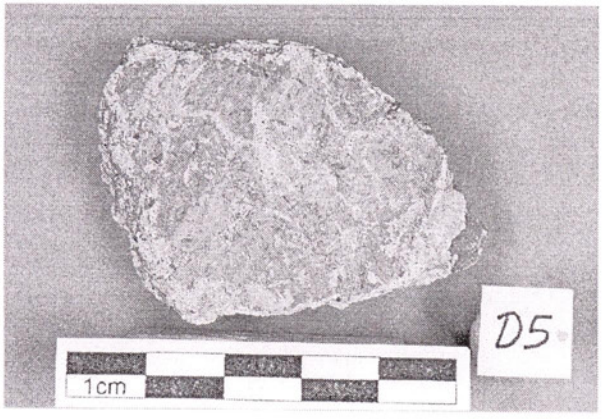

Abb. 26. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Heike Wehner.

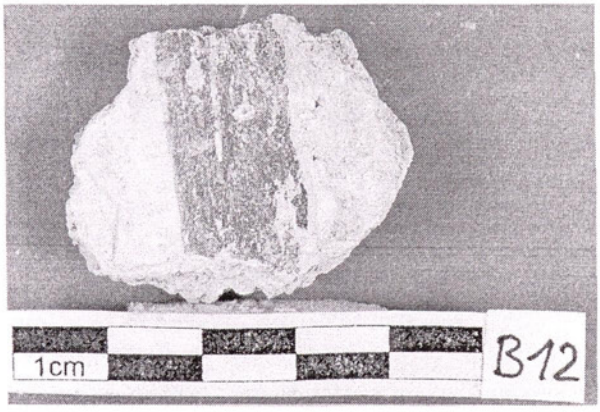

Abb. 27. Foto: Fachhochschule Hildesheim-Holzminden 1999, Sybille Herkner.

malerei auf den weitgehend ungrundierten, geglätteten Verputz zu sprechen ist (wie in Abb. 20, Farbtöne: Braunrot, helles und dunkles Rosa, bräunlicher Ocker, helles und dunkles Grau; die Oberfläche ist etwas abgerieben, verschmutzt und mit Kunstharzlack überzogen), weisen die Fragmente von Bratislava-Hrad häufig eine dicke Tünche auf, die offensichtlich in Sekkotechnik bemalt ist (also eine Malerei mit einem Bindemittel in die abgebundene und getrocknete Tünche). Die Auflichtaufnahme der Vorderseite von Auswahlfragment D 6 aus Devín-Hrad (Abb. 21) zeigt den mehrschichtigen Aufbau der lasierenden Freskomalerei: Partiell gelbliche, vielleicht zweischichtige Grundierung, partiell grauer Randstrich und teilweise locker darüber gestrichener roter Begleitstrich direkt auf dem geglätteten Verputz. Abb. 22 dagegen, eine Streiflichtaufnahme der Vorderseite von Auswahlfragment B 8 aus Bratislava-Hrad zeigt die dicke, pastose Kalktünche mit kleinen Bläschen und körniger Struktur (Sandzuschlag?) auf der unebenen Oberfläche des Verputzes; Die vereinzelt auftretende Ritzung (mit einem Holzstäbchen?) ist in die noch feuchte Tünche ausgeführt, die dünne rötliche Unterzeichnung wurde – soweit zu sehen – nicht überall angebracht. Die graue körnige Malschicht wurde teils flächig, teils als Linie ausgeführt.

Die Fragmente von Nitra-Hrad nehmen zwischen Devín-Hrad und Bratislava-Hrad maltechnisch eine Mittlerstellung ein: Auf den locker geglätteten und vielleicht schon abgebundenen Verputz wurde eine dicke, sandhaltige und entsprechende streifige Schlämme als Grundierung aufgetragen. Der dünne, zweischichtige Farbauftrag drückt sich in die noch frische Grundierung ein und führt zu dem charakteristischen Pinselduktus einer Freskomalerei auf Kalkschlämme (Abb. 23).

Ob die Versuche einer kulturellen Zuordnung aufgrund technologischer Kriterien zu Ergebnissen führen werden, ist ungewiß. Sie scheitern möglicherweise nicht nur an den sehr fragmentarischen Kenntnissen über die Technologie frühmittelalterlicher Wandmalerei, an den auch regional in Europa sehr unterschiedlichen Maltechniken im Frühmittelalter, sondern auch an der technologischen Unterschiedlichkeit des Fundmaterials. Immerhin scheinen technische Parallelen mit frühmittelalterlichen Wandmalereien im fränkischen Bereich und in Italien nicht ausgeschlossen. Dafür sprechen nicht nur die besondere Bedeutung der Kalkmalerei, sondern auch das Fehlen der im byzantinischen Bereich häufigen grün modellierenden Schattenuntermalung (verdaccio) (siehe z. B. das Kopffragment in Devín-Hrad, Abb. 24). Auf diesem Stück, einem der wenigen erkennbar figural bemalten Fragmente des gesamten Bestandes sieht man die untere Hälfte eines Gesichts: verschwärzte Lippen, Nasenflügel und Wangenrot (Zinnober, Mennige?), die braunrote Gesichtskontur und Kinngrübchen, eine pastose weiße Höhung der Nasenspitze und des rechten Mundwinkels auf rötlich-gelber Unterzeichnung.

4.3 Zustand

Eine geringe Zahl von Kalktünchen und eine nicht sehr starke Verschmutzung und Verwitterung, wie bei einem Beispiel aus Devín-Hrad (Abb. 25: Devín-Hrad, Fragment D 8, Vorderseite im Streiflicht) könnten als Hinweise auf eine frühe, abrupte Zerstörung der Architektur interpretiert werden, wenn man davon ausgeht, daß Übertünchungen in genutzten Kirchenräumen jeweils im Abstand von ca. 20 Jahren aufgebracht worden sind. Man ist in diesem Fall versucht, die Zerstörung mit den Ereignissen des Jahres 906 in Verbindung zu bringen und die Entstehung des Verputzes um die Mitte des 9. Jahrhunderts, also zur Zeit Rastilaws zu vermuten. Bei erwähntem Beispiel zeigen sich 3 weiße Tüncheschichten ohne Bemalung, die ersten beiden sehr körnig und streifig; die erste Schicht ist sehr dünn, die zweite dick, mit deutlichem Craquelée und deutlichem Sandzuschlag und entspre-

chend getönt; die dritte Schicht ist auffallend glatt, und weitgehend abgeblättert; auf einem vergilbten Pinselstrich milt glänzender Oberfläche (Kunstharz?) ist mit Filzstift eine Inventarnummer notiert.

Generell fällt bei dem Wandmalereifragmenten ihr insgesamt guter Erhaltungszustand auf, was ebenfalls als Hinweis auf eine frühe, abrupte Zerstörung interpretiert werden kann. Die stärkere Verwitterung mancher Fragmente muß nicht notwendigerweise mit dem Ort der Herkunft vom Kirchenbau in Verbindung zu bringen sein. In einem Fragment von Devín-Hrad (Abb. 26: Devín-Hrad, Fragment D 5, Vorderseite im Auflicht) finden sich auf einer dünnen rötlichen Untermalung Reste einer grauen Farbschicht; die Schäden verlaufen entsprechend den natürlichen Schwundrissen des Kalkmörtels und verweisen auf eine entsprechende Verwitterung in situ; Reste einer Übertünchung (?) mit gelblicher Farbspur könnten als Veränderung des dekorativen Konzepts interpretiert werden.

4.4 Lagerung, Zugänglichkeit

Die Fragmente der frühmittelalterlichen Wandmalereien sind derzeit sehr unterschiedlich gelagert. Wenn Grabungsmaterial in der Erde nicht einem Trocknungsprozess mit entsprechender Ansammlung von löslichen Salzen ausgesetzt war, sind zuweilen keine besonderen Probleme durch Salzverwitterung zu erwarten. Allerdings können sich alte Versalzungen nach der Bergung durchaus auswirken. Tatsächlich finden sich vor allem bei den Fragmenten von Bratislava-Hrad vereinzelt durch Ausblühung von Salzen ausgelöste Pusteln der Malschicht. Die Klimabedingungen der Lagerung sollten nicht mit starken Schwankungen der relativen Luftfeuchtigkeit verbunden sein.

Ein Voraussetzung für die weitere Bearbeitung des Materials wäre eine Art der Lagerung, die weitere mechanische Beschädigungen ausschließt. Die einzelnen Fragmente sollten nicht aufeinanderstoßen können und nicht aufeinander liegen (auch wenn eine schützende Polsterschicht dazwischen liegt). Freilich sind bei der Menge des Materials die damit verbundenen räumlichen, personellen und finanziellen Probleme nicht leicht zu lösen.

Abb. 27 zeigt die Vorderseite von Auswahlfragment B 12 aus Bratislava-Hrad im Streiflicht. Auf dem geglätteten Verputz liegt eine dicke, streifige, getönte Kalktünche mit roten und schwarzen (Sand-?) Partikeln und einem erheblichen Glimmeranteil; der rote Streifen ist lasierend und mit unregelmäßiger Strichstruktur aufgetragen, die Art der Schäden deutet auf eine Sekko-Malerei; die mechanischen Schäden dürften erst in Fundlage oder später entstanden sein.

Für die wissenschaftliche Zugänglichkeit muß nicht nur das gesamte Material in Form eines Katalogs erfaßt sein, wie er im Rahmen des Forschungsprojekts vorgeschlagen und erstellt wird. Notwendig wäre auch die Eingliederung der Katalogdaten einschließlich der visuellen Dokumentation in eine elektronische Datenbank. Erst dann kann die Vielzahl der Daten verfügbar und damit auch interdisziplinär interpretierbar gemacht werden.

RESUMÉ:

Raně středověká nástěnná malba mezi Pomoravím a Podunajím – předběžná zpráva

Úvod

Na území bývalého Československa byly od padesátých let na šesti lokalitách odkryty zbytky raně středověkých nástěnných maleb, nikdy však nebyly z rozličných důvodů publikovány. Změna politických poměrů v roce 1989 umožnila prohloubit mezinárodní spolupráci na výzkumu a dokumentaci nálezového materiálu. Zvláštní pozornost je přitom věnována katalogizaci nálezového materiálu s ohledem na technologické aspekty a řešení otázky možných kulturních vlivů. Po přípravných pracích v letech 1995-1997 probíhá od roku 1998 ve spolupráci s Českou akademií věd v Brně (Čeněk Staňa, Lumír Poláček) resp. Slovenskou akademií věd v Nitře (Gabriel Fusek, Peter Bednár), s Komenského univerzitou v Bratislavě (Tatiana Štefanovičová), s Masarykovou univerzitou (Jiří Macháček) a s Moravským zemským muzeem v Brně (Luděk Galuška), jakož i s vyšší odbornou školou v Hildesheimu (Fachhochschule Hildesheim; Ivo Hammer) výzkumný projekt pod vedením Martina Pippala (Institut für Kunstgeschichte, Universität Wien) a Falko Daima (Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Wien), který je financován z fondu na podporu vědeckého výzkumu ve Vídni.

1. Lokality

Současně s rozšiřováním avarských pohřebišť severně od Dunaje vzniká v 8. století (nejdříve v Mikulčicích a v Uherském Hradišti) nový charakteristický typ sídlišť a opevnění moravských hradišť, v jejichž sídlištních vrstvách se nacházejí avarská nákončí – částečně s doklady místní produkce – stejně jako ostruhy s háčky západní provenience, které jsou avarské kultuře zcela cizí. Rovněž kostrové hroby běžné v karpatské oblasti, obsahující lité opaskové soupravy, se zde nevyskytují, zato se ale objevují byzantské, lombardské a arabské mince (od přílivu římských mincí do velkých oppid doby laténské až do poloviny 9. století se zde prakticky žádné mince nepoužívaly) a kromě toho středozemské kulturní vlivy a franské zbraně. V průběhu 9. století se hradiště začala vyvíjet rozličným způsobem.

Čeněk Staňa členil ve svém příspěvku pro bavorské symposium v r. 1982 v klášteře Zwettl typy sídlišť podle vnitřních a vnějších kritérií na: 1. centrální hradištní města v příznivých geografických podmínkách a v určité vzdálenosti od hranic osídlení, 2. provinční hradištní lokality místního společensko-hospodářského významu v méně úrodných resp. okrajových oblastech, 3. menší hrady doby hradištní, 4. zemědělská centra vždy s jedním panským dvorem a rozsáhlými, řídce osídlenými, ale silně opevněnými plochami, 5. hradiště pohraničního ochranného systému o malé rozloze s členitou zástavbou a 6. strážní hrady. Šest lokalit se zbytky pomalované kamenné architektury patří do 4 z těchto typů.

Přímo u Bratislavské (Uherské) brány nad ústím Moravy do Dunaje se nachází u dnešní obce Devín, chráněn od západu a jihozápadu skalními srázy a od severu Devínským vrchem, zástupce Staňova 5. typu. Zde byl v 9. století v rámci tehdy vznikajícího systému hradišť vybudován na několika okolních

kopcích opevněný areál (obr. 5). První písemná zmínka o *Dowině* se objevuje ve Fuldských análech v r. 864 v souvislosti s Rastislavem, další nejasná zmínka je tamtéž v r. 869 resp. 871. Vnitřní členění z 9. století bylo narušeno středověkým hradem.

Cca 12 km po proudu řeky leží severně od Dunaje na návrší hradního kopce táhnoucího se od východu k západu dnešní město Bratislava jako zástupce Staňova 2. typu. Zde bylo v 9. století v rámci výše zmíněného systému hradišť vybudováno raně středověké hlinito-dřevěné opevnění o rozloze cca 5,5-6 ha ve tvaru nepravidelné elipsy (200 x 230 m) (obr. 1). Písemná zmínka o lokalitě se vyskytuje v Salzburských análech z r. 907 v souvislosti s bitvou u Bratislavy. V nejvýše položené části areálu stála dvouprostorová, uvnitř omítnutá kamenná stavba s vchodem z opracovaných kamenných kvádrů a dva jednoduché sídlištní objekty, z nichž se zachovala jen podlaha resp. kamenná podezdívka.

Zbytky zemědělského centra s panským dvorem, Staňův typ 4, pojetí, s nímž v tomto svazku polemizuje, resp. jej rozšiřuje Jiří Macháček, byly pozorovány cca 4 km proti proudu od ústí Dyje do Moravy, nebo-li 50 km severně od Bratislavské (Uherské) brány u Devína v bývalé nivě Moravy v areálu bývalého Lichtenštejnského loveckého zámečku u Břeclavi. Lidový název Pohansko dokládá, že existence archeologických památek zde byla známa. Na přelomu 8. a 9. století zde byly vybudovány valy v délce dvou kilometrů a brzy nato vznikl i panský dvůr (obr. 3), jehož palisádová ohrada pravoúhlého půdorysu o rozloze cca 1 ha obklopovala obytný komplex z roubených staveb na kamenné podezdívce s litými maltovými podlahami.

Zbývající tři lokality s nástěnnými malbami jsou centrální hradištní města: v inundačním terénu v poloze Valy u obce Mikulčice vzdálené asi 20 km proti proudu od Pohanska a 70 km od Bratislavské (Uherské) brány bylo v 8. století, snad k ochraně přechodu přes řeku, osídleno několik vyvýšenin v nivě Moravy. Jízdní oddíl a řemeslníci zde zřejmě bydleli ve velmi jednoduchých chatách (stopy prehistorického osídlení byly zjištěny již z období mezolitu). V 9. století bylo vybudováno hradiště skládající se z několika částí s mosty, branami a 13 zděnými budovami, které jsou většinou považovány za kostely. Původní půdorys osídlené plochy ve tvaru půlměsíce byl rozšířen o níže položený areál na jihu a obehnán valy na ploše 7,7 ha (akropole) plus 2,4 ha (předhradí). Kolem tohoto areálu se rozkládala sídliště v podhradí (obr. 7). Od 10. století dochází k vylidnění lokality a do 15. století zde přežívá pouze sporadické vesnické osídlení. Tyto části osídlení omývala až do regulace řeky v r. 1971 rozvětvená vedlejší ramena Moravy, což si vynutilo vybudování bran a mostů.

Cca 115 km vzdušnou čarou proti proudu od Bratislavské (Uherské) brány byl na křižovatce obchodních cest vedoucích přes Bílé Karpaty k východu a Jantarové stezky vedoucí podél Moravy od 8. století osídlen ostrov sv. Jiří, obtékaný Moravou a v minulém století zasypaným vedlejším ramenem Moravy – Morávkou, dnešní městské centrum Uherského Hradiště (obr. 11). Tento ostrov měl v 18. století včetně ploch neobývaných trvale kvůli záplavám rozlohu cca 90 ha, ze kterých město tehdy zaujímalo asi šestinu (cca 15 ha); o rozloze ploch obývaných v raném středověku vně hradeb máme jen málo zpráv.

Na obou terasách, oddělených dvěma až třemi kilometry širokou nivou Nitry, a na několika vyvýšeninách lužního lesa mezi Tribečským pohořím na jihozápadě a Zoborským masívem na severovýchodě, asi 60 km proti proudu od ústí do Dunaje u Komárna resp. cca 85 km vzdušnou čarou západoseverozápadně od Bratislavské (Uherské brány) začíná v 6. století na území dnešního města Nitra raně středověké osídlení. Lokalita leží poněkud stranou od ostatních a tato okolnost měla podle písemných pramenů mít politický význam. Po úbytku obyvatelstva nastává v 9. století s vybudováním dvou centrálních (Martinský kopec a Hradní kopec) a tří „útočištních" hradišť (Borina, Lupka, Zobor) zásadní změna ve struktuře a hustotě osídlení (obr. 10). Hradiště na Martinském kopci mělo na ploše 20 ha kromě rozsáhlého okrsku řemeslníků také jednolodní kostel s předsíní z 9. století.

2. *Nálezové okolnosti*

Zbytky nástěnných maleb byly nalezeny v pozůstatcích staveb s velmi rozdílnou půdorysnou dispozicí: v tehdy nejčastějším typu jednoduchého pravoúhlého sálového kostela stejně jako v rozvinuté formě s narthexem, sakristií, chórovou příčkou a apsidou, v trojlodní bazilice stejně jako v kostele s předpokládanými třemi kupolemi, v dvouapsidové rotundě nebo ve víceetapovitém komplexu křížové dispozice.

Na východním výběžku návrší bratislavského Hradního kopce stál trojlodní kostel kosoúhlého půdorysu ze sekundárně použitého římského materiálu (obr. 2). Jeho propočtená výška mohla dělat 13 m (objekt I), obklopen byl příkopy z poloviny 9. století. Ty byly společně s kostelem v 10. století nahrazeny pevnostní stavbou.

Jednolodní kostel v Břeclavi-Pohansku s odsazenou podlouhlou apsidou s podkovovitým závěrem, čtvercovým narthexem a přístavkem (obr. 4) – který byl vzhledem ke své poloze uvnitř panského dvora pokládán za vlastnický kostel – byl obklopen hřbitovem se 407 hroby. Před presbytářem byla asi metr vysoká příčná stěna s průchodem uprostřed.

Na východním hřebenu děvínského Hradního kopce, kousek pod vrcholem, stál jednolodní kostel se závěrem ve tvaru trojlistu (obr. 6) a nad ním se analogicky se situací v Bratislavě předpokládají obytné a reprezentační budovy.

Před jedním z mostů s branami vedoucích do mikulčického hradiště, stál na severovýchodní straně nedaleko hradební zdi VI. kostel s polychromovanou malbou. Byla to rotunda se dvěma apsidami uprostřed palisádou ohrazeného prostoru se 186 hroby, který se ovšem nacházel již mimo valy (obr. 8).

Další nástěnné malby byly zjištěny v trojlodním největším (třetím) kostele, který se podle základů rovněž nalézal mimo valy, ale v blízkosti „paláce" (zde ovšem byly jen jednobarevné, jednoduše provedené malby v červené barvě a nacházely se v objektu interpretovaném jako krypta), a dále pak ve IV. kostele, ležícím na polovině cesty mezi „palácem" a zmíněnou severovýchodní branou, se zbytky dvou krypt a 100 hroby okolo (obr. 9).

Na Hradním kopci v Nitře byly zjištěny zbytky stavby, která předcházela pozdněrománskému kostelu sv. Emmerama (což bylo v 9. století rozšířené patrocinium). Písemné prameny se zmiňují o svěcení kostela, které provedl salzburský arcibiskup Adalram pro Pribinu v roce 827/828, které by se však mohlo rovněž vztahovat na kostel na Martinském vrchu. Sekundárně použité pískovcové kvádry ve zdivu kostela jakož i v raně uherském valu z 11. století naznačují, že šlo o budovu z rané fáze výstavby, u níž je ze stratigrafických důvodů zvažováno datování do 9. až 10. století.

Na (neopevněném) návrší Sady na levém břehu Moravy, asi 30 m nad městem se rozkládá sídlištní komplex s pohřebištěm a kostelem s výhledem na oblast středního Pomoraví. Zde byly zdokumentovány základy z lomového kamene patřící budově vykazující tři až čtyři fáze, dále základy rotundy (podle autorů, V. Hrubým a L. Galuškou interpretováno jako baptisterium; pozn. red.), kůlové jámy 15 objektů (jejichž boční stěna byla 2,5 až přes 10 m dlouhá) v severní části a základy většího objektu jižně od nich (obr. 12). Okolo kostela bylo odkryto 944 hrobů, z nichž 87 pocházelo z 9. století.

Z archeologické stránky je pro další průběh projektu plánována – kromě stručné německé informace o nálezových okolnostech – přinejmenším dokumentace fragmentů vybraných k analýzám, resp. pokus o přiřazení dalších fragmentů, a to na základě kvalitativních ukazatelů zjištěných u vybraných zlomků a týkajících se utváření povrchu a stavebních

detailů (viz níže), a jejich opětné začlenění do nálezových souvislostí s cílem získat další informace pro rekonstrukci celkového obrazu. Vypracování níže popsaných opticko-fenomenologických metod analýzy používaných v současné době na vyšší odborné škole v Hildesheimu (Fachhochschule Hildesheim) a využití existujících zařízení Výzkumného archeologického ústavu ve Vídni (VIAS – Vienna Institute for Archaeological Science) v rámci Institutu pravěkých a raných dějin se jeví vzhledem k bezprostřednímu sousedství českých a slovenských lokalit na jedné straně, a k výzkumným laboratořím vídeňského památkového ústavu na straně druhé, jako velmi žádoucí.

3. *Výzkum výrobních technologií*

V rámci výzkumného projektu vybrali autoři ve spolupráci s kurátory fragmenty nástěnných maleb z následujících lokalit:

Lokalita	Kurátoři	Počet zkoumaných zlomků
Devín-Hrad	T. Štefanovičová, V. Plachá	9
Bratislava-Hrad	T. Štefanovičová, A. Fiala	12
Nitra-Hrad	G. Fusek, P. Bednár	4
Mikulčice-Valy (IV. kostel)	L. Poláček, O. Marek	46
Mikulčice-Valy (VI. kostel)	L. Poláček, O. Marek	70
Břeclav-Pohansko	J. Macháček	7
Uherské Hradiště-Sady	L. Galuška	8

Kritérii výběru byly na pohled nápadné vlastnosti struktury malty a omítky i charakteristiky vrstvy s malbou. Už samotné prohlédnutí především mikulčického velmi bohatého materiálu (cca 2000 zlomků) bylo časově náročné. Cílem současného restaurátorského ošetření nálezů je zkoumání technologií a dokumentace fragmentů nástěnných maleb jako pramenného materiálu.

Na základě dosavadních výzkumů bude pak rozsáhlý nálezový materiál na typických příkladech připraven k dalšímu vědeckému zpracování, při němž se uplatní specifické technologické znalosti restaurátorů.

Na restaurátorském ošetření fragmentů raně středověkých nástěnných maleb, tedy na výzkumu a dokumentaci, se podílejí studenti restaurátorství na vyšší odborné škole v Hildesheimu-Holzmindenu, zaměření na obor „nástěnná malba/povrch staveb". Za část výsledků prezentovaných v této předběžné zprávě vděčíme práci Sybilly Herkner, Anetty Krause a Heike Wehnera. Na semináři konaném 17. a 18. prosince 1998 na vyšší odborné škole v Hildesheimu se za účasti mezinárodně uznávaných odborníků, jakými jsou např. prof. Oskar Ommenegger (ETH Zürich), dr. Matthias Exner a Jürgen Pursche (oba z Bavorského zemského úřadu památkové péče) diskutovalo o problémech dějin umění, technologií a uchování raně středověkých nástěnných maleb a o výsledcích zkoumání fragmentů.V současné době jsou zpracovány asi dvě třetiny zlomků.

3.1 Výzkumné metody

Výzkumné metody jsou – tak jako v archeologii – především metody opticko-fenomenologické používající odpovídající optické pomůcky jako je stereolupa, stereomikroskop, světelný paprsek, ultrafialové a polarizované světlo. U jednotlivých mikroskopických vzorků se zhotovují příčné a částečně jemné výbrusy, s jejichž pomocí lze nahlédnout do struktury vrstev a materiálového složení malty. Např. jemný výbrus vzorku z fragmentu D9 z Devínského hradu (obr. 13) v polarizovaném světle a při 18-násobném zvětšení ukazuje malý podíl vápenatého pojiva a množství přísad: oblá zrna křemene o velikosti cca 1 mm, drobná ostrohranná zrnka křemene o velikosti cca 0,2 mm, vysoký podíl slídy o velikosti cca 1 mm, vápencové hrudky s popraskaným povrchem (jako příměs?). Vápencové hrudky jsou zbarveny kysličníkem železa, snad díky tomu, že ležely v zemi.

V omezené míře byly vzorky zkoumány i v laboratoři. Zkoušky prováděl dvorní rada dr. Hubert Paschinger, vedoucí chemických laboratoří Spolkového památkového úřadu ve Vídni.

3.2. Dokumentační metody

Vybrané vzorky se ze všech stran ofotografují (barevně), přední strana i v pruhu světla. Signifikantní detaily se zachytí na makrosnímcích. Ke každému zlomku se vyhotoví karta (nálezový protokol) s odpovídajícími údaji. Karta obsahuje rubriky potřebné pro fenomenologické zkoumání: Všeobecné údaje (místo, archivní číslo, rozměry), Materiál/Techniky (omítka: tloušťka, vrstvy, zrnitost písku, další přísady, stopy po výrobě, struktura povrchu, zadní strana; základní nátěr: tloušťka, přísady, přilnavost k omítce a k malbě; malba: tloušťka, vrstvy, tahy štětce, povrch; pozdější změny), Stav (trhliny, chybějící místa, výkvěty, zašpinění, mikroorganismy).

V laboratorním protokolu (s uvedením míst odběru vzorků /s fotografií/, popisem vzorku, zjišťovanými údaji a rubrikami pro výsledky analýz a interpretaci) se sumarizují jednotlivé laboratorní analýzy (obr. 14).

Samozřejmě není z časových a finančních důvodů možné provést v rámci projektu všechny myslitelné přírodovědné analýzy vybraných vzorků. Přednost má příprava a dokumentace materiálu ve formě katalogu. Probíhající práce se omezují na několik vybraných příkladů. Cílem je, aby v budoucnu byly veškeré nalezené fragmenty nástěnných maleb zpřístupněny v této formě pro další interdisciplinární vědecké zpracování.

4. *Dosavadní výsledky*

V rámci výzkumného projektu jde v prvé řadě o to, za pomoci technologicko-fenomenologické analýzy nálezového materiálu zdokumentovat zlomky raně středověkých nástěnných maleb a zpřístupnit je tak pro další zkoumání.

Zkoumání tisíců fragmentů fresek, z nichž jen některé byly vybrány pro současný výzkumný projekt a dokumentaci, patří k namáhavému archeologickému a uměnovědnému bádání. Od jednotlivých zlomků si zpravidla nelze od počátku slibovat senzační, pro veřejnost atraktivní výsledky. Teprve souhrn jednotlivých pozorování z pohledu různých disciplín, jejich propojení a interdisciplinární interpretace a diskuse může z fragmentů udělat prameny historické interpretace s významnou výpovědní hodnotou. Jaké informace je možno z těchto silně fragmentárních zdrojů získat, to se často ukáže teprve při souhrnném posouzení.

Při současných zkoumáních se objevily – v návaznosti na uvedená dřívější bádání – některé aspekty, které poukazují na souvislosti technik a výrobních materiálů, tvorby a stárnutí.

4.1 Omítky / malta

Četné otisky dřevěných lišt, ulomených nebo useknutých kousků dřeva, např. v VI. mikulčickém kostele na Valech nebo na Devínském hradě dokazují, že podkladem omítky bylo alespoň z části dřevo, možná hrázděné zdivo (?). Rostlinná vlákna objevovaná občas v maltě ukazují na pojivové materiály mezi dřevěným podkladem a omítkou: na detailním záběru zadní strany fragmentu D2 z Devínského hradu (obr. 15) je vidět zbytek rostlinných vláken (slámy?), otisk dřevních vláken a shnilých rostlinných pletiv; jako přísada je zde slída

a cihlová drť. Otisk dřeva a snad i rostlinná vlákna ukazují na dřevěný podklad omítky.

Konvexní povrchy omítek by mohly pocházet z výstupků zděných stěn, konkávní z apsid, spojené s kopulí. Zvlášť intenzivně zvětralé povrchy fragmentů např. z VI. mikulčického kostela na Valech mohou ve spojitosti s dobře zachovalými zlomky naznačovat, že pocházejí z různých částí kostela, totiž zvnějšku a zvnitřku. Pravoúhlé zlomky pocházejí pravděpodobně ze stěny vítězného oblouku nebo z výstupků stěn odpovídajícího tvaru. Tvary s úhly 100-110 stupňů mohou být připsány ostění oken. Boční pohled na fragment B1 z Bratislavského hradu (obr. 16) ukazuje rohový kousek s pečlivě uhlazenou omítkou a v pruzích naneseným vápenným mlékem, které pokrývá i kulaté poškození povrchu omítky. Červená barva (ve zlomcích) sahá až k okraji a drobná poškození na hranách a stopy po krystalcích soli lze vysvětlit podmínkami uložení.

Omítky jsou zpravidla jednovrstevné. Jejich povrch je více méně pečlivě uhlazen, jsou tudíž většinou velmi husté a tvrdé a málo porézní. Pojivové vápno je většinou velmi jemně zrnité a stejnoměrně rozptýlené. Kromě toho se však také hojně vyskytují větší vápnité hrudky o velikosti 5-20 mm (D2, D9). Mohlo by se jednat o záměrně přidávanou přísadu ve formě již karbonizovaného vápenného hydrátu, tedy vápennou drť, snad jako dodatečný přídavek uhličitanu pro zvýšení kvality malty. Trhlinky na vápenných hrudkách však hovoří spíš pro zbytky nehašeného vápna, které vznikají při „suchém hašení" vápenné malty, kdy se pálené vápno hasí pískem. Z nevyhašeného vápna (moc nebo málo vypáleného nebo znečištěného) vznikají vápenné hrudky. Také kousky dřevěného uhlí nalezené v maltě se často vyskytují při suchém hašení. Na základě dřevěného uhlí by bylo možné datovat maltu pomocí C 14. Makrosnímek zlomové hrany fragmentu D8 z Devínského hradu (obr. 17) ukazuje omítkovou maltu s vysokým podílem vápenného pojiva, písku různé zrnitosti, mnoha drobnými příměsmi a přísadou hrubé (snad římské) cihlové drti a kousků dřevěného uhlí (po pálení vápna).

Písky používané do vápenných omítek jsou převážně křemenné, většina vzorků obsahuje četné částečky slídy (do 1 mm), někdy i cihlovou drť. Přes tyto společné rysy a navzdory relativně malému množství zkoumaných vzorků je složení omítkové malty velmi rozdílné. Ne každá malta obsahuje cihlovou drť. Písky nejsou vždy stejně zrnité. Zlomky D3 a D9 obsahují zaoblená písková zrna o velikosti 0,2-0,8 cm, zlomek D2 má výrazně vyšší obsah hranatých zrn. Také podíl vápenného pojiva je různý. Malta z fragmentů D3 a D9 má relativně málo pojiva, zatímco ve zlomku D8 je 80% pojiva obsahujícího vápenné hrudky. Makrosnímek zlomové hrany fragmetu D9 z Devínského hradu (obr. 18) znázorňuje v detailu velkou vápennou hrudku (s trhlinami), vysoký podíl hrubě porézní cihlové drti a různou zrnitost písku v maltě. Silné trhliny nasvědčují vysokému podílu pojiva. Vápenné hrudky mluví pro suché hašení a snad i pro přísadu zkarbonizovaného vápna.

Důvod těchto rozdílů je nejasný. Možná se jedná nejen o regionální odlišnosti, ale i o různý účel použití v rámci stavby, podmiňující rozdílné složení malty.

4.2 Vrstva s malbou

Jelikož se jedná o fragmenty jednovrstevné omítky, nelze najít žádné náznaky sinopií. K orientaci slouží rýhy a stopy po kružidle. Často se také užívají červenavé podmalby. Ojediněle byly podél rýh pozorovány stopy dodatečného zahlazení vzniklé během malování (D1, D7). Vyloučit nelze ani aplikace připevněné hřebíky. Obr. 19 znázorňuje přední stranu fragmentu D1 z Děvínského hradu ve světelném pruhu. Povrch omítky je intensivně, ale nestejnoměrně vyhlazen; hlazení je patrné zvláště kolem rýh. Ty mají zaoblené hrany a byly tedy vyryty do ještě čerstvé omítky. Kulatý otvor mohl vzniknout dodatečně kružidlem nebo aplikací, která byla připevněna hřebíkem s kruhovou hlavicí.

Přes tyto společné rysy dané malířskou technikou je nutno po dosavadních výzkumech konstatovat výrazné rozdíly v malířské technice mezi jednotlivými objekty. Zatímco u zlomků z Devínského hradu hovoříme o lazurované fresce na hlazené omítce bez podkladu (jako na obr. 20, barevné odstíny: rezavá, světle a tmavě růžová, hnědavý okr, světle a tmavě šedá, povrch je lehce odřený, zašpiněný a pokrytý syntetickým lakem), vykazují fragmenty z Bratislavského hradu často silnou vrstvu vápenného mléka, na kterou se zřejmě malovalo technikou sekko (tedy malba s pojivem na suchý podklad). Snímek přední strany fragmentu D6 z Devínského hradu (obr. 21) v předním osvětlení znázorňuje vícevrstevnou stavbu lazurované freskové malby: částečně žlutavý, snad dvouvrstevný podklad, částečně šedý nátěr okraje a částečně jej překrývající červený vedlejší nátěr přímo na hlazené omítce. Naproti tomu na obr. 22 – snímku v pruhu světla zachycujícím přední stranu fragmentu B8 z Bratislavského hradu – je vidět tlustá pastózní vrstva vápenného mléka s malými bublinkami a zrnitou strukturou (příměs písku?) na nerovném povrchu omítky. Ojedinělá rýha (udělaná dřívkem?) byla vyryta do ještě vlhkého podkladu, slabá červená podmalba se nevyskytovala všude. Tmavá zrnitá vrstva malby byla částečně plošná, částečně provedená v linii.

Fragmenty z Nitranského hradu stojí – co do malířské techniky – mezi Devínem a Bratislavou. Na lehce uhlazenou a snad již vázanou omítku byla jako základ nanesena silná, písek obsahující a příslušně hustá kaše. Tenká, dvouvrstevná barevná malba se vpije do ještě čerstvého podkladu a vede ke vzniku charakteristického štětcovitého duktu fresky na vápenitém podkladě (obr. 23).

Není jisté, zda pokusy o kulturní zařazení na základě technologických kritérií budou úspěšné. Možná ztroskotají nejen na příliš fragmentárních znalostech technik raně středověkých nástěnných maleb, na velmi i regionálně rozdílných malířských technikách raného středověku, ale i na technologických rozdílech nálezového materiálu. Přesto však se zdá, že technické paralely s raně středověkou nástěnnou malbou mezi franskou oblastí a Itálií nejsou vyloučeny. Mluví pro ně nejen zvláštní význam malby na vápno, ale i absence v byzantském prostředí časté zelené plastické stínové podmalby (verdaccio) (viz např. fragment hlavy z Devínského hradu, obr. 24). Na tomto zlomku, jednom z mála rozeznatelných fragmentů s figurální malbou, vidíme spodní část obličeje: začerněné rty, nosní křídla a červeň tváří (cinobr, suřík?), rezavé kontury obličeje a důlek v bradě, pastózní bílou špičku nosu a pravý koutek úst na červenavě žluté podmalbě.

4.3 Stav

Malý počet vrstev vápenného mléka a nepříliš velké zašpinění a slabé zvětrání, např. u exempláře z Devínského hradu (obr. 25: Devínský hrad, fragment D8, přední strana v pruhu světla) lze interpretovat jako důkaz o brzkém, náhlém zničení staveb, vycházíme-li z toho, že nátěr vápenným mlékem se v interiérech kostela prováděl vždy po asi 20 letech. To by naznačovalo, že zničení kostela souvisí s událostmi roku 906 a že omítka vznikla kolem poloviny 9. století, tedy za vlády Rastislava. Na uvedeném vzorku jsou patrny 3 bílé vrstvy vápenného mléka bez malby, z nichž první dvě jsou silně zrnité se zřetelnými tahy štětce. První vrstva je velmi tenká, druhá tlustá, popraskaná a s výraznou přísadou písku, čemuž odpovídá i její zbarvení. Třetí vrstva je nápadně hladká a značně odloupaná; na vybledlých tazích štětce s lesklým povrchem (syntetický nátěr?) je fixem poznačeno inventární číslo.

Všeobecně je u fragmentů nástěnných maleb nápadná jejich dobrá zachovalost, která rovněž svědčí o brzkém a náhlém zničení. Silnější zvětrání některých zlomků nemusí nutně souviset s původním umístěním v kostele. Na jednom frag-

mentu z Devínského hradu (obr. 26: Devínský hrad, fragment D5, přední strana v horním osvětlení) jsou na tenké červenavé podmalbě zbytky šedé vrstvy malby; poškození sleduje přirozené trhliny vápenné malty a ukazuje na normální zvětrávání „in situ". Zbytky vápenného mléka (?) žlutavého nádechu lze interpretovat jako změnu výtvarného záměru.

4.4. Uložení, přístupnost

Fragmenty raně středověkých nástěnných maleb jsou v současné době uloženy velmi různě. Pokud nebyl vykopaný materiál v zemi vystaven vysychání a odpovídajícímu hromadění rozpustných solí, není většinou nutno očekávat žádné zvláštní problémy spojené se zvětráváním solí. Stará zasolení se však mohou po vyzvednutí projevit. Tak se především u fragmentů z Bratislavského hradu vyskytují v malbě ojediněle hrbolky vzniklé výkvětem solí. Klimatické podmínky uložení by neměly vykazovat silnější výkyvy relativní vlhkosti.

Předpokladem dalšího zpracování materiálu je takové uložení, které vyloučí další mechanické poškození. Jednotlivé zlomky by neměly ležet na sobě a vzájemně se dotýkat (i když by mezi nimi byla měkká ochranná vrstva). Při daném množství materiálu není samozřejmě snadné vyřešit s tím spojené prostorové, personální a finanční problémy. Obr. 27 ukazuje přední stranu fragmentu B12 z Bratislavského hradu v pruhu světla. Na vyhlazené omítce spočívá silná, tahy štětce prozrazující, tónovaná vrstva vápenného mléka s červenými a černými částečkami (písek?) a se značným podílem slídy. Červený pruh je lazurovaný a nanesený s nepravidelnou intensitou, typ poškození ukazuje na malířskou techniku sekko. K mechanickým poškozením mohlo dojít teprve při nálezu nebo později.

Pro vědeckou přístupnost musí být nejen veškerý materiál publikován ve formě katalogu, jaký je navrhován v rámci výzkumného projektu. Nutné je i začlenění údajů včetně vizuální dokumentace do elektronické databanky. Teprve tehdy budou data přístupná a budou moci být interdisciplinárně interpretována.

Literaturverzeichnis:

ANNALES FULDENSES ed. Fridericus Kurze, SS rer. Germ. in usum scholarum. Hannoverae 1891.

BEDNÁR, P. – STANÍK, I. 1993: Archeologický a stavebno-historický výskum Nitrianského hradu v rokoch 1988-1991 (Archäologische und bauhistorische Erforschung der Burg Nitra in den Jahren 1988-1991), in: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta, 127-141. Nitra.

BRATHER, S. 1995-1996: Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 23/24, 73-153.

CAHA, R. 1989: Analýza malby a omítky Velkomoravské říše pocházející z kostela v Uherském Hradišti-Sadech. Unpubl. Manuskript. Brno.

CHROPOVSKÝ, B. 1974: Das frühmittelalterliche Nitrava, in: Jankuhn, H. – Schlesinger,W. – Steuer, H., Vor- und Frühformen der Stadt im Mittelalter II, 159-175. Göttingen.

HERWIG, W. 1979: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien–Köln–Graz.

DAIM, F. 1993: Vorbild und Konfrontation – Slawen und Awaren im Ostalpen- und Donauraum. Bemerkungen zur Forschungssituation, in: Winkelbauer, T. (Hrsg.), Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze III", Oktober 1992 in Zwettl, 27-41. Horn – Waidhofen/ Thaya.

DEMUS, O. 1992: Romanische Wandmalerei. München.

DOSTÁL, B. 1992: K rekonstrukci kostela na Pohansku (Zur Rekonstruktion der großmährischen Kirche in Pohansko), SbFFBU E-37, 73-88.

- 1993: Kulturkontakte im mährisch-böhmisch-niederösterreichischen Raum während des Frühmittelalters (6.-10. Jahrhundert), in: Winkelbauer, T. (Hrsg.), Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze III", Oktober 1992 in Zwettl, 19-26. Horn–Waidhofen/ Thaya.

EXNER, M (Hrsg.) 1998: Wandmalerei des frühen Mittelalters, ICOMOS Bd. 23, München.

FIALA, A. – SEMANKO, A.1993: Zaniknuté opevnenia v južnej časti Bratislavského hradu, Pamiatky a múzeá 2/93, 34-37.

FIALA, A: Výtvarný prejav staroslovanskej baziliky na Bratislavskom hrade. Unpubl. Manuskript.

GALUŠKA, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady. Brno.

GALUŠKA, L. 1996: The Question of Evaluating and the Present Level of Knowledge about the Great Moravian Agglomeration of Staré Město-Uherské Hradiště, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM III, 189-197. Brno.

KALOUSEK, F. 1970: Velkomoravské hradiště Pohansko. Spisy FF č. 169. Brno.

KUČEROVSKÁ, T. 1998: Münzfunde aus Mikulčice, in: Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice III, 151-170. Brno.

MISAR, M. 1998: Wandmalereireste aus Mikulčice, in: Poláček, L.(Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice III, 9-149. Brno.

PÁGO, L. 1973: Technologie velkomoravských stavebních prvků na hradišti v Mikulčicích, okr. Hodonín (Die Technologie der Bauelemente auf dem Burgwall in Mikulčice, Bez. Hodonín), Přehled výzkumů 1973, 57-66. Brno.

PLACHÁ, V. – HLAVICOVÁ, J. – KELLER, I. 1990: Slovanský Devín. Bratislava.

POLÁČEK, L. – MAREK, O. 1995: Die Grabungen in Mikulčice 1954-1992. Geschichte, Grabungsmethoden und Dokumentation, in: Daim, F. – Poláček, L. (Hrsg.), Studien zum Burgwall von Mikulčice I, 13-82. Brno.

POLÁČEK, L. Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice, in: Staňa, Č.– Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM III, 213-266. Brno.

POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích (Zwei großmährische Rotunden in Mikulčice). Praha.

PUŠKÁROVÁ, B. 1993: Románska a predrománska architektúra Nitry (Romanische und vorromanische Architektur von Nitra), in: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta, 142-158. Nitra.

RATKOŠ, P.(ed.) 1968: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava.

STAŇA, Č. 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert, in: Friesinger H.– Daim, F. (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn II, 157-200. Wien.

STAŇA, Č. – POLÁČEK, L. (Hrsg.) 1996: Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – Mehrjährige Ausgrabungen und ihre Auswertung, ITM III, Brno.

ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1975: Bratislavský Hrad v 9.-12. storočí. Bratislava

- 1998: Neufunde aus der Bratislavaer Burg, in: J. Henning – A.T. Ruttkay (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 427-434. Bonn.
- 1996: Probleme der Erforschung der slawischen Burgstätten Devín und Bratislava, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalerliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM III, 149-157. Brno.

VIGNATIOVÁ, J. 1996: Zum Stand der Erforschung des Burgwalls Břeclav-Pohansko, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM III, 261-266. Brno.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Včasnostredoveká sakrálna stavba zo Skalky nad Váhom

Milan HANULIAK

Necelé 4 km severovýchodne od centra dnešného Trenčína leží obec Skalka nad Váhom. Nad juhovýchodným okrajom jej intravilánu sa vypína výrazná ostrožná vyvýšenina vybiehajúca do riečnej inundácie Váhu. Má podobu úzkeho hrebeňovitého útvaru so skalnatým stredovým rebrom. Povrchová úroveň terénu na nej klesá v pozdĺžnom smere o 12,5 m, v priečnom reze má strechovitý profil zvažujúci sa k okrajom o 1-1,5 m. Zrejme z uvedených príčin nesie táto poloha miestne označenie „Chochel".

Charakteristika lokality a štruktúra jej osídlenia

Svahy vyvýšeniny zo severného, severozápadného a juhovýchodného obvodu sa prudko zvažujú a klesajú o vyše 70 m k jej úpätiu. Na juhozápadnej strane bolo miesto úzkeho šijovitého napojenia vyvýšeniny na terén priľahlého predpolia už v najstaršej etape osídlenia predelené drevozemným valom roštovej konštrukcie a priekopou. Týmto spôsobom doplnená prirodzená obranyschopnosť premenila lokalitu na spoľahlivo hájiteľné opevnené výšinné sídlisko s dĺžkou 192 m, šírkou 23-39 m a celkovou plochou 0,55 ha (obr. 1). Pri revíznom výskume v rokoch 1995-1996 boli prebádané ťažiskové priestory lokality s celkovou plochou predstavujúcou 15 % z jej rozlohy. Staršie výkopové práce sa tu vykonávali od konca minulého storočia. Vyššiu intenzitu nadobudli v 20-tych a 30-tych rokoch, keď bola sústredenou činnosťou preskúmaná najmä severovýchodná časť danej plochy.

Popísaný areál lokality bol využívaný ľudom maďarovskej kultúry počas vrcholného úseku staršej až začiatku strednej doby bronzovej, ľudom púchovskej kultúry z neskorej doby laténskej až včasnej doby rímskej, germánskym obyvateľstvom v závere staršej doby rímskej ako aj počas neskorej doby rímskej.

V období stredoveku je osídlenie doložené v úseku druhej polovice 9. - polovice 13. stor. Voči predchádzajúcim obdobiam sa zredukoval nielen rozsah ale i funkčnosť predmetnej lokality. Materiálnou kultúrou a objektami doložené aktivity z tej doby možno zaznamenať na juhozápadnom okraji areálu, v jeho strednej i severovýchodnej časti (HANULIAK 1999). V rámci prvej z uvedených polôh, pod severozápadným úpätím telesa zosúvajúceho sa priečneho valu, bola umiestnená nekompletne prebádaná zemnica. Jej dĺžka bola 440 cm, zahĺbenie 170-190 cm. Dve úrovne kompaktného výmazu dlážky svedčia o jej dlhodobejšom používaní počas druhej polovice 9.-10. stor. (obr. 2: 7-9). Protiľahlým priestorom vedie na lokalitu úzka prístupová trasa zarezaná sčasti do východného obvodu staršieho valového opevnenia. Podľa svedectva keramických fragmentov bolo jeho teleso naďalej funkčne využívané na pasívnu ochranu vnútorného areálu lokality (obr. 2: 1-6). V jej strednej časti bola vybudovaná sakrálna stavba. Za jej apsidou sa odkryla zvyšná časť nekropoly z 9.-10. stor. a kupolová pec z 11. stor. V interiéri kostola bol umiestnený hrob z 10.-11. stor., v blízkom exteriéri boli počas 12.-13. stor. vyhĺbené dva hroby. Podľa výsledkov starších výkopových prác a revízneho výskumu z rokov 1995-1996 bol v severovýchodnej rovinatej časti lokality umiestnený vrcholnostredoveký kostolný cintorín. Jeho husto uložené hroby do značnej miery rozrušili doklady osídlenia z praveku, včasnej doby dejinnej a včasného stredoveku (HANULIAK 1999).

Sakrálna stavba

Z vymenovaných objektov si zvýšenú pozornosť zasluhujú zvyšky kostola odkryté v roku 1995. Skladal sa z lode nepravidelnej štvorcovej dispozície a plytko vyklenutej poloblúkovej apsidy (obr. 3). Jeho vonkajšie rozmery charakterizuje údaj 530 x 540-560 cm, resp. 620 cm vrátane apsidy. Pozdĺžna os objektu vedená stredom apsidy má smer JV-SZ. Znamená to, že je o 43 stupňov odklonená od sakrálnej osi vytyčovanej v línii V-Z. Z južnej strany sa k múru primkýnajú dva štvorcovité výstupky.

Opísaná stavba sa zachovala v podobe jedného až dvoch riadkov základového muriva širokého 65-75 cm. Vybudované bolo najmä z malých lomových kameňov miestnej proveniencie spájaných maltou. V jej štruktúre sa okrem granuliek vápna dala voľným okom postrehnúť aj prímes hrubozrnného piesku a jemného riečneho štrku. Zatiaľ čo spodný riadok muriva, doplnený o kamene strednej veľkosti, vyrovnával depresie z nerovného skalnatého podložia, vrchný riadok mal za cieľ upraviť jeho povrch do ideálnej vodorovnej línie. Kamene z niektorých úsekov obvodového muriva spájala iba hlina. Tá však mohla vyplniť škáry medzi kameňmi až následne po vyplavení zvetraného maltového pojiva. Interiérová dlážka bola na spôsob terakotovej väzby prekrytá tenkými plochými pieskovcovými kameňmi. Vo zvyšku výnimočne zachovaného pôvodného zvrstvenia z pod tejto úrovne bola postrehnutá 2-3 cm hrubá kompaktná vrstva svetložltej farby.

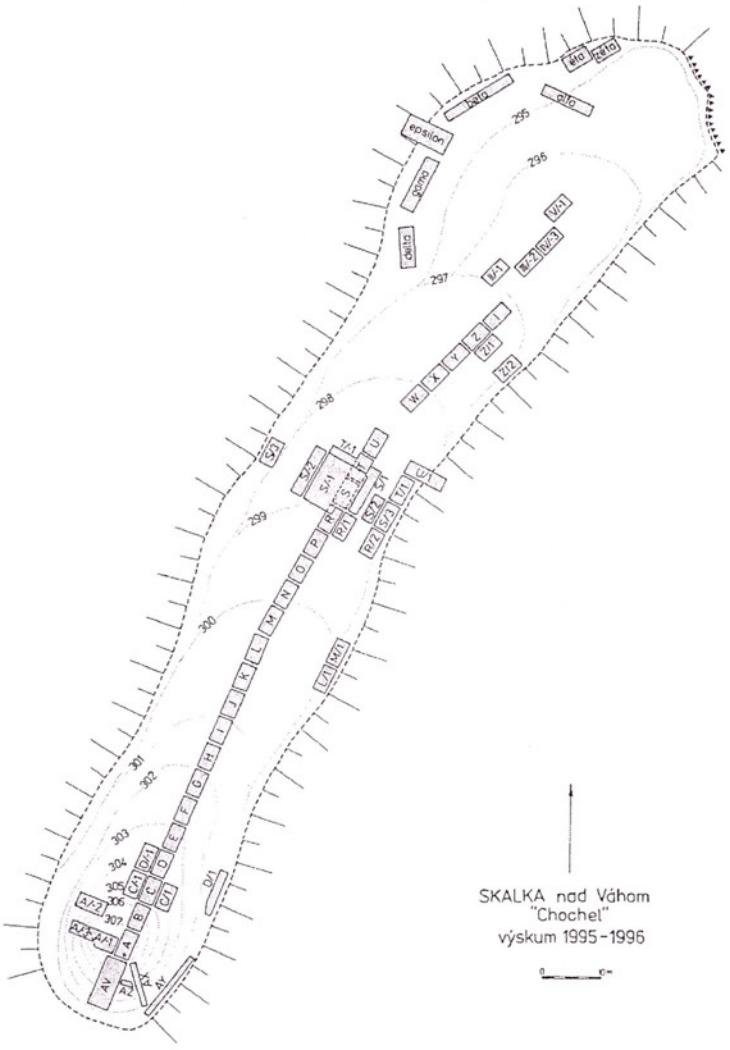

Obr. 1. Celkový plán lokality s vyznačením preskúmanej plochy počas rokov 1995-1996.

Úplná absencia kameňov z okolia sakrálnej stavby vyvolala prvé pochybnosti o tom, že by z tohoto materiálu boli kompletne vybudované jej obvodové steny, prípadne i šijovité prekrytie vstupného portála. V pozitívnom prípade by kubatúra stavebného materiálu nebola zanedbateľná a možno ju odhadnúť na vyše 30 m^3. S výnimkou necelého metra kubického malých lomových kameňov z najbližšieho okolia muriva, pochádzajúcich najskôr z jeho horného riadka, sa však výskumom nezachytili zlomky maltového pojiva. Jeho fragmenty mali podľa predpokladu zostať na mieste, aj keby sa murivo rozoberalo a kamene sa transportovali na iné miesto k druhotnému využitiu. V danom prípade je však potrebné zvážiť pochybnosti o tom, či väčšie množstvo drobného kamenného materiálu mohlo mať patričnú hodnotu a druhotnú využiteľnosť iným funkčným spôsobom. Potrebnú reálnosť postráda aj predstava o stenách kostola vybudovaných z malých kameňov ako jeho základ, resp. o vymurovaní stien zo stredne veľkých a veľkých kameňov spočívajúcich na základoch popísanej štruktúry.

Na uvedených faktoch sa zakladá predpoklad o tom, že steny sakrálnej stavby mohli byť pôvodne vybudované z dreva. Koncentrovaný výskyt železných skôb, klincov, azda i dláta (obr. 4: 14-16) v okolí sakrálneho objektu sa môže takisto považovať za indíciu o použití dreva a spájania niektorých častí jeho konštrukcie ich prostredníctvom. S tým priamo súvisí aj zistenie, že výskumom odkryté murivo v nemalej miere pripomína podmurovky drevených sakrálnych stavieb zhotovovaných vo včasnom i vrcholnom stredoveku viacerými technikami. Ich reprezentanti, doložení v susednom Česku, Poľsku a Rakúsku, sú v hojnejšom počte známi z krajín západnej a severnej Európy. Vo väčšine prípadov predstavovali sakrálne provizóriá, ktoré boli po istom čase nahrádzané kamennými (FEHRING 1967; AHRENS 1982, 269-271; OSLANSKÝ 1999, 21). Kolísajúca šírka odkrytého muriva z pertraktovaného sakrálneho objektu v rozsahu 65-75 cm je takisto oveľa prípustnejšia v prípade podmurovky, ako pri regulárnom základe celokamenných stien.

Správnosť interpretácie muriva ako podmurovky potvrdzuje aj spôsob jej budovania. Dôležitým momentom je v tomto prípade fakt, že kamene spájané maltou neboli ukladané do základovej ryhy vyhĺbenej v hlinitom teréne, ale skladané na úrovni intencionálne upraveného skalnatého podložia. Táto činnosť bola potrebná, pretože priestor predurčený na výstavbu leží v miernom svahu, ktorý klesá pod uhlom 7 stupňov. Z dôvodov aplikácie zamýšľanej stavebnej techniky,

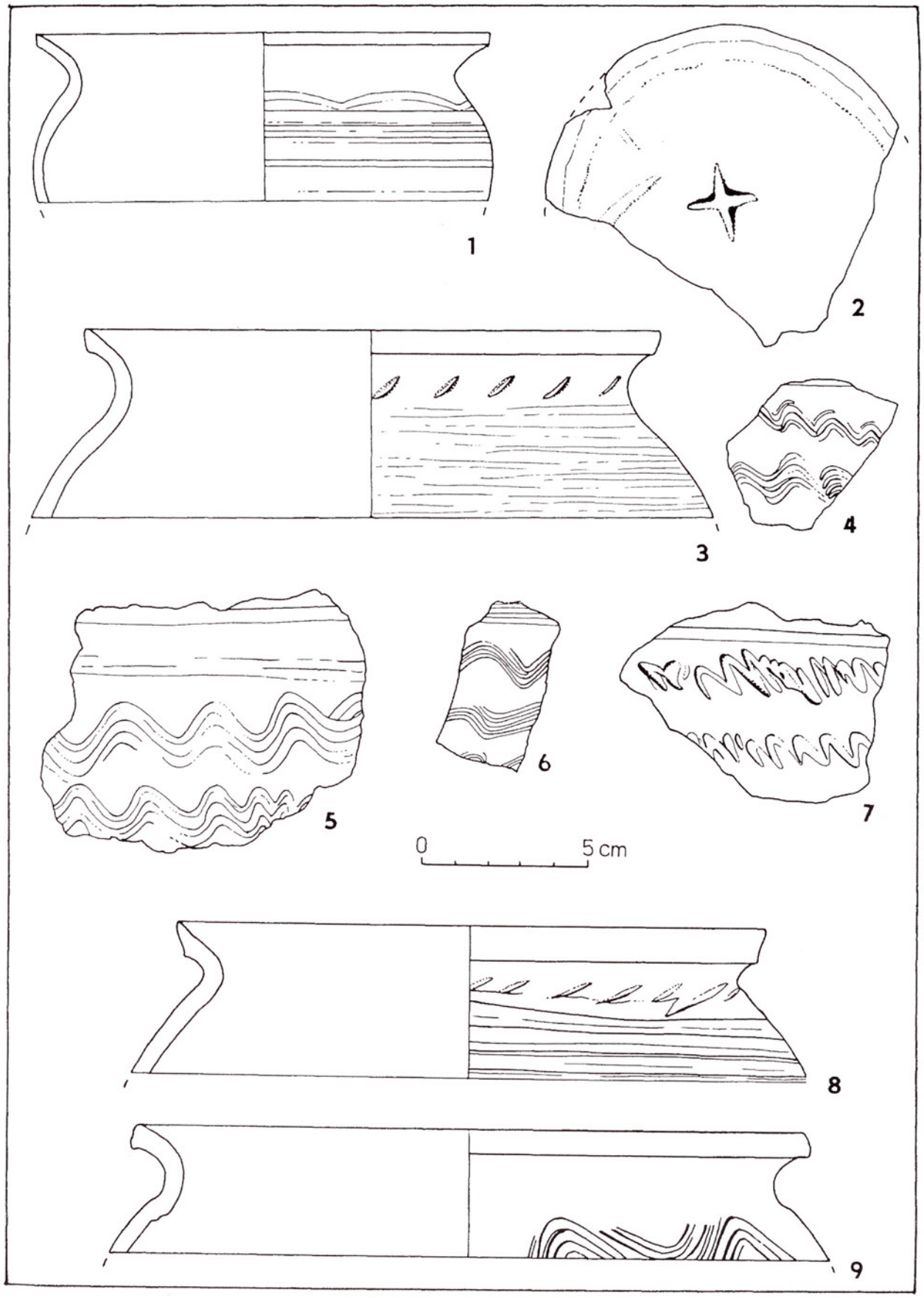

Obr. 2. Výber keramických fragmentov. 1-6 – priestor valového opevnenia; 7-9 – výplň zemnice.

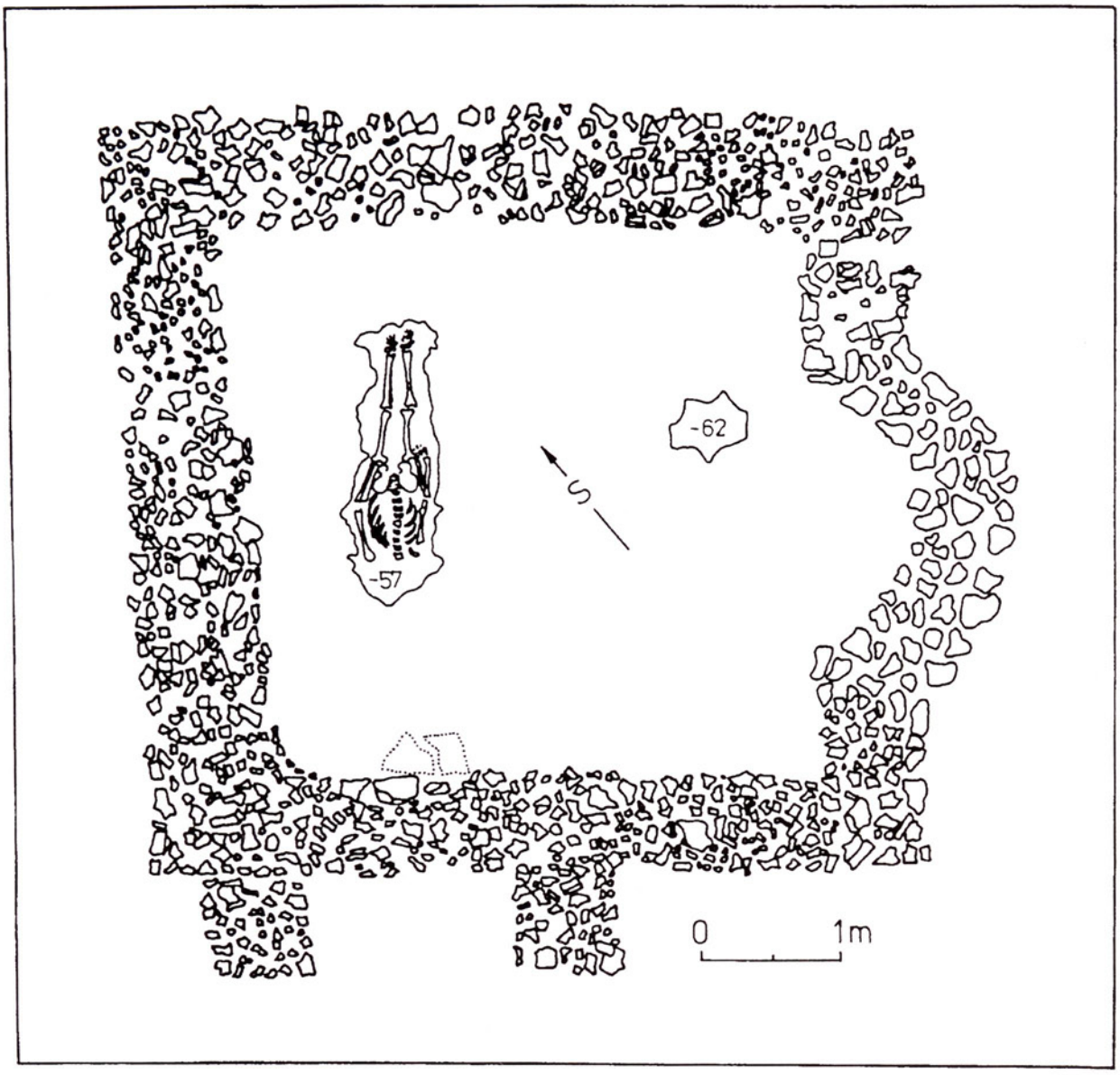

Obr. 3. Zvyšky kamennej podmurovky a interiér sakrálnej stavby.

a zabezpečenia dostatočnej stability stavby, bola do terénu umelo zasekaná vodorovná plošina. Na rozsah týchto prác poukazuje výškový rozdiel medzi jej juhozápadným a severovýchodným okrajom, ktorý dosahuje 70 cm. Nemalá kubatúra kamenného materiálu získaná z tohoto miesta, ako i pri vylamovaní okolitých chrbtov kamenných vrás vápencového podložia, bola účelne využitá na budovanie podmurovky.

K rekonštrukcii celkového vzhľadu sakrálnej stavby poskytol archeologický výskum iba obmedzené množstvo informácií. Viaceré detaily bolo potrebné tvorivo doplniť na základe priamych či nepriamych analógií a preto aj týmto spôsobom dotvorená predstava zostáva do značnej miery hypotetická. Príkladom sú steny lode. Mohli byť tektonickej formy, pri ktorej vertikálne stĺpy z tvrdého dreva listnatých stromov bývajú začapované na hornej i dolnej úrovni do horizontálnych trámov. Touto technikou mohli byť zhotovené aj steny plytko vyklenutej apsidy. Pri využití pevnejšej blokovej, v rohoch previazanej zrubovej konštrukcie z hmoty ihličnatých stromov, museli byť steny apsidy zhotovené iným spôsobom (ENCYKLOPÉDIA ĽUDOVEJ KULTÚRY 1995, 196-197, 352-353). Do úvahy prichádza možnosť ich vybudovania z kameňov. Zostáva otázne, či práve z týchto dôvodov nebola apsida umiestnená priamo na pevnom skalnatom podloží, zatiaľ čo drevenou konštrukciou menej staticky zaťažená podmurovka severozápadného priečelia lode spočívala na zemine zo včasnodejinnej kultúrnej vrstvy. Z muriva apsidy sa v odkrývaných sektoroch našlo iba malé množstvo kamenného materiálu. Podstatný diel z ich objemu sa akiste zosunul dolu výrazným svahom k blízkemu okraju lokality a odtiaľ ďalej po príkrych svahoch.

Archeologický výskum nepriniesol žiadne doklady o povrchovej úprave drevených stien. Ich exteriérová strana mohla zostať v pôvodnom stave bez ďalších povrchových úprav. Pri interiérových stenách možno uvažovať o ich vylíčení vápnom, resp. vápenným kalom (ČAPLOVIČ 1977; HOŠEK – MUK 1989, 47, 58, 86). Konkrétnejšia predstava sa dá vytvoriť o úpravách po-

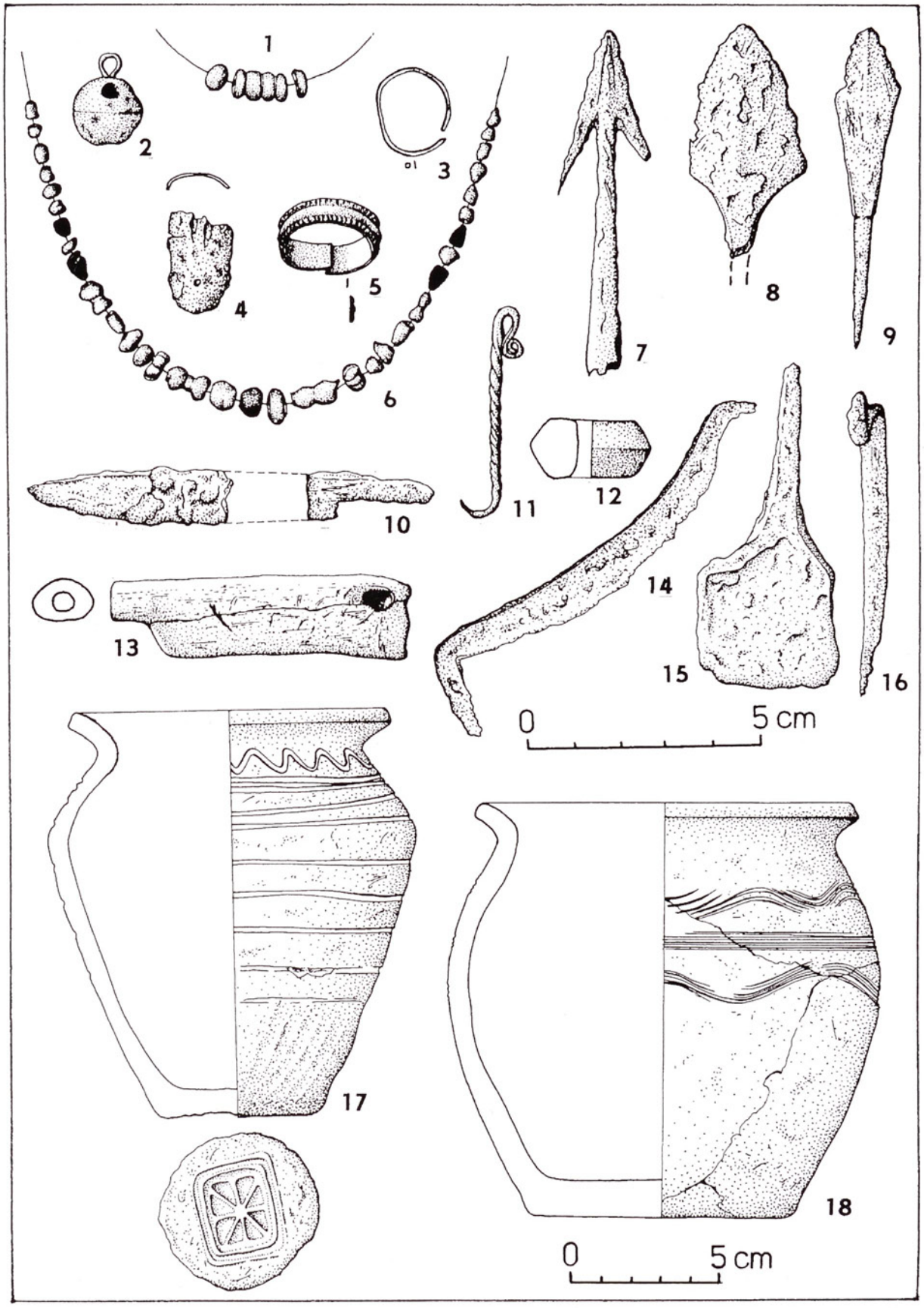

Obr. 4. Výber hrobových a sídliskových nálezov z roku 1995-1996.

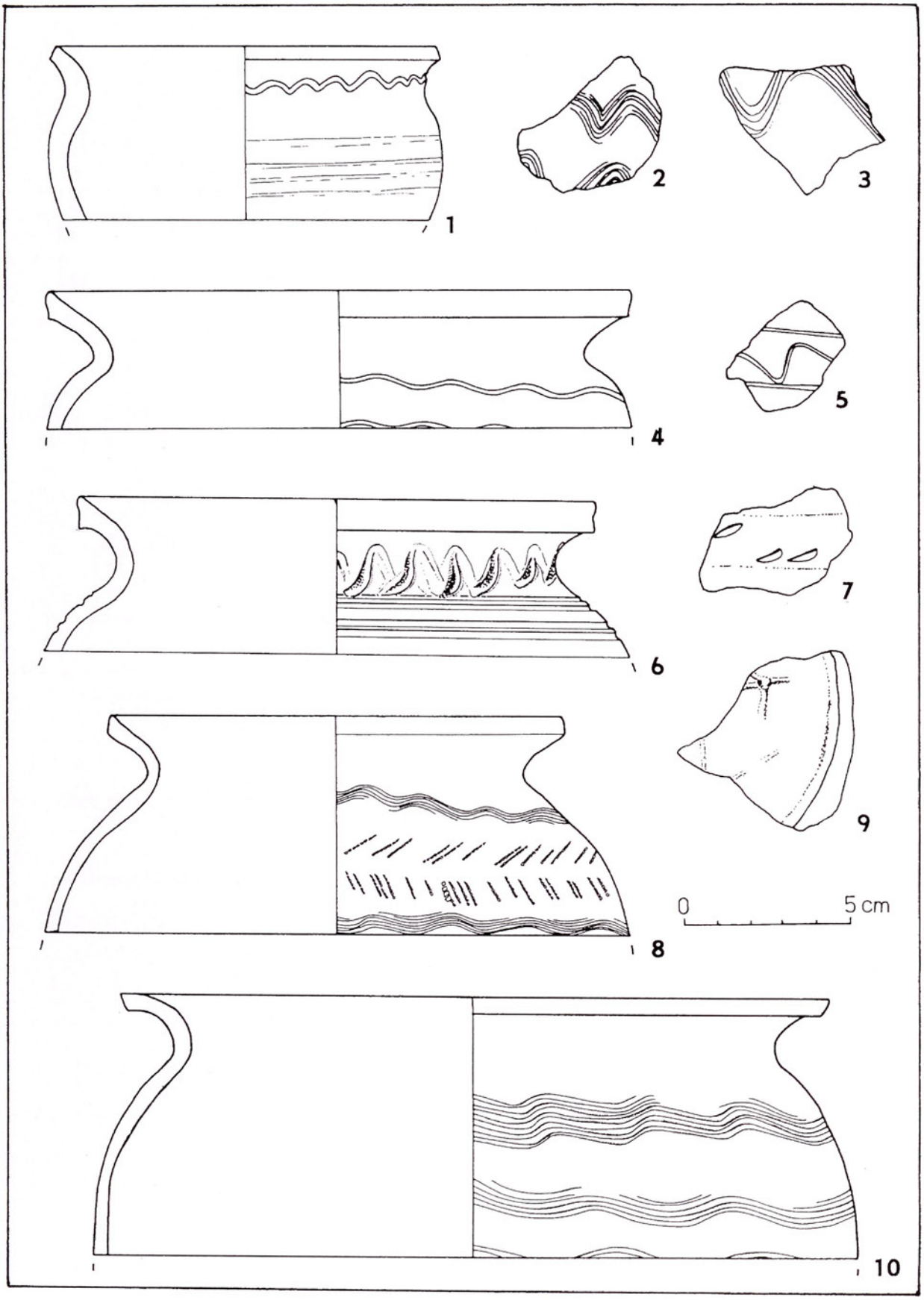

Obr. 5. Výber keramických fragmentov. 1-4, 6, 8 – interiér sakrálnej stavby; 5, 7, 9-10 – exteriér sakrálnej stavby.

chôdznej úrovni interiéru. V tomto priestore, vymedzenom obvodovými stenami, boli chrbty kamenných vrás vápencového podložia vylamované so snahou o dosiahnutie vodorovnej nivelety. Táto úroveň, znížená voči exteriérovej nivelete, bola následne prekrytá 4-6 cm hrubou vyrovnávacou vrstvou sivočiernej zeminy. Jej povrch prekrývala 2-3 cm tenká svetložltá vrstvička. Mala charakter výmazu zloženého z hrubozrnného piesku a ílovitej podložnej hliny. Z danej situácie, zachytenej výnimočne na ploche ca 750 cm^2, nemožno jednoznačne vyvodiť, či išlo o intencionálny výmaz dlážky alebo o lôžko pre osadenie dlažby z iného materiálu. Aj napriek tomu je zrejmé, že táto úroveň súvisí so staršou fázou používania sakrálneho objektu. Poukazuje na to aj prevrstvenie tejto línie ca 5 cm hrubou vrstvou sivočiernej zeminy s výskytom keramických fragmentov datovateľných rámcovo do 9.-10. stor. (obr. 5: 1-4, 6, 8). Jej povrch bol prekrytý na spôsob terakotovej dlažby stredne veľkými 2-3 cm hrubými pieskovcovými platňami.

Pomerne spoľahlivá je aj informácia o umiestnení vstupu do sakrálnej stavby. Do úvahy prichádza priestor z blízkosti jej západného nárožia (obr. 3). V danom prípade by vstup do interiéru smeroval z južnej strany, ako je to doložené aj vo výraznej väčšine súvekých kostolov. Nie je zaiste náhodné, že práve v tomto mieste, resp. i pozdĺž celej juhozápadnej steny, je vápencové podložie najdokonalejšie zarovnané a vyhladené. Dva štvorcovité výstupky po stranách predpokladaného portála sú najskôr zvyškom podmurovky pre konštrukciu šijovitého prekrytia vstupnej časti. Rovnaká štruktúra tejto podmurovky, ako v prípade obvodových stien, môže byť dokladom ich vybudovania v rovnakom čase. Nanajvýš o niečo neskôr, ale ešte počas prvej fázy využívania sakrálneho objektu.

Presne v strede severozápadného priečelia lode priliehala k okraju podmurovky jama o priemere 80 cm, zahĺbená 75 cm od úrovne pôvodného terénu. Ak táto chronologicky nešpecifikovateľná jama skutočne súvisela s pertraktovaným objektom, mohol byť v nej upevnený sochový stĺp, ktorý podopieral slemeno dvojspádovej strechy. Pri tak malom rozsahu strešnej konštrukcie sakrálnej stavby by funkcia podporného stĺpa mala opodstatnenie najmä vtedy, ak by vzad predĺžená dvojspádová strecha prekrývala väčší priestor využívaný ako kryté zhromaždisko účastníkov cirkevných obradov. Otvoreným problémom zostáva funkčná interpretácia jamy nepravidelnej dispozície o rozmeroch 58 x 50 cm vylámanej v skalnatom podloží do hĺbky 62 cm. Nachádza sa mierne bokom od centrálneho bodu, kde mal byť podľa predpokladu umiestnený oltár. Ak bol v nej pôvodne umiestnený drevný stĺp, nemohol podopierať slemeno dvojspádovej strechy, ale skôr niektorý z trámov stropnej konštrukcie (obr. 3).

Pri uvádzanej stavbe z vyvýšeniny Chochel nebolo spočiatku možné spresniť obdobie jej vybudovania a priblížiť okolnosti, ktoré k tomu viedli. Pri zbežnom vyhodnocovaní dostupných údajov totiž prichádza do úvahy ako možný termín druhej polovice 9. stor., i začiatok 12. stor. s následným používaním do polovice 13. stor. Druhý z údajov sa zdá byť dokonca reálnejší vzhľadom na veľký rozmach výstavby kostolov v našom prostredí počas 12. stor. a existenciu kresťanského cintorína spoľahlivo datovaného nálezmi do 12.-13. stor., preukázaného už pri starších výkopových prácach (obr. 6). Na druhej strane sa nedali prehliadnuť sporné momenty tejto alternatívy, ktoré sa vynorili pri dôkladnejšej analýze dostupných prameňov.

Do ich kolekcie nepochybne patrí 25 m široký priestor, ktorým je okraj vrcholnostredovekého cintorína oddelený od sakrálnej stavby (obr. 7). O vznik tejto anomálie sa pričinilo skalnaté podložie, ktoré sa v okolí kostola nachádzalo iba 20-40 cm pod úrovňou terénu. Nadložná vrstva zeminy narástla na potrebnú hĺbku až vo vzdialenom priestore, kde boli aj situované okrajové hroby cintorína. Z uvedenej situácie možno však tiež odvodiť poznatok, že sakrálny objekt musel byť na lokalite vybudovaný oveľa skôr ako bol založený vrcholnostredoveký cintorín. Ak by to tak nemalo byť, sakrálna stavba by bola podľa kánonu súvekých cirkevných pravidiel, umiestnená v takej polohe, aby sa mohlo bez problémov skupinovo pochovávať v jej najtesnejšej blízkosti.

Ďalším výnimočným špecifikom kostola je jeho dispozícia zložená zo štvorcovej lode a plytko vyklenutej apsidy. Ide o prvky, ktoré sa na našom území v tejto podobe dosiaľ nevyskytli na žiadnom objekte románskej architektúry (HABOVŠTIAK 1975, 155, 162, 165). Uvádzané „výnimočnosti" nie sú zasa až také neobvyklé v kolekcii reprezentantov veľkomoravskej sakrálnej architektúry vyznačujúcich sa pestrou škálou rôznorodých dispozičných typov a ich rozmerov (LUKÁČOVÁ – BAŠO 1996, 16). Podľa špecifických daností by sa objekt z vyvýšeniny Chochel mohol pripojiť k stavbám s mierne predĺženou štvorcovou loďou alebo ako hybrid k známym rotundám (VAVŘÍNEK 1964, obr. 1-2; HRUBÝ 1965, obr. 64; POULÍK 1972, obr. 1; ŠTEFANOVIČOVÁ 1990, obr. 1). Jeho rozmery s dispozičnou danosťou dovoľujú postrehnúť v ňom centrálnu stavbu pretvorenú do kvadratickej podoby najskôr pod vplyvom zamýšľanej aplikácie stavebnej techniky, ktorú boli schopní zvládnuť miestni stavitelia. Náznak opodstatnenosti zaradenia objektu medzi veľkomoravské sakrálne pamiatky by sa dal postrehnúť azda v niektorých príbuzných prvkoch, zaznamenaných aj na 7. mikulčickom kostole. Patrí k nim napr. drevená (prútim vypletená a hlinou vymazaná) konštrukcia stien lode, špecifický tvar apsidy vybudovanej z kameňa a prekrytie vstupného priestoru konštrukciou spočívajúcou na koloch (POULÍK 1963, 82-83).

V tomto chronologickom rámci, na rozdiel od cirkevného kánonu usmerňujúceho orientáciu pozdĺžnej osi vrcholnostredovekých kostolov, nie je takisto natoľko neprípustné odklonenie analyzovaného objektu o 43 stupňov. K uvedenej anomálii došlo akiste preto, že sa pri jeho situovaní uprednostnil praktický aspekt na úkor sakrálneho. V jeho interiéri, tak ako v prípade ostatných veľkomoravských kostolov, neboli zistené základy oltárnej menzy. Poloha oltára zostáva neznáma. Pri nepatrnom vyklenutí apsidy sotva však mohol byť umiestnený v jej priestore. Pravdepodobnejšie je čiastočné vysunutie oltára smerom do lode. Je nesporné, že sa pri takomto riešení ešte vo väčšej miere zmenšil jej obmedzený priestor. Pri ploche 14,8 m^2 bola samotná loď sotva predurčená pre početnejšiu skupinu účastníkov cirkevných obradov. V tomto detaile sa azda zvidi-

teľňuje jedna zo stránok kultového archaizmu, keď je sakrálna stavba chápaná ako príbytok boha a väčšina účastníkov obradov stojí v jej exteriéri (KONEČNÝ 1980, 133-134).

Nekropola

Presvedčivejšie svedectvo k posunutiu počiatkov vybudovania sakrálneho objektu už do 9. stor., poskytuje väčšie torzo rekonštruovateľnej nádoby, nájdené na úrovni vápencového podložia v blízkosti východného nárožia jeho podmurovky (obr. 4: 18). Jej výpoveď dopĺňajú hroby odkryté za apsidou. Hroby patria k nekropole umiestnenej v úzkom páse pozdĺž priľahlého okraja lokality (obr. 7). V porovnaní s vrcholnostredovekými hrobmi je u nich typická nielen väčšia šírka, ale najmä hĺbka hrobových jám. U detských jedincov dosahuje 88-100 cm, u dospelých 90-125 cm pri priemernej hodnote 104 cm. Z dôvodov mierneho sklonu terénu sú nohy niektorých pochovaných uložené nižšie ako hlavy. Horné končatiny ležia zväčša pozdĺž tela. V dvoch prípadoch jedno z predlaktí smeruje do panvy. V orientácii jedincov sú zaznamenané hodnoty 291-315 stupňov. Aj napriek tomuto rozptylu zostáva stredová línia orientácie v podstate súbežná so sklonom terénu v príslušnom mieste. K predmetom pohrebného inventára z druhej polovice 9. stor. patrí praslen, hrncovitá nádoba so značkou na dne a koráliky (obr. 4: 1, 12, 17). Jeden z nich, štvornásobne členený, je vyrobený zo skla perleťovej farby. Drobnotvaré koráliky zo skla i keramickej hmoty okrovožltej, zelenej a čiernej farby, pozdĺžne žliabkovaný pásikový prsteň pochádzajú z ďalších dvoch hrobov (obr. 4: 5, 6). Sú potvrdením kontinuálneho pochovávania na lokalite i počas prvej polovice 10. stor.

Z predpokladaného rozsahu nekropoly sa odkrylo iba torzo. Za apsidou sakrálnej stavby sa podarilo zachytiť šesť hrobov. Ďalší hrob ležal vyše 20 m severnejšie. Pochádzal zo severného sektora nekropoly, kde sa v rámci kontaktnej zóny jej hroby prekrývali s areálom vrcholnostredovekého kostolného cintorína (obr. 7). Najskôr na tejto ploche mohli byť počas starších výkopových prác odkryté aj hroby hlboké 100-250 cm so zaznamenaným výskytom nožov, rybárskych vidlíc a kamenného brúsa. Uvedené znaky radia hroby tejto kategórie k nekropole z 9.-10. stor. Do tohoto chronologického rámca nesporne patria aj rovnakým spôsobom získané nože spolu s hrncovitou nádobou, sekerou a bronzovým nákončím opaska (obr. 6: 1-7). Pochádzajú najskôr zo starších hrobov rozrušených vrcholnostredovekým pochovávaním. Špecifickými predmetmi tejto kategórie sú dvoj-trojzubé rybárske vidlice predstavujúce vo veľkomoravskom nálezovom prostredí skôr kurióznu súčasť pohrebného inventára. Ak ide skutočne o predmety tejto kategórie, nie o sídliskové nálezy, boli s väčšou pravdepodobnosťou uložené do hrobov počas 9.-10. stor., ako vo vrcholnom stredoveku (EISNER 1933, 253; NEŠPOROVÁ 1997a, 24; Nález. správa AÚ SAV – Nitra, 822/38).

Zo svedectva viacerých indícií možno usúdiť, že nekropola z 9.-10. stor. mohla mať plochu okolo 200 m^2. Pri priemernej hustote jednovrstvového pochovávania mohlo byť v rámci nej vyhĺbených zhruba 30 hrobov. V rokoch 1995-1996 bola preskúmaná takmer jedna tretina predpokladanej rozlohy (obr. 7). Počet siedmich odkrytých hrobov nie je reprezentatívny. V profiloch sond boli registrované stopy po starších výkopoch, ktorými mohli byť odkryté, resp. zničené viaceré, najmä plytko uložené hroby. Neobvyklý tvar i umiestnenie nekropoly v teréne boli zásadným spôsobom ovplyvnené hrúbkou zeminy. V blízkosti kostola dosahovala potrebnú mocnosť iba popri okraji lokality. Len v tejto časti, resp. v mieste ca 25 m vzdialenom mohli byť hroby zahĺbené do potrebnej hĺbky, zodpovedajúcej zásadám pohrebného rítu uplatňovaných počas 9.-10. stor. K porušovaniu hrobov v priestore kontaktnej zóny staršej a mladšej nekropoly mohol prispieť hiát v osídlení a pochovávaní lokality, ktorý vyplnil úsek z priebehu 11. stor., pričom jeho počiatok mohol siahať už do druhej polovice 10. stor.

Pri revíznom výskume v rokoch 1995-1996 sa v sídliskovej vrstve zo severovýchodnej časti pohrebiskového areálu našli aj ďalšie predmety. Ide o plechové nákončie remeňa, bodec ostrohy, rybársky háčik a kostenú píšťalku (obr. 4: 4, 11, 13). Ich nálezové okolnosti nie sú jednoznačné. Iba so značnou dávkou rezervy môžu byť preto tieto predmety pripojené k nálezom pochádzajúcim z porušených hrobov. V rovnakej miere by však mohli patriť k iným sídliskovým nálezom (krúžková náušnica z bronzového drôtu, bronzový plechový gombík, hrot šípu so spätnými krídelkami, hrot šípu romboidného a deltoidného tvaru; obr. 4: 2-4, 7-9), ktoré spolu s príznačnými keramickými fragmentami potvrdzujú osídlenie lokality počas 9.-10. stor. (obr. 2; 5).

Poslednú výnimočnosť zo záveru včasnostredovekého obdobia reprezentuje hrob jedinca stareckého veku. Jeho telo bolo bez sprievodného inventára uložené do hrobky vylámanej vo vápencovom podloží zo severovýchodnej polovice interiéru sakrálnej stavby (obr. 3). Tento moment by mohol na prvý pohľad pripomínať aplikáciu zásady zakotvenú v „Legis Salicae". Podľa nej sa mal nad hrobom významného jedinca vybudovať sakrálny objekt (ECKHARDT 1962). Avšak jedinec z interiéru pertraktovaného kostola sotva mohol pochádzať zo súvekej kategórie sociálne významnejších jedincov.

Na jeho negatívnu výnimočnosť poukazuje zaťaženie hornej časti trupu jedenástimi kameňmi a chýbajúca lebka, ktorá bola s piatimi krčnými stavcami dodatočne odstránená z hrobu. Prejavy tohto druhu sú v našom prostredí označované ako posteriórne protivampirické praktiky a vykonávali sa najmä na nekropolách s doznievajúcimi prejavmi pohanského rítu (HANULIAK 1998). Zdalo by sa preto, že uvádzaný hrob mohol podľa rituálnych aspektov pochádzať z horizontu 9.-10. stor. V každom prípade muselo ísť o obdobie, v ktorom sakrálny objekt už stál, pretože na nekropole neobvyklá orientácia zomrelého (smer JZ-SV) je súbežná s líniou jeho severozápadnej steny. Oveľa prijateľnejšia je však verzia o zaradení hrobu do rámca druhej polovice 10.-11. stor., počas ktorého bol na lokalite preukázaný hiát v jej využívaní. V tomto úseku mohol byť v interiéri prechodne opusteného kostola umiestnený hrob s typickými prejavmi protivampirických praktík.

Obr. 6. Výber nálezov zo starších výkopových prác.

Zhrnutie a interpretácia získaných poznatkov

Situácia odkrytá na vyvýšenine Chochel je pozoruhodná z viacerých aspektov. Z chronologického hľadiska spočíva opodstatnenosť tejto klasifikácie v potvrdení existencie osídlenia zo záveru včasného stredoveku. Nepočetná škála získaných sídliskových i pohrebiskových nálezov však nedovoľuje presnejšie vymedzenie jeho trvania okrem rámcového v rozmedzí 9.-10. stor. Z hľadiska jeho predpokladanej kontinuity a frekvencie výskytu zaznamenaných charakteristík je reálne hypotetické posunutie počiatkov do druhej polovice 9. stor. Z dôvodov absencie širokého spektra nálezov typických v druhej polovici 10.-11. stor. možno očakávať, že v tomto úseku nastal hiát v dovtedajšom spôsobe využívania lokality. V tom čase bola zrejme v areáli veľkomoravskej nekropoly vybudovaná kupolová pec a v interiéri lode kostola vylámali hrobku pre dospelého jedinca s negatívnymi schopnosťami. Na základe prehodnotenia starších mincovných nálezov (expertízy vykonal J. HUNKA), dochádza k opätovnému využitiu lokality od začiatku 12. stor. a pokračuje do polovice 13. stor. V severovýchodnom areáli lokality bol vtedy umiestnený kostolný cintorín obyvateľov historicky známej obce Skala – predchodkyne dnešnej obce Skalka nad Váhom. Ako cennú možno označiť písomnú informáciu o tom, že správca tejto farnosti „Vlkoslav" vstúpil spolu s farským majetkom do benediktínskeho opátstva založeného v roku 1224 v blízkej polohe (MARSINA 1997, 96).

Zo stavebného aspektu je z lokality zaujímavá predovšetkým sakrálna stavba. Viacero indícií presviedča o tom, že steny jej kvadratickej lode boli vybudované

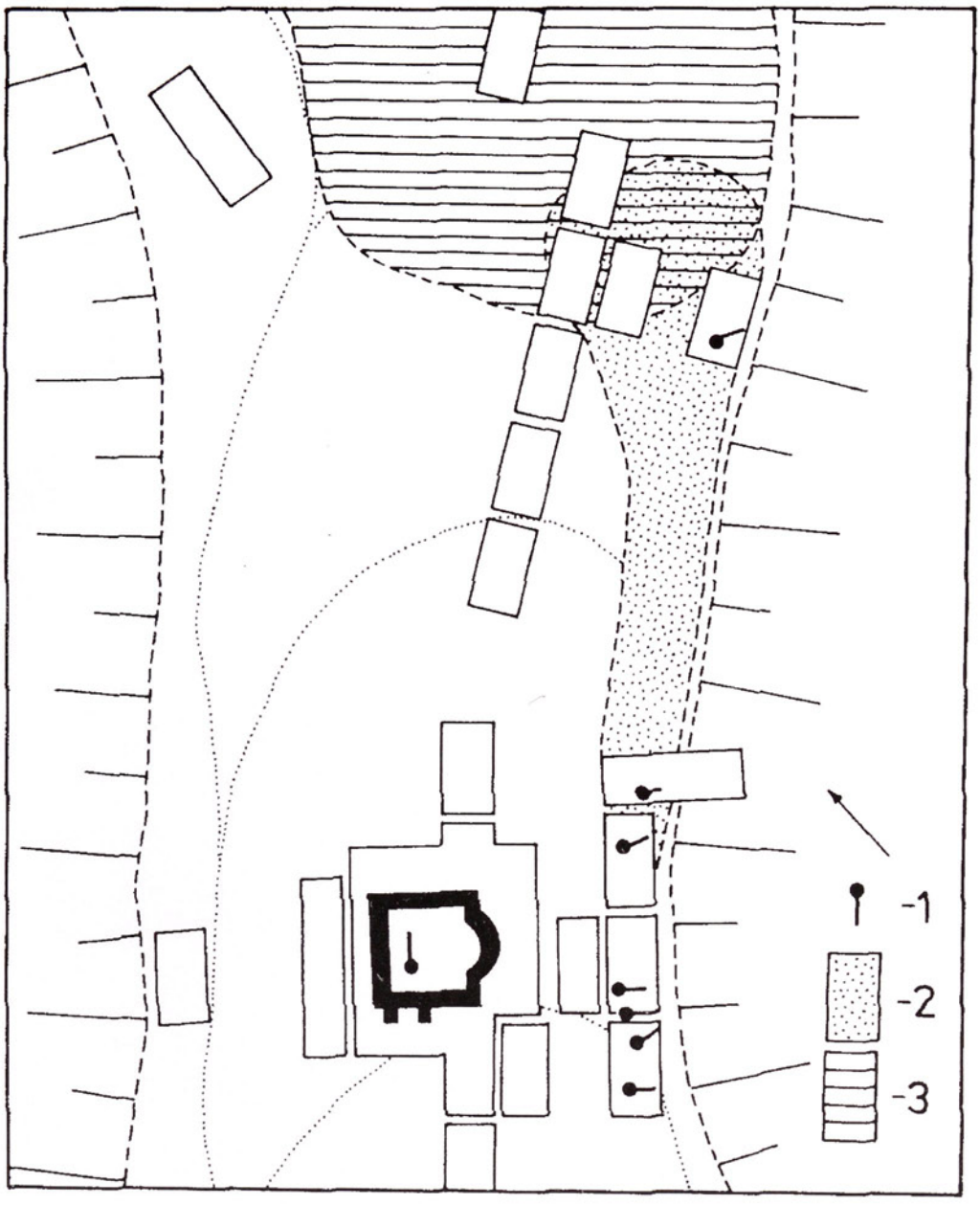

Obr. 7. Nálezová situácia v strednej a severovýchodnej časti lokality. 1 – hroby z 9.-10. stor.; 2 – predpokladaný areál nekropoly z 9.-10. stor.; 3 – predpokladaný areál prikostolného cintorína z 12.-13. stor.

z dreva, apsida azda z kamenného muriva spájaného maltou. Pri nedostatku jednoznačnejších informácií nemožno však vylúčiť ani možnosť vybudovania kompletného telesa obvodových stien stĺpikovou konštrukciou. Po prijatí tejto verzie by sa uvádzaný objekt oveľa prirodzenejším spôsobom zaradil k známej rotunde (7. kostol) vybudovanej obdobným spôsobom v Mikulčiciach (POULÍK 1963, 82-83).Tretí súveký objekt drevenej konštrukcie pochádza z pribinovsko-koceľovského zadunajského centra (MÜLLER 1997, 76). K problematickým momentom pertraktovanej sakrálnej stavby patrí jej datovanie. Ako u výraznej prevahy veľkomoravských i vrcholnostredovekých kostolov, tak aj v tomto prípade je neľahké iba na základe znakov zaznamenaných na samotnom objekte s väčšou presnosťou priblížiť počiatky jej vybudovania (KOUŘIL – MĚŘÍNSKÝ 1996, 111-112). Viaceré už uvedené indície však dovoľujú s väčšou pravdepodobnosťou prvú fázu tohoto kostola spojiť už s veľkomoravským osídlením lokality. V prípade jeho zaradenia do vrcholného stredoveku sa objavuje viacero protirečivých momentov. Iný okruh pochybností sa vynára v prípade predstavy o kontinuálnom využívaní sakrálnej stavby vybudovanej z dreva v jej prvotnej stavebnej podobe od druhej polovice 9. stor. do polovice 13. stor. Nemožno totiž vypustiť zo zreteľa obdobie predpokladaného hiátu vo využívaní lokality v pôvodnom význame z rámca druhej polovice 10.-11. stor., počas ktorého mohol sakrálny objekt nielen spustnúť, ale sa aj rozpadnúť.

K špecifickým znakom kostola nesporne patrí jeho dispozícia, rozčlenená na plytko vyklenutú apsidu a kvadratickú loď. V porovnaní s veľkomoravskými centrálnymi stavbami sa zdá byť jej plocha takisto netypicky malá (napr. POULÍK 1963, 16, 27, 28; RUTT-

KAY 1978, 66, 143). K rektifikácii tohto názoru dôjde vtedy, ak sa za určujúci rozmer stavby prijme uhlopriečka prechádzajúca jej nárožiami. V danom prípade vonkajší rozmer presiahne hodnotu 750 cm, vcelku obvyklú u súvekých rotúnd. Prostredníctvom takéhoto riešenia by sa opäť podporil prvotný predpoklad o tom, že sledovaný sakrálny objekt by mohol byť v podstate považovaný za centrálu vybudovanú nie v cylindrickej, ale v kvadratickej podobe z dôvodov zamýšľanej výstavby stien lode blokového typu z dreveného materiálu. Nepriamo sa tak podporí názor A. Merhautovej (1971, 10-12) o tom, že výsledná dispozícia sakrálnych objektov z 9.-10. stor. v stredoeurópskom prostredí nie je v detailoch rozhodujúca. Cylindrický, kvadratický ako i polygonálny pôdorys sakrálnych stavieb ideálným spôsobom symbolizoval v hmote vyjadrenú jednotu cirkevnej a svetskej moci a ich nadradenosť nad ostatnou spoločnosťou bez výraznejšej väzby k použitej konštrukčno-stavebnej technike.

Za ďalší významný aspekt možno označiť polohu i umiestnenie lokality v danom mikroregióne. Ide totiž o vrcholovú polohu ostrožnej vyvýšeniny, ktorá spolu s trenčianskou hradnou skalou vytvára výrazný geografický predel v severnej časti stredného Považia, označovaný ako Trenčianska brána. Ako v etape pravekého a včasnodejinného osídlenia, tak aj vo včasnom stredoveku mohla byť spoľahlivým spôsobom hájiteľná poloha z vyvýšeniny Chochel využívaná ako útočisko či strážne miesto, chrániace súčasne frekventovanú komunikáciu. Jej trasa smerovala k Vlárskemu priesmyku a spájala Považie s významným veľkomoravským osídlením v regióne dnešného Uherského Hradišťa (HRUBÝ 1965, 30; VAVRUŠ 1997, 91).

Pri zvažovaní významu analyzovanej lokality nemožno vypustiť zo zreteľa inú, umiestnenú na výbežku Breziny, ukončenú trenčianskou hradnou skalou. Táto vyvýšenina sa nachádza nielen v strede kotliny, ale aj nad komunikáciou nadregionálneho významu s brodom cez Váh. Vo veľkomoravskom období bolo na nej vybudované hradisko trojuholníkového tvaru. Niet pochýb o tom, že tu išlo o významné administratívne centrum mikroregiónu, ktorého integrálnou súčasťou bola aj vyvýšenina Chochel (RUTTKAY 1989, 68-69; NEŠPOROVÁ 1997b, 7-8; VAVRUŠ 1997, 93-94). Aj týmto spôsobom by sa vylučovala možnosť, aby boli v závere včasného stredoveku vedľa seba umiestnené dve lokality s rovnakým funkčným významom.

Pre nálezovú situáciu z vyvýšeniny Chochel sa zdá byť spomedzi známych typov veľkomoravských sídliskových útvarov charakterom najbližší typ veľmožského dvorca zachytený v čistej podobe v Ducovom (RUTTKAY 1978, 64-68). Tak ako tu, tak i na analyzovanej lokalite je zaznamenaná takmer identická rozloha sídliskového areálu umiestneného na ostrožnej vyvýšenine, spolu s funkčným využitím staršieho opevnenia k jeho pasívnej ochrane, chronologickým zaradením využívania lokality siahajúcim do poveľkomoravského obdobia, prítomnosťou sakrálnej stavby a priľahlej nekropoly, na nej pochovanými mužskými jedincami s robustnejšou telesnou stavbou, s exemplármi ženského šperku uloženými do ich hrobov (JAKAB – RUTTKAY – STLOUKAL 1979). Nemožno však pri tom prehliadnuť, že viaceré z registrovaných momentov majú voči Ducovému rustikálnejší charakter. Patrí k nim nielen drevená konštrukcia stien sakrálneho objektu, ale najmä absencia hojnejšieho výskytu militárií a exemplárov honosných foriem ženského šperku vyhotoveného z ušľachtilých kovov, typických pre hroby jedincov z vyššej sociálnej vrstvy veľkomoravskej spoločnosti. Za jediný náznak dokladajúci spomenutú úroveň vtedajšej komunity by mohli byť označené azda výsledky analýz antropologického materiálu z obmedzeného počtu archeologicky prebádaných hrobov. Zrejme nie bez hlbších súvislostí ide výlučne o jedincov mužského pohlavia. Okrem troch v detskom veku išlo o štyroch dospelých s vekom nad päťdesiat rokov so strednou až mohutnou telesnou konštrukciou (VONDRÁKOVÁ 1997; 1998). Sú to znaky, ktoré sa nevyskytujú bežne v populáciách z dedinských sídlisk. Zatiaľ nemožno uspokojivejšie vysvetliť, prečo v získanej vzorke nie sú prítomní aj jedinci ženského pohlavia aj napriek tomu, že sa pre nich typické predmety pohrebného inventára objavili v hroboch mužov. V rámci analyzovanej lokality nebola takisto odkrytá profánna stavba. Nemožno však vylúčiť, že sa zvyšky takéhoto objektu s drevenou konštrukciou stien ako v Ducovom (RUTTKAY 1978, 64, 66) môžu nachádzať v blízkosti sakrálneho objektu, avšak mimo dosiaľ archeologicky preskúmanej plochy.

Pri zbežnom porovnávaní hypoteticky dotvorenej podoby popisovanej sakrálnej stavby s kamennými kostolmi z ostatných veľkomoravských centier je možné dopracovať sa k jeho ucelenejšej charakteristike zlučujúcej okrem iných aj rustikálne až primitívne prvky. Aj na základe súčasných porovnávacích kritérií by vo väčšej miere išlo o stavbu z kategórie ľudového staviteľstva, ktorú vybudovali miestni stavebníci aplikujúci konštrukčno-stavebné praktiky dlhodobo využívané pri práci s drevom. Provenienciu „ľudovosti" by v podstate podporovali aj nepravidelnosti zaznamenané na samotnom objekte ako i typické predimenzovanie použitých prvkov, majúcich za cieľ zabezpečiť jeho vyššiu pevnosť a stabilitu (UŠAK 1995, 2-3). Uvedeným hodnotiacim prístupom však na druhej strane chýba nielen objektívnejšia rovina zohľadňujúca predpokladaný status lokality z vyvýšeniny Chochel, ale i historické pomery daného chronologického rámca. V danej súvislosti nemožno totiž prehliadnuť fakt, že súveké profánne stavby zo sídiel vedúcej vrstvy vtedajšej society z Břeclavi-Pohanska a Ducového boli takisto vybudované z dreva (DOSTÁL 1975, 70-80, obr. 9-10; RUTTKAY 1978, 64, 66). Tieto skutočnosti potom iniciujú tlak na presunutie sakrálneho objektu zo Skalky nad Váhom do kategórie stavieb s doloženými prvkami vyššej stavebnej koncepcie a náročnejších technických možností vybudovaných erudovanými odborníkmi.

V prípade kladného prijatia uvedených charakteristík osídlenia z druhej polovice 9.-10. stor. zaznamenaného na vyvýšenine Chochel z katastra Skalky nad Váhom, by sa rozšírila séria známych veľkomoravských dvorcov lokalizovaných dosiaľ v sídliskovej aglomerácii Mikulčíc, Uherského Hradišťa, Břeclavi-Pohanska, Ducového, Nitrianskej Blatnice, resp. Zalaszabaru aj s písomne doloženým vlastníkom Vitemirom (POULÍK 1972; HRUBÝ 1972; MÜLLER 1994; RUTTKAY 1998).

ZUSAMMENFASSUNG:

Der frühmittelalterliche Sakralbau aus Skalka nad Váhom

Die archäologische Lokalität befindet sich auf einem in die Waaginundation vorspringenden spornartigen Ausläufer des Vorgebirges der Weißen Karpaten. Er hat eine schmale kammartige Form mit einer Mittelrippe und erhielt offenbar deshalb den Namen "Chochel" (Schopf). Für die wiederholte Besiedlung der Fundstelle war vor allem ihre natürliche Verteidigungsmöglichkeit ausschlaggebend. Gesichert war sie durch Steilhänge am Nordwest-, Nord- und Südumfang der Lokalität – vom Fuß an gemessen mit über 70 m Seehöhe. Das sanfter sich senkende Gelände am Südwestrand war an einer günstigen Stelle durch einen Querwall geteilt. Auf diese Weise war ein Areal von 192 m Gesamtlänge und 23-39 m Breite mit einer Fläche von 0,55 ha geschaffen worden (Abb. 1).

Das beschriebene Areal der Lokalität wurde von Trägern der Mad'arovce-Kultur während der älteren bis zum Beginn der mittleren Bronzezeit besiedelt, dann von Trägern der Púchov-Kultur aus der Spätlatène- bis zur frührömischen Zeit und schließlich wurde es von germanischer Bevölkerung vom Ende der älteren römischen Zeit wie auch während der spätrömischen Zeit benützt. Aus dem Mittelalter ist seine Besiedlung im Zeitabschnitt von der zweiten Hälfte des 9. bis Mitte des 13. Jh. nachgewiesen. Während dieser Zeit reduzierte sich, verglichen mit den vorangehenden Zeitabschnitten, nicht nur das Ausmaß, sondern es änderte sich auch der Charakter der Besiedlung der besprochenen Lokalität.

Siedlungsobjekte sind lediglich durch ein großmährisches Grubenhaus (Abb. 2: 7-9) und einen hochmittelalterlichen Kuppelofen repräsentiert. Von größerer Bedeutung ist die Sakralsphäre. Zu ihrem grundlegenden Element wurde ein Sakralbau in der Mitte der Lokalität. Es erhielten sich von ihm nur zwei der untersten Mauerreihen (Abb. 3). Die kleinen Steine waren mit Mörtel, stellenweise nur mit Lehm verbunden. Diese Reste erinnern an Mauersockel hölzerner Sakralobjekte, die seltener in Mittel-, häufiger in West- und Nordeuropa während des 10.-12. Jh. üblich waren. Die Möglichkeit der Errichtung des freigelegten Objektes aus Holz könnten indirekt Funde von Eisenklammern und –nägeln in seinem Umkreis, sowie das Fehlen von steinernem Baumaterial und Mörtelbindung bezeugen.

Die Richtigkeit der Interpretation des Mauerwerks als Mauersockel bestätigt auch seine Bauweise. Ein wichtiges Moment ist in diesem Falle die Tatsache, daß die mit Mörtel gefügten Steine nicht in eine im lehmigen Gelände ausgehobene Fundamentrinne gelegt worden waren, sondern auf die intentional zugerichtete Felsunterlage. Zur Rekonstruktion des Gesamtaussehens des Sakralbaus lieferte die archäologische Grabung nur eine beschränkte Menge von Informationen. Viele fehlende Angaben mußten ergänzt werden. Falls die Wände des Schiffes in Blockbautechnik errichtet waren, mußten die Erbauer die Wände der Apsis aus Steinen aufgemauert haben. Offenbar war die Apsis auch aus diesen Gründen direkt auf der statisch festen Felsunterlage untergebracht, während der durch die Holzkonstruktion weniger beschwerte Mauersockel der nordwestlichen Vorderfront des Schiffes auf dem Erdreich einer frühgeschichtlichen Kulturschicht situiert war.

Die archäologische Grabung brachte keine Belege über die Oberflächengestaltung der Holzwände. Ihre Außenseite mag wohl im ursprünglichen Zustand ohne weitere Oberflächenzurichtung verblieben sein. Bei den Innenwänden kann ein Kalkanstrich erwogen werden. Das tiefer liegende Niveau des älteren, mit hellgelbem Lehmverputz überdeckten Fußbodens entspricht der großmährischen Zeit (Abb. 5: 1-4, 6, 8). Das obere, mit Sandsteinplatten gepflasterte Niveau wurde während des Hochmittelalters benützt. Der Eingang in das Innere des Objektes erfolgte von der Südseite, wie dies auch beim Großteil der zeitgleichen Kirchen bekannt ist. Den Eingangsteil überdeckte eine Überdachung, von welcher sich ein Mauersockel in Form quadratischer Absätze erhielt (Abb. 3). Genau in der Mitte der nordwestlichen Vorderseite des Schiffes schloß sich eng an den Rand des Mauersockels eine Grube von 80 cm Durchmesser an, die 75 cm in das Niveau des ursprünglichen Geländes eingetieft war. In ihr war offenbar ein Pfosten befestigt, der das nach hinten verlängerte Satteldach stützte.

Bei dem angeführten Objekt von der Anhöhe Chochel war es anfänglich nicht möglich, seine Bauzeit zu präzisieren und die Umstände näherzubrigen, die zur Erbauung geführt haben. Aus Gründen der ungewöhnlichen quadratischen Disposition des Schiffes, der schwach gewölbten Apsis, der ausgeprägt von der O-W-Richtung abgeneigten Längsachse und der beschränkten Fläche des Innenraums (Abb. 3) sind die Anfänge der Errichtung des Baues eher in die vorromanische Zeit zu verschieben, mit großer Wahrscheinlichkeit in die zweite Hälfte des 9. Jh. Auch die große Entfernung des Randes des hochmittelalterlichen Friedhofs von der Kirche deutet auf die Möglichkeit seiner frühzeitigeren Errichtung hin. In diesen chronologischen Rahmen gehören auch Gräber, die hinter der Apsis des Sakralbaus untergebracht waren. Im Rahmen dieses Gräberfeldareals wurde auch während des 10. Jh. bestattet. Am Nordrand überlappt sich seine Fläche mit einem jüngeren Friedhof, der vom beginnenden 12. Jh. bis in die Mitte des 13. Jh. benützt wurde. Er wies genügend Merkmale auf, um ihn zu den Kirchenfriedhöfen reihen zu können. Die Ansetzung der Besiedlung der Fundstelle in die zweite Hälfte des 9.-10. Jh. stützen auch Gegenstände der materiellen Kultur aus den Gräbern und aus der Siedlungsschicht (Abb. 4). In diese dürften wohl manche der Funde aus den älteren, durch die jüngere Belegung vernichteten Gräbern gelangt sein (Abb. 6). Im Inneren des Sakralbaus hatte man eine Grabgrube aus der Felsunterlage ausgebrochen. In ihr wurde im 10. (bzw. im 11.) Jh. ein Individuum senilen Alters mit negativen Eigenschaften bestattet (Abb. 3). Seinen Oberkörper hatte man daher mit Steinen beschwert und nachträglich den Schädel aus dem Grab entfernt.

Der auf der Anhöhe Chochel verzeichneten Besiedlung scheint aus der Reihe der bekannten großmährischen Siedlungsformen dem Charakter nach der Typ eines Herrenhofes am nächsten zu stehen, wie er in reiner Form in Ducové erfaßt wurde. Belegt ist auch auf der analysierten Fundstelle, genauso wie dort, ein beinahe identisches Ausmaß des Siedlungsareals auf einem Sporn, die funktionelle Ausnützung einer älteren Befestigung zu seinem passiven Schutz, das Vorhandensein eines Sakralobjektes und einer anliegenden Nekropole, sowie die chronologische Einstufung der Nutzung der Lokalität mit einer Reichweite bis in die nachgroßmährische Zeit. Es kann dabei nicht übersehen werden, daß mehrere der registrierten Elemente, verglichen mit Ducové, einen rustikaleren Charakter aufweisen. Es gehört zu diesen nicht nur die hölzerne Wandkonstruktion des Sakralobjektes, sondern auch die Absenz von Militaria und von prunkvolleren Formen des Frauenschmuckes aus Edelmetall, die für Gräber von Individuen der höheren Sozialschicht der großmährischen Gesellschaft typisch sind. Die einzige Andeutung eines Beleges dieser Kategorie bieten die Analysenergebnisse des anthropologischen Materials aus der beschränkten Zahl von archäologisch untersuchten Gräbern. Offenbar handelt es sich nicht ohne tieferen Grund ausschließlich um Individuen männlichen Geschlechtes. Außer im Kindesalter Verstorbener, sind es vier

Erwachsene mit einem Sterbealter über 50 Jahre, von mittlerem bis mächtigem Körperbau, d. h. daß hier Merkmale vorliegen, die in Populationen aus Dorfsiedlungen nicht gebräuchlich vorkommen. Vorderhand kann nicht verläßlich erklärt werden, warum in der gewonnenen Probe nicht auch Individuen des weiblichen Geschlechtes vertreten sind, auch trotz des Umstandes, daß typische Gegenstände des Bestattungsinventars von Männergräbern zum Vorschein kamen. Im Rahmen der analysierten Lokalität wurde auch kein profaner Bau freigelegt. Doch ist nicht auszuschließen, daß sich Reste eines solchen Objektes von anspruchsloser Konstruktion, wie in Ducové, auch in der Nähe des Sakralobjektes befinden könnten, jedoch außerhalb der archäologisch untersuchten Fläche.

Im Falle der positiven Annahme der angeführten Charakteristiken der Besiedlung aus der zweiten Hälfte des 9.-10. Jh., die auf der Anhöhe Chochel im Kataster von Skalka nad Váhom verzeichnet wurde, würde sich die Serie jener bekannten großmährischen Herrenhöfe erweitern, die bisher in den Siedlungsagglomerationen von Mikulčice, Uherské Hradiště, Břeclav-Pohansko, Ducové, Nitrianska Blatnica bzw. Zalaszabar lokalisiert wurden.

Abbildungen:

Abb. 1. Gesamtplan der Fundstelle mit eingetragener Grabungsfläche aus den J. 1995-1996.

Abb. 2. Auswahl von Keramikfragmenten. 1-6 – Raum der Wallbefestigung; 7-9 – Verfüllung des Grubenhauses.

Abb. 3. Reste des steinernen Mauersockels und das Innere des Sakralbaus.

Abb. 4. Auswahl der Grab- und Siedlungsfunde aus den J. 1995-1996.

Abb.5. Auswahl von Keramikfragmenten. 1-4, 6, 8 – das Innere des Sakralbaus; 5, 7, 9-10 – das Äußere des Sakralbaus.

Abb. 6. Fundauswahl aus älteren Grabungsarbeiten.

Abb. 7. Fundsituation im Mittel-und Nordostteil der Lokalität. 1 – Gräber aus dem 9.-10. Jh.; 2 – vorausgesetztes Areal der Nekropole aus dem 9.-10. Jh.; 3 – vorausgesetztes Areal des Kirchenfriedhofs aus dem 12.-13. Jh.

Literatúra:

AHRENS, C. 1982: Frühe Holzkirchen im nördlichen Europa. Helm-Hamburg.

ČAPLOVIČ, P. 1997: Čaro kresaného dreva. Bratislava.

DOSTÁL, B. 1975: Pohansko-Břeclav IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Spisy FF č. 208. Brno.

ECKHARDT, K. A. 1962: Pactus legis Salicae, in: Legum nationum Germanicorum IV/1, Hannoversiae, 204-209.

EISNER, J. 1933: Slovensko v praveku. Bratislava.

ENCYKLOPÉDIA ĽUDOVEJ KULTÚRY, 1995: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. Bratislava.

FEHRING, G. P. 1977: Die Stellung des frühmittelalterlichen Holzkirchenbaues in der Architekturgeschichte, Jahrbuch des RGZM 14, 179-197.

HABOVŠTIAK, A. 1975: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava.

HANULIAK, M. 1998: Vampirizmus na pohrebiskách z prelomu včasného a vrcholného stredoveku, Hieron 3, 102-105.

- 1999: Skalka nad Váhom a jej význam v osídlení trenčianskeho mikroregiónu, SlA 47, 309-329.

HOŠEK, J. – MUK, J. 1989: Omítky historických staveb. Praha.

HRUBÝ, V. 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.

- 1972: Antiqua civitas – Veligrad, Monumentorum tutela–Ochrana pamiatok 8, 57-108.

JAKAB, J. – RUTTKAY, A. – STLOUKAL, M. 1979: Prikostolné pohrebisko veľkomoravského veľmožského dvorca v Ducovom, ČNM 148, 119-140.

KONEČNÝ, L. 1980: Poznámka ke kultovně rituálnímu významu dvorce na Pohansku, in: Slované v 6.-10. století, 131-141. Brno.

KOUŘIL, P. – MĚŘÍNSKÝ, Z. 1996: Sakrální architektura a hmotné památky odrážející projevy duchovní kultury z moravských a slezských archeologických výzkumů, AH 21, 111-119.

LUKÁČOVÁ, E – BAŠO, M. a kol. 1996: Sakrálna architektúra na Slovensku. Komárno.

MARSINA, R. 1997: Benediktínske opátstvo Skalka (Skala), in: Skalka pri Trenčíne. Miesto legiend a pútí, 94-101. Trenčín.

MERHAUTOVÁ, A. 1971: Raně středověká architektura v Čechách. Praha.

MÜLLER, R. 1994: Karoling udvarház és temetöje Zalaszabar-Borjúallás-szigeteröl, in: Honfoglalás és régeszet, 91-98. Budapest.

- 1997: Die Umgebung des Zala Flusses im 8.-10. Jahrhundert, in: Central Europe in 8th-10th Centuries, 74-91. Bratislava.

NEŠPOROVÁ, T. 1997a: Stredoveký cintorín na Skalke, in: Skalka pri Trenčíne. Miesto legiend a pútí, 22-31. Trenčín.

- 1997b: Hrad Trenčín v archeologických prameňoch, Pamiatky a múzeá 3, 6-9.

OSLANSKÝ, F. 1999: K vizitácii benediktínskych kláštorov na Slovensku začiatkom 16. storočia, Historický časopis 47, 18-32.

POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.

- 1972: Velkomoravské mocenské centrum v Mikulčicích, Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 8, 5-48.
RUTTKAY, A. 1978: Ducové, okr. Trnava, in: Významné slovanské náleziska na Slovensku, 63-72. Bratislava.
- 1989: Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spred polovice 13. storočia (Problematika a novšie výskumy), Zborník SNM 83, História 29, 57-103.
- 1998: Zur frühmittelalterlichen Hof-, Curtis- und Curia regalis-Frage in der Slowakei, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 405-417. Bonn.
ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1990: Príspevok k počiatkom včasnostredovekej sakrálnej architektúry na Slovensku, in: Staroměstská výročí, 43-54. Brno.
UŠAK, J. 1995: Druhy, typológia a hodnoty drevenej architektúry, in: Rekonštrukcia a konzervácia historického dreva, 1-8. Zvolen.
VAVRUŠ, J. 1997: Osídlenie Trenčína a okolia v 8.-13. storočí. Archeologická a historická charakteristika mikroregiónu, Slovácko 39, 89-95.
VAVŘÍNEK, V. 1964: Study of the Church Architecture from the Period of the Great Moravian Empire, Byzantinoslavica 25, 288-301.
VONDRÁKOVÁ, M. 1997: Stredoveké hroby zo Skalky nad Váhom-Skaly, AVANS 1995, 189-191.
- 1998: Ďalšie stredoveké hroby zo Skalky nad Váhom-Skaly, AVANS 1996, 173.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Universum Christianum Romanum im Frühmittelalter

Lubomír E. HAVLÍK

Als sich das römische Imperium nur auf seine östliche, byzantinische Hälfte zu beschränken begann, gaben dessen Kaiser die Ansprüche auf die Oberherrschaft über das gesamte ursprüngliche Territorium des einstmaligen Imperium Romanum nicht auf[1]. Mit der fortschreitenden Gräzisierung des "Reiches der Rhomäer" verloren sich im Osten allmählich die lateinischen Elemente und sie begannen sich mehr auf den Westen Europas zu beschränken. Dort kam es mit der Ankunft der fränkischen Herrscher an der Macht und mit deren Bündnissen mit Rom[2] zu einem Zusammenleben und Ineinanderaufgehen des Papsttums mit dem westlichen Europa[3] und zum Aufstieg einer neuen universalistischen Macht. Bis mit dem Jahre 800 ein doppeltes Kaisertum in das 9. Jh. hinein aufkam, d.h. ein östliches und ein westliches, wobei das erstere das griechische Territorium und das zweite den größten Teil der lateinischen Gebiete umfaßte[4]. Neben diesen existierte ein weiterer bedeutsamer Faktor im Mittelmeerraum, der mit den beiden Kaiserreichen zusammentraf – die kulturell hochentwickelte Welt des Islams[5]. An den Randgebieten und Grenzen dieser drei Bereiche entwickelten sich eigenartige politische Einheiten, wie z. B. die asturische Herrschaft in Hispanien, das angelsächsische Königtum im alten Britannien im Westen, oder das armenische und das georgische

---

1 Die Idee, daß der Kaiser die höchst gestellte Person in der Welt ist, hängt zusammen mit dem römischen Altertum, dazu BERKHOF, A., *Kirche und Kaiser* (Zürich 1947) 143f.; MICHAEL, C., *Die Kaisermacht in der Ostkirche* (Darmstadt 1959); RUBIN, B., *Zeitalter Justinians* (Berlin 1960) 125f. Im Zeitalter Justinians wurde der römische Charakter des Reiches stark betont, cf. DÖLGER, F., *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner*, Zeitschr. f. Kircheng. 54, (1937) 4f. Der Kaiser war Autokrator und Kosmokrator, DÖLGER, F., *Die Kaiserurkunde der Byzantiner*, Hist. Zeitschr. (1939) 246, vid auch JÄNTERS, K., *Die römische Weltreichsidee* (Turku 1936), er war eine Personifikation der Idee rex-sacerdos, divus imperator; TAYLOR, L.R., *The Divinity of the Roman Emperor* (New York 1931); ENSSLIN, W., *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, Sitzungsber., Heft 6 (München 1943) 83f.

2 Zum Unterschied von βασιλευς τῶν Ῥωμαιων wurde KARL D. GR. der Titel βασιλευς τῶν Φραγγων erteilt, er war ein ισοβασιλευς, ein *augustus et imperator Romanum gubernans imperium* / 801, *Dipl. Karl d. Gr.*, 197 /, zu diesem Titel cf. CLASSEN, P., *Romanum gubernant imperium*, Deutsches Archiv 9 (1952) 103-121. Sein *imperium* im westlichen Teil des römischen Universums wurde ihm durch den Papst erteilt, es handelte sich um die päpstliche Konzeption gegenüber der historisch-politischen Konzeption des Oströmischen Kaisertums, cf. ULLMANN, W., *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter, Idee und Geschichte* (Graz-Wien-Köln 1960) 134-175, das direkt von Gott-Christus stammte, cf. *Kako Rimьskoe cěsarьstvo doselě drъžitь vladyčestvo?... nětь Rimьsko, no Christosovo, Vita Constantini Phil.*, Kap. X, *Magnae Moraviae fontes historici II* (Brno 1967) 86. Das *nomen imperatoris* war um 800 vakant, was zu der Theorie von der Übertragung des Imperiums zurück nach Rom veranlaßt hat, cf. GOTZ, W., *Translatio imperii* (Tübingen 1958); BORST, A., *Kaisertum und Namentheorie im Jahre 800,* Festschrift P. E. Schramm 1 (Wiesbaden 1964) 36-51.

3 Dazu CASPAR, E., *Pippin und die römische Kirche* (Berlin 1914); LEVILLAIN, L., *L'avènement de la dynastie carolingienne et les origines de l'état pontifical,* Bibl. de l'école des chartes 94 (1933) 225-295; HALPHEN, L., *Charlemagne et l'empire carolingien* (Paris 1949²). Zur Geschichte des Papsttums cf. CASPAR, E., *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft I-II* (Tübingen 1930-1933); HALLER, J., *Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit* (Stuttgart-Berlin 1934) u.a.

4 OHNSORGE, W., *Das Zweikaiserproblem* (Hildesheim 1947), id., *Abendland und Byzanz* (Darmstadt 1958); FEINE, H. E., *Kirchliche Rechtsgeschichte I.* (Weimar 1955) 200f.; HAY, D., *Europe: The Emergence of an Idea* (Edinburgh 1957); FISCHER, J., *Oriens-Occidens-Europa* (Wiesbaden 1957); GANSHOF, F. L., *The Imperial Coronation of Charlemagne,* Univ. Publ. 79 (Glasgow 1949).

5 Allen diesen Kulturbereichen, von denen jeder seine Kultsprache besaß und eine hohe Kultur aufwies, war der sakrale Anhauch und die Sendung gemeinsam, welche deren Repräsentanten mit den Rechten und Pflichten in der Obsorge um den richtigen Glauben, um Vorteil und den Sitten ihrer Untertanen erworben haben.

Königtum im Osten, von dem Reich der Chasaren im nördlichen Schwarzmeergebiet gar nicht zu sprechen[6].

Obwohl ein weiterer bedeutender Faktor der europäischen Geschichte, die Slawen, schon im 5. und 6. Jh. ausdrucksvoll in die Entwicklung eingriffen und ein neues Territorium schufen, das durch einen breiten Gebietstreifen die griechische und lateinische Sphäre trennte [7], begannen sie sich erst im Laufe des 9. Jh. als ein dritter Machtfaktor in der europäischen Geschichte zu entfalten[8]; um deren Einbeziehung in ihre Interessensphäre bemühten sich sowohl das westliche als auch das östliche Imperium[9], beide *in spiritualibus* das Primat des universalen römischen Papsttums anerkennend. Ähnlich wie im Osten das *Imperium Romanum* versuchte, seinen Anspruch auf die ganze *republica Christiana* geltend zu machen[10], bildete sich auch im Westen die Ansicht über die Identität des *universum Christianum* mit dem *Imperium Romanum* heraus[11], ja schließlich in der Zeit ALCUINs die Ansicht, daß es mit der Herrschaft der Franken identisch sei[12]. Auch der

---

6 *Dějiny lidstva* (Die Geschichte der Menschheit) *III* (Praha 1937); GANSHOF, F. L., *Histoire des relations internationales: le Moyen Age* (Paris 1953); FOLZ, R., *L'idée d'empire en Occident du Ve au XVe siècle* (Paris 1953); PERROY, E., AUBOYER, J., CAHEN, C., DUBY, G., MOLLAT, M., *Le Moyen Age. Histoire général de civilisation III* (Paris 1955); *Historia mundi V* (Bern 1956); *The Cambridge Mediaeval History* (Cambridge 1911-1963); DEANESLY, M., *A History of Early Medieval Europe 476-911* (London-New York 1963²); LE GOFF, J., *La civilisation de l'Occident médiéval* (Paris 1964). DÖLGER, F., *Byzanz und die europäische Staatenwelt* (Ettal 1953); OSTROGORSKY, G., *Geschichte des byzantinischen Staates* (München 1952²); VASILIEV, A. A., *History of the Byzantine Empire 324-1453* (Madison 1952²); cf. auch TELLENBACH, G., *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Literatur des frühen Mittelalters,* Sitzungsber. (Heidelberg, 1 Abh., 1934/1935); TREITINGER, O., *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee* (Darmstadt 1956²). FICHTENAU, H., *Das Karolingische Imperium* (Zürich 1949); KEMPF, F., *Das mittelalterliche Kaisertum* (Ein Deutungsversuch), Inst. f. gesch. Landesf. d. Bodenseegeb., gel. TH. MAYER, *III.* (Konstanz 1956); DANNEBAUER, H., *Grundlagen der mittelalterlichen Welt* (Stuttgart 1958); id., *Die Entstehung Europas I-II* (Stuttgart 1959); MOHR, W., *Die karolingische Reichsidee* Münster 1962); *Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben I-IV.* (Düsseldorf 1965, 1966²), bes. CLASSEN, I., *Karl d. Gr., das Papsttum und Byzanz,* 537-608.

7 Cf. NIEDERLE, L., *Slovanské starožitnosti I-IV.* (Praha 1901-1924); DVORNIK, F., *The Slavs. Their Early History and Civilization* (Boston 1956); ŁOWMIAŃSKI, H., *Początki Polski I-II.* (Warszawa 1963), *III.* (Warszawa 1967); HAVLÍK, L. E., *Velká Morava a středoevropští Slované* (Praha 1964); id. *Slovanské státní útvary raného středověku* (Praha 1987).

8 Die Bulgaren, Kroaten und die Mährer.

9 Imperium orientalium Romanorum, 825, MGH Concil. II, No. 44.

10 Zur Idee der Identität des *universum christianum* mit dem Römischen Imperium cf. TREITINGER, O., *Die oströmische Kaiser- u. Reichsidee,* 158f. und id., *Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken,* ibid. 249f. Ausdrucksvoll treten diese Ideen z. B. in der KONSTANTINs vita des 9. Jh. hervor: *jakože dal? jestь bogъ vlastь nadъ vьsěmi języky cěsarju christьjanьsku* Kap. XI, MMFH II, 93, cf. ANASTOS, M., *The Political Theory in the Lives of the Saints Constantine and Methodius,* Harvard Slavic Studies II (1954) 11-38. Die oströmischen Kaiser waren *orthodoxi imperatores,* die durch Christus *ad imperii dignitatem* berufen waren, ULLMANN, W., *Die Machtstellung,* 192. Oströmischer Konzeption nach war der westliche Kaiser βασιλευς τῶν Φραγγων (812, THEOFANES) und der oströmische Kaiser βασιλευς τῶν 'Ρωμαιων. Die Nachfolger KARLS D. GR. waren in Konstantinopel ρηγες genannt oder mit Kompromiß: *rex Francorum et vocatus eorum imperator,* LUDWIG D. FR., Conc. II, Nr. 44. OHNSORGE, W., *Abendland,* 1-49. Cf. auch HERTZ, R., *Kaiser und Basileus im Osten,* Rhein. Mus. f. Phil., N. F. 101 (1958) 192. Gegen diese oströmische Auffassung erwuchs in Rom die Meinung, daß ein universaler christlicher *imperator* nur derjenige sein konnte, der seine universalistische Macht aus den Händen des universalen Papstes erhielt, ULLMANN, W., *Die Machtstellung,* 316.

11 I. J. 800 zerstörte das Papsttum die bestehenden Bündnisse mit dem Oströmischen Imperium und brachte die Ausübung der Erteilung der universal christlichen Herrschermacht an die (neuen, westlichen) *imperatores Romanorum* zum Ausdruck. KARL D. GR. war Kaiser auf einem Gebiet, das *imperium christianum Romanorum* hieß, er war ein Kaiser der lateinischen Christen, wie im Osten der konstantinopolitane Kaiser ein *imperator* des griechischen und östlichen Christentums verblieb; sein Herrscherbereich wurde im Westen *imperium orientalium Romanorum* (*Conc.* II, Nr. 44) oder gar *imperium Graecorum*, und der Kaiser selbst *imperator Graecorum* (MGH Epp. VI, Nr. 82; VII, Nr. 5, S. 411), genannt. Der Titel *imperator augustus* betrifft überhaupt die universalchristliche Sphäre gegenüber den Königen, die ihre praktische Herrschermacht direkt in begrenzten Gebieten ausübten; weil z. B. KARL D. GR. beide Funktionen besaß, lautete sein Titel: *imperator augustus et rex Francorum.*

12 CHELINI, J., *Le vocabulaire politique et social dans la correspondence d'Alcuin* (Aix-en Provence 1959) 54f., 72f., KARL wurde als *omnium christianorum gubernator* betrachtet (Conc. II, Nr. 19, S. 142); etwas bescheidener war die Grenze seines Wirkungsbereiches (als *imperator augustus*) nach der zeitgenössischen fränkischen Meinung durch den Christianisationssprengel gegeben und mit ihm verwechselt, ULLMANN, W., *Die Machtstellung,* 175. Der Alcuinische Termin Imperium wurde dem angelsächsischen Usus entnommen (LÖWE, H., *Die karolingische Reichsgründung und der Südosten* (Stuttgart 1937) 137-143f.); er wurde jedoch nicht im Sinne der "germanischen kaiserlichen Ideologie" verwendet: ERDMANN, C., *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters* (Berlin 1951) 3-16. Trotzdem gab es aber einen Zusammenhang zwischen der Verwendung des Termins Imperium und der existierenden politischen Realität, cf. F. GANSHOF, L., *The Imperial Coronation of Charlemagne*

westliche Kaiser, der zuerst König und später (nach dem divisio) zugleich Teilkönig im Frankenreich war, als Imperator Augustus der lateinischen Christenheit[13] wurde in der zeitgenössischen theologisch-rechtlichen Auffassung den übrigen Königen und ebenso den Herrschern Westeuropas hierarchisch übergeordnet, jedoch war er nicht immer deren faktischer Vorgesetzter[14], da hier letzten Endes die Frage der militärisch-politischen Macht entscheidend war.

Seit der 2. Hälfte des 9. Jh. wandten sich die europäischen Herrscher, bestrebt ihre populistische Königsherrschaft in eine theokratische umzubilden[15] und von den Erfordernissen geleitet, ihre Herrschaft und Stellung, ob nun schon gegenüber den Prätentionen der Nachbarn oder den Aspirationen, die aus dem heimischen Milieu erwuchsen, zu festigen und zu sichern, dem Zentrum der universalistischen Bestrebungen ihrer Zeit, dem römischen Papsttum zu. Dieses hatte von der Zeit der DIONYSIO-HADRIANA[16] an und vornehmlich im Zeitalter der *Pseudo-Isidorischen Dekrete*[17] das Jurisdiktionsprimat *in universo orbe*[18]. Die römische Kirche war *caput orbis*[19], *mater omnium ecclesiarum et nationum*[20], und die Päpste selbst proklamierten sich zu *principes super omnem terram*[21], *super universam ecclesiam*[22] und waren als *divinitus constituti* angesehen[23]. Diese Konzeption war besonders unter dem Papst NIKOLAUS I.[24] und dann unter JOHANNES VIII.[25] vertreten. Die *respublica Christiana* war unter JOHANNES VIII. der Begriff für einen viel breiteren Bereich als das *Imperium Romanum*[26] der Herrschaftsbereiche der griechischen und fränkischen Kaiser und das Papsttum selbst *Dei gratia*[27] und *vicariatione sancti Petri*[28] durch die anvertraute Macht allen weltlichen Mächten, beginnend mit der kaiserlichen[29], übergeordnet. Vom zeitgenössischen theokratischen Gesichtspunkt aus regierte jeder Herrscher, einschließlich der Kaiser, *divina gratia*[30] und sein *populus* war ihm *a Deo*

13f.; CLASSEN, P., *Karl d. Gr.* 571-572. Über ALCUIN cf. noch DUCKETT, E. S., *Alcuin, Friend of Charlemagne* (New York 1951); SCHEIBE, F. C., *Geschichtsbild, Zeitbewußtsein und Reformwille bei Alcuin,* Arch. f. Kulturg. 41 (1959); WALLACH, L., *Alcuin und Charlemagne,* Cornell St. in Cl. Phil. 22 (Ithaca-New York 1959).

13 Vid Anm. 2, 10.

14 Seit dem 12. Jh. dem in Frankreich prägnant ausgedrückten Grundsatz nach: *rex in regno suo est imperator* nach, d. i. *rex Franciae omnium imperium habet in regno suo, quod imperator habet in imperio.*

15 Cf. *Das Königtum, seine geistigen und rechtlichen Grundlagen,* Vortr. u. Forschungen d. Inst. f. gesch. Landesf. d. Bodenseegeb. III (Lindau-Konstanz 1956); DE VRIES, J., *Das Königtum bei den Germanen,* Saeculum 7 (1956) 289-309; MITTEIS, H., *Die deutsche Königswahl* (Baden 1928); id., *Der Staat des hohen Mittelalters* (Weimar 1955[5]); MORRISON, K. F., *The Two Kingdoms* (Princeton 1964); ULLMANN, W., *The Principles of Government and Politics in the Middle Ages* (London 1961) 115f., id., *Papst und König* (Salzburg-München 1966). Mit der Aufnahme des theokratischen Prinzips durch die Könige Westeuropas, und beginnend mit dem 9. Jh. auch durch die Herrscher der slawischen Völker, wurde ihr Königtum zu einem ekklesiastischen. Der König, der aus dem *populus* stammte und durch ihn eingesetzt wurde, wandelte sich in einen König um, der schon theokratisch über seinen *populus* regierte und ihm nicht mehr verantwortlich war.

16 Cf. BUCHNER, R., *Die Rechtsquellen,* in: Wattenbach-Levison, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter (Weimar 1953) 67f.

17 LÖWE, H., Wattenbach-Levison, *Deutschlands Geschichtsqu. im MA IV* (Weimar 1963) 464f.

18 MGH *Epist. V,* Nr. 46.

19 *Epist.* Nr. 78, S. 74.

20 *Epist.* Nr. 198, S. 159; VII, S. 389.

21 *Epist. VI,* Nr. 29, S. 296; Nr. 88, S. 475.

22 *Epist. VI,* Nr. 88, S. 475.

23 *Epist. VI,* Nr. 88, S. 475.

24 PERELS, E., *Papst Nikolaus I. und Anastasius Bibliothecarius* (Berlin 1929); HALLER, J., Nikolaus I. und Pseudo-Isidor (Stuttgart 1936).

25 Cf. ULLMANN, W., *Die Machtstellung,* 321f.

26 In dieser Zeit erschien schon wieder eine klare Differenzierung zwischen *imperium und universum christianum: Totum idem imperium coinquinabunt, et omni christianitati dispendium generabunt, Epist.* VII, Nr. 24, S. 23; vestrum vilescat imperium et totae christianitati nascatur dispendium, Epist. VII, Nr. 31, S. 29f. (Über die Identität der Termini *respublica christiana, universum christianum, tota christianitas cf. Epist.* VII, Nr. 113, S. 104-5; Nr. 210, S. 187; Nr. 208, S. 177; Nr. 78, S. 74); nichtsdestoweniger sich noch KARL II. der "Herr aller Könige auf dieser Seite des Meeres" nannte (Ann. Fuld. ad 876, F. Kurze 86) und LUDWIG III. 879 versprochen wurde: *si Deo favente Romanum sumpseritis imperium, omnia vobis regna subiecta existent, Epist.* VII, Nr. 205, S. 165. Auf der anderen Seite betonten z. B. die Angelsachsen immer ihre Selbständigkeit und auch viele der Randfürsten des karolingischen Reiches besaßen kein Zugehörigkeitsgefühl zum Frankenreich. Daß die Ansprüche des Kaisertums auf Suprematie über diese Fürsten von Anfang an auf Widerstand stoßen cf. LÖWE, H., *Von den Grenzen des Kaisergedankens in der Karolingerzeit,* Deutsches Archiv XIV (1958) 345-374. Auch den slawischen Herrschern, beispielsweise den Mährern und den Kroaten, fehlt natürlich so ein Zugehörigkeitsbewußtsein zum Imperium, jedoch nicht das Zugehörigkeitsgefühl zur *respublica christiana.*

27 *Epist. VII,* Nr. 200, S. 160.

28 *Epist. VII,* Nr. 1, S. 354f.; Nr. 255, S. 222f.

29 Die Verantwortlichkeit für das ganze Christentum lag auf den Schultern des Papstes. Der Kaiser war ein Ausübungsorgan, päpstlicher *adjutor,* der die *potestas* besaß zum Unterschied von der unteilbaren päpstlichen *auctoritas.* Ein Teil der *potestas* wurde vom Papst im Sinne der theokratischen Lehre an die weltlichen Herrscher (beginnend mit den Kaisern) übertragen, ULLMANN, W., *Principles* 42f.; id., *Die Machtstellung,* XXXI, 20f.

30 Alle weltliche Macht war durch die *divina gratia* gegeben. Die Herrscher Europas von dem 9. Jh. aufwärts hatten selbst die Betonung darauf gelegt, daß ihr Herrschertum *divina favore* wurde. Keiner von ihnen war gegen die

commissus und sein *regnum a Deo commissum*[31]. Obwohl dieses Prinzip für die Festigung der Regierung der einzelnen Herrscher von wesentlicher Bedeutung wurde, blieben immerhin die politischen Machtverhältnisse das Wesen ihrer Königsherrschaft. Aus dem Bedürfnis nach einer Festigung der theokratischen Herrschermacht, sowie aus den Absichten des Papsttums und im Interesse ihrer Durchsetzung, sei es im Hinblick auf den westlichen Kaiser oder den (ost)römischen Imperator, auf die Ostkirche, besonders das Patriarchat von Konstantinopel, sei es in Hinsicht auf die fränkischen Könige und andere Herrscher, oder auf die europäischen Kirchen – aus allen diesen Grundinteressen erwuchs auch ein besonderes Verhältnis zwischen den Herrschern des christlichen Universums und dem Papsttum, das sich zum erstenmal in der 2. Hälfte des 9. Jh. bekundete und dessen Formen und Inhalt sich erst im Verlauf des weiteren Mittelalters stabilisierten. Dieses Verhältnis kann man sowohl bei einigen Herrschern und Ländern Westeuropas als auch – und hier vielleicht noch ausdrucksvoller – bei den slawischen verfolgen.

Es ging um den sog. päpstlichen Schutz, den z. B. Blumenstok[32], Daux[33], später Jordan[34], Eichmann[35], Le Brass[36] und andere in ihren Arbeiten mehr oder weniger berührten; in neuester Zeit befaßte sich damit teilweise unter anderem auch Walter Ullmann[37]. Die Forscher behandelten den päpstlichen Schutz zumeist beginnend mit dem Ende des 10. Jh. und übersahen das Faktum, daß dessen Anfänge bereits im 9. Jh. lagen, und daß dieser auch die Slawen in hohem Maße berührte. Deswegen will ich mich in meinem Beitrag mehr auf die älteren Phasen der Schutzmaßnahmen konzentrieren und mein Augenmerk vorwiegend den slawischen Ländern widmen; insgesamt wird mein Artikel die Entwicklung bis zum Anfang des 13. Jh. umfassen. Mit den päpstlichen Schutzmaßnahmen für die slawischen Herrscher beschäftigte sich zusammenfassend und systematisch bisher niemand. Selbst in einigen Ländern sind diese auch nicht bearbeitet. Verhältnismäßig am besten ist noch Polen dran, wo sich damit (bzw. mit dem *Regest Dagome iudex*) Labuda[38], Kętrzyński[39], Kalankowski[40], Widajewicz[41], Wojciechowski[42], Sulowski[43], Hejnosz[44], Gieysztor[45], Kürbisówna[46] u. a. befaßten[47]. Für das alte Rußland können zusammenfassende Arbeiten über die Beziehungen des Papsttums zu Rußland angeführt werden, neuerdings besonders die von Ramm[48] und Winter[49]. Für Mähren machte auf den päpstlichen Schutz Dvornik[50] aufmerksam und auch der Vf.[51]

Meinung, daß das Herrschertum ihm von Gott anvertraut wurde, ja es waren die Könige selbst, die sich ohne jeden päpstlichen Einfluß auf diesen Standpunkt stellten, ULLMANN, W., *Principles*, 61 u. bes. 117f.

31 Nach ULLMANN, W., *Principles*, 61 geht es um eine Formel, die nirgends sonst als bei der Königskrönungszeremonie Platz haben konnte.

32 BLUMENSTOK, A., *Der päpstliche Schutz im Mittelalter* (Innsbruck 1890).

33 DAUX, C., *Le protection apostolique au Moyen Age*, Revue des questions historiques 37, N. S. 28 (1902) 5-60.

34 JORDAN, K., *Das Eindringen des Lehenwesens in das Rechtsleben der römischen Kurie*, Archiv f. Urkundenforschung XII (1932).

35 EICHMANN, E., *Weihe und Krönung des Papstes im Mittelalter*, Münch. Theol. Studien (1951); id., *Die Adoption des deutschen Königs durch den Papst*, Savigny Zeitschr., Kan. Abt. VII (1916).

36 LE BRASS, G., *Le droit romain au service de la domination pontificale*, Revue hist. de droit français et étranger XXVII (1949).

37 *Principles*, pass., *Die Machtstellung*, pass.

38 LABUDA, G., *Znaczenie prawno-polityczne dokumentu "Dagome iudex"*, Nasza Przeszłość 4 (1948) 33-60.

39 KĘTRZYŃSKI, ST., *Dagome iudex*, Przegląd Historyczny 41 (1950) 133-151.

40 KOLANKOWSKI, L., *Dagome iudex*, Życie i Myśl 3 (1952) 1-6, 155-164.

41 WIDAJEWICZ, J., *Początki Polski* (Wrocław-Warszawa 1948) 95, 115-127; id., *Terytorium Polski w 2. pol. X. w.*, Zapiski Tow. nauk w Toruniu 20 (1955) 7-27.

42 WOJCIECHOWSKI, Z., *Szczecin nie Gniezno w dokumencie "Dagome iudex"*, Przegląd Zachodni 8 (1952) 530-535.

43 SULOWSKI, Z., *Geografia dokumentu "Dagome iudex"*, Slavia Antiqua 4 (1952) 232-251.

44 HEJNOSZ, W., *Z rozważań nad dokumentem "Dagome iudex"*, Slavia Antiqua 5 (1954-56) 277-291.

45 GIEYSZTOR, A. in: Historia Polski I (Warszawa 1957) 99, 166-167.

46 KÜRBISÓWNA, B., *Dagome iudex – studium krytyczne*, in: Początki państwa polskiego I (Poznań 1962) 363-423.

47 STEFFEN, A., *Ślady greckie w regeście "Dagome iudex"*, Antemurale 3 (1956) 95-116; ZATKO, J. J., *Dagome iudex. Was the Original in Cyrillic?*, Classica et Mediaevalia XX (1959). Das wichtigste Schrifttum ist bei KÜRBISÓWNA, B. (cf. Anm. 46), S. 419-423 angeführt.

48 PICHLER, A., *Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen Orient und Okzident I-II* (München 1864-65); BOUDOU, A., *Le Saint Siège et la Russie I-II* (Paris 1922-1925); AMMANN, A. M., *Untersuchungen zur Geschichte der kirchlichen Kultur und des religiösen Lebens bei den Ostslawen, H. 1: Die ostslawische Kirche im Verband der byzantinischen Großkirche 988-1459* (Würzburg 1955); LUŽNICKYJ, G., *Ukrainьka cerkva mih schodem i zapadom* (Philadelphia 1954); JUST, M., *Rome and Russia* (Westminster Maryland 1954).

49 RAMM, B. JA., *Tri etapa papskoj ekspansii protiv Rusi v X-XV vv.*, Ježegod. muzeja istorii religii i ateizma II (1958) 210-220; id., *Papstvo i Rusь v X-XV vekach* (Moskva-Leningrad 1959); WINTER, E., *Rußland und das Papsttum I* (Berlin 1960).

50 DVORNIK, F., *Les s, Byzance et Rome au IXe siècle* (Paris 1926) 268; id., *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance* (Prague 1933) 280f. Cf. auch NOVOTNÝ, V., *České dějiny I/1* (Praha 1912) 371 und VÁCZY, P., *Die Anfänge der päpstlichen Politik bei den Slawen* (Budapest 1942) 50; HAUPTMANN, L., in: Historia mundi V, 312.

51 HAVLÍK, L. E., *Velká Morava a středoevropští Slované* (Großmähren und die mitteleuropäischen Slawen) (Praha 1964) 245 f. Weiter id., *Velká Morava a Franská říše* (Großmähren und das Fränkische Reich), Historické štúdie VIII (1963) 157 f.; id., *Constantine and Methodius in Moravia*, Sborník prací fil. fak. brněn. univ. C 11 (1964)

beschäftigte sich damit. In den päpstlichen Urkunden wird der Schutz als *patronatus, protectio,* auch als *tuitio* und *defensio* bezeichnet[52], mit Termini also, die anfangs promiscue und ohne ausdrucksvollere Spezifikation vorkommen. Bemerkenswert ist allerdings die Tatsache, daß im *Corpus iuris canonici* zwar die Rede vom päpstlichen Schutz ist, doch keine kirchengeschichtliche oder kirchenrechtliche Arbeit[53] geht auf eine ausführlichere Schilderung des päpstlichen Herrscherschutzes ein. Leider betrifft auch das oben angeführte Schrifttum[54] – auch wo es von Patronanzen spricht – am meisten die Patronanzen der kirchlichen Institutionen. Den päpstlichen Patronanzen, die den Herrschern erteilt wurden, widmeten die Autoren bestenfalls nur eine kleine Bemerkung. Somit steht man im allgemeinen erst fast an der Schwelle eines neuen Forschungsgebiets; dies bezieht sich selbstverständlich auch auf die Schutzmaßnahmen der slawischen Herrscher.

* * *

Der Schutz hing im 9. Jh. vielfach mit der Verleihung einer bisweilen vorher oder gleichzeitig ausgesprochenen päpstlichen *adoptio filialis*[55] zusammen. So machte JOHANNES VIII. i. J. 878 aus dem Herzog BOSO, mit dem er gewisse Pläne hinsichtlich des Kaisertums hegte, *per adoptionis gratiam filium beati Petri*[56]. *Dilectus et carissimus filius spiritualis* wurde i. J. 879 auch der friaulische Markgraf BERENGAR[57], später König von Italien und schließlich Kaiser[58]. Auf ähnliche Weise adoptierte STEPHAN V. den spoletischen Herzog VIDO zum Sohn der römischen Kirche; auch dieser wurde König in Italien und Kaiser[59]. Diese auserwählten *filii ecclesiae* hatten die Aufgabe, die Stellung des Papsttums hauptsächlich in dem (westlichen) römischen Universum zu stärken, schließlich und endlich auch gegen das Neue Rom. Die Aufnahme und Bezeichnung des Herrschers als *filius spiritualis*, die in Rom schon in der Mitte des 9. Jh. auch dem späteren angelsächsischen König ALFRED DEM GROSSEN erteilt wurde[60], bedeutete in diesem Zeitalter ein gewisses Privilegium und trug den allgemeinen Charakter, wie es in den späteren Jahrhunderten der Fall war, noch nicht. Immerhin wird es notwendig sein unter diesen Ehrenbezeichnungen zu unterscheiden, die die Päpste schon zu dieser Zeit bei der Titulierung einiger Herrscher anwandten, sei es im Falle der oströmischen Kaiser[61] oder der fränkischen Könige LUDWIG DES DEUTSCHEN[62], KARLMANN[63], LUDWIG III.[64], KARL III.[65], u. a.[66], sei es im Falle der slawischen

37 f.; id., *The Relationship between the Great Moravian Empire and the Papal Court in the Years 880-885 A. D.,* Byzantinoslavica 26 (1965) 100-122; id., *Zur politischen Stellung Großmährens im europäischen Raum,* Österr. in Gesch. u. Lit. 11 (1967) 251 f.; *Magnae Moraviae fontes historici III.* (Brno 1969), Epist. No. 80, 90, 101, 102; id., *Der päpstliche Schutz und die slawischen Völker.* Ann. Inst. Slavici Bd II/1, S. 10-32; id., *The Roman Privilege "Industriae tuae" for Moravia.* Cyrillomethodianum VII, 1983, S. 23-37 id., *Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů* (Swentopluk the Great, King of the Moravians and the Slavs), (Brno 1994), S. 90 ff. Cf. auch VANĚČEK, V., *Über die Außenpolitik des mährischen Staates in den vierziger bis achtziger Jahren des IX. Jh.,* in: Das Großmährische Reich (Praha 1966) 294.

52 BLUMENSTOK, A., *Der päpstliche Schutz*, pass.; DAUX, C., *La protection* 17f.

53 Zum FEINE, B. H. E., *Kirchliche Rechtsgeschichte I* (Weimar 1955); PLÖCHL, W., *Geschichte des Kirchenrechts I* (München-Wien 1960); LORTZ, J., *Geschichte der Kirche* (München 1964).

54 In den Anm. 3, 6, 32-37.

55 Cf. auch EICHMANN, E., *Die Adoption des deutschen Königs* ..., pass.

56 MGH *Capit.* II, 368; *Epist.* VII, Nr. 110, S. 102. Bosos Adoption war ein zeremonielles Symbol der formellen Andeutung seiner Zweckmäßigkeit für die Designation zur Kaiserwürde, ULLMANN, W., *Die Machtstellung* 243f.

57 *Epist.* VII, Nr. 175, S. 140.

58 Die Würde *von rex Italici regni* wurde als die Vorstufe zur Kaiserwürde betrachtet.

59 Auch WIDO wurde von STEPHAN V. zuerst durch *adoptio filialis* zum (west)römischen Kaiser designiert und dann 891 als der erste nichtkarolingische Kaiser gekrönt: *pro Widone quoque affine suo, quem idem papa in filium adoptaverat* (Fulco 886); *memoriam quoque Widonis ducis gratissime se suscepisse, quem unici loco filii tenere se fatetur* (STEPHAN), FLODOARDUS, *Hist. Eccl. Rem. IV*, c. 1, MGH SS XIII, 557; MGH *Capit.* II, 194; EICHMANN, E., *Die Adoptio* I, 59.

60 Über ALFRED (später DEN GROSSEN) schrieb LEO IV. an König ETHELWULF: *Filium vestrum Erfred benigne suscepimus, et quasi spiritualem filium consulatus cinguli honore vestimentisque, ut mos est Romanis consulibus, decoravimus, eo quod in nostris se tradidit manibus, Epist.* V, Nr. 31, S. 602. HODGKIN, R., *A History of the Anglo-Saxons II* (Oxford 1935) 557f. Mit dem Versuch des angelsächs. Hofes, das karolingische Kaisertum zu beherrschen (in den angelsächs. Quellen des 9. Jh. wird nie über karol. Kaiser, sondern über sie nur als Könige gesprochen und ALFREDs Herrschertum wurde durch Asser als imperium bezeichnet), korrespondierte die Situation in Mähren, wo auch die karolingischen Kaiser (z. B. KARL III.) als Könige bezeichnet wurden (Kaiser war nur der oströmische *basileus*), cf. *Vita Methodii*, Kap. XVI, XVII.

61 *Dilecto filio Michaheli glorioso imperatori Graecorum, Epist. VI, Nr. 82; piissimo et gloriosissimo filio M. magno imperatori*, Nr. 85; *piissimo et dilectissimo filio superatori gentium atque tranquilissimo imperatori M. a deo protecto semper augusto*, Nr. 88; *dilectissimis ac excellentissimis spiritalibus filiis nostris Basilio, Constantino et Alexandro, gloriosissimis imperatoribus semper augustis, Epist.* VII, Nr. 207.

62 LUDWIG D. D.: *Epist. VII*, Nr. 2; Nr. 15, S. 281.

63 KARLMANN: *Epist. VII*, Nr. 64, 89, 179, 193, 194, App. 16. KARLMANN wurde zur Zeit des Suchens nach einem neuen Kaiserkandidaten auch als *spiritualis filius noster* bezeichnet, *Epist. VII*, Nr. 74, S. 70.

64 LUDWIG III.: *Epist. VII*, Nr. 88, 111, 137, 301.

65 KARL III.: *Epist. VII*, Nr. 107, 110, 136, 180, 224, 225, 233, 234, 247, 251, 252, 257, 260, 268.

Herrscher; sie alle wurden wiederholt *als filii carissimi, fidelissimi, dilectissimi* u. ä. angesprochen. Eine Ausnahme findet man jedoch schon bei KARLMANN zu einer Zeit, wo seine Kaiserkandidatur in Frage kam; er wurde *filius spiritualis*[67] genannt und ebenso unter den gleichen Umständen KARL III.[68], der auch als Kaiser selbstverständlich *filius spiritualis* war; so auch Kaiser BASILEIOS I.[69]. Da die Bezeichnung *spiritualis* in der Ansprache der Herrscher zur Zeit JOHANNES VIII. nicht geläufig und doch viel öfter als vorher verwendet wurde, darf man sie in eine andere Gruppe der päpstlichen Ansprachen als die *filii car., fid., dilect.* reihen. Die Ansprache *filius spiritualis*, oft auch verbis expressis erteilt (*adoptio*), hing aller Wahrscheinlichkeit nach mit der universalistischen Politik JOHANNES VIII. zusammen, die eben auch mit den slawischen Herrschern rechnete. In dieser Weise wurden der kroatische Herzog BRANIMIR, der bulgarische König MICHAEL und der mährische Herrscher SWENTOPLUK (ebenso wie die schon oben genannten BOSO, BERENGAR und WIDO) *"paterna dilectione als geistige Söhne des hl. Petrus und seiner Vikare"* empfangen[70]. Jedoch nur bei SWENTOPLUK und später auch bei WIDO als einzige der europäischen Herrscher (die Kaiser ausgenommen) finden wir außer dem an das *filius spiritualis* anknüpfenden Epitheton noch die spezielle, durch ihre Bedeutung die einfache *adoptio filialis* überragende Bezeichnung, und zwar die Bezeichnung *unicus filius*[71], über die W. Ullmann urteilt, daß sie nur den Kaisern vorbehalten war[72]. Adoption läßt sich überhaupt als Designation für eine bestimmte Aufgabe im Universum oder zu einer höheren Würde betrachten. Im Falle von BOSO, BERENGAR und später von WIDO (auch dem von LAMBERT) handelte es sich anscheinend um Kaisertumsanwärter[73], was bei SWENTOPLUK allerdings nicht nachgewiesen ist, obwohl F. Dvorník im Falle des Letztgenannten Pläne annimmt, wonach die Karolinger im Osten durch SWENTOPLUK abgelöst werden sollten[74]. Es wäre somit kein Zufall, eben weil dies zu einer Zeit vor sich ging, in der es in den Jahren 877-881 im (West) römischen Reich keinen Kaiser gab.

Noch seltener, als die erwähnten Adoptionen, kommen die eigentlichen päpstlichen *patronatus, protectio, tuitio, defensio* vor, so daß man sagen kann, daß dies fast nur Einzelfälle waren[75]. Wir erfahren z. B., daß Kaiser KARL II. DER KAHLE und dann LUDWIG II. DER STAMMLER, die westfränkischen Könige LUDWIG III. und KARLMANN *sub protectione Romanae ecclesiae* und *apostolica tuitione* kommendierten, und

---

66 KARL II.: *Epist. VII*, Nr. 9, 32, 33; LUDWIG II.: *Epist. VII*, Nr. 102; KARLMANN: *Epist. VII*, Nr. 301; GAIDERIK: Nr. 164, DAUFERIUS: Nr. 166, PANDEWULF: Nr. 176, baiulus GREGOR: Nr. 177, 185, GUAIFER: Nr. 214, die Fürsten von Sardinien: App. Nr. 27, PETRUS, CERBULA und SUNDICUS von Bulgarien: Nr. 183. Selbstverständlich kommt diese Titulierung auch bei den zum *filius* ausdrücklich adoptierten Herrschern vor, wie z. B. bei BOSO (VII, Nr. 177, 221), BERENGAR (Nr. 175, 241), MICHAEL von Bulgarien (Nr. 182, 192, 198, 298), ZDESLAV (Nr. 184) und BRANIMIR von Kroatien (Nr. 190, 295), SWENTOPLUK von Mähren (Nr. 255).

67 *Epist. VII*, Nr. 74, S. 70.

68 *Epist. VII*, Nr. 180, 224, 225, 233, 234, 247, 251, 252, 257, 260.

69 *Epist. VII*, Nr. 268, cf. auch Anm. 61. Ähnlich war auch die *imperatrix Angelbert* eine *spiritualis filia*, Nr. 171, 202. Der Titel *spiritualis filius* wurde auch für die Geistlichen verwendet, z. B. *Epist. VII*, Nr. 36, 219.

70 JOHANNES VIII. an BRANIMIR: 879, *Et quia deo favente quasi dilectus filius sancto Petro et nobis ... fidelis in omnibus et obediens esse cupias et humiliter profiteris ... paternaque amore utpote carissimum filium, ad gremium sanctae sedis apostolicae, matris tuae ... suscipimus et spiritalibus amplectimur ulnis ... Epist. VII*, Nr. 190, S. 151-152; cf. auch Nr. 295, S. 257-258.
JOHANNES VIII. an MICHAEL: 879, *vos ... utpote karissimum filium nostrum ... visitamus et nostris apostolicis spiritaliter amplectimur ulnis, Epist. VII*, Nr. 192, S. 153-154.
JOHANNES VIII. an SWENTOPLUK: 879, *Scire vos volumus, quia nos ... pio amore vos quasi karissimos filios amplectimur et paterna dilectione amamus, Epist. VII*, Nr. 200, S. 160; cf. auch Nr. 255, S. 222.
Dabei muß festgestellt werden, daß nur bei BOSO und WIDO ausdrücklich der Terminus *adoptio* verwendet wird.

71 JOHANNES VIII. an SWENTOPLUK: 880, *apostolatus nostri ulnis extensis te quasi unicum filium amore ingenti amplectimur, Epist.* VII, Nr. 255. STEPHAN V.: *memoriam quoque Widonis ducis gratissime se suscepisse, quem unici loco filii tenere se fatetur,* vid. Anm. 59. STEPHAN V. auch SWENTOPLUK *diligit sicut unicum et carissimum filium, Epist.* VII, Nr. 33.

72 Es war eine Auszeichnung des Kaisers vor den Königen, ein *specialis* oder *unicus filius* der römischen Kirche, ein Auserwählter unter allen Königen zu sein. ULLMANN, W., *Die Machtstellung*, 228, 490. Ähnlich wie Swentopluk und WIDO wurde auch LUDWIG III., den Papst JOHANNES VIII. zum Kaiser machen wollte, 879 angesprochen: *si deo favente Romanum sumpseritis imperium ... vos magno desiderio quasi unicum et carissimum filium prestolatur, Epist. VII*, Nr. 205, S. 165. Cf. auch die Ansprache von INNOZENZ II. an Kaiser LOTHAR: *Te christianissimum principem et inter specialis beati Petri filios unicum ac praecipuum defensorem ad imperii fastigium ... sublimavimus*, MGH *Const. I*, Nr. 116, S. 168.

73 EICHMANN, E., *Die Adoption*, 303f.; ULLMANN, W., *Die Machtstellung*, 242-245. BOSO wurde zwar später aus der Kaiserkandidatenliste ausgelassen, jedoch WIDO wurde 889 König von Italien und 891 Kaiser, BERENGAR 888 König von Italien und 915 Kaiser.

74 *The Slavs*, 96, jedoch aus anderen Gründen (Vorliebe für die Lateiner). Diese Vorliebe hing mit der römischen Orientation SWENTOPLUKs zusammen und nicht mit dem baierischen Klerus (der doch gegen WICHING auftrat), wie der Vf. meint.

75 BLUMENSTOK, A., *Der päpstliche Schutz*, 10f., 33f., 45f., 157; DAUX, C., *La protection*, 17f.; ULLMANN, W., *Principles*, 61, id., *Die Machtstellung*, 481f., leider erst vom Ende des 10. Jh. aufwärts.

daß JOHANNES VIII. in seinem Briefe kundtat, daß er bereit war, sie *adiuvare ac protegere paterna dilectione*[76]. Anscheinend sollte diese päpstliche Protektion der Festigung ihrer Königsthrone dienen. Außer dieser bekannten Protektion, die sich auf das Territorium des Frankenreiches bezog, wird bei den slawischen Nationen zur selben Zeit an die Protektion des kroatischen Herzogs ZDESLAV (879) erinnert[77], die anscheinend mit der Festigung von ZDESLAVs Stellung sowohl gegen die Franken als auch gegen Byzanz zusammenhing[78]. Die päpstliche *defensio* bezog sich dann wiederum auf Kroatien und zwar auf den Herzog BRANIMIR, dem es darum ging, seine Herrschaft gegen die übrigen Magnaten und die inneren *hostes* zu legitimieren und zu festigen[79]; mit der *defensio beati Petri* ist hier die *fidelitas* und besonders das *servitium* ausdrücklich verbunden[80], die in anderen Schutzmaßnahmen keine so klare Erwähnung finden. Nur im Falle von BOSO wird gesagt, daß er *communi fidelitate ultra se morti tradere non dubitavit*[81]. Sichtbar tritt die *protectio* wiederum beim bulgarischen König MICHAEL in Erscheinung, den JOHANNES VIII. i. J. 878 ermahnte, daß er das *patrocinium* des hl. PETRUS empfing und sich damit mit allen unterstellten Personen *sub protectione beati Petri* kommendierte und tradierte[82]. Die Nachbarschaft und der Einfluß des Oströmischen Reiches erlaubten es allerdings nicht, daß sich die päpstliche Protektion, die übrigens gerade gegen die Bestrebungen von Byzanz gerichtet war, in Bulgarien genügend durchsetzen konnte[83]. Den letzten und ausdrucksvollsten Fall, in dem der päpstliche Schutz einem slawischen Herrscher im 9. Jh. gewährt wurde, ist der Fall des SWENTOPLUKs von Mähren, obwohl er bisher wenig bekannt ist[84]. SWENTOPLUK erwählte sich *divina gratia inspirante contemptis aliis saeculi huius principibus* den hl. PETRUS und dessen Vikare zum Patron, Helfer und Verteidiger, und Papst JOHANNES VIII. empfing SWENTOPLUK durch das Privilegium Industriae tuae i. J. 880 *quasi unicum filium* unter seiner Patronanz mit dem Versprechen *adversa omnia superare* beizustehen[85]. Im Unterschied zu den Protektionen, die dem Kroatenfürsten ZDESLAV und dem Bulgarenkönig MICHAEL verliehen worden waren, dürfte es sich in diesem Falle nicht nur um die reine Sanktionierung und Unterstützung der Herrschaft gehandelt haben, sondern die Aspirationen SWENTOPLUKs einerseits und zugleich das Vorhaben des Papsttums andererseits in

---

76 Vor dem J. 882: *Epist. VII*, Nr. 301, S. 262.

77 *Dilecto filio Sedesclauo glorioso comiti Sclauorum. Quia fama tue dilectionis atque bonitatis et religionis in Deum ad nos usque pervenit, confidenter glorie tue precipimus atque mandamus, ut pro amore sanctorum apostolorum Petri ac Pauli protectorum vestrorum ..., Epist.* VII, Nr. 184, S. 147.

78 ŠIŠIĆ, F., *Geschichte der Kroaten I* (Zagreb 1917) 98; DVORNIK, F., *Les s*, 229.

79 *a visibilibus et invisibilibus hostibus, Epist.* VII, Nr. 190, S. 152; ŠIŠIĆ, F., Geschichte, 101f., 106-108; DVORNIK, F., *Les s*, 257, id., *Les légendes*, 279.

80 881-882, *Excellentissimo viro Barnimero, glorioso comiti et dilecto filio nostro ... Audita per Theodosium venerabilem episcopum vestrum fide et devotione, quam circa sedem beati Petri apostoli et nostri pontificii vos habere cognoscimus, immensas Deo gratias referentes magno gaudio sumus repleti, qui vos nunc ad tantam gratiam perducere et inter ovas suas connumerare dignatus est... Unde vestram fidelitatem et Christianissimam devotionem bis nostris apostolicis litteris ammonemus et exhortamur, ut, sicut divina inspiratione agere cepistis, usque ad finem perficere et observare non pretermittatis, quatenus sub ala et regimine atque defensione beati Petri apostoli et nostra toto conamine vos subdere atque in eius servitio perseverare quasi dilecti filii procurastis.* BRANIMIRs Legaten sollten Rom besuchen und dort fidelitas und servitium ihres Herrschers bestätigen, damit eine päpstliche Mission nach Kroatien kommen und von BRANIMIRs populus die *fidelitatis promissio* empfangen werden konnte, Epist. VII, Nr. 295, S. 258.

81 *Epist.* VII, Nr. 102, S. 96. Die *fidelitas* wird auch bei Karl III. 878 erwähnt: *tanteque fidelitatis erga vestre matris Romane ecclesie, Epist.* VII, Nr. 107, S. 100, und dann bei SUPPO: *priorem fidelitatem quam circa sanctam Romanam ecclesiam habueras,* Nr. 128, S. 114; es ist jedoch nicht sicher, ob es sich wirklich um einenTreueeid handelt, wie im Falle BRANIMIRs.

82 *Revertimi ergo ad beatum Petrum apostolorum primum, quem amastis, quem elegistis, quem quesistis cuiusque in necessitatibus patrocinium percepistis et fluenta doctrine salubriter et convenienter hausistis cuiusque vos protectioni cum subiectis omnibus commendastis et tradistis, Epist.* VII, Nr. 66, S. 59.

83 Cf. dazu *Epist. VII*, Nr. 182 und 192, S. 154; 879, ... *monemus gloriam vestram ut ad sanctam matrem vestram Romanam ecclesiam devota mente libentique animo redeatis.* Weiter Nr. 198, S. 158-159 und Nr. 298, S. 260, Nr. 308, S. 266-267, HAVLÍK, L. E., *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome,* Palaeobulgarica 13 (1988) 5-20.

84 BLUMENSTOK, A., *Der päpstliche Schutz*, 157 hielt diese Gewährung für die erste, die von JOHANNES VIII. erteilt wurde. Das gesamte Schrifttum zu dieser Erteilung ist in der Anm. 50 und 51 angeführt.

85 *Nam divina gratia inspirante contemptis aliis seculi huius principibus beatum Petrum apostolici ordinis principem vicariumque illius habere patronum et in omnibus adiutorem ac defensorem pariter cum nobilibus viris fidelibus tuis et cum omni populo terre tue amore fidelissimo elegisti et usque ad finem sub ipsius et vicarii eius defensione colla summittens pio affectu cupis auxiliante Domino utpote filius devotissimus permanere. Pro qua scilicet tanta fide ac devotione tua et populi tui apostolatus nostri ulnis extensis te quasi unicum filium amore ingenti amplectimur et cum omnibus fidelibus tuis paternitatis nostre gremio veluti oves Domini nobis commissas recipimus ... studemus, quatenus sanctorum apostolorum suffragantibus meritis et in hoc seculo adversa omnia superare, Epist.* VII, Nr. 255, S. 222-223; VAJS, J., *Ioannis VIII. PP. epistolae ad Svatopluk principem et Methodium archiepiscopum* (Romae 1924) 7-9; *Magnae Moraviae fontes historici* (MMFH) III, red. HAVLÍK, L. E., (Brno 1969), Ep. Nr. 90, HAVLÍK, L. E., *The Roman Privilege*, S. 23-37.

gleicher Richtung außerhalb der Grenzen SWENTOPLUKs Herrschaft gelegen haben, wie dies sowohl der Satz über die Verachtung der übrigen weltlichen Herrscher, der in anderen Protektionen nicht enthalten ist, sowie die päpstliche Zusage der Hilfe bei der Überwindung alles Widerwärtigen[86], was jedoch nicht mehr völlig ungewöhnlich ist, anzudeuten scheinen. Die Verwirklichung dieser Patronanz ging somit nicht allein von den Plänen SWENTOPLUKs und des mährischen Erzbischofs METHODIUS nach der Sanktionierung der theokratischen Herrschaft SWENTOPLUKs und dessen Reiches durch das Papsttum mit allen einschlägigen Vorteilen und Konsequenzen aus, sie entsprang auch dem Vorhaben des Papsttums, sich während der Kaiserlosigkeit in der (westlichen) Christenheit, nachdem sich die in BOSO, BERENGAR, LUDWIG D. ST. und KARLMANN gesetzten Hoffnungen als falsch erweisen sollten und zum Teil schon als solche erwiesen hatten, in Mitteleuropa eine derartige Kraft zu schaffen, die sowohl ein Ersatz für das an Byzanz verloren gegangene Bulgarien gewesen wäre, als auch aufgrund ihrer politischen Macht östlich der Karolingerherrschaft[87] zu einem bedeutsamen Faktor in den Plänen des Papsttums werden sollte, falls es sich zeigen sollte, daß dies für die Verhältnisse im östlichen Teil des (westlichen) römischen Universums vorteilhaft oder notwendig wäre. Das Privilegium garantierte dem Königtum der Mährer (*regnum Maravorum*) und SWENTOPLUK eine selbstständige und von allen anderen Herrschern unabhängige Stellung im Raum zwischen dem *Imperium Romanum* der Franken und Ostrom, neben den beiden Imperien, jedoch mit ihnen in einem gemeinsamen *Universum Christianum Romanum*. Eine Bestätigung dieser Patronanz erhielt König SWENTOPLUK – so wurde er genannt[88] – i. J. 885 durch ein Schreiben des Papstes STEPHAN V. In diesem heißt es, SWENTOPLUK habe sich den hl. PETRUS und seine Vikare *prae cunctis huius fluctivagi saeculi principibus* zum *principalem patronum* erwählt und sich deren *tuitioni* anvertraut; STEPHAN gibt weiters bekannt, sein *spiritualis filius* SWENTOPLUK könne in ihm seinen *protectorem* zu jeder Zeit finden. Eine hohe Schätzung des Königs SWENTOPLUK verzeichnete auch das Kommonitorium des Papstes[89]. Das Schreiben fällt zeitlich mit

---

86 Mit den sonstigen weltlichen Herrschern und mit dem Widerwärtigen werden die Karolinger und ihre Prätentionen gemeint. Das päpstliche Privilegium für Mähren ist eben gegen sie gerichtet; cf. die Bibliographie in d. Anm. 50 und 51.

87 Cf. die Literatur in Anm. 50 und 51; HAVLÍK, L. E., *Územní rozsah Velkomoravské říše v době vlády krále Svatopluka* (Umfang des Großmährischen Reiches zur Zeit der Regierung Königs SWENTOPLUK), Slovanské štúdie III (1960) 9-79.

88 Mit der Ausnahme der *Ann. Fuld.* (dazu GRAUS, F., *Rex-dux Moraviae*, Sbor. prací fil. fak. brněn. univ. E 7 (1960) (147, 189-190) wird SWENTOPLUK als König bezeichnet, z. B. von REGINO VON PRÜM (a. 890, 894), später WIDUKIND (*Res gest. Sax.* I, 19), CHRISTIAN (*Vita et passio* s. Wenc., c. 1, 2), *Ann. Saxo* (a. 890), *Ann. Gradic.* (a. 894), COSMAS (*Chron. Boem.* I, 10, 14), Presb. Diocl. (*Regnum Sclavorum*, c. IX), *Notae de epp. Patav.*, u. a. Auch die arabischen Quellen sprechen von dem gekrönten König (*malik*) Swentopluk, die iranische Quelle ja sogar von einem Kaiser (*padschah*).: Ibn RUSTA, *Kitábu l'alaqí n-nafísati*; GARDÍZÍ, *Kitábe zajnu l'achbar ta'lífe*; *Hudud al-Álam* (MMFH III. S. 346-348, 426-439, 422). Auch alle hoch- und spätmittelalterlichen Quellen bezeichneten Swentopluk immerhin als König. Über den zur Königswürde emporgestiegenen SWENTOPLUK (so LÖWE, H., in: Deutschlands Geschichtsqu. IV, 479) cf. Reginonis *Chron.* ad 890: *in regni fastigio sublimaretur* und nach ihm im gleichen Sinne lautenden *Annal. Saxo.* Die meisten Intepretationen der Worte Reginos von Prüm *inregni fastigio sublimaretur* werden auf Arnulf bezogen. Arnulf trat das Herzogtum von Böhmen an König Swentopluk (*Marahensium Sclavorum regi*) ab, – weil zu jenem – ehe (der) in den Rang der Königswürde erhoben wurde – durch verwandtschaftliches Geschenk gebunden war. Kurz und gut, erhob (der) den Sohn dessen von der heiligen Taufquelle und ließ ihn nach seinem Namen Zuentibolch nennen. Als "jener" (*ille*) ist offenichtlich Swentopluk gemeint, "dessen" (*eius*) Sohn ist Arnulfs Sohn, der mit dem Namen (*nomine suo*) Swentopluks getauft wurde. Respektiert man die Bedeutung, der Fürwörter *ille,* is und *suus,* kann man klären, daß der, an den Böhmen abgetreten worden war und der verwandtschaftlich an Arnulf gebunden war (als Taufpate von Arnulfs Sohn, bzw. auch durch Heirat mit Arnulfs Schwester, wie TURMAIR-AVENTIN, J. *Annales Boiorum* IV., XX-27 meinte) auch derjenige gewesen ist, der *in regni fastigio sublimaretur* und sich dann gegen Arnulf emporhob. Auch *Annalista Saxo*, der Reginos Bericht folgte, schrieb im gleichen Sinne, als er die Erhebung zur Königswürde mit der Abtretung Böhmens an Swentopluk und mit der Taufe von Arnulfs Sohn verknüpfte: *Nam ante regnum* (Swentopluk) *regi* (Arnulfo) *familiaris fuerat* et *filium eius* (Arnulfi) *de pellice a sacro fonte susceptum Zuendibolch appellari fecerat* (MMFH II., S. 138, 249, IV, ed. HAVLÍK, L. E. (Brno 1971) S. 385. Dazu HAVLÍK, L. E., *Velká Morava a Franská říše* (Großmähren und das Fränkische Reich) 164-170 und id., *Zwentibald rex Marahensium*, in: The Relationship 116-122. Anscheinend handelt es sich um offenbare Sanktionierung der Hierarchisierung des schon längst theokratisierten mährischen Herrschertums.

89 *Stephanus episcopus servus servorum Dei Zventopolco regi Sclavorum. Quia te zelo fidei sanctorum apostolorum principi Petro ... omni devotione devovisti eiusque vicarium prae cunctis huius fluctivagi saeculi principibus principalem patronum elegisti eiusque te cum primatibus ac reliquo terrae populo tuitioni pariter commisisti, continuis precibus Deum ... exoramus ... in cuius manu sunt omnia iura regnorum ... Nos etiam, qui eius vicariatione fungimur, debitam sollicitudinem pro te gerentes, in quocumque indigueris negotio in bis, quae ad salutem tuam pertinet, Deo auxiliante protectorem invenies in omnibus, quem ob fidei dignitatem cum omnibus tuis fidelibus nulla terrarum obsistente intercapidine spiritualibus ulnis quasi praesentem amplectimur amore ut spiritualem filium, Epist.* VII, Nr. 1, S. 355; MMFH III, Ep. Nr. 101, wo auch das nötige Schrifttum zu finden ist. Cf. die Literaturangaben in Anm. 51 und 88 laut der

STEPHANs tadelnder Antwort auf das Schreiben des Kaisers BASILEIOS I. und des Unwillens des weströmischen Kaisers KARL III. mit der Wahl STEPHANs zum Papst zusammen. Gegenüber dem immer schwächer werdenden westlichen Kaisertum wurden SWENTOPLUK und sein Reich zu einem bedeutsamen politischen Machtfaktor in Mitteleuropa, ein Gegengewicht in den Plänen des Papsttums, welches die Traditionen der franko-römischen Beziehungen benachteiligte. Die damalige Einstellung des Papsttums den Karolingern gegenüber lassen auch die *adoptio filialis* WIDOs[90], und SWENTOPLUKs Vermittlung in den Angelegenheiten des Papsttums i. J. 890[91] erkennen. Erwähnenswert ist auch die Tatsache, daß die Mojmiriden den *denarium b. Petri* nach Rom abgeführt haben dürften, wie man die Erwähnung der *magnitudo pecuniae*[92] vielleicht auslegen könnte, was allerdings das *Liber censuum*, das den späteren Stand erfaßt[93], nicht verzeichnet.

* * *

Das mittelalterliche Europa, tripartita in eine griechische, lateinische und eine slawische Sphäre, ging, obwohl die westlichen und östlichen Kaisertümer als seine Pole weiterhin Geltung hatten, nach den Veränderungen, die es im 10. Jh. durchmachte und zu denen auch die Ungarn beigetragen hatten, in das 11. Jh. bereits einigermaßen umgebildet ein. Nach der westlichen, überwiegend auf dem Territorium des deutschen Reichsteiles geltenden Auffassung, wurde das renovierte *imperium Romanum* wieder dem ganzen *universum Christianum* gleichgestellt, wie es zur Zeit KARLs D. GR. gegolten hatte. OTTO I. wurde nach WIDUKIND das *caput totius mundi, dominus pene totius Europae.* So sollte auch das Oströmische Reich zu einem *regnum Graeciae* werden und alle Herrscher Europas zu den *reguli* der Provinzen des Reiches[94]. Eine solche Auffassung stieß selbstverständlich auf starken Widerstand nicht nur im Osten, sondern auch im Westen Europas. Der angelsächsische König EDGAR ließ sich 973 zum *totius Albionis imperator augustus, rex et basileus totius Britanniae*[95] krönen. Dieses neue Imperium sollte ein Gegengewicht[96] zu dem ottonischen (west)römischen werden, ähnlich wie das etwas später entstandene hispanische Imperium, dessen Herrscher (ALFONZO VI.) und seine Nachfolger sich den Titel *rex et imperator totius Hispaniae* aneigneten und zwar gegen das (west)römische Imperium in Händen der Salier. Die Pläne des erneuerten ottonischen *Imperium Romanum*, in dem die *Sclavinia* vorübergehend eine gleichbedeutende Stellung wie *Italia, Gallia* und *Germania* einnehmen sollte[97], gerieten bald in Vergessenheit; nichtsdestoweniger trat Europa schon in das 11. Jh. in Herrschaftsbereiche, Länder und Staaten geteilt ein, die dann während des ganzen restlichen Mittelalters existierten.

In der Geschichte Europas kam es im 11. Jh. zu einigen wichtigen Ereignissen. Einerseits war dies der Abfall der Ostkirche vom Papsttum, andererseits die Kämpfe des Sacerdotiums mit dem westlichen Imperium um die Oberherrschaft im westlichen Christentum und schließlich die Einfälle der Araber und der Beginn der Kreuzzüge gegen sie. Diese Ereignisse und weiterhin die Feindschaften und Eifersüchteleien zwischen den

---

Anmerkung des Papstes sollten seine Legaten Swentopluk feierlich ansprechen: *Visitant vos apostolorum princeps regni caelestic claviger et Paulus doctor gentium. Dominus autem Stephanus sanctissimus pontifex sanctae catholicae et apostolicae Romanae ecclesiae et universalis papa, spiritalis videlicet pater vester, visitat vos et mandat vobis amabilem paternitatem. Amplectitur enim vos spiritaliter et diligit sicut unicum et carissimum filium. Omnes sanctissimi episcopi, reverentissimi presbyteri et diaconi cum reliquo clero sanctae Romanae ecclesiae optant bis salutem; habent enim assidue vestri memoriem in suis Deo dignis orationibus apud beatussimorum apostolorum principum limina. Omnis honorabilis Senatus a Deo conservandae Romanae urbis cum reliquo coetu fidelis populi mandat vobis salutes. Desiderant enim omni prosperitate vos in Christi Dei nostri fide pollere et saeculi gloria gaudere,* MMFH III., *Epist.* No. 102. So eine Adresse, die sicher keine päpstliche diplomatische Kurtoasie (Höflichkeit) war, stellte SWENTOPLUK in eine Reihe mit den Beschützern, Freunden und Konsulen der ewigen Stadt und des Papsttums. Die hohe Schätzung Swentopluks in Rom bezeugt auch das Gesuch des Papstes im J. 890: König Swentopluk sollte König Arnulf zur Reise nach Rom zum Schutz des Papstes bewegen, Ann. Fuld. ad. a. 890.

90 Vid. Anm. 59.

91 *Ann. Fuld.* ad 890, MMFH I, 117-118. Bemerkenswert ist die Tatsache, daß König ARNULF, gegen den Kaiser LAMBERT (892-899) als Gegenkaiser 896 gekrönt, schon im J. 897 wieder durch den Papst abgesetzt wurde.

92 Petition des baier. Episkopats im J. 900, MMFH III, *Ep.* Nr. 109. Über *census* im 9. Jh. vid. Anm. 104.

93 Cf. FABRE, P., *Études sur le Liber censuum* (Paris 1892).

94 ULLMANN, W., *Die Machtstellung*, 337f. HIESTAND, R., *Byzanz und das regnum Italicum im 10. Jh.* (Zürich 1964).

95 Er nannte sich *Anglorum basileus, omniumque regum insularum oceani quae Britanniam circumiacent, cunctarum nationum quae infra eam includuntur imperator et dominus.*

96 Noch CANUTE nannte sich 1018 *imperator Anglici orbis.*

97 Um 1000, zur Zeit BOLESLAWs DES KÜHNEN von Polen, dessen Reich damals nebst Altmähren auch Böhmen umfaßte. BRÜCKNER, A., *Bolesław Chrobry*, Slavia Occidentalis 7 (1928); BRACKMANN, A., *Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns*, Abh. d. Preuß. Akad. d. Wiss. 1939; DVORNIK, F., *The Making of Central and Eastern Europe* (London 1949) 119 und 136f.; id., *The Slavs*, 256f. Cf. dazu die Worte GERBERTS VON AURILLAC (später Papst SYLVESTER II.): *Nostrum, nostrum est Romanum imperium. Dabit vires ferax frugum Italia, ferax militum Gallia et Germania, nec Scithia* (sc. Sclavonia) *desunt nobis fortissima regna.* Weiters cf. ERDMANN, C., *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters* (Berlin 1951); SCHRAMM, P. E., *Kaiser, Rom und Renovatio I-II* (Leipzig-Berlin 1929, Darmstadt 1952[2]); DZIECIOŁ, W., *Imperium i państwo narodowe około r. 1000* (London 1962).

europäischen Herrschern untereinander, wobei die Beziehungen der Nachbarherrscher des Imperiums zu den Kaisern eine wichtige Rolle spielten, welche, obzwar sie sich noch rechtlich *imperatores Romanorum* nannten, in der Tat nur *reges Germanorum* waren. Diese Tatsache führte oft nicht nur zu Konflikten zwischen Herrschern und Kaisern, sie veranlaßte die Herrscher, sich nach Rom zu wenden; weiters waren es auch die Streitigkeiten zwischen den europäischen Herrschern, vornehmlich den Kaisern und dem Papst. Das alles bildete neben den vorherrschenden universalistischen Ideen das hauptsächliche Fundament bei der Gestaltung von Beziehungen der Herrscher zum Papsttum und des Papsttums zu diesen. Das sich festigende Lehenssystem drang aus der weltlichen Sphäre in das Leben der Kirche ein und bekundete sich auch in der Entwicklung des päpstlichen Schutzes, der in seinem Wesen aus jenen Schutzmaßnahmen erwuchs, die in der weltlichen Sphäre die Könige und vornehmlich die Kaiser[98] (z. B. Kaiser BASILEIOS I. seinem geliebten Sohn, dem armenischen König ASCHOT[99]) gewährten; bereits seit dem 8. Jh. begann sich ein Unterschied zwischen der weltlichen und der päpstlichen Schutzmacht zu entwickeln. Die Aufnahme eines Herrschers in das *patrocinium b. Petri* und in den Schutz des Vikariats der Päpste ging allerdings von der Annahme aus, daß das Papsttum einer wirksamen Unterstützung fähig wäre[100]. Im 9. Jh. ging es vielfach eher um die innen- und außenpolitische Auswirkung einer ideellen, von der Ausbreitung und Gültigkeit abhängigen und in dieser Zeit vorherrschenden Meinung, die sich auf den Begriff der weltlichen übergeordneten, geistlichen Macht stützte, d. h. auf das Papsttum als Vikariat PETRIs über alle weltlichen Herrscher. Durch die Gewährung des Schutzes hat sich weder die Macht des Papsttums noch jene der Patronanten irgendwie geändert, eher wurde auf beiden Seiten größere Anerkennung und Stärkung erreicht. Vom 11. Jh. an wurde die weltliche Lehensrechtsgemeinschaft zur Grundlage des Schutzes ganz offenkundig[101], die im 9. Jh. nicht evident war und die die Beziehungen zwischen dem Papsttum und den geschützten Herrschern noch mehr festigen sollte als die Patronanzen des 9. Jh. Es ist nach dem 11. Jh. ganz typisch, daß der Herrscher, um den aktiven Schutz des hl. PETRUS zu erhalten[102], sein Land ausdrücklich *in jus et proprietatem beati Petri* kommendieren[103] und dem Papsttum bestimmte Dienste leisten und jährlich den Zensus, *tributum beati Petri* entrichten mußte[104]. Dafür übernahm der Vikar PETRIs die Verpflichtung, den Schützling gegen alle Feinde zu schützen. Der päpstliche Schutz im Hochmittelalter ist z. B. treffend durch den Bund des Papstes INNOZENZ III. mit König PETER von Aragonien charakterisiert[105].

Wurde die Bezeichnung *filius* in den nachfolgenden Jahrhunderten üblich für die Herrscher seitens der Päpste, die sich selbst als *pater* und die *ecclesia Romana* als die *mater* erachteten, so nahm die Patronanz und die Protektion seit dem Ende des 10. und im Laufe des 11. Jh. eine neue Bedeutung an. Trug sie im 9. Jh. noch mehr einen potentiellen Charakter – lediglich z. B. die kroatische *fidelitas* und das *servitium* konnten eine realere Form annehmen – wurde seit dieser Zeit die *protectio* zum Ausdruck des lehensrechtlichen Verhält-

---

98 LE BRASS, G., *Le droit romain*, 377-398.

99 DÖLGER, F., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, Corpus d. Griech. Urk. d. MA, R. A, Abt. I (München-Berlin 1924) Nr. 506. *Medz ischkhan* (Großfürst) ASCHOT ließ sich 886 zum König (*T'agavor* oder *ark'ah*) krönen; auch der Kalif von Baghdad sandte ihm eine Krone und den Titel Schahanschah, DAGHBASCHEAN, H., *Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratun* (Berlin 1893) 71.

100 ULLMANN, W., *Die Machtstellung*, 482-8.

101 JORDAN, K., *Das Eindringen des Lehnwesens in das Rechtsleben der römischen Kurie*, Archiv f. Urkundenforschung XII (1932) 72, 89; FLICKE, A., *La réforme grégorienne et la reconquête chrétienne* (Paris 1947) 115.

102 Unter dem Schutz dessen geistlicher Macht standen eo ipso alle Länder der Welt, ob dies deren Herrscher wünschten oder nicht, denn *Romanum pontifex, qui est beati Petri successor, vicarius sit illius, per quem reges regnant et principes principantur* (*Reg. VII*, 229); *Apostolica sedes divinitus constituta super reges et regna* (BONIFAZ VIII, MGH *Const.* IV, Nr. 105, S. 80).

103 Obwohl die Kommendation im 9. Jh. existierte, von dieser Formel findet man keine Spur.

104 Im 9. Jh. findet man nur selten Nachrichten über den *census* s. *Petri*. Papst JOHANNES VIII. verlangte den *census* vom Bulgarenkönig MICHAEL (878, *Epist. VII*, Nr. 66, S. 59) und sprach über ihn im Briefe an BERENGAR (879, *Epist. VII*, Nr. 175, S. 141); *magnitudo pecuniae* zahlten nach Rom die Mährer. Das baierische Episkopat sammelte auch *pecuniam* (s. Petro) *iuri debitam* (beide Nachrichten in der Petition des baier. Ep. aus d. J. 900), und Bischof HANNO sollte 873 den Zensus aus Germanien in Rom abführen (*Epist. VII*, Nr. 23, 24, S. 286-287). Einen Zensus forderte JOHANNES VIII. auch vom Grafen CUNIPERT (*Epist. VII*, Nr. 81, S. 77). Es handelte sich um den sog. *denarium s. Petri*, nicht um *feodum censuale. Romescot, census qui Romepenny sive Peterspeny vocatur* zahlte nach Rom König OFFA von Mercien, *Romescot oder Romefeoh* zahlten dann die angelsächs. Könige seit ETHELWULF, LUNT, W. E., *Papal revenues I* (New York 1934) id., *Financial Relations of the Papacy with the England I* (New York 1939). Für ein *xenium - munus* dankte JOHANNES VIII. 878 dem Bulgarenkönig MICHAEL, *Epist. VII*, Nr. 66, s. 60. Nach ULLMANN, W., *Die Machtstellung*, 485f. alle Länder, die in Liber censuum I, 2 (FABRE, P., Etudes, 129f., 146-147) angeführt sind und Zensus entrichteten, sind mit Recht als Länder, die *in ius et proprietatem b. Petri et sanctae Romanae ecclesiae persistentes* zu betrachten. Für die wichtigsten hält der Vf. England, Dänemark, Schweden, Norwegen, Ungarn, Kroatien und Dalmatien, Polen, die Orkneys, einen Teil von Rus'.

105 *Ego Petrus cupiens principaliter post Deum b. Petri et apostolicae sedis protectione muniri ... spero et confido, quod tu et successores tui me ac successores meos et regnum praedictum auctoritate apostolica defendetis, Reg.* VII, 229, und INNOZENZ III.: *Personam tuam et regnum Portugalense ... sub b. Petri et nostra protectione suscipimus, Reg.* I. 441.

nisses des Herrschers und seines Landes zum Papsttum, auch wenn eine Reihe der Herrscher eine derartige Auffassung ihrer Beziehungen zur Kurie ablehnten und die Unterschiede zwischen den älteren Schutzmaßnahmen und diesen neuen Konzeption der *protectio,* in der auch der alte *denarius* meistens zum regelmäßigen *feodum censuale* wurde, behaupteten. Die ursprüngliche formelle Kommendation und der formale Treueschwur[106] gingen nämlich oft in eine gänzlich faktische Lehensverleihung durch die Übergabe des Banners, Speeres und Ringes über, d. h. in die faktische Investitur des Lehens, wie dies z. B. in der Zeit HILDEBRANDTs im 11. Jh. der Fall war und wie die Beispiele RICHARDs VON CAPUA oder ROBERT GUISCARDs beweisen. Doch auch in dieser Zeit muß man – abgesehen von der in den römisch-päpstlichen Kreisen herrschenden Ideologie und Rechtsanschauung[107] – auch den realen Zustand zur Kenntnis nehmen, wo einerseits nur einfache Schutzmaßnahmen ins Leben traten; dabei ist es manchmal sehr schwierig, zwischen diesen beiden Grenzfällen genau unterscheiden zu können. Ein Beispiel bietet dazu der Fall WILHELM DES EROBERERS, der sich zwar zum Entrichten des *denarius* (und Anerkennung des Schutzes der *Romanae ecclesiae*) bereit erklärte, doch alles Vasallentum zur Kurie ablehnte[108]. Im Laufe des 12. Jh. wurde die weltliche Auffassung des Schutzes[109] zu Gunsten der römischen theologisch-rechtlichen Anschauung fast überall niedergedrückt, wie z. B. der Fall JOHANNES OHNE LAND in England zeigt[110]. Die päpstliche Kurie, wie dies der hispanische Fall beweist, erachtete dessen *Land ex antiquis constitutionibus beato Petro et sanctae Romanae ecclesiae in ius et proprietatem esse traditum*[111].

Diese Auffassungen fanden auch in den Ländern Mittel-, Südost- und Osteuropas Eingang. Bei den mitteleuropäischen Staaten Ungarn, Polen und Böhmen handelte es sich zugleich um die Erbschaft sowohl einiger Gebiete des einstigen großen Mährischen Reiches, bzw. des eigentlichen Königreiches von Mähren als auch mittels Rom um die Königswürde und Krone des Königtums von Mähren (*regnum Moraviae*) samt den mit ihm und seinen Herrschern verknüpften Privilegien und Apostolischen Rechten. So schenkte z. B. der polnische Herzog MIESCHKO I. dem hl. PETRUS Ende des 10. Jh. das Gebiet Polens mit der Hauptstadt Gniezno und entrichtete den Zensus nach Rom[112]; die Kommendation in päpstlichen Schutz, über deren eigentliche Verleihung jedoch, im Unterschied zu anderen Ländern, keine ausgesprochenen Berichte vorliegen, sollte dem polnischen Herzog gegen die Ansprüche und den Druck seitens dessen Nachbarn (das Imperium der Ottonen und die Herrschaft der böhmischen Bolen) dienen[113], und MIESCHKOs Sohn, BOLESLAW DER KÜHNE, ersuchte – um seine Stellung zu stärken – in Rom um die Königskrone, von wo er diese erst nach längerer Zeit tatsächlich erhielt; dieser Umstand bildete allerdings kein Hindernis, ihn schon vorher als König zu erachten[114]. Die Theokratisierung der Herrschermacht der slawischen Herrscher hatte, sofern hier keine anderen Hindernisse vorlagen, üblicherweise die Hierarchisierung ihrer Stellung zur Folge, ohne daß diese in älteren Zeiten durch die Sanktionierung seitens des Papsttums erforderlich

---

[106] Seit dem 11./12. Jh. wurde schon ein realer Treueschwur erforderlich; ein Beispiel dazu mag der Schwur PETERs von Aragonien sein: *Ego Petrus rex Aragonorum profiteor et polliceor, quod semper ero fidelis et obediens domino meo papae Innocentio, Reg. VII*, 229; *Patr. Lat. XXXV*, 550. Ein Muster für so einen Schwur war der Eid ROBERT GUISCARDs, *Liber censuum I*, 422 Nr. CLXIII.

[107] *Omnis mundus intelligat et cognoscat, quia si potestis in coelo ligare et solvere, potestis in terra imperia, regna, principatus, ducatus, marchias, comitatus et omnium nominum possessiones pro meritis tollere unicuique et concedere, Reg.* VII, 14a, S. 487. Der Papst war in dieser Hinsicht ein Souverän im universum christianum und alle Mitglieder dieser Gemeinschaft waren seine treuen subditi; dabei war die apostolica sedes eine Rechtsperson. Weil der Papst zugleich der höchstgestellte Monarch war, konnte kein anderer weltlicher Herrscher ein Souverän werden. Die theokratischen Herrscher konnten schon aus diesem reinsten Prinzip ihres Herrschertums dem Papst nur schwer opponieren, ULLMANN, W., *Principles*, 87f.

[108] *Unum admisi, alterum non admisi, fidelitatem nolui facere nec volo quia nec ego promisi.*

[109] ALFONZO HENRIQUES und seine Nachfolger wurden 1145 vom Papst LUCIUS II. unter Schutz des hl. PETRUS genommen; ihr Gesuch wurde durch die Unsicherheit vor dem Kaiser von Hispanien motiviert.

[110] 1213 nahm er die Krone als Lehen der hl. APOSTEL PETRUS und PAULUS und dessen Vikar INNOZENZ III. an; er kam unter den Schutz des Hl. Stuhles, wurde zum Vasall des hl. PETRUS, und verpflichtete sich, ihm einen Zensus von 1000 Pfund zu zahlen.

[111] GREGOR VII. den hispanischen Herrschern, *Greg. Reg. IV*, 28, S. 345-346. Cf. auch *Reg. I*, 7; DE LA CALZADO, L., *La projección del pensamiento dei Gregorio VII*, Studia Gregoriana III, 41-42.

[112] *Dagome iudex et Ote senatrix et filii eorum Misicam et Lambertus ... leguntur beato Petro contulisse unam civitatem in integro que vocatur Schineghe cum omnibus suis pertinentiis infra hoc affines ..., Początki państwa Polskiego I*, 394-397, wo auch die Hauptbibliographie angeführt ist. Weiters GRABSKI, A. F., *Bolesław Chrobry* (Warszawa 1964) 54.

[113] In der Historiographie herrscht zumeist die Überzeugung vor, daß das Polen MIESCHKOs I. das erste der slawischen Länder war, dem der päpstliche Schutz gewährt wurde. Aus dem hier Angeführten ist jedoch ersichtlich, daß es nicht der Fall war.

[114] Er sollte die Würde zuerst von OTTO III. bekommen und dann um die Krone 1002 in Rom ansuchen müssen, ANON. GALLI Chronica Polonorum *I*, 6; PETRI DAMIANI *Vita S. Romualdi 26*, col. 979; *Chron. Hung. et Polon.*, c. 5. Cf. MACŮREK, J., *Dějiny polského národa* (Praha 1947) 325; *Historia Polski I* (1957) 199; KOROLJUK, V. D., *Drevnepolskoje gosudarstvo* (Moskva 1957) 152; HAVLÍK, L., *Velká Morava a středoevropští Slované,* 319; GRABSKI, A., *Bolesław Chrobry,* 283f.

war[115]. In Rom erwarb die königliche Würde und die Krone um das J. 1000 auch der ungarische König STEPHAN I.[116] und seit dieser Zeit erachtete die Kurie Ungarn als ein unter ihrem Schutz stehendes Land, was sie niemals zu betonen vergaß. *Regnum Ungariae sanctae Romanae ecclesiae proprium est a rege Stephano olim beato Petro cum omni jure et potestate sua oblatum et devote traditum,* schrieb GREGOR VII. dem König SALOMON i. J. 1074[117] und ähnlich im folgenden Jahre auch GEJZA, daß Ungarn *sicut alia nobilissima regna ... nulli regi alterius regni subici nisi sanctae et universali matri Romanae ecclesiae*[118]. Die Tatsache, daß die ersten ungarischen Herrscher, SALOMON, GEJZA[119], ja auch LADISLAUS D. HL. die Behauptung ablehnten, daß Ungarn ein Lehen des hl. PETRUS sei[120] (GEJZA und LADISLAUS nahmen die Königskrone von dem oströmischen Kaiser MICHAEL VII. DUKAS an, obgleich hier allerdings noch andere Motive eine Rolle spielten[121]), und gleichzeitige Ansprüche der Kurie auf Ungarn[122], führten zu der Frage nach dem Ursprung dieser päpstlichen Ansprüche und auch zur Tendenz sie in den Traditionen zu suchen, welche die älteren Schicksale des mittleren Donaugebietes und dessen Verbindungen mit Rom betreffen[123]. Im Unterschied zu Ungarn bemühte sich Böhmen, das sich den Kern der alten mährischen Herrschaft angeeignet hatte[124], den Lehensschutz der Kurie zu gewinnen[125]; zu diesem Streben trug im wesentlichen Maße auch der Druck der benachbarten sächsischen, salischen und staufischen Dynastien bei.

Als sich die Kurie zur Zeit HILDEBRANDTs, in der Zeit des großen Kampfes des westlichen Kaisertums nachdrücklich bemühte[126], die Auffassung geltend zu machen, wonach alle weltlichen *regna* ihre Lehen seien, stieß dies oft auf den Widerstand einiger weltlichen Herrscher, die sich zwar nicht dagegen sträubten, ihre Macht zu festigen, den Schutz oder die königliche Würde oder deren Bestätigung verliehen zu bekommen, doch entschieden lehnten sie es ab, ihr Vasallentum gegenüber der Kurie damit zu verbinden[127]. Sonst gewährte das Lehensbündnis mit der Kurie dem Herrscher den Rückhalt sowohl gegen innere Gegner als auch

---

[115] *Patronatus-protectio* war ursprünglich nicht mit der königlichen Würde und Krone verbunden, obwohl sie durch das Papsttum sanktioniert, bestätigt und gefestigt wurde, HAVLÍK, L., *Velká Morava a Franská říše* (Großmähren und das Fränkische Reich) 81, 150, 165-166, 168-169. Die Theokratisierung des Herrschertums bei den slawischen Herrschern geht weit zurück in die Vergangenheit und ist mit deren Annahme des Christentums verbunden. Seit dem 9. Jh. wird schon ausdrücklich betont, daß die slawischen Herrscher *divina gratia, deo favente, bogomъ ustimъ* (SWENTOPLUK von Mähren, BRANIMIR von Kroatien, MICHAEL von Bulgarien, ROSTISLAW von Mähren, *Epist. VII*, Nr. 255, 190, 198, *Vita Constantini*, Kap. XIV) handelten und ihr Herrschertum ausübten. Was die Hierarchisierung betrifft, wird der theokratische Titel *rex* nur bei MICHAEL von Bulgarien (dort hängt er zusammen mit dem Equivalent für Khagan) und bei SWENTOPLUK von Mähren im 9. Jh. benützt (nicht von den sog. "reges" der Elbe-Slawen zu sprechen). Bei SWENTOPLUK wird von REGINO zwar bemerkt, daß er *in regni fastigio sublimaretur* (cf. Anm. 88), jedoch seine eigentliche Hierarchisierung wie auch die von TOMISLAW von Kroatien sind etwas ins Dunkel gehüllt; beide Königswürden können nur in Bezug auf das Verhältnis SWENTOPLUKs und TOMISLAWs zum Papsttum erklärt werden.

[116] *Hic temporibus Stephanus Gejze filius per romanum pontificem coronam regni adeptus primus rex Hungarorum effectus est, Thomae Archidiac. Historia Salonitana,* Kap. XV. Über STEPHAN I. cf. *Szt. István Emlékkönyv* I-III (Budapest 1938); MALYUSZ, E., *A patrimonialis királyság, A karizmatikus királyság*, Társ. tud. (1933-1934); VÁCZY, P., *Stephan der Heilige als päpstlicher Legat*, A Bécsi Magyar Történ. Intézet Évkönyve IV (Bécs 1934).

[117] Reg. II, 13; JAFFÉ, PH., *Monum.* Greg. 128.

[118] JAFFÉ, PH., *Monum.* Greg. 183.

[119] FESSLER, I. A., *Geschichte von Ungarn I* (Leipzig 1867) 164-173; GYÖRKI, Ö., *Salomon király* (Budapest 1887); RADEMACHER, O., *Ungarn und das deutsche Reich unter Heinrich IV.*, Gymnasialprogramm (Merseburg 1885).

[120] 1078/1079, *Reg. Greg. VII.* KATONA, S., *Hist. Reg. II*, 395f.; I. FESSLER, A., *ibid.* 175; KARÁCSONYI, J., *Szt. László király élete* (Györ 1895); NÉMETH, P., *Magyarország Szt. László korában* (Budapest 1893).

[121] FESSLER, I. A., ibid. 167; KARÁCSONYI, J., *Hogyan lett szt. István koronája a magyar szt. korona felsö részévé?* Archaeológiai Értesítő (1907); POLNER, Ö., *A magyar szt. korona felsö részének kérdése* (Koloszvár / Cluj 1943); DARKÓ, J., *A Dukas Mihály-féle korona célja és jelentösége*, Egyetemes Philológiai Közlöny (1936).

[122] VÁCZY, P., *Die Anfänge*, 50; vertritt die Meinung, daß die päpstlichen lehensrechtlichen Ansprüche auf Ungarn zur Zeit GREGORs VII. nicht jeder rechtlichen Grundlage entbehrten.

[123] Es mag sich um die alten Ansprüche Roms auf Pannonien aus dem 9. Jh. oder gar um die Frage der Suprematie im Illyrikum handeln.

[124] Die Böhmen eroberten Mähren in J. 1021/1025-1030, HAVLÍK, L. E., *Tři kapitoly z nejstarších česko-polských vztahů* (Trois chapitres des plus ancienne relations tchéco-polonaise), Slovanské historické studie IV (1961) 78; id., *Slovanské státní útvary*, S. 89-90, 174. LABUDA, G., *Utrata Moraw przez państwo polskie w XI. wieku,* Stud. z dziejów pol. i czechosł. I (1960) 93-124; ibid. HAVLÍK, L. E., *K otázce jižní hranice Moravy v době Boleslava Chrabrého* 73-90, id., *Mähren und die Ungarn am Ende des 9. und am Anfang des 10. Jahrhunderts*, in: Bayern, Ungarn und Slawen im Donauraum (Linz 1991), 105-120.

[125] Cf. die Anm. 134-140.

[126] Ich habe dabei allerdings das (west)römische Imperium in der Hand der Salier, jedoch nicht das im bedeutenden Maße konkurrenzmäßig entstandene pro-päpstliche hispanische Kaisertum oder das damals schon niedergegangene brittanische Kaiserreich im Sinne.

[127] Es ging z. B. um den schon erwähnten WILHELM DEN EROBERER.

gegen ausländische Feinde. So wollte z. B. mittels des Lehens des hl. PETRUS seine durch den Kaiser HEINRICH IV. bedrohte Herrschaft der dänische König SVEND ESTRITSON sichern[128] und die Kurie war aus Besorgnis über den hispanischen Kaiser ALFONZO VI. in dieser Richtung dem aragonischen König SANCHO RAMIREZ zugeneigt[129].

Auch in den slawischen Ländern war man bestrebt, in dem Vasallentum zur Kurie ein Mittel zur Festigung der Stellung und Macht deren Herrscher im universum Christianum zu suchen, was dem Papsttum dazu verhalf, den mächtigsten Lehnshof in Europa zu schaffen[130]. So waren z. B. der kroatische Herrscher TOMISLAW i. J. 924 von der Kurie als erster von den kroatischen Herrschern als König angesprochen worden[131], und ebenso PETER KRESCHIMIR (gekrönt i. J. 1059) treu dem Papsttum ergeben[132]. DEMETER ZWONIMIR wurde von einem päpstlichen Legaten i. J. 1076 zum König von Kroatien und Dalmatien investiert – *investus atque constitutus rex* – durch die Verleihung des Banners, des Schwertes, des Zepters und der Krone; er legte Papst GREGOR VII. den Lehensschwur der Treue und das Gelöbnis ab, die Steuer des hl. PETRUS zu zahlen[133]. Ihre Stellung besonders gegenüber dem westlichen Nachbarn zu festigen, bemühten sich durch eine direkte Beziehung zur Kurie auch die Herrscher von Böhmen. Der Versuch BRETISLAWs I. schlug jedoch fehl[134] und seine Nachfolger erhielten vom Papsttum statt der Königskrone und gegen die Steuerverpflichtung[135] das Recht, die Mitra zu tragen[136]. Erst WRATISLAW II. erhielt zu dieser[137] das Diadem und zwar von dem Widersacher des Papsttums, d.h. der imperialen Macht[138]. Die Kurie wollte aus diesem Grund und weil es um einen Parteigänger des Kaisertums ging, seine Königswürde nicht anerkennen. Das war auch rund achtzig Jahre später beim König WLADISLAW II. während der Kämpfe zwischen Kaisertum und Papsttum in der Zeit FRIEDRICH BARBAROSSAs und des Kard. ROLAND, des späteren Papstes HADRIAN, der Fall. Nur Papst ALEXANDER III. sprach WLADISLAW II. als König an[139]. Erst PŘEMYSL OTTOKAR I. gewann als erster von den böhmischen Herrschern die Bestätigung der Königswürde von der Kurie unter Papst

---

[128] *Nobile patrocinium eius* (sc. Petri) *acquireres, Reg. II*, Nr. 75, S. 238; JAFFÉ, PH., *Reg. Greg. VII*, Nr. 167, 199; leider gelang es erst König ERIK EIEGOD.

[129] *A beato Petro apostolorum principe ad regendum tibi commissum populum, Reg. Greg. II, Nr. 50, S. 192. Dei in cuius manu et potestate omne regnum est et imperium. Reg.* III, Nr. 10, 267; man erinnert sich dabei an einen ähnlichen Satz (*Deum ... in cuius manu sunt omnia iura regnorum*), den STEPHAN V. an König SWENTOPLUK von Mähren 885 geschrieben hat.

[130] ULLMANN, W., *Die Machtstellung*, 485-486.

[131] *Dilecto filio Tamislao regi Chroatorum*, RAČKI, F., *Documenta hist. Chroat. periodum antiquam spectantia* (Zagreb 1877) Nr. 149b, S. 189; ŠIŠIĆ, F., *Geschichte der Kroaten I*, 131; gleichzeitig wurde TOMISLAW auch oströmischer Prokonsul. Im erwähnten Brief (wie auch in dem Schreiben an JOHANNES, Erzbischof von Salona, RAČKI, F., *Doc.* Nr. 149a, S. 189) werden die Slawen Dalmatiens und Kroatiens als *specialissimi filii Romanae ecclesiae* bezeichnet, was man in Verbindung mit dem Zeitalter BRANIMIRs und dem damaligen Verhältnis zwischen Kroatien und Rom bringen darf. Jedoch König STEPHAN DRŽISLAW erhielt seinen Königstitel samt Insignien aus Ostrom und wurde von Kaiser BASILEIOS II. zum Eparchen und Patrizier ernannt, Thomae Archidiac. *Hist. Salonitana*, Kap. 38; ŠIŠIĆ, F., ibid. 190.

[132] ŠIŠIĆ, F., *Geschichte*, 220f.

[133] *Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor ..., dei gratia Croatiae Dalmatiaeque dux, a te domino Gebizo ex apostolica sedis legatione domini nostri pape Gregorii potestatem obtinente, in salonitana basilica sancti Petri synodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regniregimine per uexillum, ensem, sceptrum et coronam inuestitus atque constitutus rex, tibi deuoueo, spondeo et polliceor, me incommutabiliter completurum omnia, que mihi sua reuerenda iniungit sanctitas, uidelicet ut in omnibus et per omnia apostolice sedi fidem obseruem, et quidquid hoc in regno tam apostolica sedes quam sui legati sanxerunt aut sanxerint, irreuocabiliter custodiam ... Ducentorum quoque byzantiorum tributum meorum omnium consultu primatum sancto Petro per singulos annos in resurrectione domini de mihi concesso regno persoluendos statuo ... uice beati Petri et domni nostri pape Gregorii atque post se successorum in apostolica sede me tuis manibus committo et commendo. Hanc fidelitatem sacramento stabilio: ego, inquam, Demetrius qui et Suinimir, dei gratia et apostolice sedis dono rex, ab hac hora in antea sancto Petro et domno meo pape Gregorio suisque successoribus, canonice intrantibus, ero fidelis ...Regnum autem, quod mihi per manum tuam, domne Gebizo, traditur, fideliter retinebo et illud summumque ius apostolice sedi aliquo ingenio aliquando non subtraham ...*, RAČKI, F., *Documenta* Nr. 87, S. 103-104; ŠIŠIĆ, F., *Geschichte* 285f. DEMETER ZWONIMIR wurde so zu einem Vasallen der Kurie und sein Tribut war kein Peterspfennig, sondern feodum censuale.

[134] Eigentlich handelte es sich um die Errichtung des Prager Bistums, NOVOTNÝ, V., *České dějiny I/2*, 27f., wobei fraglich ist, ob es dabei zur Forderung der Königswürde in Rom überhaupt gekommen ist.

[135] 100 Pfund Silber.

[136] NOVOTNÝ, V., *České dějiny I/2*, 103-105. DEUSDEDIT, *Coll. canonum III*, 150, S. 385.

[137] Papst GREGOR spricht von WRATISLAWS *magnae devotionis et fidelitatis* und 100 Mark Silber *que beato Petro sub nomine census* nach Rom gesandt wurden, *Cod. dipl. Boh.* I, Nr. 72, S. 76. Über die Mitra-Tragenerlaubnis *Reg. Greg. I*, 38, S. 60; *Cod. dipl. Boh.* I, Nr. 61, 64, S. 67. Das Tragen der Mitra bewilligte auch Papst LUZIUS III. dem König ROGER II. von Sizilien, (OTTO v. FREISING, *Gesta*, c. 29, MGH *Script, rer. Germ.* 46) und Papst INNOZENZ III. König PETER von Aragonien, (*Reg. Greg.* VII, 229).

[138] Wratizlaum tam Boemiae quam Polonia prefecit, Cosmae Chron. Boem. II, 38.

[139] NOVOTNÝ, V., *České dějiny I/2*, 880f.; *Cod. dipl. Boh.* I, Nr. 180, S. 176, Nr. 258, S. 228 (1171). WEGENER, W., *Böhmen-Mähren und das Reich* (Köln-Graz 1959) 108.

INNOZENZ III. und wurde von dessen Legaten gekrönt[140]. Erfolgreicher in dieser Richtung waren die polnischen Herrscher, die bereits im 11. Jh. die Königswürde vom Papsttum noch einmal und zwar im J. 1076 erwarben, als diese BOLESLAW DER MUTIGE erhielt[141], der ebenfalls wie der kroatische DEMETER ZWONIMIR ein Parteigänger des Papsttums war. Um die Bestätigung ihrer Würde bewarben sich in Rom auch die bulgarischen Herrscher. SIMEON anfangs des 10. Jh., der sich in Rom seinen Kaisertitel und den eines Autokraten aller Bulgaren anerkennen ließ[142]. Um den Schutz des hl. PETRUS ersuchte in Rom der bulgarische König KALOJAN anfangs des 13. Jh., der sich der Oberherrschaft des hl. PETRUS unterwarf und in Rom die Königskrone erhielt, die ihm ähnlich, wie dem Böhmenkönig PŘEMYSL OTTOKAR I. der päpstliche Legat bei gleichzeitiger Überreichung des Banners und des Zepters aufs Haupt setzte[143]. Der Schutz Bulgariens ging Hand in Hand sowohl mit dem Druck seitens Byzanz – hauptsächlich in älterer Zeit – als auch zu einer Zeit seines Verfalls mit der Beherrschung Konstantinopels durch die Kreuzritter und der Errichtung eines Lateinischen Kaisertums am Bosporus[144]. Mit der Kurienpolitik dieser Zeit[145] hängt nicht nur die Verleihung der Königswürde an den böhmischen und bulgarischen Herrscher zusammen, sondern auch jene an den serbischen STEPHAN[146], dem die Krone ebenfalls aus Rom übermittelt werden sollte, auch wenn er sich später krönen und die Krone aus dem byzantinischen Nikaia kommen ließ. Einigermaßen abseits dieses Geschehens stand zwar das alte Rußland, doch nicht außerhalb des Bereiches der päpstlichen Interessen[147]. Bereits in den Jahren 979 und 991 ist von den päpstlichen Botschaftern bei den Fürsten JAROPOLK und WLADIMIR die Rede[148]. Allerdings war es wiederum erst das Zeitalter HILDEBRANDTs, in dem man versuchte, Rußland in das System des *universum Christianum*, das dem Papsttum unterstand, einzubeziehen. Dazu trugen auch die einheimischen Verhältnisse in Rußland bei und die Tatsache, daß der Großfürst IZJASLAW seinen Sohn JAROPOLK nach Rom zum Papst als den obersten Lehnsherrn aller Königtümer und Länder der Welt entsandte, um aus dessen Hand Rußland als Lehen zu empfangen. Obwohl die Kurie selbstverständlich IZJASLAWs Angebot und Kommendation, welche einen bedeutenden Erfolg der päpstlichen Politik im Osten der slawischen Welt und Europas bedeuten konnte, annahm, erlaubten es die politischen Umstände IZJASLAW nicht, dieses Verhältnis in Kiew praktisch geltend zu machen[149]. Anfangs des 13. Jh. versuchte dann INNOZENZ III. neben Böhmen und Bulgarien auch das russische Gebiet und seine Interessensphäre neu ins päpstliche Universum einzuschalten. Im Norden unterstützte er den Schwertbrüderorden und den Deutschen Ritterorden gegen die baltischen Länder und die Randgebiete von Pollock, Novgorod, gegen Pskow und Jurjev/Dorpat[150], im Süden versuchte der Papst wenigstens Galizien in den J. 1205 (Gesandtschaft an ROMAN) und 1207 auf seine Seite zu bringen[151]. Einen weiteren Versuch machte später auch HONORIUS III., der sich 1227 mit einer Gesandtschaft an alle Könige Rußlands wandte, jedoch ohne Erfolg[152]. Die Stellung Rußlands gegenüber Rom war nämlich einigermaßen anders als die der übrigen slawischen oder anderen europäischen Länder. Die lateinische *Romana ecclesia* an der Spitze mit dem Papst und Kaiser als Beschützer der Kirche war nicht als *domina gentium* und *princeps terrarum* für die russischen Verhältnisse, die auf den Grundlagen der kirchenslawischen und byzantinischen Kultur aufgebaut und mit der Ideenwelt der östlichen

---

[140] Nachdem PHILIPP Böhmen zum erblichen Königtum erhoben hatte (1198), wurde PŘEMYSL OTTOKAR I. auch von OTTO als König bestätigt und vom päpstlichen Legaten GUIDO gesalbt und gekrönt (1203); mittels eines päpstlichen Privilegiums wurde PŘEMYSL OTTOKAR I. als erster der böhmischen Herrscher seitens des Papsttums als König anerkannt (1204), *Cod. dipl. Boh.* II, Nr. 41; WEGENER, W., *Böhmen-Mähren,* 110f.

[141] *Historia Polski* I, 212-214; TYMIENIECKI, K., *Polska w średniowieczu* (Warszawa 1962[2]) 88.

[142] SIMEON, βασιλευς και αυτοκρατωρ παντων των Βουλγαρων και 'Ρωμαιων, bemühte sich 926/927, daß sein Kaisertitel in Rom anerkannt, ihm Krone und Zepter überreicht und die bulgarische Kirche für autokephal erklärt werde, ZLATARSKI, V. A., *Die Briefe des Patriarchen Nikolaos Mystikos an den bulgarischen Kaiser Symeon,* Sbornik d. bulg. Unterrichtsmin. XIII (Sofija 1896) 316-320.

[143] ZLATARSKI, V., *Istorija na bălgarskata dăržava prez srednite vekove* III, 150-211; DUJČEV, I., *Prepisate na papa Inokentij III. s bălgarite*, GSU Istor.-fil. fak. 37/3 (Sofija 1942) 82; *Istorija na Bălgarija* (Sofija 1961) 175-176.

[144] Trotzdem wurde Bulgarien 1205 vom Lateinischen Kaisertum angegriffen.

[145] Cf. TILLMANN, H., *Zur Frage des Verhältnisses von Kirche und Staat in Lehre und Praxis Papst Innozenz' III.*, Deutsches Archiv 9 (1951).

[146] 1204, JIREČEK, K. – RADONIĆ, J., *Istorija Srba* (Beograd 1952[2]) 163f.

[147] RAMM, B. JA., *Tri etapa papskoj ekspansiji,* 210f., id., *Papstvo i Rusь,* pass. und WINTER, E., *Rußland und das Papsttum,* pass.

[148] Nikonovskaja letopis, Pol. sob. russ. let. IX, 39, 64. Um 1000 spricht man wieder von einer römischen Gesandtschaft, WINTER, E., *Rußland,* 25.

[149] 1075/1076. TURGENEV, A., *Historica Russiae Monumenta* I (St. Peterburg 1841) 1; CASPAR, E., *Das Register Gregors VII*, I (Berlin 1920) 236f.; WELYKYJ, A., *Documenta pont. rom. hist. Ukraine illustrantia* (1075-1953) I (Roma 1953) Nr. 1. Cf. SOLOV'ЬEV, S. M., *Istorija Rossii s drevnejšich vremjon* II (Moskva 1959) 359 und WINTER, E., *Rußland,* 45-55.

[150] WINTER, E., *Rußland,* 74-82.

[151] WELYKYJ, A., *Documenta I,* Nr. 3, S. 11-12; KARAMZIN, N. V., *Istorija gosudarstva rossijskogo III,* 97; S. SOLOVJEV, M., *Istorija Rossii* II, 580f.; den Trend des Papsttums dieser Zeit und Zustand Rußlands schildert WINTER, E., *Rußland,* 83-87.

[152] WELYKYJ, A., *Documenta I,* Nr. 4; WINTER, E., *Rußland*, 85.

Kirche und dem Oströmischen Kaisertum verbunden waren, annehmbar[153].

* * *

In diesem, wegen des Umfangs der Problematik nur sehr beschränkten und dadurch auch unvollständigen Überblick konnte ich mich leider nicht mit allen Fragen und Aspekten der päpstlichen Protektionen befassen, die den slawischen Herrschern und Ländern des Mittelalters erteilt wurden. Zugleich konnte ich auch nicht auf alle Zusammenhänge, die mit den Beziehungen zwischen dem Papsttum und den Ländern Mittel-, Südost- und Osteuropas verbunden waren, ausführlich eingehen, und die Problematik von allen Gesichtspunkten aus ausreichend klären; öfters mußte ich mich nur mit einer Andeutung der Lösung der Probleme zufriedenstellen. Auch die Auswahl der verwendbaren Bibliographie blieb ziemlich beschränkt. Man steht hier erst am Anfang der Erforschung einer bisher weniger beachteten Problematik. Daher wird es eine natürliche Folge sein, wenn die zukünftige Forschung dem Studium dieser Probleme mehr Aufmerksamkeit widmen und sie vertiefen wird, und wenn auch einige hier angeführten Formulierungen in Zukunft vielleicht etwas angepaßt erscheinen mögen. Sehr erforderlich wäre es, diese Fragen auch vom kirchenrechtlichen Standpunkt aus zu untersuchen, den ich nur wenig in Betracht ziehen konnte, da ich mich überwiegend mit historischen Aspekten befaßt habe.

Deutlicher jedoch tritt schon heute die Tatsache hervor, daß die Auseinandersetzungen zwischen dem Kaisertum und dem Papsttum im 11. und 12. Jh. schon Vorgänger im 9. Jh. hatten und daß der Gehalt der päpstlichen Protektion im Laufe der Entwicklung gewissermaßen säkularisiert wurde, obwohl diese Säkularisation die herrschende theokratisch-hierarchische Ordnung der Gesellschaft und deren Ideen implizierte. Hatte der päpstliche Schutz im 9. Jh. die Funktion, den Patronanten und sein Land zu schützen und seine Stellung, beispielsweise die Königsherrschaft zu sanktionieren – wofür seitens des Papsttums die rechtlich nichtspezifizierte Kommendation in die Obhut des hl. PETRUS verbunden mit der unpersönlichen Treueäußerung, dem pecuniaren Zensus (sog. *denarius s. Petri*), gegebenenfalls der Hilfe (meist einer diplomatischen) gefordert wurde – wurde vom 11. Jh. an für die Gewährung dieses Schutzes zwar auch die Kommendation, aber bereits rechtlich präzisiert *in jus et proprietate b. Petri* verlangt, die *fidelitas* wurde zum persönlichen Lehenseid, und der verliehene Schutz war mit der Verleihung des Lehensbanners, des Schwertes, des Zepters und gegebenenfalls, wenn es gleichzeitig um die Verleihung der Königskrone ging, der Krone verbunden. Der Vasall des hl. PETRUS war verpflichtet, nach Rom den Zensus abzuführen und den Vikaren des hl. PETRUS Hilfe, besonders politische und militärische, zu gewähren und in allen Angelegenheiten Obedienz zu leisten.

Der päpstliche Schutz sollte den Herrschern Sicherheit gegen deren Feinde bieten und Bündnisse gegen andere, die gleichzeitig Feinde des Papsttums waren, ermöglichen, und diese nach außen und im Lande festigen. Das Papsttum versuchte damit auch in der säkularen Sphäre die systematische praktische Beherrschung des *universum Christianum* zu erreichen, die jedoch gerade dort, wo sie die stärkste Waffe sein sollte, sich gewöhnlich als schwach erwies, d. h. in den Beziehungen der Herrscher zum Papsttum, die verständlicherweise vor allem durch eigene Herrscherinteressen geleitet waren.

In dieses Gesamtbild fallen die Schutzmaßnahmen, die den slawischen Ländern gewährt wurden. Vielleicht wandte das Papsttum zu deren Erhaltung beträchtliche Anstrengungen auch deshalb auf, weil die slawische Liturgie von Byzanz in Mähren gesät, von hier aus sich in die meisten der übrigen slawischen Länder ausbreitete, und die weitere Entwicklung und die historischen Schicksale dieser Länder sich in einigen Fällen mit den damaligen universalistischen Konzeptionen Roms nicht gänzlich deckten[154]. Auf diese Tatsache hatte ohne Zweifel der ursprüngliche Zusammenhang der slawischen Liturgie mit dem Patriarchat von Konstantinopel und das Faktum, daß sich auf deren Grundlage in Europa ein neuer dritter Bereich bildete, mit einer dritten Kultursprache Europas, der slawischen, Einfluß. Dieser Aspekt bekundete sich in der päpstlichen Politik schon seit dem Privilegium *Industriae tuae* für Mähren, wo sich das evidente Bestreben des Papsttums, Mähren, das damals an der Spitze der slawischen Länder stand, unter seiner Suprematie zu erhalten, zeigte. In späterer Zeit offenbarte sich dies besonders nach dem kirchlichen Schisma, als es dem Papsttum u. a. in Europa auch darum ging, angesichts der Ostkirche (und damit auch der russisch-orthodoxen Kirche), die meisten slawischen Länder und Herrscher in seiner Sphäre zu erhalten oder zu gewinnen, ja auch Rußland in seinen Universalbereich einzugliedern.

---

[153] WINTER, E., *Rußland*, 67-68.

[154] Die slawische Liturgie wurde 869/870 von Rom für Mähren und alle slawischen Länder bewilligt (nochmals 880), jedoch 885 ziemlich beschränkt; erst am Anfang des 13. Jh. wurde ihre Verwendung in Norddalmatien durch Rom neu genehmigt. In Südost- und Osteuropa wurde der Gebrauch der slawischen Liturgie vom 9. Jh. an üblich und die slawische Sprache der Liturgie übernahm in den dortigen Ländern die Aufgabe, die sie auch in Mähren haben sollte, zugleich die Kultursprache deren Völker zu sein.

RÉSUMÉ:

Universum Christianum Romanum v raném středověku

Rozpad římského impéria (*Imperium Romanum*), vznik východořímské (byzantské) říše a její pozvolná grecizace měly za následek, že se ze života východní části impéria začaly postupně vytrácet latinské prvky. V západní části říše se s nástupem franských panovníků počala vytvářet nová světská síla, která měla těsné vztahy s římským papežstvím – nově se formující univerzalistickou mocí.

Významným zásahem do evropského vývoje byl v 5. a 6. století příchod Slovanů. Obsazení nového teritoria Slovany, kteří definitivně rozdělili širokým územním pruhem římskou říši na dvě části, pozměnilo tvář Evropy. V průběhu 9. století se Slované stávají třetím mocenským faktorem v evropské historii a předmětem politického zájmu jak západní (franské) říše a papežství, tak i byzantské říše a konstantinopolského patriarchátu. Jak na Východě, tak i na Západě panoval zpočátku názor o identitě křesťanského univerza (*universum Christianum*) s římským impériem (*Imperium Romanum*), ztotožňovaným od Alkuinovy doby s panstvím Franků. V soudobém křesťanském teologicko-právním pojetí byl franský panovník jako imperator augustus hierarchicky nadřazen ostatním králům a také panovníkům slovanské části Evropy, přestože nebyl jejich politickým představitelem; hlavní a rozhodující roli hrála nakonec otázka vojensko-politické moci.

Od druhé poloviny 9. století – ve snaze zajistit si své mocenské pozice a vymezit a posílit postavení své země vůči sousedům v rámci křesťanského univerza – se obraceli evropští panovníci k římskému papežství. Tento jev reflektují např. již právní sbírky Dionysio-Hadriana a Pseudo-isidorské dekretály. Římská církev byla *caput orbis* a *mater omnium ecclesiarum et nationum* a papežové sami sebe prohlašovali za *principes super omnem terram* či *super universam ecclesiam*. Tato koncepce římské papežské politiky byla zvláště silně propagována a uplatňována za pontifikátu Mikuláše I. a Jana VIII. Termínu *res/s/publica Christiana* měl za Jana VIII. mnohem širší význam a obsah než termín *Imperium Romanum* v pojetí franských a byzantských panovníků. Samo papežství bylo skrze svěřenou moc (*Dei gratia* a *vicariatione sancti Petri*) nadřazeno všem světským mocím, počínaje císařskou. Podle soudobého teokratického hlediska vládl každý panovník *divina gratia* a jeho *populus* stejně jako jeho *regnum* mu bylo svěřeno Bohem (*a Deo comissus/comissum*).

Potřeba upevnění panovnické moci na jedné straně a zájmy římské kurie o posílení moci papežství na druhé, vedly ke vzniku institutu tzv. papežských ochran. Tento specifický vztah mezi panovníky křesťanského univerza a papežstvím se začal vytvářet ve druhé polovině 9. století a týkal se jak několika panovníků a zemí západní Evropy, tak také – a to podstatně výrazněji – panovníků slovanských; obsah vztahu a jeho formy se však stabilizovaly teprve v průběhu dalších let. Autor příspěvku proto soustředil pozornost na starší fázi vývoje prostředků papežské ochrany, v období zhruba od poloviny 9. do počátku 13. století.

Otázkou patronancí církevních institucí a někdy též papežské ochrany se zabývala z různých aspektů a v různé míře řada badatelů jako např. A. Blumenstok, C. Daux, G. le Brass a W. Ullmann; pro slovanské prostředí jsou pak významné práce např. G. Labudy, J. Widajewicze, B. Kürbisówny, B. Ja. Ramma, E. Wintera, F. Dvorníka i autora příspěvku. Nicméně zkoumání prostředků a forem papežské ochrany u slovanských panovníků je teprve v počátečních fázích a otevírá nové pole badatelského úsilí a zájmu.

V papežských listinách je ochrana označována jako *patronatus, protectio, tuitio* nebo *defensio* – termíny, které se vyskytují promiskue, v jednotlivých případech a nemají jasnější, výraznější specifikaci. Víme, že se pod *protectio* římské církve uchýlili např. císařové Karel III. Lysý a Ludvík II. Koktavý, západofranští králové Ludvík III nebo Karloman, ze slovanských panovníků ji získali např. chorvatský vévoda Zdeslav a bulharský král Boris-Michael. Papežské *defensio* bylo uděleno např. chorvatskému vévodovi Branimírovi.

Ochrana souvisela v 9. století s propůjčeným a současně vyjádřeným papežským *adoptio filialis*. Tito vyvolení synové církve měli za úkol posílit postavení papežství jak vzhledem k (západnímu) římskému univerzu, tak i vůči Novému Římu (Konstantinopoli). Označení panovníka jako *filius spiritualis* znamenalo od poloviny 9. století určité privilegium a souviselo s největší pravděpodobností s univerzalistickou politikou Jana VIII., která se vztahovala také na slovanské panovníky. Tímto způsobem byli jako "duchovní synové svatého Petra a jeho vikářů" přijati pod papežskou ochranu v Chorvatsku vévodové Zdeslav a Branimír a král Tomislav, bulharský král Michael a moravský vládce Svatopluk (*filii carissimi, f. fidelissimi, f.dilectissimi*). Všechny patronance a protekce byly slovanským panovníkům, kteří se svěřily do ochrany sv. Petra a jeho vikáře-papeže, udělovány na jejich vlastní žádost. Teprve později získali papežskou patronanci polští panovníci a jako tzv. apoštolská práva i uherští králové.

Někteří panovníci (např. Wido ze Spoleta, Ludvík III., Lothar) – ze slovanských dvakrát (r.860 a 886) a pouze moravský panovník Svatopluk – byli označeni také termínem "jediný syn" (*filius unicus*), termínem, který byl podle W. Ullmanna vyhrazen pouze nositelům císařské hodnosti, případně pretendentům na ni. Apoštolský stolec považoval v době, kdy impérium nemělo v letech 877-881 císaře, Svatopluka za jediného nejmocnějšího vládce ve střední Evropě a za možného kandidáta na císařskou hodnost, jak naznačil F. Dvorník.

Udělení papežské patronance sv. Petra spojené s papežovou pomocí, obranou a ochranou nebylo běžným aktem papežské diplomacie. Papežské ochrany (patronance) byly udělovány jen vyvoleným panovníkům, o které se Apoštolský Stolec mohl při prosazování svých pastoračních a politických záměrů opírat. A naopak patronance sloužila panovníkům, kteří ji získali, k upevnění jejich mocenských pozic, jejich vlády. Srovnání institutu papežské ochrany v 9. století s pozdější dobou 11.-12. století ukazuje na určité rozdíly v její funkci. V 9. století měla papežská patronance chránit patronanty, jejich postavení (např. potvrzovat královskou hodnost) a jejich zemi, která byla dána do ochrany sv. Petra, za což byli chráněnci vázáni neosobním projevem věrnosti a povinností platit určitý census, tzv. *denarius s. Petri*. Od 11. století byla komendace vyžadována a právně precizována (*in jus et proprietate b. Petri*), věrnost (*fidelitas*) byla stvrzována manskou přísahou a udělená ochrana byla svázána s propůjčením lenní korouhve, meče a žezla, případně královské koruny. Vazal sv. Petra byl povinen odvádět do Říma census a byl vázán slibem poskytovat papežům politickou a vojenskou pomoc a slibem poslušnosti.

Papežská patronance měla panovníkům zaručovat ochranu proti jejich nepřátelům i proti nepřátelům papežství, upevňovat jejich postavení uvnitř země i vůči okolnímu světu. Politikou poskytování papežských ochran usilovala římská kurie systematicky o praktické ovládnutí křesťanského univerza (*universum Christianum*).

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Elemente der großmährischen Kultur in den Burgwällen Südniederschlesiens

Krzysztof JAWORSKI

Die Frage der Kontakte des Großmährischen Reiches und Niederschlesiens beschäftigt seit langem polnische Archäologen und Historiker. Trotz mangelnder schriftlicher und, bis vor kurzem, archäologischer Quellen, waren die Diskussionen und Hypothesen einzelner Forscher nicht verifizierbar. Ohne eine eingehende Darstellung des Standes der bisherigen Forschungen erreichen zu wollen, können wir sagen, daß hierbei die Optionen der Forscher, die irgendwelche Beziehungen der großmährischen Welt zu Niederschlesien in Frage stellten und jener, die die Meinung vertraten, daß unterschiedliche kulturelle und politische Kontakte zwischen diesen zueinander nahen Teilen Mitteleuropas stattfanden, auseinander gingen. Viele früher entstandenen Ausarbeitungen enthielten wegen des unsicheren Quellenmaterials keine sich auf diese Problematik beziehenden Erklärungen (HENSEL 1968, 79 f.; LODOWSKI 1980, 162 f.; 1990, 173 f.).

Unter den Forschern, die die großmährischen Elemente in der materiellen Kultur des frühmittelalterlichen Niederschlesiens wahrgenommen haben, ist Professor Józef Kaźmierczyk nicht zu übersehen. Bei seinen Untersuchungen einiger Burgwälle in den Sudeten und im Sudetenvorland verband er einen Teil davon (die Burgwälle mit Steinverkleidung der Wälle) mit südlichen Einwirkungen (KAŹMIERCZYK 1983, 239-241). Jene Einflüsse suchte er auch in anderen Quellenkategorien dieser Burgwälle, vor allem in der Gefäßkeramik.

Die seit dem Beginn der 90er Jahre geführten archäologischen Untersuchungen im südlichen Teil Niederschlesiens lieferten jedoch keine eindeutigen „großmährischen" Kulturkennzeichen. Deren Fehlen verursachte, daß die Auffassungen J. Kaźmierczyks von anderen Forschern skeptisch aufgenommen wurden. Für einige von ihnen stellten die Steinelemente der schlesischen Wehranlagen tatsächlich ein durch Außenfaktoren stimuliertes Element dar, doch diese fremden Einflüsse suchte man in einer früheren Zeit als in der 2. Hälfte des 9. Jh. und in einer anderen Richtung, nicht von Süden, sondern von Westen vom frühkarolingischen Kreis (WACHOWSKI 1992, 79 f.).

Im letzten Jahrzehnt des 20. Jh. wurden neue Ausgrabungen auf einigen niederschlesischen, bisher in die „Stammesperiode" (vor dem 3. Viertel des 10. Jh.) datierten Burgwällen unternommen. Auf zwei davon, die südlich, am Sudetenvorgebirge liegen, kamen Funde zum Vorschein, die unbestritten mit der breit verstandenen „großmährischen Kultur" in Verbindung zu setzen sind. Die Funde wurden in Gilów (in der deutschen Literatur Girlachsdorf) bei Niemcza (dt. Nimptsch) sowie auf dem Burgwall Stary Książ, jetzt in den Verwaltungsgrenzen von Wałbrzych (dt. Waldenburg), gemacht. In Gilów trat eine lange Serie von Metallfunden (Waffen, Geräte, Schmuck) auf, die ihre Gegenstücke auf den böhmischen und mährischen Fundstellen finden, die südlichen Elemente sind auch stark in der Gefäßkeramik und den Wehrkonstruktionen (es wurden auch neue südliche Elemente wahrgenommen, die früher an dieser Stelle J. Kaźmierczyk entgangen waren) sowie in Wohnbauten zu sehen. In Stary Książ wurde das Fragment eines größeren Depotfunds von in den Wall eingegrabenen Eisengegenständen freigelegt. Vom vermutlichen „Schatz" blieb nur das Fragment einer Streitaxt vom großmährischen Typ (die sog. *bradatica*) sowie eine Halbsense, die viele Gegenstücke im Süden findet. Der spektakulärste Fund aus Stary Książ ist jedoch ein bronzener einseitig vergoldeter Beschlag in Form eines gleicharmigen Kreuzes, der ein enges Gegenstück auf dem großmährischen Gräberfeld in Staré Město findet.

Parallel zu den Ausgrabungen werden derzeit Forschungsarbeiten über die früher von J. Kaźmierczyk in Gilów sowie auf anderen Burgwällen des Gebirgs- und Vorgebirgsteils Niederschlesiens (Niemcza, Dobromierz) geborgenen Materialien geführt. Das Ergebnis dieser Arbeiten ist die „Entdeckung" eines spätkarolingischen Sporns mit Vertikalnietplättchen aus Niemcza (von den Grabungen im Jahre 1963) sowie eines auch spätkarolingischen Riemenzugs aus Gilów (Grabungen des Jahres 1982). Diese Funde, früher auf den schlesischen Fundstellen überhaupt nicht anzutreffen, sind für das mährische Milieu charakteristisch. Mit den südlichen Einwirkungen verbindet auch der Historiker P. Boroń eine in Dobromierz freigelegte große Hütte von 86 qm Fläche, für die er Analogien in Mähren und Böhmen (Stará Kouřim, Pohansko u. a.; BOROŃ 1997, 34 f.) findet.

Die bis vor kurzem noch bescheidene Sammlung der niederschlesischen Funde, die mit den südlichen Einflüssen in Verbindung zu bringen sind, nahm in einem ziemlich beträchtlichen Ausmaß zu. Die meisten von ihnen wurden auf dem Burgwall in Gilów gefunden, wo wir es mit unterschiedlichen Elementen südlichen Ursprungs zu tun haben. Die südlichen Einflüsse werden auch in der Planung der Burganlagen sichtbar,

Tabelle 1. Burgwälle im südlichen Teil Niederschlesiens, die südliche Kulturelemente aufweisen

L.nr.	Ortschaft	Kreis	Burgtyp	Fläche	Zahl der Glieder	Wallkonstruktion
1	Dobromierz	Świdnica	Höhenburg	0,135 ha	1	Steinverkleidung
2	Gilów	Dzierżoniów	Höhenburg	4,5 ha	2 oder 3	Steinverkleidung
3	Graniczna	Świdnica	Höhenburg	4,5 ha	2	Steinverkleidung
4	Niemcza	Dzierżoniów	Höhenburg	1,5 ha	2	Steinverkleidung
5	Wałbrzych-Stary Książ	Wałbrzych	Höhenburg	2,5 ha	2 oder 3	nicht untersucht

in Konstruktionsdetails der Burgbefestigungen, im Gepräge der inneren Bebauung der Burgen und in der breit verstandenen materiellen Kultur (Tonware, Metall- und Steinerzeugnisse u. a.). In der Folge werden Elemente der großmährischen Kultur dargestellt, die bei den Grabungsforschungen auf den Burgwällen in Gilów, Niemcza, Dobromierz und Graniczna Górna (Kr. Świdnica) sowie in Stary Książ zutage kamen. Die in der Zukunft auf den anderen Burgwällen des südlichen Teils Niederschlesiens geführten archäologischen Untersuchungen sollten das im vorliegenden Text geschilderte Bild wesentlich bereichern.

Größe und Planung der Burgen

Die Burgen, auf denen Funde vom großmährischen Typ vorkommen, wurden in unterschiedlicher Größe und Planung des Innenraums erbaut (Abb. 1). In der jetzigen Etappe der Untersuchungen wäre es verfrüht, in diesen zwei Elementen Anknüpfungen an die mährischen oder böhmischen Burgwälle zu suchen. Der Vergleich von Plänen der Burgwälle im Süden Niederschlesiens mit ähnlichen Objekten der Nachbarländer (auch im übrigen Teil Niederschlesiens sowie in Großpolen, Kleinpolen, Mähren, Böhmen und der Slowakei) lediglich aufgrund der veröffentlichten Burgpläne kann zu falschen Schlüssen führen. Die Autoren der bisher veröffentlichten Pläne bilden oft nicht alle Elemente der Burgen ab (z. B. die in die Burgen führenden Tore oder Bindeglieder der einzelnen Burgteile) oder sie stellen Details der Geländetopographie nicht dar (fehlende Höhenlinien; diese Bemerkung bezieht sich auch auf einige in der vorliegenden Ausarbeitung beschriebenen Burgwälle). Aus einer solchen Grundlage darf man aber keine Schlüsse synthetischer Art ziehen..

Obige Bemerkungen veranlassen den Verfasser des vorliegenden Textes, auf eine detaillierte Darstellung der Burgwälle in Gilów, Niemcza, Stary Książ, Graniczna und Dobromierz zu verzichten, wobei zugleich in den durch die tschechischen oder slowakischen Archäologen veröffentlichten Plänen der Burgwälle die analogen Formen herausgesucht werden müßten. Es ist nur dies zu betonen, daß die vier ersteren unter den hier erwähnten große mehrgliedrige Anlagen sind, die selten in Schlesien auftreten und zugleich in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten verbreitet und auch ziemlich oft in Kleinpolen anzutreffen sind (DĄBROWSKA 1972, Pläne). Nur der Burgwall in Dobromierz ist eine für Schlesien typische kleine (von 0,135 ha Fläche) eingliedrige Anlage in Form eines Ovals. Eine allgemeine Charakteristik der im Text erwähnten Burgen wird in der Tabelle Nr. 1 angeführt. Bemerkungen: 1) im 14. Jh. wurde auf dem Burgwall in Dobromierz eine gotische Kirche errichtet, daher treten auf der Burgoberfläche auch spätmittelalterliche Funde auf; 2) die Burg in Niemcza bestand im 8.-13. Jh.; 3) an Stelle des Burgwalls in Stary Książ wurde im ausgehenden 13. Jh. eine gemauerte Burg erbaut, die bis in die Mitte des 14. Jh. bestand.

Steinelemente von Wehranlagen

Die Bautechniken der Wälle in den frühmittelalterlichen Burgen des südlichen Sudetenvorlandes Niederschlesiens stellen schon seit längerer Zeit ein Interessensgebiet der Forscher dar. Die meiste Aufmerksamkeit schenkte der Problematik der Befestigungen von frühmittelalterlichen schlesischen Burgen J. Kaźmierczyk (1978; 1983), der behauptete, daß eine in der Topographie Niederschlesiens deutlich sichtbare Reihe von Burgen mit Steinverkleidungen der Wälle einen Zusammenhang mit Einflüssen vom Süden her zeigt. Steinelemente der Wallkonstruktionen, die in Koźlice, Witostowice, Niemcza, Gilów, Będkowice, auf dem Berg Ślęża (Zobtenberg), in Graniczna, Piotrowice und Białogórze ermittelt wurden, sollten seines Erachtens nach eine wirtschaftliche und kulturelle Abhängigkeit der südlichen Teile Schlesiens vom Großmährischen Reich bezeugen (KAŹMIERCZYK 1983, 240)[1]. Andere polnische Forscher waren der Hypothese von J. Kaźmierczyk gegenüber viel vorsichtiger. Entweder sie nahmen keine Stellung ein (z. B. J. Lodowski in seinem „Studium zur Besiedlung in Schlesien im 7.-10. Jh."; LODOWSKI 1980, 173) oder verbanden die vorhandenen Steinverkleidungen mit direkt von Westen einfließenden frühkarolingischen Einflüssen (WACHOWSKI 1992, 80). Einige der Forscher deuteten das Verkleiden der Wälle mit Steinen als einen akulturellen Faktor, der sich nur aus der Ausnutzung des natürlichen und zugleich allgemein hier in Südschlesien vorkommenden Baustoffs, dem unterschiedlichen Gestein, durch die schlesischen frühmittelalterlichen Stämme ergab.

Viele in den letzten Jahren auf den Burgwällen des Sudetenvorlands entdeckte mährische und böhmische Funde lassen die schon ein wenig in Vergessenheit geratene Hypothese J. Kaźmierczyks anders deuten. Die unten dargestellte Zusammenstellung einiger Walltypen, die in Gilów und Dobromierz ermittelt wurden, zeigt deutlich die bedeutenden Fähigkeiten der Erbauer der beiden Burgen. Ähnlich aufgebaute Konstruktionen wurden in Niemcza freigelegt, sie können jedoch hier nicht dargestellt werden, denn die Ergebnisse der Forschungen wurden bisher nicht veröffentlicht

[1] Bezeichnend ist bereits der Untertitel einer ausführlichen Monographie des Burgwalls: „Studium zu den Forschungen des Grenzgebiets des Großmährischen Reiches in Schlesien".

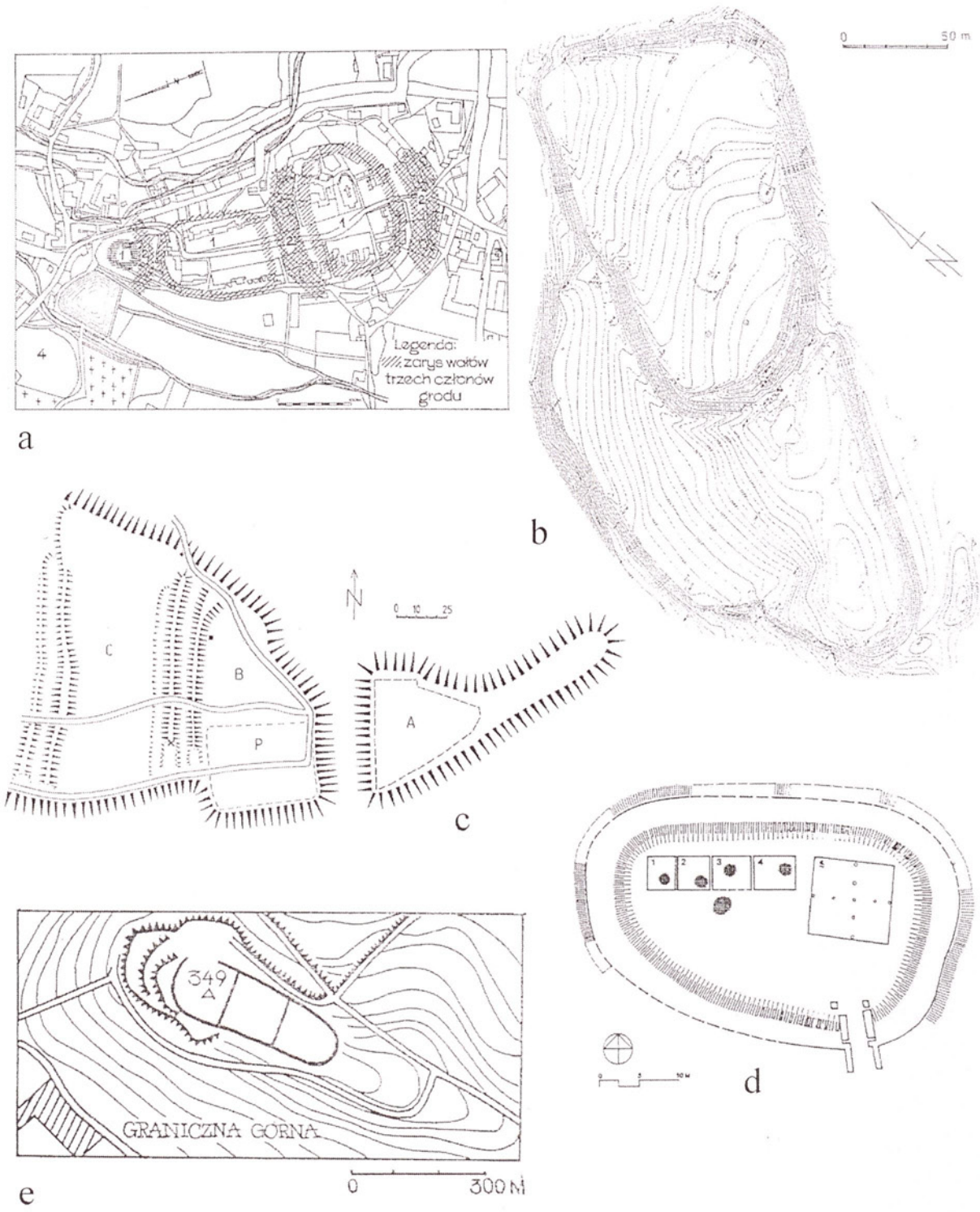

Abb. 1. Pläne der Burgwälle aus dem ausgehenden 9. – dem Beginn des 10. Jh., wo die Elemente der großmährischen Kultur aufgetreten sind: a – Niemcza; b – Gilów; c – Stary Książ; d – Dobromierz; e – Graniczna (a, e nach Lodowski, b, d – nach Kaźmierczyk, c – nach Jaworski).

(gedruckt wurden nur bescheidene Berichte: HOŁUBOWICZ – KAŹMIERCZYK 1963, KAŹMIERCZYK 1964; 1965). Es ist demnach nicht bekannt, aus welcher Bestehungsphase der Burg sie stammen.

1) Der Holz-Erde-Wall mit Steinverkleidungen (von außen und innen) ist aus Gilów und Dobromierz bekannt (Abb. 2). Auf der früher eingeebneten (abgetragenen) Geländeoberfläche lag eine Holz-Konstruktion (eine Art Gitter) aus längs und quer dem Wall verlaufenden Balken. Auf diese Konstruktion wurde aus Lehm und Verwitterungsschutt der Hauptkörper aufgeschüttet, den man von innen und außen mit Steinen verkleidete. Die Verkleidungen wurden mit Holzankern verbunden. Bei den Untersuchungen in Gilów wurde ermittelt, daß der mit dieser Technik errichtete Wall aus aneinander gestellten quaderförmigen Stein-Holz-Erde-Kisten von 6-7 m Länge bestand, deren kürzere Wände (im

Inneren des Walls) ebenfalls aus Steinquadern errichtet wurden. Überreste von solchen inneren Steinwänden sind bisher u. a. am Berührungspunkt von den früher beschriebenen quaderförmigen Kisten in zwei Aufdeckungen des Walls in Gilów sichtbar geworden (Abb. 3).

2) Eine aus länglichen gebrochenen, mit Lehm verbundenen Steinquadern erbaute Mauer wurde in Gilów (Abb. 4) festgestellt. Die Wallfluchten und der Wallkern wurden im Ganzen aus Stein ausgeführt. Die Steine der äußeren Verkleidung wurden nicht waagrecht sondern leicht schräg gelegt, wobei ihre äußeren Enden ein wenig oberhalb des Gegenüberliegenden, im Wallkörper Steckenden lag. Diese Bauweise verhinderte das Herausfallen der Steine aus der Verkleidung.
3) In der Nähe der Tore des Burgwalls in Gilów legte man an der Wallflucht eine weitere Steinschicht (die Berme) frei, die die durch Feuer gefährdetsten Befestigungsstellen schützen sollte (Abb. 5), und die die über die Verkleidung herausragenden Enden der Verbindungsanker der Verkleidungen und des Wallkerns deckte. Eine solche zusätzliche Deckung wurde am Eingangstor von außen in die eigentliche Burg sowie am Tor von der Vorburg in die eigentliche Burg (von seiten der letzteren) freigelegt.
4) In Gilów trat auch abschnittsweise ein Holz-Erde-Wall ohne Verkleidung auf. Eingehende Untersuchungen wiesen nach, daß dieser Teil des Walls in der gleichen Zeit aufgeführt worden war wie die übrigen Burgbefestigungen. Auf die Gleichzeitigkeit der einzelnen Teile der Wehranlagen in Gilów (verkleideter Wall, Steinmauer und Holz-Erde-Wall) weisen u. a. ein deutlich sichtbarer Berührungspunkt dieser zwei letzteren Konstruktionen (ohne Reparatur- und Abbruchspuren) sowie ein unmittelbar daran liegendes, nicht zerstörtes Wohnhaus, das in der ersten Etappe der Burgbesiedlung entstanden sein mußte (das geht aus dem Inventar dieses Objektes hervor; JAWORSKI 1998, 468, Abb. 7) hin.

Die Befestigungen der Burgwälle in Gilów und Dobromierz finden zahlreiche Analogien in den mährischen und böhmischen Burgen (ŠOLLE 1966, 175 f., Abb. 45-46; 1984, 130, Abb. 47-49; PROCHÁZKA 1990, 289 f., Abb. 1, 2), ähnlich wurde auch die Wallkonstruktion der Burg auf dem Bazaltowa Góra (Basaltberg) bei Strzegom (etwa 3 km südwestlich vom Burgwall in Graniczna; KAŹMIERCZYK 1978, 37, Abb. 4) aufgeführt, die eine etwas jüngere Anlage darstellt (aus dem ausgehenden 10. Jh.), als die uns beschäftigenden Wehrbauten aus dem ausgehenden 9. und der Wende des 9./10. Jahrhunderts. Die mosaikartige Anordnung der in Gilów verwendeten Konstruktionslösungen, wo die einzelnen Wall- und Mauerarten den physiographischen Gegebenheiten des Geländes angepaßt wurden, beweist die großen handwerklichen und organisatorischen Fähigkeiten ihrer Erbauer. Daß die Errichtung der Burgbefestigungen in Gilów ein großes Unterfangen darstellte, bezeugt die Tatsache, daß die gesamte Länge der Burg- und der Vorburgwälle über 1,5 km beträgt, bei einer Höhe stellenweise noch heute von 6 -8 m. Die Befestigungen wurden auf einmal errichtet und es bestehen keine Angaben, die vermuten ließen, daß die eigentliche Burg der Anlage in Gilów älter sei als die Vorburg.

Die erhaltenen Relikte der Tore der Burgen in Gilów und Dobromierz (drei erforschte Tore in der ersten, eines – von zwei Phasen – in der zweiten Burg; KAŹMIERCZYK 1983, 188 f., Abb. 17-26; BYKOWSKI – KAŹMIERCZYK 1985, 58 f.; JAWORSKI – KAŹMIERCZYK 1990, 257 f.; JAWORSKI 1993, 221 f.; JAWORSKI – PATERNOGA 1999, 282 f., 289 f., Abb. 8-11, Abb. 6) haben ebenfalls Gegenstücke in den ihnen zeitgenössischen mährischen und böhmischen Burgen. Das Tor in Dobromierz und eines der Tore in Gilów, das aus einer Vorkammer und einer Kammer bestand (die Vorkammer war nach außen, der Wallflucht vorgelagert, die Kammer war eine Schlucht, die den Wall durchschnitt; die inneren Vorkammerwände wurden durch eingeschlagene Pfosten verstärkt – eine ähnliche Lösung gab es in Klučov (ŠOLLE 1984, Abb. 52 a). Die zwei übrigen Tore in Gilów sind sog. Zangentore, analog den in Libušín erkannten (ŠOLLE 1984, Abb. 52 h), die an den Wallknicken (Biegungen) situiert wurden. Die gegenüberliegenden Wallabschnitte liefen nicht direkt aufeinander zu, sondern wichen ein wenig auseinander. In der Schlucht, die zwischen den Wallenden entstand, wurden die Tore aufgeführt. Die Konstruktion der Torwälle entsprach jener der anliegenden Wälle.

Die Innenbebauung der Burgen

Die bisher geführten archäologischen Forschungen auf den Burgwällen im südlichen Gebirgs- und Vorgebirgsteil Niederschlesiens konzentrierten sich vor allem auf die Ermittlung der Wehreinrichtungen und der anliegenden Kulturschicht. Die Innenbebauung der Burgen, sowohl Wohn- und Wirtschaftsobjekte, als auch Objekte von bisher nicht erkannter Funktion, stellten bisher kein erstrangiges Forschungsziel dar. Unter den oben erwähnten Burgwällen mit Steinverkleidungen der Wehrbefestigungen können nur die Burgwälle in Dobromierz und Gilów eine vollständige (Dobromierz) oder teilweise (Gilów) Veröffentlichung der dort befindlichen Objekte verzeichen (KAŹMIERCZYK 1983, 200 f.; BYKOWSKI – KAŹMIERCZYK – LASAK 1985, 52 f.). Unten sollen diejenigen der auf diesen Fundstellen freigelegten Objekte dargestellt werden, in deren Ursprung vom Süden einfließende Kultureinwirkungen zu erwarten sind.

Das von J. Kaźmierczyk in Dobromierz entdeckte große Haus, in einer gemischten Blockbau- und Rahmentechnik gebaut (KAŹMIERCZYK 1983, 205) wurde längere Zeit sowohl von den Archäologen als auch von den Historikern übersehen. Erst die Untersuchungen von P. Boroń zu sog. großen Hallenbauten, die auf vielen frühmittelalterlichen Fundstellen (vorwiegend militärischen Objekten) in Nordwest- und Mitteleuropa (hier vor allem Böhmen und Mähren) anzutreffen sind, ließen dieses Objekt in jene Strömung kultureller Einrichtungen einschließen. Das in Dobromierz freigelegte Haus, gegenüber dem Burgtor errichtet, in dem

Abb. 2. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Überreste eines Holz-Erde-Walls mit Steinverkleidung. Foto von R. Sierka.

Abb. 3. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Schuttschicht des Holz-Erde-Walls mit Steinverkleidung. Foto von R. Sierka.

Abb. 4. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Steinmauer aus Felsblöcken, die mit Lehm verbunden wurden, im süd-westlichen Teil der Vorburg. Foto von R. Sierka.

Abb. 5. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Zweite Schicht der Verkleidung (Berme) am Tor in die eigentliche Burg. Foto von R. Sierka.

Abb. 6. Gilów, Kr. Dzierżoniów, Dobromierz, Kr. Świdnica. Tore der Burgwälle – sichtbar ähnliche Konstruktionslösungen (Schuttschicht der Wälle vom Vorraum und Fragment der Wallflucht an der Toröffnung – Torkammer). Foto von R. Sierka.

Abb. 7. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Überreste eines Hauses – eines ovalen Grubenhauses mit einer Feuerstelle und mit Steinen verstärkten Rändern. Foto von K. Jaworski.

breitesten Teil des Burghofes, ist bedeutend größer als die benachbarten Wohnhäuser. Das im Grundriß quadratische Gebäude mit etwa 9,3 m langen Wänden und einer Fläche von 86 m^2 (bei 14-18 m^2 der übrigen; Abb. 1 d) war mit einem auf zwei Reihen von gekreuzten, in den Felsboden eingeschlagenen Pfosten gestützten Dach bedeckt. Die Pfostengruben wiesen einen Durchmesser von etwa 40 cm und eine Tiefe von 40-60 cm auf. Das Dach war nach J. Kaźmierczyk ein Walmdach (KAŹMIERCZYK 1983, 206), doch P. Boroń stellt eine solche Rekonstruktion in Frage, indem er, wohl mit Recht meint, daß bei einer solchen Form der Bedachung nur eine Pfostenreihe innerhalb des Gebäudes reichen würde (BORON 1997, 34). J. Kaźmierczyk betrachtete dieses Gebäude als einen Wirtschaftsbau, wohl wegen der Größe der Anlage und des fehlenden Ofens und sogar eines Feuerherdes (KAŹMIERCZYK 1983, 205 f., Abb. 30, 35). P. Boroń weist diese Interpretation zurück und verbindet dieses Objekt mit einer völlig anderen Baukategorie – mit oft repräsentativen Hallenbauten, „die Objekte besonderer Bestimmung: Stellen für Tagungen, Empfang von Gesandten, Kaserne der herzoglichen Gefolgschaft u.a." darstellten (BORON 1997, 31).

Große Hallenbauten sind von einigen Fundstellen im südlichen Mähren (Břeclav-Pohansko IV, Objekte 43, 53, 106, 107, 109, 110, 113; Břeclav-Pohansko, Lesní školka, Objekte 18-38-49, 93, 103-107-108, 105, 106, 125; Mikulčice, Objekt 1005) und in Böhmen (Stará Kouřim, Objekt 90) bekannt. Vom polnischen Gebiet stammen etwas weniger Objekte dieser Art, doch wurden sie auf mehreren Fundstellen freigelegt (Lubomia, 3 Objekte, Naszacowice, Zgniłka, Chodlik, Lisewo und Dobromierz, alle Angaben nach P. BORON 1997, Tabelle I – ebendort entsprechende Literatur). Auffallend ist, daß unter den sechs hier genannten Fundstellen auf vieren davon auch andere südliche Elemente vom großmährischen Typ auftreten, als die hier angeführten Hallenhäuser (Lubomia in der Mährischen Pforte, Naszacowice im südlichen Kleinpolen, Chodlik in Nordostkleinpolen und Dobromierz). Das Hallenhaus aus Dobromierz mit unmittelbaren großmährischen Einwirkungen zu verbinden ist in der jetzigen Etappe der Forschungen freilich noch verfrüht. Auch P. Boroń nimmt in dieser Frage eine vorsichtige Stellung ein, indem er meint, daß „zur Zeit mit großen Vorbehalten wir nur das Vorkommen derartiger Objekte vorwiegend im großmährischen Raum und in Gebieten, die mit diesem Reich und dieser Kultur verbunden sind, feststellen können" (BORON 1997, 48). Wenn jedoch das hier dargestellte Haus aus Dobromierz kein Wirtschaftsgebäude ist, wie J. Kaźmierczyk meinte, und tatsächlich den großen Hallenbauten eigene Funktionen erfüllt haben könnte, so ist die südliche Richtung der Kultureinwirkungen (von Mähren und Böhmen), die seine Entstehung verursacht haben, viel mehr begründet als die westliche direkt vom Kreis der karolingischen Zivilisation. Da für dieses Gebäude irgendwelche Analogien aus dem Gebiet Niederschlesiens fehlen, zumindest beim jetzigen Forschungsstand, kann man keine Stellung zum einheimischen, niederschlesischen Ursprung dieses Fundes nehmen.

Im Laufe der bisherigen Untersuchungen auf dem Burgwall in Gilów wurden Überreste von nahezu 20 Wohn- oder Wirtschaftsgebäuden freigelegt. Sie lagen entweder entlang an der Innenwand des Walls der Burg (genauer der Vorburg, denn die am besten sichtbaren Objekte traten in diesem Teil der Anlage von Gilów auf), oder waren in verschiedenen inneren Teilen des Burg- und Vorburghofes. Die am Wall liegenden Häuser wurden wohl im Blockbau errichtet, die Häuser inmitten der Burg waren dagegen in den Boden eingetieft, wobei die Grubenkanten mit Steinen befestigt wurden (Abb. 7). Es ist möglich, daß in Gilów auch in diesem Burgteil eine ebenerdige Bebauung vorkam, infolge einer intensiven Erosion sind ihre Spuren jedoch völlig zerstört worden[2].

Unter den in Gilów freigelegten Häusern fehlen bisher solche Objekte, die eindeutig auf hier vorhandene fremde Kultureinflüsse hinweisen würden. Ein einziges Objekt, das jedoch von den Forschern nicht als ein Gebäude, sondern als „unbewegliches Objekt" gedeutet wurde, für das ein Gegenstück im Süden zu finden ist, ist ein regelmäßiges Steinpflaster, das von innen an der Wallwand liegt. Dieses 1993 freigelegte Objekt kam als eine halbkreisförmige Fläche aus kleinen gebrochenen Gesteinsblöcken (Abb. 8) von 2,5 x 1,2 m zutage. Die im nächsten Jahr fortgesetzten Untersuchungen wiesen jedoch nach, daß das erkannte Pflaster auf ein viel breiteres, 5-10 cm tiefer am Wall liegendes Pflaster aus etwas größeren Felsblöcken gesetzt worden war. Die untere Steinschicht überlagerte eine andere aus großen Scherbenfragmenten von Tongefäßen, deren größte Verdichtung an der nächstliegenden Wallwand auftrat (Abb. 9). Hier wurden auch keine Holzkohlestückchen oder Aschenschichten freigelegt, die vermuten ließen, daß es sich um eine große Feuerstelle (oder Komplex davon) handelt. Für diese bisher in polnischem Maßstab einmalige Konstruktion konnte eine Analogie in Stará Kouřim in Böhmen gefunden werden. M. Šolle veröffentlichte ein dort befindliches Objekt am Wall, ein regelmäßiges, annähernd quadratisches Pflaster (150 x 150 cm), unterhalb dessen eine Schicht von gebrochenen Gefäßscherben zutage kam (ŠOLLE 1966, 188, Abb. 56, Taf. XXXVII-3). Das Objekt aus Stará Kouřim wird als Feuerstelle interpretiert.

Gefäßkeramik

Eine Analyse des keramischen Befunds mit südlichen Elementen stellte schon früher P. Rzeźnik (1997) dar. Die in den letzten Jahren geführten Geländeuntersuchungen lieferten keine Materialien, die die von diesem Forscher geäußerten Ansichten ändern könnten. Unterdessen wurden bei den letztens auf dem Burgwall in Gilów geführten Untersuchungen weitere, schon früher aufgenommene Beispiele der Keramik von deutlich südlichem Gepräge gefunden.

---

[2] Der mittlere Teil des Burg- und Vorburghofes liegt oberhalb der Befestigungen des Burgwalls; die meisten Funde, die ursprünglich im Burginneren lagen, sind jetzt in den verlagerten Schichten dicht an den Wällen anzutreffen, denn diese Schichten haben die sich hier befindenden Überreste der Wallbebauung überlagert.

Abb. 8. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Steinkonstruktion in Form eines dem Wall anliegenden Halbkreises. Zustand von 1993. Foto von K. Jaworski.

Abb. 9. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Steinpflaster unterhalb des Steinhalbkreises. Darunter eine Schicht von zerbrochenen großen Gefäßfragmenten. Zustand von 1994. Foto von K. Jaworski.

Die südlichen Vorbilder der Keramik aus den niederschlesischen, im Sudeten-Vorgebirge gelegenen Burgwällen sind in einigen Aspekten ersichtlich – in der Herstellungstechnik der Gefäße, ihren stilistischen Merkmalen sowie, wie es von einem Teil der Forscher behauptet wird, in der organisatorischen oder ideologischen Seite der Gefäßproduktion (Töpfermarken).

Der hier hervorgehobene technologische Aspekt bezieht sich auf die von den schlesischen Töpfern übernommene neue Herstellungsweise der Gefäße, deren Merkmal eine rotierende Bearbeitungstechnik ihrer Oberfläche ist, als „teilweise stark formierende Abdrehung" bezeichnet (ŁOSIŃSKI 1972, 33; RZEŹNIK 1997, 128). Die Technik wurde gewöhnlich zur Verzierung verwendet, denn man konnte dadurch den Effekt einer plastischen Profilierung des oberen Teils der Gefäßschulter erreichen (Abb. 10). Die hier vorgeführte Technik bezeichnete P. Rzeźnik als profilierende Abdrehung (RZEŹNIK 1997, 129; früher JAWORSKI – RZEŹNIK 1994, 321). Einige mit dieser Technik geformten Gefäße wurden auf dem Burgwall in Graniczna gefunden. Sie ist auch aus einigen Fundstellen im Sudeten-Vorgebirge bekannt, die keine Burgwälle waren – aus der Siedlung in Kamieniec Ząbkowicki (bisher nicht veröffentlichte Fundmaterialien im Regionalmuseum in Wałbrzych) sowie aus einem Hortfund in Gębice bei Strzelin (ein Gefäß als Behälter eines Münzschatzes, der nach 985 versteckt worden ist; RZEŹNIK 1997, 129).

Der Ursprung der hier dargestellten niederschlesischen Keramik ist zweifellos im Süden zu suchen. Diese Strömung in der Töpferei ist seit langem den tschechischen und mährischen Forschern bekannt. Die ersteren nennen sie den Typ „Dolní Věstonice" (TUREK 1973, 291), die letzteren dann als „die im oberen Teil profilierte Keramik" (DOSTÁL 1966, 81; MĚŘÍNSKÝ 1991, 168 f.). Diese Keramik, obwohl sie freilich in Südmähren vorkommt, ist entschieden stärker auf den Fundstellen in Ostböhmen vertreten (u. a. Stará Kouřim und Libice, wo sie ins ausgehende 9. und die 1. Hälfte des 10. Jh. datiert wird).

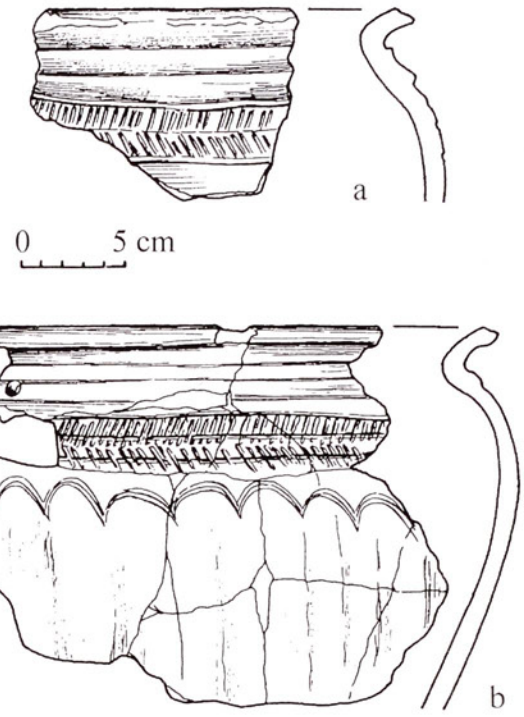

Abb. 10. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Gefäße mit profilierter Schulter vom Typ Dolní Věstonice. Nach K. Jaworski und P. Rzeźnik.

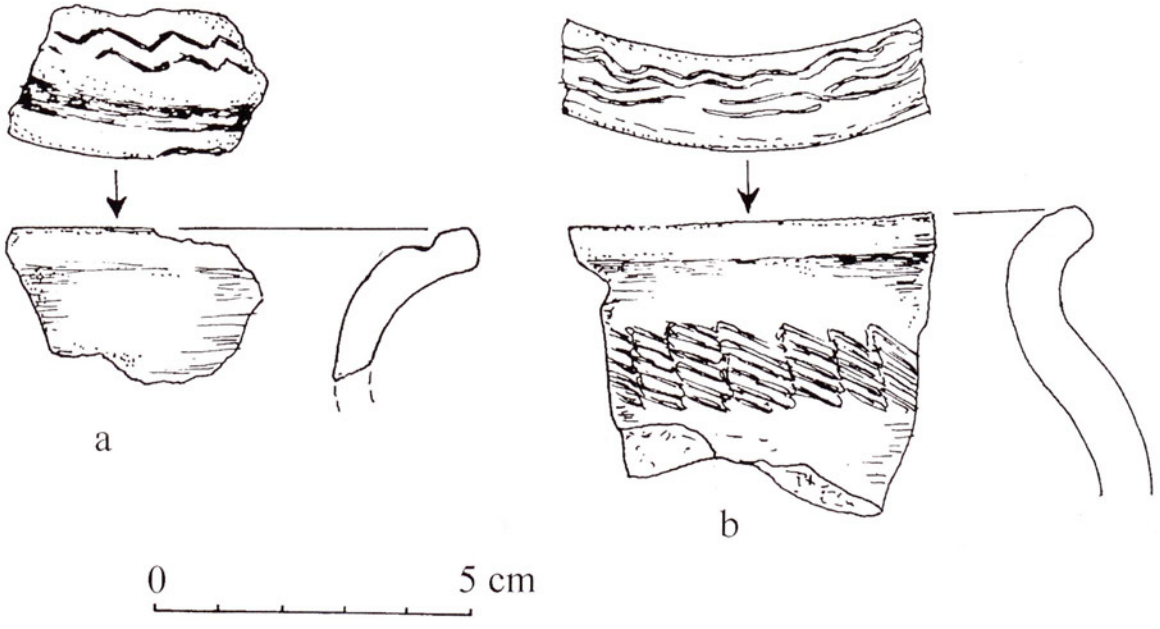

Abb. 11. Gilów, Kr. Dzierżoniów (a); Graniczna Góra, Kr. Świdnica (b). Bruchstücke der am inneren Randteil verzierten Gefäße. Nach K. Jaworski (a) und J. Lodowski.

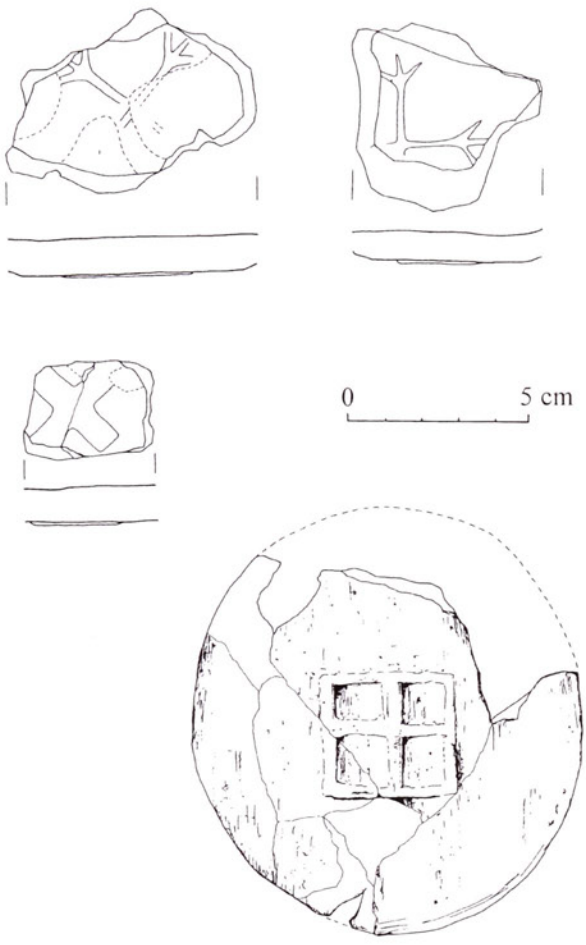

Abb. 12. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Beispiele von Töpfermarken. Nach J. Kaźmierczyk, K. Jaworski, P. Rzeźnik. Gezeichnet von N. Lenkow.

Der stilistische Aspekt von ersichtlichen niederschlesisch-mährisch-böhmischen Beziehungen ist sowohl in der Gestaltung (Form) der Gefäße als auch in ihrer Verzierung vorhanden. In der Keramik aus den niederschlesischen Burgwällen kommt vorwiegend dieses zweite Element zum Vorschein. Ein selten auf den polnischen Fundstellen anzutreffendes Verzierungsmotiv sind einzelne, waagrechte geritzte Rillen auf der Bauchfläche des Gefäßes, die eines der Leitmotive der großmährischen Töpferei darstellen. In Polen sind ähnliche stilistische Maßnahmen nur aus einigen auf der Hochebene von Głubczyce gelegenen Fundstellen bekannt (PARCZEWSKI 1982, 63) sowie aus Gilów, wo einige ganze und rund 200 Bruchstücke solcherart verzierter Gefäße geborgen wurden (RZEŹNIK 1997, 129, Abb. 3 a).

Südliche Analogien – mährische oder böhmische – sind auch für die im keramischen Befund in Gilów (4 Stück) und Graniczna (1 Stück) auftretenden Gefäßränder, deren innere Kante mit einer Wellenlinie verziert ist, zu suchen (JAWORSKI 1997, 123, Abb. 8). Dieses selten auf den polnischen Fundstellen vorkommende Verzierungselement, das außer in Gilów und Graniczna auf einem Bruchstück in der Siedlung in Chwałków in Niederschlesien, ungefähr auf halbem Wege von Gilów nach Graniczna auftrat, das jedoch ins 8. Jh. datiert wird (LODOWSKI 1981, Abb. 6 a), hat viele Gegenstücke in Böhmen und Mähren (u. a. Dolní Věstonice, Líšeň-Staré Zámky, Břeclav-Pohansko; GALUŠKA 1987, 75 f.).

Der dritte hier behandelte Aspekt, von P. Rzeźnik als „Organisations-, Glaubens- und Rechtswesen" der frühmittelalterlichen Töpferei gesehen, kommt im sehr frühen Auftauchen der Töpfermarken im keramischen Material aus Gilów und Dobromierz zum Ausdruck, das ins 4. (Gilów) oder sogar 3. Viertel (Dobromierz) des 9. Jh. zurückgreift (Abb. 12). Die Töpfermarken gehen hier ihrer Verbreitung in den anderen Gebieten Polens voraus (RZEŹNIK 1997, 129). Die Töpfermarken sind in Gilów bei zwei technologischen Gefäßgruppen anzutreffen – an den teilweise abgedrehten Gefäßen (die Abdrehungsspuren reichen bis zum oberen Bauchteil) sowie an den Gefäßen mit teilweise starker formierender Abdrehung, d. h. mit einer profilierten Schulter (JAWORSKI – KAŹMIERCZYK 1991, 255, Abb. 2 d; RZEŹNIK 1997, 129). Unter den Gefäßen der ersten der ausgesonderten Gruppen scheinen die Töpfermarken ein sehr selten vorkommendes Element zu sein. Die mit dieser Technik gefertigten Gefäße weisen des öfteren Achsenabdrücke der Töpferscheibe auf, die als Merkmal der frühmittelalterlichen Töpferei gelten (JAWORSKI – KAŹMIERCZYK 1991, 255, Abb. 2 c; JAWORSKI – RZEŹNIK 1994, 313). Auch sind einzelne Beispiele der Achsenabdrücke (3 Bodenfragmente) sowie eine Töpfermarke aus Dobromierz bekannt, die auf den in der gleichen Technik gefertigten Gefäßen auftreten (KAŹMIERCZYK 1983, 225). Auf den Gefäßen mit profilierter Schulter von Gilów sind die Töpfermarken ein typisches Element (RZEŹNIK 1997, 129). In dieser technologischen Keramikgruppe treten Bodenfragmente mit Achsenabdrücken nur vereinzelt auf (JAWORSKI 1994, 319, Abb. 12 b).

Metallgegenstände

Bei den Untersuchungen der ins ausgehende 9.- Beginn des 10. Jh. datierten Burgwälle im südlichen Teil Niederschlesiens kamen bisher 20 Funde zutage, deren südliche – großmährische - Herkunft außer Zweifel steht. Besonders beachtenswert ist die große Sammlung der in Gilów freigelegten 15 Funde von Metallgegenständen. Funde großmährischer Abstammung wurden überdies in Niemcza (2 Stück) und in Stary Książ (3 Gegenstände) geborgen.

Der bisher gewonnene Komplex von Eisengegenständen aus dem Burgwall in Gilów ist auch eher eindeutig mit direkten Einwirkungen aus dem großmährischen Kulturkreis zu verbinden. Es wurden hier 2 Haken von Platten-Nietsporen, 6 Teile einer Sporengarnitur (die schon oben genannte Schnalle mit einem Durchzug, eine einzelne Schnalle, drei einzelne Durchzüge und eine Riemenzunge), zwei innen hohle unverzierte Bronzeknöpfe mit von oben angelöteten Ösen, ein Rebmesser, zwei sog. Rasiermesser und zwei sog. Messer für die Holzverarbeitung (Abb. 13 a-o, 14 a) entdeckt.

Unter den in Gilów gefundenen Fragmenten von Sporen ist ein Haken eines Platten-Nietsporns mit zwei Nietlöchern beachtenswert (Abb. 13 a). Die Sporen mit paaweisen Löchern sind ziemlich oft in Mähren, Böhmen und Süddeutschland anzutreffen. In Mähren

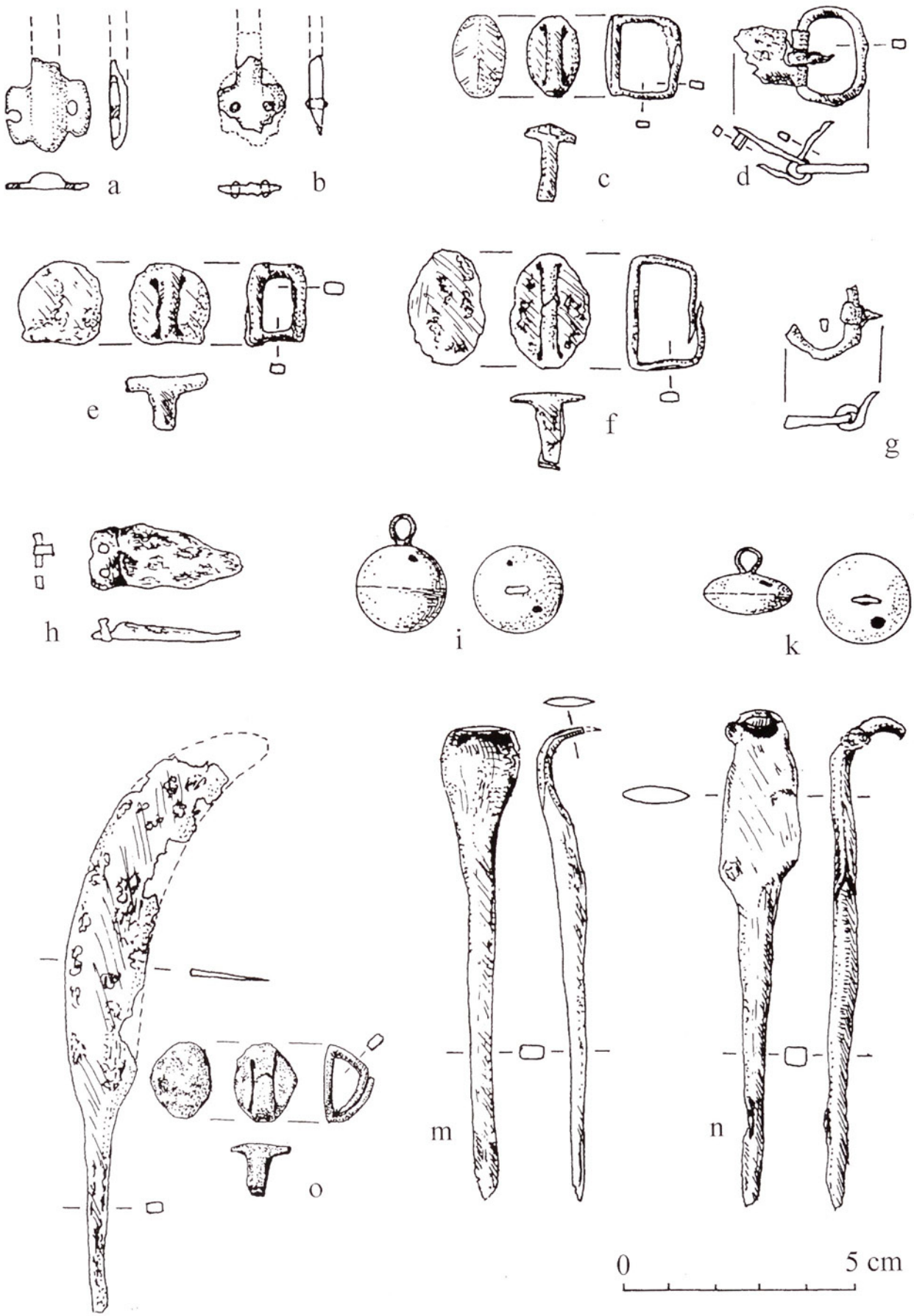

Abb. 13. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Eisenfunde (a-h, l-o) und Bronzefunde (i, k) südlicher Genese: a, b – Fragmente von Sporen; c, e, f, o – Durchzüge; h – Riemenzunge; i, k – Kugelknöpfe; l – Rebmesser; m, n – Messer zur Holzverarbeitung. Gezeichnet von K. Jaworski.

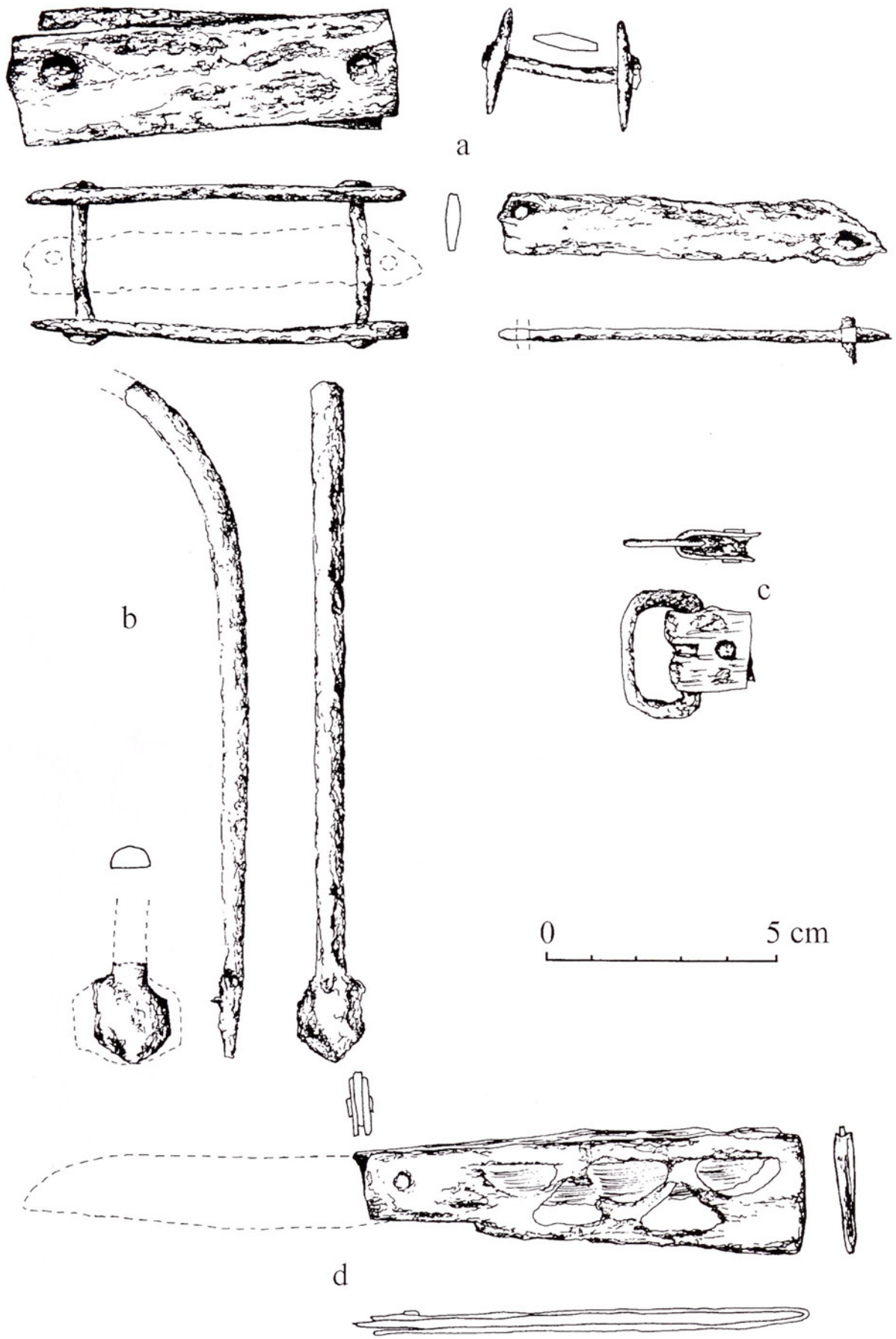

Abb. 14. Gilów, Kr. Dzierżoniów (a), Niemcza, Kr. Dzierżoniów (b, c). Eisenfunde: a – Rasiermesser; b – Fragment eines Sporns mit Nietplättchen; c – Schnalle eines Sporns. Gezeichnet von K. Jaworski und N. Lenkow.

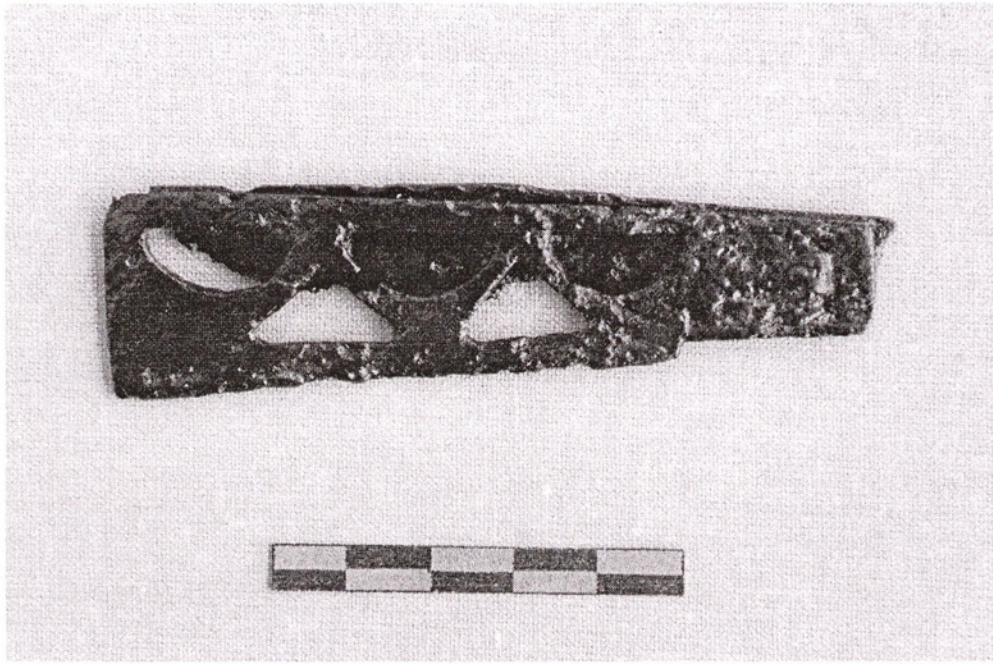

Abb. 15. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Eisernes Rasiermesser mit durchbrochenen Schalen. Foto von K. Jaworski.

treten sie in den ins 3. Viertel des 9. Jh. datierten Komplexen auf (DOSTÁL 1966, 75). Der Haken von Gilów unterscheidet sich in seinen zweitrangigen Merkmalen von den mährischen und böhmischen Funden (vgl. KAVÁNOVÁ 1976, Taf. XI-XIII). Das nächste Gegenstück für ihn wäre der Prunksporn von Baderitz in Sachsen, der auch die gleiche Form der Haken aufweist (PIETSCH 1979, Abb. 21, Foto 26). Der Sporn von Baderitz, in die Jahre 870-900 datiert, war bisher der einzige Sporn des Typs VII 3 nach K. Wachowski (1986/1987, 64).

Wegen des schlechten Erhaltungszustands des zweiten Hakens des Fundes von Gilów (Abb. 13 b) kann man den Typ des Sporns, von welchem er abstammt, nicht eindeutig bestimmen.

Die spätkarolingischen Durchzüge von Gilów stellen die größte Serie dieser Funde in Polen dar, einige vereinzelte Funde sind noch von den kleinpolnischen Burgwällen belegt (Naszacowice, Stradów, Wietrzno-Bóbrka; POLESKI 1997, Abb. 5: 6-8), von Obiszów im nördlichen Teil Niederschlesiens und von Bruszczewo im südlichen Teil Großpolens (BRZOSTOWICZ 1997, 137, Abb. 5) sowie in Radacz in Westpommern (SIUCHNIŃSKI 1964, Abb. VI j); für die Hilfe bei der „Entdeckung" dieses Fundes möchte ich mich bei M. Paternoga bedanken. Die Funde von Gilów (Abb. 13 a-c, o), die den Typ II, Abart 1a, 1b und 2a in der Klassifikation von K. Wachowski vertreten (entsprechen Durchzügen mit einer ovalen flachen Dorsaloberfläche, mit einer ovalen, durch eine Rippe geteilten Dorsaloberfläche und mit einer runden flachen Dorsaloberfläche; WACHOWSKI 1992, 62, Abb. 38), haben viele Analogien in Böhmen (PROFANTOVÁ 1992, 80 f., Abb. 11:5,6, 12:1,2), in Mähren und in Stěbořice im Troppauer Schlesien (vgl. DOSTÁL 1966, 66, Taf. III:4, XXII:17-20, XXX:17, XXXVI:6,7, XLVI:21).

Unter den dargestellten Durchzügen von Gilów ist der im ganzen erhaltene Durchzug vom Typ II, Abart Ib am interessantesten, der mit einer Schnalle mit einem Eisenbeschlag verbunden ist (Abb. 13 c, d). Die Ausmaße des Durchzuges (Länge der Scheibe 1,8 cm, Breite 1,1 cm Höhe des Durchzuges 1,6 cm) sowie der Schnalle (2,2 x 1,6 cm) weichen nicht von den meisten ähnlichen Stücken aus dem Gebiet Mährens und Böhmens ab. In der Nähe des gefundenen Satzes der Schnalle und des Durchzuges trat in Gilów, innerhalb desselben Hauses (Grabungsfläche I/82, Haus 5), eine Schnalle von der Garnitur eines Sporns von gleicher Form, gleichen Ausmaßen und Proportionen auf (Abb. 13 g).

Drei andere Durchzüge kamen in Gilów einzeln zum Vorschein. Sie wurden in unterschiedlichen Teilen der Grabungsfläche I/88-99 und bei den verschiedenen Grabungskampagnen (1991, 1993, 1998) gefunden. Stilistisch weichen sie voneinander ab. Der erste von den hier beschriebenen Durchzügen, der den Typ II, Abart 2a vertritt, hat ein rundes flaches Schild von 1,7 cm Durchmesser, und seine Höhe erreicht 1,3 cm (Abb. 13 e). Der zweite Durchzug (Typ II, Abart 1b) hat dagegen ein ovales Schild mit einer sich leicht abzeichnenden Rippe mit den Ausmaßen 2,5 x 1,7 cm und einer Höhe von 1,8 cm (Abb. 13 f). Unter den Durchzügen von Gilów ist dieses Exemplar am besten erhalten geblieben, an ihm sind auch die Herstellungsmerkmale dieser Funde zu sehen. Das dritte Exemplar (Typ II, Abart 1a) hat die kleinsten Ausmaße (ovales Schild von 1,6 x 1,3 cm Durchmesser und einer Höhe von 1,1 cm), und zugleich ist der Zwischenraum seines Rahmens nicht rechteckig, sondern annähernd dreieckig (Abb. 13 o). Der Durchzug findet keine bisherigen dem Autor bekannten Gegenstücke im Gebiet des westslawischen Raums. Der Riemen, der in diesen Durchzug passen würde, dürfte nicht breiter als 1,0 cm sein, und es ist zu

vermerken, daß sich im Durchzug zwei Riemen von der Dicke her befunden haben mußten. Es ist demnach möglich, daß der Durchzug nicht zu einer Sporengarnitur gehörte, sondern eine andere Rolle spielte.

Die eiserne Riemenzunge eines Sporns (Abb. 13 h) ist von länglicher, halbovaler Form und gehört zum Typ IV nach Wachowski (1992, 42 f., Abb. 21). Bei dem geraden Plattenende sind zwei kleine Löcher. In einem davon steckt noch ein Kupferniet. Diese spätkarolingische Riemenzunge ist in der großmährischen Zone am häufigsten anzutreffen und kommt vor allem mit den Sporen mit Nietplatten vor (WACHOWSKI 1992, 42 f.).

Die Bronze- oder Messingknöpfe aus Gilów knüpfen an die in Mähren und Böhmen bekannten Formen an. Der erste davon, von kugeliger Form, weist einen Durchmesser von 1,9 cm auf und ist mit einer ovalen, 0,6 cm hohen Drahtöse versehen (Abb. 13 i). Er wurde aus zwei zusammengelöteten gleichen Halbkugeln erzeugt. Sehr deutlich ist die Lötnarbe der beiden Halbkugeln des Knopfes zu sehen. Die Oberfläche blieb unverziert. Ähnlich verzierungslose Kugelknöpfe sind aus den Gebieten südlich der Sudeten bekannt. Zwei Exemplare, die auf den Gräberfeldern in Žižice und Želkovice bei Prag auftraten, werden von M. Šolle als „Kugelknöpfe vom großmährischen Typ" bezeichnet und kommen mit der Keramik, die der Forscher an den Beginn des 10. Jh. datiert (ŠOLLE 1966, 73), vor. Sie sind ein wenig kleiner als das Exemplar von Gilów – im Durchmesser 1,3 und 1,4 cm (SLÁMA 1977, 189, 191, Abb. 45:4, 47:2). Die Kugelknöpfe von gleicher Form und aus gleichem Material sind auch von den Funden in Mähren und der Slowakei bekannt und werden dort ins ausgehende 9. Jh. datiert (u. a. Kugelknöpfe aus Břeclav-Pohansko; PAVLOVIČOVÁ 1996, 109, Taf. VIII:3,4,16,20,21; IX:3). Der zweite Fund aus Gilów unterscheidet sich vom oben dargestellten durch eine leicht verschiedene Form – er ist flacher angefertigt (Abb. 13 k). Bei einem Durchmesser von 1,2 cm ist er 0,9 cm hoch. Seine Herstellungstechnik und die Gestalt der daran gelöteten Öse sind genau gleich wie bei jedem Fund. Für diesen Knopf finden wir ebenfalls ein Gegenstück in der nächsten Umgebung Prags, auf dem Gräberfeld in Břevnov (SLÁMA 1977, 90, Abb. 22:4). Ein ähnliches Exemplar wurde auch in Staré Město-Špitálky gefunden (PAVLOVIČOVÁ 1996, Taf. VII:18).

Ein weiterer Fund aus Gilów von südlicher Genese ist ein hier gefundenes Rebmesser (Abb. 13 l). Dieses Exemplar vertritt den II. Typ, Abart 3 der Rebmesser nach V. Frolec, die durch eine einschneidige gebogene Klinge und einen fehlenden sog. *Securis* – einem spezifischen Vorsprung auf dem Messerrücken - gekennzeichnet sind (FROLEC 1972, 258 f.). Alle Messervarianten weisen einen sehr breiten chronologischen Bereich auf. Die dem Fund von Gilów ähnlichen Messer sind noch aus dem 19. und 20. Jh. bekannt (FROLEC 1972, Abb. 15). Ein in der Form sehr ähnliches Exemplar trat auch auf der großmährischen Fundstelle in Břeclav-Pohansko (DOSTÁL 1975, 202, Abb. 21:3) auf.

In Gilów wurden bisher zwei Rasiermesser gefunden, die die Form von Klappmessern haben. Derartige Funde sind vom Gebiet des merowingischen und karolingischen Reiches aus dem 8. Jh., vor allem aus Grabausstattungen bekannt (WACHOWSKI 1992, 67). In den westlichen Slawengebieten sind sie vor allem von den männlichen Bestattungen des 9. Jh. in Großmähren bekannt. Die Klappmesser gehören in Polen zu den sehr seltenen Funden, außer den Stücken von Gilów wurden solche (und genauer deren Fragmente) in Stradów in Kleinpolen und in Będzin in Oberschlesien (ROGACZEWSKA 1997, Abb. 3 n) geborgen.

Das erste der Rasiermesser von Gilów ist ein im ganzen erhaltenes Prunkstück, das aus durchbrochenen Griffschalen, die eine bewegliche Messerschneide umfassen, besteht (Abb. 15). Die Schalen wurden aus einem halbgebogenen, 1 mm dicken, ursprünglich bis 5,0 cm breiten und 9,5 langen Eisenblech angefertigt. Schon nachdem das Blechband umgebogen worden war, wurde das Fragment der unteren Kante der Blechbiegung in einer Länge von 2,2 cm angeschnitten (damit die Messerschneide sich bewegen konnte), anschließend wurden aus den Schalen paarweise zehn Löcher ausgeschnitten, sodaß sie einen effektvollen Durchbruch bildeten – drei halbkreisförmige Löcher, zwei andere haben die Form gleichseitiger Dreiecke mit leicht eingebogenen Seiten. Zwischen den Schalen befindet sich eine 9 cm lange, 1,3 cm breite und 1,5 mm dicke Schneide, mit den Schalen durch einen Eisenniet von 2,5 mm Durchmesser verbunden. Das ganze Stück hat eine Länge von 9,5 cm und eine Dicke von 0,5 cm.

Der zweite als Rasiermesser geltende Fund ist ein bedeutend einfacheres Exemplar aus zwei flachen rechteckigen Platten mit Ausmaßen von 8,2 x 3,4 x 0,4 cm, die miteinander mit einem Paar von 3,4 cm langen und 0,4 cm dicken Eisennieten verbunden wurden (Abb. 14 a). Dazu gehört noch eine andere Platte, viel schmaler (Ausmaße 8,4 x 1,3 x 0,3 cm), die auch Nietlöcher aufweist; in einem davon steckte noch ein Eisenniet. Die schmale Platte, die vor der Präparierung des Rasiermessers noch als seine geklappte Scheide galt, könnte sich als Schale noch eines anderen Rasiermessers erweisen. Das hier dargestellte Rasiermesser ist doch deutlich kürzer als mährische und böhmische Funde – um etwa 2-3 cm. Annähernd so große Ausmaße hat jedoch das erste der im vorliegenden Beitrag beschriebenen Rasiermesser, lediglich um 1,1 cm länger, sowie das komplett erhaltene Rasiermesser aus Pěnčín in Mähren, dessen Griffschalen 9,4 cm lang sind (DOSTÁL 1966, 152, Taf. XXXII:4).

Die letzten Metallfunde aus Gilów, die mehrere Analogien im Süden haben, sind die sog. Messer für die Holzbearbeitung, die auf unserem Burgwall in zwei Exemplaren gefunden wurden(Abb. 13 m, n). Die tschechischen Forscher sind der Meinung, daß sie zur Herstellung von Holzgefäßen verwendet wurden (STAŇA 1960, 244). Bisher wurden in Mähren einige solcher Funde entdeckt, u. a. in Mikulčice (im dortigen Museum ausgestellt), in Brno-Líšeň „Staré Zámky" (STAŇA 1960, 244, Abb. 7:8; ROMANOVSKÝ 1991, 78, Abb. 36:5) und in Břeclav-Pohansko (DOSTÁL 1975, 204, Abb. 22:1,2). Charakteristisch ist, daß der einzige Fund außer jener aus Gilów in Polen im bekannten Schatzfund aus Kraków-Nowa Huta-Mogiła aufgetreten ist, in dem auch ein großmährischer Platten-Nietsporn

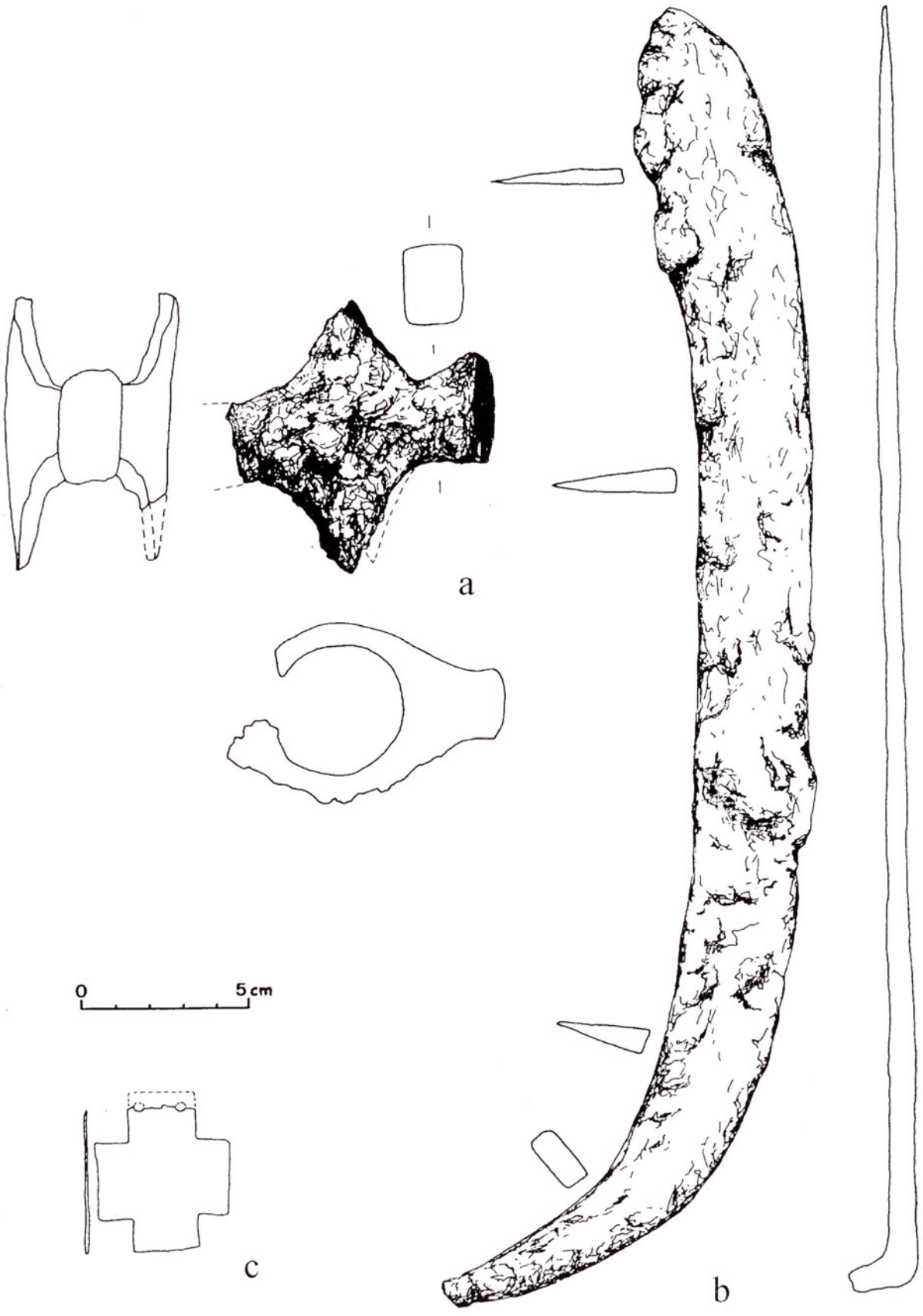

Abb. 16. Stary Książ, die Stadt Wałbrzych. Frühmittelalterliche Funde aus dem Burgwall: a – Fragment einer Axt (bradatica); b – Halbsense; c – kreuzförmige vergoldete Bronzeplatte (Plakettchen). Gezeichnet von E. Limisiewicz, K. Jaworski, N. Lenkow.

vorgefunden wurde (HACHULSKA-LEDWOS 1971, 106, Taf. LXI-6).

Auf dem nicht weit von Gilów gelegenen Burgwall in Niemcza konnten bisher zwei Metallfunde großmährischen Ursprungs geborgen werden. Bei den 1962 auf der Grabungsfläche 2, die auf dem Wall und dem anliegenden Hoffragment angelegt worden war, geführten Untersuchungen kam das Fragment eines Eisensporns karolingischen Typs (Typ VII nach Wachowski – Sporn mit Nietplättchen mit zwei Löcherpaaren für Nieten beiderseits des Bügelendes) sowie eine daneben liegende Schnalle, die zur Garnitur dieses Sporns gehörte, zum Vorschein. Der Sporn wurde von den Forschern nicht ordentlich veröffentlicht – den Fund erwähnte man (KAŹMIERCZYK 1965, 236), ohne ihn abzubilden Er wurde sozusagen zum zweiten Mal erst 1992 bei Durchsicht der Inventare von Niemcza „entdeckt". Die Sporen dieses Typs kommen als die am meisten im großmährischen Milieu gefundenen vor (WACHOWSKI 1992, 36).

Der letzte Burgwall, der im Sudetenteil Niederschlesiens liegt und auf dem Metallfunde südlicher Herkunft gefunden wurden, ist das innerhalb Wałbrzychs gelegene Stary Książ. Bisher traten hier drei „großmährische" Funde auf. Zwei Eisengegenstände, beieinander gefunden, waren in den Wall zwischen den beiden Teilen der Vorburg eingegraben (JAWORSKI 1994, 514 f., Abb. 2). Dazu gehören das Fragment einer Axt sowie eine im ganzen erhaltene lange und massive Halbsense (Abb. 16 a, b). Von der Axt ist nur eine Schäftung mit massiven hohen Seitenvorsprüngen und einem hammerartigen, sich ein wenig verbreiterndem Rücken erhalten geblieben. Obwohl dieser keine Schneide besitzt, darf man mit sehr großer Wahrscheinlichkeit annehmen, daß es ein Fragment einer „bradatica", die eine für die großmährische Zeit sehr charakteristische, von der Mitte des 9. bis zum 10. Jh. datierte Streitaxt war (POULÍK 1948, 33 f.; HRUBÝ 1955, 168 f.; ŠOLLE 1966, Abb. 57b – die Karte der Verbreitung von „bradatica" in Böhmen; BARTOŠKOVÁ 1986, 6, 79 f.) ist. Außer in Mähren, Böhmen und der Westslowakei sind sie nur sehr selten anzutreffen. Vom polnischen Gebiet sind sie nur vom Burgwall in Popęszyce (Poppschütz) in Nordniederschlesien (JAHN 1938, 111, Abb. 6), vom kleinpolnischen Chodlik (GARDAWSKI 1970, Taf. 18f) und von einer näher nicht bestimmten Fundstelle in der Nähe von Płock bekannt. Als eine „bradatica" wird auch ein mit Bronze inkrustiertes Prunkstück, das in Bardy in Mittelpommern gefunden wurde, bezeichnet (ŁOSIŃSKI 1972, Abb. 94).

Die Halbsense hat eine gebogene Schneide, die direkt in den Schaft übergeht. Das Schaftende ist rechtwinklig gebogen, wodurch eine kurze Querbegrenzung des Schafts entstanden ist. Die Länge der Halbsense, von außen gemessen, beträgt 47 cm. Ähnliche Funde kamen in Schlesien schon in der römischen Kaiserzeit vor (Pępice und Rybna bei Brzeg in der Woiwodschaft Opole, NOWOTHNIG 1939, 94, 102, Abb. 2:1-5, 4:1-2), jedoch sind sie vorwiegend charakteristisch für die älteren Phasen des Frühmittelalters. Bisher wurden ähnliche frühmittelalterliche Halbsensen in Niederschlesien in Gilów, auf dem Burgwall aus dem 9.-10. Jh. in Niedów, Woi. Jelenia Góra (ŚLEDZIK-KAMIŃSKA 1988, 53, Taf. XIX c) und in Bolesławiec, wo 2 Exemplare dem bekannten, um etwa 800 datierten Komplex angehörten, geborgen (PETERSEN 1939, 61, Abb. 87:7,8). Die Halbsensen von gleicher oder ähnlicher Form kamen besonders oft auf den frühmittelalterlichen Fundstellen in Tschechien, Mähren und der Slowakei zutage. Ein großer Teil dieser Funde stammt von den großmährischen Objekten, sie sind u. a. in Hortfunden der Metallerzeugnisse aus Pohansko – Depot I und Tvarožná Lhota (BARTOŠKOVÁ 1986, 6, 79 f.) zu finden.

Der Zusammenhang der beiden Funde (s. JAWORSKI 1994, 514 f.) läßt vermuten, daß sie einst ein Bestandteil eines größeren Depots von Eisenerzeugnissen gewesen sind, das in den Wall eingegraben oder in ein Versteck innerhalb dessen gelegt worden war. Eine solche Stelle für ein Versteck von Schätzen hat Analogien auf den tschechischen und slowakischen Fundstellen – es sind hierbei die Schatzfunde von Pobedim (Kr. Trenčín) und Staré Město (Kr. Uherské Hradiště) zu nennen (BIALEKOVÁ 1963, 356 f.; BARTOŠKOVÁ 1986, 38 f., 54, Abb. 13 c).

Mit den südlichen Einwirkungen ist auch noch ein Fund aus Stary Książ zu verbinden – eine aus Bronzeblech gefertigte Plakette in Form eines Kreuzes, einseitig vergoldet und mit zwei Nietlöchern am Ende eines der Arme versehen (Abb. 16 c). Die Plakette ist 4,4 cm hoch, bei einer Weite der Arme von 4,0 cm und einer Armbreite von 2,0-2,2 cm. Das Blech aus dem das Kreuzchen geschnitten wurde, war bis zu 0,8 mm dick. Auf dem Gräberfeld in Staré Město wurden im Grab 309/49 zwei unverzierte Kreuzchen – Applikationen aus vergoldetem Bronzeblech mit Löchern an den Armenden gefunden (HRUBÝ 1955, 460, Taf. 68:1,2). Es waren Beschläge eines Holzkastens; es sind auch Holzüberreste erhalten geblieben.

In den anderen niederschlesischen Burgen, die in den Sudeten oder in deren Vorgebirge lagen, wurden bisher keine Metallfunde von eindeutig südlicher großmährischer Herkunft geborgen. Beachtenswert sind jedoch zwei in Dobromierz gefundene Schmuckfragmente aus Buntmetallen. Eines ist ein halber Knopf aus Silber mit Zinnbeimischung von 1,1 cm Durchmesser sowie ein verzierter gewölbter Bronzebeschlag von 2,2 cm Durchmesser (KAŹMIERCZYK 1983, 230, Abb. 52 a, b). Bisher konnten für diese Funde keine engeren Gegenstücke ermittelt werden.

Steinfunde

Die aus Gesteinen gefertigten Gegenstände, auf den ins 9.-10. Jh. datierten niederschlesischen Burgwällen ziemlich zahlreich gefunden, stellten für die polnischen Archäologen nicht diese Quellenkategorie dar, in der man irgendwelche, nach Niederschlesien von Süden her fließende Impulse erwarten konnte. Allgemein herrschte die Meinung vor, daß die aus diesen Rohstoffen gefertigten Wetz-, Schleif- und Mahlsteine sowie Spinnwirteln zu herkömmliche und zugleich kulturell und chronologisch wenig empfindliche Funde darstellen. Da der Zugang der Einwohner dieses Teiles Niederschlesiens zu Lagerungen von

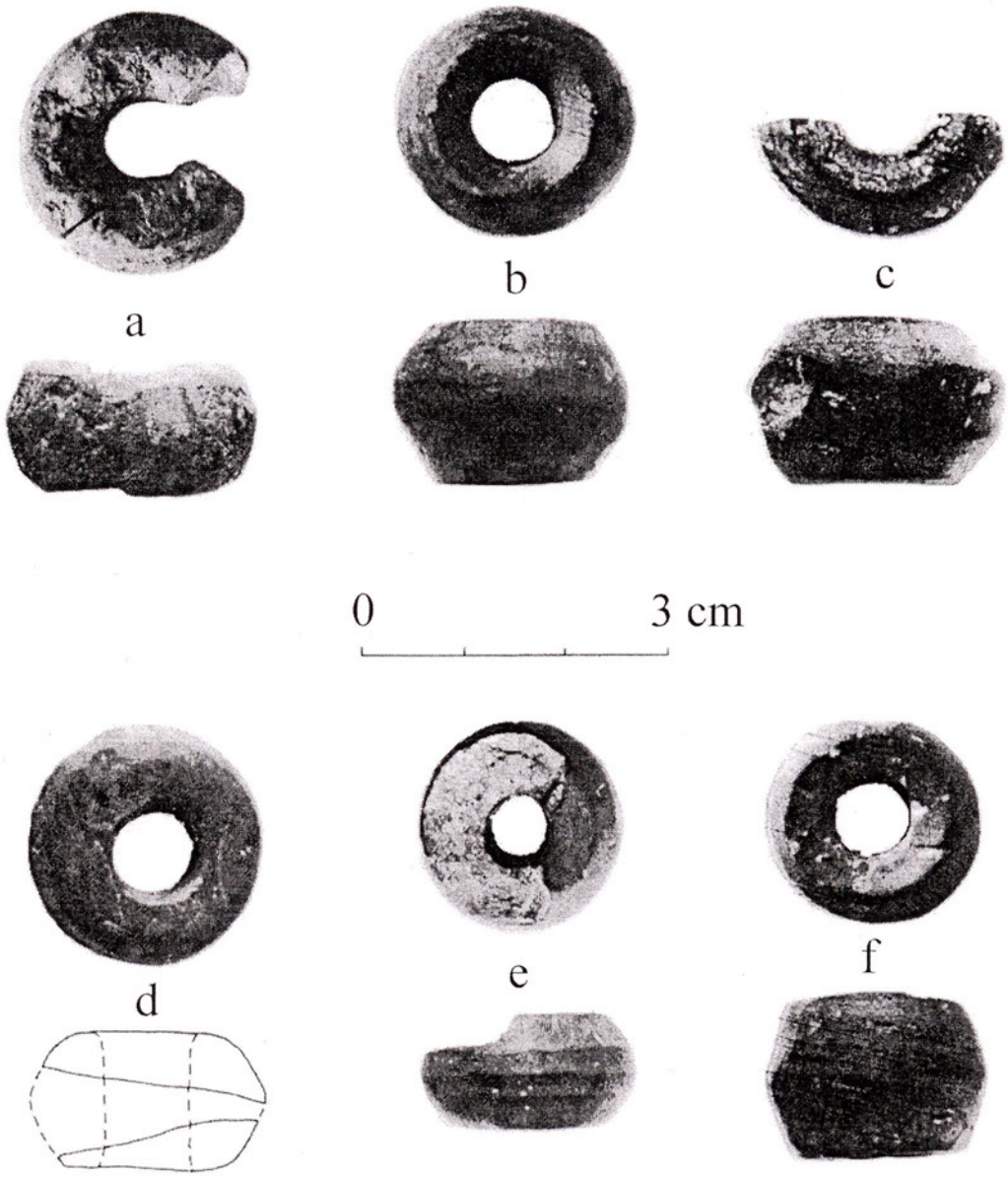

Abb. 17. Gilów, Kr. Dzierżoniów. Beispiele von Steinspinnwirteln aus dem Burgwall. Foto von K. Jaworski.

Gestein bester Qualität, das sich ausgezeichnet zur Herstellung unterschiedlicher Steingeräte eignete[3], allgemein und praktischerweise uneingeschränkt war, schienen fremde Elemente darunter allzu unwahrscheinlich zu sein. Die in der letzten Zeit geführten petrographischen Untersuchungen und eine archäologische Analyse der Sammlung von 36 Steinfunden aus Gilów veranlaßten jedoch die Autoren der Forschungen zur Erwartung von kulturell fremden Elementen auch unter diesen Funden (JAWORSKI – WÓJCIK 1997, 137 f.).

Unter den Steingegenständen, die auf dem Burgwall in Gilów geborgen werden konnten, fällt eine relativ große Anzahl von Spinnwirteln auf, die gerade aus diesem Material und nicht aus Ton gefertigt worden sind. In der hier angeführten Ausarbeitung wurden 6 Steinspinnwirteln von den Untersuchungen des Jahres 1995 analysiert. Bei den nächsten Grabungskampagnen (1996-1999) kamen weitere 6 ähnliche Funde zutage. Die Sammlung der steinernen Spinnwirteln zählt demnach 12 Stück bei nur 4 Spinnwirteln aus Ton. Der derart große Anteil an Steinspinnwirteln (75 %) findet keine Analogie auf den anderen polnischen Fundstellen aus der Zeit vor der 2. Hälfte des 9. Jh. Die steinernen Spinnwirteln tauchen in Polen in größerer Zahl erst zu Beginn des 11. Jh. und später auf, als als Material zu

[3] Mahlsteine (die an den nördlichen Hängen des Berges Ślęza [Zobtenberges] befindlichen Granitlagerungen waren schon in der römischen Kaiserzeit ausgebeutet); sowie Wetz- und Schleifsteine (Quarz-Serezit-Schiefer, auch seit der römischen Kaiserzeit in den Wzgórza Strzelińskie [Strehlener Bergen] gefördert; PAZDA – SACHANBIŃSKI 1991).

deren Herstellung sowohl von Osten eingeführte (wohlynischer Schiefer aus Ovruč) als auch von lokalen Lagerungen stammende Gesteine eingesetzt wurden; z. B. auf der Breslauer Dominsel wurden in den Schichten von der Wende des 11./12. Jh. bis zum ausgehenden 12. Jh. 99 Spinnwirteln aus Stein (gegenüber 430 Tonspinnwirteln) gefunden, von denen 59, nach J. Kaźmierczyk, aus rosafarbenem Schiefer gefertigt waren (KAŹMIERCZYK 1990, 182; diese Angaben wurden jedoch bislang durch mikroskopische petrographische Untersuchungen nicht bestätigt), während die übrigen aus Kalk-, Schlammstein und Graphit bestehen. Der Burgwall in Gilów ist also unter den archäologischen Fundstellen innerhalb der Grenzen Polens ein einzigartiges Objekt, in dem bereits in der Stammesperiode entschieden steinerne Spinnwirteln vorherrschen. Ein Gebiet, wo in der gleichen Zeit eine ähnliche Tendenz – quantitativ überwiegende Steinspinnwirteln gegenüber jenen aus Ton – herrscht, ist Südmähren. Die letztens veröffentlichte Monographie der Spinnwirteln aus Mikulčice läßt keinen Zweifel, welches Material zu deren Herstellung verwendet wurde. Von 2242 aus Mikulčice bekannten Spinnwirteln sind rund 80,78 % (über 1800 Stück!) aus Stein gefertigt (MAREK – KOSTELNÍKOVÁ 1998, Abb. 7). Unter 37 aus Břeclav-Pohansko von B. Dostál veröffentlichten Spinnwirteln bilden die Steinexemplare ein wenig mehr als die Hälfte – 19 Stück (DOSTÁL 1975, 219 f.). Es sind auch in Mähren frühmittelalterliche Werkstätten bekannt, wo Spinnwirteln aus Stein hergestellt wurden (MAREŠOVÁ 1977).

Die Form und Größe der in Gilów gefundenen Spinnwirteln (Abb. 17) knüpft deutlich an mährische Exemplare an. Unter ihnen lassen sich zwei stilistische Formen aussondern, eine mit bogenartig profilierten Seitenflächen, und eine mit gebrochenem (facettiertem) Profil, bei dem die Tektonik des Körpers durch mehr oder weniger ausgeprägte umlaufende Kanten hervorgehoben wird. Die Spinnwirteln aus Gilów wurden aus Gesteinen gefertigt, die im niederschlesischen Teil der Sudeten und des Sudeten-Vorlandes gewonnen wurden, u. a. aus dem Gestein, das die Geologen als Pitoklastik bezeichnen, dessen bekannte Lagerung sich in der Gegend von Wałbrzych befindet, also in der direkten Nachbarschaft der in dieser Ausarbeitung dargestellten Fundstelle in Stary Książ. Aus den hier vorgeführten Beobachtungen darf man also schließen, daß, obwohl die Spinnwirteln aus Gilów selbst freilich materialmäßig keine südlichen Importware sind, die Idee jedoch, Steinmaterial zu ihrer Herstellung zu verwenden, eine evident fremde Idee ist, am wahrscheinlichsten mährischer Herkunft. Interessant ist, daß im Gebiet des Stammes Gołęszyce, wo unterschiedliche mährische Elemente im archäologischen Material besser als in Niederschlesien erfaßbar sind (reiche Metallfunde von Chotěbuz-Podobora, aber auch einzelne Funde aus Lubomia), lediglich 3 steinerne Spinnwirteln (1 St. aus Lubomia und 2 aus Chotěbuz-Podobora; FOLTÝN 1998, 176, 203, Taf. IX:3; KOUŘIL 1994, 158, Abb. 82:19) gegenüber mindestens 21 Tonspinnwirteln bekannt sind. Die Folgerung, daß im Gebiet der Gołęszyce in Oberschlesien die steinernen Spinnwirteln deutlich kulturell fremde Elemente waren und dagegen in Gilów zum Bestandteil der einheimischen materiellen Kultur der Burgeneinwohner gehörten, scheint sich eindeutig aus den oben dargestellten Verfolgungen zu ergeben.

SCHLUSSBEMERKUNGEN

Die im vorliegenden Beitrag dargestellten Funde, die ohne Zweifel die großmährische Kultur vertreten, wurden auf den Burgwällen geborgen, deren gemeinsames Merkmal eine Steinverkleidung der Wälle war (bisher wurde sie nur in Stary Książ nicht festgestellt, wo auch entsprechende Untersuchungen mit diesem Ziel nicht vorgenommen wurden), also ein typisches Element auch für die Burgwälle des 9. und 10. Jh. in Mähren und Böhmen. Besonders zahlreich traten die Funde von südlicher Provenienz auf dem Burgwall in Gilów auf. Die Funde mit großmährischen Zügen wurden sowohl in der eigentlichen Burg als auch in der Vorburg geborgen. Sie kamen in sechs, manchmal ziemlich weit voneinander entfernten Grabungsflächen zutage. Daher ist der Schluß zu ziehen, daß die südlichen Kulturelemente in Gilów nicht zufällig vorhanden sind[4], sondern daß sie für die materielle Kultur der Bevölkerung, die die Burg im ausgehenden 9. und am Anfang des 10. Jh. bewohnt hat, repräsentativ sind. Deshalb darf man bei dem jetzigen Erkenntnisstand des Burgkomplexes in Gilów die Hypothese formulieren, daß die Ankömmlinge von Süden in diesem Objekt persönlich anwesend waren. Eine zu erörternde Frage bleibt noch die Richtung, aus welcher die Elemente der großmährischen Kultur eingeflossen sind (und auch eventuell eine Bevölkerungsgruppe, die Träger dieser Kultur war). Es ist bisher nicht bekannt, ob die oben dargestellten Materialien aus Gilów und den anderen Burgwällen des Sudeten-Vorgebirges unmittelbar aus dem Großmährischen Reich kommen (auf dem hypothetischen Weg aus Mähren durch die Mährische Pforte und den südlichen Teil des Oppelner Schlesiens nach Niederschlesien), oder ob es eine etwas spätere böhmische Mutation der großmährischen Kultur darstellt (das Östliche Böhmen – Glatzer Land – südlicher Teil Niederschlesiens). Man darf nur hoffen, daß die künftigen Untersuchungen eine glaubwürdige Antwort auch auf diese Frage werden liefern können.

Übersetzt: Janusz MURCZKIEWICZ

[4] Es kann sich nicht um Importe handeln, da das Spektrum dieser Erscheinung dann zu breit wäre – dies umfaßt doch sehr unterschiedliche Kategorien, nicht selten ganz allgemeiner Gegenstände.

RESUMÉ:

Prvky velkomoravské kultury na hradiscích jižní části Dolního Slezska

Problematika kontaktů Velkomoravské říše s Dolním Slezskem dlouhou dobu zneklidňovala polské archeology a historiky. Útržkovitost písemných pramenů a donedávna také pramenů archeologických způsobovala, že vzájemné diskuse a hypotézy jednotlivých badatelů zůstávaly neověřené. V těchto diskusích se střetávaly názory popírající jakékoliv vztahy Dolního Slezska k milieu velkomoravskému s pohledy, předpokládajícími, že přece jen existovaly určité kulturní i politické kontakty různé kvality mezi těmito geograficky blízkými částmi střední Evropy. Množství vzniklých prací na dané téma ovšem z důvodů značné fragmentárnosti pramenné základny neobsahovalo žádné zásadnější závěry.

Mezi badateli shledávajícími velkomoravské prvky je však třeba vyzvednout J. Kaźmierczyka, který prováděl výzkumy na několika hradiscích v sudetské části Dolního Slezska. Na některých z nich (skupina hradisek s kamennými plentami valů) shledával jižní vlivy. Toto ovlivnění pozoroval i v dalších kategoriích památek hmotné kultury, především v keramice. Až do počátku 90. let zůstávaly ale jeho názory osamocené, ostatními badateli přijímané skepticky. Část z nich sice měla zato, že kamenné elementy slezských hradisek je možno spojovat s vnějšími vlivy, avšak ty byly hledány nikoli v jižním prostředí, nýbrž v okruhu časně karolínském (tedy západním) před 2. polovinou 9. století.

V posledním desetiletí 20. století se uskutečnily nové archeologické výzkumy na několika dolnoslezských hradiscích kladených do té doby před 3. třetinu 9. století (okres „plemieny"). Na dvou z nich, nacházejících se v jižní (podsudetské) části Dolního Slezska, byly nalezeny artefakty, které je možno spojovat s velkomoravskou kulturou v nejširším slova smyslu. Jde o fortifikace Gilow nedaleko Němčí (Niemcza) a Stary Książ.

V Gilowě byla získána řada kovových předmětů (militária, nářadí, ozdoby), majících své přesné analogie na moravských a českých lokalitách; jižní vlivy jsou zde silně patrny rovněž v keramice i fortifikačních prvcích. V Starym Książu byla naproti tomu vyzvednuta část většího souboru železných předmětů, vložených do tělesa valu. Z údajného „depotu" se zachoval fragment typické moravské bojové sekery – tzv. bradatice, jakož i velký kosák (půlkosek) mající četné paralely v jižním prostředí. Nejvíce spektakulární památkou je ovšem železné jednostranně zlacené kování ve tvaru rovnoramenného kříže, vykazující přesnou analogii na pohřebišti ve Starém Městě.

Souběžně s terénními aktivitami probíhá i kabinetní zpracování nálezů získaných v minulosti J. Kaźmierczykem v Gilowě, ale také na dalších hradiscích v horských a podhorských partiích Slezska (Němčí, Dobromierz). Výsledkem těchto prací je rozpoznání pozdně karolínské ostruhy s raménky ukončenými ploténkami s nýty z Němčí, anebo taktéž pozdně karolínské průvlečky z Gilowa. Uvedené předměty, v minulosti na slezských lokalitách zcela neznámé, jsou charakteristické právě pro velkomoravský horizont. Jižní vazby vidí rovněž historik P. Boroń ve velkém objektu o ploše 86 m^2 odkrytém v Dobromierzi, majícím analogie jak na Moravě, tak i v Čechách (Stará Kouřim, Pohansko ad.; BOROŃ 1997, s. 34 sq.).

Donedávna skromná kolekce dolnoslezských reálií, jež bylo možno spojovat s jižními vlivy, se tak rozrostla do značných rozměrů. Většina z nich byla rozpoznána na hradisku v Gilowě, kde se setkáváme s některými jižními elementy. Jsou pozorovatelné v plánovitém založení fortifikace, v jednotlivých konstrukčních obranných prvcích i v široce pojaté materiální kultuře – keramika, kovové předměty (ostruhy s ploténkami, průvlečky patřící jejich garniturám, jazykovitá nákončí opasku, gombíky, vinařský nůž, břitvy, sekery-bradatice, nože k opracování dřeva) anebo výrobky z kamene. Zajímavá je skutečnost, že předměty velkomoravského charakteru z Gilowa byly vyzvednuty jak v areálu vlastního hradu, tak i na předhradí. Pocházejí ze šesti sond často od sebe dosti vzdálených. To svědčí jednoznačně o tom, že přítomnost jižních prvků není náhodná, nýbrž že se jedná o reprezentativní vzorek hmotné kultury zdejší populace na konci 9. a počátku 10. století. Proto je snad možné na základě dosavadních poznatků zformulovat hypotézu o jejím jižním původu. Není ovšem jasné, ze kterého směru došlo do Gilowa k průniku elementů velkomoravské kultury, eventuálně skupiny jejích nositelů. Nejsme si rovněž jisti, zda pozůstatky hmotných památek z Gilowa, ale i z ostatních hradisek pod Sudetami, pocházejí přímo z teritoria Velké Moravy anebo v nich můžeme spatřovat pozdější českou mutaci velkomoravské kultury (východní Čechy – Kladsko – jižní díl Dolního Slezska). Možná, že budoucí výzkum nám dá zřetelnější dopovědi i na tyto otázky.

Literaturverzeichnis:

BARTOŠKOVÁ, A. 1986: Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Praha.

BIALEKOVÁ, D. 1963: Výskum slovanského hradiska v Pobedime v rokoch 1959-62, AR 15, 349-372.

BOROŃ, P. 1997: Problem dużych budynków halowych na terenie Słowiańszczyzny zachodniej w IX-X wieku, in: Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 31-49. Wrocław.

BRZOSTOWICZ, M. 1997: Elementy kultury wielkomorawskiej na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Bruszczewie, woj. leszczyńskie, in: Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 135-140. Wrocław.

BYKOWSKI, K. – KAŹMIERCZYK, J. 1985: Konstrukcje obronne z IX-X w. podgrodzia w Gilowie koło Niemczy, w świetle badań w 1983 r., Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 26, 55-61.

BYKOWSKI, K. – KAŹMIERCZYK, J. – LASAK, I. 1985: Grodzisko w Gilowie koło Niemczy w świetle wyników badań w 1982 r., Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 25, 47-57.

DĄBROWSKA, E. 1973: Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Ze studiów nad rozwojem organizacji terytorialnoplemiennej w VII-X wieku. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

DOSTÁL, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.

- 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Spisy FF č. 208. Brno.

HACHULSKA-LEDWOS, R. 1971: Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile, Materiały Archeologiczne Nowej Huty 3.
HENSEL, W. 1968: Państwo wielkomorawskie a ziemie polskie, Silesia Antiqua 10, 79-88.
FOLTÝN, E. M. 1998: Podstawy gospodarcze wczesnośredniowiecznej społeczności plemiennej na Górnym Śląsku. Katowice.
FROLEC, V. 1972: Das Rebmesser in den tschechischen Ländern, Vznik a počátky Slovanů 7, 243-273.
GALUŠKA, L. 1987: K výzdobě vnitřních stran okrajů slovanských nádob, ČMM 72, 75-87.
GARDAWSKI, A. 1970: Chodlik, Cz. I. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Wrocław – Warszawa – Kraków.
HRUBÝ, V. 1955: Staré Město, velkomoravské pohřebiště „na Valách". Praha.
JAHN, M. 1938: Der Burgwall von Poppschütz, Kr. Freystadt, Altschlesien 7, 93-117.
HOŁUBOWICZ, W. – KAŹMIERCZYK, J. 1963: Z badań Niemczy Śląskiej w latach 1950-1961, Sprawozdania Archeologiczne 15, 288-316.
JAWORSKI, K. 1993: Grodzisko z IX-X wieku w Gilowie koło Niemczy – badania 1991 r., Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 34, 213-225.
- 1994: Wczesno- i późnośredniowieczne założenie obronne w Starym Książu na Pogórzu Wałbrzyskim, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 35, 511-527.
- 1997: Znaleziska wielkomorawskie w Gilowie, Niemczy i Starym Książu na Dolnym Śląsku, in: Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 113-125. Wrocław.
- 1998: Konstrukcje obronne wczesnośredniowiecznego grodziska w Gilowie w świetle najnowszych badań, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 40, 463-474.

JAWORSKI, K. – KAŹMIERCZYK, J. 1990: Z nowszych badań nad konstrukcjami obronnymi grodziska z IX-X w. w Gilowie koło Niemczy, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 31, 249-262.
JAWORSKI, K. – PATERNOGA, M. 1999: Bramy podgrodzia wczesnośredniowiecznego założenia obronnego w Gilowie, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 41, 281-295.
JAWORSKI, K. – RZEŹNIK, P. 1994: Kontakty z Morawami i (lub) Czechami około IX/X wieku w świetle nowych danych z badań w Gilowie w 1992 roku, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 35, 307-328.
JAWORSKI, K. – WÓJCIK, A. 1997: Przedmioty wykonane z surowców skalnych z grodziska w Gilowie, woj. wałbrzyskie, Studia Archeologiczne 29, 116-149.
KALETYNOWIE, M. T. – LODOWSKI, J. 1968: Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego. Wrocław – Warszawa – Kraków.
KAVÁNOVÁ, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa. Praha.
KAŹMIERCZYK, J. 1964: Z badań Niemczy Śląskiej w 1962 r., Sprawozdania Archeologiczne 15, 50-54.
- 1965: Z badań Niemczy Śląskiej w 1963 roku, Sprawozdania Archeologiczne 17, 230-239.
- 1978: Kamienne elementy obronne grodów śląskich w.VIII-XII w., in: Początki zamków w Polsce, Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej 12. Studia i Materiały 5, 33-49. Wrocław.
- 1983: Grodzisko w Dobromierzu koło Bolkowa. Studium do badań pogranicza Państwa Wielkomorawskiego na Śląsku, Studia Archeologiczne 13, 159-244.
- 1990: Kamień w kulturze Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w wiekach X-XIII. Wrocław – Warszawa.

KOUŘIL, P. 1994: Slovanské osídlení Českého Slezska. Brno – Český Těšín.
LODOWSKI, J. 1969: Badania archeologiczne na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Granicznej, pow. Świdnica, Sprawozdania Archeologiczne 21, 215-221.
- 1980: Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X w.). Podstawy osadnicze i gospodarcze. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- 1981: Osada wczesnośredniowieczna z VI-VII w. w Chwałkowie, woj. Wałbrzych, Silesia Antiqua 23, 149-162.
- 1990: Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Śląska (VI-X w.), in: Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce. Poznań – Wrocław – Warszawa.

ŁOSIŃSKI, W. 1972: Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.). Wrocław – Warszawa – Kraków.
MAREK, O. – KOSTELNÍKOVÁ, M. 1998: Die Spinnwirtel aus Mikulčice, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice 3, 171-326. Brno.
MAREŠOVÁ, K. 1997: Přesleny ze Sadského lupku, ČMM 67, 29-35.
MĚŘÍNSKÝ, Z. 1991: Keramika 6. až 1. poloviny 13. století na Moravě a její vztahy ke slezské oblasti, Śląskie Prace Prahistoryczne 2, 163-184.
NOWOTHNIG, W. 1939: Germanische Ackergeräte in Schlesien, Altschlesien 8, 93-103.
PARCZEWSKI, M. 1982: Płaskowyż Głubczycki we wczesnym średniowieczu. Kraków.
PAVLOVIČOVÁ, E. 1996: K vypovedacej schopnosti gombíka u naddunajských Slovanov v 9. storočí, SlA XLIV-1, 95-153.
PAZDA, S. – SACHANBIŃSKI, M. 1991: Problem eksploatacji, użytkowania i dystrybucji łupków kwarcytowych (kwarcowo-serycytowych) z rejonu Wzgórz Strzelińskich jako surowca do sporządzania osełek na Śląsku w starożytności, Studia Archeologiczne 20, 47-73.

PETERSEN, E. 1939: Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodefunde des 6.-8. Jahrhunderts. Leipzig.

PIETZSCH, A. 1979: Technische Betrachtungen zur Herstellung früher Reitersporen und deren Rekonstruktion, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 23, 83-106.

POLESKI J., 1997: Kontakty interregionalne mieszkańców Małopolski w VI-X wieku, in: Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 51-63. Wrocław.

POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava. Praha.

PROFANTOVÁ, N. 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen, in: Awaren Forschungen 2 (red. F. Daim), 605-778. Wien.

PROCHÁZKA, R. 1990: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě, in: Pravěké a slovanské osídlení Moravy, 288-326. Brno.

ROGACZEWSKA, A. 1997: Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie, in: Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku, 132-135. Katowice.

ROMANOVSKÝ, A. 1991: Povrchové sběry na hradišti Staré Zámky v Brně-Líšni v roce 1988, Přehled výzkumů 1988, 78-79. Brno.

RZEŹNIK, P. 1997: Elementy południowe w ceramice śląskiej w IX-X wieku, in: Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, 127-134. Wrocław.

SIUCHNIŃSKI, K. 1964: Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okolicy Radacza, pow. Szczecinek, w 1963 r., Materiały Zachodniopomorskie 10, s. 153-182.

SLÁMA, J. 1977: Mittelböhmen im frühen Mittelalter I. Katalog der Grabfunde. Praha.

STAŇA, Č. 1960: Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Líšně, PA LI-1, 240-293.

ŠOLLE, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha.

- 1984: Staroslovanské hradisko – charakteristika, funkce, vývoj a význam. Praha.

TUREK, R. 1973: K otázce velkomoravských vlivů na českou keramiku, AR XXV, 289-299.

ŚLEDZIK-KAMIŃSKA H., 1988: Badania wykopaliskowe grodziska nr 1 w Niedowie, gm. Zgorzelec, woj. jeleniogórskie, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 27, 51-54.

WACHOWSKI, K. 1986/1987: Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 14/15, 49-79.

- 1992: Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia. Wrocław.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Kostel č. 12 v Mikulčicích

Blanka KAVÁNOVÁ

Předběžně publikovaná stavba v severovýchodním cípu mikulčického knížecího hradu (KLANICA 1980a; 1980b; 1981; 1982; 1985, 125) byla již předmětem hodnocení, které však, pravděpodobně z důvodů nedostatečných podkladů, případně jejich chybné interpretace, obsahuje některé nepřesnosti (SCHULZE-DÖRRLAMM 1995, 577). Aby bylo možno zpřesnit diskuse okolo problematiky tohoto kostela, je předkládán tento souhrn pokud možno kompletních faktů a jejich interpretace, vycházející z nálezových okolností, zachycených přímo v terénní dokumentaci.

Plocha mezi pátým kostelem a opevněním, resp. bránou byla zkoumána v letech 1977 až 1981. Již pod povrchovou vrstvou ornice se objevila rozsáhlá destrukční kra drobných kamenů, promísených úlomky malty, překrývající místy velké ploché kameny (obr. 3). Tato destrukce byla označena jako objekt 967. Později se ukázalo, že jde o zbytky povrchové nezahloubené stavby, která byla vybudována na mocné vrstvě světlehnědé písčitojílovité navážky. Úprava překryla starší sídlištní vrstvy v místě stavby a byla nalezena i v prostorách pohřebiště v jejím nejbližším okolí (obr. 2). Destrukce vnitřní stěny opevnění, která se sesula bezprostředně nad hroby až do těsné blízkosti destrukce objektu 967, se nachází ve stejné nálezové situaci a k zániku obou docházelo zřejmě v přibližně stejném období.

Obr. 2. Rozsah jílovité navážky s destrukcí malty a kamenů.

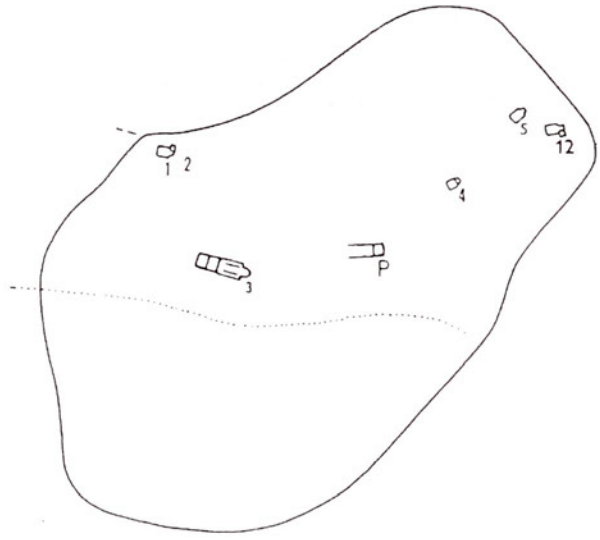

Obr. 1. Areál knížecího hradu v Mikulčicích s rekonstrukcí 12. kostela.

Z rozptýlené destrukce byly postupným odkrýváním očištěny nedestruované prvky, o nichž je možno předpokládat, že jsou přímou součástí původní stavby (obr. 4). Především se jedná o náznaky tzv. příčky (KLANICA 1980a, 56), pozůstávající ze zbytku maltové a kamenné podlahy, na východní straně ohraničené otiskem trámu (obr. 5), o zachycené délce přibližně 550 cm a šířce 75-80 cm. Sondou bylo zjištěno, že v těchto místech se nachází uvnitř navážky šikmý trám. Na západní straně pokračuje pod neporušenou destrukční krou několik souvislých pásů mimořádně velkých plochých kamenů (obr. 6), posléze byly očištěny tři. Ukázalo se, že se jedná o kamenné příkrovy hrobů, zabudovaných (ne zapuštěných) přímo do podlahy (obr. 17). Dva z nich byly narušeny ve své západní části (obr. 7) a po odkrytí koster byly kosti pohřbených jedinců v odpovídající partii přeházeny.

K severní vnější straně tohoto pásu podlahy přiléhá skupina zlomků římských cihel, částečně chaoticky přesunutých, částečně tvořících spolu s několika kameny jakoby dlážděnou plochu (obr. 5). Pod nimi byla nalezena ozdoba z tenkého bronzového plechu ve tvaru širokého křížku, na líci s rytinou Krista (obr. 8). Touto ozdobou a její interpretací se zabýval J. Kaván

Obr. 3. Destrukce 12. kostela.

(1995), který ikonografickým rozborem vyvodil, že postava trůnícího Krista Maiestas Domini byla zcela v duchu byzantského výtvarného kánonu zobrazena technikou al secco pravděpodobně na obloukovitě klenuté zdi některého z mikulčických kostelů a posléze laicky a zkratkovitě okopírována na povrch křížku. Podle otvorů na drobné nýtky nebo hřebíčky a podle toho, že na neodrolených okrajích se zachovalo jejich přehnutí, lze soudit na ozdobnou součást povrchu dřevěné schránky.

Další pevnou součástí stavby byla část kamenné podlahy, zpevněná maltou, v přibližně podkovovitém tvaru zachycená východně od příčky, o rozměrech 2,35 x 2,60 m (obr. 9). Z. Klanica (1980a, 56) zmiňuje v rozích stopy po dřevěných kůlech. U jejího severního okraje se v destrukci zachytil půlkulovitě tvarovaný masivní maltový blok s důlkem uprostřed vypuklé části a se zachovaným rovným povrchem (viz exkurz, č. 14), původně považovaný za značně poškozenou část kamenného sloupu (KLANICA 1980a, 56). Po bližším zkoumání lze tento stavební prvek určit jako střední část poškozené podlahy (obr. 9, 10). Vnější obrys maltových bloků a maltou spojených kamenů je ve východní části nepravidelný, takže nelze zcela jednoznačně určit, zda původní půdorys byl vskutku čtyřúhelný s lehce prodlouženou podélnou osou a zaoblenými nárožími, jak s určitou pravděpodobností vyplývá z pozůstatků podlahy, vyloučit se nedá ani zdeformovaný půlkruhovitý uzávěr.

Podlaha je v jižní části prolomena nepravidelným podélným otvorem o délce 180 cm (obr. 11). Na jeho severovýchodní straně se objevuje po obvodové délce asi 50 cm oblouk vyhlazené malty, 8-13 cm vysoký. Obdobný, pouze méně zachovalý, je i na západní straně. Po vyčištění ústí otvoru se projevil v zásypu průrvy dvojí materiál: pod zbytky podlahy je navážka světlého písčitého jílu s rezavými skvrnami (podobný se vyskytuje v tělese valu), v níž se rýsuje přibližně obdélníkovitý zásyp hlinitého charakteru s kamennou tříští a bílými hrudkami malty, orientovaný ZJZ-VSV, od severovýchodního okraje maltové podlahy je směrem ke středu posunutý asi o 10 cm, od jihozápadního okraje

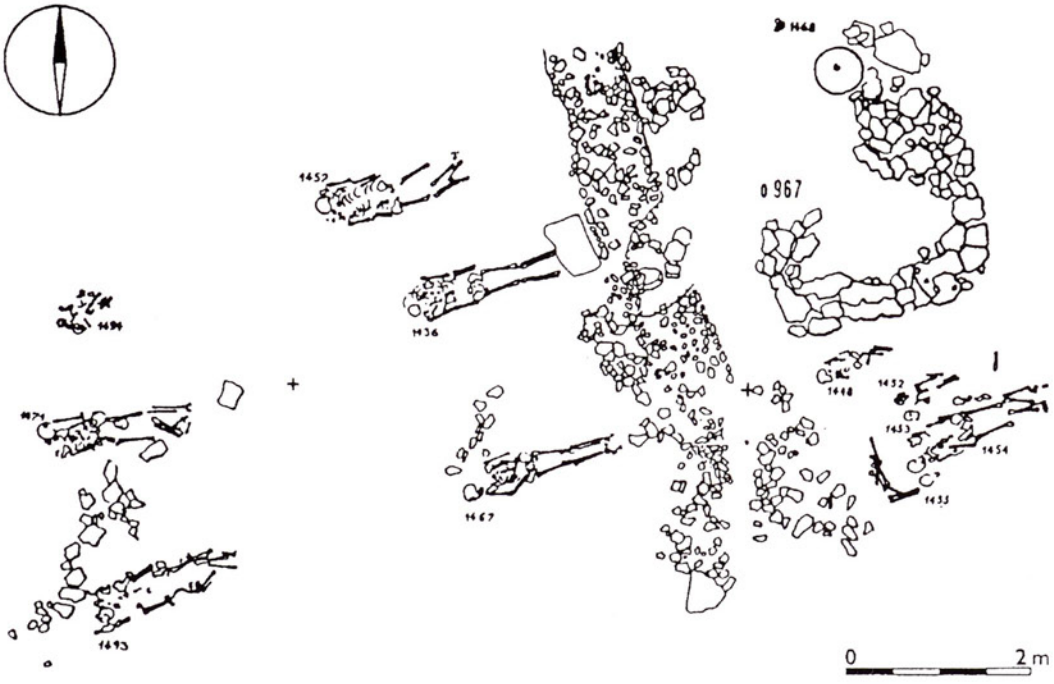

Obr. 4. Očištěné zbytky stavby s hroby.

Obr. 5. Prostor předkněžištní příčky s částí podlahy, dlážděnou cihlami.

o 40 cm (obr. 12). V tomto zásypu bylo v hloubce 40-45 cm pod horní úrovní podlahy očištěno kamenné obložení jámy, které s odpovídajícím odstupem navazovalo na oblouky v maltové podlaze. Na východní straně je 60 cm široké, obloukovitě sestavené ze svislých plochých kamenů různé velikosti (pískovcovité vápence; obr. 13). Na západní straně uzavírá 130 cm dlouhý prostor svisle postavená kamenná deska přes celou šíři prohlubně (obr. 12). Horní část zásypu tvoří velké kusy malty (viz exkurz, č. 7 až 12; obr. 15), spodní obsahuje drobnější úlomky, rozdrobenou maltu a částečně opálené kameny i drobné oblázky (obr. 14). Zlomky římských cihel nebyly součástí zásypu (KLANICA 1985, 125). Na severní a jižní straně je kamenné obložení porušené, desky jsou zhroucené po obou stranách v zásypu, který v těchto částech ztratil výrazný charakter a obrys otvoru není pravidelný. Dno tvoří ve východní části drobnější bílé nebo nažloutlé kameny, západní část je pokryta velkou kamennou deskou (rozměry 52 x 60 x 5 cm), volný prostor mezi nimi byl vyplněn písčitojílovitou směsí (obr. 12). Hloubka prohlubně odpovídá mocnosti navážky pod stavbou, níže již byla sondována tmavá sídlištní vrstva.

Poohlédneme-li se po terénní nálezové situaci ostatních mikulčických kostelů, zjistíme, že i v jiných byly nalezeny podobné prohlubně přibližně v místech oltáře. Ve druhém kostele uvádí J. Poulík (1957, 246) u východního závěru kněžiště sekundární obdélný výřez v maltové podlaze o rozměrech 135 x 120 cm. Na kresbě situace maltové podlahy (tedy starší fáze) je znát úmyslné uspořádání kamenů a malty okolo otvoru (POULÍK 1957, obr. 12, 18), zatímco na kresbě mladší situace kamenné destrukce se objevuje pouze narušení (POULÍK 1957, obr. 8, 11). Otvor vyplňoval hlinitý zásyp s maltovými úlomky, nálezy tří fragmentů porfyritových ploten vedly J. Poulíka k domněnce, že se jedná o základy oltáře (POULÍK 1975, 51). Také v trojlodní bazilice byl na přechodu kněžiště a hlavní lodi zachycen podélný zahloubený objekt (POULÍK 1975, obr. 21). K tomuto místu se mi nepodařilo získat žádné další informace, pouze na jižní straně kontrolního profilu, vedoucího v podélné ose kostela, byla zakreslena prohlubeň těsně před příčným profilem B, tedy v apsidě blíže přechodu kněžiště a hlavní lodi (obr. 16). Jedná se tedy buď o jiný zahloubený objekt, nebo byl týž na plánku v publikaci špatně lokalizován a zakreslen více

Obr. 6. Pásy plochých kamenů nad hroby v lodi kostela.

Obr. 7. Detail porušené části hrobu 1436.

k západu. V dokumentaci zachycená prohlubeň byla u dna vyplněna bílou sutí pod hlinitopísčitou vrstvou se sutí a štěrkem. Do podložního písku byla zapuštěna 40 cm, minimální délka na kresbě profilu činí přibližně 100 cm, není samozřejmě znám tvar a orientace jámy. U ostatních kostelů v areálu knížecího hradu se podrobnější informace o poměrech v kněžišti nedaly zjistit.

Pod mensou, případně v její bezprostřední blízkosti nacházíme již v pozdně římském prostředí hroby světců nebo mučedníků. Jako příklad můžeme uvést Xanten (BADER 1934, 113-117), kde byla po r. 383 postavena dvoudílná dřevěná kaple s malovanými stěnami, s mensou u severní stěny a uprostřed byl nalezen neporušený hrob dvou mučedníků (BADER 1934, obr. 1), podle zprávy Řehoře Tourského to byli Mallosus a Viktor (CIBULKA 1958, 65). V 5. stol. byl na místě kaple vybudován kostel nad hrobem mučedníků, který se ocitl v severovýchodním rohu, zbytek plochy zabrala rodinná hrobka zakladatelů kostela (BADER 1934, obr. 2). Okolo r. 1000 již vznikl dóm svatých mučedníků. Do konce 5. a průběhu 6. stol. je datován biskupský kostel v Teurnii (Spittal a.d. Drau, Horní Korutany), v hlavním sále byl nalezen oltář, stojící na masivním bloku se zapuštěným relikviářem, rovněž v pravé kapli byl pod oltářem relikviář. V obou kaplích byly nalezeny zdobené kamenné desky, původně obkládající samostatně stojící sarkofágy (EGGER 1936, 127). Podle umělecko-historického rozboru vzorů mosaikové podlahy byla stavba silně ovlivněna oblastí Aquileie a Ravenny v době okolo přelomu 5. a 6. stol. (EGGER 1936, 129). Ze 7. stol. máme zprávy o kostele ženského kláštera v Kildare, kde byly po obou stranách oltáře hroby sv. Brigity a biskupa Konlehta (CIBULKA 1958, 111), nad hrobem sv. Fursca byla postavena bazilika a klášter v Péronne (CIBULKA 1958, 73), v 8. stol. byl upraven oltář jako náhrobek chorepiskopa Modesta v Gospa Světa -Maria-Saal v Korutanech (CIBULKA 1958, 99), v 9. stol. se objevuje jako nový prvek krypta v trojlodní bazilice sv. Petra a Marcelina ve Steinbachu jako prostor pod kněžištěm u hrobu světce, sloužící jeho kultu (CIBULKA 1958, 17-18). Dá se říci, že máme dostatek podkladů k domněnce, že zahloubené prostory v blízkosti mensy v mikulčických kostelích, zvláště, je-li zřejmé, že byly vybudovány zcela úmyslně, sloužily jako relikviáře neboli schránky na ostatky.

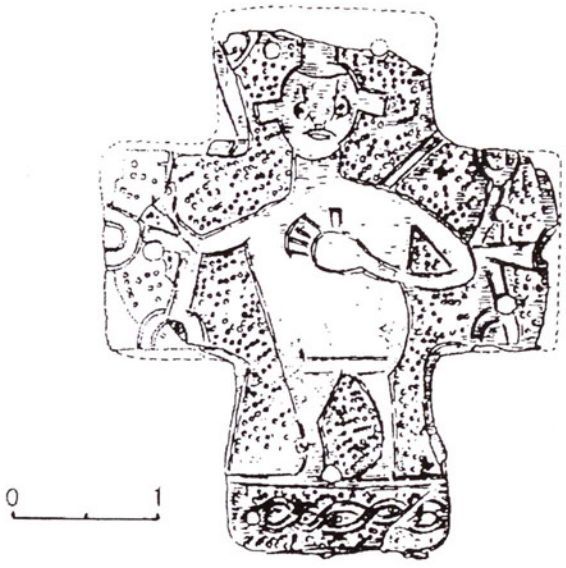

Obr. 8. Plechový křížek s rytinou Krista.

Vzhledem k uvedeným skutečnostem, přímé souvislosti hrobů s destrukcí objektu 967 a prozkoumanému relikviáři v prostoře, odpovídající kněžišti, můžeme akceptovat označení tohoto objektu jako 12. kostela, jak se od r. 1979 po usnesení odborné komise objevuje v literatuře (KLANICA 1981, 30).

Obr. 9. Očištěná podlaha kněžiště, vlevo skupina hrobů v „komoře".

Obr. 10. Severozápadní okraj kněžiště s blokem malty.

Obr. 11. Otvor v podlaze kněžiště, vzadu destrukce „komory".

Obr. 13. Detail kamenného obložení relikviáře.

Obr. 12. Vyčištěný prostor relikviáře.

Obr. 14. Druhá vrstva zásypu pod podlahou kněžiště.

Obr. 15. První vrstva zásypu pod podlahou kněžiště.

Přes všechno úsilí a využití možností terénního výzkumu nebyly upřesněny další detaily především kostelní lodi. Vzhledem k tomu, že se nezachovaly žádné stopy po obvodových zdech z trvanlivého materiálu (původně předpokládaná souvislost se svislými kameny obloženými základy dřevěné stavby – KLANICA 1980a, 56 – se nepotvrdila), musíme předpokládat, že stavba byla dřevěná. Dřevěné kostely byly v západní Evropě zcela běžné, Řehoř Tourský se zmiňuje o dřevěných kostelích v 6. stol. v Galii, jsou známy dřevěné kláštery na území franské říše v 8.-9. stol. (např. Lorch nebo Michelstadt v Odenwaldu), v Bavorsku se vyskytují ještě v 11. stol. a z 11. a 12. stol. existují zprávy o požárech (CIBULKA 1958, 7). Jediným vodítkem k použité stavební technice zůstává otisk dřevěného trámu, jasně se rýsující podél východního okraje pozůstatků kamenné a maltové podlahy v kostelní lodi (obr. 5) a představující zřejmě základ předkněžištní příčky. Byla tedy minimálně v této konkrétní části využita technika srubové konstrukce. Naopak zaoblený tvar nároží kněžiště v lépe zachované jihovýchodní části je srubovou technikou obtížně proveditelný (pokud neuvažujeme o poměrně pracně vytvářených kosených nárožích), navíc Z. Klanica (1980a, 56) v těchto místech uvádí stopy po dřevěných kůlech, zalitých do podlahy. V této části lze teoreticky uvažovat o síle stěny přibližně 25 cm, což je minimální vzdálenost mezi okrajem podlahy a nejbližším hrobem 1448. Podlaha v kněžišti byla na štěrkovém podkladu kvalitně dlážděna plochými kameny, spojovanými a částečně překrytými maltou. V místech lodi byla nalezena podobná úprava, ovšem v daleko horší zachovalosti i provedení. Jejím pozůstatkem je již výše zmíněný pás víceméně souvislé destrukce kamenů a maltových úlomků. Podlaha v prostoru širokém asi 70 cm mezi trámovým základem příčky a okrajem podlahy v kněžišti byla podle skupiny, zachované v severní části, pravděpodobně vyložena kombinací plochých kamenů a zlomků římských cihel, z nichž se při laboratorním zpracování kromě vzájemně neslepitelných zlomků podařilo sestavit dva téměř kompletní kusy, jeden z nich o rozměrech 428x 288 x 53 mm s rýhovaným žlábkem na delších svislých stěnách, druhý o zjištěné šířce 299 mm a výšce 48-55 (zvýšené okraje) byl z jedné strany silně ožehnut až do popelavé barvy povrchu s bublinkovou strukturou. Především střední část předkněžištního prostoru spolu s přilehlým úsekem v kněžišti byla však důkladně poničena. Příčka před kněžištěm má téměř přesnou analogii v kostele velmožského dvorce na Pohansku (KALOUSEK 1971, 272; DOSTÁL 1975, 24). Rozdílná úprava podlahy v jednotlivých částech stavby není ničím zvlášt-

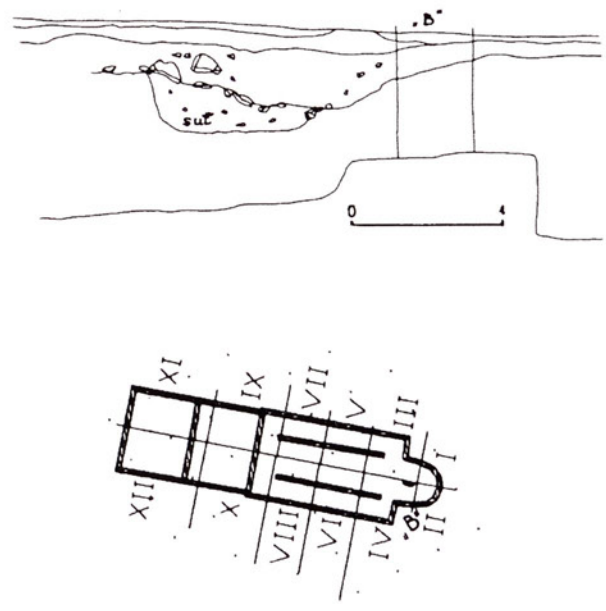

Obr. 16. Prohlubeň v kněžišti baziliky.

Obr. 17. Kamenné obložení hrobu 1436.

ním, např. biskupský kostel v Aguntu měl v kněžišti dlážděnou kamennou podlahu a v lodi jílovou (EGGER 1936, 126). Hroby ve východní části lodi byly kryty kamennými plotnami bez spojovacího materiálu, u lépe

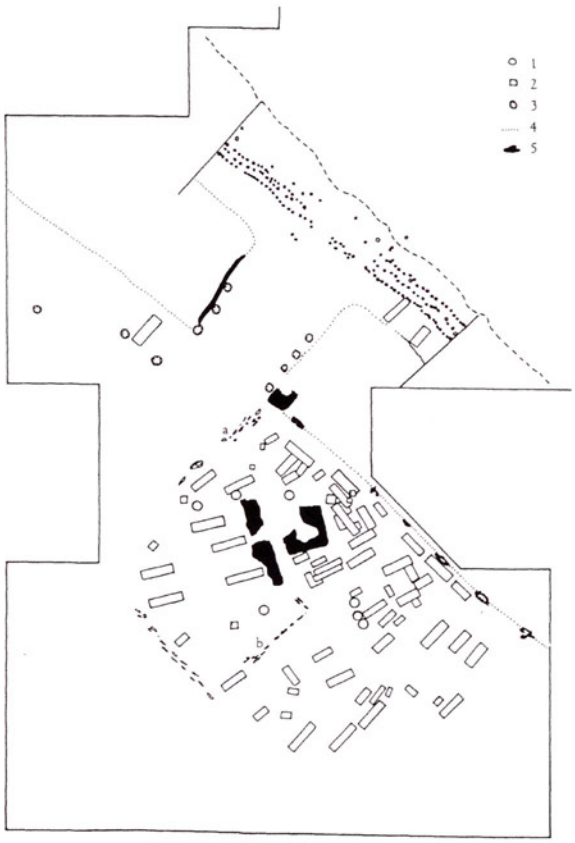

Obr. 18. 12. kostel s pohřebištěm a opevněním v okolí brány, a – zídka podél cesty; b – kameny v základech stavby pod navážkou; 1 – lebka; 2 – sklad kostí; 3 – kůlová jáma; 4 – val; 5 – kamenné konstrukce.

zachovaného hrobu 1436 kamenná deska nad nohama kostry přímo navazuje na souvislou destrukci podél příčky (obr. 17). Rozptýlená destrukce tyto „hrobky" překrývala. Ostře ohraničený pás destrukce západně od příčky vytvářel pouze tenkou vrstvu na horní hranici navážky a z jeho délky, která je symetricky rozložena k podélné ose stavby, určené lépe zachovanou podlahou kněžiště můžeme odvodit přibližnou šířku vnitřního prostoru lodi kostela.

Při pozornějším pohledu na rozmístění hrobů v okolí stavebních zbytků (obr. 18) objevíme dvě skupiny hrobů, nápadné svým seskupením podle určitých pravidel (antropologické údaje čerpány STLOUKAL – VYHNÁNEK 1998). Jedna skupina se nachází bezprostředně u jižního okraje podlahy kněžiště a tvoří ji hroby 1448, 1452, 1453, 1454 a 1455 (obr. 4, 9). Všechny byly uloženy ve stejné hloubce 140 cm, pouze dětský hrob 1448 v hloubce 70 cm. Tento hrob jako jediný nebyl sekundárně porušen, nese pouze nepochybné známky vykradení. Podle zachovaných známek v destrukci byl zřejmě kryt kamennými plotnami (obr. 11). Dá se předpokládat, že byl uložen v této skupině jako poslední. Čtyři hlubší hroby patřily dvěma mužům ve věku 40-50 let, ženě ve věku 50-60 let a dospělé ženě. Všechny hroby byly bez nálezů. Pozoruhodné je na nich uložení, kdy dvě ženy a jeden muž (jeho kostra byla uložena nejjižněji, na okraji skupiny a je z nich nejzachovalejší) byli pochováni velmi těsně vedle sebe, takže se velmi obtížně, prakticky pouze antropologickým rozborem mohla zpřesnit příslušnost jednotlivých kostí k určitému jedinci. Kostra druhého muže byla odsunuta a uložena v pravém úhlu za hlavami ostatních. Celou situaci lze vysvětlit hrobní komorou, přiléhající ke kostelní stavbě v prostoru, ohraničeném příčkou lodi a jižní stěnou kněžiště. Podle rozsáhlejší destrukce větších plochých kamenů, zachycené v těchto místech, mů-

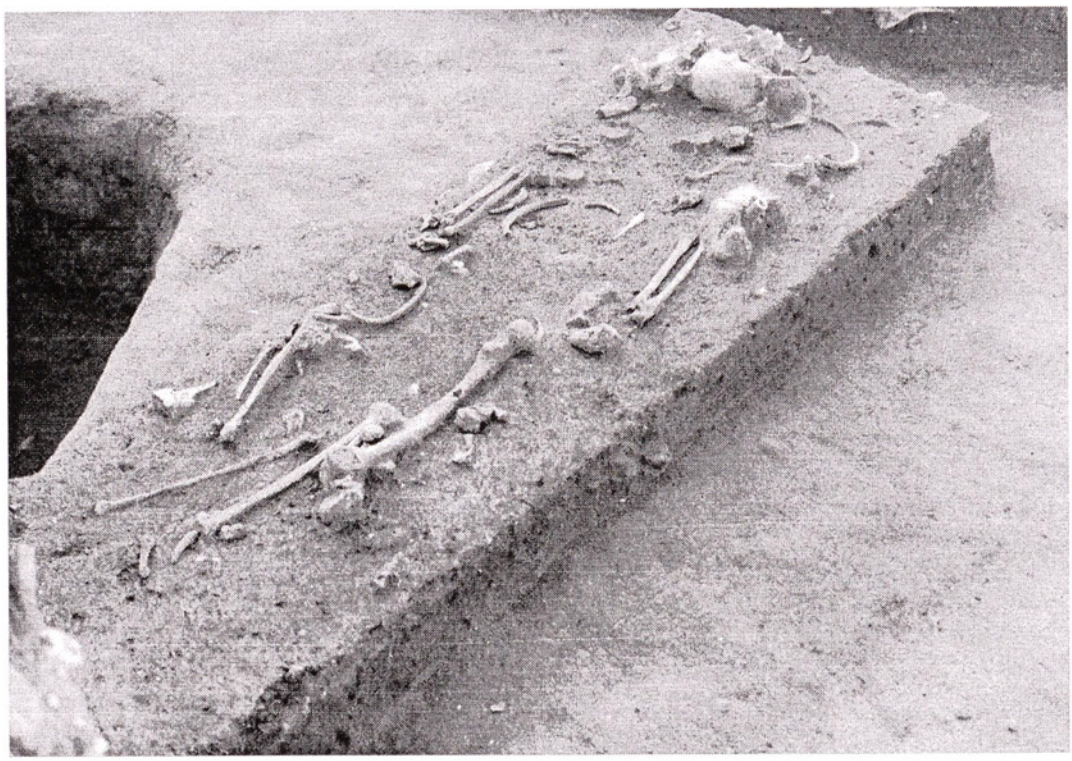

Obr. 19. Sekundárně porušená kostra vykradeného hrobu 1493.

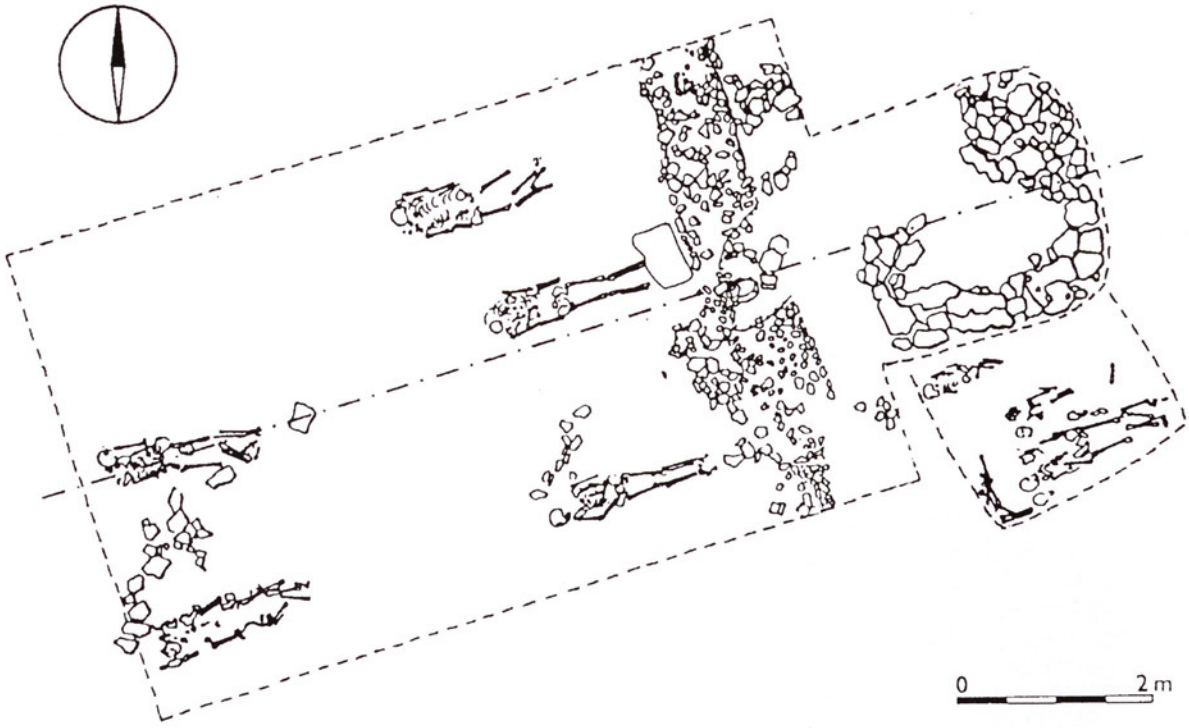

Obr. 20. Rekonstrukce vnitřního prostoru 12. kostela.

Obr. 21. Negativ základů 5. kostela.

žeme předpokládat alespoň částečnou konstrukci nízkých zdí z nasucho kladeného kamenného materiálu. Analogii nacházíme přímo v Mikulčicích v hrobní kapli druhého kostela (POULÍK 1957, obr. 18), kde byly pochováni dva jedinci vedle sebe, třetí kamenná hrobka byla prázdná.

Druhá skupina pozůstává ze tří hrobů, uložených v řadě západně od předkněžištní příčky, kde kamenné úpravy dvou z nich byly zabudovány přímo do podlahy (obr. 17) a dalších tří hrobů, umístěných v obdobných rozestupech v řadě západně od první (obr. 4). Z nich můžeme pravděpodobně vyloučit hrob 1494 na severozápadním okraji skupiny, což je shluk kostí dítěte ve věku 2 let, uložený poměrně hluboko pod navážkou až na tmavé vrstvě s uhlíky, u kostí hlavy a hrudníku byl nalezen zlomek škeble, dva skleněné gombíky s železným ouškem a zvířecí čelist, u nohou železný nůž a mezi kostmi kousek dřeva, prostoupený bronzovou patinou. Všechny ostatní hroby byly více či méně obloženy kameny, hroby 1436 a 1457 byly překryty kamennými plotnami, patrnými pod drobnější povrchovou destrukcí (obr. 3, 6). Hrob 1457 patřil ženě ve věku 40-50 let, uložené v hloubce 25 cm pod destrukcí, kostra hrudníku nese stopy vykradení. V hrobě 1436 byl pohřben muž ve věku 40-50 let, kostra měla délku 184 cm, hrudní část narušená vykrádači, u článků levé ruky byl nalezen nožík (obr. 4, 6). Na této kostře byly pozorovány následky kompresivního úrazu přední části těla a zhojené poranění ventrální strany bederního obratle (STLOUKAL – VYHNÁNEK 1998, 358, 370). Nejjižněji v této řadě byl pohřben v hrobě 1467 nedospělý jedinec ve věku 15-17 let, kostra měla délku 180 cm, hrobová jáma byla zapuštěna do jílovité navážky. Hrob byl bez nálezů a nenese stopy dodatečného narušení (obr. 4). Hrob 1471 uprostřed západnější řady náležel muži ve věku 50-60 let, kostra byla 170 cm dlouhá, poměrně silně dislokovaná ve všech částech (obr. 4). Rovněž hrob 1493, uzavírající skupinu na jihozápadním okraji, byl silně dislokován, kostra muže ve věku 50-60 let byla očištěna v délce 172 cm (obr. 19). U nohou byl nalezen amorfní kus železa. Pravděpodobně nepochybíme předpokladem, že těchto pět hrobů, z nichž tři ve

Obr. 22. Velký stříbrný gombík z vrstvy mezi hroby v okolí 12. kostela.

východní řadě souvisejí se stavbou, bylo uloženo v lodi kostela a že západní okraj této skupiny nám udává minimální délku vnitřní prostory lodi i celého kostela.

Spekulativní rozměry, získané interpretací nepřímých dokladů, jsou pak následovné:

Minimální délka vnitřního prostoru kostelní lodi, měřená od trámu na východním okraji pásu destrukce ke kameni za hlavou kostry 1493, se pohybuje okolo 770 cm. Pravděpodobná šířka tohoto prostoru okolo 550 cm. K délce nutno přičíst 70 cm široký prostor mezi předkněžištní příčkou a okrajem podlahy v kněžišti.

Vnitřní prostor kněžiště, odvozený od rozměrů podlahy, je pravděpodobně 260 cm dlouhý a 235 cm široký.

Celá stavba je podle stejných předpokladů uvnitř 11 m dlouhá (obr. 20).

Tyto rozměry se prakticky nijak neliší od velikosti longitudinálních kostelů jednolodního typu na mikulčickém hradišti a podhradí. Druhý kostel má vnitřní rozměry lodi 720 x 440-480 cm, kněžiště 270 x 370-300 cm. Čtvrtý kostel v lodi 635 x 535 cm, šířka apsidy je 355 cm. Pátý kostel v lodi 805 x 520-710 cm, v kněžišti 280 x 220 cm. Osmý kostel v lodi 590 x 485 cm. Nejbližší nejen umístěním, ale zřejmě i typem a velikostí je dvanáctému kostelu kostel pátý (obr. 21).

Takto určená stavba je orientována zhruba VSV-ZJZ (290°), pozoruhodná na této orientaci je především skutečnost, že se neshoduje se směrem komunikace, vedoucí k bráně. Cesta je v tomto úseku, na straně, přiléhající ke kostelu, vytyčena kamennou zídkou (obr. 18). V řezu bylo zjištěno, že destrukci zídky překrývá jílovitá navážka pod kostelem, což je sice možné interpretovat dvěma způsoby, jako pravděpodobnější mi však v návaznosti této zídky na starší fázi opevnění připadá, že v době stavby kostela již byla zídka v rozvalinách a nefunkční. Také hrobů, které jsou běžně v obdobných situacích orientované podle kostela, se v tomto případě vyskytuje velmi málo a kromě výše zmíněných hrobů, spojovaných přímo s interiérem kostela, je podle jeho podélné osy orientován pouze hrob 1470 u severního nároží. V okolí stavby se hroby vyskytují minimálně, na severní a jižní straně se objevují pod vrstvou navážky spíše sklady kostí a jednotlivé lebky (obr. 18), jedna z nich (hr. 1466) byla nalezena právě nad hrobem 1470. K této situaci bych řadila i hrob 1494 v interiéru kostela. Výjimku tvoří početná a několikanásobně převrstvená skupina nejmladších hrobů

Obr. 23. Stříbrné pozlacené melounovité gombíky z vrstev v okolí 12. kostela.

v úzkém prostoru mezi kněžištěm a opevněním (obr. 18), podle jehož zadní (vnitřní) stěny jsou hroby orientovány ve více případech. Tyto okolnosti naznačují, že objekt 967, nazývaný 12. kostelem, byl založen na již existujícím pohřebišti, upraveném před započetím stavby mohutnou vrstvou jílovité navážky. O starší chronologické pozici hrobu u presbyteria, v němž byl nalezen tepaný gombík, běžně řazený k polovině 9. století, se zmiňuje již Z. Klanica (1981, 30). Není rovněž zcela jisté, zda zachované hroby v jižní části pohřebiště souvisejí přímo s tímto konkrétním kultovním objektem. U některých hrobů ve východním cípu hřbitova se podařilo stratigraficky i rozborem materiálu dokázat jejich starší pozici (KAVÁNOVÁ 1985b, 402-403). Orientací se všechny tyto hroby shodují s osou pravoúhlé stavby, jejíž základy byly obloženy svisle postavenými plochými kameny (obr. 18), která byla původně spojována s objektem 967 (KLANICA 1980a, 56), její stratigrafická pozice je však starší, než vrstva jílovité navážky s destrukcí 12. kostela. Analogická situace, kdy hroby v okolí základů kamenné kostelní stavby respektovaly starší dřevěnou budovu, byla pozorována u osmého kostela na mikulčickém podhradí (KLANICA 1985, 124).

S kostelem nepochybně souvisejí hroby v hrobové komoře a skupina pěti hrobů v interiéru lodi. Problematika pohřbívání uvnitř kostela, zvláště uložení početné skupiny uvnitř kostela poměrně nepříliš prostorného, jako je tento, je natolik nepřehledná, že si zaslouží širší analýzu, která však přesahuje možnosti tématu tohoto příspěvku. Ve stručnosti lze shrnout, že ve všech mikulčických jednolodních, velikostí i disposicí srovnatelných kostelích z areálu pouze knížecího hradu nacházíme jednu hlavní hrobku, často téměř vyplňující vnitřní prostor. V žádném z kostelů na mikulčickém podhradí nebyl nalezen hrob. Na slovenské straně řeky Moravy se

Obr. 24. Nálezy z hrobů v jižní skupině pohřebiště.

vyskytl hrob uvnitř kostela pouze v částečně vysledovaném velkomoravském kostele na Martinském vrchu v Nitře (CHROPOVSKÝ 1972). Hroby v kostelní lodi nebyly zachyceny na Pohansku (KALOUSEK 1971, 272), ve Starém Městě-Na Špitálkách (POULÍK 1955, obr. 5), v Bratislavě, na Děvíně (ŠTEFANOVIČOVÁ 1990, 44-46, 50), v Modré (CIBULKA 1958) a Ducovém (RUTTKAY 1972). V případě kostela ve Starém Městě-Na valách je to otázka chronologického zařazení dvou netypicky umístěných hrobů, které V. Hrubý pokládá za mladší, než zaniklý kostel (HRUBÝ 1955, 286). Větší počet pohřbených uvnitř kostelní lodi se vyskytuje pouze v trojlodní bazilice v Mikulčicích (tedy opět v areálu knížecího hradu, POULÍK 1975, obr. 21) a v tzv. východním kostele komplexu v Uherském Hradišti-Sadech (GALUŠKA 1996, obr. 50). Tyto dva kostely vyhovují schématu, podle nějž bylo v křesťanské Evropě zvykem pohřbívat v hlavní chrámové lodi výhradně vládnoucí členy dynastie, pokud pro ně nebyla postavena zvláštní kaple, v bočních lodích pak ostatní příslušníky vládnoucího rodu (HAVLÍK 1996-1998, 28).

M. Schulze-Dörrlamm (1995, 615) velmi pracným a podrobným rozborem hrobů s význačnými nálezy, uložených v kostelích i mimo ně, došla k závěru, že pro postavení ve společnosti není rozhodující bohatá výbava, nýbrž poloha hrobu uvnitř kostela. Neobvyklý počet pěti jedinců, pohřbených v kostelní lodi 12. kostela (kromě hrobů v hrobní komoře, které se vyskytují i v případě jediné hlavní hrobky – viz druhý kostel v Mikulčicích), nasvědčuje mimořádným okolnostem, které se vymykají dosavadním zvyklostem, vyplývajícím z předchozího rozboru situace. V poměrně malém kostele, v jakém se dosud nacházela důsledně pouze jedna hrobka (maximálně zdvojená – čtvrtý mikulčický kostel), nalezli poslední útočiště zřejmě příslušníci rodiny mimořádně významného postavení ve společnosti. Kamenná úprava hrobů i vysoký vzrůst a poměrně dobrý fyzický stav pohřbených (STLOUKAL–VYHNÁNEK 1998, 358-360) by tuto interpretaci nevyloučily, konečné slovo by však měla mít antropologie s analýzami příbuznosti.

Rozbor nálezů z pohřebiště nám situaci při určování přesnější chronologické pozice kostelní stavby nijak neulehčuje, to je však předmětem zpracování samotného pohřebiště. K tomu, že je nutno oddělit minimálně dva horizonty hrobů přistupuje i skutečnost, že naprostá většina hrobů byla druhotně narušena vykradači. Situaci dobře vystihuje příklad dvou stříbrných pozlacených gombíků s hladkým, vertikálně žebrovaným povrchem (GALUŠKA 1996, 100) či melounovitých (KLANICA 1980b, 28), bezpochyby tvořících jeden pár, z nichž jeden byl nalezen na podloží u jižního okraje zkoumané plochy a druhý v jílovitohlinité navážce v hloubce 70 cm nad zničenými hroby 1459 a 1460 jihovýchodně od skupiny pohřbů v hrobní komoře kostela. Obecně lze říci, že nejvíce nálezů, původně z hrobů, bylo vyzvednuto jako volně ležící ve vrstvě mezi hroby a v okolí pohřebiště. Jestliže za tohoto stavu a při vědomí, že kostel patří k mladší fázi, musíme brát v úvahu důsledně předměty nejmladší, pak nám určitou indicií může být, že se mezi nimi vyskytuje pouze stříbrný šperk, a to v nejmladší vývojové fázi, dokladem je např. velký stříbrný gombík (průměr 50 mm), zdobený tepaným animálním ornamentem úpadkového charakteru (obr. 22). Stříbrné tepané gombíky velkého průměru jsou běžně považovány za jedny z nejmladších předmětů na velkomoravských pohřebištích (DOSTÁL 1966, 63) a vyskytují se v mladším horizontu hrobů kouřimského hradiště z 1. poloviny 10. stol. (ŠOLLE 1966, 227, 266-7, tab. XLVIII:1). Již zmíněné melounovité stříbrné pozlacené gombíky (obr. 23) lze pravděpodobně klást do doby pozdější, než jsou datovány jejich zlaté prototypy (max. 3. čtvrtina 9. stol. – GALUŠKA 1996, 63, 100), podle Z. Klanici (1980b, 27-28) patří k přelomu 9. a 10. stol. Ani stříbrný prsten se štítkem tvaru vrchlíku, zdobený granulací, který byl nalezen ve skupině hrobů v jižní části pohřebiště, nepatří mezi šperky starších horizontů, stejně jako ve stejné skupině hrobů nalezené stříbrné náušnice se čtyřmi granulovanými bubínky (obr. 24).

Relativní chronologii 12. kostela můžeme zpřesnit s pomocí vertikální a částečně i horizontální stratigrafie.

Termín post quem je dán stavbou kostela na vrstvě navážky, překrývající kulturní vrstvu předvelkomoravského sídliště pravděpodobně od konce 8. století (KAVÁNOVÁ 1985a), několika horizontů velkomoravského sídliště s dřevěnou stavbou halového typu a posléze pohřebiště toto sídliště porušujícího (KAVÁNOVÁ 1985b). Termín ante quem nám určuje skutečnost, že maltová a kamenná destrukce kostela se objevuje v jednom horizontu s kamennou destrukcí, směřující od hřebene valu dovnitř hradiště na hladině jílovité destrukce valu, která zasypala hroby, uložené podél vnitřní stěny opevnění. V silné hlinité vrstvě, překrývající zánikový horizont, byl nad jižní částí pohřebiště uložen depot železných předmětů (malá sekera, závěsné kování, železný kruh, část srpu, velký železný hákový klíč s tordovaným dříkem a závěsným očkem, úzká menší hřivna). V areálu mikulčického hradiště byly tyto depoty ukládány vesměs až v průběhu 10. století (BARTOŠKOVÁ 1986, 33, 99, 102). Horní hranici datování hlinité vrstvy zřejmě představují bronzové esovité záušnice nejmladšího typu. Stříbrem plátované exemplář z hrobu 86/VI, zapuštěného do destrukce 6. kostela, zařadil J. Poulík do nejmladšího šestého horizontu a datoval minimálně do konce 11. a průběhu 12. století (POULÍK 1963, 73-74).

Širší časový úsek, týkající se vybudování, funkce a zániku kostela, případně i zániku opevnění tedy zahrnuje období přibližně od konce 9. stol. do pravděpodobně poloviny 10. stol. Hromadné vykrádání hrobů, svědčící o neklidných dobách a skutečnost, že se jedná pravděpodobně o nejmladší stavbu sakrálního charakteru v areálu knížecího hradu před jeho zánikem, by mohly upřesnit dataci funkce kostela do období krize velkomoravského státu. Pro společenskou krizi mluví i fakt, že stavba byla dřevěná, zřejmě již chyběly předpoklady pro vysoce nákladnou organizovanou činnost při stavbě kostela kamenného. Snad by k této situaci bylo možné vztáhnout informaci, kterou obsahuje protest bavorského episkopátu z r. 900 (přes všechny diskuse o jeho pravosti), že po Metodějově smrti a Vichingově odchodu v r. 893 se moravská metropole ocitla bez církevní hierarchie a pro napravení této situace papež Jan IX. poslal na Moravu arcibiskupa a dva biskupy,

kteří ustanovili jménem papeže arcibiskupa a tři biskupy (CIBULKA 1958, 270; VAVŘÍNEK 1963, 198-200; HAVLÍK 1987, 208-211). Víme-li, že jen biskup světí kostel, vystavěný nad světcovými ostatky (CIBULKA 1958, 249), není snad zcela bezdůvodná domněnka, že vybudování a vysvěcení nového kostela na mikulčickém knížecím hradě je aktem, souvisejícím s činností tohoto poselstva pravděpodobně aktivitou jím vysvěcených biskupů. Ostatky, uložené v relikviáři, záměrně již při stavbě zapuštěném do podlahy v kněžišti, mohly být přeneseny z některého již nefunkčního mikulčického kostela. Právě tak se můžeme domnívat, že v blízkosti nalezená bronzová ozdoba schránky s rytinou Maiestas Domini by teoreticky mohla pocházet ze schránky s ostatky.

Vzhledem k tomu, že není zcela vyloučeno, že kostel byl přímo koncipován za účely pohřebními, můžeme jej zřejmě považovat za pohřební kapli společensky významné rodiny, žijící na mikulčickém hradišti na samém sklonku velkomoravské historie.

EXKURZ

Popisy vzorků malty, odebraných z destrukce 12. kostela a okolí

1. Z 674/77 čtv. 43/-17 hl. 40-45 cm
snižování čtverce s kamennou destrukcí a maltou, hlinitá
594-44/77 Amorfní kousek malty, případné otisky špatně identifikovatelné.
594-45/77 Malá část povrchu, 60x38x42 mm.
Povrch rovný, částečně hladký. Na spodní straně otisky kamenů a výplň spáry mezi nimi. Materiál jemný ostrý. Jednotlivá zrna vápna do 3 mm.

2. Z 718/77 čtv. 44/-17 hl. 0-30 cm
snižování čtverce s vrstvou kamenů, černo-žlutá hlinitojílovitá
11 značně povrchově poškozených kousků malty. Jednotlivě pozorován otisk obloukovitého průřezu zřejmě kůlu (průměr otisku 25 mm), dva rovnoběžné otisky prutů o průměru 12 a 13 mm těsně vedle sebe a otisky proutěné konstrukce a kamene.

3. R 503/ 78 čtv. 43/-18, -19
v kamenné suti u zadního nároží hradby
(větší kusy pod kamením)
Masivní kusy malty s menším podílem cihlové příměsi, otisky rovných ploch, charakter výplně mezi kameny. Materiál drobivý s většími kusy křemene a vápence.

4. R 524/78 čtv. 43/-18, -19
v kamenné suti u zadního rohu hradby
Spárová část na kamenné zdi, v materiálu přimíseny rozdrcené cihly a větší křemenité útvary.

5. Z 1018/79 čtv. 44/-17
pod kostrou 1505, ve výplni jámy 988 těsně
Všechny úlomky jsou materiálem totožné s již výše uvedenými č. 1 a 2.
1. Malý kousek povrchu, rovný, hladký, 52x33x22 mm.
2. Větší kus malty, 105x100x40 mm.
Na jedné straně otisk rovné plochy, na spodu stopy nalití na měkčí podklad.
3. Dva amorfní malé kousky malty stejného materiálu.

6. Z 34/80 čtv. 43/-14, -16
vzorky malty z 12. kostela, začišťování po zimním období
1. Masivní kus, 160x120x111 mm.
Okrajová kra, pod okrajem svislý otisk valounu, stejně na protější straně. Povrch místy vyhlazený, okraj zdvižený o 7 mm. Materiál s větším dílem vápna, místy vápenná zrna až do velikosti 5 mm, jemný písek. Zejména ve spodní část pěchován dosti hrubě.
2. Plochá povrchová kra, 180x110x40 mm.
Okraj obloukovitý, hrubě upravený, povrch plochý vyhlazený s dvěma otisky zarovnávací desky. Na spodní straně otisk vodorovně položeného písčitého podkladu. Materiál stejně jako 1., nemá hrubý charakter.
3. Plochá povrchová kra, 160x95x37 mm.
Okraj obloukovitý, částečně zapravený, povrch zvlněný, u okraje otisk zarovnávací desky, směrem od okraje upravená prohlubeň. Spodní plocha nalita na rovný podklad. Materiál dtto, větší vápenná zrna a zrna křemene až do velikosti 8 mm. Horizontálně vrstvená malta s dutinami.
4. Okrajová část povrchu, 120x105x60 mm.
Povrch plochý, místy odřený, vrstva povrchového potahu výrazněji vápnitá. Svislý okraj, spodní strana a jedna boční s otisky oblých kamenů. Materiál hrubší, postupně vrstvený, s většími zrnky písku.
5. Menší povrchová kra, 137x98x65 mm.
Hrubě zapravený povrch, spodní strana s výraznými otisky kamenů písčitého složení, spárová část. Po jedné straně zbytky kamenů v maltě. Materiál hrubší, s většími zrny vápna a písku.
6. Malá část povrchu, 90x60x20 mm.
Povrch hrubě zapravený, na všech stranách otisky kamenů, zřejmě výplň snížené úrovně mezi kameny. V materiálu větší zrna vápna a křemene.

7. Výplň spáry, 105x40x40 mm.
   Malá část povrchu velmi hrubé úpravy, na bocích otisky kamenů. Materiál hrubšího charakteru.
8. Výplň spáry, 100x30x90 mm.
   Úzká klínovitá část, na horní straně hrubě upravený povrch, na bocích výrazné otisky kamenů. Materiál s většími zrny vápna a křemene (8 mm, ojediněle až 14 mm).
9. Část hrubě zvrásněného povrchu, 70x60x55 mm.
10. Část povrchu s dolévanou partií, 88x60x15 mm.
11. Klínovitá výplň spáry, 63x20x84 mm.
12. Část výplně pravoúhlého prostoru, 55x50x93 mm.
    Jedna svislá stěna plochá, jedna s horizontálními otisky prutů o průměru asi 12 mm, vzdálenými od sebe 25 mm, na přilehlé stěně svislý otisk o pravoúhlém průřezu. Materiál poměrně jemný, ostrý, se zrnky vápna.
13. Menší úlomek malty, 85x60x423 mm.
    Silně vápnitý, na spodní straně slabý otisk písčitého kamene.

7. Z 1255/80 čtv. 44/-17
vnitřní okraj podlahy v kněžišti 12. kostela
Menší kus okrajové části, 140x70x100 mm.
Klínovitý tvar, zachován hrubě zapravený povrch, na svislých stěnách otisky kamenů. Výplň velké spáry, pěchovaná mezi kameny. Materiál dtto, zrna vápna jednotlivě, max. 3 mm.

8. Z 1256/80 čtv. 44/-17
vnitřní okraj podlahy v kněžišti 12. kostela
Mohutný kus, 130x160x95 mm.
Rohová výplň mezi kameny, zaoblený pravoúhlý okraj s otisky. Povrch nezachován, horní strana velmi hrubá, spodní nalitá na nerovný povrch, písčitá zemina v povrchu malty. Materiál dtto, nestejnoměrně mísený, zrna vápna i 13 mm.

9. Z 1269/80 čtv. 44/-17 niv. 160,44 m n.m.
druhá vrstva destrukce uvnitř kněžiště
Menší kus okrajové části, 105x70x75 mm.
Povrch otlučen, svislé stěny s otisky kamenů, okrajová stěna pravidelná s rozšířenou horní hranou, spodní pěchovaná na písčitý podklad. Materiál výrazně hrubší, s dutinkami a většími zrny.

10. Z 1270/80 čtv. 44/-17 niv. 160,48 m n.m.
druhá vrstva destrukce uvnitř kněžiště
Mohutný kus, 120x110x140 mm.
Bez povrchové plochy, malta pěchovaná mezi kameny v několika vrstvách téměř do tvaru krychle. Materiál dtto.

11. Z 1271/80 čtv. 44/-17
druhá vrstva destrukce uvnitř kněžiště
Mohutná okrajová část zřejmě příkrovu nad relikviářem, 230x105x90 mm.
Povrchová část otlučená, svislá stěna obloukovitá s otisky okolních plochých kamenů, spodní hrana sražená a modelovaná pro úchop ruky, spodní strana litá na rovnou plochu, zřejmě pískovcový kámen. V materiálu ojedinělý kousek cihly o velikosti 8 mm.

12. Z 1272/80 čtv. 44/-17 niv. 160,42 m n.m.
druhá vrstva destrukce uvnitř kněžiště
Větší část příkrovu, 130x85x112 mm.
Zachován kousek povrchu, hrubě upraven do roviny, stěny a spodní plocha s otisky kamenů, zřejmě výplň spáry. Ze dvou až tří svislých vrstev na kamenech proti sobě. Materiál dtto, nestejnoměrně vystupuje vápenná složka.

13. Z 1390/80 čtv. 43/-17 20 cm
pod úrovní maltové podlahy, sonda v jižní části 12. kostela, navážková vrstva
Tři amorfní kousky malty stejného materiálu, jako z již popsaných situací.

14. Z 1459/80 čtv. 43/-17
Mohutný blok příkrovu relikviáře, 500x470x270 mm.
Jedna strana plochá, hrubě zarovnaná, ve tvaru téměř kruhovém, středem vedená rýha. Druhá strana polokulovitá, značně odrolená, uprostřed důlek o průměru 38 mm, necelých 20 mm hluboký. Materiál velmi nestejnoměrný, hrubý, s proplástky vápna a většími zrny.

Vyhodnocení vzorků malty:

Malta z destrukce a nejbližšího okolí 12. kostela má stejný charakter materiálu, a to i vzorky z jámy 988 (jáma u severovýchodního okraje kněžiště, k jejímu dnu spadá šikmá vrstva destruované navážky, štěrku a několika kamenů z okraje podlahy). Malta, získaná při výzkumu prohlubně v kněžišti, má opticky hrubší charakter, složení materiálu je prakticky stejné. Použit byl jemný křemenný písek s nepříliš velkou příměsí jednotlivých větších zrn, podíl vápna je poměrně vysoký, barva malty je bílá, pouze nepatrně zašedlá vlivem prostředí, v němž byla uložena. Malta se silně otírá.

Při srovnání s tříděním malty, nalezené v kostelním komplexu Uherské Hradiště-Sady (GALUŠKA 1996, 34-36), se mi nepodařilo najít zcela odpovídající paralelu.

Vzorky z destrukce vykazují hlazenou i hrubší úpravu povrchu a otisky kamenů na bočních a spodních stěnách, jejich síla se různí od 20 do 110 mm, zřejmě byly maltou spojovány kameny a vyrovnáván povrch kamenné úpravy, a to v horizontální poloze, jedná se tedy o maltu podlahovou. Pouze čtyři vzorky nesou otisky proutěné armatury a dřevěné konstrukce, snad byla maltou upravena spodní část dřevěné stavby.

Od těchto vzorků se výrazně liší především obsahem rozdrobených cihel srovnávací vzorky malty z destrukce opevnění, vzdálené maximálně 6 m od destrukce kostela. Nezbývá než konstatovat, že tyto vzorky pocházejí z jiné stavby.

ZUSAMMENFASSUNG:

Die 12. Kirche von Mikulčice

Auf der in den Jahren 1977-1981 durchgrabenen Fläche zwischen der fünften Kirche und der Befestigung in dem Nordostzipfel der Mikulčicer Fürstenburg (Abb. 1) wurde unter der Oberflächenschicht des Ackerbodens eine umfangreiche Destruktionsschicht von Steinen und Mörtelfragmenten entdeckt, die an manchen Stellen große flache Steine an der oberen Grenze einer mächtigen Schicht tonhaltiger Aufschüttung überdeckte (Abb. 2 und 3). In der gleichen Fundsituation befand sich auch die Destruktion der Innenwand der Befestigung.

In der verstreuten Destruktion wurden bei der allmählichen Freilegung nichtdestruierte Elemente gereinigt, anhand welcher angenommen werden kann, daß sie Bestandteile des ursprünglichen Baus darstellen (Abb. 4). Es handelt sich vor allem um Andeutungen der sog. Trennwand (KLANICA 1980a, 56), die aus dem Rest des Mörtel- und Steinfußbodens bestand, an der Ostseite durch einen Balkenabdruck (Abb. 5) abgegrenzt war und in einer Länge von ca. 550 cm und einer Breite von ca. 75-80 cm erfaßt wurde. An der Westseite setzen sich unter der unverletzten Destruktionsschicht einige zusammenhängende Zonen außergewöhnlich großer flacher Steine (Abb. 6) fort, wovon 3 gereinigt wurden. Es zeigte sich, daß es sich um Steingrabdecken handelt, die direkt in den Fußboden eingebaut (nicht eingelassen) wurden (Abb. 17). Zwei davon waren im Westteil gestört (Abb. 7) und nach der Freilegung der Skelette stellte sich heraus, daß die Knochen in den entsprechenden Partien durcheinanderlagen.

Der nördlichen Außenseite dieses Fußbodenstreifens fügt sich eine Gruppe römischer Ziegelfragmente an, teilweise chaotisch durcheinander, teilweise gemeinsam mit einigen Steinen eine Art gepflasterte Fläche bildend (Abb. 5). Darunter wurde eine Verzierung aus dünnem Bronzeblech in Form eines breiten Kreuzchens mit einer Christusgravierung auf dem Avers (Abb. 8) gefunden, die wohl laienhaft nach der Wandmalerei Maiestas Domini in einer der Mikulčicer Kirchen kopiert worden war (KAVÁN 1995). Nach den Öffnungen für kleine Nieten oder Nägel und danach, daß auf den unabgebrochenen Rändern die Einbiegung erhalten blieb, kann auf einen Zierbestandteil eines Holzkastens geschlossen werden.

Ein weiterer fester Bestandteil des Baus war der hufeisenförmige Teil des Steinfußbodens, der mit Mörtel verfestigt war, östlich der Trennwand entdeckt wurde und 2,35 x 2,60 m groß war (Abb. 9). Z. Klanica (1980a, 56) erwähnt Spuren nach Holzpfosten in den Ecken. An seinem Nordrand wurde in der Destruktion ein halbkreisförmiger massiver Mörtelblock mit einem Grübchen inmitten des ausgewölbten Teils und erhaltener gerader Oberfläche festgestellt (siehe Exkurs Nr. 14), der ursprünglich für einen stark beschädigten Teil einer Steinsäule gehalten wurde (KLANICA 1980a, 56). Nach eingehender Untersuchung kann dieses Element als Mittelteil des gestörten Fußbodens bestimmt werden (Abb. 9, 10). Im Südteil war der Fußboden mit einer unregelmäßigen Öffnung von 180 cm Länge durchbrochen (Abb. 11). An seiner Nordostseite kam ein 8-13 cm hoher Bogen geglätteten Mörtels mit einem Bogenumfang von ca. 50 cm zum Vorschein. Ein ähnlicher, bloß weniger gut erhaltener, konnte auch an der Westseite beobachtet werden. Die rechteckige Verschüttung lehmigen Charakters mit Steinsplittern und weißen Mörtelschollen, WSW-ONO orientiert, war vom Nordostrand des Mörtelfußbodens um ca. 10 cm, vom Südwestrand um ca. 40 cm zur Mitte hin verschoben (Abb. 12). In dieser Aufschüttung wurde in einer Tiefe von 40-45 cm unter dem Fußbodenniveau die Steinverkleidung einer Grube gereinigt, die mit entsprechendem Abstand an die Bögen im Mörtelfußboden anschloß. An der Ostseite war sie 60 cm breit, bogenförmig aus senkrecht gelegten flachen Steinen verschiedener Größe zusammengestellt (sandsteinhaltiger Kalkstein, Abb. 13). An der Westseite schloß den 130 cm langen Raum eine senkrecht quer über die ganze Breite der Eintiefung gestellte Steinplatte ab (Abb. 12). Den Oberteil der Aufschüttung bildeten große Mörtelstücke (siehe Exkurs Nr. 7 bis 12, Abb. 14), der untere Teil beinhaltete kleinere Fragmente, zerbröckelten Mörtel und teilweise gebrannte Steine und kleine Kiesel (Abb. 15). Fragmente römischer Ziegeln gab es in der Aufschüttung nicht (KLANICA 1985, 125). Den Boden bildeten im Ostteil kleinere weiße oder gelbliche Steine, der Westteil war mit einer großen Steinplatte von 52 x 60 x 5 cm bedeckt, der freie Raum dazwischen mit sandlehmigem Gemisch gefüllt (Abb. 12). Die Tiefe der Depression entsprach der Mächtigkeit der Aufschüttung unter dem Bau.

Ähnliche Eintiefungen wurden ungefähr an der Stelle des Altars auch in anderen Mikulčicer Kirchen entdeckt, in der zweiten Kirche kam am Ostende des Presbyteriums ein sekundärer rechteckiger Ausschnitt im Mörtelfußboden mit den Maßen 135 x 120 cm zutage (POULÍK 1957, 246, Abb. 8, 11, 12, 18). Das Loch war mit lehmiger Aufschüttung mit Mörtelfragmenten gefüllt, drei gefundene Fragmente von Porphyritplatten führten J. Poulík zur Annahme, daß es sich um Fundamente eines Altars handelt (POULÍK 1975, 51). Auch in der Dreischiff-Basilika wurde an dem Übergang vom Presbyterium zum Hauptschiff ein rechteckiges eingetieftes Objekt festgestellt (POULÍK 1975, Abb. 21). Die in der Dokumentation erfaßte Eintiefung dicht vor dem Querprofil B, also in der Apsis näher zum Übergang des Presbyteriums in das Hauptschiff (Abb. 16) war ihr Boden mit weißem Schutt und darüber mit einer lehmsandigen Schicht mit Schutt und Schotter gefüllt. In die sandige Sohle war sie 40 cm eingelassen, ihre Minimallänge auf der Profilzeichnung beträgt ca. 100 cm, die Form und Orientierung der Grube ist natürlich nicht bekannt. Bei den restlichen Kirchen im Areal der Fürstenburg konnten keine detaillierteren Informationen über die Verhältnisse im Presbyterium gewonnen werden.

Unter der Mensa, eventuell in ihrer unmittelbaren Nähe, kommen schon im spätrömischen Milieu Gräber von Märtyrern oder Heiligen vor. Als Beispiel kann Xanten angeführt werden (BADER 1934, 113-117). An das Ende des 5. und in den Verlauf des 6. Jahrhunderts wird die Bischofskirche in Teurnia datiert (Spittal a.d. Drau, Oberkärnten; EGGER 1936, 127, 129). Aus dem 7. Jahrhundert gibt es Berichte über die Kirche in Kildare und Péronne (CIBULKA 1958, 73, 111), im 8. Jahrhundert wurde der Altar als Grabstein für den Chorepiskopus Modest in Gospa Světa – Maria-Saal in Kärnten hergerichtet (CIBULKA 1958, 99). Es kann gesagt werden, daß genügend Unterlagen zur Verfügung stehen, um annehmen zu dürfen, daß eingetiefte Räume in der Nähe der Mensa in Mikulčicer Kirchen, besonders wenn es offensichtlich ist, daß sie ganz absichtlich errichtet wurden, als Reliquiare dienten.

Mit Rücksicht auf die angeführten Tatsachen, den direkten Zusammenhang der Gräber mit der Destruktion und dem erforschten Reliquiar in dem dem Presbyterium entsprechenden Raum, kann die Bezeichnung dieses Befundes als die 12. Kirche akzeptiert werden, wie sie seit 1979 nach dem Gutachten einer Fachkommission in der Literatur angeführt wird (KLANICA 1981, 30).

Da sich keine Spuren von Umfassungsmauern aus dauerhaftem Material erhielten (der ursprünglich voraus-

gesetzte Zusammenhang mit den mit senkrechten Steinen verkleideten Fundamenten eines Holzbaus – KLANICA 1980a, 56 – wurde nicht bewiesen), muß man annehmen, daß der Bau aus Holz war. Der einzige Anhaltspunkt der verwendeten Bautechnik ist der Abdruck eines Holzbalkens, der deutlich entlang des Ostrandes der Überreste des Stein- und Mörtelfußbodens im Kirchenschiff zu beobachten ist (Abb. 5) und wohl die Grundlage der Trennwand vor dem Presbyterium darstellt. Wenigstens in diesem konkreten Teil wurde also die Technik der Blockbaukonstruktion verwendet. Dagegen ist die abgerundete Form der Presbyteriumsecke in dem besser erhaltenen Südostteil mit der Blockbautechnik kaum durchführbar, darüber hinaus führt Z. Klanica (1980a, 56) an dieser Stelle Spuren nach den in den Fußboden eingegossenen Holzpfosten an. In diesem Teil kann theoretisch eine Mauerdicke von ca. 25 cm angenommen werden, was der Minimalentfernung des Fußbodenrandes vom nächsten Grab 1448 entspricht. Der Fußboden im Presbyterium war auf der Schotterunterlage mit flachen Steinen sorgfältig gepflastert, die mit Mörtel verbunden und teilweise überdeckt waren. Ein Überbleibsel einer ähnlichen Fußbodenherrichtung im Schiff, jedoch viel schlechter durchgeführt und erhalten, ist der oben erwähnte Streifen der mehr oder weniger zusammenhängenden Destruktion von Steinen und Mörtelfragmenten. Der Fußboden in dem ca. 70 cm breiten Raum zwischen der Balkengrundlage der Trennwand und dem Fußbodenrand im Presbyterium war nach der im Nordteil erhaltenen Gruppe wahrscheinlich mit flachen Steinen und Fragmenten römischer Ziegeln gepflastert. Die Trennwand vor dem Presbyterium besitzt eine fast genaue Analogie in der Kirche des Adelsgehöfts in Pohansko (KALOUSEK 1971, 272; DOSTÁL 1975, 24). Gräber im Ostteil des Schiffes waren mit Steinplatten ohne Bindematerial bedeckt, bei dem besser erhaltenen Grab 1436 schließt die Steinplatte über den Füßen des Skeletts direkt an die zusammenhängende Destruktion entlang der Trennwand an (Abb. 17). Die verstreute Destruktion überdeckte diese „Grabstätten". Der scharf abgegrenzte Streifen der Destruktion westlich der Trennwand bildete nur eine dünne Schicht an der oberen Grenze der Aufschüttung und von seiner Länge, die symmetrisch zur Längsachse des Baus orientiert und durch den besser erhaltenen Fußboden des Presbyteriums gegeben ist, kann die annähernde Breite des Innenraums des Kirchenschiffes abgeleitet werden.

Bei einem detaillierteren Blick auf die Verteilung der Gräber in der Umgebung der Baureste (Abb. 18) entdeckt man zwei Grabgruppen, die durch ihre Gruppierung nach bestimmten Regeln auffallen (anthropologische Daten STLOUKAL – VYHNÁNEK 1998). Eine Gruppe liegt unmittelbar am Südrand des Presbyteriumfußbodens und wird durch fundlose Gräber 1448, 1452, 1453, 1454 und 1455 gebildet (Abb. 4, 9). Alle befanden sich in der gleichen Tiefe von 140 cm, nur das Kindergrab 1448 war 70 cm tief. Nach erhaltenen Merkmalen in der Destruktion war es wohl mit Steinplatten überdeckt (Abb. 11). Es ist anzunehmen, daß es der Gruppe als letztes angefügt wurde. Vier tiefere Gräber gehörten zwei Männern im Alter von 40-50 Jahren, einer Frau im Alter von 50-60 Jahren und einer erwachsenen Frau. Bemerkenswert ist ihre Deponierung: zwei Frauen und ein Mann (dessen Skelett am südlichsten, am Rande der Gruppe lag und am besten erhalten ist) waren dicht nebeneinander bestattet und das Skelett des zweiten Mannes war verschoben und im rechten Winkel hinter den Köpfen der anderen deponiert. Die ganze Situation kann durch eine Grabkammer erklärt werden, die dem Kirchenbau durch den durch die Trennwand und die Südmauer des Presbyteriums abgegrenzten Raum angefügt worden war. Nach der umfangreichen Destruktion größerer flacher Steine, die an dieser Stelle erfaßt wurde, kann wenigstens eine teilweise Konstruktion niedriger Mauern aus Steinmaterial ohne Bindematerial vorausgesetzt werden.

Die zweite Gruppe besteht aus drei Gräbern, die in einer Reihe westlich der Trennwand vor dem Presbyterium situiert waren. Steinherrichtungen zweier davon wurden direkt in den Fußboden eingebaut (Abb. 17). Zu dieser Gruppe gehören weitere drei Gräber, die in ähnlichen Abständen in zweiter Reihe westlich von der ersten situiert waren (Abb. 4). Davon kann wahrscheinlich das Grab 1494 am Nordwestrand der Gruppe ausgeschlossen werden, das eine Anhäufung von Knochen eines ca. 2-jährigen Kindes darstellte, die relativ tief unter der Aufschüttung lag. Alle anderen Gräber waren mehr oder weniger mit Steinen verkleidet, die Gräber 1436 und 1457 waren mit Steinplatten überdeckt, die unter der feineren Oberflächendestruktion deutlich waren (Abb. 3, 6). Das Grab 1457 gehörte einer Frau im Alter von 40-50 Jahren, die 25 cm unter der Destruktion bestattet war; das Brustkorbskelett weist Beraubungsspuren auf. Im Grab 1436 war ein 40-50-jähriger Mann begraben, das Skelett war 184 cm lang, der Brustkorbteil war durch Grabraub gestört, an den Knochen der linken Hand wurde ein Messer gefunden (Abb. 4,6). Auf diesem Skelett wurden Folgen einer Kompressionsverletzung des vorderen Körperteils und eine geheilte Verletzung der Ventralseite des Lendenwirbels beobachtet (STLOUKAL – VYHNÁNEK 1998, 358, 370). Am Südrand dieser Gräberreihe war im Grab 1467 ein nicht erwachsenes Individuum im Alter von 15-17 Jahren begraben; das Skelett war 180 cm lang und die Grabgrube war in die tonhaltige Aufschüttung eingelassen. Das Grab war fundlos und trug keine Spuren einer nachträglichen Störung (Abb. 4). Das Grab 1471 inmitten der Westreihe gehörte einem Mann im Alter von 50-60 Jahren, das Skelett war 170 cm lang, relativ stark in allen Teilen dislociert (Abb. 4). Auch das Grab 1493, das die Gruppe am Südwestrand abschloß, war stark dislociert; das Skelett eines Mannes im Alter von 50-60 Jahren wurde mit einer Länge von 172 cm freigelegt (Abb. 19). An den Füßen wurde ein amorphes Stück Eisen entdeckt. Es ist anzunehmen, daß diese fünf Gräber, von denen drei in der Ostreihe mit dem Bau zusammenhängen, in der Kirchenmauer eingelassen waren und daß der Westrand dieser Gruppe die Minimallänge des Innenraums des Schiffes und der ganzen Kirche angibt.

Spekulativmaße, die mittels der Interpretation indirekter Belege gewonnen wurden, sind wie folgt:

Minimallänge des Innenraums des Kirchenschiffes, vom Balken am Ostrand des Destruktionsstreifens zum Stein hinter dem Kopf des Skeletts 1493 gemessen, bewegt sich um 770 cm. Die wahrscheinliche Breite dieses Raums beträgt ca. 550 cm. Zur Länge muß der 70 cm breite Raum zwischen der Trennwand vor dem Presbyterium und dem Rand des Fußbodens im Presbyterium hinzugefügt werden.

Der Innenraum des Presbyteriums, von den Ausmaßen des Fußbodens abgeleitet, war wahrscheinlich 260 cm lang und 235 cm breit.

Nach den gleichen Annahmen war der ganze Bau innen 11 m lang (Abb. 20).

Diese Ausmaße unterscheiden sich praktisch nicht von der Größe der Longitudinalkirchen vom Einschifftyp auf dem Mikulčicer Burgwall und im Suburbium. Am ähnlichsten der 12. Kirche, nicht nur durch ihre Situierung, sondern auch durch den Typ und die Größe, ist die fünfte Kirche (Abb. 21).

Der auf diese Weise determinierte Bau ist ungefähr ONO-WSW (290°) orientiert, bemerkenswert an dieser Orientierung ist vor allem die Tatsache, daß sie mit der Richtung der zum Tor führenden Kommunikation nicht übereinstimmt. In diesem Abschnitt ist die Straße an der der Kirche zugewandten Seite durch eine Steinmauer abgegrenzt (Abb. 18), die zur Zeit des Kirchenaufbaus schon zerfallen und funktionslos war. Auch Gräber, die geläufig in ähnlichen Situationen der Kirche nach orientiert sind, kommen in diesem Fall nur sehr spärlich vor. Die Ausnahme bildet die zahlreiche und mit mehreren Schichten überdeckte Gruppe der jüngsten Gräber im schmalen Raum zwischen dem Presbyterium und

der Befestigung (Abb. 18), nach deren Hinter (innen)wand die Gräber in mehreren Fällen orientiert sind. Bei einigen Gräbern im Ostzipfel des Friedhofs konnte stratigraphisch sowie durch die Materialanalyse ihr höheres Alter bewiesen werden (KAVÁNOVÁ 1985b, 402-403). Es ist auch nicht ganz sicher, ob die im Südteil des Gräberfelds erhaltenen Gräber direkt mit diesem konkreten Kultobjekt zusammenhängen. Die Orientierung all dieser Gräber stimmt eher mit der Achse des rechteckigen Baus überein, dessen Fundamente mit senkrecht gestellten flachen Steinen verkleidet waren (Abb. 18) und der ursprünglich mit dem Befund 967 verbunden war (KLANICA 1980a, 56), dessen stratigraphische Lage jedoch älter ist als die Schicht der tonhaltigen Aufschüttung mit der Destruktion der 12. Kirche. Diese Tatsachen deuten an, daß der Befund 967, der als die 12. Kirche bezeichnet wird, auf dem damals schon bestehenden Gräberfeld gegründet wurde, das vor dem Baubeginn mit einer mächtigen Schicht tonhaltiger Aufschüttung hergerichtet worden war.

Die Problematik der Bestattung innerhalb der Kirche, besonders die Deponierung der zahlenmäßig großen Gruppe in einer relativ kleinen Kirche, wie dieser hier, ist unübersichtlich, sodaß sie eine ausführlichere Analyse verdient, die jedoch die Möglichkeiten des vorliegenden Beitrags überschreiten würde. In aller Kürze kann zusammengefaßt werden, daß in allen Mikulčicer durch Größe und Disposition vergleichbaren Einschiffkirchen im Areal der Fürstenburg eine Hauptgrabstätte vorkommt, die oft fast den ganzen Innenraum ausfüllt. In keiner der Kirchen im Mikulčicer Suburbium wurden Gräber entdeckt. Auf der slowakischen Seite der March kam das Grab innerhalb der Kirche nur in der teilweise erforschten großmährischen Kirche auf dem Martin-Hügel in Nitra vor (CHROPOVSKÝ 1972). Gräber im Kirchenschiff wurden weder in Pohansko (KALOUSEK 1971, 272), in Staré Město-Na Špitálkách (POULÍK 1955, Abb. 5), in Bratislava, auf Devín (ŠTEFANOVIČOVÁ 1990, 44-46, 50) noch in Modrá (CIBULKA 1958) und Ducové (RUTTKAY 1972) entdeckt. Im Fall der Kirche in Staré Město-Na Valách stellt sich die Frage der chronologischen Reihenfolge zweier Gräber, die V. Hrubý für jünger hält als die untergegangene Kirche (HRUBÝ 1955, 286). Eine größere Zahl der Bestatteten innerhalb des Kirchenschiffs kommt nur in der Dreischiff-Basilika in Mikulčice (also wieder im Areal der Fürstenburg, POULÍK 1975, Abb. 21) und in der sog. Ostkirche des Komplexes von Uherské Hradiště-Sady vor (GALUŠKA 1996, Abb. 50). Diese beiden Kirchen entsprechen dem Schema, nach welchem im christlichen Europa in dem Hauptkirchenschiff ausschließlich Mitglieder der herrschenden Dynastie begraben wurden, falls für sie keine spezielle Kapelle erbaut worden war, und in den Nebenschiffen andere Angehörige der Herrscherfamilie (HAVLÍK 1996-1998, 28).

M. Schulze-Dörrlamm (1995, 615) kam durch die Analyse von fundreichen Gräbern innerhalb sowie außerhalb der Kirchen zur Schlußfolgerung, daß für die Gesellschaftsstellung nicht die reiche Grabausstattung, sondern die Lage des Grabes innerhalb der Kirche entscheidend ist. Die ungewöhnliche Zahl von fünf Individuen, die in dem Schiff der 12. Kirche bestattet waren (neben Gräbern in der Grabkammer, die auch im Fall der einzigen Hauptgrabstätte vorkommen – siehe die 2. Kirche in Mikulčice) zeugt von außergewöhnlichen Umständen, die sich den bisherigen, sich aus der vorherigen Analyse der Situation ergebenden Gewohnheiten entziehen. In der relativ kleinen Kirche -in analogen Kirchen befand sich bisher konsequent nur eine Grabstätte (maximal eine Doppelgrabstätte – 4. Mikulčicer Kirche) - fanden wohl Mitglieder einer Familie, die sich einer außergewöhnlich bedeutsamen Gesellschaftsstellung erfreuten, ihren letzten Zufluchtsort.

Die Analyse der aus dem Gräberfeld stammenden Funde erleichtert keineswegs die Bestimmung der genauen chronologischen Position des Kirchenbaus, sie ist jedoch Gegenstand der Bearbeitung des Gräberfelds selbst. Zu der Notwendigkeit der Unterscheidung von wenigstens zwei Gräberhorizonten tritt noch die Tatsache hinzu, daß die absolute Mehrzahl der Gräber sekundär durch Grabräuber gestört war. Allgemein kann gesagt werden, daß die meisten aus Gräbern stammenden Funde aus der Schicht zwischen den Gräbern und in der Umgebung des Gräberfelds geborgen wurden. Unter diesen Umständen und dem Bewußtsein, daß die Kirche der jüngeren Phase angehört, müssen konsequent die jüngsten Gegenstände in Betracht gezogen werden; als Indiz kann die Tatsache dienen, daß darunter nur Silberschmuck vorkommt, u.z. in der jüngsten Entwicklungsphase; beispielsweise kann der große silberne Kugelknopf (Durchmesser 50 mm) angeführt werden, der mit einem getriebenen Tierornament von Verfallscharakter verziert ist (Abb. 22). Silberne getriebene Kugelknöpfe großen Durchmessers werden geläufig für die jüngsten auf großmährischen Gräberfeldern vertretenen Gegenstände gehalten (DOSTÁL 1966, 63) und kommen in dem jüngeren Gräberhorizont des Burgwalls von Kouřim aus der 1. Hälfte des 10. Jahrhunderts vor (ŠOLLE 1966, 227, 266-7, Taf. XLVIII:1). Melonenförmige vergoldete Kugelknöpfe (Abb. 23) können wahrscheinlich in eine spätere Zeit als ihre goldenen Prototypen datiert werden (max. 3. Drittel des 9. Jahrhunderts – GALUŠKA 1996, 63, 100), laut Klanica (1980b, 27-28) gehören sie der Wende des 9. und 10. Jahrhunderts an. Auch der silberne Fingerring mit einem Schild in Form einer Kugelkappe, der mit Granulation verziert ist und in dem älteren Gräberhorizont im Südteil des Gräberfelds entdeckt wurde, kann nicht viel früher datiert werden, ähnlich wie die in derselben Gräbergruppe gefundenen Silberohrringe mit vier granulierten Trommeln (Abb. 24).

Die relative Chronologie der 12. Kirche kann mit Hilfe der Vertikal- und teilweise auch Horizontalstratigraphie präzisiert werden. Der Terminus post quem ist durch den Kirchenbau auf der Aufschüttungsschicht gegeben, die die Kulturschicht der vorgroßmährischen Siedlung wahrscheinlich seit dem Ende des 8. Jahrhunderts (KAVÁNOVÁ 1985a) durch einige Horizonte der großmährischen Siedlung mit einem Holzbau vom Hallentyp und schließlich durch das diese Siedlung störende Gräberfeld überdeckte (KAVÁNOVÁ 1985b). Der Terminus ante quem wird durch die Tatsache bestimmt, daß die Mörtel- und Steindestruktion der Kirche in einem Horizont mit der Steindestruktion vorkommt, die sich vom Wallkamm in das Burgwallinnere auf die Oberfläche der tonhaltigen Walldestruktion richtet, die die entlang der Innenwand der Befestigung situierten Gräber verschüttete. In der mächtigen Lehmschicht, die den Untergangshorizont überdeckte, lag über dem Südteil des Gräberfelds ein Depot von Eisengegenständen; im Areal des Mikulčicer Burgwalls wurden solche Horte meistens erst im Verlauf des 10. Jahrhunderts deponiert (BARTOŠKOVÁ 1986, 33, 99, 102). Die obere Grenze der Datierung der Lehmschicht stellen wohl bronzene S-förmige Schläfenringe des jüngsten Typs dar.

Der längere Zeitabschnitt, der den Aufbau, das Funktionieren und den Untergang der Kirche, eventuell auch den Untergang der Befestigung einschließt, umfaßt also ungefähr die Periode vom Ende des 9. Jahrhunderts bis zur Mitte des 10. Jahrhunderts. Das massenhafte Ausrauben der Gräber, das von unruhigen Zeiten zeugt, und die Tatsache, daß es sich wahrscheinlich um den jüngsten Sakralbau im Areal der Fürstenburg vor ihrem Untergang handelt, könnten zur Präzisierung der Funktionszeit der Kirche in der Periode der Krise des großmährischen Staates beitragen. Für eine Gesellschaftskrise spricht auch die Tatsache, daß der Bau aus Holz war, für einen kostspieligen Steinbau gab es wohl damals keine Bedingungen mehr. Auf diese Situation könnte vielleicht die Information bezogen werden, die im Protest des bayerischen Episkopats aus dem Jahre 900 beinhaltet ist, nämlich daß nach dem Ableben Methods und dem Fortgehen Wichings im Jahre 893 die mährische Metropole ohne Kirchenhierarchie blieb

und zur Regelung dieser Situation Papst Johann IX. einen Erzbischof und zwei Bischöfe nach Mähren schickte, die im Namen des Papstes einen Erzbischof und drei Bischöfe bestellten (CIBULKA 1958, 270; VAVŘÍNEK 1963, 198-200; HAVLÍK 1987, 208-211). Wenn man weiß, daß nur ein Bischof die Kirche einweihen kann, die über Reliquien erbaut wurde (CIBULKA 1958, 249), dann ist wohl die Annahme nicht ganz unbegründet, daß der Aufbau und die Einweihung der neuen Kirche auf der Mikulčicer Fürstenburg eine Tat war, die mit der Tätigkeit dieser Abordnung wahrscheinlich dank der Aktivität der von ihr geweihten Bischöfe zusammenhing. Die sterblichen Überreste, die in einem schon beim Kirchenaufbau im Presbyterium in den Fußboden eingelassenen Reliquiar aufbewahrt wurden, können aus einer nicht mehr funktionierenden Mikulčicer Kirche übertragen worden sein. Man kann ebenfalls theoretisch annehmen, daß die in der Nähe gefundene bronzene Kastenverzierung mit der Gravierung Maiestas Domini aus dem Reliquienkasten stammt.

Die Kirche kann wohl für eine Bestattungskapelle einer gesellschaftlich bedeutenden Familie gehalten werden, die auf dem Mikulčicer Burgwall am Ende der großmährischen Geschichte lebte.

Abbildungen:

1. Areal der Fürstenburg in Mikulčice mit der Rekonstruktion der 12. Kirche.
2. Umfang der tonhaltigen Aufschüttung mit der Mörtel- und Steindestruktion.
3. Destruktion der 12. Kirche.
4. Gereinigte Überreste des Baus mit Gräbern.
5. Raum der Trennwand vor dem Presbyterium mit einem Teil des ziegelgepflasterten Fußbodens.
6. Streifen flacher Steine über den Gräbern im Kirchenschiff.
7. Detail des gestörten Teils des Grabes 1436.
8. Blechkreuzchen mit der Christusgravierung.
9. Gereinigter Fußboden des Presbyteriums, links die Gräbergruppe in der „Grabkammer".
10. Nordwestrand des Presbyteriums mit einem Mörtelblock.
11. Öffnung im Fußboden des Presbyteriums, hinten die Kammerdestruktion.
12. Gereinigter Raum des Reliquiars.
13. Detail der Steinverkleidung des Reliquiars.
14. Die zweite Schicht der Aufschüttung unter dem Fußboden des Presbyteriums.
15. Die erste Schicht der Aufschüttung unter dem Fußboden des Presbyteriums.
16. Eintiefung im Presbyterium der Basilika.
17. Steinverkleidung des Grabes 1436.
18. Die 12. Kirche mit dem Gräberfeld und der Befestigung in der Umgebung des Tors. a) niedrige Mauer entlang der Straße, b) Steine in den Baufundamenten unter der Aufschüttung; 1 – Schädel; 2 – Knochendepot; 3 – Pfostengrube; 4 – Wall, 5 – Steinkonstruktionen.
19. Sekundär gestörtes Skelett aus dem geplünderten Grab 1493.
20. Rekonstruktion des Innenraums der 12. Kirche.
21. Negativ der Fundamente der 5. Kirche.
22. Großer silberner Kugelknopf aus der Schicht zwischen den Gräbern in der Umgebung der 12. Kirche.
23. Silberne vergoldete melonenförmige Kulgelknöpfe aus Schichten in der Umgebung der 12. Kirche.
24. Grabfunde aus dem Südteil des Gräberfeldes.

Literatura:

BADER, W. 1934: Ausgrabungen unter dem Xantener Dom, Germania Anzeiger 18, 112-117.

BARTOŠKOVÁ, A. 1986: Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Praha.

CIBULKA, J. 1958: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha.

DOSTÁL, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.

- 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Spisy FF č. 208. Brno.

EGGER, R. 1936: Die frühchristliche Kunst in Österreich, in: Die bildende Kunst in Österreich (Urzeit bis um 600 n. Ch.), 124-136. Baden bei Wien.

GALUŠKA, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady. Brno.

HAVLÍK, L. E. 1987: Kronika o Velké Moravě. Brno.

- 1996-8: Identifikace patrocinií zaniklých raně středověkých kostelů, in: Moravský historický sborník – Ročenka Moravského národního kongresu, 7-50. Brno.

HRUBÝ, V. 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště Na valách. Praha.

CHROPOVSKÝ, B. 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku, Monumentorum tutela 8, 173-208.

KALOUSEK, F. 1971: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela, Spisy FF č. 169. Brno.

KAVÁN, J. 1995: Pokus o rekonstrukci malířské výzdoby jednoho z velkomoravských kostelů v Mikulčicích, Pravěk NŘ 3, 1993, 193-209.

KAVÁNOVÁ, B. 1985a: Příspěvek ke stratigrafii opevnění hradiště v Mikulčicích, SbNM ř. A, XXXIX, č. 3-4, obr. 15, 155-158.

- 1985b: Velké kůlové nadzemní stavby z doby hradištní z Mikulčic, PA LXXVI, 398-427, obr. 1-9, tab. I-VI.

KLANICA, Z. 1980a: Předběžná zpráva o výsledcích 24. sezóny výzkumu v Mikulčicích, okr. Hodonín, Přehled výzkumů 1977, 56-57. Brno.

- 1980b: Vorbericht über die Ergebnisse der 25. Grabungssaison in Mikulčice (Bez. Hodonín), Přehled výzkumů 1978, 27-28. Brno.
- 1981: Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der 26. Grabungssaison in Mikulčice (Bez. Hodonín), Přehled výzkumů 1979, 30-31. Brno.
- 1982: 27. Grabungssaison in Mikulčice (Bez. Hodonín), Přehled výzkumů 1980, 19-20. Brno.
- 1985: Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, 107-139. Praha – Bratislava.

POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby Říše Velkomoravské v trati „Špitálky" ve Starém Městě, PA XLVI, 307-351.
- 1957: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy" u Mikulčic, PA XLVIII, 241-388.
- 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.

RUTTKAY, A. 1972: Výskum včasnostredovekého opevneného sídla v Ducovom, AR XXIV, 130-139.

SCHULZE-DÖRRLAMM, M. 1995: Bestattungen in den Kirchen Großmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts, Jahrbuch RGZM 40/1993, 557-620.

STLOUKAL, M. – VYHNÁNEK, L. 1998: Anthropologische Analyse der Skelette aus dem Gräberfeld bei der „XII. Kirche" in Mikulčice, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice III, 357-391. Brno.

ŠOLLE, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha.

ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1990: Príspevok k počiatkom včasnostredovekej sakrálnej architektúry na Slovensku, in: Staroměstská výročí, 43-55. Brno.

VAVŘÍNEK, V. 1963: Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě

Bohuslav KLÍMA

Rok 1949 byl pro slovanskou archeologii v naší zemi dosti významný. Letos si připomínáme padesátileté výročí jedinečného objevu první velkomoravské církevní architektury ve Starém Městě „Na Valách" (HRUBÝ 1955) a na „Špitálkách" (POULÍK 1955), ale současně také zahájení samostatných archeologických výzkumů pracovníky Masarykovy univerzity. Archeologické bádání na brněnské univerzitě rozvinul František Kalousek, tehdy profesor národních dějin katedry historie Pedagogické fakulty. Právě on nejprve se studenty pedagogické a později filozofické fakulty zahájil výzkumné práce na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě. Předpokládal, že zkoumaná lokalita brzy poskytne důležité objevy pro poznání nejstarších národních dějin v období Velkomoravské říše (obr. 1).

Takové představy podepírala jedinečná, přírodou ideálně chráněná a na nálezy bohatá ostrožna, výrazně dominující širokému rovinatému kraji, rozprostírajícímu se severním, východním a jihovýchodním směrem od Znojma. Dosahuje výšky 332 m n.m. a vypíná se přímo naproti znojemskému hradu. Od města je ze SV oddělena hluboce zaříznutým údolím Granického potoka. Její jižní svahy se zase strmě sklánějí k řece Dyji a na JZ do údolí Pivovarského potoka (obr. 2).

Zdejší velmi vhodnou polohu k osídlení a vybudování opevněného sídliště rozpoznali lidé již v pravěkém období (KALOUSEK 1955). Zanechali zde památky z pozdní doby kamenné, doby bronzové, halštatské i pozdní doby římské. Největšího významu však nabylo hradiště v době staroslovanské. Nálezy z posledních výzkumů jednoznačně dokládají zdejší slovanské osídlení již od 8. století n. l. Ve velkomoravském období pak byla plocha vrcholu ostrožny, dosahující rozlohy přibližně 20 ha, silně opevněna. Vzniklo tak velmi prostorné výšinné hradiště, které patřilo k nejrozsáhlejším svého druhu a rozhodně představovalo v dotykové oblasti s franským a později východofranským prostředím nejvýznamnější středisko celého kraje.

V odborné literatuře nebyla dosud znojemskému hradišti věnována taková pozornost, jakou by si rozhodně zasluhovalo. Teprve v posledních letech se situace zlepšuje. Přehled starších prací shrnul L. Havlík (1955), ale věnovali mu pozornost i další autoři (DOSTÁL 1961; PODBORSKÝ – VILDOMEC 1972; KLÍMA 1989). Z archeologického hlediska si lokality povšiml nejdříve J. Palliardi, který zde již koncem minulého století provedl terénní výkopy a na jejich základě přinesl první informace o hradišti a jeho osídlení (PALLIARDI 1891, 153-161). Potvrdil, že na pravěké osídlení navázali Slované, kteří hradiště ze západní, vlastně jediné dobře přístupné strany, silně opevnili. Využili fortifikace z doby halštatské a celé hradiště rozdělili na dva samostatné opevněné celky – vnitřní hrad ve východní části a předhradí na západě. Tato Palliardiho zjištění opakovali i někteří další badatelé (ČERVINKA 1928, 86). V následujících několika desetiletích byl zájem o lokalitu malý. Pouze příležitostně zde zachraňovali archeologické památky F. Vildomec, J. Weidenthaler a A. Hudec. Obrat nastal až koncem čtyřicátých let.

V roce 1949 zahájený archeologický výzkum byl prof. F. Kalouskem plánovaný jako dlouhodobý a systematický. Na Hradišti byla ve spolupráci s Jihomoravským muzeem vybudována samostatná expedice, jejíž členové tu každoročně o prázdninách pracovali až do r. 1957. Provedli řadu odkryvů a sond, kterými v trvale osídleném prostředí bývalého velkomoravského hradu a předhradí vysledovali ze dvou třetin obvodové délky průběh valu a zjistili tak přesný rozsah hradiska. Výzkumy přinesly závažné poznatky k velkomoravské opevňovací technice. Potvrdilo se, že na SZ straně hradiště stálo mohutné dřevohlinité těleso hradby s čelní kamennou plentou. Hradbu tvořily dvě řady srubových komor, z nichž vnitřní měla obytnou funkci. Před pásem opevnění byl v podložní skále vysekán až 8 m široký a 3 m hluboký, klínovitě profilovaný příkop (KALOUSEK 1955, 20-21). Na všech zkoumaných místech zachytil výzkum také zbytky zuhelnatělých trámů, mocné vrstvy propálených zemin a popela. Tyto průkazné stopy prozrazovaly způsob zániku mohutného velkomoravského opevnění. Stalo se tak v důsledku obrovského požáru někdy před polovinou 10. století. Rámcové datování náhlé katastrofy potvrdil objev kostry nepohřbené ženy, která zahynula pod zříceným tělesem valu. Bronzovou náušnici s hrubším závěskem a kličkovitě ukončeným spodním obloukem, nalezenou u jejího spánku, ale i tři skleněné korálky (podélně členěný, soudkovitý

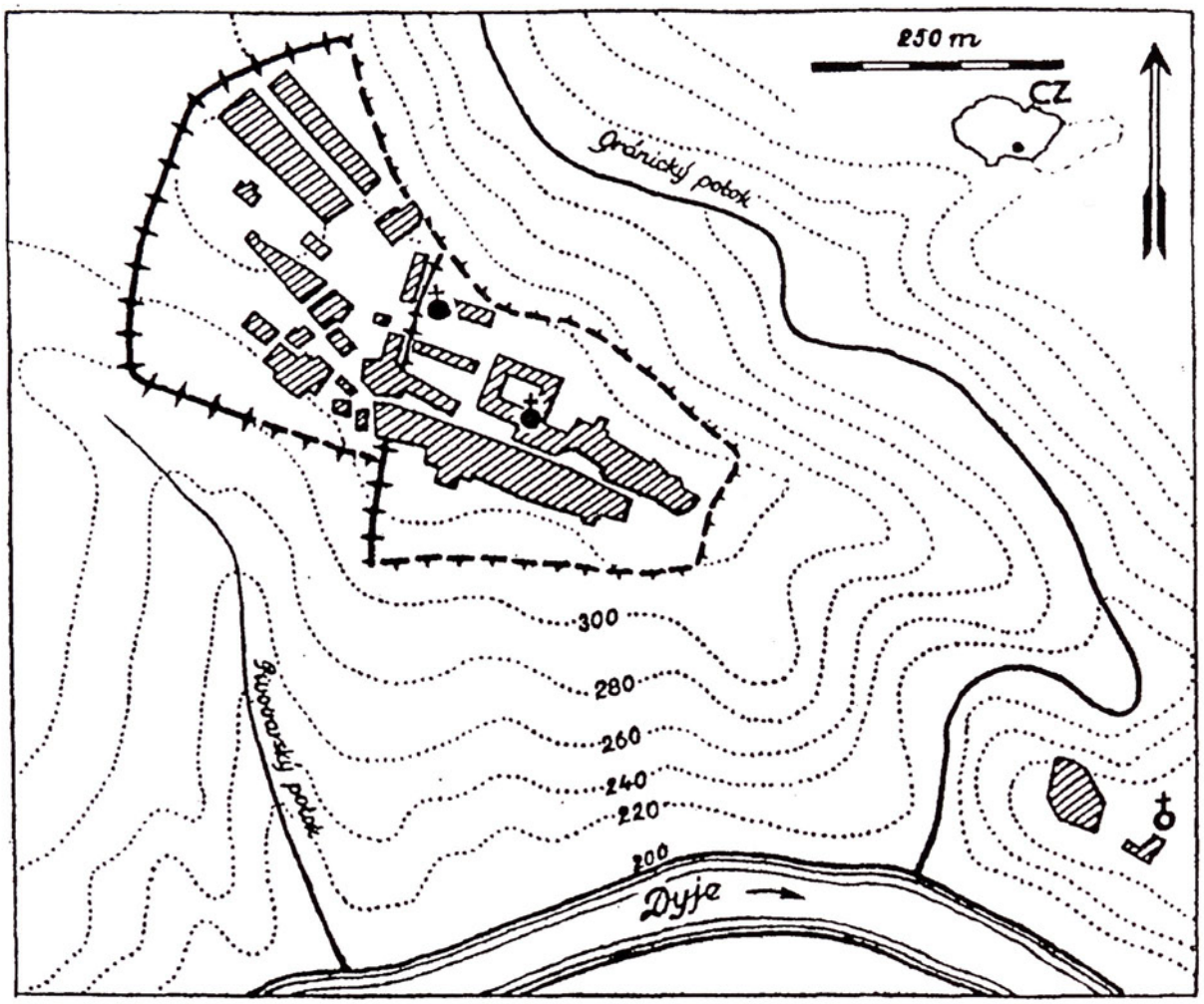

Obr. 1. Znojmo-Hradiště. Schematický plánek velkomoravského hradiště sv. Hypolita s naznačenou linií fortifikace a místy objevených kostelů. Východně se nachází vnitřní hrad. V jeho středu kostel č. II a v sz. rohu kostel č. I. Západně leží opevněné předhradí.

se zatavenou trubičkou a příčně členěný) bylo možné vročit do první poloviny 10. století. Ke konci první poloviny 10. století se konečně vztahuje i nepodložená historická zpráva o hradu Znojemu, zprostředkovaně dochovaná u Tomáše Pešiny z Čechorodu (PESSINA 1677, 231, 238). Podle ní ke Znojmu-Hradišti prý v letech 945-947 přitáhli Maďaři. Jejich prvnímu náporu se měl hrad ještě ubránit, ale následující tažení již nevydržel a padl. Hradiště prý bylo dobyto někdy mezi léty 949-957 a společně s celým krajem zpustošeno (HAVLÍK 1956, 18). V tomto případě archeologická zjištění velmi dobře korespondují se zmíněnou historickou zprávou a vzájemně se podepírají.

Poválečné výzkumy se soustředily také do centra hradu, kde se v blízkosti stávající církevní stavby podařilo zachytit zbytky staršího zdiva a k němu přináležející mladohradištní až novověké pohřebiště (DOSTÁL 1968, 7-66). I když terénní práce přinesly řadu pozoruhodných a důležitých informací, nemohly být úplné. Chyběly odpovědi na otázky spojené se strukturou osídlení opevněného hradu a předhradí, s politickým a hospodářským životem i s kulturní vyspělostí obyvatel Hradiště. Ty si vyžadují dlouhodobý archeologický výzkum. Nepodařilo se zachytit také více sídlištních objektů uvnitř hradu a předhradí ani velkomoravské pohřebiště s bohatými hroby. Snad to byl i jeden z hlavních důvodů, proč v r. 1957 expedice brněnské univerzity opustila Znojmo a přesídlila na Pohansko u Břeclavi, kde následně začala éra velkých objevů.

Od šedesátých do poloviny osmdesátých let stálo znojemské hradiště opět stranou pozornosti archeologů. Na rozdíl od druhých velkomoravských center (Mikulčic, Starého Města, Pohanska), která již dlouhou dobu provází značná publicita opřená o bohaté tradice rozsáhlých výzkumů, se o Znojmě nehovořilo. Bylo tomu tak i přesto, že zde v důsledku čilé stavební činnosti docházelo ke značným zásahům do terénu a tím k poškozování a ničení památek. Jádro hradiště bylo již dříve porušeno středověkou a novověkou zástavbou a omezený prostor vhodný pro archeologické odkryvy se neustále zmenšoval. Více možností poskytovaly okrajové plochy v zahradách jednotlivých místních obyvatel. Tato místa se však dostávala do popředí zájmu stavebníků. Uskutečněním rozsáhlé výstavby rodinných domků by došlo ke zničení kulturněhistorických památek a téměř úplnému zániku archeologické lokality, která v 9.-12. století patřila k nejvýznamnějším v naší zemi. Plánovaná výstavba na Hradišti byla zastavena s odůvodněním nutnosti provádění rozsáhlejších a dlouhodobých výzkumů, zaměřených především k poznání

velkomoravského období. Současně také přijatá stavební uzávěra zamezila nekontrolované devastaci místa a jeho kulturního dědictví. Nad Hradištěm byl ustaven archeologický dohled a zahájena etapa nových výzkumů. Nejprve v režii AÚ AV ČR a od r. 1993 se výzkum stává záležitostí katedry historie PdF MU, která od MK ČR obdržela dekret opravňující ji provádět výzkumy a nad lokalitou i jejím zázemím převzít povinnosti archeologické péče. Tak se po 36 letech opět vrátil původní výzkum zpět té organizaci, která jej zahájila a rozvinula. Významným partnerem při řešení badatelských úkolů se stal Nadační fond sv. Hypolita, založený v r. 1994, který v rámci svého poslání „ochrany a záchrany památek" získává od svých sponzorů potřebné finanční prostředky k provádění vlastních výzkumných prací. Ty jsou mnohdy i značně komplikované, neboť znojemské Hradiště archeologům dokáže připravit nejrůznější překvapení. Patří k nim hlavně to, že se zkoumá na lokalitě nepřetržitě obývané od 8. století do současnosti. Tato skutečnost značně ohraničuje možnosti bádání.

Dosavadní badatelské práce se na Hradišti sv. Hypolita již soustředily do řady míst hradu a předhradí. Výzkumy byly většinou zachraňovací a vázaly se na prošetření těch ploch, kterým hrozilo porušení formou stavební činnosti, výkopy či přemístěním zemin. Terénním šetřením zde tedy nelze zcela systematicky sledovat jeden cíl, hledat odpověď na jednu otázku a tu objasnit. V důsledku nutných odkryvů zachraňovacího charakteru se spíše naráží na různé vědecké problémy a otázky, k nimž je nutné se vracet a snažit se je postupně dalším, ale již systematičtějším bádáním vyřešit.

Již první výzkumy nové etapy bádání, zahájené v r. 1986, přinesly hodnotná zjištění, pěkné výsledky a také dobrou perspektivu další práce. Pozornost se soustředila především do JV části vnitřního hradu, kde měla být zahájena výstavba rodinných domků. Na ploše zkoumaných sond se podařilo prošetřit velmi hustou sídlištní zástavbu z velkomoravského období. K ní patřila řada příbytků o velikosti přibližně 3,5x3,5 m s podlahami mírně zasekanými do skalního podloží a kamennými pecemi v JZ rohu stavení. V zásypu objektů se objevoval jak běžný nálezový materiál (keramika ve střepech i celé nádoby, kosti), tak také železné výkovky, kostěné výrobky i drobné bronzové předměty. K sídlištním objektům patřila i výrobní a hospodářská stavení, která dotvářela celkovou nálezovou situaci. K významnějším úspěchům náležel objev prvního hrobu chlapce s ostruhami a dýkou. Objevili jsme jej v těsné blízkosti jednoho z velkomoravských domů (KLÍMA 1989; 1999, obr.16). I když byl patrně osamocen, patřil dle výbavy hrobu v něm pohřbený hoch k vyšší společenské vrstvě obyvatel hradiště.

Vedle slovanských památek, k nimž náleželo např. i vzácné bronzové vrtulovité kování z předvelkomoravského období, průkazně dokládající život na Hradišti již od pol. 8. století (KLÍMA 1999, obr. 8:7), jsme v tomto místě hradu narazili rovněž na četné objekty pravěkého a protohistorického stáří. Ty nám zase dokumentovaly osídlení místa již od eneolitu. K nejzajímavějším z nich patřil prostorný dům z pozdní doby římské s typickou kůlovou konstrukcí a nálezovým inventářem.

Záchranné výzkumy několika dalších sezón se

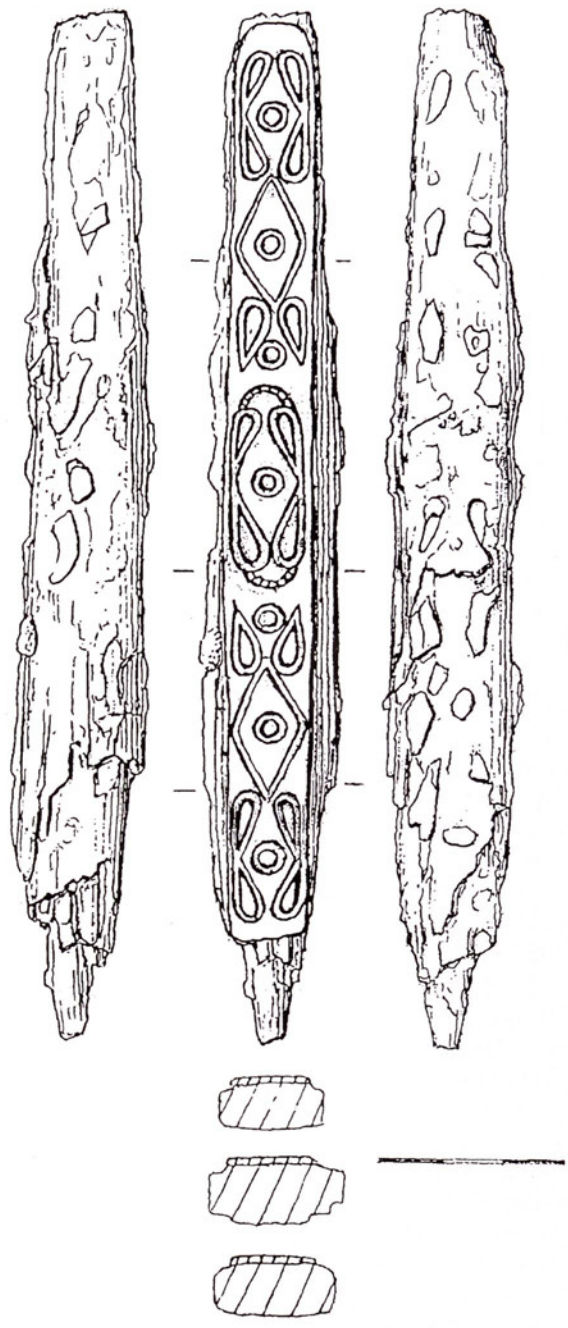

Obr. 2. Znojmo-Hradiště. Ozdobně prořezávaná a rytá kostěná ploténka, která zdobila pochvu dýky velkomoravského jezdce – bojovníka v hr. č. 207. Kresba B. Klíma sen.

koncentrovaly do severní poloviny vnitřního hradu. Zde se podařilo prošetřit např. větší část hospodářského výrobního objektu, částečně překrytého vybudovaným skleníkem. Odkrytá plocha výzkumu nám zde představila malou mlýnici (KLÍMA 1999, obr. 10). Byl zde v původní poloze uložen kompletní žernov, kolem něho početná skupina celých nádob i hrnců ve střepech. Dále na jednoduchém ohništi ležela hliněná pražnice sloužící k předpražení obilí pro mletí. Konečně na podlaze, která byla opět mírně zasekaná do skály a vyrovnaná vrstvičkou udusaného jílu, jsme nacházeli hodně zuhelnatělých obilných zrn. Objevil se zde i železný otočný klíč s typickým kapkovitým okem. Jeho přítomnost dokládá

značný význam objevené mlýnice a potřebu jejího zamykání. Vzhledem k přítomnosti četného inventáře musíme předpokládat náhlý zánik tohoto objektu, který poskytl zatím nejúplnější a nejbohatší uzavřenou kolekci keramického zboží z období druhé pol. 9. století nejen z Hradiště, ale i z celého regionu JZ Moravy. Překvapující je skupina keramiky, která ve své hmotě obsahuje příměs tuhy (obr. 3). Tento materiál bývá do keramické masy pro výrobu hrnčířského zboží běžně přidáván až v mladší době hradištní. V oblasti horní Dyje na moravsko-rakouském pomezí se však tuha začala mísit do keramického těsta podstatně dříve. Dosud zde byl takový mezník spatřován na přelomu 9.-10. století (STAŇA 1960, 228). Tuto hranici je však vzhledem k závažným objevům na Hradišti ve Znojmě nutno posunout podstatně hlouběji do 9. století.

Pozornost archeologů se obrátila i k dalším místům hradu a předhradí, kde se rovněž objevovala hustá zástavba sídelních, výrobních i hospodářských objektů a mezi nimi též jednotlivých dětských hrobů. Překvapivý objev pocházel např. z menšího srubového domu, označeného jako obj. č. 339. Byl situovaný do jedné z jižních zahrad v areálu původního velkomoravského hradu. Jeho mírně do skály zasekanou podlahu překrývala jemná popelovitá hlína s početnou kolekcí keramických střepů a nálezů. V SV rohu stavení vystupovaly zbytky zborcené kamenné pece. Nálezová situace opět nasvědčovala náhlému opuštění tohoto domu. Jeho zánik požárem dokládaly kusy spálených dřev na celé podlaze. Z blízkosti pece se spolu s ostatními nálezy podařilo vyzvednout také vzácné lité bronzové a pozlacené nákončí řemene (obr. 4).

Předmět má menší jazykovitou formu se zvlněným a do rubní strany vyhnutým okrajem, který tam vytvořil zdvižený rámeček. Jeho mírně porušenou líční stranu kryje plastický a rytý rostlinný ornament, dnes překrytý již jen zbytky zlaté fólie. Plocha honosného předmětu byla v podélné ose opatřena třemi otvory k upevnění na řemeni. Takový způsob uchycení je dosti zvláštní a netypický. Většinou jsou u podobných nákončí otvory pro zasazení nýtů umístěny v horizontální linii při horním rovném okraji. Celý předmět, který byl ztracenou součástí soupravy, představoval vynikající a nápadnou funkční ozdobu výstroje velmože. Svým provedením se může srovnávat s těmi nejkrásnějšími předvelkomoravskými a časně velkomoravskými ozdobami z Mikulčic a dalších dobových center. Jeho maximální efekt byl získán kombinací plasticky zdobené, pozlacené bronzové plochy a postříbřených nýtů. Je charakteristický pro pozdní předvelkomoravský horizont 2. pol. 8.- poč. 9. století a jeho blízké analogie můžeme hledat v podobných nákončích např. na slovansko – avarských pohřebištích JZ Slovenska v Šale, Komárně, Čataji atd. (CHROPOVSKÝ 1989, 97, 101, 105). Ve Znojmě patří tento unikátní nález ke skupině předmětů, která dokládá starobylý původ znojemského hradiště a jeho značný význam již v druhé polovině 8. století. A to jako sídla vojenské družiny slovanského velmože, který z Hradiště mocensky kontroloval širší region JZ Moravy a přilehlé části Dolního Rakouska.

Zatím největší objevy čekaly na pracovníky archeologické expedice v posledních několika letech. I ony byly zpočátku vázány na zachraňovací výzkumy, neboť v centru Hradiště se prováděla kanalizace a plynofikace. Díky kopaným rýhám se podařilo dobře zmapovat terén lokality a vytypovat nejzajímavější místa. Obě stavební akce vyžadovaly stálý archeologický dohled. V některých úsecích výkopů, kde se narazilo na sídlištní objekty či bohatší kulturní vrstvu se přistoupilo i k větší plošné skrývce. Tak se např. mohla v dosahu proboštství a stojícího kostela sv. Hypolita prozkoumat část mladohradištního řadového pohřebiště. V některých hrobech zde u lebek pohřbených žen ležely bronzové, ale i stříbrné esovité záušnice menších rozměrů, vyrobené ze silnější tyčinky. Takové jsou typické pro období 11. století. Správnost datování potvrdily též nálezy stříbrných denárů uherských králů Štěpána a Ondřeje, objevené v dlaních některých koster. Naopak esovité náušnice větších rozměrů potvrzovaly kontinuitu pohřbívání i v následujícím 12. století. Tyto závěry plně korespondovaly s představami o funkci pohřebiště a kostelního hřbitova v období 11. – 18. století (DOSTÁL 1968). Potvrdili jsme je také malým samostatným výzkumem poprvé již v r. 1988, kdy se uskutečnilo šetření přímo u jižní části presbytáře kostela sv. Hypolita (KLÍMA 1990). Postupně navezená zemina tu na dnešní malé zahrádce dosáhla mocnosti 220 cm a sloužila po řadu století k ukládání ostatků zemřelých. Výzkum zde zjistil celkem 7 horizontů hrobů, z nichž nejmladší, většinou nejsvrchnější, náležely 18. století. Nad nejstaršími visela určitá rouška tajemství. I přes pečlivé prošetřování nejspodnějších pohřbů chyběly průkazné nálezy středohradištního, tedy velkomoravského stáří. Současně s průzkumem pohřebiště se mohlo podrobně studovat obnažené základové zdivo kostela a z něho vystupující kamenné nároží. To představovalo JV roh staršího – gotického kostela, který měl oproti dnes stojícímu kratší presbytář. Proto se mohla objevit část jeho lodi dokonce i se zbytky původní keramické dlažby uvnitř. Nároží lodi kostela porušovalo všechny mladohradištní hrobové celky. Dokonale jej však respektovaly hroby 3.-5. horizontu, které se dle inventáře mohly chronologicky klasifikovat do druhé půle 13.-17. století. Nálezová situace hrobů tak prozradila období vzniku církevní stavby někdy v druhé polovině 13. století. Současný presbytář však překrýval ještě starší zeď velmi starobylého charakteru. Byla stavěná z kamenných bloků spojovaných kvalitní maltou. Zvláštností zdiva byl jeho půdorysný tvar, který vykazoval dva k sobě napojené kamenné oblouky. Místo jejich napojení bylo totožné s prostorem výchozu presbytáře z východní stěny lodi gotického kostela. Odtud nejstarší zeď ve výši 40-75 cm od povrchu skalního podloží obloukovitě vybíhala východním směrem z roviny jižní stěny presbytáře. Její maximální vystoupení činilo 23 cm. Stejně nápadně překrývalo gotické nároží i druhý oblouk. Na základě uvedených indicií se mohla již při jednání komise odborníků v r. 1988 vyslovit hypotéza o nejspodnější církevní stavbě, kterou byla rotunda (stavba I). Její tehdejší datování se mohlo opírat jen o nejstarší zjištěné hrobové celky, které se hlásily do 11. století. Proto jsme přijali stejné časové vročení i pro samotnou stavbu. Ta byla ve 13. století přebudována do podoby jednoduchého gotického kostela (stavba II), který svému účelu sloužil do 17.-18. století. Válečnými událostmi v průběhu třicetileté války značně poškozený kostel byl

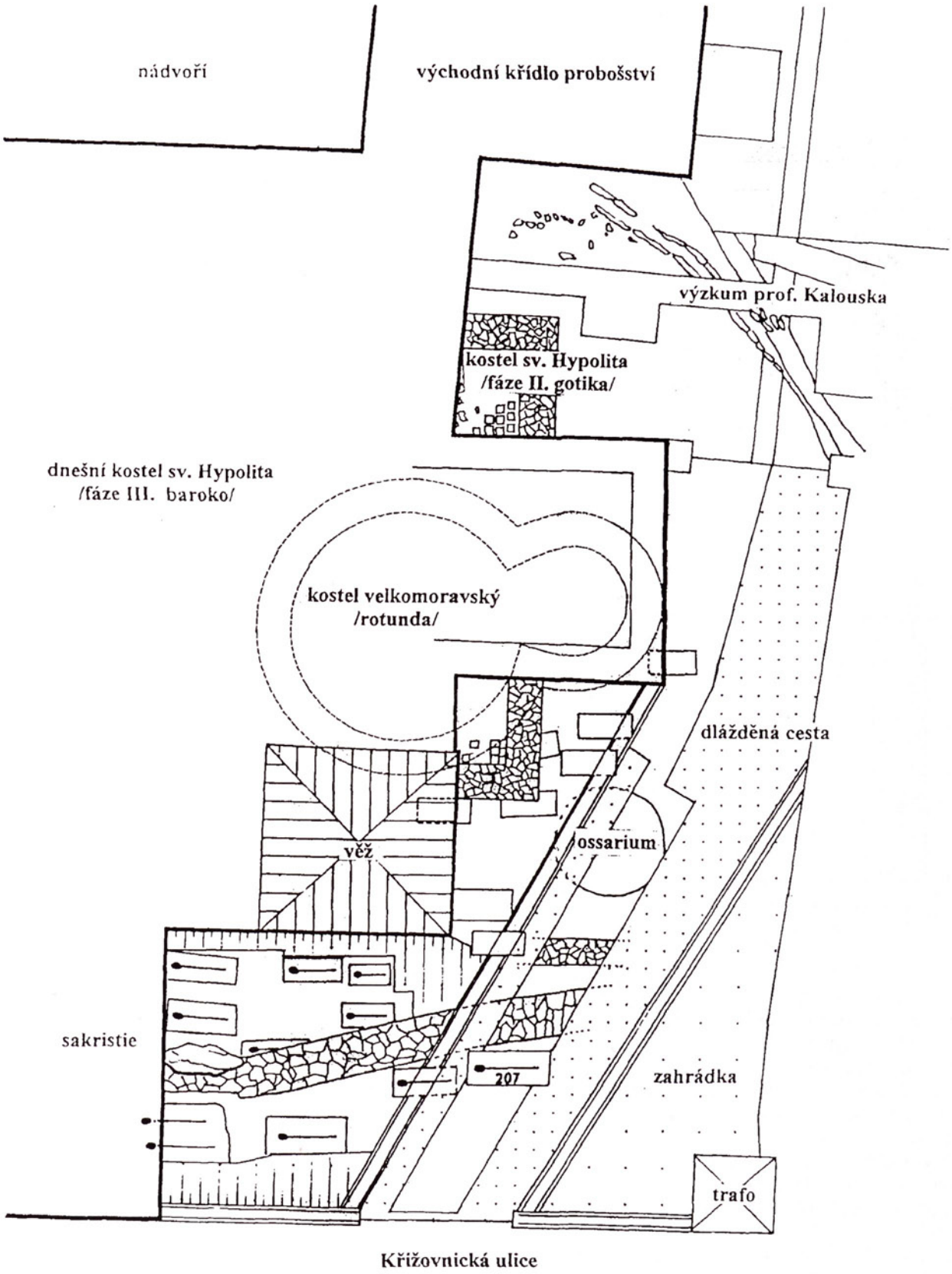

Obr. 3. Znojmo-Hradiště. Plán celkové nálezové situace v okolí stojícího chrámu sv. Hypolita s vyznačenými hroby velkomoravského kostelního pohřebiště i jednotlivými stavebními fázemi kostela.

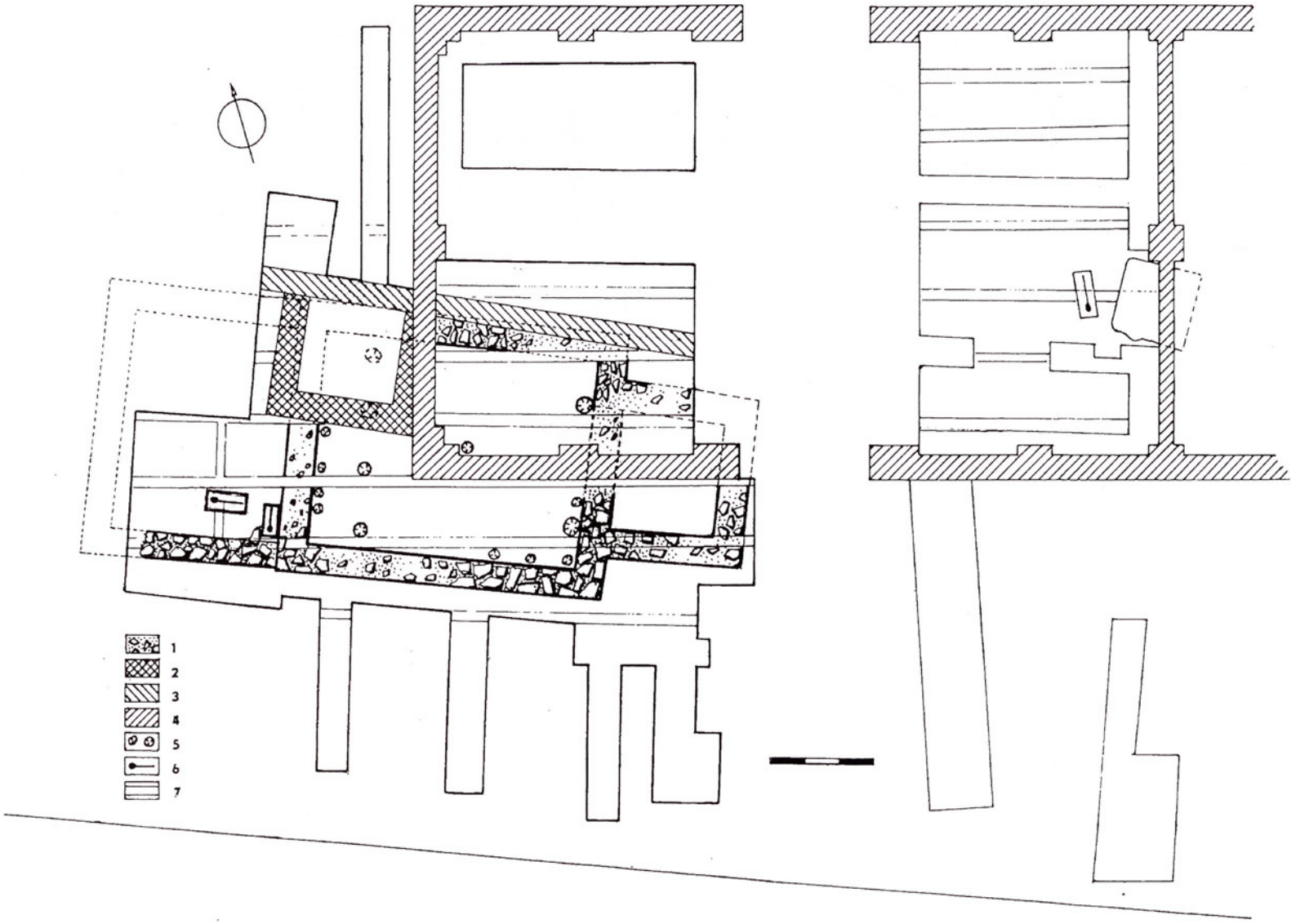

Obr. 4. Znojmo-Hradiště. Celkový plán výzkumu velkomoravského kostela č. I a jeho okolí. Legenda: 1 – kameny a malta zdiva kostela; 2 – pozůstatky raně novověké stavby; 3 – zbytky novověké zdi; 4 – stojící budova stodoly; 5 – kůlové jamky; 6 – hroby; 7 – žlábky středověkého stáří v povrchu skalního podloží.

konečně v polovině 18. století nahrazen stojícím barokním chrámem (stavba III).

K výraznému posunu našich představ o datování nejstarší stavební fáze kostela (stavba I) došlo teprve při terénním bádání v r. 1997 a 1998 (obr. 5). Výše zmíněná stavba kanalizace dovolila opět otevřít část plochy u kostela sv. Hypolita. Teprve v samotném závěru terénních prací se na úrovni rostlého podloží narazilo na málo nápadný zásyp hrobové jámy zasekané do skály (hrob č. 207). Jáma byla hodně prostorná (230x100 cm) a skrývala velké překvapení. Na jejím dně ležela naznak neporušená kostra dospělého muže, kterou doprovázel průkazný hrobový inventář. Náležely k němu ostruhy typu II. (KAVÁNOVÁ 1976, 28-32; DOSTÁL 1966, 74-77), nebo typu I. (HRUBÝ 1955a, 182-188) či typu IV/A (BIALEKOVÁ 1977, 131-134, obr. 2) s garniturou kování (přezky, průvlečky, nákončí), dále ocílka se rzí fixovaným rohovcovým úštěpem a zbytky textilu. Ostruhy jsou kusy s mírně rozevřenými rameny, válcovitým, kuželovitě ukončeným bodcem a ploténkou v podobě nákončí s nýtky v horizontální linii. Tato forma ostruh je poměrně hojně častá a spadá již do první poloviny 9. století s dobou výskytu i v druhé polovině zmíněného věku. U levého boku muže se objevila dýka v pochvě, zdobené prořezávanou a rytou kostěnou ploténkou (obr. 6). Jemná kosťařská práce vykazuje stopy vysoké profesionality (KLÍMA 2000b). Hrob velkomoravského jezdce, člena vojenské družiny, navozoval představu přítomnosti pohřebiště. To se opravdu podařilo zachytit v následném roce 1998 jižně od kostela a západně od místa zmíněného objevu, v prostoru dnešní malé zahrádky. Opět pod šesti horizonty mladších hrobů se na skryté ploše pouhých 32 m^2, která vydala na 140 kostrových pohřbů, podařilo prozkoumat dalších 10 velkomoravských hrobů. Tři z nich byla vybaveny ostruhami a ve dvou z nich ležely sekery bradatice. Při celkovém pohledu na plán výzkumu zaujme pozorovatele zajímavá skutečnost. Mužské hroby bojovníků s ostruhami, dýkou a sekerami vytvářejí mírně obloukovitý pás v jižní a JV části pohřebiště. Za ním dále od kostela již hroby nepokračují. Zdá se, že právě tyto bojovnické hroby tvořily okraj nekropole. Naopak severním směrem od nich byly uloženy ostatky malého hocha s ostruhami a v jeho sousedství, ještě blíže ke kostelu pohřeb děvčátka s párem zlacených, tepaných gombíků a stříbrnými hrozníčkovitými náušnicemi.

Celkem tedy jasně 11 velkomoravských hrobů a několik dalších, ale bez hrobového inventáře, u kostela sv. Hypolita již prokazuje přítomnost velkomoravského pohřebiště. To bylo rozvlečeno a poničeno mladšími hroby a také stavbami kostela, sakristie a rozsáhlé proboštské budovy. Podařilo se zachytit jen jeho zlomek, jižní okrajovou část, která dovoluje předpokládat kumulaci hrobů s centrem nekropole severním směrem, pod objekty dnešního chrámu a proboštství. Současně však přítomnost objevených hrobů posouvá stáří nejspodnější fáze kostela sv. Hypolita, v níž jsme od jejího zjištění v r. 1988 spatřovali rotundu, až do velkomoravského období.

Zmíněná rotunda získala označení druhé velkomoravské církevní stavby na Hradišti, neboť před rozhodujícím objevem části popsaného pohřebiště v r. 1998 docházelo již od r. 1996 k postupnému odkrývání jiné kamenné stavby sakrálního významu, která právě získala označení prvního velkomoravského kostela. Teprve nedávno byla na mezinárodní konferenci v Uherském Hradišti oficiálně představena odborné veřejnosti, i když ji v průběhu posledních let prohlédla řada archeologů a historiků od nás i ze zahraničí. O pravděpodobném zasvěcení kostela sv. Hypolitovi pojednal na základě orientace osy stavby L. Havlík (1998, 21). Ten současně podpořil představu tohoto chrámu jako vůbec nejstarší velkomoravské církevní stavby na Hradišti.

Kostel I byl situován do prostoru SZ části vnitřního hradu a blízkosti hlavního vstupu (obr. 2), což připomíná situaci I. a II. kostela v Mikulčicích. Polohově stál na jeho nejvyšším místě, vrcholové ose celé ostrožny, která probíhá ve směru SZ-JV. Od ní se nejprve zvolna terén svažuje jak na sever k údolí Granického potoka, tak také jižně k údolí Dyje, aby dále přešel ve strmá úbočí. Právě v nejvyšších místech je skalní masiv kryt velmi slabým hlinitým pokryvem o mocnosti pouhých 10-30 cm. Navíc žíly tvrdé podložní skály dokonce občas vystupují i na úroveň dnešního povrchu. Je proto zcela zřejmé, že se pozůstatky kamenné architektury dochovaly do naší doby jen ve velmi špatném stavu a současně se musely odkrývat s maximální pozorností a velkým nasazením. Celý prostor zde dlouho sloužil jako hospodářský areál proboštství. Prošel mnoha stavebními úpravami, které v průběhu staletí výrazně pozměnily jeho tvář. Zcela setřely např. stopy nedalekého pásu vnitřního opevnění hradu. Uvnitř dvora se budovaly různé stodoly a stáje, z nichž ty poslední z druhé poloviny minulého století stojí dodnes. Na místě objevu ještě nedávno parkovaly těžké zemědělské stroje, pluhy a válce.

U nejzápadnější ze stojících stodol se v r. 1996 navíc, mimo samostatný zachraňovací výzkum, provedly 4 orientační sondážní řezy, které měly v tomto nejvyšším místě hradu zmapovat terén. Jedna z rýh zachytila v prostorné mísovité depresi skalního podloží nápadné nároží. Bylo stavěné z kamenných desek a bloků na silně zvětralou vápennou maltu. Výška dochovaného zdiva dosáhla pouhých 36 cm a nahoře jej kryla jen slabá hlinitá vrstva s travnatým drnem o mocnosti do 20 cm. Nároží představovalo JV část postupně dále objevované lodi kostela, která, jak se záhy ukázalo, byla téměř z poloviny překryta zdivem stojící stodoly (obr. 7). V první fázi se naše pozornost soustředila nejprve na hrubší plošnou skrývku v jižní části lodi a následné pečlivé sledování zbytků zdiva a základové rýhy stěny objektu. Západním směrem deprese podloží vyznívala a v polovině délky lodi dokonce žíla tvrdé skály vycházela až na povrch dnešního terénu. Za ní západně se v hloubce pouhých 20 cm objevovaly již skromnější stopy po základu stavby, a to v podobě několika kamenů ložených na zbytky malty, nebo jen menších ker malty na podložní skále. Zřetelně jsme však mohli narazit na závěr lodi, který se v pravém úhlu lomil k severu, aby po přibližně 4 metrech byl naprosto poničen pozůstatkem mladší, novověké zdi. Za ní se ve vrstvě navážky a cihlové suti, ležící přímo na skalním masivu, již nepodařilo ze zbytků staré stěny lodi kostela zachytit nic hmatatelnějšího. Následovalo otevření menší plochy západním směrem od lodi, kde se v linii jižní stěny opět

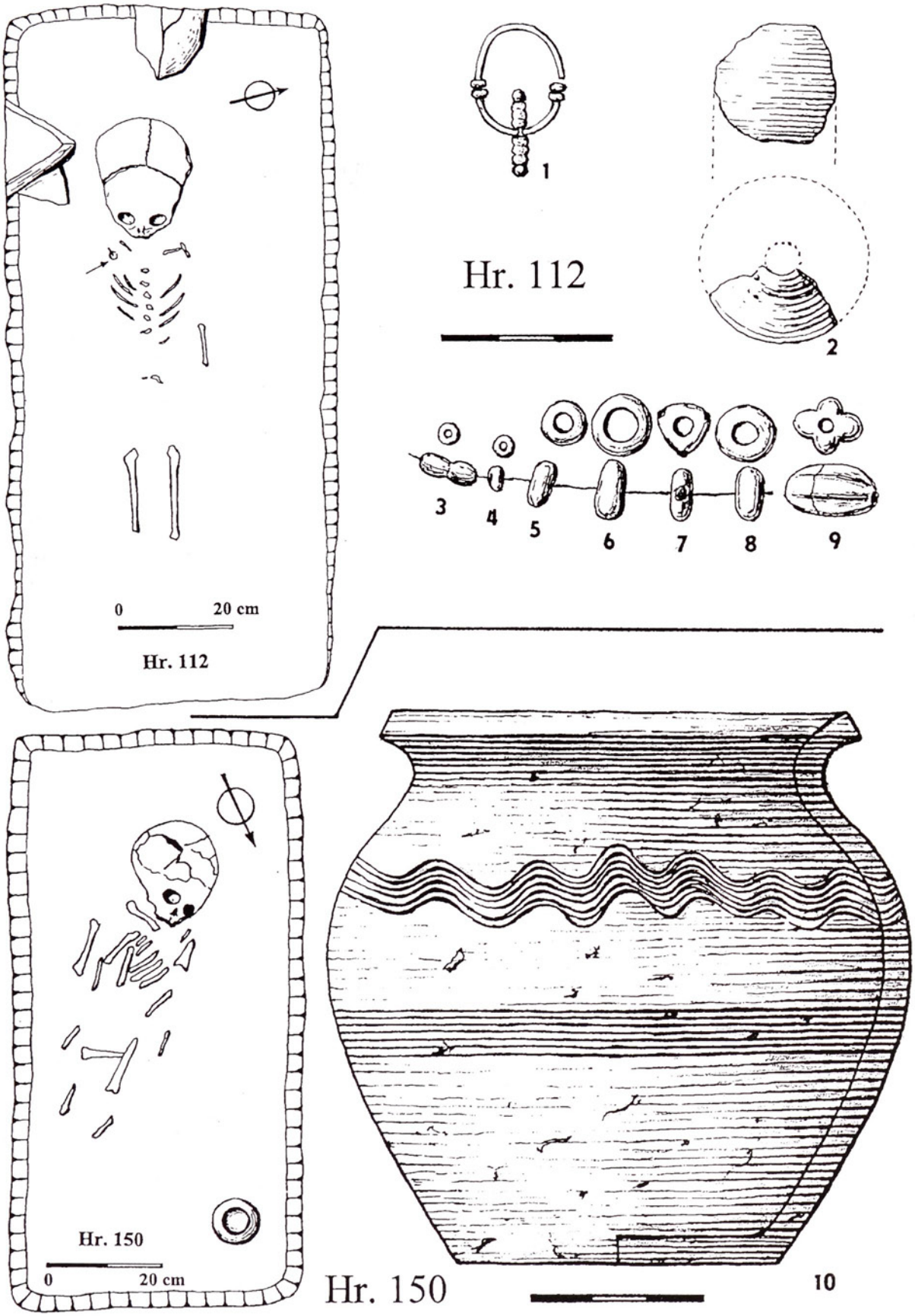

Obr. 5. Znojmo-Hradiště. Hroby č. 112 a 150 z prostoru předsíně kostela I se svým inventářem.

v mírné skalní depresi objevil blok ke stěně lodi přizděného kamenného zdiva. Bylo zborceno severním směrem a překrývalo jeden dětský hrob (č. 150) s malou nádobkou u levého chodidla pohřbeného. Hrobová jáma, zasekaná max. 22 cm do tvrdé skály, přísně respektovala západní stěnu kostela. Druhý hrob trošku staršího dítěte ležel v blízkosti prvního a obsahoval skleněné korálky náhrdelníku, bronzovou náušnici se dvěma trubičkovitými závěsky ukončenými kuličkou a zlomek přeslenu (obr. 8).

V dalších výzkumných sezónách r. 1997 a 1998 se pozornost členů našeho archeologického týmu upřela na prostor východního závěru presbytáře a severní polovinu lodi uvnitř stojící stodoly. Situace zde však byla ještě složitější, neboť uvnitř objektu se na hromadách skladovala umělá hnojiva. Dusaná jílovitá podlaha stodoly zde zůstala zachována v původní podobě jen uprostřed mezi protilehlými vjezdy, a jinak pouze v malých krách. Těžké nakládací stroje totiž svými lžícemi místy sáhly až na skalní terén podloží a kompletně zničily celou nálezovou situaci. Se štěstím se podařilo zachytit část základů severní stěny lodi kostela a přechod k presbytáři. Tím byly dány základní míry k možnosti rekonstrukčního doplnění stavby (obr. 9 a 10).

Z posouzení celkové nálezové situace a jejích chronologických vazeb lze shrnout, že se zde na nejvyšším místě Hradiště podařilo odkrýt skromné, ale zřetelné pozůstatky velkomoravského kostela s obdélníkovitou lodí o vnitřní velikosti 7,75 x 5,90 m, přibližně čtvercovitým kněžištěm o rozměrech 3,90 x 3,40 m a síle zdiva max. 85 cm. V chrámu se mezi lodí a kněžištěm zachovala větší část zděné příčky, která by mohla prozrazovat přítomnost triumfálního oblouku. S vnitřní úpravou chrámu souvisely dvě větší jámy po kůlech (průměr až 30 cm) symetricky zasekané v rovnoběžné linii se západní zdí kostela, od níž byly vzdáleny 140 cm. Vzhledem k úplnému porušení nálezové situace a podloží v místech severní poloviny lodi jsme nedokázali potvrdit přítomnost zbylých dvou jamek, které však rozhodně předpokládáme. Zdá se, že v nich vztyčené kůly nesly v mladším období existence kostela tribunu, na niž se vystupovalo z prostoru přistavěné sousední předsíně.

Vlastní chrám měl dvě stavební fáze. Starší, v níž byla postavena loď s kněžištěm, spadá do závěru první třetiny až poloviny 9. století a spojujeme ji s christianizačními snahami pasovského episkopátu. V této oblasti také vidíme analogické formy kostela s pravoúhlým kněžištěm, reflektujícím ještě starobylé vlivy iroskotského stavebního umění (KOTRBA 1964). Již při letmém pohledu na mapu je totiž jasné, že právě Znojmo muselo být pro misionáře z Pasova i Salcburku nejbližší a také nejsnáze dostupné. Navíc leželo na prastaré cestě, která na JZ Moravu přiváděla nejen obchodníky ze Solné Komory. Touto cestou se zcela přirozeně již velmi záhy museli ubírat také misionáři, kteří navíc na Dunaji získávali v budovaných klášterech stále více svých výchozích center. Z těchto klášterů (např. Kremsmünster 777, St. Pölten 800 – tedy sv. Hypolit, odkud by mohlo být přijato patrocínium zdejšího nejstaršího kostela) musela misionářská činnost směřovat hlavně do slovanské oblasti severně od Dunaje a na Moravu. V průběhu první pol. 9. století vznikla dokonce

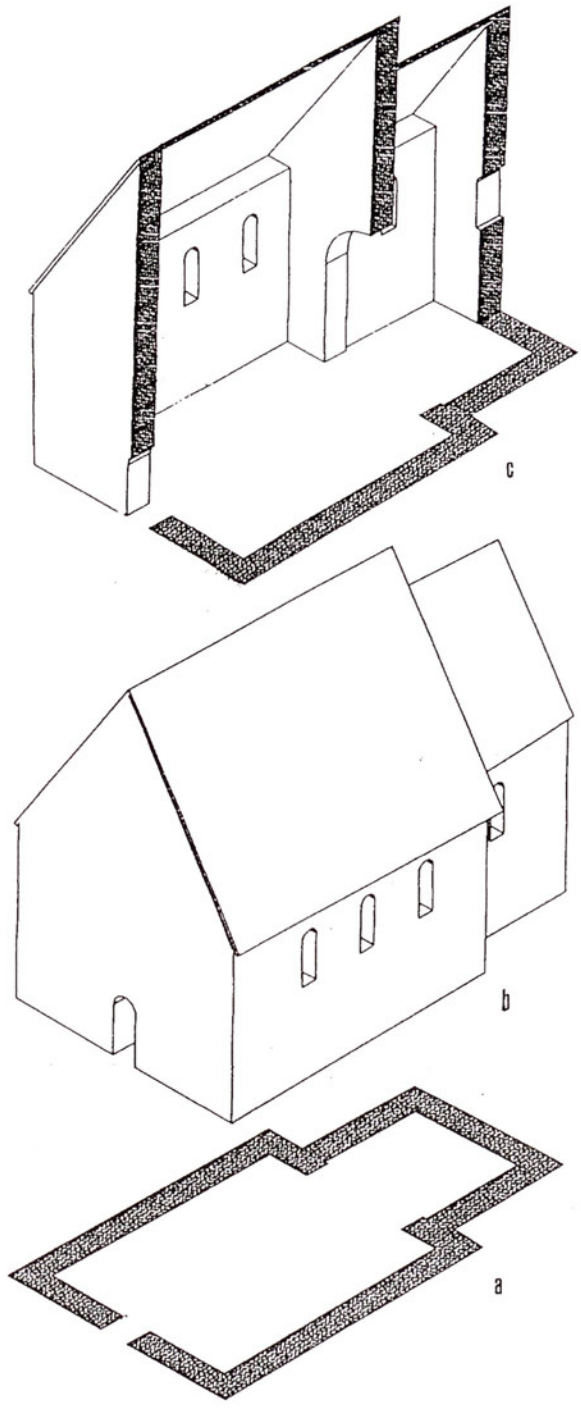

Obr. 6. Znojmo-Hradiště. Půdorys, hmotová rekonstrukce a podélný řez velkomoravským kostelem č. I (starší stavební fáze). Provedl Ing. arch. M. Říčný a Ing. arch. V. Čuhel.

misijní organizace pasovského biskupa, který uplatňoval na Moravu své nároky z titulu christianizace země. Pasovští biskupové dlouho považovali Moravu za součást své diecéze. Jedním z hlavních iniciátorů christianizace Moravy byl patrně biskup Reginharius, který zemřel r. 838 a je v dějinách pasovských biskupů a bavorských vévodů označován dokonce jako „apoštol Moravanů" (HAVLÍK 1987, 68). Ke zmíněnému období (r. 828) se váže rovněž zajímavá darovací listina Ludvíka Pobožného, která nás informuje o tom, že na nově

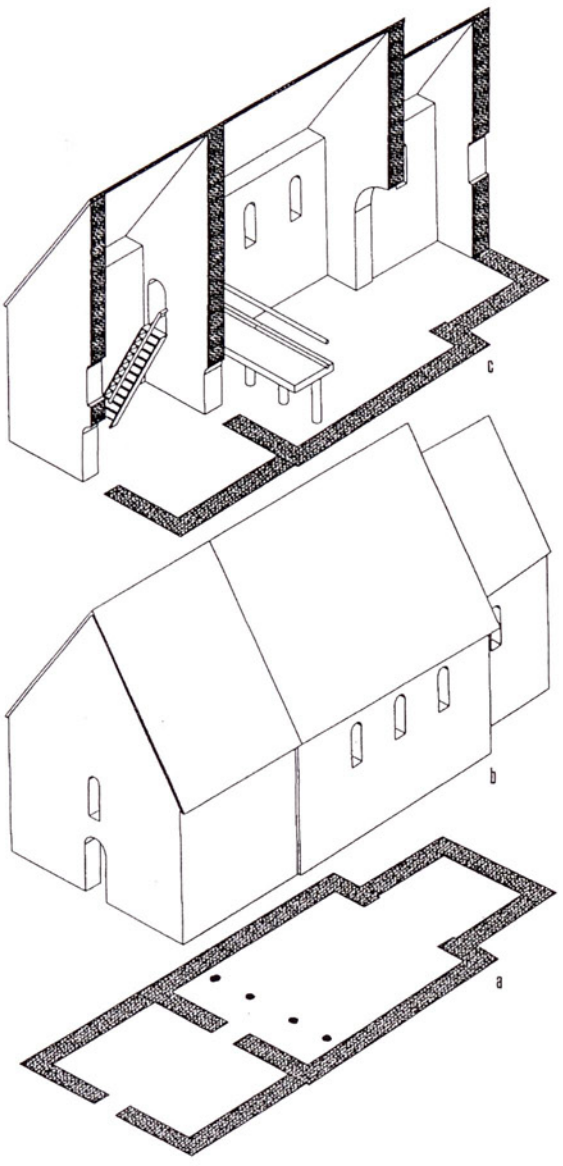

Obr. 7. Znojmo-Hradiště. Půdorys, hmotová rekonstrukce a podélný řez velkomoravským kostelem č. I (mladší stavební fáze). Provedl Ing. arch. M. Říčný a Ing. arch. V. Čuhel.

získaném pozemku si samotní mniši kláštera sv. Spasitele v Kremsmünsteru postavili kostel a některé další budovy (RATKOŠ 1964, 88, 158). Dalo by se tedy předpokládat, že i na blízkém Znojemsku by mohli v první polovině a snad i koncem první třetiny 9. století řídit stavební práce samotní misionáři. Nelze vyloučit ani ojedinělé působení cizích stavebních mistrů, i když jejich činnost výrazně narůstá až v dalším průběhu 9. století. Je jisté, že při budování kostelů aplikovali stavitelé především ty typy a prvky staveb, které znali ze svých dřívějších působišť, odkud vyšli za misijními úkoly a posláním. Proto při posuzování znojemského kostela č. I dáváme přednost starobylým západním vlivům, které se projevují v pravoúhlém tvaru presbytáře. Znojemský kostel I tak patří mezi vůbec nejstarší církevní stavby na Moravě. Před polovinou 9. století byl k jeho západní stěně uložen dětský hrob č. 150 s malou nádobkou. Druhá stavební fáze, která mohla být časově i více vzdálená od první, proběhla v závěru 9. století a představovala rozšíření velkomoravského kostela o prostornou předsíň. Časový posun obou etap výstavby jasně dokladuje odskok ve zdivu jižní stěny s přerušením vazby, který potvrzuje přístavbu ke stojícímu chrámu. Z předsíně pravděpodobně vedlo také schodiště na vybudovanou tribunu při západní stěně lodi. K tomuto období se váže uložení druhého dětského hrobu č. 112 v JV rohu přístavby. Vzhledem k velmi mělkému hlinitému pokryvu téměř na povrch vystupujícího skalního podloží nemůžeme přímo v místech kostela předpokládat výskyt dalších hrobů. Úkolem příštího výzkumu se proto stane rovněž terénní bádání v širším sousedství kostela, kde hlinitý pokryv nabývá na mocnosti. Tam lze již předpokládat přítomnost hledaného pohřebiště.

K celkovému vzhledu jednolodního kostela č. I s pravoúhlým kněžištěm nemáme v nálezové situaci výraznější oporu. Lze však zvažovat podobu analogickou k totožným stavbám velkomoravského období, které se v rekonstrukci úspěšně pokusil představit J. Pošmourný. Naši pravděpodobnou rekonstrukci provedli na základě vzájemných konzultací a svých bohatých zkušeností dva přední brněnští architekti Ing. M. Říčný a Ing. V. Čuhel (obr. 9 a 10).

Z hlediska proporčního, dle velikosti stavby a tvaru kněžiště má znojemský kostel I nejblíže ke kostelům č. II, V a VIII v Mikulčicích (POULÍK 1957; 1975, 49-60, 71-72, 95-96, 111-112), dále k nejstarší stavbě sadského kostelního komplexu (HRUBÝ 1963; 1975, GALUŠKA 1996), kostelíku v Modré u Velehradu (CIBULKA 1952) a také ke staroměstskému kostelu „Na Valách" (HRUBÝ 1955). Poslední z jmenovaných má však závěr svého presbytáře uvnitř mírně zaoblený.

Výzkum ve Znojmě-Hradišti přinesl tedy v posledních letech překvapivé a závažné objevy, které značnou měrou posunuly naše poznání o nejstarších národních dějinách. Především odkrytí základů velkomoravské kamenné architektury patří ve slovanské archeologii k objevům zcela mimořádného významu a pro samotné badatele jsou takové nálezy obvykle také objevy životními. Ve Znojmě-Hradišti se přítomnost kostela předpokládala a dlouho očekávala. V padesátých letech zde prof. Kalouskovi a jeho kolegům ta potřebná troška archeologického štěstí chyběla. Trpělivá a náročná práce archeologů katedry historie PdF MU, soustředěných v Nadačním fondu sv. Hypolita, slavila velký úspěch až v několika minulých letech. K největším z objevů patřilo odkrytí části bohatého velkomoravského pohřebiště a potom hlavně základů obou velkomoravských kostelů. Z nich první, jednolodní s pravoúhlým kněžištěm, patří k nejstarším na Moravě a byl patrně zasvěcen sv. Hypolitovi (HAVLÍK 1998, 21). Po jeho zániku někdy ve 13. století přešlo patrocínium na druhý kostel – rotundu a přebraly jej i následné stavební fáze tohoto chrámu. Byl to gotický kostel, jehož vznik lze spojovat s příchodem Křižovníků s červenou hvězdou na Hradiště, i stávající kostel barokní.

Těší nás, že právě u příležitosti padesátiletého jubilea zahájení archeologických výzkumů vědecko pedagogickými pracovníky MU v Brně můžeme z lokality, na které byly badatelské práce započaty, představit odborné veřejnosti i dalším zájemcům nové významné objevy. Přinášíme současně závažné doklady o tom, že

hradiště sv. Hypolita ve Znojmě nebylo pouze mohutnou, silnou pevností, důležitým správním a hospodářským střediskem, ale také starobylým, církevním centrem Velké Moravy.

Pevně věříme, že i následné výzkumné sezony na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita budou stejně úspěšné jako ty poslední a přinesou další významná svědectví o velké historické roli staroslovanského Znojma v dějinách Velké Moravy i v následujícím období. Současně hodláme i v rámci našich dnešních skromnějších možností systematicky navazovat na výzkumy prof. Kalouska dále rozšiřovat naše poznání a výsledky práce patřičně prezentovat např. i cestou vybudování stálé expozice na Hradišti. Znojmo, které teprve začíná vydávat bohatství mimořádných památek, tak postupně rozhodně ještě zvýrazní svoje důstojné postavení mezi nejpřednějšími velkomoravskými centry. Poslední objevy jsou toho pádným důkazem.

Stanovisko redakce:

Bohuslav Klíma publikuje ve svém příspěvku základní informace o svých výzkumech ve Znojmě-Hradišti a interpretuje zde zjištěné stavební pozůstatky jako objev dvou nově rozpoznaných velkomoravských kostelů. Musíme zdůraznit a konstatovat, že editoři tohoto sborníku nejsou zcela přesvědčeni o výše uvedených závěrech a tudíž nesdílejí autorovu jednoznačnou interpretaci situace zjištěné při terénním výzkumu. Tyto závěry a informace (navíc až na zhruba dvě třetiny strany textu zcela totožné s příspěvkem odevzdaným pro sborník 50 let archeologických výzkumů Masarykovy univerzity na Znojemsku, Brno 2000, 37-55) bude nutno podrobit zevrubné a věcné diskusi příslušných odborníků na tuto problematiku.

ZUSAMMENFASSUNG:

Großmährische Kirchenarchitektur auf dem St. Hippolyt-Burgwall in Znaim

Eine anläßlich des 50. Jubiläums der großartigen Entdeckung der ältesten Kirchenarchitektur veranstaltete Konferenz ist die beste Gelegenheit zur Vorstellung einer ähnlichen, aber ganz neuen Entdeckung zweier großmährischer Kirchen auf dem Höhenburgwall des Hl. Hippolyt in Znaim. Auf dieser bisher wenig erforschten Fundstelle, die das Machtzentrum ganz Südwestmährens darstellte, wurden zwar vor 50 Jahren durch die Pädagogische Fakultät der Masaryk-Universität Grabungen aufgenommen, aber bereits 1957 vorzeitig beendet.

Die zweite Grabungsetappe eröffnete im Jahre 1986 das Archäologische Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik in Brünn und seit 1993 übernahm die Leitung der Grabungen wieder der Lehrstuhl für Geschichte der Pädagogischen Fakultät und vor allem die St. Hippolyt-Stiftung, die von Sponsoren die dazu notwendigen finanziellen Mittel gewinnt.

Erst im Verlauf der letzten drei Jahre kam es zu den lange erwarteten unikaten Entdeckungen. Seit 1996 wurde allmählich der Raum des höchstgelegenen Teils der Innenburg erforscht. Unter einer dünnen Erdschicht wurden Überreste von Fundamenten einer uralten Einschiffkirche (7,75 x 5,90 m) mit rechteckigem Presbyterium vom Innenausmaß 3,90 x 3,40 m (Abb. 4, 5, 6) freigelegt. Der Bau stammt aus der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts (oder sogar aus dem Ende des 1. Drittels des 9. Jahrhunderts) und damit aus der Zeit vor der Ankunft der cyrillo-methodischen Mission. Sie wird mit Christianisierungstendenzen des Passauer Episkopats verknüpft. Die Orientierung der Kirche verriet die späte Jahreszeit ihrer Gründung, wohl erst Dezember. Eine solche Gründung entspricht den Vorstellungen über das Patrozinium des Hl. Hippolyt, das aus St. Pölten in Österreich übertragen worden sein könnte. Dicht an der Westmauer der Kirche wurde ein Kindergrab (Nr. 150) mit einem kleinen Gefäß beim linken Fuß entdeckt (Abb. 5). Am Ende des 9. Jahrhunderts machte die Kirche einen größeren Umbau durch. Es wurde ihr eine Vorhalle angefügt, die wieder nur teilweise in der Linie der Südmauer des Objekts erhalten blieb. Gleichzeitig mit dem Zubau der Vorhalle wurde an der Westmauer des Kirchenschiffs eine Holztribüne für den dortigen Fürsten und seine Angehörigen zugebaut, auf welche man wohl aus dem Raum der Vorhalle stieg. An die Wende des 9. und 10. Jahrhunderts gehört das zweite Kindergrab (Nr. 112), das mit einem Ohrring, einer Halskette aus Glasperlen und einem Spinnwirtelfragment ausgestattet war (Abb. 4, 5, 7).

Fundamente der zweiten großmährischen Kirche konnten schon im Jahre 1988 bei der Erforschung des kleinen Raums in unmittelbarer Nähe der Südmauer des Presbyteriums der bestehenden St. Hippolyt-Kirche (Phase III) erfaßt werden. Die ältere Bauphase II war eine gotische Kirche, die durch Gräber aus dem 14. und den nachfolgenden Jahrhunderten respektiert wurde. Das älteste Mauerwerk gehörte zu einer Rotunde (Abb. 3), der anhand des damals ältesten entdeckten Grabinventars das jungburgwallzeitliche Alter zugeschrieben werden konnte. Die Verschiebung unserer Vorstellung über die Datierung dieser Rotunde in die großmährische Periode erfolgte erst in den letzten Jahren, wo bei der Rettungsgrabung bei der St. Hippolyt-Kirche ein Teil des großmährischen Gräberfelds entdeckt wurde. Die bisher insgesamt 11 nachweisbar mittelburgwallzeitlichen Gräber mit Waffen (Beilen, Sporen, Dolchen) und Schmucksachen (vergoldeten getriebenen Kugelknöpfen, silbernen Traubenohrringen) bestätigten, daß bei der Kirche bereits in der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts begraben wurde. Der erhaltene Teil des Gräberfelds verschob auch die Datierung des Kirchenbaus selbst in die hochgroßmährische Periode.

Die unikate Entdeckung zweier Kirchen auf dem St. Hippolyt-Burgwall in Znaim belegt die wichtige Stellung des Znaimer Zentrums in der Siedlungsstruktur Großmährens. Daher stellt sie heute nicht bloß eine mächtige Festung, die den Angriffen seitens des Ostfränkischen Reichs standhielt oder eine Burg, die sich lange bis in das 10. Jahrhundert gegen die Magyaren zu verteidigten wußte, dar, sondern war ein wichtiges Zentrum des Handels, des Handwerks sowie – wie die letzten Forschungen zeigten – ein bedeutsames und uraltes Kirchenzentrum des großmährischen Reiches.

Man kann also mit Recht annehmen, daß auch die künftigen archäologischen Grabungen des Lehrstuhls für Geschichte an der Pädagogischen Fakultät der Masaryk-Universität, die durch die St. Hippolyt-Stiftung gefördert werden, weitere wertvolle Entdeckungen erzielen werden, auf welche Znaim schon so lange wartet.

Abbildungen:

Abb. 1. Znaim-Burgwall. Schematischer Plan des großmährischen Burgwalls des Hl. Hippolyt mit angedeuteter Linie der Befestigung und Stellen der freigelegten Kirchen. Östlich befindet sich die Innenburg. In ihrer Mitte stand die II. und nordwestlich der Ecke die I. Kirche. Westlich liegt die befestigte Vorburg.

Abb. 2. Znaim-Burgwall. Dekorativ geschnitzte und gravierte Knochenplatte, die die Dolchscheide des großmährischen Reiter-Kämpfers im Grab Nr. 207 verzierte. Zeichnung B. Klíma der Ältere.

Abb. 3. Znaim-Burgwall. Plan der Gesamtfundsituation in der Umgebung der bestehenden St. Hippolyt-Kirche mit bezeichneten Gräbern des großmährischen Kirchengräberfelds und einzelnen Bauphasen der Kirche.

Abb. 4. Znaim-Burgwall. Gesamtplan der Grabung der großmährischen Kirche Nr. I und ihrer Umgebung. Legende: 1 – Steine und Mörtel des Kirchenmauerwerks; 2 – Überreste des frühneuzeitlichen Baus; 3 – Überreste der neuzeitlichen Mauer; 4 – bestehende Scheune; 5 – Pfostengruben; 6 – Gräber; 7 – Rillen mittelalterlichen Alters auf der Oberfläche der Felsensohle.

Abb. 5. Znaim-Burgwall. Gräber Nr. 112 und 150 im Raum der Vorhalle der I. Kirche mit ihrem Inventar.

Abb. 6. Znaim-Burgwall. Grundriß, Volumenrekonstruktion und Längsschnitt der großmährischen Kirche Nr. I (ältere Bauphase). Autoren: Ing. Arch. M. Říčný und Ing. Arch. C. Čuhel.

Abb. 7. Znaim-Burgwall. Grundriß, Volumenrekonstruktion und Längsschnitt der großmährischen Kirche Nr. I (jüngere Bauphase). Autoren: Ing. Arch. M. Říčný und Ing. Arch. C. Čuhel.

Literatura:

BIALEKOVÁ, D. 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim, SlA XXV/1, 103-160.

CIBULKA, J. 1958: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha.

ČERVINKA, I. L. 1928: Slované na Moravě a Říše velkomoravská. Brno.

DOSTÁL, B. 1961: Velkomoravské Znojemsko ve světle archeologických nálezů, SbFFBU X, 97-126.

- 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- 1968: Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätte in Znojmo-Hradiště, SbFFBU E 13, 7-66.

GALUŠKA, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše velkomoravské. Brno.

HAVLÍK, L. E. 1955: Znojemské Hradiště sv. Hypolita, VVM 10, 133-138 (pokračování ve VVM 11, 1956, 3-10, 59-61, 107-109).

- 1956: Znojmo, z minulosti města a jeho památek. Brno.
- 1987: Kronika o Velké Moravě. Brno.
- 1998: Toto sole oriente. K identifikaci patrocinií zaniklých raněstředověkých kostelů, Slavia Antiqua XXXIX, 9-42.

HRUBÝ, V. 1955: Nález kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě „Na Valách", PA XLVI, 265-306.

- 1955a: Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na Valách". Praha.
- 1963: Uherské Hradiště-Sady. Velkomoravský vlastnický dvorec s chrámem. Uherské Hradiště – Brno.
- 1975: Metropolitní výšina, in: Uherské Hradiště-Sady. Středisko velkomoravské kultury a moci, 1-17. Brno.

CHROPOVSKÝ, B. 1989: Slované. Historický, politický a kulturní vývoj a význam. Praha.

KALOUSEK, F. 1955: Velkomoravské hradisko ve Znojmě-Hradišti na Moravě, SbFFBU C IV, 9-30.

KAVÁNOVÁ, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa, Studie AÚ ČSAV v Brně IV (Praha).

KLÍMA, B. 1989: Nová etapa archeologických výzkumů Znojma-Hradiště, Jižní Morava 25, sv. 28, 125-144.

- 1990: Výsledky druhé výzkumné sezóny na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, Přehled výzkumů AÚ ČSAV v Brně za rok 1987, 49-52. Brno.
- 1999: Hradiště sv. Hypolita ve Znojmě. Deset let výzkumů velkomoravského centra, Sborník prací PdF MU, řada spol. věd č. 17, 3-65.
- 2000a: Velkomoravská církevní architektura na hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, in: Velká Morava mezi východem a západem. Sborník z mezinárodní konference (v tisku).
- 2000b: Objev prvního velkomoravského kostela na hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, Sborník prací PdF MU, řada spol. věd č. 18 (v tisku).

KOTRBA, V. 1964: Církevní stavby Velké Moravy, Umění XII/4, 325-361.

MĚŘÍNSKÝ, Z. 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, PA LXXVIII, 18 - 80.

PALLIARDI, J. 1891: Přehledný výsledek mého letošního bádání archeologického, ČVMSO VIII, 153-161.

PESSINA, T. 1677: Mars Moravicus. Pragae.

PODBORSKÝ,V. – VILDOMEC, V.1972: Pravěk Znojemska. Praha.

POŠMOURNÝ, J. 1964: Církevní architektura Velkomoravské říše, Umění XII/4, 187-202.

POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby velkomoravské v trati „Špitálky" ve Starém Městě, PA XLVI, 307-351.

- 1957: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy" u Mikulčic, PA XLVIII, 241-388.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.

RATKOŠ, P. 1964: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava.

STAŇA, Č. 1960: Slovanské obytné objekty na hradišti Staré Zámky u Líšně, PA LI, 240-294.

VAVŘÍNEK, V. 1963: Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind*

Pavel KOUŘIL

In den Jahren 1996-1997 wurde im Rahmen der archäologischen Rettungsgrabung in Olomouc-Slavonín u. a. ein großmährisches und jungburgwallzeitliches Reihengräberfeld mit 156 Gräbern erforscht, wovon ca. 2/3 durch Bestattungen gebildet wurden, die in die großmährische Periode fallen (ŠMÍD 1999, 460; 1999a, 354; PEŠKA – BÉM 1999, 354). Relativ vereinzelt – ungefähr in der Mitte der Nekropole – befand sich, offensichtlich durch andere Gräber respektiert, eines der zwei größten und tiefsten Gräber, das mit der Nr. 14 bezeichnet wurde (Abb. 1, Quadrat 0-7/8). Die fast 3 m lange und 1,1-1,3 m breite Grube, die beinahe senkrecht in das gewachsene Liegende 1-1,08 m eingetieft war, lieferte Überreste eines fast völlig vergangenen Skeletts des Verstorbenen, der in einem Holzsarg in gestreckter Lage mit dem Kopf nach Westen lag und mit reichlichen Grabbeigaben ausgestattet war (Abb. 2). Obwohl das Geschlecht und das Alter des Bestatteten anthropologisch nicht festgestellt werden konnten, ist doch ganz offensichtlich, daß es sich um das Grab eines bedeutenden Kämpfers - Reiters – handelt. Davon zeugen – neben der imposanten Grabgrube, die im Terrain sonst nicht abgegrenzt und bezeichnet ist – vor allem die, obwohl durch Korrosion stark beschädigten Funde (Abb. 3). Abb. 2 und 3 zeigen ihre Dislokation und Zahl anhand der Terraindokumentation:

1. Schlanke Blattlanze mit unausgeprägter 40 cm langer Mittelrippe, die Tülle mit angedeuteten Kanten und Kannelierung und erhaltenem Nagel zur Befestigung des Schafts ist 8 cm lang, innere lichte Weite 2 cm; Röntgenaufnahmen bewiesen die Nutzung der Damaszenertechnik bei der Blattherstellung (Abb. 3:1).
2. Kleiner zweiteiliger Eisenbeschlag (3,1 x 1,0 cm), einen petrifizierten Ledergürtel umklammernd, mit drei im Dreieck angebrachten Bronzenieten verbunden und verziert, deren Perlenmusterring vergoldet ist (Abb. 3:2).
3. Leierförmiger Eisenstahl (7,8 x 3,5 cm, Abb. 3:3).
4. Komplett zerfallenes schlankes Eisenmesser von 25 cm Länge und Teil des Eisenbeschlags seiner Scheide, auf beiden gegenüberliegenden Seiten mit drei im Dreieck angebrachten Bronzenieten verbunden und verziert, deren Perlenmusterring vergoldet ist (Abb. 3:4).
5. Schlanke unvollständige Eisenpinzette (4,0 x 1,8 cm) rechteckigen Körperquerschnitts (Abb. 3:5).
6. Komplett amorphe Überreste eines Eisenstreifens mit Resten vermorschten Holzes.
7. Kleine ovale Eisenschnalle (2,2 x 1,2 cm) mit einem Teil des Rückenplättchens und amorpher, stark korrodierter, leicht gebogener Eisenstreifen.
8. Eisenaxt, sog. Bartaxt von 15,3 cm Länge mit abgebrochenen Dornen, schräg situierter Öffnung und ungewöhnlichem, zugespitztem, nach unten laufendem Rücken (Abb. 3:8).
9. Eisenspitze eines Bogenpfeils mit Flügeln und Tülle, Länge 6 cm (Abb. 3:9).
10. Relativ robuster, hoher, bogenförmiger Eisensporn (17 cm) mit unvollständigem linkem Arm und kürzerem, ursprünglich zugespitztem eingesetztem Stachel, in U-Form geschmiedet; der Stachel war nach Röntgenaufnahmen an der Basis mit zwei silbertauschierten Umfassungsrinnen verziert; die Körperarme halbkreisförmigen Querschnitts sind mit rechteckigem Rahmen mit stark befestigter Schnalle mit Rückenplatte abgeschlossen; die Garnitur wird von einer ovalen Eisenschnalle mit Dorn und dem damit fest verbundenen Eisendurchzug mit einem ovalen, leicht gewölbten Schild mit Mittelrippe und einer kleinen, dachförmig zugespitzten eisernen Riemenzunge (3,8 x 1,7 cm) mit dem Einschnitt auf der Rückseite zur Befestigung des Gürtels gebildet (Abb. 3:10).
11. Hoher, bogenförmiger, relativ robuster Sporn (17 cm) mit kürzerem zugespitztem, eingesetztem Stachel, in U-Form geschmiedet; der Stachel war nach Röntgenaufnahmen an der Basis wieder mit zwei silbertauschierten Umfassungsrinnen verziert; die Körperarme halbkreisförmigen Querschnitts sind mit rechteckigem Rahmen mit stark befestigter, eher ovaler Schnalle mit Rückenplatte abgeschlossen; die Garnitur wird von einer ovalen Eisenschnalle mit Dorn und dem damit fest verbundenen Eisendurchzug mit einem ovalen, leicht gewölbten Schild mit Mittelrippe und einer kleinen, dachförmig zugespitzten eisernen Riemenzunge (3,6 x 1,8 cm) mit Textilabdruck und Überresten petrifizierten Leders gebildet (Abb. 3:11).
12. Kleiner rechteckiger Eisenbeschlag (Riemenzunge 2,8 x 1,3 cm) mit flacher Rückseite, auf der leicht

* Diese Arbeit wurde im Rahmen des Forschungsprojekts der Grantagentur der Tschechischen Republik Nr. 404/99/0429 vorbereitet.

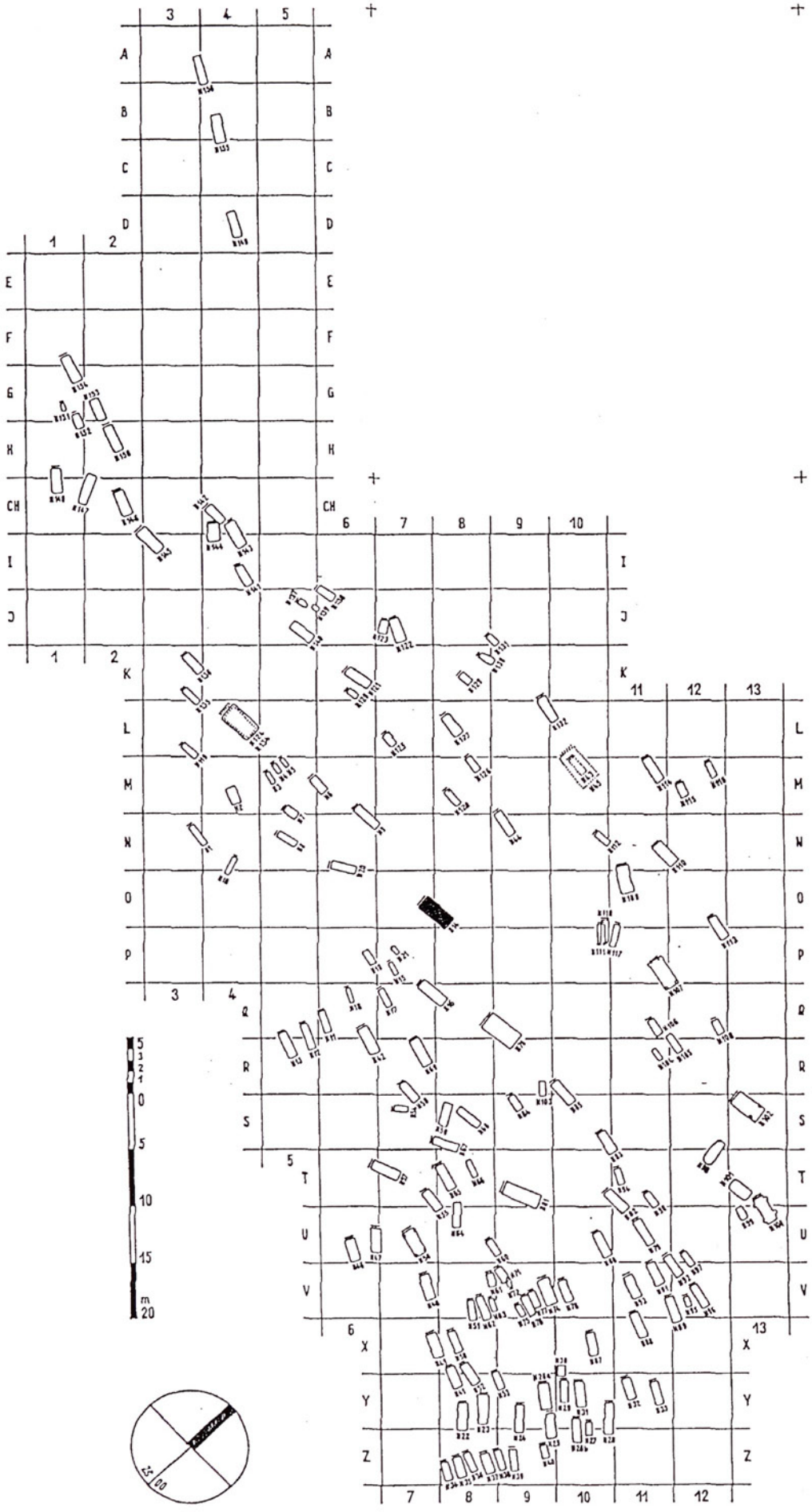

Abb. 1. Olomouc-Slavonín, Plan des Gräberfeldes mit Bezeichnung des Grabes Nr. 14 (schwarz).

gewölbten Stirnseite mit dem Motiv eines Tannenzweiges, mit betontem Mittelgrat verziert; drei nebeneinander gereihte Bronzenieten tragen einen Perlenmusterring, der wohl vergoldet war (Abb. 3:12).

13. Nicht näher bestimmbarer Eisengegenstand (9,2 x 2 cm), wohl ein Messer oder Rasiermesser.
14. Zwei Gegenstücke eines Eschenmessergriffs (9,4 x 1,2 cm), auf dem Querschnitt halbbogenförmig und mit einem Eisenstreifen belegt, die wohl mit dem Gegenstand Nr. 13 zusammenhängen.
15. Bestandteil der Garnitur des Sporns Nr. 10.

Der ganze Fundfonds, der die reichste Kämpferausstattung auf der Slavoníner Nekropole darstellt, ist u. a. durch ein Paar Sporen und deren Garnituren interessant. Dabei ist offensichtlich, daß diese – wie weiter zu sehen sein wird – im Raum nördlich der Donau vereinzelten Gegenstände aus dem Kontext anderer Grabbeigaben im Grab Nr. 14 (besonders die Lanze, die Axt, kleine Beschläge mit vergoldeten Randperlennieten) sowie weiterer großmährischer Bestattungen nicht herausgenommen werden dürfen, deren Auswertung allmählich vorbereitet wird. Dank der relativ deutlichen chronologischen Stellung (siehe unten) stellen die angeführten Sporen ein gewichtiges Element dar, auf welches man sich bei der Suche nach den Anfängen des Slavoníner Gräberfelds als einen verhältnismäßig empfindlichen Indikator stützen kann (vgl. z. B. KLANICA 1990, 58 ff.). Sie werden als Sporen bezeichnet, deren Arme in der Regel mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle beendet sind, nicht als Sporen mit Ösen. Es geht eigentlich um ein Äquivalent der deutschen *Stachelsporen mit fester Schnalle* (z. B. R. KOCH 1982, 68); andere Bezeichnungen – *Ösensporen* (BIALEKOVÁ 1977, 123-126), *Schnallenösensporen* (GIESLER 1974, 525), *Sporen mit Querösen* (SCHULZE 1982, 17, 19), *Schlaufensporen* (JELOVINA 1986), *Schnallensporen* (WACHOWSKI 1986/87, 51, 62), *Schnallenösensporen mit Dorn* (SZÖKE 1992, 99) usw. – erfassen ihren Charakter in der Regel mit nicht sehr großer verschiedener Treffsicherheit.

Aus der Analyse und Auswertung der zugänglichen Informationen geht ziemlich klar hervor, daß sich im Laufe des 9. Jahrhunderts zwei Zentren ihres intensiven Vorkommens herausbildeten (Abb. 4). Das erste ist die Dalmatinische Küste und ihr unmittelbares Hinterland im heutigen Kroatien, das zweite bildet die Zalavár-Region im heutigen Ungarn. Die ältesten Exemplare sind unbestritten an der Adriaküste zu suchen. Sie gehen wohl aus frühkarolingischen Vorlagen hervor (?), wenn auch dieser sehr konkrete eigenartige Sporntyp, der ein lokales Spezifikum darstellt, auf dem Gebiet des Karolingerreiches nicht vorkommt. Sie sind wohl schon Erzeugnisse einheimischer slawischer Werkstätten, die in Intentionen des westlichen Stils arbeiteten; ihre eventuelle (mögliche?) primäre Beeinflussung durch die byzantinische Produktion muß man unter dem gegenwärtigen trostlosen Stand der Erkenntnisse der byzantinischen Kavallerie (und nicht nur ihr) vorläufig ablehnen (vgl. KLANICA 1990, 63; KOLIAS 1988).

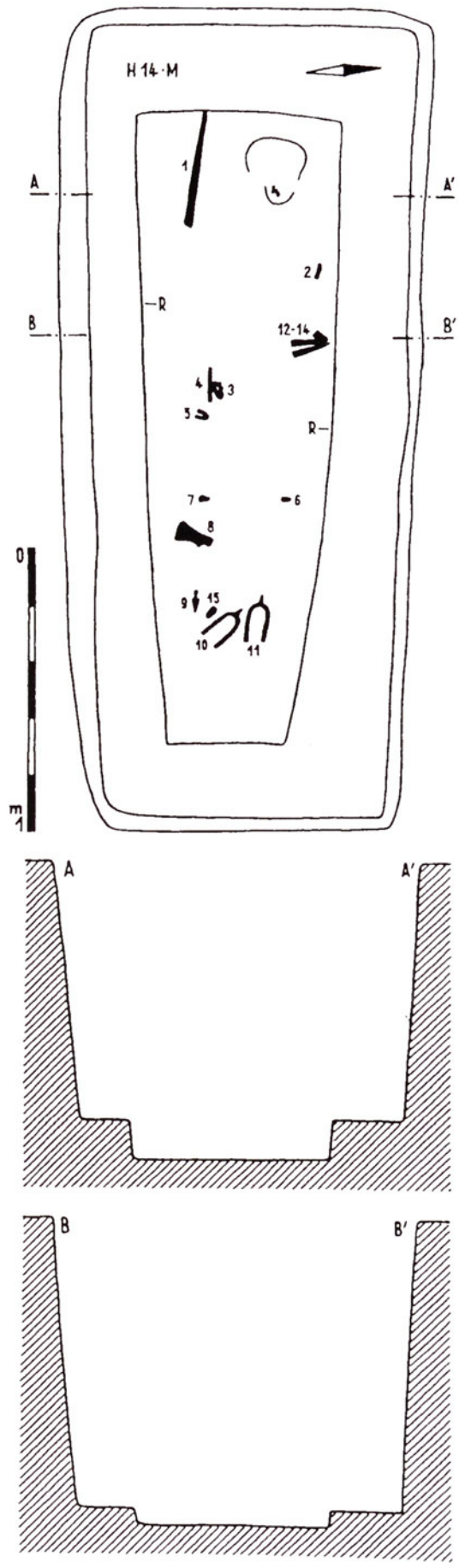

Abb. 2. Olomouc-Slavonín, Grab Nr. 14 mit der Dislokation einzelner Gegenstände.

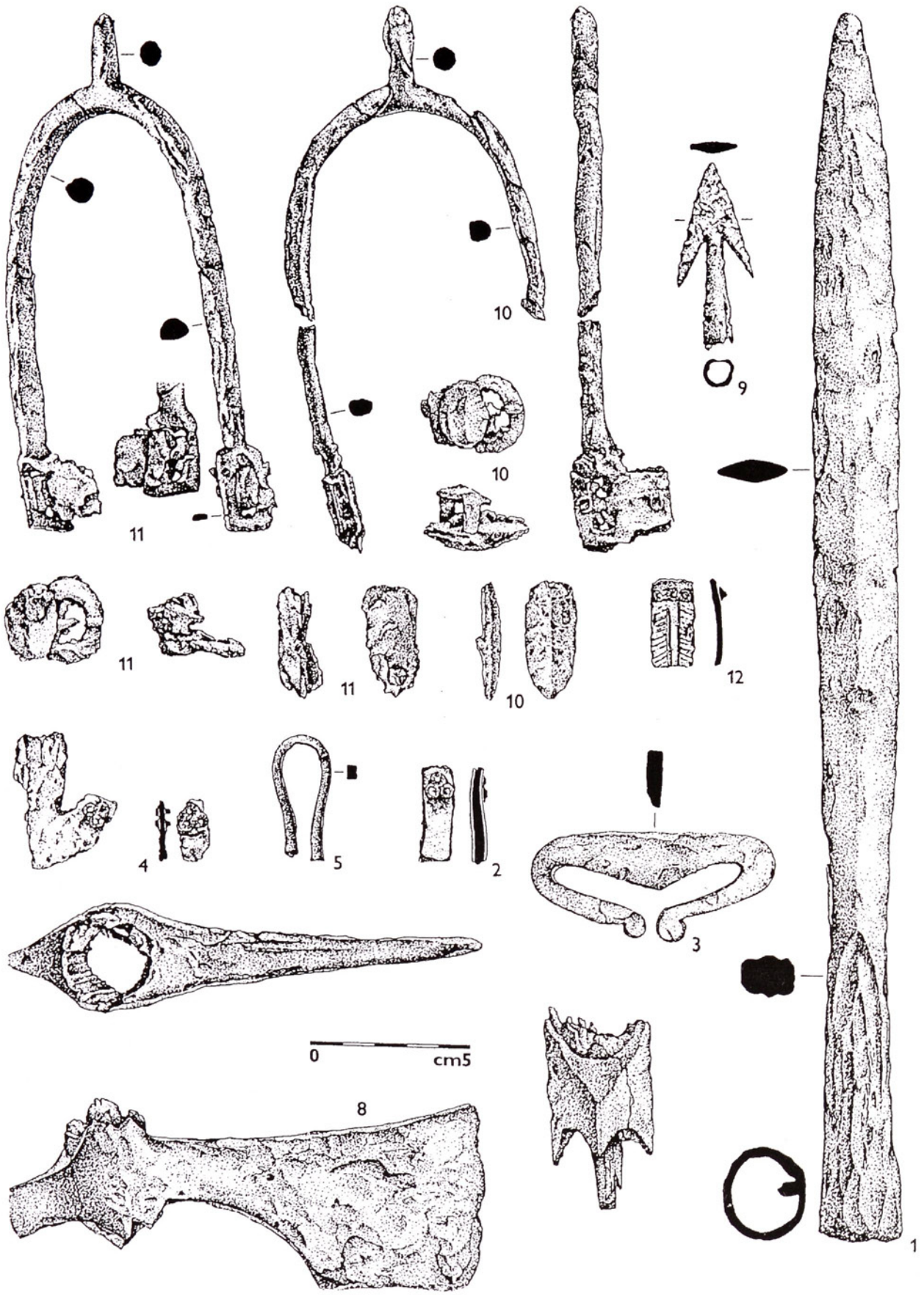

Abb. 3. Olomouc-Slavonín, Funde aus dem Grab Nr. 14.

In dem dalmatinischen Material können vorläufig drei Varianten dieser Sporen unterschieden werden. Die erste Variante (A) vertreten ausschließlich Exemplare mit einfachem Rahmen, aber bei einigen davon kann nicht ausgeschlossen werden, daß sie ursprünglich mit einer festen Schnalle mit Dorn oder wenigstens mit einem selbständigen Dorn ausgestattet waren. Bekannt sind sie aus *Crkvina* (2 Stk – Grab Nr. 3 – Abb. 5:6), wahrscheinlich *Crkvina* (4 Stk – Abb. 5:1, 4, 7), *Bratiškovci-Zadružni Dom* (2 Stk – Abb. 5:5), *Biljane Donje-Begovača* (2 Stk – Grab Nr. 253 – Abb. 5:2) und aus einer unbekannten Fundstelle wohl in der Umgebung von *Knin* (2 Stk – Abb. 5:3,8). Insgesamt stehen also 12 Sporen oder deren Bestandteile (davon 4 Paare) zur Verfügung, wobei nur aus dem Grab in Biljane Donje mit Eisensporen auch ihre Garnitur ausgehoben wurde. D. Jelovina (1986, 12, 62) bezeichnete die Sporen als Übergangstyp – eine Art Bindeglied zwischen frühkarolingischen Importen und ersten Beispielen einheimischer Produktion – und datierte sie in die Zeit um 800 bis an den Anfang des 9. Jahrhunderts; beide Exemplare besaßen einen profilierten Rahmen, vielleicht schon mit einem Dorn versehen. Auch andere Stücke sind aus Eisen verfertigt, haben einen eingesetzten kegelförmigen Stachel, der oft an der Basis mit Messing-, eventuell Bronzeblech belegt ist, das oben sowie unten mit einem Perlenmusterring fixiert ist; sporadisch ist der Stachel mit zwei oder drei selbständigen Perlenmusterringen versehen. Für die Chronologie ist natürlich auch das unvollständige Exemplar aus Crkvina von Bedeutung, das aus einem Grab in der Bestattungsgruppe südlich der Marienkirche stammt, die in das späte 8. Jahrhundert oder in die Zeit um 800 datiert ist (JELOVINA 1986, 49).

Die zweite, nicht allzu große Gruppe (Variante B) ist nur durch 3 Sporen vertreten, deren Rahmen auf der nicht profilierten Innenseite einen selbständigen Dorn trägt. Einen unbestritten höheren Aussagewert hat das Paar Eisensporen aus dem Grabkomplex in *Ostrovica* (Abb. 5:10), das von einer Garnitur mit vogelförmiger Riemenzunge begleitet ist; die Sporen werden jedoch erst in die Mitte des 9. Jahrhunderts datiert und in Zusammenhang damit wird auf zwei weitere analoge Exemplare hingewiesen, die nur von der Abbildung her bekannt sind (BELOŠEVIĆ 1965, 152). Ein drittes subtiles Eisenexemplar ist aus *Morpolača* bekannt (JELOVINA 1986, 35), jedoch ohne nähere Fundumstände (Abb. 5:9).

Schließlich die dritte und aus unserer Sicht wichtigste Variante (C) stellen Sporen mit fester Schnalle dar. Sie stammen aus der berühmten Fundstelle *Nin-Ždrijac* (1 Paar + 1 Stk – Gräber Nr. 161 und 74 – Abb. 6:2,3), aus *Kašić-Maklinovo Brdo* (1 Paar – Grab Nr. 52 – Abb. 6:1), *Koljane Gornje* (1 Paar – Abb. 6:4) und *Stranče-Gorica* (1 Paar – Grab Nr. 3A – Abb. 6:5). Eisensporen mit verziertem Stachel (siehe oben) aus den zwei ersteren Fundstellen, mit Garnituren einschließlich vogelförmiger Riemenzungen, werden in die 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts datiert, wobei nicht eindeutig ist, ob es sich um einen direkten karolingischen Import oder um die einheimische dalmatinisch-kroatische Produktion handelt (BELOŠEVIĆ 1980, 108-109, seine 3. Gruppe). Relativ nahe den Slavoníner Exemplaren steht das Sporenpaar mit verziertem Stachel aus Koljane Gornje, das von einer dachförmig zugespitzten Schildriemenzunge begleitet wird, die für ein lokales Erzeugnis gehalten wird; zu diesem Fundkomplex gehört auch das Schwert des Typs K. D. Jelovina (1986, 65) datiert die Sporen in die 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts, Z. Vinski (1981, 20; 1983, 486) meint jedoch, sie stammen erst aus der Zeit um 850, eventuell aus dem Anfang der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts. Auch das Paar Eisensporen mit verziertem Stachel aus Stranče-Gorica weist einen ähnlichen Charakter auf; seine dachförmige Riemenzunge erinnert an den Fund aus Slavonín. Es stammt aus der Zeitspanne vom Ende des 8. bis zum 1. Drittel des 9. Jahrhunderts und in seinem Begleitmaterial kommt u. a. auch ein Kampfmesser in Scheide vor (MATEJČIĆ 1986, 310). Die mit Nieten mit Perlenmusterring gebundene Eisenscheide stammt ebenfalls aus Nin-Ždrijac (Grab Nr. 312), gemeinsam mit Sporen der 2. Gruppe Belošević's aus der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts (BELOŠEVIĆ 1980, 107-108, Taf. XXVIII).

Obwohl es uns nicht gelungen ist, alle Sporen des angeführten Typs zu erfassen (hier werden 24 Exemplare vorgestellt) und in manchen Fällen die genaue Zusammensetzung des Begleitmaterials, eventuell die Parameter der Gräber und ihre Situierung im Rahmen des Gräberfeldes nicht bekannt sind, ist doch offensichtlich, daß es sich hier um das primäre Zentrum ihres Vorkommens handelt. Ihre Datierung bewegt sich vom späten 8. Jahrhundert bis zum Anfang der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts, wobei offensichtlich ist, daß die 1. Hälfte dieses Jahrhunderts die Zeit ihrer größten Verbreitung war. Die ältesten Exemplare hängen wohl mit dem Ende des Horizonts Biskupija-Crkvina zusammen, falls ihre Datierung in das letzte Drittel des 8. Jahrhunderts angenommen wird, wie es anhand einiger Indizien, vor allem Münzen von Konstantin V. Kopronymus und seinem Sohn Leo IV. (751-775), die die Funktion des Totenobolus in einigen Gräbern außerhalb und wohl auch innerhalb der Marienkirche in Biskupija erfüllten, Z. Vinski (1970, 149), U. Giesler (1974, 532 und schließlich – in Reaktion auf die negativen Stellungnahmen J. Werners (1978/79, 232) und W. Menghins (1980, 252 ff.) zu einer so frühen Datierung – auch K. Wachowski (1983, 163 ff.) ansehen. Dagegen, wie man weiter sehen wird, nehmen Werners chronologische Einordnung in die ersten Jahrzehnte, bzw. in die 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts einige ungarische sowie deutsche Forscher an (z. B. GABRIEL 1981, 257; 1984, 119). Dadurch gelangt man zur zweiten ausgeprägten Gruppierung des verfolgten Sporntyps, die in der Zalavárer Region und ihrer nächsten Umgebung vorkommt und mehrere hunderte Kilometer von der dalmatinischen Küste entfernt ist.

Aus jenem Raum kennen wir 8 publizierte Sporen (3x im Paar) mit fester Schnalle (Variante C); zwei weitere Paare desselben Typs aus den Gräberfeldern in *Zalaszabar-Borjúállásziget* und *Balatonszentgyörgy-Vasútállomás* (in bescheidenerer Ausführung als in Garabonc) wurden bisher nicht veröffentlicht (SZÖKE 1992, 100); das vereinzelte Stück ohne nähere Fundumstände aus dem Komitat *Somogy* (Abb. 7:1) mit verziertem Stachel, profiliertem Rahmen und einfachem

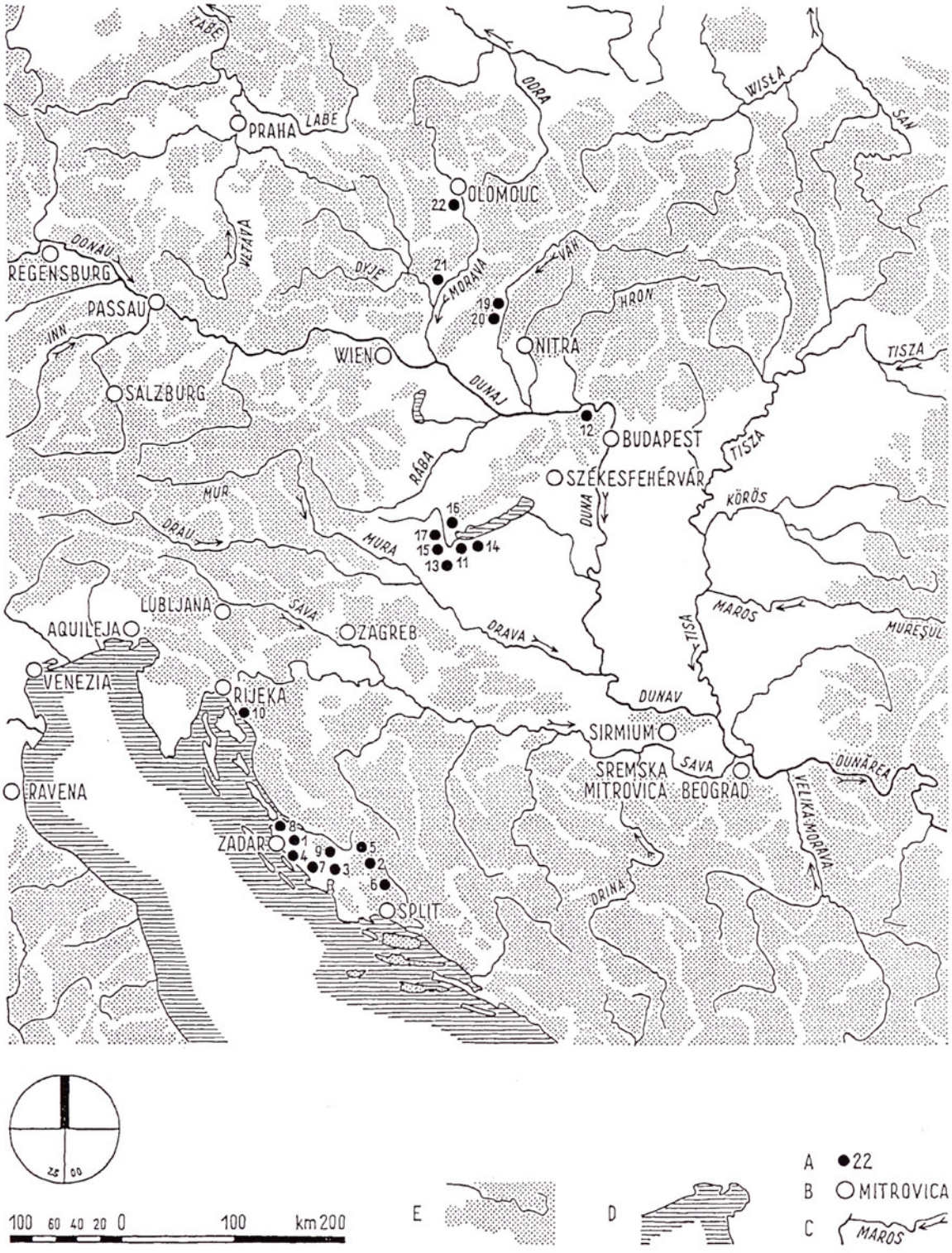

Abb. 4. Landkarte der Verbreitung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen (mit fester Schnalle) beendet sind, auf dem Gebiet Mittel- und Südeuropas
A – Fundstellen mit dem Vorkommen des angeführten Sporntyps
B – Orientierungspunkte (mit Bezeichnung in der entsprechenden Sprache)
C – Flüsse (mit Bezeichnung in der entsprechenden Sprache)
D – Meere, Seen
E – hügeliges, evtl. bergiges Terrain
Die Fundstätten sind in alphabetischer Folge im Rahmen einzelner Staaten geordnet; HR: 1 – Biljane Donje-Begovača; 2 – Biskupija-Crkvina; 3 – Bratiškovci-Zadružni Dom; 4 – Kašić-Maklinovo Brdo; 5 – Knin (Umgebung); 6 – Koljane Gornje; 7 – Morpolača; 8 – Nin-Ždrijac; 9 – Ostrovica; 10 – Stranče-Gorica; H: 11 – Balatonszentgyőrgy-Vasútállomás (nicht publiziert); 12 – Esztergom-Hévíz; 13 – Garabonc; 14 – Kom. Somogy; 15 – Zalaszabar-Borjúállásziget (nicht publiziert); 16 – Zalavár-Rezes; 17 – Zalavár-Vár; GB: 18 – Kingston (auf der Karte nicht angeführt); SK: 19 – Borovce; 20 – Pobedim; CZ: 21 – Mikulčice; 22 – Olomouc-Slavonín.

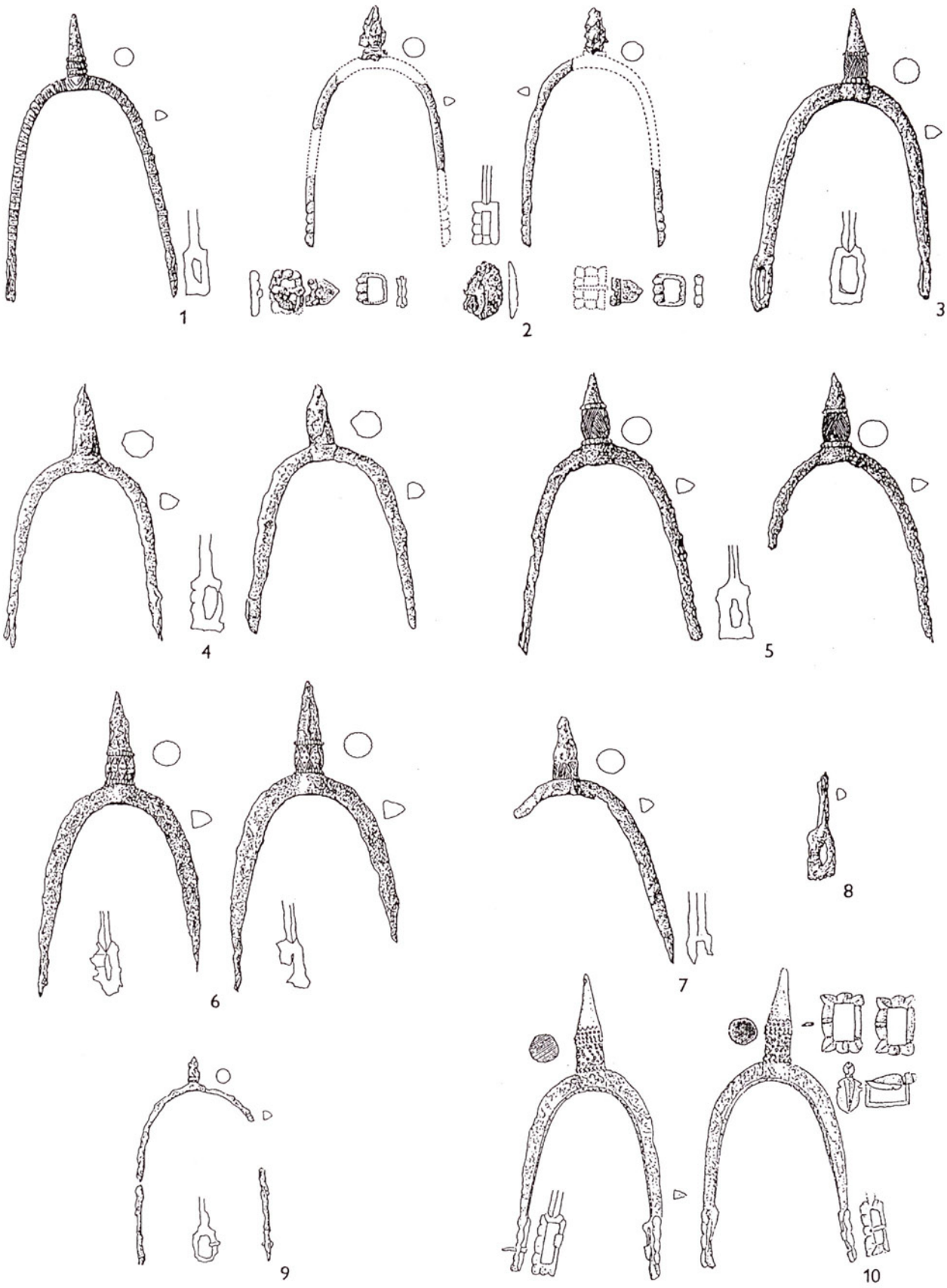

Abb. 5. *Sporen, deren Arme mit rechteckigen Rahmen mit fester Schnalle beendet sind, Varianten A, B, C (ohne Maßstab)*
1,4,6,7 – Crkvina; 2 – Biljane Donje-Begovača; 3, 8 – Knin; 5 – Bratiškovci-Zadružni Dom; 9 – Morpolača; 10 – Ostrovica.

Dorn vertritt die Variante C (LEHOCZKY 1913, 251).

Es handelt sich vor allem um Funde aus den Fundstellen *Zalavár-Rezes* (wohl Grab Nr. 1 – Abb. 7:3; MRT 1966, 184, 250; SÓS 1973, 124), *Zalavár-Vár* (Grab Nr. 269 – Abb. 7:6 + Einzelfund – Abb. 7:2), *Garabonc* (Grab Nr. 70 – Abb. 7:5) und *Esztergom-Hévíz* (ohne nähere Fundumstände – Abb. 7:4; MRT 1979, 159, 414); der letztgenannte Fund wird für das nördlichst vorkommende Exemplar gehalten. Die Schlüsselstellung nehmen hier vor allem Sporen aus Zalavár und Garabonc ein. Als ein wenig älter erscheint das mit Silber tauschierte Sporenpaar aus Zalavár (Grab Nr. 269) mit verziertem pyramidenförmigem Stachel und einer Garnitur mit vogelförmigen Riemenzungen, das A. Sós, die das angeführte Gräberfeld bearbeitete, für einen karolingischen Import hielt und in die 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts datierte (SÓS – BÖKÖNYI 1963, 62-66). J. Werner (1978/79, 235) reihte es gemeinsam mit Funden aus Ostrovica und Knin – in Übereinstimmung mit U. Giesler (1974, 537) – in den Horizont Biskupija-Crkvina, obwohl sich die beiden Forscher über diese Datierung nicht einig waren; er hielt es für ein Produkt, das erst nach der Eroberung dieses Gebiets durch Karl den Großen entstand und datierte es irgendwohin in die Mitte des 9. Jahrhunderts, seiner Auffassung nach an das Ende des Horizonts. Mit den Schlußfolgerungen Werners stimmte praktisch auch B. Szöke (1992, 99-102) bei der Beurteilung von Eisensporen mit eingesetztem Stachel aus dem Grab Nr. 70 in Garabonc überein, die – mit Kupfertauschierung verziert – u. a. auch die feste Verbindung der Schnalle und des Durchzugs sowie die identische Form und den Charakter der Riemenzungen, wie jene aus Slavonín, aufweisen. Er datierte sie – ähnlich wie die restlichen pannonischen Funde – in den Verlauf der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts und meinte, sie gelangten erst nach dem Jahre 840 in die Gräber, im 2. Drittel, bzw. in der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts. Er hielt sie für dalmatinische Importe und suchte Parallelen besonders an der Peripherie des Karolingerreiches, obwohl die dort gefundenen Sporen unserer Meinung nach einen doch leicht unterschiedlichen Charakter aufweisen (vgl. neuerlich GOßLER – POSLUSCHNY 1998, 885-895). Es kann nicht ganz ausgeschlossen werden, daß mit Rücksicht auf die auffallende Konzentration von Sporen mit fester Schnalle in der Umgebung des Balaton-Sees und die beträchtliche Entfernung von adriatischen Werkstätten und wenn auf einem relativ ausgedehnten Gebiet bisher jedwede Verbindungspunkte fehlen, dort lokale Werkstätten gearbeitet haben könnten, die sich am ehesten auf dalmatinische Vorlagen stützten (?); dadurch könnten wohl auch die neuesten Nordfunde aus Borovce in der Südwestslowakei und in Slavonín im oberen Marchgebiet erklärt werden. Übrigens machte schon R. Koch (1982, 68) darauf aufmerksam, daß es nicht ganz richtig sein muß, diese Sporengruppe für eine regional begrenzte Besonderheit des nordwestlichen Balkans zu halten, denn z. B. ein ähnliches Exemplar – jedoch aus Bronze verfertigt – wurde aus dem Fluß Thames beim englischen *Kingston* geborgen (Abb. 7:7 – ANTIQUARIES JOURNAL 1959, 95).

In dem slowakischen *Borovce* (Grab Nr. 221 – Abb. 7:9) handelte es sich um ein großes, ungewöhnlich tiefes und reich ausgestattetes Nischengrab, das sich fast in der Mitte eines kreisförmigen Areals (Durchmesser ca. 6 m) befand, von einem Graben mit eingetieften Pfostengruben umgeben und dadurch von den anderen Gräbern getrennt. Der darin bestattete Verstorbene gehörte sicher zur Elite (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, 296 ff.). Das an seinen Füßen liegende Paar Eisensporen mit eingesetztem verziertem Stachel und tauschierten Armen besitzt einen rechteckigen Rahmen und scheint nur mit einem einfachen Dorn versehen zu sein (?) ; es gehört also zu Variante B. Eine genauere Datierung strebte die Autorin bisher nicht an, nichtsdestoweniger gehört das Grab eindeutig zum älteren Horizont. Aus dem Gebiet der Slowakei stammt noch ein weiterer Eisensporn dieses Typs; es geht um den Siedlungsfund aus *Pobedim* (Abb. 7:8). Leider erhielt sich der rechteckige Rahmen nicht vollständig, so daß man nicht zuverlässig entscheiden kann, zu welcher Variante der Sporn gehört ; D. Bialeková (1972, 124-126 ; 1977, 123) reiht ihn an den Anfang des 9. Jahrhunderts (vgl. auch RUTTKAY 1975, 348).

In Mähren steht neben den schon beschriebenen Exemplaren aus Slavonín nur noch ein Paar Sporen aus *Mikulčice-Kostelisko* (Grab Nr. 1750 – Abb. 7:10) zur Verfügung, wo unvollständige Eisensporen mit eingesetztem Stachel Arme mit mehr oder weniger rechteckigem profiliertem Rahmen ohne weitere Herrichtungen aufweisen. Ihre Bronzegarnituren, der ziemlich altertümliche Axttyp und nicht zuletzt auch das Schwert des Typs K datieren das Grab als Ganzes relativ früh; der Autor der Ausgrabung erwägt die 2. Hälfte des 8. Jahrhunderts (KLANICA 1997, 110, 134).

Mit diesem letzten Vertreter ist jedoch die Zahl der uns bekannten Sporen mit rechteckigem Rahmen mit einfachem Dorn oder mit fester Schnalle zu Ende. Versuchen wir jetzt, die gewonnenen Erkenntnisse zusammenzufassen, dann gelangen wir in mancher Hinsicht zu bedingten Schlußfolgerungen:

- Die absolute Mehrzahl des verfolgten Sporntyps einschließlich der Garnituren ist relativ sehr qualitätsvoll in Eisen ausgeführt, der Stachel ist in der Regel sekundär eingesetzt und oft mit Bronze- oder Messingverkleidung verziert und mit Perlenmusterringen versehen. In einigen Fällen ist er – ähnlich wie die Arme – mit Silbertauschierung verziert, die vereinzelt auch in Kupfer ausgeführt ist. Der Rahmen ist bei prachtvolleren und wohl auch älteren Exemplaren auf drei Seiten plastisch gegliedert – profiliert. Die Sporen könnten theoretisch aus frühkarolingischen Vorlagen hervorgegangen sein, obwohl sich an ihrer Endform im beträchtlichen Maße das einheimische (dalmatinische) Milieu beteiligte.
- Ältere Exemplare werden von Garnituren begleitet, deren Riemenzungen in Form stilisierter Vögel gestaltet sind; jüngere Stücke besitzen schon klassische dachförmige Schildbeschläge mit ovalen Schnallen und Durchzügen, die manchmal fest verbunden sind.
- Es ist unsicher, ob die unterbreitete vorläufige Gliederung in Varianten mit einfachem rechteckigem Rahmen (A), mit Rahmen mit Dorn (B) und Rahmen mit fester Schnalle (C) eine chrono

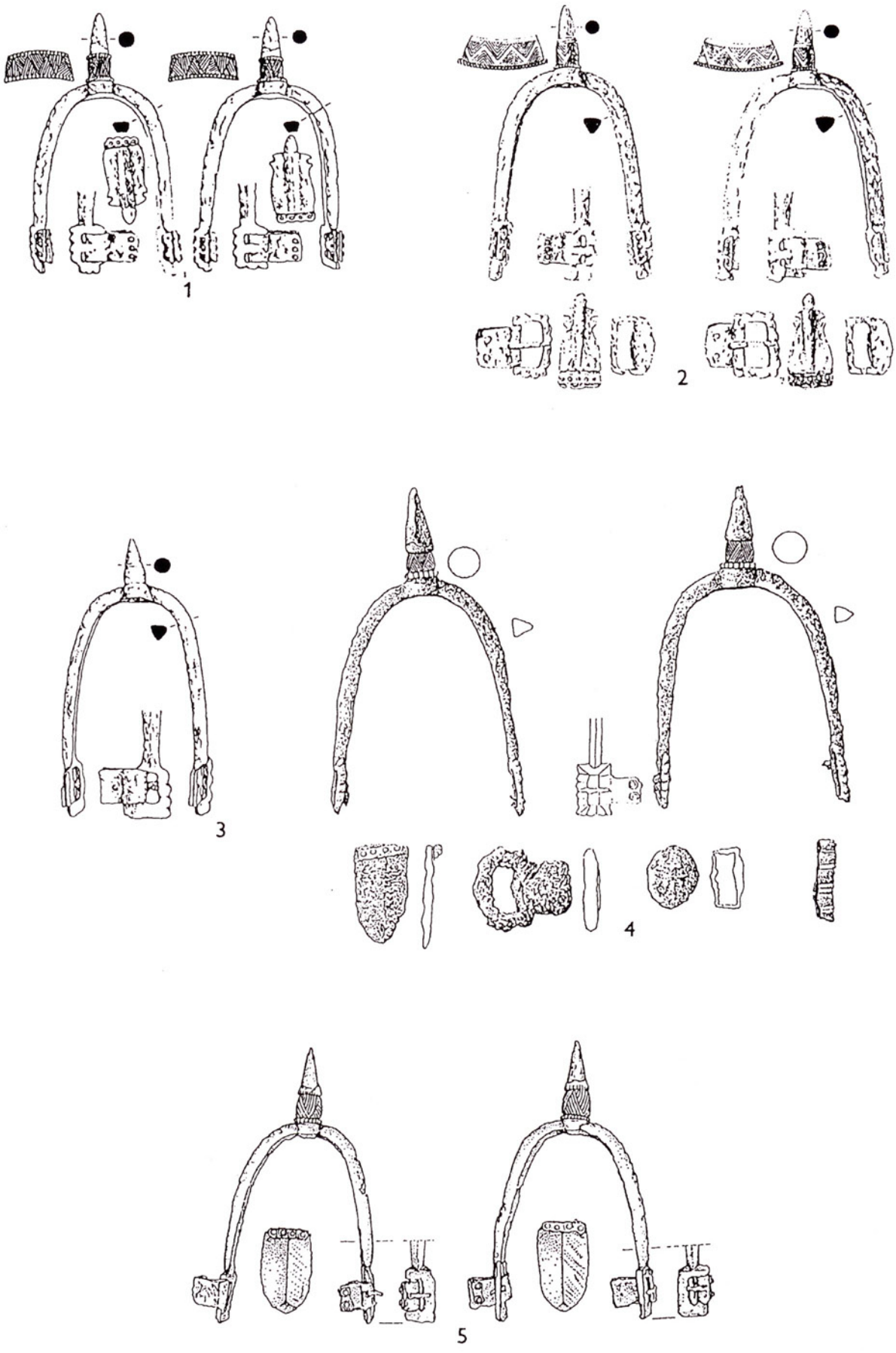

Abb. 6. Sporen, deren Arme mit rechteckigen Rahmen mit fester Schnalle beendet sind, Varianten A, B, C (ohne Maßstab)
1 – Kašić-Maklinovo Brdo; 2,3 – Nin-Ždrijac; 4 – Koljane Gornje; 5 – Stranče-Gorica.

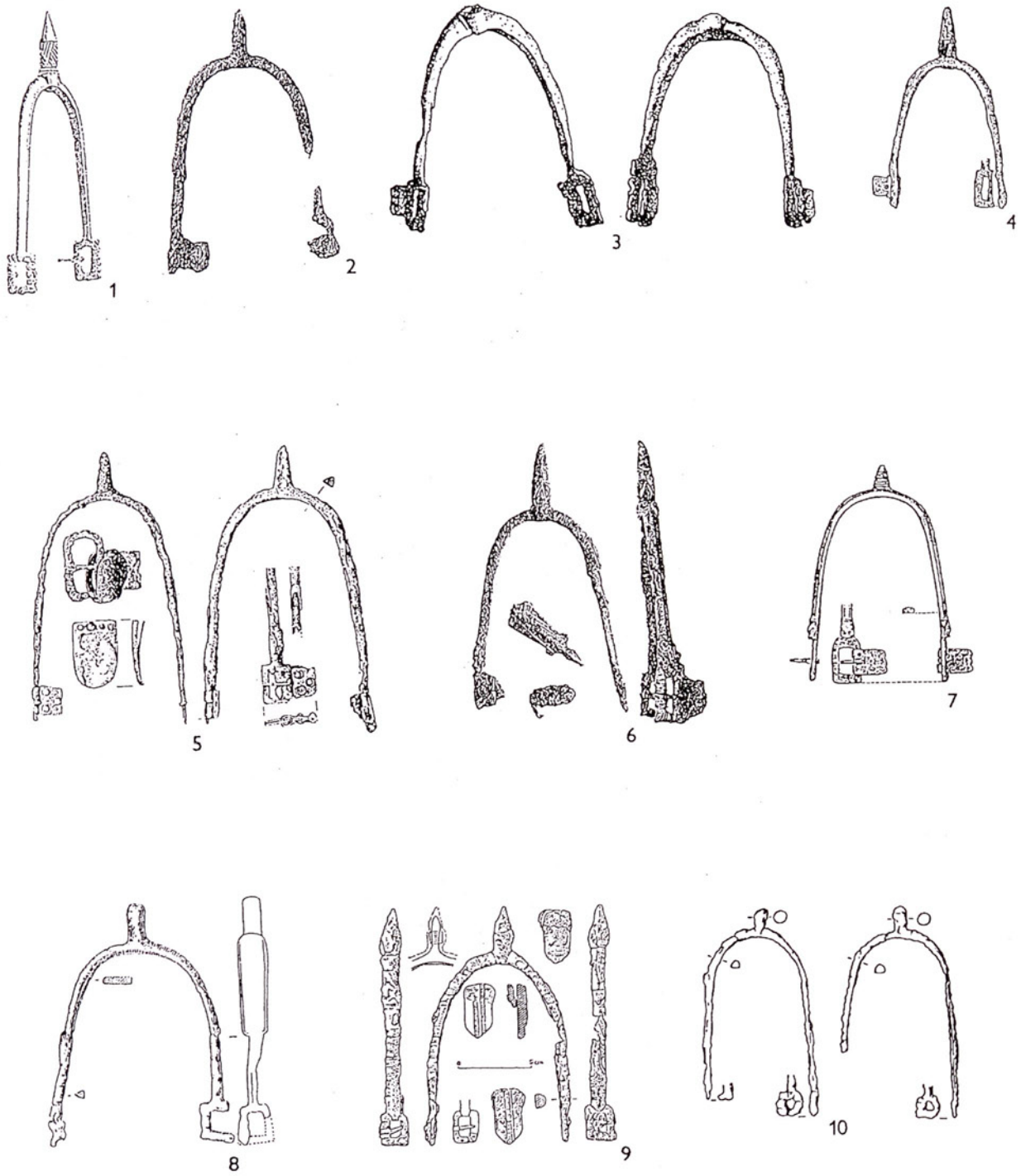

Abb. 7. Sporen, deren Arme mit rechteckigen Rahmen mit fester Schnalle beendet sind, Varianten A, B, C (ohne Maßstab)
1 – Kom. Somogy; 2,6 – Zalavár-Vár; 3 – Zalavár-Rezes; 4 – Esztergom-Hévíz; 5 – Garabonc; 7 – Kingstone; 8 – Pobedim; 9 – Borovce; 10 – Mikulčice.

logische « Entwicklungslinie » darstellt oder ob es sich in Wirklichkeit in den meisten Fällen bei den ersten zwei Varianten um beschädigte Exemplare der dritten Variante handelt. Dies kann jedoch ohne das direkte Studium einzelner Exemplare nicht eindeutig entschieden werden (eventuelle Schnallenüberreste sollten wenigstens teilweise in Gräbern erhalten bleiben), bei beschädigten Stükken ist ihr ursprüngliches Aussehen wohl nicht mehr zu rekonstruieren.

- Die Sporen konzentrieren sich offensichtlich in zwei Bereichen: in Dalmatien kommen sie meistens in der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts vor, in der Zalavár-Region sind sie vorläufig um und nach Mitte des 9. Jahrhunderts datiert, wobei möglich ist, daß es in den beiden Fällen meistens um Erzeugnisse lokaler Werkstätten geht. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die angedeutete Zeitverschiebung mit der Wanderung der Elite zusammenhängt, die den angeführten Sporntyp benutzte.
- Sporen mit rechteckigem Rahmen und besonders mit fester Schnalle sind also vor allem für die Welt der Südslawen (mit Ausnahme des englischen Fundes) charakteristisch und kommen nur ausnahmsweise im Raum nördlich der Mitteldonau vor; im böhmischen Milieu fehlen sie überhaupt (vgl. PROFANTOVÁ 1994, 60-85).
- Auf den erforschten Nekropolen war mit diesen Sporen meistens nur ein Verstorbener ausgestattet (besonders in der Zalavár-Region und nördlich der Donau), immer mit ausgeprägten und reichen Grabbeigaben ; auch die Grabgrube gehörte durch ihre Ausmaße, eventuell Abgrenzung gegenüber anderen Bestattungen, zu den größten; es ist unbestritten, daß der so bestattete Mann zu der Gesellschaftselite der Kommunität zählte und der angeführte Sporntyp seine dominante Stellung unter Umständen betonte (?). Diese Möglichkeit ist jedoch mit Vorbehalt zu beurteilen ; z. B. in Slavonín wurden insgesamt nur drei Sporenpaare geborgen – zwei davon sind jedoch jünger und stammen aus Gräbern mit viel bescheidenerer Ausstattung.
- Die Slavoníner Sporen werden eher für einen Import aus dem Balaton-Gebiet als aus Dalmatien gehalten (obwohl auch diese Variante nicht a priori ausgeschlossen wird), wenn auch ihre Deponierung schon vor der Mitte des 9. Jahrhunderts erwogen wird. Dieser Datierung widerspricht weder das übrige Begleitmaterial aus dem Grab Nr. 14 noch die vorläufige Auswertung weiterer relevanter Bestattungen auf der Nekropole; die 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts (besonders sein 2. Viertel) wird also für die Zeit des häufigsten Vorkommens des verfolgten Sporntyps gehalten.
- Die Sporen sind am ehesten zum VI. Typ der letzten Systematik K. Wachowskis (1986/87, 62; 1992, 36) zu reihen. Unklar bleibt die Art und Weise ihrer Befestigung an den Schuhen, besonders im Zusammenhang mit kompletten Garnituren, die gemeinsam mit Sporen freigelegt wurden, die eventuell auch zu den Schuhen gehört haben und mit der Art ihres Verschlusses zusammenhängen könnten.

Die angeführten, insbesondere die letzten Zeilen haben – wie oben betont – einen bedingten Charakter und sollen als ein Beitrag zur Diskussion zum gegebenen Thema betrachtet werden, deren Ergebnisse sicherlich zur Präzisierung der chronologischen Beweiskraft dieses besonderen und interessanten Sporntyps beitragen könnten.

RESUMÉ:

K chronologickému postavení ostruh s raménky zakončenými pravoúhlým rámečkem s pevnou přezkou

V letech 1996-1997 bylo v rámci záchranného archeologického výzkumu v Olomouci-Slavoníně prozkoumáno i velkomoravské a mladohradištní řadové kostrové pohřebiště se 156 hroby, z nichž přibližně dvě třetiny tvořily pohřby, spadající do velkomoravské periody (ŠMÍD 1999, 460; 1999a, 354; PEŠKA – BÉM 1999, 354). Relativně dosti osamoceně – zhruba uprostřed nekropole – se nacházel, evidentně respektován ostatními pohřby, jeden z největších a nejhlubších hrobů, označený č. 14 (obr. 1). Téměř 3 m dlouhá a 1,1-1,3 m široká jáma takřka svisle se zahlubující do rostlého podloží na hloubku 1,-1,08 m, vydala nepatrné zbytky téměř zcela stráveného skeletu nebožtíka, spočívajícího v dřevěné rakvi v natažené poloze hlavou k západu a vybaveného bohatými milodary (obr. 2). Přes nemožnost určení pohlaví a věku zde pohřbeného z antropologického hlediska je zcela zřejmé, že jde o hrob významného bojovníka, příslušníka jízdy. Nepochybně pro to svědčí – kromě impozantní hrobové jámy jinak v terénu patrně již nevymezené a neohraničené (?) – především vlastní, i když korozí značně poškozené nálezy (obr. č. 3). Na obr. č. 2 a 3 je zachycena jejich dislokace a počet vycházející z terénní dokumentace v následujícím pořadí:

1. Štíhlé listovité kopí s nevýrazným středovým žebírkem celkové délky 40 cm, délka tuleje s náznaky hranění a zachovalým hřebem pro uchycení ratiště 8 cm, vnitřní světlost 2 cm; rentgenové snímkování prokázalo použití techniky damasku při výrobě listu (obr. 3 : 1).
2. Drobné dvoudílné železné kování, svírající uprostřed petrifikovaný kožený pásek, spojené a zdobené třemi bronzovými nýty v trojúhelné sestavě, jejichž perlovcový prstenec je pozlacen (obr. 3 : 2).
3. Železná lyrovitá ocílka (obr. 3 : 3).
4. Zcela rozpadlý štíhlý železný nůž délky cca 25 cm a část železného kování jeho pochvy spojované a zdobené na obou protilehlých stranách třemi bronzovými nýty v trojúhelné sestavě, jejichž perlovcový prstenec je pozlacen (obr. 3 : 4).

5. Štíhlá neúplná oválná železná „svorka"-pinzeta obdélného průřezu těla (obr. 3 : 5).
6. Zcela amorfní zbytky železného pásku se zbytky trouchnivého dřeva.
7. Malá železná oválná přezka (2,2 x 1,2 cm) s částí týlní destičky a amorfní silně zkorodovaný lehce prohnutý železný „pásek".
8. Železná sekera tzv. bradatice s odlomenými ostny, šikmo posazeným otvorem a neobvyklým zahroceným dolů ubíhajícím týlem (obr. 3 : 8).
9. Železný hrot střely luku s křidélky a tulejkou (obr. 3 : 9).
10. Železná, poměrně robustní, vysoká obloukovitá ostruha (17 cm) s neúplným levým raménkem a kratším původně zahroceným vsazeným bodcem vykovaná do tvaru písmene U; bodec byl, dle rentgenových snímků, při své bázi zdoben dvěma stříbrem tauzovanými obvodovými žlábky; raménka půlkruhového průřezu těla jsou zakončena pravoúhlým rámečkem s pevně uchycenou přezkou s týlní destičkou; garnituru tvoří oválná železná přezka s trnem a s ní pevně spojená železná průvlečka s oválným lehce vyklenutým štítkem se středovým žebírkem a drobné železné štítové stříškovité nákončí na týlní straně se zářezem pro uchycení řemene (obr. 3 : 10).
11. Vysoká obloukovitá vcelku robustní ostruha (17 cm) s kratším zahroceným vsazeným bodcem vykovaná do tvaru písmene U; bodec byl dle rentgenových snímků při své bázi opět zdoben dvěma stříbrem tauzovanými obvodovými žlábky; raménka půlkruhového průřezu těla byla ukončena pravoúhlým rámečkem s pevně uchycenou spíše oválnou přezkou s týlní destičkou; garnituru tvoří oválná železná přezka s trnem a s ní pevně spojená železná průvlečka s oválným lehce vyklenutým štítkem se středovým žebírkem a drobné železné štítové stříškovité nákončí s otiskem textilie a zbytky petrifikované kůže (obr. 3 : 11).
12. Drobné železné obdélné kování (nákončí) s plochou týlní stranou, zdobené na čelní lehce vyklenuté straně motivem jedlové větévky se zvýrazněným středovým páskem a osazené třemi vedle sebe řazenými bronzovými (?) nýty, jejichž perlovcový prstenec byl zřejmě pozlacen (obr. 3 : 12).
13. Blíže neurčitelný železný předmět (9,2 x 2 cm), zřejmě nůž či břitva?
14. Dvě protilehlé části jasanové střenky (9,4 x 1,2) na průřezu půlobloukovité a obložené železným páskem patrně související s předmětem č. 13.
15. Součást garnitury ostruhy č. 10.

Celý nálezový soubor prezentující nejbohatší bojovnické vybavení na slavonínské nekropoli zaujme mimo jiné především párem ostruh a jejich garnitur. Přitom je zřejmé, že tyto – jak si dále ukážeme – v prostoru severně od Dunaje povýtce ojedinělé předměty nelze vytrhnout z kontextu ostatních milodarů hrobu č. 14 (zvláště kopí, sekera, drobná kování s pozlacenými perlovcovými prstenci kolem nýtků) stejně jako dalších velkomoravských pohřbů, jejichž vyhodnocení se postupně připravuje. Z hlediska poměrně zřetelného chronologického postavení (viz dále) představují uvedené ostruhy dosti závažný prvek, o nějž je možno se jako o relativně citlivý časový indikátor opřít při hledání počátků slavonínského pohřebiště (KLANICA 1990, 58 sq.). Označujeme je jako ostruhy s raménky ukončenými zpravidla pravoúhlým rámečkem s pevnou přezkou, nikoliv jako ostruhy s očky. Jde vlastně o jakýsi ekvivalent německého *Stachelsporen mit fester Schnalle*, jak jej například užívá R. Koch (1982, 68); ostatní názvy *Ösensporen* (BIALEKOVÁ 1977, 123–126), *Schnallenösensporen* (GIESLER 1974, 525), *Sporen mit Querösen* (SCHULZE 1982, 17, 19), *Slaufensporen* (JELOVINA 1986), *Schnallensporen* (WACHOWSKI 1986/87, 51, 62), *Schnallenösensporen mit Dorn* (SZÖKE 1992, 99) atd., pak postihují jejich charakter s rozličnou, zpravidla menší výstižností.

Z rozboru a vyhodnocení dostupných informací vcelku jasně vyplynulo, že se v průběhu 9. věku vytvořily dvě oblasti - dvě centra jejich intenzivnějšího výskytu (obr. 4). První oblastí je dalmatské pobřeží a jeho bezprostřední zázemí v dnešním Chorvatsku, druhou převážně oblast zalavárská v současném Maďarsku. Nejstarší exempláře musíme nepochybně hledat při jaderském pobřeží. Vycházejí patrně volně z raně karolínských předloh (?) jakkoliv tento konkrétní osobitý typ ostruh, představující místní specifikum, na území Říše nenajdeme. Jsou již zřejmě výtvory domácích slovanských dílen, pracujících v intencích západního stylu; jejich případné (snad i možné?) primární ovlivnění byzantskou produkcí jsme za současného neutěšeného stavu poznání výstroje byzantské jízdy (a nejen jí) nuceni alespoň prozatím odmítnout (cf. KLANICA 1990, 63; KOLIAS 1988).

V dalmatském materiálu můžeme pracovně rozlišit tři varianty těchto ostruh. První variantu (A) zastupují toliko kusy s prostým rámečkem, avšak u některých z nich nelze vyloučit, že mohly být původně opatřeny pevnou přezkou s trnem anebo alespoň samostatným trnem. Známe je z *Crkviny* (2 kusy – hrob č. 3 – obr. 5:6), pravděpodobně z *Crkviny* (4 kusy –obr. 5:1,4,7), z *Ratiškovce-Zadružni dom* (2 kusy – obr. 5:5), z *Biljane Donje-Begovača* (2 kusy – hrob č. 253 – obr. 5:2) a z neznámého naleziště patrně z okolí *Kninu* (2 kusy – obr. 5:3,8). V sumě tedy máme k dispozici 12 ostruh či jejich částí (z toho 4 páry), přičemž pouze z hrobu v Biljane Donje byla s železnými ostruhami vyzvednuta i jejich garnitura. D. Jelovina (1986, 12, 62) označil ostruhy za přechodný typ – jakousi spojku mezi raně karolínskými importy a prvními příklady domácí produkce – a datoval je kolem roku 800 až na samý počátek 9. stol.; oba kusy měly profilovaný rámeček, snad již opatřený trnem. Také všechny ostatní exempláře jsou vyrobeny ze železa, mají vsazovaný kuželovitý bodec, který je velmi často při svém kořenu obložen mosazným eventuálně bronzovým zdobeným plechem, fixovaným nahoře i dole perlovcovým kroužkem; ojediněle je bodec opatřen dvěma či třemi samostatnými perlovcovými kroužky. Význam pro chronologii má pochopitelně i neúplný kus z Crkviny, pocházející z hrobu ze skupiny pohřbů ležících jižně od kostela Panny Marie, datovaný do pozdního 8. století nebo kolem roku 800 (JELOVINA 1986, 49).

Druhou nevelkou skupinu (varianta B) představují jen tři ostruhy, jejichž rámeček nese na vnitřní neprofilované straně samostatný trn. Bezpochyby vyšší vypovídací hodnotu má především pár železných ostruh z hrobového celku z *Ostrovice* (obr. 5:10), které doprovází garnitura s ptáčkovitým nákončím; ostruhy jsou však kladeny až k polovině 9. věku a v souvislosti s nimi je poukazováno na další dva analogické kusy, známé pouze z vyobrazení (BELOŠEVIĆ 1965, 152). Třetí subtilní železný exemplář je znám z *Morpolače* (obr. 5:9), avšak bez bližších nálezových okolností (JELOVINA 1986, 35).

Konečně třetí a z našeho pohledu nejdůležitější variantou (C) jsou ostruhy s pevnou přezkou. Pocházejí ze známé lokality *Nin-Ždrijac* (1 pár + 1 kus – hroby č. 161 – obr. 6:2 a č. 74 – obr. 6:3) a dále z míst *Maklinovo Brdo* (1 pár – hrob č. 52 – obr. 6:1), *Koljane Gornje* (1 pár – obr. 6:4) a *Stranče-Gorica* (1 pár – hrob č. 3A – obr. 6:5). Železné ostruhy se zdobeným bodcem (viz výše) z prvních dvou lokalit, opět doprovázené garniturami včetně ptáčkovitých nákončí, jsou kladeny do průběhu 1. půle 9. století, přičemž není shoda jde-li o přímý karolínský import, anebo domácí dalmatsko-chorvatské provedení (BELOŠEVIĆ 1980, 108-109, jeho 3. skupina). Relativně blízko slavonínským exemplářům stojí pár se zdobeným bodcem z Koljane Gornje, doprovázený štítko-

vým stříškovitým nákončím, považovaný za místní výrobek; k tomuto celku patří i meč typu K. D. Jelovina (1986, 65) datuje ostruhy do 1. poloviny 9. století, Z. Vinski (1981, 20; 1983, 486) však vidí jejich vznik až kolem roku 850 případně na počátku 2. půle 9. věku. Také železný pár ostruh se zdobeným bodcem ze Stranče-Gorice je obdobného charakteru, opět se štítkovým stříškovitým nákončím připomínajícím slavonínský nález; jeho místo je vymezeno koncem 8. až 1. třetinou 9. století a v doprovodném materiálu je mimo jiné zastoupen také bojový nůž uložený v pochvě (MATEJČIĆ 1986, 301). Železná pochva spojovaná nýty s perlovcovým prstencem pochází rovněž z Nin-Ždrijace (hrob č. 312) společně s ostruhami 2. Beloševićovy skupiny z 1. poloviny 9. století (BELOŠEVIĆ 1980, 107-108, tab. XXVIII).

Jakkoliv se nám patrně nepodařilo zachytit všechny ostruhy uvedeného typu (prezentujeme zde 24 exemplářе) a neznáme v řadě případů ani přesnou skladbu ostatního doprovodného materiálu, případně parametry hrobů a jejich umístění v rámci pohřebiště, je zřejmé, že se zde jedná o primární centrum jejich výskytu. Datace se pohybuje od pozdního 8. století až do počátku 2. půle 9. věku, přičemž je evidentní, že 1. polovina tohoto století je dobou jejich maximálního používání. Nejstarší kusy snad již souvisí se závěrem horizontu Biskupija-Crkvina, budeme-li ovšem předpokládat jeho časové vročení do poslední třetiny 8. století, jak to vidí na základě některých indicií především však mincí Konstantina V. Kopronyma a jeho syna Lva IV. (751-775), plnících funkci obolu mrtvých v některých hrobech vně a snad i uvnitř (?) kostela Pany Marie v Biskupiji, zvláště Z. Vinski (1970, 149), U. Gieslerová (1974, 532) a naposledy – v reakci na negativní postoj J. Wernera (1978/79, 232) i W. Menghina (1980, 252 sq.) k takovému datování – také K. Wachowski (1983, 163 sq.). Naopak, jak si dále ukážeme, přijímají Wernerovo chronologické řazení horizontu do prvních decennií respektive 1. půle 9. století někteří maďarští badatelé. Tím se také dostáváme ke druhému výraznému uskupení sledovaného typu ostruh, které tvoří oblast zalavárská a blízké okolí vzdálená od dalmatského pobřeží řádově stovky kilometrů.

Z tohoto prostoru známe 8 zveřejněných ostruh (3x v páru) s pevnou přezkou (varianta C), když další dva páry shodného typu z pohřebišť v *Zalaszabar-Borjúallássziget* a *Balatonszentgyörgy-Vasútállomás* nebyly zatím publikovány (SZÖKE 1992, 100); ojedinělý kus bez bližších nálezových okolností z komitátu *Somogy* (obr. 7:1) se zdobeným bodcem, profilovaným rámečkem a jednoduchým trnem, zastupuje variantu B (LEHOCZKY 1913, 251).

Jde především o nálezy z lokalit *Zalavár-Rezes* (zřejmě hrob č. 1 – obr. 7:3; MRT 1966, 184, 250; SÓS 1973, 124), *Zalavár-Vár* (hrob č. 269 – obr. 7:6 + ojedinělý nález – obr. 7:2), *Garabonc* (hrob č. 70 – obr. 7:5) a *Esztergom-Hévíz* (bez bližších nálezových okolností – obr. 7:4; MRT 1979, 159, 414), o kterém se předpokládalo, že je nejseverněji se vyskytnuvším exemplářem. Klíčové postavení tu zaujímají především ostruhy ze Zalaváru a Garabonce. Jako poněkud starší se jeví železný stříbrem tauzovaný pár zalavárský (hrob č. 269) se zdobeným jehlancovitým bodcem a garniturou s ptáčkovitými nákončími, který A. Sós, zpracovávající uvedené pohřebiště, považovala za karolínský import a datovala do 2. půle 9. století (SÓS – BÖKÖNYI 1963, 62-66). J. Werner (1978/79, 235) jej společně s nálezy z Ostrovice a Kninu kladl – v souladu s U. Gieslerovou (1974, 537) – do horizontu Biskupija-Crkvina, jakkoliv o jeho časovém vročení mezi těmito badateli nepanoval souhlas; považoval ho za produkt vzniklý až po podrobení tohoto území Karlem Velikým a datoval někam k polovině 9. století, v jeho pojetí na samý konec horizontu. S Wernerovými závěry se prakticky ztotožnil i B. Szöke (1992, 99-102) při hodnocení železných ostruh se vsazeným bodcem z hrobu č. 70 v Garabonci, které – zdobené měděnou tauzií – vykazují mimo jiné také pevné spojení přezky a průvlečky i totožný tvar a charakter nákončí jako ve Slavoníně. Datoval je – stejně jako ostatní panonské nálezy – do průběhu 1. půle 9. století s tím, že do hrobů se dostávaly až po roce 840 – ve 2. třetině, respektive 2. polovině 9. století. Považoval je za dalmatské importy a paralely hledal zejména na periferiích karolínské říše, i když zde nalézané ostruhy jsou dle našeho mínění přeci jen poněkud odlišného charakteru (cf. naposledy GOßLER – POSLUSCHNY 1998, 885-895). Nelze však zcela vyloučit, že vzhledem k nápadné koncentraci ostruh s pevnou přezkou v okolí Blatenského jezera i dosti značné vzdálenosti od jadranských dílen, když na vcelku rozsáhlém území prozatím chybí jakékoliv spojovací body, zde mohla pracovat místní zařízení, opírající se nejspíše o vzory dalmatské (?); tím bychom snad také lépe vysvětlili i jejich nejnovější severní nálezy v Borovcích na jihozápadním Slovensku a ve Slavoníně v horním Pomoraví. Ostatně už R. Koch (1982, 68) upozornil, že považovat tuto skupinu ostruh za regionálně omezenou zvláštnost pouze severozápadního Balkánu nemusí být zcela správné, neboť například obdobný exemplář – vyhotovený ovšem z bronzu – byl vyzvednut i z řeky Temže (obr. 7:7) u anglického *Kingstonu* (ANTIQUARIES JOURNAL 1959, 95).

Ve slovenských *Borovcích* (hrob č. 221 – obr. 7:9) se jednalo o velký, neobvykle hluboký a bohatě vybavený výklenkový hrob, nacházející se téměř uprostřed přibližně kruhového areálu (o průměru cca 6 m) ohraničeného příkopem se zapuštěnými kůlovými jámami a vymezeného tak vůči ostatním pohřbům; nebožtík v něm uložený patřil jistě ke špičce zde pochovávaných (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, 296 sq.). Pár železných ostruh se vsazovaným zdobeným bodcem a tauzovanými raménky, které měl u nohou, má pravoúhlý rámeček, zdá se, opatřen pouze jednoduchým trnem (?) a přináleží tedy k pracovní variantě B. K přesnější dataci se badatelka prozatím blíže nevyjádřila, nicméně hrob na pohřebišti přísluší jednoznačně ke staršímu horizontu. Ještě jedna železná ostruha tohoto typu pochází z území Slovenska, totiž nehrobový nález z *Pobedimi* (obr. 7:8). Bohužel pravoúhlý rámeček se nedochoval v úplnosti, takže nelze spolehlivě říci, ke které z uvažovaných variant by ostruha mohla patřit; D. BIALEKOVÁ (1972, 124-126; 1977, 123) ji klade na počátek 9. století (cf. také RUTTKAY 1975, 348).

Na Moravě máme k dispozici vyjma již popsaných kusů slavonínských toliko pár ostruh z *Mikulčic-Kosteliska* (hrob č. 1750 – obr. 7:10), kde železné neúplné exemplářе mají ramena ukončena víceméně pravoúhlým profilovaným rámečkem bez dalších úprav. Jejich bronzové garnitury, vcelku starobylý typ sekery a v neposlední řadě i meč typu K, směrují hrob jako celek poměrně dosti hluboko, autor výzkumu tu uvažuje již o 2. polovině 8. století (KLANICA 1997, 110, 134).

Tímto posledním zástupcem je však počet nám známých ostruh s pravoúhlým rámečkem buď prostým, osazeným jednoduchým trnem anebo pevnou přezkou vyčerpán. Pokusíme-li se tedy sumarizovat získané poznatky, docházíme k následujícím v mnoha směrech ovšem podmíněným závěrům:

– Naprostá většina sledovaného typu ostruh včetně garnitur je provedena relativně velmi kvalitně v železe, bodec je zpravidla druhotně vsazen a často zvýrazněn bronzovým či mosazným zdobeným obložením, nezřídka ohraničeným perlovcovými kroužky; v některých případech je – stejně jako raménka – zdoben stříbrnou tauzií, jež je ojediněle vypracována i v mědi; rámeček je u honosnějších a zřejmě i starších kusů na třech stranách plasticky členěn - profilován; ostruhy teoreticky mohou vycházet z raně karolínských předloh, třebaže na výsledné podobě se značnou měrou podílí domácí (dalmatské) prostředí.

- Starší exempláře provázejí garnitury, jejichž nákončí jsou formována do stylizované podoby ptáčků; mladší kusy mají již klasická štítová stříškovitá kování doplněná oválnými přezkami a průvlečkami, v některých případech pevně spojenými.
- Je nejisté, zda předkládané pomocné rozčlenění na varianty s prostým pravoúhlým rámečkem (A), s rámečkem opatřeným trnem (B) a s rámečkem s pevnou přezkou (C) představuje nějakou „vývojovou řadu" s jistým odrazem chronologickým, anebo se ve skutečnosti ve většině případů u prvních dvou variant jedná o poškozené exempláře varianty třetí; to však není možno bez přímého studia jednotlivých ostruh jednoznačně rozhodnout, u poškozených kusů se už pravdy zřejmě nedobereme.
- Ostruhy se zjevně koncentrují ve dvou oblastech; v dalmatské jsou frekventovány v převaze v 1. půli 9. století, v zalavárské prozatím datovány kolem a po polovině 9. věku, přičemž je možno připustit, že v obou případech jde patrně u většiny exemplářů o projevy místních dílen (?); nelze vyloučit, že naznačený časový posun může souviset i s posuny elit, používajících uvedený typ ostruh (?).
- Ostruhy s pravoúhlým rámečkem a zejména s pevnou přezkou jsou tedy charakteristické (s výjimkou anglického nálezu) především pro svět jižních Slovanů a jen výjimečně se s nimi setkáváme v prostoru severně od středního Dunaje; zcela chybí např. v českém prostředí (cf. PROFANTOVÁ 1994, 60-85).
- Pokud se dalo rozpoznat, byl na zkoumaných nekropolích těmito ostruhami vybaven většinou pouze jeden pohřbený (zvláště v zalavárské a naddunajské oblasti), vždy s dalším výrazným a bohatým doprovodným materiálem; rovněž hrobová jáma svými rozměry, případně vymezením se vůči ostatním pohřbům, patřila zpravidla k těm největším; je nepochybné, že takto uložený nebožtík patřil ke špičkám společenské hierarchie pohřbívající komunity a lze snad připustit (?), že právě uvedený typ ostruh mohl umocňovat jeho dominantní postavení; nastíněnou možnost je ovšem nutno brát se značnou rezervou, když kupř. ve Slavoníně byly celkem vyzvednuty pouze tři páry ostruh – zbývající dva jsou však zřetelně mladší a pocházejí z hrobů s nesrovnatelně chudší výbavou.
- Slavonínské ostruhy považujeme spíše za import z oblasti blatenské než dalmatské (jakkoliv a priori nevylučujeme ani tuto druhou možnost) třebaže předpokládáme jejich uložení do země již před polovinou 9. století; tomuto vročení zdá se neodporuje ani ostatní doprovodný materiál hrobu č. 14 ani předběžné vyhodnocení dalších relevantních pohřbů na nekropoli; 1. polovinu 9. věku (zvláště jeho 2. čtvrtinu) tedy považujeme za dobu maximálního výskytu sledovaného typu ostruh.
- Ostruhy se dají nejspíše přiřadit k VI. typu poslední systematiky K. Wachowského (1986/87, 62; 1992, 36); nepříliš jasný zůstává však způsob jejich upevňování na obuv, a to zvláště v souvislosti s kompletními garniturami nalézanými při ostruhách, které by eventuálně mohly patřit k vlastním střevícům a souviset s jejich zabezpečením.

Uvedené, zvláště závěrečné řádky mají jak již bylo zdůrazněno podmíněný charakter a chápeme je jako jakýsi podklad pro případnou diskuzi na dané téma, jejíž výsledky by jistě mohly přispět k další precizaci chronologické průkaznosti tohoto zvláštního a zajímavého typu ostruh.

Literatura:

THE ANTIQUARIES JOURNAL XXXIX, 1959.

BELOŠEVIĆ, J. 1965: Nekoliko ranosrednjovjekovnih metalnih nalaza s područja sjeverne Dalmacije, Diadora 3, 145-158.

- 1980: Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. Zagreb.

BIALEKOVÁ, D. 1972: Výskum slovanského hradiska v Pobedime, okr. Trenčín, Archeologické rozhledy XXIV, 121-129.

- 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), Slovenská archeológia XXV, 103-160.

GIESLER, V. 1974: Datierung und Herleitung der Vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie des frühen Karolingerzeit, in: Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag, Teil II, 521-543. München.

GOßLER, N. – POSLUSCHNY, A. 1998: Zu einem frühkarolingischen Sporn aus der Siedlung von Runkel-Ennerich, Kr. Limburg-Weilburg, Germania 76, 885-895.

JELOVINA, D. 1986: Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskich arheoloških spomenika. Split.

KLANICA, Z. 1990: K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání, in: Staroměstská výročí, 57-64, Brno.

- 1996: Křesťanství a pohanství staré Moravy, in: Svätopluk 894-1994, 93-137. Nitra.

KOCH, R. 1982: Stachelsporen des frühen und hohen Mittelalters, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 10, 63-83.

KOLIAS, T.B. 1988: Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung. Wien.

LEHOCZKY, T. 1913: Adatok a Karoling - idöszak emlékeihez, Archaeologiai Értesitő XXXIII, 250-254.

MAGYARORSZÁG RÉGESZETI TOPOGRÁFIÁJA 2. Budapest 1966.

MAGYARORSZÁG RÉGESZETI TOPOGRÁFIÁJA 5. Budapest 1979.

MATEJČIĆ, R. 1986: Horizont s keramikom u starohrvatskoj nekropoli Stranče-Gorica u Vinodolu, Izdanja arheološkog društva 11/2, 291-304.

MENGHIN, W. 1980: Neue Inschriftenschwerter aus Süddeutschland und die Chronologie karolingischer Spathen auf dem Kontinent, in: Vorzeit zwischen Main und Donau, Erlanger Forschungen 26, Reihe A, 227-272.

PEŠKA, J. – BÉM, M. 1999: Olomouc-Slavonín (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 40 (1997-1998), 354. Brno.

PROFANTOVÁ, N. 1994: K nálezům ostruh z konce 7. - 9. stol. v Čechách, Mediaevalia Archaeologica Bohemica 1993, Památky archeologické – Supplementum 2, 60-85.

RUTTKAY, A. 1975: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II, Slovenská archeológia XXIV, 245-395.

SCHULZE, M. 1982: Untersuchungen zu „Grossmähren" im 8.-10. Jh., Arbeitsbericht der RGZM, 2. Quartal, 17-19.

SÓS, Á. 1973: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22, München.

SÓS, Á. – BÖKÖNYI, S. 1963: Zalavár. Budapest.

STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D. 1996: Zu manchen spezifischen Äußerungen des Bestattungsritus im Frühmittelalter, in: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, 287-304. Bratislava.

SZÖKE, B. M. 1992: Karolingerzeitliche Gräberfelder I-II von Garabonc-Ófalu, in: Die Karolingerzeit im unteren Zalatal, Antaeus 21, 41-203. Budapest.

ŠMÍD, M. 1999: Olomouc-Slavonín (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 39 (1995-1996), 460. Brno.

- 1999a: Olomouc-Slavonín (okr. Olomouc), Přehled výzkumů 40 (1997-1998), 354. Brno.

VINSKI, Z. 1970: Oružje na području starohrvatske države do godine 1000, in: I międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej III, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, 135-158.

- 1981: O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji, Starohrvatska prosvjeta 11, 9-54.

- 1983: Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 30, 465-501.

WACHOWSKI, K. 1983: Das Problem der Chronologie der karolingischen Einflüsse auf das Gebiet von Jugoslawien, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 11, 163-167.

- 1986/87: Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 14/15, 49-79.

- 1992: Kultura karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław.

WERNER, J. 1978/79: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche), Schild von Steier. Beiträge zur steirischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde 15/16, 227-237.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Torcello – the Venetian „Great Trading Station" in the Light of Archaeology

Lech LECIEJEWICZ

At the Conference „ Central Europe in the Eighth – Tenth Centuries" organized in 1995 by the Slovak Academy of Sciences, I pointed out that the Venetian trading place mentioned in the oldest „Life of Naum", where lower ranking Great Moravian clerics, presbyters and deacons incarcerated after Methodius' death in 885 were sold as slaves, was most likely situated on the Torcello Island lying about 9 km NE from Rialto, then the principal political centre of the lagoon (LECIEJEWICZ 1997). It was this Island which before long the Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenitus distinguished in his well-known work „De administrando imperio" as èmpórion méga, i.e., a great trading station, while other lagoon settlements including Rialto were denominated only as castron (fig. 1). It was certainly on Torcello that the emperor's envoy redeemed Naum and his companions from Jewish merchants. This is why I believe that results of excavations there conducted may fit well within the section of our conference devoted to archaeological researches on European sites concerning important issues relating to Great Moravia.

Researches on Torcello were initiated in the early 1960s, by Gian Piero Bognetti, a scholar recognized by the Italian colleagues as the precursor of medieval archaeology in their country, a historian of political systems and at the same time an outstanding expert in Lombardic history and culture who discovered the well-known cycle of frescos in the S. Maria Foris Portas Church at Castelseprio (cfr. GELICHI 1998, 70-78). Appointed director of Istituto per la Storia della Società e dello Stato Veneziano at the Fondazione Giorgio Cini in Venice he proposed the development of interdisciplinary studies on the origin of Venice.

As we know, there are many grounds making the beginnings of Venice one of the most fascinating problems involving the history of medieval Europe and the mediterranean world (CRACCO – RUGGINI – PAVAN – CRACCO – ORTALLI eds. 1992). A society pertaining to a specific culture, linking the legacy of the antiquity with Western and Eastern elements into a harmonious entity developed in the second half of the first millennium in the lagoon region spreading from the mouth of the river Po up to Istria. Before long, the local population began to mediate in various economic, political and cultural dealings between countries of Latin Europe, the Byzantium and outlying civilizations. During several centuries the little town on one of the islands named Rialto became one of the most important factors in the history of southern Europe and the mediterranean world. Its appropriation of the name of the former province Venice was a symbolic completion of changes occurring in those times.

Gian Piero Bognetti invited Polish researchers to cooperate with him since their experiences in studies on the origin of the Polish State have then been winning increasing appreciation in circles researching West European, above all French and particularly Italian medieval history. In the years 1961-1962 a team of archaeologists from the – at that time – Institute of Material Culture History at the Polish Academy of Sciences, carried out under my guidance initial excavation works at Torcello. They embraced the area adjacent to the San Marco Chapel where, according to tradition, the relics of St. Marcus had been placed directly after they were brought from Alexandria, as well as the piazza between S. Maria Assunta Cathedral, the S. Fosca Church and buildings of the former island administration, at present a museum (LECIEJEWICZ – TABACZYŃSKA –TABACZYŃSKI 1977).

Why was the Torcello Island chosen in particular as the object of research? Essential was, of course, Constantine Porphyrogenitus' information about the great trading station functioning there in the 10th century (BOGNETTI 1961). Yet, not only. At the beginning of the Middle Ages, the bishops imperilled by the Lombards, transferred their seat from the ancient town Altino, situated nearby on terraferma, to that island. The building of the S. Maria Assunta Cathedral began in 639, as proven by the inscription on the extant foundation slab. The basilica, rebuilt in the 9th and 11th centuries, has remained until our times one of the most splendid example of Venetian sacral architecture well-known for its Byzantine interior decorations, especially the 11th-12th century mosaics. Throughout the later Middle Ages there were on that island several active monasteries and churches of which, besides the cathedral, there remained the S. Fosca martyry built in the Byzantine style. The foundations of several other structures including an early medieval baptistery were

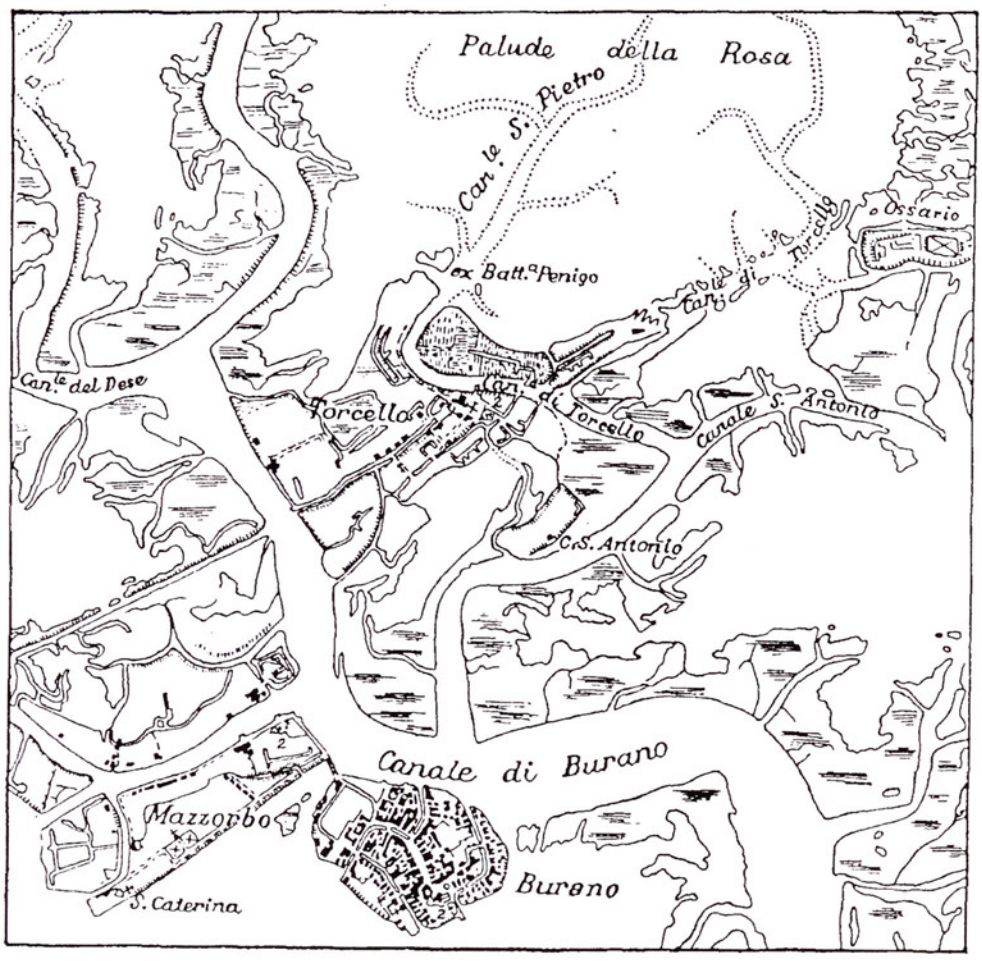

Fig. 1. Torcello Island and its surroundings.

uncovered during excavations. The Island, scantily built up compared with present day Venice, provided optimum conditions for excavation works.

Alas, the untimely, sudden death of Gian Piero Bognetti interrupted the further realization of that research project. Nonetheless, it was renewed in 1980, this time on the initiative of Gustavo Traversari director of the Istituto di Studi Classici - Archeologia at Venice University. Following a detailed surface prospecting and an introductory geophysical inspection in 1981, we undertook, two years later, systematic works at S. Fosca's Church (fig. 2). Those works were suspended in subsequent years (LECIEJEWICZ ed. 2000). Let us add, that throughout the next seasons another Italian - Polish team carried out excavation works in Murano, later a famous lagoon settlement, a well-known centre of glass trade (GERHANDINGER 1987).

Torcello also became the object of lively interest of local monuments protection services. The foundations of an early medieval monastery church S. Giovanni Evangelista were uncovered already in 1961, while, in 1983, works at S. Marco chapel were again undertaken. Recently, examinations have been continued in that area by Marco Bortoletto within the framework of the archaeological summer school under the auspices of Venice and Padua Universities. Important results have also been achieved in works conducted since 1997 on behalf of Soprintendenza per i Beni Ambientali e Architettonici in Venice by Maurizia De Min around the early medieval baptistery and inside the side-nave of S. Maria Assunta Cathedral. Let us add that inventory works have been carried out for some time as well as intermittent excavations on other sites on the lagoon (CANAL 1995). Next to the above mentioned researches on Murano particular attention should be paid to excavations in the area of former Olivolo, at present a district of Venice known as S. Pietro di Castello (cfr. TUZZATO – FAVERO – VINALS 1993).

The results of researches accomplished in 1961-1962 have been presented in a separate monograph published by Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte in Rome, the printing of collected studies including research results from 1981-1983 is also being finalized (LECIEJEWICZ – TABACZYŃSKA – TABACZYŃSKI 1977; LECIEJEWICZ ed. 2000). Other researches are known from initial reports. In sum, they elucidate the development process of medieval Venice – a place in Europe which exerted influence up to Great Moravia.

Researches on the Torcello Island indicated that permanent settlement developed there already in the first centuries of the Christian era. Second century earthworks have been discovered among others while previous pertinent observations confirm more recent discoveries made inside the cathedral. Climatic changes occuring in the 5th-6th centuries coexisting with natural disasters severely encumbered life in the transitional migration period. This was recorded by Cassiodorus in

his well-known letter written in the first half of the 6th century to administrators in the coastal region. Deposits of alluvial origin discovered in the Piazza provided archaeological evidence of the then occurring ecological dangers, yet a thin layer of antropogenic origin indicates that attempts of settling in this part of the Island took place in the 5th century (fig. 3). Recent discoveries have shown that a continuity of settlement may be considered only on a slight rise in the area of the present cathedral.

Essential changes occured in the 7th century. The nearby canal was then regulated, its banks strenghtened with planks and posts. The C-14 dating made for the used wood indicated after calibration the second half of the century as the moment new investments were initiated. Let us recall that the building of the oldest cathedral was begun in 639. The concurrence with the Lombard conquest of the terraferma remaining hitherto under Byzantine rule and the dawnfall of Oderzo in 639-641 does not seem to be accidental. That area was since then continually used, the canal was gradually filled up. The surface was hardened with clay and layers of ash mixed with charcoal and shells thus gradually increasing its elevation. A glass workshop was finally built on that spot (detailed analysis LECIEJEWICZ – TABACZYŃSKA – TABACZYŃSKI 1977, 57-73, 89-165).

This workshop comprised a severely damaged construction situated near the one-time canal (forno I), a well preserved lower part of a circular furnace 3.8-4 m. in diameter (forno II) and two connected rectangular constructions 1.2 m. wide (forni III-IV) (fig. 4). The function of particular constructions has been the subject of discussions, it seems, however, that then – as it still occurs in Murano – the circular furnace served for a repeated melting of glass used in production („furnus operis"). At least one of those rectangular constructions was used for cooling the products („furnus refrigerii"). Furnace I, severely destroyed, would have served - within this context – for the first melting of glass raw material. Near those constructions researchers found numerous fragments of stone pots (pietra ollare) with a glass mass sticking to walls, molten, partly vitrified, glass, fragments of products, primarily cups and small mosaic pieces (fig. 5-6).

As chemical analyses revealed glass articles found at the Torcello workshop were produced according to an ancient recipe. Cups and in smaller quantity flasks were typologically connected likewise to those products, at the decline of Antiquity, for instance, at Aquileia. Considering that the first references to subsequently famous Venetian glass producers are dated back only to the end of the 10th and the 11th centuries the workshop discovered at Torcello represents an important link connecting antique glass production in that region with the Middle Ages.

There are some doubts about the chronology of the workshop itself. The lower lying levelling deposits have yielded, among others, a palaeo-Christian clay lamp of the African type dated to the 6th-7th centuries, a bronze buckle and some fragments of antler combs of the Lombardic type dated to the 7th-8th centuries. Two silver coins stuck together: a Carolingian denarius minted

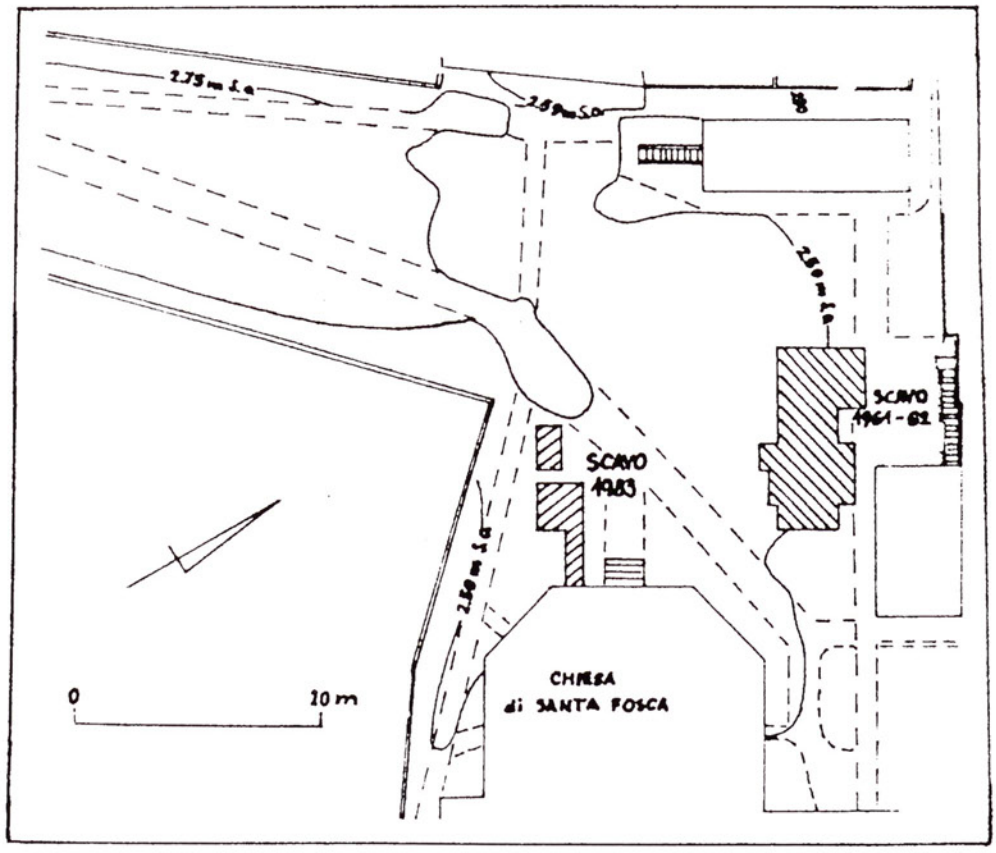

Fig. 2. Torcello. Excavation sites in the Piazza.

about 790-800 and an Arabian dirham from the end of the second century Hadj, i.e., the turn of the 8th-9th centuries, were found in the filling of a grave in the layer spread over the workshop rubble. Yet, the analysis of a sample of charcoal from the circular furnace yielded a conventional results: 840±45 AD and after calibration an average of 930±30 AD, at a 68% probability – the years 887-972, at a 95% probability – the years 812-1003 (see J. PAZDUR, in: LECIEJEWICZ ed. 2000). On the basis of strictly archaeological criteria we may, therefore, accept only the lower limits of a C-14 dating tolerance. It should be noted that the sampling was taken from the coal remaining from the last melting, thus, the furnace could have been used also some time previously. Anyway, it seems that the origin of the glass workshop should not be dated earlier than the 9th century, whereas the layer spread over its remains would represent the surface of the square used in the subsequent century.

In the light of excavations carried out in 1983 this square spread over a considerable space reaching the region of the future S. Fosca Church. The layer then created provided valuable information relating to the function of the Island during that or somewhat earlier period. The rubble yielded a fragment of a clay form for casting buckles (fig. 7) and, nearby, several slags with traces of bronze. Furthermore, researchers discovered in that layer and in secondary deposits in fillings of graves dug into it at a later period – for the first time in that region – coins in numbers which preclude any coincidence. In the years 1961-1962, besides the already mentioned Carolingian denarius minted in Milan and the Arabian dirham (fig. 8), researchers found a late Roman bronze coin and another not easily classified one (LECIEJEWICZ – TABACZYŃSKA – TABACZYŃSKI 1977, 271-286). This collection was supplemented in 1983 with a denarius of Otto I or his two successors of the Saxon dynasty, not minted, as was thought hitherto, in Milan but in Venice, yet it could have been included in the outfitting of a grave, just as the late Roman coin was (A. SACCOCCI, in: LECIEJEWICZ ed. 2000). A cauri shell was also found there; it was lodged deep enough so that its older origin may be assumed. It is known that such shells were used both as ornaments and/or not very valuable yet popular money, and it was the Venetians who contributed to its commonness in the mediterranean area in the Middle Ages.

Considering the evidence of handicraft and barter activities we may describe the 9th-10th century Torcello settlement as a production and trading centre. In fact, this period distinguished itself on the Venetian Lagoon by progress in various fields of economy, progress accompanied by prolonged struggles for political and religious independence (Gh. ORTALLI, in: CRACCO – RUGGINI – PAVAN – CRACCO – ORTALLI eds. 1992, 725-790). Torcello occupied a particular position in those vicissitudes. Rustico, one of the Island's inhabitants, together with a certain Buono of Malamocco, a settlement which until recently was the principal administration centre of the lagoon, were said to have brought there in 828 the relics of St. Marcus, previously stollen in Alexandria. Torcello was mentioned as one of

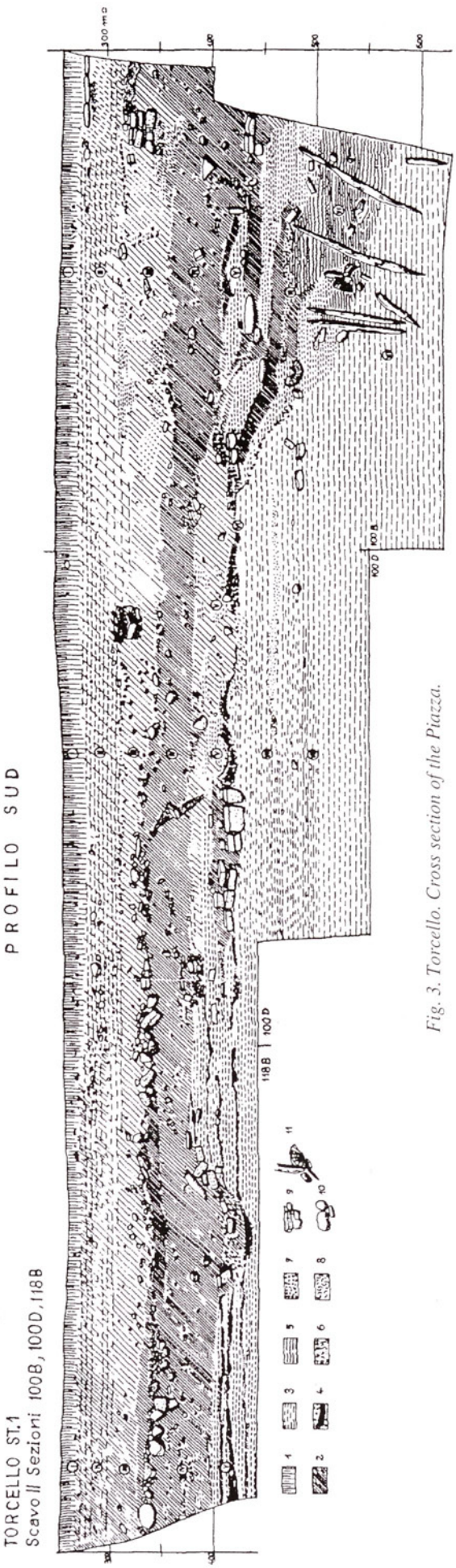

Fig. 3. Torcello. Cross section of the Piazza.

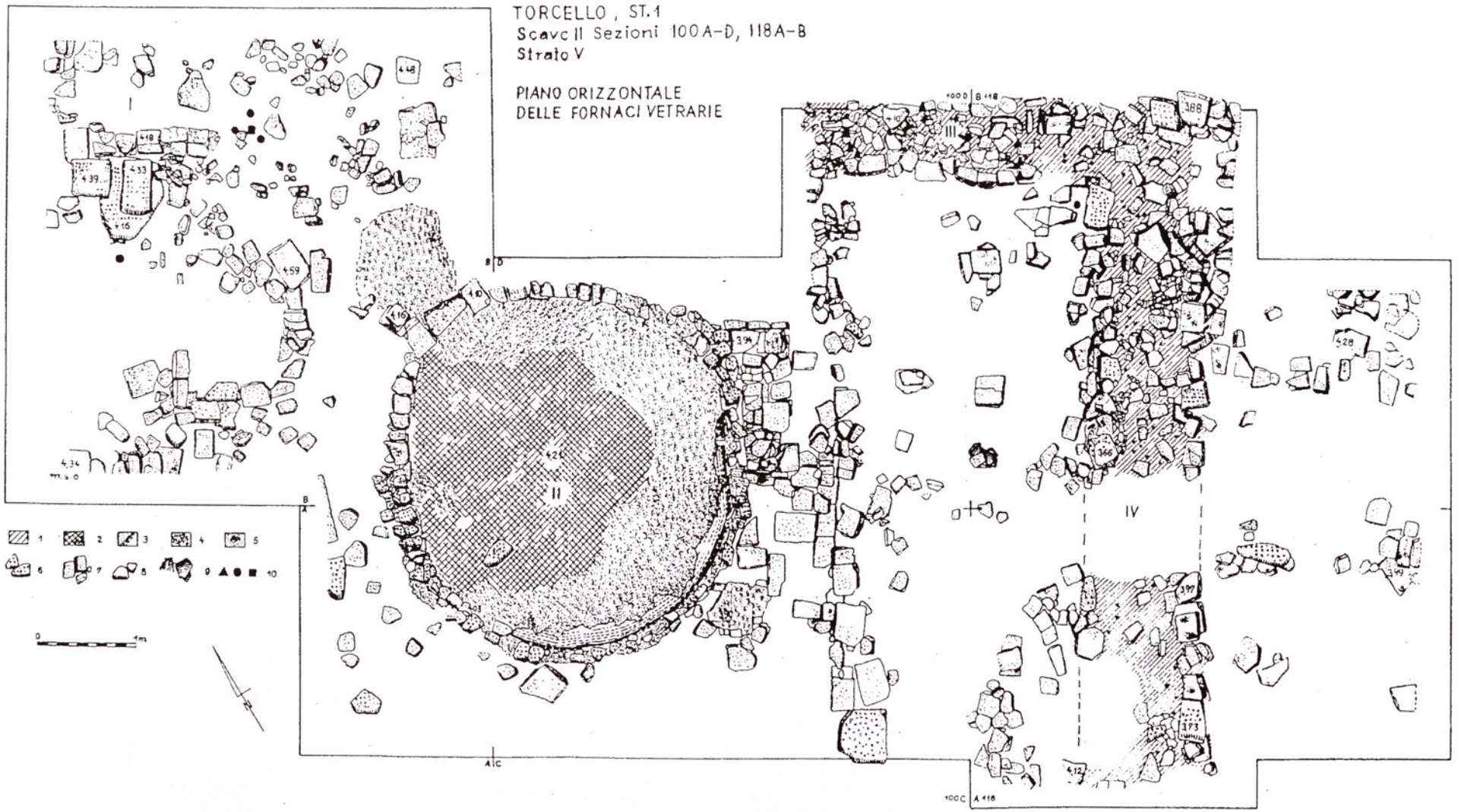

Fig. 4. Torcello. Remains of the glass workshop uncovered in the Piazza.

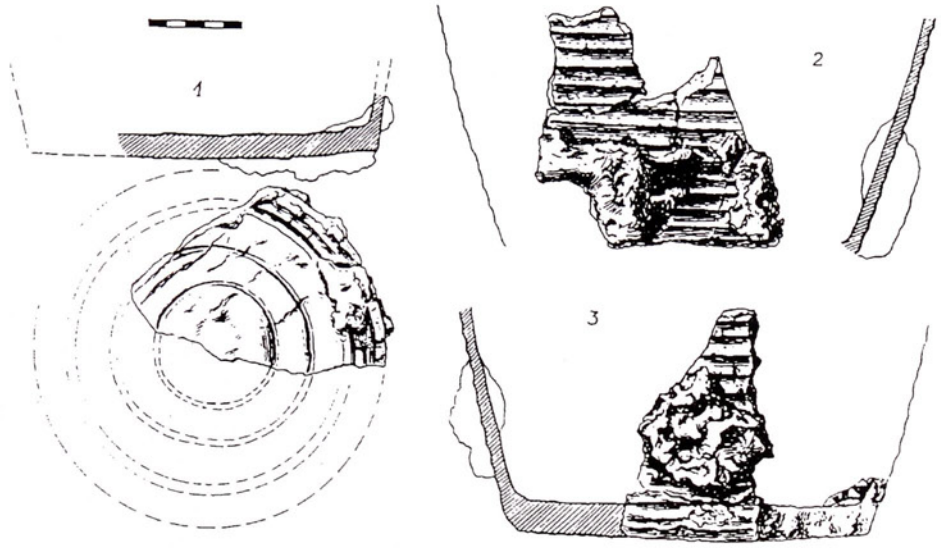

Fig. 5. Torcello. Stone pots found within the workshop.

the most important settlements in both the so-called Emperor Lothair Pact of 840 as well as in documents of the Emperors Otto I (967) and Otto II (983). Let us recall that in the mid-10th century Constantine Porphyrogenitus dubbed it and only it the „èmpórion méga".

The Island was therefore – as has been substantiated by archaeological findings – a settlement of a first-rate economical importance. It may be numbered among those early-urban centres, well-known in medieval Europe, where high quality craftsmanship was practised, in our case proven by the glass workshop and, to a degree, remains of bronze and, in somewhat older layers, antler treatment. Another moot point, not to be solved by archaeological researches, has been the degree salt production contributed to the importance of trade on the Island. Indeed, a considerable aggregation of salt stores has been noted after the year 1000 in the close vicinity of Torcello. They were vacated in those times but indicated the one-time existence of salt-works in that area (HOCQUET 1969-1970; CRACCO – RUGGINI – PAVAN – CRACCO – ORTALLI eds. 1992, 519).

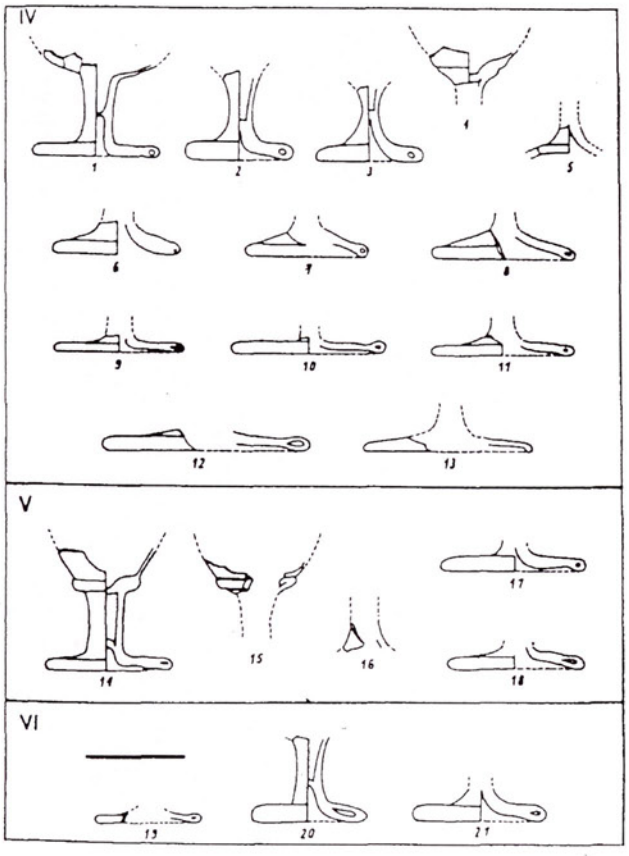

Fig. 6. Torcello. Early medieval glass cups.

The excavation works on Torcello have also shown that in the early Middle Ages the material culture of inhabitants comprised all late Roman characteristics. Both in production technology and the shape of glass, clay and stone articles, as well as in the type of building materials (bricks, tiles and mosaic pieces) one may perceive close links with the antique heritage. It was only after the year 1000 that the culture of the local society adapted characteristics differentiating the mediterranean world in the later Middle Ages.

Yet, the position of Torcello among the lagoon islands began to change after the second half of the 10th century. Since then all acts concerning the economic activities in that region were to be issued to Rialto. Despite close personal links with the Venetian ruling class the inhabitants of the island gradually began to lose their hitherto privileged position. Torcello became a prominent place of religious life, but no more than that (see recently CROUZET-PAVAN 1995). This is also indicated by the enlargement of the cathedral in the 11th century (POLACCO 1984). Researches made in 1983 have revealed that S. Fosca Church was built or only rebuilt in the second half of the 10th century and the adjacent square has since then been used as a cemetery till the end of the 12th or the beginning of the 13th century (fig. 9). Let us add that excavations made at S. Marco Chapel, both in 1961 and in more recent times, have shown that it was built only in the 12th-13th centuries and therefore had nothing in common with the turbulent

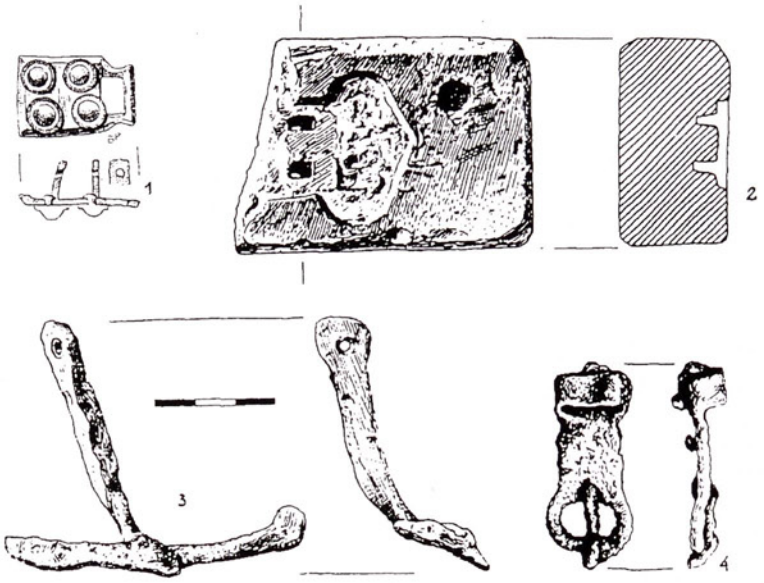

Fig. 7. Torcello. Early medieval bronze objects and clay form for buckles custing.

events involving S. Marcus relics which had taken place 300 years earlier. The S. Giovanni Evangelista Basilica, built – according to a stilistic analysis of foundations – likewise in the 9th century, was fitted with a crypt in the 10th-11th centuries. Documents extant from the 12th-13th centuries mention further four monastic orders with their churches on the Island, namely: S. Tommaso, S. Andrea, S. Angelo, S. Pietro. According to local tradition their beginnings go back to the early Middle Ages, but this matter would require further studies. They have all been abandoned in modern times and are at present awaiting archaeological recognition.

Torcello provides a good example of how early urban settlements developed on the lagoon. In studies pertaining to the origin of medieval towns in Italy this phenomenon involves many interesting aspects (cfr. BROGIOLO – GELICHI 1998). The tradition of antiquity, more alive and truthful than it is seldom occuring anywhere else, but without Roman urbanistic investments – houses, streets, churches, walls which, though sometimes lying in ruins, impressed their mark on the appearance of towns which revived in those times on terraferma both in Italy and other former provinces of the empire. The society at the most advanced stage of civilization, doomed to live in severely difficult and primitive conditions created by the natural environment, was discouraged from seeking permanent habitation (cfr. MODRZEWSKA – PIANETTI 1996). Those are merely some circumstances affecting the existence of the lagoon dwellers in those bygone times. Overcoming all those difficulties was decisive in the exceptional role the lagoon society occupied in the history of the mediterranean world in the Middle Ages.

It must be conceded that certain factors favoured this success. The lagoon terrain not only hampered invasions of Barbarian aggressors, but was also under the protection of the Byzantine Empire establishing its economic and political bridgehead in northern Italy. The intermediate position and functions once compared by Gian Piero Bognetti (1964, 32) with the function of ancient Palmyra likewise contributed to the economic development of settlement on the lagoon. Island inhabitants offered not only their mediations in the exchange of goods and their nautical know-how but provided salt, as was confirmed by written records, and, moreover, production experiences – revealed by excavation works. In the 9th-10th centuries they were able to achieve political independence taking advantage of the actual conjucture, the abatement of Byzantium, the increase in Carolingian and later German influence in Italy, maintaining of contacts with the Slavonic world on the other side of the Adriatic and with Moslems in the eastern Mediterranean. Let us recall that in the 9th century their contacts reached up to mid-Danubian areas and to Great Moravia (cfr. recently about the ecclesiastical relations SWOBODA 1997).

Fig. 8. Torcello. Carolingian denarius and Arabian dirham.

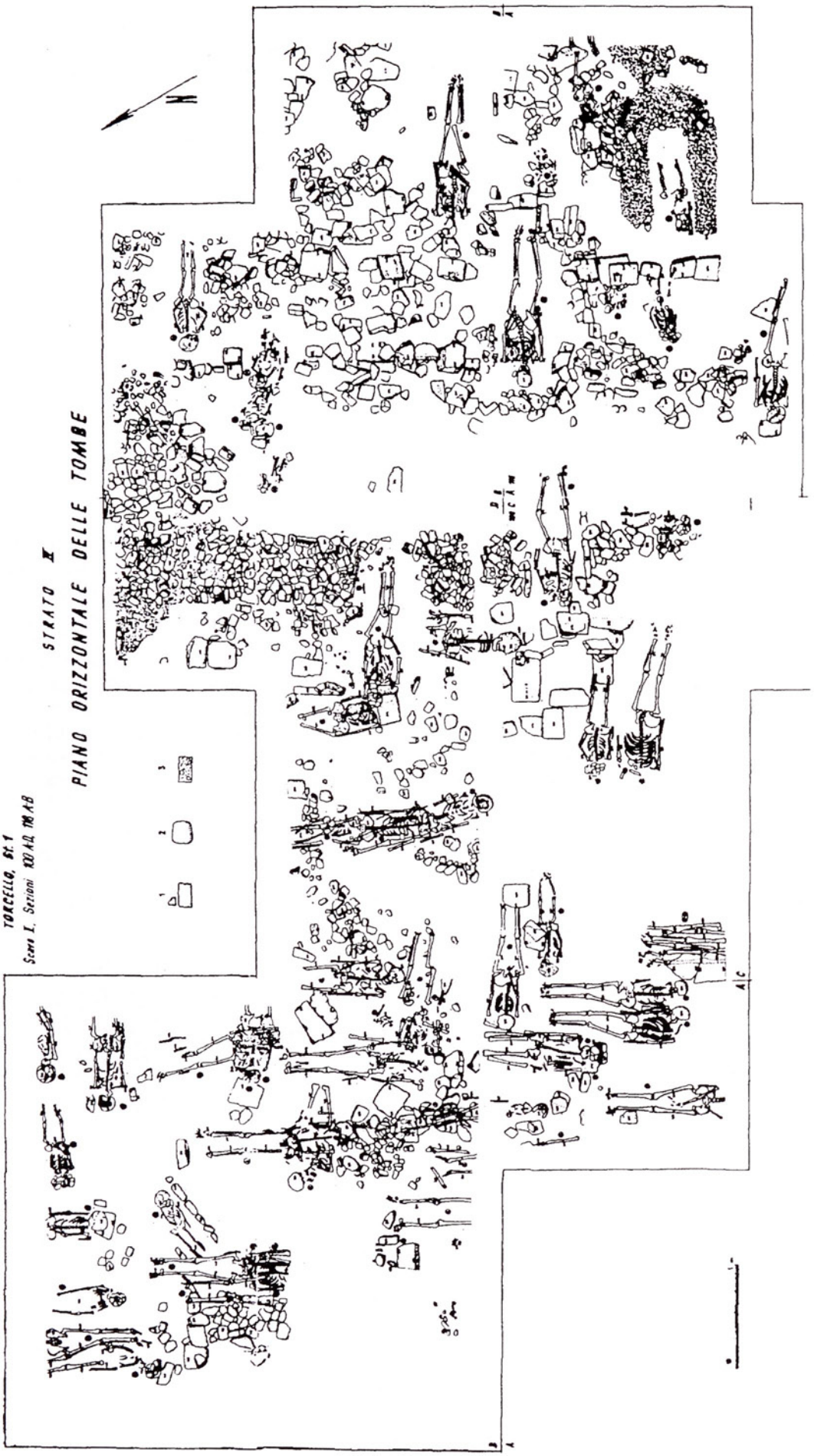

Fig. 9. Torcello. Remains of the square and cemetery uncovered in the Piazza.

Finally, it should be noted that the development of early urban life on the lagoon and consequently in Venice was but one element of the more general socio-economic and political processes then happening in Europe. We observe that in the 9th-11th centuries there occurred an enlivenment in economic contacts, a conjuncture whose sources lied in transformations of socio-cultural structures in all countries along the coast of the Mediterranean Sea and further north up to Scandinavia. European civilization was then created in a new form both on lands once comprising the Roman Empire and those beyond its frontiers. The origin of Venice constituted a particularly interesting element in these processes, it was a synthesis of characteristics typical of the area of Roman succession both in the West and in the East. Considering the specificity of the natural environment on the lagoon, which lacked traditions of the antique type of urban life, it may – on the basis of various details – be compared with urbanization processes occurring in areas of former barbarian Europe. In other words, we have gained there additional comparative materials for studies on the origin of towns of Great Moravian Slavs.

RESUMÉ:

Torcello – benátská „Velká obchodní stanice" ve světle archeologie

Nejstarší "Život Naumův" vypráví o pronásledování kněží spjatých se slovanskou liturgií po smrti Metoděje v roce 885. Mnozí z nich byli prodáni Židům, kteří je odvedli do Benátek. Ve svém známém popisu benátské laguny, v pojednání De administrando imperio, se císař Konstantin Porfyrogennetos zmiňuje o několika ostrovech z poloviny 10. století, nicméně název émporion méga, tj. velká regionální obchodní stanice, použil jen pro jeden z ostrovů, jmenovitě Torcello. Můžeme téměř s jistotou říci, že právě na tomto ostrově císařův vyslanec vykoupil Nauma a jeho společníky z rukou židovských kupců.

Ostrov Torcello leží zhruba 9 km severovýchodně od Rialta, tehdejšího hlavního politického centra laguny. Ohrožováni Langobardy, se sem biskupové z římského města Altino, situovaného na blízké pevnině, přestěhovali na samém počátku středověku. Jak se dovídáme z nápisu na dochované základové desce, stavba zdejší katedrály Santa Maria Assunta byla zahájena v roce 639. Tento kostel, který byl znovu přestavěn v 9. a 11. století, je jednou ze skvělých památek benátské sakrální architektury známé byzantskou výzdobou svých interiérů. V pozdním středověku se na ostrově nacházelo několik aktivních klášterů a kostelů, z nichž se do dnešní doby, kromě zmíněné katedrály, dochoval jen jeden. Během výkopových prací byly objeveny základy několika dalších staveb, včetně raně středověké křtitelnice.

Torcello je celkem důkladně probádaná archeologická lokalita díky výzkumům prováděným v rámci činnosti italsko-polské společnosti v letech 1961-1962 a 1983. Tyto výzkumy umožnily zjištění mnoha důležitých poznatků vztahujících se k vývoji středověkých Benátek. Jedním z nich bylo, že ve 2. století zde existovalo trvalé sídliště, které zpustlo v důsledku zhoršujících se klimatických podmínek v následujících stoletích. Další pokusy o proniknutí do této oblasti měly jen dočasný charakter; k trvalému osídlení došlo až v 7. století, nepochybně v době budování zmíněné katedrály. Byly objeveny doklady svědčící o aktivitách zaměřených na expanzi a celkové pozvednutí tohoto území. Rovněž byly nalezeny stopy dokládající výrobu typu hřebenu známého z langobardských lokalit a objeveny pozůstatky sklářské dílny datované do 9. století; prokázána byla i výroba bronzových předmětů. Získali jsme materiály, které dokumentují výrazný přínos sledované lokality k hospodářskému rozvoji celého regionu.

Mince nalezené v zásypech hrobů z 11. a 12. století pocházejí ze starší vrstvy z 10. věku. Mezi nimi byl však i karolinský denár ražený v Miláně v letech 780 až 800 upevněný k arabskému dirhamu z přelomu 2. století hidžry, dále dvě pravděpodobně pozdně římské mince, otonský denár z 2. pol. 10. století a mušle kauri. Tyto nálezy potvrzují, byť jen náznakově, náhled Konstantina Porfyrogenneta na obchodní význam tohoto ostrova. Ve spojení s důkazy o výrobní činnosti pak dotvářejí představu o jeho hospodářském významu. Dodejme ještě, že pozdější prameny hovoří o výskytu skladišť soli a tudíž i o její předpokládané těžbě v této části laguny.

Nicméně politický vývoj s sebou přinesl zásadní změny. Od 2. poloviny 10. století byly veškeré aktivity hospodářského charakteru směrovány tak, aby ve svém důsledku zvýhodňovaly Rialto, zatímco Torcello se postupně přetvářelo především ve středisko církevního života.

Bibliography:

BOGNETTI, G. P. 1961: Una campagna di scavi a Torcello per chiarire problemi inerenti alle origini di Venezia, in: Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano III, 5-27.

- 1964: Natura, politica, e religioni nelle origini di Venezia, in: Le origini di Venezia, 1-33. Firenze.

BROGIOLO, G.P. – GELICHI, S. 1998: La città nell'alto medioevo italiano. Archeologia e storia. Roma – Bari.

CANAL, E. 1995: Le Venezie sommerse: quarant'anni di archeologia lagunare, in: La Laguna di Venezia, 193-225. Verona.

CRACCO RUGGINI, L. – PAVAN, M. – CRACCO, G. – ORTALLI, GH. (eds.) 1992: Storia di Venezia. I. Origini – età ducale. Roma.

CROUZET-PAVAN, E. 1995: La morte lente de Torcello. Histoire d'une citè disparue. Paris.

GELICHI, S. 1998: Introduzione all'archeologia medievale. Storia e ricerca in Italia. Roma.

GERHANDINGER, E. 1987: Murano: campo di SS. Maria e Donato. Conclusione delle campagne di scavo 1983-84-86, in: Quaderni di Archeologia del Veneto III, 100-101.

HOCQUET, J. C. 1969-70: Histoire et cartographie. Les salines de Venise e Chioggia au Moyen Age, in: Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti CXXVIII, 525-574.

LECIEJEWICZ, L. 1997: Great Moravia and Venice in the 9th century, in: Central Europe in 8th-10th Centuries, 115-120. Bratislava.

- (ed.) 2000: Torcello. Nuove ricerche archeologiche. Rivista di Archeologia, Supplementi 23. Venezia.

LECIEJEWICZ, L. – TABACZYŃSKA, E. – TABACZYŃSKI, S. 1977: Torcello. Scavi 1961-62. Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte Monografie III. Roma.

MODRZEWSKA, I. – PIANETTI, F. 1996: Una lettura della storia della Laguna di Venezia, in: Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej I, 191-196. Wrocław.

ORIGINI, 1981: Le origini di Venezia. Problemi, esperienze, proposte. Venezia.

POLACCO, R. 1984: La cattedrale di Torcello. Venezia.

SWOBODA, W. 1997: Akwileja czy Grado? Przyczynek do interpretacji Vita Methodi, cap. V., in: Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, 484-491. Poznań.

TUZZATO, S. – FAVERO, V. – VINALS, A. J. 1993: San Pietro di Castello a Venezia. Nota preliminare dopo la campagna 1992, Quaderni di Archeologia del Veneto IX, 72-80.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Mezi Bavorskem a Velkou Moravou: jižní Čechy v 9. století*

Michal LUTOVSKÝ

Bouřlivý mocensko-politický vývoj, často však i pouhé souhry náhod přivedly určité části střední Evropy v průběhu temných věků raně středověkého období do zorného pole hybatelů dějin; některé události, osobnosti i místa byly pak zaznamenány pro budoucí generace písmem. V oblastech, kterým se tohoto privilegia nedostalo, leží hlavní břemeno poznání raně středověkého vývoje na archeologii – při samozřejmém vědomí všech peripetií, které takto utvářený výklad přináší. Nezřídka se však stane, že území opomenuté dávnými pisateli opomenulo i archeologické bádání se svým tolik problematickým pojetím periferie a centra, kdy důležitost jednotlivých oblastí často určujeme na základě zcela subjektivních okolností.

V následujících odstavcích se přeneseme daleko od staromoravských center, obrazně řečeno přímo na pomyslnou spojnici mezi bavorským Řeznem a staroměstsko-uherskohradišťskou aglomerací. Předmětem našeho zájmu se stane ústřední oblast jižních Čech. Je přitom zcela zřejmé, že skutečná cesta spojující obě centra většinou znepřátelených mocností vedla spíše Podunajím, spojnice protínající jižní Čechy je pouze pomyslná.

Vzhledem k relativně nízkému stupni archeologického poznání regionu jsme při tvorbě archeologického obrazu jižních Čech do jisté míry nuceni vycházet především z pramenů vizuálně nápadných. Nejedná se ovšem o klasický postup; obraz vytvořený jen na základě takto omezeného spektra pramenů je nutně pokřivený a je nutné se jej nejprve pokusit uvést na pravou míru.

Jedná se o dva druhy archeologických pramenů – hradiště, o jejichž významu pro celkový dějinný vývoj netřeba pochybovat, a o mohyly. Ačkoli jsou jižní Čechy v archeologii téměř synonymem pro slovanské mohyly (k tématu např. TUREK 1958; LUTOVSKÝ 1998a), pokusil jsem se již několikrát ukázat, že jde vlastně o marginální, z hlediska celkového vývoje oblasti nedůležitý jev (LUTOVSKÝ 1997; 1998b). Výzkum mohylových hrobů nelze samozřejmě podceňovat: detailní sledování vnitřní skladby násypů umožňuje hlubší poznání pohřebních obyčejů, bez významu nejsou ani možnosti postupného upřesňování chronologie starohradištní a středohradištní keramiky. Výzkum mohyl však nemůže poskytnout odpovědi na otázky celkového vývoje raně středověkých jižních Čech. Pod mohylami pohřbívala v raném středověku (zhruba do 9. století včetně) jen velmi malá část jihočeského obyvatelstva, podle vzájemného vztahu mohyl a hradišť lze snad dokonce usuzovat, že se mohylové pohřbívání odbývalo spíše na periferii sídelních komor, případně v místech beze stop po mocenském uspořádání. 9. století v poměrně řídce osídlených jižních Čechách ještě nepřinášelo nutnost podrobení všeho obyvatelstva knížecí moci a jistě existovala i území přímo nepříslušející k žádnému hradišti, tedy jev pro pozdější státní organizaci v podstatě nemyslitelný. A právě v územích, stojících mimo oblasti s hradišti, se koncentrují mohylová pohřebiště. Hovoříme samozřejmě o koncentraci, ojedinělý výskyt menšího seskupení mohyl lze registrovat často i v poměrně těsném sousedství hradišť.

Otevřenou otázkou pochopitelně zůstává, do jaké míry jsme schopni definovat tuto odlišnost, danou jiným způsobem pohřbu a pohřbíváním na okrajích osídlených území, většinou mimo přímý dosah moci vládců hradišť. Není zcela vyloučeno, že tento jev odráží etapizaci v osídlování jihočeského prostoru, kdy lid pohřbívající pod mohylami může představovat vlastně poslední vlnu slovanských kolonistů, přicházející – podobně jako většina slovanského obyvatelstva jižních Čech – z Podunají a zasídlující ty oblasti, které dosud zůstaly volné. Chronologicky můžeme tyto události klást nejspíše až do pokročilého 8. století; na základě doposud získaných poznatků se lze důvodně domnívat, že mohylové hroby ze 7. a minimálně i počátku 8. století v jižních Čechách nenalezneme.

* Příspěvek vznikl v rámci řešení projektu č. 404/98/0055 (Hradec u Němětic – sídlo pravěké a raně středověké nobility v česko-bavorském kontaktním prostoru) podporovaného Grantovou agenturou ČR.

Obr. 1. Jihočeská hradiště v 9. století. 1 – Bechyně okr. Tábor; 2 – Branišovice, okr. České Budějovice; 3 – Katovice, okr. Strakonice; 4 – Kuklov, okr. Český Krumlov; 5 – Libětice, okr. Strakonice; 6 – Litoradlice, okr. České Budějovice; 7 – Němětice, okr. Strakonice; 8 – Řepice, okr. Strakonice.

Jižní Čechy nejsou homogenním geografickým celkem, ani jejich obyvatelstvo netvořilo v raném středověku jeden "kmen" či jeden mocenský útvar; pro 9. století lze uvažovat minimálně o čtyřech až pěti sídelních seskupeních – ačkoli se budeme věnovat především nejdůležitějšímu z nich, je třeba se stručně zmínit i o ostatních. Není přitom samozřejmě řečeno, že jde o soupis konečný, nelze vyloučit existenci dalších menších hradišť dosud zcela neznámých, případně objektů zatím nepřesvědčivě datovaných. Namátkou lze uvést nevelký Hradec u Hudčic na Březnicku v severozápadní části jižních Čech (DUBSKÝ 1949, 658-661; TÝŽ 1955), či naopak mohutně opevněný Svákov u Soběslavi na Táborsku (ŠVEHLA 1923, 36-42; DUBSKÝ 1949, 635-637).

V jižní části budějovické pánve můžeme uvažovat o sídelní komoře na řece Malši, jejímž centrem bylo na konci 8., především však v 9. století malé ostrožné hradiště v Branišovicích, okr. České Budějovice (obr. 1: 2), jehož tři prostory vymezené valy zaujímají rozlohu zhruba 2 ha (DUBSKÝ 1949, 526-542). Na údolní ostrožně u obce Kuklov, okr. Český Krumlov, v závěru údolí v předhůří Šumavy leží další nevelký objekt (obr. 1: 4) s kamennými valy, rovněž trojdílné dispozice o rozsahu jen málo přesahujícím 2 ha (FRÖHLICH 1975; LUTOVSKÝ 1990). Výrazným hradištěm 9. sto-

letí byla patrně i bechyňská ostrožna (Bechyně, okr. Tábor, obr. 1: 1), kde nové výzkumy doložily velmi intenzivní osídlení; zatím ovšem postrádáme přesvědčivé doklady středohradištního opevnění (za laskavé informace děkuji mgr. J. Militkému). Doposud sporadické středohradištní nálezy pocházejí z opevněného objektu u Litoradlic, okr. České Budějovice (obr. 1: 6); o existenci tamějšího hradiště v raném středověku není však třeba pochybovat (DUBSKÝ 1949, 618-622).

Uvedená hradiště tvoří však jen jakési izolované ostrůvky moci – o to významnější se jeví oblast ležící v západní části jihočeského teritoria.

Jedná se patrně o nejdůležitější místo v rámci raně středověkých jižních Čech – střední Pootaví, širší okolí soutoku Otavy s Volyňkou, z dnešního hlediska v podstatě okolí Strakonic. Výrazného specifika této oblasti, spočívajícího mimo jiné jak v koncentraci hradišť, tak ve výrazné koncentraci osídlení, si povšiml již Bedřich Dubský, který psal dokonce o specifickém slovanském kmeni na střední Otavě (DUBSKÝ 1928). Dosadíme-li si za slovo "kmen" pojem dnes obecněji přijímanější – tedy "knížectví", lze s Dubského závěry do značné míry souhlasit.

Dva nejvýrazněji opevněné objekty středního Pootaví ležely na severu a západě, oba vznikly nejspíše až v raném středověku, tj. neměly pravěkého předchůdce. Jde o Kněží horu u Katovic (obr. 1: 3), nejmohutnější objekt celé oblasti, a o Hradec u Řepice (obr. 1: 8).

Na osaměle stojícím vrchu nazývaném Kněží hora se nalézá rozsáhlé slovanské hradiště o rozloze zhruba 8 hektarů (DUBSKÝ 1949, 586-597; BENEŠ 1970). Přívlastek "Kněží" v názvu kopce je až novověkého původu a nemá vztah k původnímu významu hradiště. Co do důmyslnosti a složitosti jde o jedno z nejmohutnějších a nejlépe dochovaných raně středověkých fortifikačních děl v našich zemích. Opevněný areál tvoří elipsu, jejíž osy měří zhruba 380 a 220 m. Z jihu chránil hradiště prudký svah nad Otavou; osmdesátimetrové převýšení činí z Kněží hory z tohoto směru skutečnou dominantu pro široké okolí. Z ostatních stran je hradiště chráněno několika pásy valů. Akropole zaujímá protáhlou vrcholovou plošinu návrší a je opevněna po celém obvodu. K ní se pak přimyká svažité vnitřní a vnější předhradí. Všechny tři součásti jsou opevněny mohutnými valy, ode dna příkopů dosahující převýšení místy až 6 m. Mezi vnitřním a vnějším předhradím je pás valů a příkopů dokonce dvojitý. Vnitřní skladbu hradeb známe jen torzovitě. Jednalo se patrně o dřevohlinité opevnění roštové konstrukce s čelní, nasucho kladenou kamennou plentou. Do červena vypálená kamenná suť a seškvařené kameny s otisky dřev dokládají zánik alespoň části hradebních těles mohutným požárem. Menší zjišťovací výzkum B. Dubského přinesl pouze kusé informace, v celkových souvislostech je pozoruhodný starší údaj o rozebírání jakéhosi kamenného základového zdiva ze stavby stojící přímo na akropoli. Na základě nevelkého souboru keramiky lze usuzovat, že těžiště osídlení Kněží hory leželo v 9. století.

Velmi podobně opevněným, avšak výrazně menším objektem je zhruba tříhektarový Hradec u Řepice, od Kněží hory vzdálený 8,5 km. Na základě podobnosti obou těchto hradišť lze uvažovat o jejich přímé typové souvislosti, snad i o následnosti řepického hradu, budovaného po vzoru hradu na Kněží hoře (obr. 2). V poslední době na budování hradišť podle konkrétních vzorů upozorňuje i česká pravěká archeologie (SLABINA 1993, 16-20; BENKOVÁ – ČTVERÁK 1998, 123-126) a ani v raném středověku české kotliny to není ojedinělý případ morfologické příbuznosti; lze připomenout již vícekrát diskutovanou souvislost Staré Kouřimi, hryzelského hradiště (ŠOLLE 1969) a patrně i hradiště u Vraníku (BUBENÍK 1971). Podobným příkladem je i upřednostňování ostrožných hradišť u objektů zakládaných Přemyslovci. Pro hrady byly vybrány nejen obdobné typy kopců, ale tyto terénní útvary byly i shodně, a v případě Kněží hory a Hradce u Řepice i poměrně komplikovaně opevněny.

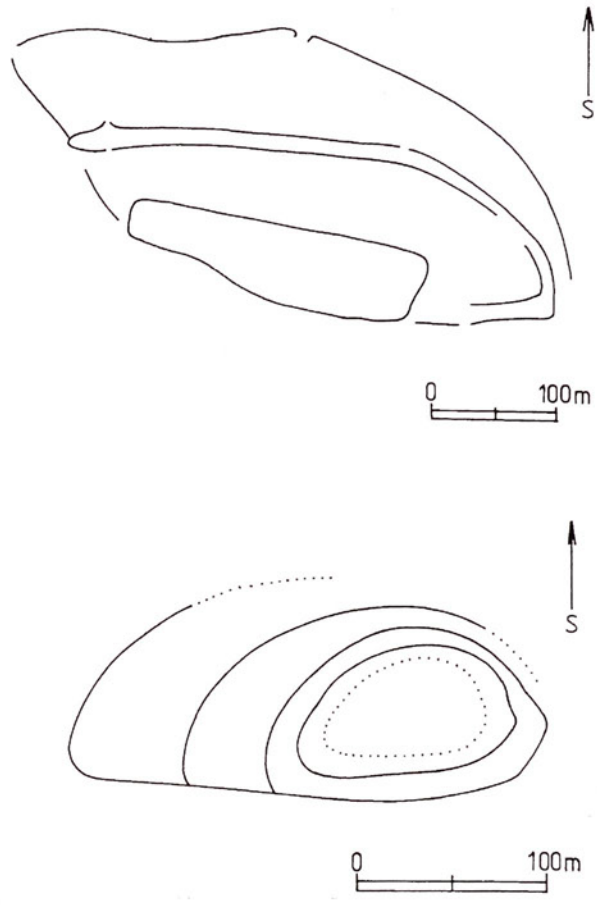

Obr. 2. Schematické plány hradiště na Kněží hoře u Katovic (nahoře) a Hradce u Řepice. Podle B. Dubského.

Řepické hradiště zaujímá oválný vrchol kopce Hradec; jedná se o trojdílné hradiště o celkové výměře asi 3 hektary (DUBSKÝ 1949, 598-610). Z přístupnější západní strany bylo chráněno dvěma valy, doplněnými hlubokými příkopy. Vnější val dosahuje délky více než 430 m, obvod druhého valu činí asi 320 m. Opevnění vlastní akropole umístěné na plochém temeni se z větší části nedochovalo, podle terénních pozorování lze předpokládat dřevěné (palisádové?) opevnění při okrajích plošiny. Menší archeologický výzkum podnikl na hradišti ve 20. letech 20. století B. Dubský. Řezy opevněním prokázaly jeho dřevohlinitou konstrukci s využitím kamene. Vzhledem k nálezům silných spáleništních vrstev na různých místech hradiště lze předpokládat jeho násilný zánik. Zlomky keramiky pocházející z výzkumu valů i z obydlí datují hradiště do 9. století.

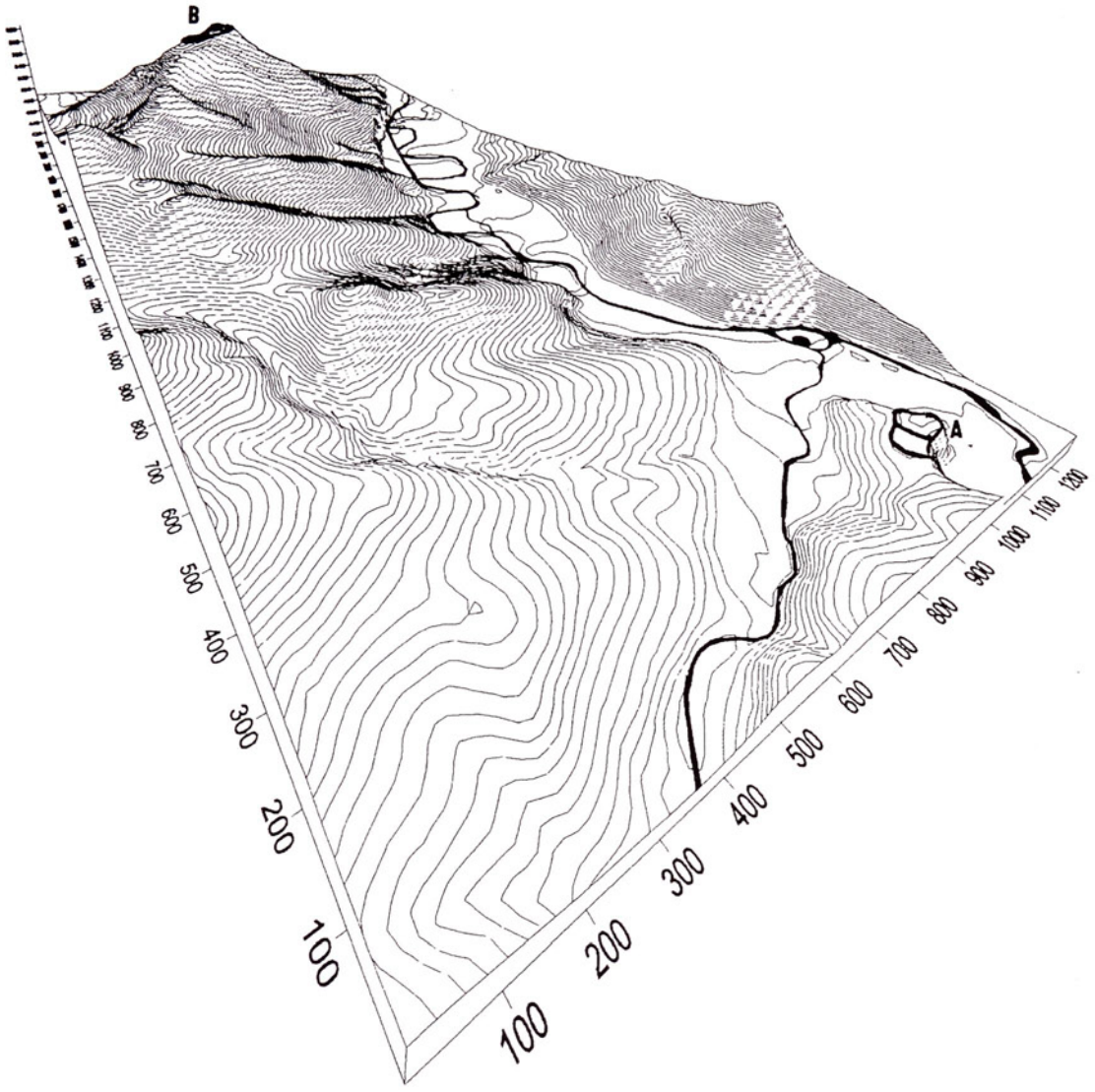

Obr. 3. Hradec u Němětic (A) a Hradiště u Libětic (B) v údolí Volyňky. Počítačové zpracování: M. Křemen.

Jižní vstupy do Strakonické pánve střežil hrad u Libětic (obr. 1: 5, 3: B). Na vrcholu kopce Hradiště, zvedajícím se strmě nad údolím Volyňky, se nalézá dvoudílné hradiště o celkové rozloze asi 1,9 hektaru (PROFANTOVÁ 1997). Vrcholová plošina přibližně trojúhelníkovitého tvaru, chráněná příkrými srázy, byla opevněna již ve starší době železné. Tato zhruba hektarová plocha se v raném středověku stala akropolí hradiště, k níž bylo na jihozápadě připojeno protáhlé obdélné předhradí. Opevnění akropole, zčásti patrně pravěkého původu, je tvořeno převážně kameny a břevny, ve valech předhradí byla zjištěna dřevohlinitá konstrukce s čelní kamennou plentou. V místech snazšího přístupu je opevnění znásobeno mohutnými příkopy. Stopy požáru libětické hradby vedly k mylné domněnce o spečených valech. Menší výzkumy proběhly na hradišti na konci 19. a v první čtvrtině 20. století, relativně početná kolekce nálezů ovšem pochází i z povrchových sběrů. Vedle zlomků keramiky pochází z hradiště rovněž železné nože, několik hrotů šípů, podkova, ocílka, ale i skleněné perly. Přítomnost elity dokládá nález železného puklicovitého kování z garnitury meče (LUTOVSKÝ 1993, tab. 14: 7), případně též předmět interpretovatelný jako bodec ostruhy (LUTOVSKÝ 1993, tab. 14: 8). Pozoruhodným předmětem je zlomek keramického kotlíku, nádoby oblíbené ve staromaďarském prostředí (PROFANTOVÁ 1997). Raně středověké osídlení a opevnění hradiště u Libětic lze klást do 9. století, jeho patrně násilný zánik spíše k přelomu 9. a 10. století.

Libětické hradiště leželo ve stejné vzdálenosti od Kněží hory jako Hradec u Řepice. A – byť jde nejspíše o náhodu – stejných 8,5 km dělí i libětické hradiště od řepického.

Od jihu nebylo třeba přístup do strakonické kotliny pouze střežit, ale bylo možné z něj i prosperovat – cesty vojenské byly i cestami obchodními. Ve vrcholném středověku procházela právě údolím Volyňky důležitá větev jedné z nejvýznamnějších obchodních cest českého království. Bohatství, jež obchod s alpskou solí přinášel městům ležícím při této cestě, jí dalo i název – Zlatá stezka. Přenášení jejího významu až do 9. století je samozřejmě velmi problematické, každopádně však šlo o jedno z nejsnazších spojení nitra české kotliny

s východním Bavorskem, s oblastí Pasova (např. PROFANTOVÁ 1991).

Zisk z předpokládané cesty a do jisté míry snad i prestiž patrně převážily nad bezpečím vysokých, strmých a hůře dostupných srázů: na nízké terase nad Volyňkou byla ve 2. polovině 9. století opevněna plocha necelého jednoho hektaru – Hradec u Němětic (obr. 1: 7, 3: A). Tuto pevnost známe díky modernímu archeologickému výzkumu velmi dobře (MICHÁLEK 1993; MICHÁLEK – LUTOVSKÝ 2000). Víme o jeho dřevohlinitém opevnění, patrně s kamennou plentou, o jeho rozdělení na dvě části příkopem a palisádou, o koncentraci obytných a hospodářských budov při hradbě akropole. Starší výzkumy přinesly i objev jakési "halové" centrální stavby, o délce přesahující 18 m, s nasucho kladenými kamennými prvky (DUBSKÝ 1949, 584), která stála uprostřed vnitřního hradu. Poslední údaj je zvláště pozoruhodný v souvislosti s již uvedenou zmínkou o kamenné stavbě na akropoli Kněží hory.

Okolí zmíněných hradišť, především však prostor jimi sevřený, vykazuje v jižních Čechách nebývalou hustotu osídlení; nejde přitom o jev přímo ovlivněný intenzitou archeologického bádání. V této souvislosti lze připomenout řídké slovanské osídlení intenzivně sledovaného sousedního Písecka (cf. FRÖHLICH 1997).

Vzhledem k absenci písemných zpráv o slovanském osídlení na střední Otavě je samozřejmě nemožné přesněji určit význam jednotlivých opevněných areálů. Ekonomická, vojenská, správní, kultovní, soudní ale snad i útočištná funkce se spojují v jeden propletený celek, aniž bychom vůbec měli možnost hodnověrného odlišení. Pro mladší období raného středověku, v době existence hradské soustavy přemyslovského státu, máme u většiny objektů alespoň rámcovou představu o jejich účelu. Poměrně jasně jsou definovány hrady kastelánské, u ostatních převažuje spíše hospodářský význam. Jak tomu ale bylo v době, kdy hradiště představovala prvek odlišného uspořádání společnosti, odlišného řádu – tedy v 9. století?

Otázky spojené s funkcí raně středověkých objektů, které označujeme jako hradiště, jsou v mnoha směrech řešitelné výhradně ve formě domněnek. Ani následující poznámka není tedy v tomto ohledu výjimkou.

Sídelní hrady českých knížat bývají někdy spojovány s ústředími kmenových knížectví (jako v případě Staré Kouřimi), jindy se uvažuje o rozdělení obou funkcí – připomeňme zde alespoň hypotetický vztah hradiště v Praze-Šárce a Levého Hradce. V tomto ohledu by bylo možno označit za (kultovní?) centrum pootavského knížectví nejspíše Kněží horu u Katovic.

Naše úvahy o historickém významu jednotlivých sídelních komor v Čechách jsou do jisté míry determinovány archeologicky dokumentovaným bohatstvím té které oblasti, tedy jevem nejlépe sledovatelným na hrobových nálezech. Lze kupříkladu připomenout poměrně časté úvahy o moci vládců Staré Kouřimi, do značné míry odvozované od nálezů z kouřimského pohřebiště.

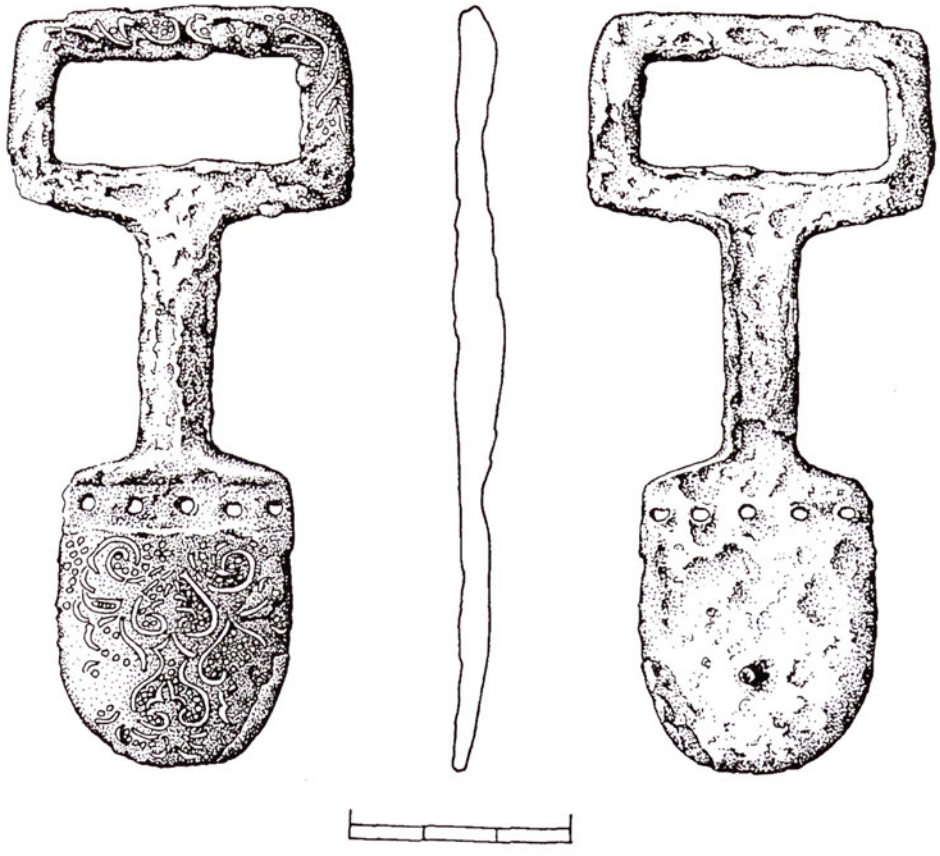

Obr. 4. Železná průvlečka se stříbrnou tauzií, nalezená v centrální stavbě na akropoli Hradce u Němětic. Kresba: I. Vajglová.

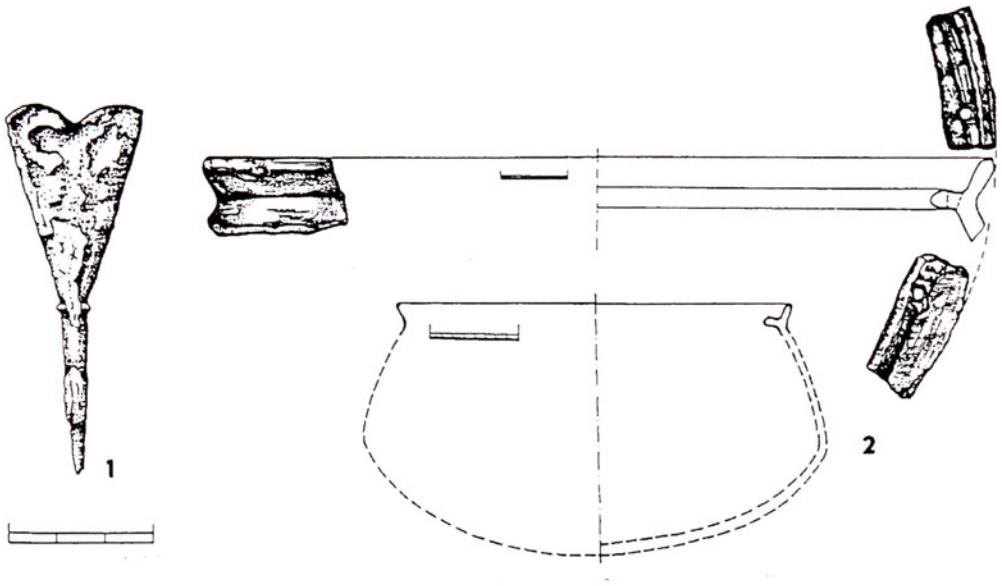

Obr. 5. Nálezy z pootavských hradišť, jež lze přímo spojovat se staromaďarským etnikem: hrot rozeklaného šípu (Němětice) a zlomek staromaďarského keramického kotlíku (Libětice).

Bohatství knížectví středního Pootaví není ovšem žádnými hrobovými nálezy potvrzeno – doposud totiž nedisponujeme jediným hrobem z 9. století, který by bylo možné přisoudit nejen nejvyšší kastě tohoto útvaru, ale ani většinové populaci. Jedinými hrobovými nálezy jsou nečetná mohylová pohřebiště, která – jak bylo již výše naznačeno – patří populaci okrajové.

Disponujeme-li přesto několika sídlištními nálezy svědčícími o přítomnosti nejvyšších elit (obr. 4), a to ještě navzdory faktu, že hrady byly dobyty, vypáleny a bezesporu i vyrabovány (LUTOVSKÝ – MICHÁLEK, v tisku), je zřejmé, že o bohatství pootavských vládců nemusíme příliš pochybovat.

Na první pohled může zarazit nevelká rozloha území ohraničeného pootavskými hradišti. Rozumíme spíše rozlehlým knížectvím, kde struktura hradů dovolovala ovládat větší počet obyvatel zajišťujících svou prací obživu knížeti a jeho vládnoucímu aparátu. Území obklopené hrady, které dělí vzdálenost pouhých 8,5 km, navíc plné kamenitých strání neposkytujících dostatek obilí, je pro nás do jisté míry záhadou.

Nalézáme se však v oblasti, kde názvy řady obcí znamenají klíčové pojmy v montánní archeologii. Je-li v poslední době s exploatací zlata spojován vznik několika hradišť přemyslovského založení (SLÁMA 1991; ČTVERÁK – LUTOVSKÝ 1999; HRUBÝ – LUTOVSKÝ 1999), je otázkou, zda zlato z písků Otavy, Volyňky a dalších zlatonosných toků nestálo i u zrodu mocenského uskupení na střední Otavě.

Na druhou stranu není toto malé "knížectví" v českém prostředí nijak výjimečné – kupříkladu ani vzdálenost mezi hradišti na okrajích Pražské kotliny není příliš veliká. Možná právě ve struktuře nevelkých mocenských útvarů a jejich proměn leží archeologické vysvětlení postupné koncentrace moci doložené písemnými prameny v poklesu počtu českých knížat – od více než čtrnácti, kteří v lednu roku 845 přijali na dvoře Ludvíka Němce křest (a že mezi nimi byl i vládce Pootaví se zdá být pravděpodobné), po dva z předních velmožů, Vitislava a Spytihněva, kteří v roce 895 vytrhli Čechy ze svazku s Velkou Moravou.

Během prvé poloviny 9. století tak máme doloženu existenci spíše malých mocenských útvarů, mezi něž patřilo i knížectví pootavské. Konec 9. věku pak sebou přináší koncentraci – střední Čechy ovládli Přemyslovci, severozápadní Čechy knížata, která můžeme jen velmi volně spojovat s rodem bájného luckého Vlastislava.

Na konci 9. století zanikla i moc pánů Pootaví; nestali se hegemony větší oblasti a svůj boj o místo na slunci prohráli – definitivně a velmi tvrdě. Možná ho prohráli ekonomicky, rozhodně ho však prohráli vojensky. Šance, která byla dána přemyslovskému a luckému knížectví, byla na jihu Čech znemožněna, a to nejspíše zásahem zvenčí.

Násilný útok se dotkl všech čtyř hradišť – starší výkopy právě na pootavských hradištích daly vzniknout mylné, přesto však v archeologii zakořeněné představě "spečených" valů, tj. ohněm zpevňované fortifikace. Torza spálených hradeb, která podlehla požáru, tak obklopují všechna uvedená hradiště. Díky rozsáhlému výzkumu v Němětici jsme dokonce schopni určit postup útoku a způsob likvidace této pevnosti, z níž archeologický výzkum přinesl více než 90 hrotů šípů, které před jedenácti stoletími roznášely zkázu a smrt (LUTOVSKÝ – MICHÁLEK, v tisku).

Na jiném místě (LUTOVSKÝ 1999) jsem se pokusil ukázat, že tento násilný zánik nebyl patrně způsoben ani vpádem bavorské hotovosti v polovině 9. století, ani náporem přemyslovské družiny v polovině století desátého, ale že šlo skutečně o zásah z oblastí ležících mimo českou kotlinu, datovaný nejspíše někam do závěru 9. věku.

Vzhledem k chronologickým aspektům, k dostatečnému vojenskému potenciálu útočníka a zničení hradišť nikoli za účelem mocenské restukturalizace ale pouhého kořistění, je možné, že za násilnou likvidací hradů středního Pootaví stojí hordy staromaďarských nájezdníků. Rozeklaný hrot šípu nalezený na Hradci u Němětic a zlomek keramického kotlíku ze sousedního

hradiště u Libětic (obr. 5) lze sice přímo spojovat se staromaďarským prostředím, tyto nálezy však přesto pokládám za pouhé indicie, nikoli přímé důkazy přítomnosti Maďarů ve středním Pootaví. Bezpochyby ovšem představují doklady otevřenosti jižních Čech vůči Podunají i v pohnutých dobách příchodu staromaďarských kmenů. Padla-li pod kopyty jejich koní Velká Morava a obávalo-li se jejich útoků celé Bavorsko, nelze kořistný vpád staromaďarských hord do jižních Čech vyloučit. Rozsah tohoto vpádu nám ale uniká, není vyloučeno, že s ním lze spojit zánikový horizont většiny jihočeských hradišť (včetně v úvodu zmíněných Branišovic, Litoradlic a Kuklova). Na pomezí reality a fantazie pak musí zůstat úvahy o smyslu tohoto vpádu, případně i o jeho cíleném vyprovokování z nemaďarského prostředí. I Panonii Svatopluk nejprve vyplenil, aby si ji pak nechal udělit v léno...

ZUSAMMENFASSUNG:

Zwischen Bayern und Großmähren: Südböhmen im 9. Jahrhundert

Die bisherige archäologische Erkenntnis Südböhmens erlaubt detaillierere Erwägungen nur anhand visuell auffallender und relativ häufiger archäologischer Quellen – Burgwälle und Grabhügel. Während an der Bedeutung von Burgwällen für die historische Entwicklung nicht zu zweifeln ist, stellen die Grabhügel eher eine Randerscheinung dar – es geht um Gräber eines kleinen Teils der Population, die sich am Rande der Siedlungsgebiete konzentrieren. Burgwälle veranlassen Erwägungen von mehreren Machtzentren, von denen der kleine Raum an dem Mittellauf der Otava für den wichtigsten gehalten werden kann, der duch Burgwälle bei Katovice, Libětice, Němětice und Řepice überwacht wurde (Abb. 1:3,5,7,8). Auf dem monumentalen Priesterberg (Kněží hora) bei Katovice ist wohl das Zentrum des Fürstentums zu suchen, der Sitz des Herrschers befand sich am ehesten in Hradec bei Němětice (Abb. 3:A). Die Bedeutung böhmischer Fürstentümer des 9. Jahrhunderts wird gewöhnlich von dem archäologisch dokumentierten Reichtum abgeleitet, also von der Erscheinung, die am besten in Grabfunden zu verfolgen ist. Aus der Otava-Region ist jedoch bisher kein einziger Grabfund bekannt, der mit Bewohnern der Burgwälle zu verbinden wäre. Verfügt man trotzdem über mehrere Siedlungsfunde, die von der Anwesenheit der höchsten Gesellschaftsschichten zeugen (Abb. 4), und dies trotz der Tatsache, daß Burgen erobert, verbrannt und unbestritten ausgeplündert wurden, dann ist offensichtlich, daß an dem Reichtum der Herrscher der Otava-Gegend nicht zu zweifeln ist. Es ist nicht ausgeschlossen, daß an der Wiege des Fürstentums im mittleren Otava-Gebiet das aus Sand der Otava, Volyňka und weiteren goldführenden Flüssen gewonnene Gold stand. Das Fürstentum ging am Ende des 9. Jahrhunderts unter – archäologische Grabungen belegten den gewaltsamen Niedergang der Burgwälle; ganz überzeugend ist der feindliche Angriff im Fall von Hradec bei Němětice belegt (Lutovský – Michálek – im Druck). Mit Rücksicht auf chronologische Aspekte und darauf, daß das die Angreifer ein großes Militärpotential besaßen und die Vernichtung der Burgwälle nicht zwecks Machtrestrukturierung, sondern aus bloßer Beutegier durchgeführt wurde, ist es durchaus möglich, daß hinter der gewaltsamen Liquidation der Burgen im mittleren Otava-Gebiet Horden altmagyarischer Freibeuter stehen. Die bei Hradec bei Němětice gefundene gegabelte Pfeilspitze und das Fragment eines Keramikkessels aus dem benachbarten Burgwall Libětice (Abb. 5) können zwar direkt mit dem altmagyarischen Milieu in Zusammenhang gebracht werden, werden jedoch trotzdem nicht für direkte Beweise der Anwesenheit der Magyaren im mittleren Otava-Gebiet gehalten. Unbestritten stellen sie aber Belege der Offenheit Südböhmens gegenüber dem Donauraum auch in den unruhigen Zeiten der Ankunft altmagyarischer Stämme dar. Falls Großmähren durch die Hufe ihrer Pferde vernichtet wurde und ganz Bayern ihren Angriff befürchtete, dann kann der Beuteeinfall der altmagyarischen Horden nach Südböhmen nicht ausgeschlossen werden. Der Umfang dieser Invasion ist uns zwar nicht bekannt, aber es ist nicht auszuschließen, daß der Untergangshorizont der meisten südböhmischen Burgwälle damit zusammenhängt. An der Grenze der Realität und der Phantasie müssen dann Überlegungen über den Sinn dieses Einfalls bleiben, eventuell über sein gezieltes Hervorrufen in dem nicht magyarischen Milieu.

Abbildungen:

Abb. 1. Südböhmische Burgwälle im 9. Jahrhundert. 1 – Bechyně, Bez. Tábor; 2 – Branišovice, Bez. České Budějovice; 3 – Katovice, Bez. Strakonice; 4 - Kuklov, Bez. Český Krumlov; 5 – Libětice, Bez. Strakonice; 6 – Litoradlice, Bez. České Budějovice; 7 – Němětice, Bez. Strakonice; 8 – Řepice, Bez. Strakonice.

Abb. 2. Schematische Pläne des Burgwalls auf dem Priesterberg (Kněží hora) bei Katovice (oben) und in Hradec bei Řepice. Laut B. Dubský.

Abb. 3. Hradec bei Němětice (A) und Hradiště bei Libětice (B) im Tal der Volyňka. Computerbearbeitung M. Křemen.

Abb. 4. Eisenöse mit Silbertauschierung, die im Zentralbau auf der Akropole in Hradec bei Němětice gefunden wurde. Zeichnung I. Vajglová.

Abb. 5. Funde aus Burgwällen in der Otava-Region, die mit dem altungarischen Ethnikum direkt verknüpft werden können: Spitze eines gegabelten Pfeils (Němětice) und Fragment eines altungarischen Keramikkessels (Libětice).

Literatura:

BENEŠ, A. 1970: Pevnost na Kněží hoře, in: Kolář, E. (ed.), A věky jdou. Minulost a přítomnost jihočeského městečka Katovic a okolí, 214, 223-226. Katovice.

BENKOVÁ, I. – ČTVERÁK, V. 1998: "Areál ve Svatém Janu pod Skalou"? (okr. Beroun), Archeologie ve středních Čechách 2, 115-144.

BUBENÍK, J. 1971: Slovanské hradiště u osady Vraník, AR XXIII, 58-62.

ČTVERÁK, V. – LUTOVSKÝ, M. 1999: Raně středověké hradiště v poloze "Hradišťátko" u Dolních Břežan, okr. Praha-západ, Archeologie ve středních Čechách 3, 407-440.

DUBSKÝ, B. 1928: Slovanský kmen na střední Otavě. Řepice.

- 1949: Pravěk jižních Čech. Blatná.
- 1955: Hradec u Hudčic na Březnicku, AR VII, 644-648.

FRÖHLICH, J. 1975: Dva příspěvky ke slovanskému osídlení jižních Čech, AR XXVII, 449-453.

- 1997: Písecko v zrcadle archeologie. Písek.

HRUBÝ, P. – LUTOVSKÝ, M. 1999: Několik poznámek k hradišti u Ústalče, okr. Klatovy, Archeologie ve středních Čechách 3, 469-472.

LUTOVSKÝ, M. 1990: Zjišťovací výzkum na hradišti u Kuklova, o. Brloh, okr. Český Krumlov, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 7, 83-96.

- 1993: Raně středověké nálezy z jižních Čech ve sbírkách Národního muzea v Praze, Zprávy ČAS, Supplément 21.
- 1997: Brandbestattungsritus im frühmittelalterlichen Böhmen: drei Überlegungen, in: Život v archeologii středověku, 433-438. Praha.
- 1998a: Das frühmittelalterliche Hügelgräberfeld in Kožlí bei Orlík, Bez. Písek (Südböhmen), Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde 6/7, 255-306.
- 1998b: Mohylové pohřebiště v Kožlí u Orlíka, okr. Písek. K poznání raně středověkých mohyl ve středním Povltaví, Archeologie ve středních Čechách 2, 1998, 277-327.

LUTOVSKÝ, M. – MICHÁLEK, J. v tisku: Archeologie násilného zániku: pád Hradce u Němětic, in: Sborník z konference věnované 50. výročí zahájení výzkumů na Pohansku u Břeclavi. Brno.

MICHÁLEK, J. 1993: Halštatské a slovanské hradiště "Hradec" u Němětic, okr. Strakonice. Předběžná zpráva, AR XLV, 612-622, 677-678.

MICHÁLEK, J. – LUTOVSKÝ, M. 2000: Hradec u Němětic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v česko-bavorském kontaktním prostoru. Strakonice-Praha.

PROFANTOVÁ, N. 1991: Přínos archeologie k poznání českých dějin devátého století, Studia mediaevalia Pragensia 2, 29-60.

- 1997: K novějším nálezům z hradiště Libětice, okr. Strakonice, Archeologické výzkumy v jižních Čechách 10, 26-38.

SLABINA, M. 1993: Sídliště a dům kultur okruhu hornodunajských popelnicových polí v Čechách, Muzeum a současnost 12, 7-38.

SLÁMA, J. 1991: Raně středověké hradiště u Nalžovického Podhájí na Sedlčansku, in: Praehistorica 18. Varia archaeologica 5, 85-117. Praha.

ŠOLLE, M. 1969: Nové poznatky o slovanském hradišti u Hryzel, AR XXI, 31-36.

ŠVEHLA, J. 1923: Táborsko v pravěku. Tábor.

TUREK, R. 1958: Slawische Hügelgräber in Südböhmen, Fontes archaeologici Pragenses 1. Praha.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
SPISY ARCH. ÚSTAVU AV ČR BRNO 17
2001

Pohansko bei Břeclav – ein bedeutendes Zentrum Großmährens*

Jiří MACHÁČEK

Pohansko bei Břeclav/Lundenburg zählt zu den am besten untersuchten und publizierten frühmittelalterlichen Lokalitäten im Zentralraum Großmährens. Die hier freigelegten Befunde bzw. Funde sind den Fachleuten gut bekannt. In unserem Beitrag möchten wir vor allem auf jene, sich aus den bisherigen Ausgrabungen ergebendene Schlußfolgerungen aufmerksam machen, die das Konferenzthema betreffen.

Schon Prof. B. Dostál (z. B. 1975; 1988a) hat oft auf die Parallelen hingewiesen, die zwischen Pohansko und den hochentwickelten karolingischen Siedlungsobjekten von repräsentativem Charakter existieren. In seinen Interpretationen befaßte er sich vor allem mit dem sog. Herrenhof in Pohansko. Er verglich den Herrenhof mit dem karolingischen „curtis regalis" und hielt ihn für eine Art „reduzierter Pfalz". Wir versuchen in dem vorliegenden Beitrag, diese Überlegungen durch konkrete Analogien und Beispiele zu ergänzen.

Der sog. Herrenhof wird für die bedeutendste Siedlungsstruktur in Pohansko gehalten. Er erstreckt sich auf einem ca. 1 ha großen Gelände, durch eine viereckige Palisade abgegrenzt, die minimal in zwei Phasen ausgebaut wurde. Innerhalb des Herrenhofes unterscheiden wir mehrere „Funktionsbezirke" (DOSTÁL 1988a, 283). Als unbestritten wird der Sakralbezirk mit Kirche und reichem Friedhof und der Siedlungsbezirk mit vorzüglich ausgebauten, untermauerten Häusern, die durch stellenweise mit Mörtel vergossenen Steinstreifen begrenzt sind, angesehen. Diskutabel ist der Wirtschaftsbereich, zu dem vor allem große ebenerdige Pfostenbauten gezählt werden, welche, wie Dostál selbst (1975, 80) erwähnte, eine andere, vor allem Versammlungsfunktion gehabt haben könnten. Mit Recht muß man die Darlegung ablehnen, daß zur inneren Hofbebauung auch gewerblich-handwerkliche Bauten gehörten. Diejenigen, die Dostál in seiner Arbeit aufführt (1975, 49-50, 56-57), finden wir ausnahmslos außerhalb der Palisadenumzäunung, oder sie sind erst nach ihrem Untergang errichtet worden.

Der Herrenhof stand nicht isoliert. Er erstreckte sich innerhalb eines ausgedehnten, 28 ha großen Geländes (Abb. 1, Abb. 6), das von einer einphasig erbauten Holz-Erde-Bewehrung mit steinerner Blendmauer umgeben war. Es bleibt unklar, wann diese Fortifikation errichtet wurde; in keinem Fall wurde die großmährische Besiedlung in den 17 bisher untersuchten Schnitten durch diesen Wall überdeckt. Großmährische Gräber sowie Siedlungsbauten respektieren den Wall von der äußeren und inneren Seite; in einigen Fällen befinden sie sich unter dessen Destruktion, nie jedoch unter dem eigenen Wallkörper. Demgegenüber finden wir unter dem Wall ältere frühslawische und altburgwallzeitliche Objekte (DOSTÁL 1982, 6, 10, Abb. 2; 1988b, 313). Eine analoge Situation liegt auch im Falle der Palisadenumzäunung des Herrenhofes vor. Die ältere Palisade ist mehrmals durch jüngere großmährische Gräber und Objekte unterbrochen; sie selbst stört jedoch kein großmährisches Objekt oder Grab (DOSTÁL 1975, 33-36, Plan 1). Unter den Bauten des Herrenhofes gibt es demgegenüber Objekte der älteren frühslawischen Besiedlung. Diese Fakten deuten darauf hin, daß weder dem Bau des Herrenhofes, noch dem Befestigungsbau in Pohansko eine ältere großmährische Besiedlung vorangegangen war; beide Elemente sind ungefähr zeitgleich und stehen am Anfang der großmährischen Besiedlung Pohanskos. Ihre genaue absolute Datierung und Stellung im Rahmen des 9. Jh. kann weiter diskutiert werden.

Innerhalb des befestigten Geländes in Pohansko wurde außer dem Herrenhof auf einer Fläche von 2 ha auch ein Ausschnitt aus dem Areal gegraben, von welchem B. Dostál (anhand der Art der Bebauung sowie des Fundcharakters) mit Recht vermutete, daß es handwerklicher Tätigkeit gedient habe (Abb. 2). Die Abgrenzung des Handwerksbezirks wurde innerhalb des Burgwalls nicht festgestellt; aus unseren neuesten Ausgrabungen können wir jedoch darauf schließen, daß er einen großen Teil der Burgwall-Innenfläche einnahm. Es wurde festgestellt, daß sich die für den Handwerksbezirk typischen Bauten, z. B. Brunnen, tiefe

* Die Arbeit konnte dank der finanziellen Unterstützung der Grant-Agentur der Tschechischen Republik – Projektnummer 404/99/D069 – realisiert werden.

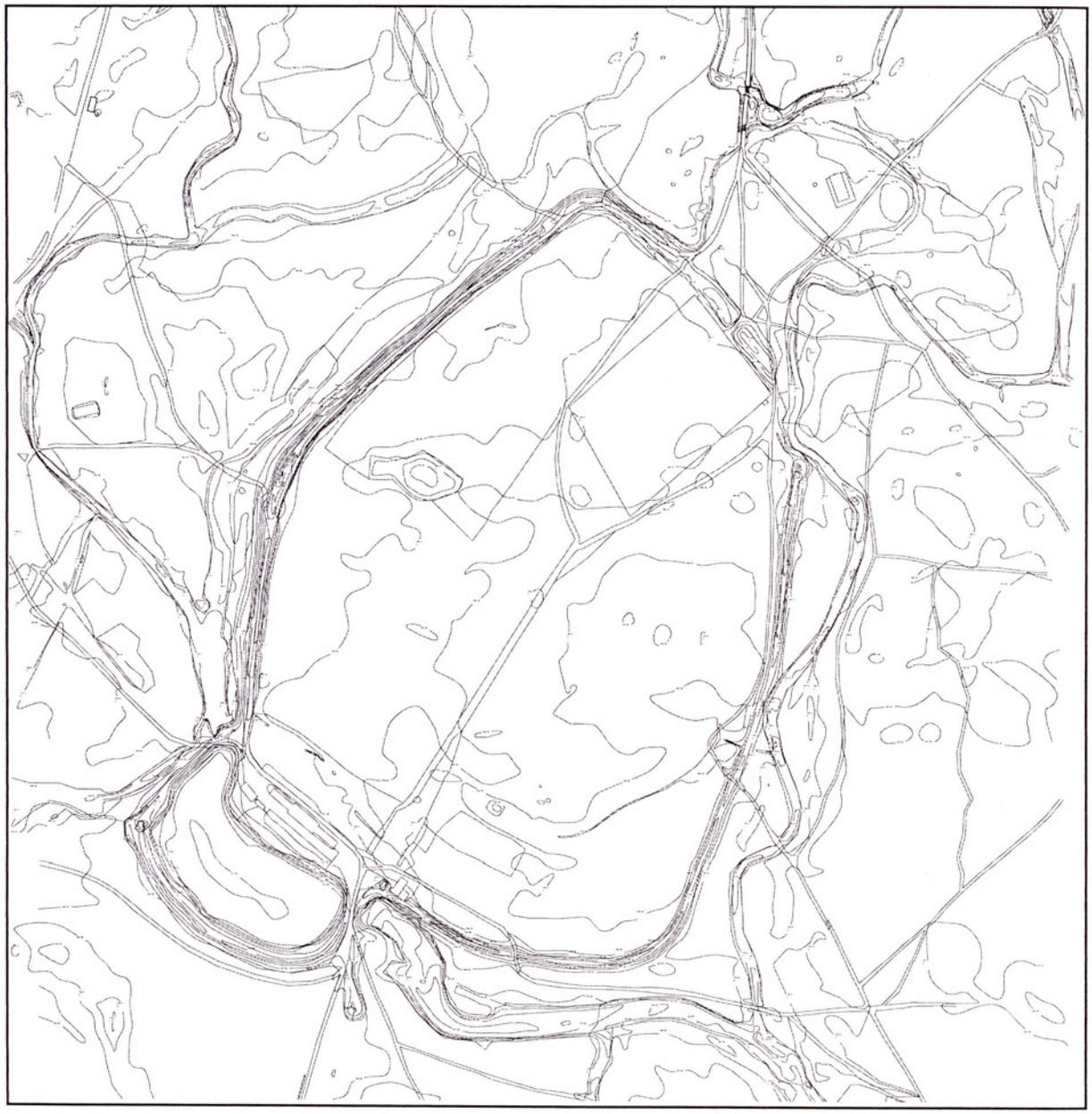

Abb. 1. Pohansko bei Břeclav. Bewehrung.

rinnenartige Objekte, verschiedene Wirtschaftsgruben, auch auf dem ca. 250 m vom Rand der ursprünglichen Ausgrabung des handwerklichen Areals entfernten Gelände befinden. Ähnliche Befunde kennen wir auch aus der Umgebung des 100 m entfernten Herrenhofes.

Bei der Interpretation des gesamten großmährischen Komplexes von Pohansko kann uns die Hinzuziehung historischer Nachrichten über Königs- und Kaiserpfalzen des Karolinger- und Ottonen-Reiches sowie der Ergebnisse archäologischer und bauhistorischer Untersuchungen dieser Objekte sehr behilflich sein.

Eine Pfalz besteht aus mehreren Elementen, welche mehr oder weniger räumlich zusammenhängen dürfen. Grundelement und Ausgangspunkt einer Pfalz in karolingischer Zeit bildete der Wirtschaftshof, in historischen Nachrichten als „curtis" oder „villa" bezeichnet (BINDING 1996, 60). Laut Günther Binding (1996, 46) „war die curtis oder villa ... ein landwirtschaftlicher Eigenbetrieb und zugleich auch Haupthof des umliegenden Königsgutes (fiscus) als Sammelstelle für die Abgaben der Nebenhöfe und den diesen zugeordneten zahlreichen Bauernstellen, den "Hufen". Neben den landwirtschaftlich genutzten Flächen gehörten zu Königshöfen und Pfalzen auch Forste, die einen besonders wichtigen Bestandteil des *fiscus* darstellten. Zu einigen *curtis* mit Zentralfunktion gehörten auch Handwerksbezirke, wie dies in der Pfalz Tilleda aus dem 10. Jh. archäologisch belegt oder im Capitulare de villis (cap. 45) um die Zeit 800 erwähnt wird (BINDING 1996, 51). Die Wohnungen der Pfalzbediensteten und der Handwerker lagen neben der Pfalz in einer getrennten Vorburg (BINDING 1996, 67).

Der wirtschaftliche Hintergrund Pohanskos entspricht den oben angeführten Verhältnissen in fränkischen bzw. deutschen Pfalzen. Zur Bebauung, den

Abb. 2. Pohansko bei Břeclav. Handwerkliches Areal.

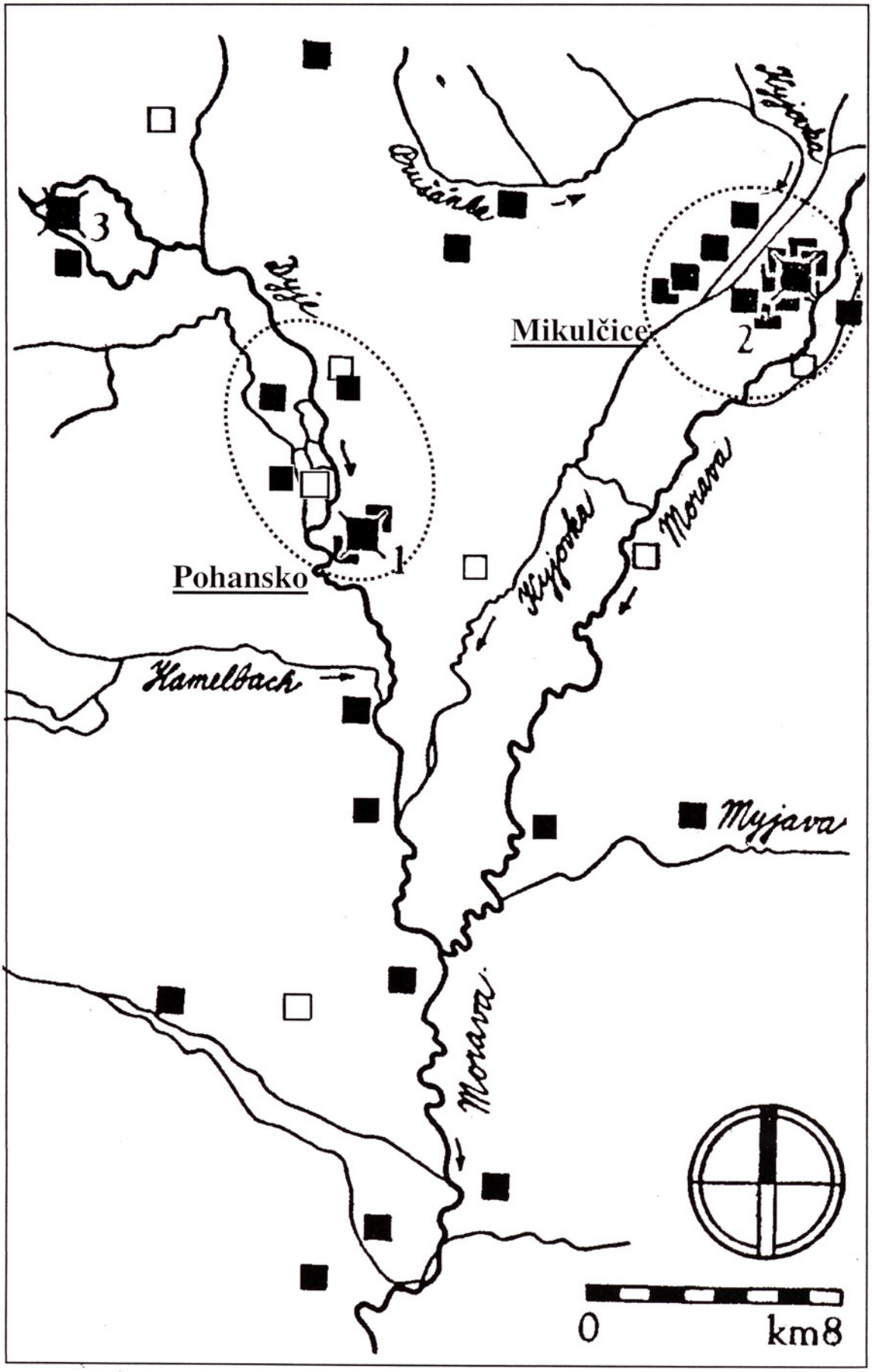

Abb. 3. Siedlungen im landwirtschaftlichen Hinterland des Burgwalles Pohansko bei Břeclav (nach Měřínský 1980, ergänzt).

Objekttypen und zum Produktionscharakter (belegt im Handwerksbezirk in Pohansko, Abb. 2) finden wir sehr gute Parallelen in der Vorburg der am besten untersuchten frühmittelalterlichen Pfalz von Tilleda (GRIMM 1990). Hier wurde das Vorhandensein derselben Gewerbe nachgewiesen, die auch aus Pohansko bekannt sind, d.h. vor allem Tuchmacherei, ferner Knochen- und Geweihverarbeitung, Eisen- und Buntmetallverarbeitung u.v.a. Grabungen deutscher Archäologen erwiesen, daß eine ausgedehnte befestigte Vorburg mit Belegen intensiver Handwerksproduktion in der frühottonischen Zeit einen regulären Bestandteil der Pfalzen und Königshöfe dargestellt hatte. Zu den Lokalitäten mit archäologisch nachgewiesenen Handwerksbezirken zählen neben dem schon erwähnten Tilleda auch Helfta, Mühlhausen und Gebesee (DONAT 1996, 123-124; DONAT 1999). Die archäologische Situation in älteren karolingischen Lokalitäten bleibt ungeklärt. Es scheint jedoch, daß sie nicht sehr unterschiedlich gewesen sein dürfte. Darauf deuten z. B. die Kenntnisse von der Pfalz Werla hin, deren Anfänge in das 9. Jh. zurückgehen (auch hier gibt es eine große befestigte Vorburg mit nachgewiesener Handwerksproduktion), wie wir aus der Beschreibung der Gewerbe im Capitulare de villis schließen können (BINDING 1996, 51, 171).

Das Personal der karolingischen Königshöfe bestand vor allem aus Unfreien (servi), hauptsächlich aus unfreien Frauen (serviles feminae). Dies ist z. B. für den Königshof Gernsheim angeführt (BINDING 1996, 42). Diese Situation entspricht derjenigen in Pohansko, wo im Handwerksbezirk die Gräber seiner Bewohner entweder einzeln oder in kleinen Gruppen verstreut lagen. „Typisch für diese Gräber war ihre sehr arme Ausstattung. Wir können deshalb vermuten, daß diese Gräber den Angehörigen der niedrigsten Gesellschaftsschicht, vielleicht sogar den Sklaven, die bei handwerklichen Arbeiten ausgenutzt worden waren, gehört haben dürften." (DOSTÁL 1993, 48). Der Maskulinitätsindex, der das Verhältnis zwischen Männern und Frauen auf dem Gräberfeld ausdrückt, ist von allen untersuchten Lagen in Pohansko im Handwerksareal der markant geringste. Dies bedeutet, daß die Frauen hier bedeutend überwogen (DROZDOVÁ 1997, 155).

Was die landwirtschaftliche Produktion betrifft, konnte das dicht bevölkerte Pohansko (umgeben von mit Thaya-Altwasser durchsetzten Auen) an sich nicht unabhängig sein (VIGNATIOVÁ 1992, 94). Es mußte höchstwahrscheinlich von kleineren landwirtschaftlichen Bauernstellen versorgt werden. Diese Bauernsiedlungen waren in der Umgebung oberhalb des Augebietes, auf Sanddünen, Terrassen, Lößerhöhungen u.ä. (MĚŘÍNSKÝ 1980, Abb. 2-3, 195-199) verstreut und bildeten den landwirtschaftlichen Hintergrund des Burgwalles (Abb. 3). Einige von ihnen wurden in den letzten Jahren zum Teil untersucht (Poštorná: KAVÁNOVÁ – VITULA 1990, 327-352; Břeclav-Líbivá: unpublizierte Grabung ÚAM FF MU). Zahlreiche hier freigelegte Getreidegruben, die im großmährischen Pohansko fehlen, weisen darauf hin, daß diese Bauernstellen auf landwirtschaftliche, vor allem Getreideproduktion spezialisiert waren. Der Herrenhof sowie das gesamte dicht bevölkerte Pohansko konnte, ähnlich wie karolingische oder ottonische Pfalzen, nur dank der Abgaben aus diesen Bauernsiedlungen leben. Das großmährische Pohansko wurde, wie Pollenanalysen aufzeigen (SVOBODOVÁ 1993, 94-96, 98), vor allem von Wäldern von Eiche-Mischcharakter umgeben. Dies unterscheidet Pohansko z. B. von Mikulčice, in dessen Hinterland Wiesen und Weiden überwogen, oder von Uherské Hradiště, dessen Umgebung entwaldet war. Es scheint, daß Pohansko, ähnlich wie bedeutende Pfalzen, auch als Verwaltungsmittelpunkt der ausgedehnten Wälder sowie der reichen Fischteiche diente, worauf zwar nur wenige, jedoch ganz evidente Funde von gefangenen Wildtieren wie Elch, Rothirsch oder Braunbär (KRATOCHVÍL 1969, 40) und reiche Funde von Fischknochen und Schuppen – gewonnen bei sorgfältigem Schlämmen eingetiefter Baubefunde – hindeuten (ČÁP 1983, 300-301). Aus fränkischen und frühdeutschen schriftlichen Nachrichten wissen wir, daß der königliche Forst unter der Verwaltung eines *forestarius* stand und neben dem Zwecke der Jagd für den Fischfang, Holzschlag, die Schweinemast und als Viehweide genutzt wurde (BINDING 1996, 51).

In Pfalzen karolingisch-ottonischer Zeit war mit dem Wirtschaftshof eine Baugruppe verbunden, die aus Königswohnung, Kapelle und Saalbau bestand. Diese Struktur, die deutsche Forscher als *palatium* bezeichnen („In karolingisch-ottonischer Zeit war mit dem Hof mehr oder weniger die Baugruppe des Palatium aus Saalbau, Königswohnung und Kapelle verbunden" – BINDING 1996, 64), wurde auf einer relativ großen, spezial abgegrenzten oder befestigten Fläche errichtet (z. B. Aachen 350 x 350 m, Nimwegen 115 x 100 m, Werla 150 x 140 m, Tilleda 100 x 100 m, Igelheim 99,5 x 91,5 m, – Pohansko ältere Phase 64 x 70 m, jüngere Phase 80 x 100 m). G. Binding belegt anhand der Lage und Struktur einzelner Bauten im Palatium, daß eine enge Verwandschaft und Zusammengehörigkeit zwischen den Pfalzen der Zeit Karls des Großen, Ludwigs des Frommen und denjenigen der späten karolingischen und ottonischen Zeit bestanden hat (BINDING 1996, 64).

Das Palatium in Pohansko weist (falls wir die von den deutschen Forschern gebrauchte Terminologie verwenden) besonders Ähnlichkeiten mit baulichen Strukturen der älteren Phasen der ottonischen Pfalzen in Tilleda, Grone bzw. auch der pfalzartigen Lokalitäten in Elten (BINDING 1996) und in Gebesee (DONAT 1996, 11-126) auf (Abb. 4). Ausschlaggebend ist die gegenseitige Lage einzelner Elemente des Palatiums. An die Kapelle, die in der Regel in den karolingisch-ottonischen Pfalzen, ähnlich wie in Pohansko, am Pfalzzugang liegt (BINDING 1996, 65), sind Königswohnungen (caminata, camera, casa, domus) angeschlossen, die bei den oben angeführten Lokalitäten einen sehr ähnlichen Charakter aufweisen. Es handelt sich zumeist um isolierte, dicht benachbarte Häuser von geringerem Ausmaß, die in einer Reihe mit der Kapelle stehen. Von Bedeutung ist vor allem ihr enger Zusammenhang mit der Kirche. In einigen Pfalzen ist der Palas mit der Pfalzkapelle durch einen Gang verbunden (BINDING 1996, 65).

Der Saalbau (aula) stellt einen weiteren bedeutenden Pfalzbestandteil dar. Dieses Element diente für die

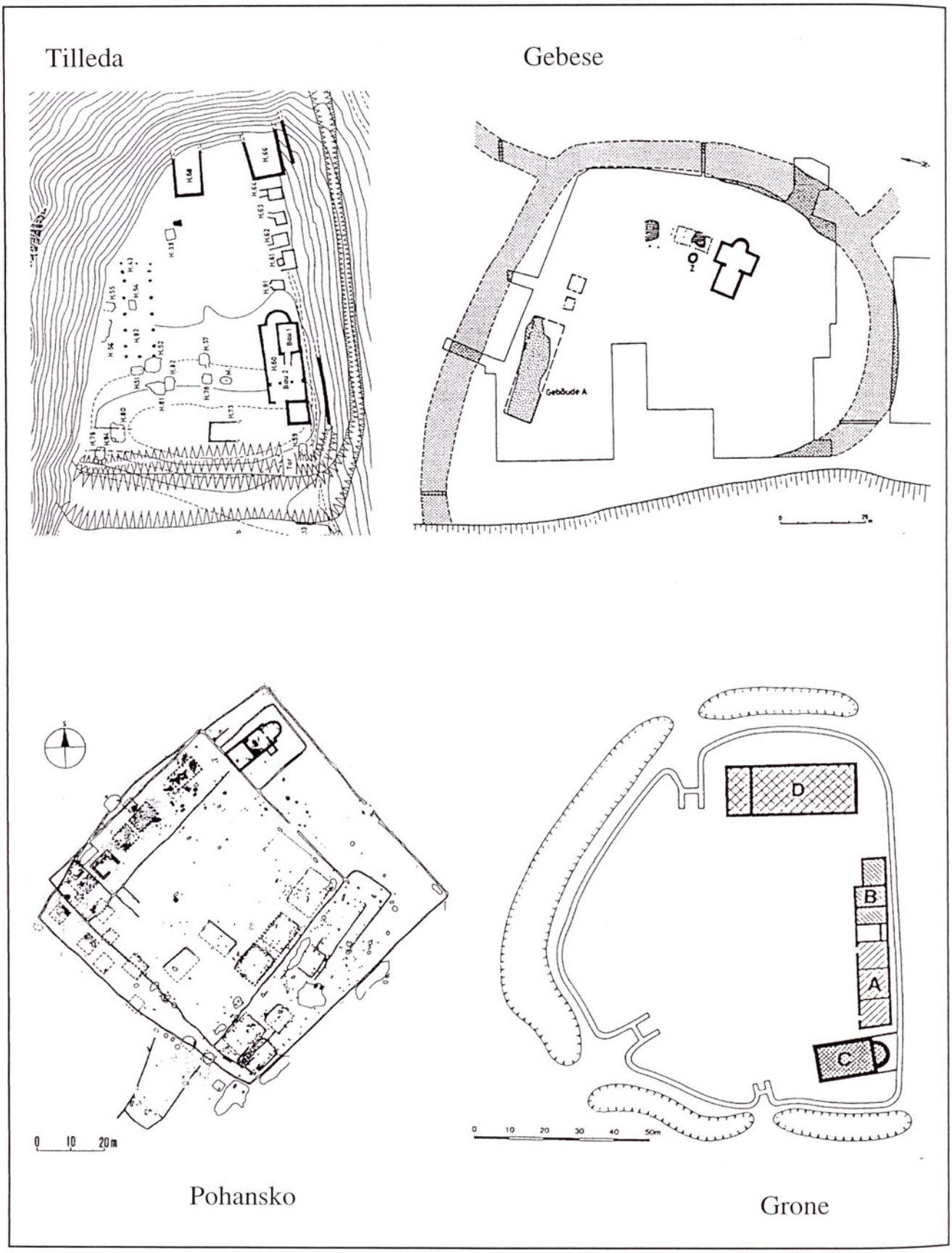

Abb. 4. Frühottonische Pfalzen und Palatium in Pohansko bei Břeclav (in gleichem Maßstab).

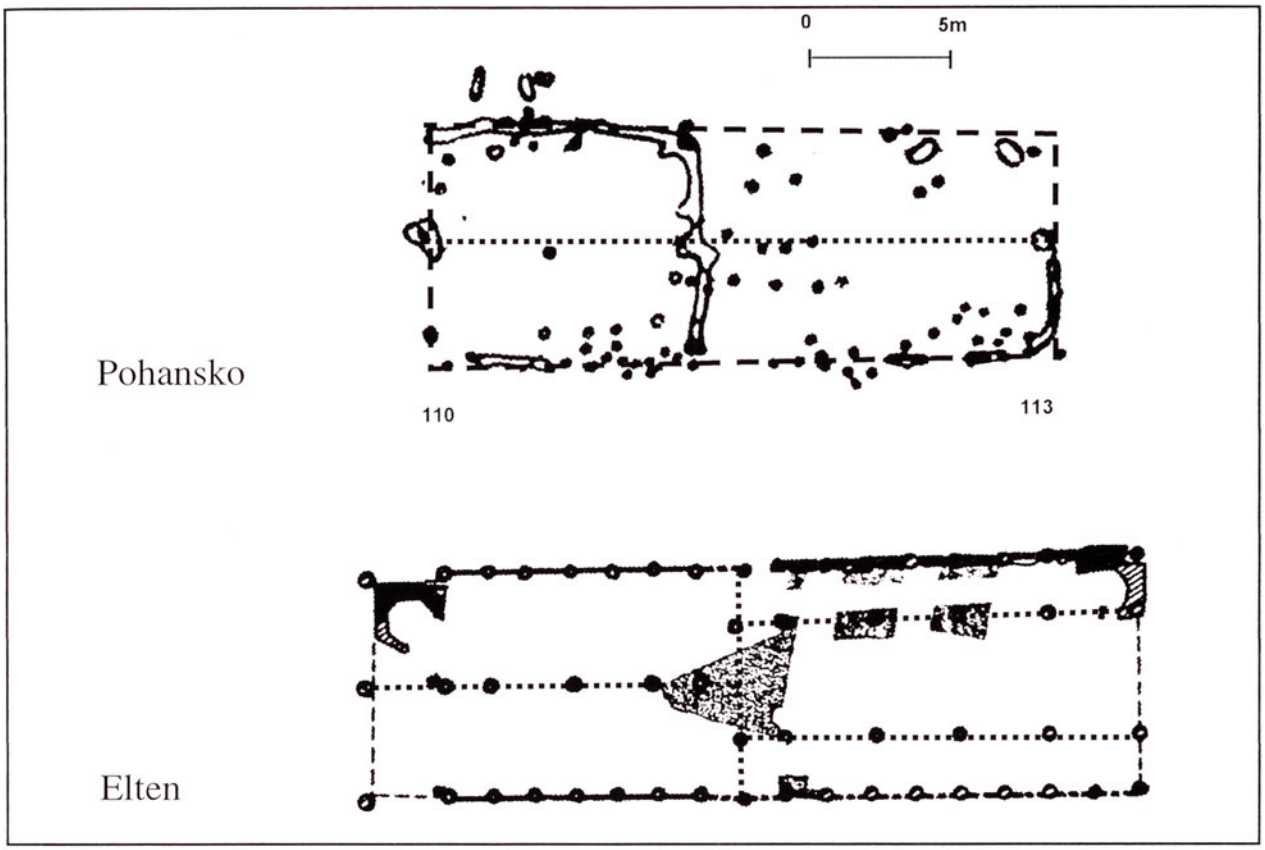

Abb. 5. Saalbau in Pohansko bei Břeclav und in Elten.

Versammlungen während bedeutender Handlungen (z. B. Reichstage) (BINDING 1996, 59, 64). In Pohansko sowie in Tilleda, Grone und Gebesee liegen große, ebenerdige Versammlungsbauten im Palatium auf der der Pfalzkapelle und den Wohnungen abgewandten Seite. Zwischen beiden Baugruppen, ähnlich wie in vielen anderen Pfalzen (BINDING 1996, 64), erstreckt sich ein ausgedehnter, unbebauter Hof. Aufgrund der Grabungen deutscher Lokalitäten wissen wir, daß kleinere Varianten großer Versammlungsbauten ca 9 m breit (Tilleda 9,5 m, Elten 9 m, Werla 8 m, Paderborn 10,3 m) und mehr als 20 m lang waren (Tilleda 26,8 m, Elten 28 m, Werla 21,5 m, Paderborn 30,9 m) (BINDING 1996, 125, 174-175, 185, 193). Die Bauten in Pohansko weisen eine ähnliche Breite, jedoch nicht die ausreichende Länge auf. Deswegen müssen wir erwägen, ob unsere bisherige Rekonstruktion der großen ebenerdigen Bauten im Palatium in Pohansko der Wirklichkeit entspricht und die Terrainsituation vielleicht nicht anders zu interpretieren wäre. Markant ist vor allem das Paar großer, ebenerdiger Häuser 110 und 113, die von Dostál (1975, Plan 1) als getrennte Bauten rekonstruiert wurden. Diese in Konstruktion sowie in Datierung völlig identischen Häuser liegen mit ihren Stirnwänden dicht nebeneinander (ca. 2 m), und ihre Mittel- sowie Umfangs-Tragpfosten bilden ideale Reihen. Möglicherweise handelt es sich um ein langes zweiräumiges Haus, das dem Bau ähnlich ist, den wir z.B. aus der Burg der Grafen im Gau Hamaland in Elten kennen (BINDING 1996, Abb. 52). Die Gesamtlänge solch eines Hauses (ca. 23 m) könnte unseren Vorstellungen über typische Aulen karolingischer und ottonischer Pfalzen besser entsprechen (Abb. 5).

Die gesamte Form des Palatiums in Pohansko, das durch eine symmetrische, fast viereckige Palisade abgegrenzt ist, entspricht in der Form nicht den unregelmäßigen ottonischen Pfalzen, wie z.B. in Tilleda, Werla, Grone und anderswo, deren Disposition durch die Lage auf markanten Anhöhen, Spornen oder Terrassen determiniert ist. Die viereckige Palisadenform in Pohansko muß man jedoch nicht unbedingt für etwas Ungewöhnliches halten, sie könnte auf die spätantike Tradition verweisen (DOSTÁL 1988a, 284). Eine ähnliche Disposition finden wir z. B. in einer der bedeutendsten Pfalzen Karls des Großen in Ingelheim (BINDING 1996, 99-114). Diese besteht aus einem Rechteck, das mit seinen Maßen (99,5 x 91,5 m) fast identisch mit der jüngeren Palisade in Pohansko ist und einem Halbkreis mit Türmen (sog. exedra), der in Pohansko selbstverständlich fehlt. Aus dem Vergleich können wir schließen, daß das Palatium in Pohansko mit seiner Größe für Residenzzwecke einer hochrangigen oder der höchstrangigen Person völlig ausreichend war.

Die Befestigung der Pfalzen entwickelt sich erst im Verlauf des 9. Jh. In dieser Zeit beginnt man in schriftlichen Quellen den Terminus *castrum* als Bezeichnung für Pfalzen zu gebrauchen (BINDING 1996, 25), der auch ihre militärische Funktion betont. Dies kann laut G. Binding nur folgendes bedeuten, „... daß jetzt der Komplex der Palastbauten, wahrscheinlich der Komplex von Hof und Palatium, von einer Befestigung umgeben war" (BINDING 1996, 64). Aus archäolo-

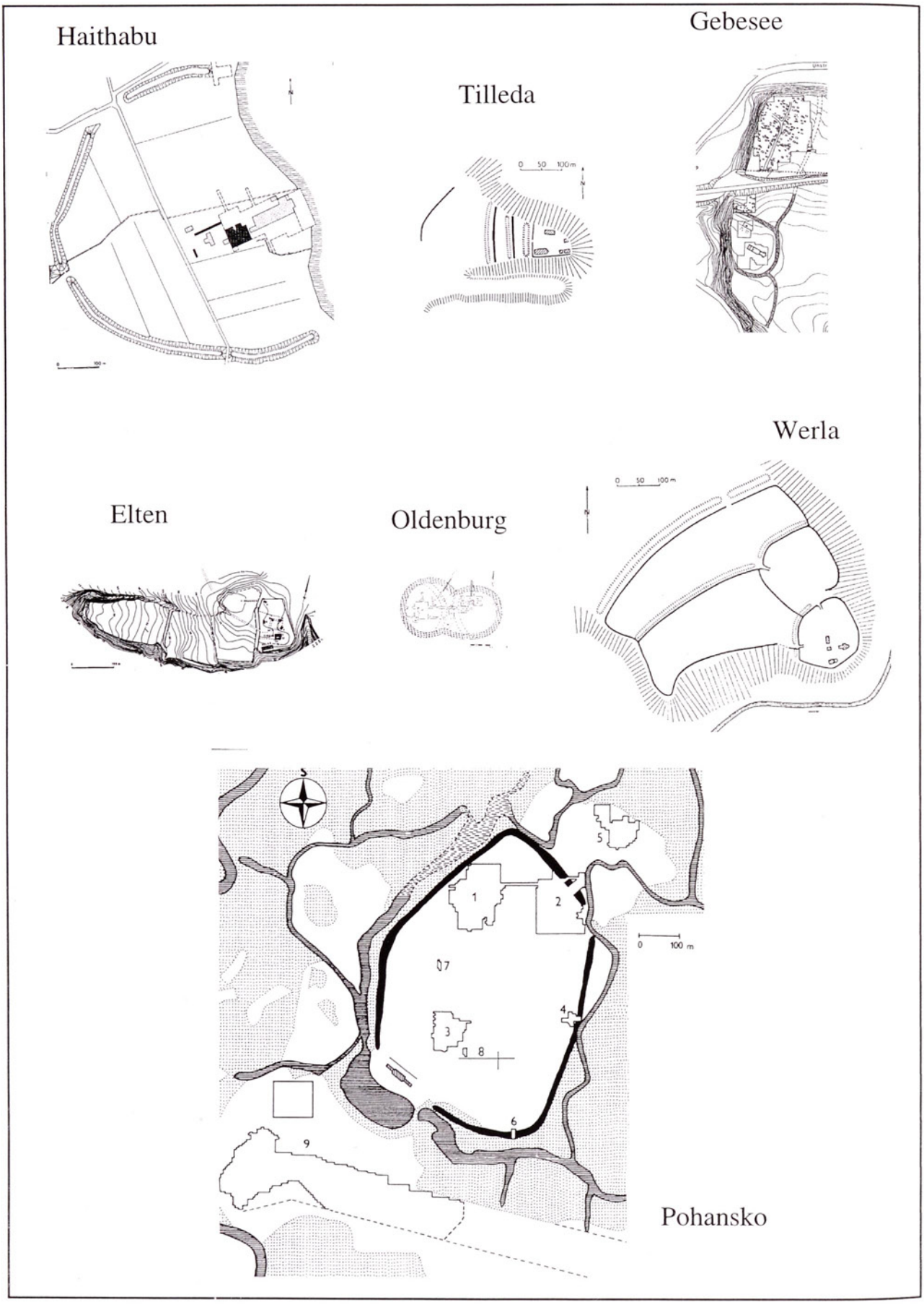

Abb. 6. Pohansko bei Břeclav und bedeutende frühmittelalterliche Lokalitäten in Deutschland (in gleichem Maßstab).

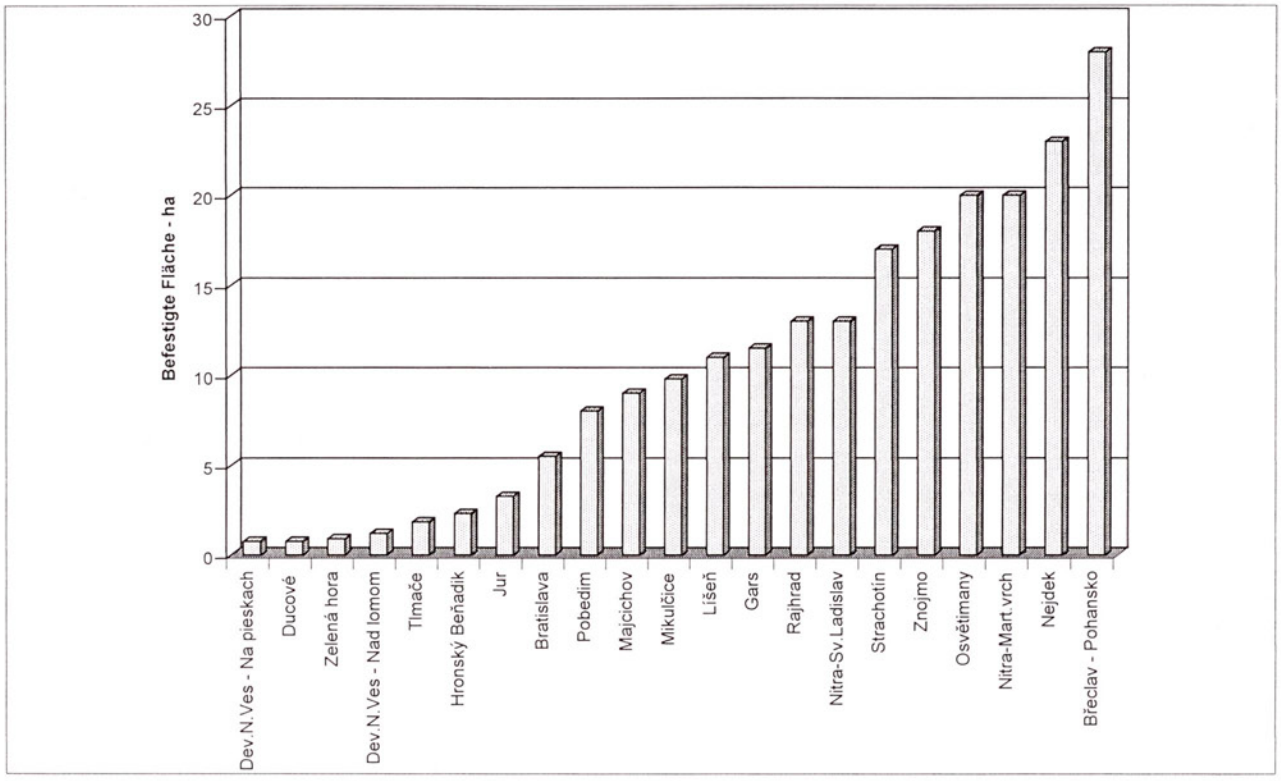

Abb. 7. Fläche der großmährischen Befestigungen.

gischer Sicht sind Fortifikationen erst aus ein wenig jüngeren ottonischen Pfalzen bekannt. Zunächst, schon seit dem Anfang des 10. Jh., waren ottonische Pfalzen, wie z. B. Werla, Tilleda, Grone oder die Gaugrafenburg Elten, mit einem Holz-Erde-Wall bzw. auch Graben befestigt (BINDING 1996, 163, 171, 175, 181, 186, 193). G. BINDING (1996, 190) weist darauf hin, daß die Holz-Erde-Befestigung im 10. Jh. völlig üblich und ausreichend war. Diese Wehranlage schützte nicht nur die Vorburg (oft mit Belegen der Handwerksproduktion), sondern auch das Palatium selbst, das durch die Befestigung von der Vorburg getrennt war.

Einen ähnlichen Modus kennen wir auch aus Pohansko. Der Gesamtkomplex, der aus Handwerksbezirk und Palatium bestand, war von einem Holz-Erde-Wall mit steinerner Blendmauer umgeben. Das Palatium war innerhalb dieser Anlage durch eine besonders mächtige Palisade getrennt, die zweifelsohne Fortifikationsfunktion hatte (DOSTÁL 1975, 257-258).

Die Fortifikation in Pohansko ist vor allem dank ihres Umfanges einmalig. Das Gelände, das von einem Holz-Erde-Wall umgeben war, ist vielfach größer, als die Fläche der meisten bekannten befestigten Pfalzen in Deutschland (Abb. 6). Nur die Pfalz Werla ist mit Pohansko vergleichbar. Mit ihrer 18 ha großen befestigten Fläche zählt sie zu den größten frühmittelalterlichen Festungen Norddeutschlands. Werla stellte einen der wichtigsten Stützpunkte der Ottonen dar. Hierher hatte sich schon im J. 926 Heinrich I. zur Verteidigung gegen die Ungarn zurückgezogen (BINDING 1996, 169-171). Auch Pohansko spielte im Rahmen Großmährens aus militärischer Sicht eine der Schlüsselrollen. Darauf können wir aus folgenden Gründen schließen: einmal anhand seiner strategischen Lage (Kontrolle des Zugangs in das Zentralgebiet Großmährens von exponierter Südrichtung), zum anderen anhand des Faktums, daß es sich um die größte abgeschlossene und fertiggebaute Befestigung Großmährens (Abb. 7) handelt (PROCHÁZKA 1990, Taf. 1-2). Die große militärische Bedeutung Pohanskos beweisen auch Ausgrabungen in der südlichen Vorburg, wo wahrscheinlich die Siedlung der Angehörigen einer großen staatlichen Gefolgschaft freigelegt wurde, die hier in einer dislozierten Siedlung gemeinsam mit ihren Familien gelebt hatten (VIGNATIOVÁ 1992, 94-99).

Aus einem eingehenden Vergleich mit analogen Objekten in Westeuropa können wir schließen, daß Pohansko nur als Komplex aller hier untersuchten Bauelemente, d. h. Palatium, Handwerksareal innerhalb der Befestigung, Holz-Erde-Wall sowie landwirtschaftliches Hinterland und umliegende Wälder, einen Sinn hat (Abb. 8). Diese Elemente und ihre gegenseitigen Beziehungen mußten vom Anfang an und mindestens für eine bestimmte Zeit parallel existiert haben.

Aus der Zusammenfassung der bisher bekannten Fakten wird deutlich, daß Pohansko in formaler Hinsicht den Sitzen der frühmittelalterlichen Herrscher entspricht. Es hatte Residenz- sowie wirtschaftliche und militärische Funktion.

Obwohl sich Parallelen zu Pohansko nur in archäologisch gut untersuchten frühottonischen Pfalzen finden lassen, ist evident, daß, falls unter diesen geographisch sowie zeitlich voneinander entfernten Lokalitäten eine bedeutende Übereinstimmung existiert, auch eine gemeinsame Vorlage bestehen muß. Als dieses Vorbild muß die Karolingerpfalz angesehen werden, die bisher archäologisch wenig bekannt ist.

Die Übernahme der karolingischen Institution durch die mährische Nobilität ist nicht überraschend. Dies hängt zweifelsohne damit zusammen, daß Groß-

mähren das karolingische Modell des mit Hilfe eines Beamtenapparates zentral verwalteten Staates übernahm (z. B. TŘEŠTÍK 1999, 167-168). Die Pfalzen spielten eine Schlüsselrolle, sie ermöglichten dem Herrscher zu regieren (BINDING 1996, 26) und sie stellten seinen wirtschaftlichen sowie militärischen Stützpunkt dar (z. B. BINDING 1996, 169). Pohansko sei nach D. Třeštík (im Druck) ein hervorragendes Beispiel für die Nachahmung einer Pfalz im mährischen Raum.

Konkrete Mechanismen der Interaktion zwischen Großmähren und dem Ostfränkischen Reich sind relativ gut bekannt. Unbestritten sind enge Beziehungen zwischen den Herrscherhäusern. Einige Historiker vermuten, daß Rostislav, der von den Franken auf den großmährischen Thron gesetzt wurde, sogar in Bayern erzogen worden war (KUČERA 1986, 71-72). Er kam, sei es persönlich oder mittels seiner fränkischen Beschützer, bestimmt auch mit den dortigen Königssitzen in Kontakt. Wenigstens dieser Herrscher wollte wahrscheinlich seine Residenzen in ähnlichem Geiste errichten und somit die Großartigkeit des Imperiums nachahmen.

„Imitatio imperii", wie man den Prozeß der Übernahme von Strukturen und Modellen aus der spätantiken-karolingischen Welt bezeichnet, war in den Staaten aus der Umgebung des Fränkischen Reiches üblich. Ein typisches Beispiel stellen slawische Fürstentümer in Norddeutschland dar, deren Kontakte zum Reich innerhalb der Jahre 780 bis 840 sehr eng waren. Die Obodriten- und Wilzenvertreter nahmen regelmäßig an Reichstagen auf den bedeutendsten Pfalzen teil. Die Faszination von imperialer Größe und fränkischer Hofkultur konnte nicht ohne Folgen bleiben (GABRIEL 1986, 360). Während der Ausgrabungen in Starigard/Oldenburg – Zentralburg der Obodriten –, wurde ein Komplex von repräsentativen Gebäuden aus Holz untersucht, deren Vorlage, ähnlich wie in Pohansko, in karolingischen Pfalzen, im Falle Oldenburgs vor allem in Paderborn (GABRIEL 1986, 360-362) zu suchen ist.

Weitere Nachweise für massive fränkische Einflüsse bei der Errichtung von Komplexen repräsentativer Bauten der regierenden Schicht der slawischen Fürstentümer (mehr oder weniger Abhängiger vom Fränkischen Reich) kennen wir z. B. aus der zentralen Lokalität des „Josef-Fürstentums" in Gars/Thunau. Hier wurde innerhalb eines massiv befestigten Burgwalles ein Hof untersucht, der im Ausmaß sowie Charakter sehr an das Palatium in Pohansko erinnert (FRIESINGER, H. 1992, 61-66; FRIESINGER, I. 1992, 67-72; SZAMEIT 1995, 274-282). Überreste eines ähnlichen Sitzes wurden in einer archäologisch komplizierten Situation auch in Pribinas Mosabug/Blatnograd bei Zallavar (ERDÉLYI 1986, 155) oder in anderen Lokalitäten in seiner Umgebung, z. B. Zalaszabar (MÜLLER 1995, 91-100), festgestellt.

Zusammenhänge zwischen Pohansko und dem Fränkischen Reich können wir nicht nur aus der Struktur des gesamten Komplexes, sondern auch aus weiteren Indizien feststellen. Einen bedeutenden Faktor stellt die Tatsache dar, daß Pohansko die einzige großmährische Lokalität im Raum des heutigen Mährens darstellt, die wahrscheinlich schon im 9. Jh. mit einem deutschen Namen – Lauentenburch – benannt worden war (z.B. HAVLÍK 1963, 43; HOSÁK 1968, 49; TŘEŠTÍK 1988). Obwohl wir im Einklang mit den meisten unserer Historiker die Ansicht Heinrich Kollers von der Lokalisation Lauentenburchs ablehnen müssen (laut Koller ist Mikulčice und nicht Pohansko als Lauentenburch bezeichnet), kann man seine Darlegung über deutsche Ortsnamen im frühmittelalterlichen slawischen Gebiet akzeptieren: „Aus der Existenz deutscher Ortsnamen im slawischen Siedlungsgebiet, wohin offensichtlich die bairische Besiedlung nicht vorgedrungen war, dürfen wir ... auf relativ enge Kontakte des ostfränkischen Reiches zu Slawen schließen ... Aus diesen Bezeichnungen, die relativ oft die Orte als Burgen charakterisieren, dürfen wir aber nicht nur auf eine überdurchschnittliche Größe dieser Siedlungen schließen, auch die Tatsache, daß die Baiern es für nötig erachten, diese Zentren zu benennen, spricht für deren Ausdehnung" (KOLLER 1995, 290). Dieser Charakteristik entspricht Pohansko sehr gut. Es handelt sich um die größte fertiggebaute und abgeschlossene Befestigung Großmährens (PROCHÁZKA 1990, Tab. 1, Tab. 2), mit der die Franken ganz bestimmt nicht nur als Käufer und Missionare, sondern vor allem als Krieger in Kontakt kommen mußten. Wenn wir die Hauptrichtungen der Angriffe des Ostfränkischen Reiches gegen das Zentrum Großmährens rekonstruieren, ist es offensichtlich, daß sie die Festung Lauentenburch nicht vermeiden konnten (HAVLÍK 1964, 272-273, Mappe), die in einer strategischen Lage am Zusammenfluß der March und der Thaya gegründet worden war. In diesem Gebiet war auch in späteren Zeiten ein wichtiger Zugang nach Mähren kontrolliert und besonders gut befestigt, und zwar nachdem hier der Přemyslide Břetislav einen seiner bedeutendsten mährischen Burgwälle ausgebaut hatte, der nach ihm benannt wurde – Břeclav (HOSÁK 1968, 45-46).

Wenn wir zu unseren archäologischen Daten auch historische Nachrichten hinzuziehen, was leider oft eine täuschende und diskutable Sache ist, kann man nicht ausschließen, daß Pohansko mit seinem Charakter derjenigen Lokalität ähnlich war (cf. KALOUSEK 1960, 5-6), die in Annales Fuldenses zum Jahre 869 angeführt ist, d.h. *"...in illam ineffabilem Rastizi munitionem et omnibus antiquissimis dissimilem..."* (*„...jener unsagbaren und allen altertümlichen unähnlichen Rostislavs Festung..."*) (MMFH I, 101). In diesem Zusammenhang müssen wir vor allem auf die Verbindung *„Rastizi munitionem"* hinweisen. *„Munitio"* ist in karolingischen Annalen, und in den Annales Fuldenses besonders, eher mit einem bestimmten Volk oder Ethnikum verbunden. Ein typisches Beispiel stellt die Wortverbindung dar: *„Nordmanni de sua munitione egressi"* (Annales Fuldenses SS rer. Germ. 7, a. 882, p. 97, lin 31) oder *„Nordmanni ereptis ... reversi sunt in suam munitionem"* (Annales Fuldenses, Continuatio Ratisbonensis SS rer. Germ. 7, a. 882, p. 107, lin. 13). Die Tatsache, daß der Terminus *munitio* mit einer konkreten Person, in unserem Fall mit Rostislav, in Zusammenhang gebracht wird, ist sehr unüblich. Die Verfasser der Nachricht wollten offensichtlich darlegen, daß es sich um Rostislavs Festung, um seinen und niemandes anderen Sitz handelt. Aus der Sicht des westlichen Chronisten, der

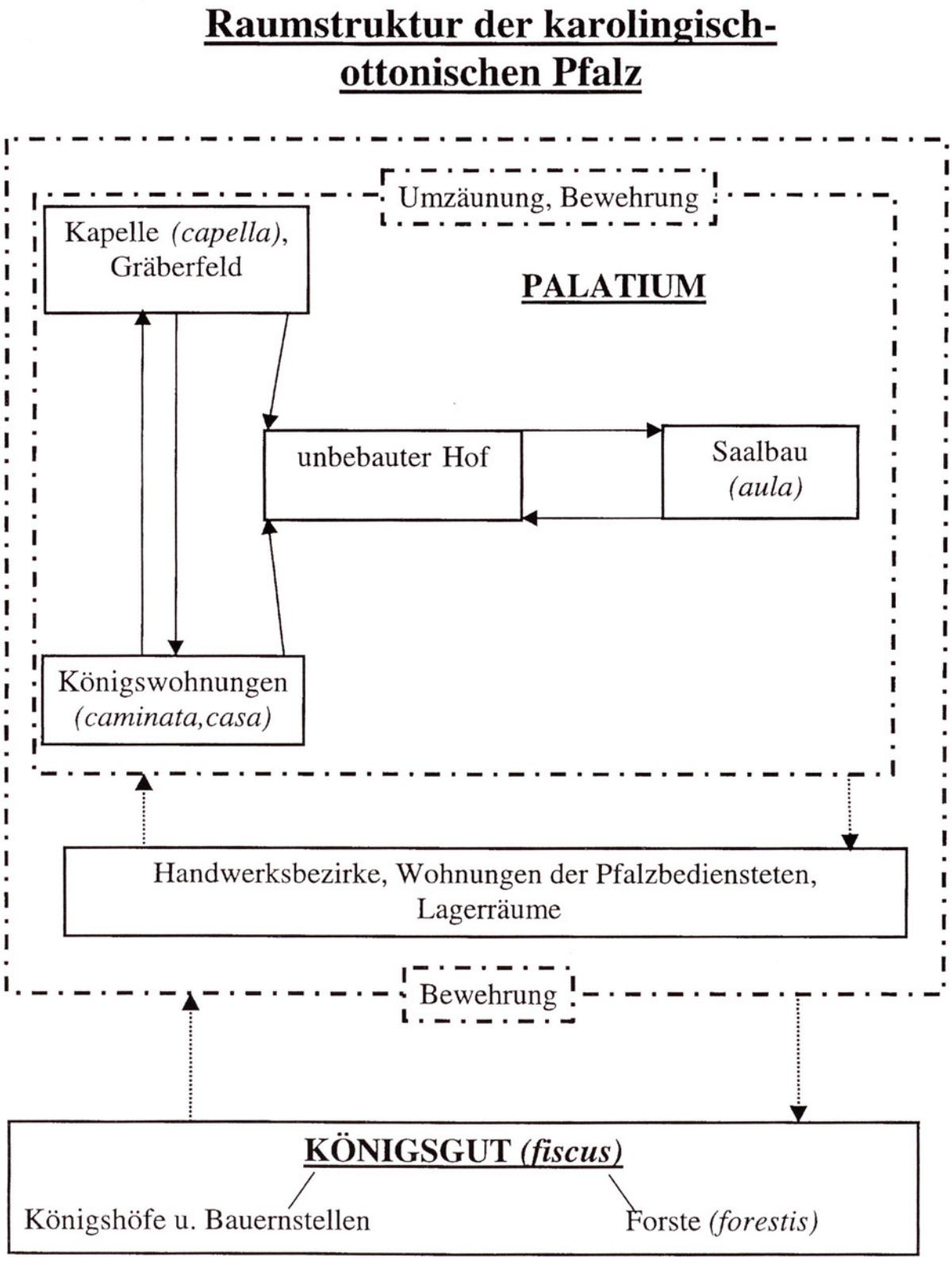

Abb. 8. Raumstruktur der karolingisch-ottonischen Pfalz.

sich vor allem an den Verhältnissen des Ostfränkischen Reiches orientierte, kann die obengenannte Charakteristik nur einer Lokalität mit Pfalzcharakter entsprechen, d.h., wie folgende Definition besagt „...eine befestigte, mit Palas (*palatium* - Anm. JM) und Wohngebäuden ausgestattete, zumeist mit einem Wirtschaftshof verbundene Anlage für die Beherbergung des umherziehenden Königs mit seinem Hof..." (BINDING 1996, 26). Mit dem Terminus *„munitio"*, den die Verfasser verwendeten, sollte evident der militärische Charakter und die Bedeutung der Lokalität akzentuiert werden. Die Chronisten vermieden die Bezeichnung *„castrum"*, die seit dem 9. Jh. für die Betonung des Festungscharakters der Pfalzen gängig war (BINDING 1996, 23, 25; BLÁHOVÁ 1986, 115). Die Gründe für die Verwendung des Terminus *„munitio"* sind uns wenig bekannt. Wir wissen jedoch, daß die Verfasser der Annales Fuldenses im Grunde genommen einzelne befestigte Lokalitäten nicht als „castrum" bezeichnen. Dieser Terminus kommt hier nur im Plural für militärische Lager vor (BLÁHOVÁ 1986, 62).

Da wir wissen, daß Pohansko mit seinem Charakter von allen bisher bekannten großmährischen Zentren am besten der karolingisch-ottonischen Pfalz entspricht, und wir den Umfang des gesamten Komplexes, dessen militärisch-strategische Bedeutung sowie Ausdehnung des Hinterlandes kennen, können wir daraus folgern, daß in Großmähren, das das karolinigische Modell des zentral verwalteten Staates übernahm, nur der Herrscher selbst oder seine Nächsten an der Gründung und Verwaltung eines solchen Zentrums beteiligt gewesen sein konnten.

Der Herrenhof von Pohansko ist innerhalb der 20er bis 40er Jahre des 9. Jh. ausgebaut worden (DOSTÁL 1975, 243), wahrscheinlich zugleich mit der Stein-Holz-Erde-Bewehrung des Burgwalles. Es gibt hier keine Nachweise für ein älteres vorgroßmährisches Zentrum mit Funden von Hakensporen, gegossener Bronze u.ä., die wir z. B. von Mikulčice, Uherské Hradiště, Olomouc, Zelená Hora usw. kennen. Dem Burgwall war nur eine nicht sehr große landwirtschaftliche Ansiedlung vorangegangen. Das großmährische Pohansko wurde eigentlich auf der „grünen Wiese" errichtet, vielleicht die einmalige Entscheidung einer hochrangigen Persönlichkeit oder eines Teils der großmährischen Nobilität.

Aufgrund der neuesten Keramikanalysen von Pohansko (MACHÁČEK 1999) sowie der Gräber, welche die jüngste Palisade unterbrechen (DOSTÁL 1975, 35), ist evident, daß die jüngere Palatiumbewehrung in Pohansko noch vor der Hochphase der Entwicklung Großmährens unterging. Auf ähnliche Weise war wahrscheinlich schon innerhalb des 9. Jh. der Holz-Erde-Wall mit steinerner Blendmauer, der den ganzen Burgwall umgab, beschädigt (DOSTÁL 1977/78). Daraus kann man schließen, daß es ca. im 2. Drittel des 9. Jh. zur größten Blütezeit Pohanskos gekommen sein dürfte. Der Herrscher, der hier von Zeit zu Zeit beherbergt wurde, wie es in den karolingisch-ottonischen Pfalzen üblich war, könnte Rostislav selbst gewesen sein.

RESUMÉ:

Pohansko u Břeclavi – významné centrum Velké Moravy

Pohansko u Břeclavi patří k nejlépe prozkoumaným i nejlépe publikovaným raně středověkým lokalitám z centrální oblasti Velké Moravy. Objevy, které zde byly učiněny, jsou odborné veřejnosti velmi dobře známy, a nemusíme se zde proto zabývat jejich pouhým výčtem. Ve svém příspěvku bych rád upozornil především na některé závěry vyplývající z dosavadních výzkumů na Pohansku, které se dotýkají tématu konference.

Již prof. B. Dostál (např. 1975; 1988a) opakovaně upozorňoval na paralely, které existují mezi Pohanskem a špičkovými karolinskými objekty sídelně-reprezentačního charakteru. Ve svých interpretacích se zabýval především tzv. velmožským dvorcem na Pohansku, který srovnával s karolinskou curtis regalis, a považoval ho za jakousi „redukovanou falc". Pokusme se nyní na tyto úvahy navázat, poněkud je rozšířit, resp. upřesnit a doplnit je konkrétními analogiemi a příklady.

Za nejdůležitější sídelní strukturu na Pohansku považujeme tzv. velmožský dvorec, který je na ploše cca 1 ha vymezen čtvercovou palisádou budovanou min. ve dvou etapách. Uvnitř dvorce bylo rozeznáno několik funkčních okrsků (DOSTÁL 1988a, 283). Za nespornou lze považovat sakrální část s kostelem a bohatým hřbitovem a část obytnou s náročně budovanými domy na zděných podezdívkách s litými maltovými podlahami. Poněkud diskutabilní je hospodářská část, k níž jsou přičítány především velké nadzemní kůlové stavby, které, jak sám DOSTÁL (1975, 80) uvádí, mohly mít i jinou funkci, především shromažďovací. Zcela nutně musíme odmítnout názor, že k vnitřní zástavbě dvorce patřily i výrobně-řemeslnické a dílenské stavby. Ty, které Dostál ve své práci uvádí (1975, 49-50, 56-57), se takřka bez výjimky nacházejí vně palisádového ohrazení či vznikly až po jeho zániku.

Velmožský dvorec nestál izolovaně. Nacházel se uvnitř rozlehlé 28 ha plochy opevněné jednofázově budovanou dřevohlinitou hradbou s kamennou plentou (obr. 1, obr. 6). Kdy tato hradba vznikla není zcela jasné, v žádném případě však v dosud prozkoumaných 17 řezech nepřekrývala velkomoravské osídlení. Velkomoravské hroby i sídlištní stavby hradbu respektují jak z vnitřní, tak i vnější strany, někdy se nalézají pod její destrukcí, nikdy však pod vlastním tělesem hradby. Tam naopak nacházíme starší objekty časně slovanského a starohradištního stáří (DOSTÁL 1982, 6, 10, obr. 2; 1988b, 313;). Naprosto analogickou situaci zjišťujeme i v případě palisádového ohrazení velmožského dvorce. Starší palisáda je mnohokrát porušena mladšími velkomoravskými hroby a objekty, sama však nenarušuje žádnou velkomoravskou stavbu ani hrob (DOSTÁL 1975, 33-36, plán 1). Pod stavbami velmožského dvorce bývají naopak objekty starší časně slovanské osady. Tato fakta naznačují, že ani stavbě velmožského dvorce, ani stavbě opevnění na Pohansku nepředcházelo žádné starší velkomoravské osídlení, oba tyto elementy jsou přibližně současné a stojí na počátku velkomoravského osídlení Pohanska. Jejich přesná absolutní datace a jejich postavení v rámci 9. stol. však může být předmětem další diskuse.

Uvnitř opevněné plochy na Pohansku byl kromě velmožského dvorce prozkoumán na ploše 2 ha i výsek z areálu,

o kterém B. Dostál podle typu zástavby i charakteru nálezů oprávněně soudil, že sloužil řemeslné a výrobní činnosti (obr. 2). Okraje řemeslnického areálu nebyly uvnitř hradiska zjištěny, zdá se však, že zaujímal velkou část vnitřní plochy hradiska, jak naznačují také naše poslední výzkumy. Při nich bylo zjištěno, že stavby typické pro řemeslnický areál, tedy např. studny, hluboké žlabovité objekty, různé hospodářské jámy, se nalézají i na ploše vzdálené asi 250 m od okraje původního výzkumu řemeslnického areálu. Podobné nálezy známe i z okolí 100 m vzdáleného velmožského dvorce.

Na pomoc při interpretaci celého velkomoravského komplexu z Pohanska i jeho jednotlivých elementů lze využít poznatky získané z historických pramenů o královských a císařských falcích karolinské a otonské říše i z archeologických a stavebně historických výzkumů těchto objektů.

Falc sestává z více elementů, které mohou být více či méně prostorově svázány. Základním elementem a výchozím bodem falce v karolinském období byl hospodářský dvůr označovaný v pramenech jako curtis či villa (BINDING 1996, 60). Podle Günthera Bindinga (1996, 46) „Die curtis oder villa ... war ein landwirtschaftlicher Eigenbetrieb und zugleich auch Haupthof des umliegenden Königsgutes (fiscus) als Sammelstelle für die Abgaben der Nebenhöfe und den diesen zugeordnete zahlreichen Bauernstellen, den Hufen." Kromě příslušných zemědělsky využívaných ploch patřily ke královským dvorům a falcím i lesy, které tvořily zvláště významný díl fisku (BINDING 1996, 29). K některým curtis s centrální funkcí náležely i areály řemeslníků, jak to bylo archeologicky zjištěno na falci Tilleda z 10. stol. či jak je to zmiňováno v Capitulare de villis (cap. 45) k roku 800 (BINDING 1996, 51). Obydlí sloužících z falce a dílny řemeslníků se nacházejí na oddělených předhradích (BINDING 1996, 67).

Hospodářské zázemí Pohanska odpovídá výše popsaným poměrům na franských, resp. německých falcích. K zástavbě, typům objektů a charakteru výroby doloženým v řemeslnickém areálu na Pohansku (obr. 2), nacházíme velice dobré paralely na předhradí nejlépe prozkoumané raně středověké falce v Tilledě (GRIMM 1990), kde byly zjištěny doklady shodných řemesel známých i z Pohanska, tedy především tkalcovství, dále zpracování kosti a parohu, metalurgie železa i barevných kovů a mnohé jiné. Na základě výzkumů německých archeologů je zřejmé, že rozlehlá opevněná předhradí s doklady intenzivní řemeslné produkce byla v raně otonském období pravidelnou součástí falcí a královských dvorců. K lokalitám, na nichž jsou tyto řemeslnické areály archeologicky doloženy, patří kromě již zmiňované Tilledy i Helfta, Mühlhausen či Gebesee (DONAT 1996, 123-124; DONAT 1999). Jaká byla archeologická situace na starších karolinských lokalitách není vzhledem k nedobrému stavu bádání zcela jasné. Zdá se však, že nemusela být příliš odlišná, jak ukazují např. poznatky z falce Werla s počátky sahajícími do 9. stol., kde také existuje velké opevněné předhradí s doklady řemeslné výroby, či jak vyplývá z popisu řemesel v Capitulare de villis (BINDING 1996, 51, 171).

Personál karolinských královských dvorců sestával především z nesvobodných (servi), a to hlavně žen (serviles feminae). Tak je to např. zaznamenáno na královském dvorci v Gernsheimu (BINDING 1996, 42). Tato skutečnost koresponduje se situací na Pohansku, kde byly v řemeslnickém areálu buď jednotlivě nebo v malých skupinkách rozptýleny hroby jeho obyvatel. „Typické pro tyto hroby je, že byly velmi chudě vybaveny ... Lze se tedy domnívat, že tyto hroby patřily příslušníkům nejnižší společenské vrstvy, snad i otrokům, kteří byli využíváni při řemeslných pracích" (DOSTÁL 1993, 48). Index maskulinity vyjadřující poměr mezi muži a ženami na pohřebišti je ze všech zkoumaných poloh na Pohansku v řemeslnickém areálu výrazně nejmenší. Znamená to, že zde významně převažovaly ženy nad muži (DROZDOVÁ 1997, 155).

Z hlediska zemědělské produkce nemohlo být lidnaté Pohansko obklopené nivou protkanou slepými rameny Dyje samo o sobě soběstačné (VIGNATIOVÁ 1992, 94). Muselo být nejspíše zásobováno z menších zemědělských osad (obr. 3) rozmístěných v okolí nad inundací, na písečných vyvýšeninách, terasách, spražových svazích apod. (MĚŘÍNSKÝ 1980, Obr. 2-3, 195-199). Tyto osady tvořily zemědělské zázemí hradiska. Některé z nich byly v posledních letech zčásti prozkoumány (Poštorná: KAVÁNOVÁ – VITULA 1990, 327-352), Břeclav-Líbivá: nepublikovaný výzkum ÚAM FF MU). Z množství obilních jam zde objevených, které na velkomoravském Pohansku chybí, vyplývá, že tyto osady byly specializovány na zemědělskou, hlavně obilnářskou výrobu. Velmožský dvůr i celé lidnaté Pohansko mohlo žít, podobně jako karolinské či otonské falce, pouze díky dávkám z těchto rolnických sídlišť.

Samotné velkomoravské Pohansko, jak ukazují pylové analýzy (SVOBODOVÁ 1993, 94-96, 98), obklopovaly hlavně lesy dubovo-smíšeného charakteru, což Pohansko odlišuje např. od Mikulčic, v jehož zázemí převládaly louky a pastviny či od okolí Uherského Hradiště, které bylo odlesněno. Zdá se tedy, že Pohansko sloužilo, podobně jako významné falce, i jako středisko správy rozsáhlých lesů i bohatých lovišť ryb, což naznačují sice nepočetné, ale zcela evidentní nálezy ulovených divokých zvířat jako je los, jelen či hnědý medvěd (KRATOCHVÍL 1969, 40) a hojné nálezy rybích kostí a šupin získaných při pečlivém proplavování výplní objektů (ČÁP 1983, 300-301). Z franských a raně německých písemných pramenů víme, že královský les spadal pod správu zvláštního funkcionáře – „forestarius" a kromě vlastního lovu poskytoval pro dvůr i ryby, dřevo a pastvu pro prasata a skot (BINDING 1996, 51).

Na falcích karolinsko-otonského období byla s hospodářským dvorem spojena skupina staveb, kam patřilo královské obydlí, kaple a sálová stavba. Tato struktura, kterou němečtí badatelé označují jako palatium („In karolingisch-ottonischer Zeit war mit dem Hof mehr oder weniger die Baugruppe des palatium aus Saalbau, Königswohnung und Kapelle verbunden" - BINDING 1996, 64), bývala umístěna na relativně velké, zvláště ohraničené či opevněné ploše (např. Cáchy 350 x 350 m, Nimwegen 115 x 100 m, Werla 150 x 140 m, Tilleda 100 x 100 m, Igelheim 99,5 x 91,5 m, Pohansko st. fáze 64 x 70 m, ml. fáze 80 x 100 m). G. Binding dokládá podle polohy a uspořádání jednotlivých budov v palatiu, že existuje úzká příbuznost a návaznost mezi falcemi z doby Karla Velikého, Ludvíka Pobožného a falcemi z období pozdně karolinského a otonského (BINDING 1996, 64).

Palatium na Pohansku, přidržíme-li se v označení terminologie používané německými badateli, vykazuje zvláště významnou podobu se stavebními strukturami starších fází otonských falcí v Tilledě, Grone, příp. i lokalit falcím blízkým v Elten (BINDING 1996) a v Gebesee (DONAT 1996, 11-126). Rozhodující je vzájemná poloha jednotlivých elementů palatia (Abb. 4). Ke kostelu, který se zpravidla u karolinsko - otonských falcí nachází, stejně jako na Pohansku, poblíž vstupu (BINDING 1996, 65), se přimykají královské obytné budovy (caminata, camera, casa, domus), které mají u výše zmíněných lokalit velmi podobný charakter. Jedná se většinou o izolované těsně sousedící domy nevelkých rozměrů stojící v jedné řadě za kostelem. Významná je především jejich úzká souvislost s chrámem. Na některých falcích je palác spojen s kaplí dokonce chodbou (BINDING 1996, 65).

Další důležitou součástí falcí je sálová stavba (aula). Sloužila především pro shromažďování při významných událostech (např. říšské sněmy) (BINDING 1996, 59, 64). Jak na Pohansku, tak i v Tilledě, Grone a Gebesee se velké nadzemní shromažďovací stavby v palatiu nachází na straně protilehlé ke kostelu a obytným budovám. Mezi oběma skupinami staveb se, podobně jako u mnoha jiných falcí (BINDING 1996, 64), nachází rozlehlá prázdná nezastavěná plocha. Na základě výzkumů německých lokalit víme, že menší varianty velkých

shromažďovacích staveb byly široké okolo 9 m (Tilleda: 9,5 m, Elten: 9 m, Werla: 8 m, Paderborn: 10,3 m) a dlouhé více než 20 m (Tilleda: 26,8 m, Elten: 28 m, Werla: 21,5 m, Paderborn 30,9 m) (BINDING 1996, 125, 174-175, 185, 193). Na Pohansku nacházíme stavby odpovídající šířky, ne však dostatečné délky. Musíme se proto zamyslet, zda naše dosavadní rekonstrukce velkých nadzemních staveb v palatiu na Pohansku odpovídají skutečnosti a zda není možná poněkud jiná interpretace terénní situace. Nápadná je především dvojice velkých nadzemních domů 110 a 113, které Dostál (1975, plán 1) rekonstruuje jako samostatné stavby. Tyto domy naprosto shodné konstrukce i datace se svými štítovými stěnami nacházejí těsně vedle sebe (cca 2 m), a jejich středové i obvodové nosné kůly tvoří ideální řady. Je možné, že jde vlastně o jeden dlouhý dvouprostorový dům podobný stavbě, kterou známe např. z hraběcího sídla v Elten (BINDING 1996, obr. 52). Celková délka takového domu (okolo 23 m) by lépe odpovídala našim představám o typických aulách karolinských a otonských falcí (obr. 5).

Celkový tvar palatia na Pohansku, který je vymezen symetrickou téměř čtvercovou palisádou, neodpovídá tvarově nepravidelným otonským falcím např. v Tilledě, Werle, Grone a jinde, jejichž dispozice je vesměs determinována polohou na výrazných návrších, ostrožnách či terasách. Čtvercový tvar palisády na Pohansku však není ničím neobvyklý a má zřejmě kořeny v pozdně antické tradici (DOSTÁL 1988a, 284). Podobnou dispozici nacházíme např. u jedné z nejvýznamnějších falcí Karla Velikého v Ingelheimu (BINDING 1996, 99-114). Ta se skládá z obdélníku, který je svými rozměry (99,5 x 91,5 m) takřka identický s mladší palisádou na Pohansku, a z půlkruhu s věžemi (tzv. exedra), který na Pohansku samozřejmě chybí. Ze srovnání vyplývá, že palatium na Pohansku je svojí velikostí zcela dostačující pro residenční účely vysoce či nejvýše postaveného jedince.

Opevnění u falcí se začíná vyvíjet teprve v průběhu 9. stol. V této době se pro označení falcí začíná v písemných pramenech užívat termínu castrum (BINDING 1996, 25), který zdůrazňuje i jejich vojenskou funkci. To může podle G. Bindinga znamenat jedině, „ ... daß jetzt der Komplex der Palastbauten, wahrscheinlich der Komplex von Hof und paltium, von einer Befestigung umgeben war" (BINDING 1996, 64). Archeologicky jsou fortifikace známy až z poněkud mladších otonských falcí. Nejdříve, již od počátku 10. stol., byly otonské falce jako např. Werla, Tilleda, Grone či hraběcí hrad Elten opevněny dřevohlinitým valem, příp. i příkopem (BINDING 1996, 163, 171, 175, 181, 186, 193). G. Binding (1996, 190) konstatuje, že dřevohlinité opevnění je v 10. stol. zcela běžné a dostačující. Fortifikace chránila nejenom předhradí často s doklady řemeslné výroby, ale i vlastní palatium, které bylo opevněním odděleno od předhradí.

Podobný modus známe i z Pohanska. Celý komplex sestávající z řemeslnického areálu a palatia byl opevněn dřevohlinitou hradbou s kamennou plentou. Samotné palatium bylo uvnitř této plochy odděleno zvláště mohutnou palisádou, o jejíž fortifikační funkci není pochyb (DOSTÁL 1975, 257-258).

Fortifikace Pohanska je ojedinělá především svým rozsahem. Plocha, kterou dřevohlinitá hradba chrání (28 ha), je mnohonásobně větší než rozloha většiny známých opevněných německých falcí (obr. 6). K Pohansku se blíží pouze falc Werla, která patří s 18 ha opevněné plochy k největším raně středověkým pevnostem severního Německa. Werla byla jedním z nejvýznamnějších opěrných bodů Otonů. Právě sem se již roku 926 stáhl Jindřich I. před nájezdy Maďarů (BINDING 1996, 169-171). Také Pohansko hrálo v rámci Velké Moravy z vojenského hlediska jednu z klíčových rolí. K této domněnce nás opravňuje jednak jeho strategická poloha, z níž je možné kontrolovat vstup do centrální oblasti Velké Moravy z exponovaného jižního směru, jednak fakt, že se jedná o největší uzavřené a dokončené opevnění Velké Moravy (obr. 7) (PROCHÁZKA 1990, tab. 1-2). Velký vojenský význam Pohanska dokládají i výzkumy na jižním předhradí, kde bylo s velkou pravděpodobností odkryto sídliště družiníků velké státní družiny, dislokovaných zde společně ve zvláštním sídlišti i se svými rodinami (VIGNATIOVÁ 1992, 94-99).

Z podrobné komparace s analogickými objekty ze západu vyplývá, že Pohansko má smysl jako celek, tedy souhrn všech zde prozkoumaných elementů, tzn. palatia, řemeslnického areálu uvnitř opevnění, dřevohlinité hradby i zemědělského zázemí a okolních lesů (obr. 8). Tyto elementy a jejich vzájemné vztahy musely od počátku a minimálně po určitou dobu existovat současně.

Shrneme-li naše dosavadní poznatky, je zřejmé, že Pohansko z formálního hlediska odpovídá sídlům raně středověkých panovníků. Plní jak funkci residenční, tak i hospodářskou a vojenskou. Přesto, že jsme schopni nalézt paralely k Pohansku pouze na archeologicky dobře prozkoumaných raně otonských falcích, je evidentní, že existuje-li tak významná shoda mezi těmito geograficky i časově vzdálenými lokalitami, musí existovat i jejich společná předloha. Tou nemůže být nic jiného, než falc karolinská, archeologicky doposud nepříliš známá.

Převzetí karolinské instituce moravskou nobilitou není překvapující. Souvisí bezesporu s tím, že Velká Morava přijala karolinský model centrálně, pomocí úřednického aparátu řízeného státu (TŘEŠTÍK 1999, 167-168), v němž falce sehrávaly zásadní roli – umožňovaly panovníkovi vládnout (BINDING 1996, 26), byly jeho hospodářskou i vojenskou oporou (BINDING 1996, 169). Právě Pohansko je podle D. Třeštíka (v tisku) vynikajícím příkladem napodobeniny falce v moravském prostoru.

Konkrétní mechanismy interakce mezi Velkou Moravou a Východofranskou říší jsou poměrně dobře známy. O úzkých vztazích mezi vládnoucími rody není třeba pochybovat. Podle některých historiků mohl být např. Rostislav, dosazený na velkomoravský panovnický stolec Franky, dokonce vychováván v Bavorsku (KUČERA 1986, 71-72). Ať již osobně, či prostřednictvím svých franských ochránců se jistě seznámil i s tamními královskými sídly. Je značně pravděpodobné, že alespoň tento panovník chtěl své rezidence budovat v podobném duchu a napodobit tak velkolepost Imperia.

„Imitatio imperii", jak lze nazvat proces přejímání struktur a modelů z pozdně antického-karolinského světa, není u států z okolí franské říše ničím neobvyklým. Typickým příkladem jsou slovanská knížectví v severním Německu, jejichž vztahy s Říší byly v letech 780 až 840 velice úzké. Obodritské a lutické delegace se pravidelně účastnily říšských sněmů na nejvýznamnějších falcích. Fascinace imperiální velikostí a franskou dvorskou kulturou nemohla zůstat bez následků (GABRIEL 1986, 360). Během výzkumů na Starigardu/Oldenburgu, centrálním hradě Obodritů, byl prozkoumán komplex dřevěných reprezentativních budov, jejichž předlohy lze hledat, podobně jako na Pohansku, na karolinských falcích, v případě Oldenburgu především v Paderbornu (GABRIEL 1986, 360-362). Další doklady masivních franských vlivů při budování komplexů reprezentativních staveb vládnoucí vrstvy slovanských knížectví více či méně závislých na franské říši známe např. z centrální lokality „Josefova knížectví" na Garsu/Thunau, kde byl uvnitř mohutně opevněného hradiska prozkoumán dvorec rozměry i charakterem velice podobný palatiu na Pohansku (FRIESINGER, H. 1992, 61-66; FRIESINGER, I. 1992, 67-72; SZAMEIT 1995, 274-282). Pozůstatky podobného sídla byly ve složité situaci zachyceny i na Pribinově Mosaburgu/Blatnogradu u Zalaváru (ERDÉLYI 1986, 155) či na některých lokalitách v jeho okolí, např. Zalaszabar (MÜLLER 1995, 91-100).

Souvislosti mezi Pohanskem a Franskou říší nemusíme vyvozovat pouze ze struktury celého komplexu, ale i z dalších indicií. Velice významným faktorem je skutečnost, že Pohansko bylo jedinou velkomoravskou lokalitou na území dnešní Moravy, která získala patrně již v 9. stol. německé jméno –

Lauentenburch (např. HAVLÍK 1963, 43; HOSÁK 1968, 49; TŘEŠTÍK 1988). Ačkoli musíme v souladu s většinou našich historiků odmítnout názor Heinricha Kollera, který považuje za Lauentenburch Mikulčice, nikoliv Pohansko, lze přijmout jeho výklad pomístních německých jmen v raně středověkých slovanských oblastech: „Aus der Existenz deutscher Ortsnamen im slawischen Siedlungsgebiet, wohin offensichtlich die bairische Besiedlung nicht vorgedrungen war, dürfen wir ... relativ enge Kontakte des ostfränkischen Reichs zu Slawen erschließen ... Aus diese Bezeichnungen, die relativ oft die Orte als Burgen charakterisieren, dürfen wir aber nicht nur auf eine überdurchschnittliche Größe dieser Siedlungen schließen, auch die Tatsache, daß die Baiern es für nötig erachten, diese Zentren zu bennenen, spricht für deren Ausdehung" (KOLLER 1995, 290). Této charakteristice odpovídá Pohansko více než dobře. Jedná se o největší dokončené a uzavřené opevnění Velké Moravy (PROCHÁZKA 1990, tab. 1-2), s nímž museli Frankové přijít zcela jistě do styku nejen jako kupci a misionáři, ale především jako válečníci. Rekonstruujeme-li hlavní směry útoků východofranské říše proti centru Velké Moravy, je zřejmé, že nemohly minout pevnost Lauentenburch (HAVLÍK 1964, mapa 272-273) vybudovanou ve strategické poloze poblíž soutoku Moravy s Dyjí. V této oblasti byl významný vstup na Moravu kontrolován a zvláště opevněn i v dobách pozdějších, kdy zde Přemyslovec Břetislav vybudoval jedno ze svých nejdůležitějších moravských hradisek, které neslo i jeho jméno – Břeclav (HOSÁK 1968, 45-46).

Promítneme-li naše archeologická zjištění do historických pramenů, což je bohužel často věc velmi ošidná a diskutabilní, nelze vyloučit, že Pohansko bylo svým charakterem podobné lokalitě zmiňované v Annales Fuldenses k roku 869 (cf. KALOUSEK 1960, 5-6), tedy „oné nevýslovné a všem starodávným nepodobné Rostislavově pevnosti" (MMFH I, 101). Naší pozornosti nesmí v této souvislosti uniknout především spojení „Rastizi munitionem". „Munitio" bývá v karolinských análech, a v Annales Fuldenses zvláště, spojováno spíše s určitým národem či etnikem. Typickým příkladem je spojení: „Nordmanni de sua munitione egressi" (Annales Fuldenses SS rer. Germ. 7, a. 882, p. 97, lin. 31) či „Nordmanni ereptis ... reversi sunt in suam munitionem"(Annales Fuldenses, Continuatio Ratisbonensis SS rer. Germ. 7, a. 882, p. 107, lin. 13). Spojení termínu „munitio" s konkrétní osobou, v našem případě s Rostislavem, je tedy více než neobvyklé. Autor zprávy tím chtěl zjevně vyjádřit skutečnost, že se jedná o Rostislavovu pevnost, o jeho sídlo, nikoho jiného. Z hlediska západního letopisce znalého především poměrů ve franské říši může takovéto charakteristice odpovídat pouze lokalita charakteru falce – tedy, jak vyplývá z dnešní definice „... eine befestigte, mit Palas (palatium – pozn. JM) und Wohngebäuden ausgestattete, zumeist mit einem Wirtschaftshof verbundene Anlage für die Beherberung der umherziehenden Königs mit seinem Hof ..." (BINDING 1996, 26). Termínem „munitio", který autoři použili, měl být evidentně akcentován vojenský charakter a význam lokality. Letopisci se vyhnuli označení „castrum" používaném obecně od 9. stol. pro zvýraznění pevnostního charakteru falcí (BINDING 1996, 23, 25; BLÁHOVÁ 1986, 115). Důvody, proč užili raději termínu „munito", nám nejsou zcela známy. Víme však, že autoři Fuldských análů zásadně pro jednotlivé opevněné lokality označení „castrum" nepoužívají. Tento výraz se zde objevuje pouze v plurálu pro vojenské tábory (BLÁHOVÁ 1986, 62).

Víme-li, že Pohansko nejlépe ze všech dosud známých velkomoravských center odpovídá svým charakterem karolinsko-otonské falci, a známe-li rozsah celého komplexu, jeho vojensko-strategický význam i rozlehlost zázemí, které bylo nutné pro fungování takového lidnatého centra, můžeme si jen těžko představit, že by se na Velké Moravě, která přijala karolinský model centrálně řízeného státu, podílel na jeho vybudování a správě někdo jiný než samotný panovník či jeho nejbližší.

Dvorec na Pohansku byl vybudován mezi dvacátými až čtyřicátými léty 9. stol. (DOSTÁL 1975, 243) pravděpodobně současně s dřevohlinitou hradbou hradiska. Neexistují zde doklady o starším předvelkomoravském centru s nálezy ostruh s háčky, litých bronzů apod., které známe např. z Mikulčic, Uherského Hradiště, Olomouce, Zelené Hory atd. Vlastnímu hradisku předcházela pouze nevelká zemědělská osada. Velkomoravské Pohansko tak vlastně povstalo na zelené louce, snad jako jednorázový akt vůle vysoce postaveného jedince či části velkomoravské nobility.

Podle nejnovějších rozborů keramiky z Pohanska (MACHÁČEK 1999) i podle hrobů, které porušují nejmladší palisádu (DOSTÁL 1975, 35), je evidentní, že mladší ohrazení palatia na Pohansku zaniká ještě před vrcholnou fází vývoje Velké Moravy. Podobně byla patrně již v průběhu 9. stol. poničena dřevohlinitá hradba s čelní kamennou plentou, která celé hradisko opevňovala (DOSTÁL 1977/78). Zdá se tedy, že k největšímu rozkvětu Pohanska dochází někdy ve 2. třetině 9. stol. Panovníkem, který zde čas od času, jak je to obvyklé i na karolinsko-otonských falcích, pobýval, tak mohl být samotný Rostislav.

Popisy k obrázkům:

Obr. 1. Pohansko u Břeclavi. Opevnění.

Obr. 2. Pohansko u Břeclavi. Řemeslnický areál.

Obr. 3. Sídliště v zemědělském zázemí hradiska Pohansko u Břeclavi (podle Měřínský 1980, doplněno).

Obr. 4. Raně otonské falce a palatium na Pohansku u Břeclavi (ve stejném měřítku).

Obr. 5. Halová stavba na Pohansku u Břeclavi a v Elten.

Obr. 6. Pohansko u Břeclavi a významné raně středověké lokality Německa (ve stejném měřítku).

Obr. 7. Plocha velkomoravských opevnění.

Obr. 8. Prostorová struktura karolinsko – otonské falce.

Literaturverzeichnis:

BINDING, G. 1996: Deutsche Königspfalzen. Von Karl dem Großen bis Friedrich II. (765-1240). Darmstadt.

BLÁHOVÁ, M. 1986: Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu. Praha.

ČÁP, P. 1983: Význam proplachování výplně sídlištních objektů, SbFFBU E-28, 299-303.

DONAT, P. 1996: Gebesse bei Erfurt. Grabung 1985-1993, erste Ergebnisse und Probleme der Auswertung, in: Staňa, Č. – Poláček, L., (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, 111-126. Brno.

- 1999: Gebesee-Klosterhof und königliche Reisestation des 10.-12. Jahrhunderts. Stuttgart.

DOSTÁL, B. 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec, Spisy FF č. 208. Brno.

- 1977/78: Zemnice s depotem pod valem hradiska Břeclavi-Pohanska, SbFFBU E-22/23, 103-134.
- 1982: K časně slovanskému osídlení Břeclavi-Pohanska. Praha.
- 1988a: Velmožské dvorce ve struktuře velkomoravského státu, SlA XXXVI-2, 283-290.
- 1988b: Třicet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska, VVM 40, 307-332.
- 1993: Velkomoravský řemeslnický areál v Břeclavi-Pohansku, Jižní Morava 29, sv. 32, 31-53.

DROZDOVÁ, E. 1997: Antropologická studie staroslovanského obyvatelstva sídelního komplexu Břeclav-Pohansko (antropometrická studie), rkp. disertační práce, ulož. na PřF MU v Brně. Brno.

ERDÉLYI, I. 1996: Slawen, Awaren, Ungarn, in: Herrmann, J. (Hrsg.), Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur, 143-160. Leipzig–Jena–Berlin.

FRIESINGER, H. 1992: Die Frühmittelalterlichen Befestigungsanlagen von Thunau, SbFFBU E-37, 61-66.

FRIESINGER, I. 1992: Historische Nachrichten zur Geschichte der slawischen Befestigunsanlagen von Thunau, SbFFBU E-37, 67-72.

GABRIEL, I. 1986: „Imitatio Imperii" am slawischen Fürstenhof zu Starigard/Oldenburg (Holstein). Zur Bedeutung karolingischer Königspfalzen für Aufstieg einer „Civitas Magna Slavorum", Arch. Korresp. 16-3, 357-367.

GRIMM, P. 1990: Tilleda, eine Königspfalz am Kyffhäuser. Teil 2: Die Vorburg und Zusammenfassung. Berlin.

HAVLÍK, L. 1963: Staří Slované v rakouském Podunají v době od 6. do 12. století. Praha.

- 1964: Velká Morava a středoevropští Slované. Praha.

HOSÁK, L. 1968: Od nejstaršího pramenného údobí do husitských válek, in: Zemek, M. (ed.), Břeclav. Dějiny města, 45-62. Břeclav.

KALOUSEK, F. 1960: Die Grossmährische Burgwallstadt Břeclav-Pohansko, SbFFBU E-5, 5-22.

KAVÁNOVÁ, B. – VITULA, P. 1990: Břeclav-Poštorná, pohřebiště a sídliště střední doby hradištní, in: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka, 327-352. Brno.

KOLLER, H. 1995: Die Raffelstetter Zollordnung und die mährischen Zentren, in: Brachmann, H. (Hrsg.), Burg – Burgstadt – Stadt: zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmitteleuropa, 283-295. Berlin.

KRATOCHVÍL, Z. 1969: Wildlebende Tiere und einige Haustiere der Burgstätte Pohansko. Přírodovědné práce ústavů Československé akademie věd v Brně 3. Praha.

KUČERA, M. 1986: Postavy veľkomoravskej histórie. Martin.

MACHÁČEK, J. 1999: Studie k velkomoravské keramice. Metody, analýzy a syntézy, modely, rkp. disertační práce, ulož. na FF MU v Brně. Brno.

MĚŘÍNSKÝ, Z. 1980: Slovanské osídlení 6.-10. století na dolní Dyji a Moravě, in: Dostál, B. – Vigantiová, J. (ed.), Slované 6.-10. století, 191-204. Brno.

MMFH I 1964: Magnae Moraviae Fontes Historice I. Praha – Brno.

MÜLLER, R. 1995: Ein karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalaszabar (Ungarn, Komitat Zala), SbFFBU E-40, 91-100.

PROCHÁZKA, R. 1990: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradišť na Moravě, in: Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka, 288-306. Brno.

SVOBODOVÁ, H. 1993: Pollenanalytische Rekonstruktion der Naturverhältnisse in Südmähren während der Burgwallzeit, in: Friesinger, H. – Daim, F. – Kanelutti, E. – Cichocki, O. (Hrsg.), Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung, 93-99. Wien.

TŘEŠTÍK, D. 1988: Lauentenburch. O jménu velkomoravského Pohanska, Časopis Matice Moravské 107, 281-292.

- 1999: Mysliti dějiny. Praha – Litomyšl.
- v tisku: Von Svatopluk zu Bolesław Chrobry. Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee, in: Urbanczyk, P. (ed.), The Neighbours of Poland in the 10th Century. Warszawa.

VIGNATIOVÁ, J. 1992: Břeclav-Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí, Spisy FF č. 291. Brno.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Cirkevná organizácia na Veľkej Morave

Richard MARSINA

Každá cirkevná organizácia začína vznikať a ustaľovať sa až v určitej fáze vývoja misijnej či misionárskej činnosti. V oblastiach na sever od Álp mala misijná činnosť kontinuitný priebeh prinajmenej od druhej polovice prvého tisícročia, no jeho intenzita bola nerovnaká a v jednotlivých regiónoch aj chronologicky rozdielna. V najstaršej fáze misijnej činnosti išlo zväčša o síce cieľavedomú, ale nie vždy celkom systematickú činnosť. Po najstaršej fáze zvyčajne sporadickejšej misionárskej činnosti zväčša nasledovala intenzívnejšia systematickejšia fáza preferovaná obyčajne mocenskými aj cirkevnými štruktúrami z kresťanského prostredia. Až po dosiahnutí určitého stupňa misijnej činnosti, vykonávanej iste v regionálnom rámci vtedajších politických štruktúr, (ktoré s ňou museli súhlasiť, alebo ju aspoň tolerovali) dochádza k jej počiatočnému ustaľovaniu a organizovaniu sa. Prvé organizačné formy bývajú bezprostredne závislé od materských inštitúcií, ktoré vyslali misionárov-kristianizátorov. A neskôr sa len za priaznivých podmienok dostávajú formálnoprávne mimo ich vplyv a osamostatňujú sa v tom zmysle, že sa stávajú samostatnými časťami organizácie celej cirkvi.

Ak sa tu má hovoriť konkrétne o misionárskej činnosti medzi Slovanmi pri a nad stredným Dunajom[1], pri čom sa tým myslí na oblasť, ktorá bola tzv. pôvodným jadrom Veľkej Moravy, tak tuná možno hovoriť o sporadickej misionárskej činnosti azda aj od 7.-8. storočia[2]. Všeobecne sa predpokladá aj pôsobenie iroškótskej misie, hoci celkom konkrétne doklady na to nie sú známe[3]. Intenzívnou sa na tomto území stala misionárska činnosť koncom 8. storočia, po porážkach Avarov a vyvrátení Avarského kaganátu vojskami Karola Veľkého, keď sa na synode na brehoch Dunaja prijalo rozhodnutie o potrebe systematickej kristianizácie na územiach dovtedy ovládaných Avarmi alebo závislých od nich[4].

Cirkevnoprávne toto veľké misijné územie nepochybne patrilo do právomoci pápežskej stolice v Ríme, alebo z hľadiska Konštantínopolu teda Byzantskej ríše a Konštantínopolského patriarchátu do Rímskeho patriarchátu, ktorého hlavný predstaviteľ bol nástupcom sv. Petra[5] a nepoužíval označenie patriarcha, ale pápež. Ani konkrétne vyjadrenie z neskorších čias, že toto územie navštívili či navštevovali aj misionári z byzantskej oblasti[6] nemôže spochybniť platnosť tohto konštatovania, lebo preň hovorí aj celý ďalší vývoj. V rámci vtedajších západných cirkevných štruktúr tiež postupne dochádzalo k deľbe záujmových misionárskych sfér. Z hľadiska územia, o ktorom hovoríme za významný treba pokladať rok 811, kedy listinou zo 14. júna 811 boli Karolom Veľkým určené hranice misijných záujmových sfér medzi juhonemeckou cirkevnou provinciou na čele so salzburským arcibiskupstvom a akvilejským patriarchátom. Hranicou medzi nimi bola rieka Dráva[7]. O osemnásť rokov neskôr, z roku 829 sa zachovala listina, o ktorej možno povedať, že informuje o rozdelení misijných sfér v rámci juhonemeckej cirkevnej provincie, a to medzi Salzburským arcibiskupstvom a Pasovským biskupstvom[8]. Listina, v ktorej sa o tom hovorí sa síce časťou diplomaticko-historickej kritiky nepokladá za nepochybne hodnovernú, no jej podstata sa zväčša všeobecne akceptuje. Podľa tejto listiny územie (na juh od Dunaja) až po Spratzbach, prítok rieky Rábice a po ústie Ráby patrilo Pasovskému biskupstvu a územie odtiaľ na východ a na juh patrilo do misijnej sféry Salzburského arcibiskupstva.

---

1 Nevenuje sa tu pozornosť prvým storočiam po Kristovi, kedy na tomto území občas možno predpokladať prítomnosť kresťanov (najmä medzi rímskymi legionármi).

2 Otázny je, pretože na to niet konkrétnych dokladov, vzťah Avarov ku kresťanským misionárom, ale rovnako aj slovanských vládcov na území severne od Avarského kaganátu.

3 Por. k tomu CIBULKA, J., Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě., Praha 1958, 199-201.

4 Magnae Moraviae fontes historici (ďalej len MMFH), edd. L. E. HAVLÍK a kol., IV., 18-21.

5 To uznávala a rešpektovala aj cirkev v Byzantsku, pretože to vyplývalo z Matúšovho evanjelia (16, 13-20). O apoštolovi Petrovi por. HERIBAN, J.: Príručný lexikon biblických vied, Bratislava 1994, 808-810.

6 Vyplýva to zo strateného listu kniežaťa Rastislava k byzantskému cisárovi Michalovi III., zo zmienky o jeho obsahu v Živote Metodovom; MARSINA, R. (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae (ďalej len CDSl) I. Bratislavae 1971, s. 10, č. 12*.

7 MMFH IV, s. 19, č. 4.

8 MMFH IV, s. 119-121, č. 107.

Hlavnými našimi informátormi o vývoji cirkevnej organizácie v skúmanej oblasti sú rozprávacie a diplomatické pramene. Azda viac a konkrétnejších informácií nám poskytujú listinné pramene. Treba však priznať, že hoci listín nie je mnoho, je medzi nimi relatívne hodne rozpoznaných fálz alebo listín pochybnej hodnovernosti. Neraz sú údaje týchto listín aj tzv. retrospektívneho charakteru, že nám o niečo neskoršie listiny poskytujú údaje alebo aspoň indície o predchádzajúcom vývoji. Do tejto kategórie patrí aj celá skupina až veľmi slávnych Pilgrimských fálz[9], pomenovaných tak podľa svojho údajného iniciátora pasovského biskupa Pilgrima (971-991). Hoc aj sa tu odborná literatúra nevypočítava, treba pripomenúť veľký význam už spomínanej práce Josefa Cibulku, ktorá nie je len monografiou o jednom kostole, akoby to zdanlivo vyplývalo z jej názvu[10].

Z obdobia posledných 50 rokov však veľkou oporou a pomocou pre riešenie otázok v súvislosti s vývojom cirkevnej organizácie sú aj archeologické výskumy, ktoré, – možno to jednoznačne povedať – najmä na Morave, ale aj na Slovensku priniesli výsledky[11], aké sa ešte aj pred päťdesiatimi rokmi v odborných kruhoch javili úplne nepredpokladateľné. Veď pred 50 rokmi sa vlastne ani naslovovzatí archeológovia neopovážili predpokladať, že napr. na Veľkej Morave mohla byť kamenná či murovaná architektúra[12]. Kým na Slovensku aj po archeologických výskumoch je situácia, pokiaľ ide o vývoj cirkevnej organizácie, zrejmá, bez komplikácií, na Morave sa javila zrejmejšou predtým a po veľkých a významných mikulčických výskumoch sa skomplikovalo predpokladanie skutočného centra, ak len by sa východisko nevidelo v chronologickom posune vyvíjania sa centra[13].

Vzhľadom na určitý politicko-správny dualizmus Veľkej Moravy, ktorej pôvodné jadro skutočne vzniklo z dvoch dovtedy samostatných útvarov[14], treba aj pri sledovaní či predpokladaní vývoja cirkevnej organizácie zohľadňovať tento aspekt. O začiatkoch cirkevnej organizácie možno hovoriť azda vtedy, keď misionárska činnosť už dosiahla určitý stupeň pokresťančenia krajiny a jej obyvateľov, keď sa od provizórií prechádzalo k definitíve, za čo napr. možno pokladať stavby prvých murovaných kostolov. Hoci nepochybne na Morave vzhľadom na menšiu vzdialenosť od hlavného centra misijnej činnosti bola situácia iste o niečo vyvinutejšia ako na Slovensku, zvláštnou zhodou okolností možno o Slovensku v tejto súvislosti hovoriť omnoho konkrétnejšie. Ak možno stavbu kostola v Nitre položiť konkrétne do roku 828[15], tak potom možno najneskoršie do tohto roku položiť aj začiatky cirkevnej organizácie v Nitrianskom kniežatstve kniežaťa Pribinu, pretože navzdor najrozličnejším mienkam o jeho funkcii, iste najsprávnejšie je pokladať tento kostol za hlavný kostol kristianizačnej misie v Nitrianskom kniežatstve[16]. Jeho vysvätenie r. 828 salzburským arcibiskupom Adalrámom nie je v rozpore s tým, čo sme uviedli už predtým, pretože až od r. 829 mohlo byť toto územie výlučnou doménou Pasovského biskupstva a biskupa[17]. Hoc aj konkrétny rok je obťažné predpokladať, nepochybne približne v tom istom čase možno hovoriť aj o počiatkoch vznikania cirkevnej organizácie v starom Moravskom kniežatstve[18]. Aj tento kostol s hlavným kňazom pre staré Moravské kniežatstvo musel byť v sídle alebo pri sídle moravského kniežaťa Mojmíra I.

Približne do týchto čias, teda do prvej tretiny 9. storočia sa hlási údajná listina pápeža Eugena II. (824-827), ktorou štyrom biskupom údajne oznamoval, že ich podriaďuje Laureáckemu arcibiskupovi Urolfovi.[19] Jediným nesporne lokalizovateľným sídlom biskupstva, spomínaným v tejto listine je Nitra, kde vtedy vraj mal byť biskupom Alkuin[19], druhý biskup Metod mal sídliť v Speculoiuliu, či Ouguture, čo sa zvyklo najčastejšie lokalizovať do Olomouca, sídlo tretieho Rathfreda Faviana sa najčastejšie kladie do Mauternu (alebo aj Viedne) a napokon sídlo štvrtého Annona vo Vetvare sa zvykne lokalizovať do Magyaróváru alebo aj do Soprona[20]. Už od čias Ernsta L. Dümmlera, teda skoro 150 rokov seriózna odborná historická literatúra pokladá túto listinu za falzum a priraďuje ho zväčša k tzv. pilgrimským falzám[21]. Túto listinu nemožno pokladať za svedectvo o cirkevnej organizácii pre časy, do ktorých sa svojím vydávateľom hlási a spomína sa tuná len preto, že v publicistike sa s údajmi tejto listiny stretávame občas až dodnes.

Spomínané predpokladané hlavné kostoly s hlavnými kňazmi v oboch pôvodných kniežatstvách nepochybne pretrvali aj po podmanení a pripojení si Nitrianskeho kniežatstva moravským kniežaťom Mojmírom I. Ich existencia nebola bezprostredne odvislá od svetskej moci, ale od príslušného biskupstva, ktorým v tom čase v oboch prípadoch bolo nepochybne Pasovské biskupstvo[22]. Nemožno ani vylučovať, že pri týchto hlavných kostoloch mohli jestvovať aj základné učilištia

---

9 Por. FICHTENAU, H., Zu den Urkundenfälschungen Pilgrims von Passau, Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 8. Linz 1964, 81-100.

10 Zaoberá sa kristianizáciou v celej východnej časti stredovýchodnej Európy až do polovice 9. storočia; por. pozn. 3.

11 Hovorí sa o nich na tejto konferencii.

12 Ešte v prvých rokoch po druhej svetovej vojne sa takto prednášalo na univerzitách (Václav Mencl).

13 Azda túto otázku doriešia čoskoro moravskí či českí archeológovia.

14 WOLFRAM, H. (ed.), Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Herman Böhlaus Nachf. Wien-Köln-Graz 1979, 50-53.

15 CIBULKA, J., c. d., 252-257.

16 Niektorí historici ho pokladali za kostol postavený pre kresťanskú manželku kniežaťa Pribinu alebo pre osadu franských kupcov v Nitre.

17 Por. pozn. 7, 8 a 14; nemožno vylučovať, že spory o územnú cirkevnú právomoc medzi salzburským arcibiskupom a pasovským biskupom mohli byť aj skoršieho dáta, než ako ich máme doložené.

18 Archeologicky zistené základy niektorých kostolov na Morave sa kladú aj pred rok 828, no žiaľ nedajú sa konkrétne datovať.

19 CDSl I, s. 5, č. 4.

20 STEINHÜBEL, J., Die Großmährischen Bistümer zur Zeit Mojmírs II, Bohemia 37/1, 1996, 1-22. – Por. aj SZKLENÁR, G., Vetustissimus Magnae Moraviae situs, Posonii 1784, 51-60; FÁNDLY, G., Compendiata historia gentis Slavae, Tyrnaviae 1793, 105-106.

21 Por. pozn. 9; MARSINA, R., Štúdie k Slovenskému diplomatáru I/1, Historické štúdie XVI, Bratislava 1971, 71-80.

22 CIBULKA, J., c. d., 269-275.

(najmä jazyk, čítanie a spev), na ktorých sa pripravovali tí, čo potom pokračovali na štúdiách v južnom Nemecku. Pre nasledujúce štvrťstoročie niet údajov ani indícií, na základe ktorých by sa mohla predpokladať zmena jestvujúcej organizácie, pravda až na to, že treba predpokladať ustavičné rozširovanie a zintenzívňovanie kristianizácie, ktorej hlavným gestorom bolo nepochybne Pasovské biskupstvo.

Knieža Rastislav zrejme z politických dôvodov[23] nebol spokojný s priebehom a najmä s vplyvom kristianizácie vo svojej državе. Dôsledkom jeho nespokojnosti bol potom, na jeho pozvanie, príchod byzantskej misie roku 863[24]. Ani jej príchodom sa asi jestvujúca cirkevná organizácia na (teraz už) Veľkej Morave, odvislá od Pasovského biskupstva, nezmenila. Nemožno predpokladať, že by bolo došlo k vyhnaniu pasovských kňazov; pôsobili asi naďalej ako predtým. Hlavní kňazi sa nemohli stať podriadenými byzantskej misie aj preto, lebo v nej nebol biskup, ktorého Rastislav pôvodne iste žiadal[25]. Hlavnou zmenou bolo to, že na žiadosť a s podporou kniežacej moci Konštantín Filozof, ktorý bol vtedy asi jediným kňazom v byzantskej misii, zriadil a viedol spolu so svojím bratom Metodom učilište pre adeptov kňazského povolania. Je pravdepodobné, že pomocníkmi na učilišti so slovanským vyučovacím jazykom sa stali aj niektorí latinskí kňazi domáceho pôvodu[26]. Úplne nesprávna by ale bola predstava, že príchodom byzantskej misie na Veľkú Moravu došlo hneď k všeobecnejšiemu používaniu slovanského jazyka v liturgii. Kňazi cudzieho pôvodu, hoc aj možno až po dlhšom pobyte, iste ovládali miestny jazyk, no iste nemali snahu uplatňovať ho v liturgii aj preto, lebo by im to bola musela odobriť, ba vlastne prikázať ich cirkevná vrchnosť. Používať slovanský jazyk v liturgii bolo vtedy schopných doslova len niekoľko kňazov. K určitej zmene v tomto smere mohlo dôjsť až po vyškolení, ale aj vysvätení žiakov slovanského učilišťa. Po odchode Konštantína a Metoda z Veľkej Moravy roku 867[27] sa používanie slovanského jazyka v liturgii stalo ešte zriedkavejším a oficiálne iste pretrvávala stará cirkevná organizácia, odvislá od Pasova.

Možno k jej určitému narušeniu, ale iste nie úplnému zrušeniu došlo v rokoch 869-870, keď boli z Veľkej Moravy vyhnaní franskí kňazi[28]. No už o niekoľko rokov, možno aj pred návratom arcibiskupa Metoda z internácie v Bavorsku, začali prichádzať späť aj franskí kňazi[29]. K skutočne novej situácii síce formálnoprávne mohlo dôjsť už po vysvätení Metoda za biskupa a jeho menovaní r. 869/870 za misijného arcibiskupa pre krajiny, v ktorých vládol Rastislav, Svätopluk a Kocel'[30]. No fakticky k tomu došlo až v druhej polovici roku 873[31], pretože internovanie arcibiskupa Metoda v južnom Nemecku mu znemožnilo vykonávať pápežmi Hadriánom II. a Jánom VIII. zverené úlohy. Len z rozprávacieho prameňa vieme, že knieža Svätopluk roku 873 arcibiskupovi Metodovi zveril do správy všetky kostoly na Veľkej Morave[32], teda sa aj fakticky stal hlavou cirkvi na Veľkej Morave. Stále jestvujúcu organizáciu, dva archipresbyteriáty arcibiskup Metod ponechal asi aj naďalej[33], pretože jeho úlohou bolo rozširovať kresťanstvo aj na ďalších slovanských, dovtedy pohanských územiach. Je veľmi pravdepodobné, že aj napriek deklarovaniu suverénneho postavenia arcibiskupa Metoda ako cirkevnej hlavy na Veľkej Morave z poverenia až dvoch pápežov, Pasovské biskupstvo sa nevzdalo svojich cirkevnoprávnych nárokov a usilovalo sa zasahovať. Po uzavretí Forchheimského mieru roku 874[34], ktorý znamenal niekoľkoročnú etapu dobrých vzťahov Svätopluka s Východofranským kráľovstvom aj Franskou ríšou sa iste postavenie franského kléru posilnilo. No na čele cirkvi bol stále Rímom poverený arcibiskup Metod, s čím súhlasil aj vtedajší svetský vládca Veľkej Moravy Svätopluk.

K zmene v cirkevnosprávnej organizácii na Veľkej Morave došlo až po návšteve veľkomoravskej delegácie vrátane arcibiskupa Metoda v Ríme koncom jari r. 880. Bulu Industriae tuae z júna 880 možno v tejto súvislosti pokladať za ustanovovateľku Moravskej cirkevnej provincie na čele s arcibiskupom Metodom[35]. Súčasne, na žiadosť Svätopluka, bol vysvätený za biskupa aj jeho poradca benediktín Wiching, ktorý bol určený za nitrianskeho biskupa. Že prvý sufragán arcibiskupa Metoda sídlil v Nitre možno pokladať za významný dôkaz jestvovania politického a paralelne s tým aj organizačno-cirkevného dualizmu na Veľkej Morave. A všetko to môže mať ešte staršie vývojové príčiny[36]. Hoci v spomínanej bule pápež Ján VIII. výslovne pripomína Svätoplukovi, že v prípade potreby môže navrhnúť

---

23 V jeho časoch iste úplne prevažoval franský klérus, ktorý bol odvislý od cirkevných a politických predstaviteľov vo Východofranskom kráľovstve, s ktorým žil Rastislav v napätom alebo až nepriateľskom stave; kňazi domáceho pôvodu, po vyškolení v južnom Nemecku mohli získať aj profranské presvedčenie.

24 CDSl I, s. 10 a 11, č. 12* a 12A*.

25 Učiteľský úrad v cirkvi prislúcha biskupovi; nezávislejším na Východofranskom kráľovstve sa kresťanstvo na Veľkej Morave mohlo stať len vtedy, ak by tam bol biskup. Byzantský cisár a konštantínopolský patriarcha azda aj preto neposlali na Veľkú Moravu biskupa, lebo si boli vedomí, že ide o územie, patriace cirkevnoprávne Rímu.

26 Poznáme mená len dvoch: Gorazda a Slavomíra, no iste boli viacerí.

27 Najobšírnejšie o tom hovorí Život Konštantína; por. RATKOŠ, P., Pramene k dejinám Veľkej Moravy, Bratislava 1968, 226 a nasled.

28 Najpodrobnejšie v mohučskom pokračovaní Fuldských análov k rokom 869-870; tamže, 92-94; MMFH I, 99-105.

29 Možno na to usudzovať z neskoršie priamo doloženej skutočnosti, že Svätopluk dával prednosť latinskej liturgii.

30 CDSl I, s. 12-14, č. 16.

31 CDSl I, s. 14-20, č. 17*-26.

32 Doložené je to v desiatej kapitole Života Metodovho; RATKOŠ, P., c. d., 241.

33 Možno na to usudzovať z ďalšieho vývoja: zrejme archipresbyteriát v Nitre bol v júni 880 povýšený na biskupstvo.

34 RATKOŠ, P., Slovensko v dobe veľkomoravskej, Košice 1988, 56.

35 CDSl I, s. 23-25, č. 30.

36 Nielen, že asi do r. 835 to boli dve samostatné kniežatstvá (Moravské a Nitrianske), ale išlo asi pôvodne aj o rozdielne kmene!

a poslať ďalších vhodných adeptov na biskupskú hodnosť na vysvätenie do Ríma, niet údajov a ani indícií, že by sa niečo také bolo stalo.

Ak sa Metod stal arcibiskupom pri konkrétnom moravskom kostole, bolo by sa malo jeho sídlo nazývať Morava ako mesto (nie ako krajina). Treba pokladať za isté, že Metodovo arcibiskupské sídlo bolo v meste Morave, teda v moravskej časti pôvodného jadra Veľkej Moravy[37]. Pripomínam a zdôrazňujem to preto, lebo na Slovensku sa nájdu aj vedci (zväčša nehistorici), o publicistoch ani nehovoriac, ktorí majú predstavu, že sídlom Metoda bola vraj Nitra (lebo vraj aj Svätopluk už ako suverénne knieža sa v nej najradšej zdržiaval). Sídlom arcibiskupa Metoda nemohla byť Nitra už aj preto, lebo vieme, že jeho sídlom bolo mesto-hrad Morava, a Nitra bola sídlom Wichinga. A v rímskej cirkvi s výnimkou mesta Rím, ani jedno mesto nebývalo sídlom dvoch diecéznych biskupov-biskupstiev.

Po roku 873 sa iste na Veľkej Morave podstatne posilnilo používanie slovanského jazyka v liturgii, lebo sa slovanskému učilišťu podarilo postupne vychovať väčšie množstvo kňazov[38], ktorých arcibiskup Metod mohol aj sám ordinovať. Nebolo by však správne predpokladať, že prestalo používanie latinčiny v liturgii. Vzhľadom na dobré vzťahy Svätopluka s ríšou a iste aj s franskými kňazmi, paralelne sa používala aj latinská liturgia, o ktorej vieme, že ju sám Svätopluk a niektorí jeho poprední uprednostňovali pred používaním slovanského jazyka v liturgii[39]. Bolo by sa možno aj nazdávať, že nitriansky biskup Wiching[40], asi neuprednostňoval používanie slovanského jazyka v liturgii vo svojej diecéze.

Po smrti arcibiskupa Metoda r. 885 došlo aj k pápežskému[41] aj k domácemu[42] zákazu používania slovanského jazyka v liturgii. Neznamenalo to však koniec kresťanstva na Veľkej Morave. Iste aj zo žiakov slovanského učilišťa došlo k vyhnaniu iba tých kňazov, ktorí sa neboli ochotní odrieknuť používania slovanského jazyka v liturgii. A iste bolo na Veľkej Morave množstvo franských kňazov. Jediným biskupom na Veľkej Morave bol Wiching, ktorého možno Rím nebol ochotný ustanoviť na čelo Moravskej cirkevnej provincie pre manipuláciu s textom buly Industriae tuae[43]. Je otázne, či aj o túto funkciu mal záujem. Do asi r. 891-2 teda jestvovali na VM dve diecézy, no obsadená bola z nich len jedna. Asi v roku 892 biskup Wiching pre údajné nezhody so Svätoplukom odišiel do Bavorska[44]. Nastala situácia, že ani jedna z dvoch formálnoprávne jestvujúcich diecéz nemala na svojom čele biskupa. Znamenalo to aj, že na Veľkej Morave sa nemohli uskutočňovať ordinácie kňazov.

Aj v tejto krízovej situácii však cirkev a cirkevná organizácia na Veľkej Morave neprestali jestvovať. Dokladom toho je úsilie Svätoplukovho nástupcu Mojmíra II. o obnovenie cirkevnej hierarchie na Veľkej Morave okolo r. 898-899[45]. Na jeho žiadosť pápež Ján IX. vyslal na Veľkú Moravu arcibiskupa Jána a biskupov Benedikta a Daniela, ktorí ordinovali jedného arcibiskupa a troch biskupov[46]; ich mená nie sú hodnoverne známe. Došlo teda k obnoveniu cirkevnej hierarchie v početnejšej miere, než sa vyvinula skoro 20 rokov predtým za Svätopluka. Za predpokladu hodnovernosti týchto údajov to znamená, že kristianizácia Veľkej Moravy ďalej intenzívne pokračovala aj po smrti arcibiskupa Metoda. Za významnú v tejto súvislosti treba pokladať aj okolnosť, že sa na Veľkej Morave našli kňazi, ktorých pápežskí legáti uznali za zrelých na ordinovanie do biskupskej hodnosti.

Historici venovali doteraz veľké úsilie na konkrétne určenie sídiel týchto štyroch biskupstiev. Je zaujímavé, že je tu reč o štyroch biskupoch, tak ako sme sa so štyrmi biskupstvami stretli v už spomínanom falze, označujúcom za svojho vydávateľa pápeža Eugena II[47]. Na lokalizáciu dvoch z týchto biskupstiev jestvuje úplná zhoda: jedným z nich bola Moravská arcidiecéza a druhým Nitrianska diecéza, ktoré teraz nepochybne dostali svojich nových predstavených. Komplikovanejšie je to s ostatnými dvoma diecézami. Lokalizujú sa na najrozličnejšie miesta, pri čom sa nie vždy zohľadňuje, že v tom čase bola už niekdajšia Svätoplukova ríša v pokročilom rozklade, odpadli od nej Čechy, Lužice aj Vislansko[48]. Odhliadnuc od azda neprimeraných predpokladov lokalizovať jedno z biskupstiev do Vislanska (Krakova)[49], pravdepodobnejšou sa môže javiť lokalizácia do už spomínaného Mauternu a Šoprona alebo Magyaróváru[50]; obidve tieto diecézy by ale v porovnaní s prvými dvoma boli územne malé. Keď sa však uváži, že na juhovýchode síce vtedy k Veľkej Morave už ne-

---

37 Lokalizovať ho možno do dnešného Starého Města alebo Mikulčíc.

38 Neskoršie pramene hovoria asi o 200 vyhnaných kňazoch.

39 Výslovne sa to spomína v bule pápeža Jána VIII. Industriae tuae z júna 880; por. pozn. 35.

40 O biskupovi Wichingovi doteraz najpodrobnejšie HERMANN, E., Slawisch-Germanische Beziehungen im Südostdeutschen Raum. Collegium Carolinum 17., München 1965, 209-212.

41 Zákaz asi na základe informácie biskupa Wichinga, potom podmienečný zákaz po novej informácii z Veľkej Moravy vydal pápež Štefan V. koncom r. 885; CDSl I, s. 27-30, č. 35 a 36.

42 Najstarším prameňom, ktorý o tom hovorí je Život Klementa, ktorý v zachovanej podobe vznikol asi okolo r. 1100; por. MMFH II, najmä s. 201-202 a 218-219 (VIII. kapit.).

43 Por. VAVŘÍNEK, V., Cirkevní misie v dějinách Velké Moravy, Praha 1963, 160; pôvodcom týchto názorov je vlastne DVORNÍK, F., Byzantské misie u Slovanů, Praha 1970, 177-179.

44 Už od septembra 893 bol biskup Wiching kancelárom východofranského kráľa Arnulfa; HERRMANN, E., c. d., 209.

45 CDSl I, s. 31, č. 38*; žiadosť Mojmíra II. treba datovať do r. 898 alebo na začiatok roku 899.

46 Jedinú dobovú informáciu o tom poskytuje listina salzburského arcibiskupa a bavorských biskupov z r. asi 900; CDSl I, s. 32-35, č. 39.

47 Por. pozn. 19; zrejme sa údajná listina pápeža Eugena II. opierala o spomínanú listinu salzburského arcibiskupa a jeho sufragánov; por. aj MARSINA, R., Štúdie k Slov. dipl. I/1, c. d., 72.

48 RATKOŠ, P., Slovensko, c. d., 121.

49 HAVLÍK, L. E., Kronika o Velké Moravě, Brno 1987, 210; por. aj STEINHÜBEL, J., cit. štúdia, s. 10, pozn. 39; tretie biskupstvo dáva Havlík do východných

patrilo Potisie[51], ale 898/899 iste ešte k nej patrila oblasť až po Bukové hory vrátane, tak sa nemusí až tak nepravdepodobným javiť ako sídlo Feldebrö (ktorého nástupcom bol potom Jáger). V r. 899 nebolo starými Maďarmi ešte obsadené ani Zadunajsko[52], takže ako sídlo veľkomoravského biskupstva nemožno vylučovať ani Vesprím (Veszprém), kde jestvuje veľmi silná tradícia jeho starobylosti.

Okolo r. 899 obnovená cirkevná hierarchia v Moravskej cirkevnej provincii, nemala dlhé trvanie. Územia posledne spomínaných dvoch diecéz už hneď v r. 900 alebo bezprostredne po ňom boli zaujaté starými Maďarmi[53], čo znamenalo úplné narušenie cirkevnej organizácie. Ďalšie dve nesporne lokalizovateľné diecézy tiež mohli nerušene jestvovať len niekoľko rokov. S ich nástupcami sa potom stretávame o necelých 100 rokov, kedy bola zriadená samostatná cirkevná provincia v Uhorskom kráľovstve so sídlom arcidiecézy v Ostrihome (Esztergom), ktorá bola územne nástupcom Nitrianskeho biskupstva[54] z čias Veľkej Moravy a niekdajšia Moravská arcidiecéza, o ktorej biskupovi je z 10. stor[55] len jedna správa a potom sa na niekoľko desaťročí stala súčasťou územia nominálne r. 973 fakticky až 976 založeného Pražského biskupstva[56].

V prítomnosti sa najmä v neďalekej cudzine pomerne mnoho hovorí o tom, že Veľká Morava vlastne nebola na území na sever od Dunaja, na dnešnom Slovensku, Morave a v Dolnom Rakúsku, ale bola na juhu pri srbskej rieke Morave, alebo medzi Drávou a Sávou v Srieme atp.[57] Prednesený náčrt vývoja cirkevnej organizácie na Veľkej Morave sotva možno použiť ako doklad takéhoto tvrdenia.

ZUSAMMENFASSUNG:

Kirchenorganisation in Großmähren

Die sporadische Christianisierung der Slawen nördlich des Mittellaufs der Donau (auf dem späteren Gebiet Großmährens) verlief bereits im 7.-8. Jahrhundert. Es gibt keine zuverlässigen Belege darüber, welche Stellung die damaligen slawischen Herrscher und Vertreter des awarischen Khaganats, denen der südliche Teil dieses Gebiets teilweise gehörte und teilweise in ihre Interessensphäre fiel, zu christlichen Missionaren einnahmen.

Die systematische intensive Christianisierung dieser Gebiete (nördlich der Mitteldonau, also eines Teils des heutigen Niederösterreichs, Mährens und der Slowakei) begann nach der Niederlage der Awaren durch die Truppen Karls des Großen in dem letzten Jahrzehnt des 8. Jahrhunderts. Bereits (spätestens) im ersten Drittel des 9. Jahrhunderts gab es auf diesem Gebiet zwei selbständige Fürstentümer, nämlich Mähren mit dem Fürsten Mojmír und östlich davon Nitra mit Pribina. Kirchenrechtlich gehörte dieses Gebiet zum Salzburger Erzbistum (süddeutsche Kirchenprovinz), seit 829 dann zum Passauer Bistum. Laut einem glaubwürdigen Beleg weihte um 828 der Salzburger Erzbischof Adalram auf Pribinas Sitz Nitra eine christliche Kirche ein. Mit Rücksicht darauf, daß der Fürst Pribina damals noch kein Christ war, wurde angenommen, daß die Kirche seiner bayerischen Gattin und ihrem Gefolge oder der vorausgesetzten fränkischen Kaufmannsgemeinde in Nitra dienen sollte. Für die richtigste ist jedoch die Annahme zu halten, daß die christliche Kirche in Nitra aus dem Jahre 828 die Hauptkirche der Christianisierungsmission in dem Fürstentum Nitra war, die an der Spitze wohl einen Erzpresbyter hatte. Die gleiche Entwicklung verlief - vielleicht ein wenig früher – auch in Mähren, wo das älteste Zentrum der Christianisierungsmission in Staré Město oder in Mikulčice gelegen haben könnte.

Um 835 eroberte der mährische Fürst Mojmír I. das Fürstentum Nitra und Fürst Pribina floh mit seinem zahlreichen Gefolge zum Markgrafen Ratbod. Das ursprüngliche Fürstentum Mähren wurde dadurch wesentlich vergrößert, so daß von Großmähren die Rede sein kann, dessen Ostteil wahrscheinlich das Teilfürstentum des Thronfolgers der mährischen Dynastie darstellte. Auch weiterhin wurden die beiden zum Passauer Bistum gehörenden Erzpresbyteriate beibehalten.

Fürst Rastislav (846-870) war aus politischen Gründen mit der Tätigkeit der Christianisatoren aus dem Frankenreich nicht zufrieden. Daher ersuchte er zuerst Papst Nikolaus I., dann den byzantinischen Kaiser Michael III. um die Aussendung eines Glaubenslehrers. Im Jahre 863 kam die byzantinische Mission mit dem Priester Konstantin dem Philosophen und seinem Bruder Method an der Spitze nach Mähren. Die beiden gründeten eine Schule für den Priesternachwuchs. Die damalige Kirchenorganisation änderte sich jedoch sicherlich nicht, denn parallel zu den byzantinischen betätigten sich in Großmähren auch Priester der oben erwähnten zwei Erzpresbyteriate, die dem Passauer Bistum unterlagen. Nach dreiundhalbjähriger Tätigkeit verließen 867 Konstantin und Method Großmähren, um ihre Schüler weihen zu lassen. Sie gelangten bis nach Rom, wo Papst Hadrian II. ihre Übersetzungen liturgischer Texte in die slawische Sprache billigte. Nach dem Ableben Konstantins in Rom weihte Papst Hadrian II. Method zum Bischof und schickte ihn als Missionserzbischof und päpstlichen Legaten zu den slawischen Herrschern Rastislav, Svatopluk und Kocel. Der Erzbischof wurde

---

Čiech alebo Sliezska; tamže na s. 211 kladie tri biskupstvá údajnej listiny z r. (824-827) do Nitry, azda Mauternu a dnešného Szombathelyu.

50 STEINHÜBEL, J., cit. št., 18-21.

51 Prinajmenej územie na východ od Tisy treba pokladať za zaujaté starými Maďarmi čoskoro po ich príchode do Karpatsko-Dunajskej kotliny.

52 Vyplýva to z opisu udalostí altaišským pokračovaním Fuldských análov k rokom 898-900; MMFH I, 124-127.

53 Najneskôr do r. 910 (možno už do r. 906) zaujali starí Maďari celú centrálnu časť Karpatsko-Dunajskej kotliny.

54 MARSINA, R., O Nitrianskom biskupstve, in: Szomszédaink között Kelet-Európában. Budapest MTA Történettudományi Intézete 1993, 27-32.

55 K 28.4.976: episcopus Moraviensis; CDSl I, s. 46, č.47.

56 Přehled dějin Československa I/1, Praha 1980, 107.

57 Čelnými predstaviteľmi týchto názorov v prítomnosti sú: EGGERS, M., Das „Großmährische Reich" – Realität oder Fiktion? Stuttgart 1995; IDEM: Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission. München 1996; BOWLUS, Ch. R., Franks, Moravians and Magyars. Philadelphia 1995.

jedoch von den Beauftragten des bayerischen Episkopats gefangengenommen und in Bayern interniert, wo er erst nach der Intervention des Papstes Johann VIII. im Jahre 873 freigelassen wurde.

Nach seiner Ankunft in Großmähren im Jahre 873 stellte sich Erzbischof Method an die Spitze der Kirche im ganzen Lande. Aus der späteren Entwicklung ergibt sich, daß die zwei erwähnten Erzpresbyteriate weiter existierten. Zur Veränderung der Kirchenorganisation kam es erst im Juni 880, als der Papst Johann VIII. in seiner Bulle Industriae tuae den Fürsten Svatopluk und Großmähren unter seine Schirmherrschaft stellte und die Kirchenprovinz Mähren mit dem Erzbischof Method an der Spitze gründete; zu seinem ersten Sufragan wurde auf das Ansuchen Svatopluks der zum Bischof geweihte Benediktiner Wiching mit dem Sitz in Nitra (dem ursprünglichen zweiten Erzpresbyteriat). Nach dem Ableben des Erzbischofs Method im Jahre 885 wurde kein Nachfolger ernannt und die treuen Anhänger des Erzbischofs Method, die auf die Anwendung der slawischen Sprache in der Liturgie nicht verzichten wollten, wurden aus Großmähren vertrieben. Der einzige Bischof in Großmähren war Wiching, der jedoch wohl wegen diverser Zwiespälte mit Svatopluk um 892 Großmähren verließ und so blieb die Kirche dort ohne Bischof.

Das Christentum setzte sich jedoch in Großmähren fort. Um 898 erwirkte der Nachfolger Svatopluks, der Fürst Mojmír II., beim Papst die Erneuerung der großmährischen Kirchenhierarchie, so daß die gesandten päpstlichen Legaten wohl im Jahre 899 in Großmähren einen Erzbischof und drei Bischöfe weihten, deren Namen unbekannt sind. Der Erzbischof hatte seinen Sitz in Mähren, ein Bischof sicherlich in Nitra und die Sitze zweier weiterer Bischöfe werden durch Historiker unterschiedlich lokalisiert (Mautern, Sopron, Szombathely, Feldebrö, Krakau). Diese Organisation dauerte nur ein paar Jahre, denn Großmähren (bis auf das Gebiet des eigentlichen Mährens) wurde durch Altmagyaren geplündert und besetzt, wodurch die bestehende Kirchenorganisation vernichtet wurde.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Die Zentren Großmährens

Zdeněk MĚŘÍNSKÝ

Die grundlegenden Fragenkomplexe des Studiums der großmährischen sowie vorgroßmährischen Zeit sind im Hinblick auf die bisherigen Forschungsergebnisse die Entstehung und weitere Entwicklung der großmährischen Zentren und deren Klassifizierung, ferner die Typologie der Innenstruktur, ihre Funktion sowie ihre Beziehung zur Umgebung und die aus der eventuellen Rolle im Rahmen des gesamten Staatsgebildes sich ergebenden Außenverbindungen. Diese Problematik steht natürlich in engem Zusammenhang mit verschiedenen Lebensbereichen der damaligen Gesellschaft, sei es die wirtschaftliche Entwicklung, der Handel, die Marktzentren, die Verkehrslinien, die soziale Stratifikation der Gesellschaft, deren Demographie, das Militärwesen und die Wehrorganisiation, politische Aspekte oder die Verwaltung, die Kultzentren und die damit zusammenhängende geistliche Sphäre des Lebens usw. All diese Aspekte und viele andere spielen in der Einschätzung einzelner Lokalitäten, deren Funktion und Bedeutung eine Rolle.

Wir wollen vor allem auf drei Aspekte oder Fragenkomplexe aufmerksam machen. Die Genese dieser Zentren in der vorgroßmährischen Zeit, ihre Entwicklung zu großmährischen Zentren und ihr Beitrag für eine weitere nachgroßmährische Siedlungsentwicklung. Hiermit steht auch die Problematik der protostädtischen Agglomerationen oder der sog. ursprünglichen Städte nach der Fassung F. Hoffmanns (1992, 22-30) und ihrer Klassifikationszeichen in engem Zusammenhang. Dafür ist jedoch eine umfangreichere Komparativstudie erforderlich.

Es wurde schon in der Vergangenheit auf bestimmte Zusammenhänge zwischen den Räumen mit einer Konzentration der Besiedlung im Rahmen der gesamten Siedlungsstruktur – sowohl in der frühslawischen als auch in der vorgroßmährischen Zeit – und der Entstehung von befestigten Zentren schon im Zeitabschnitt der Altburgwallzeit – vor allem jedoch in der eigentlichen großmährischen Periode, hingewiesen (ŠTĚPÁNEK 1965, 201-214). Beispielsweise handelt es sich um die Umgebung der Lokalitäten Přítluky, Bulhary und Podivín, wo der Burgwall Pohansko bei Nejdek gegründet worden war, ferner um die Agglomeration von Mikulčice und Uherské Hradiště/ Ungarisch Hradisch, beide am Thaya-Ufer in der Umgebung von Břeclav/Lundenburg mit Pohansko bei Břeclav, die Brünner Agglomeration mit Staré Zámky und Rajhrad, um den Zusammenfluß der Svratka/Schwarzawa, Jihlava/Iglawa und Dyje/Thaya mit Petrova louka bei Strachotín, Znojmo/Znaim usw. (dazu vgl. z. B. MĚŘÍNSKÝ 1980; 1988, 253-257; 1988a; 1989; 1990; MĚŘÍNSKÝ – JELÍNKOVÁ 1985, 143-150; STAŇA 1988, 168-175).

In letzter Zeit wird eine ähnliche Konzentration der Besiedlung auch in der Umgebung von Olomouc/ Olmütz untersucht (BLÁHA 1998, 133-144). In den meisten Fällen sind diese Lagen durch den Verlauf der Fernwege und ihrer Furten über die großen Hauptflüsse (Mikulčice, Uherské Hradiště mit Staré Město, Petrova louka bei Strachotín, der Raum der Lokalitäten Olomouc, Pohansko bei Břeclav, Přerov u.a.) determiniert. Hiermit hing unbestritten neben dem Fernhandel auch die Militärfunktion dieser Lokalitäten, die mit dem Schutz und der Verteidigung des Territoriums verbunden war, zusammen.

Der aktuelle Forschungsstand schließt im Grunde genommen die Anfänge der Gründung der ältesten befestigten Siedlungen im mährischen Raum vor dem letzten Drittel oder Viertel des 7. Jahrhunderts aus. Kennzeichnend sind für sie die Tieflandlagen, die durch die Flußarme der March, die zu einem Zentrum der neuen Entwicklung wird, geschützt sind. In relativ regelmäßigen Zeitabständen entstehen vorgroßmährische befestigte Siedlungen nahe von Mikulčice; wir kennen Andeutungen einer ähnlichen Agglomeration aus Ostrov sv. Jiří im Stadtkern des heutigen Uherské Hradiště. Die dritte Lokalität wurde unlängst in Olomouc-Povel erfaßt. Alle diese Siedlungsgebilde sind durch Funde bronzener und eiserner Hakensporen, gegossener Bronzegarnituren und weiterer Gegenstände, die mit dem entwickelten multiethnischen Raum des Karpatenbeckens der Zeit des angeblichen zweiten awarischen Kaganats zusammenhängen, gekennzeichnet (BLÁHA 1988; 1998, 136-139; POULÍK 1988, 196-208; PROFANTOVÁ 1992, 651-657, 667-693; SNÁŠIL 1984, 156-158; 1987, 149-150, 153-154). Dieser Fundhorizont wird mit dem Einmarsch mobiler Militärgruppen unter der Führung eines Anführers aus der oberen Gesellschaftsschicht bzw. eines Fürsten in Zusammenhang gebracht. Sie spielten in der weiteren mährischen Entwicklung eine grundlegende Rolle und initiierten den eigentlichen Staatsentwicklungsprozeß, dessen Höhe-

punkt die Gründung des großmährischen Staatsgebildes am Anfang des 9. Jahrhunderts darstellt (MĚŘÍNSKÝ 1990a, 302; 1992, 10; POULÍK 1980, 29-30; 1985, 21-22; 1988, 207). Auch die Veränderungen in der gesamten politischen und Machtsituation nach der Niederlage der Awaren durch Karl den Großen um die Wende des 8. und 9. Jahrhunderts werden selbstverständlich als „Katalysator" angesehen (TŘEŠTÍK 1997, 263-268; WOLFRAM 1987, 253-260; 1995).

Es ist anzunehmen, daß diese Zentren in diesem Zeitraum Sitze der hiesigen Herrscher waren, die das umliegende Gebiet und seine Bevölkerung, die größtenteils aus Bauern bestand, beherrschten. Es läßt sich schwer feststellen, inwieweit es sich um eine Stammesgruppe oder die sog. „gens" gehandelt hat (HAVLÍK 1966). Es steht jedoch fest, daß keine namentlichen Bezeichnungen der so gearteten Gruppierungen bzw. Stämme in Mähren im Gegensatz zu Böhmen – außer der diskutablen Lovětici und Holasici in Schlesien – belegt sind. Dies wurde durch einen früheren Beginn und dynamischeren Verlauf des Staatsbildungsprozesses erklärt (DOSTÁL 1961; HAVLÍK 1966, 121-125). Im Sinne einiger neuer Theorien läßt sich jedoch nicht ausschließen, daß der „Kristallisationskern" des gesamten Staatsgebildes im mährischen Raum nur von einer Stammesgruppe – von den Mährern – gebildet wurde (für Böhmen vgl. z.B. TŘEŠTÍK 1988; 1997, 54-73).

Aus Mähren kennen wir neben Mikulčice und der Uherské Hradiště-Agglomeration auch eine ganze Reihe weiterer Lokalitäten, in denen der vorgroßmährische Horizont schon belegt ist. Er ist in diesen Fällen durch zahlreiche Funde gegossener Gürtelgarnituren und anderer Gegenstände (z. B. aus Knochen) charakterisiert. Mit Ausnahme der Lokalität Pohansko bei Břeclav, wo man jedoch mit der Errichtung der Befestigung erst im 9. Jahrhundert rechnen kann, handelt es sich um befestigte Höhensiedlungen. Die meisten Belege stammen aus Staré Zámky bei Líšeň, ferner aus Znojmo/ Znaim-Hradiště sv. Hipolyta/ Pöltenberg; es kann auch Zelená Hora bei Vyškov/Wischau hier miteinbezogen werden. Sekundär wurde beispielsweise der Burgwall Černov bei Ježkovice benutzt (DOSTÁL 1961a, 108-116; KLÍMA 1999, 49, 51-52; POULÍK 1988, 197-199, Abb. 14-15 auf S. 205-206; STAŇA 1967; 1999, 87-91). Diese Lokalitäten können als Zentren der örtlichen Macht oder als eine Art regionaler Zentren angesehen werden, deren Anfänge bis in das 8. Jahrhundert zurückgehen.

Jene vorgroßmährischen befestigten Ansiedlungen von Tieflandcharakter, in denen wir aufgrund der Ergebnisse der bisherigen Ausgrabungen die größte, mit einer gehobenen sozialen Schicht und dem Karpatenbecken-Raum zusammenhängende Fundkonzentration feststellten, entwickeln sich im 9. Jahrhundert zu ausgedehnten Siedlungsagglomerationen mit Innenstruktur. Sie besitzen im 9. Jahrhundert sowohl in ihrer Quantität als auch Qualität keine Konkurrenz in anderen befestigten großmährischen Zentren des gesamten Territoriums. Es ist anzunehmen, daß vor allem die Veränderungen in der landwirtschaftlichen Produktion und ihre Steigerung, die Entwicklung des Eisenhüttenwesens sowie weitere Aktivitäten zum demographischen Wachstum führten und eine massivere Versorgung jener Bevölkerung, die selbst keine Landwirtschaft betrieb, ermöglichten. Im Zusammenhang mit diesen Prozessen steht auch die Trennung des Gewerbes und des Handels, die Entstehung des Gefolges sowie des Klerus. Eine entscheidende Rolle in der Wirtschaft spielt jedoch weiterhin die Landwirtschaft. Sie wird einerseits direkt im Rahmen der großen Agglomerationen, andererseits und vorwiegend in ihrem Hinterland betrieben. Von diesen Zentren sind vor allem Mikulčice (vgl. dazu POULÍK 1975; Übersicht der Ausgrabungen mit Bibl. vgl. POLÁČEK – MAREK 1995) und weiters die Uherské Hradiště/Ungarisch Hradisch-Agglomeration (eine Übersicht z. B. GALUŠKA 2000, 74-105; SNÁŠIL 1987; SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981) zu nennen. Erst durch eine weitere Ausgrabung kann festgestellt werden, inwieweit auch Olomouc/Olmütz, wo es im Gegensatz zu den oben erwähnten Lokalitäten zu einer Verschiebung des Zentrums der großmährischen Besiedlung ca. um 2 km nördlich der vorgroßmährischen befestigten Ansiedlung kommt, zu dieser Gruppe gehört (BLÁHA 1988; 1998, 136-144; weitere Lit. ebd.).

In diesem Zusammenhang müssen wir wenigstens kurz das Problem behandeln, inwieweit einige der obigen Lokalitäten als Ansiedlungen von protostädtischem Charakter anzusehen sind. Wir können hier weder die Literatur und Hypothesen dieses Thema betreffend, noch die Kriterien ausführlich wiedergeben, die einzelne Wissenschaftler (z. B. DOSTÁL 1988; HENSEL 1963; 1974; HERRMANN 1980; 1985; HRUBÝ 1968; JANKUHN 1974; LECIEJEWICZ 1968; 1970; ZIÓLKOWSKA 1968 u.a.) als maßgebend für die Bezeichnung solcher umfangreichen Siedlungsagglomerationen als sog. Protostädte, slawische frühmittelalterliche Städte, burgwallzeitliche oder Burgstädte (von F. Hoffmann als ursprüngliche Städte bezeichnet; HOFFMANN 1992, 22-30) festlegten.

Zu den grundlegenden Kriterien der ursprünglichen Städte, die sich zu völlig institutionellen Städten des Hochmittelalters entwickeln, gehört eine große Bevölkerungskonzentration und die Anwesenheit von Handwerkern und Dienstpersonal, die für die hier siedelnde gesellschaftliche Elite sowie für den hiesigen Markt, den Handel (und den damit zusammenhängenden örtlichen, an das landwirtschaftliche Hinterland gebundenen Markt) und vor allem den, den Warenaustauch sicherstellenden Fernhandel arbeiten. Ferner zählt hierzu eine dichte und regelmäßige Bebauung sowie die Fortifikation einschließlich der befestigten Vorburgen, die die Elite schützen. Diese stellt gemeinsam mit der Anwesenheit des Gefolges den militärischen Stützpunkt dar (bei der Untersuchung des Vorkommens dieser Elemente können uns die archäologischen Quellen, vor allem die Gräberfelder, behilflich sein. Diese Quellen sollten jedoch kritisch bewertet werden was die Waffen, vor allem die Schwerter, Riemenzungen, luxeriöse Schmuckware usw. in den Gräbern betrifft). Ferner hat sie administrative Funktion in der Verwaltung eines bestimmten Gebietes, auf politischer Ebene (die Anwesenheit einer höheren sozialen Schicht, die politisch und wirtschaftlich die ganze Gesellschaft in einem bestimmten Gebiet beherrscht) sowie im Sinne des Kultpraktizierens und der Verteidigung inkl. der militärischen Organisa-

tion. Es wird noch der besondere rechtliche und gerichtliche Status angeführt, der jedoch in unseren Fällen weder archäologisch noch anhand der schriftlichen Nachrichten zu konkreten Lokalitäten zu erfassen ist (DOSTÁL 1988). Ihren Höhepunkt erreichte die Entwicklung der vollkommen institutionellen Stadt des Hochmittelalters in unserem Raum sowie in den Nachbarländern erst im 13. Jahrhundert; dies bedeutet in der strikten Fassung der Rechtshistoriker, daß man über die Stadt im wahrsten Sinne des Wortes erst ab dieser Zeit sprechen kann (zuletzt z. B. KEJŘ 1998).

Wenn wir die untersuchten und bekannten großmährischen Lokalitäten vom Standpunkt der oben angeführten Grundkriterien aus analysieren, entsprechen Mikulčice, die Uherské Hradiště/Ungarisch Hradisch-Agglomeration und in der Slowakei Nitra der Charakteristik der ursprünglichen Städte (vgl z.B. STAŇA 1985, 162-167). Erst weitere archäologische Ausgrabungen können die Bedeutung der Lokalitäten, wie beispielsweise Bratislava/Preßburg oder Olomouc/Olmütz sowie anderer befestigter Zentren, klären. Auf die Bedeutung, Funktion und den Status dieser Agglomerationen deuten folgende, aufgrund der archäologischen Untersuchungen festgestellte Indizien hin: in den Arealen großer großmährischer Agglomerationen tauchen ebenerdige Blockhäuser auf, teilweise auch mit Stein untermauert. Ihre dichte, regelmäßige Bebauung deutet schon eine bestimmte urbanistische Struktur an. Es kommen hier ferner monumentale gemauerte sakrale Architektur sowie profane palaisartige Bauwerke vor.

Was die Fläche beider oben erwähnter Agglomerationen betrifft, muß man die bisherigen Angaben über ihre besiedelten Areale sicher korrigieren. V. Hrubý (1965, 36, 341) führt für die Lokalität Staré Město eine Fläche von 250 ha an; im Falle der Lokalität Mikulčice käme eine Fläche von mehr als 200 ha (POULÍK 1975, 129, 138), jedenfalls jedoch mehr als 150 ha (KLANICA 1987, 128) in Frage. Die Fläche dieser Areale wäre somit weitaus größer, als die der größten hochmittelalterlichen Städte. In diesen Fällen geht man jedoch immer von der Voraussetzung einer kontinuierlich besiedelten Flächen – ähnlich wie im Falle des landwirtschaftlich bebauten Hinterlandes – aus, was unakzeptabel ist, denn es handelt sich hier immer um einzelne Areale, die voneinander durch Flußarme, Auen und unbesiedelte Flächen getrennt waren.

Eine ähnliche Situation stellt sich uns bei der Schätzung der Einwohnerzahl dar. Das Hinterland der Agglomeration von Uherské Hradiště/Ungarisch Hradisch (das landwirtschaftliche Hinterland wird auf ca. 400 km^2 geschätzt; schematisch: ein Quadrat von 20 x 20 km) mit insgesamt 80 Ansiedlungen soll 5 400 - 7 200 Einwohner versorgt haben (HRUBÝ 1965, 352). Die Anzahl der bäuerlichen Ansiedlungen in diesem Raum könnte im Hinblick auf die bisherigen Ergebnisse viel größer gewesen sein; die Schätzung der Einwohnerzahl sollte im Gegensatz dazu gesenkt werden. Beispielsweise wies M. Stloukal darauf hin, daß Staré Město bei einer niedrigen Schätzung der Mortalität von 40 ‰ schon in 20 Jahren eine Nekropole mit fast 5 000 Bestatteten gehabt haben müßte. Andererseits stoßen wir in den Hypothesen über die Ausnützung des Bodens in der großmährischen Zeit in Abhängigkeit von der Art und Weise des Bebauens und vor allem der Bevölkerungsdichte pro 1 km^2 auf unterschiedliche Ergebnisse. Es wird angenommen, daß ein Hinterland von 2-8 ha für die Ernährung eines Menschen erforderlich war, d. h. die Schätzungen unterscheiden sich fast um das Vierfache. Wenn wir für die Versorgung einer Person ein Hinterland von 8 ha (in der Gesamtberechnung muß man auch mit dem nicht bebauten Boden, den Wäldern usw. rechnen) annehmen, kommt eine Fläche von 500 km^2, d.h. ein Quadrat von 22 x 22 km für eine Agglomeration mit 6 000 Einwohnern in Frage (STLOUKAL – VYHNÁNEK 1976, 40-42). Dies entspricht der vorausgesetzten Einwohnerzahl im Rahmen der Uherské Hradiště/Ungarisch Hradisch-Agglomeration. Wir müssen jedoch folgendes berücksichtigen: nicht alle betrieben Landwirtschaft; andererseits sind jedoch in dieser Angabe die Ansiedler des gesamten Gebietes enthalten. Die Gesamtzahl der Einwohner des Zentrums mußte also weit niedriger gewesen sein. Aus der Zusammenfassung der obigen Hypothesen geht hervor, daß man für die großmährischen Zentren mit höchstens 300-400 Einwohnern rechnen kann. Eine Population dieses Umfanges hätte zu ihrer Ernährung ein Hinterland von 25-35 km^2, d. h. ein Gebiet von 5-6 km Länge und Breite, benötigt. Diese Population hätte innerhalb der 100 Jahre ihrer Existenz ein Gräberfeld mit 1000-1500 Gräbern gehabt (STLOUKAL – VYHNÁNEK 1976, 41; KLANICA 1987, 128). Wir müssen jedoch wieder betonen, daß das landwirtschaftliche Hinterland in Wirklichkeit größer, 200 km^2 Flächeninhalt oder auch mehr, gewesen sein mußte, denn der landwirtschaftlich bebaute Boden stellte nur einen Teil der Fläche des gesamten Gebietes dar. Andererseits kann man nicht ausschließen, daß nicht nur die hier Ansässigen innerhalb der befestigten Areale bestatteten (vgl. dazu DOSTÁL 1987, 23-24, besonders Abb. 8, 22).

Die Mikulčice-Agglomeration soll nach den publizierten Hypothesen 250 Häuser mit 1 000-2 000 Einwohnern gehabt haben, was eine mittelgroße mittelalterliche Stadt darstellt. M. Stloukal rechnet mit 300 Personen, die den eigentlichen Kern des Burgwalles bewohnten, mit ca. 200 Einwohnern der Vorburg und der Herrenhöfe in der Umgebung; ferner bezieht er 1 000 Personen der Vorburg in Štěpnice ein. Abschließend konstatiert er, daß man aus der Untersuchung weiterer Gräberfelder im Rahmen der Agglomeration darauf schließen kann, daß die Gesamtzahl der Einwohner dieses Zentrums fast 2 000 erreichte, was damals eine außergewöhnliche Konzentration darstellte (STLOUKAL – VYHNÁNEK 1976, 41).

Über alle kritischen Bemerkungen hinaus kann man beide dieser mährischen Agglomerationen des 9. Jahrhunderts – Uherské Hradiště/Ungarisch Hradisch und Mikulčice – mit anderen großmährischen befestigten Lokalitäten nicht vergleichen. Sie entsprechen allen Kriterien der ursprünglichen Städte. Einen anderen Typ der Siedlungsagglomeration stellt unbestritten Pohansko bei Břeclav dar. Hier wird ein Herrenhof mit Kirche und Gräberfeld, der mit den abendländischen Pfalzen vergleichbar ist, im Zentrum der Konzentration der alten frühslawischen und vorgroßmährischen Besiedlung errichtet. Dazu gehört auch ein ausgedehntes landwirt-

schaftliches Hinterland und ein befestigtes Areal von 28 ha Flächeninhalt (vgl. dazu DOSTÁL 1988). Über andere befestigte Lokalitäten haben wir im Hinblick auf die bisherigen Ergebnisse der archäologischen Erforschung nur wenige Informationen. Vielversprechend sind die Ausgrabungen in Znojmo-Hradiště sv. Hipolyta/Pöltenberg (z.B. KLÍMA 1999) und in Olomouc/Olmütz (z.B. BLÁHA 1998). Sie bringen neue Erkenntnisse, die unsere bisherigen Schlußfolgerungen korrigieren könnten.

In dem *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* (MMFH III, 287) wird erwähnt, daß die Mährer insgesamt XI civitas besitzen, die sich vielleicht mit der Situation in der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts vor der umfangreichen Ausdehnung des Großmährens Svatopluks im letzten Drittel des 9. Jahrhunderts (für diese Zeit werden XXX genannt) in Zusammenhang bringen lassen. Wenn wir die wichtigsten bekannten befestigten mährischen Lokalitäten dieser Zeit berücksichtigen, entspricht ihre Anzahl ungefähr den Angaben aus der oben zitierten Quelle. Zu diesen Lokalitäten zählen folgende Orte: die Mikulčice und Uherské Hradiště/Ungarisch Hradisch-Agglomeration, Olomouc/Olmütz, Znojmo/Znaim-Hradiště sv. Hipolyta/Pöltenberg, Staré Zámky bei Líšeň, Přerov/Prerau, Zelená Hora bei Vyškov/Wischau, Pohansko bei Nejdek, Mařín bei Křenov, die problematische Lokalität Réna bei Ivančice/Eibenschitz sowie Rokytná bei Moravský Krumlov/Mährisch Kromau und weitere Lokalitäten im Váh/Waag-Raum, im unteren slowakischen Marchraum und in Niederösterreich nördlich der Donau (folgende Lokalitäten werden nicht miteinbezogen: Pohansko bei Břeclav mit dem Herrenhof; weitere Lokalitäten wie beispielsweise Petrova Louka bei Strachotín und Rajhrad, die eher als „refugia" an den Orten der ältesten vorausgesetzten Gehöfte bis zum Ende des 9. Jahrhunderts angelegt wurden; die auf einem Sporn liegenden Höhensiedlungen wie Kramolín oder vielleicht auch Bítov/Vöttau u.a.).

In unserer Abhandlung können wir uns mit jenen Fragenkomplexen, die im Hinblick auf die bisherigen Forschungsergebnisse nicht eindeutig zu beantworten sind, nicht ausführlich auseinandersetzen. Dies betrifft vor allem das kirchliche Zentrum und die Sitze des Bistums, ferner auch die Residenz. Es gab wahrscheinlich im wahrsten Sinne des Wortes keine, ähnlich wie im Falle der anderen gleichartigen frühmittelalterlichen Staatsgebilde, einschließlich des Fränkischen Reiches. Der Herrscher bereiste einzelne Zentren und regierte sozusagen „vom Pferde aus" (vgl. dazu z.B. BLÁHOVÁ 1987, 146; POULÍK 1975, 159).

Eine rasche und dynamische Entwicklung führte in Großmähren innerhalb des 9. Jahrhunderts zur Bildung einer komplizierten sozialen Struktur mit dem Herrscher an der Spitze. Sie brachte weiters eine stratifizierte Gruppe bestehend aus der Oberschicht, den Kriegern, und dem freien Volk, das sich vorwiegend in Bauern, Handwerker und Kaufleute untergliederte, hervor. Weiters gab es auch die Gruppe des Klerus, der Unfreien und der Sklaven. Dies spiegelt sich auch in der komplizierten und verschiedenartigen Skala der Siedlungstypen wider. Dieses Großmähren kann man also mit Recht als frühmittelalterlichen Staat – den ersten unter den Westslawen – bezeichnen (vgl. dazu KUČERA 1974, 42; 1974a; HAVLÍK 1978, 42-62; 1980).

RESUMÉ:

Centra Velké Moravy

Jedním ze základních problémových okruhů studia velkomoravského i předvelkomoravského období, v závislosti k dosavadnímu stavu výzkumu, jeho zpracování a publikaci ne plně objasněným, je studium vzniku a dalšího vývoje velkomoravských center, jejich klasifikace, typologie vnitřní struktury, funkce i vztahu ke svému okolí a vnějším vazbám vůbec v návaznosti na možné funkční postavení v rámci celého státního útvaru. Je celkem přirozené, že tato problematika úzce souvisí s různými oblastmi života tehdejší společnosti, ať již s vývojem hospodářským, obchodem, ústředími trhu, komunikačními spojnicemi, sociální stratifikací společnosti, její demografií, vojenstvím a organizací obrany, politickými aspekty a správou, centry kultu a s tím spojenou sférou duchovního života společnosti atd. Všechny tyto aspekty a mnoho dalších hrají roli při hodnocení jednotlivých lokalit, jejich funkce a postavení.

Pozornost soustředíme především na tři aspekty či okruhy problémů. Geneze těchto center v předvelkomoravském období, jejich přerůstání ve velkomoravská ústředí a vklad pro další sídlištní vývoj povelkomoravský. S tím úzce souvisí i problematika protoměstských aglomerací či tzv. prvotních měst v pojetí F. Hoffmanna a jejich klasifikačních znaků, což v podstatě vyžaduje dosti široce založené komparativní studium.

Již v minulosti bylo poukázáno na určité souvislosti mezi místy s koncentrací osídlení v rámci jeho struktury, jak v časně slovanském období, tak i době předvelkomoravské, se vznikem opevněných ústředí již v rámci starší doby hradištní, ale hlavně ve vlastní velkomoravské periodě. Namátkou zde jako příklady můžeme jmenovat okolí Přítluk, Bulhar a Podivína, kde vzniká hradiště Pohansko u Nejdku, mikulčickou a uherskohradišťskou aglomeraci, oba břehy Dyje v okolí Břeclavi s Pohanskem u Břeclavi, brněnskou aglomeraci se Starými Zámky a Rajhradem, soutok Svratky, Jihlavy a Dyje s Petrovou loukou u Strachotína, Znojmo atd. V poslední době je zjišťována podobná koncentrace osídlení i v okolí Olomouce. Ve většině případů jsou tyto polohy determinovány průběhem dálkových komunikací a jejich brodů přes hlavní velké vodní toky (Mikulčice, Uherské Hradiště se Starým Městem, Petrova louka u Strachotína, prostor Olomouce, Pohansko u Břeclavi, Přerov atd.). S tím bezesporu souvisela vedle dálkového obchodu i vojenská funkce těchto lokalit spojená s ochranou a obranou teritoria.

Současný stav bádání v podstatě vylučuje počátky vzniku nejstarších opevněných sídlišť v moravském prostoru před poslední třetinou či čtvrtinou 7. století. Jsou pro ně charakteristické nížinné polohy chráněné rameny řeky Moravy, jež se stává osou a centrem nového vývoje. V celkem pravidelných intervalech zde vznikají předvelkomoravská opevněná sídliště

u Mikulčic, náznaky podobné aglomerace známe z Ostrova sv. Jiří v jádru dnešního Uherského Hradiště a třetí lokalita byla nedávno zjištěna v Olomouci-Povelu. Všechny tyto tři útvary charakterizují nálezy bronzových a železných ostruh s háčky, litých bronzových garnitur a dalších předmětů spojených s vyspělým multietnickým prostředím karpatské kotliny doby předpokládaného druhého avarského kaganátu. Tento nálezový horizont je spojován s příchodem mobilních vojenských družin s náčelnickou knížecí složkou, která sehrála základní roli v dalším moravském vývoji a nastartovala celý etatizační proces vrcholící vznikem velkomoravského státního útvaru na počátku 9. století. Katalyzátorem samozřejmě byly i změny v celé politické a mocenské situaci po porážce Avarů Karlem Velikým na přelomu 8. a 9. století.

Lze předpokládat, že tato ústředí byla v tomto období sídly místních vládců ovládajících okolní území a jeho z největší části zemědělské obyvatelstvo. Do jaké míry se jednalo o kmenová uskupení či tzv. „gens" lze těžko usuzovat. Faktem je, že na rozdíl od Čech na Moravě až na diskutabilní výjimky (Lovětici, Holasici ve Slezsku) názvy žádných takovýchto uskupení doloženy nejsou, což bývalo vysvětlováno právě časnějším zahájením a dynamičtějším průběhem etatizačního procesu. Ve smyslu některých nových teorií nelze však vyloučit, že i krystalizační jádro celého státního útvaru v Pomoraví bylo osídleno pouze jednou kmenovou skupinou – Moravany.

Z území Moravy známe kromě Mikulčic a uherskohradišťské aglomerace i řadu dalších lokalit, kde je doložen již předvelkomoravský horizont charakterizovaný v těchto případech nepříliš početnými nálezy litých garnitur, ostruhami s háčky eventuálně i dalšími předměty (např. kostěnými atd.). S výjimkou Pohanska u Břeclavi, kde však se vznikem opevnění můžeme počítat až v 9. století, se jedná o výšinná opevněná sídliště. Nejvíce těchto dokladů pochází ze Starých Zámků u Líšně, dále ze Znojma-Hradiště sv. Hipolyta, zařadit sem můžeme i Zelenou Horu u Vyškova a druhotně bylo využíváno například také hradisko Černov u Ježkovic. Ve všech případech lze tyto lokality považovat za centra místní moci či jakási regionální ústředí mající své počátky již v průběhu 8. věku.

Právě ta předvelkomoravská nížinná opevněná sídliště, kde na základě výsledků dosavadních výzkumů shledáváme největší koncentraci nálezů spojovaných s vyšší sociální vrstvou a prostředím karpatské kotliny, přerůstají v následujícím období 9. století do rozsáhlých vnitřně strukturovaných sídelních aglomerací nemajících během 9. věku svými kvantitativními i kvalitativními znaky srovnání s ostatními opevněnými velkomoravskými centry celého teritoria. Lze uvažovat, že to byly především změny v zemědělské výrobě a zvýšení její produktivity, rozvoj železářství i další činnosti, které nastartovaly demografický růst a umožnily širší vyživování vrstev obyvatelstva, jež se přímo zemědělskou výrobou nezabývaly. S těmito procesy bylo spojeno i oddělení řemesla a obchodu, vznik družiny a také skupiny kléru. Rozhodujícím odvětvím hospodářství zůstávalo však i nadále zemědělství provozované jednak přímo v rámci velkých aglomerací a hlavně v jejich zázemí. Z těchto ústředí musíme jmenovat především Mikulčice, dále uherskohradišťskou aglomeraci, a teprve pokračující výzkumy mohou objasnit do jaké míry sem náleží také Olomouc, kde na rozdíl od výše jmenovaných lokalit dochází k posunu centra velkomoravského osídlení asi o 1,5 km severněji od předvelkomoravského opevněného sídliště.

V těchto souvislostech se musíme alespoň stručně zmínit o otázce, do jaké míry lze některé z výše jmenovaných lokalit označit za sídliště protoměstského charakteru. Na tomto místě nelze podrobně vyjmenovávat literaturu a názory vážící se k tomuto tématu, ani kritéria, které jednotliví badatelé stanovili jako určující pro označení takovýchto rozsáhlých sídlištních aglomerací za tzv. protoměsto, slovanské raně středověké město, hradištní či hradské město, tedy v podstatě to, co F. Hoffmann označuje termínem prvotní město.

Za základní znaky prvotních měst přerůstajících v plně institucionální města vrcholného středověku lze označit značnou koncentraci obyvatel, přítomnost řemeslníků a lidí ve služebném poměru, se vztahem ke společenské elitě zde sídlící, pracujících právě pro ni, ale též pro místní trh, obchod a s tím spojenou existenci trhu místního vázaného na zemědělské zázemí, a hlavně dálkového, zajišťujících směnu. Dále hustou a pravidelnou zástavbu, fortifikaci včetně opevněných předhradí, jež ochraňovala elitu a plnila spolu s přítomností družiny (při zkoumání přítomnosti těchto složek mohou cosi naznačit prameny archeologické, zvláště z pohřebišť, ale je nutno zachovat značnou obezřetnost spojenou s kritickým hodnocením těchto pramenů; zbraně, zejména meče v hrobech, nákončí opasků, luxusní šperk atd.) úlohu vojenského opěrného bodu, administrativní funkci ve správě určité oblasti a to v rovině politické (přítomnost vyšší sociální vrstvy ovládající politicky a ekonomicky celou společnost v určité oblasti), i ve smyslu provozování kultu a obrany včetně vojenské organizace. Uváděno bývá ještě i zvláštní postavení právní a soudní, které však je v našich případech archeologicky ani na základě písemných pramenů ke konkrétním lokalitám nepostižitelné. Završení tohoto vývoje v plně institucionální město vrcholného středověku proběhlo pak v našich podmínkách i nejbližším sousedství až během 13. věku, což ve striktním pojetí právních historiků znamená, že o městě v pravém slova smyslu uvažují až od tohoto období.

Jestliže analyzujeme z hlediska výše uvedených základních kritérií zkoumané a známé velkomoravské lokality, odpovídají charakteristice prvotních měst Mikulčice, uherskohradišťská aglomerace a na Slovensku Nitra. Z ostatních lokalit teprve další archeologické výzkumy mohou ozřejmit postavení takových míst jako je Bratislava nebo Olomouc i možná jiná opevněná centra. Za dosti podstatný ukazatel pro postižení významu, funkce a postavení těchto aglomerací zjištěný na základě archeologických pramenů lze pokládat poznatek, že v areálech velkých velkomoravských aglomerací se objevují nadzemní sroubené domy, někdy i s užitím kamenných zděných podezdívek, a s hustou pravidelnou zástavbou vytvářející náběhy k určitému již urbanistickému řešení, dále je zde přítomna monumentální zděná sakrální architektura i profánní palácové stavby.

Pokud jde o samotnou rozlohu obou výše jmenovaných aglomerací bude nutno korigovat dosud uváděné údaje o jejich osídlených areálech. V případě Starého Města V. Hrubý uvažoval o 250 ha a u Mikulčic je uvažováno o více než 200 ha, každopádně však více než 150 ha. Tyto areály by několikrát převyšovaly plochy největších vrcholně středověkých měst. V těchto případech se však vždy vychází, podobně jako u zemědělsky obhospodařovaného zázemí, z předpokladu souvisle osídlených ploch, což je neúnosné. Jednalo se vždy o jednotlivé areály oddělené od sebe říčními rameny, nivou a neosídlenými plochami.

Podobně je tomu i s odhady počtu obyvatel. V případě uherskohradišťské aglomerace, kde je počítáno se zemědělským zázemím asi 400 km^2 (schematicky čtverec 20 x 20 km) s celkem 80 sídlišti, mělo být toto zázemí schopno uživit 5 400-7 200 obyvatel. Zatímco počet zemědělských sídlišť v tomto prostoru může být vzhledem ke stavu výzkumu daleko vyšší, odhad obyvatel je nutno snížit. Např. M. Stloukal upozornil, že při nižším odhadu mortality 40 $^0/_{00}$ by Staré Město muselo mít již za dvacet let nekropoli s téměř 5 000 pohřbenými. Na druhé straně se při úvahách o úživnosti půdy ve velkomoravském období v závislosti na způsobu hospodaření a zejména vztahu k hustotě obyvatel na 1 km^2 setkáváme v odhadech se značnými rozdíly. Odhaduje se, že k výživě jednoho člověka bylo nutné zázemí 2 - 8 ha, tzn., že odhady se liší až o čtyřnásobek. Uvažujeme-li pro výživu jedné osoby zázemí 8 ha (při celkových propočtech musíme počítat i s neobdělávanou půdou, lesy, atd.), pak pro aglomeraci o 6 000 obyvatelích by bylo nutné území o ploše 500 km^2, tedy čtverec

22 x 22 km. To odpovídá předpokládanému počtu obyvatel v rámci uherskohradišťské aglomerace. Musíme však vzít do úvahy, že ne všichni se na jedné straně živili zemědělstvím a na druhé straně sem zahrnujeme všechny osadníky celého území. Souhrnný počet obyvatel centra musel být tedy daleko nižší. Tyto úvahy lze uzavřít konstatováním, že pro velkomoravská centra lze počítat nejvýše s 300-400 obyvateli. Takto rozsáhlá populace by potřebovala k obživě zázemí o ploše 25-35 km^2, tedy oblast o délce a šířce 5-6 km a za 100 let trvání by tato populace měla pohřebiště o 1000-1500 hrobech. Je však nutno znovu zdůraznit, že ve skutečnosti muselo být zemědělské zázemí daleko větší o ploše 200 i více km^2, neboť zemědělsky obhospodařovaná půda představovala pouze část plochy celého území. Na druhé straně nelze vyloučit, že uvnitř opevněných areálů nemuseli pohřbívat jen zde usedlí obyvatelé.

Samotná mikulčická aglomerace měla mít dle publikovaných odhadů 250 domů s 1 000-2 000 obyvateli, což představuje středně velké středověké město. M. Stloukal počítá s 300 osobami obývajícími vlastní jádro hradiště, asi 200 obyvateli předhradí a velmožských dvorců kolem, dále připočítává 1 000 osob obývajících předhradí na Štěpnici a závěrem konstatuje, že výzkum dalších pohřebišť v rámci aglomerace dává soudit, že celkový počet obyvatel tohoto centra se blížil ke 2 000, což znamená na svojí dobu mimořádnou koncentraci.

Přes všechny tyto kritické poznámky jsou obě tyto moravské aglomerace 9. století – uherskohradišťská a mikulčická – s ostatními velkomoravskými opevněnými lokalitami nesrovnatelné a splňují všechna kriteria dovolující je označit za prvotní města. Jiný typ sídlištní aglomerace představuje bezesporu Pohansko u Břeclavi, kde v centru koncentrace starého časně slovanského a předvelkomoravského osídlení vyrůstá velmožský dvorec s kostelem a hřbitovem srovnatelný se západoevropskými falcemi, taktéž s rozsáhlým zemědělským zázemím a opevněným areálem o rozloze 28 ha. O ostatních opevněných lokalitách toho víme vzhledem k dosavadnímu stavu jejich archeologického výzkumu velmi málo, ač slibně se rozvíjející výzkumy ve Znojmě-Hradišti sv. Hipolyta a v Olomouci již přinášejí nová zjištění a poznatky, které mohou naše dosavadní závěry do jisté míry korigovat.

V samotném Geografu bavorském je jmenováno, že Moravané mají celkem XI civitas, které lze snad spojovat se situací 1. poloviny 9. století před rozsáhlou územní expanzí Svatoplukovy Velké Moravy v době poslední třetiny 9. věku (tam je jich jmenováno XXX). Vezmeme-li v potaz nejdůležitější známé moravské opevněné lokality tohoto období – mikulčickou a uherskohradišťskou aglomeraci, Olomouc, Znojmo-Hradiště sv. Hipolyta, Staré Zámky u Líšně, Přerov, Zelenou Horu u Vyškova, Pohansko u Nejdku, Mařín u Křenova, problematickou Rénu u Ivančic a nebo Rokytnou u Moravského Krumlova i některé další lokality v Povážií a dolním slovenském Pomoraví nebo v Dolním Rakousku severně od Dunaje (nezahrnuji sem Pohansko u Břeclavi s velmožským dvorcem a další lokality jako Petrova louka u Strachotína a Rajhrad vznikající spíše jako refugia v místech starších předpokládaných dvorců až koncem 9. věku, ani výšinná ostrožná sídliště jako byl Kramolín nebo možná Bítov i další lokality), jejich počet zhruba údajům tohoto pramene odpovídá.

V našem výkladu se nemůžeme podrobně věnovat otázkám, které nejsou jednoznačně za současného stavu výzkumu zodpověditelné. Především se to týká církevního ústředí a sídel biskupství, dále pak residenčního místa. To asi v pravém slova smyslu podobně jako u dalších podobných raně středověkých státních útvarů včetně samotné Franské říše v pravém slova smyslu neexistovalo a panovník objížděl jednotlivá centra vládnouc tak říkaje z koně.

Rychlý a dynamický vývoj vytvořil na Velké Moravě během 9. století poměrně složitou sociální strukturu v čele s panovníkem a dále stratifikovanou družinou (velmoži, bojovníci), vrstvou obecného svobodného lidu dále se členící na převážně zemědělské obyvatelstvo, řemeslníky, kupce, existovala zde také skupina kléru i nesvobodní a otroci. To vše našlo svůj odraz i v komplikované a různorodé škále sídlištních typů tohoto útvaru, který jako prvý u západních Slovanů je možno označit za raně středověký stát.

Literaturverzeichnis:

BLÁHA, J. 1988: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci, AH 13, 155-170.

- 1998: Komunikace, topografie a importy ve středověku a raném novověku (7.-17. století) na území města Olomouce, AH 23, 133-159.

BLÁHOVÁ, M. 1987: Sídliště Staré Moravy v soudobých písemných pramenech, in: XVI. Mikulovské sympozium 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě, 143-148. Praha.

DOSTÁL, B. 1961: Velkomoravská hradiště a pohřebiště a otázka velkomoravských kmenů, SbČSSA při ČSAV 1, 15-20.

- 1961a: Velkomoravské Znojemsko ve světle archeologických nálezů, SbFFBU E-6, 97-126.
- 1987: Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě v době slovanské (6.-10. století), in: XVI. Mikulovské sympozium 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě, 13-32. Praha.
- 1988: Raně městské prvky hradiště Břeclavi-Pohanska, in: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy CSc., 146-155. Brno.

GALUŠKA, L. 2000: Nejstarší dějiny Starého Města, in: Staré Město v proměnách staletí, 29-117. Staré Město.

HAVLÍK, L. E. 1966: Gens Maravorum (Poznámky k vývoji gentes u Slovanů), in: Strážnice 1946-1965. Národopisné studie, 97-152. Brno.

- 1978: Morava v 9.-10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace. Studie ČSAV 7. Praha.
- 1980: Moravská společnost a stát v 9. století. I. Moravská společnost, její struktura a organizace v 9. století, SlAnt XXVII, 1-42.

HENSEL, W. 1963: Archeologia o początkach miast słowiańskich. Wrocław – Warszawa – Kraków.

- 1974: Untersuchungen über die Anfänge der Städte in Polen, in: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt, Band 2, 176-189. Göttingen.

HERRMANN, J. 1980: Struktura poselenij i obščestvennyje otnošenija v slavjanskich stranach v rannem sredněvekov'je, in: Tezisy dokladov delegacii GDR na IV meždunarodnom kongresse slavjanskoj archeologii, Sofia 1980, 5-19. Berlin.

- 1985: Slawische Seehandelsplätze des 8. bis 10. Jh. Entwicklungsfaktoren für Stammesgesellschaft, Staatsbildung und Städtewesen, in: Tezisy dokladov delegacii GDR na meždunarodnom kongresse slavjanskoj archeologii, Kijev 1985, 5-7. Berlin.

HOFFMANN, F. 1992: České město ve středověku. Praha.

HRUBÝ, V. 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.

- 1968: Zur Typologie der Siedlungsagglomerationen in der großmährischen Epoche, in: I miedzinarodowy kongres archeologii słowianskiej, t. 4, 170-175. Wrocław – Warszawa – Kraków.

JANKUHN, H. 1974: Zusammenfassende Schlußbemerkungen, in: Vor- und Frühformen der europäischen Stadt, Bd. 2, 305-322. Göttingen.

KEJŘ, J. 1998: Vznik městského zřízení v českých zemích. Praha.

KLANICA, Z. 1987: K vývoji sídlištní struktury zázemí Mikulčic v 6.-13. století, in: XVI. Mikulovské sympozium 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě, 127-133. Praha.

KLÍMA, B. jr. 1999: Hradiště sv. Hypolita ve Znojmě. Deset let archeologických výzkumů velkomoravského centra (1986-1995), Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně - svazek 141, řada společenských věd č. 17, 3-65.

KUČERA, M. 1974: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Štúdie o hospodárskom a sociálnom vývine v 9.-13. storočí. Bratislava.

- 1974a: Problémy vzniku a vývoja feudalizmu na Slovensku, Historický časopis 22, 541-564.

LECIEJEWICZ, L. 1968: Die Anfänge der westslawischen Städte im Rahmen der Urbanisationsprozesse Europas im frühen Mittelalter, in: I miedzinarodowy kongres archeologii słowianskiej, t. 4, 263-271. Wrocław – Warszawa – Kraków.

- 1970: Kształtowanie się pierwszych miast u Słowian nadbaltyckych, SlAnt XVII, 93-123.

MĚŘÍNSKÝ, Z. 1980: Slovanské osídlení 6.-10. století na dolní Dyji a Moravě, in: Slované 6.-10. století. Sborník referátů ze sympozia Břeclav-Pohansko 1978, 191-204. Brno.

- 1988: K vývoji osídlení v brněnské oblasti od doby stěhování národů a k nejstarším dějinám Brna do vydání tzv. zakládacího privilegia v roce 1243, in: Najstaršie dejiny Bratislavy. Referáty zo sympózia 28.-30. októbra 1986, 251-274. Bratislava.
- 1988a: Vývoj osídlení v brněnské oblasti v 6.-13. století, VVM XL, 1988, 111-114.
- 1989: K problematice osídlení Znojemska a Bítovska v předvelkomoravském a velkomoravském období, ČMM LXXIV, 1989, 111-120.
- 1990: Nejstarší slovanské osídlení dolního Pomoraví, VVM XLII, 91-94.
- 1990a: Počátky moravských dějin, VVM XLII, 301-315.
- 1992: Počátky moravských dějin, in: Morava v českém státě včera, dnes a zítra. Příspěvek k diskusi na téma: Jaký národ žije na Moravě? Sborník přednášek a hlavních diskusních příspěvků, přednesených na stejnojmenné konferenci, pořádané Moravským zemským muzeem dne 16. května 1991 v Brně. Vědecká zasedání Moravského zemského muzea, sv. 1, 7-16. Brno.

MĚŘÍNSKÝ, Z. – JELÍNKOVÁ, D. 1985: Slovanské osídlení v oblasti soutoku Dyje a Svratky (Příspěvek k otázkám sídelního a společenskoekonomického vývoje regionu od 6. do 13. století), SbNM A-Historie XXXIX, č. 3/4, 143-154.

MĚŘÍNSKÝ, Z. – ZUMPFE, E. 1998: Obchodní cesty na jižní Moravě a v Dolním Rakousku do doby vrcholného středověku, AH 23, 173-181.

MMFH: Magnae Moraviae fontes historici – Prameny k dějinám Velké Moravy. III. Diplomata, Epistolae, Textus historici varii. Brno MCMLXIX (ed. D. Bartoňková, L. Havlík, I. Hrbek, J. Ludvíkovský, R. Večerka).

POLÁČEK, L. – MAREK, O. 1995: Die Grabungen in Mikulčice 1954-1992. Geschichte, Grabungsmethoden und Dokumentation, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice I, 13-82. Brno.

POULÍK, J. 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.

- 1980: K počátkům slovanského osídlení v centrální oblasti Velké Moravy, SbFFBU C-27, 25-30.
- 1985: Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, 9-80. Praha – Bratislava.
- 1988: K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť, SlA XXXVI, 189-216.

PROFANTOVÁ, N. 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen, in: Daim, F. (Hrsg.), ArchAustriaca Monographien 2, Studien zur Archäologie der Awaren 4, 605-801. Wien.

SNÁŠIL, R. 1984: Specializovaná řemesla z ostrovního hradiska v Uherském Hradišti a jejich přínos pro další poznání společenské diferenciace 8.-9. století, in: XIII. Mikulovské sympozium 1983. Dějiny řemesel a průmyslu na jižní Moravě, 152-161. Praha.

- 1987: Pokus o nový výklad vzniku, vývoje a funkce velkomoravské aglomerace v oblasti uherskohradišťské, in: XVI. Mikulovské sympozium 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě, 149-156. Praha.

SNÁŠIL, R. – PROCHÁZKA, R. 1981: Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části Dolnomoravského úvalu (Věnováno 725. výročí prvé písemné zmínky o Uherském Hradišti), Slovácko XXIII, 9-58.

STAŇA, Č. 1967: K poznání vývoje velkomoravských výšinných hradišť, AR XIX, 699-704.

- 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert, in: Wolfram, H. – Schwarcz, A. (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 25. bis 28. Oktober 1982,

Stift Zwettl, Niederösterreich. Teil 1. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, Bd. 9, 157-200. Wien.
- 1988: Velkomoravské počátky Brněnska, in: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc., 168-180. Brno.
- 1999: Poznámky k vývoji střediskových sídel na Moravě v pravěku a v časné době dějinné, in: Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej. Spotkania Bytomskie III, 77-95. Wrocław.

STLOUKAL, M. – VYHNÁNEK, L. 1976: Slované z velkomoravských Mikulčic. Praha.

ŠTĚPÁNEK, M. 1965: Opevněná sídliště 8.-12. století ve střední Evropě. Praha.

TŘEŠTÍK, D. 1988: České kmeny. Historie a skutečnost jedné koncepce, Studia Mediaevalia Pragensia I, 129-143.
- 1997: Počátky Přemyslovců. Praha.

WOLFRAM, H. 1987: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907. Wien.
- 1995: Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907, in: Wolfram, H. (Hrsg.), Österreichische Geschichte. Wien.

ZIÓLKOWSKA, H. 1968: Miasto słowiańskie w świetle socjologicznych definicji miasta, in: I miedzinarodowy kongres archeologii słowianskiej, t. 4, 136-143. Wrocław – Warszawa – Kraków.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Proměna Veligradu ve Staré Město

Miloslav POJSL

Nejstarším písemně doloženým toponymem pro dnešní Staré Město je název Veligrad, s nímž se v pramenech setkáváme až do počátku 14. století. Naposledy je sídliště jmenováno Veligradem v listině českého krále Jana Lucemburského z 2. března 1315[1], v níž král vyjímá velehradský klášter a všechny jeho poddané z pravomoci královských i městských úředníků a nařizuje, aby nebyla porušována práva kláštera v jeho lesích. V roce 1321 v listině Albrechta ze Zdounek z 5. února se nazývá poprvé "Starým Městem"[2], avšak v latinské podobě Antiqua civitas. Tato proměna místního jména Veligrad, které tradovalo existenci bývalého velkého hradiště doby velkomoravské ve Staré Město, nastala v přímém vztahu k novému královskému městu Hradišti.

Ačkoli jméno Veligrad je prokazatelně praslovanského původu (velьjь gordь - velí grad, ve významu velký, rozsáhlý a významný hrad)[3], není pro území Velké Moravy v 9. a 10. století v písemných pramenech latinských ani slovanských doložené. Dokonce ani tak důležitý a podrobný pramen, jakým jsou tzv. moravskopanonské legendy (Žitije Konstantina, Žitije Mefodija)[4], se o Veligradu nezmiňuje. Někteří autoři starší historické literatury spatřovali ohlas slovanského jména Veligrad v latinském výrazu "nevýslovná pevnost Rostislavova" (ineffabilis Rastizi munitio). Toto označení Rostislavovy pevnosti uvádějí Letopisy fuldské při líčení události roku 869. Tehdy Karel, syn franského krále Ludvíka Němce, "přišel s vojskem sobě svěřeným k oné nevýslovné a všem starodávným nepodobné Rostislavově pevnosti..."[5]. Bylo však již dříve prokázáno, že latinské "ineffabilis" lze interpretovat nejen jako "nevýslovná" a"nepředstavitelná", nýbrž i "nevyslovitelná"[6]. V moderní archeologické literatuře je pak tato zpráva o Rostislavově pevnosti k roku 869 vztahována na různé lokality, nejčastěji na Mikulčice[7] nebo na Staré Město[8].

Bez pochyby se k téže Rostislavově pevnosti vztahuje i další zpráva Letopisů fuldských k roku 871, v níž je líčena franská výprava proti vzbouřeným Moravanům, do jejíhož čela byl postaven omilostněný Svatopluk. Ten, když přitáhl s franským vojskem až do centra Moravy, "vstoupil do starého města Rostislavova"[9] a pod záminkou jednání s Moravany připravil Frankům zdrcující porážku. Většina badatelů se shoduje v názoru, že autor letopisů měl na mysli jednu a tutéž lokalitu. Staré město Rostislavovo z roku 871 bylo nejspíše touž lokalitou, kterou letopisy k roku 869 nazývají nevýslovnou pevností Rostislavovou. V žádném případě však nelze hledat jakoukoli souvislost mezi "antiqua urbs Rastizi" Letopisů fuldských a "Antiqua civitatis" z roku 1321. V prvním případě třeba chápat citovaný termín jako pevnost kdysi Rostislavovu, kdežto v roce 1321 se jedná o Staré město ve vztahu k městu Hradišti.

O postupném úpadku jednoho z nejvýznamnějších velkomoravských center po zániku Velkomoravské říše na počátku 10. století svědčí v dostatečné míře výsledky archeologických výzkumů. Proces rozvratu státních a církevních struktur a chudnutí jeho někdejších mocenských a hospodářských center i jejich obyvatel nám nezachytilo pero žádného kronikáře nebo letopisce. Slovanská inteligence (klerikové – žáci sv. Metoděje) byla po smrti arcibiskupa Metoděje z Moravy vyhnána a latinský klérus ve vzrušených dobách po zániku moravského státu neměl smysl pro takovou činnost nebo se nám jejich záznamy prostě nedochovaly. Naopak franským analistům a kronikářům se nedostávalo informací o zanikající Velké Moravě, bylo-li toto téma pro ně vůbec zajímavé, když tehdy na sebe poutali hlavní pozornost Maďaři. Obsazením Podunají maďarskými

---

1 CDM VI., č.88, 61.

2 CDM VI., č.177, 134.

3 HOSÁK, L. – ŠRÁMEK, R., Místní jména na Moravě a ve Slezsku II., Praha 1980, 55-56.

4 MMFH II., 57-115 a 134-163; VAŠICA, J., Literární památky epochy velkomoravské, Praha 1966, 182-255.

5 "Qui cum exercitu sibi commisso in illam ineffabilem Rastizi munitionem et omnibus antiquissimis dissimilem veniset..." (MMFH I., s.101).

6 ZÖLLNER, E., Die politisch Stellung der Völker im Frankreich,Wien 1950, 197.

7 POULÍK, J., Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Monumenta archaeologica tom. XII., Praha 1963, 116-119; TÝŽ, Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských, Praha 1975, 153-159.

8 HRUBÝ, V., Staré Město Velkomoravský Velehrad. Monumenta archaeologica tom. XIV., Praha 1965, 362-370.

9 "... nam Zuentibald (Svatopluk) ceteris castrametantibus urbem antiquam Rastizi ingressus est..." (MMFH I., 104).

nájezdníky došlo mimo jiné i k přerušení veškerých styků franské říše s Moravou. Informační situaci o Moravě však nezměnila ani porážka Maďarů na řece Lechu v roce 955. Několikrát zcela ojediněle problesknou zprávy o jakémsi "moravském biskupovi", což sice svědčí o přežití církevní správy, ale konkrétně o dnešním Starém Městě nemáme ani nejmenší zmínku.

První zpráva o Starém Městě pochází teprve z poloviny 12. století. Přináší ji známá listina olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka [10], která byla vydána asi na konci roku 1141, donedávna chybně datovaná rokem 1131[11]. Biskup Jindřich Zdík vyhotovil listinu k přenesení biskupského sídla od starého a již nevyhovujícího kostela sv. Petra na předhradí Olomouckého hradu k právě dokončenému kostelu sv. Václava v podobě románské baziliky přímo na přemyslovském hradě[12]. Vedle této události listina obsahuje výčet moravského církevního majetku rozděleného podle olomouckých kostelů sv. Petra a sv. Václava a pak podle jednotlivých arcijáhenství (vedle olomouckého přerovské, spytihněvské, břeclavské, brněnské a znojemské). Arcijáhenství jako střední články řízení dieceze (mezi biskupem a farnostmi) se území kryla s hradskými obvody, které na Moravě zřídil kníže Břetislav. Ve výčtu vesnic, jejichž celkový počet činí 212 položek, je velikost církevního majetku uváděna v počtu popluží (lat. aratrum) nebo jako celá vesnice či polovina jmenované lokality. Počtem jmenovaných toponym představuje dokument nejstarší a nejdůležitější topografický pramen pro Moravu[13].

V majetku arcijáhenského kostela spytihněvského je mezi 34 vesnicemi jmenována ves Veligrad ("villa Veligrad"). Ze Zdíkovy listiny se dovídáme, že Veligrad náležel církvi celý, ale žádné další podrobnosti uvedeny nejsou. Nevíme proto, kdy a za jakých okolností se stala majetkem olomouckého biskupství. Byla sice vyslovena domněnka o majetkoprávní kontinuitě Veligradu a některých dalších vesnic v okolí, které později vlastnil velehradský klášter, k církevnímu majetku. Veligrad měl být částí prastarého biskupského věna snad ještě z dob Metodějových[14]. Tuto majetkovou kontinuitu s velkomoravským obdobím nelze sice vyloučit, ale pro její potvrzení nemáme zatím žádný spolehlivý doklad[15]. Uvážíme-li, že velkomoravská sídelní aglomerace bezprostředně souvisela se sídlem knížete nebo alespoň významného velmože, pak takové úvahy jsou nejspíše úplně vyloučené. Veligrad se mohl stát církevním majetkem s největší pravděpodobností až v souvislosti se zřízením olomouckého biskupství v roce 1063 knížetem Vratislavem II. Za předpokladu existujícího moravského biskupství nebo spíše moravských biskupů sídlících ve Veligradu a později v Polešovicích, podle jiných v Kunovicích, jak uvádí pozdní olomoucký pramen Granum catalogi praesulum Moraviae [16] z počátku 15. století, snad i dříve.

Z místopisného hlediska se naskýtá otázka, do které části dnešního Starého Města lokalizovat tuto vesnici Veligrad. Odpověď lze hledat jednak v archeologickém pozorování a jednak analýzou nejstarších dostupných map a plánů, které však pocházejí teprve z počátku 19. století. Uvážíme-li konzervativismus a tradicionalismus venkovské společnosti, jsou i tyto relativně mladé topografické prameny dosti spolehlivé. Rozborem katastrálních map, zejména mapy ke stabilnímu katastru z roku 1827, se zabýval Václav Richter, který dospěl k závěru, že onu původní vesnici Veligrad je třeba s největší pravděpodobností klást do míst dnešní Svatovítské ulice a snad i jejího pokračování kolem ulice Jezuitské[17]. Pro tuto lokalizaci mluví i existence kostela sv. Víta, který je písemně doložen už ve 14. století a uchoval se až do konce 18. století. K problémům lokalizace se však ještě vrátíme.

Ve Zdíkově listině je však jmenována ještě jedna vesnice téhož jména Veligrad, která příslušela k arcijáhenskému kostelu brněnskému[18]. Vzhledem k tomu, že v okolí Brna není později žádná lokalita tohoto jména uváděna, většinou se existence dalšího Veligradu v roce 1141 ráda přehlíží nebo se nebere v úvahu vůbec. Na počátku století někteří badatelé právě v tomto listinném dokladu viděli důkaz o obecně používaném místním názvu. Slovo "velehrad" není vůbec jméno vlastní, nýbrž jméno hromadné, kterým se označovalo hlavní město knížectví[19]. Citovaný autor si pak ve své představě vykonstruoval takových hlavních měst hned několik. Děvín byl velehradem Rostislavovým, Nitra velehradem Svatoplukovým a konečně moravský Veligrad se stal velehradem až za Mojmíra II. na samém konci 9. století[20]. V současné době je tento brněnský Veligrad hledán na řadě lokalit, nejčastěji je ztotožňován s velkomoravským hradiskem Staré Zámky u Líšně (Brno). Nejspíš však stával v okolí Těšan, protože i ostatní vesnice v této souvislosti v listině jmenované se nacházejí v prostoru od Těšan k Újezdu u Brna[21].

Od první písemné zprávy neslyšíme o vesnici Veligrad žádné informace plných šest desetiletí. Teprve na samém počátku 13. století vzbudí pozornost v nejvyšších světských i církevních kruzích v souvislosti se založením prvního cisterciáckého kláštera na Moravě. Jeho fundaci s největší pravděpodobností inicioval olo-

---

10 CDB I., č.115, 116-123.

11 BISTŘICKÝ, J., Datování Zdíkovy listiny, in: Mikulovská sympozia 78, Praha 1979, 33-35.

12 POJSL, M., Moravský místopisný pramen z doby Zdíkovy (1141-1991). 2. část. Sborník velehradský 3. řada, 2, 1996, 25n.

13 POJSL, M., Jindřich Zdík biskup olomoucký (1126-1150), in: Dohnal, V., Pojsl, M. a Slavík, I., Olomouc v době biskupa Jindřicha Zdíka. Matice cyrilometodějská Olomouc 1996, 58-59.

14 SEDLÁČEK, A., Příspěvky k nejstarší moravské topografii, ČMM 30, 1906, 171.

15 POJSL, M., Moravský místopisný pramen, 40.

16 LOSERTH, J., Das Granum catalogi praesulum Moraviae. Archiv für Österreichische Geschichte 78, 1892, 63-97.

17 RICHTER, V., Glosy k velehradským otázkám. ČSPS LIX., 1951, 11.

18 POJSL, M., Moravský místopisný pramen, 42.

19 ZAVADIL, J., Velehrady Děvín a Nitra. Kroměříž 1912, 12.

20 TAMTÉŽ, 108-109.

21 HOSÁK, L., Lokalizace míst v listině biskupa Jindřicha Zdíka, ČMM 66, 1946, 122.

moucký biskup Robert, původem snad Angličan. Před rokem 1201, kdy si jej kníže vybral za biskupa v Olomouci, byl převorem cisterciáckého kláštera v Nepomuku. Napravit absenci cisterciáckého řádu na Moravě, a tedy v Robertově diecezi, patřilo asi k prvnímu jeho pastýřskému počinu. Příslušnost k tehdy stále ještě velmi oblíbenému a výborně organizovanému duchovnímu řádu v latinské Evropě jej k tomu přímo předurčovala. Přímé doklady o jeho iniciativě sice nemáme, ale řada skutečností svědčí o tom, že biskup Robert měl eminentní zájem, aby cisterciáky do své dieceze přivedl.

První doklad nacházíme v usnesení generální kapituly v Citeaux z roku 1204. Vysvítá z něho, že před rokem (1203) olomoucký biskup požádal generální kapitulu o povolení zřídit cisterciácký klášter, samozřejmě kde jinde než na Moravě, a tedy v olomoucké diecezi. Kapitula dále rozhodla, aby místo pro nový klášter prověřili opati ebrbašský a nepomucký. V kladném případě měl plaský opat vypravit ze svého kláštera komunitu mnichů[22].

V témže roce 1204 za svého pobytu v klášteře v Plasích vysvětil biskup Robert klášterní kostel P.Marie a nepochybně dojednával i další podrobnosti o vyslání cisterciáků na Moravu[23]. O rok později 11. listopadu 1205 dorazila do dnešních končin mezi Starým Městem a Velehradem dvanáctičlenná komunita plaských cisterciáků v čele s opatem Thizelinem, aby se ujala nelehkého úkolu uvést fundaci v životaschopnou instituci.

Nový klášter pro své skromné začátky přece jen potřeboval alespoň základní majetkové zajištění a zřízení vlastního klášterního provizoria. Uvážíme-li pozdní roční datum jejich příchodu, není vůbec myslitelné, aby teprve po svém příchodu začali sami budovat provizorní obydlí a svatyni, jež byla základem jejich kontemplativního života. O tyto hmotné potřeby se postaral skutečný zakladatel kláštera moravský markrabí Vladislav Jindřich, bratr českého krále Přemysla Otakara I., který bratrovu fundaci právně zaštítil.

Zakládací listinu na počátku 13. století nejspíš nahradil starší způsob tzv. aktu. Tedy právního pořízení učiněného před svědky a doprovázeného nějakým vnějším symbolickým znamením. Podle později vzniklé listiny Přemysla Otakara I. mohlo k takovému aktu založení cisterciáckého kláštera dojít už v roce 1202[24]. Listina z hlediska diplomatického je zřejmým falzem z poloviny 13. století, jak o tom ještě podrobněji uslyšíme, ale všichni moderní badatelé se shodují na věrohodnosti obsahu listiny. Protože tato listina se dotýká Veligradu - Starého Města hned v několikerém ohledu, musíme jí věnovat přece jen poněkud větší pozornost.

Přemysl Otakar I. v ní dosvědčuje, že klášter na Velehradě (claustrum Welegrade) založil, statky a ostatními potřebami obdaroval markrabí Vladislav s jeho vědomím. Základem klášterního majetku se stal blíže nespecifikovaný statek (predium) o rozloze sotva 200 jiter polí poblíž kláštera, na němž stál kostel sv. Jana, toho času prázdný a opuštěný (ecclesa sancti Johannis, sed tunc temporis vacua et deserta). Statek koupil Vladislav od premonstrátů v Litomyšli za deset hřiven stříbra, kteří jej dostali od olomouckého údělného knížete Břetislava[25]. Protože obě transakce proběhly bez vědomí Přemyslova, zprvu je nechtěl uznat, ale nakonec tak učinil z úcty k blahoslavené Marii. Mimo uvedený statek koupil dále Vladislav pro klášter vesnice Boršice (u Buchlovic), Zlechov a Huštěnovice. Se svolením bratří Vladislava a Přemysla daroval ještě klášteru šlechtic (vir nobilis) Dětřich Grutovič vesničku (villula) Kostelany, jejíž hranice (termini), dnes bychom přesněji řekli katastr, sahal až k valu "starého hradiště" (ad vallum antique civitatis).

Jak jsme již pověděli, listina je falzem, které prokazatelně vzniklo v polovině 13. století, a to v souvislosti se založením královského města Uherského Hradiště. Vzhledem k tomu, že klášter neměl zakládací listinu ani zlistiněnou donaci prvního klášterního majetku, bylo v nových poměrech, kdy listina se stala všeobecně užívaným a nezbytným důkazním prostředkem majetkoprávních vztahů, nutné opatřit si listinný doklad o tom, co se skutečně v roce 1202 stalo. Žádný podvod ovšem není dokonalý, a tak se i do této listiny dostaly chyby a omyly, jež cisterciákům po padesáti letech unikly. Padělek se prozrazuje hned v několika údajích. Mezi svědky uvádění dignitáři olomoucké kapituly, totiž děkan Walter a probošt Štěpán, získali své funkce až v roce 1207. Fundátor Vladislav Jindřich je v listině označován jako již mrtvý (inclite memorie – blahé paměti), přestože zemřel až v roce 1222. A konečně jsou zde oni velehradští "měšťané", i když víme, že v té době nebyl Veligrad ještě trhovou vsí, a proto ani jeho obyvatelé nemohli být nazýváni měšťané. Důležitější je otázka, proč vůbec obyvatelé vesnice Veligradu se účastnili jednání ve věci nového cisterciáckého kláštera. Jediné logické vysvětlení můžeme spatřovat v bezprostředním vztahu budoucího kláštera a jeho majetku s polnostmi vesničanů Veligradu. Dnes bychom řekli, že veligradští byli účastníky výběrového řízení budoucího kláštera z titulu bezprostředního sousedství.

Důležitým údajem, a to hned ze dvou důvodů, je poznámka o hranicích vesničky Kostelan, které sahaly až k valu "starého hradiště"(ad vallum antique civitatis). Řada starších badatelů se domnívala, že se jedná o val Starého Města, ale už na počátku století prokázal historik Josef Pekař, že latinský termín "civitas" měnil v průběhu doby svůj význam. Na počátku 13. století nemůže být tímto termínem míněno město, nýbrž hrad, hradiště[26]. Val, o němž se v listině mluví, byl bez pochyby pozůstatkem opevnění velkomoravského hradiště na místě dnešního Starého Města. Většinou je míněn val u staroměstského cukrovaru, který dále pokračoval severovýchodním směrem a posloužil k vybudování silnice

---

22 ČECHURA, J., Příspěvek k dějinám velehradského kláštera v éře přemyslovské, ČMM 100, 1981, 128.

23 HURT, R., Dějiny cisterciáckého kláštera na Velehradě I., Olomouc 1934, 47.

24 CDB II., č.355, 370-372.

25 Rudolf HURT v c.d. na s.38 se domnívá, že k tomuto darování došlo v letech 1198-1201. Naproti tomu Václav RICHTER v c.d. s.7-8 uvažuje o českém knížeti Břetislavovi II., který vládl v letech 1092-1100.

26 PEKAŘ, J., O poloze starého Velehradu. ČČH 8, 1902, 199.

směrem na Velehrad a Jalubí. Jedná se o tzv. Christinův val. Většinou amaterští badatelé však hledali tento val z roku 1202 ještě dále směrem ke Kostelanům. Především, aby prokázali obrovskou rozlehlost velkomoravského "Veligradu". Velikost pozemků malé vesničky Kostelan, které měly sahat až k samotnému okraji dnešního Starého Města, je nepravděpodobná. A zde jsme nejspíš i u jádra věci a hlavního důvodu vzniku listinného falza datovaného k roku 1202. Pomineme-li drobné nesrovnalosti, na něž jsme již poukázali, a srovnáme-li obsah falza s velkým velehradským privilegiem z roku 1228, zjistíme, že obsah falza je shodný s pravými dobovými dokumenty. Až na jednu maličkost. V privilegiu z roku 1228 je sice jmenována vesnička Kostelany mezi majetkem velehradského kláštera, ale bez zmíněné poznámky o jejích hranicích sahajících až po val "starého hradiště"(stejně tak je tomu i v listině biskupa Roberta z roku 1220). A to byla zřejmě i příčina vzniku falza ve velehradském klášteře v době, kdy klášter hájil svá stará skutečná nebo dokonce jen domnělá práva na pozemky, jež byly ohroženy lokací nového královského města při složitých jednáních kolem roku 1257[27].

Nejvíce úvah a spekulací vzbudila lokalizace statku s kostelem sv. Jana. Protože se v sousedství farního kostela sv. Michala nachází malá polygonální kaple (karner) zasvěcená sv. Janu, vedly úvahy mnohých starších badatelů právě k tomuto místu. Toto ztotožnění ovšem postrádá oporu v pramenech. Jiný pokus o lokalizaci statku se týká základů velkomoravského kostela objevených ve Starém Městě v trati Na Valách v roce 1949[28]. Autor totiž interpretací mladší zprávy o uvedeném statku v klášterním privilegiu krále Přemysla z roku 1228 postřehl určitou nesrovnalost v interpunkci následujícího textu, kterou provedl v listinné edici Gustav Friedrich. V textu privilegia se mimo jiné praví: "Passhlawicz ad duo aratra, Briezowiz, in provincia Znoimensi curia et molendinum; ecclesia sancti Johannis iuxta Welegrad cum agris suis ..."[29]. Takto však nedává text a jeho interpretace smysl. Dvůr a mlýn ve znojemské provincii je tak nekonkrétní údaj, že ve skutečnosti nedává smysl. Upraví-li se interpunkce (v latinských listinách této doby interpunkce v moderní pojetí vůbec neexistuje), aby věta měla věcnou logiku, pak by text vypadal následovně: "Briezowicz in provincia Znoimensi; curia et molendinum, ecclesia sancti Johannis, iuxta Welegrad, cum agris suis". V tomto smyslu měl velehradský klášter ve znojemské provincii ves Březovice a u Veligradu statek (dvůr), mlýn a kostel sv. Jana s polnostmi[30]. Potud se lze s interpretací plně ztotožnit. Problém však nastává s lokalizaci Veligradu. Je tímto názvem míněn klášter na dnešním Velehradě nebo nedaleká vesnice Veligrad, současné Staré Město? V listině z roku 1202 se v oné souvislosti říká o statku "adiacens claustro", tedy že se nacházel poblíž kláštera, ovšem z pohledu poloviny 13. století. V uvažovaném roce 1202 ještě žádný klášter neexistoval. Naopak z klášterního privilegia z roku 1228 vyplývá, že tento statek byl u Veligradu (iuxta Welegrad). V tomto roce již mohlo jít jak o nově budovaný klášter, tak o nedalekou trhovou vesnici Veligrad. Uvědomíme-li si však vzdálenost Starého Města od velehradského kláštera, nenacházíme zde žádnou nesrovnalost. Ovšen jen v případě, že statek, mlýn a kostel sv. Jana lokalizujeme k základům velkomoravského kostela u Modré[31].

Václav Richter v citované studii ještě neznal nález na Modré, k jehož archeologické revizi došlo teprve v letech 1953-1954[32] a podle našeho soudu příliš přecenil zprávu olomouckého rukopisného pramene Granum catalogi[33] z počátku 15. století, v němž se praví, že "přeložení kláštera a jeho výstavba je společným dílem markraběte Vladislava a olomouckého biskupa Roberta". Přestože vysvětlení této informace není bez problémů, nevyžaduje nutně lokalizovat statek poblíž základů kostela Na Valách, kde od pradávna stával také mlýn. Hlavní problém, který v této lokalizaci lze spatřovat, je zásadní rozpor cisterciáckých řádových pravidel s původním umístěním kláštera přímo do vesnice Veligrad. Cisterciáci se při zřizování svých klášterů měli vyhýbat nejen městům a vesnicím, nýbrž i brodům, obchodním cestám a vůbec veškerým světským aktivitám, které by rušily klid a samotu řeholního života. Stálli "cisterciácký" biskup Robert u samých počátků prvního cisterciáckého kláštera na Moravě, je absurdní předpokládat jeho umístění ve vsi Veligradu a po čase jej přemisťovat na dnešní definitivní místo. Nehledě k tomu, výběr klášteřiště schvalovali dva cisterciáčtí opati, jak jsme se o tom výše zmiňovali, kteří k tomuto úkolu byli přímo delegováni generální kapitulou. Richterův poukaz na odvození jména kláštera právě od vesnice Veligrad nemůže být brána striktně lokálně. Nedaleká vesnice Veligrad-Staré Město byla tehdy nejbližší lokalitou nového kláštera a brzy se stala dokonce také důležitým klášterním majetkem.

Další problém Richterovy lokalizace statku přímo do Veligradu-Starého Města vidíme v tom, že vesnice byla v majetku spytihněvského arcijáhenského kostela, a tedy olomouckého biskupství celá. Uvažovaný statek by musel být součástí vesnice Veligradu. Jak ovšem mohl český kníže nebo olomoucký údělník Břetislav disponovat církevním majetkem není vůbec jasné a také Richter nevysvětlil. Litomyšlský klášter musel obdržet od Břetislava statek, který byl tehdy zeměpanským majetkem a kterým mohl kníže volně disponovat.

Využití velkomoravského kostela "tehdy prázdného a opuštěného" se statkem jako provizorium cister-

---

27 ŠEBÁNEK, J., Notář Otakarus 5 a nejstarší listiny oslavanské a velehradské, ČMM 67, 1947, 276.

28 RICHTER, V.: c.d., 16.

29 CDB II., č. 321, s. 322.

30 RICHTER, V., c.d., 6.

31 CIBULKA, J., Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě, Praha 1958, 48-51.

32 Základy velkomoravského kostela v Modré poprvé objevil Jan NEVĚŘIL v roce 1911 (Našinec 28.12.1911, 1). Kostel datoval do doby "cyrilometodějské". Okolnost zveřejnění pouze v denním tisku zapříčinila nejspíš to, že Nevěřilovi je dodnes upíráno prvenství nálezu pozůstatků velkomoravské monumentální architektury.

33 LOSERTH, J., c.d., 79.

ciáckého kláštera naprosto vyhovovalo řádovým předpisům. Provizorium tak bylo nedaleko (adiacens claustro) budovaného definitivního kláštera (současný Velehrad) a současně se nacházelo poblíž nebo přímo u vesnice Veligrad (iuxta Welegrade). Vzdálenost dnešní lokality velkomoravského kostela u Modré od Starého Města (kolem 5 km) naprosto nevylučuje užití latinského termínu iuxta ("u" nebo "poblíž"). Pokud se jedná o mlýn, třeba poukázat na objevené stavební pozůstatky přímo u potoka Salašky v místech pod zmíněnou lokalitou u Modré[34].

Stejně tak označení veligradských zástupců mezi svědky v listině latinským výrazem "cives" byla by v roce 1202 anachronismem. "Měšťany" mohly být teprve v době, kdy se vesnice Veligrad stala "burgem", neboli trhovou vsí, jak nám to poprvé dokládá listina olomouckého biskupa Roberta ze srpna roku 1220[35]. Robert se touto listinou se souhlasem olomoucké kapituly vzdal ve prospěch velehradského cisterciáckého kláštera peněžitého desátku z poddanských vsí, které klášter vlastnil a v budoucnu ještě získá. Znamená to tedy, že veškerý poddanský pozemkový majetek velehradského kláštera byl osvobozen od církevní daně, a tato z biskupa přecházela na samotný klášter. Nás však mnohem více zajímá informace, jež se týká Veligradu, který je v listině poprvé jmenovitě doložen mezi majetkem velehradského kláštera a současně byl označen už nikoliv jako pouhá vesnice (villa), nýbrž jako "villa forensi", tedy trhová ves. Kdy se vesnice Veligrad dostala do majetku kláštera sice nevíme, ale můžeme si být jisti, že se o to opět přičinil biskup Robert. Zřízení trhové vesnice už bývá většinou přičítáno ekonomickým aktivitám velehradských cisterciáků. Vyloučit však pro nedostatek písemných pramenů nemůžeme ani původního vlastníka, tedy olomouckého biskupa Roberta, zvláště když se nedochovala darovací listina (pokud byla ovšem vůbec vydána). V případě takového písemného dokumentu by bylo zřejmé, daroval-li biskup vesnici nebo již trhovou ves. Vesnice Veligrad měla v každém případě výhodnou polohou a přirozenou i tradiční spádovost okolních vsí, čímž byla přímo předurčena k plnění tržních a snad i řemeslných funkcí, tedy základních atributů vznikajících trhových vsí a později i nově zakládaných měst.

V každém případě je třeba mít na paměti, že listina datovaná rokem 1202 zachycovala sice ve svém základu skutečná darování nově založenému klášteru, s výjimkou území mezi vesničkou Kostelany a valem "starého hradiště" (dnešním Starým Městem), ale v mnoha detailech reflektuje situaci až kolem roku 1257.

Koncem třetího decenia 13. století pokročila stavba definitivního cisterciáckého kláštera tak daleko, že byl vybudován východní závěr klášterního chrámu a snad i příčná loď (transept) s přilehlou částí konventní budovy. Tato stavební situace vytvářela důvod pro vysvěcení hlavního oltáře, a tím i celé, i když zatím nehotové svatyně. Slavnostního svěcení, které vykonal olomoucký biskup Robert, se zúčastnil vedle mnoha církevních i světských osobností český král Přemysl Otakar I. s královnou Konstancií. A právě při této příležitosti vydal král Přemysl 27. listopadu roku 1228 velehradskému klášteru tzv. velké privilegium, které potvrzovalo již dříve udělenou imunitu[36] a přinášelo výčet všech klášterních statků. Po vymezení souvislého a bezprostředního majetku kolem kláštera, tzv. klášterního újezdu, následuje jmenovitý výčet lokalit, které klášter za dobu své krátké existence získal. Na prvním místě se jmenuje "Welihrad civitas primo, modo burgus"[37].

Tento latinský text, v originálu samozřejmě opět bez interpunkce, zapříčinil v minulosti mnoho sporů, úvah a interpretací, často velmi kuriozních. Problémy vyvolávalo nejčastěji slovo "civitas" a dříve i "burgus". Výraz civitas byl většinou podle klasického úzu chápán jako město. Ve starším středověku se ovšem tímto výrazem označovala v pramenech také opevněná hradiska, tedy hrady. Burgus nebo burgum se často automaticky ztotožňovalo s trhovou vsí (villa forensi), a to právě na základě veligradského příkladu (1220: "villa forensi" a 1228: "burgus"). Nedávno však bylo podrobnou analýzou prokázáno, že takové zkratkovité ztotožnění neodpovídá skutečným právním poměrům u nás ve 13. století. Trhové osady se od obyčejných vesnic neodlišovaly jen samotným trhem, nýbrž celým právním postavením takových lokalit[38]. V případě Veligradu je však mimo jakoukoli pochybnost, že právní postavení lokality, jmenované v roce 1220 jako trhová ves (villa forensi) a v roce 1228 jako "burgus", bylo stejné. Text listiny týkající se dnešního Starého Města musíme interpretovat: Welihrad prvně (dříve) hrad (hradiště), nyní trhová ves (burgus). Tato charakteristika první jmenované a zřejmě i nejdůležitejší lokality klášterního dominia ukazuje na přežívající tradice doložené hmotnými doklady (valy, kostely a možná dalšími objekty) z doby velkomoravské. Ani jeden dochovaný listinný dokument 13. století sice neuvádí do přímé přičinné souvislosti založení cisterciáckého kláštera na Velehradě s domnělým velkomoravským centrem Veligradem a už vůbec nemluvě o nějaké ozvěně cyrilometodějské úcty, což v té době nebylo ani možné s ohledem na rozkol mezi západní a východní částí křesťanstva, ale řada věcných poznámek nás nenechává na pochybách, že současníci si byli někdejšího významu Veligradu (Starého Města) dobře vědomi. Lze proto i v těchto věcných ohlasech tušit a předpokládat přežívání velkomoravských tradic, které se zejména vlivem cisterciáckého kláštera a později aktivit olomouckého biskupství, staly dědictvím českého a moravského náboženského, kulturního i národního dědictví.

Do úspěšně se rozvíjejícího klášterního podnikání na své grangii v trhové vsi Veligradu zasáhlo v polovině 13. století založení města v samém jejím sousedství. Skutečné příčiny vzniku nového města dnešního Uherského Hradiště, se těžko kdy dovíme. Určitě jich

---

[34] POJSL, M., Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera, Brno 1990, 36.

[35] CDB II., č.195, 179-181.

[36] POJSL, M., Velehrad, 38.

[37] CDB II., č.321, s. 322.

[38] KEJŘ, J., Trhy a trhové vsi v Čechách a na Moravě, Právněhistorické studie 28, 1987, 19-20, 28.

bylo více a mnohé z nich můžeme vytušit z dobových souvislostí. Nepochybně vážným důvodem i pro samotný klášter a jeho majetek v Pomoraví byla ochrana před nájezdy, které tehdy těžce dolehly na tuto oblast. V roce 1241 protáhly z Polska Pomoravím hordy Tatarů, o jejichž řádění nemáme sice konkrétnějších vědomostí, ale jen vzpomínka na ně budila ještě po letech paniku a strach. Oblast východní Moravy, která byla pohraničím českého přemyslovského království vůči uherskému státu, se stala v letech 1252 a 1253 cílem nájezdů divokých Kumánů z uherské nížiny. Obě vzpomínané události se musely bezprostředně dotknout trhové vesnice Veligradu, jejich obyvatel i klášterních statků. Proto se nelze divit, že jakýsi podnět k založení města dal sám klášter v čele s opatem Arklebem[39].

Jiný důvod, jenž vedl k založení města, musíme spatřovat ve výhodné poloze strategické i obchodní. Existence prosperující trhové vsi Veligradu v majetku velehradského kláštera byla toho nejlepším dokladem. Konečně nelze přehlédnout ani dlouholeté zájmy Přemyslovců, usilujících o získání "pohraničního" prostoru nebo dokonce ovládnutí území tzv. konfinia (sporné území na pomezí dvou státních útvarů) až po řeku Váh. Tytéž snahy uherských panovníků ovládnout konfinium až po řeku Moravu vedly v minulosti k mnoha válečným střetnutím, ovšem bez rozhodujícího úspěchu jedné nebo druhé bojující strany[40]. Teprve intenzivní kolonizační úsilí české i uherské strany vyřešilo problém konfinia v průběhu 13. století. Výsledkem této kolonizační činnosti bylo osídlení území východně od řeky Moravy až k pohraniční vrchovině. Státní hranice se ustálila na vrcholcích Bílých Karpat a Javořiny. Založení města poblíž řeky Moravy mělo zmíněné kolonizační aktivitě napomoci.

Fundátorem nového města nemohl být proto nikdo jiný než sám král železný a zlatý Přemysl Otakar II. Výběrem místa byla pověřena komise v čele s olomouckým biskupem Brunem ze Schauenburku (1245-1281). Jednání s opatem a konventem velehradského kláštera zřejmě naráželo na problémy, které bylo třeba řešit v mateřském klášteře v Plasích s otcem-opatem. Hlavním problémem bylo v podstatě zcizení klášterního majetku, protože komise rozhodla lokalizovat město na ostrov řeky Moravy, který náležel velehradskému klášteru. Vedlo-li jednání v Plasích ke zdárnému řešení, neobešlo se bez vzájemných kompromisů. Za cisterciáky měl na tom zřejmě velkou zásluhu plaský otec-opat Jindřich. Pochopení bylo však i na straně královské, neboť zde nechyběla snaha, aby se práva kláštera omezila v míře co nejmenší.

Přemysl Otakar II. ustanovil listinou vydanou v Plasích 15. října 1257[41], že klášter má jako dosud zůstat i nadále držitelem vod, mlýnů, rybolovu, lesů, luk a polí. Pro obyvatele nového města z tohoto ustanovení vyplývala povinnost odvádět ze svého městiště klášteru poplatek. Jeho výše byla stanovena v listině téhož krále z 23. května 1258 [42] na 12 denárů. Na říčním ostrově se nacházel starší kostel sv. Jiří, který se od nynějška stal filiálním kostelem farního kostela sv. Michala ve Veligradu (Starém Městě) a jeho patronem byl klášter. Obyvateli nového města se stali jednak poddaní velehradského kláštera z trhové vsi Veligradu a jednak královští poddaní z trhové vsi Kunovic. Každá ze jmenovaných komunit si do nového města přenesla své dosavadní právo týdenních trhů i s jejich termíny. Výnosy trhu veligradských měšťanů plynuly klášteru, zatímco výnos měšťanů kunovských královské pokladně. Rovněž výnos soudních pokut původních obyvatel Veligradu náležel klášteru. Tato dvoukolejnost se projevila i ve vnější podobě města, které mělo dvě tržiště. Kolem tržiště blíže řece Moravě (dnešní Mariánské náměstí) se soustředili veligradští měšťané a kolem východněji umístěného tržiště (dnes Masarykovo náměstí) s kostelem sv. Jiří (dnes zaniklým) se usadili měšťané z Kunovic. Opat získal ve městě právo jmenovat rychtáře, ovšem pouze z lidí kunovských.

Zmíněná listina Přemyslova z roku 1258 byla vydána již v novém městě, které bylo nazváno Nový Velehrad ("Nova Welhrad"), čímž měl být asi rovněž zdůrazněn majetkoprávní vztah k velehradskému klášteru. Byl to ovšem název uměle vytvořený a jako takový nepřežil 13. století. Ostrovu, nejspíše i se zbytky staršího (velkomoravského) opevnění, se asi již před lokací města obecně říkalo "hradiště", což se brzy odrazilo i v oficiálním názvu nového města. Nový Velehrad nahradilo označení Hradiště, ovšem v nejstarších podobách germanizovaných nebo latinizovaných: v roce 1297 "Redisch" [43], 1301: "civitas nostre Redisch super Moraviam" – naše město Hradiště nad Moravou, 1325: "Hradisst", 1350: "Radyss", 1383: "Gradicensis civitas". Od počátku 16. století také v české podobě "město Hradissze"(1505) nebo v roce 1610 "město Hradisstie". V téže době se začíná město označovat jako "uherské" – 1507: „Ungar Hradesstie“ nebo v roce 1625 "Ungarisch Hradisst"[44].

V první generaci měšťanů se vzájemné vztahy mezi Novým Velehradem a klášterem s vesnicí Veligrad vyvíjely k oboustrannému prospěchu. Město působilo nejen jako královské, ale současně jako klášterní. Z počátku dokonce měšťané považovali velehradský klášter za "náš klášter" a jeho představeného za "našeho opata"[45]. Poměry se však brzy změnily. U nových generací hradišťských měšťanů rostlo jednak společenské sebevědomí příslušníků královského města a jednak hospodářský rozvoj stále více narážel na značnou stísněnost majetky velehradského kláštera. O prvním skutečném střetu mezi městem a klášterem se dovídáme už v posledním desetiletí 13. století. Po neúspěšném jednání v klášteře se město obrátilo na moravského podkomořího Albrechta z Noneken, který 14. března 1297 "vynesl nález", v němž odsoudil opatovo jednání i jeho

---

39 HURT, R., c.d., 69.

40 ZEMEK, M., Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století, Knižnice Jižní Moravy č.3, Brno 1972, 41-43.

41 CDB V/1, č.136, s.218-220.

42 CDB V/1, č.156, 245-248.

43 CDM V., č.70, 66.

44 Uherskohradišťsko. Vlastivěda moravská, Brno 1992, 709.

45 HURT, R., c.d., 70.

poddaných a přiznal městu právo na společné užívání jejich pastvin a lesa[46].

Právo kláštera nad městem Hradištěm se v průběhu 14. století stále více ztenčovalo. Opat již nejmenuje rychtáře a klášteru zůstává jen patronátní právo ke kostelu sv. Jiří, městské a soudní poplatky z někdejší velehradské části města a plat z mlýna. Král Václav II. v roce 1301 dokonce podřídil klášterní vesnici Veligrad hradišťskému rychtáři[47]. Ve svých důsledcích to znamenalo, že veligradští poddaní náleželi od nynějška pod soudní pravomoc města. Stále těsnější hospodářské i společenské vazby města Hradiště k někdejší trhové vsi Veligrad ji odpoutávaly od velehradského kláštera. V této době dochází ke zmíněným změnám místních názvů města a sousední vesnice Veligrad. Mohlo by se zdát, že to byly právě jen ony ekonomické a právní aspirace vzmáhajícího se města vůči klášteru, které vyvolaly tyto změny toponym[48]. V tomto případě bude však aktivita spíše na straně kláštera, který měl nepochybně zájem být jediným nositelem starobylého jména Veligrad – Velehrad.

Na přelomu 13. a 14. století se začíná veřejně prezentovat přesvědčení o totožnosti Velehradu s hlavním sídlem velkomoravských knížat, zejména Svatopluka a moravského arcibiskupa Metoděje. Nejstarší doklad tohoto ztotožnění můžeme spatřovat v jednom rukopise svatoprokopské legendy (tzv. Fejfalíkova)[49], který pochází nejspíše už z konce 13. století. Její autor nazývá sv. Cyrila velehradským biskupem – "episcopo Wellegradensi". Podobné informace zaznívají v nejstarší české rýmované kronice tak řečeného Dalimila, jehož autor označil sv. Metoděje za arcibiskupa velehradského a na Velehrad situoval křest českého knížete Bořivoje:"Ten arcibiskup Rusín bieše, mši slovensky slúžieše. Ten u Velehradě křti Čecha prvého, Bořivoje kněže českého"[50].

Dosud je diskutována otázka , zda tato cyrilometodějská a velkomoravská tradice spojená s Velehradem je kontinuální nebo byla teprve ve středověku uměle vytvořena[51]. Citovaný autor klade počátky středověkého účelového "vymyšlení" velehradské tradice do souvislosti se snahou olomouckého biskupa Bruna ze Schaumburka o povýšení biskupství na arcibiskupství v kontextu expanze Přemysla Otakara II. na východ (násilné misie do Prus). Biskup Bruno v žádosti o povýšení Olomouce na metropoli, kterou ovšem nový papež Kliment IV. 20. ledna 1268 zamítl, se skutečně odvolává na fakt, že na Moravě již kdysi metropole byla, ale neuvádí žádné konkrétní detaily. Ani slovem se nezmiňuje o Velehradě a už vůbec ne o Cyrilu nebo Metodějovi. Kdyby na Moravě metropole nikdy nebyla, stěží by si mohl Bruno takový argument vymyslet. Odkud však tuto informaci mohl čerpat? V Olomouci se zřejmě o starší církevní historii na Moravě a o sv. Metodějovi vědělo, ale první písemný doklad je k dispozici až z počátku 15. století v Granum catalogi. "Jádro katalogu biskupů moravských" skutečně začíná již u Cyrila a Metoděje jako moravských arcibiskupů[52]. Ve 13. století, a to jak při založení velehradského kláštera, tak při žádosti o povýšení olomouckého biskupství, nelze očekávat v oficiálních dokumentech zmínky o moravském arcibiskupství sv. Cyrila a Metoděje. Jejich byzantský původ byl pro západní křesťanství heretický nebo přinejmenším velmi podezřelý. Tak řečený Dalimil jej považuje raději za "Rusína" a díla z doby Karla IV. jeho původ ani neuvádějí.

Oživení cyrilometodějské a velkomoravské tradice za biskupa Bruna v Třeštíkově pojetí neřeší hlavní problém zdroje této tradice. Bruno pouze účelově využil povědomí o starobylé existenci moravské metropole, tím však tradici nemohl a zřejmě ani nechtěl oživit. Což se konečně v té době v Olomouci jinak ani neprojevilo. Tradice se mohla totiž uchovat a udržovat, byť ve značně zredukované a často zkomolené podobě, jen v místním prostředí Veligradu. Oživování a rozšiřování této tradice pak již muselo být záležitostí kulturních a náboženských center, jimiž na Moravě ve středověku byla biskupská Olomouc a cisterciácký klášter na Velehradě. Víme-li dnes na základě archeologických výzkumů, že oblast Starého Města byla významným sídlištním útvarem se všemi atributy politického, hospodářského a církevního centra, pak není důvodu pochybovat o tom, že zde na počátku 13. století přetrvával v povědomí někdejší význam tohoto místa. Dokládají to i citované poznámky v listinách velehradského kláštera, které se vztahují k vesnici Veligrad. Nové generace velehradských cisterciáků pocházejících již většinou z domácího prostředí přinášely do kláštera stále více zájmu o starobylý původ Veligradu. V této situaci mohl mít klášter ne zcela nezištný zájem, stát se co nejdříve jediným nositelem jména Velehrad, s nímž byla tato tradice spojována. Z klášterního prostředí pak nepochybně vycházely ony intelektuální impulzy, s jejichž ohlasem se setkáváme v literární tvorbě 14. století. Ve dvorském prostředí Karla IV. působily však i české a speciálně pražské tradice, zejména o křtu přemyslovského knížete Bořivoje. Takové impulzy dobře zapadaly do Karlových státoprávních teorií "o přenášení říší". Nejen křesťanství, nýbrž i samotná vláda přešla z Moravy od krále Svatopluka a arcibiskupa Metoděje na české Přemyslovce a z nich pak přímo na Lucemburky. Karel IV. se tak mohl legitimně cítit dědicem starobylých státních a křesťanských tradic.

V této souvislosti není bez zajímavosti, že v Karlově legendě o sv. Václavu (Vita sancti Wenceslai auctore Carolo IV.) se vedle informace o křtu knížete Bořivoje a jeho manželky sv. Ludmily od sv. Metoděje uvádí

---

46 TAMTÉŽ, 71.

47 CDM V., č.119, s.124.

48 HURT, R.: c.d., 71.

49 MMFH II., 236-237.

50 MMFH I., 274.

51 TŘEŠTÍK, D., Velehradská legenda a otázka centra Velké Moravy, in: Aktuální otázky ateistické výchovy a propagandy v současném ideologickém zápase. 1. díl (Příspěvky přednesené na celostátním semináři ÚV Socialistické akademie ČSSR k 1100. výročí úmrtí Metoděje, Gottwaldov březen 1985), Praha 1987, 45-61; TÝŽ, Vynalezení tradice aneb Velehrad, in: Mysliti dějiny, Praha – Litomyšl 1999, 155.

52 Loserth J., c.d., 63-65.

nejen místo křtu "v metropolitním městě Moravy Velehradě, nýbrž podávají se další podrobnost o křtu "v kostele blaženého Víta"[53]. O existenci kostela sv.Víta ve Starém Městě-Veligradu bylo pojednáno v předcházející kapitole a ještě o něm uslyšíme. Je nad vší pochybnost, že kostel tohoto zasvěcení musel ve Veligradě (Starém Městě) ve 14. století existovat (víme, že existoval mnohem déle) a prostředí Karla IV. bylo i s místními poměry kolem Velehradu velmi dobře obeznámené.

Jestliže v roce 1257 při projednávání lokace nového královského města na pozemcích velehradského kláštera bylo zřejmě ve vlastním zájmu cisterciáků nazvat město Novým Velehradem, pak o několik desetiletí později přirozené změny názvu na Hradiště a v té souvislosti i sousední vesnice Veligrad na Staré Město nebyly jistě v rozporu se zájmy kláštera. Spíše naopak. Tyto změny v postoji velehradských cisterciáků mohly mít ovšem původ nejen ve starobylosti a někdejším významu místa, nýbrž i v potřebě upoutat na svůj ústav všeobecný zájem z důvodů ekonomických. Klášter se v průběhu 14. století dostával do stále větších hospodářských potíží. Ty do jisté míry plynuly z konzervativismu řádu ve vztahu k rychle se měnícím společenským a ekonomickým podmínkám. Rovněž někdejší popularita cisterciáckého řádu mezi světskými dobrodinci byla už v průběhu 13. století zastíněna mendikantskými řády – františkány (minority) a dominikány. V konkretním případě velehradského kláštera se stále více projevoval dynamický rozvoj nedalekého města Hradiště.

Ke snahám pomoci velehradskému klášteru k nové prestiži patří i iniciativa olomouckého biskupa Jana ze Středy (1364-1380), který požádal papeže Urbana VI. o udělení pontifikálií pro velehradského opata. Dne 4. dubna 1379 se skutečně od uvedeného papeže dostalo velehradskému opatu Janovi a jeho nástupcům právo užívat odznaků biskupské hodnosti (berla, mitra, prsten ad.). Velehradskému opatu tato výsada zajistila první místo přede všemi představenými moravských klášterů. Jako první moravský prelát zasedal na zemských sněmech a soudech hned za olomouckým biskupem a zástupci jeho kapituly. V čele všech opatů a proboštů je od roku 1477 pravidelně jmenován i na landfrýdech. Toto čestné postavení si mohli velehradští opati uhájit jen díky tomu, že se na jejich klášter nepřestávalo všeobecně pohlížet jako na místo, v němž kdysi vzalo své počátky moravské křesťanství, jak to doslovně dokládá arenga listiny krále Vladislava II. pro velehradský klášter vydaná v Uherském Brodě 27. prosince 1511[54].

Nelze však přehlížet vedle všech uvedených snah kláštera reálnou skutečnost přímo ve Veligradě-Starém Městě a jeho okolí. Určité, byť nepřesné a snad i značně mlhavé vědomosti o velkomoravském původu této lokality se přenášely po řadu generací obyvatel veligradské vesnice až do doby, kdy byly ve 14. století ztotožněny se sousedním cisterciáckým klášterem. Ještě na počátku našeho století pro takový výklad svědčilo jen několik listinných údajů o starých kostelích, valech ap. Po více než půlstoletém trvání archeologických výzkumů ve staroměstské oblasti nemůže být pochyb, že velehradskému klášteru ve 14. století ani později nebylo třeba tradici vymýšlet, pouze ji rozvíjet a udržovat.

ZUSAMMENFASSUNG:

Von Veligrad zu Staré Město

Der Ortsname Veligrad wird in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Quellen sowie in der neuzeitlichen Tradition mit dem Zentrum Großmährens verknüpft. Obwohl der Ursprung dieses Toponyms nachweisbar urslawisch ist – in der Bedeutung „große oder wichtige Burg (Burgwall)" – ist es in den Quellen aus dem 9. Jahrhundert überhaupt nicht belegt. In der Urkunde des Olmützer Bischofs Jindřich Zdík (1126-1150), deren Entstehung gegenwärtig 1141 datiert wird, wird das Dorf namens Veligrad (villa Veligrad) in der Auszahlung kirchlichen Eigentums genannt, konkret unter dem Besitz der Großpfarrkirche (Burgkirche) in Spytihněv. Die späte Datierung des Namens Veligrad ist für seine historische Bedeutung im Mittelmarchgebiet kein wesentliches Problem. Die Schwierigkeit beruht darin, daß in der erwähnten Urkunde unter dem Besitz der Brünner Kirche ein weiteres Dorf namens Veligrad genannt wird. Später wird es zwar nicht mehr angeführt, aber das Vorkommen zweier Lokalitäten des gleichen Namens führte schon in der Vergangenheit zur Annahme, daß es sich hier um eine allgemeine Benennung bedeutender slawischer Burgwälle in Mähren handelt.

Vom Anfang des 13. bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts begegnet man dem Namen Veligrad im Mittelmarchgebiet sehr oft, und zwar bei mehreren Lokalitäten. An erster Stelle steht das heutige Staré Město (Bez. Uherské Hradiště) und die davon abgeleitete Benennung des unweiten Zisterzienserklosters, das auf Veranlassung des Olmützer Bischofs Robert (1201-1240) der mährische Markgraf Vladislav Jindřich, Bruder des böhmischen Königs Přemysl Otakar I. gründete. Die Klostergründung erfolgte in den ersten Jahren des 13. Jahrhunderts, denn schon im November 1205 kam die Zisterzienserkommunität aus dem Kloster in Plasy bei Pilsen hierher. Bald nach der Entstehung des Klosters wurde das Dorf Veligrad zum Besitz des Klosters von Velehrad.

In der Mitte des 13. Jahrhunderts begegnet man in schriftlichen Quellen der dritten Lokalität namens Veligrad. Nach dem verheerenden Einfall der Tataren (1241) und

[53] MMFH II., s.298.

[54] HURT, R., c.d., 13.

Kumanen (1253) in Mähren entschloß sich der böhmische König Přemysl Otakar II. im Mittelmarchgebiet im Jahre 1257 eine Königsstadt zu gründen. Die älteste Bezeichnung der Stadt, auf einer Marchinsel gelegen, lautete Nový Veligrad (Veligrad Novum). Die Stadt sollte auf Ländereien des Klosters von Velehrad liegen und war mit dem Klosterdorf Veligrad benachbart, was im Kloster Bedenken bezüglich der Einschränkung seiner güterrechtlichen Souverenität hervorrief. Daher löste Přemysl den Anfangsstreit durch einen Kompromiß. Die neu gegründete Königsstadt sollten sowohl Untertanen aus dem Klosterdorf Veligrad, als auch jene aus dem Königsdorf Kunovice besiedeln. Jede Kommunität neuer Kolonisten hatte ihren eigenen Marktplatz und das Kloster erhielt das Patronat der dortigen Pfarrkirche des Hl. Georgs. Auch die Benennung der Stadt als Nový Veligrad aus dem Jahre 1258 sollte das güterrechtliche Verhältnis des Klosters zur Stadt betonen.

Die Situation dreier Lokalitäten des gleichen Namens Veligrad dauerte nicht lange. Die künstlich gebildete Benennung Nový Veligrad bürgerte sich in den örtlichen Verhältnissen nicht ein und die Bewohner bezeichneten bald ihre Stadt nach dem ursprünglichen Charakter des Ortes. Die Stadt lag auf Überresten des untergegangenen befestigten großmährischen Burgwalls und daraus ergab sich die natürliche Benennung der Stadt „Hradiště" (Burgwall). In der Beziehung zur neuen Stadt Hradiště änderte sich bald auch der Name des benachbarten Klosterdorfes Veligrad auf Staré Město (ursprünglich Staré město Hradiště, Staré Hradiště). Seit dem Anfang des 14. Jahrhunderts wurde mit dem alten Toponym nur das Zisterzienserkloster bezeichnet. Es ist nicht ausgeschlossen, daß die beschriebenen Veränderungen der Ortsnamen durch das Kloster selbst zu seinem Nutzen veranlaßt wurden.

An der Wende des 13. und 14. Jahrhunderts kommt in einheimischen Quellen (z. B. Chronik des sog. Dalimils) zum Ausdruck, daß Veligrad der Sitz großmährischer Herrscher und des mährischen Erzbischofs, des Hl. Methods (+885) war. Diese Tradition verlieh dem Träger des Namens Veligrad eine große Achtung mit allen gesellschaftlichen sowie ökonomischen Folgen. Gerade seit dieser Zeit wird das Kloster von Velehrad allgemein für das berühmte großmährische Macht- und Kirchenzentrum gehalten.

Die Tradition des großmährischen Ursprungs kann jedoch nicht „erdacht" worden sein (D. Třeštík). Ergebnisse archäologischer Grabungen beweisen überzeugend, daß der ganze Raum des heutigen Uherské Hradiště, Staré Město und Umgebung im 9. Jahrhundert zur Zeit Großmährens intensiv besiedelt war und daß sich auf dem Gebiet der beiden erwähnten Ortschaften eines der größten und wichtigsten Zentren befand. Zahlreiche Indizien zeugen auch von der Existenz des Sitzes des mährischen Erzbischofs – des Hl. Methods – gerade in dieser Gegend. Im 13. Jahrhundert oder auch in späteren Zeiten brauchte nichts erdacht zu werden. Die Existenz der Befestigung und vieler Kirchen, die durch archäologische Grabungen sowie mittelalterliche schriftliche Quellen belegt sind, zeugen vom Gegenteil.

Es ist nicht anzuzweifeln, daß nach dem Ableben des Hl. Methods und der gewaltsamen Vertreibung seiner slawischen Schüler die Kontinuität der slawischen Liturgie und der Kirchenorganisation Methods unterbrochen wurde. Nach dem östlichen Schisma im Jahre 1054 war jedwede Erwähnung der slawischen Mission aus Byzanz dogmatisch sowie politisch verdächtig. Dadurch wird erklärt, daß in schriftlichen, natürlich vor allem kirchlichen Quellen, die Tradition der byzantinisch-slawischen Missionare Konstantin-Cyrill und Method nicht erhalten werden konnte, ungeachtet der Tatsache, daß die Tradition der Kirchenorganisation in Mähren nicht direkt an die Organisation Methods, sondern an jene der lateinischen Bischöfe anknüpfte, die um 900 durch päpstliche Legaten geweiht wurden.

In lokalen Verhältnissen blieb dank der erhaltenen Überreste der mächtigen Befestigung und der zahlreichen bestehenden Kirchen das Bewußtsein von der Existenz des bedeutsamen Zentrums der ehemaligen Macht und Kirchenorganisation erhalten, die Tradition konnte wiederbelebt, nicht aber erdacht werden. Wiederbelebt konnte diese Tradition nur durch eine Kircheninstitution werden, durch das Olmützer Bistum, eher aber durch das Zisterzienserkloster von Velehrad oder durch die beiden Institutionen gemeinsam. Im Verlauf des 14. Jahrhunderts wird wegen des alten Ruhms die Prestigestellung der Zisterzienseräbte von Velehrad erneuert (Pontifikalrecht und außergewöhnliche gesellschaftliche Stellung in der Kirchenhierarchie in Mähren) mit dem Hinweis gerade auf die Kontinuität des großmährischen Veligrad und des Zisterzienserklosters Veligrad (Velehrad).

Das ursprüngliche Veligrad, das heutige Staré Město mit reichen archäologischen Grabungen aus der großmährischen Periode, war Träger der großmährischen und cyrillomethodianischen Tradition. An ihrem Anfang steht die Entstehung des Namens Veligrad als Erinnerung an den mächtigen und bedeutenden Burgwall Großmährens. Die Übertragung des Ortsnamens Veligrad auf das Zisterzienserkloster ergab sich zwar aus der lokalen Situation, aber um die Übertragung der Tradition machte sich sicherlich das Kloster von Velehrad selbst verdient.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

K poznání přírodního prostředí velkomoravských nížinných hradišť

Lumír POLÁČEK

Nížinná (nivní) hradiště představují výraznou skupinu velkomoravských center, charakteristickou pro oblast Dyjsko-svrateckého a Dolnomoravského úvalu na jižní a jihovýchodní Moravě. Leží zásadně na hlavních tocích – na Svratce (Rajhrad), Dyji (Strachotín, Nejdek-"Pohansko", Břeclav-"Pohansko"), Moravě (Staré Město-Uherské Hradiště, Mikulčice). Méně často se s podobnými polohami setkáváme u velkomoravských center na jihozápadním Slovensku, a to na přítocích Váhu (Pobedim, Majcichov) nebo na Dunaji (Mužla-Čenkov). Sídelní komplexy uvedených center se rozkládaly mezi rozvětvenými říčními rameny v údolní nivě, případně vystupovaly na mírně vyvýšené terasy podél říčních údolí.

Krajina údolní nivy prošla v posledním tisíciletí zásadními proměnami. Povodně, které začaly přibližně od konce raného středověku pravidelně zaplavovat údolní nivu větších řek, měnily zcela její hydrografii, reliéf i vegetaci. Zvedala se hladina podzemní vody, ukládaly se až několikametrové vrstvy povodňových hlín, porost tvrdého luhu se měnil v periodicky zaplavovaný měkký luh (OPRAVIL 1983). Pro poznání původního prostředí sídlišť v údolní nivě, tj. v době před nástupem uvedených zásadních změn, je proto nezbytná paleoekologická rekonstrukce. Podílí se na ní řada přírodovědných disciplín, nejvíce však botanika a kvartérní geologie.

Fakt, že početná skupina významných velkomoravských center byla zakládána v údolní nivě, přispívá k aktuálnosti studia říční nivy jako krajinného prvku a současně navozuje nutnost široce pojatého interdisciplinárního výzkumu velkomoravských hradišť. Údolní niva středního toku Moravy a v ní situovaná velkomoravská centra v Mikulčicích a Starém Městě-Uherském Hradišti jsou předmětem sídelně archeologického projektu podporovaného GA ČR[1]. Hlavním cílem projektu je nová komparace obou velkomoravských center se zaměřením na dosud opomíjené ekologické a hospodářské poměry aglomerací.

Oblast středního Pomoraví vykazuje již v pokročilém 8. století znaky urychleného hospodářského a sociálního vývoje. V této době nacházíme v oblasti středního a částečně i horního toku Moravy první mocenská centra. Byla budována na říčních ostrovech v řece Moravě (Olomouc-Povel, Uherské Hradiště-ostrov sv. Jiří, Mikulčice)[2]. V širším prostoru těchto lokalit se v 9. století vytvářely sídelní aglomerace předních center velkomoravského státu[3]. Vývoj jednotlivých center byl odlišný, tak jak se odlišovalo jejich postavení v rámci Velké Moravy a tak jak se při bližším pohledu odlišovaly i jejich geografické podmínky. Hlavním úkolem přírodovědného výzkumu je co možná nejlepší poznání přírodních poměrů údolní nivy a jejich možného významu pro vznik, rozvoj a zánik uvedených aglomerací. Úkolem sídelně archeologického výzkumu je pak odlišení geograficky podmíněných změn od těch, které byly důsledkem historického vývoje. Potíž spočívá v tom, že doba některých dějinných zvratů sledovaného období se kryje s předpokládaným datováním významných změn přírodního prostředí údolní nivy (např. počátek 10. století).

1. Kulturní krajina jako předmět sídelně archeologického výzkumu

Studium přírodního prostředí archeologických lokalit je dnes standardní součástí sídelně archeologického výzkumu[4]. Vztah příroda-člověk je zde chápán nejenom jako vliv přírody na člověka, ale současně jako vědomé či nevědomé přetváření přírody člověkem. Předmětem zájmu je kulturní krajina jako výsledek spolupůsobení přírody a lidské činnosti. Prehistorická a historická sídliště, pohřebiště, výrobní objekty, pole, cesty a další pozůstatky lidských aktivit jsou přirozenou součástí této krajiny. Takovéto pojetí bádání nabízí syntetizující pohled na prehistorické a historické osídlení. Blíží se myšlenkové náplni současné "krajinné" archeologie[5].

---

[1] Projekt reg. č. 404/96/K089. Součástí řešení projektu je i tento článek.

[2] Bláha 1988; Snášil – Procházka 1981; Klanica 1985; 1995; Poulík 1988.

[3] Přehled sídelně archeologické problematiky velkomoravského osídlení Olomouce, Starého Města-Uherského Hradiště a Mikulčic viz Bláha 1985, v tomto svazku; Snášil – Procházka 1981; Snášil 1987; Procházka – Havlíček 1996; Hrubý 1965; Galuška 1996; 1998; Poulík 1975; Klanica 1985; Poláček 1996; obecně Staňa 1985 a Poulík 1986.

[4] Srov. např. Jankuhn 1977; Kosack – Behre – Schmid 1984; Jankuhn – Schietzel – Reichstein 1984; Fehn – Brandt – Denecke – Irsigler 1988.

[5] Srov. Beneš 1993 s lit.

Podmínkou takto široce pojatého výzkumu je úzká interdisciplinární spolupráce.

Paleoekologická rekonstrukce je závislá na našich znalostech hlavních složek historického přírodního prostředí, jako jsou klima, reliéf, vodní síť, geologická stavba, půda, vegetace a zvířena. Možnosti rekonstrukce těchto složek jsou však rozdílné a v mnoha případech, např. u klimatu nebo vodní sítě, značně omezené. Asi nejspolehlivější údaje o přírodním prostředí prehistorických a historických sídlišť poskytuje zpracování společenstev fosilních živočichů nebo rostlin, jejichž zbytky se za příznivých okolností uchovávají v půdě. Určitá společenstva těchto organismů pak charakterizují konkrétní přírodní podmínky v prostoru a čase. Aby bylo možné spolehlivě rekonstruovat tato společenstva, je nutné získat dostatečně bohaté a reprezentativní soubory fosilních zbytků – například rostlinných pylů nebo makrozbytků, schránek měkkýšů či kostí volně žijících zvířat.

Přírodnímu prostředí velkomoravských center bylo ze strany archeologů věnováno poměrně málo soustavné pozornosti. Jedním z důvodů bylo jistě obrovské množství atraktivního a cenného "tradičního" archeologického materiálu, který přicházel na denní světlo při rozsáhlých odkryvech velkomoravských hradišť v 50.-80. letech. Nebyl čas ani prostor na detailní geologická nebo pedologická pozorování v terénu, na pravidelné proplachování sedimentů, na průběžné přírodovědné analýzy získaného materiálu. Pokud byli do zpracování zapojeni přírodovědci, formulovali si otázky výzkumu většinou sami. Chyběla především jejich účast přímo při odkryvech v terénu. Nahodile sbírané vzorky fosilní fauny a flory, jak je dnes nejčastěji nacházíme v archeologických depozitářích, jsou pro paleoekologickou rekonstrukci sídlišť většinou málo spolehlivým materiálem. Je pozoruhodné, že nárokům na moderní, interdisciplinárně pojatý sídelně archeologický výzkum velkomoravských center se nejvíce přiblížil R. Snášil se svými spolupracovníky při záchranné práci v zastavěném jádru Uherského Hradiště (srov. SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981; PROCHÁZKA – HAVLÍČEK 1996)[6]. K poznání paleoekologie velkomoravských center přispěla zatím nejvíce botanika. Součástí úctyhodného celoživotního díla E. Opravila je zpracování veškerých dostupných rostlinných makrozbytků z terénních výzkumů velkomoravských hradišť. Protože ve vlhkém prostředí nížinných sídel se lépe uchovávají organické zbytky než v suchých provzdušněných půdách výšinných sídlišť, známe podstatně lépe vegetaci a celkovou ekologickou charakteristiku nížinných hradišť.

Z hlediska potřeb dnešního sídelně archeologického výzkumu velkomoravských center je nezbytné budování solidní báze interdisciplinárního výzkumu (POLÁČEK 1998; 1999). Při takto zaměřeném výzkumu by měli být stálými členy archeologických týmů zejména geologové, botanici a geografové. Neměli by však chybět ani spolupracovníci z dalších oborů, jako je pedologie, sedimentologie, hydrologie, zoologie, dendrochronologie a pod.

2. *Možnosti rekonstrukce přírodního prostředí "nivních" hradišť*

Nejucelenější informace o přírodním prostředí raně středověkých center v Pomoraví přináší zatím botanika. Na základě analýzy bohatých rostlinných makrozbytků z Mikulčic byla rekonstruována rostlinná společenstva a vyhodnoceny celkové ekologické poměry v okolí hradiště v 8.-10. století (OPRAVIL 1962; 1972; 1983; 1998b; 1999; v tisku). Na základě získaných výsledků a jejich srovnání s dalšími botanickými nálezy z Pomoraví a dolního Podyjí, tj. zejména vzorků z Olomouce, Kvasic, Starého Města, Strážnice, a Pohanska u Břeclavi mohl být rekonstruován poměrně spolehlivý obraz vývoje údolní nivy v mladém holocénu (obr. 1) (OPRAVIL 1983; 1998a; 1999 s lit., v tisku). Méně úspěšná je zatím palynologie, pro niž nenacházíme dostatek vhodných vzorků z údolní nivy Moravy. Dochování pylových zrn v nivních sedimentech je poměrně špatné a nebezpečí sekundárně přemístěných sedimentů značné. Další výzkum v této oblasti je závislý na získání vhodných sedimentů se stratifikovanými a dostatečně reprezentativními pylovými spektry (slatiny v okolí sídlišť, studny a pod.). Dosavadní výsledky pylových analýz z Uherského Hradiště, Mikulčic a Starého Města v zásadě potvrzují závěry rozborů E. Opravila (SVOBODOVÁ 1987; 1990; 1993).

Geologie přináší zásadní informace k poznání vývoje holocenní nivy Moravy (HAVLÍČEK 1991; 1999). Na rozdíl od botaniky, která poskytuje spíše obecný obraz vývoje údolní nivy, umožňuje geologie detailní rekonstrukci reliéfu terénu v okolí sledovaných archeologických lokalit. Při vyhledávání zaniklých říčních ramen přitom pomáhá geofyzikální průzkum a letecké snímkování. V přípravě jsou detailní kvartérně geologické mapy nejbližšího okolí center v Mikulčicích i Starém Městě. Význam údolní nivy jako sídelního prostoru raně středověkého a obecně holocenního osídlení byl měl blíže osvětlit geologický a následný archeologický průzkum písčitých dun v údolní nivě mezi Hodonínem a soutokem s Dyjí (HAVLÍČEK 1999; v tisku; srov. HAVLÍČEK – PEŠKA 1992).

Důležité místo při výzkumu údolní nivy má geografie, zejména geomorfologie a kartografie. Podrobné mapování současného reliéfu údolní nivy pomáhá identifikovat jednak vyvýšené polohy jako potenciální místa holocenního osídlení, jednak stará říční koryta, břehové valy a další pozůstatky historického reliéfu nivy. Důležitým podkladem pro studium vývoje říčního systému jsou staré mapy a archivní letecké snímky. Na základě hodnocení jednotlivých faktorů recentního přírodního prostředí v okolí Mikulčic a Starého Města mohlo být připraveno komplexní srovnání geografických podmínek obou center (CULEK et al. 1999).

Rekonstrukci přírodního prostředí údolní nivy doplňují výsledky archeozoologie a malakologie. Hodnotná je paleoekologická výpověď skladby divoce

---

[6] Tuto metodicky slibnou orientaci dokumentuje mimo jiné dvojdílný sborník "Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů" z 3. celostátního semináře o problematice zaniklých středověkých sídlišť, konaného ve Slováckém muzeu v Uherském Hradišti v květnu 1971.

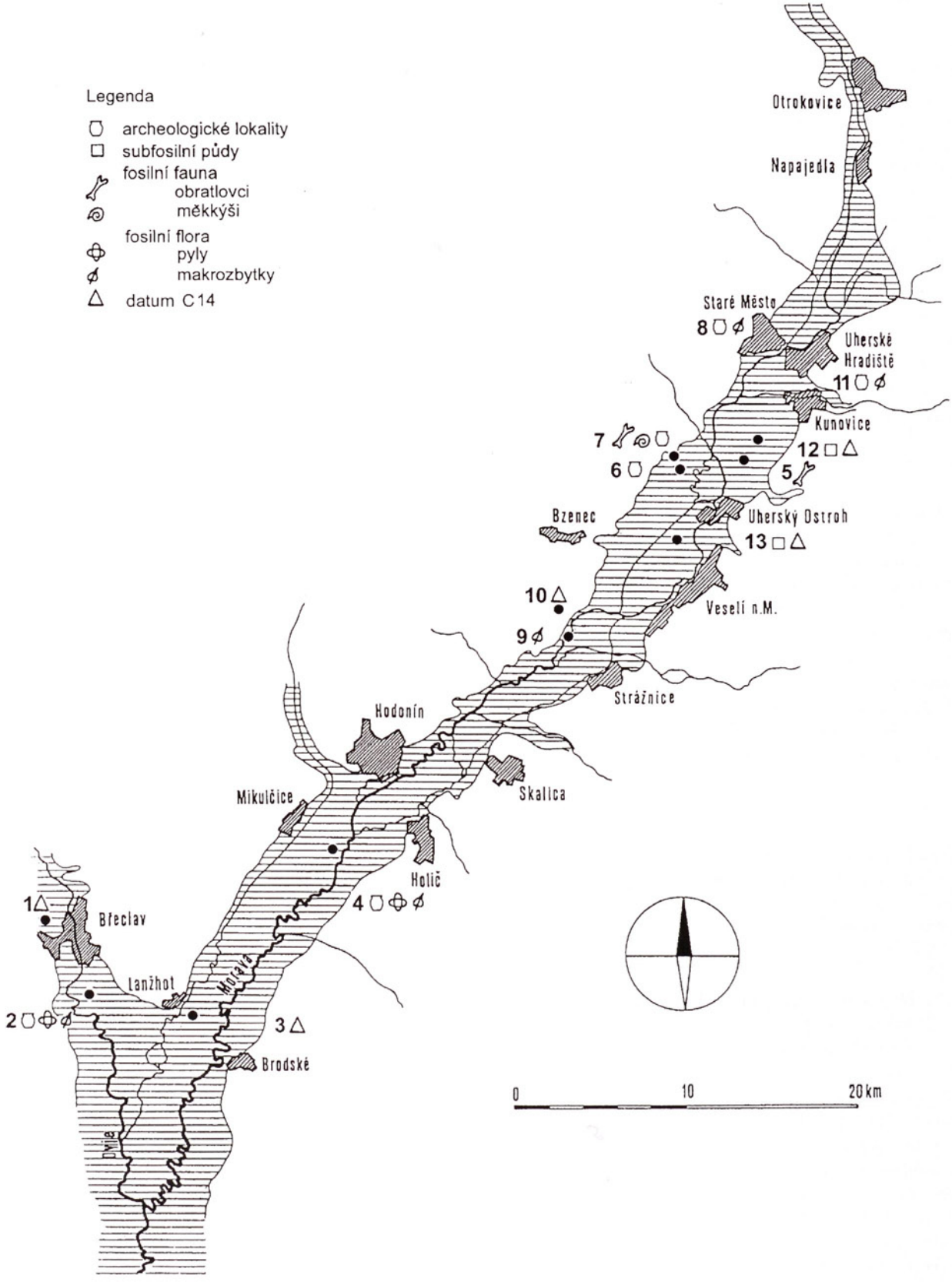

Obr. 1. Údolní niva řeky Moravy v prostoru Dolnomoravského úvalu s nevýznamnějšími nalezišti fosilní fauny a flóry. 1 – Břeclav; 2 – Břeclav-Pohansko; 3 – Lanžhot; 4 – Mikulčice; 5 – Ostrožská Nová Ves; 6 – Polešovice; 7 – Polešovice-Záblacany; 8 – Staré Město; 9 – Strážnice; 10 – Strážnice-Přívoz; 11 – Uherské Hradiště; 12 – Uherský Ostroh; 13 – Veselí n. Moravou. Podle Opravila. Kresba R. Skopal.

žijících zvířat v osteologickém materiálu z Břeclavi-Pohanska, Mikulčic a z mladohradištních Záblacan u Polešovic (KRATOCHVÍL 1969; 1988; SNÁŠIL 1978). Nálezy holocénní malakofauny z údolní nivy jsou zatím relativně vzácné – jde např. o stratifikované nálezy z Dluhonic na dolním toku Bečvy u Přerova nebo ojedinělé nálezy z Uherského Hradiště (LOŽEK 1961; PROCHÁZKA – HAVLÍČEK 1996).

Interdisciplinární výzkum údolní nivy a velkomoravských center se neobejde bez exaktního datování. Vedle zatím málo početných radiokarbonových dat z nivních sedimentů (HAVLÍČEK 1977; 1994) se jeví jako velmi perspektivní dendrochronologické datování. V tomto směru se ukazuje nutností rozšiřovat stávající dubový standard mikulčické laboratoře (srov. DVORSKÁ – HEUßNER – POLÁČEK – WESTPHAL 1999). Nejlepší předpoklady k tomu skýtají fosilní kmeny z neregulovaného úseku řeky Moravy u Strážnice (srov. PRUDIČ 1978). Datování kmenů na této lokalitě by mohlo vnést nové světlo do studia říčních systémů, nivních sedimentů i celkových ekologických změn holocenní nivy řeky Moravy.

Nezastupitelné místo při studiu údolní nivy má archeologie (srov. RULF 1994; DRESLEROVÁ 1995). Doklady osídlení představují spolehlivou oporu pro datování nivních sedimentů a pro studium historického reliéfu nivy. Prostřednictvím archeologického výzkumu je získáván stratifikovaný fosilní materiál pro přírodovědné analýzy. Starší velkoplošné odkryvy zaniklých říčních ramen v Mikulčicích umožnily bližší pohled na říční a povodňové sedimenty mladého holocénu a přinesly vzácný dřevěný materiál (např. KLANICA 1968). Soustavné mapování archeologických nalezišť a nálezů z prostoru údolní nivy střední Moravy a přilehlých teras by mělo osvětlit význam říční nivy jako sídelního prostoru holocenního osídlení (srov. ŠKOJEC 1997; 1998; v tisku; KLANICOVÁ v tisku). Komplexní studium sídelně geografických poměrů velkomoravských aglomerací je jednou z podmínek nové historické komparace Mikulčic a Starého Města - Uherského Hradiště.

3. *Historické otázky ve vztahu k přírodnímu prostředí velkomoravských center*

Základní otázky, se kterými přistupuje archeologie k obecnému studiu údolní nivy, se týkají dvou tématických okruhů: jednak vývoje údolní nivy jako krajinného prvku, jednak osídlení údolní nivy. V rámci prvního okruhu jsou řešeny zejména otázky příčin vzniku nivy a jejího datování, v druhém okruhu vystupují otázky obyvatelnosti nivy a jejího hospodářského významu (RULF 1994). Vedle těchto obecných problémů vystupuje řada konkrétních historických otázek sídelního vývoje velkomoravských center, jejichž řešení souvisí s poznáním přírodního prostředí údolní nivy. Z nich jmenujme čtyři základní.

Rekonstrukce sídelních areálů velkomoravských center. Reliéf a vodní síť údolní nivy se za dobu od 9. století podstatně změnily. Původní říční ramena, která vymezovala jednotlivé funkční areály sídelních komplexů, byla z větší části zanesena říčními sedimenty a povrch údolní nivy byl zarovnán mladými povodňovými hlínami. Protože přirozené hranice sídlištních areálů byly takto setřeny, je určení původního rozsahu osídlení obtížné. To platí zejména pro níže položené areály v podhradích center, kde značně velké plochy zůstávaly neosídleny. Šlo zejména o vodní plochy a podmáčené deprese, které mohly být využívány maximálně k obranným nebo vedlejším hospodářským účelům. Přesné vyčíslování rozsahu osídlení bez znalosti historického reliéfu a funkčního určení sídelních areálů je zavádějící. Otázkou je rovněž určení hranice mezi podhradním osídlením a zemědělským zázemím center[7].

Jako příklad lze uvést otázku rozsahu mikulčické aglomerace a určení hranice mezi podhradím a zázemím. Původní vysoké odhady plošného rozsahu velkomoravské aglomerace mezi 100-200 ha byly opraveny. Minimum pro reálný odhad osídlené plochy ve 2. polovině 9. století činí dnes 30 ha (POLÁČEK – MAREK 1995, 14 s lit.), s určitou rezervou lze pak horní hranici stanovit na 50 ha. Pro potřebu těchto odhadů byla stanovena vnější hranice podhradí uměle na okruhu 1 km kolem opevněného jádra aglomerace. Těsně za touto myšlenou hranicí, na písčité duně severozápadně od hradu leží sídliště a pohřebiště v trati Trapíkov (obr. 2: B). Otázkou je, máme-li tento areál řadit ještě k podhradnímu osídlení nebo již k zemědělskému zázemí centra. Stejně tak se můžeme ptát na funkci osídlení v trati Kačenárňa a u kaple sv. Margity, které se nachází na písčitých dunách na slovenské straně dnešní státní hranice, asi 1 600 m od hradu (obr. 2: C). Zodpovězení této otázky je závislé na celkovém zhodnocení hospodářsko-sociálního postavení těchto sídlišť a jeho srovnání s charakteristikou osídlení v podhradí centra a v jeho vzdálenějším zázemí. Již dnes však máme k dispozici významné indicie k diferenciaci těchto sídlišť. Pro uvedené sídelní areály v tratích Trapíkov a Kačenárňa jsou charakteristická obydlí ve formě zemnic s kamenným krbem nebo ohništěm v rohu (KRASKOVSKÁ 1969)[8], jaké v areálu hradu a podhradí v typické podobě postrádáme (srov. KAVÁNOVÁ 1987). K tomu, abychom mohli tyto jevy správně interpretovat a výše uvedené historické otázky úspěšně řešit, musí výrazně pokročit sídelně archeologické studium osídlení hradiště a jeho zázemí.

Studium hospodářských poměrů sídelních komplexů. Obecně předpokládaný neagrární charakter sídelních komplexů velkomoravských center nutí k nastolení otázky jejich hospodářského zajištění. Značná koncentrace obyvatelstva a zajištění základních funkcí sledovaných velkomoravských center vyžadovala dobrou organizaci hospodářského zázemí, zejména pravidelný přísun základních surovin a potravin. Je pravděpodobné, že tyto a další služby byly zajišťovány systémem podobným pozdější "služebné organizaci" Přemyslovského státu. Odhady rozsahu ekonomického zázemí sledovaných center jsou do značné míry závislé na poznání

---

[7] K dosavadnímu hodnocení sídlištní struktury zázemí Mikulčic srov. Klanica 1985, 1987.

[8] K novým nálezům z trati Trapíkov viz nálezovou zprávu O. Marka z r. 1998 v archívu pracoviště AÚ AV ČR Brno v Mikulčicích (dosud nepublikováno).

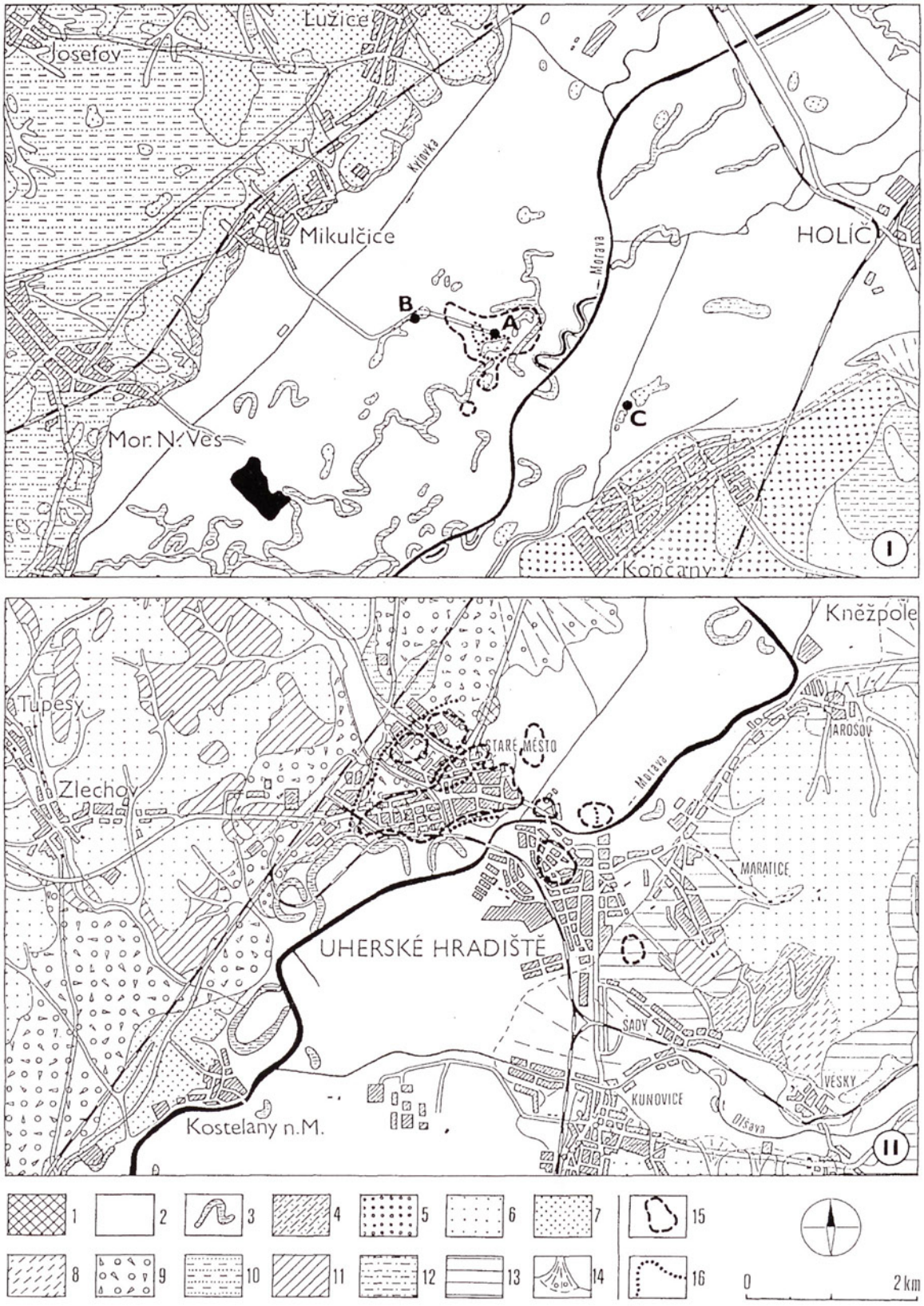

Obr. 2. Geologická situace v okolí velkomoravských aglomerací v Mikulčicích (I) a ve Starém Městě-Uherském Hradišti (II) s vyznačením fortifikací a rozsahu osídlení v 9. století. A – opevněné jádro mikulčické aglomerace; B – Mikulčice-"Trapíkov"; C – Kopčany-"Kačenárňa", kaple sv. Margity. Legenda: Kvartér, holocén: 1 – Deponie (antropogenní uloženiny); 2 – nivní hlíny; 3 – organické sedimenty (hnilokaly, slatiny). Pleistocén, holocén: 4 – deluviální sedimenty; 5 – fluviální písčité štěrky. Pleistocén: 6 – spraše a sprašové hlíny; 7 – naváté písky; 8 – deluvioeolické sedimenty; 9 – písčité štěrky výplavových kuželů. Terciér, neogén, svrchní miocén: 10 – pestré jíly s vložkami písků; 11 – jíly a písky; 12 – holíčské souvrství (vápnité jíly a písky, sarmat). Paleogén, magurský flyš: 13 – vsetínské vrstvy (zlínské souvrství); 14 – výplavové kužele. Archeologická situace: 15 – přibližný rozsah osídlení; 16 – průběh fortifikací. Geologická situace podle Nováka et al., Baňackého a Havlíčka et al., rozsah staroměstsko-uherskohradišťské aglomerace podle Galušky. Kresba R. Skopal.

možného hospodářského využití údolní nivy. Ta jistě poskytovala bohatství vody, dřeva, ryb, lesních plodin, krmiva pro dobytek a pod. Je pravděpodobné, že louky a prosvětlené lesní porosty byly běžně využívány k pastvě dobytka. Do jaké míry umožňovala niva pěstování obilnin, zůstává otevřenou otázkou. K orbě mohly být bez problémů využívány duny a další vyvýšené útvary v nivě – ty však byly v té době přednostně využívány jako obytné nebo sakrální (pohřebištní) areály. Posouzení možného rozsahu polí v údolní nivě 9. století je jedním z úkolů pro další interdisciplinární výzkum. V souvislosti s poznáním hospodářského zázemí center vystupuje otázka možného podílu obyvatelstva podhradí na zemědělské produkci a zásobování hradu. Tyto otázky nelze spolehlivě řešit bez detailního studia přírodních poměrů údolní nivy a bez dobré znalosti struktury osídlení vlastní aglomerace i přilehlého zázemí.

Otázka preference nivních poloh k budování velkomoravských center. Sídelní komplexy sledovaných center zaujímaly polohy na říčních ostrovech, případně na mírně vyvýšených okrajích údolní nivy. Výběr poloh pro zakládání opevnění byl určován zejména faktory strategického a hospodářského rázu. Hlavní předností nivních poloh byla bezprostřední blízkost komunikací – jednak řeky jako důležité vodní cesty, jednak suchozemských tras, které sledovaly okraj říčního údolí. Zvláště místa křížení hlavních říčních toků s trasami významnějších suchozemských komunikací představovala strategicky důležité body. Těchto předností využívala v plné míře centra na území Starého Města-Uherského Hradiště i v Mikulčicích (srov. KVĚT 1999). Zásadní význam v životě obou aglomerací hrálo jistě přímé spojení s Dunajem, který představoval v 9. století patrně jedinou důležitou dálkovou ("evropskou") komunikaci v dosahu Velké Moravy (TŘEŠTÍK 1973). Tudy přicházelo zboží, kulturní kontakty, ale i vojenské útoky.

Říční ostrovy a nízké výspy teras po okrajích nivy byly v jinak poměrně plochém reliéfu moravských úvalů jižní a jihovýchodní Moravy strategicky významnými útvary. Upřednostnění těchto poloh k situování mocenských center souviselo i s dalšími potřebami zejména hospodářského rázu, např. s dostupností surovin, prostředků obživy nebo lidského potenciálu. Je otázkou, do jaké míry vzestup preference sídlištních areálů v údolní nivě, který můžeme pozorovat v období raného středověku, odrážel příznivé klimatické podmínky té doby a do jaké míry se takto projevovaly kulturní zvyklosti slovanského obyvatelstva (srov. DRESLEROVÁ 1995).

K objasnění významu nivních poloh pro zakládání velkomoravských center je potřebné bližší poznání geografických podmínek a osídlení v údolní nivě Moravy, Dyje a Svratky a jejich srovnání se situací na jiných středoevropských řekách.

Problematika zániku velkomoravských center. Zejména zásluhou paleobotaniků byly opraveny starší mylné názory o bažinatém prostředí pravěkých a raně středověkých sídlišť v údolní nivě. Bylo prokázáno, že pro údolní nivu staršího, středního a větší části mladého holocénu je charakteristický nezaplavovaný tvrdý luh. Situace periodických záplav s ukládáním mocných vrstev povodňových sedimentů a radikální změnou hydrografických poměrů je otázkou až nejmladšího vývoje údolní nivy počínaje 13. stoletím (OPRAVIL 1983). Jsou však určité indicie, které svědčí o změnách přírodního prostředí sledovaných center již v 10., případně v pokročilém 9. století. Říční koryta kolem velkomoravského hradu v Mikulčicích byla poměrně rychle, patrně během 10. století zanesena mocnou vrstvou písčitých sedimentů (KLANICA 1972). To svědčí o dočasném zvýšení průtoku říčních koryt a jejich následném odstavení mimo aktivní tok. Podobně lze pozorovat před čelní zídkou velkomoravské hradby v Mikulčicích ukládání povodňových hlín již v době před destrukcí hradby (PROCHÁZKA 1986). Existují i další příznaky výraznějších změn, případně menších přírodních katastrof, které se mohly promítnout do osudů velkomoravských center v Pomoraví. Tím není nikterak zpochybňován hlavní důvod zániku těchto center rozbitím velkomoravského státu Maďary v letech 905-906.

V řešení těchto otázek může pomoci detailní sledování všech příznaků ekologických změn v údolní nivě koncem staršího subatlantiku. Jako příklad může posloužit problematika fosilních kmenů. Na základě početných nálezů fosilních kmenů na bázi povodňových hlín v neregulovaném úseku Moravy u Strážnice se pokusil Z. Prudič (1978) o rekonstrukci "strážnického luhu" v prvním tisíciletí po Kr. Z převahy kmenů zlomených nad kořenovým krčkem a z výskytu pařezů v růstové poloze usuzoval na zánik luhu uhníváním, ne boční erozí. Zda lze spojit odumírání tohoto lesa s nástupem radikálních změn hydrologických poměrů v nivě koncem raného středověku nebo zda k odumírání stromů docházelo již dříve, může osvětlit pouze exaktní datování. Při vysoké ceně radiokarbonového datování je jedinou šancí dendrochronologie.

4. "Geografický" model vývoje Mikulčic a Starého Města

Přestože obě lokality leží v údolní nivě středního toku Moravy pouhých čtyřicet kilometrů od sebe, podmínky pro rozvoj těchto sídel byly značně rozdílné (obr. 2). V poslední době se srovnáním jejich geografických podmínek zabývali v rámci hodnocení geomorfologie údolní nivy střední Moravy M. Culek et. al. (1999):

Bezprostřední okolí mikulčického hradu poskytovalo půdy obdobné nivním polohám v okolí St. Města. U Mikulčic však byly půdy o něco těžší, jílovitější a glejovitější. Takovéto půdy se hodí především pro louky nebo pro jilmový luh. O něco sušší a písčitější půdy v nivě u Starého Města byly vhodnější k orání. Orné půdy se však nacházely hlavně mimo nivu, kde se půdy odlišují již výrazněji. U Mikulčic se nad nivou nacházejí černozemě a arenické černozemě, tedy půdy již dlouho odlesněné, kultivované a úrodné. U Starého Města převažují těžší hnědozemě na spraši, v době Velké Moravy pravděpodobně pouze krátce kultivované a tudíž méně úrodné. Na druhou stranu tyto půdy ležely ve Starém Městě hned za valy hradiště, byly tedy snáze dostupné a obhospodařovatelné.

Klimatické rozdíly mezi oběma lokalitami jsou malé. Srážky se liší nepatrně, průměrné roční teploty jsou ve Starém Městě o 0,5° C nižší než v Mikulčicích. O co bylo okolí Starého Města "chladnější", o to více mohlo nabídnout mikroklimaticky vhodných lokalit. Pro pobyt na sídlišti byly nepříznivé především přízemní teplotní inverze, jejichž vliv se musel v Mikulčicích projevovat výrazněji. Tím, že osídlení v Mikulčicích leželo na plochých dunách a na ještě níže položených povodňových hlínách, převážná část aglomerace tak musela být pod vlivem inverzí a trpěla výskytem mlh, zvýšenou vlhkostí a chladem v nočních hodinách. Značná část osídlení v prostoru Starého Města-Uherského Hradiště ležela sice v nivě, tj. v podobných podmínkách jako Mikulčice, avšak větší část aglomerace se nacházela na okolních terasách a svazích, kam přízemní inverze již nezasahovaly. Klimatické podmínky se mohly promítat do skladby přirozené vegetace a pěstovaných plodin. Ve St. Městě již nejsou například tak ideální podmínky pro pěstování teplomilných plodin, např. vinné révy, jako v Mikulčicích. Naproti tomu v Mikulčicích chyběly výraznější svažité plochy, vhodné k zakládání sadů a vinohradů. Potok Salaška přiváděl z Chřibů do Starého Města dostatek čisté pitné vody; takovýto zdroj vody Mikulčicím chyběl.

Podmínky obrany dané členitostí terénu se u Mikulčic a Starého Města sice lišily, měly však v obou případech své přednosti i nevýhody. Mikulčický hrad podobně jako ostrov sv. Jiří v Uherském Hradišti byl vzhledem k poloze mezi rameny řeky patrně lépe hájitelný. Sídlištní areály na území Starého Města, které leží z větší části na plošinách nad nivou, byly podstatně zranitelnější. Na druhou stranu staroměstská aglomerace mohla být ze severovýchodu i jihozápadu chráněna vybudováním vodních nádrží v přirozených bezodtokých depresích, které v mikulčické nivě chybí. Kopce východně od Uherského Hradiště mohly sloužit jako strážní stanoviště pro případ útoku; tato možnost v Mikulčicích také chybí. V této souvislosti vyvstává možný strategický význam sídelního a církevního komplexu na výšině v Sadech u Uherského Hradiště. Dalším významným faktorem pro obranu obyvatel byly vrchoviny Karpat v blízkosti staroměstské aglomerace jako terén vhodný k případnému úkrytu. Naproti tomu krajina Mikulčic byla asi více odlesněna a výrazněji otevřena nájezdům cizích vojsk.

Nejpodstatnější rozdíly mezi oběma aglomeracemi spočívají v odlišných podmínkách pro rozvoj osídlení. Přes strategické výhody dobře opevněného mikulčického hradu, situovaného uprostřed nivy, se musela projevovat nedostatečná plocha pro rozvoj sídla. Mikulčická aglomerace byla odkázána především na prostorově omezené areály písčitých dun. V pokročilém 9. století jsme sice svědky výrazného rozšíření osídlení i do nižších poloh na povodňové hlíny, avšak toto osídlení bylo pouze krátkodobé, přičemž nelze vyloučit občasné zaplavování nebo podmáčení těchto areálů. Sídliště v prostoru Starého Města a Uherského Hradiště ležící v nivě mohly mít podobné problémy, jenže okraj nivy byl blízko. Jádro osídlení mohlo být postupně přesouváno na okolní plošiny, které poskytovaly prakticky neomezené možnosti pro rozvoj osídlení.

Z předchozího vyplývá možná interpretace vývoje obou předních center Velké Moravy (CULEK et al. 1999), který by bylo možné označit jako "geografický" model vývoje ústředí velkomoravského státu: Mohutný rozvoj mikulčického centra v 1. polovině 9. století narážel na prostorové podmínky, které se stále více ukazovaly jako limitující. Velikost vyvýšených dun byla omezená a bylo nutno stavět obydlí i v ohrožovanějších polohách v nivě. V okolí patrně chyběly lesy, neboť porosty na přilehlých terasách byly vykáceny patrně již v neolitu a lesy v nivě značně prořídly během předchozího slovanského osídlení. S rozvojem zemědělství a postupem osídlení do vyšších poloh mohla již v 9. století vzrůstat četnost a rozsah záplav v údolní nivě. Odlesněné a rovinaté okolí hradiska neposkytovalo možnost úkrytu ani obrany proti cizím vojskům, jejichž opakovanému tlaku (především od jihozápadu) bylo hradiště vystaveno.

Nelze vyloučit, že výše uvedené důvody mohly vést k přesunu centra do hospodářsky i strategicky příhodnějšího terénu, jakým bylo území aglomerace ve Starém Městě-Uherském Hradišti. Možnosti rozvoje této sídelní aglomerace byly téměř neomezené. Místo mělo na rozdíl od Mikulčic i velký strategický význam v tom, že leželo v nejužším místě nivy a zároveň v místě, kudy vedly obchodní stezky ve směru východ – západ. Členitý reliéf terénu ztěžoval nájezdy cizích vojsk. Toto místo také leželo blíže surovinovým zdrojům na střední a severní Moravě (železo), které hrály v hospodářském i vojenském životě mocenských center významnou roli. K dalšímu přesunu hlavního centra výše proti toku řeky Moravy mohlo dojít v souvislosti s nájezdy Maďarů, kdy se patrně obyvatelstvo neklidných jihomoravských úvalů stahovalo do výše položených území střední a severní Moravy (srov. MĚŘÍNSKÝ 1986). Svědectvím tohoto vývoje by mohl být pozoruhodný růst významu Olomouce v 10. století.

Výše naznačený model M. Culka (CULEK et al. 1999) je pouze hypotézou, která vychází z interpretace geografických podmínek velkomoravských center v Mikulčicích a ve Starém Městě-Uherském Hradišti. K některým dílčích vývodům lze mít námitky, jiné by byly vhodným tématem pro další diskuse. Přesto si tento model zaslouží pozornosti a dalšího ověřování ze strany archeologů, historiků i přírodovědců.

5. Závěr

Široce pojatý sídelně archeologický výzkum nemá sice na Moravě hluboké tradice, jeho potřeba jak pro výzkum velkomoravských center, tak pro sledování širší problematiky prehistorického a historického osídlení je však zřejmá. Přitom nedostačuje pouhá "interdisciplinární spolupráce". Odborníci nejdůležitějších přírodovědných oborů, tj. botanici, geologové a geografové by měli být stálými členy archeologických týmů. Současný interdisciplinární výzkum velkomoravských center ve středním Pomoraví je jedním z podnětů k rozšíření této perspektivní orientace výzkumu.

ZUSAMMENFASSUNG:

Zur Erkenntnis der Naturumwelt großmährischer Flachlandburgwälle

Flachland/Auburgwälle stellen eine ausgeprägte Gruppe großmährischer Zentren dar, die für das Gebiet des Thaya-Svratka-Tals und des Untermarchtals in Süd- und Südostmähren charakteristisch sind. Sie liegen grundsätzlich an den Hauptflüssen – an der Svratka (Rajhrad), Thaya (Strachotín, Nejdek-Pohansko, Břeclav-Pohansko), March (Staré Město-Uherské Hradiště, Mikulčice). Weniger oft begegnet man ähnlichen Lagen bei großmährischen Zentren in der Südwestslowakei, und zwar an den Nebenflüssen des Váhs (Pobedim, Majcichov) oder an der Donau (Mužla-Čenkov). Siedlungskomplexe der angeführten Zentren dehnten sich in der Talau zwischen verzweigten Flußarmen aus, eventuell verbreiteten sie sich auf mäßig erhöhten Terrassen entlang der Flußtäler.

Die Landschaft der Talauen machte in dem letzten Jahrtausend wesentliche Veränderungen durch. Überschwemmungen, die ungefähr seit Ende des Frühmittelalters regelmäßig die Talauen größerer Flüsse heimsuchten, veränderten völlig ihre Hydrographie, ihr Relief und ihre Vegetation. Der Grundwasserspiegel stieg, es wurden bis mehrere Meter mächtige Schichten von Überschwemmungsböden abgelagert, die harte Au wandelte sich periodisch in eine weiche Au um (OPRAVIL 1983). Für die Erkenntnis der ursprünglichen Umwelt der Siedlungen in der Talau, d.h. vor dem Auftritt der erwähnten grundsätzlichen Veränderungen, ist daher eine paläoökologische Rekonstruktion unumgänglich. Daran nehmen zahlreiche Naturwissenschaften teil, besonders die Botanik und die Quartärgeologie.

Die Talauen des Mittellaufs der March und die darin situierten großmährischen Zentren in Mikulčice und Staré Město – Uherské Hradiště sind Gegenstand des siedlungsarchäologischen Projekts, das durch die Grant-Agentur der Tschechischen Republik gefördert wird (Reg. Nr. 404/96/K089). Hauptziel des Projekts ist eine neue Komparation der beiden großmährischen Zentren mit besonderer Berücksichtigung der bisher außer acht gelassenen ökologischen und wirtschaftlichen Verhältnisse der beiden Agglomerationen. Die Hauptaufgabe der naturwissenschaftlichen Forschung ist die möglichst beste Erkenntnis der Naturverhältnisse der Talau und deren Rolle in der Entstehung, Entfaltung und dem Untergang der angeführten Agglomerationen. Die Aufgabe der siedlungsarchäologischen Forschung ist dann die Unterscheidung der geographisch bedingten Veränderungen von jenen, die eine Folge der historischen Entwicklung waren.

Der Naturumwelt großmährischer Zentren wurde seitens der Archäologen relativ wenig systematische Aufmerksamkeit gewidmet. Einer der Gründe war sicher die Unmenge attraktiven und wertvollen "traditionellen" archäologischen Materials, das bei umfangreichen Freilegungen großmährischer Burgwälle in den 50er – 80er Jahren an den Tag kam. Es gab weder Zeit noch Raum für detaillierte geologische oder bodenkundliche Beobachtungen im Terrain, für ein regelmäßiges Schwemmen von Sedimenten oder für durchlaufende naturwissenschaftliche Analysen des geborgenen Materials. Falls Naturwissenschaftler an der Bearbeitung beteiligt waren, formulierten sie die Forschungsfragen meistens selbst. Es fehlte vor allem ihre direkte Teilnahme an Freilegungen im Terrain. Zufällig gesammelte Proben fossiler Fauna und Flora, die sich heute meistens in archäologischen Magazinen befinden, sind ein für die paläoökologische Rekonstruktion der Siedlungen wenig zuverlässiges Material. Es ist bemerkenswert, daß den Anforderungen an die moderne, interdisziplinär aufgefaßte siedlungsarchäologische Erforschung großmährischer Zentren sich R. Snášil mit seinen Mitarbeitern bei der Rettungsgrabung im bebauten Kern von Uherské Hradiště am meisten annäherte (vgl. SNÁŠIL – PROCHÁZKA 1981; PROCHÁZKA – HAVLÍČEK 1996).

Zur Erkenntnis der Paläoökologie großmährischer Zentren trug bisher am meisten die Botanik bei. Bestandteil des achtungsgebietenden Lebenswerks E. Opravils ist die Bearbeitung aller zugänglichen pflanzlichen Makroreste aus Terrainforschungen in großmährischen Burgwällen (z. B. OPRAVIL 1983; 1999; im Druck). Da sich im feuchten Milieu der Flachlandsiedlungen organische Reste besser als in trockenen durchlüfteten Böden der Höhensiedlungen erhalten, kennen wir die Vegetation und die ökologische Gesamtcharakteristik der Flachlandburgwälle wesentlich besser.

Von dem Gesichtspunkt der Bedürfnisse der heutigen siedlungsarchäologischen Erforschung großmährischer Zentren aus ist es unumgänglich, eine solide Basis der interdisziplinären Forschung herauszubilden. Bei der so orientierten Forschung sollten besonders Geologen, Botaniker und Geographen ständige Mitglieder der archäologischen Arbeitsgruppen sein. Es sollten jedoch auch Mitarbeiter aus anderen Fächern nicht fehlen, wie der Pedologie, Sedimentologie, Hydrologie, Zoologie, Dendrochronologie usw.

Neben allgemeinen Problemen des Studiums der Talau treten zahlreiche konkrete historische Fragen der Siedlungsentwicklung großmährischer Zentren in den Vordergrund, deren Lösung mit der Erkenntnis der Naturumwelt der Talau zusammenhängt. Es handelt sich vor allem um vier Fragenbereiche: 1. Rekonstruktion der Siedlungsareale großmährischer Zentren, 2. Studium ökonomischer Verhältnisse der Siedlungskomplexe, 3. Frage der Bevorzugung von Aulagen für die Herausbildung großmährischer Zentren, 4. Problematik des Untergangs großmährischer Zentren.

Obwohl die beiden bedeutendsten großmährischen Zentren – Mikulčice und Staré Město-Uherské Hradiště in der Talau des Mittellaufs der March liegen, bloße 40 km voneinander entfernt, waren die Bedingungen für die Entwicklung dieser Siedlungen recht unterschiedlich. Anhand des Vergleichs ihrer geographischen Bedingungen legten M. Culek et al. (1999) das "geographische" Modell der potentiellen Entwicklung des Zentrums des großmährischen Staates vor: Die mächtige Entfaltung des Mikulčicer Zentrums in der 1. Hälfte des 9. Jahrhunderts stieß wohl auf Raumeinschränkungen, die immer mehr limitierend waren. Es ist nicht ausgeschlossen, daß diese und weitere strategische Gründe zur Übertragung des Hauptzentrums Großmährens stromaufwärts der March in den Raum der Agglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště führten.

Abbildungen:

Abb. 1. Talau der March im Raum des Untermarchtals mit den bedeutendsten Fundstellen fossiler Fauna und Flora. 1 – Břeclav; 2 – Břeclav-Pohansko; 3 – Lanžhot; 4 – Mikulčice; 5 – Ostrožská Nová Ves; 6 – Polešovice; 7 – Polešovice-Záblacany; 8 – Staré Město; 9 – Strážnice; 10 – Strážnice-Přívoz; 11 – Uherské Hradiště; 12 – Uherský Ostroh; 13 – Veselí n. Moravou. Laut E. Opravil. Zeichnung R. Skopal.

Abb. 2. Geologische Situation in der Umgebung großmährischer Agglomerationen in Mikulčice (I) und Staré Město-Uherské Hradiště (II) mit Bezeichnung der Befestigung und des Besiedlungsumfangs im 9. Jahrhundert. A – der befestigte Kern der Mikulčicer Agglomeration; B – Mikulčice-"Trapíkov"; C – Kopčany-"Kačenárňa", Kapelle der Hl. Margit. Legende: Quartär, Holozän: 1 – Deponie (anthropogene Ablagerungen); 2 – Auböden; 3 – organische Sedimente (Fäulnisschlämme, Moore). Pleistozän, Holozän: 4 – Deluvialsedimente; 5 – fluviale Sandschotter. Pleistozän: 6 – Löß und Lößböden; 7 – Flugsand; 8 – deluvio-eolische Sedimente; 9 – Sandschotter der Ausschwemmungskegel. Tertiär, Neogen, Oberes Miozän: 10 – bunte Tone mit Sandeinlagen; 11 – Tone und Sande; 12 – Holíčer Schichtenfolge (kalkhaltige Tone und Sande, Sarmat). Paläogen, Magura-Flysch: 13 – Vsetíner Schichten (Zlíner Schichtenfolge); 14 – Ausschwemmungskegel. Archäologische Situation: 15 – annähernder Umfang der Besiedlung; 16 – Verlauf der Befestigung. Geologische Situation laut Novák et al., Baňacký und Havlíček et al., Umfang der Agglomeration von Staré Město-Uherské Hradiště laut Galuška. Zeichnung R. Skopal.

Literatura:

BENEŠ, J. 1993: Ke koncepci krajinné archeologie, AR XLV, 404-417.

BLÁHA, J. 1985: Několik poznámek ke genezi a významu raně středověké Olomouce, AH 10, 143-152.

- 1988: Předběžná zpráva o objevu předvelkomoravského ústředí v Olomouci, AH 13, 155-170.

CULEK, M. – IVAN, A. – KIRCHNER, K. 1999: Geomorphologie der Talaue der March zwischen Napajedla und dem Zusammenfluß mit der Thaya (Zum Naturmilieu in der Umgebung von Mikulčice und Staré Město), in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 199-221. Brno.

DRESLEROVÁ, D. 1995: The Prehistory of the Middle Labe (Elbe) Floodplain in the light of Archaeological Finds, PA LXXXVI 86, 105-145.

DVORSKÁ, J. – HEUßNER, K.-U. – POLÁČEK, L. – WESTPHAL, T. 1999: Zum Stand der Dendrochronologie in Mikulčice (Mähren, Tschechien), in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 69-76. Brno.

FEHN, K. – BRANDT, K. – DENECKE, D. – IRSIGLER, F. (Hrsg.) 1988: Genetische Siedlungsforschung in Mitteleuropa und seinen Nachbarräumen, Bd. 1, 2. Siedlungsforschung 6. Bonn.

GALUŠKA, L. 1996: The Question of Evaluating and the Present Level of Knowledge abouth the Great Moravian Agglomeration of Staré Město-Uherské Hradiště, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM 3, 18-197. Brno.

- 1998: Die großmährische Siedlungsagglomeration Staré Město-Uherské Hradiště und ihre Befestigungen, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 341-348. Bonn.

HAVLÍČEK, P. 1977: Radiokarbondatierung der Flußablagerung in der Talaue des Flußes Morava (March), Věstník Ústředního ústavu geologického (Praha) 52, 275-283.

- 1991: The Morava river basin during the last 15 000 years, in: Starkel, L. – Gregory, K.J. – Thornes, J.B. (Eds.), Temperate Palaeohydrology, 319-341. Chichester.
- 1994: Holocene, in: Klomínský, J. (ed.), Geological Atlas of the Czech Republik. Stratigraphy. Praha.
- 1999: Die geologischen Verhältnisse in der Umgebung der Siedlungsagglomerationen der großmährischen Machtzentren Mikulčice und Staré Město-Uherské Hradiště, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 181-198. Brno.
- v tisku: Kvartérně-geologický výzkum soutokové oblasti Moravy a Dyje, Zprávy o geologických výzkumech za rok 1999.

HAVLÍČEK, P. – PEŠKA, J. 1992: K osídlení dun v soutokové oblasti Moravy s Dyjí, Jižní Morava 28, sv. 31, 239-245.

HRUBÝ, V. 1965: Staré Město. Velkomoravský velehrad. Brno.

JANKUHN, H. 1977: Einführung in die Siedlungsarchäologie. Berlin – New York.

JANKUHN, H. – SCHIETZEL, K. – REICHSTEIN, H. (Hrsg.) 1984: Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11. Jahrhundert n. Chr. Bd. 2. Handelsplätze des frühen und hohen Mittelalters. Weinheim.

KAVÁNOVÁ, B. 1987: Stavební typy sídlištních objektů na hradišti v Mikulčicích, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 135-141.

KLANICA, Z. 1968: Výsledky čtrnácté sezóny výzkumu v Mikulčicích, okr. Hodonín, Přehled výzkumů 1967, 61-85. Brno.
- 1972: Archeologické hodnocení paleobotanických vzorků z Mikulčic, in: Opravil, E.: Údolní niva v době hradištní. ČSSR – povodí Moravy a Poodří, Studie AÚ ČSAV v Brně XI/2, 32-38. Praha.
- 1985: Mikulčice, gegenwärtiger Stand und Perspektiven (Bez. Hodonín), Přehled výzkumů 1983, 39-44. Brno.
- 1987: K vývoji sídlištní struktury zázemí Mikulčic v 6.-13. století, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 127-133.
- 1995: Zur Periodisierung vorgroßmährischer Funde aus Mikulčice, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice I, 379-469. Brno.

KLANICOVÁ, E. v tisku: Archäologische Fundstätten und Funde im "Hinterland" des Burgwalls von Mikulčice III (Katastralgebiete Kostice, Lanžhot, Tvrdonice, Týnec), in: Studien zum Burgwall von Mikulčice IV. Brno.

KOSACK, G. – BEHRE, K.-E. – SCHMID, P. (Hrsg.) 1984: Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an ländlichen und frühstädtischen Siedlungen im deutschen Küstengebiet vom 5. Jahrhundert v. Chr. bis zum 11. Jahrhundert n. Chr. Bd. 1. Ländliche Siedlungen. Weinheim.

KRASKOVSKÁ, Ľ. 1969: Slovanské sídlisko v Kopčanoch, Zborník Slovenského národného múzea 58 - História 9, 53-74.

KRATOCHVÍL, Z. 1969: Wildlebende Tiere und einige Haustiere der Burgstätte Pohansko, Acta Sc. Nat. Brno 3/3.
- 1988: Das Hausrind aus Mikulčice und seine Bedeutung (IV), Acta Sc. Nat. Brno 22/9.

KVĚT, R. 1999: Alte Stege im Marchtal von dem Engpaß bei Napajedla bis zum Zusammenfluß mit der Thaya, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 223-226. Brno.

LOŽEK, V. 1961: Stratigrafický význam ložiska sypkých sintrů a slatin u Dluhonic na Přerovsku, Sborník geologických věd, Antropozoikum 9/1959, 65-76.

MĚŘÍNSKÝ, Z. 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů, PA LXXVII, 18-80.

OPRAVIL, E. 1962: Paleobotanický výzkum slovanského hradiska Na valech u Mikulčic, AR 14, 475-484.
- 1972: Rostliny z velkomoravského hradiště v Mikulčicích, Studie AÚ ČSAV Brno I/2. Praha.
- 1978: Rostlinná společenstva v okolí Mikulčic v období předvelkomoravském a velkomoravském, AR XXX, 67-75.
- 1983: Údolní niva v době hradištní. ČSSR – povodí Moravy a Poodří, Studie AÚ ČSAV v Brně XI/2. Praha.
- 1998a: Gegenwärtiger Stand archäobotanischer Forschungen in der Siedlungsagglomeration von Staré Město in der Burgwallzeit, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice III, 354-356. Brno.
- 1998b: Zusammenfassende Übersicht der Ergebnisse von Analysen der Makroreste pflanzlicher Herkunft aus Mikulčice, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice III, 327-356. Brno.
- 1999: Umweltentwicklung in der Talaue der March (Ober- und Untermarchtal), in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Dendrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 165-180. Brno.
- v tisku: Zur Umwelt des Burgwalls von Mikulčice und zur Ernährung seiner Bewohner, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice IV. Brno.
- v tisku: Archäobotanische Funde aus Pohansko bei Břeclav, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice IV. Brno.

POLÁČEK, L. 1996: Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM 3, 213-260. Brno.
- 1997: Naturräumliche Bedingungen der urzeitlichen Besiedlung, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice II., 29-43. Brno.
- 1998: Neue Forschungen zum Burgwall von Mikulčice, in: Henning, J. – Ruttkay, A. T. (Hrsg.), Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, 359-362. Bonn.
- 1999: Talaue der March und die Erforschung der großmährischen Machtzentren, in: Poláček, L. – Dvorská, J. (Hrsg.), Probleme der mitteleuropäischen Denrochronologie und naturwissenschaftliche Beiträge zur Talaue der March, ITM 5, 227-232. Brno.

POLÁČEK, L. – MAREK, O. 1995: Die Grabungen in Mikulčice 1954-1992. Geschichte, Grabungsmethoden und Dokumentation. in: Studien zum Burgwall von Mikulčice I, 13-82. Brno.

POULÍK, J. 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- 1986: Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Grossmähren, in: Poulík, J. – Chropovský, B. und Koll., Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit, 9-89. Praha.
- 1988: K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť, SlA XXXVI-1, 189-216.

PROCHÁZKA, R. 1986: Vývoj slovanské opevňovací techniky na Moravě v raném středověku. Nepubl. kandidátská disertace. Brno.

PROCHÁZKA, R. – HAVLÍČEK, P. 1996: Die slawische Besiedlung von Uherské Hradiště und ihr natürliches Milieu, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM 3, 199-212. Brno.

PRUDIČ, Z. 1978: Strážnický luh ve druhé polovině 1. tisíciletí n. l., Lesnictví 24 (51), 1019-1036.

RULF, J. 1994: Pravěké osídlení střední Evropy a niva, in: Beneš, J. – Brůna, J. (ed.), Archeologie a krajinná ekologie, 55-64. Most.

SNÁŠIL, R. 1978: Ekologie a zdroje stravy v Záblacanech do poloviny 13. století, Slovácko 20, 21-32.

- 1987: Pokus o nový výklad vzniku, vývoje a funkce velkomoravské aglomerace v oblasti uherskohradišťské, XVI. Mikulovské sympozium 1986, 149-156.

SNÁŠIL, R. – PROCHÁZKA, R. 1981: Příspěvek k poznání velkomoravského střediska severní části Dolnomoravského úvalu, Slovácko 13, 9-58.

STAŇA, Č. 1985: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert, in: Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.), Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 2, 157-200. Wien.

SVOBODOVÁ, H. 1987: Pylové analýzy z Mikulčic, okr. Hodonín, Přehled výzkumů 1985, 36-40. Brno.

- 1990: Vegetace jižní Moravy v druhé polovině prvního tisíciletí, AR XLII, 170-205.
- 1993: Pollenanalytische Rekonstruktion der Naturverhältnisse in Südmähren während der Burgwallzeit, in: Friesinger, H. – Daim, F. – Kanelutti, E. – Cichocki, O. (Hrsg.), Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung, 93-99. Wien.

ŠKOJEC, J. 1997: Archäologische Fundstätten und Funde im "Hinterland" des Burgwalls von Mikulčice I (Katastralgebiete Hodonín, Lužice, Mikulčice, Moravská Nová Ves), in: Studien zum Burgwall von Mikulčice II, 343-397. Brno.

- 1998: Archäologische Fundstätten und Funde im "Hinterland" des Burgwalls von Mikulčice II (Katastralgebiete Dubňany, Mutěnice, Ratíškovice, Rohatec, Vacenovice), in: Studien zum Burgwall von Mikulčice III., 393-456. Brno.
- v tisku: Archäologische Fundstätten und Funde im "Hinterland" des Burgwalls von Mikulčice IV (Katastralgebiete Čejkovice, Dolní Bojanovice, Josefov, Nový Poddvorov, Petrov, Prušánky, Starý Poddvorov, Strážnice, Sudoměřice, Vnorovy), in: Studien zum Burgwall von Mikulčice IV. Brno.

TŘEŠTÍK, D. 1973: Trh Moravanů – ústřední trh Staré Moravy, Československý časopis historický 21, 869-894.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

K průniku prvků franského životního stylu do Čech 9. století (na základě poznatků archeologie)

Naďa PROFANTOVÁ

Od konce 8. století nacházíme v historických i archeologických pramenech přesvědčivé, i když velmi sporadické doklady vlivné velmožské vrstvy jako stabilizované společenské elity na Moravě a, což je vzhledem k tématu mého referátu důležitější, v Čechách (PROFANTOVÁ 1997). Jedním, i když nikoli jediným impulsem společenského nástupu této vrstvy byly avarské války Karla Velikého, které vtáhly obě země do okruhu kultury karolinské říše.

To, co dává šanci sledovat archeologicky tuto změnu sociální struktury, je potřeba elitní vrstvy zdůraznit i vnějšími symboly své výsadní postavení. Elita totiž musí vůči společnosti nárokovat a od společnosti získávat uznání své výlučnosti tím spíše, čím méně je její postavení stabilizováno, aby tak dosáhla společenské akceptace svého určujícího či alespoň prominentního vlivu. Její příslušníci se vydělují vůči celku společnosti specifickou formou komunikace, obvykle silně ritualizované, jejíž nedílnou součástí jsou vnější symboly dosaženého statusu, včetně součástí kroje a výzbroje. Nejdůležitější symboly zjištěné v Čechách 9. století jsou karolinského původu či vyrobené podle karolinských předloh (botka praporce, honosné ostruhy a jejich soupravy, meče a garnitury kování k jejich zavěšení, medailon s kameí ap.). Z archeologických nálezů je zřejmé, že z karolinského prostředí se přejímaly či jen napodobovaly další prvky utvářející životní styl elity. Dva případy, kterými se budu podrobněji zabývat zde, považuji za zvláště zajímavé, protože dokládají přejímání takových projevů inspirovaných životním stylem elitní karolinské vrstvy, které zřetelně nemají jen význam vnější symboliky zaměřené směrem k internacionální velmožské elitě, ale dokládají integraci karolinské inspirace v každodenosti české velmožské vrstvy.

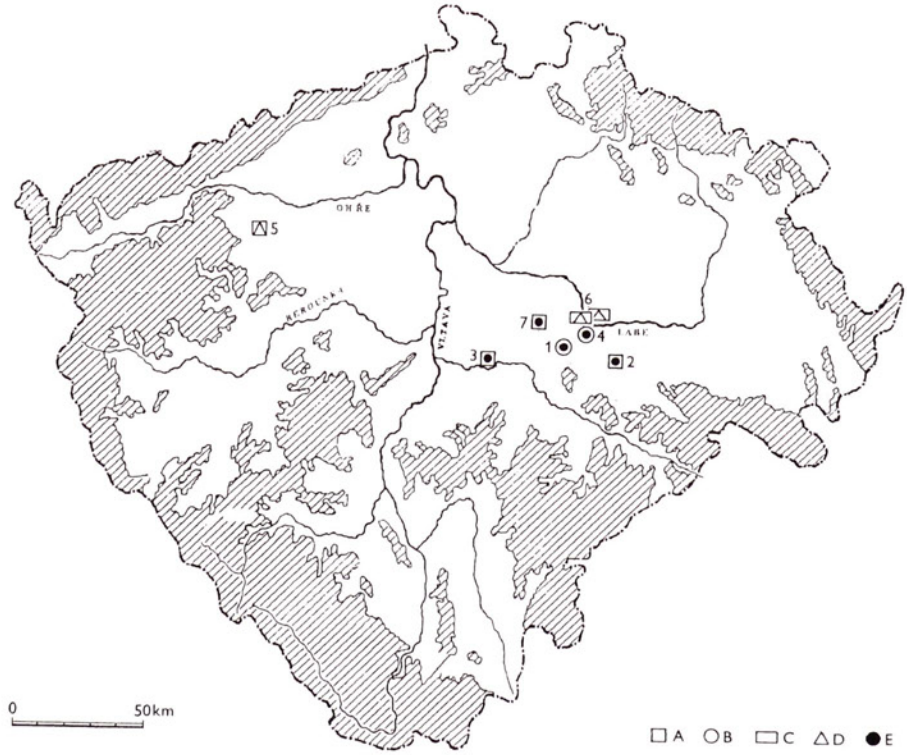

Obr. 1. Mapa nalezišť porýnského skla a napodobenin plasticky zdobených amfor v Čechách. A. – Hradiště a výšinné sídliště; B – roviné sídliště; C – hrob; D – sklo; E – keramická napodobenina amfor. Lokality: 1 – Bečváry; 2 – Čáslav-Hrádek; 3 – Čtyřkoly-Lštění; 4 – Dobešovice; 5 – Dolánky-Rubín; 6 – Kolín; 7 – Třebovle.

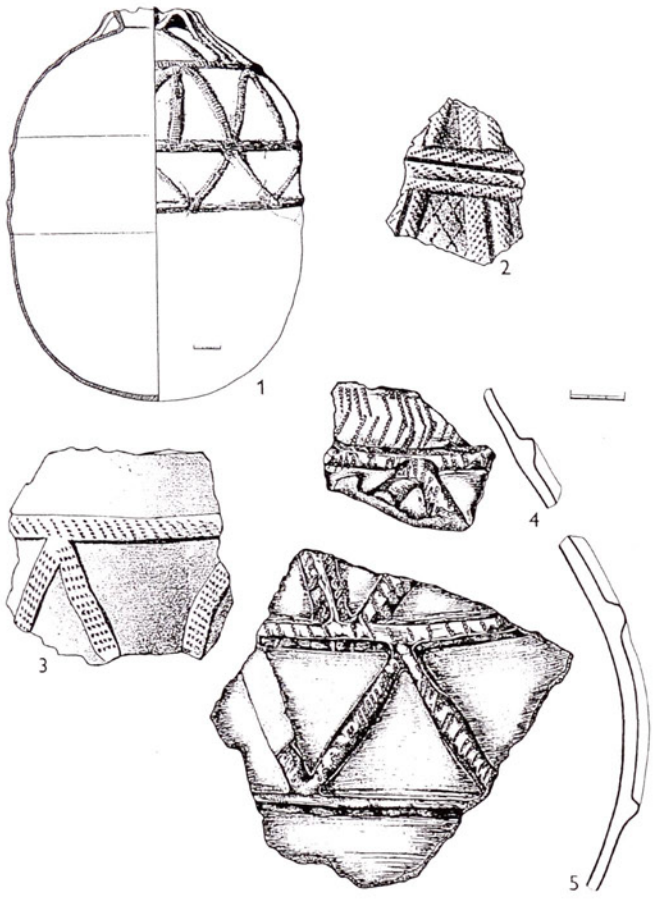

Obr. 2. Karolinská amfora s plastickou výzdobou (1), Třebovle (2,3); Dobešovice, okr. Kolín (4,5).

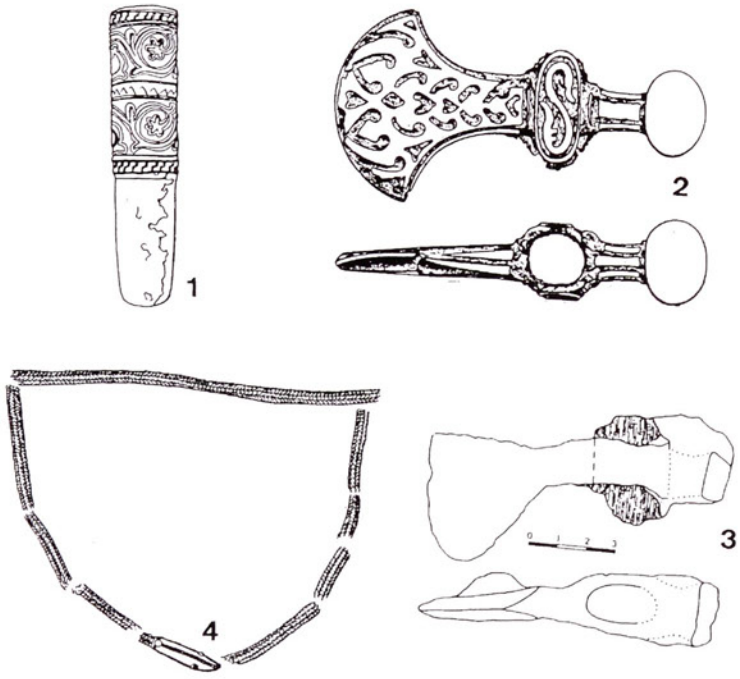

Obr. 3. Předměty, které jsou podle našeho názoru nejdůležitějšími symboly příslušnosti k nejvyššímu společenskému statusu: 1 – botka praporce (Kouřim H 55); 2 – čakan (H 120); 4 – nákrčník (H 110); 3 – status člena knížecí družiny označuje miniatura bojové sekery (Praha-Lumbeho zahrada). Podle M. Šolla a Z. Smetánky.

Na pěti českých lokalitách (obr. 1) byly nalezeny keramické zlomky, které svědčí o napodobování plastické a kolkované výzdoby amfor, tzv. „Reliefbandamforen" vyráběných v Porýní (např. přímo v Badorfu), v českém slovanském prostředí (obr. 2, PROFANTOVÁ 2000). Z odlišného uspořádání plastické výzdoby a někdy i její kombinace s hřebenovou vlnicí či vpichem odvozujeme, že v Čechách byly napodobovány různé předlohy. Doplňkovou kolkovanou výzdobu nahradil obvykle hřebenový vpich. Přitom karolinské nádoby, jež nápodobu inspirovaly, jsou těžké nepřenosné zásobnice. Mezi doklady české recepce není ani jedna úplná nádoba, přesto můžeme předpokládat, že i tyto napodobeniny sloužily jako užitná, nikoli stolní keramika. Nebyla tedy určena k tomu, aby byla stavěna na odiv na hostinách, i když si těžko lze představit, že ti, kdo používali podobné napodobeniny karolinských amfor z Porýní, by zároveň nepožadovali na své tabuli konvice a džbány vyrobené v badorfských dílnách. Je odůvodněné očekávat tedy i přímé dosud nenalezené či nerozpoznané importy badorfského zboží v Čechách, obdobně jako je tomu v Birce, Oldenburgu, Rostocku i jinde (BRATHER 1996, 69-70, Abb. 18, 19). Nicméně zásadnější je fakt, že poptávka po této keramice z vyspělých karolinských dílen, dost silná na to, aby vyvolala české pokusy o napodobení, svědčí o mnohem hlubším vlivu či přesněji mnohem šířeji v každodenním životě založeném ovlivnění českého prostředí 9. století karolinskými vlivy.

Pohled na mapku lokalit s českými napodobeninami ukazuje, že se koncentrují v oblasti východních středních Čech (obr. 1), pochopitelně, pět lokalit je příliš málo na to, abychom z této koncentrace mohli něco usuzovat. Odpovídá však rozložení i dalších dokladů karolinského vlivu na elitu v Čechách. Může to být dáno nahodile, nerovnoměrností výzkumu, tím, že v této oblasti byly objeveny nejdůležitější hroby příslušníků elity (Kolín, Stará Kouřim), nicméně přesto musíme v dané situaci konstatovat, že zde můžeme sledovat recepci karolinských vlivů, která vykazuje určité specifiké prvky jak vůči zbytku Čech, tak moravským centrům, historická interpretace tohoto fenomenu však není podle mého názoru zatím možná.

Archeologické prameny naznačují, že v průběhu celého devátého století docházelo ke stále zřetelnějšímu zdůrazňování výsadního postavení celé velmožské rodiny, oproti předchozí vazbě elitní symboliky na jednotlivce (PROFANTOVÁ 1997). Tento posun pravděpodobně odpovídá stabilizaci velmožské vrstvy, vytváření mocenského a majetkového postavení, které svým rozsahem překračuje horizont života jednotlivce a vyžaduje si zajištění své trvalosti v dědičném postavení rodiny.

S posilováním dědičného charakteru příslušnosti k mocenské elitě souvisí zjevně vznik ohrazených dvorců, nejčastěji v areálech hradišť. Tato archeologicky částečně zkoumaná sídla elity představují samostatně fungující jednotky, od počátku 10. století doplněná často i o tzv. vlastnický kostel. Moravské dvorce napodobují karolinské curtis (DOSTÁL 1988), v Čechách těžko rozlišíme, zda napodobují tytéž západní předlohy, v některých případech šlo nepochybně o zprostředkované napodobení moravských vzorů (Budeč), o čemž na Budči mimo doby vzniku vypovídá formální vzhled rotundy i velkomoravský původ šperků zde pohřbených příslušníků elity. Pro české prostředí má v této souvislosti nemalý význam zpráva k roku 857 o tažení východofranského vojska proti Slavitahovi, synu Wiztrachovu, z níž zřetelně vyplývá, že Wiztrachův rod držel svůj hrad (ztotožnovaný J. SLÁMOU s hradištěm v Zabrušanech – 1973, 3-30) dědičně.

Změnu postavení elity odráží i způsob pohřbívání. Pomíjím nyní vynikající, avšak doposud nepropracovaný postřeh Z. Smetánky, který spojil i samu změnu pohřebního ritu vedoucí k pohřbům do země s vytvářením pevnějších mocenských a majetkových struktur (SMETÁNKA 1995). Nejnápadnější doklad posílení dědičného statusu elity v pohřbech 9. století odrážejí odznaky moci ukládaných do hrobu jejích zemřelých příslušníků (praporec, meč, ostruhy, čakan – obr. 3), a to včetně předčasně zemřelých potomků – tedy malých dětí. U nich se též tato symbolika udržela nejdéle, tedy i v době, kdy jsou dospělí díky křesťanství již pohřbíváni bez milodarů a okázalých součástí výstroje. To výborně dokumentují dětské pohřby s miniaturizovanými ostruhami a sekerami v nejmladším horizontu na Staré Kouřimi (hroby 43, 63, 79, 109 – ŠOLLE 1966), v Lumbeho zahradě v zázemí Pražského hradu (např. hroby 24b/73, H 56, HRDLIČKA – SMETÁNKA – BLAJEROVÁ 1974, 401, obr. 7) či dva nejbohatěji vybavené dětské pohřby v těsném sousedství rotundy na Budči z počátku 10. stol. (hrob 24/86, 28/86 a 17/86 – VÁŇA 1995, obr. 60, 62, 66, 67).

Proměnu v postavení velmožské rodiny archeologicky výrazně ilustruje též "rodové" pohřebiště ve Staré Kouřimi, s nejméně třemi generacemi "knížecích" pohřbů (ŠOLLE 1959; 1966). Přestože se tato historická interpretace již stala součástí syntetických hodnocení našich dějin (TŘEŠTÍK 1997) nebyla po stránce srovnávací analýzy s jinými pohřebišti s doklady obdobného sociálního rozvrstvení náležitě vytěžena. O tento rozměr se pokusím dosavadní poznatky doplnit.

Nejprve jsme na plánu pohřebiště vynesli hroby s ostruhami a sekerami (obr. 4), což ukázalo, že zatímco nejstarší horizont sociálně nejvýznamnějších mužských hrobů je v jižní části pohřebiště, hroby s ostruhami s dlouhými bodci vytvářejí jakousi skupinu v mladší vrstvě hrobů ve středu pohřebiště. Z mužských hrobů „knížecího" statutu lze pracovat jen s hroby 55 a 120 s meči, ostruhami, praporcem a čakanem. Potom jsme v rámci zvýrazněných hrobů ženských a dětských zachytili výskyt zlatých, stříbrných a zlacených šperků a ozdob. Tím nám vynikl zřetelně sociální význam hrobů 49b, 86, 132, 110 a 106b (obr. 4), ostatně zdůrazňovaný již M. Šollem. Nejstarší pohřeb na pohřebišti byl žárový, ke spalování dvou dospělých osob došlo přímo v hrobce č. 152, označujeme jej tedy za 1 generaci. O výjimečném postavení pohřbených zde svědčí spíše náročnost vybudování hrobky a její umístění v jihozápadní části pohřebiště (s nejdůležitějšími mužskými pohřby) než dochovaný inventář. S tímto hrobem je chronologicky spojován též centrálně umístěný hrob 151, v němž však chybí prokazatelné doklady lidských pozůstatků a není tedy možné určit ani jeho ritus ani pohlaví zemřelého. V případě této generace nelze jednoznačně mluvit o knížecím prostředí, jen prostorovým

Obr. 4. Plán pohřebiště ve Staré Kouřimi s vyznačenými hroby všech mužů (šedá), mužů s ostruhami s vertikálně umístěnými nýty (1), s dlouhým bodcem (2), se sekerou (3) a staromaďarským sekeromlatem (4).

a časovým srovnáním s dalšími významnými hroby je lze hypoteticky zahrnout do této úvahy. Druhou generaci představuje mužský hrob 55 (obr. 6) se soupravou kování k meči, mečem, ostruhami a tausií zdobenou botkou praporce, která představuje z hlediska symboliky statutu pohřbeného nejdůležitější předmět. Třetí generaci reprezentuje mužský hrob 120, s kratším mečem (58 cm – saxem), honosnými karolinskými ostruhami a kováními, v tomto případě je sociálně výmluvným znakem zejména unikátní stříbrem plátovaný čakan nejspíše orientálního původu. Tento hrob datujeme vzhledem k saxu a ostruhám o něco časněji než M. Šolle (1966), zároveň však později, než Z. Klanica (1990, 63), tedy do doby okolo poloviny 9. století. Litá stříbrná oválná průvlečka z tohoto hrobu má přesnou obdobu v sídlištním materiálu mikulčického předhradí (z r.

St. Kouřim	Klanica	Bialeková	Šolle 66	Wachowski	Kavánová
hr. 120					
datování	775-800	800-850	820-850	850-880	860-880

Tab. Datování hrobu 120 ze Staré Kouřimi podle různých autorů z let 1966 - 1992.

Obr. 5. Plán pohřebiště ve Staré Kouřimi s vyznačenými hroby žen (tmavě šedá) a dětí (světle šedá) a s vyznačenými nálezy zlatých (1), stříbrných (2), pozlacených bronzových (3) a stříbrných ozdob (4).

1963) a tím je zdůrazněna i vazba s tímto moravským centrem[1]. Čtvrtou generaci již nelze v mužské linii jednoznačně určit. Poněkud chudší hroby s ostruhami s dlouhým bodcem, především hrob 66, patří kombinací výbavy jen druhému – tedy o stupeň nižšímu společenskému statutu/rangu. Nepochybně k mužským pohřbům lze přiřadit i pohřby ženské, minimálně ke třetí generaci hrob 110 se třemi páry náušnic, dvěma páry náhrdelníků, s gombíkem a stříbrným nákrčníkem s hadí hlavičkou. Jde o vzácnější pohřeb, v němž se uplatnilo také zlato. Není zcela zřejmé, zda k další generaci patřil hrob 96b s 5 páry náušnic a gombíky, může být zařazen i mezi hroby druhého společenského rangu. K poslední určitelné generaci rozhodně řadíme ženský hrob 106b se třemi páry stříbrných náušnic s řetízky a kaptorgami. Mladšími zásahy zničený hrob 49b mohl tvořit ženský, o málo pozdější protějšek k hrobu 55 z druhé generace. Tomu nasvědčuje poloha poničeného hrobu vedle tam zařazeného dětského hrobu 132 i jeho neúplný obsah (nákrčník s podkovovitým závěskem, náhrdelník, náušnice), který lze datovat již do doby kolem poloviny 9. století. Nepřítomnost gombíků můžeme přičíst na vrub buď právě značnému stáří hrobu, nebo spíše jeho velkému poničení. Skladba nálezů v hrobě odpovídá knížecímu pohřbu 110. Náhrdelník obsahoval zlacené i stříbrné perly. Paralela k řetízku s podkovovitými ochrannými závěsky ze Starého Města doprovázená na Moravě mimo nepříliš typické zlaté náušnice též náhrdelníkem se skleněnými korálky s mosaikovitými očky, svědčícími pro datování spíše již do 1. poloviny

Obr. 6. Plán pohřebiště ve Staré Kouřimi s vyznačenými hroby mužů, žen a dětí nejvyššího společenského statusu ve 4 generacích.

9. století (ANDRAE 1975, 144-148), což nevylučuje ani obdoba či dokonce předloha přívěsku v kolínském hrobě.

Pokud jsou naše úvahy správné, ukazuje se jistá pravidelnost v rozmístění mužských a ženských "knížecích" hrobů. Vytvářejí totiž tři řady, mají velké rozestupy, později zaplňované dalšími hroby (obr. 6). Mužské hroby jsou vždy umístěny jihovýchodně od hrobů žen a dětí. Malá hustota pohřbů v severovýchodní části pohřebiště může souviset s prostorem původně vymezeným pro mužský knížecí pohřeb paralelní s hrobem 106b, k němuž z nám neznámých příčin nedošlo. To podporuje též antropologické pozorování, že právě v tomto období je zde patrná disproporce v pohřbech mužů a žen, vysvětlovaná nejspíše smrtí části mužských obyvatel na nějakém vzdáleném bojišti (CHOCHOL 1966, 282, 283). Předem vyhrazené důstojné místo pohřbu příslušníkům společenské elity je v raném středověku v jiných případech doloženo (např. vybudování hrobky knížetem Bořivojem, kde však nebyl pohřben).

Za důležité považuji doklady pohřbívání malých dětí s knížecími atributy. Na Kouřimi jde především o již zmíněný hrob 132 se zlatými perlami, závěskem ve tvaru granulovaného gombíku s přesnou obdobou u VI. kostela v Mikulčicích a vědrem, chronologicky blízký ženskému hrobu 110 a prostorově související ještě

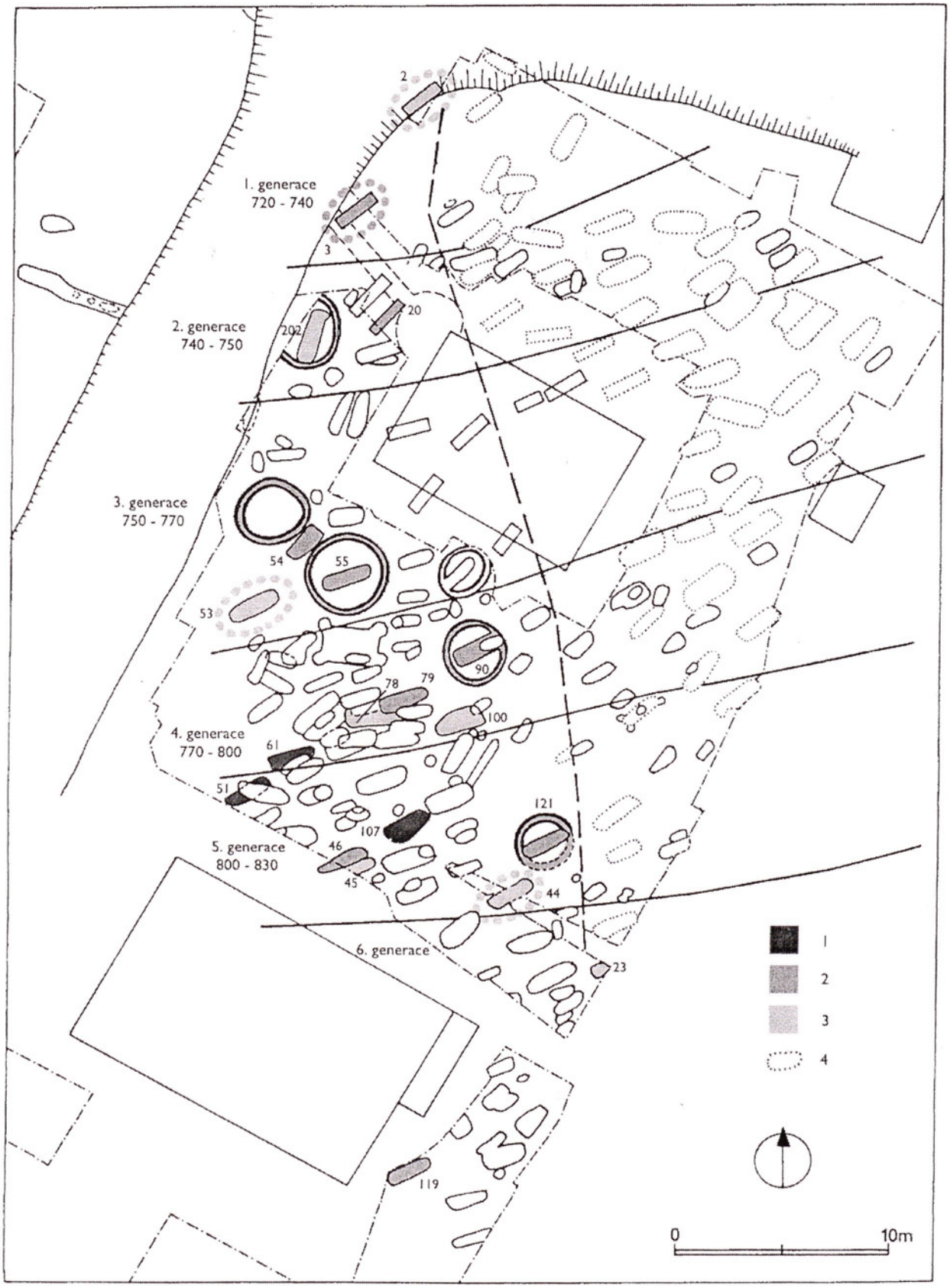

Obr. 7. Plán pohřebiště Weismain-West s vyznačenými hroby mužů (tmavší), žen nejvyššího společenského statusu v 6 generacích, černě (1) označeny hroby starých mužů zakladatelské generace. Pohřebiště je rozděleno na západní část, kde jsou po generacích zachyceny hroby příslušníků elity a východní část, kde jsou pohřbeni nesvobodní. Obdobně jako na Kouřimi jsou nejvýznamnější mužské a ženské hroby uloženy blízko sebe. Hrob 46 odpovídá chronologicky zhruba hrobu 120 ze Staré Kouřimi. Podle K. Swarze.

Obr. 8. Plán pohřebiště ve Staré Kouřimi s vyznačenými hroby žen a dětí a prostorovým rozložením hrobů s esovitými záušnicemi. Ty se koncentrují na JZ a J okraji pohřebiště a vymezují nejmladší fázi pohřbívání.

s druhou generací velmožské rodiny (hrob 55). V této souvislosti je důležitá shodná orientace (SZ-JV) a těsné přisazení dětského hrobu 86 s gombíky, závěskem, stříbrnými bubínkovými náušnicemi a lahví k hrobce dospělé ženy č. 110, které naznačují pravděpodobnou rodinnou vazbu v rámci třetí generace. O něco mladší je dětský hrob 48 se třemi páry náušnic, záušnicí s vícenásobnou kličkou a gombíky, který však již nepatří k sledované velmožské rodině (odlišná, jednodušší úprava hrobu).

Dalším již o něco chudším příkladem je hrob 113a rovněž s gombíky, bronzovými kováními, skleněnými perlami, vědrem a lahví a z nejmladší fáze je hrob 129 se 3 páry náušnic a 4 gombíky. Ze starších fází postrádáme srovnatelný hrob dítěte s mužskými atributy, avšak známe je z moravských center (Mikulčice – VI kostel – např. hr. 43, 56, 70, 121, Břeclav Pohansko – hr. 225; POULÍK 1963; KALOUSEK 1971). Konzervací kosterního materiálu je však znemožněn pokus ověřit rodinné vztahy moderními přírodovědnými metodami, především určením jejich DNA. Pokusili jsme se představit vývoj pohřbívání příslušníků velmožského rodu ve 4 fázích na plánu pohřebiště (obr. 6), přičemž k ženskému pohřbu 106b zřejmě chybí pohřeb muže – vlád-

noucího knížete. Nejspíš byl pohřben mimo své sídlo, a jeho povinnosti převzala paní domu, jejíž zcela výjimečný pohřeb tomuto postavení odpovídá.

Situace na kouřimském pohřebišti je v mnohém srovnatelná s dříve založenými pohřebišti západními, vhodným příkladem je pohřebiště ve Weismann-West v horní Falci se smíšenými slovansko – franskými kulturními projevy. Zde bylo rozpoznáno 6 generací pohřbívajících v rozmezí 130 let (720-850), a jen ve druhé, třetí a čtvrté generaci byl zachycen mužský i ženský pohřeb nejvyššího rangu, většinou (2.-5. generace) ještě zvýrazněný kruhovým příkopkem či kůly z tzv. dřevěných memorií (obr. 7, SCHWARZ 1984, Abb. 71). Badatelé řešící tuto problematiku západně od nás mají totiž tu výhodu, že elitní pohřby jsou na nekropolích zřetelně vyděleny pozůstatky memorií či domů mrtvých, jejichž funkce související ještě s pohanskými představami se objevuje v křesťanském zarámování i v českém prostředí 10. století, např. při prvním pohřbu kněžny Ludmily (SOMMER 1998, 142). Ohlasy těchto západních představ představuje dosud unikátní pohřební stavba na pohřebišti v Borovcích z 9. stol. (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996).

Při srovnávání s pohřebištěm Weismain-West je důležité, že hroby 76 a 46 (780-830) jsou výbavou (skupina I) i časovým zařazením plně srovnatelné s mužskými hroby (55, 120) v Kouřimi. Většina ženských hrobů I skupiny nedosahuje na pohřebišti Weismain-West (2 páry záušnic, nákrčník) bohatství výbavy žen na Staré Kouřimi. Vývoj na pohřebiště ve Weismain-West probíhal v linii od severu k jihu, zatímco na Staré Kouřimi od jihozápadu k severovýchodu, což je dáno patrně odlišnou orientací velké části kouřimských hrobů souběžnou s ohraženým areálem uctívaného jezírka.

Na Kouřimi jde tedy o vydělení hrobů hypotetické, na základě velikosti a náročnosti úpravy hrobu a porovnání jeho výbavy.

Vzhledem k době trvání kouřimského pohřebiště (asi 120 let) postrádáme zřejmě jednu generaci, nebo ji díky pod vlivem křesťanství již plně standardizovanému pohřbu nedokážeme rozpoznat. Snad by ji mohl zastupovat pohřeb dívky 23 s čelenkou, skleněným náhrdelníkem a esovitou záušničkou, odpovídající však spíše jen druhému společenskému horizontu.

Domnívám se, že můžeme nalézt paralelu v uspořádání tohoto pohřebiště a západními nekropolemi, a že tedy kontakty se západním kulturním prostředím na Kouřimi již doložené v inventáři obou mužských knížecích pohřbů (55 a 120), byly hlubší, že ovlivnily též symboliku vyjadřování elitního společenského statutu (srov. např. rozšíření nálezů botek kopí, botka z hrobu 55 má nejbližší typovou obdobu v Řezně), kterou jsme mohli částečně rozpoznat v uspořádání rodového pohřebiště.

V Čechách nemáme odkryté bohužel žádné další pohřebiště, na němž bychom mohli tuto hypotézu testovat. Částečně se chronologicky překrývající pohřebiště na akropoli hradiště v Libici by v nejstarší fázi bylo srovnatelné, avšak právě tato část je značně torzovitá a pro nás tedy nepoužitelná (TUREK 1978). Struktura pohřebiště u budečské rotundy, které by vedle Libice bylo svých charakterem nejvhodnější k porovnání s Kouřimí, je silně narušena současným hřbitovem a jakkoli jsem přesvědčena, že toto srovnání je principiálně možné, přesahuje však svým rozsahem možnost tohoto referátu.

Situace v moravských centrech je odlišná díky dřívější christianizaci; u menších dvorců, na nichž sídlila velmožská rodina, by snad mohla být v hrubých rysech srovnatelná. Takový příklad může představovat nejstarší fáze pohřebiště v Ducovém, i když je od samého počátku založeno u kostela.

V případech dalších hrobů nejvyššího společensko statutu/rangu (Kolín, Želénky) v Čechách nevíme s jistotou, zda byly osamoceny, či se jedná o součást malého rodového pohřebiště.

Vraťme se ještě ke srovnání pohřebiště v Kouřimi s později objeveným a dosud plně nepublikovaným pohřebištěm v Lumbeho zahradě. Výrazněji než ve Staré Kouřimi se v několika nejbohatších celcích objevuje zlato (14, 39, 47), které je na Kouřimi vzácné. Zdá se, že v úseku, kdy se obě pohřebiště chronologicky překrývají (poslední třetina 9. a zejména první třetina 10. stol.) se objevují statutárně výše postavení jedinci již na pohřebišti v Lumbeho zahradě, např. hrob 14/73 s 11 zlatými záušnicemi s očkem, či další ženské hroby 16 a 47 s novým animálně zdobeným šperkem provedeným ve zlatě a stříbrnými kaptorgami (SMETÁNKA – HRDLIČKA – BLAJEROVÁ 1974; SMETÁNKA 1994, Fig. 4-5). To odpovídá nejvýznamnějšímu postavení Pražského hradu v rámci celých Čech. Srovnání obou pohřebišť je důležité, avšak ve vztahu k sociální sféře je pohřebiště v Lumbeho zahradě strukturováno za složitějších okolností, protože jej musíme interpretovat v rámci složitějších kontextů pohřbů centrálního hradu země, kde knížecí rodina již pohřbívá v kostelích, kde je výrazněji doložena pluralita pohřebních míst, navíc je třeba zároveň počítat s tím, že nejvýznamnější představitelé knížecího dvora mohli být pohřbeni na hradištích, kde měli své dvorce.

Členění pohřebiště, které zde předkládám, pracuje i s hypotetickými prvky a o zařazení některých hrobů do předpokládané generační linie by bylo možné diskutovat. Předkládám je i s tímto vědomím, protože jsem přesvědčena, že mohu obhájit to, co je z hlediska mého příspěvku podstatné. Totiž, že kouřimské pohřebiště svým prostorovým rozdělením záměrně vyjadřovalo výsadní postavení jedné velmožské rodiny a stvrzovalo jako materiální vyjádření tradice této rodiny její dominaci v daném sociálním prostoru. Formálně bylo přitom toto symbolické členění pohřebiště zřejmě inspirováno z prostředí východní části karolinské říše.

[1] K nákončí přesná obdoba, nalezená v mladším sídlištním kontextu v Žatci (P. Čech), dosud nepublikovaná.

ZUSAMMENFASSUNG:

Zum Durchdringen von Elementen des fränkischen Lebensstils nach Böhmen im 9. Jahrhundert (anhand archäologischer Erkenntnisse)

Seit Ende des 8. Jahrhunderts kommen in Böhmen in historischen sowie archäologischen Quellen überzeugende, wenn auch sporadische Belege einer einflußreichen Magnatenschicht als stabilisierte Gesellschaftselite vor. Diese Veränderung der Gesellschaftsstruktur kann in archäologischen Quellen dank dem Bedarf der Eliteschicht verfolgt werden, ihre privilegierte Stellung mit äußeren Symbolen zu betonen. Die Elite muß in der Gesellschaft die Anerkennung ihrer Exklusivität verlangen und gewinnen, um so mehr, je weniger ihre Stellung stabilisiert ist, um die gesellschaftliche Akzeptation ihres bestimmenden oder wenigstens prominenten Einflusses zu erzielen. Die wichtigsten, in Böhmen des 9. Jahrhunderts festgestellten Statutsymbole sind karolingischer Herkunft oder nach karolingischen Vorlagen hergestellt (Stabfuß-Beschlag, prachtvolle Sporen und deren Garnituren, Schwerter und Beschlaggarnituren für deren Aufhängung).

An fünf böhmischen Fundstellen (Abb. 1) wurden Keramikfragmente entdeckt, die von der Nachahmung der plastischen und gestempelten Verzierung von Amphoren, sog. „Reliefbandamphoren" im slawischen Milieu zeugen, die im Rheinland (z. B. direkt in Badorf) hergestellt worden waren (Abb. 2, PROFANTOVÁ 2000). Aus der unterschiedlichen Anordnung des plastischen Dekors und manchmal aus seiner Kombination mit dem Kammstichdekor wird darauf geschlossen, daß in Böhmen verschiedene Vorlagen imitiert wurden. Als karolingische Vorlagen dienten schwere nicht transportierbare Vorratsgefäße; auch lokale Imitationen wurden als Gebrauchs-, nicht Tafelkeramik benutzt. Die Karte des Vorkommens böhmischer Nachahmungen zeigt, daß sie sich im Ostteil Mittelböhmens, besonders in der Gegend von Kolín konzentrieren, wo auch andere Belege karolingischen Einflusses auf die böhmische Elite deutlich zum Ausdruck kommen. Versuche der Nachahmung von Vorratsgefäßen setzen nicht nur die Existenz direkter Importe Badorfer Waren voraus, sondern zeugen auch von einem viel tieferen Einfluß oder genauer gesagt von einer breiten Beeinflussung des tschechischen Alltagslebens durch das karolingische Milieu.

Als Sitz der Elite dienten Gehöfte. Die mährischen sind den karolingischen curtis ähnlich, in Böhmen ist schwer zu unterscheiden, ob sie die gleichen westlichen Vorlagen imitieren, in einigen Fällen ging es unbestritten um eine vermittelte Nachahmung mährischer Muster (Budeč mit der Rotunde mährischer Herkunft).

Die Stärkung des erblichen Elitestatus spiegelt sich in den Bestattungen des 9. Jahrhunderts in den Abzeichen der Macht wider, die in Gräbern der Angehörigen der Elite vorkommen (Wimpel, Schwert, Sporen, Streitkolben – Abb. 3), und dies einschließlich kleiner Kinder (z. B. Stará Kouřim, Gräber mit Kämpferattributen 43, 63, 79, 109 – ŠOLLE 1966). Die Veränderung in der Stellung der Magnatenfamilie belegt archäologisch auch die „Familiengrabstätte" in Stará Kouřim (ŠOLLE 1966). Wir versuchten mittels der Kartierung einiger wichtiger Erscheinungen auf dem Gräberfeld (Vorkommen von Sporen, Gold- und Silberschmuck, Abb. 4, 5, 7) das konkrete Aussehen der Familienstruktur festzustellen und legen einen Versuch vor, 4 Generationen von Fürstenbestattungen (Abb. 7) auszusondern, von denen in der vierten Generation nur das Frauengrab Nr. 106b erhalten ist. Gemeinsam mit J. Chochol nehmen wir an, daß der regierende Fürst außerhalb seines Sitzes (Kriegszug) bestattet wurde und die Dame des Hauses seine Pflichten übernahm.

Die dritte Generation repräsentiert das Männergrab Nr. 120 mit einem kurzen Schwert (sax), prachtvollen karolingischen Sporen und Beschlägen. Ein aussagekräftiges Merkmal der Gesellschaftsstellung ist hier besonders der unikate mit Silber belegte Streitkolben wahrscheinlich orientalischer Herkunft. Hierher gehört auch das Frauengrab Nr. 110 mit drei Paar Ohrringen, zwei Paar Halsketten, einem Kugelknopf und einem silbernen Halsband mit Schlangenkopf sowie das Kindergrab Nr. 86 mit Kugelknöpfen, einem Anhängsel, silbernen Trommelohrringen und einer Flasche, das dicht an dem Frauengrab Nr. 110 situiert war.

Die zweite Generation stellt das Männergrab Nr. 55 dar (Abb. 6) mit einer Schwertbeschlaggarnitur, einem Schwert, Sporen und dem mit Niello verzierten Wimpelstangen-Endbeschlag sowie das Kindergrab Nr. 132. Das durch jüngere Eingriffe zerstörte Frauengrab Nr. 49b mit einem silbernen Halsband mit hufeisenförmigem Anhängsel könnte mit Rücksicht auf die Lage neben dem Grab Nr. 132 zu dieser Gruppe gehören, obwohl es ein wenig später datiert wird. Die älteste Bestattung auf dem Gräberfeld war ein Brandgrab; zwei Erwachsene wurden direkt im Grab Nr. 152 verbrannt, es wird also als die 1. Generation bezeichnet. Von der außerordentlichen Stellung der Bestatteten zeugt eher der anspruchsvolle Aufbau der Grabstätte und ihre Situierung im Südwestteil des Gräberfelds, als das erhaltene Grabinventar.

Mit Rücksicht auf die Dauer der Existenz des Kouřimer Gräberfelds (ca 120 Jahre) fehlt hier wohl eine Generation (die fünfte) oder sie kann wegen der dank dem Christentum schon völlig standardisierten Bestattung nicht mehr erkannt werden. In der Verteilung der Männer- und Frauen- „Furstengräber" ist eine gewisse Regelmäßigkeit zu beobachten. Sie bilden nämlich Reihen mit großen Abständen, die später mit weiteren Gräbern gefüllt wurden (Abb. 6). Männergräber sind immer südöstlich der Frauen- und Kindergräber situiert.

Die Situation auf dem Gräberfeld von Kouřim ist in mancher Hinsicht mit den früheren westlichen Gräberfeldern vergleichbar, als geeignetes Beispiel kann jenes in Weismain-West in Oberpfalz mit gemischten slawisch-fränkischen Merkmalen angeführt werden (SCHWARZ 1984). Dort wurden 6 Generationen in einer Zeitspanne von 130 Jahren erkannt (720-850) und nur in der zweiten, dritten und vierten Generation wurde die Männer- und Frauenbestattung höchsten Rangs festgestellt (Abb. 8). Ich bin der Meinung, daß die Anordnung des Gräberfelds in Kouřim Parallelen mit westlichen Nekropolen besitzt und daß also Kontakte mit dem westlichen Kulturmilieu, die in Kouřim schon im Inventar der beiden Fürstengräber (55 und 120) belegt sind, tiefer waren und auch die Symbolik der Äußerung des Gesellschaftsstatus der Elite beeinflußten (vgl. z. B. die Verbreitung der Funde von Stabfuß-Endbeschlägen mit der nächsten Analogie in Regensburg).

Das Kouřimer Gräberfeld brachte durch seine Raumverteilung absichtlich die privilegierte Stellung einer Fürstenfamilie zum Ausdruck und die materielle Form dieser Tradition bestätigte die Dominanz dieser Familie in dem gegebenen

Gesellschaftsraum. Formal wurde diese symbolische Gliederung des Gräberfelds wohl durch die Gewohnheiten im Ostteil des Karolingerreiches inspiriert.

Bei dem Vergleich des Gräberfelds in Kouřim mit dem später entdeckten und bisher nicht vollständig publizierten Gräberfeld in Prag-Lumbes Garten im Vorfeld der Prager Burg in der Zeit, in der sich die beiden Nekropolen chronologische decken (letztes Drittel des 9. und besonders das 1. Drittel des 10. Jahrhunderts) kommen gesellschaftlich höher gestellte Individuen mit zahlreichem Goldschmuck schon auf dem Gräberfeld in Lumbes Garten vor, z. B. Gräber 14/73, 16 und 47. Das entspricht der zentralen Bedeutung der Prager Burg im Rahmen des Böhmens jener Zeit.

Abbildungen:

1. Karte der Fundstellen des rheinischen Glases und der Imitationen plastisch verzierter Amphoren in Böhmen. A – Burgwälle und Höhensiedlungen; B – Flachlandsiedlungen; C – Grab; D – Glas; E – keramische Amphorenimitation. Fundstellen: 1 – Bečváry; 2 – Čáslav-Hrádek; 3 – Čtyřkoly-Lštění; 4 – Dobešovice; 5 – Dolánky-Rubín; 6 – Kolín; 7 – Třebovle.
2. Karolingische Amphore mit plastischer Verzierung: (1), Třebovle (2, 3); Dobešovice, Bez. Kolín (4, 5).
3. Gegenstände, die unserer Meinung nach die wichtigsten Symbole der Zugehörigkeit zur höchsten Gesellschaftsschicht darstellen: 1 – Wimpelstangen-Endbeschlag (Kouřim Grab 55); 2 – Streitkolben (Grab 120); 4 – Halsband (Grab 110); 3 – den Status des Mitglieds des Fürstengefolges bezeichnet die Miniatur der Sttreitaxt (Prag-Lumbes Garten). Laut M. Šolle und Z. Smetánka.
4. Plan des Gräberfelds in Stará Kouřim mit bezeichneten Männergräbern (grau), Männergräbern mit Sporen mit vertikal angebrachten Nieten (1); mit langem Spieß (2); mit Axt (3) und mit altmagyarischem Axtbeil (4).
5. Plan des Gräberfelds in Stará Kouřim mit bezeichneten Frauengräbern (dunkelgrau) und Kindergräbern (hellgrau) sowie mit bezeichneten Funden goldener (1), silberner (2), vergoldeter bronzener (3) und silberner (4) Verzierungen.
6. Plan des Gräberfelds in Stará Kouřim mit bezeichneten Männer-, Frauen- und Kindergräbern der höchsten Gesellschaftsstellung aus 4 Generationen.
7. Plan des Gräberfelds in Weismann-West mit bezeichneten Männergräbern (dunkel) und Frauengräbern der höchsten Gesellschaftsstellung aus 6 Generationen, schwarz (1) sind Gräber alter Männer der Gründergeneration bezeichnet. Das Gräberfeld ist in den Westteil, wo Angehörige der Gesellschaftselite in mehreren Generationen bestattet sind und den Ostteil gegliedert, wo Unfreie begraben sind. Ähnlich wie in Kouřim sind auch hier die bedeutendsten Männer- und Frauengräber dicht nebeneinander situiert. Das Grab 46 entspricht chronologisch dem Grab 120 aus Stará Kouřim. Laut K. Schwarz.
8. Plan des Gräberfelds in Stará Kouřim mit bezeichneten Frauen- und Kindergräbern und mit der Raumverteilung der Gräber mit S-förmigen Schläfenringen. Diese konzentrieren sich an dem SW- und Südrand des Gräberfelds und grenzen die jüngste Phase der Bestattung ab.

Literatura:

ANDRAE, R. 1973: Mosaikaugenperlen. Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa, Acta praehistorica et archaeologica 4, 101-198.

BRATHER, S. 1996: Merowinger und karolingerzeitliches "Fremdgut" bei dem Nordwestslawen. Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestliche Ostseeraum, PZ 71, 46-84.

DOSTÁL, B. 1988: Velmožské dvorce ve struktuře velkomoravského státu, SlA XXXVI, 283–290.

CHOCHOL, J. 1966: Antropologický příspěvek o obyvatelích staré Kouřimě, in: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách, 281-288. Praha.

KALOUSEK, F. 1971: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela, Spisy FF č. 169. Brno.

KLANICA, Z. 1990: K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání, in: Staroměstská výročí, 57-64. Brno-Uherské Hradiště.

POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích – Zwei grossmährische Rotunden. Praha.

PROFANTOVÁ, N. 1997: On the archaeological evidence for Bohemian Elites of the 8-9 th century, in: Central Europe in 8th- 10th Centuries, 105–114. Bratislava.

- 2000: Slovanské výšinné sídliště z Třebovle, okr. Kolín. K problému napodobování cizích předloh v keramice Die Slawische Höhensiedlung in Třebovle, Bez. Kolín. Zur Nachahmung fremder Vorlagen in der Keramik, AR 52 (v tisku).

SMETÁNKA, Z. 1994: Archaelogical Excavations in the Lumbe Garden of Prague Castle and their Implications for the Study of the Early Czech State, 25 Years of archaeological Research in Bohemia, PA, Supplementum 1, 162–167.

- 1995: Archeologie, očistec a pohřební ritus, ĎAS 1/95, 12-15.

SMETÁNKA, Z. – HRDLIČKA, L. – BLAJEROVÁ, M. 1974: Výzkum slovanského pohřebiště za Jízdárnou Pražského hradu r. 1973 – Die Ausgrabungen des slawischen Friedhofs hinter dem Reithaus der Prager Burg 1973, AR XXVI, 386-405, 433-438.

SCHWARZ, K. 1984: Frühmittelalterlicher Landesausbau im Östlichen Franken zwischen Steigerwald, Frankenwald und Oberpfälzer Wald. Mainz.

SOMMER. P. 1998: Duchovní svět raně středověké české laické společnosti, in: Sv. Vojtěch, Čechové a Evropa, 133-166. Praha.

STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D. 1996: Zu manchen spezifischen Äußerungen des Bestattungsritus im Frühmittelalter, in: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11.

Jahrhundert, 287-304, Nitra.
ŠOLLE, M. 1959: Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi – Fürstliche Bestattungsstätte in Stará Kouřim, PA L, 353-506.
- 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách – Alt Kouřim und die grossmährische Kultur in Böhmen. Praha.
TŘEŠTÍK, D. 1997: Počátky Přemyslovců. Praha.
TUREK, R. 1978: Libice – hroby na vnitřním hradisku, SbNM XXXII. Praha.
VÁŇA, Z. 1995: Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v l. 1972-1986. Praha.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

O migraci Slovanů ze středního Podunají do východní Evropy

Valentin Vasiljevič SEDOV

Slované začali ovládat Ruskou rovinu už v době římské, kdy se ve značném počtu usadili v severním Černomoří mezi skyto-sarmatským obyvatelstvem. Výsledkem slovansko-íránského soužití bylo zformování Antů (lesostepní pásmo etnicky pestré kultury černjachovské). Vpád Hunů Anty rozdělil, část odešla do středního Povolží, kde se vytvořila imenkovská kultura. Skupiny Antů, které zůstaly v lesostepním pásmu mezi řekami Dněprem a Dněstrem vytvořily kulturu peňkovskou. Další etnografická skupina Slovanů, představovaná pražsko- korčakovskou kulturou V.-VII. stol., zaujala Volyň a jižní oblasti pripjaťského Polesí.

V době velkého stěhování národů pronikají Slované i do lesního pásma Ruské roviny a vytvářejí tak jádro budoucích severních Velkorusů. Tato migrace vycházela z regionu vislansko-oderského. Svědectvím jsou početné nálezy předmětů středoevropského římsko provinciálního původu na nalezištích novgorodsko-pskovského regionu, v severním Bělorusku, ve smolenském povodí Dněpru a v meziříčí Volhy a Kljaz´my. Výsledkem bylo, že se v tomto prostoru na počátku středověku zformovaly skupiny památek, prostorově srovnatelné s kmeny, které vystupují v Letopisech: kultura časných dlouhých mohyl (pskovští Kriviči), kultura „sopek" (Slověné ilmenští), kultura tušemlinská a kultura smolensko-polockých dlouhých mohyl (Kriviči smolensko-poločtí) i kultura merjanská (Slované a slavizovaná Merja). Na přelomu VII.-VIII. stol. pod tlakem turkutských kočovných hord byli Slované nuceni opustit střední Povolží a přemístit se na levobřeží Dněpru až k Donu (volyncevská kultura) čímž položili základy budoucích jižních Velkorusů[1].

Když byla Ruská rovina v podstatě již ovládnuta slovanským obyvatelstvem, nastal čas opakovaného přílivu větších i menších skupin Slovanů z Podunají.

Jedním z jasných a spolehlivých znaků infiltrace podunajských Slovanů ve východní Evropě jsou záušnice (nebo náušnice) – drátkové s hrozníčkovitými závěsky či s dutými kuličkami, ozdobenými granulací a filigránem, které jsou v ruské literatuře označovány jako náušnice „volyňského" nebo „jekimauckého" typu (obr. 1: 1-5). S takovými ozdobami se setkáváme na sídlištích a v hrobech VIII.-X. stol. od povodí Dněstru na jihozápadě až ke Gnězdovu u Smolenska na severu, odkud je jich známo 11 exemplářů (obr. 2). Obdobné náušnice byly velmi rozšířeny ve středním Podunají, včetně Moravy. Východoevropské nálezy tohoto druhu byly zkoumány E. J. Novikovou, R. A. Rabinovičem a S. S. Rjabcevovou, kteří poukázali na jejich výskyt v tomto regionu s tím, že jde o důsledek přesunu obyvatelstva ze středního Podunají[2]. V rámci východoevropských nálezů existují takové, které jsou identické s velkomoravskými, to nám dovoluje hovořit o migraci Slovanů z území Velkomoravské říše. V Kyjevě byly objeveny zbytky řemeslnické dílny, kde byla nalezena kovolitecká forma z první čtvrtiny X. stol., sloužila k výrobě ozdoby zcela zjevně prozrazující velkomoravské tradice[3].

Nesporně podunajský původ mají i lunicovité ozdoby účesu, protože žádné prototypy v lesním pásmu východoslovanského osídlení nejsou známé.

V kolekci nálezů z Gnězdova se nacházejí tři náušnice „nitranského typu", jejichž velkomoravský původ je nepochybný (obr. 1: 8, 11). Analogické nálezy pocházejí také ze sídlišť Monastyrek (obr. 1: 6, 7) a Bitica na středním Dněpru a také z pokladů fatižského a borševského. V Gnězdově se našla kamenná kovolitecká forma na výrobu náušnic nitranského typu. Je pečlivě vypracovaná, což umožňuje spojovat tento výrobek s mistrem, který se velmi dobře vyznal ve výrobě takových ozdob[4].

---

[1] СЕДОВ, В.В., Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование. М., 1999, 25-179.

[2] НОВИКОВА, Е.Ю., О серьгах "екимауцкого типа", Проблемы археологии Евразии (Труды ГИМ. Вып. 74). М., 1990, 107-117; РАБИНОВИЧ, Р.А. – РЯБЦЕВА, С.С., Ювелирные украшения с зернью из Карпато-Поднестровья в контексте культурно-исторических процессов X-XI вв., Stratum + Петербургский археологический вестник. СПб., Кишинев, 1997, 236-245.

[3] КИЛИЕВИЧ, С.Р. – ОРЛОВ, Р.С., Новое о ювелирном ремесле Киева X в., Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. Киев, 1985, 62-65.

[4] ПУШКИНА, Т.А., Височные кольца Гнёздовского комплекса, Труды V Международного конгресса славянской археологии, Т. III. Вып. 1б., 54-55; ЕНИОСОВА, Н.В., Химический состав и техника изготовления височных колец из Гнездова, Общество, экономика, культура и

Očividně řemeslník přišel do oblasti smolenského povodí Dněpru spolu s jednou ze skupin přistěhovalců z Moravy.

Jiný soubor lunicovitých náušnic (obr. 3: 7) svým tvarem i výzdobou ukazuje přesné analogie rovněž ve středním Podunají. Tyto tvary se vyskytují zejména ve smolenském povodí Dněpru, v běloruském povodí Dviny a také na středním toku řeky Oky (obr. 4). V areálu Dněpru a Dviny se od V.-VI. stol. používaly náušnice podobné náramkům (obr. 3: 1-4). Kontakt dvou typů ozdob se zde projevil ve výskytu hybridních náušnic (obr. 3: 5, 6). Jejich základem byly kruhy z drátu, na nichž je vidět jakési srpovité rozšíření, nezřídka zdobené vzory podle importovaných lunicovitých ozdob, s háčky na jednom z konců. Tyto okrasy se staly charakteristickými pro kulturu smolensko-polockých dlouhých mohyl. Paralelně se používaly i náušnice podobné náramkům. V X.-XI. stol. lunicovité ozdoby a jejich deriváty vycházejí z módy, dominujícími zůstávají náušnice podobné náramkům, což očividně svědčí o tom, že se podunajští přistěhovalci rozplynuli v místním krivičském prostředí.

Ve stejných regionech jako lunicovité náušnice byly rozšířeny i trapezovité závěsky se zdobením na dolním okraji, sestávajícím z řad vybíjených bodů. Těmto nálezům věnoval I. O. Gavrituchin zvláštní stať a poukázal na jejich podunajský původ[5].

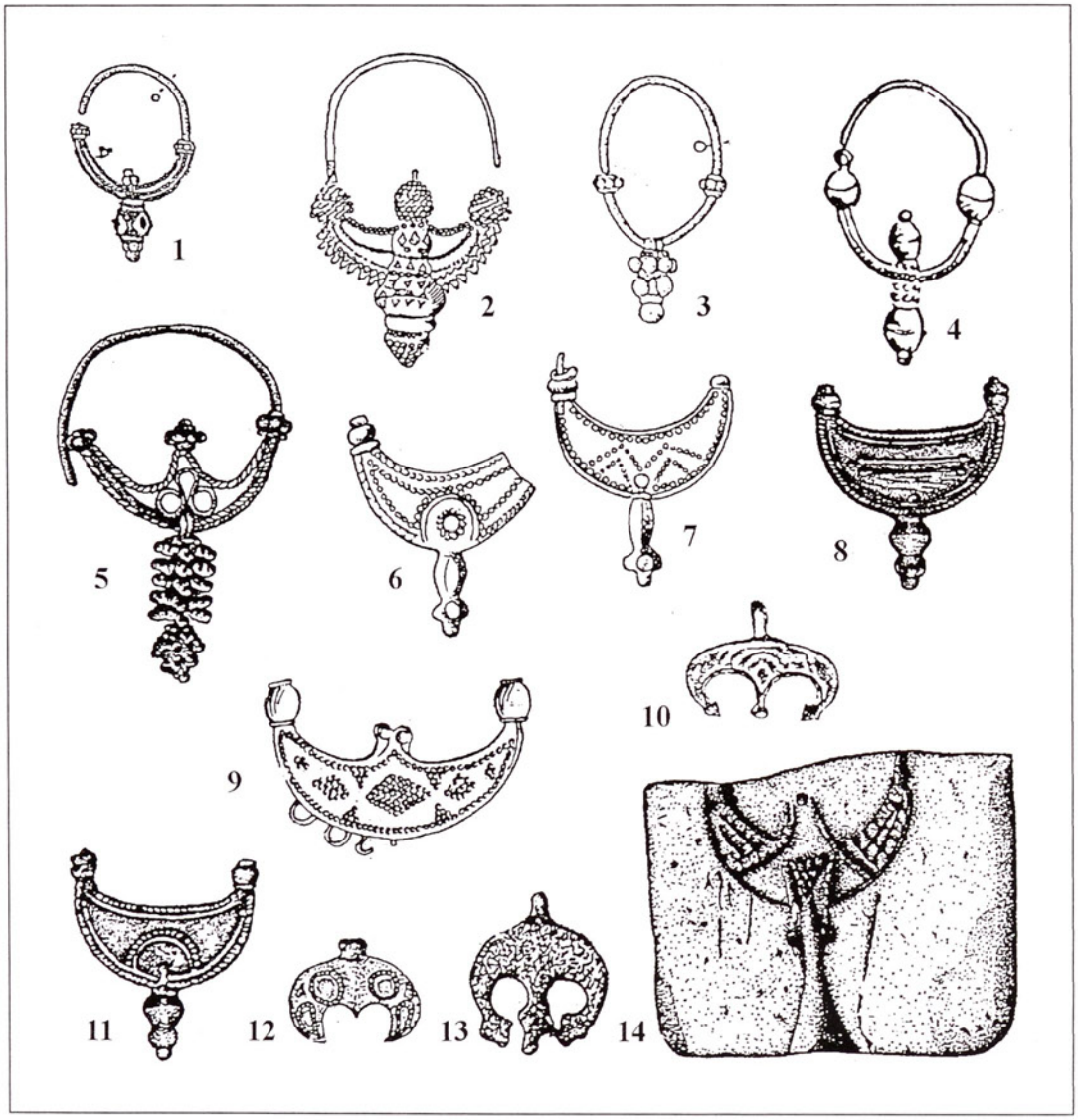

Obr. 1. Východoevropské ozdoby podunajských typů. 1 – Jelizavetgradský újezd; 5, 8, 11, 14 – Gnězdovo; 6, 7 – Monastyrek; 9, 13 – Kuzněcovskoje; 10 – Jekimaucy; 12 – Branešty.

искусство славян, Труды VI Международного конгресса славянской археологии. Т. 4. М., 1998, 260-261; ОНА ЖЕ, Литейные формы Гнездова, Историческая археология. Традиции и перспективы. М., 1998, 68-70.

[5] ГАВРИТУХИН, И.О., Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю, Гістарычна-археалагічны зборнік. 12. Мінск, 1997, 43-58.

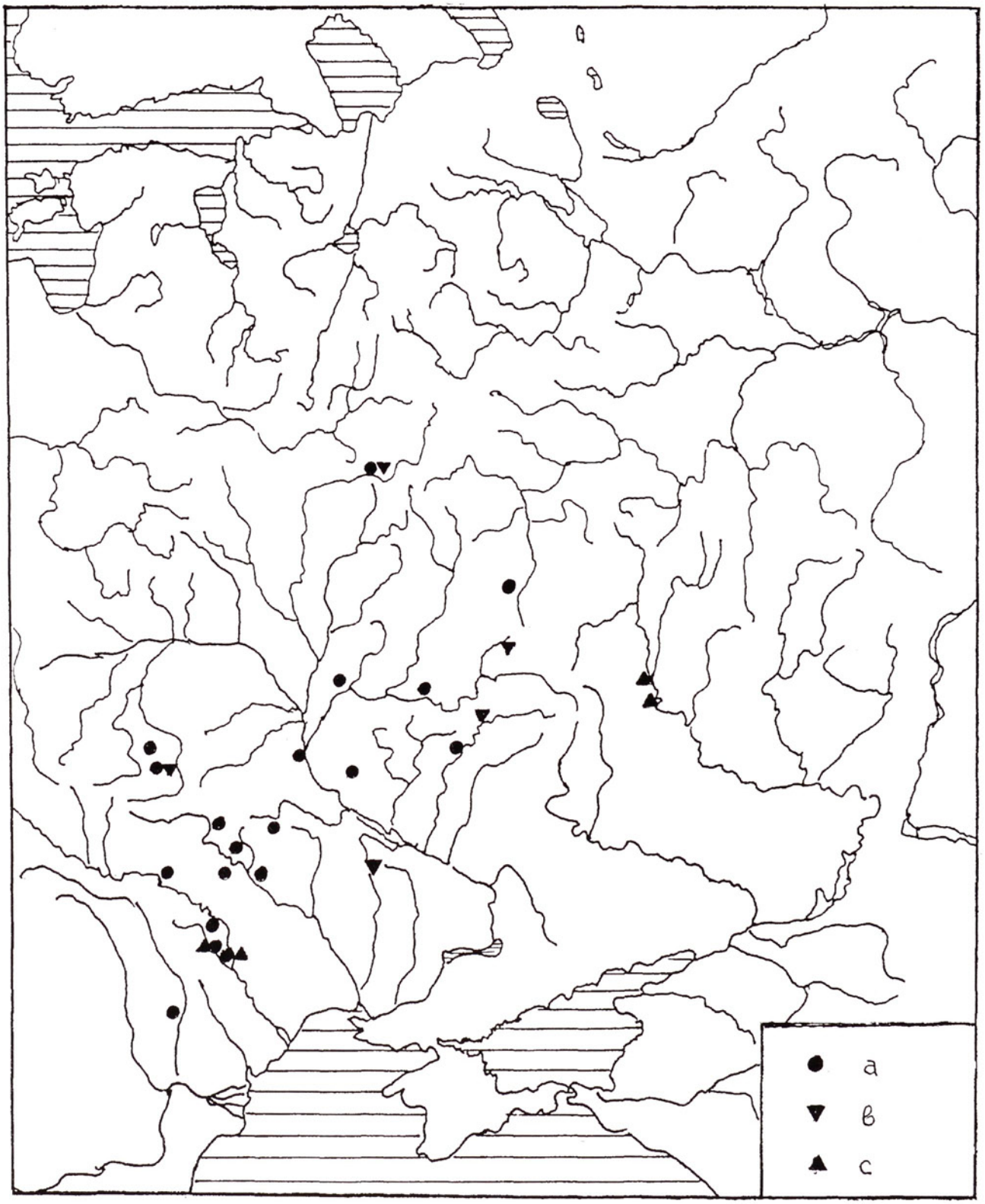

Obr. 2. Naleziště náušnic a lunic podunajských typů. A – místa nálezů náušnic typů „volyncevského" nebo „Jekimaucy", B – náušnice zdobené filigránem, C – trojcípé lunice.

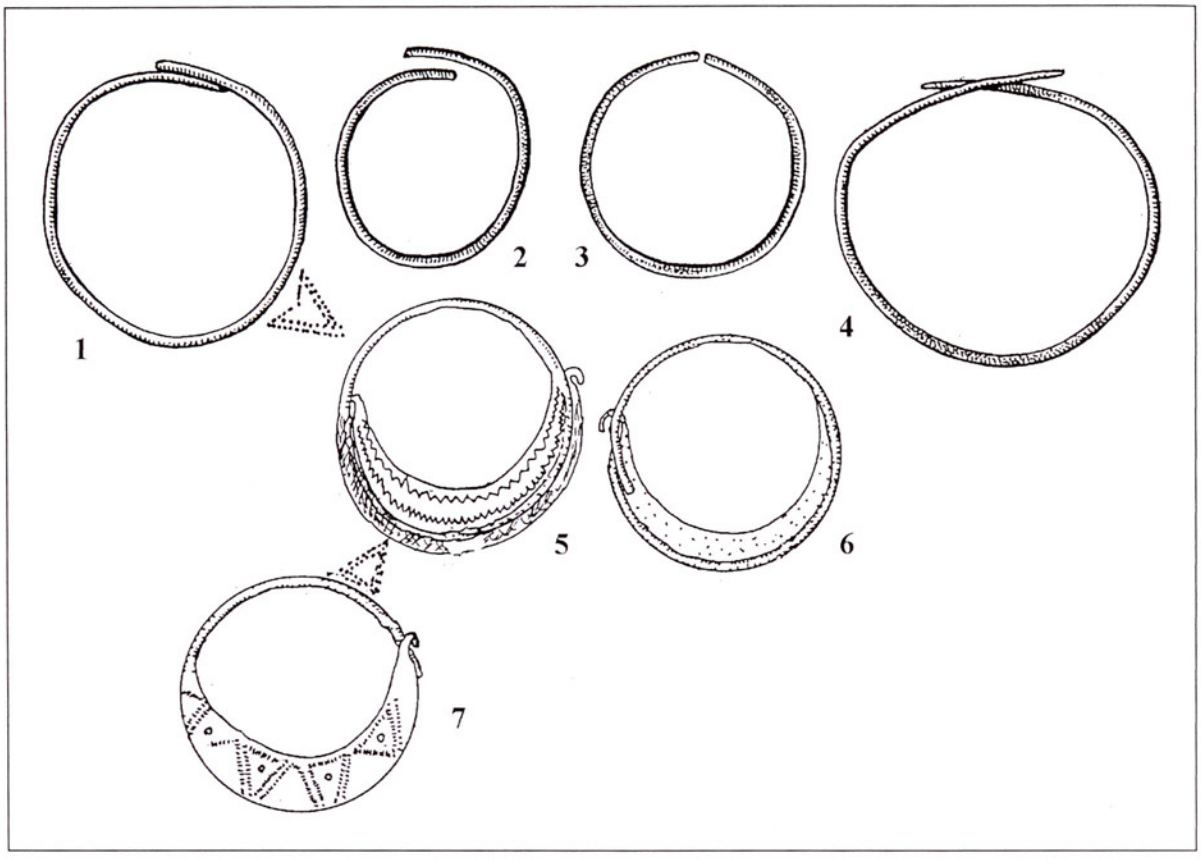

Obr. 3. Náušnice lunicovité, náramkovité a srpkovité. 1 – Ejkotiškes; 2 – Popovo; 3 – Popadinskoje; 4 – Demidovka; 5 – Drokovo; 6 – Zaozerje; 7 – Arefino.

Podunajskou provenienci mají i nejstarší paprskovité náušnice východní Evropy, které se staly prototypy sedmipaprskovitých a sedmičepelovitých ozdob Radimičů a Vjatičů. Časné paprskovité náušnice s falešnou granulací a s třemi kuličkami na koncích paprsků, nalezené na hradišti Novotrojickoje, v zarajském a poltavském pokladu i jinde, jsou zjednodušenými napodobeninami moravských pětipaprskovitých náušnic (obr. 5), což nejednou vzbudilo pozornost archeologů[6]. Na moravských ozdobách jsou paprsky vytvářeny pyramidkami granulace, na východoslovanských vidíme něco podobného, jsou to lité paprsky z falešné granulace. Další detaily uvedených ozdob (zoubky, reliéfní prodloužení obloučku na štítcích) jsou identické s moravskými. Časné paprskovité náušnice se vyskytují v jiném areálu – na levobřeží Dněpru a v přilehlých regionech Donu a horní Oky (obr. 4) a dokládají, že jednotlivé typy byly přineseny z Podunají různými migračními proudy.

S moravským Podunajím jsou spjaty také lunice se třemi cípy, zakončenými třemi kuličkami a zdobené geometrickým vzorem falešné granulace. Lze předpokládat, že exemplář z hradiska Kuzněcovskoje přišel z Moravy. Tři nálezy z hradiska Titčicha byly zjevně odlity na místě, už na Donu, z bronzu, podle hotových podunajských vzorů.

Podunajský původ mají i některé železné výrobky, které se objevily ve východoslovanském prostředí v VIII. -IX. stol. Například jde o nože s volutovitým zakončením držadla. Tyto nálezy nejednou vzbudily pozornost badatelů, jsou pokládány za kultovní předměty. V V.-VIII. stol. byly rozšířeny v karpatsko-podunajském regionu a brzy se přestaly používat. V VIII.-IX. stol. se nože s volutovitým zakončením držadla vyskytují po celé Ruské rovině (obr. 6).

V IX.-X . stol. se v lesním pásmu východní Evropy objevují železná udidla s rovnými tyčinkovitými postranicemi, provlečenými jednou z petlic osmičkovitého zakončení uzdy. Petlice jsou ve vztahu k uzdě vždy ve svislých rovinách. Jsou to udidla typu 1 podle klasifikace A. N. Kirpičnikova, který si povšimnul, že se začala rozšiřovat ve střední Evropě, včetně středního Podunají, v souvislosti s pohyby Hunů a Avarů[7]. Některé východoevropské nálezy umožňují potvrzení názoru, že výchozím regionem těchto udidel bylo Podunají. Například udidla s esovitými

[6] ЛЯПУШКИН, И.И., Городище Новотроицкое. Л., 1958, 26; ШИНАКОВ, Е.А.: Классификация и и культурная атрибуция лучевых височных колец, Советская археология 1980. N 3, 115.

[7] КИРПИЧНИКОВ, А.Н., Снаряжение всадника и верхового коня на Руси в IX-XIII вв., САИ, вып. Е1-36. Л., 1973, 14.

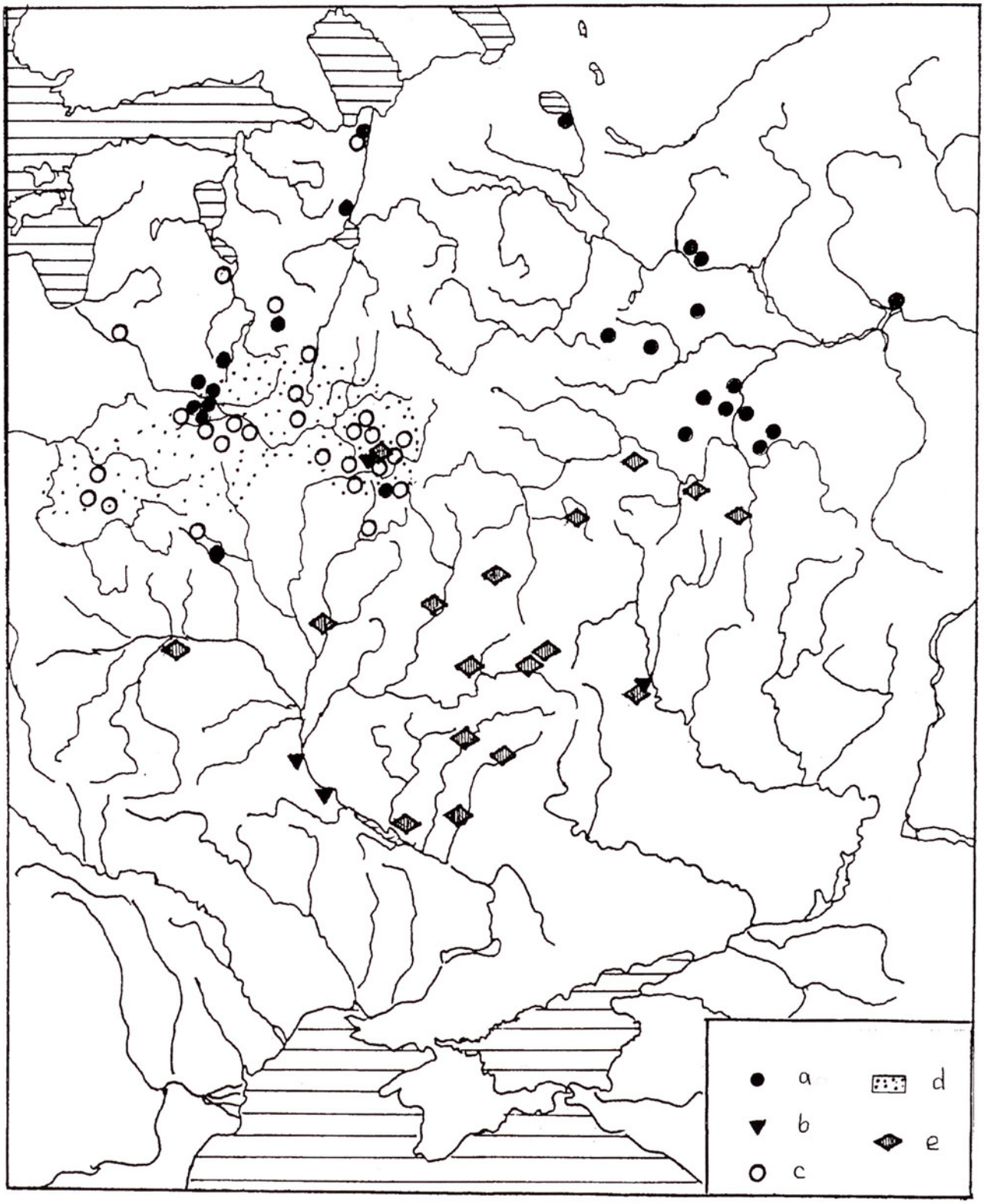

Obr. 4. Rozšíření lunicovitých a paprskovitých náušnic. A – místa nálezů lunicovitých náušnic podunajských typů; B – lunicovité náušnice „nitranského" typu; C – náušnice kultury smolensko-polockých dlouhých mohyl; D – areál časných náušnic náramkovitých; E – místa nálezů časných paprskovitých náušnic.

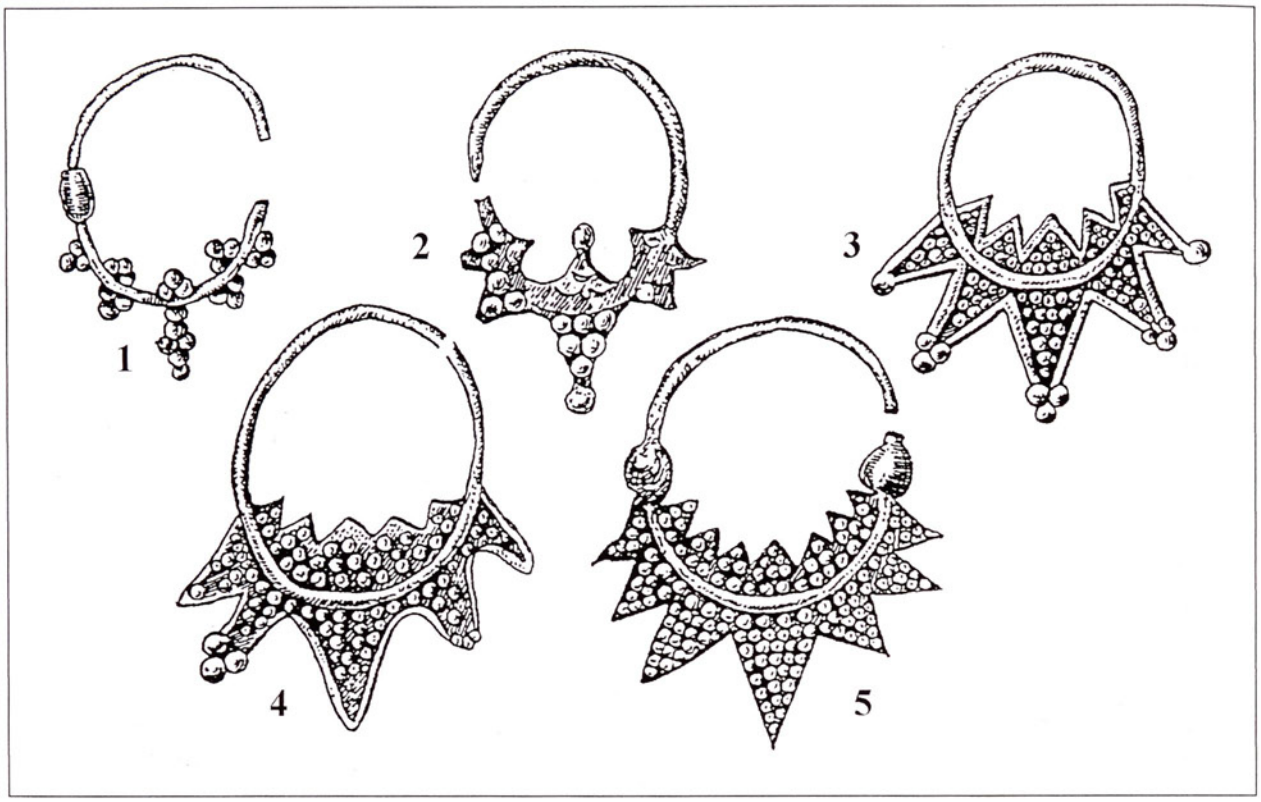

Obr. 5. Vývoj paprskovitých náušnic. 1 – Blučina; 2 – Novotrojickoje; 3 – Zarajsk; 4, 5 – Titčicha.

postranicemi zakončenými zoomorfními hlavičkami (jsou inkrustovány mosaznými plíšky s očky z modrého skla) objevená na nalezišti Cholopyj gorodok u Novgorodu mají přesné analogie na slovansko–avarských pohřebištích v Podunají [8].

S infiltrací podunajských Slovanů do východní Evropy bývají spojovány i nálezy kovových náprsních křížů s vyobrazením ukřižovaného Krista (obr. 6). Již jsem měl příležitost napsat, že původem jsou z Velké Moravy, odkud se poměrně široce rozšířily do různých krajů staré Rusi[9]. Je zajímavé, že první nálezy takových křížků se vztahují k období ještě před oficiálním přijetím křesťanství. Tak například v Novgorodě se jeden z těchto křížků našel v pokrytí úprav Velké ulice ve vrstvách 27 a 26 s datováním do 70-80 let X. stol. K témuž století se vztahují i některé další křížky sledovaného tvaru. Další však patří již do XI. stol. a nelze vyloučit, že část z nich byla zhotovena na Rusi podle moravských vzorů.

Ukazuje se ještě celá řada dokladů infiltrace podunajských Slovanů do východní Evropy. Materiály z archeologického komplexu v Gnězdově ukazují, že časná keramika robená na kruhu se zde objevuje v prvních desítiletích X. stol. a má podunajský původ. Přitom se zdůrazňuje, že to v žádném případě není výsledek obchodních operací, ale důsledek přílivu Slovanů z Podunají[10]. Z Gnězdova pochází sekera blučinského typu; fragment stříbrné ostruhy (mohyla 47), která svým zpracováním je velmi blízká ostruhám z hrobů v Mikulčicích; měděné závěsné kování se štítkem na němž je vyobrazen okřídlený jednorožec a s háčkem ve tvaru fantastického zvířete. Tento předmět je možno podle zpracování srovnat s nálezy z Pohanska u Břeclavě. Ve shodě s výsledky bádání O. N. Trubačova je známý nápis na hliněné amfoře X. stol. z gnězdovské mohyly 13 dokladem toho, že na Rus pronikla hlaholice jako odraz vlivů ze středního Podunají.

Ve světle výsledků našeho studia možno předpokládat, že zprávy ruských letopisů o Dunaji jako výchozím regionu slovanského rozsídlení na Ruské rovině neodrážejí procesy původního ovládnutí těchto zemí, ale migrační vlny posledních staletí prvního tisíciletí našeho letopočtu, které je možno rekonstruovat podle archeologických pramenů. Přesídlenci z Podunají zjevně přinesli do východoslovanského prostředí i výraznou podobu a kult Dunaje, představu o Dunaji jako o zemi hojnosti a „zemi předků", jako o pohraniční řece. Obraz řeky Dunaj se dostal v životě východních Slovanů do jejich mytologie a obřadů. Dunaj se často objevuje také v písních a ve svatebním oplakávání. Známý badatel v oblasti slovanského folkloru V. Jagić byl toho názoru, že folklorní Dunaj je svým původem spojen s reálnou řekou Dunaj

[8] НОСОВ, Е.Н., Новгородское (Рюриково) городище. Л., 1990, 181, Рис. 69.

[9] СЕДОВ, В.В., Об одной группе древнерусских крестов, Древности славян и Руси. М., 1988, 63-67.

[10] ПУШКИНА, Т.А., Височные кольца... 56.

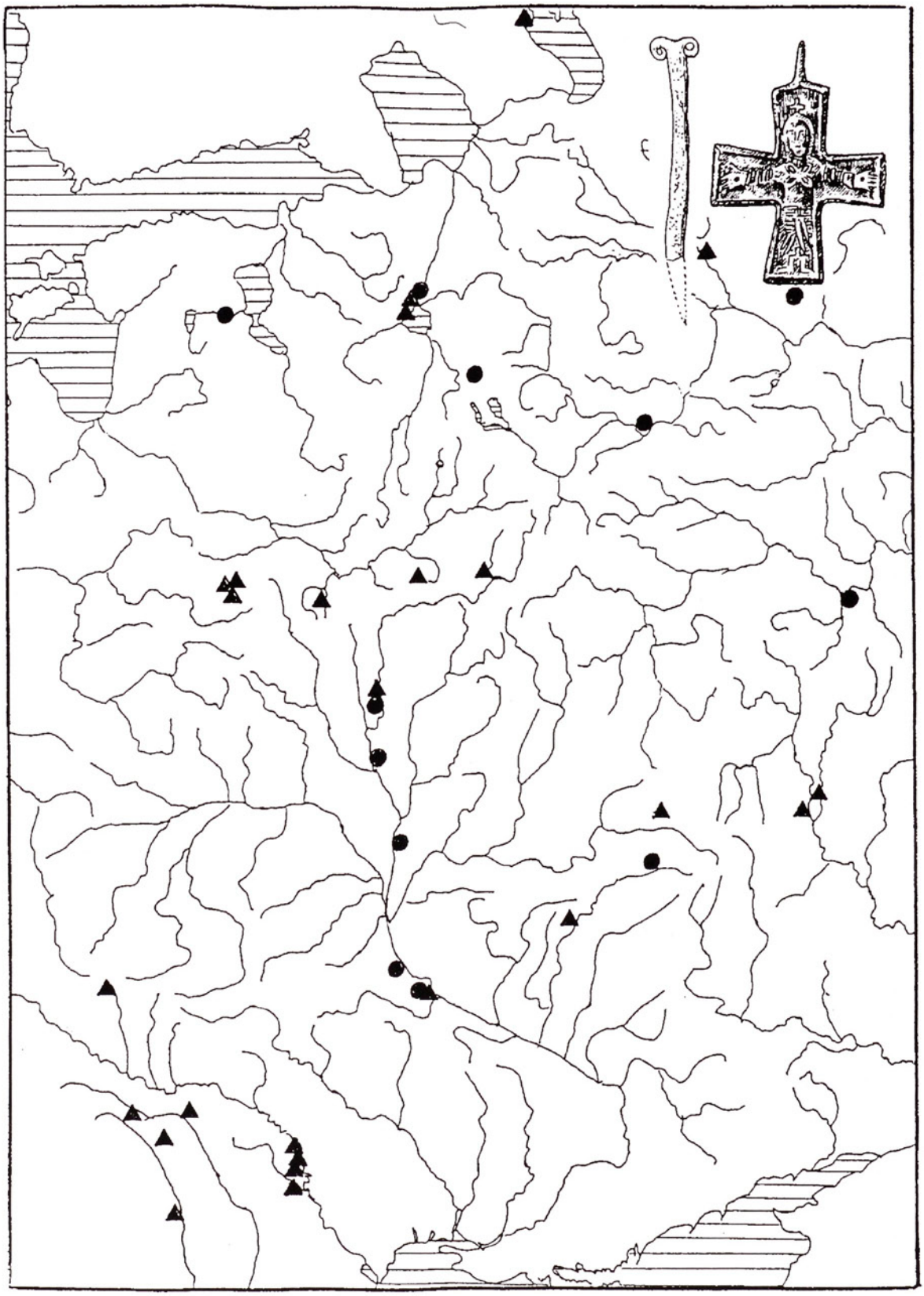

Obr. 6. Naleziště nožů s volutovitým zakončením držadla a křížků moravského typu s motivem ukřižování.

a skutečně je to tak. Současně s tím se do východoslovanských jazyků dostávaly nové lexémy. Například východoslovanský termín „knjaz", který nahradil předchozí termín „kagan" je ve shodě s lingvistickými studiemi A. S. Lvova původním osvojením z dialektů moravsko-panonských Slovanů.

Zjištěná infiltrace podunajských Slovanů do východní Evropy umožňuje vyjasnit některé historickokulturní otázky, které dosud nebylo možno řešit. Jde především o výskyt obřadu inhumace ve východoslovanském světě v době před přijetím křesťanství. Za druhé se to týká „náhlého rozšíření" keramiky vyráběné na kruhu v X. stol. v regionech vzdálených od mezinárodních vodních cest. Za třetí – bouřlivý rozvoj kyjevského podhradí na Podole na přelomu IX.-X. stol.

Z ruštiny přeložil Z. Klanica

SUMMARY:

About the Migration of the Slavs of the Middle Danube Basin to Eastern Europe

The colonisation of Eastern Europe by the Slavs began in the Roman time, when a significant amount of them settled in the Northern region of the Black Sea among the Scyths and Sarmats. A result of the Slavic-Iranian symbiosis was the formation of the Ants (Forest-steppe zone of poliethnic Cherniakhov culture). The invasion of the Hunns divided them. A part of the Ants migrated to the Middle Volga region, where Imenkovo culture was formed. The other part stayed in the forest-steppe region of the Dnieper and Dniester and created the Penkovka culture. Another ethnographic group of the Slavs, represented by the Prague-Korchak culture of V-VII cent., occupied Volyn and southern parts of the Pripiat basin.

During the Migration period the Slavs penetrated into the Forest zone of the Russian plain, and formed the nucleus of future Northern Russians. This migration started in the regions of the Visla and the Oder. Its certificates are the numerous finds of artifacts of Central-European provincial Roman origin in the sites of the Novgorod-Pskov region, Northern Byelorussia, Smolensk part of the Dnieper basin and also the territory between the Volga and Kliazma. As a result of this in those regions at the beginning of Middle Ages antiquities were formed that can be compared according to their territories with the tribes of Russian Annals – the culture of Early Long Barrows (Pskov Krivichs), culture of Sopki (Slovene of Ilmen), cultures of Tushemlia and Smolensk-Polotsk Long Barrows (Smolensk-Polotsk Krivichs) and Merya culture (Slavs and Merya assimilated by Slavs). At the turn of VII-VIII cent. the Slavs were forced by Tiurk nomads to leave the Middle Volga grounds and to move towards the left-bank Dnieper and Don regions (Volyntsevo culture), where they laid the basis of future Southern Russians.

When the Russian plain was mainly already settled by the Slavic population, there took place a repeated inflow of large and small groups of the Slavs from the Danube region.

One of the reliable parameters of infiltration of the Danube Slavs to the East-European territories are the hair-rings (or earrings) - made of wire with pendants in form of a grape bunch or hollow balls made in technic of granulation and filigree that are called in Russian literature rings of «Volyn» or «Ekimaucy» type (fig. 1:1-5). Such decorations are found in settlements and graves of VIII-X cent. from the Dniester in South-West up to Gnezdovo near Smolensk in the North, where 11 copies are known (fig. 2). Similar rings were widely spread in the Middle Danube basin, including Moravia. The East-European findings have been studied by E.Ju.Novikova, R.A.Rabinovich and S.S. Ryabtseva, who showed that their occurrence in this region was a consequence of migration of the Middle-Danube population. Among the East-European findings there are those which are identic to Great-Moravian ones that allows us to speak about migrations of the Slavs from the territory of power of Great Moravia. In Kiev the rests of a craft workshop have been excavated, in which a mould for making such a decoration of obviously Great-Moravian tradition, dating back to the first quarter of X cent. was found.

Evidently a Danube origin have the lunule-shaped head ornaments. Any prototypes for them in the forest zone of east-slavic settling are unknown.

In the collection from Gnezdovo there are three hair-rings of the «Nitra Type», which origin from Great Moravia is undoubtable (fig. 1:8,11). Similar finds are found on settlements Monastyrek (fig. 1:6,7) and Bititsa in the Middle Dnieper basin, and also in the hoards of Fatizh and Borshchevo. In Gnezdovo a stone mould for a ring of the Nitra type has been found. It is made carefully that allowed to attribute it as a product of a skilled master, who was familiar with manufacturing such ornaments. Obviously, the handicraftsman has arrived in Smolensk region with one of the groups of migrants from Moravia.

Another group of lunula rings (fig. 3:7), according to form and ornamentation finds, complete analogies also in the Middle-Danube Region. They were distributed mainly in the Smolensk Dnieper basin, Byelorussian Dvina basin and Middle Oka (fig. 4). In the Dnieper-Dvina region from V-VI cent. the bracelet-shaped hair-rings (fig. 3:1-4) were common. Meeting of two types of ornaments here resulted in occurrence of hybrid rings (fig. 3:5,6). Their bases were made of wire rings, on which sickle-shaped expansions appeared, quite often decorated with patterns, peculiar to alien lunula ornaments, and hooks on one of the ends. They became characteristic for the culture of Smolensk-Polotsk Long Barrows. Simultaneously were used the bracelet-shaped rings. In X-XI cent. the lunula-shaped ornaments and their derivatives disappeared. The bracelet-shaped rings remained dominant, what obviously testifies the assimilation of Danube migrants in the local Krivichs environment.

In the same regions with lunula rings were widespread also trapezium-shaped pendants with a pattern of a line of pressed points along the bottom edge. I.O.Gavrituchin has devoted these finds a special article, where is shown their Danube origin.

The Danube origin has also first beam hair-rings of Eastern Europe that became the prototypes of seven-beam and seven-blade ornaments of Radimichs and Viatichs. Early beam rings with false granulation on plates and beams and three balls on the ends of beams that have been found on Novotroitskoje hillfort, in hoards of Zarajsk and Poltava and others, are simplified imitations of Moravian five-beam rings (fig. 5), to which archaeologists have paid attention many times. On the Moravian ornaments the beams were formed of small pyramids of

granules, the East-Slavic ones had the same, but cast false-granulated beams. Other details of them (teeth, relief continuation of the loop on the plate) are identical to the Moravian ones. Early beam rings occupied a different territory – the left bank of Dnieper and adjacent regions of the Don and Upper Oka (fig. 4), testifying that their different types were brought from the Danube grounds by different migration flows.

With the Moravian Danube basin the three-horn lunula pendants with three balls and geometrical pattern of false granules are also connected. The specimen from Kuznetsovskoye hillfort possibly arrived from Moravia. Three finds from Titchikha hillfort were cast of bronze probably already at the Don according to the Danube samples.

The Danube origin have also some iron products that appeared in the East-Slavic environment in VIII-IX cent. Among those are knives with volute-shaped handles. These finds repeatedly attracted attention of researchers and are defined as cult objects. In V-VIII cent. they were distributed in the Danube-Carpatian region, where they soon disappeared. In VIII-IX cent. the knives with volute-shaped handles were distributed on the whole Russian plain (fig. 6).

In IX-X cent. in the forest grounds of Eastern Europe occured iron horse-bits with straight pivot-shaped cheek-pieces, passed in one of the loops of eight-shaped endings of the bits. The loops of their bits are mutually perpendicular. These are horse-bits of type 1 according to the classification of A.N. Kirpichnikov, who mentioned that they were distributed in Central Europe, including the Middle Danube grounds, in connection with the movement of the Hunns and Avars. Some East-European finds give the basis to approve that their initial region were the Danube grounds. So, the horse-bits with S-shaped cheek-pieces with zoomorphic endings (they are encrusted by brass plates with eyes-inserts of dark blue glass), found on Kholopij Gorodok near Novgorod, have exact analogies in Slav-Avar cemeteries of the Danube basin.

With the infiltration of the Danube Slavs in Eastern Europe are connected the finds of metal breast crosses with the image of Crucifixion (fig. 6). I have already written that their origin is in Great Moravia, whence they were widely distributed in various grounds of Ancient Rus. It is interesting that the first finds of such crosses concern the time before official acceptance of Christianity. So in Novgorod one of the crosses was discovered between the 26th and 27th layers of pavement of Velikaya street 970es - 980es. The same date have also some other crosses of similar shape. Others belong already to the XI cent. It is possible that part of them was made in Rus according to Moravian samples.

A lot of parameters of infiltration of the Danube Slavs to East Europe came to light. So, materials of the Gnezdovo archaeological complex show that early wheelmade pottery that appeared here in the first decades of the X cent., has the Danube beginning. It is emphasized that it cannot be a result of trade activities, but a consequence of inflow of the Slavs from the Danube grounds. From Gnezdovo comes also a hammer of the Bluchina type; a fragment of a silver spur (barrow 47), which is very similar to the spurs from burials in Mikulčice; copper loop of the belt, consisting of a plate-base with an image of a winged unicorn and hook with fantastic animals that are comparable with products from Pohansko. According to the researches of O.N.Trubachev, the well-known inscription on an amphora of the X cent. from Gnezdovo barrow 13 is an evidence of penetration of Glagolithic alphabet to Rus that reflects impulses from the Middle Danube basin.

Proceeding from the above-stated we have to consider that the messages of Russian annals about the Danube as the initial region of moving of the Slavs to the Russian plain reflect not the processes of their primary settling of these grounds, but the migrations of last centuries of the 1st thousand AD, restored on the archaeological data. The migrants from the Danube grounds obviously introduced in the East-Slavic environment the bright image and cult of the Danube, ideas of the Danube as the ground of abundance and «the ground of ancestors», the boundary river. The image of the river Danube came into mythology and ritual life of the East Slavs. The Danube is widely presented also in songs and wedding lamentations. The known researcher of the Slavic folklore V. Jagic approved that the folklore Danube is connected with the real river Danube. And it is really true. Simultaneously the new words occur in the East-Slavic speech. So, the East-Slavic term «князь», which had excluded former «каган» according to linguistic researches of A.S.Lvov, was a loan-word from the dialects of the Moravian-Pannonian Slavs.

Revealed infiltration of the Danube Slavs in East Europe allows to clear up some historical-cultural questions that could not have been solved up to now. Firstly, it is the occurrence of the inhumation burial rite in the East-Slavic world before the acceptance of Christianity. Secondly, the «sudden distribution» of wheelmade ceramics in the X cent. in the regions remote from international water ways. Thirdly, the rapid development of the Kiev's suburb on Podol on the turn of the IX-X cent.

Figures:

Fig. 1. The East-European decorations of the Danube types
1-4 – district of Elizavetgrad; 5, 8, 11, 14 – Gnezdovo; 6, 7 – Monastyrek; 9, 13 – Kuznetsovskoye; 10 – Ekimaucy; 12 – Braneshty.

Fig. 2. Distribution of hairrings and lunulas of the Danube types
a – Places of finds of hairrings of «Volyncevo» or «Ekimaucy» types; b – rings decorated with filigree; c - three-horn lunulas.

Fig. 3. Lunula-shaped, bracelet-shaped and sickle-shaped hairrings
1 – Eykotishkes; 2 – Popovo; 3 – Popadyinskoye; 4 – Demidovka; 5 – Drokovo; 6 – Zaozeriye; 7 – Arefino.

Fig. 4. Distribution of lunula-shaped and beam hairrings
a – places of finds of lunula-shaped rings of the Danube types; b – lunula-shaped rings of «Nitra» type; c – rings of culture of Smolensk-Polock long barrows; d – territory of early bracelet-shaped rings; e – places of finds of early beam rings.

Fig. 5. Evolution of beam hairrings
1 – Bluchina; 2 – Novotroitskoye; 3 – Zaraysk; 4, 5 – Titchiha.

Fig. 6. Distribution of knives with volute-shaped endings and crosses with Crucifixion of Moravian type .

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

K údajnému moravskému původu knížete Bořivoje

Jiří SLÁMA

Je nesporné, že nejvýznamnější postavou české historie 9. století byl Přemyslovec Bořivoj[1]. S ním je spjat nejen nástup vůbec nejdéle v českých dějinách vládnoucí panovnické dynastie, ale především zrod českého státu a počátky christianizace Čech, byť zpočátku pouze středních. Na scénu dějin vstoupil Bořivoj spolu s dalšími pěti českými „duces" v roce 872, když se tito neúspěšně snažili kdesi ve středních Čechách čelit vpádu nepřátelského vojska vedeného mohučským arcibiskupem Liutbertem[2]. Předchozí Bořivojovy osudy neznáme a také nic nevíme o jeho předcích. Kosmův výčet osmi jmen knížat vládnoucích před Bořivojem nemusí sice být kronikářovým naprostým výmyslem (s podobnými katalogy předků se totiž setkáváme i u jiných raně středověkých vládnoucích rodů), avšak o skutečné historii nám nic neříká[3]. Při absenci dějepisných zpráv mohou být proto o Bořivojově původu vyslovovány pouze hypotézy.

K nejnověji publikované domněnce o předcích prvního historicky doloženého Přemyslovce daly podnět poznatky zjištěné antropologem E. Vlčkem při analýze kosterních pozůstatků náležejících dvěma zcela nepochybně významným mužům, z nichž jeden byl pochován v hrobové kapli chrámového komplexu v Sadech a druhý ležel v hrobě K1 na Pražském hradě. Sadský hrob bývá někdy hypoteticky spojován s místem posledního odpočinku velkomoravského Svatopluka[4], kdežto pohřbený v hrobě K1 je některými badateli označován za Bořivoje[5]. U obou koster konstatoval E. Vlček nápadnou shodu jednak ve zvláštním a v současné

---

1 Nové a moderně pojaté zpracování osudů knížete Bořivoje zatím postrádáme, z dosavadních prací srov. G. LABUDA, Borzywoj, in: Słownik Starożytności Słowiańskich I, A-E, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 152; D. TŘEŠTÍK, Bořivoj a Svatopluk – vznik českého státu a Velká Morava, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, Praha – Bratislava 1985, s. 273-301.

2 ANNALES FULDENSES a. a. 872 (ed. G. H. Pertz, Monumenta Germania historica – Scriptores I, Hannoverae 1826, s. 384). K problému výskytu jména „Goriwei" na tomto místě fuldských análů srov. D. TŘEŠTÍK, Počátky Přemyslovců, vstup Čechů do dějin (530-935), Praha 1997, s. 181-187.

3 DIE CHRONIK DER BÖHMEN DES COSMAS VON PRAG (ed. B. Bretholz, Monumenta Germaniae historica – Scriptores rerum Germanicarum, Nova series II, Berlin 1923) I, 9, s. 21-22.

4 Tuto možnost několikráte naznačil L. GALUŠKA, Uherské Hradiště-Sady, křesťanské centrum říše velkomoravské, Brno 1996, s. 122-125; TÝŽ, K otázce hrobu velkomoravského knížete Svatopluka, in: Svätopluk 894-1994, Nitra 1997, s. 53-57; TÝŽ, The sacral Area in Uherské Hradiště-Sady and its Significance to the Beginning of the Moravian Slavs in the 9th Century, in: Central Europe in 8th - 10th Centuries, Bratislava 1997, s. 143; TÝŽ, Christianity in Great Moravia and Its Centre in Uherské Hradiště-Sady, Byzantinoslavica 59, 1998, s. 176-178.

5 Starší bádání sice uznávalo, že v hrobě K1 byl pochován velmi významný jedinec, avšak o konkrétní osobě se neuvažovalo, srov. např. K. HILBERT, O nálezech rotundy Václavovy, in: Svatováclavský sborník I, Kníže Václav svatý a jeho doba, Praha 1934, s. 224; J. ČAREK, Románská Praha, Praha 1948, s. 87. S myšlenkou o Bořivojově hrobu poprvé vystoupil E. VLČEK, Nejstarší Přemyslovci ve světle antropologicko-lékařského výzkumu, Praha 1982, nečísl. s. 28, 40; TÝŽ, K chronologii nejstarších Přemyslovců z hlediska antropologicko-lékařského průzkumu jejich pozůstatků, Sborník Národního muzea v Praze, ř. A, sv. 37, 1983, s. 149; TÝŽ, Nejstarší Přemyslovci, Fyzické osobnosti českých panovníků I., Praha 1997, s. 62. S uvedeným názorem se sice ztotožnila celá řada českých badatelů, ti však většinou neopomenuli dodat, že se jedná o hypotézu: M. ŠOLLE, Od úsvitu křesťanství k sv. Vojtěchu, Praha 1996, s. 113; TÝŽ, Čechy v době velkomoravské, in: Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska, Wrocław 1997, s. 28; D. TŘEŠTÍK, Počátky Přemyslovců, s. 410, 452-453; R. TUREK, Čechy v raném středověku, Praha 1982, s. 161; TÝŽ, Vývojový krok Vratislavova stavebnictví, in: Královský Vyšehrad, Praha 1992, s. 45. R. Turek byl si však dobře vědom nelogičnosti předpokladu, že by přibližně čtyři desítky let po Bořivojově pohřbu byla podle jeho hrobu orientována Václavova svatovítská rotunda a proto K1 v posledně citované práci označil za přenesený hrob Bořivojův. Archeologický výzkum však nezjistil žádné stopy po manipulaci se skeletem. Nejnověji M. LUTOVSKÝ, Bratrovrah a tvůrce státu, Život a doba knížete Boleslava I., Praha 1998, s. 150, označil hrob K1 za místo pohřbu knížete Boleslava I. a J. DVOŘÁK, Kosterní pozůstatky prvních Přemyslovců na Pražském hradě, in: Ve službách archeologie, Brno 1998, s. 82, za hrob knížete Spytihněva II. K doplnění údajů uvádím, že J. ČAREK, Románská Praha, s. 35, přiřkl s určitými rozpaky Bořivojovi hrob bojovníka na III. nádvoří Pražského hradu v místech dnešního monolitu. Absence znaků typických pro Přemyslovce však podle antropologů tuto hypotézu vyvrací, srov. E. VLČEK, Nejstarší Přemyslovci, Fyzické osobnosti, s. 51.

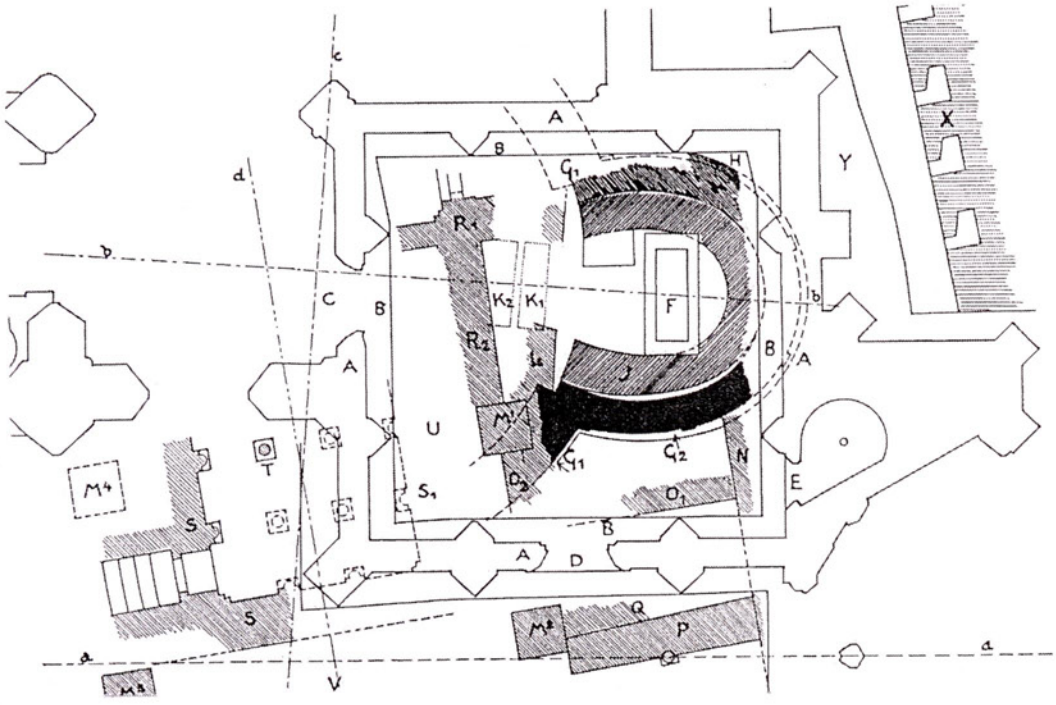

Obr. 1. Pražský hrad. Jižní apsida a zbytek zdiva lodi svatovítské rotundy s vyznačenými hroby K1, K2 a s hrobem sv. Václava. Podle K. Hilberta.

populaci jenom velmi vzácně se vyskytujícím kornoutovitém a nápadně dolů skloněném zevním zvukovodu, jednak v serologické příslušnosti ke skupině B zjištěné u obou zesnulých. I když E. Vlček výslovně konstatoval, že „jasně geneticky vázaný specifický znak mezi oběma jedinci nalezen nebyl",[6] přesto toto opatrně formulované konstatování neodradilo některé odborníky, aby neuvažovali o příbuzenství těchto osob a tudíž i Bořivojově moravském původu. Poněvadž uvedenou hypotézu, která má velmi závažné historické důsledky, několikráte na mezinárodním fóru obhajoval L. E. Havlík,[7] je zapotřebí se jí – byť se o ní řada odborníků vyjádřila značně zdrženlivě či přímo odmítavě[8] – znovu podrobně zabývat.

Klíčovou úlohu ve vzpomenutém výkladu zaujímá hrob K1 z Pražského hradu, označovaný jako místo pohřbu knížete Bořivoje. I toto je ovšem pouze domněnka, neboť ani datum Bořivojova úmrtí (muselo k němu dojít někdy před omuntesperchským setkáním Svatopluka s Arnulfem v březnu 890) a ani místo, kde kníže byl pohřben, nejsou známy. Hrob K1 objevil K. Hilbert v květnu 1911 při výzkumech prováděných v souvislosti s dostavbou svatovítské katedrály na Pražském hradě. Pod barokní dlažbou svatováclavské kaple byly tehdy odkryty její starší stavební fáze a v nejnižším horizontu potom i nepatrné zbytky původní svatovítské rotundy stavěné knížetem sv. Václavem. Vzpomínaný hrob (kterému označení K1 dal nálezce dobře chápající jeho obrovský historický význam avšak neodvažující se přiřknout ho určité historické osobě) se nalézal v jižní části lodi zmíněné rotundy a to v prodloužení osy její jižní apsidy. Byl shodně orientován s hrobem knížete sv. Václava (obr. 1). V jeho těsném severním sousedství se

---

6 E. VLČEK, Honosný hrob velmože v Sadech u Uherského Hradiště, in: Moravský historický sborník – Ročenka Moravského národního kongresu 1993/1994, Brno 1995, s. 207. Týž autor v poslední své práci věnované kosterním pozůstatkům nejstarších Přemyslovců sice hrob K1 opětovně přičítá Bořivojovi, avšak v podrobném popisu lebky zvláštní tvar zvukovodu vůbec nevzpomíná, srov. E. VLČEK, Nejstarší Přemyslovci, Fyzické osobnosti, s. 55-62.

7 L. E. HAVLÍK, Přenesení království a koruny z Moravy do Čech, in: Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej 1, Wrocław 1996, s. 137-138; TÝŽ, Toto sole oriente. K identifikaci patrocinií zaniklých raně středověkých kostelů, Slavia Antiqua 39, 1998, s. 35. Myšlenka o moravském původu Bořivoje není nová, hájil ji (ovšem s jinými argumenty) W. Wostry, což vyvolalo oprávněnou repliku V. CHALOUPECKÉHO, recenze W. Wostry, Die Ursprünge der Primisliden, Český časopis historický 47, 1946, s. 336-338. Na jinou formu příbuzenství mezi Přemyslovci a Mojmírovci pomýšlí J. STEINHÜBEL, Nitrianske kniežactvo a zánik Veľkej Moravy, Historické štúdie 37, 1996, s. 7, pro kterého (stejně jako již mnohem dříve např. pro F. PALACKÉHO, H. JIREČKA a další) spojnicí mezi oběma rody byla česká nevěsta, jejíž početný svatební průvod směřující na Moravu přepadli v říjnu 871 se svými bojovníky hrabě Ruodolf a würzburský biskup Arn, srov. Annales Fuldenses a. a. 871 (ed. G. H. Pertz, s. 384). Závěry vyvozované z této úvahy pro výklad historických událostí na počátku 10. století jsou těžko přijatelné. Stranou úvah ponechávám zcela nesporné duchovní příbuzenství mezi Bořivojem a Svatoplukem, které se mezi nimi vytvořilo Svatoplukovým kmotrovstvím při Bořivojově křtu.

8 R. MARSINA, Svätopluk, legenda a skutočnosť, in: Svätopluk 894-1994, Nitra 1997, s. 163, pozn. 27; M. LUTOVSKÝ, Hroby knížat, Kapitoly z českých dějin a hrobové archeologie, Praha 1997, s. 187; TÝŽ, Bratrovrah a tvůrce, s. 150; J. FROLÍK – Z. SMETÁNKA, Archeologie na Pražském hradě, Praha 1997, s. 128-130.

nalézal další hrob (označený jako K2), který byl silně poničen stavbou Spytihněvovy baziliky[9]. Hrob K1 obsahoval pohřeb dospělého muže, který podle určení E. Vlčka zemřel ve věku 35-40 let. K výbavě zesnulého náležela železná dýka a několik zvířecích kostí[10]. Severněji ležící pohřeb K2 byl natolik poničen (ze skeletu se dochovala jen část pravé nohy s bércem), že antropologický rozbor nebyl možný.

Pokud by byla správná hypotéza, považující hrob K1 za místo odpočinku knížete Bořivoje, potom by podle tohoto hrobu byla orientována nejen svatovítská rotunda (stavěná téměř čtyři desetiletí po Bořivojově úmrtí), ale i samotný hrob knížete sv. Václava. Tato myšlenka byla sice v literatuře označena jako málo pravděpodobná, to ji však ještě nevyvrací[11]. Často protichůdné názory odborníků na dobu uložení hrobů K1 a K2 nepochybně zavinily nejasnosti ve zprávě publikované K. Hilbertem o průzkumu zbytků Václavovy svatovítské rotundy a o objevu dvou zmíněných hrobů, kterou uveřejnil až s mnohaletým časovým odstupem na stránkách Svatováclavského sborníku. V ní je totiž zcela evidentní rozpor mezi obrazovou a slovně vyjádřenou dokumentací nejdůležitějšího místa nálezové situace, skutečnosti usoudili, že takovýto zbytek nelze dost dobře umístit do vnitřku apsidy či lodě rotundy a že tudíž byla zmíněnou podlahou vyznačena poloha hrobů K1 a K2[13].

Uvedené nejasnosti a dohady pomohl rozřešit šťastný objev rukopisných záznamů pořizovaných během výzkumů v roce 1911 K. Hilbertem, jež jsou uloženy v Archivu Pražského hradu[14]. Tyto záznamy obsahují některé údaje, které K. Hilbert ve své publikované zprávě neuvedl. Archivní materiál doplňuje naše vědomosti o nálezové situaci hrobů K1 a K2 důležitým údajem (ostatně nejasně naznačeným K. Hilbertovými slovy, že „vyzvednutím mozaiky obnaženy dva hroby")[15] o tom, že mazanice s ornamentem překrývala pouze hroby a netvořila podlahu po celé ploše svatovítské rotundy. Toto zjištění plně prokazuje správnost výše vzpomenuté úvahy J. Frolíka a Z. Smetánky. Velmi důležitou a cennou informaci přináší vlastnoruční K. Hilbertův popisek (pořízený v květnu 1911) na rukopisné kresbě profilů hrobů K1 a K2, který podrobně popisuje nálezovou situaci především v prvním hrobě. Údaje v tomto popisku se sice shodují s tím, co K. Hilbert publikoval ve Svatováclavském sborníku, navíc

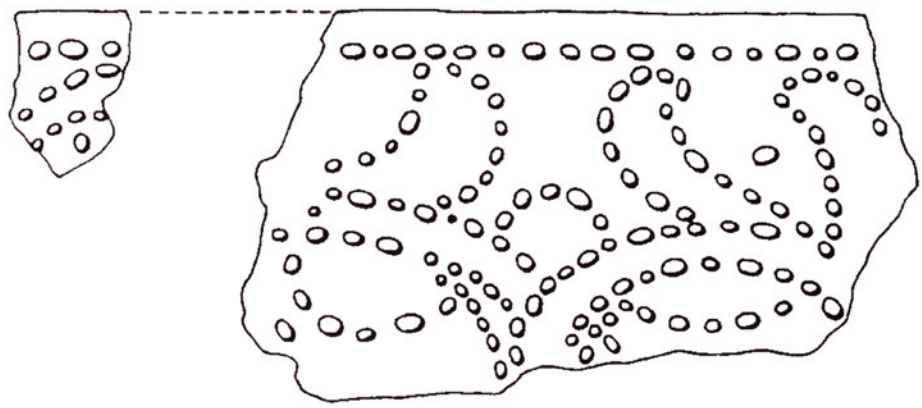

Obr. 2. Pražský hrad. Fragment zdobené podlahy, která kryla hroby K1 a K2. Podle K. Hilberta.

kde hroby K1 a K2 poničily či naopak byly dodatečně překryty maltovou podlahou zdobenou rostlinným ornamentem tvořeným zatlačenými říčními oblázky[12]. Poněvadž dochované zbytky vzpomenuté podlahy mají jeden okraj rovný (obr. 2), J. Frolík a Z. Smetánka z této však uvádějí jeden velmi závažný detail. Zatímco ve zveřejněné zprávě se píše o zasypání hrobu vápnem (rozumí se hlínou s vápnem), v rukopisné poznámce je zmíněna též **malta**. Případnou námitku, že by se mohlo jednat o K. Hilbertův omyl zcela jednoznačně vylučují bohaté zkušenosti, které tento odborník s architekturou a stavebními zbytky měl. Ze zmínky o zasypání těla je zřejmé, že se kousky malty neobjevovaly pouze ve svrchní části hrobové jámy (kde by bylo možné pomýšlet na dodatečnou intrusi), ale i v jejích spodních partiích. V době Bořivojovy smrti se na Pražském hradě nalézala pouze jediná zděná stavba používající jako pojivo maltu a tou byl od hrobu K1 přibližně 170 m vzdálený kostel P. Marie[16]. Z tohoto místa se malta

[9] K. HILBERT, O nálezech, s. 223-224, obr. 3, tab. XXIV, XXV.

[10] K. HILBERT si byl velmi dobře vědom závažnosti objevu hrobu K1 a proto ho pouze částečně odkryl, ponechal na původním místě a s ostatními zbytky svatovítské rotundy překryl betonovou deskou. Skelet i předměty uložené v hrobě byly vyzvednuty E. Vlčkem až v roce 1974 avšak bez přítomnosti archeologů. Srov. E. VLČEK, Nejstarší Přemyslovci, Fyzické osobnosti, s. 55-62. Ke stáří muže pohřbeného v hrobě K1 podotýkám, že některé metody používané E. Vlčkem pro stanovení délky dožitého věku jsou nyní zpochybňovány, srov. J. BRŮŽEK – V. NOVOTNÝ, Jak staří umírali staří Přemyslovci, Vesmír 78, 1999, s. 453-455.

[11] J. FROLÍK – Z. SMETÁNKA, Archeologie, s. 128.

[12] Stručně rozličné názory na vztah hrobů K1 a K2 ke zbytkům podlahy zjištěným ve svatovítské rotundě shrnul D. TŘEŠTÍK, Počátky Přemyslovců, s. 452.

[13] J. FROLÍK – Z. SMETÁNKA, Archeologie, s. 129.

[14] Archiv Pražského hradu, sign. 10201/115. Za upozornění na tento archivní materiál děkuji kolegům doc. Z. Smetánkovi a Dr. J. Frolíkovi.

[15] K. HILBERT, O nálezech, s. 223.

[16] V poslední práci L. E. HAVLÍK, Toto sole, s. 35, tvrdí, že hrob K 1 se nalézal „v hrobce kostela P. Marie na Praž-

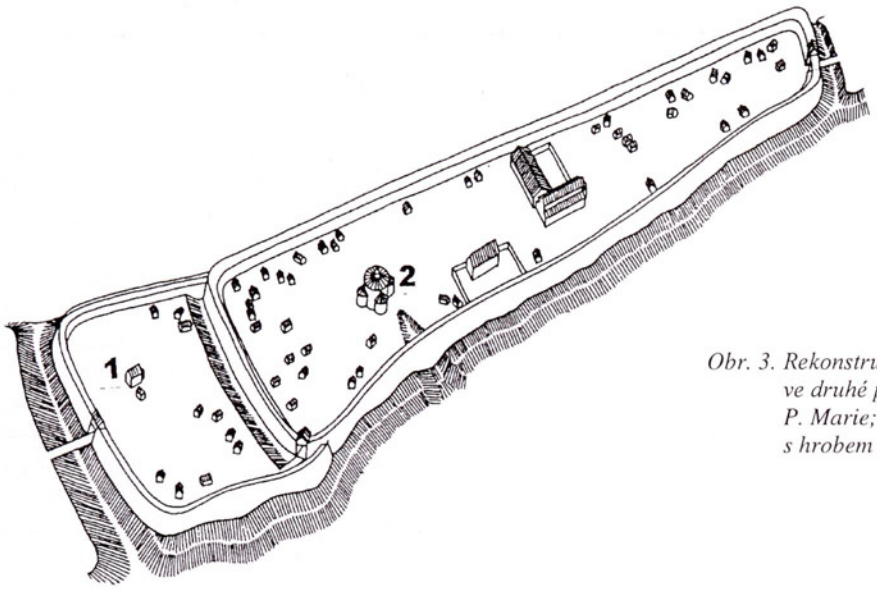

Obr. 3. Rekonstrukce vzhledu Pražského hradu ve druhé polovině 10. století. 1 – kostel P. Marie; 2 – svatovítská rotunda s hrobem K 1. Podle P. Chotěbora.

samozřejmě do zásypu K1 dostat nemohla (obr. 3). Ta tudíž nutně musí pocházet z rotundy sv. Víta, jejíž stavbu započal kníže sv. Václav. To ovšem vylučuje, aby v hrobě K1 byl pohřben kníže Bořivoj. Výše vzpomenutá hypotéza o moravském původu knížete Bořivoje, která vychází z tohoto mylného předpokladu, je tudíž neplatná.[17]

ském hradě, který po potlačení reakce českých velmožů dal postavit kníže Bořivoj". Jedná se samozřejmě o omyl.

17 Pokud neplatí hlavní argument, který měl doložit Bořivojovo příbuzenství s moravskými velmoži (nejspíše samotnými Mojmírovci), potom již není zapotřebí podrobněji analyzovat ty historické údaje, jimiž L. E. Havlík svůj výklad podpírá. Ostatně o většině z nich se v literatuře již diskutovalo. Jedná se především o zvláštní výskyt Bořivojova jména v schlechttstadtském rukopise fuldských análů při líčení událostí v roce 872, dále o Bořivojův moravský křest, o výsadní postavení tohoto knížete v Čechách a konečně o vzdoroknížete Strojmíra, charakterizovaném Kristiánovou legendou „ex eisdem genitus foret", rozumí se „Čechů" (což ovšem nijak nevylučuje týž původ i Bořivojův). O některých těchto problémech naposledy uvažoval D. TŘEŠTÍK, Počátky Přemyslovců, s. 181-187, 317-318, 331-334. Poukaz na označení Bořivoje ve staroslověnské legendě o sv. Ivanu (ed. FRB I, s. 111) jako „knížete moravského" je v této souvislosti zcela bezcenný s ohledem na velmi pozdní původ uvedené legendy sepsané na Rusi (to dokázal v dosud nezveřejněné práci F. V. MAREŠ, srov. TUREK, K problému Jan-Ivan, Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 20, 1979, s. 68-74); vzpomenutá titulatura je pouze dokladem o pozdním doplňování a rozšiřování tradice o Bořivojově moravském křtu (F. GRAUS, Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách 10. století, Československý časopis historický 14, 1966, s.483).

Autorova závěrečná poznámka. Nejvýznamnější zastánce myšlenky o moravském původu knížete Bořivoje doc. Dr. L. E. Havlík zemřel během tisku tohoto sborníku 5. března letošního roku a nemá tudíž možnost v diskusi svůj názor obhajovat. I za této situace jsem se rozhodl polemický příspěvek uveřejnit, poněvadž se týká závažného problému raných českých dějin.

ZUSAMMENFASSUNG:

Zur angeblichen mährischen Herkunft des Fürsten Bořivoj

Der Přemyslidenfürst Bořivoj stellt zweifellos die bedeutendste Gestalt in der böhmischen Geschichte des 9. Jh. dar. Zum ersten Mal wird er im J. 872 anläßlich seines Kampfes mit dem Heer des Mainzer Erzbischofs Liutbert erwähnt. Die vorherigen Schicksale Bořivojs sowie auch seine Vorfahren bleiben uns unbekannt. Über seine Herkunft werden nur Hypothesen geäußert.

Die letzte Hypothese nützte die Erkenntnisse der Anthropologen aus. Sie haben bei zwei bedeutsamen Individuen, von denen das eine in der Grabkapelle der großmährischen Kirche in Sady bei Uherské Hradiště und das andere im Grab K1 auf der Prager Burg bestattet wurde, eine Übereinstimmung in Ihrer Zugehörigkeit zur serösen Gruppe B und außerdem auch im Vorkommen einer besonderen und nur sehr selten erscheinenden Form des Gehörganges festgestellt. Das Grab von Sady wird zuweilen hypothetisch mit der letzten Ruhestätte des großmährischen Svatopluk in Verbindung gebracht, während der Bestattete im Grab K1 von einigen Forschern als Bořivoj bezeichnet wird. L. E. Havlík hat aus der anthropologischen Feststellung den Schluß über die Verwandtschaft dieser Personen und demzufolge auch über die mährische Herkunft Bořivojs gezogen.

Eine Schlüsselrolle in der erwähnten Hypothese nimmt das schon im J. 1911 auf der Prager Burg entdeckte Grab K1 ein. Dieses Grab befand sich im Südteil der durch den hl. Wenzel gebauten St. Veits-Rotunde und wies auch eine mit dem Grab dieses Fürsten übereinstimmende Orientierung auf. Sollte die das Grab K1 als letzte Ruhestätte Bořivojs bezeichnende Hypothese richtig sein, wäre nach seinem Grab nicht nur die (etwa 40 Jahre nach dem Tod Bořivojs gebaute) St. Veits-Rotunde, sondern auch das Grab des bedeutendsten böhmischen Heiligen, des hl. Wenzel, orientiert.

Ein glücklicher Fund der handschriftlichen Aufzeichnungen, die der Entdecker des Grabes K. Hilbert während der Grabung im J. 1911 anfertigte, hat allerdings Licht in dieses Rätsel gebracht: in der Grabaufschüttung sind damals Mörtelstücke gefunden worden, die von der St. Veits-Rotunde herrührten. Die Gründung der St. Veits-Rotunde bietet folglich einen terminus post quem für die Datierung des Grabes K1. Das schließt freilich die Bestattung des Fürsten Bořivoj in diesem Grab aus. Die oben erwähnte, von dieser irrtümlichen Voraussetzung ausgehende Hypothese über die mährische Herkunft Bořivojs ist deshalb ungültig.

Übersetzt von Lubomír Košnar

Abbildungen:

Abb. 1. Die Prager Burg. Die südliche Apsis und der Rest des Schiffmauerwerks der St. Veits-Rotunde mit bezeichneten Gräbern K1, K2 und dem Grab des Hl. Wenzel. Laut K. Hilbert.

Abb. 2. Die Prager Burg. Fragment des verzierten Fußbodens, der die Gräber K1 und K2 deckte. Laut K. Hilbert.

Abb. 3. Rekonstruktion des Aussehens der Prager Burg in der 2. Hälfte des 10. Jahrhunderts. 1 – Marienkirche; 2 – St. Veits-Rotunde mit dem Grab Kl. Laut P. Chotěbor.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Grad Morava

Robert SNÁŠIL

Úvod

V dějinách bádání o historii Velké Moravy (HAVLÍK 1994, 23-25, 59-60; STAŇA 1996, 7) zaujímá nezastupitelné místo jedno z nejstarších a zároveň od 19. století nejpopulárnějších témat (POJSL 1985, 305) spojené A. s „hlavním" sídlem (gradem, městem) velkomoravských panovníků (TŘEŠTÍK 1973, 876-880, 891-892; HAVLÍK 1985a, 171-172), B. církevním ústředím s kapitulním (stoličním, synodálním, hlavním) chrámem[1] a hrobem[2] prvního moravského arcibiskupa Metoděje[3]. Náleží sem nejen prvotní badatelská snaha po lokalizaci světského i církevního ústředí (HRUBÝ 1965; POULÍK 1975; 1985a 70-71; 1985b, 30-31, 36; HRUBÝ 1975, 1-17; POULÍK 1985a 68-71; 1985b, 34) a hrobu Metodějova (HRUBÝ 1970, 87-96; POULÍK 1985a, 68-70; 1985b 33-34; KLANICA 1993, 97-109; 1994; STAŇA 1996; GALUŠKA 1996), ale přistupuje k němu C. následné zkoumání možností poznání původního názvu ústředí Moravanů (KLANICA 1982, 789) a od něho prý odvoditelná Metodějova titulatura moravského arcibiskupa (nejrozsáhleji HAVLÍK 1993).

Současný stav archeologicko-historického bádání o Velké Moravě na konci 20. století umožňuje dříve do široka rozprostřený vějíř někdejších názorů na toto téma poněkud sevřít díky vývoji vědeckého úsilí v průběhu posledního půlstoletí. Stanoviska se postupně vymaňovala z vlivů vrcholně středověkých, v prostředí zřejmě pražského panovnického centra účelově vytvářených, literárních tradic (POJSL 1985, zvl. 310) a zároveň se prohloubilo studium a zejména interpretace písemných pramenů, těsněji svázaná s výsledky široce rozvinutých a tematicky zaměřených archeologických jak terénních tak teoretických výzkumů. Pojednávané téma se tak úžeji vymezilo a v současnosti se vztahuje jen ke dvěma lokalitám: aglomeraci mikulčické, a staroměstsko-uherskohradišťské (SNÁŠIL 1988, 17-18)[4].

A. Sídelní město

Ne vždy zcela jednoznačně znějící výpovědi písemných pramenů vedly i ve zcela nedávné době k pochybnostem, zda v moravském prostředí 9. století vůbec kdy trvalejší panovnické sídlo jako takové existovalo (ČEREŠŇÁK A KOL. 1980, 28). Nevykonával panovník – podle dobově a geograficky blízké analogie – za podpory družiny vládu spíše „ze sedla" než „z trůnu" ? (TŘEŠTÍK 1973, 879; POULÍK 1985a, 70; 1985b, 30)[5]. Tato eventualita diskutovaná nejednou ještě v první půli 80. let (KLANICA 1981, 223), bývá již běžněji odmítána (HAVLÍK 1988, 90) i původními odpůrci (KLANICA 1994, 8, 38-39).

Současně převládající názory existenci „hlavního" města s hradem nejen připouštějí, ale ztotožňují jeho vysokou míru pravděpodobnosti převážně s prvou (POULÍK 1985b, 30-31) z obou aglomerací. Na mikulčické „Valy" bývá lokalizováno sídelní město Rostislava (POULÍK 1985a, 71) i Svatopluka (HAVLÍK 1990, 91-92; STAŇA 1996, 16). Druhé, tentokrát již výrazně městské seskupení (SNÁŠIL 1987, 1988; GALUŠKA 1990a, 14-17) v místě dnešního Starého Města a Uherského Hradiště považované V. Hrubým za staré město Rostislavovo, je v současnosti pokládáno za nedokončené dílo Svatoplukovo, které se prý až v budoucnu snad mělo stát novým hlavním a kulturním centrem Velké Moravy. Jednou týž badatel uvádí, že není jisté, kdy sem Svatopluk z bývalého Rostislavova města (Mikulčice-R.S.) přesídlil (HAVLÍK 1990, 92), na jiném místě uvádí, že tu Svatopluk sídlil (HAVLÍK 1994, 75). Roku 1973 a opakovaně 1980 sem lokalizoval Svatoplukovo sídlo R. SNÁŠIL (1981b, 488; 1981a, 75; 1981b, 492-494). Jsou-li, na základě výsledků antropologické expertizy kosterních pozůstatků z hrobky odkryté V. Hrubým v interiéru kaple sakrálního chrámového komplexu v Sadech (VLČEK 1993-1994, 167-211), tyto pozůstatky identifikovány jako pozůstatky knížete Moravanů Svatopluka (GALUŠKA 1996, 122-125, 127; srv. též HAVLÍK 1993-1994, 26; 1994,

---

1 MMFH II., 162, Žitije Mefodija kpt. XVII.

2 MMFH II., 166, Proložnoje žitije Konstantina i Mefodija

3 MMFH III., Epistolae 90, 199-200, Dilecto filio Sfentopulcho glorioso comiti.

4 Rukopis kromě soukromého archivu autora je uložen v AÚ Akademie ČR v Brně. V něm je poprve široce zdůvodněn a použit termín „aglomerace staroměstsko-uherskohradišťská" za původní jen „staroměstská".

5 Uvádí se např. způsob vlády Karla Velikého; Ovšem i on, pokud se zdržoval, tak obvykle na falci v Aachen, Cáchách, kterou budoval 786 (?)-810, a kterou zvolil za rezidenci v r. 794, kde 28. 1. 814 zemřel a v kapli falce byl i pochován (LÜBKE 1965). Obdobně u východofranských panovníků Řezno. Zde srv. také ve studii Z. Měřínského.

54-55, 76-77, 112), potom by měla být nedaleká aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště ztotožňována se Svatoplukovým sídelním městem[6]. Ostatně v současnosti se badatelé pozvolna sjednocují v názoru o různosti sídel jednotlivých staromoravských vládců: neměli totožné „hlavní" město (např. STAŇA 1996, 15).

B. Arcibiskupská rezidence

Metodějova rezidence je hledána v posledních letech rovněž v obou lokalitách (či v blízkosti jedné z nich). Značná koncentrace pozůstatků údajně dvanácti sakrálních objektů, včetně trojlodní baziliky, dostatečně vypovídá o postavení „Valů" u Mikulčic v někdejší církevní organizaci země a vybízí k úvahám o biskupském či arcibiskupském sídle. V neprospěch rezidence v tomto prostoru však vypovídá dosavadní skutečnost, že „zatím tam nebyl objeven žádný objekt, který by bylo možno považovat za sídlo biskupovo" (STAŇA 1996, 10, 16). Rovněž pokus motivovaný nejen vědeckými zájmy (UNGER 1994, 20-22) lokalizovat hrob arcibiskupa Metoděje do prostoru lodě zdejší baziliky (KLANICA 1993, 1994), a ztotožnit tak prý zároveň i hlavní centrum Velké Moravy s mikulčickými „Valy" (1994, 8), nebyl odbornou veřejností akceptován (POULÍK 1995; LUTOVSKÝ 1995, 152; STAŇA 1996, 14; GALUŠKA 1996, 118-120; KOUŘIL – MĚŘÍNSKÝ 1996, 112; SNÁŠIL 1997, 7-8).

Na staroměstsko-uherskohradišťsku se Metodějovo sídlo, V. Hrubým (1975, 1-17) spojované s metropolí, lokalizuje na tzv. sadskou výšinu (STAŇA 1966, 16; GALUŠKA 1996, 17-29; HAVLÍK 1994, 75), bokem zdejší velkomoravské aglomerace Staré Město-Uherské Hradiště, s významným poukazem na Metodějovu absolutní suverenitu a závislost na papeži, nikoli však na panovníkovi[7]. Součástí sadského komplexu byla i rozlehlá profánní stavba, jejíž stopy jsou interpretované jednou jako přízemní třídílný dům se dvěma zateplenými a jednou chladnou místností, doplněný později rovněž zateplenou přístavbou. Vznikl tak čtyřprostorový dům hákového půdorysu, do „L", s palisádovým závětřím vchodu (SNÁŠIL 1988, 34-36). Podruhé jako nečleněný přízemní dlouhý dvojlodní halový dům se dvěma otopnými zařízeními, se zatepleným přístavkem do „L", s palisádovou stínkou před vchodem. Dům je při této interpretaci pokládán za vlastní sídlo arcibiskupa Metoděje a jeho nejbližších spolupracovníků (GALUŠKA 1996, 114-117, 126; srv. též HAVLÍK 1994, 75).

Složitost problematiky arcibiskupova hrobu ve zdejším (předpokládaném kapitulním) chrámu nejistého mariánského zasvěcení (SNÁŠIL – POKLUDA – ČOUPEK 1996, 249-255) vystihnou nejlépe přímé citace: „Hrob Metodějův nebyl objeven ani v Sadech, ani uvnitř trojlodní baziliky v Mikulčicích" (POULÍK 1985a, 69; 1985b, 34). „In Wirklichkeit waren in der mutmasslichen Gruft Methods nur einige kleine verbrannte Knochen. Man konnte daher nicht feststellen, wer und wann hier bestatter war" (POULÍK 1986, 135, pozn. 60). „Je vhodné přijmout výklad, že řada indicií ukazuje, že na sadské výšině bylo objeveno sídlo prvního moravského arcibiskupa sv. Metoděje, který tam měl být podle písemných zpráv v katedrálním chrámě pochován. Pro silné narušení ruin kostela se nepodařilo jeho hrob nalézti" (STAŇA 1996, 16). L. Galuška zcela v duchu intencí názorů V. Hrubého uvádí: „Prozatím neexistuje na území někdejší Velké Moravy místo, které by lépe odpovídalo lokaci pohřbu prvního moravského arcibiskupa, než jaké bylo objeveno v apsidální zdi kostela s křížovou dispozicí v Sadech u Uherského Hradiště" a lokalitu s místem původního hrobu ztotožnil (GALUŠKA 1996, 122). Na jiném místě: „považuji za pravděpodobné, že církevní areál v Sadech byl hlavním působištěm arcibiskupa Metoděje, který zde byl původně i pochován (GALUŠKA 1996, 125).

Paradoxem této významné lokality je značná míra skepse k průkaznosti v tomto místě očekávaného Metodějova hrobu, kde byla naopak prokázána značná míra pravděpodobnosti ztotožnění hrobu v kapli s neočekávaným místem posledního odpočinku panovníka Velké Moravy Svatopluka.

C. Název „hlavních" měst a arcibiskupovy rezidence

Název panovnického sídla Rostislavovy (ale i Svatoplukovy) éry bývá často historiky i archeology hledán pod opisným označením latinsky psaných zpráv Fuldských análů, zmiňujících se k roku 869 o „oné nevýslovné a všem starodávným nepodobné Rostislavově pevnosti", která je lokalizována západně od Malých a Bílých Karpat na přímé Rostislavovo panství[8] a k roku 871 o starém (bývalém sídelním, hlavním) Rostislavově městě, ve slovanském znění nazývaném prý Rostislavgrad[9].

Ke Svatoplukovu sídelnímu městu se vztahují údaje arabských a perských autorů: „Město, ve kterém sídlí se jmenuje Dž.r.wáb a mají v něm trh tři dny v měsíci"[10]. „Město ve kterém (vládce) sídlí se nazývá Ch.ž.rát a v něm je každý měsíc tři dny trh"[11]. „Pásmo hor probíhá zemi Slovanů a běží podél města Slovanů zvaného Ch.rbád" „Vládce Slovanů se nazývá S.mút s.wít...Mají dvě města. Vábnít je prvním městem na východě Slovanů...Ch.rdáb, velké město a sídlo krále." Obě města se připisují Svatoplukovým Slovanům[12]. „A vrchního náčelníka nazývají Svít m.l.k...A jeho sídelnímu městu říkají Dž.ráv.t; každý měsíc jsou tři dny v onom městě dny trhu"[13].

Název Svatoplukova sídelního města s trhem je nejasný; Ibráhím ibn Jaqúb je v jiné souvislosti vykládá jako „velkou pevnost". Někdy se čte i jako M.ráw a interpretuje jako Morava.

---

6 V intencích Havlíkova pojetí o Svatoplukově sídle v Mikulčicích lze si jen ztěží představit, že by bylo po vladařově úmrtí jeho tělo odtud transportováno k pohřbení až na sadskou výšinu přesto, že jeden z pozdních pramenů obdobnou skutečnost uvádí.

7 Srv. pozn. 3, s. 197-208; STAŇA 1996, 10, 12; srv. zde i ve studii V. Vavřínka.

8 MMFH I., 101 a pozn. 13.

9 MMFH I., 104 a pozn. 11.

10 MMFH III., 347.

11 MMFH III., 433.

12 MMFH III., 421-422, paragraf 43, a pozn. 2.

13 MMFH III., 428.

S takovýmto výkladem koresponduje názor, že v písemných pramenech moravské, srbské, bulharské a ruské provenience se pro hlavní město doby Rostislava a Svatopluka používal název Morava či grad Morava (HAVLÍK 1985a, 172; 1994, 36). Tato hypotéza vychází z oněch písemných zpráv, v nichž se Morava skutečně uvádí jako grad či město. Z těchto pramenů uvedu několik příkladů: „Jeho (Konstantinova – R. S.) svatého bratra Metoděje ustanovil kníže Kocel biskupem v Panonii v městě Moravě“[14]. “Metoděj pak odložil smutek nad svým věrným bratrem Cyrilem, a byv od blaženého papeže Hadriána propuštěn, odešel se svými učedníky do Panonie, do města Moravy (v grad Moravoy), které obdržel z (titulu svého) arcibiskupství, a tam vše dobře zařídil a věnoval se vyučování“[15]. „Když pak Metoděj dorazil do zemí moravských, kdykoli vstupoval do města nebo do vsí, všichni lidé jej přijímali s radostí jako anděla božího. I začal je zase učit a upevňovat ve víře. Když pak dorazil až na Moravu a dal knížatům přečíst poselství papeže Hadriána, (oni je) přečetli a dali se do velikého pláče za svého vzdělavatele“[16]. „Samotného pak velkého Metoděje, třebaže se velmi snažil tomu uniknout a vyhnout, vysvětí za biskupa Panonské Moravy, uváživ, že by nebylo zbožné, aby zůstal bez toho jména ten, kdo se ukázal hodným věci“[17].

Zastánci hypotézy o odvození Metodějovy titulatury podle jeho metropolitní sídelní lokality, a nikoli názvu země, opírají své názory zejména:

1. - O analogii titulatury sufragána Vichinga podle Nitry: „Také onoho kněze jménem Wichinga, kterého jsi k nám poslal, jsme posvětili jako zvoleného biskupa svaté církve nitranské a přikazujeme mu, aby byl svého arcibiskupa ve všem poslušen“, jak čteme v Privilegiu Industriae tuae, kde ovšem rovněž stojí: „Chceme tvé horlivosti uvést ve známost, že jsme se dověděli od našeho spolubratra Metoděje, nejctihodnějšího arcibiskupa svaté církve moravské...“[18], jak sděluje papež Jan VIII. v dopisu „milovanému synu Svatoplukovi, slavnému vladaři“. Vedle řady dalších pramenů uvádějících adjektivum „moravský“ ve vztahu k Metoději je to i „velký chrám moravský“ jenž se stal podle „Proložního života Konstantinova a Metodějova“ místem jeho posledního odpočinku: “Leží pak ve velkém chrámu moravském po levé straně ve stěně za oltářem svaté bohorodičky“[19], jehož označení je odvozováno rovněž z názvu gradu-města Morava.
2. - Názory se odůvodňují i poukazem na zvyklosti římské církve, podle níž obecně titulatura podle země byla spíše výjimečná nežli pravidlem, a to jen do té doby, nežli bylo kanonicky uznáno kurií vladařem původně zvolené místo za sídlo biskupa či arcibiskupa (HAVLÍK 1990, pozn. 105 na s. 96).

Bádání o názvu Morava bylo a zůstává téměř výhradní doménou historiků, z nichž někteří je pokládají za „neplodnou diskusi“, jiní mu věnovali a věnují značné úsilí. Historická studia byla usnadněna kritickým vydáním konvolutu písemných pramenů týmem autorů pod redakcí L. E. Havlíka formou pětisvazkové edice „Magnae Moraviae fontes historici“[20]. Za protagonistu staronové hypotézy nutno pokládat editora přesto, že i on měl četné precedenty. Byl to však až L Havlík, který pozvedl takto nasměrovaný historický výzkum na seriozní vědeckou úroveň. Nutno dodat, že před rokem 1977 bylo topikum Morava vztahováno na rozličné slovanské lokality v domácím i cizím prostředí. Od roku 1977 Havlík ve svých vývodech trvale spojil město Morava s velkomoravskou aglomerací v poloze „Valy“ u Mikulčic. Neabstenují však ani hypotézy po tomto datu, lokalizující a připisující název Morava druhé, staroměstsko-uherskohradišťské velkomoravské aglomeraci (SKUTIL 1988, 35, 37-38).

D. Základní trendy geneze „Morava“, „moravský“

Následující chronologicky řazený výčet si nečiní nárok na vyčerpávající přehled dějin bádání. Snaží se postihnout jen základní trendy geneze názorů na výklad termínů „Morava“, „moravský“ ve významu lokálním, topickém.

Již J. Dobrovský v roce 1823 psal o městě Morava v Panonii: „Wir dürfen also weder Welehrad im Gebiete Rostislaws, noch die Stadt. Morawa in Pannonien für den bischöflichen Sitz annehmen, sondern wir müssen ihn Erzbischof von Mähren und Pannonien nennen, wie ihn der Papst Johann VIII. in seinen Briefen nannte.“ (DOBROVSKÝ 1823, 84-85).

O sto roků později J. Vajs rozlišoval mezi Moravou, kde byl Metoděj arcibiskupem, a biskupským městem Margus v srbské Moravě (VAJS 1924, 68-69)[21].

F. Robenek odvozoval název Moravy i označení arcibiskupství z názvu města, a to analogicky rovněž k srbské Moravě a městu Margus při jejím ústí. Město Morava lokalizoval na území Panonie, Maďarska (ROBENEK 1934, 27).

Podle analogií „Nitra na Nitře, Rab na Rabu, Blatno na Blatně, Regensburg na Regen, Cham (Chuby) na Chamě (Chubě) atd.“ přisoudil o deset roků později A. Zelnitius (1944, 6-7) jméno Morava velkomoravskému osídlení v místech Starého Města. Totéž jen stručněji formulované zopakoval o rok později: „Nejpamátnější staroslovanskou osadou v našem kraji a vůbec je a bylo Staré Město, dříve Veligrad a snad původně hrad Morava zvané“ (ZELNITIUS 1945).

Zelnitiusův vrstevník a regionální spolupracovník, neprofesionální badatel A. Horsák (1959) pro Kunovice uvedl: „...na zdejším Starém Městě nacházel se hlavní hrad východní části Velké Moravy, Panonie, který založil Pribina, sídlil tu jeho syn Kocel, posléze

---

[14] MMFH I., 198, O překladu knih.

[15] MMFH II., 254, II. Život Naumův.

[16] MMFH II., 175, Dodatek k ŽK ve lvovském rukopise

[17] MMFH II., 207-208, Život sv. Klimenta – Legenda bulharská.

[18] MMFH III., Epistolae 90, s. 205, 199-200; zde srv. ve studii R. Marsiny.

[19] Srv. pozn. 2.

[20] MMFH I.-V., Brno 1966–1977.

[21] MMFH IV., 111-112.

Svatopluk i Metoděj. Hrad se nazýval zpočátku Pannon, za Svatopluka Morava“[22].

P. Beneš uvedl, že termín Mórabov v bulharské legendě Život sv. Klimenta[23] lze chápat nikoliv jen jako zemi, ale jako místní jméno. Domníval se, že je to Marahava ve Fuldských análech a v zoborské listině Morowa, kterou lokalizoval do Zlatých Moravců nedaleko Nitry. Tam mohli prý přijít slovanští apoštolové a odtud šířit křesťanství, tam mohlo být dočasné sídlo Metodějovo (BENEŠ 1959).

L. Hosák na základě koncentrace trojích Biskupic, prý snad z doby velkomoravské, uvažoval o původním biskupském sídle v jejich blízkosti, ať již bylo v dnešních Sadech či Starém Městě. V této oblasti mohlo být podle všeho sídlo velkomoravkého biskupa, které, analogií podle Nitry, slulo nejprve Morava. Na podporu toho uvádí i název vsi Moravany na Kyjovsku, která by měla být podle jeho mínění osídlena spíše lidmi z hradiště zvaného Morava nežli lidmi od řeky, protože vesnice není od ní natolik vzdálená, aby mohla být označená podle původního sídliště obyvatel při řece Moravě (HOSÁK 1969, 115-117).

M. Zemek argumentoval podobně jako později i L. Havlík tím, že diecézní biskupové byli vždy zváni podle rezidenčních míst (Worms, Špýr, Praha – „pragensis“) a vyvodil, že i „moravský“ biskup („moraviensis“) objevující se v roce 976 vedle pražského, slul podle rezidenčního místa Moravy. Za ně pokládal Sady nebo jiné místo zvané Morava, později zničené řekou Moravou podobně jako spytihněvský hrad. V souladu s L. Hosákem uvádí, že biskupství z 10. století nenavazovalo na arcibiskupství Metodějovo, ale na jedno ze stávajících biskupství, zvané původně Morava. To lokalizuje do již vzpomenutých Sadů (ZEMEK 1972, 63-64, 115)[24].

Opomeneme-li několik věcných glos objevujících se v poznámkovém aparátu zejména druhého svazku MMFH, potom se L. Havlík vyjádřil k tématu poprvé v úvodu pátého svazku z roku 1977. Hlavní středisko staré Moravy ztotožnil v souladu s J. Poulíkem s aglomerací u Mikulčic a vyslovil domněnku „že této lokalitě náleželo kdysi označení grad Morava či Marava, Maraba některých pramenů, případně opisné pojmenování urbs antiqua Rastizi z roku 871“. Prameny však dosud necituje (HAVLÍK 1977, 28). Činí tak až v práci vydané následujícího roku (HAVLÍK 1978, 18-19), na jejichž základě svou původní tezi rozpracoval do ucelenější koncepce formálně semknuté do jediného odstavce. I když arcibiskupskou titulaturu odvozuje od názvu města, přímo tu dosud Mikulčice jako sídlo Metodějovo neuvádí. Opisná označení z latinsky psaných pramenů vztahující se prý k mikulčickým „Valům“ rozšířil o ineffabilis Rastizi munitio z roku 869 i o civitas munitissima z roku 872.

Zcela ojedinělý ohlas z řad archeologů na Havlíkovy a zároveň i Třeštíkovy závěry jsem zaznamenal pouze u Z. Klanici (1982, 789).

Studie vydaná v roce 1100 výročí Metodějovy smrti byla dalším analyticko-kvalitativním stupněm Havlíkových úvah, jejichž široce rozvinutá pramenná základna je tu již šířeji a hlouběji konfrontovaná s prameny archeologickými. Z věcného hlediska je podrobně pojednáno zdůvodnění Metodějovy titulatury podle lokality, a úvaha o možné identitě místa opevněného přepevnou hradbou „adversarium formissimo, ut fertur, vallo munitum“ z roku 855 s „onou“ ineffabilis Rastizi munitio z roku 869 (HAVLÍK 1985a, 168-172).

Druhá studie vydaná rovněž v roce výročí pojednala o Mikulčicích-Moravě také již i jako o Metodějově arcibiskupském sídle, přičemž právě zde je zdůrazněna analogie titulatury podle lokality poukazem na zřízení biskupství v Nitře roku 880. Téměř veškerá pramenná argumentace doplněná komentáři je přenesena do poznámkového aparátu, který nepostrádá několik drobnějších nedopatření (HAVLÍK 1985b, 189-190, 192-193, pozn. 45-46, 49-50, 56-57 na s. 208).

O dva roky později více nežli skeptické stanovisko k názvu velkomoravského střediska jménem Morava a titulatury z něj odvozené formuloval a na dvou místech v rozdílném rozsahu publikoval Z. Charouz (1987a; 1987b), vycházející ze srovnávací analýzy písemných pramenů uvádějících termíny „Morava“ a „moravský“ v rozmezí 9. až 13. století. Polemizoval s Havlíkovými vývody publikovanými v roce 1978. Dospěl k závěru, že prameny hovořící o příchodu, respektive pobytu Cyrila a Metoděje, nebo jen Metoděje na Moravě, netýkají se lokality, ale „bezesporu Moravy jako země“ (CHAROUZ 1987b, 99-100). I když méně kategoricky odmítl vypovídací možnosti tentokrát širší srovnávací pramenné báze týkající se titulatury podle místa, přesto uvádí „že ani poslední opora zastánců výše zmíněné teorie – Metodějův titul arcibiskupa moravského – se nejeví natolik pevnou, aby dokázala tuto hypotézu udržet“ (CHAROUZ 1987b, 112).

Do diskuse vstoupil téhož roku J. Skutil (1987, 119) názorem o topickém původu moravského Vichingova biskupství, kdy adjektivum „Marahavensis“ k roku 899 z altašského pokračování Análů fuldských je podle něj dlužno chápat jako „v městě Morava, z města Moravy“, protože pojmenování biskupství se odvozovalo podle sídelního místa, nikoli země (např. wormský, špýrský, řezenský). O rok později J. Skutil (1988, 35; 37-38), geograficky navázal na L. Hosáka a M. Zemka tvrzením, „že jméno hradu či města Morava, jak je vzpomínáno zejména v Životě Naumově, se vztahovalo k někdejšímu ostrovu sv. Jiří v dnešním Uherském Hradišti, obtékaném řekou Moravou a jejím ramenem Morávkou, a Olšavou. Těmto tokům se dodnes plurálově říká Moravy.“ K tomuto závěru dospěl na základě srovnání topografické a sídelně archeologické situace ve vývojově starší velkomoravské aglomeraci mikulčické s vývojově mladší aglomerací straroměstsko-uhersko-hradišťskou podle poněkud jím nepřesně resumované

---

[22] Nepochopení výpovědi písemných pramenů a jejich osobitá interpretace je zcela evidentní, což nekritizuji, jen konstatuji, protože i tak je cennou součástí dějin bádání. Politováníhodnou skutečností však zůstává, že část Horsákových závěrů byla publikujícími laiky v současnosti oživena (ŠTĚRBA 1994, 7-9), což vede širší čtenářskou obec, prostřednictvím nesprávných informací, ke zcestnému vnímání historických skutečností (kriticky srv. SNÁŠIL 1996, 22-24).

[23] MMFH II. 204, kpt. II/4.

[24] Kriticky k možnosti lokalizace biskupství v 10. stol. do Sadů srv. SNÁŠIL 1981a, 73 v práci předané do tisku již r. 1973. Zde srv. ve studii J. Bláhy.

práce R. Snášila (1987). Potom ve shodě mladší literární doklad v Životě Naumově o městě Moravě vztahuje k Uherskému Hradišti a starší záznamy z Fuldských análů z 9. století k Mikulčicím: Jejich původní název měl znít Rasticgrad, což je prý ve shodě s výkladem L. Havlíka[25].

Charouzovým negujícím závěrům ze Slavie (CHAROUZ 1987a) oponoval L. Havlík rozsáhlou poznámkou (1990, 96, pozn. 105). Charouzův argument vykládat „moravské země" jako země Velkomoravské říše (např. Čechy) Havlík odmítá, protože podle něj neodpovídá Charouzův výklad souvěkému pojetí. Podle Havlíka šlo pouze o starou Moravu a Nitransko – to byly „moravské země"[26]. Titulaturu podle města obhajuje již výše uvedenými zvyklostmi římské církve, a to podle (panovníkem) určeného místa, uznaného Římem. Havlíkovu odezvu na druhou, rozsáhlejší Charouzovu studii (1987b) jsem nezaznamenal. V samotné práci (HAVLÍK 1990, 81-97) nazvané „Velegrad", což zřejmě není původní název zkoumaného areálu Starého Města (ZAVADIL 1912; POULÍK 1985b, 31), jsou kromě jiného podobně jako J. Skutilem srovnávány „Valy" u Mikulčic, kde vrchol rozvoje nastal prý již v průběhu 2. třetiny 9. století za vlády Rostislava, se Starým Městem-Uherským Hradištěm, kde k vrcholnému rozvoji došlo prý až ve 3. třetině téhož století, zejména v období po nástupu Svatopluka k moci. Do Mikulčic lokalizuje sídlo obou panovníků, nově shromáždiště knížat, a opět sídlo Metodějovo. Velegrad byl prý budován ze Svatoplukovy iniciativy, jak jsem již uvedl výše. Samotná analýza této lokality s překvapivě někdy staronově, někdy téměř neodůvodnitelně identifikovanými patrocinii velkomoravských kostelů včetně Modré a Sadů navrací stav výsledků regionálního archeologicko-historického bádání na počátek 50. let. Do doby vědecké aktivity R. Hurta a zejména V. Richtera (1951), jehož tehdejší pozoruhodné a podnětné, dnes však již často následným bádáním překonané, závěry o době zániku velkomoravského kostela „Na Valách" ve Starém Městě (naposled DOSTÁL 1990, 39) a tím i jeho údajném svatojanském patrociniu L. Havlík akceptuje a volí za východisko vlastních historických konstrukcí a takových interpretací, jimiž zkresluje obraz historické reality.

S Charouzovou kritikou Havlíkových závěrů z roku 1978 nesouhlasil rovněž ani J. Skutil (1991, 371), který se snažil na základě čtyř či pěti písemných někdy i relativně mladších pramenů – a v souladu s M. Zemkem – doložit, že „všechna jména a titulatury biskupů uvádějí se podle města a nikoli podle země, (a proto) musíme mít existenci města Moravy z 9.-10. století za prokázanou." Na rozdíl od předchozí práce se však J. Skutil toto město již nepokouší ztotožnit s archeologickou lokalitou, pouze konstatuje, že „lokalizace města Morava představuje jednu z nejsložitějších otázek velkomoravské historie".

Nelze opomenout Havlíkovu monografii z roku 1987 a její druhé rozšířené vydání z roku 1993 „Kronika o Velké Moravě". V populárněji pojaté edici pramenů Havlík analyzuje v chronologickém sledu obsah jednotlivých pramenů prostřednictvím široce a volněji pojaté interpretační škály, uváděné ve vztahu k tématu (mezi roky 855 až 885) do vzájemných komentovaných souvislostí (HAVLÍK 1993, 101-102, 123, 141, 149, 153, 156-157, 162-163, 165, 185, 204-205, 311). K předchozím argumentacím přibyla i pasáž z příchodu Konstantina a Metoděje na Rostislavův dvůr k roku 863, interpretovaná „Vyšedše jim z města Moravy vstříc, přijali je..." Rovněž „velký moravský chrám", do nějž byla uložena rakev s Metodějovými ostatky, je vyložen podle města Morava, lokalizovaným opět na mikulčické „Valy". L. Havlík si je však plně vědom jistého rozporu (hrob tu není), neboť prozíravě konstatuje, že místo hrobu není dosud známo, přičemž však zároveň registruje vyslovené domněnky o jeho lokalizaci na výšinu u Sadů.

Veden snahou definitivně ztotožnit „Valy" u Mikulčic s velkomoravským ústředím jménem Morava právě prostřednictvím prokázání Metodějova hrobu z roku 885, řeší onen zjevný rozpor mezi hypotézou a skutečností svérázným způsobem Z. Klanica. Aniž by respektoval zcela jednoznačný údaj o situování Metodějova hrobu podle písemného pramene, ztotožňuje arcibiskupův pohřeb s hrobem bojovníka umístěným v hrobce uprostřed zdejší baziliky, do jejíhož středu situuje i pomyslný oltář (KLANICA 1993; 1994). Kterak takovéto ztotožnění bylo přijato v odborných kruzích, bylo již konstatováno. Závěrečná Klanicova věta: „V hlavním chrámu (města) Moravy byl na nejčestnějším místě pohřben první moravský arcibiskup Metoděj" (KLANICA 1994, 39) ztrácí pro mikulčické „Valy" ve smyslu výkladu jejího autora veškerou objektivní platnost.

V porovnání s Havlíkovou „Kronikou" z roku 1993 i jeho předchozími studiemi opouští týž badatel v monografii o Svatoplukovi (HAVLÍK 1994), patrně s přihlédnutím k vědeckému zpracování výsledků výzkumů V. Hrubého na výšině u Sadů L. Galuškou (1993) a nepochybně překvapivého zjištění antropologa E. Vlčka (1993-1994; HAVLÍK 1993-1994), od některých předchozích hypotéz a závěrů. I když „Valy" u Mikulčic nadále ztotožňuje se sídelním Rostislavovým městem jménem Morava (HAVLÍK 1994, 38), kde roku 871 prý nastoupil Svatopluk zřejmě na moravský trůn (HAVLÍK 1994, 34), lokalizuje Svatoplukův dvůr jakožto ústředí státu Moravanů nikoli již do Mikulčic, ale jinam, protože Morava se prý, jak se zdá, Svatoplukovým městem nestala (s. 74). Toto jiné místo, kde tedy má být Svatoplukův dvůr a ústředí státu, ztotožňuje se staroměstsko-uherskohradišťskou aglomerací (s. 74-75), která se zřejmě (již) v 9. století podle L. Havlíka nazývala Velegrad (HAVLÍK 1994, 77), ačkoliv se tento název objevuje v pramenech až od 12. století (s. 77, 78): Toto jméno Velegrad zjevně staromoravského původu, odvozené z obecného označení „velký hrad-město" (Dž.r.wab. či Dž. rwat.t jak je zapsal perský geograf Gardízi, nebo Gh.rád, který pro středisko Obodritů –

[25] Srv. pozn. 8. Z poznámky 13 v MMFH I. na s. 101 zřejmě vychází i následující Skutilův text „Rosticgrad či Rasticburg může odrážet právě latinský překlad (antiqua) urbs Rastici ve fuldských análech".

[26] Havlík pokládá za druhou Moravu uváděnou Geografem bavorským Nitransko a nikoli pozdější vsuvku vztahující se k moravskému útvaru, avšak teritoriálně zbytnělému z 11. na 30 civitates dvojích Moravanů Geografa bavorského (srv. RATKOŠ 1985).

Viligard v domácím znění – přeložil Íbráhím Ibn Jáqub jako „velký mohutný hrad"); „objevuje se poprvé až r. 1141 a pak v souvislosti s cisterciáckým klášterem, založeným na konci 12. století (!) ve Velegradě (! tj. v místech dnešního Starého Města – R.S.) a přeneseným (!) o něco později na dnešní místo" (s. 78). (K těmto nepřesným údajům o cisterciáckém klášteře srv. výše kritizovaná východiska, jichž užil L. Havlík v práci „Velegrad" z roku 1990.) Zde, na Velegradě, kde se podle Ibn Rusty konaly každý měsíc třídenní trhy (s. 77), Svatopluk sídlil v době, kdy na sadské výšině bylo možná metropolitní (arci)biskupské sídlo, snad místo pobytu arcibiskupa Metoděje nebo pak dočasně i Gorazda a posléze r. 900 Jana (s. 75). Svým rovněž pozměněným názorem o možné lokalizaci Metodějova hrobu do těchto míst (s. 75-76), ztotožňujícím se nyní s původním výkladem V. Hrubého a akceptovaným i L. Galuškou, koriguje své předchozí závěry i v tomto směru (HAVLÍK 1985a, 168 a pozn. 104 na s. 168-169). O pozůstatcích osobnosti pohřbené v hrobce boční kaple chrámového komplexu píše jako o pozůstatcích vládce (HAVLÍK 1985a, 77, 112), aniž uvádí, kterého vládce má na mysli a konstatuje, že identifikace nebyla zatím provedena. Víme již, že k identifikaci se později odhodlal L. Galuška, který hrobku ztotožnil s místem pohřbu krále Moravanů, Svatopluka (GALUŠKA 1996, 122-125, 127). Značný posun Havlíkových vývodů a původních názorů, které jsem se pokusil shrnout co nejstručněji, je nejen evidentní, ale plně v intencích Havlíkových interpretací „Morava" a „moravský", vzájemně závislých ve věcných vazbách: panovnické sídelní město (grad Morava) – Metodějova rezidence (v městě Morava) – titulatura (podle města Morava) – kapitulní chrám moravský (podle města Morava) – arcibiskupův hrob (v kapitulním chrámu moravském, podle města Morava), má zásadní význam pro ztotožnění gradu Morava s archeologickou lokalitou, protože tam, kde je arcibiskupovo sídlo s kapitulním chrámem, musí být i grad- město jménem Morava. Taková je logika Havlíkových závěrů, vycházející z dlouholetého rozboru písemných pramenů.

E. Závěr

Již před deseti roky poukázal B. Dostál na nezbytnost přehodnocení příliš vysokého datování velkomoravské hmotné kultury a zvláště pak šperku, který po výzkumech hrobů se zlomky malt v jejich výplni u kostela „Na Valách" ve Starém Městě datoval V. Hrubý (a J. Poulík z hrobů u kostela na Špitálce) v souladu s předchozími dobovými chronologickými východisky z větší části až do 1. poloviny, ev. i třetí čtvrtiny 10. století, což bylo v rozporu s historickými fakty. Podle B. Dostála nesoulad je řešitelný, při zachování správně stanovaných chronologických skupin, vtlačením hrobů z 10. do rámce 9. a počínajícího 10. století (DOSTÁL 1990, 39-41). Při akceptování posunu se nezbytně upravuje i V. Hrubým původně stanovená demografická křivka, podle níž došlo k několikanásobnému nárůstu pohřbů „Na Valách" až ve třetí třetině 9. století (a který pokračoval až do poloviny 10. století), již do druhé třetiny téhož věku, což znamená, že ne až po půli a od 70. let 9. století počet obyvatel aglomerace podstatně narostl, jak uvádí na základě původních podkladů V. Hrubého L. Havlík (1990, 87; 1994, 75), ale mnohem dříve . Ne-li již od počátku 2. třetiny či ještě dříve (KLANICA 1990; GALUŠKA 1998), potom zcela nepochybně hluboko před koncem 1. poloviny 9. století, někdy v době předcházející nástup Rostislava k moci. Otřásá se tak vysokému datování poplatný argument o nesouladu či nerovnoměrném vývoji dvou aglomerací: „Valy" u Mikulčic, a Staré Město-Uherské Hradiště. Jinými slovy, je narušena kompaktnost tvrzení některých badatelů o bezvýhradnosti ztotožnění „Valů" s bývalým „hlavním" městem Rostislavovým, podle L. Havlíka vlastním jménem Morava.

Prokázáním Metodějovy nezávislosti na panovníkovi (srv. pozn. 3 a 7) padá metodické východisko hypotézy o nezbytnosti situování (arci)biskupského sídla a tím i kapitulního chrámu s Metodějovým hrobem přímo do sídelního prostoru vladařova gradu – města (Morava, které bylo Metoději určeno panovníkem a ztvrzeno kurií za jeho sídlo z titulu jeho arcibiskupství). Toto původní pojetí bylo příčinou toho, proč V. Hrubý vynakládal až přepjaté úsilí ve snaze o prokázání přímého, geograficko-sídelního propojení staroměstsko-uherskohradišťské aglomerace s jeden a půl kilometru od ní vzdálené lokality na návrší u Sadů při obhajování svého názoru o arcibiskupském metropolitním sídle v těchto místech (HRUBÝ 1975, 16; 1981; SNÁŠIL 1988, 25-28). Tentýž metodický postulát umožňuje vyslovit názor, že naleziště v Sadech s chrámovým komplexem nemohlo plnit funkci Metodějovy rezidence právě proto, že bylo v době velkomoravské značně vzdáleno od domnělého centra v Uherském Hradišti-Starém Městě (POULÍK 1985b, 34). Takového pojetí sídelně-geografického vztahu sídla církevního charakteru k sídlu s mocenským světským posláním rehabilitoval poukazem na časově i teritoriálně nepříliš vzdálenou analogii polskou Č. Staňa (1996, 12), který je zároveň i novým metodickým východiskem pro zkoumání dalších možných obdob, žádoucích pro upevnění názorů o postavení návrší u Sadů v církevní organizaci Velké Moravy.

Na výšině u Uherského Hradiště-Sadů bylo podle mínění některých badatelů, což nověji připouští i L. Havlík, Metodějovo sídlo (a snad i jeho následníků), kapitulní chrám s dnes již neprokazatelným arcibiskupovým hrobem. Zároveň tu byl podle mínění L. Galušky pochován i vládce Velké Moravy král Svatopluk (Veliký), pro což jsou svědectvím nepřímé antropologické indicie. Platí-li předchozí presumpce, že tam, kde je Metodějova rezidence, je i panovnické sídlo jménem Morava, potom v intencích Havlíkových východisek podložených písemnými prameny vyplývá, že právě zde, v prostoru Starého Města-Uherského Hradiště nacházelo se v 9. století panovnické sídlo grad-město jménem Morava: „Tam dorazila roku 863 byzantská mise, před ním svedl Svatopluk r. 871 vítěznou bitvu s Franky a Bavory, tam dospěl ke Svatoplukovi s legátem Pavlem arcibiskup Metoděj a byla shromážděna knížata a toto město (grad Morava) se dostalo Metodějovi z titulu jeho arcibiskupství za sídlo" (Havlík 1994, 74).

Toto město Morava bylo nejpozději v době, ale zřejmě již mnohem dříve, kdy tu po Rostislavovi nastoupil bývalý nitranský údělný kníže Svatopluk roku

871 na moravský trůn, označováno podle zvyku a tradice jakožto panovnická rezidence, opisně též jako velký hrad, jak měl zato již J. Zavadil (1912), nebo velké město (Svatoplukovo), jak uvádí perské anonymní dílo zvané Kraje světa (srv. pozn. 12), v němž se každý měsíc po tři dny konaly trhy (srv. pozn. 10, 11, 13) Moravanů (TŘEŠTÍK 1973), odbývající se možná v jihozápadním prostoru gradu-města, kde bylo vhodné místo pro shromaždiště či tržiště v blízkosti kostela, opevnění a říční dopravní tepny (SNÁŠIL 1966, 149; 1971, 17; 1987-srv. obr.; 1988, 11-13). Toto obecné označení velký (hlavní) hrad pro panovnické sídlo Morava se přetransformovalo podle mého soudu až po zániku Velké Moravy do podoby místního jména Veligrad a nebylo původním názvem zkoumaného areálu Starého Města (a Uh. Hradiště), jak soudil i J. Poulík (1985b, 31). Přenesením z tradičního opisného označení nabylo podobu místního jména až ve vztahu ke zdejší osadě ze 2. poloviny až konce 10. (hrob s drátěnou esovitou záušnicí) a následujícího 11. a 12. století (denáry, hrob s denárem, profánní zděná architektura v podobě zbytků lité maltové podlahy (POULÍK 1987, 4; GALUŠKA 1990b, 125, 129, 130), která se nacházela v bývalém městišti velkého hradu Morava poblíž přežívající rotundy sv. Michaela (HRUBÝ 1967), kam se stáhlo zbývající obyvatelstvo bývalé rozsáhlé aglomerace: z jiných jejich míst archeologické doklady té doby chybí. Písemnou formou bylo jméno této vsi zaznamenáno poprvé až roku 1141 nebo i počátkem roku následujícího v listině, vydané olomouckým biskupem Jindřichem Zdíkem, ve tvaru „villa Veligrad" (POJSL 1990, 9-10; 1996, 32).

Mohou být identifikovány nějaké další indicie, které by významným způsobem podpořily dosud uvedenými písemnými a hmotnými prameny reálně podložené hypotetické závěry o ztotožnění velkého či hlavního gradu-města jménem Morava s velkomoravskou staroměstsko-uherskohradišťskou aglomerací? Domnívám se, že takovéto indicie mohou poskytnout některé zápisy v písemných pramenech vrcholně středověkého a dokonce i postmedieválního stáří lokální provenience, uvedené do vzájemných korelací spolu s výsledky novějšího archeologického výzkumu z roku 1986 na lokalitě Uherské Hradiště-Rybárny.

Po dohodě s redakcí sborníku bude z prostorových důvodů druhá část tohoto příspěvku, věnovaná analýze uvedených pramenů-indicií pod titulkem „Capella Morauorum" a „templum sub titulo S. Clementis" publikovaná samostatně, a to ve sborníku „Slovácko XLII, 2000", který bude vydán Slováckým muzeem v Uherském Hradišti v roce 2001.

ZUSAMMENFASSUNG:

Grad Morava

Die Einleitung grenzt den Inhalt des Beitrags ab, den das seit dem 19. Jahrhundert lebendige und gleichzeitig viel diskutierte Thema darstellt, nämlich die Bemühung um die Gleichsetzung des „Hauptsitzes" der großmährischen Herrscher, des kirchlichen Zentrums Großmährens mit der Domkirche, wo der erste mährische Erzbischof bestattet wurde, mit der archäologischen Fundstätte und deren ursprünglichem Namen. In den letzten 50 Jahren wurde der Bereich lokaler Varianten und Möglichkeiten auf zwei großmährische Agglomerationen im Mittelmarchgebiet eingengt, u.z. auf das südlicher situierte „Valy" bei Mikulčice im Bezirk Hodonín und das nördlicher liegende Staré Město und Uherské Hradiště (und Sady) im Bezirk Uherské Hradiště.

A. Frühere Bedenken bezüglich einer langfristigen Residenzstadt der Herrscher werden schon geläufig abgelehnt. Gegenwärtige Forschungen lassen nicht nur die Existenz einer „Hauptstadt" mit der Burg zu, sondern gelangen auch zu Überlegungen über ihre unterschiedliche Situierung zur Zeit der jeweiligen drei Herrschergenerationen (Mojmír I., Rostislav, Svatopluk). In das Mikulčicer „Valy" wird meistens die Residenzstadt von Rostislav situiert (früher, aber manchmal auch heute noch jene von Svatopluk), nach Staré Město und Uherské Hradiště der Sitz von Svatopluk, dessen Grab unlängst mit den sterblichen Überresten des Mannes in der Grabstätte in der Nebenkapelle des großmährischen Kirchenkomplexes in Uherské Hradiště-Sady gleichgesetzt wurde (früher aber besonders von Rostislav).

B. Die Residenz Methods wird ebenfalls auf den beiden archäologischen Fundstätten gesucht: Für die Agglomeration von Mikulčice stellt die Konzentration angeblicher 12 Sakralobjekte einschließlich der Dreischiff-Basilika ein wichtiges Indiz dar. Es wurde dort jedoch kein mit der Residenz des (Erz)Bischofs gleichzusetzendes Objekt entdeckt. Weitaus mehr Indizien deuten an, daß die Residenz Methods mit der Domkirche und dem Grab des Erzbischofs die archäologische Fundstätte auf der Anhöhe bei Uherské Hradiště-Sady war, wo wohl auch Svatopluk begraben wurde. Dort wurden neben dem komplizierten Kirchenkomplex, der für die mährische Kathedralkirche gehalten wird, u.a. auch Überreste eines ausgedehnten profanen Baus entdeckt und erforscht, der für den eigentlichen Sitz des Erzbischofs Method und seiner nächsten Mitarbeiter gehalten wird. Diese Stelle, manchmal als Metropolitananhöhe bezeichnet, entspricht bisher am besten der Lokalisierung des Grabes Methods laut den schriftlichen Quellen; seine eventuelle Spur soll in der stark beschädigten Kirchenruine in dem Fundamentmauerwerk der Apsismauer der ältesten Bauphase des Komplexes entdeckt worden sein. Der geographische Abstand der Residenz Methods (Sady) von dem Sitz Svatopluks (Staré Město und Uherské Hradiště), der 1,5 km ausmacht, wird durch die methodisch bedeutsame neuere Erkenntnis begründet, die sich aus der Analyse schriftlicher Quellen ergibt, nämlich durch den Hinweis auf Methods Souverenität und Unabhängigkeit vom Herrscher.

C. Versuche der Identifikation des Namens des Herrschersitzes aus der Zeit Rostislavs und Svatopluks stützen sich auf drei Gruppen schriftlicher Quellen.

1. Auf in Latein geschriebene Quellen überwiegend ostfränkischer Provenienz. Z. B. Berichte über die Ereignisse in den Jahren 869 und 871 (Ann. Fuld.; Bertin.;Xanten.), in denen einmal über eine Festung, ein anderes Mal über eine ehemalige Stadt im Zusammenhang mit dem historisch bekannten Herrscher des alten Mährens – Rostislav – die Rede ist, werden für eine umschreibende Bezeichnung seiner Residenz – Hauptstadt „Rasticgrad" (im einheimischen Wortlaut) gehalten und gewöhnlich mit „Valy" bei Mikulčice gleichgesetzt.
2. Quellen arabischer und persischer Autoren (im Text zitiert), die sich ausschließlich auf Svatopluks Residenzstadt eines zwar angeführten, aber unentzifferbaren Namens beziehen, und in denen Ibráhim ibn Jáqúb sie in einem anderen Zusammenhang allgemein als „große Festung" oder „große (Haupt)stadt" erklärt, wie es im anonymen persischen Werk „Welträndер" angeführt wird. Es handelt sich wieder nur um eine umschreibende Bezeichnung des Herrschersitzes Svatopluks, der in den letzten Jahren in Zusammenhang mit der Agglomeration von Staré Město und Uherské Hradiště wegen des Ortsnamens „Velegrad" gebracht wird, jedoch in schriftlichen Quellen erst in der Form „villa Veligrad" im Jahre 1141 aufscheint.
3. Einheimische mährische Quellen (einige davon ebenfalls im Text zitiert) sowie Quellen serbischer, bulgarischer und russischer Provenienz, die also im slawischen Milieu entstanden. Darin wird für die „Hauptstadt" aus der Zeit Rostislavs und Svatopluks laut einigen Forschern und besonders laut dem Historiker L. E. Havlík der Name Morava (Mähren) verwendet, wovon auch Methods Titulatur „mährischer Erzbischof" abgeleitet wurde, analog zum „Nitraer Bischof" seines Suffragans Viching, wie es sich aus dem in Latein geschriebenen päpstlichen Privileg Industriae tuae aus dem Jahre 880 ergibt. Der gleiche lokale Ausgangspunkt wird der Bezeichnung „große mährischen Kirche" für die Domkirche Methods in seiner Residenzstadt Morava zugeschrieben. Ansichten, die die Adjektivbezeichnung „mährisch" (sowohl die Titulatur als auch die Kirche betreffend) von der Lokalität, nicht von dem Land ableiten, begründen ihre Behauptungen mit dem Hinweis auf die Gewohnheiten der römischen Kirche, laut welchen allgemeingültig die Titulatur nach dem Land eher eine Ausnahme als eine Regel war, und dies nur, bis der durch den Herrscher ursprünglich gewählte Ort (also Grad-Stadt) kanonisch durch die Kurie als Bischofs- oder Erzbischofssitz anerkannt wurde. Im alten Mähren war es die Stadt (Grad) Morava, die als Methods Residenz bestätigt wurde, später die Stadt (Grad) Nitra (wa), die zum Sitz Vichings wurde. Den erstgenannten Namen bezog L. E. Havlík nach dem Jahre 1977 ausschließlich auf „Valy" bei Mikulčice trotz der Tatsache, daß dort der Sitz des (Erz) Bischofs bisher nicht identifiziert werden konnte und der letzte Versuch der Identifizierung des Grabes Methods keinen positiven Widerhall bei der Fachöffentlichkeit fand. Andere Forscher verknüpften dagegen den Ortsnamen Morava vor sowie nach diesem Datum mit der zweiten großmährischen Agglomeration von Staré Město und Uherské Hradiště und beriefen sich auf die Analogie „Nitraer" – „Mährisch" in Bezug auf die damals nur teilweise bearbeiteten Ergebnisse archäologischer Erforschung der Anhöhe in Uherské Hradiště-Sady.

D. In dem vorliegenden Beitrag werden zum erstenmal die Grundlinien der Genese von Forscheransichten über die Erklärung der Termini „Morava"(Mähren), „mährisch" in lokaler, topischer Bedeutung zusammengefaßt, u.z. in chronologischer Reihenfolge. Es werden hier 23 dieser Thematik gewidmete Arbeiten von 12 Autoren aus der Zeitspanne 1823-1994 glossiert. Und dies von der ersten Unterscheidung der Stadt Morava an der Mündung des gleichnamigen Flusses in Serbien, von dem Sitz des mährischen Erzbischofs Method in Großmähren, über die Lokalisierungsversuche in weiteren Gegenden, bis zur Gleichsetzung mit „Valy" bei Mikulčice oder weniger oft und überzeugend mit Staré Město und Uherské Hradiště. Zu einer deutlichen Anschauungsverschiebung kam es nach der wissenschaftlichen Bearbeitung (1993) und besonders der Veröffentlichung (1996) der Ergebnisse archäologischer Grabungen auf der Fundstelle Hradiště-Sady, die als das christliche Zentrum Großmährens und wahrscheinlicher Bestattungsort Methods und Svatopluks interpretiert wurde. Wohl unter dem Einfluß neuer wissenschaftlich begründeter Informationen veränderte einige seiner ursprünglichen Ansichten auch der Protagonist der altneuen Interpretationen der Termini „Morava", „mährisch" L. E. Havlík. Er deutet nämlich an, daß sich Svatopluks Hof und das Zentrum des mährischen Staates nicht auf dem Mikulčicer „Valy" befand, sondern im Bereich von Staré Město und Uherské Hradiště, wo Svatopluk in jener Zeit residiert haben soll und wo sich auf der Anhöhe von Sady wohl ein Metropolitansitz, die Residenz des Erzbischofs Method oder dann nach seinem Ableben im Jahre 885 jene seines Nachfolgers Gorazd befand. Er läßt auch die Situierung des Grabes Methods an dieser Stelle zu.

E. Zum Schluß stellt der Autor fest, daß es sich völlig aus den Intentionen von Havlíks Interpretationen der Begriffe „Morava" und „mährisch", die auf einem langjährigen Studium schriftlicher Quellen über die Verhältnisse zwischen der Residenzstadt der Herrscher, der Residenz Methods, der Titulatur des Erzbischofs, der Domkirche und dem Grab des Erzbischofs beruhen, ergibt, daß sich im Raum von Staré Město und Uherské Hradiště-Sady im 9. Jahrhundert ein Herrschersitz, eine Stadt-Grad namens Morava – die Residenz Svatopluks – befand, sowie ein abgetrennter Metropolitansitz ebenfalls namens Morava, in dessen mährischer Domkirche der mährische Erzbischof begraben wurde, obwohl die Bestattung archäologisch nicht mehr völlig zu beweisen ist, und wo in der Nebenkapelle der mährischen Kirche an einem Ehrenplatz wohl auch der Herrscher der Mährer selbst, der mährische König Svatopluk begraben wurde. Nach dem Zerfall des Reiches und der Devastation der ehemaligen großen Burg Svatopluks gewann diese im Volksmund benutzte umschreibende Bezeichnung der Hauptstadt des ehemaligen Reiches allmählich den Charakter des Ortsnamens, der sich auf die bloße Gemeinde auf dem Territorium der ehemaligen Hauptstadt Morava bezog. Der ursprüngliche Name wurde von der umgewandelten traditionellen Bezeichnung abgelöst, die im 12. Jahrhundert zum erstenmal in Form von (villa) Veligrad aufgezeichnet wurde.

Literatura:

BENEŠ, P. 1959: Morábov tés Panonías, SbFFBU E-4, 93-96.

ČEREŠŇÁK B. a kol., 1980: Přehled dějin Moravy I. Od Velké Moravy do husitské revoluce. Brno.

DOBROVSKÝ, J. 1823: Cyrill und Method, der Slawen Apostel. (Vyd. J. Vajs 1948). Praha.

DOSTÁL, B. 1990: Několik poznámek k objevu prvních velkomoravských kostelů ve Starém Městě, in: Staroměstská výročí, 35-42. Brno.

GALUŠKA, L. 1990a: (Úvodní referát bez názvu), in: Staroměstská výročí, 13-19. Brno.

- 1990b: Předběžné hodnocení výzkumu profánní kamenné architektury ve Starém Městě „Na dědině", in: Staroměstská výročí, 121-136. Brno.
- 1993: Uherské Hradiště-Sady. Kostel a pohřebiště. Význam lokality pro poznání dějin Velké Moravy, rkp. kandidátské disertační práce. Brno.
- 1996: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum říše velkomoravské. Brno.
- 1998: Souprava velmože z hrobu 266/49 ze Starého Města, in: Ve službách archeologie, 95-107. Brno.

HAVLÍK, L. E.: 1977: Úvod, in: Magnae Moraviae fontes historici V. Brno.

- 1978: Morava v 9.–10. století. Studie ČSAV 7, Praha.
- 1985a: Velká Morava–historie a legenda, Slovanský přehled 2, 158-176.
- 1985b: Velká Morava v kontextu evropských a obecných dějin, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, 187-214. Praha – Bratislava.
- 1987: Kronika o Velké Moravě. (1. vyd.) Brno.
- 1990: Velegrad, in: Staroměstská výročí, 81-97. Brno.
- 1993: Kronika o Velké Moravě. (2. rozš. vyd.) Brno.
- 1993-1994: O přenesení království a koruny z Moravy do Čech, in: Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národního kongresu pro léta 1993-1994. Brno.
- 1994: Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů. Brno.

HORSÁK, A. 1959: Kraj uherskohradišťský v otázce velehradské, nepublikovaný rkp, 112 s., uloženo u p. S. Štěrby. Kunovice.

HOSÁK, L. 1969: Hradišťsko do poloviny 14. století, Slovácko X-XI/1968-1969, 115-130.

HRUBÝ, V.1965: Staré Město. Velkomoravký Velehrad. Praha.

- 1967: Kostel sv. Michala ve Starém Městě, ČMM LII, 47-74.
- 1970: Hrob svatého Metoděje v Uherském Hradišti-Sadech ?, SlA XVIII 87-96.
- 1975: Metropolitní výšina, in: Uherské Hradiště-Sady. Středisko velkomoravské kultury a moci, 1-17. Brno.
- 1981: Velkomoravské Staré Město. Diskuse dvou generací, Věda a život XXVI (XLI), 581-584. Brno.

CHAROUZ, Z. 1987a: Několik poznámek k významu „Morava, moravský" v pramenech 9.-13. století, Slavia 56, 71-74.

- 1987b: „Morava, moravský" v písemných pramenech 9.-13. století, Slovenská archivistika XXII/2, 97-113.

KLANICA, Z. 1981: Slované na našem území a první společný státní útvar předků Čechů a Slováků, Věda a život XXI (XLI), 819-824.

- 1982: Archeologie a počátky slovanského písemnictví, Věda a život XXVII (XLII), 787-789.
- 1990: K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání, in: Staroměstská výročí, 57-70. Brno.
- 1993: Hlavní hrobka v moravské bazilice, in: Mediaevalia Historica Bohemica 3, 97-109. Praha.
- 1994: Tajemství hrobu moravského arcibiskupa Metoděje. Praha.

KOUŘIL, P. – MĚŘÍNSKÝ, Z. 1996: Sakrální architektura a hmotné památky odrážející projevy duchovní kultury z moravských a slezských archeologických výzkumů, AH 21, 111-119.

LÜBKE, H. 1965: Karl der Grosse – Werk und Wirkung. Aachen.

LUTOVSKÝ, M. 1995: Zborcený harfy tón, AR XLVII, 152.

MMFH I.-1966, II.-1967, III.-1969, IV.-1971, V.-1977: Magnae Moraviae fontes historici. Kolektiv autorů pod redakcí L. E. Havlíka. Brno.

POJSL, M. 1985: Tradice velkomoravského ústředí ve středověku,VVM XXXVII/3, 305-313.

- 1990: Velehrad. Stavební památky bývalého cisterciáckého kláštera. Brno – Uherské Hradiště.
- 1996: Moravský místopisný pramen z doby Zdíkovy (1141-1991), 2. část, Sborník velehradský 2, 25-56.

POULÍK, J. 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.

- 1985a: Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, 9-80. Praha – Bratislava.
- 1985b: Velká Morava. Cyrilometodějská mise, Slovo k historii 2. Praha.
- 1986: Wirtschaftlich-soziale Entwicklung im slawischen Bereich nördlich der mittleren Donau im 6. bis 10. Jahrhundert. Mitteillungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 126, 119-135 (Abb 136-181). Salzburg. (Zvl. výtisk).
- 1987: O románské rotundě ve Znojmě. Brno.
- 1995: Návrat k předkům na Velkou Moravu, Magazín Rovnosti ze 13. října 1995.

RATKOŠ, P. 1985: Velikaja Morava – těrritorija i obščestvo, in: Velikaja Moravija – jejo istoričeskoje i kulturnoje značenije, 81-95. Moskva.

RICHTER, V. 1951: Glossy k velehradským otázkám, Časopis společnosti přátel starožitností LIX, 1-26.

ROBENEK, F. 1934: Velkomoravská metropole. Kroměříž.
SKUTIL, J. 1987: Obraz jižní Moravy v Análech fuldských, Jižní Morava 23, sv. 26, 115-127.
- 1988: Osídlení severní části Dolnomoravského úvalu ve světle místních jmen, Slovácko XXIX,1987, 35-45.
- 1991: Moravany a Morava. K původu dvou toponym, VVM XLIII/3, 369-372.
SNÁŠIL, R. 1966: Zjišťovací a záchranné výzkumy Slováckého muzea v roce 1965, Slovácko VII,1965, 149-152.
- 1971: Funkce slovanského sídliště na ostrově sv. Jiří, SbFFBU E-16, 211-215.
- 1981a: Osídlení území města v pravěku a časné době dějinné, in: Uherské Hradiště dějiny města, 39-79. Brno.
- 1981b: Nové archeologické výzkumy, in: Uherské Hradiště dějiny města, 488-498. Brno.
- 1987: Pokus o nový výklad vzniku, vývoje a funkce velkomoravské aglomerace v oblasti uherskohradišťské, in: XVI. Mikulovské sympozium, 149-156. Praha.
- 1988: Archeologická výročí, nepubl. rkp. Uherské Hradiště.
- 1996: Archeologie a Kunovice, in: Kunovice v proměnách času, 7-29. Kunovice.
- 1997: Tajemství hrobu moravského arcibiskupa Metoděje, in: Veligrad. List členů Historické společnosti Starý Velehrad VIII/1, 7-8. Uherské Hradiště (rec.).
SNÁŠIL, R. – POKLUDA, Z. – ČOUPEK, J. 1996: Záhady nejen archeologické, in: Kunovice v proměnách času, 249-255. Kunovice.
STAŇA, Č, 1996: Hledáme hrob sv. Metoděje, Sborník velehradský 2, 5-23.
ŠTĚRBA, S. 1994: Historické poznatky a úvahy kolem hradu v Kunovicích, Kunovjan 4/2, 7-9.
TŘEŠTÍK, D. 1973: Trh Moravanů – ústřední trh Staré Moravy, ČČH XXI, 869-894.
UNGER, J. 1994: Hrob sv. Metoděje jako politikum, Univerzitní noviny I/11, 20-22.
VAJS, J. 1924: Ioannis VIII.PP. epistolae ad Svatopluk principem et Methodium archiepiscopum. Romae.
VLČEK, E. 1993-1994: Honosný hrob velmože v Sadech u Uherského Hradiště, in: Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národního kongresu pro léta 1993-1994, 167-211. Brno.
ZAVADIL, J. 1912: Velehrady Děvín a Nitra. Kroměříž.
ZELNITIUS, A. 1944: Staré město a Babice-Uherské Hradiště – Archeologické poznatky. Uherské Hradiště.
- 1945: St.OA Uherské Hradiště, fond MNV Staré Město, karton 57, i. č. 139. MEMORANDUM. návrh na řešení musejní otázky v kraji kolem Uherské Hradiště. Rkp.
ZEMEK, M. 1972: Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století. Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy. Brno.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Slovanská Velká Morava – integrální součást raně středověké Evropy

Čeněk STAŇA

Staroměstské objevy předcházely na Moravě dva pozoruhodné slovanské nálezy a to jednak již před polovinou 19. století patrně cílevědomě prokopané hroby na pozemcích rajhradského kláštera na svahu návrší u Rebešovic (DUDÍK 1854; HANÁKOVÁ – STAŇA – STLOUKAL 1986, 7, 12), jednak od osmdesátých let stejného století sledované hroby v hliníku cihelny v Předmostí u Přerova (HAVELKOVÁ 1890; KŘÍŽ 1896; DOSTÁL 1966, 155-159). Obě uvedené lokality poskytly kromě jiného také šperky, které zaujaly odborníky. Nevzbudily ale žádný velký rozruch. Staré Město se dostalo do zorného úhlu profesionálních badatelů po první světové válce. Státní archeologický ústav tam provedl v roce 1928 záchranný výzkum, který zahájil ředitel ústavu Karel Buchtela s Jaroslavem Böhmem. Další vedení výzkumu bylo svěřeno Antonínu Zelnitiovi. Zprávu o výsledcích společně s A. Zelnitiem publikoval světoznámý badatel o slovanských starožitnostech prof. Lubor Niederle, který již tehdy poznal mimořádný význam pohřebiště pro slovanské bádání (NIEDERLE – ZELNITIUS 1929).

Na rozdíl od jiných moravských nalezišť mělo Staré Město již od přelomu století vedle vědeckého, historického významu ještě silnější náboj. Stalo se střetem názorů náboženských a politických. Dá se říci, že od počátku bylo jablkem sváru v jakémsi ideologickém boji. Ten bránil mnohým archeologům a historikům, kteří přihlíželi při rekonstrukci dávného dění také k archeologickým památkám, objektivně hodnotit situaci v době Velkomoravské říše. V první polovině 20. století odmítali někteří badatelé staroměstský Velehrad a kladli hlavní centrum říše na Devín u Bratislavy (ŠIMEK 1920; ČERVINKA 1948).

Rozvoj bádání po druhé světové válce přinesl mimořádné objevy zděných staveb na staroměstských pohřebištích "Na valách" (HRUBÝ 1955a) a v poloze "Špitálky"(POULÍK 1955). Lze říci, že pohotové zveřejnění obou kostelů a téměř současně také celého pohřebiště "Na valách" (HRUBÝ 1955b) založilo slávu moravské slovanské archeologie, kterou potom pozvedly především výzkumy na "Valech" v Mikulčicích (přehledné shrnutí výsledků POULÍK 1975) a na Pohansku u Břeclavě (KALOUSEK 1971; DOSTÁL zejm. 1975; VIGNATIOVÁ 1992). Hlavním soupeřem Starého Města se staly Mikulčice.

50. výročí objevu první zděné stavby z doby Velké Moravy si připomínáme v zásadně změněném nejen politickém, ale i kulturně společenském ovzduší. Radikálně se změnila stupnice hodnot. Život jednotlivců je většinou usměrňován ekonomickým tlakem a technickými vymoženostmi a manipulován sdělovacími prostředky, takže se zdá, že člověk již ani nemusí uvažovat o smyslu dění. Trochu složitější je to u humanitních vědeckých disciplín. Jistě by bylo tragické, kdyby zůstaly jenom na úrovni řešení vlastních ekonomických problémů, kdyby hodily za hlavu svou vlastní historii a smysl své existence a propadly dosti propagovanému relativismu a agnosticismu. Jejich prvním úkolem je působit, aby člověk zůstal i v 21. století a později Homo sapiens, aby nepodlehl falešné Huxleyho vizi "nového nádherného světa" (Brave New World)[1]. Tento úkol platí také pro archeologii, která jako historická věda musí spoluvytvářet a kultivovat české historické vědomí (PÁNEK 1999, 320). Od této povinnosti nelze osvobodit žádný úsek bádání, především ne časně dějinné období, kdy se formoval obraz historické Evropy, jehož obrysy dosud stále ještě vidíme.

V roce 1990 jsme se neočekávaně stali svobodnými. Nebyli jsme připraveni na nebezpečí, která taková svoboda přináší. Zapomněli jsme, že to byla právě čs. slovanská archeologie, která se 40 let snažila bránit účelové dezinterpretaci počátků českých dějin, a že svoboda nedává záruku, že nebudou opět účelově překrucována historická fakta a to třeba pod pláštěm pravé vědy, která se rozvinula ve svobodném světě na západ od železné opony, zatímco my jsme zaostali pod knutou nesvobody. Účelová dezorientace postihla zejména moravskou raně středověkou archeologii. Jistě zcela smysluplně se po roce 1990 omezil systematický terénní výzkum (STAŇA 1996a, 97). Pro nezasvěcené badatele ale je těžko pochopitelné, že v dostatečné míře nepokračuje zpracování bohatých nálezových fondů, že chybí

[1] Aldous Huxley vydal svou "science fiction" v roce 1932. Český překlad z roku 1970, byť i vyšel v nakladatelství technické literatury, má příznačnější titul – "Konec civilizace". Pozoruhodný je v něm kontrast mezi širokým mottem z myšlenek velkého ruského křesťanského myslitele Nikolaje Berďajeva a pokrokovým "technickým" doslovem M. Holuba.

teoretická práce. Hledáme-li příčiny, můžeme zachytit určité náznaky drobných porevolučních omylů (NEUSTUPNÝ 1993), které zřejmě nepostihly jen českou archeologii. Na podobné tendence v Polsku lze usuzovat z poznámek prof. Kurnatowské v roce 1997: "Czy Millenium bylo tragedią polskiej archeologie?" Také my bychom se mohli ptát: "Byl rozvoj slovanského výzkumu v letech 1948 - 1968 tragedií moravské archeologie?" Záměrně přesně vymezuji časový rámec 1948 - 1968 jednak pro to, že v té době proběhly největší odkryvy, které přinesly nejbohatší, potenciálně pramenný materiál, jednak pro to, že při hodnocení vývoje české archeologie při příležitosti 50. výročí založení Státního archeologického ústavu v roce 1969 se ozvaly hlasy, nabádající k omezení velkomoravských terénních výzkumů a k zaměření činnosti na zpracování již vykopaných památek a na jejich teoretické vyhodnocení. Při tom byl navržen vhodný metodický postup pro rozvoj této práce a bylo připomenuto, že je i pro slovanskou problematiku potřebný širší rozhled v rámci studia celoevropského raného středověku[2]. Odliv zájmu o časný středověk po roce 1989 způsobilo Kainovo znamení vržené na českou slovanskou archeologii: zaprodala prý se totalitnímu režimu. Zkoumala to, co nás spojuje s Východem, vzdalovala nás od Západu. To přirozeně zapůsobilo na mladou generaci, která neměla žádné zkušenosti, ani jakoukoli představu o české archeologii v inkriminovaných letech. Zatímco v Polsku ve škole prof. W. Hensela vyrostly velké osobnosti, které svou autoritou udržely dostatečně intenzívní kontinuitu výzkumné práce, zůstali jsme na Moravě proti demagogickým pomluvám bezbranní. Těm, kteří nebyli pamětníci, nebylo možno vysvětlit, že právě řadovým badatelům ve slovanské archeologii byla cesta na západ více uzavřena než těm, kteří se zabývali pravěkou a předslovanskou časně historickou archeologií. Poukazovalo se na to, že Slované mají k své problematice srovnávací materiál na východě. Velkomoravské objevy umožnily v šedesátých letech navázat dobré vědecké kontakty na Západě i pro raný středověk. Ty podpořily udělení dvou ročních stipendií Humboldtovy nadace pro toto období a to u prof. H. Jankuhna v Göttingen[3]. Přijetí stipendií znemožnila normalizace, která znovu omezila styky se Západem. Jakou škodu způsobila našemu bádání nucená izolace i ve výzkumu tak osobitého jevu, jak jsme si dlouho mysleli, jako jsou slovanská hradiště, jsme se teprve nedávno přesvědčili díky prof. J. Henningovi, který spolu s prof. A. Ruttkayem zorganizoval v roce 1996 výměnu poznatků a zkušeností mezi německými a slovanskými badateli v rámci tématu "Frühmittelalterlicher Burgenbau" na konferenci v Nitře (HENNING – RUTTKAY, eds. 1998).

Všichni víme, že je "Historia magistra vitae", od které se lidé nikdy nedají poučit. Přes to je smyslem historického výzkumu jednak snažit se poznat, jak to v minulosti pravděpodobně bylo, jednak působit na utváření zdravého lidského a národního vědomí, resp. sebevědomí. Tento smysl by neměl zastřít žádný směr postmoderní ani jiné filosofie nebo ideologie, ani naše postávání před branami sjednocené Evropy. Své poslání česká archeologie, zahrnující přirozeně i moravský výzkum, pod vedením Jaroslava Böhma, Jana Filipa a Jiřího Neustupného čestně plnila i v nejtěžších dobách, za osobních obětí řady badatelů. Slovanská archeologie byla mostem, přes který přecházely finanční prostředky pro celý výzkum od paleolitu až do vrcholného středověku. Za svůj díl prostředků objevili slovanští archeologové na Moravě a na Slovensku, možno říci, novou, raně středověkou středoevropskou kulturu. Na moravské slovanské archeologii ležela hlavní tíha naplnění ožehavější části smyslu historického bádání, představení této kultury odborné i laické veřejnosti. Vrcholem jejího snažení v tomto směru byla výstava Velká Morava (STAŇA 1996b). Příprava a realizace její první verze pro uvedení v Brně v roce 1963 probíhala pod přísným ideologickým dohledem politických činitelů. Přes to již tato výstava podpořila naději na národní suverenitu. Prezentace výsledků výzkumů tehdy oslovila nejen československé občany, nýbrž i desítky zahraničních návštěvníků ze západního světa. Kladné stránky bylo možno rozvinout v atmosféře postupného uvolňování ideologického tlaku v nitranské instalaci Velké Moravy na jaře 1964 a potom zejména na Pražském hradě. Tam byla objektivně, v působivém výtvarném zpracování představena činnost byzantské misie na Moravě a u Slovanů vůbec. Je paradoxní, že vyzvednutí náboženských a s tím souvisících kulturních a duchovních hodnot na Velké Moravě vadilo později více i západoněmeckým kolegům než komunistickému režimu v Československu v letech 1964-1968. Výstava Velká Morava sehrála v našich zemích mimořádně kladnou úlohu při obnovení národního sebevědomí a přispěla k vytváření předpokladů pro Pražské jaro 1968. Ani jedna ze sedmi zahraničních reinstalací Velké Moravy v letech 1965-1968, které měly statut státně reprezentačních akcí, nesklouzla na propagaci komunistického režimu. Všechny připomněly, že v Evropě žijí sebevědomé národy Češi a Slováci, jejichž předkové měli již před 1.100 lety vyspělou kulturu. Nezapírali jsme, že si nositelé této kultury udrželi svoji slovanskou identitu, na kterou byli právem hrdi. Jako první mezi Slovany dovedli ve vlastním svrchovaném státě ztvárnit podněty z celé Evropy v osobitý celek. A kupodivu: na Západě se nad naší slovanskostí nikdo nepozastavil, nikoho nepohoršovala. Bylo proto nešťastné, když se po roce 1990 snažil český badatel ujistit anglosaský svět, že jediné, co nás pojí s Východem, je slovanský jazyk ("the Slavs language is our only link with the east" – NEUSTUPNÝ 1993, 130). Slovanský jazyk je jistě velmi důležitým znakem sídelní kontinuity slovanského etnika v našich zemích. V duchovní sféře je ovšem významné také vědomí společných počátků, které se v dlouhé historii občas vynoří na povrch a musí být racionálně modifikováno, aby nebylo mocensky zneužíváno.

---

[2] Podle osobního vyjádření prof. J. Filipa ve shodě s hlasy v tehdejším Presidiu ČSAV, ovšem nezávisle na nich, vyjádřil takové stanovisko také autor tohoto příspěvku ve svém koreferátě na tehdejší konferenci v Liblicích u Mělníka. Postupující normalizace znemožnila uveřejnění jeho předneseného koreferátu ve sborníku z uvedené konference.

[3] Stipendium obdržela prof. T. Štefanovičová a referent, který měl sledovat problematiku sídelní archeologie v evropském raném středověku.

V dlouhém úvodu ke stručné charakteristice v titulu naznačeného "motta" jsem snad dostatečně zřetelně vyjádřil, o co jde. Na prvním místě míří moje slova do našich vlastních, tedy archeologických řad. Byl bych rád, kdyby povzbudila naše profesionální sebevědomí, podpořila náš emociální vztah k našemu bádání. Takový vztah přivedl naše moravské předchůdce A. Zelnitia, I. L. Červinku, V. Hrubého, F. Kalouska a J. Poulíka k archeologii.Všichni jmenovaní začínali jako amatéři, přinášeli pro záchranu archeologických památek oběti, aniž by předem věděli, co jim to přinese. Leo Klejn (1995, 41) povzbuzuje naše vědecké ambice, když zdůrazňuje, že archeologie je samostatná vědecká disciplína, která má množství opravdu vědeckých problémů k řešení, má-li učinit z archeologických památek skutečné historické prameny, na jejichž základě je potom možno rekonstruovat a psát dějiny. Pouze pořadím, ne významem, je na druhém místě připomínka našich společenských úkolů, kterých se archeologové nikdy nezříkali. Historie nemá probouzet nacionální cítění, ale musí spoluvytvářet národní historické vědomí. O jeho významu by nás jistě mohli dobře poučit mnozí naši přátelé žijící v Novém světě za oceánem. Je nepochybné, že naše postavení v evropském společenství bude závislé také na našem vědomí vlastní identity. Jinak bychom se v něm ztratili jako zrnka prachu.

O co tedy můžeme opřít své slavné kořeny ve Velké Moravě? Jistě ne o Svatoplukovy pruty. Naši předkové se nebáli hájit si etnickou svébytnost proti silnějším, výbojným sousedům, ať již šlo o jejich vztahy k Avarům, k franské říši nebo později k Maďarům. Archeologie objevuje řadu indicií, které svědčí o spojení Moravanů s Východem: původní žárový ritus pohřbívání, typy sídlišť, hradišť, chat, pecí, obilních jam, z movitého inventáře především keramika. To spolu s jazykem, který sehrál tak významnou roli v působení byzantské misie na Moravě, nepřipouští pochybnosti o vědomé slavinitě Moravanů. Archeologie také zřetelně dokládá kontinuitu místního hospodářsko-společenského vývoje tohoto etnika v našich zemích od málo diferencovaných vztahů v počátcích osídlení v 6.-7. století k postupnému formování určitých územních celků se střediskovými místy k státnímu útvaru v 9. století. Na Moravě i na Slovensku lze stále lépe sledovat vývoj dále přes kdysi temné 10. století do 11. století, kdy se obě země začlenily do nových historických států jako osobité celky.

Archeologie stále více přispívá k poznání integrace slovanského etnika do raně středověké Evropy. Sice skromně, ale přece jen doplňuje údaje písemných pramenů o christianizaci Moravanů a tím o jejich zapojení do křesťanského univerza, které v 9. století přes všechny vnitřní problémy zůstávalo v podstatě jednotné. Tuto jednotu koneckonců potvrzují i moravské poměry, kam vysílá římský papež jako arcibiskupa Metoděje, který z Byzance pocházel a mohl se tam i potom v dobrém vracet. Celoevropské srovnávání archeologických objevů ukazuje, že se ve vývoji materiální a duchovní kultury na Západě i na Východě objevují analogické nebo shodné prvky. Řada badatelů se věnovala sledování příbuznosti v militariích a v uměleckém řemesle, k vděčným tématům patří církevní architektura. Značnou pozornost vzbudila teze o napodobování karolinské "curtis" na Velké Moravě (DOSTÁL 1975, 253-259). Paralely mezi Moravou a ostatní Evropou lze najít v umístění biskupských sídel, klášterů, v opevňovacích systémech, v utváření městských útvarů. Z novějších pozorování připomenu alespoň dva jevy, které spojují Moravu s raně středověkou Evropou. První ukazuje sílu duchovních vazeb uvnitř určitých skupin lidí, vazeb, které překračovaly pozemský život. Když Frankové v pozdním 7. století pronikali do kraje Kempen, noví osadníci svázáni rodovými tradicemi, zakládali své vlastní hřbitovy vedle pokračujících pohřebišť starousedlíků (THEWS 1986, 125-127). Nepochybně ze stejného ideového základu vycházejí analogické situace na Moravě v 9. století: představují je jednak dvě pohřebiště při rajhradském hradišti (HANÁKOVÁ – STAŇA – STLOUKAL 1986, 7 a plán na druhé straně přebalu), kde mladší, založené snad po polovině století na plošině návrší na kat. území Rajhradice, patrně patřilo novým přistěhovalcům, jednak jedna skupina hrobů vně ohrazeného dvorce s kostelem na hradišti Břeclavi-Pohansku, kterou lze interpretovat jako hřbitov cizorodého uzavřeného společenství (STAŇA, v tisku). Druhý jev ukazuje prolínání západních a východních zvyklostí při pohřbívání předních moravských velmožů. Zatímco někteří byli po vzoru merovejských a karolinských králů uloženi uvnitř kostelů (SCHULZE-DÖRRLAMM 1995, 618), jiní si postavili podobně jako byzantští císařové (GRIERSON 1962) při kostelech zvláštní mausolea (srovn. zděnou přístavbu s půlkruhovitou apsidou na severní straně kostela v Sadech – GALUŠKA 1996, 65 n.).

Z movité hmotné kultury by si zasloužily mnohem větší pozornost moravské zlaté a stříbrné ozdoby, jejichž specifický význam pro poznání vývoje evropského šperkařství není doceněn. Je nepochybné, že na Moravě pracovaly specializované šperkařské dílny. K zcela podružným otázkám patří etnická příslušnost jednotlivých zlatníků. Důležité je, že vytvořili osobitý velkomoravský styl šperků, v němž dokonale sjednotili různé podněty v nový celek, který je možno dobře odlišit jak od orientálních, byzantských, dalmatských a západních ozdob, tak od pozdějších českých šperků a od předmětů v pokladech zlomkového stříbra, které mají beze zbytku jiný než velkomoravský původ. I když máme zatím značné mezery v analýze našich archeologických nálezů, je možno bezvýhradně říci, že archeologický pramenný fond jednoznačně dokládá, že velkomoravská společnost byla rozvojem materiální kultury rovnocenná s tehdejšími evropskými kulturními oblastmi. Tyto poznatky také korespondují s politickým a církevně-politickým děním, jak nám je naznačují písemné prameny. Registrované kontakty s franským prostředím, s Byzancí a s Římem, jakož i ustanovení samostatné církevní provincie ve Svatoplukově státě, nasvědčují, že i tehdejší hlavní mocenské síly přijaly Velkou Moravu do evropského společenství.

ZUSAMMENFASSUNG:

Slawisches Großmähren – ein Integralbestandteil des frühmittelalterlichen Europas.

Die in Staré Město bei Uherské Hradiště entdeckten großmährischen Denkmale hatten zum Unterschied von den gleichzeitigen, im 19. Jahrhundert in Mähren freigelegten Funden (Rajhrad – Gräberfeld bei Rebešovice, Předmostí u Přerova) von Anfang an sowohl begeisterte Bewunderer, als auch erbitterte Gegner. Die einen sahen darin einen Beweis der Existenz des Zentrums des Großmährischen Reiches – Velehrad – in der Gegend von Staré Město, die anderen wollten nicht einmal eine Andeutung dieser Möglichkeit zulassen. Die im Jahre 1955 publizierten Kirchen und Gräberfelder von Staré Město begründeten den Ruhm der mährischen slawischen Archäologie, der dann durch Funde in Mikulčice und Pohansko bei Břeclav noch gesteigert wurde. Der 50. Jahrestag der Entdeckung der ersten gemauerten Kirche in Staré Město bietet die Gelegenheit zum Nachdenken über die Entwicklung der mährischen Frühmittelalterforschung in den neuen historisch-gesellschaftlichen Bedingungen nach dem Jahre 1989. Der Autor betont, daß es die Aufgabe der Geschichtswissenschaft – also auch der Archäologie – ist, einerseits zu enthüllen, wie es in der Vergangenheit wahrscheinlich war, andererseits das historische Bewußtsein der Gesellschaft mitzugestalten und zu kultivieren. Er erinnert an die Positiva und Negativa der Frühmittelalterforschung in den Jahren 1948-1989 und lehnt die politisch motivierten Angriffe gegen die slawische Archäologie ab. Die Archäologie hält er für eine selbständige Wissenschaftsdisziplin, die aus archäologischen Denkmalen tatsächliche historische Quellen machen soll.

Die Archäologie entdeckte zahlreiche Erscheinungen, die gemeinsam mit der Sprache von der Verbindung des Volkes, das im 9. Jahrhundert Träger der einzigartigen großmährischen Kultur war, mit dem slawischen Ethnikum in Osteuropa zeugen. Die nächste Entwicklung im 10. und 11. Jahrhundert, als sich die Bewohner Mährens und der Slowakei als eigenständiges Ganzes in das neue historische Staatsgebilde eingliederten, läßt keine Zweifel an dem bewußten Slawentum der Mährer zu. Andererseits trägt die Archäologie immer wieder zur Erkenntnis der Integration des slawischen Ethnikums in das frühmittelalterliche Europa bei. Sie ergänzt die Aussage der schriftlichen Quellen über die Christianisierung der Mährer, über ihre Eingliederung in das christliche Universum. Parallelen in Militaria, im Kunsthandwerk, in der kirchlichen Architektur, in der Gestaltung der Sitze, in Befestigungssystemen sowie z. B. in der Auffassung von Familientraditionen und Bestattungsriten deuten an, daß sich die großmährische Gesellschaft dem Niveau anderer europäischer Regionen annäherte. Unterschätzt bleibt die Bedeutung des mährischen Gold- und Silberschmucks für die Erkenntnis der Entwicklung des europäischen Juwelierhandwerks. Archäologische Erkenntnisse, wie bescheiden sie auch bisher wegen der wenig intensiven Forschung sein mögen, deuten im Übereinklang mit schriftlichen Quellen an, daß die damaligen Mächte – Byzanz, Fränkisches Reich und Rom – Großmähren in die europäische Gemeinschaft aufnahmen.

Literatura:

ČERVINKA, I. L. 1948: Hradiště a Velehrady na Moravě. Uherské Hradiště.
DOSTÁL, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- 1975: Břeclav-Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno .
DUDÍK, B. 1854: Über die alten heidnischen Begräbnisplätze, Sitzungsberichte d. k .Akad. d. Wiss. phil. hist. Cl. XII, 474-477.
GALUŠKA, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum říše Velkomoravské. Brno.
GRIERSON, P. 1962: The Tombs Obits of the Byzantine Emperors (337-1042), Dumbarton Oaks Papers 16, 1-60.
HANÁKOVÁ, H. – STAŇA, Č. – STLOUKAL, M. 1986: Velkomoravské pohřebiště v Rajhradě. Praha.
HAVELKOVÁ, V. 1890: Nové nálezy předmostecké, ČVMSO 7, 135.
HENNING, J. – RUTTKAY, A. T. (Hrsg.) 1998: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Tagung Nitra von 7. bis 10. Oktober 1996. Bonn.
HRUBÝ, V. 1955a: Základy kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě "Na valách", PA 46, 265-306.
- 1955b: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště "Na valách". Praha.
KALOUSEK, F. 1971: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno.
KLEJN, L. 1995: Prehistory and Archaeology, in: Kuna, M. –Venclová, N. (eds.), Whither Archaeology? Papers in honour of Evžen Neustupný, 36-42. Praha.
KURNATOWSKA, Z. 1997: Czy Millenium bylo "tragedią polskiej archeologii"? (Was the Millenium a "tragedie for Polish archaeology"?), in: M. Glosek (ed.), Archeologia i starozytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznice urodzin, 147-156. Łódz.
NEUSTUPNÝ, E. 1993: Czechoslovakia: the last three years, Antiquity 67 (254), 129-134.
NIEDERLE, L. – ZELNITIUS, A. 1929: Slovanské pohřebiště v Starém Městě u Uh. Hradiště, Zprávy Státního archeologického ústavu 1, 1-35.
PÁNEK, J. 1999: Česká historická věda a české historické vědomí (Několik námětů do diskuse), ČČH 97, 311-320.
POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati "Špitálky" ve Starém Městě, PA 46, 307-351.
- 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
SCHULZE-DÖRRLAMM, M. 1995: Bestattungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts, Jahrbuch RGZM 40, 1993, 557-620.

STAŇA, Č. 1996a: Problemy i perspektivy velikomoravskogo issledovanija v Moravii, SlAnt 37, 89-106.
- 1996b: Widerhall der Entdeckungen auf dem Burgwall in Mikulčice in Wissenschaft und Öffentlichkeit – Ohlas objevů na hradišti v Mikulčicích ve vědě a ve veřejnosti, in: Staňa, Č. – Poláček, L. (Hrsg.), Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa – Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, ITM III., 23-46. Brno.
- v tisku: Osobitost velkomoravských šperků z Břeclavi-Pohanska, in: Archaeologia Mediaevalis Moravica et Silesiana I. Sborník příspěvků z konference na Pohansku u Břeclavi konané 1.-2. 6. 1999. Brno 2000.

ŠIMEK, E. 1920: Děvín, PA 32, 1-53.

THEUWS, F. C. 1986: The integration of the Kempen region in the Frankish empire: some hypothesis, Helinium 26, 121-136.

VIGNATIOVÁ, J. 1992: Břeclav-Pohansko II. Slovanské osídlení jižního předhradí. Brno.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Vybrané nálezy z pohrebiska v Borovciach z pohľadu začiatkov kostrového pochovávania staromoravských a nitrianskych Slovanov

Danica STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ

Zmena pohrebných zvyklostí Slovanov je predmetom záujmu mnohých prác, v ktorých bádatelia riešia tento jav z rôznych pohľadov výskumu. Predmetom tohto príspevku je pohľad na doterajšie koncepcie o začiatku kostrového pochovávania u stredoeurópskych Slovanov žijúcich za hranicou vymedzenou slovansko-avarskými pohrebiskami, teda na území dnešnej Moravy a časti Slovenska, pomocou vybraných nálezov z prebiehajúceho výskumu pohrebiska v Borovciach, okr. Piešťany.

Poznámky k problematike

Za pôvodný pohrebný zvyk Slovanov sa považuje spálenie zomrelého, pričom sa vychádza z historických správ, ktoré sa argumentačne opierajú najmä o prostredie východných Slovanov a etnografické pozorovania (NIEDERLE 1911, 228-231). Spálené pozostatky zomrelého boli uložené do urny alebo jednoducho do jamky. Žiarové hroby starých Slovanov sú chudobné, najčastejším nálezom je keramika. Z povrchových úprav žiarových hrobov je najznámejšie navršovanie mohýl.

Pohrebiská len so žiarovým spôsobom pochovávania na Morave a Slovensku poznáme napr. z lokalít Bajč-Vlkanovo poloha Góré (30 žiarových hrobov) (NEVIZÁNSKY 1992), Kráľovský Chlmec (31 preskúmaných žiarových mohýl) (BUDINSKÝ-KRIČKA 1958; 1980), Matúškovo, okr. Galanta (25 žiarových hrobov) (FUSEK 1994), Nitra-Horné Krškany, poloha Bioveta (FUSEK 1994, 220-221), Potvorice, okr. Nové Mesto nad Váhom (11 žiarových mohýl) (FUSEK 1994, 235-236), Přítluky (436 žiarových hrobov) (POULÍK 1960, 32), Stará Břeclav (33 žiarových hrobov) (PODBORSKÝ 1961, 61), Břeclav-Pohansko, areál žiarového pohrebiska (55 žiarových hrobov) (DOSTÁL 1982, 136-145). Tieto lokality nie sú väčšinou celkom preskúmané, takže celkový rozsah pohrebiska je pre nás viac či menej otvorený, ale už teraz sa zdá, že ide o pohrebiská pomerne malé a rozsiahle pohrebisko v Přítlukách je v oblasti Moravy a Slovenska považované skôr za výnimku (BIALEKOVÁ 1962, 125; TRŇÁČKOVÁ 1980, 183). Žiarové pohrebiská netrvali dlho, dlhšie pretrvávanie vidíme u pohrebísk birituálnych alebo s dokladmi kostrových hrobov, ako sme to mali možnosť zistiť napr. na pohrebisku v Čakajovciach s 894 preskúmanými hrobmi (6. - 12. storočie, chronologicky najstaršiu časť reprezentuje 89 žiarových hrobov) (REJHOLCOVÁ 1990, 357). Z doterajších poznatkov o žiarových pohrebiskách je zrejmé, že ich počet je veľmi malý (BIALEKOVÁ 1962, 136-140; TRŇÁČKOVÁ 1980, 183; FUSEK 1994, 138-139; GALUŠKA 1990, 581-582). Vysvetlenie tejto skutočnosti sa pripisuje zničeniu mnohých plytkých žiarových hrobov, prípadne prehliadnutiu malej kôpky spálených kostí (EISNER 1966, 314-317).

Pohrebiská, na ktorých sa pochovávali nespálené telá, sú v porovnaní so žiarovými pohrebiskami omnoho početnejšie a počet hrobov viac ako sto nie je výnimkou. K ich objavu prispel rozvoj archeologického výskumu v bývalom Československu hlavne po druhej svetovej vojne. Výsledky týchto výskumov boli podnetom na formovanie koncepcie prechodu k pochovávaniu nespálených tiel u stredoeurópskych Slovanov (POULÍK 1948, 69; HRUBÝ 1955, 291-292). Z pohľadu vývoja slovanského pohrebného obradu a s dôrazom na naše územie podrobne rozobral túto tému J. EISNER (1966, 313-489) a z rôznych aspektov sa jej dotkla viac či menej väčšina bádateľov zaoberajúcich sa Slovanmi v strednej Európe ako som spomenula v úvode. Všeobecne je rozšírený názor, že k zmene rítu dochádza v Podunajsku a Panonii v 7. storočí a to vplyvom súžitia s Avarmi a v severnejších oblastiach neskôr, začiatkom 9. storočia respektíve v druhej polovici 8. storočia (KLANICA 1990, 63 ai.). Pre tú druhú oblasť dôvody zmeny pohrebných zvyklostí dáva časť bádateľov do súvisu s prenikaním kresťanstva, iná skupina uvažuje o prenikaní vplyvov z oblasti avarského kaganátu, prípadne sa prikláňajú k názoru, že zmeny rítu súvisia v celom komplexe podmienok vzniku nového spoločenského poriadku v súvislosti so zmenami v spoločenských vzťahoch a ekonomickej základni (DOSTÁL 1966, 12). V tejto problematike sa novšie objavuje zatiaľ nerozdiskutovaný názor prezentovaný Z. KLANICOM (1984) v súvislosti s výsledkom výskumov v okolí Mikulčíc a to najmä v Lužiciach, kde usudzuje na možnosť styku Slovanov a predslovanského etnika. Na blízkom pohrebisku v Prušánkach preskúmal okolo 600 kostrových hrobov a niekoľko ojedinelých žiarových hrobov. Konštatuje, že sa tu nevyskytujú háčikové ostrohy ani avarská liata industria, ale na základe kostrového hrobu „dievčaťa z Bavorska“ datuje

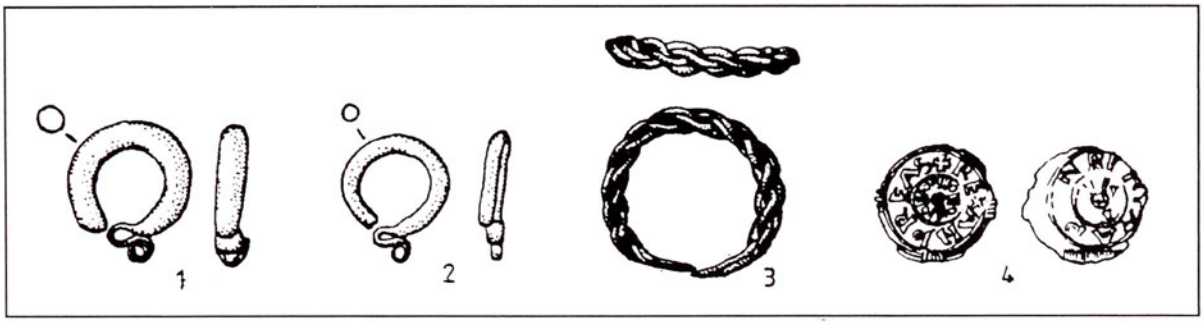

Obr. 1. Borovce, okr. Piešťany, výber nálezov z hrobov 11. storočia: 1,2 – strieborné záušnice; 3 – strieborný prsteň; 4 – strieborný obolus, Uhorsko, Ondrej I. (1046-1060), a – averz, b – reverz. Mierka 1:1.

tento do konca 7. najneskôr začiatku 8. storočia. Usudzuje, že na lokalitách v Moravskom údolí (Mutěnice, Přítluky, Lanžhot, Nechvalín) sa prejavuje doklad inej organizácie, ktorá sa vyvíjala z iných koreňov ako avarská kultúra (KLANICA 1984, 149). Tieto výskumy nie sú plne publikované, možno vysloviť len nádej, že sa tak skoro stane. Skutočnosťou však zostáva, že okrem spomínanej výnimky hrobu z Prušánok, najstaršie kostrové hroby na území Slovenska a Moravy sú za hranicou vymedzenou slovansko-avarskými pohrebiskami datované najskôr do konca 8. storočia (DOSTÁL 1991; LUTOVSKÝ 1994; GALUŠKA 1996; BIALEKOVÁ 1999, 120), pričom datovanie niektorých predmetov v hroboch s analógiami v 7.-8. storočí sa prispôsobuje vyššie spomenutým koncepciám pripúšťajúcim začiatok kostrového pochovávania u Slovanov za hranicou slovansko-avarských pohrebísk až v 9. maximálne koncom 8. storočia.

Ak by sme chceli povedané resumovať, tak môžeme stručne konštatovať, že koncom 5. až začiatkom 6. storočia sa na území dnešného Slovenska a Moravy postupne usádzajú Slovania, ktorí pochovávajú svojich mŕtvych spálením. Dostávajú sa do etnicky zmiešaného prostredia, kontakt s pôvodnými obyvateľmi v 6. storočí je predmetom výskumu. Slovania usadení v juhozápadnej a južnej časti Slovenska ako i v oblasti Košickej kotliny sa v priebehu 7. storočia stávajú súčasťou avarského kaganátu a zrejme začínajú pochovávať svojich mŕtvych nespálených na zmiešaných slovansko-avarských pohrebiskách, pričom kostrové hroby Slovanov na týchto etnicky zmiešaných pohrebiskách nevieme na základe archeologických nálezov spoľahlivo identifikovať. Vyskytuje sa názor, ktorý je problematicky doložený, že v 7. storočí prichádzajú na územie stredného Dunaja ďalší Slovania pochovávajúci svojich zomrelých nespálených a to na pohrebiskách slovansko-avarských predovšetkým na juhozápadnom Slovensku (ČILINSKÁ 1989-1990). Na území dnešného Slovenska a Moravy za hranicou vymedzenou slovansko-avarskými pohrebiskami sú najstaršie kostrové hroby Slovanov datované do konca 8. až začiatku 9. storočia, v ktorom poznáme už značný počet kostrových pohrebísk. Začiatky týchto

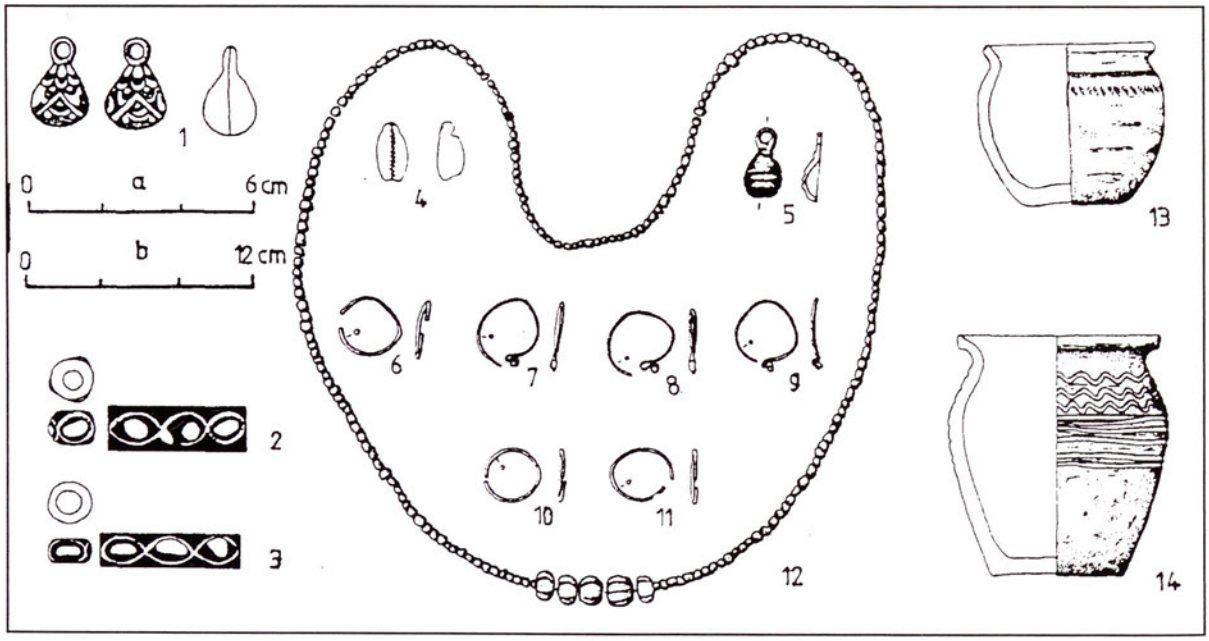

Obr. 2. Borovce, okr. Piešťany , výber nálezov z hrobov 10. storočia: 1 – závesok zložený z dvoch polovíc; 2,3 – sklené korálky zdobené farebnými niťami a očkami (ornament rozkreslený vedľa korálika); 4 mušla kauri; 5 – závesok; 6 – 11 esovité záušnice a vlasové krúžky; 12 – náhrdelník zo sklených korálikov; 13, 14 – nádoby. Mierka a – obrázky č. 1-12; mierka b – obrázky č. 13,14.

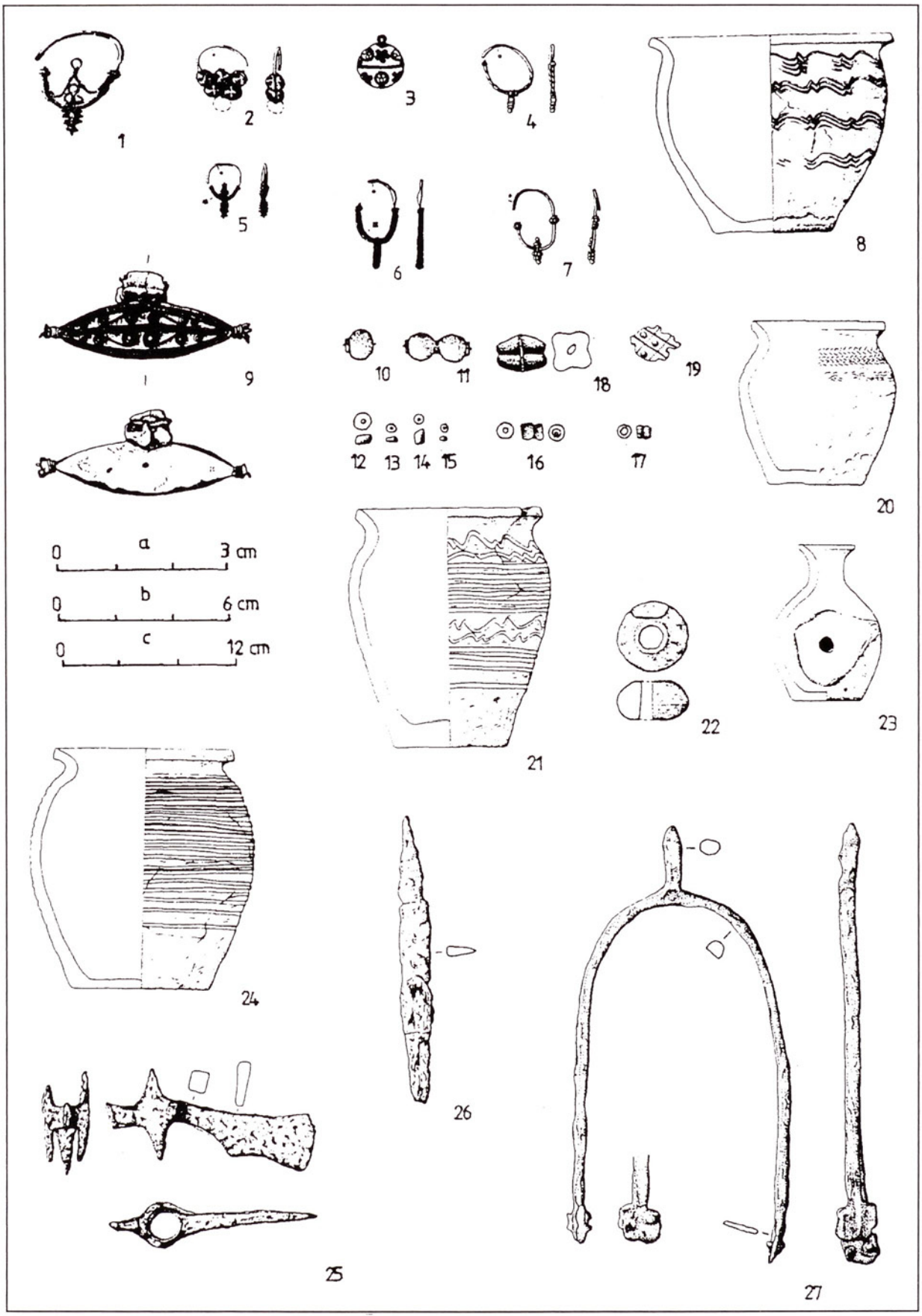

Obr. 3. Borovce, okr. Piešťany, výber nálezov z hrobov predveľkomoravského a veľkomoravského obdobia: 1-7 – strieborné a pozlátené náušnice; 8,20,21,23,24 – nádoby; 9 – (?) relikviár, averz a reverz; 10-17 sklené koráliky; 18 plechový korálik; 19 plechový štítkový prsteň; 22 – praslen; 25 – sekera; 26 – nôž; 27 – ostroha. Mierka a – obrázky č. 10,11; mierka b – obrázky č. 1-7, 9, 12-18, 22, 26,27; mierka c – obrázky č. 20,21,23,24,25.

pohrebísk sú dávané do súvisu so silnejúcim vplyvom kresťanstva ako i vplyvom Avarov súvisiacim s rozpadom avarského kaganátu, teda civilizačnými javmi sprevádzajúcimi koniec 8. a 9. storočie na území strednej Európy, čomu sa prispôsobuje datovanie hrobov obsahujúcich staršie nálezy s analógiami v 7.-8. storočí. V okolí Mikulčíc sa objavujú pohrebiská s kostrovými hrobmi, ktoré sú datované do konca 7. až na začiatok 8. storočia a uvažuje sa o ďalšom okruhu kultúrnych vplyvov na Slovanov a vznik kostrového pochovávania (KLANICA 1984, 149). Tieto pohrebiská nie sú zatiaľ publikované.

Pre úplnosť treba doplniť, že sa novšími výskumami menia i tradičné názory o slovanskej kultúre v jej pôvodných sídlach na Ukrajine, kde pribúdajú doklady o procese rozvitia slovanskej kultúry ako neizolovanej kultúry pod vplyvom etnicky blízkych ale i polyetnických kultúr lesostepi a stepi (ŠIŠKIN 1996, 58). Dôležité sú i výsledky výskumu pohrebných zvyklostí čerňachovskej kultúry, ktoré sú podané ako veľmi rôznorodé, od žiarového spôsobu pochovávania po hroby s výklenkami (katakombami) (MAKSIMOV 1996, 33-36). Potrebné je však poznamenať, že etnická príslušnosť Slovanov k čerňachovskej kultúre nie je jednoznačne prijatá (súhrnne KLANICA 1986, 23-24). Rôznorodosť slovanského etnika sa považuje za výsledok kryštalizačného procesu v priebehu ktorého sa vytvárali (BARAN 1978, 5-39; SEDOV 1979, 7).

Nálezmi potvrdenou skutočnosťou zostáva, že slovanské kostrové pohrebiská v záujmovej sfere tohto príspevku vykazujú veľkú variabilitu v úprave hrobu v porovnaní so starším obdobím včasnoslovanským alebo mladším 10.-12. storočím, ako na to už svojho času poukázal B. DOSTÁL (1966, 13). Okrem plochých pohrebísk s rôznou úpravou hrobovej jamy poznáme mohylové kostrové alebo birituálne pohrebiská, mohylové pohrebiská s výklenkovými hrobmi (Strážovice), pohrebiská s výklenkovými hrobmi podmolového typu alebo výklenkovými hrobmi tunelového a podmolového typu (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, 287, Abb. 1), kostrové hroby medzi sídliskovými objektami (Pohansko, Mužla-Čenkov), kostrové hroby pri hradbách (Nitra-hrad), pohrebiská pri veľmožských dvorcoch, pohrebiská mestského rázu. Z pohľadu začiatkov kostrového pochovávania u stredoeurópskych Slovanov v tom možno vidieť i nepriamy dôkaz o rôznych vplyvoch, ktoré na prechod zo žiarového na kostrový rítus u Slovanov pôsobili.

Pohrebisko v Borovciach

Pohrebisko sa nachádza v intraviláne obce, na sprašovej terase vytvorenej okrajom Trnavskej sprašovej pahorkatiny. Výskum tu s prestávkami prebieha od roku 1986. Doteraz bolo preskúmaných 425 hrobov, z ktorých je 99 výklenkových podmolového typu a 1 výklenkový tunelového typu (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, 287, Abb. 1), 2 hroby koní, z ktorých jeden je pravdepodobne hrob koňa s jazdcom, budeme mu venovať ďalej pozornosť. Najmladšie hroby sa nachádzajú na severovýchodnom okraji pohrebiska a sú datované mincami uhorských panovníkov do 11. až prvej polovice 12. storočia (obr. 1) (HUNKA 1994; STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1994). Tieto nálezy plynule nadväzujú na hroby z 10. storočia (obr. 2), na ktoré nadväzujú hroby s výraznými veľkomoravskými nálezmi, nachádzajúcimi sa v strede pohrebiska (obr. 3) (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1997). Zároveň sa v tejto časti pohrebiska nachádzajú najmladšie výklenkové hroby, ktoré sú početne výrazným zvykom úpravy hrobu celej jeho staršej časti (obr. 4). Z pohľadu výskytu výklenkových hrobov sa pohrebisko v Borovciach delí na časť bez výklenkových hrobov, ktorá je datovaná približne do poslednej tretiny 9. až prvej polovice 12. storočia (ďalším spracovaním nálezov sa pripúšťa upresnenie) a časť s výklenkovými hrobmi, v ktorej najmladšie hroby obsahujú nálezy z 9. storočia (obr. 4). Už z tejto stručnej charakteristiky je zrejmé, že mladšou nálezmi dobre datovanou časťou pohrebiska je zhruba polovica preskúmaných hrobov a predstavuje časové rozpätie 250 rokov (10.-prvá polovica 12. storočia). Z predbežného spracovania vyplýva pomerne rovnomerný vývoj pochovávania bez výraznejších hromadnejších úmrtí alebo iných výkyvov v početnom zastúpení hrobov jednotlivých horizontov. Jednoduchým numerickým prepočtom sa preto vidí logickým predpoklad rovnakého alebo približne rovnakého časového úseku pre staršiu časť pohrebiska, teda 250 rokov, čo by posúvalo začiatky pohrebiska do 7. storočia. V hroboch sme zatiaľ nenašli výrazné etnošpecifické nálezy, charakteristické pre obdobie avarského kaganátu v 7. alebo 8. storočí a vzhľadom na stav výskumu a podľa predbežného spracovania nálezov považujem za málo pravdepodobné takéto nálezy očakávať. Pohrebisko sa nachádza v geografickej oblasti, kde už nepoznáme pohrebiská slovansko-avarské a ako som už spomenula, začiatky kostrových pohrebísk sú tu kladené do konca 8. storočia, teoreticky chápané ako výsledok prenikania prvkov avarskej kultúry a kresťanstva v období, keď Karol Veľký zničil avarský kaganát, čím sa vytvorili predpoklady pre difúziu týchto vplyvov na Slovanov žijúcich severnejšie (napr. BIALEKOVÁ 1979, 93-103; 1984, 35). Ak by sme prijali túto spodnú hranicu pre začiatok pochovávania na pohrebisku v Borovciach v polohe Rakovická ulička (koniec 8.-začiatok 9. storočia), počet hrobov v staršej časti, kde by sa pochovávalo približne 100 rokov, by viacnásobne prevyšoval pochovaných v lepšie datovanej mladšej časti pohrebiska. Tento rozdiel je natoľko výrazný (pomer cca 1:4), že nabáda k zamysleniu sa nad príčinami takéhoto rozdielu a k opatrnosti v súvislosti s datovaním začiatkov tohto pohrebiska. Na okraj treba poznamenať, že pre presnejšie demografické výpočty z archeologických nálezov pohrebísk máme vypracovanú metodiku (ACSÁDI – NEMESKÉRI 1970; NEUSTUPNÝ 1983; KUNTER 1991; MARCINIAK 1995), ktorú tu z dôvodu stavu spracovania a výskumu pohrebiska v Borovciach považujem za predčasné použiť.

Počet hrobov a datovanie staršej časti pohrebiska v porovnaní s mladšou polovicou nie je jediným dôvodom, ktorý upozorňuje na potrebu zaoberať sa podrobnejšie otázkou začiatkov tohto, podľa doterajších poznatkov pre Slovanov nie veľmi typického pohrebiska.

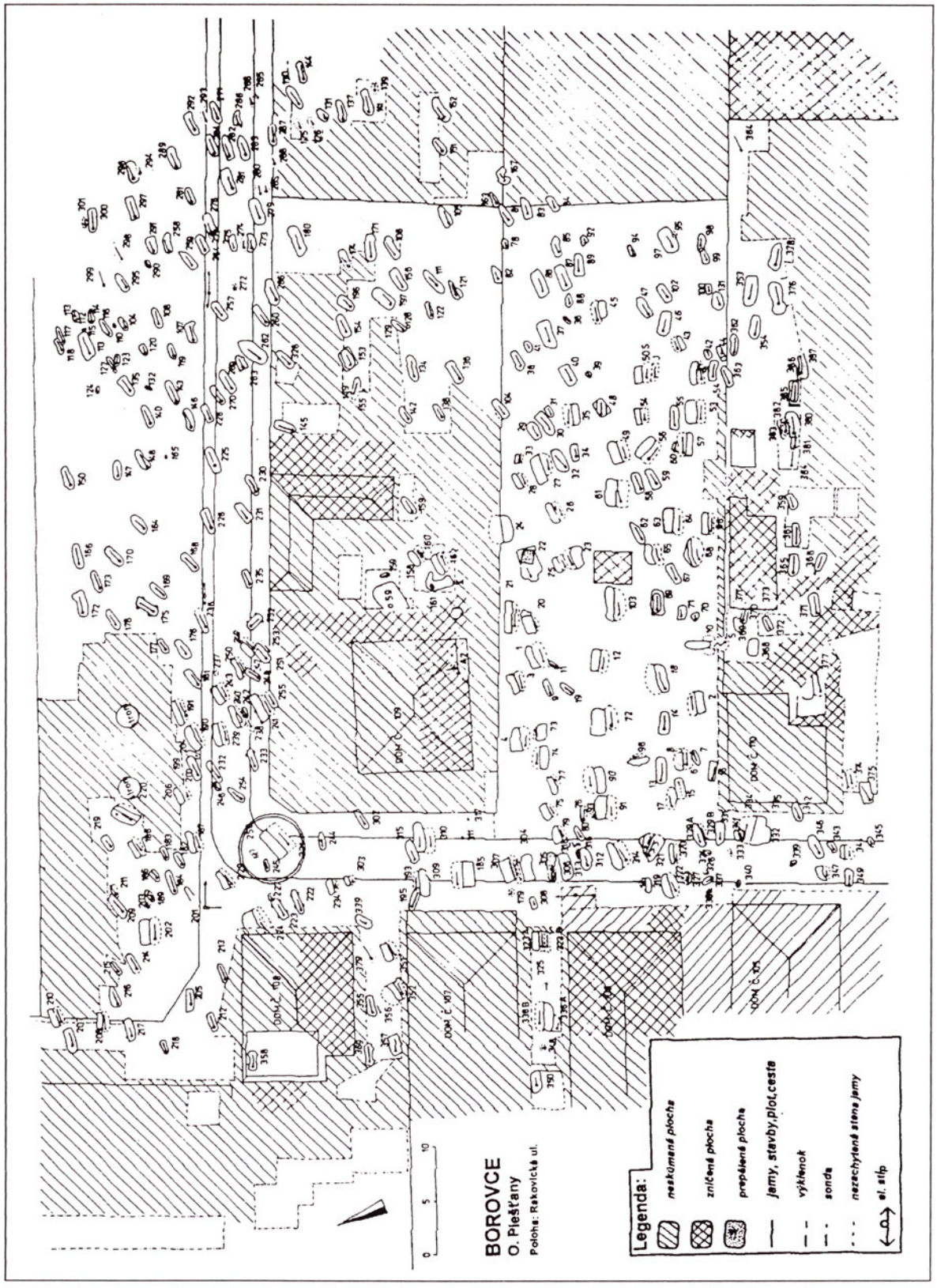

Obr. 4. Borovce, okr. Piešťany, plán pohrebiska, situácia do r. 1997.

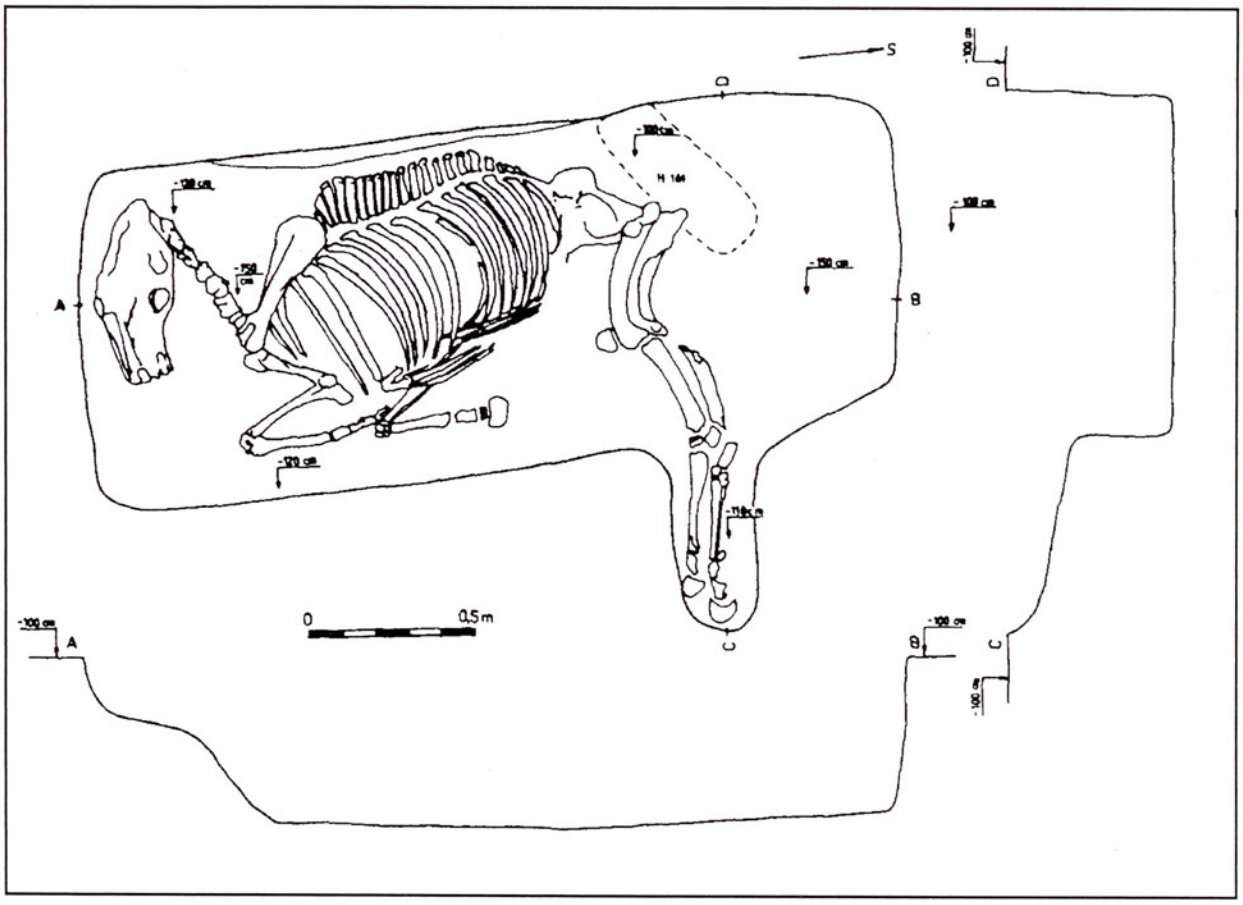

Obr. 5. Borovce, okr. Piešťany, hrob koňa I.

Hroby koní

Prechod od pochovávania spáleného na nespálené telo nebožtíka je nepochybne veľkou zmenou v myslení, ktorej pôvod len z materiálnej kultúry archeologických nálezísk je priam nemožné do detailov a správne interpretovať. V hrubých obrysoch príčiny týchto zmien vo včasnostredovekom období na území Slovenska a Moravy môžeme vidieť v kresťanskej ideológii alebo v preberaní zvykov iného etnika. Ak odhliadneme od iných nálezov, pochybnosti o príčine vzniku pohrebiska s výklenkovými hrobmi v Borovciach vplyvom kresťanstva umocňujú najmä kostry koní, rešpektované hrobmi ľudí. Prvá nájdená kostra koňa sa nachádzala v severozápadnej časti pohrebiska v obdĺžnikovej jame o rozmeroch 245 x 105cm a hĺbke 120-150 cm. V superpozícii nad kostrou koňa sa nachádzal detský hrob 161, ktorý okrem kostričky malého dieťaťa neobsahoval iné nálezy (obr. 5). V zásype jamy s koňom sa do úrovne 100 cm nachádzali črepy s vlnovkami, malakofauna a nevýrazné praveké črepy. Orientácia jamy pre koňa bola v smere J-S, lebka pochovaného koňa smerovala k juhu. Zvláštne na kostre bol spôsob uloženia. Lebka i s krčnými stavcami sa opierala o užšiu stenu hrobu, predné končatiny boli skrčené, zadné natiahnuté, pričom smerovali šikmo von z jamy a za panvou po stenu hrobu sa nachádzal voľný priestor dlhý 62 cm. Domnievam sa, že tento spôsob uloženia koňa svedčí o problémoch s umiestnením koňa do jamy. Niekoľko metrákov vážiace zviera nebolo zrejme jednoduché ručne premiestniť v želanej polohe do pripravenej jamy. Zrejme si Slovania pomáhali uchytením zadných končatín mŕtveho zvieraťa remeňmi alebo lanom a do pripravenej jamy ho prevrátili tak, že sa posunul a nevyplnil celý priestor vykopanej jamy. Bolo už nad sily súčasníkov zviera posunúť a zohnúť mu zadné končatiny a tak sa stalo, že zadné končatiny vytŕčali z jamy a lebka sa opierala o stenu, hoci za panvou bol voľný priestor. Možno to interpretovať i tak, že pochovávajúcej komunite chýbali skúsenosti s takýmto obradom, akým bolo pochovanie celého koňa. Pochovaný kôň bol žrebec so silne opotrebovanými zubami, s výškou v kohútiku 139,4 cm, biologický vek viac ako 20 rokov (určenie C. Ambroza, č. dok. AU SAV 14. 526). Okolo hrobu koňa sa z východnej strany nachádzali výklenkové hroby, západná bola poškodená, v severnej časti sa nachádzal zatiaľ bližšie nešpecifikovaný polozahĺbený objekt. Nálezové okolnosti možno interpetovať i tak, že kôň bol pietne uložený v staršej fáze pochovávania a okolo neho boli rozmiestnené hroby ľudí, ktoré jamu s hrobom rešpektovali. Jama s koňom nebola teda v rámci pohrebiska izolovaná. Objekt, z ktorého zahĺbenú časť sme preskúmali ako i prípadný súvis s hrobom koňa, si vyžaduje ďalšie vyhodnotenie.

Uloženie samotného koňa medzi hrobmi ľudí nie je na rozdiel od hrobov jazdcov s koňmi etnošpecifický jav avarský, ale s kresťanstvom i keď jeho ranou formou ho asi ťažko môžeme dávať do súvislosti. Hroby koní na pohrebiskách v strednej a západnej ako i v se-

vernej Európe sú v priebehu 5.-11. storočia relatívne časté, ale spracované sú predovšetkým pre oblasť západnej a strednej Európy (MÜLLER-WILLE 1970-1971, 119). Rozlišujú sa hroby koní a konské obety. Najstaršie hroby koní sú známe z neskorého sťahovania národov (450-525/550 n.l.) predovšetkým zo stredného Nemecka a potom Longobardami osídlených oblastí Čiech, Moravy, západného Maďarska a Dolného Rakúska, ojedinele z franských a alamanských oblastí (MÜLLER-WILLE 1970-1971, 149). Mladšie obdobie výskytu hrobov koní je datované do obdobia druhej polovice 5. až prvej polovice 6. storočia, v ktorom sú v Čechách známe viaceré hroby koní, čo sa považuje za dôsledok príchodu obyvateľstva z oblasti Labe. Výnimočným hrobom z tohto obdobia je mohyla na Žuráni s piatimi pochovanými koňmi (MÜLLER-WILLE 1970-1971, 146, 149). Hroby koní v strednej, západnej a severnej Európe samostatné alebo s jazdcom sa vo veľkom počte vyskytujú v durínskej, sasko-frízskej a anglosaskej oblasti, ďalej vo franskej, alamanskej a západofransko-burgundskej oblasti a v Longobardami osídlenom priestore. Počet pochovaných koní je rôzny, pohybuje sa v počte 1-10, prípadne až 30 koní. Kone sú väčšinou pochované celé, existujú však aj hroby koní bez lebky alebo pochovaná bola len lebka. Kostra koňa je pochovaná v jame bez zistenej úpravy, ale vyskytujú sa aj jamy s dokladmi drevenej konštrukcie (MÜLLER-WILLE 1970-1971, 186). Samostatné kostry koní sa vyskytujú od 5.-6. storočia i na pohrebiskách v oblasti dnešného Maďarska napr. dvojhroby koňa a psa z pohrebiska v Keszthely (VÖRÖS 1999, 130). Najviac samostatných hrobov koní bolo publikovaných z avarsko-slovanského pohrebiska v Tiszafürede, kde bolo odkrytých 70 samostatných hrobov koní (GARAM 1995, 170). Hrobové jamy koní boli väčšinou obdĺžnikové, mali priemernú dĺžku 180-200 cm a šírku 50-60 cm. Priemerná hĺbka sa pohybovala medzi 100-180 cm, najčastejšie 120-140 cm (GARAM 1995, 171). Dva hroby koní mali hĺbku väčšiu ako 200 cm, v šiestich hroboch boli spozorované zvyšky drevenej konštrukcie. Kone boli orientované v smere V-Z, pochované osedlané, v niektorých prípadoch sa nachádzali pri kostrách i ďalšie nálezy, kostry boli poskladané v jame (GARAM 1995, 172). Treba poznamenať, že pre avarsko-slovanské pohrebiská sú typickejšie hroby jazdcov s koňom, na území avarského kaganátu pohrebisko s takým výrazným počtom samostatne pochovaných koní ako je v Tiszafürede mi nie je známe. Samostatné hroby koní na pohrebisku sú známe i z niektorých slovanských lokalít. Tri neizolované konské kostry sa našli na pohrebisku v Mikulčiciach, v polohe Klášteřisko vo východnej časti stavby, považovanej za kultovú, súvisiacu s tradičným slovanským náboženstvom (KLANICA 1985, 534, obr. 39), v ktorom tiež kôň mal svoje významné miesto. Kultúrne ako i geograficky sú tieto nálezy najbližšie k nálezu v Borovciach, i keď v jednotlivých detailoch (tvar jamy, hĺbka, orientácia, uloženie kostry) by sme našli analógie na spomínanom pohrebisku v Tiszafürede alebo v stredonemeckej oblasti v období 5.-6. storočia. Pre našu tému je dôležité, že hrob koňa č. I v Borovciach javí súvislosti s okruhom podobných pamiatok rôznych kultúrnych prostredí v strednej Európe v období 6.-8. storočia predchádzajúcim kresťanstvo. Korene tohto zvyku, ktoré viedli k pochovaniu koňa na

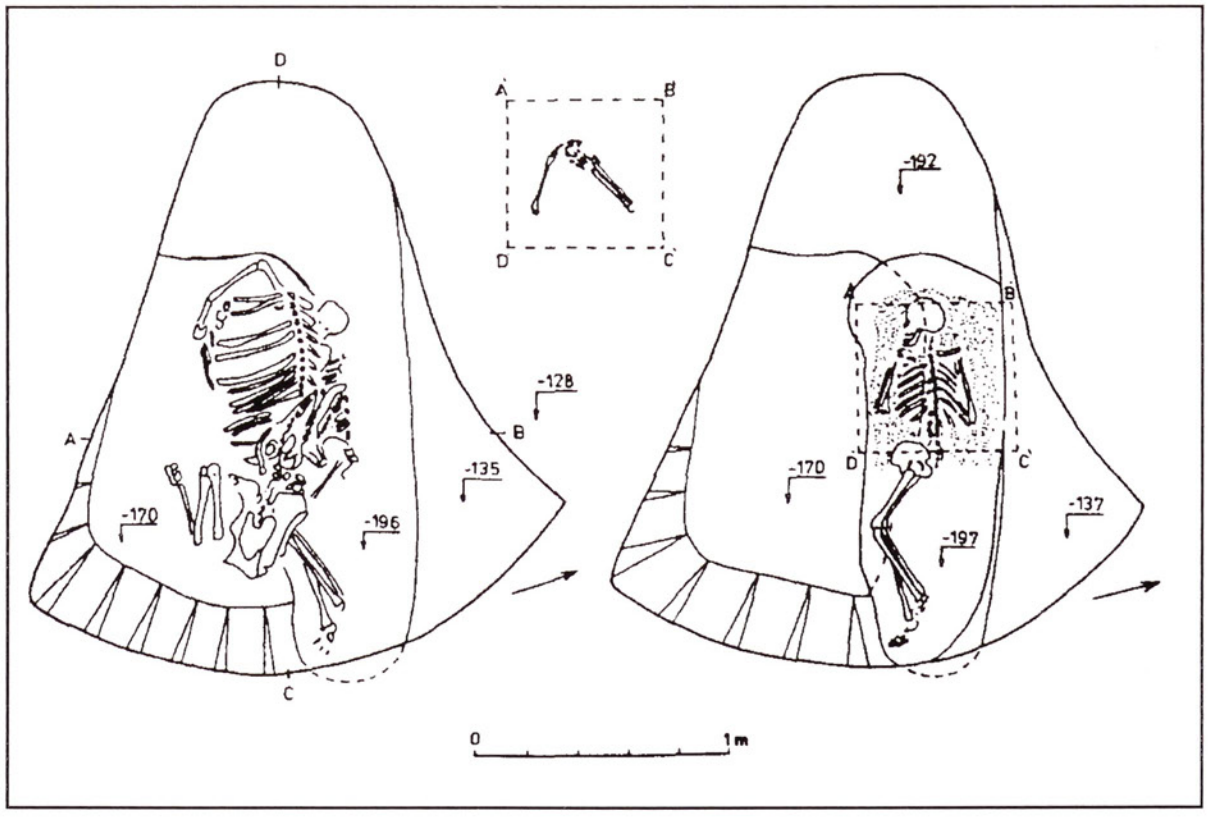

Obr. 6. Borovce, okr. Piešťany, hrob 321 s výklenkom podmoľového typu a kostrou koňa.

pohrebisku v Borovciach a špecifiky jeho uloženia sa z dostupných informácii javí pravdepodobné hľadať tiež v interakciách Slovanov a iných etník v Karpatskej kotline v 6.-8. storočí. Tento nález je možné považovať za jeden z argumentov, ktoré spochybňujú vznik kostrového pohrebiska v Borovciach v súvislosti s prenikaním kresťanskej ideológie a nemôžeme ho tiež jednoznačne dávať do súvisu s vplyvmi etnošpecificky avarskými.

Druhý hrob koňa v Borovciach sa nachádza tiež v staršej časti, ale v inej skupine hrobov ako hrob koňa č. I. Táto kostra koňa bola uložená v jame, ktorej súčasťou bola i šachta výklenkového hrobu 321. Išlo o menší výklenkový hrob s rozmermi 178 x 80-110 cm, hĺbka 137-197 cm, orientácia SZ-JV. Šachta hrobu bola nepravidelná, výklenok úzky, časť kostry pravdepodobne presahovala do šachty. Kostra bola situovaná na boku tak, že horná polovica ležala na brušnej strane, horné končatiny boli zložené v skrčenej polohe pod kosťami trupu, dolné končatiny boli tiež skrčené (obr. 6). V hrobe sa nenachádzala žiadna výbava. Kostra koňa sa nachádzala v nepravidelnej jame (240 x 80 x 200cm, hlbka 170 cm), ktorej zásyp bol jednotný so zásypom šachty hrobu 321 (hĺbka 137-197 cm). Orientácia koňa bola rovnaká ako človeka vo výklenku a to SZ-JV. Lebka koňa bola pôvodne oddelená od kostí trupu a spočívala na rebrách v blízkosti panvy. Kôň bol teda uložený do hrobu s odrezanou hlavou. Končatiny boli skrčené, jedna zadná končatina chýbala. Kostra ležala na výklenku hrobu 321 tak, že od pochovaného človeka ju oddeľovala závalová časť klenby výklenku (obr. 6). Časť trupu koňa spočívala na zrútenej klenbe výklenku, takže celá situácia budí dojem superpozície. Nálezové okolnosti však nedovolia pochybovať, že jama pre koňa ako i vchodová šachta výklenkového hrobu boli vyhĺbené v jednom čase. Nepravidelné rozmery výklenkového hrobu interpretujem ako výsledok snahy o oddelené pochovanie človeka a zvieraťa s tým rozdielom, že kým šachta výklenku ako i dno samotného výklenku boli zahĺbené hlbšie do spraše, dno jamy pre koňa bolo plytšie, teda v úrovni 170 cm. Nepravidelné rozmery výklenkového hrobu ako i jamy s koňom vysvetľujem ako dôsledok tohto výnimočného pohrebu. Ani pri kostre koňa sme nezistili žiadne nálezy, ale podľa situovania ostatných hrobov, patrí tento hrob k staršej časti pohrebiska. Kostra koňa patrila žrebcovi s biologickým vekom 16-18 rokov, výška v kohútiku 145,9 cm (archeozoologická analýza dr. C. Ambroza č. dokumentácie AU SAV 14.256).

Hroby ľudí s koňmi sú v blízkom geografickom prostredí považované za etnošpecifický znak Avarov a na slovansko-avarských pohrebiskách sú považované za prejav nobility, teda sociálne najvyšších vrstiev. Kone sú pochované celé, vedľa bohato vybaveného jazdca uloženého vo vystretej polohe a na chrbte. V Borovciach prekvapuje, že kostra človeka ktorú dávame do súvisu s kostrou koňa, je v porovnaní s ostatnými hrobmi v nezvyklej až nepietnej polohe a hrob je bez výbavy. Ak prijmeme predpoklad, že ide o hrob človeka s koňom, tak spôsob uloženia sa markantne odlišuje od hrobov jazdcov na pohrebiskách avarského kaganátu. Interpretácie tohto hrobu do istej miery môže posunúť aj antropologické vyhodnotenie kostry, ktoré zatiaľ nie je hotové. Predbežne sa javí pravdepodobné vysvetlenie, že hrob 321 možno považovať za prejav osobitých pohrebných zvyklostí, ktoré korenia v predkresťanských zvyklostiach. Priamy súvis s kultúrou Avarov sa nejaví pravdepodobný. Dôležité je tiež to, že

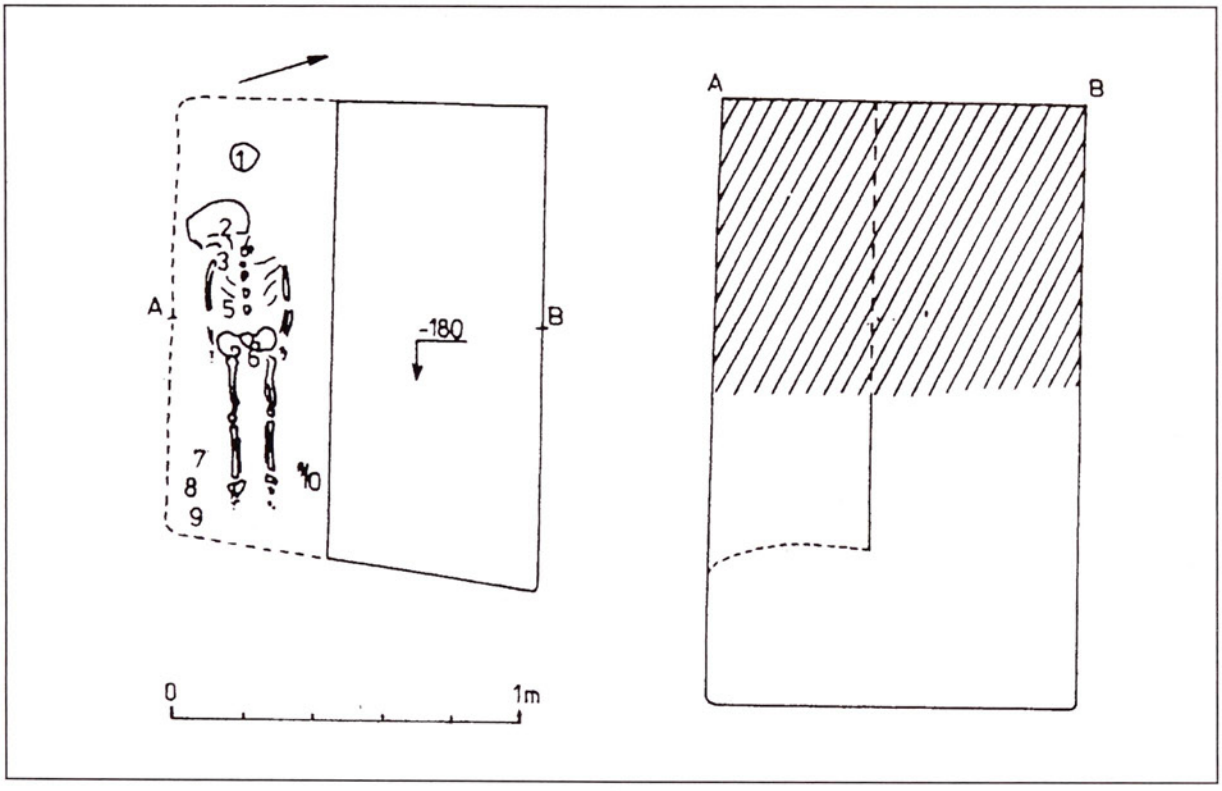

Obr. 7. Borovce, okr. Piešťany, hrob č. 28 s výklenkom podmoľového typu.

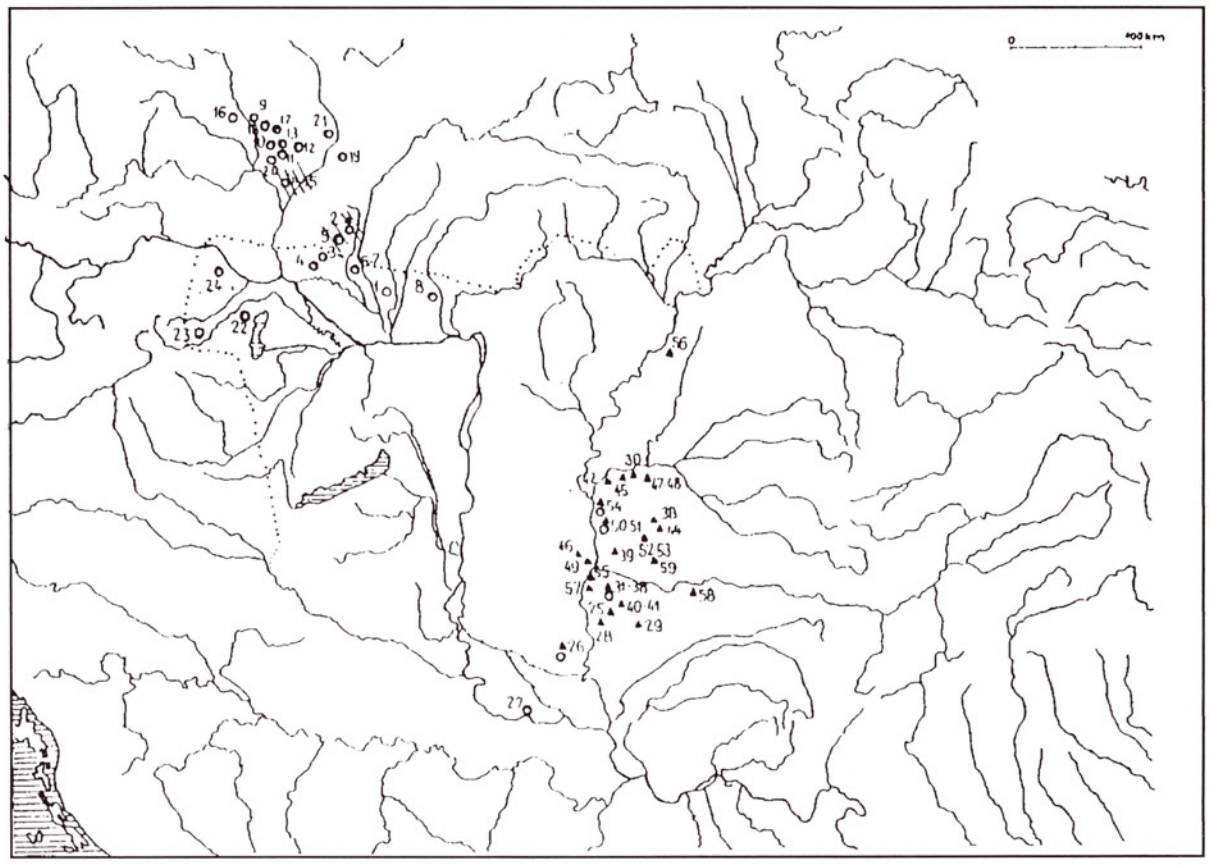

Obr. 8. Pohrebiská s výklenkovými hrobmi v strednej Európe v období 7.-9. storočia. o hroby s výklenkom podmoľového typu; ▲ hroby s výklenkom tunelového typu; ///// pohrebiská s výrazným zastúpením hrobov s výklenkom podmoľového typu; ..... severná a západná hranica avarského kaganátu v 8. storočí.

hrob 321 nie je izolovaný, ani okrajový a okolo neho sa nenachádzajú hroby s nálezmi 9. storočia, ale chýbajú i etnošpecifické nálezy avarské. Samotný hrob 321 nemôžeme zatiaľ presnejšie datovať, je potrebné vyhodnotenie nálezov z okolitých hrobov.

Medzi oboma hrobmi koní v Borovciach okrem už spomínaných rozdielov v uložení a hĺbke dna jamy sa prejavuje rozdiel v orientácii. Hrob I je orientovaný v smere J-S a hrob koňa č. 321 je v smere SZ-JV, podobne ako pochovaný človek v tomto hrobe. Rozdielne sú orientované i hroby koní na pohrebisku v Mikulčiciach-Klášteřisku (KLANICA 1985, obr. 39). Vysvetlenie nepoznáme. Dôvody môžu byť tak v rozdieloch časových alebo súvisia s konkrétnym zvykom, ktorý k pochovaniu koňa viedol. V Borovciach nálezová situácia oboch hrobov s koňmi ponúka hľadať možné vysvetlenie v rozdieloch podnetu, ktorý k pochovaniu koňa viedol (samostatný hrob a hrob s človekom). Je možné, že v budúcnosti ďalším vyhodnotením nálezov budeme môcť dôvod týchto rozdielov aspoň na pohrebisku v Borovciach bližšie špecifikovať. Isté perspektívy v tomto smere vidím v porovnaní orientácie okolitých hrobov. Hroby okolo hrobu I sú orientované v smere Z-V, podobne ako väčšina hrobov tejto severnej polovice pohrebiska. Hrob 321 je posunutý viac k jej južnému okraju, kde prevažuje orientácia hrobov SZ-JV, ktorá sa v mladšej časti pohrebiska nevyskytuje (obr. 4). Dôvody týchto rozdielov orientácie nie sú náhodné a vysvetlenie treba hľadať v širšom kontexte včasnostredovekých pohrebísk strednej Európy.

Výklenkové hroby

Špecifikom pohrebiska v Borovciach sú výklenkové hroby podmoľového typu (obr. 7). Na slovanských pohrebiskách sa spozorovali už dávnejšie ako zaujímavý, ale v pomere k iným kostrovým hrobom početne nevýrazný typ hrobu (POULÍK 1948, 73-74). Boli interpretované ako doklad vplyvu Avarov na kultúru Slovanov (CSALLÁNY 1939, 155). Pôvod výklenkových hrobov u Slovanov z prostredia avarského odvodzoval i J. Poulík (1948, 76) a k jeho názoru sa prikláňali i J. Eisner (1955, 302), H. Preidel (1952, 33-45), B. Chropovský (1970, 40). Tento názor vzhľadom k rozdielom miestnym i chronologickým úplne odmietla A. Pitterová (1955, 114-117), neskôr i J. Eisner (1966, 359) a K. Marešová (1983, 12). Na potrebu rozlišovať výklenkové hroby podľa umiestnenia výklenku upozorňoval i F. Daim (1987, 92). Výklenkový hrob nemožno považovať za pôvodný slovanský zvyk, preto niektorí bádatelia v pohrebiskách s výklenkovými hrobmi videli perspektívu presnejšieho určenia diskutovaných začiatkov slovanských kostrových pohrebísk mimo územia avarského kaganátu (KAVÁNOVÁ 1980, 71). Výskum a prieskumy v Borovciach a Dubovanoch upozornili na existenciu pohrebísk s prevahou pochovávania do výklenkových hrobov podmolového typu, ktoré sa koncentrujú v mikroregióne Trnavskej spraševej pahorkatiny respektíve jej okraji a zrejme i na území južnej Moravy (Prušánky I, Mutěnice, Boleradice ai.) (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, 291), teda v prostredí mimo avarsko-slovanských pohrebísk. Z jed-

noduchého vymapovania výskytu výklenkových hrobov podmoľového a tunelového typu je zrejmé, že sa tieto nachádzajú v dvoch rozdielnych častiach strednej Európy (obr. 8). Hroby s výklenkom tunelového typu sa koncentrujú na dolnej Tise a podmoľové hroby v severnej periférii avarského kaganátu, pohrebiská s výrazným počtom týchto hrobov sa nachádzajú za jeho okrajom, teda na území Slovanov (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, Abb. 2). Špecifičnosť vývoja severnej periférie avarského kaganátu súvisiaca zrejme so Slovanmi sa ukázala i pri rozbore iných častí materiálnej kultúry (ZÁBOJNÍK 1999). Zdá sa, že pohrebiská s výrazným zastúpením výklenkových hrobov podmoľového typu sa koncentrujú v Pomoraví a na Trnavskej spraśovej pahorkatine, teda na území, kde etnošpecifické hroby avarského kaganátu nepoznáme, i keď sa nachádzajú veľmi blízko (vzdialenosť najbližšieho slovansko-avarského pohrebiska Pác pri Trnave od Borovíc je cca 27 km). Doteraz mne známe nálezy výklenkových hrobov podmoľového typu na pohrebiskách slovansko-avarských sú v početne málo výraznom zastúpení, analogické pohrebisko počtom výklenkových hrobov ako sú Borovce v severnej časti avarského kaganátu nepoznám. Iná situácia je v oblasti dolnej Tisy, kde prevažujú pohrebiská s výklenkovými hrobmi tunelového typu, ale ojedinele sa tu nachádzajú i pohrebiská s výrazným podielom hrobov s podmoľovými výklenkami (napr. nepublikované pohrebisko Szegvár-Oromdülö, kde bolo preskúmaných 72 týchto hrobov popri 114 hrobov s výklenkom tunelového typu (LÖRINCZY 1994). Ďalší posun v našich poznatkoch o súvise alebo rozdiele pohrebísk s výklenkovými hrobmi v dolnom Potisí a v slovanských územiach za severnou periférioou avarského kaganátu môžeme očakávať až po vypublikovaní nálezov. Z doterajšieho výskumu ale vyplýva, že výklenkový hrob podmoľového typu nemožno považovať za etnošpecificky avarský a tiež nemáme doklady o súvise s kresťanskou ideológiou. V súvislosti s hľadaním pôvodu hrobov s výklenkom podmoľového typu u Slovanov v strednej Európe by som chcela upozorniť na málo preskúmanú otázku výskytu týchto hrobov v období 4.-6. storočia v Panonii, kde sa podľa mojich zistení objavujú od doby rímskej a vyskytujú sa okrem obdobia avarského kaganátu aj v staršom neskoroantickom období a v období sťahovania národov.

Na pohrebisku v Borovciach je pochovávanie do výklenkových hrobov podmoľového typu v staršej časti natoľko výrazné, že je možné hovoriť o charakteristickom prejave pohrebných zvyklostí, ktoré pre začiatky pohrebiska a tým pre pôvod zvyku pochovávať nespálené telo na tomto type pohrebísk možno považovať za určujúce.

Nálezy

Doteraz sme hovorili o vybraných zvyklostiach, ktoré môžu prispieť k objasneniu pôvodu kostrového pohrebiska v Borovciach z pohľadu kultúrneho. Je zrejmé, aké dôležité je upresnenie obdobia začiatkov tohto pohrebiska z pohľadu absolútnej chronológie. V tomto smere možno viac očakávať od analýzy nálezov, avšak narážame tu na problém. V hroboch staršej časti pohrebiska v Borovciach sme našli viaceré nálezy, ktoré nepatria na slovanských kostrových pohrebiskách k častým a doteraz im preto nebola venovaná pozornosť z hľadiska podrobnejšieho spracovania (obr. 9). Na tomto mieste by som iba stručne upozornila na niektoré z nich. V hrobe 72 sme na pravej strane pochovaného muža našli železný jednosečný meč pôvodne v drevenej lipovej pošve s priečkami zdobenými tausiou azda zo zlata (obr. 9: 1-3). Najbližším podobným nálezom je jednoostrý meč z Dubovan z výklenkového hrobu č. 11, ktorý nemá tausiu a chýbajú i niektoré ďalšie detaily pošvy a rukoväte nájdené na meči v Borovciach. Jednoostrý meč sa našiel i vo Vranoviciach (POULÍK 1948, 167). Nález jednoostrého meča z hrobu 587 v Čakajovciach je nazývaný správnejšie saxom (ranokarolínsky produkt), a správne je konštatované, že výskyt týchto zbraní končí začiatkom 9. storočia (REJHOLCOVÁ 1995, 49). Jednoostré meče sa popri saxoch a šabliach vyskytujú na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu napr. Želovce hrob 167 datovaný do staršieho horizontu pohrebiska (ČILINSKÁ 1973, 23-24), jednoostrý meč z Devínskej Novej Vsi hrob 124 (EISNER 1952, 41-42) datovaný do prvej polovice 7. storočia (KELLER-BIERBRAUER 1965, 378). Týmto nálezom je v odbornej literatúre venovaná tiež istá pozornosť. Jednoostrý meč zo Želoviec spolu s ďalšími nálezmi sečných zbraní bol podrobený metalografickým analýzam. Výsledok analýz meča-paloša, ktorý nemá na západe paralely ukázal, že bol vyrobený technológiou príbuznou výrobe západných zbraní a rozdielnou od sečných zbraní východného pôvodu (MIHOK a kol. 1991, 92).

Zo súborných prác venovaných sečným zbraniam na veľkomoravských pohrebiskách vyplýva, že zo slovanských pohrebísk z územia najmä dnešnej Moravy a Slovenska pochádza viac ako 70 dvojostrých mečov (RUTTKAY 1975; 1976; POULÍK 1985; VIGNATIOVÁ 1993). Meče typu X sa vyskytujú od začiatku 9. storočia a pre niektoré sa uvažuje o ich domácej výrobe ako napodobenine franských mečov tohto typu, tesne po embargu uvalenom Karolom Veľkým na vývoz zbraní Slovanom a Avarom (BIALEKOVÁ 1982, 150). V rámci tematicky zameraných prác venovaných zbraniam včasného stredoveku sa začiatok 9. storočia považuje za obdobie silných vplyvov z karolinskej oblasti, ktoré sa prejavilo koncepciou výzbroje a spôsobom boja, v ktorom z dlhých sečných zbraní mal miesto len meč dvojostrý (RUTTKAY 1975, 125). Nie je dôvod o tomto názore pochybovať. S pribúdajúcimi nálezmi jednoostrých mečov na slovanských pohrebiskách je potrebné preveriť ich chronologickú citlivosť a to spracovaním spolu s nálezmi 7.-8. storočia. Doterajšie spracovanie jednoostrých mečov na pohrebiskách slovansko-avarských ukazuje, že nie sú typické pre Avarov a nepoznajú ich v tejto podobe ani Frankovia. Doterajšie metalografické analýzy, i keď nie veľmi početné potvrdzujú osobitosť jednosečných mečov i z pohľadu technologie výroby. Spôsob boja v 9. storočí si vyžadoval dvojostrý meč a Slovania tieto poznali, o čom svedčí relatívne vysoký počet nálezov. Jednoostrá zbraň mala svoje miesto v taktike boja 7.-8. storočia. Ak by sme pôvod meča v Borovciach chceli odvodiť z prostredia avarského kaganátu, narážame na nedostatok dokladov v nálezoch. Akékoľvek ďalšie úvahy bez typologického

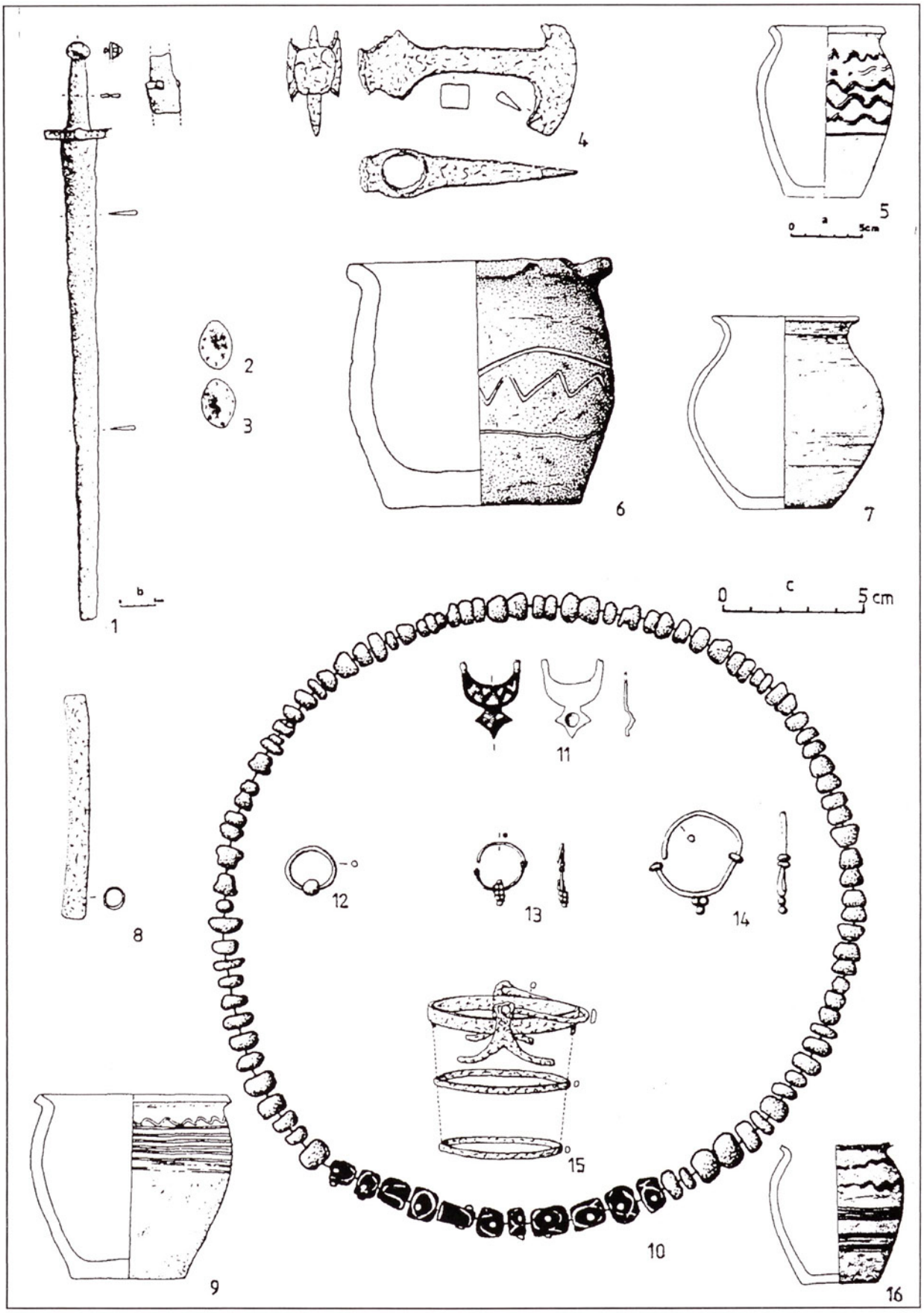

Obr. 9. Borovce, okr. Piešťany, výber nálezov z hrobov staršej časti pohrebiska: 1 – jednoostrý meč; 2,3 – bronzová puklička z rukoväte meča; 4 – sekera; 5-7,9,16 – nádoby; 8 – ihelník; 10 – náhrdelník zo sklených korálikov; 11-14 – náušnice; 15 – rekonštrukcia vedra so železnými obručami. Mierka a – obrázky č. 4,5,7,9,15,16; mierka b – obrázky č. 1; mierka c – obrázky č. 2,3,6,8,11,12,13; obrázky č, 10 a 14 sú v mierke 1:1.

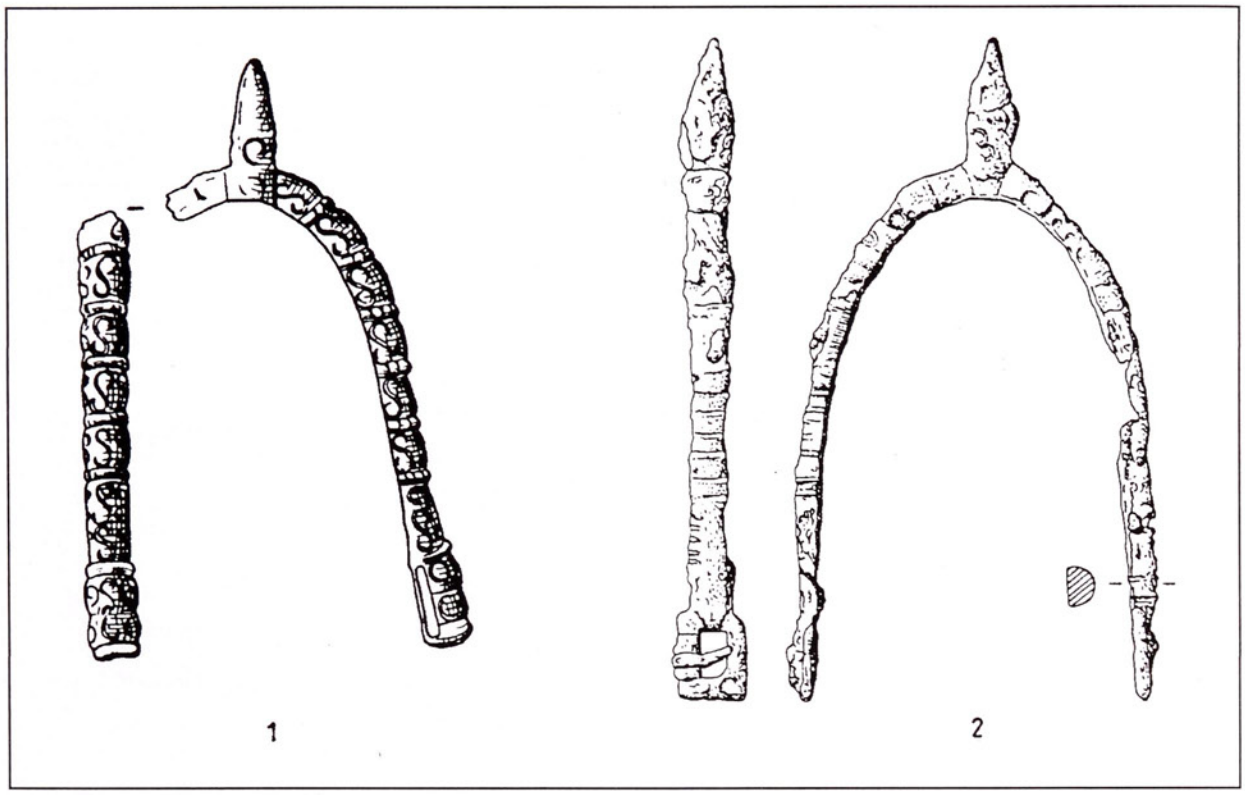

Obr. 10. 1 – Franská ostroha s ramenami ukončenými očkom, Quedlinburg – Boxhoruschanze hrob 38 (podľa F. Stein 1967, Taf. 65/18); 2 – Borovce, okr. Piešťany, ostroha s ramenami ukončenými prackou z hrobu č. 221.

rozboru a ďalších nutných analýz pre presnejšie zaradenie nálezu z Boroviec považujem za predčasné. Daný stav výskumu nám umožňuje len konštatovať, že jednoostrý meč patrí k nálezom v strednej Európe charakteristickým pre 7.-8. storočia, pričom nález z Boroviec ako i analogické zbrane z ďalších včasnostredovekých pohrebísk treba z pohľadu pôvodu ako i etnickej špecifikácie a datovania súborne vyhodnotiť.

Ďalší okruh nálezov, ktoré na pohrebisku v Borovciach ukazujú na potrebu nového pohľadu na otázku vplyvov na kultúru Slovanov predstavujú ostrohy z hrobu 221 (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, Abb. 7: 5). I keď tento hrob v staršej polovici pohrebiska podľa superpozície s iným kostrovým hrobom nepatrí k najstarším, budeme mu venovať pozornosť. Ostrohy obecne patria k okruhu nálezov, ktoré sú na slovanských pohrebiskách považované za chronologicky preukazné predmety. Nález z Boroviec je zaujímavý ukončením ramien prackou (obr. 10: 2), čo je ukončenie ostrôh známe výhradne z územia mimo Franskej ríše, najmä z dalmátsko-istrijskej oblasti (BELOŠEVIČ 1980; WERNER 1978 ai.). Tieto ostrohy z pohľadu ukončenia ramena poznáme ešte z Pobedima, kde sú považované za typ II-B podľa triedenia D. Bialekovej (1977, 106) a tiež iný bádatelia hľadajú ich pôvod v ostrohách s očkom a teda vo Franskej oblasti. Chcem upozorniť na zrejmý omyl takto chápaného pôvodu. Vychádzam z technologického postupu vytvorenia ukončenia týchto ostrôh. Ostrohy s očkom sa zhotovovali prehnutím ramena (obr. 10: 1), na rozdiel od ostrôh s prackou, ktorá bola do ramena vložená (obr. 10: 2). Vloženie pracky do ramena ostrohy nemohlo vzniknúť geneticky z ostrôh s háčikom, z ktorých ostrohy s očkom určite pochádzajú (PIETZSCH 1979). Tieto ostrohy nie sú jediné, ktoré treba považovať za doklad vývoja mimo Franskej ríše na konci 8. a začiatku 9. storočia, ako na to poukázali v súvislosti s niektorými moravskými nálezmi i iní autori (KLANICA 1986, 524-528; GALUŠKA 1999). Pre tému príspevku je dôležité, že ostrohy s prackou z hrobu 221 v Borovciach môžeme datovať najneskoršie do začiatku 9. storočia a tento hrob patrí k mladším hrobom staršej časti pohrebiska.

Nálezy v hroboch žien a detí

V ženských a detských hroboch pohrebiska v Borovciach sa relatívne často vyskytovali náušnice. V staršej časti pohrebiska sa najčastejšie vyskytoval typ náušnice s hrozienkovým príveskom z troch granuliek a uzlíkmi na hranici dolného a horného oblúka (obr. 9: 14). Zo superpozícii hrobov s týmito nálezmi sa dá usudzovať, že tento typ náušnice sa nachádzal v Borovciach minimálne v dvoch horizontoch staršej časti. Z hľadiska dislokácie na pohrebisku sa koncentrujú v jeho južnej časti, túto skutočnosť by som ale nepreceňovala, lebo v mnohých hroboch sme našli len oblúky náušníc (prívesky sa nezachovali), takže nie je vylúčené, že sa hrozienkové náušnice nachádzali i v ďalších hroboch. Analógie k týmto náušniciam sa vyskytujú v staršom horizonte slovanských (DOSTÁL 1966, 35) ako i na avarsko-slovanských pohrebiskách (ČILINSKÁ 1966, 228-229; DAIM 1987, Abb. 28; GARAM 1995, Abb. 162). Na pohrebisku v Borovciach sa nevyskytli s mladšími nálezmi konca 9. ani v 10. storočí.

Osobitné miesto medzi nálezmi náušníc staršieho horizontu pohrebiska v Borovciach zastáva nález dvoch lunulových náušníc s hviezdicovým príveskom (obr. 9: 11). Podľa zistenej nálezovej situácie pochádzajú zo staršieho hrobu. Lunulové náušnice s hviezdicovým príveskom sú rozšírené na širokom priestore Európy (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1999, obr. 7). Najstarší nález pochádza zo sídliska v Podneproví v Semionkach etnicky prisúdeného Antom (CHAVĽUK 1963). V 7.-8. storočí poznáme nálezy týchto ozdôb už na širokom priestore Európy s dokladmi výroby v Podneproví (Pastyrskoje), Moldavii (Costeşti), (?) južnej Moravy (Břeclav-Pohansko). Na strednom Dunaji sa vytvára technologicky osobitná skupina týchto náušníc spozorovaná už dávnejšie (AJBABIN 1973, 62). V širšom pohľade ich výskytu na náleziskách Európy je zrejmé, že na rozšírení týchto náušníc sa podieľali tiež Slovania, žijúci na rozhraní s nomádmi ktorí sa v 6.-7. storočí dostali do blízkeho kontaktu s byzantskou kultúrou. Hradisko Pastyrskoje (jedno z preskúmaných stredísk výroby týchto náušníc) sa považuje za doklad stretu dvoch kultúrnych prostredí nomádskeho a slovanského (BEREZOVEC 1952, 118).

Neprekvapuje, že analógiu k nálezu náušnice z Boroviec poznám na pohrebisku v Sultane (birituálne pohrebisko na dolnom Dunaji) (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1999). Pohrebisko v Sultane je jedným z viacerých pohrebísk (nazývaných tiež pohrebiská typu Sultana-Izvoru), ktoré sa objavujú v oblasti Munténie v období 7.-9. storočia. Tieto pohrebiská sú obvykle birituálne, objavujú sa na nich výklenkové hroby podmoľového typu a predmety, ktoré sú analogické nálezom z niektorých slovanských včasnostredovekých pohrebísk na Slovensku a Morave. Už z tejto stručnej charakteristicky je zrejmé, že pohrebisko v Borovciach má s pohrebiskami typu Sultana-Izvoru viac spoločných znakov. Upresnenie týchto analógii v zmysle kultúrnom a historickom nie je podľa môjho názoru možné bez podrobnej analýzy a vyhodnotenia nálezov týchto pohrebísk.

Žiarové pohrebisko v Borovciach

V katastri Boroviec je dávnejšie známe žiarové mohylové pohrebisko, na ktorom sa nachádzalo 18 mohýl, ktoré je dnes treba považovať za zničené. Preskúmaná bola 1 mohyla ešte v roku 1932 (NEUSTUPNÝ 1933). Od pohrebiska s výklenkovými hrobmi situovaného v Rakovickej uličke sa mohylové pohrebisko nachádzalo cca 2 km severnejšie, situované bolo v nive Váhu. Vzhľadom na stav výskumu a dostupnosť získaných nálezov (nevieme kde sa nachádzajú), nemôžeme toto pohrebisko presne datovať (FUSEK 1994, 165-166). Môžeme iba predpokladať, že pochádzajú z obdobia 6.-8. storočia. Mali by teda predchádzať kostrové pohrebisko s výklenkovými hrobmi v Rakovickej uličke. V porovnaní napr. s pohrebiskom v Čakajovciach, kde sa žiarové hroby nachádzajú v jednom areáli s kostrovými hrobmi, sa žiarové pohrebisko v Borovciach nachádza v relatívne veľkej vzdialenosti od kostrového pohrebiska a v inom geografickom prostredí (niva Váhu). Keďže zo žiarového pohrebiska nemáme k dispozícii nálezy, musíme vychádzať iba z najstarších nálezov kostrového pohrebiska s výklenkovými hrobmi. Ak predpokladáme kontinuitu života medzi 6.–9. storočím v katastri Boroviec, tak Slovania nielen prešli na iný spôsob pochovávania, ale zmenili aj miesto pohrebiska. Spôsob, ktorým začali pochovávať na terase v polohe Rakovická ulička je doslova revolučne odlišný od mohyliek v nive a to nielen výklenkovými hrobmi, ale najmä hĺbkou hrobov, ktorá u niektorých hrobov staršej časti sa pohybuje v hranici 280-400 cm, čo v porovnaní s hĺbkou žiarových hrobov v nive dosahujúcich úroveň do 60 cm je veľký rozdiel. Rozdiely v rozmeroch, hĺbke, úprave hrobovej jamy medzi oboma pohrebiskami v Borovciach sú natoľko veľké, že vysvetlenie vzniku kostrového pohrebiska s výklenkovými hrobmi v Rakovickej uličke ako prechod zo žiarového na kostrový rítus bez priameho vplyvu obyvateľstva pochovávajúceho do výklenkových hrobov, sa javí ako málo pravdepodobné. Rozsah pohrebiska v Borovciach dnes už poznáme, zatiaľ sme nenašli žiarové hroby a tiež môžeme vylúčiť, že by takéto hroby boli prehliadnuté. Pohrebisko je kostrové a preto si treba položiť otázku či v súvislosti s týmto pohrebiskom môžeme hovoriť o prechode rítov alebo ide o pohrebisko obyvateľstva, ktoré kostrový rítus prijalo dávno pred začiatkom pochovávania v Borovciach v polohe Rakovická ulička?

Záver

V príspevku som sa zaoberala niektorými vybranými prejavmi pohrebných zvyklostí a nálezmi s cieľom upresniť pôvod pohrebiska v Borovciach z pohľadu vzniku kostrového pochovávania u Slovanov. Najmenej pravdepodobné sa javí hľadať súvislosti vzniku pohrebiska s prenikaním kresťanstva v období predveľkomoravskom alebo veľkomoravskom. Tým však nechcem spochybňovať túto logickú tézu preukázanú na prijatie pochovávania nespálených tiel u Slovanov na iných lokalitách.

Podľa doterajších koncepcií hľadajúcich vysvetlenie vzniku kostrového pochovávania u Slovanov druhým okruhom vplyvov, ktoré na vznik pohrebiska v Borovciach mohli pôsobiť, je kultúra avarského kaganátu. Niektoré podobnosti s touto kultúrou 7.-8. storočia sme pri jednotlivých nálezoch viackrát skonštatovali, ale v zmysle etnickom ako vplyv Avarov sme ani jeden nemohli preukázať. Skôr sa objavuje potreba analýzy niektorých nálezov a zvyklostí na slovanských i avarsko-slovanských pohrebiskách a nevylučujem možnosť uvažovať o nerozpoznanej časti slovanskej kultúry ako výsledku interakcií kultúr v širšom geografickom priestore Panonie a možno i južnej Európy. Nie je zrejme náhodou, že pohrebisko s výklenkovými hrobmi v Borovciach vykazuje viac podobností ako i priamych analógii s pohrebiskami typu Sultana-Izvoru (7.-9. storočie), ktoré sa nachádzajú v oblasti dolného Dunaja (MITREA 1988; 1989). Za daného stavu výskumu sa však domnievam, že by bolo predčasné bez podrobnejšej analýzy nálezov vyvodzovať z tejto skutočnosti nejaké závery i keď hypotetické. Píšem o tejto skutočnosti najmä preto, aby som podporila názory bádateľov, ktorý na potrebu novšieho spracovania nálezov materiálnej kultúry u staromoravských a nitranských Slovanov ako i publikovania niektorých skončených výskumov dávnejšie upozorňujú.

Domnievam sa, že i za daného stavu výskumu pohrebisko v Borovciach ukázalo na potrebu popri triedení slovanských kostrových pohrebísk na mohylové a ploché odlišovať i pohrebiská s výklenkovými hrobmi podmoľového a tunelového typu. Pre hroby s výklenkami je typický kostrový rítus. Je zrejmé, že z pohľadu počtu výklenkových hrobov je možné rozlišovať pohrebiská so sporadickým výskytom (do 10%) a pohrebiská s výrazným výskytom týchto hrobov (<30%) v jednom horizonte pochovávania. Pohrebisko v Borovciach patrí k druhej variante pohrebísk s výklenkovými hrobmi, ktoré v porovnaní s mohylovými a plochými pohrebiskami nie sú na území Slovenska a Moravy vo včasnom stredoveku veľmi početné. V súvislosti s pojednávanou témou považujem za možné uvažovať, že popri kostrových pohrebiskách, ktoré vznikli z podnetov súvisiacich s prenikaním kresťanstva a vplyvov po zániku avarského kaganátu účinkom výbojov Karola Veľkého sa u Slovanov za severnou periférioou avarského kaganátu objavujú kostrové hroby a pohrebiská s výklenkovými hrobmi, ktoré mohli vzniknúť z iných, starších podnetov.

V súvislosti s nálezmi na pohrebisku v Borovciach sa môžu vyskytnúť pochybnosti o etnickej špecifikácii tohto pohrebiska ako slovanského. Pokiaľ však sme v archeológii prijali etnickú špecifikáciu na základe prejavov materiálnej kultúry postrádam na pohrebisku v Borovciach jednoznačné etnošpecifické nálezy iných etník. Nevylučujem však, že najstaršia populácia pochovávajúca na pohrebisku v Borovciach bola výsledkom kultúrneho a etnického zmiešania tak, ako to vidíme na heterogénnych pohrebiskách avarského kaganátu. Vedúcu sociálnu zložku však považujem za slovanskú najmä preto, že vo veľkomoravskom horizonte sa zachovávajú pôvodné zvyky a pochovávanie do výklenkových hrobov. Treba poznamenať, že výklenkové hroby podmoľové sú obvykle vybavené najbohatšou výbavou. Dôvody zmeny pohrebných zvyklostí, prejavujúce sa na pohrebisku v mladších horizontoch zánikom pochovávania do výklenkových hrobov, zmenou vo výbave hrobov, v ich hĺbke atď. nám zrejme v budúcnosti pomôžu odkryť ďalšie stránky zo zaujímavých dejín sprevádzajúcich vzťahy medzi Moravským a Nitrianskym kniežatstvom ako i zánikom Veľkej Moravy a pokračovaním života a kultúry Slovanov v období vzniku Uhorského, Českého a Poľského kráľovstva.

ZUSAMMENFASSUNG:

Ausgewählte Funde vom Gräberfeld in Borovce aus der Sicht der beginnenden Körperbestattungsweise der altmährischen und Nitraer Slawen

Die Arbeit befaßt sich mit den bisherigen Theorien, die eine Erklärung für die beginnende Körperbestattungsweise bei den mitteleuropäischen Slawen suchen, die hinter der durch die awaro-slawischen Gräberfelder gegebenen Grenze lebten, also im Gebiet des heutigen Mähren, der Slowakei, und zwar aus der Sicht ausgewählter Funde aus der laufenden Abdeckung des Gräberfeldes in Borovce, Bezirk Piešťany.

Anmerkung zur Problematik

Für den ursprünglichen Bestattungsbrauch der Slawen hält man die Einäscherung des Toten, wobei man von historischen Berichten ausgeht, die sich in der Argumentierung namentlich auf das Milieu der Ostslawen und auf ethnographische Beobachtungen stützen (NIEDERLE 1911, 228-231). Die Brandgräberfelder auf dem Gebiet hinter der durch die awaro-slawischen Gräberfelder gegebenen Grenze sind nicht sehr zahlreich und auch nicht umfangreich (BIALEKOVÁ 1962, 125; TRŇÁČKOVÁ 1980, 183).

Die Konzeption den Übergang zur Körperbestattungsweise bei den mitteleuropäischen Slawen betreffend hat sich schon seit längerem geformt (POULÍK 1948, 69; HRUBÝ 1955, 291-292) und von verschiedenen Aspekten aus wurde sie mehr oder weniger vom Großteil der Forscher berührt, die sich mit den Slawen in Mitteleuropa befaßten. Allgemein ist die Ansicht verbreitet, daß es zum Wandel des Ritus im Donauraum und in Pannonien durch den Einfluß des Zusammenlebens mit den Awaren im 7. Jh. kam, und in den nördlicheren Gebieten später, Anfang des 9. oder noch in der zweiten Hälfte des 8. Jh. (KLANICA 1990, 63).

Eine neue Ansicht zu dieser Problematik präsentiert Z. Klanica (1984) im Zusammenhang mit den Grabungsergebnissen im Umkreis von Mikulčice, wo Gräberfelder und Körpergräber auftauchen, die in das ausgehende 7. bis beginnende 8. Jh. datiert sind, und es wird ein weiterer Bereich von Kultureinflüssen auf die Slawen und auf die Entstehung der Körperbestattungsweise erwogen (KLANICA 1984, 149). Diese Grabungen sind nicht vollständig publiziert und es kann nur die Hoffnung ausgedrückt werden, daß dies bald geschehen möge. Eine Tatsache bleibt jedoch, daß sich – außer der erwähnten Ausnahme – die ältesten slawischen Körpergräber im Gebiet der Slowakei und Mährens hinter der von den awaro-slawischen Gräberfeldern gegebenen Grenze befinden und am ehesten an das Ende des 8. Jh. zu datieren sind (DOSTÁL 1991; LUTOVSKÝ 1994; GALUŠKA 1996; BIALEKOVÁ 1999, 120), wobei die Datierung mancher Gegenstände in den Gräbern mit Analogien im 7.-8. Jh. jenen oben erwähnten Konzeptionen angepaßt wird, die den Beginn der Körperbestattungsweise bei den Slawen hinter der Grenze der awaro-slawischen Gräberfelder erst im 9., maximal Ende des 8. Jh. zulassen.

Eine durch Funde bestätigte Tatsache bleibt, nämlich daß die slawischen Körpergräberfelder im Interessensbereich dieses Beitrags eine große Variabilität in der Grabgestaltung im Vergleich zum älteren frühslawischen Zeitabschnitt oder zum jüngeren des 10.-12. Jh. aufweisen, wie darauf bereits seinerzeit B. Dostál (1966, 13) hingewiesen hat. Außer Flachgräberfeldern mit verschiedener Grabgrubengestaltung kennen wir Körperhügelgräber oder birituelle Gräberfelder, Hügelgräberfelder mit Nischengräbern (Strážovice), Gräberfelder mit Nischengräbern des Podmol-Typs oder mit Nischengräbern des Stollen- und Podmol-Typs (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, 287, Abb. 1), Körpergräber zwischen Siedlungsobjekten (Pohansko, Mužľa-Čenkov), Kör-

pergräber bei Festungsmauern (Nitra-Burg), Gräberfelder bei Herrenhöfen und Gräberfelder von städtischem Charakter. Aus der Sicht der Anfänge der Körperbestattungsweise bei den mitteleuropäischen Slawen kann darin auch ein indirekter Beweis für verschiedene Einflüsse erblickt werden, die auf den Übergang von der Brandbestattung zum Körpbestattungsritus bei den Slawen eingewirkt haben.

Das Gräberfeld in Borovce

Das Gräberfeld befindet sich im Gemeindeintravillan auf einer Lößterrasse am Rand des Trnavaer Lößhügellandes. Die Grabung verläuft hier mit Unterbrechungen seit dem J. 1986. Bisher wurden 425 Gräber untersucht. Von diesen sind 99 Nischengräber des Podmol-Typs und 1 Stollengrab (STAŠ-ŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1996, 287, Abb. 1), weiters 2 Pferdegräber, von denen eines wahrscheinlich ein Grab mit Pferd und Reiter ist, denen wir unsere weitere Aufmersamkeit widmen werden. Die jüngsten Gräber des Gräberfeldes am Nordostrand des Gräberfeldes sind durch Münzen ungarischer Herrscher in das 11. bis in die erste Hälfte des 12. Jh. datiert (Abb. 1) (HUNKA 1994; STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1994). Dieser Gräberfeldabschnitt knüpft verlaufend an Gräber mit Funden aus dem 10. Jh. an (Abb. 2), die zu Gräbern mit ausgeprägten großmährischen Funden in der Gräberfeldmitte übergehen (Abb. 3) (STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ 1997). Zugleich befinden sich in diesem Gräberfeldteil die jüngsten Nischengräber, die eine ausgeprägte, wenn nicht überwiegende Sitte der Grabgestaltung der ganzen westlichen älteren Hälfte des Gräberfeldes darstellen (Abb. 4). Aus der Sicht des Vorkommens von Nischengräbern gliedert sich das Borovcer Gräberfeld in einen Teil ohne Nischengräber, der ca. (durch eine weitere Aufarbeitung der Funde wird erst eine Präzisierung zulässig sein) in das letzte Drittel des 9. bis in die erste Hälfte des 12. Jh. datiert ist und einen Teil mit Nischengräbern, in welchem die jüngsten Gräber Funde aus der ersten Hälfte des 9. Jh. enthielten. Das Gräberfeld liegt in jenem geographischen Gebiet, in dem wir keine awaro-slawischen Gräberfelder mehr kennen, und wo, wie wir bereits erwähnten, die ältesten Körpergräber in das ausgehende 8. Jh. angesetzt werden – als Ergebnis der Einsickerung von Elementen der awarischen Kultur und des Christentums aus einer Zeit, als Karl der Große das awarische Khaganat vernichtete, wodurch Voraussetzungen für eine Diffusion dieser Einflüsse auf die nördlicher lebenden Slawen geschaffen wurden (BIALEKOVÁ 1979, 93-103; 1984, 35). Falls wir diese untere Grenze für den Bestattungsbeginn in Borovce annähmen, hätte der ältere Gräberfeldabschnitt beiläufig 80 Jahre gedauert und würde zahlenmäßig mehrfach die Gräberzahl im besser datierten jüngeren Gräberfeldabschnitt übertreffen.

Pferdegräber

Im weiteren wird die Aufmerksamkeit zwei untersuchten Pferdegräbern von Hengsten gewidmet, die sich nicht isoliert, in verschiedenen Teilen der älteren Gräberfeldhälfte befanden. Das Grab I gehörte einem mehr als 20 Jahre alten Hengst mit 139,4 cm Widerristhöhe. Er lag mit SN-Orientierung in einem bisher nicht näher spezifizierten Objekt und in einer Lage, die wir uns mit der geringen Erfahrung der bestattenden Kommunität mit der Unterbringung eines Pferdes in einer vorbereiteten Grube erklärten (Abb. 5). Das zweite Pferdeskelett lag mit NW-SO-Orientierung im Nischenteil eines Hockergrabes, mit dem es gemäß Geländebeobachtungen zeitgleich ist (Abb. 6). Die scheinbare Superposition ist das Ergebnis spezifischer Bedingungen des Versturzes und der Verfüllung der Nischengräber. Beide Gräber enthielten keine Ausstattung. Selbständige Pferdegräber sind für West- und Nordeuropa bearbeitet, wo sie auf Gräberfeldern im Verlauf des 5.-11. Jh. vorkommen (MÜLLER-WILLE 1970-1971). Im Gebiet des awarischen Khaganats sind Gräber von Reitern mit Pferd bekannter, die zu den reich ausgestatteten gehören. Die Pferdegräber aus Borovce weisen Besonderheiten auf, die es nicht erlauben, die Herkunft mancher Funde aus den erwähnten Kulturmilieus abzuleiten. Aus der Sicht des Themas dieses Beitrags scheint es wahrscheinlich zu sein, daß es sich hier um eine Sitte handelt, die nicht mit der christlichen Ideologie in Zusammenhang gestanden haben konnte.

Nischengräber

Ein Spezifikum des Gräberfeldes in Borovce sind die Nischengräber des Podmol-Typs (Abb. 7). Die Kartierung von Fundstellen mit diesem Grabtyp verweist auf eine offensichtliche Konzentration der Gräberfelder mit vorwiegender Bestattung in solchen Gräbern im Raum Südmährens und des Trnavaer Hügellandes, mit Gräberfeldern mit einer ausgeprägten Anzahl von Nischengräbern im Raum außerhalb des awarischen Khaganats (Abb. 8). Die Eigenart der Entwicklung der nördlichen Peripherie des awarischen Khaganats, die offenbar mit den Slawen zusammenhängt, zeigte sich auch bei der Analyse anderer Teile der materiellen Kultur (ZÁBOJNÍK 1999). Es scheint, daß eine Häufung von Gräberfeldern mit ausgeprägter Vertretung von Nischengräbern des Podmol-Typs im Marchtal und im Trnavaer Lößhügelland zu verzeichnen ist, also in einem Gebiet, wo ethnospezifische Gräber des awarischen Khaganats nicht bekannt sind, obzwar sie sich in nächster Nähe befinden (die Entfernung des nahegelegendsten awaro-slawischen Gräberfeldes Pác pri Trnave beträgt von Borovce etwa 27 km).

Funde

Die Gräber des älteren Gräberfeldabschnittes in Borovce ergaben mehrere Funde, die auf slawischen Körpergräberfeldern nicht zu den häufigen gehören und ihnen daher bisher keine Aufmerksamkeit hinsichtlich einer eigehenderen Bearbeitung gewidmet wurde. An dieser Stelle möchten wir nur kurz auf manche von ihnen aufmerksam machen. Im Grab 72 lag an der rechten Seite des bestatteten Mannes ein einschneidiges Eisenschwert, ursprünglich in einer Lindenholzscheide, mit tauschierter Verzierung wahrscheinlich aus Gold (Abb. 9:1-3). Einschneidige Schwerter sind außer Säbeln im Milieu awaro-slawischer Gräberfelder des 7.-8. Jh. bekannt, doch begegnet man ihnen auch in slawischen Gräberfeldern. Einen häufigeren Fund bilden zweischneidige Schwerter, denen im Zusammenhang mit den Slawen größere Aufmerksamkeit gewidmet wurde. Man gelangte zur Schlußfolgerung, daß Anfang des 9. Jh. das zweischneidige Schwert zur Hauptwaffe wurde, was die Kampftechnik erforderte (RUTTKAY 1975, 125).

Einen weiteren Fundbereich, dem Aufmerksamkeit gewidmet wurde, bilden die Sporen aus Grab 221. Die Autorin macht aufmerksam, daß dieser Sporentyp, dessen Schenkel mit einer Schnalle abgeschlossen sind, nicht mit den aus fränkischem Milieu bekannten Ösensporen, sondern nach der Anferigungstechnologie (Abb. 10) wie auch seiner Verbreitung nach mit dem Milieu der Altkroaten zusammenhängt.

Bezüglich des Frauenschmucks verweisen wir auf die von den großmährischen wie auch awaro-slawischen Gräberfeldern des 7.-8. Jh. bekannten traubenförmigen Ohrringe (Abb. 9:14). Einen ausgeprägten Fund von Frauenschmuck repräsentiert auf dem Gräberfeld in Borovce ein Paar lunettenförmiger Ohrringe mit sternartigem Anhänger, von denen der älteste Fund aus einer mit den Anten in Zusammenhang gebrachten Siedlung stammt (CHAVĽUK 1963). Eine weitere Verbreitung wiesen diese Ohrringe vor allem im 7.-8. Jh. auf. Direkte Analogien zum Fund aus Borovce sind vom Gräberfeld in Sultana an der unteren Donau bekannt. Das Gräberfeld in Borovce weist mit den Gräberfeldern des Typs Sultana-Izvoru mehrere Ähnlichkeiten auf.

Das Brandgräberfeld

Im Kataster von Borovce ist seit längerem ein Brandhügelgräberfeld bekannt, auf welchem sich 18 Hügelgräber

befanden, die heute als vernichtet zu betrachten sind. Nach einem Vergleich der Bestattungssitten mit dem Gräberfeld mit Nischengräbern in der Gasse Rakovická bezweifelt man eine wechselseitige Beziehung dieser Gräberfelder ohne eine direkte Ankunft von neuen Bewohnern mit der Bestattungsweise in Nischengräbern.

Schlußfolgerung

Die Unterschiede in den Bestattungssitten wie auch die festgestellten Funde erlauben es, das Gräberfeld in Borovce als eines der ältesten Körpergräberfelder im Gebiet außerhalb der awaro-slawischen Gräberfelder zu betrachten. Für die bisherige Gliederung der frühmittelalterlichen Gräberfelder in Hügel- und Flachgräberfeldern scheint es notwendig zu sein, auch Gräberfelder mit Nischengräbern des Podmol-Typs und Stollengräber zu unterscheiden. Bei der Erklärung der Entstehung der Körperbestattungsweise bei den Slawen hinter der Nordgrenze der awaro-slawischen Gräberfelder scheint es für das Gräberfeld in Borovce notwendig zu sein, außer Einflüsse des Christentums und des awarischen Khaganats auch solche in Interaktionen der slawischen Kultur mit verschiedenen Kulturen Mittel- und Südeuropas im Verlauf des 6.-8. Jh. zu suchen.

Im Zusammenhang mit den Funden vom Gräberfeld in Borovce können Zweifel über die ethnische Spezifikation dieses Gräberfeldes als ein slawisches aufkommen. Insofern wir jedoch in der Archäologie die ethnische Spezifikation aufgrund von Äußerungen der materiellen Kultur auf diesem Gräberfeld angenommen haben, fehlt es an eindeutigen ethnospezifischen Funden anderer Ethnika. Es wird jedoch nicht ausgeschlossen, daß die älteste auf dem Borovcer Gräberfeld bestattende Bevölkerung das Ergebnis einer kulturellen und ethnischen Mischung der Art war, wie wir es auf den heterogenen Gräberfeldern des awarischen Khaganats sehen. Den führenden sozialen Verband müssen wir jedoch mit Rücksicht auf den Zeitraum für slawisch halten. Ein indirekter Beweis ist auch darin zu erblicken, daß im großmährischen Horizont die ursprünglichen Sitten und die Bestattungsweise in Nischengräbern erhalten blieben. Es sei bemerkt, daß die Nischengräber des Podmol-Typs gewöhnlich die reichste Ausstattung aufwiesen. Die Gründe für die Veränderungen der Bestattungssitten, die sich auf dem Gräberfeld in Borovce und den jüngeren Horizonten durch das Aufgeben der Bestattungsweise in Nischengräbern, in der Veränderung der Ausstattung der Gräber, in ihrer Tiefe usw. äußern, werden uns offenbar in Zukunft dazu verhelfen, weitere Seiten der interessanten Geschichte, begleitet von den Beziehungen zwischen dem Mährischen und Nitraer Fürstentum wie auch vom Untergang Großmährens und der Fortsetzung des Lebens und der Kultur der Slawen in der Entstehungszeit des Ungarischen, Böhmischen und Polnischen Königreiches zu entdecken.

Übersetzung von B. Nieburová.

Abbildungen:

Abb. 1. Borovce, Bez. Piešťany, Auswahl von Gräberfunden des 11. Jh.: 1,2 – Schläfenringe (Silber); Fingerring (Silber); 4 – Obolus, Ungarn, Ondrej I. (1046-1060), a – Avers, b – Revers. M: 1:1.

Abb. 2. Borovce, Bez. Piešťany, Auswahl von Gräberfunden des 10. Jh.: 1 – Anhänger (aus zwei Hälften), 2,3 – Glasperlen mit farbigen Wellenlinien und Punkten verziert (das ganze Ornament aufgezeichnet neben der Perlenzeichnung); 4 – Kaurimuscheln; 5 – Anhänger; 6-11 – S-förmige Ohrringe und Haarringe; 12 – Halskette aus Glasperlen; 13, 14 – Gefäße. M.: a – 1-12; b – 13,14.

Abb. 3. Borovce, Bez. Piešťany, Auswahl von Gräberfunden der vorgroßmährischen und großmährischen Periode: 1-7 – silberne und vergoldete Ohrringe; 8, 20, 21, 23, 24 – Gefäße; 9 – (?) Reliquiar, Avers und Revers; 10-17 – Glasperlen; 18 – Perle aus Blech; 19 – Bandförmiger Fingerring mit Platte; 22 – Spinnwirtel; 25 – Axt; 26 – Messer; 27 – Sporn. M.: a – 10,11; b – 1-7, 9, 12-18, 22, 26, 27; c – 20, 21, 23, 24, 25.

Abb. 4. Borovce, Bez. Piešťany, Gräberfeldplan, Situation bis J. 1997.

Abb. 5. Borovce, Bez. Piešťany, Pferdegrab Nr. I.

Abb. 6. Borovce, Bez. Piešťany, Grab Nr. 321 mit Nischen des Podmola-Typs und Pferdeskelett.

Abb. 7. Borovce, Bez. Piešťany, Grab Nr. 28 mit Nischen des Podmola-Typs.

Abb. 8. Karte des Karpatenbeckens mit Fundstellen von Nischengräbern aus dem 7.-9. Jhs. Podmola-Nischengrab; Nischen-Stollengrab; Gräberfelder mit großer Anzahl von Nischengräbern; nördliche und westliche Grenze des Awarischen Khaganats im 8. Jh.

Abb. 9. Borovce, Bez. Piešťany, Auswahl von Gräberfunden des ältesten Gräberfeldhorizontes: 1 – einschneidiges Schwert; 2,3 – Blechbeschläge aus Bronze vom Messergriff; 4 – Axt; 5-7, 9, 16 – Gefäße; 8 – Nadelbehälter; 10 – Halskette aus Glasperlen; 11-14 – Ohrringe; 15 – Eimer mit Eisenreifen (Rekonstruktion). M.: a – 4, 5, 7, 9, 15, 16; b – 1; c – 2, 3, 6, 8, 11, 12, 13. Die Abbildungen Nr. 10 und 14 sind in M. 1:1.

Abb. 10. 1 – Fränkischer Ösensporn, Quedlinburg-Boxhoruschanze Grab Nr. 38 (nach F. Stein 1967, Taf. 35/18); 2 – Borovce, Bez. Piešťany, Schnallensporn vom Grab Nr. 221.

Literatúra:

ACSÁDI, GY. – NEMESKÉRI, J. 1970: History of Human Life Span and Mortality. Budapest.
AJBABIN, A. I. 1973: K voprosu o proischoždenii seriožek Pastyrskogo tipa, SA 3, 62-73.
BARAN, V. D. 1978: Slavjane v seredine I tysjačeletja n.e. Problemy etnogeneza Slavjan, 5-39. Kijev.
BELOŠEVIČ, J. 1980: Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. Zagreb.
BEREZOVEC, D. T. 1952: Charivskij klad. Archeologija VI, 109-119.
BIALEKOVÁ, D. 1962: Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska, SlA X, 97-148.
- 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Typologie und Datierung), SlA XXV, 103-160.

- 1979: Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jh. bei den Slawen nördlich der Donau, in: Rapports du IIIe Congrès International d´Archeologie Slave, Bratislava 7-14 Septembre 1975. Tome 1, 93-103. Bratislava.
- 1982: Slovanské pohrebisko v Závade, SlA XXX, 123-164.
- 1984: Der Anteil anderer Ethnika an der Kulturbindung der mährischen Slawen in der Zeit der Staatsbildung, in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert, Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983, 33-38. Nitra.
- 1999: K motívu gréckeho kríža na ostrohách z Bašoviec a Nitry, in: Avenarius, A. – Ševčíková, Z. (ed.), Slovensko a európsky juhovýchod, Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej), 109-123. Bratislava.

BUDINSKÝ-KRIČKA, V. 1958: Slovanské mohyly na východnom Slovensku, SlA VI, 138-205.

CSALLÁNY, D. 1939: Kora-avarkori sírleletek. Grabfunde der Frühawarenzeit, FA I-II. 151-180.

ČILINSKÁ, Z. 1966: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava.
- 1973: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava.
- 1989-1990: K otázke príchodu Antov na stredný Dunaj, SbFFBU E 34-35, 19-25.

DAIM, F. 1987: Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Wien.

DOSTÁL, B. 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
- 1982: Drobná pohřebiště a rozptýlené hroby z Břeclavi-Pohanska, SbFFBU E-27, 135-201.
- 1991: Zur Datierungsfrage des grossmährischen Schmucks, Zalai Múzeum 3, 81-87.

EISNER, J. 1952: Devínska Nová Ves. Bratislava.
- 1955: Počátky českého šperku, PA XLVI, 215-226.
- 1966: Rukověť slovanské archeologie. Praha.

FUSEK, G. 1994: Slovensko vo včasnoslovanskom období. Nitra.

GALUŠKA, L. 1990: Časně slovanské sídliště u Ostrožské Nové Vsi (okr. Uh. Hradiště) a otázka osídlení středního Pomoraví prvními Slovany, AR XLII-5, 564-586.
- 1996: Uherské Hradiště-Sady. Brno.
- 1999: Jezdecká souprava z hrobu 224/51 ze Starého Města, in: Avenarius, A. – Ševčíková, Z. (ed.), Slovensko a európsky juhovýchod, medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej), 84-108. Bratislava.

GARAM, E. 1995: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary, Vol. 3, Budapest.

HRUBÝ, V. 1955: Staré Město – velkomoravské pohřebiště „Na valách". Praha.

HUNKA, J. 1994: Katalóg ranouhorských mincí z pohrebiska v Borovciach, Balneologický spravodajca 1993-1994, XXXII, 214-217.

CHAVĽUK, P. I. 1963: Ranneslavjanskije poselenija Semionki i Samčicy v srednem tečenii Južnogo Buga, MIA, 108, 336.

CHROPOVSKÝ, B. 1970: Slovensko na úsvite dejín. Bratislava.

KAVÁNOVÁ, B. 1980: Některé rysy pohřebišť ze střední doby hradištní na jižní Moravě, in: IV. medzinárodný kongres slovanskej archeologie Sofia, 15.–22. septembra 1980, 67-73. Nitra.

KELLER, E. – BIERBRAUER, V. 1965: Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves, SlA XIII, 377-397.

KLANICA, Z. 1984: Die südmährischen Slawen und anderen Ethnika im archäologischen Material des 6.-8. Jahrhunderts, in: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert, Symposium Nové Vozokany 3.-7. Oktober 1983, 139-150. Nitra.
- 1985: Mikulčice-Klášteřisko, PA LXXVI, 474-530.
- 1986: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha.
- 1990: K počátkům staromoravského kostrového pohřbívání, in: Staroměstská výročí, 57-64. Uherské Hradiště.

KUNTER, M. 1991: Variabilität der Sterblichkeit bei prähistorischen, historischen und rezenten Bevölkerungen, Archäologische Informationen 14/2, 160-175.

LUTOVSKÝ, M. 1994: Kolínský knížecí hrob. Ad Fontes, SbNM XLVIII, č. 3-4, 37-76.

LÖRINCZY, G. 1994: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz (A fülkesíros temetkezés), in: A kökortól a középkorig, 311-335. Szeged.

MAKSIMOV, E. V. 1996: Obrjad ingumacii v čerňachovskoj kuľture, in: Tezi dopovidej ukrajinskoj delegacii na VI Mižnarodnomu kongresi slovjanskoj archeologii (Novgorod, Rosia, 1996 r.), 33-36. Kiiv.

MARCINIAK, A. 1995: Archaeology and Palaeodemography: Expectations and Limitations, in: Kuna, M. – Venclová, N., Whither archaeology? Papers in Honour of Evzen Neustupny, 110-117. Praha.

MAREŠOVÁ, K. 1983: Uherské Hradiště-Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích. Brno – Uherské Hradiště.

MIHOK, Ľ. a kol. 1991: Archeometalurgický výskum sečných zbraní z pohrebiska v Želovciach, in: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku, 67-101. Nitra.

MITREA, B. 1988: La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problémes, Dacia, XXXII, n. 1-2, 91-139.
- 1989: Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, jud. Giurgiu, Dacia XXXIII, 145-219.

MÜLLER-WILLE, M. 1970-1971: Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter, Ber. van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) 20-21, 119-248.
NEUSTUPNÝ, J. 1933: Slovanské mohylky se žárovými pohřby v Borovcích u Piešťan, Časopis Učené společnosti Šafaříkovy 7, 554-556.
NEUSTUPNÝ, E. 1983: Demografie pravěkých pohřebišť. Praha.
NEVIZÁNSKY, G. 1992: Slovanské žiarové pohrebisko v Bajči-Vlkanove, AR XLIV, 393-414.
NIEDERLE, L. 1911: Slovanské starožitnosti, oddíl kulturní – Život starých Slovanů, cz. I, z. 1, Praha.
PIETZSCH, A. 1979: Technische Betrachtungen zur Herstellung früher Reitersporen und deren Rekonstruktion. Studien zur vor- und frühgeschichtlichen archäologie, Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag, Teil II, 83-106.
PITTEROVÁ, A. 1955: Recense na práci H. Preidela, Awaren und Slawen, Slavia 24, 114-117.
PODBORSKÝ, V. 1961: Staroslovanské žárové pohřebiště ve Staré Břeclavi, SbFFBU E-6, 61-82.
POULÍK, J. 1948: Staroslovanská Morava. Praha.
- 1951: Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přítlukách na Moravě, AR III, 97-100.
- 1960: Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldov.
- 1985: Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, 9-80. Praha – Bratislava.
PREIDEL, H. 1952: Awaren und Slawen, Südostforschungen 11 (1948-52), 33-45.
REJHOLCOVÁ, M. 1990: Včasnoslovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra, SlA XXXVIII, 357-420.
- 1995: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Analýza, Katalóg. Nitra.
RUTTKAY, A. 1975: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I) SlA XXIII, 119-216.
- 1976: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II), SlA XXIV, 234-398.
SEDOV, V. V. 1979: Proischoždenije i rannaja istorija Slavjan. Moskva.
STAŠŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ, D. 1994: Nálezy ranouhorských mincí na pohrebisku v Borovciach, Balneologický spravodajca 1993-1994, Balneohistorica Slovaca 32, 208-213.
- 1996: Zu manchen spezifischen Äußerungen des Bestattungsritus im Frühmittelalter, in: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert, 287-304. Bratislava.
- 1997: Problematika vybraných typov veligradských (byzantsko-orientálnych) náušníc Veľkej Moravy z pohľadu doterajších výsledkov výskumu v Borovciach, in: Svätopluk 894-1994, 197-206. Nitra.
- 1999: K výskytu lunulových náušníc s hviezdicovým príveskom v severnej časti Karpatskej kotliny, in: Avenarius, A. – Ševčíková, Z., Slovensko a európsky juhovýchod, medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej), 250-298. Bratislava.
STEIN, F. 1967: Adelsgräber des Achten Jahrhunderts in Deutschland. Tafeln, Berlin.
TRŇÁČKOVÁ, Z. 1980: Časně slovanská žárová pohřebiště v Pomoraví a jejich charakter, in: IV. Medzinárodný kongres slovanskeuj archeológie Sofia 15.-22. septembra 1980, 183-188. Nitra.
ŠIŠKIN, R. G. 1996: Mnogoslojnoje ranneslavjanskoje poselenie Aleksandrovka I, in: Tezi dopovidej ukrajinskoj delegacii na VI Mižnarodnomu kongresi slovjanskoj archeologii (Novgorod, Rosia, 1996), 55-58. Kiiv.
VIGNATIOVÁ, J. 1993: Karolinské meče z Pohanska u Břeclavi, SbFFBU E-40, 111-118.
VÖRÖS, I. 1999: Germanische Pferde-Hunde-Doppelgräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Keszthely, Zalai Múzeum 9, 125-131.
WERNER, J. 1978: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche), Schild von Steiern, Festschrift Modrijan, Bd. 15/16, 1978/79, 227-237. Graz.
ZÁBOJNÍK, J. 1999: Materiálna kultúra nálezísk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku, in: Avenarius, A. – Ševčíková, Z. (ed.), Slovensko a európsky juhovýchod, Medzikultúrne vzťahy a kontexty (Zborník k životnému jubileu Tatiany Štefanovičovej), 189-222. Bratislava.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Čechy v době velkomoravské

Miloš ŠOLLE

Otevřenost Moravy jak vůči střednímu Podunají, tak směrem do Poodří Moravskou branou povodím řeky Moravy umožnila, že zvláště jižní, ale také střední část země se stala vnímavou pro vnější podněty, tím spíše pro podněty, vycházející z kulturně i civilizačně vyspělejší podunajské oblasti. Na úsvitu dějin, kdy římská civilizace vytvářela z Dunajské tepny nejen hranici obrany Imperia, ale i základnu pro vlastní pronikání k severu po všech stránkách, Morava se stala takřka sesterskou zemí Norika a Pannonie, zemí, v níž tradice civilizačního ruchu nebyla příliš tlumena ani za éry avarské nadvlády. Tím itenzivněji ožila po porážce Avarů vojsky Karla Velikého koncem 8. století.

Nížinný ráz jihomoravských oblastí se jeví být ve viditelném protikladu k hornatým českým územím, které umožňovaly plnou koncentraci slovanského osídlení v podstatě jen ve středních Čechách, v Polabí a v Poohří. Čechy jižní, západní a severovýchodní byly populačně v raném středověku omezeny na větší nebo menší kolonizované ostrovy v povodí říčních toků, chráněné širokými hustými lesními hvozdy a hornatými bariérami. Obchodní stezky české sídelní enklávy spojovaly, měly však především dálkový charakter. Sledovaly obchodní zájmy od Baltu k Jadranu a od západních center karolinské říše směrem do Kyjevské Rusi. Směrem k Moravě vedla stezka Trstenická, táhnoucí se při severní hranici jádra Velké Moravy a stezka Haberská, protínající Českomoravskou vrchovinu v jižních oblastech země. Směrem na západ vedla královská cesta Polabím a Poohřím, podnětem stezek do Lužice a do Kladska a na jihozápad byl kvetoucí obchod se solí již od pradávna. V obranném smyslu měly Čechy výhodnější polohu než Morava, chráněny pohraničními zátarasy, zatím co Morava byla otevřena nejen civilizačním proudům, ale také nájezdům kočovníků, kteří na Moravu pronikali v několika časových vlnách za sebou během raného středověku. Tyto okolnosti se staly i důležitým faktorem při vzniku státní organizace země.

Vyspělá státní organizace mohla vzniknout jen tam, kde ji předcházela vyšší forma dělby práce. Ta působila na vrstvení společnosti a to nejen po stránce řemeslné specializace – ne již jen podomácké výroby, ale stejně tak v sociální oblasti nadřazenosti a podřazenosti jejích členů. Feudální stát, k němuž i český stát spěl, se opíral o vyvlastnění veškeré půdy panovníkem, který se svou družinou – zárodkem pozdější šlechty – vybíral dávky a vyžadoval služby od svých poddaných. To vše se ovšem neobešlo bez násilí, přičemž původní, do jisté míry svobodné obce, postupně zanikaly a staly se závislými na svém pánovi a to již ve značné míře v době našich rozvitých hradišť v 9. století, tedy v době velkomoravské. Nesmíme však přitom zapomínat, že tyto obce by byly bez této vazby ponechány na pospas náporu vnějších nepřátel. Tedy nešlo o absolutní potlačení zájmů tehdy již silně problematické tzv. rodové společnosti, ale spíše o vazbu věrnosti a odpovědnosti (feudum). Při vzniku českého státního organizmu, podobně jako v jiných oblastech života nešlo o jednorázový akt, ale o delší dobu trvající proces, který navázal na předstátní strukturu teritoriálních kmenových společenstev.

Nejlépe postup organizace tohoto předstátního útvaru u nás sledujeme na komplexně zkoumaných staroslovanských hradištích od dob jejich plného rozvoje v 8. a 9. století. Příkladem nám poslouží hradiště českého, luckého a zlicko-charvatského kmenového teritoria.

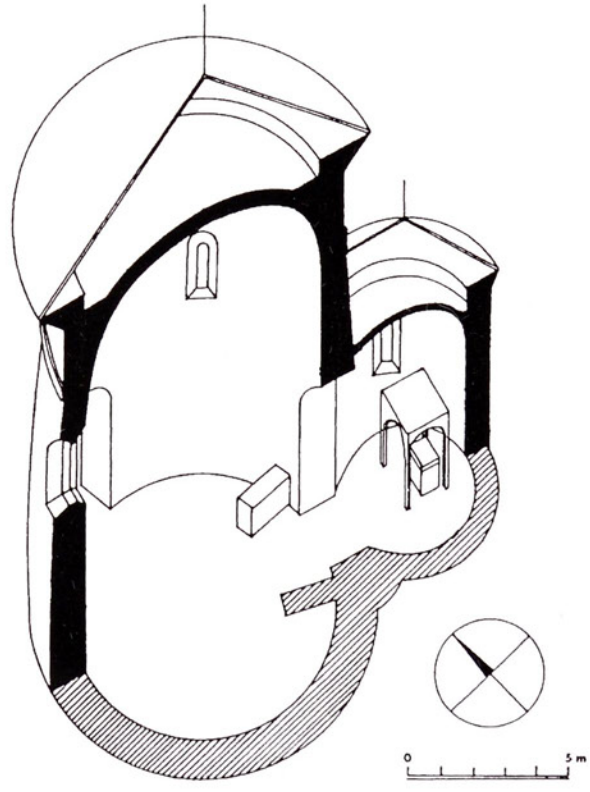

Obr.1. Budeč, rotunda sv. Petra, rekonstrukce nejstarší fáze kostela s předkněžištním prostorem, vymezeným zděnými přístavky, sloužícím liturgickým nebo katechetickým účelům z počátku 10. stol. Lomové zdivo i maltová podlaha svědčí o vlivu velkomoravského stavebnictví.

Obr.2. Budeč, rotunda sv. Petra, dnešní podoba kostela s románskou věží z 12. stol. Loď zachovává podnes podobu původní stavby Spytihněvovy.

Tak v doméně pozdějšího slavníkovského dominia známe takový dobře dokumentovaný vývoj na Klučovsku, na Kouřimsku i na Libici. Jde o doklad vývoje postupně se zdokonalující neopevněné vesnice k opevněnému sídlišti a hradišti na Klučově až po rozvité hradiště obrovitých rozměrů 44 ha na Kouřimi. Ve vrcholné fázi je chráněno několikerou hradbou s předhradími, na jejichž budování se nutně podíleli obyvatelé příhradních osad. Vývoj vyvrcholil vydělením akropole pro nobilitu. K takovému vývoji docházelo postupným zakládáním a přetvářením knížecích útvarů. K tomuto širšímu zemskému politickému útvaru mohlo dojít až po plném sjednocení autonomních drobných správních celků. Procesu stmelování byla na překážku zmíněná situace Čech s přírodními bariérami, oddělejícími jednotlivé sídelní komory. Klasickou dobou rozvoje státní organizace byla v Čechách éra Boleslavů v 10. stol., ale základem se stala již doba Bořivojova a jeho nástupců doby vlády Svatoplukovy na Moravě i následného vývoje až po vládu Václavovu. Naopak k ukončení státotvorného procesu došlo až za Břetislava I. a prvního českého krále Vratislava. Tehdy také celá hradská organizace nabyla nové kvality. Podnět k tomuto fenoménu dlužno hledat též v obchodních, duchovních i politických kontaktech s Velkomoravskou říší doby Svatoplukovy. Nelze pochybovat o tom, že vznik českého přemyslovského státu se stal v rámci našeho vnitřního společenského rozvoje i ve vztahu k sousedním státním strukturám existenční nutností a nelze než mu přisoudit zcela pozitivní význam pro další rozvoj formujícího se národa po všech stránkách.

Je třeba ze zásadních důvodů odmítnout názor, v uplynulé době tolik zdůrazňovaný, že křesťanství církví v té době prosazované, bylo pouhou ideologií feudálů v tom smyslu, že sloužilo výhradně nadvládě feudálních pánů nad poddaným lidem, ačkoliv přicházelo zhora. I když církev byla pozitivní oporou upevňujícího se českého státu, nelze opomenouti její primérní neideologickou podstatu, jak vyplývá i z ostré kritiky státní moci církevními představiteli podle zásad reformního hnutí, šířícího se z kláštera v Cluny, reformy Gorzské a dalších pohnutek, směřujících ke střetu se státní mocí.

Tak jako lze mluvit o předcyrilometodějském křesťanství na Moravě, máme i pro Čechy písemný záznam i archeologická svědectví o pronikání křesťanství již v době pokarolinské v 9. století. Letopisy kláštera ve Fuldě nás zpravují, že r. 845 východofranský král Ludvík Němec, který nastoupil na trůn po rozpadu sjednocené říše Karlovy po císaři Ludvíku Pobožném v její východní části, provedl akt christianizace pro nás významný. Podle těchto análů dal tento král ve své residenci v Řezně pokřtít 14 českých vévodů i s jejich družinami (MGH SS I 344). Odkud tato knížata pocházela, je dosud sporné. Lze však přihlédnout i k počtu 15 hradských teritorií, uvedených Geografem bavorským,

jichž počet se s udávaným počtem pokřtěných vévodů téměř shoduje (srv. R. TUREK 1957). Pro ověření stop styků českých Slovanů se sousedními oblastmi, křesťanstvím již dotčenými, mají ovšem zřetelnější výpovědní hodnotu prameny získané archeologickým výzkumem, prameny, které směřují jak na západ, tak na Moravu, nasvědčující těmto stykům jak po stránce obchodní, tak ideové.

Byly to zejména výzkumy pohřebišť, jež v Čechách prokazují změnu žárového ritu ve prospěch pohřbů do země, které svědčí, dnes již téměř nepochybně, o přímém nebo nepřímém styku s oblastmi, které přijaly tradici Kristových vyznavačů. Jen tam, kde v předkřesťanské době bylo již zvykem pochovávati do země, např. v avarskoslovanském prostředí Panonie, není změna ritu sama o sobě známkou christianizace. V otázce raného styku Čech s křesťanstvím v sousedních zemích se můžeme opřít jak o křesťanskou tradici pohřbů dominující v bavorském sousedství, tak na Moravě, kde velkomoravská centra vydala svědectví o sakrálních stavbách nejstaršího i předcyrilometodějského období. Také zlatnické výrobky, nalézané v hrobech, se honosí nejen vyspělou zlatnickou technikou, ale i křesťanskou symbolikou. Jedním z předních nalezišť v Čechách, sledujících téměř celý vývoj česko-moravských vztahů, je naleziště kouřimské.

Sama Stará Kouřim na Kolínsku při cestě Trstenické a Haberské zahrnuje plochu 44 ha, postupně se rozrůstající a členěnou. Výchozím centrem osídlení bylo jezírko "Libuše", druhdy v době předkřesťanské kultovní, u něhož bylo pochováváno v průběhu celého vývoje od pol. 9. stol. v luxusně vybavených, případně přímo vyzděných hrobkách, náležejících vládcům hradiska a členům jejich rodin. Pomineme-li hrobky nejstarší s doklady blatnicko-mikulčické skupiny nálezů, stmelující kulturní proudy karolinské a postavarské produkce, máme na kouřimském pohřebišti příklady honosné velkomoravské produkce zvláště v bohatých ženských hrobech z poslední třetiny 9. stol. Vývoj na pohřebištích je uzavřen stavbou hrobní dřevěné kaple a změnou její funkce. Politickým i řemeslným rozkvětem se však může pochlubit též poslední éra doby Václavovy i Boleslavovy I. třetiny až poloviny století 10. V rámci tohoto mocenského i kulturního růstu Staré Kouřimě je tedy výrazně zastoupena doba vlády krále Svatopluka, kterou oprávněně klademe do období let 870-894. Následující období I. třetiny století 10. se vyznačuje samostatnou dílenskou tvorbou přímo na Kouřimi, jak dosvědčuje místní výroba gombíků ve formě kadlubů a obsah luxusních šperků tzv. kouřimské

Obr. 3. Budeč, rotunda sv. Petra, zděný přístavek, vymezující předkněžištní prostor v nejstarší fázi stavby.

kněžny, aplikujících vkus velkomoravských dílen. Jsme oprávněni spatřovat v těchto nálezech důkaz migrace velkomoravských producentů z moravských center do Čech v době, kdy velkomoravské hrady byly postupně drancovány maďarskými vpády.

Analogické honosné nálezy z té doby poskytla ještě mohyla z Želének u Zábrušan na Mostecku v severních Čechách, dvojhrob kolínský, hroby v Prachovských skalách a zvláště pohřebiště u Jízdárny na Pražském hradě. Tamní bohaté hroby však nepovažuji za doklad přímé Svatoplukovy přítomnosti a jeho družinníků v Praze, ale za důkaz intenzivních obchodních a kulturních styků s Moravou té doby, stejně jako tomu bylo na současné Kouřimi. Kromě produkce zlatníků dosvědčují styky s Moravou i výrobky hrnčířů. Jde o nálezy keramiky blučinského, věstonického i pomoravského rázu na Kouřimsku, v jižních i severozápadních Čechách. Patrně jde o práce potulných hrnčířů.

To vše, co bylo vyčteno z archeologických nálezů, doplňují události historické, které se týkají vztahů Čech s Moravou. To, že r. 855 hrabě Ernst ve službách Ludvíka Němce před výpravou na Moravu zaútočil na Čechy, dosvědčuje, že Čechové i Moravané byli v té době spojenci (CDB I, 5). O tomtéž svědčí zpráva z r. 857, že biskup Otgarius a Hruodoltus ztekli hrad Wisztrachův v Čechách a jeho syn našel útočiště na Moravě (MGH SS I, 370). Zvlášť přesvědčivá je však zpráva o příhodě z r. 871 z počátku vlády Svatoplukovy, podle níž francké vojsko přepadlo bohatě vybavený svatební průvod, který byl na cestě do jednoho z velkomoravských center (Meginh. Ann. MG 75). Svědčí o příbuzenských svazcích českých a moravských rodů. Neméně důležitá a pro naše země významná je zpráva z r. 872 o utkání východofranckého vojska s 5 českými vévody ve středních Čechách, k nimž byl ve zprávě dodatečně přiřazen též Bořivoj, zřejmě Bořivoj Přemyslovec, nejstarší historicky ověřený český kníže, který navázal politické přátelství s králem Svatoplukem a na jeho dvoře přijal z rukou Metodějových křest. Tento Bořivojův akt byl jistě pro obě strany politicky výhodný a zároveň otevřel cestu misiím do Čech z Moravy. Poloanekdotický příběh přijetí křtu na dvoře Svatoplukově i pohnutky vedoucí Bořivoje k jeho přijetí, jak je podává Christián, nemá hodnotu skutečné události, zato však dává nahlédnout do způsobu

Obr. 4. Budeč, rotunda sv. Petra, zdivo rotundy má ráz starobylé lomové techniky zdění.

dvorského ceremonielu. Lze pochopit, že tento státnický akt Bořivojův nebyl na Pražském hradě přijat s bezvýhradným porozuměním. Bořivoj musel být zaštítěn Svatoplukovou ochranou, nelze však proto považovat Bořivoje za pouhého vazala Svatoplukových mocenských zájmů. Bylo tehdy běžnou zvyklostí, že regionálnímu knížeti, který uznával mocnějšího sousedního panovníka, nebývala odňata jeho suverenita. To možno připustit až po Bořivojově smrti, kdy si Svatopluk nechal udělit Čechy v léno od krále Arnulfa r. 890, kdy na Pražském dvoře mohlo dojít k jistému druhu interregna, které trvalo až do Svatoplukovy smrti r. 894. O tom, že Svatoplukova nadvláda nad Čechami se stala tehdy nežádoucí, svědčí odklon nástupců Bořivojových: Spytihněva a předáka zlickocharvatské oblasti Vitislava od Moravy k Řeznu r. 895. Následoval postupný ústup Velkomoravské říše z mocenského vrcholu, vyjádřený i nepřátelstvím Čechů vůči Moravě za Mojmíra II.

Zatímco vláda Svatoplukova mezi léty 871-894 je pevně historicky určena, vročení křtu Bořivojova, případně též Ludmily, naráží na značné potíže. Historické bádání má tu k dispozici datum 872, kdy se objevuje jméno Bořivojovo ve výčtu předních knížat v utkání s Franky a nástup Spytihněvův ve vládě r. 895. Archeologické bádání potvrzuje velký počet velkomoravských nálezů v hrobech české nobility v poslední třetině stol. 9., projevující se i jistou podomáckou transformací této postvelkomoravské produkce v l. třetině 10. stol. To samo však pochopitelně neřeší otázku vročení Bořivojova křtu v rozmezí sedmdesátých až osmdesátých let 9. věku. Tato otázka zůstává otevřena kombinačnímu talentu historiků od dob J. Dobrovského až po interprety současné. Antropologická expertiza E. Vlčka (1982) stáří Bořivojova odvisí od správnosti identifikace pohřbu "K1", uloženého pod svatováclavskou kaplí na Hradě s pohřbem Bořivojovým, což je identifikace velmi pravděpodobná. Za nejschůdnější datum Bořivojova křtu, měl-li na Svatoplukově dvoře být mezi přítomnými jak Svatopluk, tak Metoděj i Bořivoj, považuji období po Metodějově osvobození z moci francké, tedy asi po r. 874 a před datem Metodějovy smrti r. 885. Dobu po Metodějově návratu r. 869 z Říma a před jeho uvězněním r. 870, tedy v době personálních změn na moravském trůně, jak soudí R. Turek (1963), považuji za politicky málo únosnou.

Jeden ze stěžejních úspěchů archeologického výzkumu před válkou byl r. 1939 nesporně objev rotundy v základech kostela sv. Klimenta na Levém Hradci, kde podle kanovníka Zbyhněva z 12. stol. "se rozhořela křesťanská víra-ubi christianitas incepta est" (CDBI, 124, Friedrich). Kristián na sklonku 10. století nás zpravuje, že arcibiskup Metoděj dal Bořivojovi s sebou kněze řeckého jména Kaichos, kterého Bořivoj usadil na Hrádku řečeném "Hradec". Ztotožnění objevené rotundy na Hradci, později nazvaném "Levý", s kostelem velkomoravského původu je nasnadě. Tomuto výkladu, přes počáteční rozpaky K. Gutha, spoluautora výzkumu, přisvědčuje dispozice kostela, technika zdění (užití lomového kamene) i svatoklimentské patrocinium. Rotundu viděl ještě T. Pešina z Čechodrodu v 17. století, i když apsida již tehdy byla nahražena gotickým presbyteriem. Levý Hradec si ještě v 10. století podržel hodnotu duchovní křesťanské tradice, završené volbou 2. pražského biskupa Vojtěcha r. 982. Jeho úloha v našich dějinách byla určena jeho dominantou v krajině starobylé historické tradice osídlení, stejně dosvědčené v okolí nedaleké Budče, proti níž byl rozlohou daleko menší. V povodí Vltavy a jejích přítoků sevozápadně od pražské kotliny se podle novodobého průzkumu traduje osídlení již od 6. století (Roztoky, Zákolany) a přetrvává do 9. století. Proč Bořivoj zakládá svůj nejstarší zděný kostel na Levém Hradci lze vysvětlit jednak tím, že Pražský hrad byl tehdy ještě ve stadiu počínajícího rozvoje, hlavně však tím, že dynastie Přemyslovců procházela právě bouřlivými politicko-ideovými proměnami, jak se výrazně projevilo na konci života a vlády Bořivoje samého.

Pražský hrad postupně tehdy získal otěže vlády do svých rukou, zatímco starší hradiště pražské kotliny, jakým byla Šárka, Butovice, Zámka u Bohnic nebo Hostivař postupně ztrácela na významu. Nicméně ani Pražský hrad nebyl od dob Bořivojových budován "na zeleném drnu" zcela bez sídelní tradice. Svědčí o tom též nový výzkum ve vztahu k staršímu osídlení na planině hradčanské, jednak starší blízká pohřebiště. Nejstarší pražský kamenný kostel, postavený Bořivojem z vděčnosti za potlačení vzpoury některých tamních předáků ke cti P. Marie, byl objeven I. Borkovským proti starším předpokladům mezi druhým až čtvrtým hradním nádvořím v západní části hradní opyše. K stavbě bylo zvoleno místo nedaleko pahrbku "Žiži", spojeného s pohanskou kultovní tradicí, což bylo právě vhodné k potvrzení klíčící christianizace. Odraz neklidné doby se zračí v dvojité stavbě samého kostela, starší a mladší. V obou fázích za sebou se jedná o jednolodní podlouhlou dispozici s apsidou. Starší stavba byla zděna na způsob techniky zdění-opus spicatum, známe již z antiky, rozšířené zejména v době karolinské a pokarolinské a jen vzácné i v době románské. Proti levohradecké rotundě je pražský kostel o něco větší (6,65 x 8,57m), šířka základů měří více než 100 cm. Uvnitř staršího kostela dominovala hrobní tumba na maltové podlaze. Apsida měla zploštělý, zalomený tvar. Kostel byl patrový a byl zbořen dříve než posloužil svému původnímu účelu: pohřbu Bořivojovu. Z toho lze usuzovat na rozpory uvnitř vládnoucí třídy a na změnu orientace, uskutečněnou Bořivojovým synem Spytihněvem ve prospěch řezenské církevní obedience. Bořivojova manželka Ludmila, která vycházela z tradic církevně-slovanského zaměření, přijímala proudy moravského cyrilometodějského i západního křesťanství. Přesto se stala obětí dvorských intrik Drahomíry, její snachy. Mladší kostel se zaoblenou apsidou, zděný technikou řádkového zdiva, připomíná svou koncepcí kostel v Poreči v Istrii (TUREK 1963). V mladším kostele byl pochován Spytihněv, representant nového prozápadního směru spolu se svou manželkou. Datování do l. třetiny 10. stol. umožňuje výbava kněžny: šperk velkomoravského původu s hrozníčkovitými náušnicemi a s náušnicemi esovitými. V témže prostředí vyzvednut závěsek s ukřižovaným. Je příznačné, že legendy západního latinského okruhu na př. Crescente fide jako stavebníka Bořivoje již neuvádějí (CHALOUPECKÝ 1939; 1942, 79).

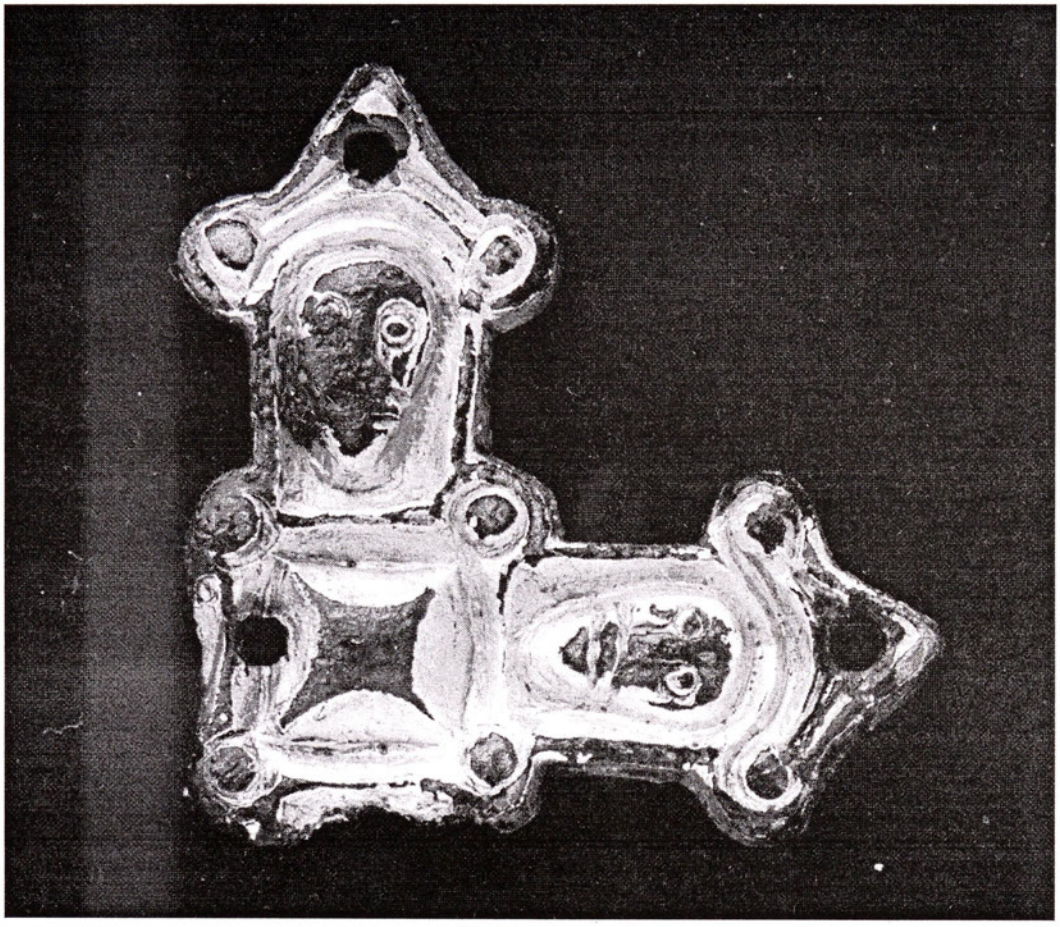

Obr. 5ab. Budeč, rotunda sv. Petra, zlacený křížek mikulčicko-blatnického rázu z hrobu děvčátka č. 55 při kostele, upravený do podoby dvouramenného závěsku na krk, a) přední strana s maskami, zpodobňujícími hlavu Kristovu, b) zadní strana uchovává obtisky textilu.

Hradní centrum na Budči představuje po ideové stránce již církevní orientaci latinskou, a na Budeč je kněžic Václav poslán svým otcem Vratislavem, aby se tam učil latinské liturgii, zpěvu latinských žalmů u hradního kněze Ucena i písmu, když si předtím osvojil znalost písma staroslověnského od své babičky Ludmily, jak líčí Staroslověnská legenda I, Crescente fide, Christian i Gumbold. Vlastní prostorná dosud stojící rotunda projevuje v mnohém ještě prvky velkomoravského stavebnictví. Jde o podkovovitý ráz apsidy, lomové nikoli řádkové zdivo i maltovou podlahu. Pozoruhodný je i předkněžištní prostor, který zřejmě sloužil specifickým liturgickým, případně i katechetickým účelům, o čemž svědčí i nález rydel v okolí rotundy. Světlost lodi je širší proti levohradecké stavbě (8 m) a představuje mezistupeň vývoje od velkomoravských rotund k rotundě svatovítské, postavené sv. Václavem na Pražském hradě. Ta svými 4 apsidami, řádkovým zdivem a snad i vnitřním ochozem representuje centrálu, sloužící podle J. Cibulky za základ typu tzv. českých rotund 10.-12. století. Nově prozkoumaná budečská rotunda je dobře stratigraficky datována jak skupinou hrobů, tak vztahem k nejstaršímu opevnění do doby Spytihněvovy, kam také legendy o sv. Václavu stavbu kladou. Budečská rotunda představuje konečnou fázi vlivu velkomoravského stavebnictví v Čechách. Její další stavební přístavby postihují již vývoj románské architektury, k níž patří hrobní kaple a věž. Pokročilý předrománský sloh z doby kolem poloviny 10. století na budečské akropoli je zastoupen ještě podlouhlým kostelem P. Marie, náležejícím původně kastelánovi, později užívaným jako kostel hřbitovní. Církevními stavbami na Levém Hradci, na Pražském hradě a na Budči se uzavírá epocha, která svědčí dostatečně o stycích Čech s Moravou v době její mocenské a kulturní převahy doby Rastislavovy a Svatoplukovy.

ZUSAMMENFASSUNG:

Böhmen in der großmährischen Epoche

Seit Urzeiten erhielten unsere Länder Kulturimpulse aus dem Donaugebiet, insbesondere aus Mähren und auch in großem Maße aus der Slowakei. Besonders hervorzuheben ist aber der Einfluß des römischen Imperiums durch die Provinzen Raetien, Noricum und Pannonien, denn in diesen waren sowohl der christliche Glaube als auch mystische Strömungen verbreitet.

Ab dem 9. Jahrhundert läßt sich schon die Erdbestattung in Mähren und kurze Zeit danach auch in Böhmen belegen. Diese Änderung des Bestattungsritus können wir nur sehr schwer mit den Awarengewohnheiten in unseren Ländern verbinden, die in Pannonien und in der Südslowakei siedelten, sondern hängt sicher mit der Christianisierung zusammen.

Sowohl die schriftliche Überlieferung, als auch archäologische Funde beweisen, daß schon bevor die beiden Missionare aus Thessaloniki, Cyrillus und Methodius, ihre Arbeit begannen, christliche Kirchenbauten in den Siedlungszentren des Großmährischen Reiches existierten. Diese alten Belege des Christentums bildeten sich nach Missionierungsversuchen, die entweder von den westlichen Diözesen oder dem damaligen Illyricum ausgingen. Von dieser Feststellung ausgehend versteht man die Nachricht in der Vita des Methodius, daß das Christentum aus dem Westen "z Němec", aus dem Vlachgebiet, das heißt aus dem Patriarchat Aquileia, oder von dem unteren Lauf der Donau "z Řek" nach Mähren kam, besser.

Der vor kurzem heiliggesprochene großmährische Fürst Rastislaw bat den byzantinischen Kaiser Michael III. um eine Mission zu seinem Volk, das sich schon vom Heidentum abgewandt hatte. Auch die Mainzer Synode von 852 bestätigt, daß zu jener Zeit in Mähren schon christliche Wurzeln, *christianitas rudis,* vorhanden waren.

Auch für Böhmen existiert eine schriftliche Quelle aus dem 9. Jahrhundert, die über die Christianisierung des Landes berichtet. Aus den Annales Fuldenses erfährt man, daß im Jahre 845 König Ludwig der Deutsche, nachdem er, dem Vertrag von Verdun gemäß, den ostfränkischen Thron bestiegen hatte, einen Akt vollzog, der für Böhmen sowohl politisch als auch christlich eine wichtige Bedeutung hatte: Der König ließ in seiner Residenz 14 böhmische Fürsten mit ihren Gefolgsleuten taufen. Es scheint so, als ob sich sämtliche Stammesfürsten Böhmens hätten taufen lassen. Hierfür gibt es jedoch keine historisch belegbaren Beweise und somit fand bis heute diese Nachricht wenig Beachtung in den Gelehrtenkreisen.

„*Hludowicus, 14 ex ducibus Boemanorum cum hominibus suis christianam religionen desiderantes suscepit et in octavis theophaniae baptizari iussit*". Dieses soll am Oktavtag vom Fest der Erscheinung des Herrn geschehen sein. Im 9. und 10. Jahrhundert erfüllte Regensburg die Funktion des Bischofssitzes für Böhmen, ähnlich wie Passau für Mähren und Salzburg für die Slowakei.

Überzeugende Belege für eine Begräbnisrituswende zur Skelettbeerdigung hin anstatt der Feuerbestattung der Toten bietet das Burgzentrum Alt Kouřim von 44 ha Ausmaß im Bezirk Kolín, 50 km östlich von Prag. Mit Mähren verband Alt Kouřim der alte Weg Trstenická oder Haberská. Alt Kouřim verrät kulturelle Beziehungen zu Mähren sowie zu den karolingischen Gebieten. Dies beweisen am besten die Befunde aus dem Gräberfeld am sogenanntem "Libušasee", der in den altslawischen Zeiten künstlich verbreitert und befestigt wurde und im Laufe der Zeit seine frühere kultische Bedeutung änderte. Es handelt sich um hunderte Skelettgräber, die wir der Form und dem Inhalt nach stufenweise sogar in die Hälfte des neunten bis zu den ersten Dezenien des zehnten Jahrhunderts zeitlich eingliedern können. Außer den meistens jüngeren, beigabenlosen Gräbern unterscheiden wir einige reich ausgerüstete Krieger- oder sogar Fürstengräber. Unter diesen waren solche, die eine prächtige Ausrüstung mit Sporen und Schwertern als Beigaben besaßen oder in denen die Frauen mit Schmuck nach großmährischem Muster bestattet waren. Wir können in diesem Schmuck nicht nur einen großmährischen Import sehen, sondern auch eine Migration der Spezialisten aus Mähren und später sogar die heimliche Produktion voraussetzen, was einige Befunde an Ort und Stelle beweisen. Das ursprüngliche Schiff der Rotunde in Budeč blieb bis zum heutigen Tag erhalten. Großmährischen

Schmuck finden wir auch in anderen Lokalitäten in Böhmen, wie in Želénky bei Duchcov, im Prachower Felsen, aber im größeren Ausmaße auf der Prager Burg selbst. Eine politische Annäherung an Großmähren belegen in dieser Zeit auch die historischen Quellen, die die politischen Ereignisse betreffen. Diese verschiedenen Ereignisse finden in den Jahren 855, 857 und 871 statt, doch am prägnantesten wird dies durch die Taufe Bořivojs in den achtziger Jahren dieses Jahrhunderts belegt. Mit diesem politisch-kulturellen Akt beginnt in Böhmen die älteste, nach dem großmärischen Bauschema durchgeführte Bautätigkeit. Dies betrifft die älteste Rotunde in Levý Hradec nördlich von Prag, die dem heiligen Clemens geweiht wurde und einen griechisch benannten Pfarrer als Leiter hatte. Daher wird Levý Hradec als Ort, an dem das Christentum Wurzeln faßte – Ubi christianitas incepta est -bezeichnet.

Mit der Rotunde in Budeč endet der direkte großmährische Einfluß, was die Bautätigkeit, sowie die großmährischen Schmuckbeigaben in Gräbern betrifft. Vgl. die Abb. aus Budeč, besonders das kreuzförmige Halsanhängsel, das mit dem aus Mikulčice und einigen älteren langobardischen Kreuzchen übereinstimmt. Auf diese Art und Weise öffnete Budeč der lateinisch - westlichen Orientation, die mit dem politischen Akt im Jahre 895 zusammenhängt, die Türen. Doch die cyrillomethodianische Tradition war damit nicht für immer vergessen, wie Sázava im 11. Jh. bezeugt.

Abbildungen:

Abb.1. Budeč, die Rotunde des hl. Petrus, Rekonstruktion der ältesten Phase des Kirchenbaues aus dem Anfang des 10. Jh.

Abb.2. Budeč, die Rotunde des hl. Petrus mit dem Turm aus dem 12. Jh. Das Schiff behält die Form der ursprünglichen großmährischen Bautätigkeit am Anfang des 10. Jh. aus der Zeit Spytihněvs.

Abb.3. Budeč, die Rotunde des hl. Petrus, erhaltene Mauer, die in der ältesten Phase der Kirche an das Presbyterium angebaut wurde und einen Vorpresbyteriumsraum von beiden Seiten begrenzte.

Abb.4. Budeč, Die Rotunde des hl. Petrus, Außenseite der Kirche. Die Mauer bezeugt das Bruchsteinmauerwerk des Baues.

Abb.5ab. Budeč, die Rotunde des hl. Petrus, vergoldetes Halsanhängsel, Bruchstück eines Kreuzchens vom Mikulčice-Blatnica Typus mit Masken auf den Armen aus dem Grabe Nr. 55 bei der Kirche, a) vordere Seite b) hintere Seite des Anhängsels mit Textilabdrücken.

Prameny:

Annales Fuldenses, ed. MGH SS I. Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi 500 ad annum 1500, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1826.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I, ed. Friedrich G., Pragae 1902.

Crescente fide, Fontes rerum Bohemicarum Prameny dějin českých, l83-190, Praha 1873.

Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, MGH SS, NW II, ed. Bretholz, B. Berlin 1923.

Gumbold, Vita Wenceslai, ed. FRB (Fontes rerum Bohemicarum) I, l46-166.

Christian, Vita et passio sancti Wenceslai et sancte Ludmile ave eius, ed. Pekař, J. WLL (Die Wenzels-und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians), 88-125, Praha 1906.

I. Staroslovanská legenda, ed. Vais, J., Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Ludmile, Praha 1929, 14-20 ed. Serebrjanskij, N., J.

Literatura:

CHALOUPECKÝ, V. 1939: Prameny X. století. Legendy Kristiánovy o sv. Václavu a sv. Ludmile. Praha.
1942: Na úsvitě křesťanství: z naší literární tvorby románské v století IX.-XIII. Praha.

TUREK, R. 1957: Die frümittelalterlichen Stämmegebiete in Böhmen. Praha.
1963: Čechy na úsvitě dějin. Praha.

VLČEK, E. 1982: Nejstarší Přemyslovci ve světle antropologického lékařského výzkumu. Praha.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Architektúra Veľkej Moravy v európskom kontexte

Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ

Ak tu máme dnes hovoriť o architektúre Veľkej Moravy, treba zdôrazniť, že sa nachádzame práve na mieste, kde sa pred polstoročím podarilo objaviť prvé doklady kamennej sakrálnej architektúry. Boli to výskumy V. Hrubého[1] v Starom Městě u Uherského Hradiště v polohe „Na Valách" a J. Poulíka[2] na tej istej lokalite v polohe „Špitálky". Možno povedať, že to boli koncom 40-tych rokov prevratné objavy, pretože ak sa dovtedy o možnosti sakrálnej architektúry uvažovalo, tak len ako o drevených stavbách. Zistenie ich zvyškov sa považovalo za veľmi problematické, ak nie nemožné. V priebehu niekoľkých ďalších rokov sa nálezy kamennej sakrálnej architektúry na Morave rozmnožili aj na ďalších lokalitách, predovšetkým v Mikulčiciach, ale aj na Pohansku u Břeclavi, v Modré u Velehradu, takže o ich výstavbe v 9. storočí už nemohlo byť pochýb. O niečo neskôr pribudli ďalšie nálezy na Morave aj na Slovensku – tam najmä v Ducovom pri Piešťanoch, v Nitre, v Bratislave. Viacerým z nich bola v literatúre venovaná pozornosť, ktorá však nemala rovnaký charakter. Na tomto mieste nemôžem, ani nechcem hodnotiť doterajšie práce o veľkomoravskej sakrálnej architektúre. Predsa však spomeniem, že niektoré stavby aj s nálezmi hrobov, ktoré dotvárajú celkový obraz vtedajšej situácie, boli publikované komplexne, napr. Staré Město „Na Valách"[3], Špitálky[4], Nitra-Martinský vrch[5], Mikulčice-kostol č. 1 a 2 [6]. Niektorým boli dokonca venované monografie, predovšetkým Modré u Velehradu[7], dvom veľkomoravským rotundám v Mikulčiciach[8], ale aj Pohansku u Břeclavi [9], Bratislavskému hradu[10], Devínu[11] a naostatok Sadom u Uherského Hradiště[12]. Iné však ostali len v prehľadných správach, alebo v skratke v rámci širšej monografie, bez zverejnenia celkových nálezových okolností, čo samozrejme sťažuje ich použitie pre súhrnné spracovanie. Napriek tomu sa o zhrnujúce spracovanie pokúsili viacerí autori, a to z rôznych aspektov. Zväčša sa venovali otázke proveniencie sakrálnej architektúry na Veľkej Morave, najmä J. Cibulka[13], V. Richter[14], V. Vavřínek[15], A. Merhautová[16], na Slovensku B. Chropovský[17], T. Štefanovičová[18], ale aj otázke presnejšieho časového zaradenia vzniku kostolov. Otázkami stavebnej techniky a hypotetickej rekonštrukcie jednotlivých stavieb sa zaoberal predovšetkým J. Pošmourný[19], ktorý prispel aj k otázke proveniencie niektorých typov architektúry. Nálezy veľkomoravskej architektúry ako historického prameňa hodnotil V. Vavřínek[20] a tiež Z. Klanica[21]. Avšak napriek značnej pozornosti, ktorá sa v literatúre veľkomoravskej sakrálnej architektúre venovala, zatiaľ chýba jej zhrnujúce spracovanie, ktoré by poskytlo celkový obraz o jej pôvode, vývoji, vzhľade, časovom zaradení a pod.

---

1 HRUBÝ, V. 1949: Objev kostela z 9. století na pohřebišti ve Starém Městě, AR I., 109-122.

2 POULÍK, J. 1950: Objev druhého kostela ve Starém Městě, AR II., 12-22.

3 HRUBÝ,V. 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště „Na Valách". Praha.

4 POULÍK, J. 1955: Nález kostela z doby říše Velkomoravské v trati „Špitálky" ve Starém Městě, PA 46, 307–351.

5 CHROPOVSKÝ, B. 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku, Monumentorum tutela 8, 173-208.

6 POULÍK, J. 1957: Výsledky výzkumu na velkomoravském hradišti Valy u Mikulčic, PA 48, 241-388.

7 CIBULKA, J. 1958: Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě. Praha.

8 POULÍK, J. 1963: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.

9 KALOUSEK, J. 1971: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno; DOSTÁL, B. 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno.

10 ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1975: Bratislavský hrad v 9.-12. storočí. Bratislava.

11 PLACHÁ, V. 1991: Slovanský Devín. Bratislava.

12 GALUŠKA, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady. Brno.

13 CIBULKA, J.: c.d.

14 RICHTER, V. 1965: Die Anfänge der grossmährischen Architektur, in: Magna Moravia, 121-360. Praha.

15 VAVŘÍNEK, V. 1963: Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha.

16 MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ, A. 1970: Einfache Mitteleuropäische Rundkirchen, Rozpravy ČSAV. Praha.

17 CHROPOVSKÝ, B.: c.d.

18 ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: c.d.

19 POŠMOURNÝ, J. 1971: Budownictwo murowane Slowian wielkomorawskich, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 17, 1969, 633-674 . TEN ISTÝ: Provenience stavebního umění velkomoravských Slovanů, Musaica, Zborník FFUK 11, 41-60.

20 VAVŘÍNEK, V. 1980: Nálezy velkomoravské církevní architektury jako historický pramen, in: Slované 6.-10. století, 277-288, Brno.

21 KLANICA, Z. 1985: Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech, in: Velká Morava a počátky československé státnosti, 107-139. Praha.

Vyplýva to nielen z nedostatočného publikovania všetkých objektov, ale aj z okolnosti, ktorú naznačili v podstate všetci autori, že totiž nálezy sakrálnych objektov tvoria zväčša len ich základy, prípadne len základové ryhy, len v niekoľko málo prípadoch sa pri výskume zistilo aj nadzákladové murivo. V podstate všade však chýbajú architektonické články, ktoré by pomohli z hľadiska umelecko-historického stavby časove zaradiť, resp. priradiť ich k určitému stavebnému okruhu. Preto pri ich interpretácii ostávame odkázaní na nálezové súvislosti, v ktorých hrajú najvýznamnejšiu úlohu priľahlé pohrebiská, resp. hroby, ktorých inventár nám môže poskytnúť oporu pre časové zaradenie. Dôležité sú aj celkové pôdorysné dispozície, pre ktoré možno v rámci určitých časových horizontov hľadať analógie. To všetko však prináša veľkú subjektivitu záverov, čoho si musíme byť vedomí, ak sa pokúšame o hodnotenie veľkomoravskej architektúry v európskom kontexte.

Pojem Veľká Morava v zmysle ustálenom podľa údaja Konštantína Porfyrogeneta v diele De administrando Imperio[22] z 10. storočia označuje kniežatstvo, ktoré vzniklo v tretine 9. storočia nad stredným Dunajom spojením moravského a nitrianskeho kniežatstva. Podľa prameňa De conversione Bagoariorum et Carantanorum[23] vypudilo moravské knieža Mojmír Pribinu (Priwina exulatus a Moimaro), a to v čase, keď ochranu hraníc Východnej marky prevzal Ratbod, čo sa viaže k roku 833. Tak vzniklo duálne kniežatstvo moravské, neskôr označené, ako som uviedla, Veľkou Moravou. K týmto udalostiam došlo na území východne od karolinskej ríše už po smrti Karola Veľkého, práve v čase počiatku nástupnických sporov o trón, ktoré ukončila roku 843 dohoda vo Verdun. Na jej základe sa vytvorili tri včasnostredoveké ríše, z ktorých s Veľkou Moravou susedila ríša Východofranská.

Ak chceme hovoriť o veľkomoravskej architektúre, nemôžeme sa striktne držať uvedených dát, lebo korene veľkomoravskej architektúry siahajú do obdobia pred jej vznikom. Vo svojich počiatkoch súvisia s expanzívnou politikou Karola Veľkého, ktorá sa napr. východne od jeho územia prejavila vojensko-politicky zničením Avarskej ríše v 90-tych rokoch 8. storočia. Pri príprave o rozšírenie záujmovej sféry pôsobila v tom čase veľmi účinne a výrazne christianizačná činnosť, ktorá sa prejavovala misijným pôsobením. Zo strany karolinskej ríše to bola misijná činnosť bavorských cirkevných centier, predovšetkým Salzburgu, ktorému sa čiastočne snažil konkurovať Pasov. Ako jednoznačne sa salzburská misia zamerala na oblasť bývalej Panónie a čiastočne Norika, sa dozvedáme z už spomenutého Conversia, ktoré jej intenzívnu činnosť podrobne opisuje. Conversio nám poskytuje aj údaj o vysvätení kostola v Nitre ešte pre Pribinu, ktoré vykonal arcibiskup Adalrám (consecravit ecclesiam)[24]. Presné dátum tejto udalosti nevieme, všeobecne sa táto udalosť vročuje k roku 828, keď sa uskutočnila cesta Adalráma do Panónie. V každom prípade tento údaj svedčil o existencii sakrálnej architektúry v prvej tretine 9. storočia v Nitre, kde ju už, síce neúspešne, začali hľadať v 30-tych rokoch na Nitrianskom hrade[25]. Údaj naznačoval tiež možnosť ďalších stavieb, o ktorých sa však, ako som už spomenula, pre nedostatok dôkazov uvažovalo ako o drevených.

Oblasť bavorských cirkevných centier teda celkom určite pôsobila pri christianizácii územia neskoršej Veľkej Moravy, a to už v čase pred jej vznikom. Z tej istej oblasti možno uvažovať aj o pôsobení iroškótskej misie, ktoré v súvislosti s odkrytím a hodnotením kostola v Modré u Velehradu nastolil J. Cibulka[26]. Svoju pôvodnú teóriu o priamom pôsobení iroškótskej misie neskôr, po rozsiahlej diskusii, zmenil v tom zmysle, že na Moravu sa podnety z iroškótskej oblasti mohli dostať prostredníctvom bavorskej misie.

Druhou oblasťou, ktorá sa pravdepodobne už tiež veľmi skoro podieľala na christianizácii, resp. stavebnej činnosti na území Moravy, bola oblasť južná, adriatická. Tejto otázke venoval pozornosť v širšom zábere V. Vavřínek[27]. Z hľadiska hodnotenia pôdorysných dispozícií kostolov, ktoré majú steny členené antami, považuje za veľmi pravdepodobné pôsobenie adriatickej oblasti J. Pošmourný[28] a tiež T. Štefanovičová[29], a to na základe porovnania objavených sakrálnych stavieb kostola č. 10 v Mikulčiciach a na Bratislavskom hrade, pričom ako spojovací článok vystupuje kostol sv. Jána Krstiteľa v Zalavári, v polohe Récéskút[30]. Aj keď sa podľa V. Vavřínka nedá bezpečne doložiť misijná činnosť z oblasti aquilejského patriarchátu, spojenie moravskej oblasti s adriatickou bolo od pradávna veľmi prirodzené tzv. jantarovou cestou. Nazdávam sa, že aj inšpirácie a impulzy pre výrobu tzv. veligradského šperku, ktorý nadväzuje na neskoroantický šperk zastúpený tiež výrazne v tejto oblasti, sa na Moravu dostali podobným spôsobom. Konečne prepojenie s adriatickou oblasťou pri interpretácii pôvodu veľkomoravských rotúnd hľadá aj A. Merhautová-Livorová[31], ktorá vidí pre moravské a slovenské rotundy inšpiračný zdroj najmä v Dalmácii.

Stavebná činnosť v adriatickej oblasti, pre nás dôležitá najmä v Dalmácii a severnom Taliansku, nesporne vychádzala z neskoro antickej ranokresťanskej architektúry, ako to už dávnejšie presvedčivo doložil

---

22 MAGNAE MORAVIAE FONTES HISTORICI III, 1969, ed. Bartoňková, Havlík a kol., 393. Brno.

23 MAGNAE MORAVIAE FONTES HISTORICI III, 1969, 310, Brno.

24 Pozri pozn. 22.

25 MENCL, V. 1933: Postup chrámových stavieb na hrade Nitra za stredoveku, in: „Ríša Veľkomoravská", ed. J. Stanislav, 265-274. Praha.

26 CIBULKA, J.: c.d.

27 VAVŘÍNEK, V.: pozri pozn. 20, 277.

28 POŠMOURNÝ, J.: pozri pozn. 19, 41-60.

29 ŠTEFANOVIČOVÁ, T. 1975: Bratislavský hrad v 9.-12. storočí. Bratislava.

30 Pôvodne skúmaný a datovaný A. Radnótim do 9. storočia - RADNÓTI, A. 1948: Une église du haut moyen âge à Zalavár, Études Slaves et Roumaines 1. Neskôr skúmaný ako revíznym výskumom (Fehér, G., Sós, A.).
FEHÉR, G. 1953: Zalavári ásatások, Arch. Értesitő 7; SÓS, A.: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München. Poslední autori zaradili stavbu do II. storočia, pravdepodobnejšie je však pôvodné zaradenie Radnótiho.

31 MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ, A.: c.d.

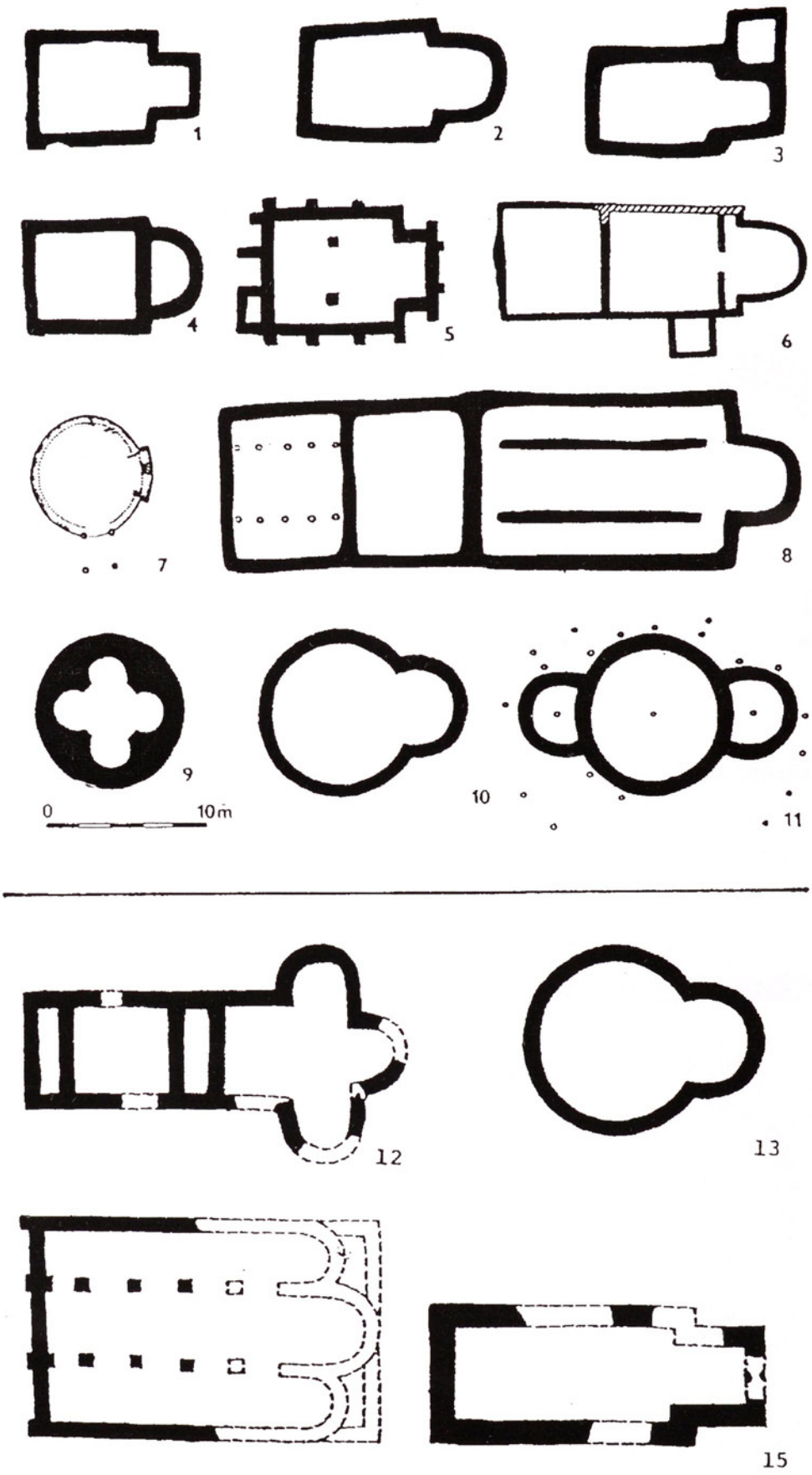

Obr. 1. 1-5, 7-9, 11 – Mikulčice; 6 – Pohansko u Břeclavi; 10 – Ducové; 12 Devín; 13 – Ducové; 14 – Bratislava; 15 – Nitra.

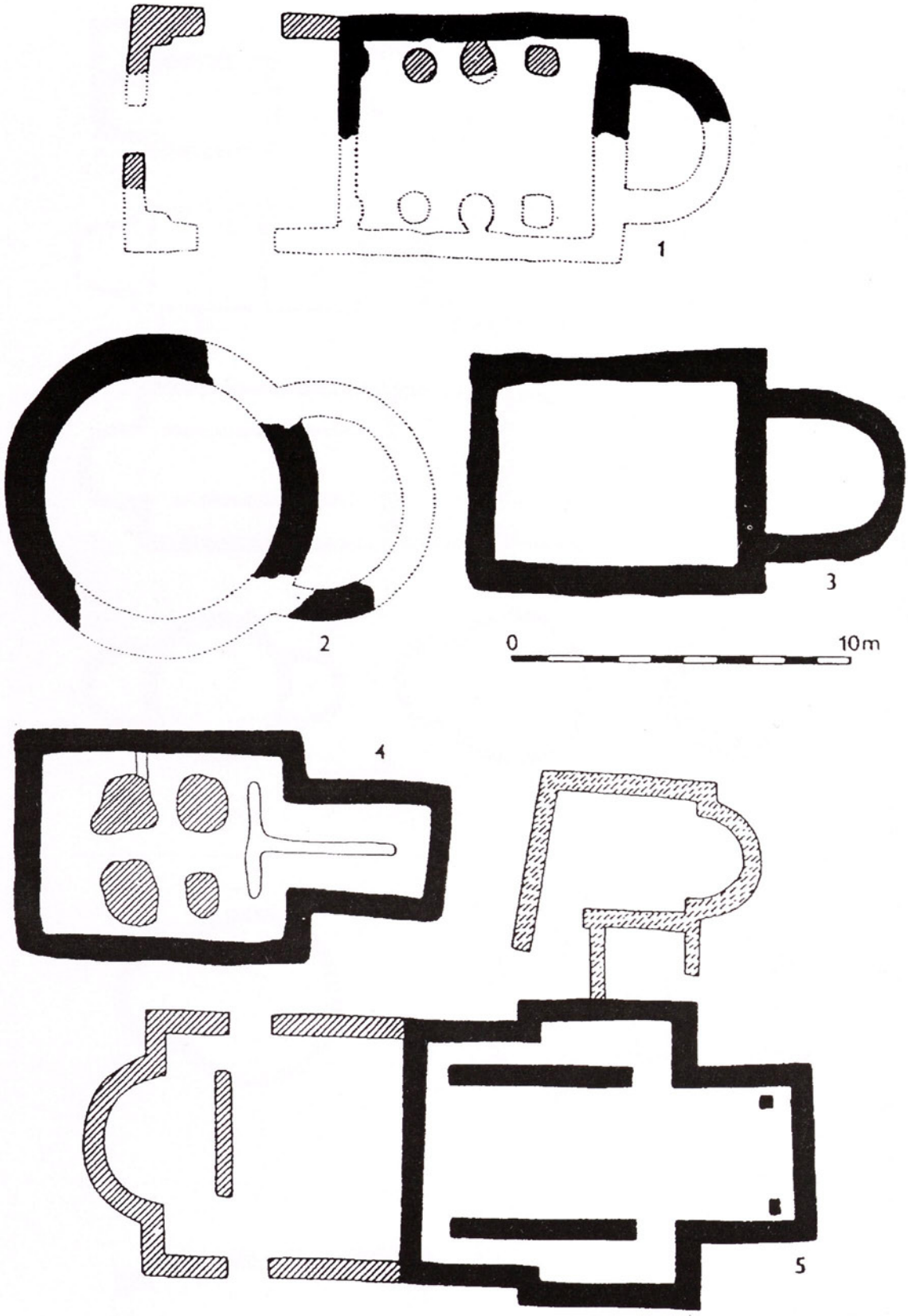

Obr. 2. *1 – Staré Město-Špitálky; 2 – Staré Město-Sv. Michal; 3 – Staré Město-Valy; 4 – Modrá u Velehradu; 5 – Sady u Uherského Hradiště.*

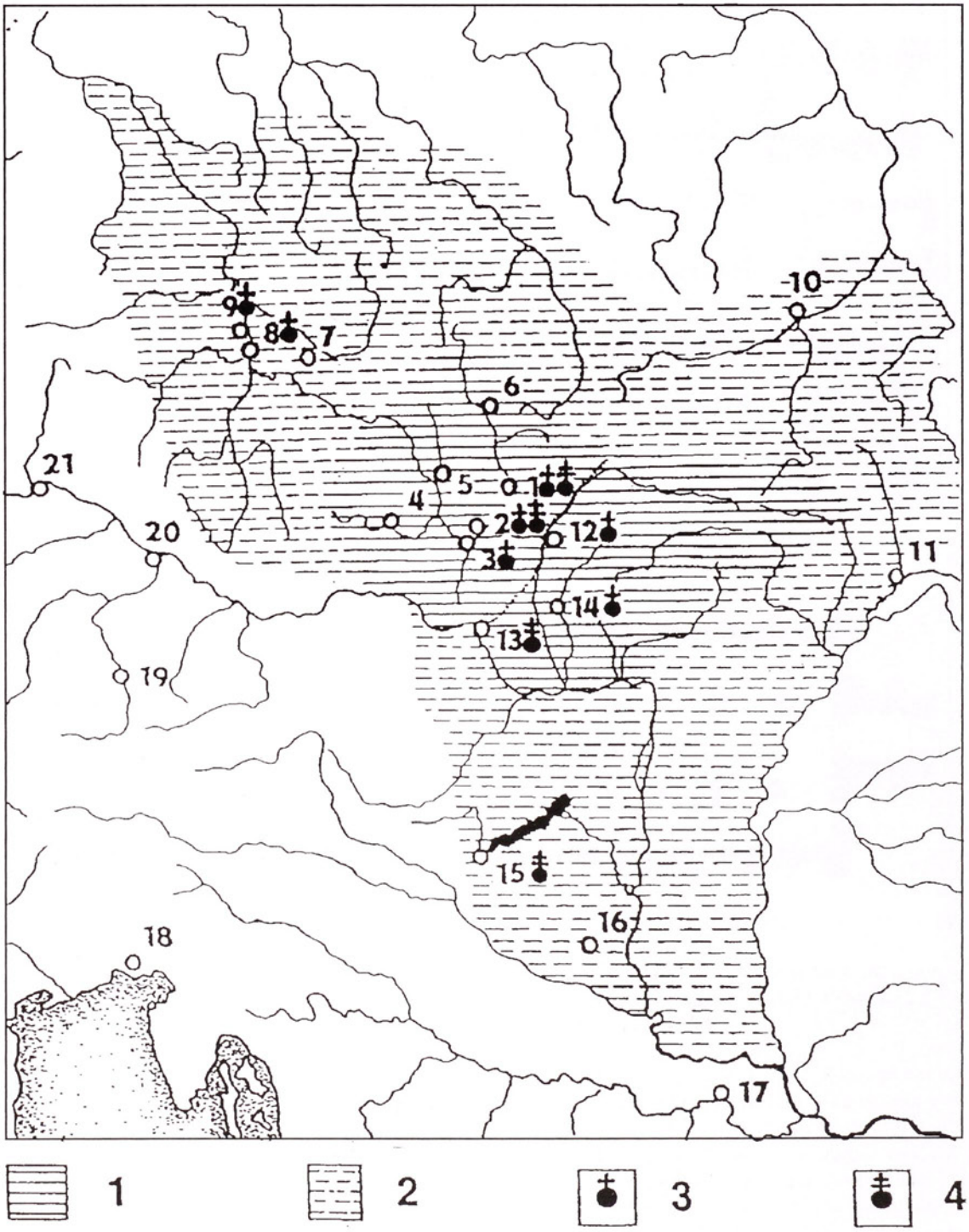

Obr. 3. Územie Veľkej Moravy. 1 – v druhej tretine 9. stor.; 2 – v poslednej tretine 9. stor.; 3 – malé kostolíky; 4 – významné kostoly-baziliky. 1 – Staré Město; 2 – Mikulčice; 3 – Břeclav-Pohansko; 4 – Znojmo; 5 – Brno-Staré Zámky; 6 – Olomouc; 7 – Stará Kouřim; 8 – Praha; 9 – Levý Hradec; 10 – Wislica; 11 – Zemplín; 12 – Ducové; 13 – Bratislava – Hrad a Devín; 14 – Nitra; 15 – Zalavár; 16 – Pécs; 17 – Sirmium (Sremska Mitrovica); 18 – Aquilea; 19 – Salzburg; 20 – Passau; 21 – Regensburg.

E. Dyggve[32]. Táto oblasť bola síce silne ovplyvnená byzantskou kultúrou a časť jej územia aj dosť dlho patrila priamo k Byzantskej ríši, napriek tomu jej architektúra prevzala síce niektoré byzantské prvky, ale v podstate môžeme u nej sledovať vlastný vývoj, ktorý sa už v 8.-9. storočí od byzantskej architektúry odlišuje. Vyskytujú sa tam samozrejme centrálne stavby, ktoré môžu nadväzovať na staršie neskororímske predlohy, ale môžu byť aj ovplyvnené priamo byzantskou architektúrou, napr. San Vitale v Ravenne je inšpirovaný pravdepodobne Hagiou Sophiou v Konštantinopole. Neuplatnil sa tam však v širšom rozsahu typ chrámu postaveného na krížovom pôdoryse zaklenutý kupolou,

[32] DYGGVE, E. 1951: History of Salonitan Christianity. Oslo.

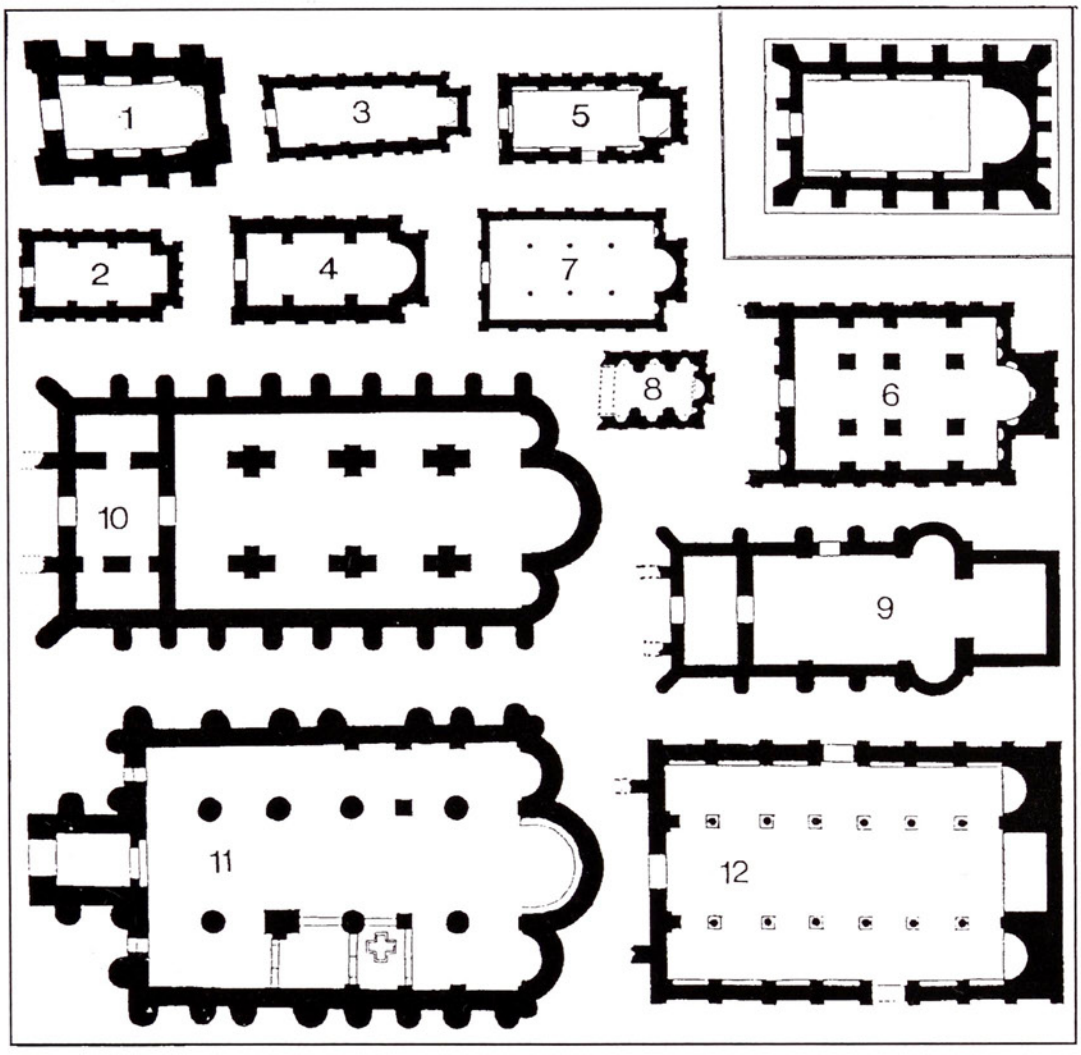

Obr. 4. Pôdorysy časnostredovekých dalmatských kostolov. 1 – Sv. Luka (Lastovo); 2 – Gospa kraj mora (Čiovo); 3 – Sv. Jure (Kaštel Stari); 4 – Sv. Petar (Priko); 5 – Sv. Nikola u Prijeku (Dubrovnik); 6 – Sv. Stjepan (Solin); 7 – Sv. Barbara (Trogir); 8 – Sv. Mihajlo (Ston); 9 – Sv. Spas (Cetina); 10 – Bazilika (Stupovi, Knin); 11 – Katedrala (Biograd); 12 – Zvonimirova bazilika (Solin).

aký v byzantskej oblasti v 8.-9. storočí celkom prevládol. Pre porovnanie môžem uviesť územie Bulharska, ktoré v tom čase zahŕňalo aj Makedóniu a časť územia Grécka[33], kde sa v 4.-6. storočí stavala architektúra nadväzujúca na neskoroantické vzory, v 8.-9. storočí však prevládla tzv. krestokupolna chrámová stavba, napr. v Ochride, Kastorii, Nesebare a na mnohých iných miestach. Uvádzam to preto, lebo v našej literatúre sa vyskytujú názory o byzantskom pôvode veľkomoravskej architektúry, zastával ich predovšetkým J. Pošmourný, ale objavujú sa aj inde. Vzhľadom na nedostatok architektonických detailov sa nazdávam, že na základe pôdorysu malých pravoúhlych kostolov s polkruhovou apsidou sa ich byzantský pôvod nedá doložiť. Podobné sa totiž vyskytovali v celom christianizovanom priestore. Na doloženie vzťahu je potrebný aspoň nejaký konkrétny detail a o byzantskom vplyve by sme mohli uvažovať snáď v prípade prestavby kostola na Špitálkach, keď tam na vložených pilieroch rekonštruuje kupolu J. Pošmourný.

Nazdávam sa, že pokiaľ ide o preniknutie stavebných typov, alebo pôsobenie stavebných hutí, môžeme počítať v staršom období s oblasťou západnou, karolínskou, ktorá pôsobila z Bavorska a potom tiež pomerne skoro s oblasťou adriatickou, poťažne dalmatskou. Táto neskôr pravdepodobne prevládla, najmä vzhľadom na odpor, ktorý sa na Veľkej Morave pomerne skoro voči Franskej ríši prejavil a vyvrcholil v cirkevnej sfére požiadavkou Rastislava na nezávislé organizovanie christianizačnej činnosti. Úplne však zásahy z bavorskej strany nemôžeme vylúčiť, už aj vzhľadom na pôsobenie Wichinga na významnom poste v moravskej cirkevnej hierarchii. S príchodom byzantskej misie roku 863 sa predpokladalo aj pôsobenie v oblasti staviteľskej, preto bolo spočiatku veľa zástancov byzantskej proveniencie veľkomoravskej sakrálnej architektúry. Tento názor sa dnes dostal do iného svetla z pohľadu časového zaradenia viacerých odkrytých stavieb. Ako uvádza V. Vav-

[33] ČANEVA-DEČEVSKA, N. 1984: Carkovnata architektura na parvata Balgarska daržava. Sofia.

řínek[34], z tohto pohľadu by sa po príchode byzantskej misie uskutočnili len prístavby nartexov kostolov v Sadoch, na Pohansku, na Špitálkach, kde došlo aj k vnútornej prestavbe – k postaveniu štyroch pilierov, ktoré pravdepodobne niesli kupolu a k stavbe niektorých, nie celkom jasne časove zaradených stavieb, napr. kostol č.10 v Mikulčiciach. Dnes rozmnožuje túto škálu aj vtedy ešte neznámy kostol s trojlístkovým uzáverom na Devíne pri Bratislave. Názor V. Vavřínka, že sa táto stavebná činnosť v porovnaní s predcyrilometodskou zdá byť nedostatočná, je iste správny, najmä ak si predstavíme, že po roku 863 sa vybudovala cirkevná organizácia, ktorá ku koncu svojej činnosti mala arcibiskupstvo a štyri biskupstvá. Ďalší výskum a predovšetkým podrobné publikovanie dosiaľ málo známych objektov určite upraví tento súčasný obraz. Význam bude mať aj hodnotenie inventára hrobov, ktorý by mal výraznejší kresťanský charakter. Aj tak sa však nazdávam, že stavby, ktoré vznikali už v čase pôsobenia Konštantína a Metoda, nemali priame predlohy vo vtedajšej byzantskej oblasti.

Koniec koncov aj Metod sa pohyboval viac smerom na Aquileu a Benátky – Rím, ako na Konštantinopol.

K otázke časového zaradenia vzniku jednotlivých stavieb bolo už viackrát v literatúre konštatované, že to je možné len na základe posúdenia celkových nálezových súvislostí, predovšetkým inventára z hrobov, ktoré sú vo vzťahu k stavbe, čo sa týka napr. aj zásypu hrobovej jamy, pokiaľ sa v ňom nachádzajú úlomky malty alebo omietky. V súčasnosti je chronológia veľkomoravskej materiálnej kultúry do veľkej miery rozhýbaná, preto je možno predčasné robiť vo všeobecnosti závery. Zmeny v chronológii veligradského šperku naznačil vo svojej poslednej veľkej práci o Sadoch u Uherského Hradiště L. Galuška[35], nový pohľad na časové zaradenie veľkomoravských gombíkov priniesla E. Pavlovičová[36], dosiaľ jednoznačne nevyriešené je zaradenie horizontu Biskupija-Crkvina, ktorého počiatok koncom 8. storočia spochybnil J. Werner[37]. Preto by malo byť prvoradou úlohou v súčasnosti riešenie chronológie materiálnej kultúry z hrobových nálezov.

Obr. 5. Bratislavský hrad. Rímsky kameň s nápisom použitý sekundárne v stavbe z 9. storočia.

V súčasnosti vo väčšine prípadov možno ostať len na dosiaľ známom časovom zaradení veľkomoravských stavieb, len v ojedinelých prípadoch je možné urobiť určité korektúry. Nesporne k najstarším stavbám patria Sady u Uherského Hradiště – východná časť s pravouhlým uzáverom, kostol č. 2 v Mikulčiciach a Modrá u Velehradu. Vznik viacerých kostolov sa predpokladá pred polovicou 9. storočia. Patrí k nim kostol „Na Valách", ktorý prekrýva hrob s ostrohami snáď z prvej tretiny 9. storočia, kostol na „Špitálkach" a snáď aj kostol na Pohansku, kde aj napriek podrobnému publikovaniu táto otázka nebola jednoznačne riešená.

---

34 VAVŘÍNEK, V.: pozri pozn. 20, 283.

35 GALUŠKA, L.: pozri pozn. 12.

36 PAVLOVIČOVÁ, E. 1996: K vypovedacej schopnosti gombíka u naddunajských Slovanov v 9. storočí, SlA 44-1, 95-153.

37 WERNER, J. 1978/79: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche), Schild von Steier 15/16, 227-237.

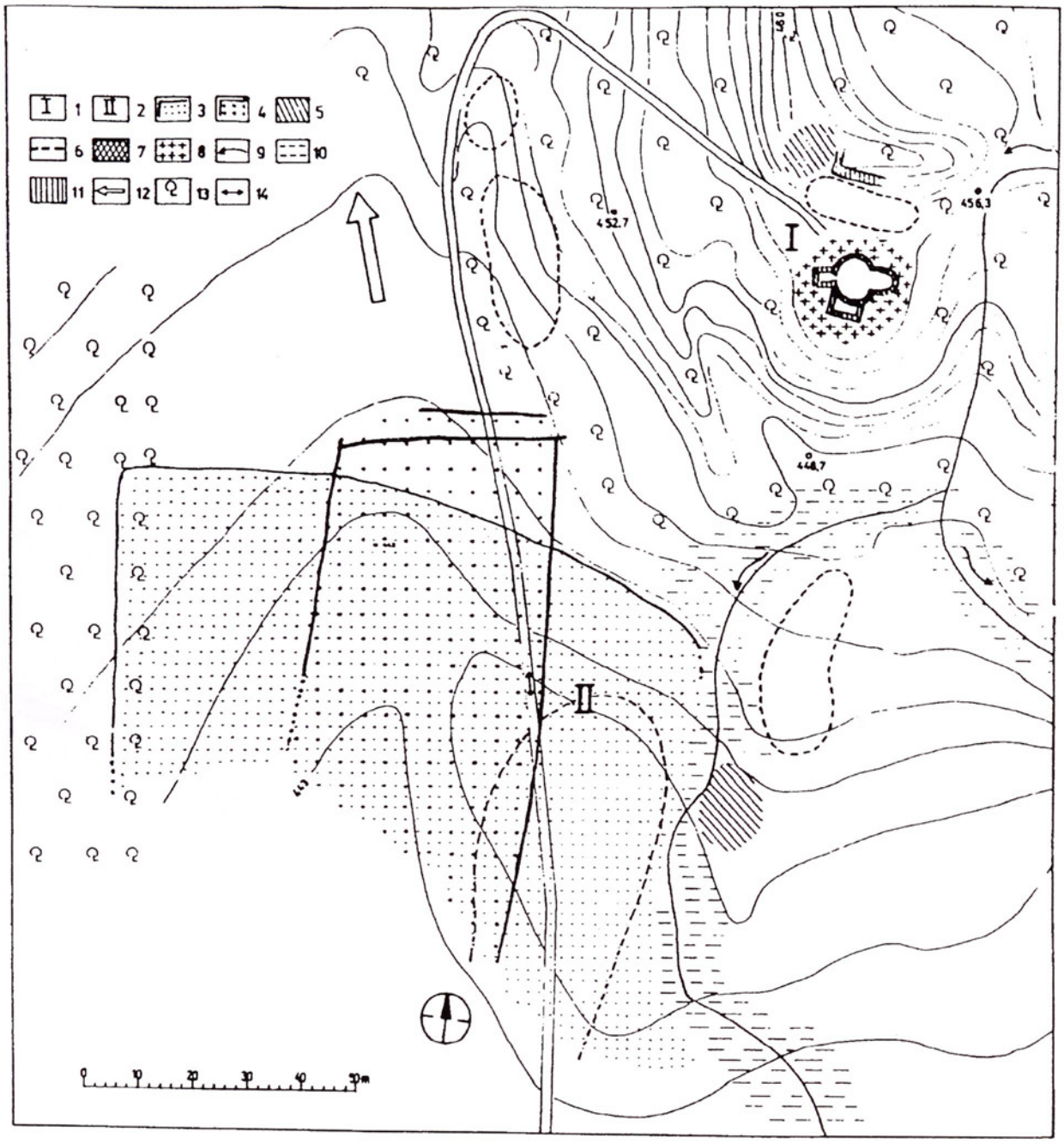

Obr. 6. Nitrianska Blatnica-Jurko a Púsť, okr. Topoľčany. Náčrt štruktúry osídlenia v 9.-13. stor. 1 – poloha Jurko; 2 – poloha Púsť; 3 – palisádou vymedzený rozsah staršieho dvorca (severná časť); 4 – palisádou vymedzený rozsah mladšieho dvorca (severná časť); 5 – ďalšie plochy so zistenými sídliskovými objektami spred polovice 11. stor.; 6 – plochy so zistenými objektmi neopevnenej osady z 2. polovice 11.-polovice 13. stor.; 7 – včasnostredoveká rotunda sv. Juraja; 8 – včasnostredoveký prikostolný cintorín; 9 – vodné toky v stredoveku; 10 – močaristý terén; 11 – prístavby k rotunde sv. Juraja a základy profánnej stavby zo 17. stor.; 12 – pôvodná prístupová cesta od spojnice z Nitrianskej Blatnice do Moravian nad Váhom; 13 – v súčasnosti zalesnený terén; 14 – terajšia prístupová cesta.

Otvorená ostáva otázka datovania vzniku rotundy v Ducovom, kde by nález ostrôh z okruhu prvej tretiny 9. storočia dovoľoval staršie datovanie, rotunda sa však zatiaľ kladie až do poslednej tretiny 9. storočia, pretože z tohto obdobia pochádza prevažná časť hrobov. Tu vyvstáva otázka časového odstupu medzi výrobou určitého predmetu a jeho uložením do zeme, ktorej by sa mala venovať v budúcnosti v rámci teoretického prístupu pozornosť, pretože Ducové nie je ojedinelým prípadom.

Na tomto mieste by som chcela upozorniť aj na možnosť skoršieho zaradenia vzniku trojlodnej baziliky na Bratislavskom hrade, pôvodne predpokladaného v druhej polovici 9. storočia[38]. Ak berieme do úvahy nález gombíka z hrobu 177 a ostrôh z hrobu 69, mohli by sme uvažovať o jej vzniku pred polovicou 9. storočia. Vyčerpávajúco však tieto otázky bude možné riešiť až po naznačenom prehodnotení chronológie celkovej materiálnej kultúry.

[38] ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: pozri pozn. 10.

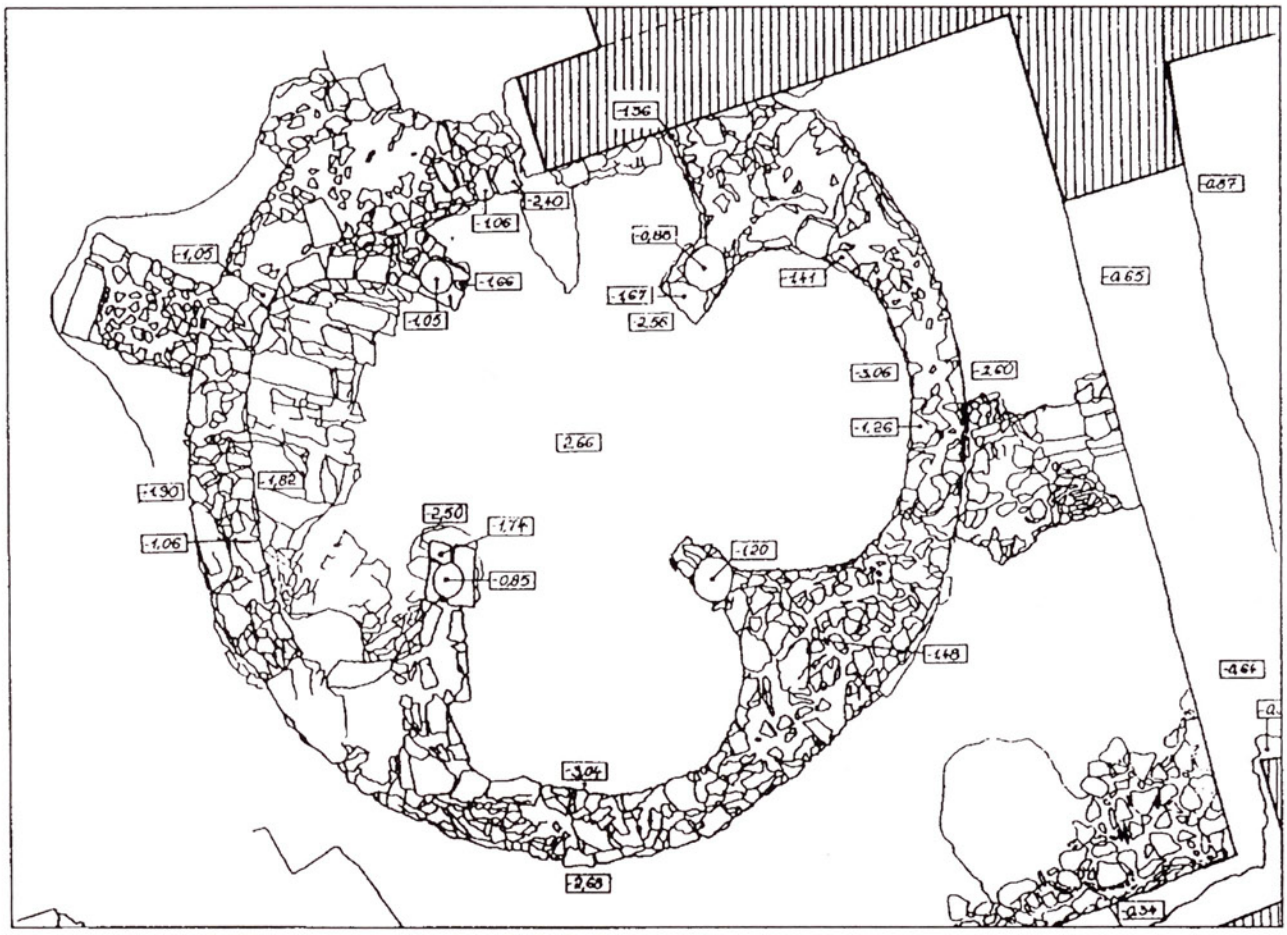

Obr. 7. Trenčín. Pôdorys rotundy.

Treba si uvedomiť, že fond objektov, s ktorými sa pri hodnotení veľkomoravskej architektúry pracuje, nie je úplný a uzavretý. Nové výskumy, aj revízne, ho môžu doplniť, preto by sa nemali opomínať aj ďalšie stavby, napr. rotunda v Budči[39], ktoré pochádzajú ešte z čias rozkvetu veľkomoravskej kultúry. Niektoré nálezy, zatiaľ nepublikované aj s dokladovými nálezovými súvislosťami aj na Slovensku naznačujú možnosť rozšírenia tohoto fondu, napr. Nitrianska Blatnica[40], najnovšie Skalka pri Trenčíne[41] a možno aj rotunda na Trenčianskom hrade[42].

Veľkomoravská architektúra so svojimi dosiaľ prinajmenej istými 24 sakrálnymi stavbami predstavuje mimoriadny fenomén aj v európskom kontexte. Je odrazom pozoruhodnej štruktúry cirkevnej organizácie na danom území. Variabilita jej tvarov, od malých pravouhlých jednolodných kostolov s polkruhovou alebo pravouhlou apsidou, cez rôzne modifikované rotundy, aj kostol s trojlístkovým uzáverom, až po rozmerné chrámy ako boli Sady u Uherského Hradiště, Mikulčice – kostol č. 3 aj Bratislava, poukazuje na pôsobenie rôznych staviteľských prúdov.

Zatiaľ jednotným znakom je poloha kostolov v opevnenom priestore – vo veľmožskom dvorci, alebo najčastejšie na hradiskách. Možno súdiť, že okrem rozmerných chrámov šlo o vlastnícke kostoly veľkomoravských veľmožov a kniežat. Spoločným znakom stavieb je tiež pomerne malá hrúbka múrov, ktorá sa pohybuje v rozsahu 70-75 cm, čo vylučuje zaklenutie väčších priestorov, okrem apsíd a snáď rotúnd. Stavby v blízkosti bývalého rímskeho limitu sú často postavené z druhotne užitého rímskeho materiálu – predovšetkým tehál, ale aj opracovaných kameňov a kamenných článkov, v niektorých prípadoch aj so zvyškami nápisov. Skoro všetky boli pokryté maľovanými omietkami, ktoré, žiaľ, nie sú dostatočne publikované, preto očakávame veľa od súčasného výskumu týchto omietok, ktorý uskutočňujú rakúski kolegovia[43].

Sakrálne stavby sú nesporne všetky dokladom spoločenskej vyspelosti moravsko-slovenského prostredia v 9. storočí, aj keď ich technické prevedenie poukazuje na určitú dobovú úroveň. Nesporne k najvýznamnejším patria rozmerné stavby, ktoré boli zrejme aj

---

39 SLÁMA, J. 1988: Střední Čechy v raném středověku III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu, 12-16. Praha.

40 RUTTKAY, A. 1985: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.-13. storočí z hľadiska archeologického bádania, in: Veľká Morava a počátky čs. státnosti. Praha – Bratislava.

41 HANULIAK, M. 1998: Skalka nad Váhom a jej význam v dejinách osídlenia trenčianskeho mikroregiónu, SlA 46-2, 309-331.

42 VAVRUŠ, J. 1999: Hradisko a hrad v Trenčíne, jeho význam a postavenie v dejinnom vývoji, in: Slovensko a európsky juhovýchod, 385-394. Bratislava.

43 MISAR, M. 1998: Wandmalereireste aus Mikulčice, in: Studien zum Burgwall von Mikulčice III., 9-149. Brno.

centrami kresťanskej organizácie, v prípade Mikulčíc a Sadov u Uherského Hradišťa možno uvažovať aj o školách, o čom svedčia najmä nálezy písacieho náradia – stylov. Zatiaľ je otázne, či takéto školy nemohli byť aj v menšom merítku pri menších stavbách – čo by naznačoval stylos pochádzajúci z areálu kostola na Devíne. V každom prípade dokladá veľkomoravská architektúra význam a úlohu Veľkej Moravy v európskom dianí 9. storočia a v budúcnosti bude nevyhnutné venovať jej ďalšiu sústredenú pozornosť.

SUMMARY:

The Great Moravian Architecture in European Context

Towards the end of the forties revolutionary discoveries of stone sacral architecture were realized at archaeological excavations in the southern Moravia, later also in Slovakia, which have changed the previous theory expecting solely wooden buildings. Many finds were published complexly, others in the framework of outline works only. Attempts of summarizing elaboration from various points of view were realized by several authors, mainly J. Cibulka, V. Richter, V. Vavřínek, A. Merhautová-Livorová, B. Chropovský, T. Štefanovičová, J. Pošmourný, Z. Klanica. In spite of this a summarizing elaboration, which could give an overall picture of the origin, development, look and datation of the architecture, is missing.

Penetration of Christianity in the middle Danubian territory from the area of Bavaria as early as at the beginning of the 9th cent. was mentioned in a literary source telling that the Salzburgian Archbishop Adalram had consecrated a church for Prince Pribina in Nitra around 828 A.D. The Bavarian mission worked in Moravian localities, e.g. at Modrá near Velehrad, Sady near Uherské Hradiště and perhaps at Mikulčice very likely at that time, too.

The second area, where Christianity respectively architectural activities probably penetrated from, was the Adriatic area, as several researchers e.g. V. Vavřínek, J. Pošmourný, T. Štefanovičová, J. Poulík consider. Connexion with the Adriatic area as for the origin of rotundas is looked for by A. Merhautová- Livorová, too.

Classical Byzantine area comes into consideration, too, however straight identification of its influences to the Great Moravian architecture is difficult because of the Adriatic area was also its part in a certain, though modified, sense.

Problem of datation of individual buildings is made even more difficult mainly by the fact that their rests were preserved just in the form of base walls, in a few cases with indiscernible rests of over base walls (Ducové, the Bratislava castle), in several cases ground plans of buildings could be seen by base trenches only, from which stone was taken out as building material. In finds of the Great Moravian sacral objects architectonic elements and details, which could allow to state provenience and datation, are missing. That is why this is fixed to the whole finding situation only, viz. burial places and their relation to the sacral object. At present there is a problem of unstable chronology of relics of material culture from graves. Changes in chronology of jewel of the Veligrad type were outlined by L. Galuška in his work on Uherské Hradiště - Sady, a new view of datation of Great Moravian buttons was brought by E. Pavlovičová, datation of the Biskupija-Crkvina horizon, that is used to be connected with the Blatnica-Mikulčice horizon now and then, was cast doubt by J. Werner. Therefore answer to a problem of chronology of material culture from graves ought to be the most important task at present.

The source of objects, presenting the subject of elaboration of the Great Moravian architecture, is not complete and closed. Buildings, which do not come from central territory of Great Moravia, should not be forgotten. It takes e.g. a rotunda at Budeč. Several finds in Slovakia also indicate a possibility of expansion of this source, e.g. Nitrianska Blatnica, Skalka near Trenčín and perhaps a rotunda in the Trenčín castle, too.

Up to now a common feature of mentioned architecture has been location of churches in a fortified place, rather small thickness of walls (70 - 75 cm) and in many cases also a secondary use of the Roman building material and decoration of walls by paintings on plasters, too. The Great Moravian architecture with rests of at least twenty-four evidential sacral buildings presents a special phenomenon even in European context. Therefore it will be necessary to devote more concentrated attention to it in the future.

Figures:

Fig. 1. 1-5, 7-9, 11 – Mikulčice; 6 – Pohansko near Břeclav; 12 – Ducové; 13 – Ducové; 14 – Bratislava; 15 – Nitra.

Fig. 2. 1 – Staré Město-Špitálky; 2 – Staré Město-Sv. Michal; 3 – Staré Město-Valy; 4 – Modrá near Velehrad; 5 – Sady near Uherské Hradiště.

Fig. 3. The territory of Great Moravia. 1. in two thirds of the 9th cent.; 2 – in the last third of 9th cent.; 3 – small church; 4 – great basilica. 1 – Staré Město; 2 – Mikulčice; 3 – Břeclav-Pohansko; 4 – Znojmo; 5 – Brno-Staré Zámky; 6 – Olomouc; 7 – Stará Kouřim; 8 – Praha; 9 – Levý Hradec; 10 – Wislica; 11 – Zemplín; 12 – Ducové; 13 – Bratislava – the castle and Devín castle; 14 – Nitra; 15 – Zalavár; 16 – Pécs; 17 – Sirmium (Sremska Mitrovica); 18 – Aquilea; 19 – Salzburg; 20 – Passau; 21 – Regensburg.

Fig. 4. Ground plan of Early Medieval Dalmatian churches.

Fig. 5. Bratislava Castle. Roman stone with an inscription used secondary in the construction of 9th century.

Fig. 6. Nitrianska Blatnica-Jurko and Púsť, Topoľčany district. Draught of the structure of a settlement in 9th-13th centuries. 1 – Jurko location; 2 – Púsť location; 3 – area of an older manorial demarcated by palisade (northern part); 4 – area of a younger manorial estate demarcated by palisade (northern part); 5 – other areas with discovered settlement features originated before the mid of 11th century; 6 – areas with discovered features of an unfortified settlement from the second half of the 11th – half of 13th centuries; 7 – Early Medieval St. George´s Rotunda; 8 – Early Medieval burial ground next to a church; 9 – water flows in the Middle Ages; 10 – swamp grounds; 11 – annexes to the St. George´s rotunda and basement of a profane construction from the 17th century; 12 – original accessible way from the connection from Nitrianska Blatnica to Moravany-upon-Vah; 13 – afforested grounds at present; 14 – present accessible way.

Fig. 7. Trenčín. Ground plan of the rotunda.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Sklenené gombíky ako súčasť odevu

Vladimír TURČAN

K nie príliš výraznej súčasti odevnej kultúry včasného stredoveku patria aj guľovité, prípadne mierne sploštené gombíky, vyrábané zo zeleného alebo modrého skla, opatrené zataveným kovovým uškom. Hoci pre chronologickú a tvarovú nevýraznosť nevzbudzujú medzi bádateľmi väčšiu pozornosť, informačná hodnota sklenených gombíkov predsa len vzrástla nedávnym objavom dielne na ich výrobu v Bratislave-Devínskej Kobyle. Dielňa pozostávala z pece obdĺžnikového pôdorysu rozmerov 118 x 90 cm, predpecných manipulačných jám a zo systému kolových jamiek, pravdepodobne pozostatkov ľahšej strešnej konštrukcie (obr. 1). V deštrukcii pece a v jej blízkom okolí ležali fragmenty téglikov, zliatky a úlomky skla (FARKAŠ – TURČAN 1998, 31-54). Spomedzi nálezov pochádza aj časť svetlozeleného gombíka s železným uškom (obr. 1a). Podľa sklárskeho odborníka J. Surovca k rozlomeniu tohoto artefaktu došlo najskôr pri zatavovaní kovového uška do skla, čo bol vzhľadom na rozdielne koeficienty tepelnej rozťažnosti oboch materiálov najkritickejší moment výroby (SUROVEC 1998, 43-44). Okrem tejto fázy nevyžadovalo zhotovovanie sklenených gombíkov mimoriadnu remeselnú zručnosť. Pri ich výrobe sa nepoužívala sklárska píšťala, ale len sklárska palica (OLCZAK – JASIEWICZOWA 1963, 71). Ani vstupné suroviny nezaraďovali hotové predmety medzi ozdoby, prístupné len nadpriemerne solventným zákazníkom.

Ak by sme chceli identifikovať spoločenskú skupinu, ktorej príslušníci nosili ako súčasť odevu sklenené gombíky, môžeme ju vyčleniť na pohrebiskách, ktoré sú dostatočne rozsiahle na štatistické spracovanie a zároveň obsahujú viac ako jeden hrob so zmienenými artefaktmi. Napriek širokému teritóriu s výskytom sledovaných gombíkov (FRIESINGER 1975-77; PAVLOVIČOVÁ 1996; SZÖKE 1996), takýmito nekropolami disponujeme dosiaľ len z južnej Moravy (Břeclav-Pohansko, KALOUSEK 1971; Dolní Věstonice, POULÍK 1948-1950; Mikulčice-Klášteřisko, KLANICA 1985; Staré Město-Špitálky, POULÍK 1955; Staré Město-Na valách, HRUBÝ 1955; Uherské Hradiště-Sady, GALUŠKA 1996) a juhozápadného Slovenska (Pobedim, VENDTOVÁ 1969). Ako kritérium pre určenie sociálneho statusu pochovaných tu prichádzajú do úvahy artefakty, ktoré tvorili doplnok odevu a boli teda v reálnom prostredí súčasťou vizuálnej identifikácie s konkrétnou sociálnou skupinou. Ich absenciu v hrobe možno ťažko pričítať rituálnym faktorom (napr. kresťanstvu), ale v prvom rade majetkovým možnostiam rodiny, do ktorej pochovaný patril. Kým milodary dostali v hrobe zmysel až ako súčasť pohrebných obradov, odevom pochovaní jedinci identifikovali svoju spoločenskú príslušnosť už za živa. Ako napr. zaznamenal Saxo Grammaticus,

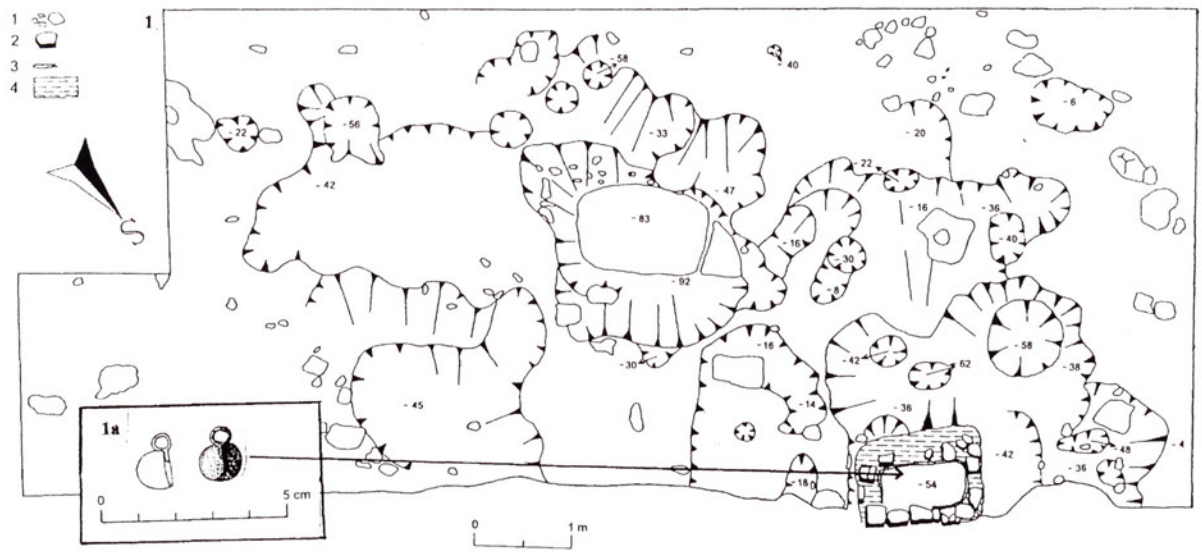

Obr. 1. Bratislava-Devínska Kobyla. Pôdorys sklárskej pece (obr. 1a. – Sklenený gombík z deštrukcie pece).

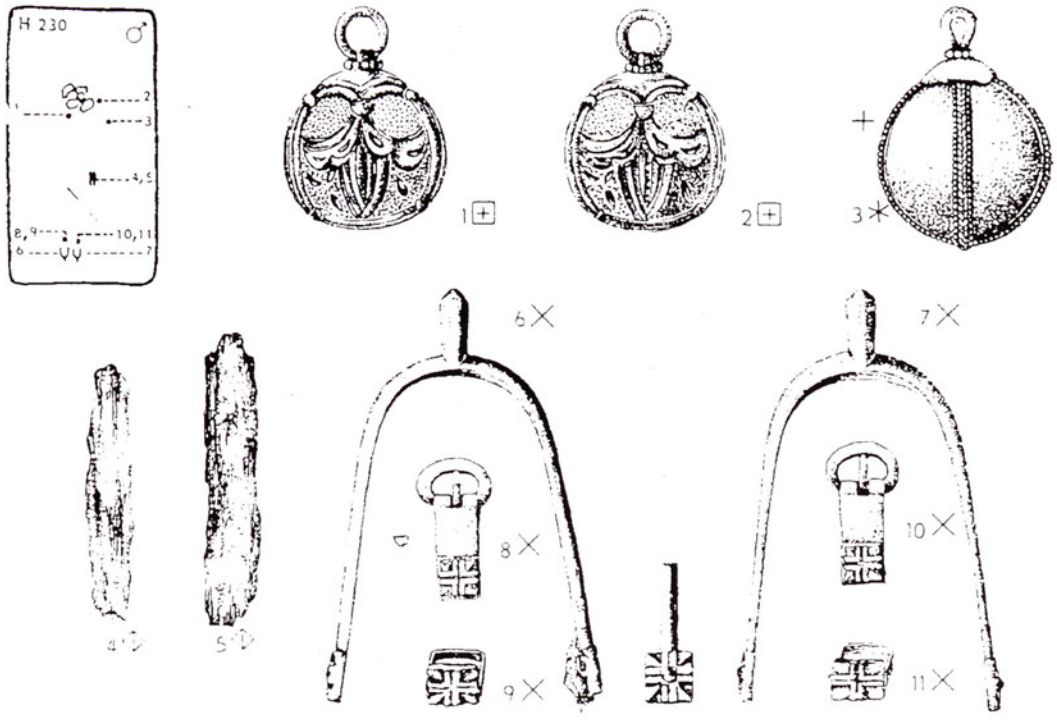

Obr. 2. Břeclav-Pohansko. Hrob 230 so sklenеným gombíkom v kovovej obruči (podľa: Kalousek 1971).

slovanskí kňazi sa od ostatného obyvateľstva líšili práve odevom (PROCHÁZKA 1958, 161). Z. Klanica vzťahuje aj na veľkomoravské zlaté a strieborné gombíky poznatok, že v niektorých kultúrach bolo dovolené nosiť šperky zo vzácnych kovov len konkrétnym sociálnym skupinám (KLANICA 1970, 424-444). Prijatie takého modelu vychádza z predpokladu, že majetkové možnosti určovali aj použitý druh materiálu (látku, odevné doplnky) z hľadiska symboliky (k symbolike posledne: AVENARIUS 1998). Iné, neušľachtilé materiály boli z tohoto hľadiska irelevantné. Napr. sklenené korálky či celé náhrdelníky sa vyskytujú rovnako v hroboch s kovovými ako aj sklenenými gombíkmi (súpis hrobov s príslušným inventárom pozri: PAVLOVIČOVÁ 1996, 109-138). Dochované súčasti odevu sú teda optimálnejším indikátorom spoločenského postavenia pochovanej osoby než milodary.

Samozrejme, i v tomto prípade výpovednú hodnotu hrobov znižujú viaceré faktory, predovšetkým pôsobenie času a prostredia na jednotlivé druhy materiálu. Nepostihnuteľné sú až na výnimky textílie, z ktorých bol odev zhotovený, hoci v použití látok možno predpokladať dôležitý sociálny identifikačný znak (BŘEZINOVÁ 1997, 125-126; KOSTELNÍKOVÁ 1972, 40; NIEDERLE 1913, 412-417).

Nie bez významu je skutočnosť, že na spracovaných pohrebiskách boli v 71,8% hroboch so sklenenými gombíkmi pochované deti, 15,4% sú neurčené alebo neurčiteľné a len v 12,8% hroboch tejto skupiny ležali skelety dospelých jedincov. U posledne spomenutej kategórie nálezové situácie signalizujú, že minimálne časť z nich netvorila súčasť odevu pochovanej osoby, ale plnila funkciu milodaru. Sklenené gombíky, nájdené v detských hroboch teda snáď najobjektívnejšie odrážajú súvis medzi sociálnym postavením pochovaných a ich odevom.

V tomto zmysle možno do skupiny chudobných zaradiť detské hroby bez dochovaných odevných doplnkov, s čím korešponduje aj kultový inventár, ktorý buď úplne chýba, prípadne je zastúpený hlinenou nádobou alebo pod. Takýchto hrobov, v ktorých nepochybne dominantné jadro tvoria hroby spoločensky najnižšie postavenej society, je na sledovaných pohrebiskách 71%. Ich podiel na celkovom počte hrobov však do istej miery skresľujú pohreby novorodencov. Hroby s gombíkmi a hroby, obsahujúce s nimi stotožniteľné odevné doplnky (bronzový prsteň, sklenené korálky alebo náhrdelník, jednoduchý bronzový šperk) tvorili 12,3% zo spracovanej vzorky. Nadštandart odevných doplnkov (t. j. zlaté a strieborné šperky) sa nachádzal v 16,7% hrobov. Zároveň treba konštatovať, že drvivá väčšina klasifikovaných celkov bola zaraditeľná jednoznačne. Pri použití tohoto kritéria sa teda výrazne rysujú tri skupiny hrobov. Vzhľadom na vnútornú diferencovanosť včasnostredovekej spoločnosti možno vidieť v tejto štruktúre zakódovaný ani nie tak prvok módny, ale predovšetkým sociálny. Komunity, identifikujúce svoje spoločenské postavenie popri iných prejavoch odevom so sklenenými gombíkmi a porovnateľnými ozdobami, sú na jednej strane jasne odlíšiteľné od hrobov, v ktorých absentujú akékoľvek zachovateľné odevné doplnky (absenciu gombíkov z dochovateľných materiálov možno teoreticky vysvetliť používaním drevených alebo kožených spínadiel: KYBALOVÁ 1998, 174) a na druhej strane nie sú stotožniteľné ani s hrobmi mocenskej elity, ktorá svoj stav demonštrovala napr. zlatými a strieborными gombíkmi.

Sociálny faktor je nepochybne zakódovaný aj v iných komponentoch hrobového inventára. Ako príklad uveďme nože a ostrohy. Nože sa nachádzajú v 20,9% hrobov so sklenenými gombíkmi a v 34,8 % hrobov s gombíkmi kovovými. Napriek uvedeným per-

	NEPÁROVÉ GOMBÍKY			
	kovové		sklenené	
Lokalita	pravá strana	ľavá strana	pravá strana	ľavá strana
Bratislava-Hrad	1	1		
Břeclav-Pohansko	5	1		3
Břeclav-VM dvorec	1			1
Mikulčice-Klášteřisko		1		
Mikulčice-VI. kostel	4	1		1
Staré Město-Špitálky	2			1
Staré město-Na Valách		3		2
Uherské Hradiště-Sady		1		
SPOLU	**13**	**8**	**0**	**8**

Obr. 3. Stranové rozloženie nepárových gombíkov v hroboch.

centuálnym rozdielom možno teda nože považovať za štandartnú súčasť výbavy v oboch skupinách. Jednoznačnejší je výsledok u ostrôh. Dosiaľ nedisponujeme hrobom, v ktorom by sa nachádzala kombinácia sklenených gombíkov a ostrôh. Výnimku tvorí hrob 230 z Břeclavi-Pohanska (obr. 2), v ktorom sa spolu s dvojicou kovových gombíkov a párom ostrôh ukončených platničkami našla aj sklenená gulička zovretá v bronzových obručiach, podľa polohy použitá vo funkcii spínadla (KALOUSEK 1971, 137). Ozdoby takejto konštrukcie, pri ktorých sa miesto skla obvykle použil krištáľ, sú známe z germánskeho prostredia, kde ich nosili ženy zavesené na opasku. Predpokladá sa, že slúžili ako talizman prinášajúci plodnosť (BÓNA 1976, 42, Taf. 59; DOPPELFELD – PIRLING 1966, 37). Do veľkomoravského prostredia sa exemplár z hrobu 230 dostal ako vzácny relikt. Jeho hodnota korešpondovala skôr s cenou kovových gombíkov než sklenených, čo určilo aj sociálnu príslušnosť nositeľa tejto ozdoby, ktorej pôvodný zmysel však už zrejme nebol známy. Na druhej strane až v 6,2% hrobov (t. j. 14 prípadov) s kovovými gombíkmi sa nachádzali aj ostrohy. Ak oprávnene uvažujeme o sociálnom význame ostrôh (KAVÁNOVÁ 1976, 61), to isté platí o predmetoch, ktoré sa s týmto militáriom vyskytujú, resp. naopak, absentujú. Je teda pravdepodobné, že jedinec, demonštrujúci svoje spoločenské postavenie ostrohami, nemohol degradovať svoj stav napr. sklenenými spínadlami.

Vynára sa otázka, či rozdiely v počte používaných gombíkov korešpondovali napr. s typom odevu, konkrétne so spôsobom jeho zapínania. Pri párových súpravách je logické uvažovať o symetrickom umiestnení spínadiel, pravdepodobne vo vodorovnej polohe na hrudi. Iná je situácia u exemplárov, nachádzaných samostatne. Z publikácií, v ktorých sú uvedené ich presné lokalizácie vyplýva, že sklenené gombíky, ak boli v hrobe zastúpené len jedným exemplárom, sa nikdy nenachádzali po pravej strane kostry, ale výlučne (konkrétne ide o 8 prípadov) vľavo (to sa týka aj spomenutého hrobu 230 z Břeclavi-Pohanska). U kovových spínadiel nemožno konštatovať dominantnú stranu: v 13 prípadoch bol nepárový exemplár (prvý resp. tretí kus) uložený vpravo, osemkrát na ľavej strane (obr. 3). Bez snahy precenit uvedený výsledok ho možno považovať za dostatočnú oporu k vysloveniu domnienky, že pokiaľ bol ako súčasť odevu použitý jeden sklenený gombík, strih odevu určoval k zapínaniu ľavú stranu, z čoho sa dá uvažovať o možnosti, že išlo o odev obliekaný cez pravú ruku, resp. že pravá predná strana odevu bola širšia. Vylúčiť sa nedá ani možnosť, že gombík spínal akúsi ľahšiu plášťenku, podobnú Tacitom opísanému "sagumu", ktorý sa však spájal sponou, u mužov vždy na pravej strane (SCHLETTE 1977, 132-135). V tejto súvislosti nie je bez zaujímavosti, že pokiaľ sa v hroboch z jedným skleneným gombíkom podarilo určiť pohlavie pochovanej osoby, išlo o dievčatá alebo ženy.

		ZIMA	NESKORÁ JESEŇ - ZIMA	SKORÁ JAR - JESEŇ	NESKORÁ(É) JAR - LETO	LETO
SKLO	1 ks	1		4		1
	2 ks			3		
KOV	1 ks	2	2	13	3	
	2 ks	1	6	30	7	
	3 ks			1		
	4 ks			2		
	5 ks	1				
SPOLU		**13**		**53**	**11**	

Obr. 4. Staré Město-Na valách. Gombíky v hroboch podľa natočenia hrobových jám.

Podľa M. Kostelníkovej môže rôzny počet gombíkov v hrobe súvisieť s počtom odevov, s ktorými bol zosnulý uložený do jamy (KOSTELNÍKOVÁ 1972, 39). V prípade sklených spínadiel, ktoré sa objavujú len v jednom alebo dvoch exemplároch, by sa teoreticky dalo uvažovať o možnosti, či nerovnaký počet gombíkov nezodpovedá napr. rozdielom medzi letným a zimným oblečením. Určitú možnosť konfrontovať tento názor s inými kritériami poskytli úvahy V. Hrubého na pohrebisku Staré Město-Na valách o natáčení dlhších stien hrobových jám podľa aktuálneho východu slnka, pri ktorom v rámci jedného ročného cyklu vznikajú malé odchýlky (HRUBÝ 1955, 74-76; ku kritike posledne: GALUŠKA 1996, 86-87). Použitím zmienenej metodiky zistíme, že na sledovanom pohrebisku by mal byť v teplých periódach (neskorá jar, leto) pochovaný len jeden mŕtvy s jedným skleneným gombíkom, pre studené obdobie (neskorá jeseň, zima) je doložený tiež len jeden prípad s jedným exemplárom, zatiaľ čo v dobe mierneho počasia (skorá jar, jeseň) uložili do hrobu štyroch ľudí s jedným až dvoma gombíkmi (obr. 4). Použitím tejto metodiky nie je teda pravdepodobne možné uvažovať o závislosti medzi počtom sklenených gombíkov, použitých na odeve a ročným obdobím, v ktorom mal byť nosený. Pre porovnanie to isté kritérium, uplatnené pri kovových gombíkoch ukazuje, že odev, ktorého boli súčasťou, sa objavuje predovšetkým v hroboch, vykopaných podľa V. Hrubého v chladnejšom a prechodnom období (obr. 4) bez toho, aby sa z uvedeného faktu dali vyvodiť exaktnejšie závery.

ZUSAMMENFASSUNG:

Gläserne Kugelknöpfe als Bestandteil der Kleidung

Gläserne Kugelknöpfe stellen keinen ausgeprägten Bestandteil der frühmittelalterlichen Kleidungskultur dar. Ihr Aussagewert stieg unlängst mit der Entdeckung einer sie herstellenden Werkstatt in Bratislava. Bei ihrer Produktion wurde nicht die Glasbläserpfeife, sondern nur der Glasbläserstock benutzt und auch die Rohstoffe reihten die gläsernen Kugelknöpfe nicht zu den teuren Artefakten.

Die Gesellschaftsgruppe, deren Angehörige neben anderem Kleidungszubehör auch gläserne Kugelknöpfe trugen, kann anhand der Analyse der südmährischen und südwestslowakischen Gräberfelder identifiziert werden. In 71,8% Gräbern mit gläsernen Kugelknöpfen lagen Kinder, 15,4% sind unbestimmt oder unbestimmbar und nur 12,8% gehörten erwachsenen Individuen. Von allen Kindergräbern sind 71% ohne jedwedes Kleidungszubehör, 12,3% bilden Gräber mit gläsernen Kugelknöpfen oder damit gleichzusetzenden Accessoirs und 16,7% Gräber beinhalteten Überstandard-Kleidungszubehör (Gold- und Silberschmuck). In dieser Struktur ist ein kodiertes Sozialelement zu sehen, das auch bei anderen Funden zu beobachten ist. Während z. B. Messer in Gräbern gemeinsam mit gläsernen (20,9%) und metallenen (34,8%) Kugelknöpfen vorkamen, traten Sporen in keinem Grab mit gläsernen Kugelknöpfen, sondern in 6,2% Gräbern mit Metallfibeln auf. Es ist also wahrscheinlich, daß derjenige, der seine Gesellschaftsstellung durch Sporen zum Ausdruck brachte, seinen Status mit der Nutzung gläserner Knöpfe nicht abwerten wollte.

Während paarweise Garnituren gläserner Kugelknöpfe wahrscheinlich auf der Kleidung symmetrisch auf der Brust angebracht waren, kommen die einzeln gefundenen Exemplare immer auf der linken Brustseite vor; daraus kann geschlossen werden, daß es sich um eine Kleidung handelte, die über den rechten Arm getragen wurde. Dagegen kommen die einzeln entdeckten metallenen Exemplare auf der rechten sowie linken Seite des Skeletts vor. Die unterschiedliche Zahl von Kugelknöpfen könnte mit der verschiedenen Menge von Kleidungsstücken zusammenhängen, die im Winter oder im Sommer getragen wurden. Der eventuelle Zusammenhang kann mit Beobachtungen V. Hrubýs auf dem Gräberfeld Staré Město-Na Valách konfrontiert werden, die die Orientierung der Grabgruben nach dem aktuellen Sonnenaufgang betreffen. Die Ergebnisse deuten die Nutzung der Kleidung mit Kugelknöpfen aus den beiden Materialien überwiegend in kälteren Jahreszeiten an, jedoch kann das Ergebnis nicht für exakt gehalten werden.

Abbildungen:

Abb. 1. Bratislava-Devínska Kobyla. Grundriß des Glashüttenofens (Abb. 1a: Gläserner Kugelknopf aus der Ofendestruktion).
Abb. 2. Břeclav-Pohansko. Grab 230 mit gläsernem Kugelknopf in Metallreifen (laut Kalousek 1971).
Abb. 3. Seitenverteilung nicht paarweiser Kugelknöpfe in Gräbern.
Abb. 4. Staré Město-Na Valách. Kugelknöpfe in Gräbern nach der Orientierung der Grabgruben.

Literatúra:

AVENARIUS, A. 1998: Byzantský ikonoklazmus 726-843. Bratislava.
BŘEZINOVÁ, H. 1997: Doklady textilní výroby v 6.-12. století na území Čech, Moravy a Slovenska, PA LXXXVIII, 124-179.
BÓNA, I. 1976: Der Anbruch des Mittelalters. Budapest.
DOPPELFELD, O. – PIRLING, R. 1966: Fränkische Fürsten im Rheinland. Düsseldorf.
FARKAŠ, Z. – TURČAN, V. 1998: Včasnostredoveká sklárska pec v Bratislave na Devínskej Kobyle, SlA XLVI, 31-54.
FRIESINGER, H. 1975-1977: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich II. Mitt. Prähist. komm. Österr. Akad. 17-18. Wien.
GALUŠKA, L. 1996: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum říše Velkomoravské. Brno.
HRUBÝ, V. 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště "Na Valách". Praha.
KALOUSEK, F. 1971: Břeclav-Pohansko. Velkomoravské pohřebiště u kostela, Spisy FF č. 169. Brno.
KAVÁNOVÁ, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa. StAÚ ČSAV Brno IV/3. Praha.
KLANICA, Z. 1970: Velkomoravský gombík, AR XXII, 421-446.
- 1985: Mikulčice-Klášteřisko, PA LXXVI, 474-539.
KOSTELNÍKOVÁ, M. 1972: Velkomoravský textil v archeologických nálezech na Moravě. Studie AÚ ČSAV Brno I/4. Praha.
KYBALOVÁ, L. 1998: Dějiny odívání. Starověk. Praha.
NIEDERLE. L. 1913: Život starých Slovanů I/2. Praha.
OLCZAK, J. – JASIEWICZOWA, E. 1963: Szklarstwa wczesnośredniowiecznego Wolina. Szczecin.
PAVLOVIČOVÁ, E. 1996: K vypovedacej schopnosti gombíka u naddunajských Slovanov v 9. storočí, SlA XLIV, 95-153.
POULÍK, J. 1948-1950: Jižní Morava – země dávných Slovanů. Brno.
- 1955: Nález kostela z doby říše velkomoravské v trati "Špitálky" ve Starém Městě, PA XLIV, 307-351.
PROCHÁZKA, V. 1958: Organizace kultu a kmenové zřízení polabsko-pobaltských Slovanů, Vznik a počátky Slovanů II, 145-168.
SCHLETTE, F. 1977: Germáni mezi Thorsbergem a Ravennou. Praha.
SUROVEC, J. 1998: Posúdenie sklárskej pece z technologického hľadiska, in: Farkaš, Z. – Turčan, V., Včasnostredoveká sklárska pec v Bratislave na Devínskej Kobyle, SlA XLIV, 43-44.
SZÖKE, B. M. 1996: Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla, Antaeus 23, 61-146.
VENDTOVÁ, V. 1969: Slovanské osídlenie Pobedima a okolia, SlA XVII, 119-232.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Velká Morava mezi Byzancí a latinským Západem

Vladimír VAVŘÍNEK

První slovanský stát, který vznikl začátkem 9. stol. v oblasti na sever od Dunaje, na území dnešní České a Slovenské republiky, je obecně nazýván Velká Morava. Tento název byl často, a nejen v české literatuře, vykládán jako výraz velikosti a moci slovanské říše vytvořené na konci 9. století knížetem Svatoplukem. Ve skutečnosti však tento název v soudobých pramenech, ať už staroslověnských či latinských, nikde nenajdeme. Poprvé jej použil, a vlastně vytvořil, až o půl století později byzantský císař Konstantin Porfyrogennetos, aby tak vyjádřil, že má na mysli území ležící vně hranic byzantské říše. Postupoval tak zcela v duchu klasické antické geografie, která adjektiv *megale* (velká) či *palaia* (stará) běžně užívala k označení oblastí ležících mimo území římské říše na rozdíl od těch, které tvořily její součást a pro něž pak bylo užito adjektiva *mikra* (malá) anebo byly uvedeny bez přívlastku[1].

Z písemných pramenů, zejména psaných latinsky, je sice dobře známo, že kníže Svatopluk vytvořil v sedmdesátých a osmdesátých letech 9. století rozsáhlou říši, která zaujímala nejen celou oblast dnešní České a Slovenské republiky, ale i Panonii a Vislansko, a že své svrchovanosti podrobil i část dnešní Lužice. Rozsáhlé archeologické výzkumy podniknuté v posledních pěti desetiletích na četných moravských a slovenských lokalitách přinesly také přesvědčivé svědectví o vyspělosti velkomoravské společnosti v oblasti materiální kultury (zejména velkomoravský šperk lze bez nadsázky označit za jeden z nejdokonalejších produktů uměleckého řemesla té doby vůbec)[2]. Velkomoravská říše byla ovšem útvarem jen velmi krátkodobým: po Svatoplukově smrti se jeho říše zase rozpadla a vlastní moravský stát pak na začátku 10. století zcela zanikl pod nárazem maďarských ničivých nájezdů[3]. Kdyby byly brány v úvahu jen její politické dějiny, zůstala by Velká Morava pouze drobnou historickou epizodou odehravší se na východním pomezí franské říše, která by v historických příručkách byla maximálně zmíněna jednou či dvěma větami. Co z ní učinilo tak výrazný a nepominutelný historický fenomén, byla činnost a kulturní dílo cyrilometodějské misie, které mělo tak dalekosáhlý význam pro kulturní – a namnoze i politický – vývoj velké části slovanského světa na dlouhá staletí[4].

Je proto ovšem tím více pozoruhodné, že učený byzantský císař, který ve svém spisu o národech žijících v sousedství říše věnoval Velké Moravě hned několik kapitol, tuto misii vůbec nezmiňuje; zdá se, že o ní skutečně vůbec ani nevěděl, protože na jednom místě mluví o Moravě jako o zemi dosud nepokřtěné (*abaptistos*)[5]. Totální mlčení soudobých byzantských pramenů o misii, která byla jednou z nejvýznamnějších (aspoň posu-

---

1 Tuto skutečnost přesvědčivě prokázala Růžena DOSTÁLOVÁ, *Megalē Moravia*, Byzantinoslavica XXVII (1966) 344-349; srov. také HAVLÍK, L. E., *„Hē megalē Morabia", und „hē chōra Morabia"*, Byzantinoslavica LIV, 1993, 75-82. I tato skutečnost svědčí proti pokusům některých současných autorů, zejména BOWLESE, Ch. a EGGERSE, M., kteří, následujíce teorii zesnulého BOBY, I., *Moravia's History Reconsidered,* The Hague 1971, se snaží lokalizovat Velkou Moravu na území dnešních jižních Slovanů, příp. (EGGERS, M.) do maďarské pusty v Zátisí. Tyto teorie byly většinou badatelů, kteří se k této otázce vyslovili, odmítnuty. O shrnutí současného stavu této diskuse se pokouším v připravované kritické studii *On the Localisation of Great Moravia.*

2 Pro skvělé barevné reprodukce je třeba uvést zejména publikaci DEKANA, J., *Moravia Magna – The Great Moravian Empire, Its Art and Time*, Bratislava 1980. Srov. též POULÍK, J. – CHROPOVSKÝ, B. (red.), *Velká Morava a počátky československé státnosti*, Praha 1985; GALUŠKA, L., *Velká Morava*, Brno 1991.

3 Monografie o dějinách Velké Moravy, jež by odpovídala současnému stavu znalostí, nebyla dosud napsána. Ze starší literatury zůstává faktograficky stále cenná kniha V. NOVOTNÉHO, *České dějiny I/1*, Praha 1911, z novější literatury viz aspoň HAVLÍK, L. E., *Morava v 9. a 10. století*, Praha 1978. Nejnověji předložil svou koncepci TŘEŠTÍK, D. v knize *První Přemyslovci,* Praha 1997, v níž shrnul závěry řady svých studií.

4 Literatura o cyrilometodějské misii je zcela nepřehledná. Poslední velkou syntézu s bohatou bibliografií uveřejnil DVORNÍK, F., *Byzantine Missions among the Slavs*, New Brunswick, N. J. 1970; tato kniha je dostupná také v mém překladu, který vyšel současně s americkým originálem: *Byzantské mise u Slovanů*, Praha 1970. Má starší popularizující monografie *Církevní mise v dějinách Velké Moravy,* Praha 1963, je už v řadě ohledů zastaralá. Nověji jsem některé své závěry shrnul ve studii *Historický význam byzantské mise na Velké Moravě* ve sborníku Velká Morava a počátky čsl. státnosti (viz pozn. 2), 215-243.

5 *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio,* cap. 40, 33 – ed. MORAVCSIK - JENKINS, Washington, D.C. 1967, 176.

zováno z hlediska jejich účinku na další historický vývoj), které kdy představitelé byzantské církve vyslali do zahraničí, se nám nezbytně jeví jako zarážející a stěží pochopitelný paradox, leč takové paradoxy byly pro dějiny cyrilometodějské misie zcela příznačné[6].

V této souvislosti si nezbytně musíme položit otázku, proč byla tato misie vůbec na Moravu poslána. Archeologické nálezy nezvratně potvrdily kusé údaje písemných pramenů, že na Moravě se křesťanství rozšířilo už před příchodem byzantské misie; tyto prameny byly sice dávno známy, ale v literatuře se o jejich hodnověrnosti buď vůbec pochybovalo, anebo byly aspoň značně podceňovány. Archeologické objevy učiněné v posledních pěti desetiletích, mezi nimi zejména nálezy více než dvaceti kamenných církevních staveb, však nejen spolehlivě prokázaly, že údaje o předcyrilometodějském křesťanství na Moravě jsou pravdivé, ale navíc daly možnost uvažovat o tom, kdy k rozšíření křesťanství na Moravě došlo, odkud tam misionáři přicházeli a do určité míry dokonce i o formě první církevní organizace[7].

Je mimo téma a možnosti této přednášky zabývat se těmito otázkami podrobněji. Snad postačí, když souhrnně uvedeme, že dnes už lze považovat téměř za prokázané, že christianizace Velké Moravy úzce navazovala na misii bavorských biskupů v Panonii na přelomu 8. a 9. století zorganizovanou v souvislosti s vyvrácením avarské říše vojsky Karla Velikého, že byla v podstatě jejím prodloužením a pokračováním. Zdá se rovněž, že počátkem třicátých let 9. století se Morava stala misijní oblastí pasovského biskupa, který tam vybudoval i první církevní organizaci (archipresbyterát)[8]. Byla také vyslovena hypotéza, že jako první šířili na Moravě křesťanství iroskotští mnichové, kteří se údajně obraceli k prostému venkovskému obyvatelstvu a dosáhli mezi ním určitých úspěchů, zatímco vládnoucí vrstva zůstávala ještě pohanská[9]. Ukázalo se však, že tato domněnka nemá dostatečnou oporu v pramenech ani v archeologických nálezech, a byla proto většinou badatelů odmítnuta[10]. Na Moravě šlo o typickou „christianizaci shora" opírající se o knížete a vládnoucí vrstvu. Jasně na to ukazuje, kromě jiného, i budování kostelů na ústředních hradištích, která byla základnou knížecí moci; vedle nich tam však zřejmě byly budovány i vlastnické kostely (*Eigenkirchen*) jednotlivých velmožů, jak to máme v písemných pramenech doloženo i pro panonské knížectví Pribiny a Kocela[11]. Byl to charakteristický rys soudobé franské církevní praxe, jež byla s bavorskými misiemi rozšířena i do obou sousedních slovanských knížectví.

Současně se zdá být velmi pravděpodobnou i hypotéza, že se na christianizaci Velké Moravy vedle bavorského duchovenstva podíleli i misionáři ze severní Itálie a Dalmácie podléhající jurisdikci akvilejského patriarchy[12]. Jestliže Konstantinův životopisec zmiňuje, že v době jeho příchodu působili na Moravě „latinští a franští arcikněží a kněží se svými učedníky" (ŽK 15), můžeme tomu snad skutečně rozumět doslova tak, že šlo o dvě skupiny duchovních různého původu, byť i úzce spolupracujících. V každém případě však kolem poloviny 9. století byla převážná část velkomoravské společnosti a zejména její vládnoucí vrstva už křesťanská. Byla to sice asi jen *rudis adhuc christianitas*, „hrubé, nevyspělé křesťanství," jak je charakterizují akta synody v Mohuči z roku 852[13], nicméně se však ve světle tohoto zjištění musíme ptát, proč kníže Rastislav začátkem 60. let tak naléhavě hledal nové misionáře pro svou zemi.

Tradiční a dosud stále opakované vysvětlení, že Rastislav se obrátil do Byzance proto, že právě odtamtud doufal získat misionáře schopné kázat Moravanům křesťanskou víru v jejich vlastním jazyce, jak je uvedeno v Životě Konstantinově kap. 14, ovšem také neobstojí. Víme, že už od doby Alkuinovy i franská církev zdůrazňovala nezbytnost toho, aby misionáři působící v pohanských zemích vysvětlovali zásady křesťanské víry v domácích jazycích[14]. A jestliže se všeobecně vyžadovalo, aby se všichni noví křtěnci naučili zpaměti Vyznání víry a modlitbu Otče náš, pak např. ustanovení synody v Mohuči z roku 813 výslovně připouštěla, aby se jim ti, kteří neznali latinu, mohli naučit ve svém rodném jazyku[15]. Máme konkrétní doklad toho, že tato praxe byla uplatňována i v slovanských oblastech. Tzv. *Frizinské památky* byly do západoslovanského dialektu

---

6 Všechny písemné prameny byly vydány v díle *Magnae Moraviae fontes historici I-V*, ed. HAVLÍK, L. E. et alii, Brno 1966-1977 (dále citováno jako MMFH).

7 Přehled ve studii: KLANICA, Z., *Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech,* ve sborníku Velká Morava a počátky čsl. státnosti (viz pozn.2), 107-139. K tomu též VAVŘÍNEK, V., *Nálezy velkomoravské církevní architektury jako historický pramen*, ve sborníku: Slované 6.-10. století. Sborník referátů ze symposia Břeclav-Pohansko 1978, DOSTÁL, B. a VIGNATIOVÁ, J. ed., Brno 1980, 277-288.

8 VAVŘÍNEK, V., *Die Christianisierung und Kirchenorganisation Großmährens*, Historica VII (Praha 1963) str. 5-56.

9 CIBULKA, J., *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu a začátky křesťanství na Moravě*, Praha 1958.

10 Já jsem shrnul své námitky proti této teorii v článku *K otázce počátků christianisace Velké Moravy,* Listy filologické LXXXII (1959) 217-224. Cibulka sám později připustil, že typ kostelní architektury, který původně pokládal za důkaz činnosti iroskotských mnichů na Moravě, byl běžný na britských ostrovech, tedy i u Anglosasů, a že mohl být na Moravu přinesen bavorskými misionáři i dlouho potom, co se bavorská církev vzdala irského typu církevní observance: CIBULKA, J., *Grossmährische Kirchenbauten,* v: Sancti Cyrillus et Methodius. Leben und Wirken, Praha 1963, 56.

11 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, cap. 11-13 - MMFH III, Brno 1969, 312-322.

12 VAVŘÍNEK, V., *Předcyrilometodějské misie na Velké Moravě*, Slavia 32 (1963) 465-480; ZAGIBA, F., *Die Missionierung der Slaven aus „Welschland" (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert*, in: Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863-1963, hrsg. von M. Hellmann u.a., Köln 1964, 274-311.

13 MMHF IV, p. 34.

14 Alcuini epist. 99, 107, 110, 11, 113 - MGH Epist. IV, pp. 143-144, 153-166; MGH Leg. II/1 Nr. 22, 52-62; MGH Conc. ii/1, Nr. 20, 173-176; srov. VAVŘÍNEK, V., *Die Christianisierung*, 9 ad.

15 MGH Conc. II/1, Nr. 36, cap. 45, 271-272.

přeloženy už v předcyrilometodějském období[16]. Ale i když tyto texty byly v prostředí bavorského duchovenstva přeloženy asi především pro potřeby misie mezi Slovany žijícími v Panonii, je nepochybné, že aspoň některé z nich byly užívány rovněž na Moravě. Dosvědčuje to starobylý slovanský překlad zpovědní modlitby pořízený z nějaké předlohy velmi blízké starobavorské zpovědní modlitbě, který se dochoval v tzv. *Euchologiu Sinajském*, jedné z nejstarších hlaholsky napsaných literárních památek vůbec[17]. Stěží si to lze vysvětlit jinak, než že cyrilometodějská misie převzala starší text, přeložený a užívaný na Moravě už před jejím příchodem – a nepochybně netoliko tento jeden. Jestliže tedy západní misionáři užívali při své pastorační praxi na Moravě domácí jazyk, nebylo proto třeba hledat z tohoto důvodu misionáře jiné. Že jazyková stránka nebyla motivem Rastislavova rozhodnutí dokazuje i skutečnost, že nejdříve se se svou žádostí obrátil do Říma k papeži Mikuláši I., jak se dovídáme z bully *Gloria in excelsis Deo* jeho nástupce Hadriána II.[18], a odtamtud si jistě vyslání misionářů znalých slovanského jazyka slibovat nemohl.

Cyrilometodějská misie na Velké Moravě je neoddělitelně spojena s vytvořením slovanské abecedy a literatury a se zavedením slovanského jazyka do liturgie. V odborné literatuře se to považuje za zcela přirozené, protože panuje běžné přesvědčení, že Byzanc na rozdíl od latinského západu podporovala vznik a rozvoj národních kultur založených na literatuře v domácím jazyce a že byzantské misie běžně užívaly domácích jazyků i v liturgii. Pokusil jsem se před nějakou dobou prokázat, že tento názor, jakkoli běžně sdílený, neodpovídá historické skutečnosti, ale že jde o transpozici praxe běžné v raně křesťanském období, vyznačujícím se ještě určitým kulturním pluralismem, do doby vrcholného rozmachu byzantské moci a civilizace[19], kdy pro řecké intelektuály byly charakteristické spíše pocity vlastní kulturní superiority a arogantní nadřazenost vůči všemu neřeckému[20].

Je pravda, že na křesťanském Východě četné národy používaly vlastního národního jazyka v církevní praxi a dokonce i v liturgii. K jejich zavedení však došlo už v pozdně antickém období, a to nikoli v důsledku oficiální římské církevní politiky. Jejich vznik byl jen výsledkem přirozeného vývoje křesťanství v oblastech, které měly svou vlastní dávnou kulturu. V Konstantinopoli samé se hlasy schvalující užívání národních jazyků vyskytly jen zcela výjimečně. Od 6. století nabyla řečtina v byzantské společnosti naprosto výlučného postavení. Ostatně na počátku vlády Justiniána I. slyšíme naposledy o pokusu přeložit biblické knihy do barbarského jazyka. Ani ten ovšem nebyl dílem nějaké oficiální misie, ale zcela osobní iniciativou ojedinělého nadšence[21].

Když se v 9. století obnovuje intenzivní misijní činnost byzantské církve, nezaznamenáváme sebemenší známky toho, že by se řečtí misionáři ve své činnosti pokusili využít domácích jazyků. Právě naopak, když byzantská vojska znovu dobyla v Řecku oblasti obsazené v 7. století Slovany, stala se christianizace jedním z nejdůležitějších prostředků jejich helenizace s cílem co nejjistěji je začlenit do správní soustavy byzantské říše[22]. Stejně tak nikdy nebyla vznesena otázka možnosti využít slovanského jazyka při misiích, které Fotios v šedesátých letech 9. století – tedy právě v době působení cyrilometodějské misie na Velké Moravě – poslal k Bulharům a k Rusům. Záměr vytvořit Slovanům literaturu v jejich vlastním jazyce, přeložit do něj Písmo jakož i další teologické spisy a nakonec – což byl čin podstatně vyššího řádu – zavést slovanský jazyk i do liturgie a zpívat v něm mešní kánon, byl ve své době něčím podstatně novým, přímo revolučně převratným. Nešlo proto o pouhé uplatnění běžné byzantské misijní praxe v novém prostředí, jak se často předpokládá.

Takový plán také jistě nebyl a ani nemohl být předmětem žádosti slovanského knížete, do jehož země teprve před krátkou dobou pronikly první začátky psané kultury a s níž se dosud seznámili jen nečetní jednotlivci z jeho okolí, zatímco on sám s největší pravděpodobností neuměl ani číst ani psát[23]. Byl to nepochybně

---

16 Nejnovější kritické vydání v *Brižinski spomeniki*, Znanstveno-kritična izdanja, Ljubljana 1993; Facsimile v *Zbornik Brižinski spomeniki*, Ljubljana 1996, 477-486 (paginace neznačena)

17 Upozornil na to už ISAČENKO, A. V., *Začiatky vzdelanosti vo veľkomoravskej ríši*, Turčiansky sv. Martin 1948.

18 ŽM 8: "Prosili jste o učitele nejen u tohoto apoštolského stolce, nýbrž i u zbožného císaře Michaela. I poslal vám blaženého filosofa Konstantina i s bratrem, dříve než jsme to my mohli učinit."

19 VAVŘÍNEK, V., *The Introduction of the Slavonic Liturgy and the Byzantine Missionary Policy*, in: Vavřínek, V. (ed.), Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert, , Praha 1978, 255-281.

20 Na to poukázali už ŠEVČENKO, I., *Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission*, Slavic Review 23 (1964) 220-236; OBOLENSKY, D., *Cyrille et Méthode et la christianisation des Slaves*, reprinted in: Byzantium and the Slavs, Collected studies, London, Variorum Reprints 1971.

21 Istrun ENGELHARDT, *Mission und Politik in Byzanz. Ein Beitrag zur Struktur – analyse byzantinischer Mission zur Zeit Justins und Justinians* (Miscellanea Byzantina Monacensia 19), München 1974, 162 ad.

22 OBOLENSKY, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, London 1971, 69 ad.

23 Názor, že to byl moravský kníže Rastislav, kdo si vyžádal vytvoření slovanské abecedy a překlad knih do slovanského jazyka, se opírá o údaj v ŽK 14, podle něhož Rastislav žádal byzantského císaře o vyslání misionářů, kteří by Moravanům hlásali křesťanskou víru „v jejich jazyce". KURZ, J., *Několik poznámek k textu Života Konstantinova a Metodějova*, in: Studia linguistica in honorem Thadei Lehr-Spławiński, Warszawa 1963, 186 ad., a VAŠICA, J., *Literární památky epochy velkomoravské*, Praha 1966, 222, dokazovali, že výraz *v svoi język* je pozdější interpolace do původního textu. Naproti tomu KYAS, V., *Charvatsko-hlaholské texty Života Konstantinova*, Slavia 35, 1966, 530-553, zvl. 543 ad., a VEČERKA, R., *K staroslověnským Životům Konstantinovu a Metodějovu, in*: Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvíkovský octogenario oblata (= Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, 200) Brno 1975, 129-138, zvláště str. 135 ad., hájili tento výraz jako původní. Osobně zastávám názor, že tento výraz v původním znění Života Konstantinova byl, nikoli však ve skutečném Rastislavově listu, který moravští vyslanci přinesli do Konstantinopole. Jak chci

vlastní záměr Konstantina-Cyrila a jeho bratra Metoděje, kteří se při jeho formulaci pravděpodobně inspirovali kulturními tradicemi raně křesťanského východu. Realizace tohoto programu na území byzantské říše či v limitrofních oblastech, na něž si říše činila nárok, však nepřicházela v úvahu. Jestliže s ní císař a patriarcha skutečně vyslovili souhlas, jak to líčí Život Konstantinův, pak nepochybně jen vzhledem k tomu, že oba bratři jej chtěli uskutečnit ve vzdálené Moravě, ležící daleko za hranicemi sféry byzantských mocenských zájmů.

Skutečný důvod, proč se moravský kníže obrátil do Byzance s žádostí o misionáře, spočíval v oblasti církevně politické. Rastislav, původně dosazený na moravský knížecí stolec Ludvíkem Němcem, dokázal se během krátké doby zbavit nadvlády východofranské říše, v několika vojenských střetnutích porazil franská vojska a v mocenské rovině prosadil svou faktickou nezávislost. Církevně však jeho země byla i nadále podřízena pasovskému biskupu. Aby nezávislost moravského knížete byla úplná, aby se jeho země stala skutečně samostatnou i v této oblasti, potřeboval, aby v ní byla zřízena vlastní církevní organizace, aby na Moravě byla vytvořena diecéze s vlastním biskupem v čele, nezávislým na bavorském episkopátu. To bylo nezbytným předpokladem jeho mezinárodního uznání, jen tak mohl aspirovat na to, aby byl uznán za rovnocenného člena „rodiny křesťanských panovníků“[24].

Se svou žádostí se Rastislav obrátil nejprve do Říma k Mikuláši I. a teprve když ten jej odmítl, vyslal své posly do Konstantinopole. Že mu šlo skutečně o jmenování biskupa pro Moravu, jasně dosvědčují závěrečná slova jeho dopisu Michaelu III., jak je čteme ve ŽK 14: „pošli nám tedy, pane, takového biskupa a učitele ...“

V Byzanci muselo moravské poselstvo nepochybně vzbudit velké překvapení. Morava byla pro ně do té doby neznámou zemí. Dochované písemné prameny nijak nenaznačují, že by mezi Byzancí a Moravou byly předtím jakékoli styky. Také ani starší vrstva archeologických nálezů z doby Velké Moravy, nazývaná podle hlavních nalezišť blatnicko-mikulčický horizont, která je datována do první poloviny 9. století, neukazuje na jakékoli ovlivnění byzantskou kulturou. Importy z Východu jsou v ní jen ojedinělé a i u těch se většinou zdá, že se dostaly na Moravu spíše nepřímo[25].

Žádost o vyslání misionářů tlumočenou moravskými vyslanci nebylo ovšem možno odmítnout. Šíření křesťanské víry bylo přímo povinností císaře; ovšem i nečekaná možnost rozšířit byzantský vliv do nové země byla nepochybně velmi lákavá, a to tím spíše, že odtud mohl být vykonáván další tlak na Bulharsko, které leželo v popředí byzantských mocenských zájmů (musíme mít na paměti, že moravské poselstvo přišlo do Konstantinopole před křtem chána Borise). Požadavek poslat do neznámé země, o níž neměli bližší informace, hned biskupa, musel však byzantským činitelům připadat absurdní. Poslali tam tedy, jak bylo ostatně běžnou byzantskou misijní praxí, nejdříve jen skupinu duchovních, mezi nimiž bylo jen několik kněží, ale jejíž vedoucí představitelé – Konstantin Filosof a jeho bratr Metoděj – už dříve prokázali vynikající diplomatické schopnosti. Jejich úkolem zřejmě bylo zjistit situaci, vychovat domácí žáky k přijetí svěcení a připravit podmínky k pozdějšímu církevnímu uspořádání Moravy[26].

Není cílem a ani v mezích možností této přednášky vylíčit dějiny cyrilometodějské misie, ostatně dobře známé a mnohokrát už popsané. Chtěl bych jen vyzdvihnout tu skutečnost, že se jí – anebo přesněji Metodějovi, který v čele této misie stanul sám po Cyrilově smrti na začátku roku 869 – přece jen podařilo posléze požadavek moravského knížete uskutečnit: Morava se stala samostatným arcibiskupstvím a jeho zřízení zároveň přineslo i výslovné uznání Svatoplukovy suverenity jako samostatného vládce nepodřízeného žádnému jinému světskému panovníkovi[27]. Bylo však jedním z paradoxů, pro dějiny cyrilometodějské misie tak příznačných, že toho docílila za zcela jiných okolností a v zcela jiném politickém kontextu, než jak bylo při jejím vyslání předvídáno. Moravský vládce dosáhl uznání své svrchovanosti ne díky přispění byzantského císaře, ale přijetím patronátu papežského stolce; Morava nebyla vtažena do sféry byzantského politického a civilizačního vlivu; naopak, moravská arcidiecéze, jejíž zřízení bylo hlavním motivem Rastislavovy žádosti do Byzance, byla ustanovena nikoli konstantinopolským patriarchou, ale římským papežem, který jmenoval Metoděje – vůdčí osobnost byzantské misie – apoštolským (tj. svým) legátem pro slovanské země.

To vše se přitom odehrálo v době první velké roztržky mezi východní a západní částí křesťanského světa. Konstantin-Cyril patřil v mládí k členům intelektuálního kroužku pozdějšího patriarchy Fotia a i později zůstal jeho velkým, byť i kritickým, přívržencem a přítelem (*fortissimus amicus Photii* ho nazývá jeden z předních představitelů papežské kurie Anastasius Bibliothecarius)[28]. Fotios také očividně podstatně ovlivnil císařovo rozhodnutí vybrat pro misii na Moravě právě Konstantina a Metoděje. Oba bratři se odebrali na Moravu v době těsně před propuknutím otevřené roztržky mezi

---

poukázat v připravované studii, verze Rastislavova listu, jak je citovaná v ŽK 14, sice zřejmě v podstatě vystihuje obsah jeho žádosti, nereprodukuje však doslovně její původní znění (srov. např. s verzí tohoto listu, která je uvedena v ŽM 8), ale jde o formulaci vytvořenou v prostředí cyrilometodějské misie, která vyjadřovala kulturně-politický program samotného Konstantina-Cyrila.

24 VAVŘÍNEK ,V, *Die historische Bedeutung der byzantinischen Mission in Großmähren,* ve sborníku Velká Morava a počátky čsl. státnosti (viz pozn. 2), 250 ad.

25 VAVŘÍNEK, V – ZÁSTĚROVÁ, B., *Byzantium´s Role in the Formation of Great Moravian Culture,* Byzantinoslavica XLIII, 1982, 161-184, zejména str. 162-169.

26 Je to přesná obdoba situace v Bulharsku; srov. DVORNÍK, F., *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926, 184 ad.

27 Bylo to potvrzeno bulou papeže Jana VIII. z června 880: MMFH III, Brno 1969, 197-208. Srov. HAVLÍK, L. E., *Der päpstliche Schutz und die slawischen Völker. Zur Problematik der den Herrschern in den Ländern Südost-, Mittel- und Osteuropa gewährten päpstlichen patronatus-protectio,* Annales Instituti slavici II/1, 1969, 10-32; TÝŽ, *The Roman Privilege „Industriae tuae" for Moravia*, Cyrillomethodianum VII (1983) 23-37.

28 MANSI, J. D., Conciliorum ampl. collectio XVI, 5.

byzantským patriarchou a papežem a Moravu pak opouštěli v době, kdy jejich spor vrcholil. Vnucuje se tedy otázka, zda máme jejich obrat do Říma chápat jako zradu byzantských zájmů, jako přechod na stranu protivníka jejich vlastního císaře a patriarchy, který je v zájmu byzantské říše do cizí země vyslal a který býval jejich přítelem. Domnívám se, že takto postavená otázka by byla zcela falešná, že Konstantin a Metoděj chápali své poslání ve zcela jiných kategoriích.

Ze staroslověnských pramenů se dovídáme jen to, že oba bratři po více než tříletém působení na Moravě – začátkem roku 867 – odešli z Moravy, aby dali vysvětit své slovanské učedníky na kněze. Kde toho chtěli dosáhnout, se z nich však už nedovídáme. Není třeba pochybovat o tom, že po dovršení svého úkolu zamýšleli vrátit se do Byzance a žít dále ve svém klášteře. Nejasnou ovšem zůstává otázka, zda také chtěli odvést do Konstantinopole své učedníky, aby tam byli vysvěceni, a zda jim v uskutečnění tohoto záměru zabránila jen zpráva o převratu na byzantském císařském dvoře a následném sesazení patriarchy Fotia 23. a 24. 9. 867. Byla vyslovena hypotéza, že se snad chtěli pokusit o dosažení svého cíle u akvilejského patriarchy, jehož duchovenstvo mělo na christianizaci Moravy také svůj podíl; tento výklad však zpochybňuje ta skutečnost, že tito kněží projevovali k slovanské liturgii nemenší nepřátelství než duchovenstvo bavorského původu[29]. A jest také otázkou, zda rozhodnutí vydat se posléze do Říma bylo skutečně jenom reakcí na pozvání papeže Mikuláše I. poslané oběma bratřím na samém sklonku jeho pontifikátu krátce před jeho smrtí koncem roku 867. Jakákoli odpověď zůstává jen více či méně podloženou hypotézou narážející na různé námitky.

Díky pracím Fr. Dvorníka publikovaným již před více než půlstoletím víme, že v základech konfliktu mezi papežským stolcem a Byzancí byl spor o jurisdikci nad někdejším římským Illyrikem[30]. V popředí zájmu a hlavním předmětem sporu byla obedience Bulharska, staré římské provincie Moesia; po příchodu byzantských misionářů na Moravu a zejména poté, co rozšířili svou působnost na Kocelovo knížectví, se však pro papežský stolec stala aktuální i otázka Panonie, která bývala součástí zaniklé arcidiecéze sirmijské. Konstantin a Metoděj také během svého tříletého pobytu na Moravě jistě pochopili, že se tato země nachází v zájmové sféře západního patriarchátu, i když snad z hlediska kanonického práva by bylo možné o nárocích na ni teoreticky diskutovat. Zejména jim však zřejmě bylo jasné, že církevně politické záměry moravského knížete mohou proti tvrdému odporu latinského duchovenstva a bavorského episkopátu prosadit jen s pomocí papežského stolce. A to byl zřejmě rozhodující důvod, proč se nakonec rozhodli k cestě do Říma.

Uznání svrchovanosti papežského stolce nad Moravou se stalo základním prvkem Metodějovy správy jeho arcidiecéze; u papeže hledal – a také nacházel – oporu ve svých sporech s franským duchovenstvem, z jeho pověření – jako apoštolský legát – jednal při svých diplomatických vystoupeních, ať už je vykonával v zájmu moravského knížete či samotné papežské kurie. Tato Metodějova oddanost a věrnost papežskému stolci byla také vícekrát kladně hodnocena v korespondenci Jana VIII., ať už šlo o listy adresované franským panovníkům, moravskému knížeti či bavorským biskupům[31].

V teoretické rovině této praxi plně odpovídalo uznání papežského primátu v celé církvi, jež se zřetelně projevuje na více místech v staroslověnských Životech Konstantina a Metoděje[32]. Tak vedle výrazu *papež* (příp. *papa*) je v nich pro označení papeže užíván i výraz *apostolik* (který jinak v staroslověnské literatuře nijak nezdomácněl). Nejedná se však jen o náhodnou alternaci dvou synonym, ale, jak prokázal J. Kurz, o přesné rozlišení pojmů: zatímco výrazu *papež* je užíváno ve všeobecném smyslu, název *apostolik* náleží v obou Životech vždy jen právě vládnoucímu papeži, který právě v té době používá apoštolské moci[33]. V Životě Metodějově se uznání papežského primátu projevuje i v ztotožnění římského papeže se sv. Petrem. Nejvýrazněji je to vyjádřeno ve ŽM 8, kde Hadrián II. prohlašuje, že posílá Metoděje všem slovanským zemím jako učitele "od Boha a svatého apoštola Petra, prvního náměstka a klíčníka království nebeského". A zvláště výrazně je výsostné místo papežovo v církvi zdůrazněno v úvodní pasáži Života Metodějova, kde v přehledu šesti ekumenických koncilů je římský papež vždy důsledně jmenován na prvním místě, kdežto byzantský císař je uveden až za ním, což se zcela lišilo od běžné zvyklosti obdobných soupisů byzantských a svou důsledností dokonce překonávalo i obdobné soupisy římské, jež nacházíme v *Liber diurnus*.

Uznání papežského primátu však naprosto neznamenalo zaujetí protibyzantského postoje. Staroslověnské životy o tom opět poskytují jednoznačné důkazy. Na řadě míst je v nich různým způsobem vyjádřena byzantská politická teorie odůvodňující svrchované postavení byzantského císaře v celém křesťanském světě tím, že ztotožňuje byzantskou říši s královstvím Kristovým[34]. Zatímco u Arabů Konstantin tvrdí, že „od nás" (tj. z byzantské říše) vzešla všechna umění, ve ŽK 14 Rastislav uznává, že z Byzance se vždy šířil dobrý zákon do všech krajů. V disputaci s Araby je byzantská říše prohlášena za dědičku říše římské a v následujících pasá-

---

29 Tuto hypotézu jsem vyslovil v knize VAVŘÍNEK, V., *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje*, Praha 1963, 37 ad.; přestože byla některými badateli převzata, jeví se mi dnes jako málo pravděpodobná.

30 Poprvé tuto tezi DVORNÍK formuloval v studii *La lutte entre Byzance et Rome à propos de l'Illyricum au IXe siècle*, in: Mélanges Charles Diehl, Paris 1930, 61-80.

31 MMFH III, Brno 1969, ep. 47, 48, 49, 50, 80, 81, 90.

32 VAVŘÍNEK, V., *Staroslověnské životy*, str. 82 ad., 108 ad.

33 KURZ, J., *Patriarcha, císař a papež v životě Konstantinově a Metodějově*, in: Sborník Franku Wollmanovi k sedmdesátinám, Praha 1958, 22-34.

34 Základní prací o byzantské politické teorii zůstává stále TREITINGER, O., *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Darmstadt 1956*, zejména str. 161 ad. Jenom do doby Justiniána I. bylo dovedeno impozantní dílo Fr. DVORNÍKA, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy, I-II* (Dumbarton Oaks Studies), Washington D.C. 1966. Studie různých autorů na toto téma shromáždili HUNGER, H. a KRESTEN, O. ve sborníku *Das byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt 1975.

žích Chazarové dvakrát výslovně uznávají, že moc byzantského císaře pochází přímo od Boha. Tomu odpovídá i užívaná panovnická titulatura. Výraz *cěsar* (příp. *car*) jako ekvivalent řeckého *basileus* je ze všech světských panovníků vyhrazen výlučně byzantskému císaři, kdežto franský panovník je označen jako *kralь* (což odpovídá výrazu *rex*, jehož se pro franské vládce užívalo v soudobých byzantských pramenech); pro slovanská knížata je pak zde užíván termín *knęz*, odpovídající řeckému výrazu *archon*. Je to přesná obdoba hierarchie panovnické titulatury, jak ji chápala byzantská politická teorie[35]. V souladu s tím jsou v přehledu ekumenických koncilů jednotliví byzantští císaři charakterizováni čestnými tituly, které jsou opět přesnými ekvivalenty odpovídajících titulů řeckých: *čestnyi – sebastos, bogougodnyi – theoprepes, pravovernyi – orthodoxos.* Tvrzení, že císařova moc vychází od Boha, je pak založeno na dvou biblických citátech, které tvoří ústřední pilíř byzantských teorií a které v Životě Metodějově užitím výrazu *cěsar* nabývají přesné specifikace k osobě byzantského císaře. ŽM 5: *boga boitesę, cěsarę čtěte* – „Boha se bojte, císaře ctěte" (I. Petr. 2, 17) a ŽM 13: *jakože jest prisno v ruce božii cěsarę srdce* - „neboť srdce císařovo je vždy v ruce Boží" (Prov. 21, 1)[36]. Apologetická tendence Života Metodějova, založená vedle jiného na tvrzení, že Metoděj jednal vždy v zájmu domácích slovanských knížat a se souhlasem nejvyšších panovníků světských, vrcholí pak v líčení Metodějovy návštěvy v Byzanci, kde údajně císař i patriarcha schválili jak jeho církevní praxi, tak i zavedení slovanské liturgie.

Pohnutky a záměry, které vedly k vyžádání a vyslání cyrilometodějské misie, byly především politického rázu a při jejím uskutečnění se střetávaly různé mocenské zájmy. Moravský kníže chtěl dosáhnout politické nezávislosti své země; v Byzanci si od ní slibovali rozšíření sféry svého kulturního a politického vlivu; římský papež hledal způsob, jak obnovit jurisdikci západního patriarchátu nad územím někdejšího Illyrika. Konstantin a Metoděj dokázali nakonec požadavky moravského panovníka uskutečnit, aniž by byli narušili styky se svou bývalou vlastí, a přitom docílili, ačkoli Byzantinci, uznání a podporu moravského knížete od římského papeže, přestože ten jen několik roků předtím vůči němu zaujal odmítavý, ne-li přímo nepřátelský postoj. Mohli toho dosáhnout jen proto, že v době mocenského soupeření mezi Římem a Konstantinopolí zůstali stranou sporů obou mocností a veškeré své úsilí vyvinuli k tomu, aby sloužili zájmům národa, k němuž byli vysláni. Vzdor církevnímu schismatu, který právě v době jejich působení na Moravě kulminoval a hrozil rozdělit křesťanskou Evropu na východní (ortodoxní) a západní (latinskou), byli prodchnuti duchem raně křesťanského universalismu a ve vší své činnosti vystupovali jako představitelé jediné, nerozdělené církve.

V tomto duchu také koncipovali a vytvářeli své kulturní dílo, jímž se zapsali do dějin – slovanskou literaturu založenou na vlastní abecedě. Podle jejich přesvědčení mohl skutečné samostatnosti dosáhnout jenom ten národ, který měl a vědomě rozvíjel vlastní kulturu, „který chválil Boha vlastním jazykem", řečeno jejich vlastními slovy (ŽK 14). Nezamýšleli však tuto slovanskou literaturu jen jako pouhou adaptaci literatury řecké v jiných podmínkách. Ta se měla stát podle jejich představ jen základem samostatné kultury slovanské, jež by se, navazujíc na své vzory, dále tvořivě rozvíjela – pokud mohu užít tak nadneseného přirovnání – jako mladší sestra po boku velké kultury latinské a řecké[37].

V uskutečňování tohoto záměru projevili Konstantin a Metoděj jedinečnou míru nestrannosti a tolerance. Přizpůsobili své dílo zcela místním podmínkám a snažili se do něj včlenit vše, co už bylo v moravském prostředí před jejich příchodem vytvořeno. Převzali existující už slovanskou terminologii vzniklou na základě předloh latinských a starohornoněmeckých, i když v jejich slovníku byly už pro tyto pojmy jiné ekvivalentní výrazy. Přestože jejich vlastní dílo tvořily přirozeně překlady z řečtiny, v okruhu jejich literární školy byly pořízeny i překlady z latiny a oni sami neváhali používat i textů pořízených už dříve překladem ze starohornoněmčiny. Své překlady byzantských zákoníků podstatně upravovali tak, aby více vyhovovaly místním podmínkám[38], a dokonce i při překladu textů liturgických usilovali o syntézu liturgie byzantské s liturgií římskou[39], Především se však snažili o to, aby v slovanském jazyce vznikala i díla původní; skutečně tomu tak bylo a staroslověnské Životy Konstantina a Metoděje napsané ještě na Moravě se řadí k vrcholným projevům hagiografické tvorby své doby[40]. Cílem Konstantina a Metoděje byl vznik slovanské kultury, která by přejímala podněty z různých stran, ale samostatně je zpracovávala a přetvářela a usilovala tak o svůj vlastní, původní výraz. Touto tolerancí a velkorysostí daleko přesáhli způsob myšlení svých současníků jak na Západě, tak i v Byzanci, kde ani největší duchové té doby nebyli schopni vymanit se z předsudku o naprosté nadřazenosti řecké kultury nad „barbarským" zbytkem světa.

Není třeba se divit, že kníže Svatopluk nebyl schopen pochopit dalekosáhlý význam takového kulturního programu, a to tím spíše, že slovanská liturgie, proti níž franské duchovenstvo nepřestávalo intrikovat a útočit, vytvářela stálý zdroj rozbrojů v moravské církvi. Z listu Jana VIII. z roku 880 víme, že Svatopluk sám, a s ním

---

35 VAVŘÍNEK, V., *„Ugъrьskyi korolь„ dans la vie vieux-slave de Méthode,* Byzantinoslavica 25, 1964, 261-269.

36 ANASTOS, M. V., *Political Theory in the Lives of the Slavic Saints Constantine and Methodius,* Harvard Slavic Studies 2, 1954, zejména str. 14 ad. a 34 ad.

37 VAVŘÍNEK, V. – ZÁSTĚROVÁ, B., *Byzantium´s Role* (pozn. 25), 186 ad.

38 Srov. vynikající studie, které J. VAŠICA publikoval jako úvodní statě ke své kritické edici dvou velkomoravských právních památek – *Zákon sudnyj ljudem* a *Nomokanon*: MMFH IV, Brno 1971, 147 ad. a 205 ad. Srov. také ZÁSTĚROVÁ, B., *Über zwei grossmährische Rechtsdenkmäler byzantinischen Ursprungs,* in: Beiträge zur byzantinischen Geschichte (pozn. 19), 361-385.

39 VAŠICA, J., *Literární památky epochy velkomoravské 863-885*, Praha , 2. vyd. 1996; kapitola o liturgickém díle Konstantina a Metoděje str. 43 ad. Srov. také KONZAL, V., *Die Entwicklung der byzantinischen Liturgie und die Slawen,* in: Beiträge zur byz. Geschichte (pozn. 19), 283-299.

40 VAVŘÍNEK, V., *Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje,* Praha 1963. Srov. také studii I. ŠEVČENKA citovanou v pozn. 20.

i mnozí jemu oddaní velmoži, inklinovali spíše k liturgii latinské. Svatopluk se chtěl co nejvíce podobat franskému panovníkovi, z jehož nadvlády se vymanil, chtěl mu být ve všem roven. Měl přirozeně zájem na existenci samostatné moravské arcidiecéze, na jejím slovanském charakteru mu však nijak nezáleželo. Ten mu byl spíše na obtíž. A tak se po smrti arcibiskupa Metoděje celkem ochotně podvolil nátlaku latinského duchovenstva, podporovaného nadto novým papežem Štěpánem V., který v této otázce zaujal zcela protichůdný postoj než jeho předchůdci, a slovanskou liturgii ve své zemi zakázal a Metodějovy žáky vyhnal.

Setkáváme se tak s posledním, snad vůbec největším paradoxem cyrilometodějské misie vůbec. Země, kde Konstantin-Cyril a Metoděj skutečně působili a pro něž především slovanskou literaturu vytvořili – Morava, Čechy, Slovensko, Panonie a snad i jižní Polsko – se od konce 9. století už nadále trvale vyvíjely v kulturní sféře latinského západu. Kulturní dílo cyrilometodějské misie se stalo dědictvím jižních a později i východních Slovanů, především však Bulharů, kteří Metodějovy vyhnané žáky vřele přijali. V jihoslovanském prostředí však cyrilometodějské kulturní dědictví prodělalo podstatnou proměnu. Na jedné straně přijetí staroslověnštiny jako oficiálního státního jazyka v Bulharsku jistě podstatnou měrou přispělo k tomu, že tato země, zejména v době po vyvrácení prvního bulharského carství, nebyla postupně pořečtěna, jak se tomu stalo v případě Slovanů na území Řecka. Na druhé straně však slovanská literatura, jež v Konstantinově pojetí měla být stimulem k vlastní tvořivosti, se zde stala více prostředkem recepce vzdělanosti byzantské. V Bulharsku dosáhla literární tvorba v slovanském jazyce obrovského rozmachu a bylo tam přeloženo z řečtiny velké množství literárních děl různých žánrů; původní tvorba byla ovšem už velmi skrovná. Užívání slovanského literárního jazyka, jenž se měl stát základnou nezávislého tvůrčího rozvoje, zde nakonec vedlo spíše k izolaci od všech západních kulturních proudů a vlivů. V církevní oblasti se to nakonec projevilo zejména v době velkého církevního schismatu v 11. století i jednostranným příklonem k byzantské ortodoxii. A tak posléze došlo k tomu, že slovanská literatura a slovanská liturgie, kterou Konstantin a Metoděj vytvořili jako prostředek k rozvíjení samostatné kultury moravských Slovanů, se nakonec projevila jako nejúčinnější nástroj k zapojení jižních a později také východních Slovanů do duchovní sféry byzantské civilizace, jako prostředek k vytvoření onoho pozoruhodného společenství slovanských národů spjatých ortodoxní vírou, kterou Sir Dimitri Obolensky tak výstižně nazval „The Byzantine Commonwealth".

ZUSAMMENFASSUNG:

Die Stellung Großmährens zwischen dem lateinischen Westen und byzantinischen Osten

Der großmährische Staat wurde von Anfang an unter dem politischen und Zivilisationseinfluß des lateinischen Westens gestaltet. Kulturelle Anregungen kamen vor allem aus dem ostfränkischen Reich, im beträchtlichen Maße aber auch aus dem norditalienischen und dalmatinischen Bereich, der kirchlich unter die Jurisdiktion des Patriarchats von Aquileia gehörte. Zur wesentlichen Veränderung in dieser Orientierung kommt es erst am Anfang der 60er Jahre des 9. Jahrhunderts mit der Berufung der byzantinischen Mission mit Konstantin-Kyrill und Method an der Spitze. Der Grund dieser Entscheidung des mährischen Fürsten war nicht die Bemühung, slawisch sprechende Missionare zu gewinnen (die slawische Sprache wurde bei der Pastoration auch durch westliche Missionare verwendet), sondern vor allem das Streben nach der Herausbildung einer selbständigen mährischen Kirchenprovinz und damit die Gewinnung politischer Unabhängigkeit von dem bayerischen Episkopat. Die kyrillomethodianische Mission erreichte zuletzt dieses Ziel, aber nicht in Konstantinopel, sondern vom Päpstlichen Stuhl in Rom, auf den sich dann Method als mährischer Erzbischof ständig stützte. Die Anerkennung des römischen Primats in der Kirche, die in den altkirchenslawischen Lebensbeschreibungen von Konstantin und Method deutlich zum Ausdruck kommt, bedeutete jedoch nicht eine antibyzantinische Stellungnahme. In den beiden altkirchenslawischen Viten gibt es mancherorts Ausdrücke der offiziellen byzantinischen politischen Theorie, die von der Behauptung ausging, daß das byzantinische Reich das Königreich Christi auf Erden sei und die byzantinischen Kaiser für die höchsten weltlichen Herrscher der ganzen christlichen Ökumene hielt. Zur Zeit des gipfelnden Schismas zwischen Rom und Konstantinopel (sog. Photios' Schisma) handelten Konstantin und Method im Geiste des kirchlichen Universalismus, wobei sie ihre Hauptaufgabe im Dienst an dem Volk gesehen haben, zu welchem sie geschickt wurden. In diesem Geiste schufen sie auch die slawische Literatur mit einem eigenen Alphabet und führten die slawische Sprache in der Liturgie ein. Es handelte sich nicht um die angeblich geläufige byzantinische Missionspraxis im neuen Milieu (die byzantinische Kirche war in jener Zeit schon ausschließlich griechisch), sondern um eine in jener Zeit revolutionäre und inovatorische Tat, die an Traditionen des frühchristlichen Ostens anknüpfte. Die slawische Kultur sollte nach Konstantins Auffassung keine bloße Adaptation der griechischen Literatur in eine andere Sprache sein, sondern sie strebte auf schöpferische Weise nach ihrem eigenen originalen Ausdruck. Diese großzügige Konzeption hatte jedoch in den Bedingungen des 9. Jahrhunderts keine Voraussetzungen einer dauerhaften Durchsetzung. Nach dem Ableben Methods wurden die slawischen Geistlichen aus Mähren vertrieben und das kyrillomethodianische Kulturwerk wurde durch die Süd- und später Ostslawen übernommen, jedoch eher als Mittel der einseitigen Übernahme der byzantinische Zivilisation. Das Böhmen der Přemysliden entwickelte sich dagegen künftig ganz in der Sphäre des lateinischen Westens.

VELKÁ MORAVA MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM
Spisy Arch. ústavu AV ČR Brno 17
2001

Die Frage des frühkarolingerzeitlichen Fundhorizonts in Polen vor dem Hintergrund des westlichen und südlichen Slawengebiets

Krzysztof WACHOWSKI

Die Funde der Karolingerzeit aus den Gebieten östlich der Elbe wurden zum erstenmal von E. Petersen (1939) zusammengetragen und bearbeitet. Mit vielen Feststellungen dieses Autors, auch in bezug auf ihre Datierung, kann man nicht einverstanden sein, dennoch stellt diese Monographie eine reiche Informationsquelle, zumal in bezug auf die früher nicht veröffentlichten Funde, dar. Die Problematik der fränkischen Funde, doch nur im Gebiet des heutigen Polens, schnitt erste 40 Jahre später J. Żak (1978), an. Der Forscher wies schon früher (ŻAK 1959) auf einen fränkischen Ursprung von Hakensporen hin, doch diese Ansicht gab er dann auf (ŻAK – MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988). Die Problematik des karolingischen Fundhorizonts im südlichen Polen wurde dann kurz in zwei Artikeln besprochen (WACHOWSKI 1985; 1987), und den fränkischen Einwirkungen auf die Herstellung der Hakensporen bei den Slawen wurde ein besonderes Studium gewidmet (WACHOWSKI 1991). Jedoch erst eine bedeutende Zunahme von Quellen sowie Studienforschungen ermöglichten einerseits eine breitere Betrachtung der karolingischen Einwirkungen auf die Westslawen und ließen andererseits in Polen einen früh- und einen spätkarolingischen Fundhorizont aussondern sowie die Feststellung, daß der letztere mit den großmährischen Einwirkungen in Verbindung zu setzen sei (WACHOWSKI 1992), zu. Es sind schließlich synthetisierende Erarbeitungen, eher historischer Natur, zu erwähnen, die Kontakte der Slawen mit den Karolingern betreffend (LECIEJEWICZ 1978; 1985). Neue Funde aus den letzten Jahren veranlaßten uns jedoch, einige Aspekte der mit den karolingischen Funden in Polen zusammenhängenden Problematik erneut zu erörtern unter Berücksichtigung eines weiteren Hintergrundes – der West- und Südslawen sowie des awarischen Kreises.

Seinerzeit wurden in Südpolen zwei Anhäufungen der frühkarolingischen Erzeugnisse ausgesondert: in Niederschlesien und in Kleinpolen (WACHOWSKI 1987). Es schien damals, daß sich die niederschlesische Anhäufung dadurch von der kleinpolnischen unterscheidet, daß in der ersteren lokale Nachbildungen von Ösensporen unter ausschließlich westlicher Einflußrichtung hergestellt wurden und die kleinpolnische Anhäufung eine nur schwer für die Richtung der kulturellen Einwirkungen bestimmbare Enklave war. Heutzutage stellt sich dies ein wenig anders dar, und die Verbreitung der spätkarolingischen Funde verschob sich im Lichte neuerer Untersuchungen (ŚLĄSK I CZECHY 1997) deutlich in nördliche Richtung bis nach Südgroßpolen. Ein besonderes Problem sind fränkische Funde im breiten Streifen der Odermündung.

Die Frage der spätkarolingischen Funde ist weniger kompliziert. Deren permanentes Mitvorkommen auf den Fundstellen mit großmährischen Elementen scheint die früheren Feststellungen zu bestätigen, daß ihre Funde mit den Auswirkungen von Großmähren zu verbinden sind. Neuere Untersuchungen scheinen auch zu suggerieren, daß die Funde in Oberschlesien und Kleinpolen mit den großmährischen Einflüssen durch die Mährische Pforte in Verbindung stehen und jene in Niederschlesien und Nordkleinpolen mit den großmährischen Einflüssen durch Böhmen und das Glatzer Becken (WACHOWSKI 1997).

Bedeutendere Wandlungen fanden bei den frühkarolingischen Funden statt, was in der Folge eine Änderung früherer Ermittlungen erzwingt. Diese Wandlungen sind sowohl quantitativer als auch qualitativer Art und beziehen sich sowohl auf die frühere niederschlesische wie auch auf die kleinpolnische Anhäufung.

In Niederschlesien wurden zwar keine neuen frühkarolingischen Funde entdeckt, dennoch wurde nördlich dieser Region, in Nowa Wieś im Lebuser Land, ein Sporn mit nach außen umgebogenen Haken (DZIEDUSZYCKI – MAKIEWICZ – SOBUCKI 1998, Abb. 37:4), den man als eine lokale Nachahmung der frühkarolingischen Ösensporen betrachten kann, gefunden. Aus Niederschlesien sind sowohl originale Ösensporen bekannt (WACHOWSKI 1997, Abb. 21) als auch ihre lokalen Nachahmungen, sowohl mit den nach innen umgebogenen Haken (WACHOWSKI 1997, Abb. 22 a, c, d) als auch – eine komplette Analogie zu dem Exemplar aus dem Lebuser Land – mit nach außen umgebogenen Haken (WACHOWSKI 1997, Abb. 22 e).

Die bisherige Verbreitung der Ösensporen (WACHOWSKI 1997, Abb. 20), neue Funde im Lebuser Land, sowie die Verbreitung der Hakensporen mit deutlichen karolingischen Merkmalen (Buckel) weisen eindeutig nach, daß es heute schwierig ist, über die niederschlesische Anhäufung im ursprünglichen Sinne zu sprechen. Es kann auch nicht überzeugend beurteilt

werden, ob die Anhäufung der frühkarolingischen Erzeugnisse in der Region der Odermündung, wo die Nachahmungen der Ösensporen bisher fehlten, tatsächlich eine andere Spezifik aufweist oder ob es nur eine Frage des Forschungsstandes ist.

Die kleinpolnische Anhäufung dagegen, bis jetzt nur durch einen Ösensporn und ein Schwert vertreten (WACHOWSKI 1997, Abb. 20), wurde um einen früheren, doch erst vor kurzem veröffentlichten Fund – eine Riemenzunge im anglo-karolingischen Tierstil – bereichert (ZOLL-ADAMIKOWA 1998a; 1998b). Es ist bisher die erste in diesem Stil verzierte Ware, die in Polen gefunden wurde.

In Będzin dagegen, einer Stadt, die im östlichen, an Kleinpolen angrenzenden Teil liegt, wurde eine lokale Nachahmung des Ösensporns sowie ein rätselhafter Gegenstand, der als ein Rasiermesser gedeutet werden könnte, entdeckt (ROGACZEWSKA 1997, Abb. 30 o, p). Im Lichte dieser neuesten Funde scheint es, daß der früheren kleinpolnischen Anhäufung auch der erwähnte Fund aus dem östlichen Grenzland Oberschlesiens zuzurechnen sei. Der Fund von Będzin weist nach, daß auch in dieser Anhäufung lokale Nachbildungen der Ösensporen erzeugt wurden.

Einer Erörterung bedarf auch der Ursprung der Funde in den Anhäufungen in Niederschlesien und Kleinpolen und demzufolge auch der Hinweis auf entsprechende Kulturbeziehungen. Im Lichte der neusten Entdeckungen sind jene Funde in der mährisch-slowakischen Anhäufung aus der Zeit zu sehen, als langsam aber stetig frühkarolingische Erzeugnisse zunahmen, auch die Waren im anglo-karolingischen Tierstil (SCHULZE-DÖRLAMM 1998, Abb. 2), und die Sättigung mit frühkarolingischen Erzeugnissen schon gegeben war (WACHOWSKI 1997, Abb. 20).

Wenn man die Kontakte der Slawen und Awaren mit der frühkarolingischen Kultur weiter betrachtet, kann man fünf Zonen aussondern, in denen die karolingischen Einwirkungen festgestellt wurden (Abb. 1). Beinahe als Regel kann dabei gelten, daß je weiter nach Westen, umso mehr wurden die karolingischen Einwirkungen innerhalb der besprochenen Zonen schwächer. Dieses Bild stören nur ein wenig Kleinpolen und Oberschlesien, die die nördliche Peripherie der mährisch-slowakischen Zone bildeten.

I. Die Feldberger Zone erstreckte sich westlich der Odermündung bis Wagrien. Neben den frühkarolingischen Waren, darunter auch im anglo-karolingischen Tierstil verzierte Funde, treten dort auch fränkisch-friesische sowie skandinavische Erzeugnisse auf (ŁOSIŃSKI 1988, Abb. 5). Einige Forscher betrachten auch die Gefäße vom Typ Feldberg als Resultat karolingischer Einwirkungen (BRATHER 1996). Die Nachbildungen der frühkarolingischen Ösensporen beschränken sich dort auf Wagrien, und genauer auf Oldenburg (Starigard), wo auch die westliche Technik, d.h. Einnietung des Stachels in den Bügel, nachgemacht wurde (vgl. WACHOWSKI 1991, Abb. 14). Die Hauptrolle in den Kontakten dieser Zone mit dem karolingischen Abendland, Friesland oder Skandinavien spielte hier die Seestraße und vielleicht das an der unteren Elbe liegende Bardowiek. Von den heutzutage polnischen Gebieten lagen bloß Wolin und die Gegenden von Szczecin am Ostrand dieser Zone.

II. Die Zone Tornow-Klenica, deren Reichweite aufgrund der Leitformen der Keramik bestimmt wurde (LECIEJEWICZ 1989, Abb. 4), und die – wie manche Forscher behaupten – auch unter westlichem Einfluß entstanden ist (PARCZEWSKI 1989), soll in Anlehnung an die, karolingische Einflüsse aufweisenden Funde weiter nach Osten, bis an den Lauf der Noteć/Netze entlang des Breitenkreises verschoben werden. In dieser Zone wird die Spaltung in den westlichen (Tornow) und östlichen Teil (Klenica) deutlich, und die Grenze verläuft an der Oder und Lausitzer Neiße. Im westlichen Teil kommen originale karolingische Erzeugnisse, darunter auch im anglo-karolingischen Tierstil verzierte Funde, sowie Nachahmungen der frühkarolingischen Waren vor. Im westlichen Teil sind originale Erzeugnisse unsicher, wir treffen dagegen Nachahmungen oder übernommene Merkmale in der Herstellung der Hakensporen, was sich jedoch nicht auf ihre Herstellungstechnik bezieht, an. Jene Zone war wohl eine Brücke zwischen dem Westen und den Balten, was eine auf dem Gräberfeld in Prützke gefundene baltische Fibel belegen kann (ZOLL-ADAMIKOWA 1979, Abb. 51 g, h).

Im Unterschied zum westlichen Teil der besprochenen Zone gelangten in deren östliches Gebiet Volutenmesser von heute schwer zu bestimmendem Ursprung, wohl nicht westlicher Herkunft. Zu einer Berührungsstelle des Abendlandes mit der besprochenen Zone bestimmte Karl der Große Magdeburg, eine Burg an der Elbe.

III. Die Zone Rüssen-Chodlik. Dieses Gebiet ist in noch höherem Maß differenziert, als die Tornow-Klenica-Zone. Die Unterschiede sind so groß, daß der westliche (Rüssen) und östliche Teil (Chodlik) getrennt besprochen werden müssen.

IIIa. Die Zone Rüssen umfaßt Sachsen, die Oberlausitz, das südliche Gebiet Niederschlesiens, Böhmen und wahrscheinlich den Ostrand Thüringens. In dieser Zone kommen zwar die frühkarolingischen Erzeugnisse und ihre Nachbildungen vor, bisher wurden jedoch im anglo-karolingischen Tierstil verzierte Waren nicht gefunden. Außer in der Niederlausitz und in Niederschlesien beherrschte man die Herstellung von Hakensporen mit einem eingenieteten Stachel, in Böhmen wurden auch Gußstücke erzeugt. Um die Kontakte dieser Zone mit dem Westen zu betreiben, wurden von Karl dem Großen sogar drei Orte bestimmt: Erfurt, Hallstadt und Forchheim. Eine wichtige Rolle in den Kontakten dieser Zone mit dem Westen spielte wohl auch der Fluß Eger (Ohře).

IIIb. Die Zone Chodlik umfaßte Mähren, die Slowakei, Oberschlesien und Kleinpolen. Auf diesem Gebiet kommen sowohl frühkarolingische Erzeugnisse, darunter ziemlich viele im anglo-karolingischen Tierstil verziert, wie auch ihre Nachbildungen vor. In Mähren wurde die Herstellung sowohl von genieteten als auch gegossenen Hakensporen beherrscht, in Oberschlesien treten nur sporadisch eingenietete Exemplare auf, und in

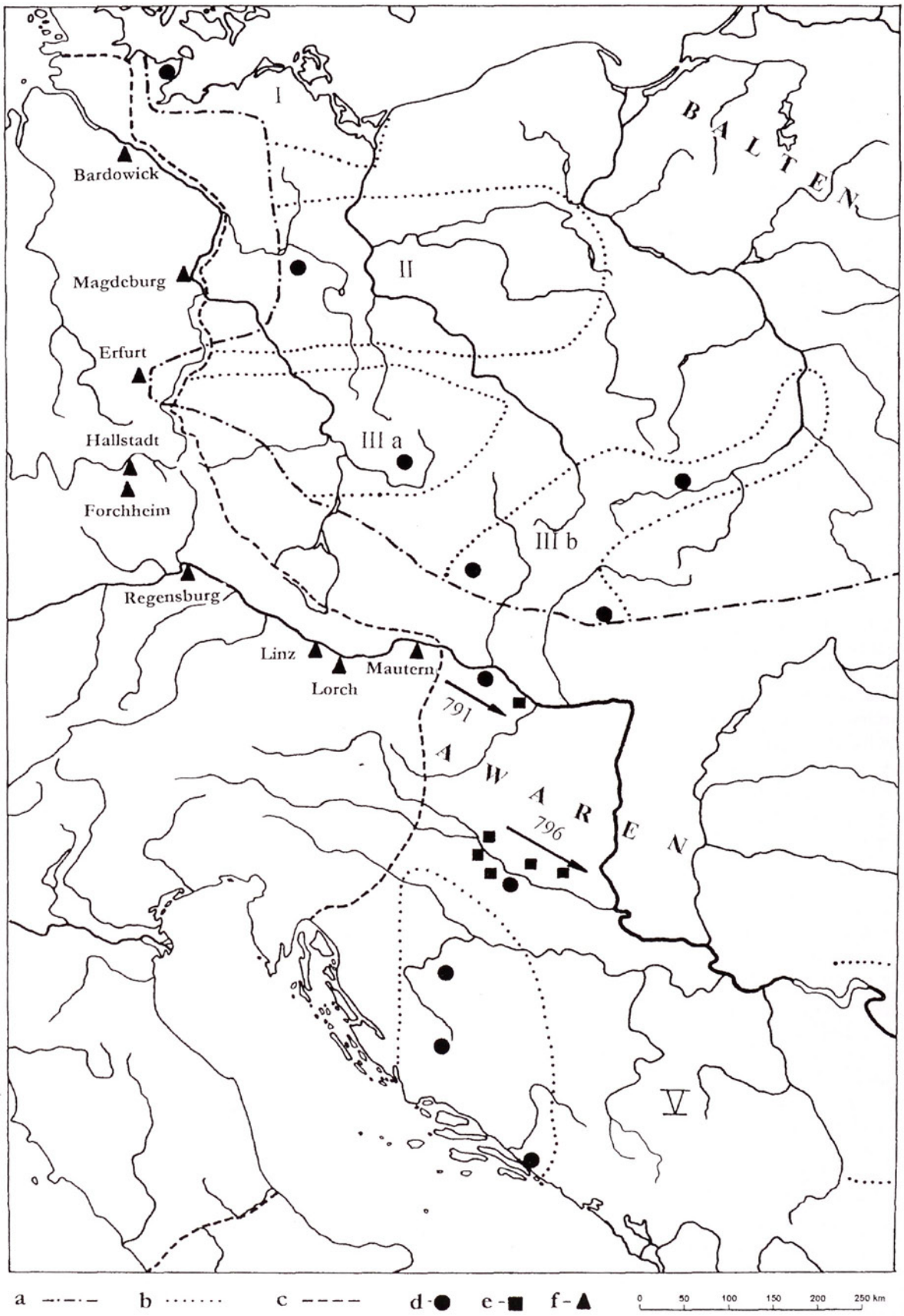

Abb. 1. Frühkarolingischer Horizont bei West- und Ostslawen:
a – westliche und südliche Verbreitung von geschlossen vorkommenden Hakensporen, nach Żak – Maćkowiak-Kotkowska 1988; b – Verbreitung von frühkarolingischen Erzeugnissen, ihrer lokalen Nachbildungen sowie Erzeugnissen von frühkarolingischen Merkmalen, nach Wachowski 1997; c – östliche Grenze des Reiches Karl des Großen von 814; d – Erzeugnisse im anglo-karolingischen Tierstil, nach Wamers 1994; Zoll-Adamikowa 1998b; e – frühkarolingische Schwerter in der awarischen Zone, nach Wachowski 1992; f – von Karl d. Großen bestimmte Handelsorte für Slawen und Awaren.

der Slowakei und in Kleinpolen ausschließlich aus einem Stück Metall geschmiedete Stücke. Im Unterschied zur Zone Rüssen kommen hier Volutenmesser vor. Für die Kontakte mit dieser Zone und den Awaren bestimmte Karl der Große folgende Orte: Linz, Lorch und Mautern.

IV. Awarische Zone. Hier häufen sich frühkarolingische Funde in zwei Hauptregionen: an der Donau und an der Drawa. In beiden Fällen sind die karolingischen Schwerter oder die im anglo-karolingischen Tierstil verzierten Gürtelbeschläge Spuren von den fränkischen Kriegszügen von 791 und 796 gegen die Awaren. Auch in diesem Gebiet kommen Volutenmesser und ganz vereinzelt Hakensporen vor, diese sind freilich mit dem slawischen Element zu verbinden, denn die Awaren haben diesen Teil der Reiterausrüstung nie übernommen.

V. Südliche Zone. Ihre Reichweite ist heute schwer zu präzisieren, vor allem wegen der schwachen Erkennung der karolingischen Auswirkungen in Bulgarien. Die deutlichste Anhäufung können wir in Kroatien beobachten (VINSKI 1977-78; 1986; BELOŠEVIĆ 1980; JELOVINA 1986), und das Mitvorkommen der frühkarolingischen und byzantinischen Funde dort wird in der Literatur als Horizont Biskupija-Crkvina bezeichnet (GIESLER 1974). Die Verbreitung der im anglo-karolingischen Tierstil verzierten Erzeugnisse im italienischen Teil des karolingischen Reiches (WAMERS 1994, Abb. 21) scheint darauf zu verweisen, daß eben daher – auf der Seestraße über die Adria – Kultureinwirkungen gelangten. Es ist heute wegen des mangelnden Forschungsstandes sehr schwer zu beurteilen, ob die kroatischen und bulgarischen Anhäufungen (vgl. z. B. VAŽAROVA 1976, Abb. 82: 2) eine einheitliche Zone bildeten.

Im Zusammenhang mit den frühkarolingischen Einwirkungen sollte die Aufmerksamkeit auf die Frage der Beziehungen zwischen dem frühkarolingischen, dem Horizont von Blatnica-Mikulčice und dem von Biskupija-Crkvina gerichtet werden. Obwohl D. Bialeková (1980) schon vor langer Zeit die Chronologie des Horizonts Blatnica-Mikulčice (790-830) bestimmte, sind wir uns immer noch darüber nicht im klaren, welche Funde eigentlich in diesen Horizont einzugliedern sind. Ein Teil von tschechischen Forschern rechnet dazu z. B. evident spätkarolingische Erzeugnisse, obwohl ich persönlich keinen Unterschied zwischen ihnen und den spätkarolingischen, bereits der großmährischen Kultur angehörenden Waren sehe. Nach dem heutigen Forschungsstand können als sichere Erzeugnisse aus dem Horizont Blatnica-Mikulčice die auf die spätawarische Tradition zurückgreifenden Riemenzungen betrachtet werden, die unter dem westlichen Einfluß beträchtlich gekürzt wurden (vgl. WACHOWSKI 1989). Meines Erachtens nach fällt der Blatnica-Mikulčice-Horizont in die ausgehende frühkarolingische Zeit und ihr Charakteristikum sind die Riemenzungen vom Blatnica-Typ. Nicht völlig ist die Rolle der skandinavischen Einflüsse erörtert, worauf die nördlichen Analogien zum Schwert vom Typ D aus Blatnica hinweisen könnten (WACHOWSKI 1989, Abb. 1).

Die Diskussion dagegen, die es unter den deutschen Forschern gibt und die entweder nur eine frühe (4. Viertel des 8. Jh., vgl. GIESLER 1974) oder längere (bis zur Mitte des 9. Jh., vgl. WERNER 1978/79) Datierung des Biskupija-Crkvina-Horizonts betrifft, kann man entscheiden, indem man die für das 9. Jh. typischen Erscheinungen als die dalmatinisch-kroatische Kultur, sozusagen Nachfolgerin des Biskupija-Crkvina-Horizonts, bezeichnet. Die Spezifik dieses Horizonts wäre dann nicht so sehr – wie es U. Giesler getan hat – in einem einzigartigen Bestand der frühkarolingischen Erzeugnisse zu sehen, sondern eher in deren Mitvorkommen mit byzantinischen Waren, darunter auch Münzen.

In der dargestellten Charakteristik der Zonen wurden vor allem Elemente der frühkarolingischen materiellen Kultur herangezogen. Für eine eingehendere Schilderung, die jedoch nicht beabsichtigt war, wäre es zweifellos notwendig, außer den erwähnten Volutenmessern auch z. B. die Verbreitung der Funde vom Blatnica-Typ oder die Eisenschüsseln vom schlesischen Typ zu besprechen. Die Zonen unterscheiden sich überdies im Bestattungsritus (ZOLL-ADAMIKOWA 1979; 1997; ŁOSIŃSKI 1993; 1998), Siedlungstyp, wie z. B. die für die Ostseezone typischen Seehandelsplätze (ŁOSIŃSKI 1995; DULINICZ 1999), im Bauwesen und in v. a. Die Differenzierung der Zonen beeinflußte auch die Lage aus der Zeit vor der Mitte des 8. Jh. Auf dem Gebiet der Zonen Feldberg und Tornow-Klenica trat die Keramik vom Typ Sukow-Dziedzice von schwer bestimmbarer Herkunft auf. Die beiden Zonen standen schon damals unter merowingischem Einfluß und die Zone Feldberg auch unter dem skandinavischen. Die Zone Rüssen-Chodlik stellt wiederum die Prager Provinz (jedoch ausgenommen Niederschlesien und die Oberlausitz) mit der auf den Osten zurückzuführenden Keramik dar.

Am Rande der Erwägungen über die frühkarolingischen Einwirkungen drängen sich einige detaillierte und allgemeine Bemerkungen auf.

Es scheint, daß die mit einem eingenieteten Stachel versehenen Sporen (Technotyp II nach J. Žak), abgesehen von der Bügelhöhe, erst in der karolingischen Zeit erschienen. Eine evident frühkarolingische Verzierung (Buckeln) der Sporen der Abart B-C verweist darauf, daß jene Exemplare noch in der frühkarolingischen Zeit hergestellt wurden. Am Rande kann man heutzutage schon mehrere belegende Beispiele dafür anführen, daß die Abart D mindestens in den Gebieten nördlich der Karpaten und Sudeten bis zum ausgehenden 9. Jh. überdauerte. Ein großes Problem ist die Abart E. Sie kommt bei den Slawen in 2 Varianten vor: mit einem parabolischen und einem U-förmigen Bügel. An beiden sind in der Ornamentik frühe karolingische Züge zu sehen, und die U-förmigen Stücke knüpfen gerade mit der Bügelform an die ösenförmigen westlichen Vorbilder an.

Ein heute wesentliches Problem stellt auch die Frage der Entwicklung von Hakensporen dar. Es scheint heute außer Diskussion zu stehen, daß die U-förmigen Hakenstücke tatsächlich Nachbildungen der frühkarolingischen Ösensporen sind. Diese Variante kommt vor allem in den näher des Karolingerreiches gelegenen Gebieten vor. Wie kann man jedoch die Variante mit einem parabolischen Bügel der Abart E, zumal mit der

frühkarolingischen Verzierung betrachten? Es gibt zwei Möglichkeiten: entweder lassen wir zu, daß es eine weitere Entwicklungsetappe der Hakensporen ist, oder daß unter dem westlichen Einfluß der Bügel zu der Abart E verlängert wurde und demnach alle Exemplare dieser Abart in Wirklichkeit als Nachbildungen der Ösensporen zu betrachten wären. Daß ein Teil hakenförmige und nicht ösenförmige Enden hat ist bloß eine technische Frage und kommt auch nicht selten im karolingischen Kreis vor.

In bezug auf die polnischen Gebiete hatte, meines Erachtens nach, die Lage im 8.-9. Jh. einen nicht unbedeutenden Einfluß auf die Ereignisse des 10. Jh. – die Entstehung des Polanenreiches.

Wie schon erwähnt, verlief durch die Zone Klenica die Straße, die vom Westen zu den Balten führte. Wie es scheint, kam es in diesem Gebiet, wo sich die merowingischen und baltischen Einflüsse verflochten, um 700 zur Umgestaltung der baltischen Sporen mit den nach außen umgebogenen Haken in die Sporen mit den nach innen umgebogenen Haken. Gerade in diesem Gebiet können wir die größte Anhäufung von Hakensporen im Vergleich zu den restlichen polnischen Landen feststellen (ŻAK – MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA 1988, Abb. 4). Diese Region hob sich durch eine fortgeschrittene Wirtschaft ab, was das vorkommende Zahlungsmittel in Form der Eisenschüsseln vom schlesischen Typ belegen kann, obwohl deren größte Konzentration jedoch in Niederschlesien festgestellt wurde (WACHOWSKI 1981, Abb. 13).

Für das 9.-10. Jh. wird behauptet, daß die Waffenkonzentration in den Gräbern auf dem gegebenen Gebiet die Konsolidierung der aufbauenden sozialpolitischen Organismen nachweisen kann (KURNATOWSKA 1991). In der 2. Hälfte des 8. Jh., also in der Zeit, die ungefähr der frühkarolingischen Zeit entspricht, sind in der Zone Klenica auch die Einwirkungen von Süden ersichtlich – mit der Weichsel gelangten die spätawarischen Erzeugnisse und vereinzelt jene im Blatnica-Typ hierher (WACHOWSKI 1997, Abb. 17, 20). Von Osten oder Südosten kamen auch Volutenmesser in dieses Gebiet. Eine ähnliche Lage, besonders im Kulturgut, sehen wir in Kleinpolen und es taucht die Frage auf, warum diese Region nicht zum Kern des polnischen Staates wurde. Wie es scheint, waren hierbei politische Gründe ausschlaggebend: die Abhängigkeit zuerst von Großmähren und dann von Böhmen. Ein riesiger Vorrat an Axtbarren, in Okół in Krakau gefunden (ZAITZ 1990), verweist einerseits auf das Wirtschaftspotential dieser Region, andererseits auf die Tributverpflichtungen gegenüber Großmähren. In der letzten Zeit wurde auch eine negative Rolle des ungarischen Faktors erwogen (J. Poleski), denn in Kleinpolen werden außer dem altungarischen Gräberfeld in Przemyśl (KOPERSKI 1985) auch immer mehr frühungarische Funde freigelegt (POLESKI 1996).

Wie man aus den obigen Erwägungen folgern darf, haben die frühkarolingischen Einwirkungen einen großen Einfluß auf die Slawen ausgeübt, und dies nicht nur um das Jahr 800, sondern auch im 9.-10. Jahrhundert.

RESUMÉ:

Problematika raně karolínského horizontu v Polsku

V jižním Polsku se vytvořila 2 uskupení výskytu raně karolínských výrobků, a to v Dolním Slezsku a Malopolsku. Až do nedávna se zdálo, že v prvém případě (Dolní Slezsko) jde o místní (lokální) výrobky (navazující na produkci ostruh s očky) s jednoznačně západními vlivy. U enklávy malopolské nebyla jistota odkud primární kulturní podněty přicházely. Teprve nové terénní odkryvy, ale i kabinetní zpracování, přinesly takové výsledky jež nás nutí korigovat dosavadní pohledy.

Dnes již proto nelze hovořit o uskupení dolnoslezském, nýbrž raději o koncentraci ve středním a dolním Poodří. Skupina malopolská pak byla obohacena o nové nálezy – o nákončí řemene provedené v anglo-karolínském zvěrném stylu a ostruhu vycházející z ostruh s očky z pomezí malopolsko-hornoslezského. Zásadní kvalitativní rozdíly v náplni obou skupin nejsou pozorovatelné, odlišné jsou ovšem vazby kulturní.

Skupina středo a dolnooderská je svázána s vlivy ze západu. Na střední Odře byly prostředníky Polabští Slované, v dolním Poodří nelze (již tradičně) vyloučit působení z prostoru skandinávského; v každém případě zde určitou roli hrála tzv. baltská cesta. Raně karolínské nálezy jsou ale známy také z Čech což snad dovoluje uvažovat o okruhu středodolnoodersko-polabském. Uskupení malopolské je ve světle především nových odkryvů spjato s milieu moravsko-slovenským.

Bereme-li v úvahu celý slovanský svět, můžeme vymezit 3 základní okruhy: okruh severozápadní (Polabí, střední a dolní Poodří, Čechy), okruh středozápadní (Morava, Slovensko, Malopolsko s přilehlou částí Horního Slezska) a okruh jižní (Chorvatsko, Bulharsko).

Literaturverzeichnis:

BELOŠEVIĆ, J. 1980: Materijalna kultura Hrvata od VII do IX - Stoljeća (Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. Bis zum 9. Jh.). Zagreb.

BIALEKOVÁ, D. 1980: Návrh chronológie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. Slovanské obdobie (Vorschlag der Vor- und Frühgeschichte in der Slowakei. Die slawische Zeit), SlA 28, 213-228.

BRATHER, S. 1996: Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit. Bonn.

DULINICZ, M. 1999: Uwagi o początkach ośrodków handlowych na południowym brzegu Bałtyku w VIII-IX w. (Bemerkungen über die Anfänge der Handelszentren an der südlichen Küste der Ostsee /8.-9. Jh./), in: Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej, 97-110. Wrocław.

DZIEDUSZYCKI, W. – MAKIEWICZ, T. – SOBUCKI A., 1998: Nowa Wieś, st. 1, gmina Bledzów, Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego 1, 117-197. Poznań.

GIESLER, U. 1974: Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen, in: Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festchrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag 2, 521-543. München.

JELOVINA, D. 1986: Mačevi i ostruge. Karolinškog obilježja u Muzeju Hrvatskich Arheoloških Spomenika. Split.

KOPERSKI, A. 1985: Cmentarzysko "staromadziarskie" z Przemyśla, Prace i Materiały, Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 29, 262-267.

KURNATOWSKA, Z. 1991: Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym (Entstehung des Piastenstaates im archäologischen Aspekt), in: Od plemienia do państwa, 77-98. Wrocław.

LECIEJEWICZ, L. 1978: Limes karoliński – rubież dwóch strefkulturowych (Limes carolingien – ligne de démarcation de deux zônes culturelles), Slavia Antiqua 25, 49-61.

- 1985: Das karolingische Reich und die Westslawen. Zur Entfaltung einer Kulturgrenzzone im 8.-9. Jahrhundert, in: Die Bayern und ihre Nachbarn, Teil 2, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 9, 147-155. Wien.
- 1989: Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław.

ŁOSIŃSKI, W. 1988: Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy (Chronology of the Influx of the Oldest Arabic Coins into Europe), Slavia Antiqua 31, 93-181.

- 1993: Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem (Gräber vom Typ Alt Käbelich im Lichte der Ausgrabungen auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Świelubie bei Kołobrzeg), Przegląd Archeologiczny 41, 17-34.
- 1995: W sprawie genezy osiedli wczesnomiejskich u Słowian nadbałtyckich, Slavia Antiqua 35, 101-127.
- 1997: Rola kontaktów ze Skandynawią w dziejach gospodarczych Słowian nadbałtyckich (Die Rolle der Kontakte mit Skandinavien in der Wirtschaftsgeschichte der Ostseeslawen), Przegląd Archeologiczny 45, 73-86.
- 1998: Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowych badań, in: Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, 473-483. Poznań.

PARCZEWSKI, M. 1989: Żukowice pod Głogowem w zaraniu średniowiecza. Głogów.

PETERSEN, E. 1939: Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des. 6.-8. Jahrhunderts. Leipzig.

POLESKI, J. 1996: Odkrycie nowych zabytków awarskich i tzw. staromadziarskich na terenie Małopolski, Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej 1, 257-262. Wrocław.

PROFANTOVÁ, N. 1999: Bronzové raně středověké nákončí z Češova, okr. Jičín, Archeologické rozhledy 51, 614-630.

ROGACZEWSKA, A. 1997: Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie, in: Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku, 132-135. Katowice.

RZEŹNIK, P. 1997: Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Gostyniu, gm. Gaworzyce (Resummed excavations in early Medieval remains of a stronghold in Gostyń, near Gaworzyce), Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 39, 263-286.

SCHULZE-DÖRLAMM, M. 1998: Das karolingische Kreuz von Baume-Les-Messieurs, dép. Jura, mit Tierornamenten im frühen Tassillokelchstil, ArchKorresp 28, 131-150.

ŚLĄSK I CZECHY 1997: Śląsk i Czechy a kultura wielkomorawska (Silesia and Bohemia, and the Culture of Great Moravia). Wrocław.

VINSKI, Z. 1977-78: Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji (Frühkarolingische Neufunde in Jugoslawien), Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, 10-11, 143-208.

- 1986: Marginalia uz izbor karolinškog oružja u Jugoistočnoj Evropi, Starohrvatska prosvjeta 15 (1985), 61-117.

VĂŽAROVA, Ž. N. 1976: Slavjani i prabalgari (po danni na nekropolite ot VI-XI v. na teritorijata na Balgarija) (Slawen und Protobulgaren nach Angaben aus den Nekropolen aus dem 6. bis 11. Jahrhundert im Landesgebiet Bulgariens). Sofija.

WACHOWSKI, K. 1981: Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej (Polen und Großmähren. Archäologische Studie zu den Kontakten auf dem Gebiet der materiellen Kultur), Przegląd Archeologiczny 29, 151-197.
- 1985: Der karolingische Fundhorizont in Südpolen, in: Tezisy dokladov polskoj delegacji na meždunarodnom Kongresse Slavjanskoj Archeologii Kiev 1985, 19-23. Warszawa.
- 1987: Der karolingische Fundhorizont in Südpolen, ArchKorresp 17, 523-528.
- 1989: Problematyka blatnicka – próba systematyki pojęć, Przegląd Archeologiczny 36, 209-220.
- 1991: Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian, Przegląd Archeologiczny 38, 85-107.
- 1992: Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia (Karolingische Kultur und Westslawentum). Wrocław.
- 1997: Śląsk w dobie przedpiastowskiej (Silesia before the Piast dynasty). Wrocław.

WAMERS, E. 1994: Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrstrasse (Baustelle Hilton II) in Mainz, Mainzer Archäologische Schriften 1, Mainz.

WERNER, J. 1978/1979: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche), Schild von Steier (Festschrift Modrijan) 15/16, 227-237.

ZAITZ, E. 1990: Wczesnośredniowieczne grzywny siekieropodobne z Małopolski, Materiały Archeologiczne 25, 142-178.

ZOLL-ADAMIKOWA, H. 1979: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski, II. Teil, Analiza, Wnioski. Wrocław.
- 1997: Gräberfelder des 8./9.-10./11. Jhs. mit skandinavischen Komponenten im slawischen Ostseeraum, Sprawozdania Archeologiczne 49, 9-19.
- 1998a: Eine Knopfriemenzunge kleinen Formats vom Wawel in Kraków. Das östliche Vorkommen frühkarolingischer Tierornamentik, in: Studien zur Archäologie des Ostseeraumes, Festschrift für Michael Müller-Wille, 515-520. Neumünster.
- 1998b: Wczesnokarolińskie okucie z ornamentem zoomorficznym znalezione w Krakowie na Wawelu (Early Carolingian Mount Bearing a Zoomorphic Ornament, Found on Wawel Hill in Cracov), Acta Archaeologica Waweliana 2, 93-103.
- 1978: Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej (V/VI-IX w.), Pomorania Antiqua 8, 43-56.

ŻAK, J. 1959: Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie. Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza. Warszawa.

ŻAK, J. – MAĆKOWIAK-KOTKOWSKA, L. 1988: Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza. Poznań.

VELKÁ MORAVA
MEZI VÝCHODEM A ZÁPADEM

Großmähren zwischen West und Ost

Odpovědný redaktor: PhDr. Pavel Kouřil, CSc.
Redaktor: PhDr. Viera Martererová
Technický redaktor, layout: Alice Del Maschio
Návrh obálky: Ema Pelikánová
Německý překlad: Pavla Seitlová
Korektury německého textu: Eva Zumpfe
Anglické resumé: Monika Galušková
Stať PhDr. Luďka Galušky je připravena za podpory projektu GAČR č. 404/96/K 089

MORAVIA MAGNA

All rights reserved
ISBN 80-86023-28-1
Copyright © 2001 by
Archeologický ústav AV ČR Brno
Tisk: TG TISK s.r.o.,Lanškroun

MORAVIA MAGNA